Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№06, 2025

частина 1

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №12 від 25.11.2025 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

**РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ**

Балтакса І.В. ОЗНАКИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ.....**13**

Гончаров А.В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАНЬ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ.....**20**

Гончаров М.В. ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ ЗАГРОЗ ІНФОРМАЦІЙНІЙ БЕЗПЕЦІ.....**25**

Гришко В.І., Голуб В.В. ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ..... **30**

Гришко В.І., Вознюк С.С. ПРАВОВИЙ СТАТУС І СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ЖІНКИ В СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ: ВІД ТРАДИЦІЙ ДО ВИТОКІВ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ.....**37**

Грін О.О. ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ А. ДОБРЯНСЬКОГО НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ФУНКЦІОНУВАННЯ РУСЬКОГО АВТОНОМНОГО ОКРУГУ В 1848–1851 РОКАХ.....**44**

Демідонт Б.О. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ: ОСМИСЛЕННЯ ПРАВОВОГО ПОЛЯ..... **53**

Доляновська І.М., Степаненко Н.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ВИМОГ ВІДПОВІДНОСТІ ТА УЗГОДЖЕНОСТІ ПРИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА: ЮРИДИКО-ТЕХНІЧНИЙ АСПЕКТ.....**59**

Жаровська І.М. ВИКЛИКИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДЛЯ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЧЕСНИХ ВИБОРІВ: ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІСТИКИ.....**65**

Загороднюк Д.А. ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ І ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ: ВЗАЄМОДІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ І ПРАКТИЧНИХ РІВНІВ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....**70**

Кожура Л.О., Шевчук О.А., Власенко В.В. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЛОБІЗМУ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МОДЕЛІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ.....**76**

Коцан-Олинець Ю.Я. СОЦІОЛОГІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: РІВНІ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНИХ ОРГАНІВ.....**81**

Крапивін Є.О. АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ПОЗИТИВІЗМ: ПЕРІОДИЗАЦІЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ, АВТОРИ ТА КЛЮЧОВІ ІДЕЇ.....**86**

Світана З.О., Ляшук Р.М. ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ТА ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЩОДО ВИКОНАННЯ ЗАХОДІВ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ.....**92**

Чорнописька В.З., Капітан О.І. ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ..... **99**

Шевчук А.В. ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА КАДРОВА ДИНАМІКА СЕКРЕТАРІВ ГУБЕРНСЬКИХ СУДОВИХ ПАЛАТ ДОРЕФОРМЕНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1832–1864 РР.).....**104**

Шигаль Д.А. ОСОБЛИВОСТІ ПОРІВНЯЛЬНОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЗВИЧАЇВ..... **113**

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Афтанасів В.М., Панкевич О.З. ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИХ ВИМОГ ПІД ЧАС УТИЛІЗАЦІЇ АМПУТОВАНИХ КІНЦІВОК У ЗАКЛАДАХ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я..... **123**

Басалаєва А. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ГРОМАДЯНИНА БРАТИ УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ..... **130**

Верлос Н.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ ПРАВА ДИТИНИ НА ЖИТТЯ, ПОВАГУ ДО ГІДНОСТІ, СВОБОДУ І ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ В ПЕРІОД ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ..... **135**

Гончар О.О. ПРИНЦИПИ ДОБОРУ СУДДІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ..... **142**

Дешко Л.М. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПРЕДСТАВНИКА ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ З ВЕРХОВНОЮ РАДОЮ УКРАЇНИ, КАБІНЕТОМ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ, КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ, МІСЦЕВИМИ ОРГАНАМИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ, ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ..... **149**

Джуган В.В. ПРИЗУПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ТА ДОСВІД ДЕРЖАВ БАЛТІЇ..... **155**

Кірін Р.С. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРАВА ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ МІСТ В УКРАЇНІ..... **161**

Кормош Е.М. ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ НА ПРИКЛАДІ СТАТТІ 2 ЄКПЛ..... **177**

Марушка М.Т., Геревич М.О. ПРАВО ЛЮДИНИ НА КІБЕРБЕЗПЕКУ: СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ..... **183**

Марцеляк О.В. НАРОДНА ЗАКОНОДАВЧА (ПРАВОТВОРЧА) ІНІЦІАТИВА: ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНУ ПРАКТИКУ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА..... **191**

Марчук М. ДИСКРИМІНАЦІЙНІ ЦЕНЗИ ЯК РІЗНОВИД АРХАЇЧНИХ ЦЕНЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ..... **200**

Міщук І.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ..... **207**

Олійник О.В. АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: РЕГУЛЮВАННЯ, РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ЗАХИСТ..... **213**

Олюха В.Г. ОКРЕМІ НАПРЯМИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ ПРОЦЕДУРИ З УРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ ЄС..... **222**

Пивовар М. ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОГО НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ ЗА РІШЕННЯМИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ..... **228**

Толкачова І.А., Пінчук І.А. ОСНОВНІ ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **233**

Цимбалюк В.І. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ МУНІЦИПАЛІТЕТІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ..... **238**

Чернобук В.В. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА В УКРАЇНІ..... **245**

Шаповалов А.С. ПРАВО ВИБОРЦІВ БРАТИ УЧАСТЬ У ПРОВЕДЕННІ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ..... **250**

Шевчук С.В. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ
У МЕЖАХ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ..... **257**

Яковюк І.В., Чиркін А.С. ВІДКРИТІСТЬ І ПІДЗВІТНІСТЬ
В РОБОТІ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ
ЯК ОДИН ІЗ КЛЮЧОВИХ ЧИННИКІВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РУХУ..... **266**

Яфонкін А.О., Параниця С.П., Верламов О.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ
ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ..... **271**

**РОЗДІЛ ІІІ. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Андрущенко Т.С. СПІВВІДНОШЕННЯ СІМЕЙНИХ ТА СПАДКОВИХ ДОГОВОРІВ..... **276**

Боровська І.А. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПРИНЦИПУ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ:
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ..... **282**

Булеца С.Б. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ПРИ РЯТУВАННІ ЖИТТЯ,
ЗДОРОВ'Я ТА МАЙНА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ..... **289**

Гейнц Р.М., Іщук Д.В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ КРЕДИТНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ..... **297**

Гнатів О.Б. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЕЛЕКТРОННОГО СУДОЧИНСТВА:
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА РЕАЛІЇ В РОБОТІ АДВОКАТА..... **303**

Горішня А.М. ЕЛЕКТРОННЕ СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ..... **308**

Гришко У.П. СУТНІСТЬ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ТА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ..... **313**

Денисяк Н.М. ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА НОВОЗБУДОВАНУ НЕРУХОМІСТЬ
ЗА ДОГОВОРАМИ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ..... **319**

Канарик Ю.С. ПРАВО ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ
ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ
СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ..... **323**

Кройтор В.А. ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА..... **328**

Литвиненко Є.В., Ткаченко О.А. ПРАВОВА ПРИРОДА АВТОРСТВА
РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЯЛЬНОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ..... **338**

Ліляков О.А. ПРОВЕДЕННЯ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАХИСТОМ ПРАВА ВЛАСНОСТІ..... **343**

Менджул М.В. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ З ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПАСАЖИРІВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **350**

Мороз І.М. ПЛАТА ЗА НАЙМ У ДОГОВОРІ НАЙМУ (ОРЕНДИ)
ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ З ЕКІПАЖЕМ..... **355**

Наумова О.С. ПРАВОВИЙ ВИСНОВОК ВЕРХОВНОГО СУДУ:
ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ..... **362**

Парасюк М.В. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ГРОШЕЙ ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ..... **368**

Пилипенко П.Д. ПРАВОВА ПРИРОДУ КОРПОРАТИВНОГО ДОГОВОРУ
У ПРОЕКТІ ОНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ..... **373**

Потапчук В. УДАВАНИЙ ПРАВОЧИН У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ:
ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ.....**378**

Римарчук Р.М. ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ
ПРИ СТВОРЕННІ МОДЕЛЕЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ:
ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА МІЖНАРОДНА СУДОВА ПРАКТИКА.....**383**

Садиленко О.Л. ВИЗНАЧЕННЯ ФРАУДАТОРНИХ ПРАВОЧИНІВ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ.....**389**

Саковець А.О. ЗВЕРНЕННЯ СТЯГНЕННЯ НА РУХОМЕ ТА НЕРУХОМЕ МАЙНО
ЯК ПРОЦЕДУРА ЗАХИСТУ ПРАВ ЗАСТАВОДЕРЖАТЕЛЯ:
ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ.....**396**

Склярова Т.А. УЗУФРУКТ КОМУНАЛЬНОГО МАЙНА:
ПРАВОВА ПРИРОДА ТА УПРАВЛІНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ.....**403**

Сніжко А.О. РОЛЬ КОМПАНІЇ З УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ
В ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТІВ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТУВАННЯ..... **408**

Твердохліб Е.В. ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК
ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ПРО РОЗГЛЯД СПРАВИ
В ПОРЯДКУ СПРОЩЕНОГО АБО ЗАГАЛЬНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....**413**

Тутова Ю.В. ЗАХОДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ КОМПЕНСАЦІЇ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ ЗБРОЙНОЮ АГРЕСІЄЮ..... **418**

Улінець І.О. ЕФЕКТ «ПРОКРУЧУВАННЯ» У ДОГОВОРАХ НА ДОСТУП ТА/АБО ВИКОРИСТАННЯ
ЦИФРОВОГО КОНТЕНТУ..... **423**

Філюк О.С. ADR-ЗАСТЕРЕЖЕННЯ У ДОГОВОРАХ КОМЕРЦІЙНОЇ КОНЦЕСІЇ:
ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗАХИСТУ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ.....**429**

Фурса С.Я. ОКРЕМІ АСПЕКТИ НОТАРІАЛЬНОГО ПОСВІДЧЕННЯ ПРАВОЧИНІВ,
ДОГОВОРІВ З ЗЕМЛЕЮ ТА ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ І РЕЧОВИХ ПРАВ:
НОТАРІАЛЬНА ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....**434**

Хобленко В.І. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДАМИ СПРАВ ПРО УСИНОВЛЕННЯ..... **441**

Шевченко В.С., Фурсал Л.В. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ
В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....**448**

Шиман Є.О. ПРИНЦИПИ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ:
ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ..... **454**

Юніна М.П., Красільніков В.П. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ДИТИНИ НА СІМЕЙНУ ТУРБОТУ
ЧЕРЕЗ ОПІКУ ТА ПІКЛУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **461**

**РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО,
ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО**

Бутирський А.А., Бутирська І.А. АРБІТРАЖНИЙ КЕРУЮЧИЙ У СПРАВІ
ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ..... **468**

Грищак С.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН
РОЗПОДІЛЕНОЇ ГЕНЕРАЦІЇ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ.....**474**

Гуренко М.А. ІНВЕСТИЦІЇ У СФЕРИ КАПІТАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ..... **481**

Добош З.А., Гладинюк Т.І. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....**486**

Кіріна Л.І., Лига А.І. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ
ОБ'ЄКТІВ МЕДИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТА.....**494**

Логойда В. ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ (САНКЦІЙ) ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....**505**

Нешик О.С. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ: РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....**511**

Ніколенко Л.М. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ІНВЕСТУВАННЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ.....**516**

Суха Ю.О. УПРАВЛІННЯ ГОСПОДАРСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ В МЕЖАХ САНКЦІЙНИХ ПРОЦЕДУР.....**522**

Устименко В.А., Джабраілов Р.А., Сєребряк С.В. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ЄС ТА ЙОГО ВРАХУВАННЯ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ..... **527**

Хомин В.С. ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВУГІЛЬНИХ РЕГІОНІВ.....**533**

Цьомра В.Ю. КОНЦЕПЦІЯ АДАПТИВНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ.....**547**

Черевко П.П. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОЗДАТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ..... **554**

Черняк Є.О. КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА І ОБІГУ СПИРТУ ТА АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ.....**559**

Шевченко В.С., Фурсал Л.В. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....**566**

Щербина В.С., Боднар Т.В. ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ КООПЕРАТИВ ЯК СУБ'ЄКТ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН.....**572**

CONTENTS

SECTION I. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Baltaksa I.V. SIGNS OF THE LEGAL STATUS OF A CHILD WHO HAS SUFFERED AS A RESULT OF WAR AND ARMED CONFLICT..... **13**

Honcharov A.V. SOME ASPECTS OF RESEARCH INTO THEORETICAL KNOWLEDGE ABOUT HUMAN RIGHTS TO SOCIAL PROTECTION..... **20**

Honcharov M.V. THE PROBLEM OF CLASSIFYING SOURCES OF THREATS TO INFORMATION SECURITY..... **25**

Grichko V.I., Holub V.V. THE DOMESTIC VIOLENCE IN UKRAINE: CURRENT STATE, LAW ENFORCEMENT PROBLEMS AND WAYS TO OVERCOME THEM..... **30**

Grichko V.I., Vozniuk S.S. THE LEGAL STATUS AND SOCIAL ROLE OF WOMEN IN THE ANCIENT WORLD: FROM TRADITIONS TO THE ORIGINS OF GENDER EQUALITY..... **37**

Hrin O.O. POLITICAL AND LEGAL ACTIVITIES OF A. DOBRYANSKY ON THE EVE AND DURING THE FUNCTIONING OF THE RUTHENIAN AUTONOMOUS DISTRICT IN 1848–1851..... **44**

Demidont B.O. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE JUDICIAL SYSTEM: UNDERSTANDING THE LEGAL FIELD..... **53**

Dolyanovska I.M., Stepanenko N.V. THE RELATIONSHIP BETWEEN COMPLIANCE AND CONSISTENCY REQUIREMENTS IN THE FORMALIZATION OF LEGAL NORMS: LEGAL AND TECHNICAL ASPECT..... **59**

Zharovska I.M. CHALLENGES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR LEGAL STANDARDS OF FAIR ELECTIONS: PROBLEMS OF GLOBAL STUDIES..... **65**

Zahorodniuk D.A. LEGAL IDEOLOGY AND LEGAL AWARENESS: INTERACTION BETWEEN THEORETICAL AND PRACTICAL LEVELS OF LEGAL CULTURE..... **70**

Kozhura L.O., Shevchuk O.A., Vlasenko V.V. INSTITUTIONALIZATION OF LOBBYING IN UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS AND MODELS OF IMPLEMENTATION..... **76**

Kotsan-Olynets Y.Ya. SOCIOLOGY AS A TOOL FOR PROTECTION OF HUMAN RIGHTS: LEVELS OF LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE OF CITIZENS OF UKRAINE AND LAW ENFORCEMENT BODIES..... **81**

Krapyvin Y.O. ANGLO-AMERICAN LEGAL POSITIVISM: PERIODISATION, CLASSIFICATION, AUTHORS AND KEY IDEAS..... **86**

Svitana Z.O., Liashuk R.M. CONCEPTUAL AND CATEGORICAL APPARATUS OF INTERACTION BETWEEN THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE AND THE STATE BORDER GUARD SERVICE OF UKRAINE REGARDING THE IMPLEMENTATION OF MEASURES OF THE LEGAL REGIME OF THE STATE OF EMERGENCY..... **92**

Chornopyska V.Z., Kapitan O.I. IMPACT OF MARTIAL STATE ON THE EXECUTION OF CIVIL CONTRACTS..... **99**

Shevchuk A.V. THE LEGAL STATUS AND STAFF DYNAMICS OF THE SECRETARIES OF THE PROVINCIAL JUDICIAL CHAMBERS IN THE PRE-REFORM RUSSIAN EMPIRE: A CASE STUDY OF THE VOLYN GOVERNORATE (1832–1864)..... **104**

Shyhal D.A. FEATURES OF COMPARATIVE HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH OF LEGAL CUSTOMS..... **113**

SECTION II. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Aftanasiv V.M., Pankevych O.Z. LEGAL GUARANTEES FOR COMPLIANCE WITH SANITARY AND EPIDEMIOLOGICAL REQUIREMENTS DURING THE DISPOSAL OF AMPUTATED LIMBS IN HEALTHCARE FACILITIES..... **123**

Basalaeva A. THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF A CITIZEN TO PARTICIPATE IN THE MANAGEMENT OF STATE AFFAIRS: METHODOLOGICAL PRINCIPLES..... **130**

Verlos N.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF PROTECTION AND DEFENSE OF THE CHILD'S RIGHT TO LIFE, RESPECT FOR DIGNITY, FREEDOM AND PERSONAL INTEGRITY DURING THE PERIOD OF ARMED CONFLICT..... **135**

Honchar O.O. PRINCIPLES FOR THE SELECTION OF JUDGES OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE..... **142**

Deshko L.M. LEGAL REGULATION OF THE INTERACTION OF THE REPRESENTATIVE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE WITH THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE, THE CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE, THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE, LOCAL EXECUTIVE BODIES, LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA..... **149**

Dzhuhan V.V. SUSPENSION OF POLITICAL PARTIES: UKRAINIAN REALITIES AND THE EXPERIENCE OF THE BALTIC STATES..... **155**

Kirin R.S. PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF E-DEMOCRACY AND E-GOVERNANCE IN UKRAINIAN CITIES..... **161**

Kormosh E.M. POSITIVE AND NEGATIVE OBLIGATIONS IN THE PRACTICE OF THE ECTHR BASED ON ARTICLE 2 OF THE ECHR..... **177**

Marushka M.T., Gerevych M.O. THE HUMAN RIGHT TO CYBERSECURITY: ESSENTIAL CHARACTERISTICS AND PROBLEMS OF ENSURING..... **183**

MARTSELIAK O.V. PEOPLE'S LEGISLATIVE INITIATIVE: PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN DOMESTIC STATE-BUILDING PRACTICE..... **191**

Marchuk M. DISCRIMINATORY QUALIFICATIONS AS A TYPE OF ARCHAIC QUALIFICATIONS IN CONSTITUTIONAL LAW..... **200**

Mishchuk I.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF THE EXERCISE OF POWERS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN THE FIELD OF LAND RELATIONS IN UKRAINE..... **207**

Oliinyk O.V. ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW: REGULATION, IMPLEMENTATION AND PROTECTION..... **213**

Oliukha V.H. CERTAIN AREAS OF DIGITALIZATION OF THE LEGISLATIVE PROCEDURE TAKING INTO ACCOUNT THE EXPERIENCE OF THE EU..... **222**

Pyvovar M. PECULIARITIES OF THE LEGISLATIVE REGULATION OF THE INSTITUTION OF STATE SUPERVISION AND CONTROL OVER THE DECISIONS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN UKRAINE AND POLAND..... **228**

Tolkachova I.A., Pinchuk I.A. MAIN FORMS OF DIRECT DEMOCRACY IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES: COMPARATIVE AND LEGAL ASPECT..... **233**

Tsymbalyuk V.I. EUROPEAN STANDARDS OF CONSTITUTIONAL AND LEGAL SUPPORT OF THE POWERS OF MUNICIPALITIES IN THE FIELD OF LAND RELATIONS AND THE PROSPECTS FOR THEIR IMPLEMENTATION IN UKRAINE..... **238**

Chernobuk V.V. LEGAL STATUS OF THE MILITARY OMBUDSMAN IN UKRAINE..... **245**

Shapovalov A. THE RIGHT OF VOTERS TO PARTICIPATE IN ELECTION CAMPAIGNING: LEGAL NATURE AND ESSENCE.....**250**

Shevchuk S.V. THE CONSTITUTIONAL PRINCIPLE OF PRESUMPTION OF INNOCENCE WITHIN THE DOCTRINE OF DUE PROCESS.....**257**

Yakoviyk I.V., Chyrkin A.S. OPENNESS AND ACCOUNTABILITY IN THE WORK OF THE UKRAINIAN PARLIAMENT AS ONE OF THE KEY FACTORS OF THE EUROPEAN INTEGRATION MOVEMENT.....**266**

Yafonkin A.O., Paranytsia S.P., Verlamov O.M. ORGANIZATIONAL AND LEGAL MEASURES TO IMPROVE THE QUALITY OF TRAINING OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES OF UKRAINE DURING WAR.....**271**

SECTION III. CIVIL LAW AND CIVIL PROCEEDINGS; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Andrushchenko T.S. THE RELATIONSHIP BETWEEN FAMILY AND INHERITANCE AGREEMENTS.....**276**

Borovska I.A. PROCEDURAL SUCCESSION IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING ACCESS TO THE COURTS PRINCIPLE: PROBLEMATIC ASPECTS OF THEORY AND PRACTICE.....**282**

Buletsa S.B. OBLIGATION TO COMPENSATE FOR DAMAGE THAT OCCURS WHILE SAVING THE LIFE, HEALTH, AND PROPERTY OF A NATURAL PERSON.....**289**

Heints R.M., Ishchuk D.V. PECULIARITIES OF PERFORMING CREDIT OBLIGATIONS THROUGH THE LENS OF THE PRINCIPLE OF PROPER FULFILLMENT OF CONTRACTUAL OBLIGATION.....**297**

Hnativ O.B. DIGITALIZATION OF ELECTRONIC JUSTICE: MODERN CHALLENGES AND REALITIES IN THE WORK OF A LAWYER.....**303**

Horishnia A.M. ELECTRONIC LITIGATION IN UKRAINE: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT TRENDS.....**308**

Hryshko U.P. THE ESSENCE OF THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY AND ITS LIMITATIONS.....**313**

Denysiak N.M. EMERGENCE OF OWNERSHIP RIGHTS TO NEWLY CONSTRUCTED REAL ESTATE UNDER CONSTRUCTION CONTRACTS.....**319**

Kanaryk Y.S. TRUST PROPERTY LAW AS A METHOD OF ENSURING THE FULFILLMENT OF CIVIL-LEGAL OBLIGATIONS OF AGRIBUSINESS ENTITIES.....**323**

Kroitor V.A. TENDENCIES IN THE TRANSFORMATION OF CIVIL LEGAL PROCEEDINGS' SYSTEM OF PRINCIPLES.....**328**

Lytvynenko Ye.V., Tkachenko O.A. THE LEGAL NATURE OF AUTHORSHIP OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE OUTPUTS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL INTELLECTUAL PROPERTY LAW.....**338**

Liliakov O.A. CONDUCTING PRE-TRIAL PROCEEDINGS IN CASES RELATED TO THE PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS.....**343**

Mendzhul M.V. FEATURES OF THE EXECUTION OF A PASSENGER TRANSPORTATION CONTRACT UNDER MARTIAL LAW.....**350**

Moroz I.M. HIRE FEE UNDER A VEHICLE HIRE CONTRACT WITH A CREW.....**355**

Naumova O.S. LEGAL OPINION OF THE SUPREME COURT: THE GENESIS OF THE CONCEPT AND FEATURES OF ITS APPLICATION.....**362**

Parasyuk M.V. THE CIVIL LAW NATURE OF MONEY AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS.....**368**

Pylypenko P.D. LEGAL NATURE OF THE CORPORATE AGREEMENT IN THE DRAFT OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE..... **373**

Potapchuk V. SIMULATED TRANSACTION IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE: DEFINITION, CHARACTERISTICS, AND LEGAL CONSEQUENCES..... **378**

Rymarchuk R.M. COPYRIGHT INFRINGEMENT IN CREATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE MODELS: LEGAL CHALLENGES AND INTERNATIONAL CASE LAW..... **383**

Sadylenko O.L. DEFINITION OF FRAUDULENT TRANSACTIONS IN NATIONAL JUDICIAL PRACTICE..... **389**

Sakovets A.O. ENFORCEMENT AGAINST MOVABLE AND IMMOVABLE PROPERTY AS A PROCEDURE FOR PROTECTING THE RIGHTS OF A PLEDGEE: CONCEPT AND FEATURES..... **396**

Sklyarova T.A. USUFRUCT OF MUNICIPAL PROPERTY: LEGAL NATURE AND MANAGERIAL PERSPECTIVES..... **403**

Snizhko A.O. THE ROLE OF ASSET MANAGEMENT COMPANIES IN THE ACTIVITIES OF COLLECTIVE INVESTMENT INSTITUTIONS..... **408**

Tverdokhlib E.B. THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY AS A DETERMINING FACTOR WHEN DECIDING WHETHER TO CONSIDER A CASE IN A SIMPLIFIED OR GENERAL CLAIM PROCEDURE..... **413**

Tutova Yu.V. LIABILITY MEASURES IN THE CONTEXT OF COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY ARMED AGGRESSION..... **418**

Ulinets I.O. THE 'ROLLOVER' EFFECT IN CONTRACTS FOR ACCESS TO AND/OR USE OF DIGITAL CONTENT..... **423**

Filiuk O.S. ADR CLAUSES IN COMMERCIAL CONCESSION AGREEMENTS: LEGAL NATURE AND SIGNIFICANCE FOR THE PROTECTION OF BUSINESS REPUTATION..... **429**

Fursa S.Ya. CERTAIN ASPECTS OF NOTARIZATION OF TRANSACTIONS, LAND CONTRACTS AND STATE REGISTRATION OF PROPERTY RIGHTS AND REAL RIGHTS: NOTARIAL AND JUDICIAL PRACTICE..... **434**

Khoblenko V.I. PROCEDURAL FEATURES OF THE CONSIDERATION OF ADOPTION CASES..... **441**

Shevchenko V.S., Fursal L.V. INTELLECTUAL PROPERTY IN THE LEGAL REGULATION SYSTEM..... **448**

Shyman Y.O. PRINCIPLES OF ENFORCEMENT PROCEEDINGS: CONCEPTS AND CHARACTERISTICS..... **454**

Yunina M.P., Krasilnikov V.P. REALIZATION OF THE CHILD'S RIGHT TO FAMILY CARE THROUGH GUARDIANSHIP AND CUSTODY IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW..... **461**

SECTION IV. ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURAL LAW

Butyrskyi A.A., Butyrska I.A. ARBITRATION MANAGER IN CASE OF PERSONAL INSOLVENCY..... **468**

Hryshchak S.V. LEGAL REGULATION OF DISTRIBUTED ENERGY GENERATION RELATIONS..... **474**

Gurenko M.A. INVESTMENTS IN CAPITAL CONSTRUCTION IN UKRAINE..... **481**

Dobosh Z.A., Hladyniuk T.I. LEGAL REGULATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE..... **486**

Kirina L.I., Lyga A.I. LEGAL SUPPORT FOR THE RESILIENCE OF THE CITY'S MEDICAL INFRASTRUCTURE FACILITIES..... **494**

Logoyda V. CERTAIN ISSUES OF THE APPLICATION OF SPECIAL ECONOMIC AND OTHER RESTRICTIVE MEASURES (SANCTIONS) UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE..... **505**

Neshyk O.S. LEGAL FRAMEWORK FOR STATE SUPPORT OF FARM:
LEGISLATIVE DEVELOPMENT AND LAW ENFORCEMENT CHALLENGES..... **511**

Nikolenko L.M. EUROPEAN STANDARDS OF LEGAL REGULATION OF INNOVATIVE INVESTMENT:
PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE..... **516**

Sukha Y.O. CORPORATE GOVERNANCE OF A BUSINESS COMPANY WITHIN THE FRAMEWORK
OF SANCTIONS PROCEDURES..... **522**

Ustymenko V.A., Dzhabrailov R.A., Sieriebriak S.V. LEGAL ENSURING OF ECONOMIC SECURITY:
THE EU SYSTEMIC APPROACH AND ITS INCORPORATION INTO NATIONAL LEGISLATION..... **527**

Khomyn V.S. ECONOMIC AND LEGAL SUPPORT FOR THE TRANSFORMATION OF COAL REGIONS..... **533**

Tsomra V.Y. THE CONCEPT OF ADAPTIVE LEGAL PERSONALITY OF LEGAL ENTITIES..... **547**

Cherevko P.P. EVOLUTION OF LEGAL CAPACITY OF A LEGAL ENTITY IN CIVIL LAW..... **554**

Cherniak Y.O. CRITERIA AND INDICATORS OF THE EFFECTIVENESS OF STATE REGULATION
OF THE PRODUCTION AND CIRCULATION OF ALCOHOL AND ALCOHOLIC BEVERAGES..... **559**

Shevchenko V.S., Fursal L.V. LEGAL LIABILITY IN ECONOMIC ACTIVITY..... **566**

Shcherbyna V.S., Bodnar T.V. ENTREPRENEURIAL COOPERATIVE
AS A SUBJECT OF PRIVATE RELATIONS..... **572**

РОЗДІЛ І. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340.12:342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.1

ОЗНАКИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Балтакса І.В.,
аспірант кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права
та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7252-6835

Балтакса І.В. Ознаки правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

У статті визначено та охарактеризовано ознаки правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Зазначено, що правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів як цілісна конструкція майже не отримала теоретичного обґрунтування. Відсутні комплексні наукові дослідження, які б пропонували визначення поняття та ознаки правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Визначено наступні ознаки правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: 1) загальні: правова визначеність; соціальна обумовленість; комплексність та системність; поєднання стабільності і динамізму; структурованість; гарантованість; похідний характер від правового статусу людини і громадянина. 2) спеціальні: має спеціальний, пільговий характер за своїм змістом; є реальним; забезпечений міжгалузевим правовим регулюванням; є винятковим, обумовленим особливими обставинами – воєнним діями та збройним конфліктом, які зумовлюють уразливість дитини; має контекстуальний характер – його зміст і сутність визначає саме національний контекст; його застосування має часові межі; виступає позасудовим засобом захисту прав і свобод дитини; посилений спеціальними гарантіями; обумовлений міжнародно-правовими стандартами захисту прав дитини.

Доведено, що правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів був сформований як засіб комплексного відновлення та забезпечення прав і свобод постраждалих дітей. При цьому, він видається декларативним і в деяких аспектах не дієвим з огляду на його недостатню спроможність збалансувати становище дитини.

За умови реального наповнення правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів конкретними гарантіями та ефективними процедурами їх реалізації можна забезпечити його практичну значущість. Досліджуваний правовий статус має стати інструментом реального відновлення порушених прав дитини, а також розвантажити судову систему в умовах воєнного стану.

Ключові слова: правовий статус, дитина, права і свободи дитини, воєнні дії та збройний конфлікт, загальні ознаки, спеціальні ознаки, компенсація, пільги, відновлення, гарантування.

Baltaksa I.V. Signs of the legal status of a child who has suffered as a result of war and armed conflict.

The article defines and characterizes the signs of the legal status of a child who has suffered as a result of war and armed conflicts.

It is noted that the legal status of a child who has suffered as a result of war and armed conflicts as a holistic construct has almost not received theoretical justification. There are no comprehensive

scientific studies that would propose a definition of the concept and signs of the legal status of a child who has suffered as a result of war and armed conflicts.

The following signs of the legal status of a child who has suffered as a result of war and armed conflicts have been identified: 1) general: legal certainty; social conditionality; complexity and systematicity; combination of stability and dynamism; structure; guarantee; derivative nature from the legal status of a person and citizen. 2) special: has a special, preferential nature in its essence and content; character; is real; is provided for by cross-sectoral legal regulation; is exceptional, conditioned by special circumstances – military actions and armed conflict, which cause the child's vulnerability; has a contextual nature – its content and essence are determined by the national context; its application has time limits; acts as an extrajudicial means of protecting the rights and freedoms of the child; reinforced by special guarantees; conditioned by international legal standards for the protection of the rights of the child.

It has been proven that the legal status of a child who suffered as a result of military actions and armed conflicts was designed as a means of comprehensive restoration and ensuring the rights and freedoms of affected children. At the same time, it appears to be declarative and in some aspects ineffective due to its insufficient ability to balance the child's situation.

Provided that the legal status of a child who has suffered as a result of hostilities and armed conflicts is actually filled with specific guarantees and effective procedures for their implementation, its practical significance can be ensured. The legal status under study should become an instrument for the real restoration of the violated rights of the child, as well as relieve the judicial system in conditions of martial law.

Key words: legal status, child, rights and freedoms of the child, hostilities and armed conflict, general characteristics, special characteristics, compensation, benefits, restoration, guarantees.

Постановка проблеми. Воєнна агресія рф проти України спричинила безпрецедентне порушення прав і свобод тисяч українських дітей, які зазнали фізичної і психологічної шкоди. Необхідність комплексного вирішення проблем захисту дитини в умовах війни обумовили конструювання в чинному законодавстві правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Але в сучасній правовій науці досі не здійснено його цілісного теоретичного обґрунтування, що ускладнює його подальше удосконалення та гармонізацію.

Обґрунтування ознак правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів є обов'язковою складовою формування цілісної теоретичної конструкції вказаного статусу. Саме з'ясування та розкриття ознак правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів дозволить більш поглиблено зрозуміти його природу, особливості та недоліки, що потребують вирішення.

Мета дослідження – визначити й обґрунтувати ознаки правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти забезпечення прав та інтересів дитини в умовах збройного конфлікту та воєнного стану вивчали: Л. Амелічева, Ю. Белуга, І. Березівська, Б. Василюк, І. Грицай, О. Кривов'яз, О. Кхасварі, О. Лапка, І. Малишко, А. Мусієнко, Л. Наливайко, Ц. Оганісян, Н. Омпольська, Ю. Пивовар, Н. Степаненко, Г. Сіромська, В. Тарнавська, А. Хоменко, В. Шатіло, І. Щебет та ін. При цьому, у вітчизняній правовій науці досі не обґрунтована цілісна теорія правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Відсутні концептуальні дослідження, присвячені ознакам та змістовним особливостям такого правового статусу. Все це обумовлює актуальність наукового пошуку у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Аналіз правничої літератури дозволяє зробити висновок, що правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів як цілісна конструкція майже не отримав теоретичного обґрунтування. Відсутні комплексні наукові дослідження, які б пропонували визначення поняття та ознаки правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Для того, щоб розкрити зміст правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів слід приділити увагу саме його основним загальним та особливим характерним властивостям (ознакам).

Правовий статус дитини характеризують такі загальні ознаки, як: правова визначеність, соціальна обумовленість, комплексність та системність, поєднання стабільності і динамізму, структурованість, гарантованість та похідний характер від правового статусу людини і громадянина. Вказані загальні ознаки притаманні і правовому статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Безумовно, змістовно розкривають сутність правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів спеціальні ознаки.

Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів **є спеціальним** за своєю сутністю та змістом.

Спеціальний статус відображає особливості правового становища певних суб'єктів, або їх категорій. Він базується на загальному, хоча детальніше характеризує доповнюючі права, обов'язки та пільги передбачені для певної категорії суб'єктів [1, с. 97]. Спеціальний статус – це статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відокремленої за певним юридико-значущим началом, який наділений відповідно до законів та інших нормативно-правових актів спеціальними, додатковими правами і обов'язками, обумовлений особливостями становища особи [2]. Дитина є носієм загального правового статусу. Однак якщо внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів дитина отримала фізичні чи психологічні травми – її правове і фактичне становище негативно трансформується, тому вона отримує право на спеціальний правовий статус.

Ю. Белуга зазначає, що статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, надає додаткові можливості у реалізації прав дитини, особливо у період воєнного стану. Цей статус потрібен для того, щоб дитина мала можливість бути ще більш соціально захищеною, він надає можливість реалізації ряду додаткових гарантій, які стосуються прав дітей [3, с. 110]. Однак така теза потребує переосмислення. Дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів знаходиться у більш вразливому становищі, її права та свободи порушені, а гарантії її правового захисту не досягли своєї мети. Враховуючи ці обставини, суспільство і держава мають вжити заходів щодо вирівнювання, збалансування фактичного становища постраждалої дитини, зокрема через додаткові правові та соціальні механізми. Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів має компенсаційний, пільговий відновлювальний характер.

Спеціальний статус не просто фіксує специфічне вразливе становище дитини, а передбачає додатковий обсяг прав, свобод та гарантій для його вирівнювання. Поєднання загального та спеціального правового статусу для дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів дозволяє зберегти універсальні права дитини та доповнити їх новими гарантіями та пільгами.

Спеціальний характер правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів підкреслює і спосіб його надання.

Окремі правові статуси суб'єкт права може і не використовувати, проте в простір його правового положення вони входять як потенційні, на рівні з тими правовими статусами, які активно ним реалізуються [4, с. 12]. Перебування дитини у межах збройного конфлікту не викликає автоматичного надання їй правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Для його отримання необхідне, перш за все, особисте волевиявлення заявника або його законного представника, а також підтверджені наслідки завданої дитині шкоди. Проте, ця проблематика залишається відкритою для осмислення. З одного боку дитина може не отримати наявних ушкоджень, але досвід життя в умовах війни залишає на дитині глибокий і довготривалий слід.

Отже, наступною характерною ознакою правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, яка випливає з попередньої є його **пільговий характер.**

Пільговий правовий статус передбачає наявність у його змісті засобів полегшення становища суб'єкта, якому він належить. Пільга – це передбачена у законодавстві можливість полегшення становища суб'єкта права через надання йому будь-яких переваг або часткового звільнення від виконання встановлених правил і обов'язків [5, с. 259]. Інститут пільг призначений для полегшення соціального становища суб'єктів права і створення сприятливих умов для задоволення їх потреб і реалізації законних інтересів. Держава сприяє формуванню оптимальних умов для повноцінної життєдіяльності окремих категорій громадян. Шляхом закріплення у законодавстві пільг, особі надаються додаткові законодавчо передбачені можливості діяти певним чином, звільненні від виконання обов'язків, наданні додаткових особливих прав (переваг), компенсацію за державний рахунок витрат та інших суміжних дій [6, с. 194]. Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів передбачає пільговий доступ до окремих соціальних, медичних, реабілітаційних, правових, освітніх, психологічних послуг тощо.

При цьому, слід відзначити що обмежений підхід до визначення пакету пільг та гарантій, що надається дитині, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів робить його фактично декларативним, номінальним. У практичному вимірі, передбачені вказаним правовим статусом пільги не спроможні задовольнити реальні потреби дитини. Крім того, не забезпечена достатня фінансова та інституційна основа для реалізації навіть нормативно передбачених пільг.

У зв'язку з цим, виникає питання про **реальність** правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Правовий статус особистості може бути реальним і фіктивним (певною мірою). Реальність і фіктивність правового статусу визначається насамперед реальністю й фіктивністю прав і свобод, закріплених за особистістю. Реальність прав і свобод пов'язана з дієвістю їх гарантій. Правовий статус особистості є динамічним, рухливим. Обсяг прав, свобод і обов'язків особистості змінюється залежно від рівня розвитку (наприклад, економічного) суспільства. Крім того, він може змінюватись залежно від змін у життєдіяльності людей. Приміром, змінюється діапазон можливої поведінки особистості [7, с. 20]. Якщо права та свободи дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів мали б лише формальне закріплення і не були підкріплені дієвими механізмами реалізації й гарантіями захисту, то досліджуваний правовий статус мав би фіктивний характер. Це не відповідає дійсності, оскільки гарантії такого правового статусу є недостатніми, але не фіктивними.

Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів передбачає не тільки юридичне проголошення додаткових прав та гарантій, а й передбачає створення умов для їх фактичного здійснення, забезпечення ефективного захисту вже порушених прав дитини. Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів наповнений реальним змістом, однак передбачені засоби захисту є відносно ефективними. При цьому, слід відзначити, що існують передумови розширення гарантій і пільг для дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів засобами міжнародного механізму компенсації збитків, завданих агресією Російською Федерацією проти України.

Правовий статус зазвичай застосовують із прив'язкою до певної галузі права, норми якої його визначають. Це зумовлено тим, що правовий статус відображає становище суб'єкта у певній системі суспільних відносин, які регулює конкретна галузь.

Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів визначається переважно нормами адміністративного права та права соціального забезпечення. Однак він не є адміністративно-правовим в чистому вигляді.

І. Голосніченко зазначає, що зміст адміністративно-правового статусу особи становить комплекс її прав і обов'язків, закріплених нормами адміністративного права, реалізація яких забезпечується певними гарантіями [8, с. 198]. О. Гумін, Є. Пряхін під адміністративно-правовим статусом особи пропонують розуміти комплекс прав і обов'язків, передбачених нормами адміністративного права. До елементів цього статусу слід віднести правосуб'єктність, права, обов'язки та юридичну відповідальність. Не всі права, закріплені в законодавстві, характеризують адміністративно-правовий статус. До них відносяться лише ті, що передбачені нормами адміністративного права та реалізуються у взаємовідносинах з органами публічної влади, оскільки адміністративно-правові відносини існують тільки там, де один із суб'єктів є суб'єктом владних повноважень [9, с. 35]. Вказане не у повній мірі характеризує правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Правовий статус цієї категорії дітей характеризується **міжгалузевим регулюванням** – норми конституційного, ювенального, кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного, права соціального забезпечення та міжнародного гуманітарного права формують його єдину правову основу. Крім того, в його основі міжнародні стандарти захисту прав людини загалом і прав дитини зокрема, що визначені положеннями Загальної декларації прав людини від 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 1966 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 1966 р., Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р., Конвенції ООН про права дитини від 1989 р. та ін.

Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів **обумовлений особливими обставинами**. Події в Україні викривають грубе й цинічне порушення Російською Федерацією прав і свобод українських дітей унаслідок військової (збройної) агресії проти України, яка є стороною основних міжнародних правових документів у галузі прав людини. Забезпечення конституційних прав і свобод постраждалих дітей та гарантії їх соціального захисту зумовлені одержанням відповідного правового статусу [10, с. 120]. Особливістю правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів є те, що він виник і застосовувався в умовах дії особливих правових режимів, що запроваджувались для відсічі воєнної агресії – Антитерористичної операції на сході України (з 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р.), Операції Об'єднаних сил (30 квітня 2018 р. до 24 лютого 2022 р.), воєнного стану у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ (з 24 лютого 2022 р. по т.ч.)

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 06.12.1991 р., воєнні дії – це організоване застосування сил оборони та сил безпеки для виконання завдань з оборони України [11]. Поняття «збройний конфлікт» взагалі не визначено цим законом, хоча воно використовується поряд з поняттям «збройна агресія», що підкреслює їх змістовну відмінність. Відповідно до

ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р., збройний конфлікт – це збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт) [12]. При цьому, Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022, воєнний стан введено у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України.

Законом України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21.08.2025 р. вперше введено поняття «Війна за Незалежність України», яка спровокована збройною агресією Російської Федерації проти України [13]. Враховуючи відсутність в законодавстві єдиного визначення, яким слід позначати російську гібридну інтервенцію до України, складно віднайти найбільш коректне формулювання для назви правового статусу сучасних дітей війни.

В січні 2025 року набрав чинності Закон України «Про соціальний захист та підтримку дітей, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, та внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання соціальних послуг та виплат» від 08.10.2024 р., в якому визначено абсолютно нову назву для такої категорії дітей – дитина, яка постраждала внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Однак, в тексті Закону не наведено жодної норми, що узгоджувала б вказану категорію дітей, з тими хто отримує статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів відповідно до ст. 30-1 Законі України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р.

На нашу думку, в назві правового статусу доцільніше було б використовувати більш комплексне формулювання «воєнний конфлікт», що відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р., означає форму розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили, де основними видами воєнного конфлікту є війна та збройний конфлікт [12]. Застосування поняття «воєнний конфлікт» дозволяє уникнути суперечності між національною і міжнародною термінологією, а також забезпечує більш універсальне визначення для формулювання назви досліджуваного правового статусу дітей.

Повне завершення воєнних дій та збройного конфлікту означатиме припинення виникнення фактичних підстав для подальшого надання відповідного статусу, оскільки він є винятковим і прив'язаним до специфічних обставин, що зумовлюють уразливість дитини. Але це не впливатиме на його збереження за тими неповнолітніми, які його вже отримали.

Це дозволяє дійти висновку, що правовий статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів не є тимчасовим, але його застосування має часові межі. Отже, це вказує на **контекстуальний характер** правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Спеціальний за своїм видом правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів виступає **позасудовим засобом захисту прав дитини.**

Безумовно, судовий захист прав і свобод дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів залишається найефективнішим і найдієвішим, таким що найбільш детально враховує індивідуальні обставини та приводить до ухвалення обґрунтованого рішення відповідно до найкращих інтересів дитини. Саме судовий захист забезпечує індивідуалізований підхід до кожної конкретної ситуації, дозволяє застосовувати як національні, так і міжнародні стандарти захисту прав дитини.

Але, коли порушення прав дітей в умовах воєнного конфлікту набувають масового і систематичного характеру, позасудові адміністративні засоби захисту їх прав видаються більш доступними, оперативними та оптимальними, порівняно з судовими. Вони дозволяють охопити ширше коло постраждалих дітей, є безбар'єрними і менш формалізованими, а також вимагають менше часу і ресурсів, оскільки не потребують складного доказування. Адміністративна процедура або послуга може бути організованою більш інклюзивно і дружньо для вразливих категорій дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів здійснюється у форматі адміністративної послуги відповідно до Закону України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 р.; Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 р. № 268; Постанови Кабінету Міністрів України від 24.10.2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»; Типової інформаційна картки адміністративної послуги «Надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», затвердженої Наказом Міністерства соціальної політики України від 30.10.2023 р. № 413-Н.

Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів був сконструйований як засіб комплексного відновлення та забезпечення прав і свобод постраждалих

дітей. При цьому, він видається декларативним і в деяких аспектах не дієвим з огляду на його недостатньо спроможність збалансувати становище дитини.

Посилення механізму державних гарантій реалізації прав людини й механізми їх охорони та захисту повинні виступати елементами правового статусу. У такий спосіб усувається проблема декларативності, й водночас недієвості, неефективності правової політики держави у сфері прав людини [14, с. 30]. За умови реального наповнення правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів конкретними гарантіями та ефективними процедурами їх реалізації можна забезпечити його практичну значущість. Досліджуваний правовий статус має стати інструментом реального відновлення порушених прав дитини, а також розвантажити судову систему в умовах воєнного стану.

Правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів характеризує те, що він **посилений спеціальними гарантіями.** Держава взяла на себе обов'язок забезпечити додаткові соціальні, правові, медичні, освітні, психологічні та інші гарантії для відновлення нормального розвитку дитини, яка постраждала внаслідок війни. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. відносить до дітей, які потребують особливого захисту держави постраждалих внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

Гарантії є структурним елементом досліджуваного правового статусу, які через свою важливість і вагомість заслуговують окремого дослідження в рамках цієї дисертації.

На останок, правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів зумовлений міжнародно-правовими стандартами захисту прав дитини. Цей статус не є новацією російсько-української війни, хоча у світі і не сформувалась єдина універсальна конструкція статусу «дитини війни».

Правовий статус «дитини війни» в тій чи іншій формі як засіб захисту та відновлення надавався дітям в Ізраїлі, Колумбії, Секторі Гази, Сирії, Хорватії, Боснії та Герцеговині, Південному Судані та багатьох інших постконфліктних державах.

Орієнтованість на цивільне населення було характерною рисою міжнародної політики протягом усієї історії людства, але наприкінці 1990-хроків турбота про незахищених під час війни верств населення із власне соціальної, перетворилася на моральну проблему. В основі такої турботи лежать спільні міжнародні цінності, дискурси обміну інформацією та задоволення базових потреб людей, при цьому наголошується саме на спільній системі цінностей, де захист населення є пріоритетним у внутрішній та зовнішній політиці [15; 16, с. 17]. Отож, правовий захист «дитини війни» здійснюється з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права, Конвенції ООН про права дитини, рішень міжнародних органів, а не лише національного законодавства.

Однак, як справедливо зауважує Ю. Белуга, жодна з міжнародних організацій, що опікуються правами дитини, рекомендацій стосовно пільг для дітей, які постраждали внаслідок військових конфліктів, не надає. Зважаючи на це, важливим є досвід окремих країн, які розробили ефективні механізми захисту дітей, постраждалих від війни [17, с. 129]. Отож, правовий статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів хоч і є міжнародно визнаним засобом захисту [18; 19], його **зміст і сутність визначає саме національний контекст.**

Висновки. На основі проведеного дослідження пропонуються наступні ознаки правового статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів:

загальні: правова визначеність; соціальна обумовленість; комплексність та системність; поєднання стабільності і динамізму; структурованість; гарантованість; похідний характер від правового статусу людини і громадянина.

спеціальні: має спеціальний, пільговий характер за своїм змістом; є реальним; забезпечений міжгалузевим правовим регулюванням; є винятковим, обумовленим особливими обставинами – воєнним діями та збройним конфліктом, які зумовлюють уразливість дитини; має контекстуальний характер – його зміст і сутність визначає саме національний контекст; його застосування має часові межі; виступає позасудовим засобом захисту прав і свобод дитини; посилений спеціальними гарантіями; обумовлений міжнародно-правовими стандартами захисту прав дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95–98. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/7f62a8e6-92d8-4f3e-b594-43 b7366dde32/content.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків, 2001. 655 с. URL: https://duikt.edu.ua/ua/lib/1/category/726/view/948.
3. Белуга Ю. Механізм надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юридич-*

ний вісник «Повітряне і космічне право». 2022. № 65 (4). С. 107–113. DOI: https://doi.org/10.18372/2307-9061.65.17046.
4. Якимчук Н. Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 11–18. URL: https:// shron1.chtyvo.org.ua/Visnyk_Natsionalnoi_akademii_prokuratury_Ukra/2013_N3_31.pdf?PHPSESSID=rvpsmh1tiaekg3bo1f9r3g35p5.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ. 2009. 520 с.
6. Левада О.В. Пільги і обмеження як складові правового статусу особи. *Вісник Харківського національного університету імені ВН. Каразіна. Серія «ПРАВО».* 2017. № 23. С. 193–195. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/ view/9752/9275.
7. Шульга А.М. Правовий статус особистості, його види. *Право і безпека.* 2012. № 2 (44). С. 19–22. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/ 123456789/5764.
8. Адміністративне право України: основні поняття. навч. посібник. / за заг. ред. І.П. Голосніченка. К.: ГАН, 2005. 232 с.
9. Гумін О.М., Пряхін Є.В. Адміністративно-правовий статус особи: поняття та структура. *Наше право*. 2014. № 5. С. 32–37. URL: https://dspace. lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5312/1/%D0%9F%D1%80%D1%8F%D1%85%D1%96%D0%BD%20Nashp_2014_5_7.pdf.
10. Тернавська В.М. Правовий статус дітей, які постраждали внаслідок військової агресії російської федерації проти України (конституційно-правовий аспект). *Нове українське право.* 2022. № 3. С. 116–122. DOI: https://doi.org/ 10.51989/NUL.2022.3.17.
11. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 9. Ст. 106. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/1932-12#Text.
12. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
13. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу: Законом України від 21.08.2025 р. *Голос України*. 2025. № 171. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text.
14. Ортинська Н. В. Правовий статус людини: до проблем теоретичного розуміння. *Право і безпека.* 2016. № 3 (62). С. 28–32. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Pib_2016_3_7.
15. Khagram, S. (2002). Restructuring the global politics of development: the case of India's Narmada Valley Dams. *Restructuring world politics: Transnational social movements, networks, and norms*. P. 206. URL: https://www.researchgate. net/publication/37705501_Restructuring_World_ Politics_Transnational_Social_Movements_Networks_And_Norms.
16. Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. Діти і війна: монографія. К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 221 с. URL: https://opac.kpi.ua/estorage/i/Dity_i_viina_2022_VL_Zlyvkov.pdf.
17. Белуга Ю. Міжнародний та зарубіжний досвід правового регулювання соціального захисту дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право».* 2024. № 3 (72). С. 129–134. DOI: 10.18372/ 2307-9061.72.19071.Наливайко Л.Р. Захист прав і свобод осіб, які постраждали від війни: проблеми та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 32–35. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/6.
18. Наливайко Л.Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 8. С. 77–81. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.11.

UDC 340.13:349.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.2

SOME ASPECTS OF RESEARCH ON THEORETICAL KNOWLEDGE ON HUMAN RIGHTS TO SOCIAL PROTECTION

Honcharov A.V.,
Candidate of Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department
of Intellectual Property and Private Law
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»,
Associate Professor of the Department
of Theory of State and Law, Constitutional and Administrative Law
of the State Non-Profit Enterprise «State University «Kyiv Aviation Institute»
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2430-2789

Honcharov A.V. Some aspects of research into theoretical knowledge about human rights to social protection.

The article examines some aspects of research into theoretical knowledge about human rights to social protection.

Social protection of the population is one of the defining directions of the state's social policy, the implementation of its social function. Even with the traditional nature of the issues of social protection for sectoral legal sciences, a significant number of general theoretical aspects related to the essence of social protection require careful rethinking and further constructive coverage. The law of social protection is developing on the basis of new concepts and principles. Its scope includes new social relations that were not previously included in the area of legal regulation. In the time since Ukraine gained independence until today, perhaps no other branch of law has undergone such cardinal changes.

The social function of the state is diverse in content and significant in the scope of its activities. Its main purpose is to eliminate or mitigate possible social tension in society, to equalize the social status of people, to develop healthcare, education and culture. This clearly reflects the goal of the state - to ensure a decent existence for a person, free development of the personality, protection of the family, social justice and social security.

The main content of the social function of the state is socio-economic human rights. The formation of the concept of human rights and the social state are considered as two mutually dependent processes, because the formation of a social legal state was historically and logically preceded by the recognition of the concept of human rights and freedoms. In legal literature, the basic social rights and freedoms of a person and a citizen are understood as a set of constitutional rights of a person (or only a citizen of a particular state), which enables his claims to receive certain material benefits from the state under appropriate conditions. The basic social rights and freedoms of a person are designed to ensure the last decent standard of living, the right to work, the right to housing, the right to free medical care, etc. One of the social rights that the state guarantees and must ensure is the right to social protection.

However, the implementation of rights in the field of social protection requires the state not only to proclaim such rights, but also to foresee a legal mechanism for their provision (specific grounds, conditions and procedure for exercising the right, obligated subjects) and a financing mechanism. It should be noted that the legal mechanism for the implementation of human rights in the field of social protection has significant differences in states of different socio-economic orientation.

It is noted that social protection is associated with the social policy of the state, which is implemented in the interests of the main social groups of the population. Therefore, social policy is understood as the purposeful activity of clearly defined subjects, primarily the state, aimed at regulating social relations, social needs and interests of various groups of the population, related to ensuring their well-being and personal development.

Key words: social protection, pension provision, social insurance, human rights.

Гончаров А.В. Деякі аспекти досліджень теоретичних знань про права людини на соціальний захист.

У статті розглянуто деякі аспекти досліджень теоретичних знань про права людини на соціальний захист.

Соціальний захист населення є одним із визначальних напрямів соціальної політики держави, реалізації її соціальної функції. Навіть за традиційності проблематики соціального захисту для галузевих юридичних наук, значна кількість загальнотеоретичних аспектів, що стосуються сутності соціального захисту, потребує ретельного переосмислення та подальшого конструктивного висвітлення. Право соціального захисту розвивається на основі нових концепцій і принципів. До його сфери включаються нові суспільні відносини, що раніше не входили до зони правового регулювання. За час від набуття Україною незалежності до сьогодні, мабуть, ніяка інша галузь права не зазнала таких кардинальних змін.

Соціальна функція держави різноманітна за змістом і значна за обсягом своєї діяльності. Головне її призначення – усунути або пом'якшити можливу соціальну напруженість у суспільстві, вирівняти соціальний стан людей, розвивати охорону здоров'я, освіту та культуру. У цьому чітко простежується мета держави – забезпечити людині гідне існування, вільний розвиток особистості, захист сім'ї, соціальної справедливості та соціальної захищеності.

Основним змістом соціальної функції держави є соціально-економічні права людини. Становлення концепції прав людини та соціальної держави розглядаються як два взаємозумовлені процеси, адже формуванню соціальної правової держави історично та логічно передувало визнання концепції прав і свобод людини. У юридичній літературі під основними соціальними правами та свободами людини і громадянина розуміється сукупність конституційних прав людини (або лише громадянина конкретної держави), яка уможливлює її претензії на отримання від держави за відповідних умов певних матеріальних благ. Основні соціальні права та свободи людини покликані забезпечувати останній гідний життєвий рівень, право на працю, право на житло, право на безоплатне медичне обслуговування тощо. Одним із соціальних прав, які гарантує та має забезпечувати держава, є право на соціальний захист.

Однак реалізація прав у сфері соціального захисту вимагає від держави не лише проголошення таких прав, а й передбачення юридичного механізму їх забезпечення (конкретні підстави, умови та порядок здійснення права, зобов'язальних суб'єктів) та механізму фінансування. Слід зазначити, що юридичний механізм реалізації прав людини у сфері соціального захисту має суттєві відмінності в державах різного соціально-економічного спрямування.

Відзначено, що соціальний захист пов'язаний з соціальною політикою держави, яка реалізується в інтересах основних соціальних груп населення. Тому під соціальною політикою розуміється цілеспрямована діяльність чітко визначених суб'єктів, перш за все держави, спрямована на впорядкування соціальних відносин, соціальних потреб та інтересів різних груп населення, пов'язаних із забезпеченням їх добробуту та особистим розвитком.

Ключові слова: соціальний захист, пенсійне забезпечення, соціальне страхування, права людини.

Problem statement. Social protection of the population is one of the defining directions of the state's social policy, the implementation of its social function. Even with the traditional nature of the issue of social protection for sectoral legal sciences, a significant number of general theoretical aspects related to the essence of social protection require careful rethinking and further constructive coverage. In this regard, the study of human rights to social protection in the context of modern social transformations is of great importance for the successful resolution of urgent problems related to the improvement of current legislation, law-making and law enforcement activities. After all, the level of social protection of the population is an indicator of the quality of life of society, the level of development of the state as a guarantor of human and citizen rights and freedoms.

The state of development of this issue. The study of human rights to social protection was carried out by such scientists as, for example, N.B. Bolotina, E.E. Machulska, P.D. Pylypenko, V.A. Rudyk, I.M. Syrota, B.I. Stashkiv, O.G. Chutcheva, V.Sh. Shaikhatdinov, I.S. Yaroshenko and others.

The aim of the article is to study some aspects of knowledge about human rights to social protection.

Presentation of the main material. At present, Ukraine is experiencing a period of its formation as a democratic and legal state, the foundation for the development of a social state is being laid. The latter should create conditions for providing citizens with work, redistribute income, provide the population with a living wage through the state budget, promote the formation of a middle class, protect wage labor, take care of education, culture, family, health care, improve social security, etc. [1, p. 126].

The term "social state" characterizes a state in which improving the well-being of citizens is a priority task [2, p. 183]. The social state assumes the obligation to care about social justice, the well-being of citizens, their social security. According to V.P. Hetman, a social state can be defined as one that seeks

and is able to implement a policy aimed at ensuring civil rights for all members of society, guaranteeing a decent life, and also creating conditions for the comprehensive development of the individual and the implementation of the legally embodied interests of each citizen in combination with the interests of the whole society [3, p. 5].

The main content of the social function of the state is socio-economic human rights. The formation of the concept of human rights and the social state are considered as two mutually dependent processes, because the formation of a social legal state was historically and logically preceded by the recognition of the concept of human rights and freedoms. In legal literature, the basic social rights and freedoms of a person and a citizen are understood as a set of constitutional rights of a person (or only a citizen of a particular state), which enables his claims to receive from the state under appropriate conditions certain material benefits. Basic social rights and freedoms of a person are designed to ensure the last decent standard of living, the right to work, the right to housing, the right to free medical care, etc.

According to O.F. Skakun, social rights are the possibilities (freedom) of an individual and a citizen to freely dispose of their labor force, to use it independently or in accordance with an employment contract, that is, the right to free labor (choice of activity, safe working conditions, guaranteed minimum wage, etc.), the right to social security, rest, education, a decent standard of living, etc. [4, p. 181].

As noted by Yu.M. Todyka and V.S. Zhuravsky, social rights are rights related to the social relations of a person with society, the state, collectives, and other people. According to A. Pazenok, this definition does not fully reveal the essence of social rights, because all relations of a citizen with society, that is, society, can be considered social [5, p. 36–37].

According to V. Dahl's dictionary, the term «sociality» comes from French and means public; that is, that which characterizes common life, mutual obligations of civic life, life. In philosophical encyclopedic literature, it is indicated that the term «social» comes from the Latin. socialis - public, common and connected with the common life of people, with various forms of communication between them, primarily those that concern society, have a public and common character.

In the Oxford Fundamental Explanatory Dictionary of the series «A Dictionary of Business», the term «social security» is interpreted as a state system of payment of benefits for illness and unemployment, as well as various assistance to women and children, including pensions. That is, this term outlines the system of social protection mainly through the form of social security entrusted to the relevant state ministry with an indication of the measures of responsibility for its implementation.

One of the social rights that the state guarantees and must ensure is the right to social protection. The concept of «social protection» in our country began to be widely used only at the stage of transition to market relations. It replaced the concept of «social security», which was used in the Soviet economy, characterizing a specific organizational and legal form of social protection, which was carried out directly by the state.

However, the implementation of rights in the field of social protection requires the state not only to proclaim such rights, but also to foresee a legal mechanism for their provision (specific grounds, conditions and procedure for exercising the right, obligated subjects) and a financing mechanism. It should be noted that the legal mechanism for the implementation of human rights in the field of social protection has significant differences in states of different socio-economic orientations.

An important component of the theoretical study of social protection is the definition of this concept in order to clarify its essential features. The meaning of legal concepts comes from their property of reflecting the most important aspects of objects and phenomena of reality. The concept is revealed by means of a definition, which is a logical operation by means of which the content is revealed and (or) its scope is established. It must be remembered that the concept denotes such features of a set that: firstly, are characteristic of each element of a certain set; secondly, reveal the essence of this element and the entire set as a whole; thirdly, in their totality, they distinguish this set from any other. Such features are called essential. Additional essential features that characterize other relations of the reflected phenomena can be the basis for distinguishing varieties of a particular phenomenon [6, p. 36].

In legal encyclopedic literature, social protection is understood as a system of economic, legal, organizational and other measures of the state to ensure social rights and guarantees of citizens. This protection is conditioned by the constitutional principle, according to which Ukraine is a social state (Article 1 of the Constitution of Ukraine), and is aimed at the care of the state and society for citizens who need assistance due to age, health, social status, due to insufficient provision of means of subsistence, etc. The social protection system includes the payment of pensions, various types of material assistance and compensations, care for the sick and elderly, care for children and youth, financing from state and local budgets of relevant social programs (healthcare, education, housing construction, overcoming unemployment, etc.). An important component of social protection is social

security, which is a state system of protecting the population from social risks (loss of work, illness, old age, disability, loss of breadwinner). The main organizational and legal forms of this provision are: mandatory state social insurance, state social assistance to low-income citizens, state material support for certain categories of persons at the expense of budget funds [7, pp. 558–559].

According to I.M. Syrota, the term «social protection» belongs to the function of the state, which means a set of measures for the material support of citizens unable to work. According to the position of E.E. Machulskaya, in a broad sense, social protection should be understood as the activities of the state aimed at ensuring the process of formation and development of a full-fledged personality, identifying and neutralizing negative factors affecting the personality, creating conditions for self-determination and affirmation in life [8, p. 4].

In other scientific sources, social protection is defined as a set of organizational and legal (creation of social protection institutions and laws regulating their activities) and economic measures aimed at ensuring the well-being of each member of society in specific economic conditions.

According to the considerations of I.M. Belov and N.V. Semenyshen, social protection is a multi-level system of economic, social and legal relations for managing social risks of society to eliminate their undesirable consequences and ensure an adequate standard of living [9, p. 103].

According to O.G. Chutcheva, the right to social protection is a set of two powers: 1) the rights of citizens to access social benefits that are recognized by a state-organized society as necessary and sufficient for normal human reproduction; 2) the right to compensation in the event of impossibility of access to social benefits due to the emergence of social risks that are defined at the legislative level. As a legal category, the author continues, social protection appears as a set of legal norms that regulate social relations that characterize the desire of society to protect its members from the threat of the impossibility of satisfying needs that it recognizes as important for the stable development of society as a single community.

Taking into account the above, O.G. Chutcheva proposes a definition of social protection as a legal institution that originated in the depths of social security law and determined the transformation processes of the modern legal system associated with the formation of its new element – social law [10, p. 9].

In the Constitution of Ukraine, social protection is understood as a system of measures to protect the population from social risks. This is the content of Article 46, which establishes «the right of citizens to social protection, which includes the right to provide for them in the event of complete, partial or temporary disability, loss of a breadwinner, unemployment due to circumstances beyond their control, as well as in old age and in other cases provided for by law». According to the content of the article and in view of the social risks, the provision from which is provided for in the article, the right to social protection is similar to the right to social security. However, the organizational and legal system created in Ukraine to provide for the population from social risks, neither in its composition nor in its essence gives grounds to apply the term «social security» to it. As a result, Ukraine has laid the legal and institutional foundations of a new system of social protection, characterized by a number of features.

Firstly, the Constitution of Ukraine proclaims the right of citizens to social protection and establishes state guarantees for its implementation.

Secondly, numerous social protection legislation has been created (the term «legislation» is used here in the broadest sense), which provides for a legal mechanism for providing the population with social cash payments and social services in certain cases, which according to international legal practice have been called «social risks».

Thirdly, although this system does not yet have a single legal act that would enshrine the general principles of social protection, it nevertheless has a systemic nature of acts regulating relations in the field of social protection, and their functional «grouping», aimed at protecting the population from the negative consequences of the occurrence of social risks.

Fourth, in institutional terms, the national social protection system includes: a) all organizational, financial and legal forms through which social payments are directly made and social services are provided to individual citizens in the event of social risks, these are social insurance, financing through taxes, state social assistance, non-state social security; b) indirect social protection measures, which are becoming increasingly widespread.

Along with the affirmation of human and civil rights and freedoms, the implementation of these rights and freedoms, that is, their mechanism, is of great importance. Thus, citizens have the right to apply to state authorities, local governments, enterprises, institutions, organizations and officials in accordance with their competence to implement any right in general and social rights in particular. When implementing social rights between citizens, on the one hand, and the specified authorities, institutions, organizations, enterprises and their officials, on the other, administrative and legal relations

arise that are imperative in nature. From the point of view of implementation, citizens' rights are divided into absolute (unconditional) and relative. Absolute are rights whose implementation depends only on the citizen's will. And rights whose implementation depends not only on the citizen's will, but also on the availability of actual opportunities for their implementation at the present time, belong to relative rights. Relative rights should also be considered rights for the implementation of which an act of an executive body is required, for example, a decision to assign a pension or assistance.

Conclusions. The study of the theoretical foundations of the human right to social protection allows us to assert that this right is one of the key elements of the modern social security system and the foundation of a socially oriented state. The analysis of scientific approaches shows that the right to social protection encompasses a set of guarantees aimed at ensuring a decent standard of living, support in the event of social risks and creating conditions for social equality. Despite the significant volume of scientific work, the issues of improving the mechanisms for implementing this right, increasing the effectiveness of social policy and adapting legislation to new social challenges remain relevant.

In legal science, social protection of the population is mainly interpreted as a function of the state and is associated with its social policy. Social protection is understood as a set of interacting social and state measures of a legal, financial, economic, and organizational nature aimed at protecting the population from negative manifestations of social risks and creating the prerequisites for the comprehensive implementation of social rights and freedoms of man and citizen, and social policy is understood as the purposeful activities of clearly defined authorized entities aimed at regulating social and protective relations, social needs and interests of various population groups related to ensuring their well-being and personal development.

Therefore, further development of theoretical research and practical models of social protection is a necessary condition for strengthening the rule of law and ensuring an adequate level of social well-being of citizens.

REFERENCES:

1. Honcharov A.V. The concept of social protection. *Entrepreneurship, economy and law*. 2009. No. 10. P. 126–129. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/4a394334-ec58-4bb3-9436-79832a5ae871/content.
2. Loshchykhin O.M. Functions of the modern state as a vector of its internal social policy. Modern problems of the legal state of Ukraine: collection of scientific works. Kyiv. 2009. P. 181–185.
3. Getman V.P., Kilymnyk Yu.V. Will Ukraine become a social state? conversations about the Constitution. Kyiv: Blitz-Inform, 1996. 22 p.
4. Skakun O.F. Theory of State and Law: Textbook, translated from Russian. Kharkiv: Konsum, 2006. 656 p.
5. Pazenok A. Dialectics of Basic Social Rights and Freedoms of Man and Citizen in the Context of General Constitutional Rights. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2009. No. 10. P. 36–39. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/729af11a-fb8f-450e-b4dc-56bc192838d6/content.
6. Parkhomenko N. M. Sources of Law: Problems of Theory and Methodology. Kyiv: Yurydychna Dumka, 2008. 336 p.
7. Legal Encyclopedia / ed.: Yu. S. Shemshuchenko et al. Kyiv.: Ukr. encyclopedic., 1998. Vol. 5. 736 p.
8. Sirota I. M. The law of pension provision in Ukraine: a course of lectures. Kyiv: Yurinkom Inter, 1998. 408 p.
9. Belova I. M., Semenyshena N. V. The essence, main directions and functions of social protection of the population. Podolsk Bulletin: agriculture, technology, economics. *Economic Sciences*. 2021. No. 34. P. 92–107. DOI: https://doi.org/10.37406/2706-9052-2021-1-11.
10. Chutcheva O. G. Legal regulation of social protection of citizens of Ukraine: abstract of dissertation ... candidate of legal sciences: 12.00.05. Kharkiv, 2003. 18 p.

UDC 340+35.078.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.3

THE PROBLEM OF CLASSIFYING SOURCES OF THREATS TO INFORMATION SECURITY

Honcharov M.V.,
Doctor of Philosophy
ORCID: 0000-0003-4452-1652

Honcharov M.V. The problem of classifying sources of threats to information security.

The article considers scientific approaches to classifying sources of threats to information security.

A synthesized summary of the components of information security in the context of compliance with national security requirements showed possible root causes from which malicious attacks can be made on the established procedure for using information and databases with different levels of technological and legal protection.

A generalization is made about possible and permanent sources of threats to this component as a segment of the complex legal phenomenon «national security». The directions of the predicted root causes of unlawful attacks on the domestic information protection system are distinguished, and tools for timely and effective counteraction to unfriendly and hostile interference in the functioning of the information sphere at all levels of its protection are also indicated.

The sources of threats to information security are detailed, taking into account the human factor, and the directions for implementing preventive measures are determined in order to neutralize unlawful attacks on the information sphere as the basis for communication in all spheres of state life.

The human factor is identified as one of the criteria for sources of threats to information security. A generalized vision of the potentially harmful role of a person who is in possession of information, primarily with limited access, contributed to the development of proposals as part of a complex of preventive measures to prevent the leakage of confidential and other information classified as a state secret.

The main tasks of state information policy are emphasized and the goal of the policy of ensuring information security in Ukraine is clarified, which is the formation of an open information society as a space of an integral state, integrated into the world information space, taking into account national characteristics and interests in ensuring information security at the domestic and international levels.

The state policy of ensuring information security should be based on scientific and methodological developments, systematized and combined into a single concept. It can be represented as a set of national goals, interests and values; strategies and tactics of management decisions and methods of their implementation, which are developed and implemented by state authorities.

Key words: information security of Ukraine, ensuring information security, national security, system, state information policy, sources of threats to information security.

Гончаров М.В. Проблема класифікації джерел загроз інформаційній безпеці.

У статті розглянуто наукові підходи щодо класифікації джерел загроз інформаційній безпеці.

Синтезований підсумок складових інформаційної безпеки у контексті дотримання вимог національної безпеки показав можливі першопричини, з яких можуть завдаватися зловмисні посягання на встановлений порядок користування відомостями і базами даних з різним рівнем технологічного і правового захисту.

Зроблено узагальнення про можливі і перманентні джерела загроз цій складовій як сегменту комплексного юридичного явища «національна безпека». Вирізнено напрямки прогнозованих першопричин протиправних зазіхань на вітчизняну систему захисту інформації, а також зазначено інструменти своєчасної та ефективної протидії недружнім і ворожим втручанням у порядок функціонування інформаційної сфери на всіх рівнях її захисту.

Деталізовано джерела загроз інформаційній безпеці з урахуванням людського фактору, визначено напрямки провадження профілактико-превентивних заходів з метою нейтралізації протиправних посягань на інформаційну сферу як підґрунтя комунікації у всіх сферах життєдіяльності держави.

Одним з критеріїв джерел загроз інформаційній безпеці визначено людський фактор. Узагальнене бачення потенційно шкідливої ролі людини, управненої на володіння інформацією, насамперед з обмеженим доступом, сприяло виведенню пропозицій у складі комплексу профілактико-превентивних заходів з метою недопущення витоку конфіденційних та інших відомостей, віднесених до державної таємниці.

Акцентовано увагу на основних завданнях державної інформаційної політики та з'ясована мета політики забезпечення інформаційної безпеки України, це формування відкритого інформаційного суспільства, як простору цілісної держави, інтегрувального в світовий інформаційний простір з урахуванням національних особливостей і інтересів при забезпеченні інформаційної безпеки на внутрішньодержавному та міжнародному рівнях.

Державна політика забезпечення інформаційної безпеки повинна базуватися на наукових і методологічних розробках, систематизованих і об'єднаних в єдину концепцію. Вона може бути представлена як сукупність національних цілей, інтересів і цінностей; стратегії та тактики управлінських рішень і методів їх реалізації, що розробляються та реалізуються державною владою.

Ключові слова: інформаційна безпека України, забезпечення інформаційної безпеки, національна безпека, система, державна інформаційна політика, джерела загроз інформаційної безпеці.

Problem statement. The international world order and the internal situation in Ukraine, along with the natural tendencies of interaction and development, are subject to the permanent action of destructive instruments of various levels of threats. This situation is visible in all spheres of society. The information component in the organization of social activity is especially sensitive to unlawful encroachments and manifestations. In the context of the above, it is appropriate to cite the world-famous statement of Nathan Rothschild that he who owns information owns the world. This concise expression reflects the entire essence and meaning of the information sphere as a social product, for the possession of which there is a constant open or hidden struggle between interested parties.

Assessing possible directions of unlawful interference in the legitimate information field, Yu.E. Maksymenko [1, p. 3] indicates that the development of the above-mentioned information tools and technologies causes a negative effect, since there is a significant increase in violations of the procedure for using information, namely, illegal collection of information, unauthorized access to information resources, destruction or damage to databases by launching virus programs, theft of information from archives, banks, libraries, etc. Significant losses are caused by illegal leakage of information or its illegal copying.

The state of the development of the problem. The state of the development of this problem. Many scientists and researchers have paid attention to the study of this issue: Bilenchuk P.D., Bilko S.S., Hnatiuk S.L., Hryhorchuk M.V., Dzyoban O.P., Dovgan O.D., Zolotar O.O., Kosilova O.I., Kudin S.V., Lipkan V.A., Loginov O.V., Novitska N.B., Tkachuk T.Yu., Tikhomyrov O.O., Frantsuz. A.Y., Tsymbalyuk V.S., Shevchenko A.Ye., Yarema O.G. and others.

The purpose of the article is to study scientific approaches to classifying sources of threats to information security.

Presentation of the main material. The significant level of harm from the deformed information field and data array is discussed in the scientific work of G. Sashchuk [2]. The scientist warns that the destructive impact of information attacks can change the morality and worldview not only of an individual person, but also encroach on the reorientation of the entire society or a significant part of it in its own interests. Such attacks impose other people's interests, carry out a hidden aggressive action on the basic moral values of the individual and society, which, due to the presence of aggressive content, harms the information environment and national security. In connection with the above, there is an urgent need to introduce effective mechanisms of protection against encroachments on state sovereignty and territorial integrity through unlawful interference in the information sphere of Ukraine.

At the same time, while exercising their subjective right to freedom of expression, free expression of beliefs and views, Part 3 of Article 34 of the Constitution introduces restrictions on the free interpretation of the right to possess and use information (such a right may be limited by law in order to prevent unlawful interference in the sphere of interests that threaten national security, encroach on the territorial integrity of the state, and also pose threats to public order and security, incite to commit offenses and crimes against other persons and their constitutional rights, threaten their reputation, pose threats to the established procedure for the circulation of information, etc.).

So, it is from illegal actions regarding the possession and use of information that the initial dangers in this area arise, which are defined as sources of threats to information security.

An Internet resource without reference to authorship provides a definition of the concept of «sources of threats» – these are conditions and factors that are hidden in themselves and under certain conditions, by themselves or in various combinations, reveal hostile intentions, harmful properties, and a destructive nature [3].

Considering the sources of threats to information security from the standpoint of a social nature, it is necessary to realize their level of scaling (external intervention or internal origin) as a tool for

influencing public opinion, its formation and affirmation, or the intention to harm the information system as a material, protected object, which is regulated by relevant legal norms and provisions of subordinate regulatory legal acts.

In our opinion, the external signs of the manifestations of sources of threats to information security include: the activities of foreign disinformation centers and the transfer of this information to the maximum number of consumers; attempts by individual countries to gain an advantage in the information space in order to distort, distort or damage databases and other information in order to obtain dominant positions on international information platforms; measures aimed at seizing the latest technological tools as a means of potentially seizing the initiative in specific areas (defense, commercial, etc.); terrorist threats and subversive activities of foreign organizations; technological expansion by foreign commercial and other structures against the background of the weakening of Ukraine's influence on the global information network due to Russian military aggression; dissemination of strategic information that harms the national security of Ukraine, obtained by various means, including spy satellites, etc.; cyberwarfare and information warfare as sources of threats that harm all spheres of society through the use of tools to destroy, distort, or steal information, primarily national security.

The internal characteristics of the sources of threats to information security are somewhat different from those that encroach on the established information field of Ukraine from beyond the territorial borders of the state, since their origins are associated with the imperfection, ineffectiveness, and sometimes obsolescence of legitimized instruments that ensure the organization of information regulation and protection within the country. Such sources should include: problems of economic development, in connection with which there is insufficient financial support for measures to ensure information security; an uncompetitive level of informatization of the main industries, which is a consequence of the general state of the economy; gaps in the sphere of regulatory and legal regulation of relations in the information environment, which is a factor in increased malicious interest in mastering information for the purpose of enrichment or causing other harm; weakened attention to studying the personal data of candidates before appointment to positions related to information management, primarily with limited access, as well as effective control over employees holding these positions; the spread of criminal connections among persons authorized to access and manage information, their bribery, blackmail and other actions aimed at inducing them to criminal cooperation and violation of professional duty; insufficient coordinating and organizing role of the central government body responsible for implementing policy in the field of information security; insufficient development of the information environment, which is the basis for abuses in the field of information security.

The presented author's classification of external and internal threats in the field of information security is not exhaustive and we consider it as an occasion for further scientific discussion.

When classifying sources of threats to information security, it is necessary to distinguish two categories of factors: subjects (actions or inaction of a person) and objective manifestations (hackers, criminals, competitors, corrupt officials, representatives of state authorities and local governments authorized to access information). The unified goal of the practical results of the emergence and application of illegal and prohibited actions in the field of information security is the task of causing material damage and moral harm to the object of the encroachment, which is public relations in the information sphere. A deeper understanding of the role of the subject of information relations as a source of threats to information security can be found in the scientific work of V.A. Nekhay. The scientist notes that potential triggers of illegal use of information content by a person can be: unauthorized access to information stored in the system; denial of actions related to information manipulation; introduction into software projects and products of «logical seals» that are triggered when certain conditions are met or after the end of a certain period of time and partially or completely disable a computer system; development and distribution of computer viruses, and others [4].

A group of scientists, including Yu.E. Maksymenko, V.M. Zhelikhovsky, V.A. Lipkan [5, p. 130], distinguish «threats of breach of confidentiality». In their opinion, such dangers include: «leakage» of information with an established procedure for use, unauthorized access to information resources, violation of integrity, modification, damage, replacement of data, as well as committing actions that hinder access to information or use of information resources.

The expressed judgments found support in the scientific work (terminological reference book, dictionary on information security) of such scientists as V.M. Bogush, V.G. Kryvutsa and A.M. Kudin [6, p. 123].

We find certain aspects as manifestations of sources of dangers for the information field of Ukraine in the work of V. Petryk, who defines threats to national security in the information sphere as a set of conditions and factors that pose a danger to the vital interests of the state, society and the individual

due to the possibility of negative information influence on the consciousness and behavior of citizens, as well as on information resources and information and technical infrastructure [7].

From the above judgment, we conclude that the root causes of alarming signs of unlawful interference in the established procedure for using information can be harmful information influence embedded in the produced content, hostile media resources implemented in the domestic information space, which instill treacherous and capitulating clichés in the human mind, impose negative stereotypes of thinking for our environment, etc.

A team of scientists consisting of K.A. Kononenko, B. Parakhonsky and G. Yavorskaya came to an understanding that there is a close mutual connection between the sources of origin and methods of detecting internal and external threats and it is this order of interdependence that is threatening to the state of national security [8, p. 30].

L.V. Borisova and V.V. Tulupov [9, p. 40] carried out a theoretical and practical analysis of the draft Concept of International Information Security. According to the conclusions of scientists, which are in line with the views of other scientists, it is necessary to distinguish the cross-border sphere as one of the sources of threats to information security. Such threats will occur when moving intellectual resources across the border, namely, exporting information that has a unique scientific and technological nature and is owned by specialists, analytical and other information on forecasting development trends in other states to obtain unauthorized access to confidential information and databases.

Theoretical, legal and methodological analysis of the complex of factors that directly or indirectly affect the sphere of information security showed that as a component of national security, this sphere, in accordance with the modern development of its theory, is based on the following basic elements in a generalized form: national interests - threat - protection. That is, as the scientist notes, the sources of threats are the basis for the application of protection mechanisms in accordance with the identified root cause and the level of potential damage.

B.A. Kormych sees the sources of threats to information security in the insufficient protection of special technical means and the imperfection of the technologies used. In this regard, the scientist states that the main actions for collecting, transmitting and distributing information are carried out using special technical means and technologies. In accordance with the development of science and technology, these information means and technologies have become one of the most important components of information processes, along with the information itself and the subjects of information relations [10, p. 322].

All of the above encourages the combination of efforts of all subjects included in the structure of national security of Ukraine in order to achieve the highest possible level of protection of data arrays from unlawful encroachment on their integrity and the procedure for working with them. In this regard, it is advisable to listen to N.S. Onishchenko, who notes: «the conditions of existence can act as a stimulus for the development of abilities and increasing the capacity of the subject, which, in turn, gives him the opportunity to influence the conditions of his existence in order to improve them. Such conditions can also include potential threats, the level of which does not destabilize the activity of the subject, but on the contrary encourages development. Then the «minimum» task for the state becomes the creation of general minimum conditions that will ensure the self-development and self-realization of individuals» [11, p. 115; 12, p. 105].

In our opinion, state builders urgently need to work at the «maximum» in order to create such safe conditions in the field of information and information technologies that attackers would not be tempted to test the effectiveness of preventive and preventive mechanisms of state coercion.

Conclusions. Thus, the current stage of Ukraine's development in the field of information security requires a strengthening of the role of the state, in particular in terms of organizing and controlling the activities of all subjects of the information sphere from the standpoint of assessing the legality of their use of information. The analysis shows that the problem of classifying sources of threats to information security remains one of the most urgent and at the same time complex. The significant diversity of threats, their dynamism, technological evolution and the growth of the influence of the human factor determine the need to create a systemic, multi-level and adaptive classification. The absence of a universal classification model complicates the development of effective mechanisms for countering and predicting new risks.

A generalization of existing approaches shows that the optimal classification system should take into account the source of the threat, its motivation, methods of implementation, the scale of influence and the level of organization. Prospects for further research are related to the formation of unified criteria for assessing threats and the creation of flexible classification models capable of promptly responding to changes in the modern information space.

Therefore, effective provision of national security of Ukraine in the field of information protection involves the development of scientifically based state policy and long-term strategy, as well as

constant monitoring of potential and actual threats. Only with a comprehensive approach and the implementation of effective tools can stable and secure conditions for the functioning of the state's information environment be created.

REFERENCES:

1. Maksymenko Yu.E. Theoretical and legal principles of ensuring information security of Ukraine: dissertation ... candidate of legal sciences: 12.00.01: theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. Kyiv, 2007. 236 p.
2. Sashchuk G. Information security in the system of ensuring national security. URL. http://troubleshooter.com.ua/ru/inform-bezopasnost/52-informatsijna-bezpeka-v-sistemi-zabezpechennya-natsionalnoji-bezpeki.
3. Types of threat sources. URL: https://stud.com.ua/21603/ekonomika/vidi_dzherel_zagroz.
4. Nehai V.A. Information security as a component of economic security of enterprises. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Economics and Management. 2017. Issue. 24 (2). P. 137–140. URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9/Downloads/Nvmgu_eim_2017_24(2)__30.pdf.
5. Lipkan V.A., Maksymenko Yu.E., Zhelikhovsky V.M. Information security of Ukraine in the conditions of European integration: a manual. Kyiv: KNT, 2006. 280 p.
6. Bogush V.M., Kryvutsa V.G., Kudin A. M. Information security: Terminological training manual. Kyiv: OOO «DVK», 2004. 508 p.
7. Petryk V. The essence of information security of the state, society and the individual. URL: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3222.
8. Current challenges and threats to regional security: conclusions for Ukraine; [ed. by K.A. Kononenko: analytical assistants B. Parakhonsky, G. Yavorska]. Kyiv: NISD, 2014. 48 p.
9. Borisova L.V., Tulupov V.V. Information security as a determining component of the national security of Ukraine. Law and security. 2013. No. 1 (48). P. 39–42. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/6805/1/Pib_2013_1_9.pdf.
10. Kormych B.A. Organizational and legal foundations of the information security policy of Ukraine: dissertation for the degree of Doctor of Laws: 12.00.07. Kharkiv, 2004. 542 p.
11. Onishchenko N.S. Perception of law in the conditions of democratic development: problems, realities, prospects: monograph. [editor-in-chief Yu.S. Shemshuchenko]. Kyiv: LLC Publishing House «Yurydychna Dumka», 2008. 320 p.
12. Honcharov M.V. Theoretical and legal foundations of information security regulation in Ukraine: dissertation ... candidate of law: 12.00.01: theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. Irpin, 2023. 215 p.

УДК 340.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.4

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Гришко В.І.,
кандидат педагогічних наук, доцент, в. о. завідувачки кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін
Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID: 0000-0001-7512-0005

Голуб В.В.,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 081 «Право»
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук
Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID: 0009-0006-6520-847X

Гришко В.І., Голуб В.В. Домашнє насильство в Україні: сучасний стан, проблеми правозастосування та шляхи їх подолання.

У статті здійснено комплексне дослідження проблеми домашнього насильства в Україні як одного з найгостріших соціально-правових викликів сучасного суспільства, що набуло особливої гостроти в умовах воєнного стану. На основі аналізу чинного законодавства, статистичних матеріалів, судової практики та наукових джерел визначено сучасні тенденції, правову природу, соціальні та психологічні чинники поширення цього явища.

Виявлено, що після 2022 року рівень домашнього насильства істотно зріс, що пов'язано з наслідками війни, соціальною дезінтеграцією, економічною нестабільністю та поширенням посттравматичних станів серед населення. Особливу увагу приділено проблемам правозастосування: складності доведення систематичності насильницьких дій, недосконалості адміністративної та кримінальної кваліфікації, випадкам формального підходу судів до розгляду справ, а також латентності явища, зумовленій страхом, залежністю й недовірою до правоохоронної системи. Розкрито значення змін у законодавстві після ратифікації Стамбульської конвенції (2022 р.) та ухвалення Закону № 3733-IX (2024 р.), який підвищив відповідальність за домашнє насильство та конкретизував адміністративні склади правопорушень.

Проаналізовано роль судово-психологічної експертизи у встановленні обставин злочину, що набуває вагомого значення для справедливого судового розгляду. Узагальнено національну та європейську судову практику, зокрема рішення ЄСПЛ у справі «Левчук проти України», що стало прецедентом у сфері захисту жертв насильства. Зроблено висновок, що ефективна протидія домашньому насильству потребує комплексного підходу, який охоплює не лише правові, а й соціально-психологічні та освітні інструменти. Запропоновано напрями вдосконалення державної політики: розвиток мережі кризових центрів і притулків, забезпечення доступу до безкоштовної правової та психологічної допомоги, підвищення кваліфікації працівників поліції, формування культури нульової толерантності до насильства та активізацію міжвідомчої й міжнародної співпраці. Лише інтеграція цих заходів може забезпечити реальний захист прав людини та зменшити рівень насильства у суспільстві.

Ключові слова: домашнє насильство, латентність, права людини, правозастосування, Стамбульська конвенція, відповідальність, воєнний стан.

Grichko V.I., Holub V.V. The domestic violence in Ukraine: current state, law enforcement problems and ways to overcome them.

The article presents a comprehensive study of the problem of domestic violence in Ukraine as one of the most acute socio-legal challenges of modern society, which has become particularly severe under martial law. Based on an analysis of current legislation, statistical materials, judicial practice, and academic sources, the paper identifies the current trends, legal nature, and socio-psychological factors contributing to the spread of this phenomenon.

It has been found that since 2022, the level of domestic violence has increased significantly, which is associated with the consequences of war, social disintegration, economic instability, and the spread of

post-traumatic conditions among the population. Special attention is paid to issues of law enforcement, such as the difficulty of proving the systematic nature of violent acts, imperfections in administrative and criminal qualification, instances of formalistic approaches by courts, and the high latency of the phenomenon caused by fear, dependency, and distrust of the law enforcement system. The article highlights the importance of legislative changes following the ratification of the Istanbul Convention (2022) and the adoption of Law No. 3733-IX (2024), which strengthened liability for domestic violence and clarified the administrative elements of offences.

The role of forensic psychological examination in establishing the circumstances of crimes is analyzed, emphasizing its importance for fair judicial consideration. The study generalizes national and European judicial practice, in particular the ECtHR decision in *Levchuk v. Ukraine*, which became a landmark precedent in protecting victims of domestic violence. It is concluded that effective counteraction to domestic violence requires a comprehensive approach encompassing legal, socio-psychological, and educational instruments. The authors propose directions for improving state policy: developing networks of crisis centers and shelters, ensuring access to free legal and psychological assistance, enhancing police training, fostering a culture of zero tolerance for violence, and strengthening interdepartmental and international cooperation. Only the integration of these measures can ensure real protection of human rights and reduce the level of violence in society.

Key words: domestic violence, latency, human rights, law enforcement, Istanbul Convention, liability, martial law.

Постановка проблеми. Домашнє насильство є одним із найгостріших викликів сучасного українського суспільства, що становить реальну загрозу не лише для окремої людини, але й для моральних та соціальних основ держави. Воно порушує базові права людини – на життя, свободу, гідність та безпеку – закріплені в Конституції України та міжнародних актах. Попри те, що протидія домашньому насильству визначена пріоритетом державної політики у сфері захисту прав людини, рівень цього явища залишається критично високим. Щороку до Національної поліції надходить понад чверть мільйона звернень щодо насильства в сім'ї, а реальний масштаб проблеми значно більший через її латентний характер.

В умовах воєнного стану актуальність проблеми суттєво зростає. Соціально-економічна нестабільність, втрата житла, безробіття, психологічні травми, розлучення родин і загальний рівень стресу створюють передумови для збільшення випадків насильства в сім'ях. Домашнє насильство стало не лише соціальною, але й правовою проблемою, що потребує комплексної реакції держави, правозастосовних органів, громадських інституцій і суспільства загалом. Отже, актуальність дослідження обумовлена необхідністю глибокого аналізу стану протидії домашньому насильству в Україні, виявлення прогалин у правозастосуванні та розроблення пропозицій щодо підвищення ефективності державної політики у цій сфері.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні сучасного стану домашнього насильства в Україні, аналізі труднощів правозастосування та розробленні практичних рекомендацій щодо вдосконалення системи запобігання і протидії цьому явищу.

Стан опрацювання проблематики. Тема домашнього насильства стала ключовою для праць багатьох науковців. Зокрема, Бабій А.Ю. та Ткачук А.М. у своїй праці **«**Домашнє насильство: основні прояви та правові методи боротьби» дослідили форми прояву домашнього насильства та правові інструменти протидії. Паламарчук О.О. у своєму дослідженні «Проблеми кваліфікації домашнього насильства» проаналізував труднощі доведення систематичності діяння, відмежував домашнє насильство від суміжних складів протиправних діянь. Ольховик М.В., Дядюша А.Р. у своїй праці «Фактори існування домашнього насильства в Україні» дослідили соціально-економічні та культурні чинники поширеності насильства та запропонували комплекс превентивних заходів. Крім того, свої праці темі домашнього насильства присвятили Іщенко-Ладна Т.В., Мельничук О.В., Паламарчук О.О, Толкач А.М. та інші науковці. Разом з тим, у науковій площині недостатньо напрацювань, які досліджували б взаємозв'язок між латентністю насильства та недовірою до системи правосуддя, недостатньо обґрунтовано необхідність переходу від декларативного до реального забезпечення прав потерпілих від домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу. Домашнє насильство та забезпечення ефективної юридичної відповідальності осіб, які його вчиняють посідають важливе місце у соціально-правових проблемах сучасної України та набувають особливої актуальності в умовах воєнного стану. У сучасному суспільстві домашнє насильство розглядається як один із видів кримінальних правопорушень. Однак, як стверджують А.Ю. бабій та Ткачук А.М., здавна в українських реаліях воно до сих пір часто сприймається як приватна або родинна справа, про яку не прийнято говорити публічно. Багато жертв замовчують факти насильства через сором, страх осуду або недовіру до правоохоронної системи [1, с. 16].

Так, в українському суспільстві традиційно існувала толерантність до насильства у побуті. У народних прислів'ях та піснях закріплювалися норми, які фактично легітимізували фізичне покарання жінок і дітей ("Б'є – значить любить", "Жінка не бита – що коса не клепана"). Такі уявлення були глибоко вкорінені у свідомості поколінь і лише у XX столітті почали піддаватися осмисленню як соціальна проблема. Радянський період підкріпив ідеологічні настанови про «здоровість радянської сім'ї», тобто поняття що будь-які прояви насильства в сімейному середовищі не підлягали публічному обговоренню. Унаслідок цього сформувалася ментальна установка на сприйняття насильства як «внутрішньої родинної справи», що не підлягає зовнішньому втручанню. А. В. Баран дослідив, що лише з 1970-х років у світовому дискурсі насильство в сім'ї було визнано суспільно небезпечним явищем, а рух за права жінок став рушійною силою у формуванні політики його подолання [2, с. 140].

Аналізуючи чинне законодавство, відповідно до статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», домашнє насильство визначається як дії або бездіяльність фізичного, сексуального, психологічного чи економічного характеру, що вчиняються у сім'ї, у межах спільного проживання або між родичами, колишнім чи теперішнім подружжям, а також між іншими особами, які спільно проживали однією сім'єю без офіційних родинних чи шлюбних відносин. Домашнім насильством визнаються також погрози вчинення таких дій, незалежно від того, чи проживають сторони разом [3].

Також варто розглянути визначення, яке міститься у ст. 126-1 Кримінального кодексу України: домашнє насильство – «умисне, систематичне (більше трьох разів) здійснення фізичного, економічного, морального насильства вчинене членом сім'ї щодо особи з якою винний перебуває або раніше перебував у сімейних або близьких стосунках що призвело до втрати працездатності, емоційної залежності, фізичних, психологічних страждань, втрати працездатності, погіршення якості життя» [4]. Разом з тим, Д.О. Шамринський відзначає, що термін «правопорушення, пов'язані з домашнім насильством», має ширше значення, ніж власне «домашнє насильство» у розумінні статті 126-1 Кримінального кодексу України. Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (п. 3 ч. 1 ст. 1) визначає домашнє насильство як діяння (дії чи бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного характеру, вчинені між членами сім'ї або близькими особами 5, с. 81].

Кодекс України про адміністративні правопорушення у статті 173-2 також містить положення щодо адміністративної відповідальності за вчинення актів домашнього насильства, насильства за ознакою статі або невиконання термінових заборонних приписів [6].

Згідно з даними Amnesty International та Міністерства соціальної політики України за 2023 рік, після початку повномасштабної агресії кількість випадків домашнього насильства істотно зросла. До цього призвели, зокрема, складний психологічний стан військовослужбовців, які повертаються із зони бойових дій, вимушене переселення значної кількості осіб, а також зниження рівня життя через втрату основних джерел доходу [7]. Звіти Організації Об'єднаних Націй (2023) також свідчать, що кількість звернень до гарячих ліній допомоги жертвам насильства суттєво збільшилася. Додатково фіксуються численні випадки сексуального насильства, у тому числі з боку військових [8].

До головних причин поширення домашнього насильства під час повномасштабного вторгнення В.О. Мельничук відносить: 1) психологічні наслідки бойових дій, серед яких посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що стає чинником агресивної або неконтрольованої поведінки як у ветеранів, так і серед цивільного населення; 2) економічні труднощі, спричинені втратою роботи, житла, стабільного доходу, що підвищує рівень конфліктності в сім'ях; 3) соціальна ізоляція, викликана вимушеним перебуванням у небезпечних умовах або укриттях, що посилює стресові стани; 4) зловживання алкоголем і наркотичними речовинами, які часто використовуються як спосіб психологічного «самозаспокоєння»; 5) обмежений доступ до правової, соціальної та психологічної допомоги, особливо у прифронтових регіонах [9, с. 106].

Згідно з аналітичними даними МВС України та звітами Офісу Генерального прокурора України, збройний конфлікт зумовив зростання кількості правопорушень, пов'язаних із насильством у сім'ях. Цей процес пояснюється поглибленням економічної нестабільності, зростанням рівня стресу, поширенням бойових травм серед військових і підвищеною соціальною напругою. За статичними даними лише у 2023 році зареєстровано понад 291 тисячу заяв і повідомлень, що майже вдвічі перевищує показник 2022 року. Водночас на 36 % зросла кількість адміністративних проваджень, відкритих за фактами насильства [7]. Варто враховувати, що ці показники зафіксовано на фоні зменшення загальної чисельності населення, зокрема через тимчасову окупацію окремих територій

Зважаючи на наявний аспект проблем, з метою посилення відповідальності за вчинення домашнього насильства та приведення національного законодавства у відповідність до положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству (Стамбульської конвенції), Верховна Рада України 22 травня 2024 року ухвалила Закон України «Про

внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», який набрав чинності 19 грудня 2024 року [10; 11; 12]. Серед ключових змін варто виокремити такі:

підвищення розміру штрафів за вчинення домашнього насильства (ст. 173-2 КУпАП), що має превентивну функцію та спрямоване на посилення відповідальності порушників.

запровадження окремої відповідальності за насильство щодо малолітніх та неповнолітніх осіб (ч. 2 ст. 173-2 КУпАП), що раніше законодавством не передбачалося.

виключення можливості звільнення від відповідальності за малозначністю, що має на меті запобігти уникненню покарання кривдниками.

Водночас законодавець змінив конструкцію складу адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 173-2 КУпАП: тепер обов'язковою умовою притягнення до відповідальності є доведення факту завдання шкоди фізичному або психічному здоров'ю потерпілого. Таким чином, сам факт вчинення дій фізичного, психологічного чи економічного характеру підлягає кваліфікації лише за наявності доведених наслідків для здоров'я постраждалого. На нашу думку, це ускладнює доказування в тих випадках, коли шкода має нематеріальний характер або не підтверджена належними медичними документами .

Таким чином, правову основу для протидії цьому явищу становлять міжнародні та національні документи, серед яких:

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству (Стамбульська конвенція, 2011 р.);

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 25 вересня 2015 р. № 70/1, якою ухвалено Глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року;

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 01.01.2020 р. № 2229-VIII;

Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 07.01.2018 р. № 2866-IV;

Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 20.05.2014 р. № 5207-VI.

На нашу думку, варто закцентувати увагу на практичній реалізації притягненні кривдників до відповідальності за вчинення домашнього насильства. Погоджуємось із Б.М. Головкіним, що негативним чинником залишається позиція окремих представників правоохоронної системи, які намагаються вирішити конфлікт шляхом примирення, а не через правове переслідування кривдника. Такий підхід лише посилює відчуття безкарності у винного та страх і безпорадність у жертви [13, с. 161–172].

Цікавим для аналізу нам видається притягнення винних до кримінальної відповідальності, оскільки, як ми зазначили вище, специфіка кваліфікації діянь як домашнє насильство вимагає особливої уваги як правоохоронних органів, так і професійного підходу органів правосуддя. В цьому контексті О.І. Зінсу зауважує, що для повного, всебічного та неупередженого з'ясування обставин у кримінальному провадженні щодо домашнього насильства виникає необхідність залучення фахівців, які володіють спеціальними знаннями у сфері психології. У таких випадках суд за клопотанням сторін може призначити проведення судової експертизи [14, с. 187]. При цьому, окремим видом є судово-психологічна експертиза, об'єктом якої виступають психічно здорові особи – підозрювані, обвинувачені, потерпілі, свідки чи інші учасники процесу різного віку, де основним завданням такої експертизи є виявлення індивідуально-психологічних характеристик особи, її рис характеру, особистісних якостей, мотиваційних чинників поведінки, емоційних станів та реакцій, а також визначення рівня розвитку психічних процесів і особливостей їхнього перебігу. У кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства судово-психологічна експертиза може призначатися як окрема, або ж у складі комплексної психолого-психіатричної експертизи, якщо виникають сумніви щодо осудності чи обмеженої осудності обвинуваченого.

Показовим є приклад кримінального провадження № 1-кп/603/26/2021 (справа № 603/735/20), у якому суд задовольнив клопотання сторони захисту про призначення психолого-медико-психіатричної експертизи потерпілої. Експертам було поставлено питання щодо наявності у потерпілої психологічних і фізичних страждань, спричинених діями обвинуваченого, та їхнього впливу на стан її здоров'я і якість життя [15].

Інший приклад – справа № 752/25254/19 (кримінальне провадження № 1-кп/752/727/21), у якій суд призначив комісійну психолого-психіатричну експертизу обвинуваченого. Перед експертами поставили питання щодо наявності у нього психічних розладів на момент скоєння злочину, здатності усвідомлювати свої дії, а також необхідності застосування до нього примусових заходів медичного характеру [16].

Таким чином, ми дійшли до висновку, що комплексна судова психолого-психіатрична експертиза є важливою процесуальною формою використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні загалом та у справах про домашнє насильство зокрема. Її результати сприяють встановленню істини у справі, належній кваліфікації діяння та прийняттю справедливого судового рішення.

Акцентуючи увагу на особливостях адміністративного провадження, то аналіз судової практики свідчить, що нова редакція статті 173-2 КУпАП створює низку практичних проблем. Зокрема, у рішенні Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 24 січня 2025 року провадження у справі було закрито у зв'язку з відсутністю доказів заподіяння шкоди, попри встановлений факт психологічного насильства. Суд зазначив, що до протоколу про адміністративне правопорушення не додано документів, які б підтверджували отримання потерпілою психічної шкоди (довідки психолога, висновки фахівця тощо) [17, с.73].

Подібна ситуація спостерігається і в інших судових рішеннях, де необґрунтовано застосовується стаття 22 КУпАП щодо звільнення правопорушників від відповідальності за малозначністю, попри те що зазначена норма не підлягає застосуванню у справах про домашнє насильство. Так, у рішенні Зарічного районного суду м. Суми від 24 січня 2025 року суд визнав факт фізичного насильства (штовхання, стусани) малозначним і обмежився усним зауваженням, мотивуючи це відсутністю значних суспільно небезпечних наслідків [18].

Крім того, показовим став 2019 рік, коли Європейський суд з прав людини вперше розглянув справу щодо домашнього насильства в Україні – «Левчук проти України» (заява № 17496/19). Позивачка, посилаючись на статтю 8 Європейської конвенції з прав людини, оскаржувала рішення національних судів, які відмовили у виданні наказу про виселення її колишнього чоловіка. Українські суди проявили надмірний формалізм, що, за висновком ЄСПЛ, сприяло почуттю безкарності кривдника та створило небезпеку для заявниці і її дітей. Європейський суд визнав, що держава порушила право на повагу до приватного та сімейного життя через неналежне реагування на випадки домашнього насильства [19]. На нашу думку, ця справа стала прецедентом і водночас свідченням того, що належна судова практика у сфері захисту жертв насильства почала формуватися в Україні лише останніми роками.

Безумовно, такі рішення суперечать принципу невідворотності відповідальності, створюють ризики повторних випадків насильства, знижують довіру громадян до правової системи та перешкоджають ефективному захисту потерпілих. Особливо в умовах повномасштабного вторгнення, коли суспільство перебуває у стані підвищеної соціальної напруги, а кількість випадків домашнього та насильства зростає, держава повинна демонструвати нульову толерантність до будь-яких проявів агресії.

Таким чином, ми переконані, що для ефективної протидії домашньому насильству в умовах війни необхідно реалізовувати комплекс заходів, спрямованих на:

посилення законодавчих механізмів – ухвалення нормативних актів, які забезпечують невідворотність покарання за насильство та ефективний захист потерпілих;

розвиток системи психологічної підтримки – створення безкоштовних програм консультування для жертв і кривдників, упровадження реабілітаційних проєктів;

проведення освітніх кампаній – інформування населення про форми насильства, шляхи його запобігання та механізми звернення по допомогу;

розширення мережі кризових центрів – забезпечення тимчасового житла та підтримки постраждалих;

міжнародну співпрацю – залучення ресурсів і досвіду міжнародних організацій для розроблення стратегій допомоги;

підвищення кваліфікації правоохоронних органів – навчання поліцейських і соціальних працівників реагуванню на випадки домашнього насильства.

Висновки. Таким чином, домашнє насильство є складним і багатогранним соціально-правовим явищем, що становить серйозну загрозу правам людини, стабільності суспільства та демократичному розвитку держави. Попри певні кроки, здійснені Україною у сфері нормативно-правового регулювання, проблема залишається надзвичайно гострою. Прийняття Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.) та ратифікація Стамбульської конвенції (2022 р.) стали визначними подіями у формуванні національної системи протидії насильству, однак їх імплементація на практиці виявила низку системних недоліків.

Насамперед, ключовою проблемою залишається високий рівень латентності домашнього насильства, що зумовлений психологічним тиском на жертв, страхом перед кривдником, економічною залежністю, а також недовірою до правоохоронних органів. Другою суттєвою проблемою є недосконалість правозастосування. Попри наявність законодавчих механізмів, на практиці спостерігається формальний підхід до реагування на факти насильства, складність доведення систе-

матичності дій кривдника, відсутність ефективної координації між поліцією, органами соціального захисту, медичними установами та судами.

Такий стан речей вимагає переорієнтації державної політики на кризове реагування, розширення системи психологічної допомоги, реабілітації та соціальної підтримки жертв. Адже для України важливим є не лише адаптація таких практик, а й формування цілісної культури нульової толерантності до насильства, що має починатися з родини, школи та медіа.

Таким чином, боротьба з домашнім насильством повинна спиратися на принцип комплексності, партнерства та відповідальності. Вона має охоплювати як державні структури, так і громадські організації, освітні інституції та засоби масової інформації. Лише системна взаємодія цих суб'єктів дозволить сформувати ефективний механізм попередження насильства, своєчасного реагування на нього та реабілітації постраждалих.

Перспективні напрямки дослідження можуть стосуватись аналізу міжнародного досвіду у сфері боротьби із випадками домашнього насильства та пошуку механізмів впровадження такого досвіду у національну систему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабій А.Ю., Ткачук А.М. Домашнє насильство: основні прояви та правові методи боротьби. *Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених*: IX Всеукр. науково-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих уч., м. Одеса, 15 груд. 2023 р. Львів – Торунь, 2023. С. 16–18. URL: https://doi.org/10.36059/978-966-397-357-9-2.
2. Баран А.В. Домашнє насильство: історичні аспекти. *Європейські перспективи*. 2021. № 4. С. 138–141. URL: https://doi.org/10.32782/ep.2021.4.21.
3. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII: станом на 19 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text.
4. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 17 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
5. Шамринський Д.О. Поняття «злочин, пов'язаний з домашнім насильством»: тлумачення та застосування у судовій практиці. *Історико-правовий часопис*. 2024. Т. 22, № 1. С. 80–87. URL: https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-1/11.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1–212-24): Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X: станом на 1 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
7. Домашнє насильство: статистика та заходи протидії *Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України*. URL: https://www.msp.gov.ua.
8. Горват К. Ґендерно зумовлене та домашнє насильство під час повномасштабної війни: основні виклики та потужні інструменти протидії – Ла Страда – Україна. *Ла Страда – Україна*. URL: https://la-strada.org.ua/articles/genderno-zumovlene-ta-domashnye-nasylstvo-pid-chas-povnomasshtabnoyi-vijny.html.
9. Мельничук В.О. Проблемні питання насильства в сім'ї та насильства за ознаками статі в Україні в умовах воєнного стану. *Проблемні питання насильства в сім'ї та насильства за ознаками статі в Україні в умовах воєнного стану*: всеукр. науково-практ. конф., 18 лют. 2025 р. URL: https://doi.org/10.36059/978-966-397-487-3-28.
10. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 22.05.2024 № 3733-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text.
11. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): Конвенція Ради Європи від 11.05.2011 № 994_001-11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
12. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 22.05.2024 № 3733-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text.
13. Головкін Б.М. Як стають жертвами злочинів. *Проблеми законності*. 2017. № 136. С. 161–172. URL: https://doi.org/10.21564/2414-990x.136.93878.
14. Зінсу О.І. Судово-психологічна експертиза у кримінальному провадженні щодо злочину домашнє насильство (ст. 126-1 КК України). *International scientific conference «Innovative views in European fundamental scientific-practical legal studies»*: conference proceedings, м. Riga, 28–29 груд. 2021 р. 2021. С. 187–189. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-179-4-48.

15. Ухвала суду першої інстанції. Справа № 603/735/20. Провадження № 1-кп/603/26/2021. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
16. Ухвала суду першої інстанції. Справа № 752/25254/19. Провадження № 1-кп/752/727/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua.
17. Іщенко-Ладна Т.В. Домашнє насильство в Україні: законодавчі зміни та проблеми правозастосування. *Проблемні питання насильства в сім'ї та насильства за ознаками статі в Україні в умовах воєнного стану*: матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Рівне, 18 лют. 2025 р. Львів–Торунь, 2025. С. 72–75.
18. Постанова Зарічнянського районного суду м. Суми від 24 січня 2025 року. Справа № 591/284/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124652497.
19. Справа «Левчук проти України» (Заява № 17496/19): Рішення Європ. суду з прав людини від 03.09.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f92#Text.

УДК 340.12
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.5

ПРАВОВИЙ СТАТУС І СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ЖІНКИ В СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ: ВІД ТРАДИЦІЙ ДО ВИТОКІВ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Гришко В.І.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
в. о. завідувачки кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін,
Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID: 0000-0001-7512-0005

Вознюк С.С.,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук,
Національний університет водного господарства та природокористування
ORCID: 0000-0003-4487-3201

Гришко В.І., Вознюк С.С. Правовий статус і соціальна роль жінки в Стародавньому світі: від традицій до витоків гендерної рівності.

В статті досліджуються правовий статус і соціальна роль жінки в цивілізаціях Стародавнього світу крізь призму еволюції гендерних відносин. Зокрема, виокремлюються особливості становища жінки в різних державах: Стародавньому Римі, Месопотамії, Єгипті, Греції, Китаї, Персії та Індії, що дало змогу порівняти різні підходи та традиції. В статті особлива увага приділяється саме обсягу прав жінок в Стародавньому світі, їх соціальній ролі в тій чи іншій цивілізації. Також автори розглядають витоки гендерної рівності попри домінування патріархальних традицій, наведено відповідні приклади.

З'ясовано, що розвиток інститутів влади, релігії, сім'ї та власності безпосередньо впливав на місце жінки в суспільстві, визначаючи межі її правосуб'єктності, соціальної активності та правового захисту. Особливу увагу приділено аналізу правових норм і звичаїв, які регулювали майнові, шлюбно-сімейні та спадкові відносини як критеріїв оцінки соціальної рівності у досліджуваних цивілізаціях. Досліджено, що попри домінування патріархальної системи, у ряді держав – зокрема в Стародавньому Єгипті та Римі – спостерігалися прогресивні тенденції щодо визнання жінки суб'єктом права. Досліджено, що у Єгипті жінки могли володіти майном, укладати угоди, успадковувати власність і навіть обіймати високі державні посади. У Римі, з розвитком республіканських і імператорських інститутів, зростала правова автономія жінок, зокрема у сфері приватного права. Натомість у Месопотамії, Індії та Китаї жінка здебільшого розглядалася як підлегла чоловікові істота, що втілювало релігійно-моральну концепцію підпорядкування.

На основі міждисциплінарного підходу доведено, що соціокультурні відмінності, релігійні догми та політична структура суспільств визначали тип і динаміку гендерних відносин у кожній цивілізації. Зроблено висновок, що процес поступового розширення правового статусу жінки в Стародавньому світі став початковим етапом формування засад гендерної рівності, які згодом лягли в основу гуманістичних і демократичних ідей Нового часу.

Ключові слова: Стародавній світ, правовий статус жінки, соціальна роль жінки, гендерна рівність, патріархальне суспільство.

Grichko V.I., Vozniuk S.S. The legal status and social role of women in the Ancient World: from traditions to the origins of gender equality.

The article examines the legal status and social role of women in the civilizations of the ancient world through the prism of the evolution of gender relations. In particular, the peculiarities of the position of women in different states are highlighted: Ancient Rome, Mesopotamia, Egypt, Greece, China, Persia and India, which made it possible to compare different approaches and traditions. The article pays special attention to the scope of women's rights in the ancient world, their social role in one or another civilization. The authors also consider the origins of gender equality despite the dominance of patriarchal traditions, and provide relevant examples.

It was found that the development of institutions of power, religion, family and property directly affected the place of women in society, determining the limits of their legal personality, social activity

and legal protection. Special attention is paid to the analysis of legal norms and customs that regulated property, marriage, family and inheritance relations as criteria for assessing social equality in the studied civilizations. It has been studied that despite the dominance of the patriarchal system, in a number of – states, in particular in Ancient Egypt and Rome –, progressive trends were observed regarding the recognition of women as a subject of law. It has been studied that in Egypt women could own property, conclude agreements, inherit property and even hold high government positions. In Rome, with the development of republican and imperial institutions, the legal autonomy of women grew, in particular in the field of private law. Instead, in Mesopotamia, India, and China, the woman was mostly seen as a subordinate being to the man, embodying the religious-moral concept of submission.

On the basis of an interdisciplinary approach, it is proven that socio-cultural differences, religious dogmas and the political structure of societies determined the type and dynamics of gender relations in each civilization. It was concluded that the process of gradual expansion of the legal status of women in the ancient world became the initial stage of the formation of the foundations of gender equality, which later formed the basis of humanistic and democratic ideas of the New Age.

Key words: Ancient world, legal status of women, social role of women, gender equality, patriarchal society.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження полягає в тому, що правовий статус та соціальна роль жінки в Стародавньому світі залишається під пильною увагою науковців і на сьогоднішній день. Це пов'язано з тим, що в цей період зароджувалися уявлення про місце жінок у суспільстві, які в подальшому вплинули на розвиток права та вчення про гендерну рівність. Держави Стародавнього світу показують різні підходи до визначення правового статусу жінки, її прав в політичному та соціальному житті. Тому за допомогою такого аналізу можна простежити еволюцію гендерних відносин від традицій до витоків гендерної рівності.

Мета дослідження – аналіз правового статусу та соціальної ролі у різних цивілізаціях Стародавнього світу, виокремлення особливостей та простеження витоків гендерної рівності.

Стан опрацювання проблематики. Зокрема, дану тематику вивчали такі науковці: П.Л. Костючок, І.А. Логвиненко, Є.С. Логвиненко, Ю.І. Магась-Демидас, К.О. Мешкова, С.І. Поляруш, О.М. Пономаренко, Л.В. Щербін та інші. Їхні праці заклали фундамент для вивчення правового статусу та соціальної ролі жінки в Стародавньому світі. Проте, комплексних досліджень суто статусу жінки в таких цивілізаціях бракує. Недостатньо вивченими є витоки ідеї гендерної рівності у різних державах Стародавнього світу та механізми трансформації від патріархальних норм до таких, які надають ширші права жінкам.

Виклад основного матеріалу. На наше переконання, для початку необхідно проаналізувати правовий статус жінок у Стародавньому Римі. Зазначимо, що жінки в Стародавньому Римі брали участь в різних сферах життя, але при цьому їх права не були такими ж як у чоловіків. Проте, вперше в історії саме нормами римського права жінка була визнана як особа, яка має право вчиняти певні дії, хоча її правовий статус був обмежений, але вона все ж могла брати участь у цивільному обороті. Доцільно в цьому контексті зазначає Ю.І. Магась-Демидась: «Офіційно римлянки не мали політичних прав, особливо не мали права голосувати або бути призначеними на державні посади. Проте насправді вони впливали на суспільство через освіту. Як матері в оточенні сім'ї, вони отримували велику повагу від чоловіків і дітей» [1, с. 84].

Зокрема, жінки з високим соціальним статусом керували великим і складним домашнім господарством. Оскільки багаті родини часто володіли кількома будинками та заміськими маєтками, де мешкало десятки, навіть сотні рабів, деякі з яких були навіть освічені та висококваліфіковані, ця відповідальність була схожа на управління невеликою корпорацією. Відомими жінками Стародавнього Риму були Лукреція та Клавдія Квінта, історії яких увійшли до римської міфологічної традиції. Під час республіканської епохи важливу роль відіграла Корнелія, мати братів Гракхів, а також Фульвія, яка очолювала армію та випускала монети зі своїм зображенням. Серед жінок династії Юліїв-Клавдіїв важливе місце зайняла Лівія, що вплинула на соціальні стандарти Риму. Тому вже тоді можна було побачити витоки гендерної рівності, яку закладали якраз-таки жінки із заможних родин.

Щодо соціального становища жінок в Стародавньому Римі варто також зазначити, що римські дівчата отримували початкову освіту разом з хлопчиками. «Тривіальні школи відвідували як хлопчата, так і дівчатка, але подальше навчання дівчат не відбувалося в школі. Додаткове навчання дівчат зазвичай проводилося вдома і мало свої особливості, залежно від соціального становища родини. Заможніші родини зазвичай вибирали приватне навчання дівчат з окремим вчителем» [2, с. 1113]. Деякі жінки з високим статусом не відрізнялися від чоловіків у знаннях з літератури, геометрії, риторики, музичних мистецтв та філософії. Таким чином, римська жінка як суб'єкт права

мала такі самі ознаки, як і чоловік-громадянин (місце проживання, соціальне становище, статус свободи).

Умови набуття римського громадянства для жінок були однаковими, як і для чоловіків: народження в законному римському шлюбі, успадкування громадянства від незаміжньої матері або матері, яка перебуває у незаконному шлюбі тощо. Так само виникала правоздатність у конкретного індивіда – з моменту його народження. Якщо мова йде про набуття римського громадянства вільновідпущениками (за громадянським статусом колишнього рабовласника), то вони також не відрізнялися за гендерними особливостями. Тобто, прослідковуються моменти щодо зрівняння чоловіків та жінок в деяких правах, навіть щодо питання громадянства.

Це пов'язано з тим, що статус громадянства є загальною властивістю усіх членів певної спільноти, незалежно від їх статевої приналежності, тому в Римі поняття «civitas» спочатку виражало не політичну ідею у вузькому сенсі, а почуття і право належності до цієї общини. При цьому жінки в Стародавньому Римі не мали політичних прав: не могли бути в армії, голосувати на зборах, обиратися на владні посади. Проте якщо подивитися на ситуацію не з точки зору законодавства, а з точки зору реальної практики, то можна помітити, що жінки мали певний вплив у суспільстві: вони були матерями сім'ї, поважалися дітьми, отримували повагу від чоловіків.

У Стародавній Месопотамії правовий статус жінки визначав Кодекс Хаммурапі. Законодавство держави відображало патріархат, проте жінками були надані права. Зокрема, вони мали право укладати угоди, володіти майном, торгувати на рівні з чоловіками, брати участь в судочинстві. Також важливим право було право на отримання спадщини, яке не обмежувалося відповідно до статі. При цьому за Кодексом Хаммурапі жінка була залежна від родини та мала підпорядковуватися волі чоловіка, що свідчить про те, що права чоловіків були значно ширшими. Це впливало не лише на правовий статус жінки в Стародавній Месопотамії, але й на її соціальну роль та участь в культурному, політичному та громадському житті країни.

Таким чином, офіційно права жінок були обмежені порівняно з правами чоловіків, але вони знаходили свої шляхи для захисту особистої свободи. Суспільство Месопотамії було ієрархічним, поділеним на різні соціальні класи. Роль жінок визначалася цією ієрархією, де на вершині знаходилися елітні жінки, а на дні – рабині. Між цими двома групами були жінки, які не були повністю вільними, але й не рабині, їх називали залежними. Зокрема, жриці займали досить привілейоване місце в суспільстві, й це, мабуть, пояснювалося їх «високим призначенням». Вони мали більші права, ніж звичайні жінки. Жриці мали гарантоване право на спадщину, на забезпечення, мали право брати участь у діловому житті.

Правовий статус наложниці був іншим. Вона мала право на частку в майні свого батька лише тоді, коли він не забезпечив її посагом і не віддав заміж. Наложниця не мала права бути рівноправною з жінкою, яка жила в тому самому будинку, навіть якщо вона народжувала дітей чоловіку. Доцільно в даному контексті зазначають І.А. Логвиненко та Є.С. Логвиненко: «Якщо чоловік сам обирав собі наложницю, то він укладав шлюбний договір з її родиною. За Законами Хаммурапі (статті 144–147) наложниця, яка народила господарю дітей, не могла бути продана. Проте, незалежно від обставин, наложниця не мала права рівняти себе з законною дружиною. Вона виконувала найважчі, чорні роботи у домі» [3, с. 97].

Цікаво визначити те, що попри значні обмеження прав жінок, Кодекс Хаммурапі втілював покарання за порушення честі та достоїнства жінки, захищав права вдів і встановлював правила про посаг і утримання дружини. Однак законодавство встановлювало подвійні стандарти. Для прикладу, зрада дружини каралася набагато суворіше, ніж зрада чоловіка, що підтверджувало нерівність правового статусу жінок і чоловіків. Під час наступних імперій, серед них Ассирійська і Ахеменідська, та після зникнення Сасанідської імперії, жінки зберігали певні права, але їхнє становище поступово погіршувалося.

Також доцільно зазначити те, що спочатку як і у Месопотамії, право в Стародавньому Єгипті не робило чітких відмінностей у правовому статусі чоловіків і жінок. Жінки в давньому Єгипті мали право самостійно керувати своїм майном, укладати угоди, виступати свідками у судових справах та навіть претендувати на високі пости, зокрема на посади жриць та урядовців. Особливість єгипетського права полягає в тому, що жінки могли починати розірвання шлюбу на рівних умовах з чоловіком, а після розірвання шлюбу зберігали право на своє придане та частину спільно нажитого майна. Варто зауважити, що порівняно з іншими країнами Стародавнього світу саме Єгипет відрізнявся більшою лояльністю до жінок як до політичних осіб. Незважаючи на це, жінки фактично не мали можливості правити країною – фараони вважалися тілами бога неба та сонця Хора, тому обов'язково мали бути чоловіками.

Жінки могли стати служницями бога – жрицями, а іноді навіть здобували владу, замість своїх чоловіків, як у випадку з царицею Хатшепсут. Зокрема, «У вершині ієрархії жіночого жрецтва знахо-

дилася «Божа дружина», яка в період Середнього царства відома була організацією ритуалів Міна, Амона і Птаха. Цей титул отримували одна з дружин або дочка правителя. «Божа дружина» отримувала велику фінансову і політичну підтримку від монарха та мала право передавати цей титул іншим жінкам з роду фараона. Крім того, вона мала ще й титул «Хазяйка двох земель»» [4, с. 90].

Для прикладу, згідно з традицією, цариця Єгипту Хатшепсут могла набути статусу тимчасового правителя, регента. Щоб виправдати свою політичну владу, вона проголосила себе донькою бога Амона та з'являлася на зборах у чоловічому одязі з накладною борідкою. Це підтверджує відсутність абсолютних правових обмежень у зв'язку з участю жінок у політичному житті. Така відносна свобода зумовлена особливостями єгипетської культури, де жіноче начало асоціювалося з родючістю Нілу та благополуччям держави, а богині виступали у центральному положенні у пантеоні.

Також справа в тому, що титул і майно правителя часто переходили донькам, а не синам. Це пов'язано з тим, що давні єгиптяни вели родовід за материнською лінією, оскільки вважали, що походження дитини можна точно довести лише з боку матері, яка його народила. Таким чином, «у правовому аспекті єгипетська жінка відрізнялася від жінок інших давніх цивілізацій. Вона мала практично такі самі права, як і чоловік. Так, жінка могла започаткувати розірвання шлюбу й знову вийти заміж. Основні причини розірвання шлюбу – це було перелюбство або безпліддя. У шлюбних угодах чітко визначалося, як чоловік мав забезпечувати дружину матеріально» [4, с. 93].

Варто зазначити, що головною сферою діяльності єгипетської жінки була сім'я як і в інших стародавніх цивілізаціях. У Стародавньому Єгипті шлюб розглядалися як особисте життя людей та їхніх сімей, а не як суспільний інститут, що відрізнялося від інших культур. Під час правління п'ятої династії фараонів у єгипетському суспільстві збільшився обсяг сімейних прав чоловіка. Тож жінка втрачає своє рівноправне становище, а головою сім'ї стає чоловік. Дружина оцінювалася трохи нижче чоловіка, її не вважали рівноправною чи навіть вищою за нього. Починається допуск полігамії, коли чоловіки можуть мати кілька дружин, що почало наближати правовий статус жінки в Стародавньому Єгипті до такого ж статусу в інших державах Стародавнього світу.

У Стародавній Греції жінки повністю відокремлювалися від громадського життя і владної сфери. У Стародавніх Афінах вони мали деякі юридичні права, що стосувалися сімейних і шлюбних справ: укладення шлюбу, забезпечення посагу, право отримувати спадок. Наявність приданого надавало афінянкам певного соціального значення в суспільстві. Варто зазначити, що в Стародавній Греції жінки перебували протягом свого життя завжди під владою та захистом чоловіка. Зокрема, в дитинстві під владою батька чи найближчого родича чоловічої статі, після заміжжя – чоловіка, в старості – синів. Таким чином, жінки мали обмежені права в порівнянні з чоловіками та фактично залежали від них.

Таким чином, полісне середовище, в якому чоловік займав провідну позицію у суспільному житті, призвело до того, що жінки практично не володіли більшістю громадянських прав, не мали доступу до майнових прав, не мали шансу отримувати освіту, яка була б порівняна з чоловічою. Це призвело до того, що жінка втратила свою суб'єктивну основу й перетворилася на об'єкт власності та інструмент для дітонародження. У грецькій сім'ї з давніх часів панував принцип єдиношлюбності, що суттєво відрізняло грецькі сімейні звичаї від східних [5, с. 5].

В правовому аспекті заміжні жінки перебували під повною владою своїх чоловіків. Вони рідко мали можливість самостійно приймати важливі рішення. У деяких випадках жінки та чоловіки ділили життя та сімейні права більш справедливо. Закон очікував, що жінки будуть вірними своїм чоловікам, хоча деякі чоловіки вільно користувалися послугами повій, коханок та куртизанок. Навіть щодо спадкових прав в жінок були значно обмежені права. Зокрема, якщо вона мала брата, то все успадковував він, а жінка залишалася з нічим. Також були випадки, коли спадкове майно переходило до найближчого родича чоловічої статі. При цьому жінка могла мати своє майно, але воно успадковувалося в разі її смерті без заповіту автоматично чоловіком.

Таким чином, правовий статус та соціальна роль жінки в Стародавній Греції обмежувалася домашніми справами, народженням та вихованням дітей. Тобто, жінки були позбавлені брати участь в політичному та громадському житті. При цьому у Спарті жінки мали більше свободи, ніж в Афінах. Зокрема, вони могли отримувати фізичну підготовку, успадковувати майно, мати свою власність та керувати господарством за відсутності чоловіків, які були на війні. Тобто, в межах однієї держави були різні правила щодо статусу жінки, що було зумовлено традиціями та економічною ситуацією в тому чи іншому полісі.

Якщо говорити за інші держави, то становище жінок у стародавніх суспільствах Сходу залежало від культури та епохи. Наприклад, у стародавньому Китаї загальноприйнятою була традиція, згідно з якою жінка вважалася дружиною та матір'ю, яка повинна повністю підкорюватися чоловікові і забезпечувати нащадків. Жінкам заборонялося брати участь у політичному і суспільному житті, а шлюби організовувалися за волею батьків і часто були неминучими для жінки. Чоловік міг подати

заяву про розлучення з дружиною через те, що вони не мали сина, не отримала благословення батька, а також коли дружина страждала від інфекційної хвороби або через багатоголосні розмови.

У давній Персії також існували жорсткі гендерні упередження. Жінки підпорядковувалися батькам, чоловікам або старшому чоловікові, якщо вони ставали вдовою. Вони не мали права на спадщину та не займали значних посад у суспільстві. У стародавній Індії жінки відігравали важливу роль у родині, але були піддані суворим соціальним обмеженням. Суспільство не сприймало жіночу освіту, а діяльність жінок обмежувалося рамками домашнього господарства. З одного боку, за Законами Ману жінка-мати мала високе становище. У деяких положеннях вона ставилася вище чоловіка та самого батька. Вона була хранителькою дому, символом богині землі. З іншого боку, розвиток класового суспільства та приватної власності погіршило становище жінки в Стародавній Індії. Вона не мала права володіти речами самостійно. Закони чітко визначали, як повинна жити жінка протягом усього життя.

Закони Стародавньої Індії, насамперед, фіксували статус жінки, навіть заміжньої, як особи, яка мала неповні права, на яку чоловік діяв як основна особа, а від неї очікували лише виконання обов'язків. Таким чином, «у законодавстві Стародавньої Індії основою були релігійно-етичні та філософські норми, ритуали та правила, які визначали правове становище жінки. Правова ситуація жінок у Стародавній Індії була складною та суперечливою, що відображає унікальність індійської культури та соціальних упереджень. Жінки залежали від батька у дитинстві, від чоловіка у шлюбі, а у старості – від синів. Така структура створювала систему повного контролю, яка обмежувала автономію жінок» [6, с. 2151].

З огляду на проаналізований правовий статус та соціальну роль жінки в різних стародавніх цивілізаціях, можна дійти висновку про те, що офіційно жінки мали значно менше прав, ніж чоловіки. Проте, незважаючи на таку реальність, жінки досить часто виконували значущі соціальні ролі у суспільстві. Зокрема, у Стародавньому Єгипті жінкам можна було здобувати освіту, при цьому в таких державах, як Стародавня Греція, Стародавній Китай чи Індія, це було строго заборонено й присікався будь-який натяк на гендерну рівність. Таким чином, спостерігається різний підхід до правового статусу та соціальної ролі жінок у різних стародавніх державах, який залежав від релігійних, економічних та соціальних факторів у кожній із них. Зростання обмежень прав жінок у процесі розвитку торгівлі та цивілізацій загалом призвело до зародження гендерної рівності.

Незважаючи на домінування патріархальних норм та устроїв, у Стародавньому світі можна прослідкувати перші намагання розглянути проблему рівності статей та критикувати гендерну дискримінацію. Серед давньогрецьких філософів, зокрема Платон у своїй праці «Держава», висловлював думки про природну рівність здібностей чоловіків і жінок, а також про необхідність дати жінкам можливість брати участь в управлінні державою. «У «Державі» Платон говорить, що створення майбутньої держави, де чоловіки й жінки мають рівні можливості, є можливим, якщо до влади прийдуть справжні філософи. Жінки також є особистостями, здатними керувати державою, але їм треба давати завдання легші. Філософ фактично йде у противагу загальноприйнятим стереотипам тогочасного суспільства» [7, с. 16].

На основі таких переконань Платон заснував концепцію душі і тіла, раціональності і емоційності, яка ставила основу для західної філософії і, у певній мірі, формувала уявлення про жінку як повноправного члена соціуму. Однак треба зазначити, що в соціально-політичних працях Платон і Піфагор ставили жінок на однаковій основі з чоловіками, за це дослідники вважають їх першими феміністами в історії. У товаристві, яке започаткував Піфагор, чоловіків і жінок приймали нарівні; власність була спільною, а спосіб життя – однаковим для всіх. У відповідності до платонівського проєкту обов'язкової освіти для жінок та неможливості відсторонення афінянок від отримання освіти підпадає під критику. Проте ці погляди залишалися на той час лише теоретичними.

Як уже зазначалося нами раніше, Єгипет був більш демократичним серед стародавніх цивілізацій щодо правового статусу жінок. Варто зазначити те, що в Стародавньому Єгипті будь-яка дитина правителя могла отримати трон, що є підтвердженням про те, що гендерна рівність зароджувалася вже в той період. Крім того, сімейна лінія передавалася саме від матері, оскільки вважалося, що легше довести материнство, ніж батьківство. Проте, проблемою залишалося те, що в багатьох державах Стародавнього світу досить часто права чоловіків були значно ширші, ніж в жінок. Тому в даному контексті можна говорити про витоки гендерної рівності саме в Стародавньому світі, зокрема в Стародавньому Єгипті.

Згодом до цього дійшли і в Стародавньому Римі, де постійно здійснювалися утиски прав жінок. Зокрема, через часткове визнання прав жінки, її положення поліпшилося не тільки в сім'ї, але й у соціальному та економічному житті римського суспільства. Як зазначають історики, у Римі жінки мали великий капітал, певний час вони могли навіть виступати адвокатами на судах та займатися іншими видами справ. У сім'ї незалежність жінки проявлялась у тому, що вона могла бути, зокре-

ма, ініціатором розлучення. Рівність у праві ухвалити рішення про розлучення – це вищий ступінь рівності прав чоловіка і дружини в шлюбі [8, с. 63].

Варто зазначити, що для того, щоб показати можливість гендерної рівності, досить часто жінки завдяки своєму хорошому соціальному становищу, здобували освіту та демонстрували те, що вони можуть бути на рівні із чоловіками. Це, не відразу, але призвело до певних зрушень в концепції гендерної рівності в Стародавньому світі. Для прикладу, Гіпанія з Александрії, яка була відомим математиком та філософом відстоювала цю концепцію. Також вона мала авторитет в Стародавній Греції та брала участь в політичній діяльності міста. Так само в приклад можна поставити і царицю Хатшепсун, яка вела політичні справи на рівні із чоловіками. Проте, це були рідкісні випадки, які досить часто отримували несхвалення від суспільства.

Зокрема, «ідеї про важливість гендерної рівності з'являлися у творах мистецтва, особливо в трагедіях, що виставлялися в давньогрецькому театрі. Саме через ці твори митці того часу піднімали тему рівності між чоловіками і жінками, яка, на той час, не була в центрі уваги полісів та їхніх громадян» [9, с. 155]. Для прикладу, «у «Іліаді» та «Одіссеї» автор підкреслює, що жінка має бути не тільки красивою й розумною, але й здатною відігравати значний у житті суспільства. Як має бути дружина в Стародавній Греції розповідає Ксенофонт у праці «Домобуд». Автор, крім порад щодо раціонального управління домом, приділяє значну увагу шлюбу та рольові дружини. Основою для розповіді послужила бесіда Ісхомаха з Сократом про виховання дружини. Ксенофонт подає виховання дружини у вигляді розмов, з яких з'ясовується, які повинні бути здобутки дружини» [10, с. 201]. Таким чином, ближче до Середньовіччя уже назріває ідея про покращення прав жінок та витоків гендерної рівності в багатьох країнах Стародавнього світу. Проте, такі держави як Китай та Індія не переходять від традиційного патріархального суспільства до надання ширших прав жінкам ще довго.

Висновки. Отже, проаналізувавши правовий статус та соціальну роль жінки в Стародавньому світі, можна помітити, що це є поєднанням патріархального устрою суспільства із певним визнанням ролі жінок та надання їм деяких прав, що залежало від держави, її політичного, соціально-економічного становища. Таке різноманіття підходів в різних цивілізаціях до прав жінок пояснюється тим, що сама гендерна рівність не є природним станом, а лише результатом культурних умов.

Зокрема, незважаючи на багато обмежень, деякі держави Стародавнього світу створювали механізми захисту прав жінок, що наближало до ідеї гендерної рівності та розвитку інституту прав людини. Тому вивчення правового статусу жінок цього періоду є важливими для того, що прослідкувати зародження гендерної рівності навіть в патріархальному суспільстві, де жінки мали дуже обмежені права. Тому вважаємо, що перспективним напрямком дослідження буде краще вивчення трансформації правового статусу та соціальної ролі жінки в перехідні історичні епохи, а також аналіз впливу релігійних норм та традицій на формування гендерної рівності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Магась-Демидас Ю.І. Правовий статус жінки у Стародавньому Римі. Національне та міжнародне право: історія, сучасність, перспективи розвитку. Збірник матеріалів І-ї Міжнародної науково-практичної конференції до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2022. № 1. С. 83–87. URL: https://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/34255.
2. Шульга С.А. Жінка в давньоримському освітньому просторі на зламі епох (I ст. до н.е. – I ст. н.е.). *Актуальні питання у сучасній науці (серія «Історія та археологія»).* 2024. № 10(28). С. 1109–1120. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/26335.
3. Логвиненко І.А., Логвиненко Є.С. Статус жінки на Стародавньому Сході: особливості шлюбно-сімейних відносин у Месопотамії. *Право і безпека.* 2022. № 2(85). С. 91–106. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.09.
4. Логвиненко І.А., Логвиненко Є.С. Жінка у Стародавньому Єгипті: визначення правового статусу та особливості шлюбно-сімейних відносин. *Право і безпека.* 2023. № 2(89). С. 87–97. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2023.2.08.
5. Голубченко А. Статус жінки у Стародавньому світі та Середньовіччі: теоретико-правовий аспект. *Law. State. Technology.* 2021. № 3. С. 3–8. URL: https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-1.
6. Костючок П.Л., Щербін Л.В. Жінка у стародавньому світі: сучасна українська історіографія. *Вісник науки та освіти. Серія: Філологія, культура і мистецтво, педагогіка, історія та археологія, соціологія.* 2025. №. 1 (31). С. 2148–2155. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-1(31)-2148-2155.
7. Поляруш С.І. Вчення про права жінок у Староданьому світі. *Наукові записки ЦДПУ. Серія: Право.* Кропивницький, 2020. Вип. 8. С. 13–18. URL: https://doi.org/10.36550/2522-9230.2020.8.3.

8. Пономаренко О.М., Мешкова К.О. Правовий статус жінки у шлюбі в Стародавньому Римі та сучасній правовій системі України. *Збірник наукових праць ХНПУ імені ГС Сковороди «Право».* 2025. № 41. С. 58–65. URL: https://doi.org/10.34142/23121661.2025.41.06.
9. Костіна Т.О. Генеза гендерної рівності у Стародавні часи. *Габітус.* 2020. № 15. С. 153–157. URL: https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.25.
10. Гуцало Л. Генеза гендерної рівності в Стародавній Греції. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* 2022. № 26. С. 199–204. URL: https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.32.

УДК 342.1(439.5)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.6

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ А. ДОБРЯНСЬКОГО НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ФУНКЦІОНУВАННЯ РУСЬКОГО АВТОНОМНОГО ОКРУГУ В 1848 – 1851 РОКАХ

Грін О.О.,
старший викладач кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0004-2249-7895

Грін О.О. Політико-правова діяльність А. Добрянського напередодні та під час функціонування Руського автономного округу в 1848 -1851 роках

Вказується, у процесі пошуку оптимальної моделі діяльності держави у міжетнічній сфері важливого значення набуває проблема інституціоналізації у законодавстві певної національної ідентичності для урахування інтересів національних меншин та їх територіальних громад. У статті досліджено політико-правову діяльність А. Добрянського напередодні та під час функціонування Руського автономного округу в 1848–1851 роках. Проаналізовано шляхи пошуку національної ідентичності в цей період чехами, словаками, закарпатськими та галицькими русинами. Стверджується, що заклики прогресивних словацьких діячів до співпраці в національній сфері не знайшли відгуку на теренах краю до осені 1848 р., що свідчило про невтішний стан русинського суспільства. Охарактеризовано дискусію навколо соборно-національної частини декларації «Заклик до українського народу» та її історико-правове значення для галицьких, наддніпрянських та закарпатських русинів. Проаналізовано особливості ставлення до національного питання у середовищі греко-католицького духовенства Мукачівської та Пряшівської єпархій на початковому етапі революції у 1848 р. та його реакцію на звинувачення русинів у панславізмі. Аргументовано доводиться, що національні вимоги русинів не могли бути розроблені до Слов'янського з'їзду А. Добрянським разом зі словацькими представниками. Стверджується, що за своєю політико-правовою природою «Спільні прохання словаків та русинів Угорщини» містили елементи обмеженої адміністративно-територіальної та культурно-національної автономії русинських комітатів. Доводиться, що політико-правові та національні погляди А. Добрянського сформувалися під час навчання в Гірсько-лісовій академії в Щавниці, розвинулися під час роботи інженером на шахтах Чехії і Моравії, а також в результаті співпраці з видатними чеськими та словацькими діячами. Охарактеризовано причини відмови Відня від виконання вимог меморандуму «Про об'єднання руських коронних земель в одне політичне і адміністративне ціле». Детально проаналізовано політико-правову природу меморандуму – «Памятник русинів угорських». Розкрито процес створення та функціонування Руського округу (15.11.1849–28.03.1850) та причини його ліквідації. Зроблено власні висновки з проаналізованого матеріалу.

Ключові слова: Добрянський, русини, культурно-національна автономія, територіальна автономія, Угорська Русь, австрославізм, Руський округ, Пам'ятник русинів угорських, Слов'янський з'їзд, комітат, меморандум.

Hrin O.O. Political and legal activities of A. Dobryansky on the eve and during the functioning of the Ruthenian Autonomous District in 1848 -1851.

It is indicated that in the process of searching for an optimal model of state activity in the interethnic sphere, the problem of institutionalizing a certain national identity in legislation to take into account the interests of national minorities and their territorial communities becomes important. The article examines the political and legal activities of A. Dobryansky on the eve and during the functioning of the Ruthenian Autonomous District in 1848-1851. The ways of searching for national identity during this period by Czechs, Slovaks, Transcarpathian and Galician Ruthenians are analyzed. It is argued that the calls of progressive Slovak figures for cooperation in the national sphere did not find a response in the territory of the region until the autumn of 1848, which testified to the disappointing state of Ruthenian society. The discussion around the sobor-national part of the declaration «Appeal to the Ukrainian People» and its historical and legal significance for Galician, Transdnieper and Transcarpathian Ruthenians is characterized. The article analyzes the peculiarities of the attitude to the national question among the Greek Catholic clergy of the Mukachevo and Prešov dioceses at the initial stage

of the revolution in 1848 and their reaction to the accusations of the Ruthenians in Pan-Slavism. It is argued that the national demands of the Ruthenians could not have been developed by A. Dobryansky together with Slovak representatives before the Slavic Congress. It is argued that by its political and legal nature, the "Joint Requests of the Slovaks and Ruthenians of Hungary" contained elements of limited administrative-territorial and cultural-national autonomy of the Ruthenian counties. It is proved that the political, legal and national views of A. Dobryansky were formed during his studies at the Mountain and Forestry Academy in Szczawnica, developed while working as an engineer in the mines of Bohemia and Moravia, and as a result of cooperation with prominent Czech and Slovak figures. The reasons for Vienna's refusal to comply with the requirements of the memorandum "On the unification of the Ruthenian crown lands into one political and administrative whole" are described. The political and legal nature of the memorandum – "Monument to the Hungarian Ruthenians" is analyzed in detail. The process of creation and functioning of the Ruthenian District (15.11.1849–28.03.1850) and the reasons for its liquidation are revealed. The author draws his own conclusions from the analyzed material.

Key words: Dobryansky, Ruthenians, cultural and national autonomy, territorial autonomy, Hungarian Rus, Austro-Slavism, Rus' district, Monument to the Hungarian Ruthenians, Slavic Congress, committee, memorandum.

Постановка проблеми. У процесі пошуку оптимальної моделі діяльності держави у міжетнічній сфері важливого значення набуває проблема інституціоналізації у законодавстві певної національної ідентичності для урахування інтересів національних меншин та їх територіальних громад. Вкрай актуальним у цьому аспекті вбачається політико-правова діяльність А. Добрянського, який висунув біля десяти проектів вирішення національного питання, розвиваючи в них ідеї національно-культурної автономії в «чистому» вигляді або в поєднанні з обмеженою територіальною автономією. На особливу увагу в його діяльності заслуговують ідеї сформульовані в меморандумах 1848-1849 років, які були реалізовані у функціонуванні Руського автономного округу (15.11.1849–28.03.1850).

Стан опрацювання проблеми. Вказану проблематику в зазначений період досліджували такі науковці як: Ф. Арістов, І. Бідерман, Л. Гараксім, Я. Грицак, М. Данілак, С. Добош, М. Дорошенко, І. Коломієць, В. Кульчицький, М. Лелекач, І. Мельнікова, М. Молнар, І. Поп, М. Тиводар, С. Федака, В. Фенич, Е. Цьольнер, В. Шандор, К. Шевченко, Р. Шпорлюк та інші.

Визнаючи цінність наукових праць, змушені констатувати, що існує незавершеність наукових розробок вказаної проблематики в історико-правовій науці.

Метою статті є аналіз політико-правової діяльності А. Добрянського на- передодні та під час функціонування Руського автономного округу в 1848–1851 роках.

Виклад основного матеріалу. У 1848 р. програма німецьких націоналістів мала на меті створити об'єднану Німеччину як національну державу, до якої увійдуть всі німецькі королівства та князівства. В цей час «Велика Австрія» домінує у сфері політики на всіх німецьких землях. Проте до неї входить і Угорщина, з чим німецькі націоналісти погодитися не могли. Після включення польських земель до Габсбурзької монархії Відень зосереджує увагу на слов'янському світі. Таким чином Австрія після 1815 р. була менш німецькою, ніж до року 1772. Це позначилося на співвідношенні сил німців і слов'ян – на користь останніх [1, с. 340]. На нашу думку, історики права не звернули увагу на вплив, який приєднання польських територій, таких як Галичина, мав на адміністративно – правову систему Габсбурзької імперії.

В цей період проблеми з пошуком своєї ідентичності і побудови держави були не тільки у німців. На думку Ї. Коржалки, у 1848 р. чехи мали не менше п'яти концепцій свого народу: австрійську, пангерманську, слов'янську, богемську та чеську. Він зауважує, що йозефинська система намагалася створити «австрійську державну націю»: «Йозефинська система мала на меті створити австрійську державну націю, підтримувати яку має передовсім освічений homo austriacus (австрійська людина) в австрійській адміністрації та шкільництві, армії та церкві, керованих державою» [2, s. 20]. Коржалка розрізняє дві форми австрійськості (Rakusanstvi): надідентичну та багатонаціональну або ж багатоетнічну. Десь на 1860 р. Відень усе ще намагався створити австрійську імперську національну ідентичність, яка була так само античеською, антиугорською чи антипольською, як і антинімецькою [2, s. 19].

Опосередковано життям русинів в Угорщині цікавилися Я. Колар, П.Й. Шафарик, Л. Штур та кілька представників цього покоління. На думку М. Данілака, лише Б. Носак-Незабудов задовольнив відчутну потребу ближчого, глибшого й особливо безпосереднього пізнання життя русинів в Угорщині з боку словаків. Свої враження та знання разом з порадами щодо піднесення національного духу і життя русинів він опублікував у «Листах з невідомого краю до Л..» тобто до Л. Штура [3, с. 24]. У сьомому листі він піддав різкій критиці духовенство і світських учених: «Шкода, велика

шкода для цієї здібної та доброї нації, що люди з вищого світського класу не тільки соромляться її (мови – О. Г.), але й не хочуть мати жодних претензій на турботу про неї…Тепер кожна нація, під милосердною опорою австрійського уряду, живе своїм життям, яке національне може розвивати, русини також повинні піклуватися про громадський орган духовного життя, так само як словаки, або поки вони здатні зробіть це, приєднайтеся до словаків. Слов'янське плем'я, яке наразі не озирається на своїх родичів, не має майбутнього» [4, s. 25]. На жаль, ці заклики прогресивних словацьких діячів до співпраці в національній сфері не знайшли відгуку до осені 1848 р., що свідчило про невтішний стан русинського суспільства. М. Данілак слушно зауважує, що до революції 1848-1849 рр. національне життя русинів практично не розвивалося, не було групи діячів, яких об'єднувала спільна програма та спільні зусилля. Національний рух русинів, через несприятливі економічні та соціальні умови а також відсутність хоча б вузького прошарку світської інтелігенції, відставав від словацького приблизно на 50 років [3, с. 28].

Галицькі русини у 1848 р., так само як інші «недержавні» народи Австрійської імперії, не могли визначити свою ідентичність. Зокрема, В. Подолинський, який перш ніж заявити про себе як про українця, ідентифікував себе з поляками, в коротенькій польськомовній книжечці «Слово перестороги» 1848 р. проаналізував чотири моделі національних орієнтацій, поширених у 1848 р. серед його руських співвітчизників: руська / австрійська, польська, російська й українська [1, с. 345]. Він був греко-католиком, який до 1848 р. належав до польського таємного товариства й у 1848 р. підтримував угорську революцію, але зупинив свій вибір на українській національності й хотів, щоб Україна стала членом слов'янської федерації [5, с. 44–55].

Ще 10.04. 1848 р. в чеських «Народних Новінах» («Narodni Noviny»), з'явився «Заклик до українського народу», підписаний Г. Яхимовичем про створення «Руської Народної Ради у Львові», яка б опікувалася національними справами українців. Заклик містив і соборно-національну декларацію, яка звучала: «Ми, галицькі русини (українці) належимо до великого українського народу, який говорить одною і тою самою мовою, та який нараховує 15 мільйонів душ, а три з половиною мільйона живе в Галичині» [6, с. 123]. Однак Я. Грицак зауважує, що в попередньому варіанті цієї декларації було вказано іншу кількість: «Ми належимо до галицько-руського народа, котрий числить 2 ½ мільона» [7, с. 101]. Лише після наполегливих вимог Ю. Лаврівського, члена Ради, який не був духовною особою, в декларацію було внесено поправку, що галицькі русини належать до малоросійської (української) 15-мільйонної нації. Показовим з соціальної точки зору є склад Головної Руської Ради, яку наводить О. Турій: з 66 осіб, які підписали декларацію Ради, 19 належали до духовенства, 10 були студентами семінарії, 4 вивчали право, а решта були «львівськими міщанами», урядовцями, правниками, вчителями, а один – землевласником [8]. Пізніше рада складалася з 30 постійних членів. Її очолив єпископ Г. Яхимович, його заступниками стали крилошанин М. Куземський та юрист І. Борисикевич [9, с. 154]. На нашу думку, однією з головних цілей цієї невеликої групи русинів у 1848 р. було те, щоб їх визнали окремою нацією. Поділяємо думку словацького науковця М. Данілака про те, що в остаточному варіанті декларації, крім наддніпрянських і галицьких українців, маються на увазі і закарпатські українці [10, с. 169]. З середини XIX ст. на Закарпаття поширюється етнічний характер назви Україна. Уже в 1851 р. французький професор Роберт писав, що українська нація «починається від Кубані і кінчається в Карпатах… Вона простягається через Буковину аж до Північної Угорщини на комітати Марморош, Унг і Берег…[11, с. 11]. Д. Дорошенко уточнює етнографічні межі проживання українців Австрійській імперії, стверджуючи, що вони заселяють « і західний схил Карпат на Угорщині, т. зв. Угорську Русь (комітати Мараморoський, Березький, Ужгородський, Шариський і частини Угоцького, Земплинського й Списького» [12, с. 272].

Ідея скликання Слов'янського з'їзду з'явилась майже одночасно (в квітні 1848 р.) у всіх слов'янських землях Австрійської імперії. Одні слов'яни не могли примиритися з претензіями Франкфуртського парламенту на включення слов'янських земель до складу Німецької імперії, а інші – з елементами націоналізму і шовінізму угорського національно-визвольного руху. На той час Закарпаття входило до складу Угорщини під безетнічною назвою «Верхня Угорщина». Ця назва стосовно земель Закарпаття трималась все XVIII – початок XIX ст. І хоча з кінця XVIII ст. українців Закарпаття в літературі вже називали «угорськими русинами» чи «мадярськими русинами» (А. Дечій – 1797 р.), назва землі «Угорська Русь» фіксується лише з 40-х років XIX ст. (Я. Головацький – 1841 р., М. Надєждін -1842 р.) [9, с. 10]. Разом з іншими територіями Угорщини вона входила до складу Австрійської імперії, надзвичайно різноманітної за національним складом.

На наш погляд, єдиною верствою, яка могла організувати русинський національний рух на теренах краю було греко-католицьке духовенство. Проте воно в обох єпархіях – Мукачівській і Пряшівській – в переважній більшості було мадяризоване. Духовенство не мало підстав лякатись революції, тому що при владі залишалась ліберальна шляхта, з якою його поєднували спільні

інтереси. Керівництво церкви в особі мукачівського єпископа В. Поповича підтримало угорську революцію і закликало духовенство своєї дієцезії співпрацювати з новою владою. Пряшівський владика Й. Гаганець хоч і не симпатизував революціонерам, але відкрито не висловлювався, чекав на розвиток ситуації. Лише деякі особи з лав місцевої інтелігенції та духовенства почали усвідомлювати необхідність національної діяльності. Ці особи перебували в тісному контакті зі словацьким середовищем, підтримували співпрацю лише на регіональному рівні. На нашу думку, до цієї групи входив невеличкий гурток, який зосереджувався навколо А. Добрянського в Пряшеві, а також канонік О. Духнович, який згодом у своїх спогадах писав, що «душі мадярів обхопила була тоді не демократія, але демонократія» [13, с. 10]. Характерно, що місцева аристократія, боячись утрати свого політичного впливу, почала поширювати чутки по-давньому звинувачуючи місцевих русинів у панславізмі, що, мовляв, небезпечний для держави [14, s.121-122]. На звинувачення у панславізмі зреагував 27.06.1848 р. пряшівський канонік В. Добрянський статтею у «Budapesti Hirady», де підкреслив, що русини в минулому завжди воювали за свободу разом з мадярами і ніколи не були зрадниками [15, с.111]. Наприкінці В. Добрянський підкреслив: «Нам миліша угорська свобода, ніж російське самодержавство, і теплий клімат Угорщини, ніж сибірський холод» [16]. С. Федака вважає, що саме з цих міркувань руські діячі не брали участь в Слов'янському з'їзді, що проходив у Празі з 2 по 12 червня 1848 р [15, с. 111].

Ми не поділяємо поширену в науковій літературі думку про те, що вимоги русинів вже були розроблені до з'їзду А. Добрянським разом з представниками словацького національного життя з наступних причин. По-перше, на весну 1848 р. адміністративно-територіальний устрій Австрійської імперії не давав можливість територіально об'єднати Чехословаччину та «Руське воєводство». Загальновідомо, що ні в «Проханнях словацької нації», які були прийняті в Ліптовському Мікулаші 10.05.1848 р., ні на Слов'янському з'їзді, де розгорнулася дуже гостра полеміка щодо можливості відокремлення словаків від Угорщини та їх об'єднання з чехами, не була прийнята вимога про створення «Чехословаччини» [3, s. 27]. Щодо «Руського воєводства, то ця вимога з'являється в русинській програмі лише на початку 1849 року. На Слов'янському з'їзді про це не згадують навіть представники галицьких русинів. По-друге, підготовчий комітет для скликання Слов'янського з'їзду було утворено лише по обіді 30.04.1848 р., так що А. Добрянський навіть не міг нічого подати до «організації з'їзду», як стверджує Штехлер, бо в квітні його там не було [3, с. 27]. Участь представників русинів з Угорщини у підготовці спільних вимог зі словаками також припускають І. Мельнікова [17, с. 241], С. Добош [18, с. 36], І. Коломієць [19, с. 143], К. Шевченко [20, с. 71]. Водночас С. Добош (очевидно опираючись на Ф. Арістова [21, с. 1134] – О. Г.) стверджує, що А. Добрянський не зміг прийняти участь у роботі Слов'янського з'їзду, так як йому довелося переховуватися від угорських властей «то у свого батька в Завадці, то у Яницького в Мальцові», але «вимоги угрорусів, розроблені Добрянським було включено до петиції словацької делегації, яку на з'їзді зачитав Гурбан» [18, с. 36].

У вступі до «Спільних прохань словаків та русинів Угорщини», які Й. Гурбан подав Слов'янському з'їзду йшлося: «Слов'янське зібрання в Празі вимагає, щоб словацький та русинський народ в Угорщині, анітрохи не пригнічувався; зокрема, це зібрання висловлює своє співчуття своїм словацьким та русинським одноплемінникам, пригнобленим угорцями; зокрема воно вимагає, щоб словаки та русини Угорщини брали участь у всьому цьому та стали тим, що вони виставляють як прохання свого племені» [3, s. 27]. Далі йшли вимоги, зведені до семи пунктів [22, с. 494]. Виходячи з буквального тлумачення тексту меморандуму зазначимо, що в ньому містилися вимоги обмеженої адміністративно-територіальної та культурно-національної автономії русинських комітатів. Продовжуючи думку про неможливість розробки русинами вимог до проведення Слов'янського з'їзду в Празі (2 – 12 червня 1848 р.), слід зазначити наступне. У тексті не ставиться під сумнів цілісність Угорщини, що вимагало б створення «Чехословаччини» та «Руського воєводства». У проханнях не згадуються вимоги греко-католицького духовенства - єдиного стану, на який міг спиратися А. Добрянський в активізації національного життя русинів. Запити базуються на співпраці зі словацькими діячами, позаяк група А. Добрянського була орієнтована на співпрацю з галицькими русинами приблизно з кінця 1848 року. За декілька місяців було б неможливо різко змінити позицію без належного обгрунтування. Окрім того, на засіданні великого комітету з'їзду вранці 7.06.1848 р. Й. Гурбан представив ці запити лише від імені словаків. На думку М. Данілака, на цьому засіданні запити різко критикували югославів і викликали досить бурхливу реакцію. Однак, ім'я русинів жодного разу не згадувалося, що було б неможливо, якби вони були подані від їх імені [3, s. 28]. І нарешті, пропозиція галицького юриста І. Борисикевича наприкінці цієї сесії, «щоб словаки також подбали про угорських русинів» не мала б жодного сенсу. Й. Гурбан прийняв цю пропозицію і на засіданні чехословацької секції вже подав запити від словаків та «угорських русинів». Підсумовуючи зазначимо, що хоча жоден з представників русинів в Угорщині не брав

участі у підготовці спільних запитів словаків та русинів Угорщини, фактом залишається те, що саме завдяки провідним представникам словацького національного руху Л. Штуру та Й. Гурбану національне питання русинів в Угорщині вперше вийшло на міжнародний рівень.

Керівником національного руху в Угорській Русі в 1848-1849 рр. виступає А.І. Добрянський (1817–1901), який на той час був відомий серед чехів, словаків та русинів Галичини, як прихильник ідей слов'янської взаємності. Отримавши філософську та юридичну освіту в Кошицях та Ягрі, А. Добрянський, після короткої юридичної практики, приїздить в Щавницю, де на протязі чотирьох років вивчає гірську справу та лісівництво в Гірсько-лісовій академії. Студентами цього закладу була молодь з різних слов'янських земель Австро-Угорщини: серби, хорвати, словаки, чехи, русини Закарпаття та Галичини. У колі цієї молоді жваво обговорювалися політичні питання, положення на батьківщині, декламувались вірші співця слов'янської взаємності Я. Коллара. Деякі зі студентів були пов'язані з таємними революційними організаціями. Саме в цей період сформувалися політико-правові та національні погляди А. Добрянського. Дещо пізніше, працюючи інженером на кам'яновугільних шахтах в Чехії і Моравії, подорожуючи Словаччиною, він познайомився з Ганкою, Палацьким, Рігером, Шафариком, Гавлічком, Штуром та іншими слов'янськими політичними діячами [17, с. 271]. Чеські національні діячі, такі як К. Гавлічек, Палацький, Рігер, виступали проти концепції духовної відокремленості слов'янства і протиставлення його іншим європейським народам. Л. Штур уже відстоював життєздатність кожного слов'янського народу та їх рівноправне співробітництво і висунув положення про розвиток слов'янства через національне піднесення окремих слов'янських народів на діалектичній основі єдності в багатогранності [23, с. 46].

Враховуючи зв'язки А. Добрянського, ще до революції 1848 р. угорський уряд почав підозрювати його в іредентизмі. Весною 1848 р. словаки у Віндшахті (біля Щавниці) обрали його своїм депутатом до угорського сейму, але уряд визнав це обрання недійсним і Добрянський вимушений був виїхати зі Словаччини [21, с. 1134]. Його ім'я згадується на першому зверненні тимчасового празького комітету в кінці квітня 1848 року. У цьому зверненні, під яким поставили свої підписи Ганка, Шафарик, Палацький, Миклошич, князь Любомирський та інші, йшлося про єднання слов'ян та про взаємну допомогу [24, с. 38].

Словацька Народна Рада звернулась до русинів з закликом до спільного виступу [22, с. 495], який не знайшов у них широкого відгуку. Окрім того, пряшівський єпископ Й. Гаганець в цих питаннях був толерантніший, ніж проугорськи налаштований єпископ В. Попович. Ідею підтримала тільки група А. Добрянського у Пряшеві: каноніки О. Даницький, В. Добрянський, О. Духнович, пряшівський священик Й. Шолтес і парох із села Мальцове А. Яницький [16, с. 112-113]. З огляду на вищенаведене центром національних змагань русинів стає Пряшів. А. Добрянський чітко розумів відсутність єдності в середовищі русинів, адже в Ужгороді було невідомо про те, що відбувається в Пряшеві, а мараморошські русини завжди були більше пов'язані через Гуцульщину з українським рухом в Галичині і Буковині. Закарпатські діячі бачили як угорці знущаються над русинами, вбивають людей, грабують їх майно, підпалюють села прихильників Австрії, нищать галицькі прикордонні села, і тоді за прикладом хорватів у них виникла думка приєднатися до Галичини [14, с. 12]. Залишався єдиний вихід – встановити зв'язки з представницьким органом галицьких русинів – Головною Руською Радою (ГГР) у Львові. Остання у своїх відозвах з кінця 1848 р. закликала угорських братів до боротьби проти угорців. Саме тоді в друкованому органі ГГР газеті «Зоря Галицька» з'явилась стаття «Про громадянську війну в Галичині» в якій автор робив далекосяжні висновки: «Ми при тому можемо тільки виграти, тому що в такому випадку могли б об'єднатись Галицька та Угорська Русь. Збільшилось би число русинів на півмільйона, і карпатські гори із своїм багатством з обох боків стали б незаперечним власництвом українського народу» [10, с. 170].

В Пряшеві А. Добрянський розробив програму об'єднання Угорської Русі, східної Галичини і Буковини в одну провінцію у повній відповідності з теорією австрославізму. В 1848-1849 рр. він поділяв думку К. Гавлічека про те, що тільки сильна імперія Габсбургів може гарантувати безпеку слов'янських народів Центральної Європи від зазіхань, з одного боку об'єднаної Німеччини, а з іншого – царської Росії. Вирішення національного питання в рамках Австрійської імперії вбачалося ними шляхом її перебудови об'єднаними зусиллями слов'янської опозиції в конституційному і федеративному напрямках. Цьому сприяло проголошення 25.04.1848 р. Конституційної грамоти Австрійського цісарства (Конституції Піллерсдорфа) в якій Австрія проголошувалась конституційною монархією. В державі створювався двопалатний парламент – рейхстаг, нижня палата якого повністю обиралася населенням, а верхня призначалася імператором. Зокрема пар.4 цієї тимчасової конституції гарантував усім народам «конституційну непорушність їхньої народності та мови» [22, с. 492-493]. А. Добрянський був упевнений в тому, що віденська еліта підтримає його програму. Проінформувавши про це ГГР у Львові, він 29.01.1849 р. на чолі делегації русинів прибув до Відня.

На аудієнції А. Добрянський передав Францу-Йосипу, який щойно став імператором, меморандум « Про об'єднання руських коронних земель в одне політичне і адміністративне ціле». Династія була у важкому стані, потребувала будь-яку підтримку, тому проект Добрянського на словах отримав підтримку. Підбадьорений цим Добрянський написав ще один меморандум, зібрав підписи прибічників і виїхав до Львова для переговорів із ГГР [16, с. 113]. У Львові А. Добрянський познайомився з Куземським, Малиновським, Лотоцьким, Величковським, братами Хоминськими, Гуркевичем, Петрушевичем, Зублицьким та іншими діячами Галицької Русі [21, с. 1135]. Він приймав участь в засіданнях Головної Руської Ради а також в складі делегації, надісланої нею для вручення губернаторові Галичини графу А. Голуховському меморандуму для імператора про створення об'єднаної руської провінції в монархії. Після переговорів у Львові А. Добрянський у квітні 1849 р. повернувся до Відня, щоб довідатися про долю поданої ним петиції. Проте віденська влада вже втратила інтерес до цього проекту, бо досягла певних успіхів у боротьбі з угорцями і отримала обіцянку інтервенції з боку Миколи I. Окрім цього, ще 4.03.1849 р. Франц Йосиф «подарував» імперії нову октройовану конституцію. Вона складалася з двох частин: імператорського патенту про конституцію для Австрії і патенту про політичні права, гарантовані конституційним устроєм держави [25, с. 272]. Ця конституція створювала централізовану державу в якій вся повнота влади зосереджувалась в руках імператора і його уряду. Стаття 77 конституції містила норму, що всі 14 коронних земель одержать свої крайові конституції та представницькі установи. Фактично ж і ця конституція залишилася хіба на папері: рейхстаг з її приводу так ніколи й не скликали. І лише рейхстаг, наділений дорадчою функцією, який засідав за зачиненими дверима, одержав право на існування [26, с. 387].

У Відні А. Добрянський був двічі прийнятий заступником міністра внутрішніх справ. Прохачу було сказано, що уряд не може допустити, щоб Угорська Русь була визволена з-під угорського гніту власними силами, тому що це неминуче вело б до непорядків, а на шляху до бажаного об'єднання австрійської Русі стоять серйозні державні інтереси [18, с. 38]. До того ж утворення самостійного політико-адміністративного цілого з галицьких і закарпатських українців означало б де факто визнання принципу національної автономії і могло б стати небажаним прикладом і для інших слов'янських народів імперії. Це також суперечило «октройованій» конституції, в якій було реалізовано принцип історичних коронних земель. На шляху до об'єднання стояли і інші перешкоди. Воно передбачало, з одного боку, порушення цілісності Угорщини, а з другого боку, поділ Галичини, якому протидіяли угорці та поляки. Рішуче проти такої «провінції» виступив і губернатор Галичини А. Голуховський. Сили закарпатських і галицьких українців, на думку М. Данілака, були занадто слабкі, щоб будь-яким шляхом перебороти такі три великі перешкоди – опір Відня, угорців і поляків [10, с. 173-174]. Водночас, А. Добрянського, за рекомендацією генерал-прокурора словака Я. Главача, міністром Бахом було передано в розпорядження військового комісара при російській армії І. Печі. Тут А. Добрянський з 19.04.1849 р. перебуває на посаді помічника цивільного комісара при російських військах графа Ф. Зічі, які допомагали придушувати угорську революцію на території Австрійської імперії. Згодом, 13.06. 1849 р. його призначено цивільним комісаром при третьому корпусі генерала Т. Рідігера [19, с. 40].

А. Добрянський після закінчення місії при штабі російських військ і короткочасного перебування на посаді комісара Сегединського округу, наприкінці жовтня 1849 р. повернувся у Пряшів. Розуміючи, що австрійська влада не змінюватиме кордони коронних земель, він усвідомив, що «руське питання» повинно вирішуватися тільки в рамках території Угорського королівства. Завданням пряшівської групи було розробити чітку програму щодо визнання національних прав і чим швидше заявити про себе. В цей час з Відня надійшли позитивні сигнали. Австрійська влада доручила міністру Баху утворити з надійних осіб русинську депутацію і спрямувати її до Відня для «вірнопідданого представлення про потреби угорських руських». Рішення з цього приводу було прийнято у вересні 1849 року. На нараді «про долю нації» у Відні, як писав пряшівський єпископ Й. Гаганець, «нам була дана таємна вказівка не мешкати з відправкою депутації для того, щоб не було вирішено про нас без нас» [27, s. 120].

10.10.1849 р. руська делегація в складі А. Добрянського, пароха Пряшева Й. Шолтиса, секретаря пряшівського єпископа В. Добрянського, пароха Мальцова О. Яницького приїхала до Відня, де до них приєдналися лікарі М. Вісаник та В. Алексович. Перші четверо мали від пряшівської консисторії офіційні листи з підписом єпископа Й. Гаганця. У Відні закарпатські русини зустрілися з галицькими діячами: секретарем Руської Ради М. Куземським, міністерським радником Г. Шашкевичем, віденським парохом С. Литвиновичем, проф. Львівського університету Я. Головацьким та «міністерським офіціялом» Ю. Вислобоцьким [13, с. 16]. На нараду було запрошено повіреного словаків при міністерстві внутрішніх справ І. Главача. Делегація встановила контакти з іншими словацькими діячами – Гурбаном, Колларом, Годжою, Кузьмані [18, с. 43]. Руська делегація розу-

міла, що свою програму необхідно скласти так, щоб вона була прийнятна для Відня. Тому їм було необхідно відступити від попередніх планів з'єднання Угорської Русі з Галичиною. Проте це не означало, що група А. Добрянського відмовилась від таких планів назавжди.

А. Добрянський знайшов порозуміння, узгоджуючи зміст документу з львівськими діячами. Меморандум – «Памятник русинів угорських» - містив наступні вимоги: 1) поширення дії «октройованої» конституції від 4.03.1849 р. на русинів Угорщини і визнання «руської національності» в Угорському королівстві (пар. 5 давав можливість «всім народам і племенам право без перешкод розвивати свою національність і назву», а пар. 71 конституції мав для русинів особливе значення, бо на його основі «втрачають силу закона такі зарядження, що не є в згоді з конституцією» (ним скасовувались попередні закони і розпорядження угорського уряду - О. Г.); 2) створення спеціальних руських адміністративних округів скрізь там, де компактно проживає 15.000 русинів, незважаючи на те, що там живуть малі меншості представників інших народів, та без огляду на кордони старих жуп; 3) запровадження руської мови в школах і адміністрації на цій території, руська мова повинна стати мовою викладання; 4) заснування гімназій в русинських округах, в Ужгороді – академії за рахунок держави, також можливість для молоді краю навчатися у Львівському університеті; 5) видання урядових газет спільних і для галицьких русинів, які б у разі потреби одержували державні субсидії; 6) скасування всіх обмежень щодо преси друкованою кирилицею; 7) видання законів і розпоряджень в перекладі на руську мову; 8) зрівняння русинських чиновників, духовенства, вчителів і дяків у чинах і платні з іншим населенням країни; 9) надання русинам можливості служити в армії на офіцерських посадах і в центральних адміністративних органах у Відні; 10) створення посад русинських польових капеланів у полках, солдати яких сповідують «східний обряд»; 11) пропорційне представництво русинів в адміністрації тих округів, в яких вони становлять меншість, а також права інших меншин в русинських округах [28]. Буквальне тлумачення тексту дозволяє стверджувати, що він містить досить помірковані елементи культурно-національної автономії, хоча в другому пункті містяться вимоги територіальної автономії в місцях компактного проживання русинів. На відміну від вимог русинів до Слов'янського з'їзду у 1848 р., у них широко відбиті інтереси греко-католицького духовенства, адже вимоги щодо чиновницьких та військових посад були висунуті з огляду на їх потреби. Багато в чому Меморандум нагадує вимоги галицьких русинів від 19.04.1849 року.

Делегація консультувалась з комісаром у справах Угорщини К. Герінгером, прем'єр – міністром князем Шварценбергом, міністрами Бахом, Шмерлінгом і Клаусом. 19.10.1849 р. делегація була прийнята імператором Францом Йосифом I і передала йому «Меморандум». Імператор похвалив «руський народ» за вірність і обіцяв врахувати справедливі бажання [15, С. 118-119]. Аудієнція у Франца Йосифа вселила у делегації надію, що край отримає бажану національно-культурну автономію. Ці надії посилились, коли австрійський уряд, який знаходився в доволі важкому становищі, деякими реформами ніби підтверджував своє бажання надати «високе покровительство Угорській Русі». Наприкінці жовтня 1849 р. було реорганізовано адміністративний устрій Угорщини. Від неї було відділено Хорватію-Словенію і Трансільванію а решту королівства було поділено на п'ять військових округів, кожен з яких поділявся на цивільні округи. Територія краю та більша частина Словаччини була виділена в особливий військовий округ з центром в Кошицях. Він складався з трьох цивільних округів, одним з яких був Ужгородський у складі комітатів Унг, Берег, Угоча і Мараморош. А. Добрянський вважав Ужгородський округ основою майбутнього Руського округу, в якому слід запровадити культурно-національну автономію.

Головним адміністратором Ужгородського округу, неофіційно названого «Руським округом» був призначений барон Ігнац фон Віллец, а його першим радником і начальником канцелярії А. Добрянський [15 , С. 119]. Секретарем наджупана став О. Негребецький. Начальниками округів були призначені: в Ужгородську жупу – І. Ляхович, Й. Лелович, І. Вайда, Л. Черський; в Березькій жупі – Ю. Невицький, І. Пастелі, Р. Добрянський, В. Ільницький, І. Горзо, І. Попович. Руські чиновники були призначені і на інші посади [29, с. 160]. А. Добрянський прибув до Ужгорода 15.11.1849 р. і одразу приступив до роботи. Наказав замінити в місті написи на русько-мадярсько-німецькі і спробував ввести «руську мову» як офіційну в адміністративному управлінні і як мову навчання в школах. 25.11 в будинку комітатського управління влаштував урочисті збори місцевої інтелігенції і представників конфесій. У власному перекладі на «руську мову» зачитав текст конституції 4 березня. «Це був перший випадок, – писав кореспондент «Зорі Галицької», – коли наша руська мова в тутешньому комітатському домі набула дипломатичної серйозності і першості» [15, с. 119]. Добрянський почав заміну чиновників на руських, бо поставив основну вимогу для службової кар'єри знання «руської мови». Руське походження перестало бути перешкодою для зайняття адміністративної посади. Такий стан справ імпонував і духовенству, бо саме сини греко-католицьких священників, що не пішли духовним шляхом, але отримали світську освіту, були претендентами на зайняття посад в Руському окрузі.

Головним інспектором шкіл Руського округу в грудні 1849 р. став В. Добрянський. Він почав вводити викладання в школах «руською мовою». Це викликало гострий протест з боку мадярської шляхти і міщан. Мукачівська і Пряшівська єпархії почали вживати «руську мову» як офіційну в своєму листуванні. Водночас найменший інтерес до преси на цій мові виявляли світська і духовна руська інтелігенція в комітатах Берег, Угоча і Мараморош, тобто на основній території «Руського округу». Як не дивно, – зазначає С. Федака, – але більший інтерес до неї проявляли греко-католицькі священники і «руська» інтелігенція в східнословацьких комітатах [15, с. 120-121]. Введення «руської мови» в адміністративний апарат Руського округу викликало опір самого руського чиновництва. Керівництву комітатів руські чиновники повертали документи, бо не могли зрозуміти написане. Справа в тому, «руську» мову було запроваджено без кодифікації, без розробки спеціальної термінології.

Відень з підозрою відносився до такої національної активності руських діячів. Досвідчені столичні бюрократи побачили в русько-мадярському протистоянні за посади появу «руського націоналізму», якого раніше не було. Абсолютистський режим у Відні вирішив ліквідувати це явище в зародку, незважаючи на прогабсбурзький характер цього руху. Руських чиновників знімали з посад і відправляли в різні закутки імперії. На початку 1850 р. духовенство східної Словаччини вимагало приєднання цієї території до Руського округу. У меморандумі на ім'я генерала Гайнау вони просили, щоб всі русини Земплина, Спіша і Шариша були включені також під управління адміністрації І. фон Віллеця і А. Добрянського, бо вони сприяють розвитку їх національності. Цим греко-католицьким священникам влада суворо заборонила «агітацію за рівноправність в державному управлінні». Вже 28.03.1850 р. рішенням міністра А. Баха про ліквідацію цивільних округів в Угорському королівстві було ліквідовано Руський округ а його адміністрацію було розпущено. А. Добрянського перевели на формальне підвищення до Кошиць, а невдовзі - до намісницької ради в Будапешті. Нечисленна руська національна інтелігенція кваліфікувала цей крок австрійських властей як «катастрофу в Ужгороді» [15, с. 122].

Конституційні напрацювання 1849 р. були скасовані імператорським указом від 31.12.1851 р. під назвою «патент Сільвестра». В одному з наступних указів були скасовані й основні права, даровані «октройованою» конституцією землям. Цей переворот був завершений після смерті князя Шварценберга у квітні 1852 р., коли Франц Йосиф оголосив, що відтепер він буде діяти як прем'єр-міністр. Патент Сильвестра започаткував десятиліття неоабсолютизму або неоцезаризму, коли Франц Йосиф правив як диктатор [30, с. 322].

Висновки. Першим варіантом розвитку національного питання на теренах краю були вимоги створення «Руського воєводства» з елементами обмеженої адміністративно-територіальної та культурно-національної автономії русинських комітатів, висунуті у «Спільних проханнях словаків та русинів Угорщини», які Й. Гурбан подав Слов'янському з'їзду в Празі (2 -12 червня 1848 року).

В основі наступної спроби вирішення національного питання русинів (кінець 1848 – початок 1849 років) лежала ідея можливості його розгляду на основі збігу інтересів слов'янських народів і австрійського уряду шляхом реорганізації монархії у федеративний спосіб (конституція Піллерсдорфа). А. Добрянський пропонує об'єднання «Угорської Русі», східної Галичини і Буковини в одну провінцію у повній відповідності з теорією ліберального австрославізму. Результатом цих зусиль А. Добрянського став меморандум «Про об'єднання руських коронних земель в одне політичне і адміністративне ціле». У зв'язку з небажанням Відня змінювати структуру коронних земель, які повинні були отримати в майбутньому свої крайові конституції та представницькі органи, а також опором угорців і поляків, таке прохання було відхилене.

Новий етап у діяльності А. Добрянського (квітень 1849 року) почався з розуміння того, що «руське питання» повинно вирішуватися тільки в рамках території Угорського королівства («октройована» конституця – 4.03.1849). В цей період ним було створено новий меморандум «Памятник русинів угорських», який містив досить помірковані вимоги культурно-національної автономії. Ці ідеї після реорганізації адміністративно-територіального устрою Угорщини короткочасно було реалізовано в автономному «Руському окрузі» (15.11.1849 – 28.03.1850). Відень, побачивши в русько-мадярському протистоянні за посади появу «руського націоналізму», вирішив його ліквідувати, незважаючи на прогабсбурзький характер цього руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Пер. з англ. Г. Касьянова та ін. Вид. друге. К., 2016. 552 с.
2. Koralka J. Cesi v Habsburske risi a v Evrope 1815-1914. Socialne-historicke souvislosti vytvareni novodobeho naroda a narodnostni otazky v ceskych zemich. Prague, 1996.

3. Danilak M. Slovaci, rusini a slovansky zjazd v Prahe roku 1848. Ідеї слов'янської єдності та суспільна думка на Закарпатті в XIX–XX ст. Доповіді наукового семінару, присвяченого 150-річчю Слов'янського з'їзду в Празі. Ужгород, 1999. С. 24–30.
4. Molnar M. Slovaky I ukrajnci. Prycynky do slovacko-ukrajinskych literaturnych vzajemyn z dodatkom dodatkom dokymentiv, Bratislava 1965. S. 161–219.
5. Стеблій Ф. «Слово перестороги» В. Подолинського. *Український історичний журнал*. 1966. № 12. С. 44–55.
6. Шандор В. Закарпаття: історично – правний нарис від IX ст. до 1920. Нью Йорк, 1992. 292 с.
7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. К., 2019. 656 с.
8. Українська «Весна народів». Головна Руська Рада 1848-1851: протоколи засідань і книга кореспонденції. Ред. О. Турій. Львів, 2002.
9. Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т. 2. Львів, 2007. 559 с.
10. Данилак М. Галицькі, Буковинські, Закарпатські українці в революції 1848-1849 років. Братіслава – Пряшів, 1972. 216 с.
11. Тиводар М. Етноісторичний та етнокультурний розвиток українців Закарпаття. CARPATICA – КАРПАТИКА. Випуск 6. Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII–XX ст. Ужгород, 1999. 213 с.
12. Дорошенко М. Слов'янський світ у його минулому й сучасному. Томи I–III. Ужгород, 2005. 403 с.
13. Александер Духнович і Галичина. Студія дра Кирила Студинського проф. унів. у Львові. Відбитка із «Наукового Зборника» Товариства «Просвіта» в Ужгороді за рік 1924. Ужгородь, 1924. 76 с.
14. Haraksim L. K socialnym a kulturnym dejinam Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. Bratislava, 1961.
15. Федака С. Історія України: Серія 3. Модерна історія: Том 10: Імперська доба 1764-1914. Ужгород, 2022. 232 с.
16. Фенич В. Національно-політичні орієнтації духовенства Мукачівської єпархії в період революції 1848-1849 рр. Ужгородській унії – 350 років. Ужгород, 1997. С. 131–137.
17. Мельникова И. М. Закарпатская Украина в революции 1848 года. Ученые записки института славяноведения. Том 1. М.–Л., 1949. С. 241–292.
18. Добош С. Адольф Иванович Добрянский –очерк жизни и деятельности. Братислава 1956. 167 с.
19. Коломиец И.Г. Очерки по истории Закарпатья. Часть вторая. Социально-экономические отношения, национально-политическое и культурное движение в Закарпатье в XIX веке. Томск 1959. 246 с.
20. Шевченко К.В. Русины и межвоенная Чехословакия. К истории этнокультурной инженерии. 2006. 272 с.
21. Аристовь Ф.А. И. Добрянскій. Карпатскій свьть. Ужгородь, 1931. Годь IV. Ч. 1-2.
22. Грін О.О. Розвиток центральних органів державної влади та спроба перетворення Австрії на конституційну монархію дуалістичного типу в умовах революції 1848-1849 років. Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне видання. 2025. № 5. Ч. 3. С. 490–499. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/76-1.pdf.
23. Поп І. Із Сходу на Захід ? Ідея слов'янської взаємності, національне відродження слов'янських народів і закарпатські будителі. Карпатський край. Квітень- червень 1993. № 4-6 (93-95). С. 45–47.
24. Мазурок О., Пеняк П, Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. Ужгород 2003. 94 с.
25. Кульчицький В.С. Австрійська конституція 1849 року і крайова конституція для Галичини 1850 року. *Вісник Львівського державного університету ім. І. Франка*. Серія юридична. Вип. 1. Львів, 1965.
26. Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 712 с.
27. Biedermann I.H. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Bedeutung fur Osterreich, II, Th. I, Innsbruck.1863.
28. Памятник Русиновь Угорских. Зоря Галицка. Львовь, 1849. № 90-91.
29. Лелекач М. Нові причинки, до політичної діяльності Адольфа Добрянського. «Науковий вісник т-ва «Просвіта» в Ужгороді». Річник XIII–XIV. Ужгород, 1938.
30. Рейді М. Габсбурги. Злет і занепад володарів світу / пер. з англ. О. Кулаков. К., 2025. 448 с.

УДК: 340.134:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.7

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ: ОСМИСЛЕННЯ ПРАВОВОГО ПОЛЯ

Демідонт Б.О.,
магістр права, адвокат
ORCID: 0000-0001-5735-385X

Демідонт Б.О. Штучний інтелект у судовій системі: осмислення правового поля.

У статті розглянуто проблематику використання штучного інтелекту в судовій системі через акцент на понятійно-категоріальному апараті, правовому регулюванні і можливостях застосування ШІ в цій сфері.

Автор робить висновок, що ШІ активно впроваджується у правову сферу, проте відсутність чітких апробованих правових стандартів значно нівелює цей процес. Констатовано невизначеність та неоднозначність розуміння мовної моделі й особливостей застосування, що спричинює проблеми у встановленні понятійно-категоріального інструментарію.

Обґрунтовано, що правовою парадигмою правового регулювання та використання ШІ має стати ідеологічна зміна підходу, де потенціал досліджуваної системи використовується не тільки як інструмент автоматизації чи оптимізації окремих процесів, а як фундаментальна зміна практик до ухвалення рішень, організації управлінських структур, формування політики і реалізації функцій держави, зокрема в судовій сфері.

Як переваги використання ШІ в судовій системі виокремлено: виявлення системних недосконалостей у судовій діяльності завдяки аналізу судово-процесуальних документів для встановлення недоліків у правозастосуванні; формування судової практики; забезпечення доброчесності представників суддівського корпусу, особливо у сфері запобігання корупції; допомога суддям у здійсненні правосуддя; оновлення комплексної політики реформування судової влади через аналіз системних прогалин, перепон та соціальної і політико-правової реальності задля визначення ключових чинників неефективності наявної правової політики; забезпечення належного доступу громадськості до суду. Окрім того, доречним автор вбачає використання технологій ШІ для виявлення недобросовісної діяльності суддів чи працівників суду (наприклад, ухвалення неправомірного, завідомо неправдивого судового рішення).

Проаналізовано окремі практики застосування ШІ в судових процесах Канади, Великобританії, Італії та констатовано біфуркаційний характер змін і неоднозначність оцінки можливостей. Аргументовано потребу в підвищенні свідомості представників суддівського корпусу щодо застосування технологій ШІ як допоміжного інструменту та необхідність перевірки результатів ШІ людським інтелектом.

Ключові слова: штучний інтелект, судова влада, правосуддя, понятійно-категоріальний апарат, ризики, переваги, правове регулювання.

Demidont B.O. Artificial intelligence in the judicial system: understanding the legal field.

The article examines the issue of using AI in the judicial system through an emphasis on the conceptual and categorical apparatus, legal regulation and the possibilities of applying AI in the judicial sphere.

The author concludes that AI is actively being introduced into the legal sphere, but the lack of clear approved legal standards significantly levels this process. The uncertainty and ambiguity of understanding the language model and the features of application are noted, which causes problems in establishing a conceptual and categorical toolkit.

It is motivated that the legal paradigm of legal regulation and the use of AI should be an ideological change in approach, where the potential of the studied system is used not only as a tool for automating or optimizing individual processes, but as a fundamental change in practices for decision-making, organizing management structures, forming policies and implementing state functions, including in the judicial sphere.

The significant advantages of using AI for the judicial system are grouped: identifying systemic imperfections in judicial activity by analyzing a set of judicial and procedural documents in order to identify shortcomings in law enforcement; forming judicial practice; ensuring the integrity of representatives of the judicial corps, especially in the field of preventing corruption; assisting judges in the administration of justice; updating the comprehensive policy of reforming the judiciary by analyzing systemic gaps, obstacles, and social and political and legal reality in order to identify key factors of

ineffectiveness of the current legal policy; ensuring proper public access to the court. It is stated that it is appropriate to use AI technologies to identify unfair practices of judges or court employees in making an unlawful, knowingly false court decision.

Separate practices of using AI in judicial processes in Canada, Great Britain, and Italy are analyzed and the bifurcated nature of changes and the ambiguity of assessing opportunities are noted. The need to raise the awareness of the judiciary regarding the use of technology by using it as an auxiliary tool, and the need to verify the results of AI with human intelligence, is argued.

Key words: artificial intelligence, judiciary, justice, conceptual and categorical apparatus, risks, benefits, legal regulation.

Постановка проблеми. Глобалізаційний і технологічний розвиток формує новий етап цивілізаційного поступу. Під вплив ризиків і загроз, а також додаткових можливостей потрапляють усталені державно-правові інститути, процеси і явища. Онтологічна сутність держави та правової системи трансформується, швидкість і непередбаченість вектора розвитку формує біфуркаційну парадигму суспільного життя. Серед усієї парадигми змін найбільший вплив на модернізацію світобуття мають технологічні, біомедичні та інформаційні фактори.

Функціонування правової держави як ідеалу безпеки і правопорядку детермінується цифровізацією та диджиталізацією соціально-державних інститутів. Прогресивне місце серед них посідає штучний інтелект (далі – ШІ), що вже є частиною сучасного буття в усіх сферах. Однак, як будь-яке новітнє явище ШІ викликає острах, невизначеність, дискусію в наукових і професійних колах. Етико-правові, організаційно-технічні суперечки характерні для сучасної загальнотеоретичної та галузевої юриспруденції.

Зауважимо, що штучний інтелект поширюється в багатьох сферах правового життя, зокрема в електронному урядуванні та публічному управлінні, виборчому процесі, цивільно-правових відносинах договірного характеру, освітньому правовому процесі тощо. Сфера правосуддя донедавна вважалася такою, що найменш дотична до нових технологічних змін. Електронне правосуддя, зокрема, стало одним з останніх нововведень у процесуальну практику, уже після широкої адаптації багатьох елементів електронного урядування на рівні органів публічної влади і місцевого самоврядування. Відповідно використовувати технології ШІ потрібно розважливо.

Вказане актуалізує комплексне дослідження проблематики впливу впровадження ШІ в судову систему, зважаючи на ризики й переваги цієї технології в праксіологічному аспекті. Визначення основних методологічних парадигм дасть змогу зробити висновок про затребуваність чи помилковість ширшого залучення ШІ в судову процесуальну діяльність.

Метою дослідження є комплексний аналіз проблематики використання ШІ в судовій системі через акцент на понятійно-категоріальному апараті, правовому регулюванні та можливостях застосування ШІ в цій сфері.

Стан опрацювання проблеми. Останнім часом впровадження ШІ в правову сферу активно досліджують науковці різних галузей права, загальнотеоретичної і філософської юриспруденції. Цінними є, зокрема, доробки таких вітчизняних учених, як В. Ковальчук, І. Жаровська, О. Парута, Н. Ортинська, Т. Міхайліна, І. Вдовиченко, В. Хоцкіна, а також представників іноземної школи права, як-от П. Новотко, Ш. Доу, Д. Банчіні, С. Боно та ін.

А втім, попри наукові напрацювання в розглядуваній сфері, досі є чимало доктринальних і нормотворчих проблем, які потребують додаткового аналізу.

Виклад основного матеріалу. Розкриття предмета дослідження доречно розпочати з понятійно-категоріального апарату, що формує основу ціннісних констант та методологічну парадигму аналізу. У цьому контексті доречно погодитися з фінськими правниками (І. Койвісто, Р. Коулу, С. Ларссон), що термінологічний вибір у праві важливий і має далекосяжні наслідки для практичного впливу запроваджених правил, особливо в галузях, пронизаних високим ступенем міждисциплінарності, як-от тучний інтелект [1].

Термін «штучний інтелект» (з англ. «Artificial Intelligence») було впроваджено на семінарі Дартмутського коледжу в США 1956 році для опису комп'ютерних систем, які мали бути здатними мислити подібно до людини [2].

Сьогодні в соціально-побутовому розумінні функції ШІ зводяться до можливостей генерації текстів та отримання комплексної інформації завдяки використанню різних новітніх можливостей мовних моделей і технологій (ChatGPT, Gemini, Copilot та ін.). Водночас зводити ШІ тільки до розумних комп'ютерних програм, які можуть розмовляти і писати тексти, означає значно звужувати розуміння потенціалу такої технології.

У доктринальному розумінні новітньої гносеології ШІ нині позиціоновано як властивість автоматичних систем брати на себе окремі функції інтелекту людини: «науковий напрям, в рамках якого

ставляться і вирішуються задачі апаратного або програмного моделювання тих видів людської діяльності, які традиційно вважаються інтелектуальними» [3].

Проблема розуміння ШІ має не тільки доктринальний характер, а й суттєво впливає на практику впровадження, адже необхідна цілісна, узгоджена концепція комплементарного характеру, яка створила б понятійно-категоріальний апарат юридичної транскрипції в контексті поєднання розуміння ключових термінів у досліджуваній сфері між технічною та юридичною спільнотами, щоб сприяти належному впровадженню великих мовних моделей у право.

У цьому аспекті звернімося до практики Європейського Суду (далі – ЄС). У червні 2024 року було ухвалено Закон Європейського Союзу про штучний інтелект (Закон про ШІ) [4], який набуде чинності в березні 2026 року. Він слугує новаторською регуляторною базою, що інтегрує технічні концепції й термінологію з екосистем досліджень та інновацій у галузі ШІ у правову сферу, яка швидко розвивається.

Попри наявність окремих норм, які регулюють відносини у сфері ШІ, слід констатувати відсутність чіткого понятійного апарату. Закон не містить визначення, проте ст. 12 унормовує, що поняття «система штучного інтелекту» в Регламенті 2022/2065 Європейського Парламенту та Ради «має бути чітко визначене та тісно узгоджене з роботою міжнародних організацій, що працюють над ШІ, для забезпечення правової визначеності, сприяння міжнародній конвергенції та широкому визнанню, водночас забезпечуючи гнучкість для врахування швидкого технологічного розвитку в цій галузі». Позитивно, що європейський нормотворець визнає вагомість чіткого розуміння термінопонять, проте суттєвим недоліком є не тільки відсилочне унормування, а й той факт, що у згаданому Регламенті також не наведено узгодженого тлумачення поняття ШІ.

А втім, попри відсутність термінопоняття, у Законі про ШІ описово наведено його основні ознаки. Використовуючи метод логічного узагальнення, нам вдалося виокремити такі: здатність робити висновки; працюють щодо конкретно визначених цілей; рівень автономності; адаптивність системи.

Загалом ШІ дає змогу комп'ютерам «навчатися», використовуючи людський та особистий досвід, адаптовуватись до нових умов, виконувати різноманітні завдання, прогнозувати події й оптимізовувати ресурси різного виду.

Правова політика у сфері використання ШІ вимагає ідеологічної зміни класичного нормотворчого підходу, де потенціал досліджуваної системи використовується не тільки як інструмент автоматизації чи оптимізації окремих процесів, а як фундаментальна зміна практик до ухвалення рішень, організації управлінських структур, формування політики й реалізації функцій держави, зокрема в судовій сфері. Досліджуваний техніко-правовий інститут стає потужним системним чинником, здатним підвищити ефективність судової влади, але водночас породжує нові ризики, пов'язані з безпекою, приватністю, технічною недосконалістю тощо.

Науковці вбачають широкий потенціал для ШІ в судово-процесуальній діяльності. Т. Дракохруст і Н. Марценко визначають, що «штучний інтелект зменшує перевантаженість судової системи, прискорює судові процеси та зменшує витрати на судові процеси» [5]. Український науковець А. Бондаренко акцентує на можливості «пришвидшення обробки даних, розвантаження роботи судів та підвищення ефективності судової влади» завдяки використанню ШІ в судовій практиці [6].

Виокремимо переваги використання технологій ШІ для судової системи.

По-перше, це виявлення системних недосконалостей у судовій діяльності: через аналіз масиву судово-процесуальних документів вдається встановити недоліки у правозастосуванні, які систематично повторюються. Ще один вагомий чинник – технології ШІ можуть істотно допомогти у формуванні судової практики, що важливо і цінно не тільки для суддів, а й інших учасників судового процесу.

По-друге, ШІ наділений можливостями й потенціалом забезпечення доброчесності представників суддівського корпусу. Проблема і справді дуже вагома. Відповідно до соціологічних опитувань громадськості у 2024 році на запитання «Які органи влади в Україні найбільше уражені корупцією?» понад 71 % респондентів вказали саме на судову систему [7]. Тож подолання корупції в судовій системі, загалом її оновлення й адаптація до гуманістичних європейських стандартів особливо актуальні для України зараз, на шляху нашої держави до євроінтеграції. Окрім того, доречним є використання технологій ШІ для виявлення недобросовісної діяльності суддів чи працівників суду (наприклад, ухвалення неправомірного, завідомо неправдивого судового рішення), а також для здійснення аналізу значної кількості судових рішень (на основі даних з Єдиного державного реєстру судових рішень).

По-третє, новітні технології можуть допомогти суддям у здійсненні правосуддя. Ідеться, звісно, не про те, щоб ШІ замінив суддю, приймаючи замість нього рішення. ШІ лише допомагає розібратися в наявному масиві інформації, щоб на підставі цього суддя міг ухвалити правильне рішення.

О. Непша зазначає, що «є чимало підстав вважати, що повноцінна діджиталізація правосуддя й наділення AI публічно-владними повноваженнями шляхом створення "Електронного Судді" значно зменшить корупційні ризики» [8, с. 982]. Ми погоджуємося, що в такому разі корупційних ризиків поменшає, проте не вважаємо достатньо аргументованою заміну людського інтелекту штучним в основній державно-правовій діяльності соціуму.

Вважаємо таку пропозицію передчасною і не цілком коректною, оскільки це нівелює розроблену роками систему правосуддя та пропонує її руйнацію шляхом упровадження новітнього і не завжди технічно досконалого інструментарію.

Зауважимо, що іноземні науковці дискутують про можливість впровадження системи на основі використання ШІ, яка самостійно, без участі судді в судовому розгляді, видаватиме обов'язкові рішення. Учені проаналізували цивільні, адміністративні та кримінальні провадження і дійшли висновку, що неможливо використовувати інформаційні системи з елементами ШІ в усіх видах судових проваджень так, щоб було реалізовано право на справедливий і публічний розгляд справи без невиправданої затримки компетентним, незалежним і безстороннім судом. Хоча умотивовується, що для типових справ такий підхід може бути прийнятним [9].

Ми обстоюємо позицію, що засоби ШІ можуть бути використані на допомогу судді, скажімо, для оцінення аргументів і доказів, тлумачення норм права неофіційного характеру (лексичного, системного, історичного тощо). У такій діяльності ШІ є суто інструментом процесуально-правової допомоги, а не суб'єктом правосуддя. І це однозначно сприятиме підвищенню якості судового рішення, покращить судово-процесуальну діяльність та підвищить правосвідомість і рівень правових знань представників судового корпусу.

По-четверте, застосування технологій ШІ сприятиме оновленню комплексної політики реформування судової влади. Упродовж усієї історії незалежної України на різних етапах та стадіях державотворці говорять про потуги реформування судової системи. І цей процес уже перманентний. Проте суттєвих змін не відбувається. ШІ можна використовувати і для аналізу системних прогалин, перепон та соціальної й політико-правової реальності, щоб визначити ключові чинники неефективності наявної правової політики і, враховуючи прогресивні стандарти судочинства, долучити до розробки позаполітичної моніторингової діяльності, на якій ґрунтуватиметься оновлення національного судочинства. По суті, ШІ може бути нейтральним аналітичним інструментарієм для визначення латентних дистрофічних проявів у судовій системі держави.

По-п'яте, використання ШІ може бути корисним не тільки для судової системи, а й громадськості, особливо в контексті забезпечення права доступу до суду, яке унормовано ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Чатботи чи інші інтелектуальні помічники сприятимуть ширшому розумінню судового процесу, забезпечать можливість звернення за здійсненням правосуддя самостійно, без фінансових витрат на правову допомогу. Також вказані додатки можуть складати типові процесуальні документи. Активне ж використання такого інструментарію допоможе уникнути спорів немотивованого характеру, очевидно безперспективних, малозначних спорів, адже ШІ на основі зразкових справ чи судової практики може передбачити рішення у певній справі.

Звернімося до практики іноземних держав. Пілотний проєкт у системі правосуддя щодо використання ШІ здійснює провінція Онтаріо (Канада). Елементи ШІ залучено до інструментів оцінення ризиків у системі кримінального правосуддя. Їх використовують на етапі прийняття суддею справи до розгляду, щоб допомогти оцінити ризики для суспільства конкретної особи. ШІ, наприклад, може допомогти оцінити ймовірність неявки порушника до суду та повторного скоєння ним злочину. Щоправда, такий проєкт часто критикують за надмірну дискримінацію, відсутність індивідуального підходу [10].

Критики зазнав і канадський підлотний проєкт використання штучних алгоритмів для винесення вироків про звільнення під заставу за їхній вплив на расово незахищені і малозабезпечені громади, конституційні права, права людини, кримінальний процес, принципи загального кримінального права, конфіденційність та доступ до правосуддя [11].

У Країні Басків (Іспанія) на законодавчому рівні дозволили використовувати ШІ для прогнозування ймовірності скоєння особою серйозного злочину, домашнього чи гендерно зумовленого насильства. Іспанські судді повідомляли про часті випадки несправедливих й упереджених алгоритмічних результатів [12]

Італійські вчені на основі визнаних невдалими пілотних проєктів своєї країни визначають такий комплекс проблем: вилучення інформації зі застарілих інформаційних систем та аналіз юридичних документів, потреба моделювання процесів з особливим акцентом на часовий аналіз, необхідність моніторингу процесів у режимі реального часу, розроблення механізмів перевірки відповідності рішень ШІ та дотримання вимог законності [13].

Водночас варто констатувати дуальність впливу, оскільки пілотні проєкти довели те, що часто судові рішення стають послідовними, аргументованими, зменшують суб'єктивний фактор чи прояви скритої дискримінації, що може походити від судді. Також зазначається про пришвидшення судових процедур [14].

І наостанок. Часто виникає дискусійне запитання: чи можуть судді використовувати ШІ при написанні рішень? Жодні міжнародні стандарти й етичні норми суддів міжнародного характеру не дають однозначної відповіді. Сфера використання ШІ загалом є неврегульованою, існують окремі національні законодавчі нормативні акти, які не апробовані правозастосовною практикою, що свідчить про суттєву правову прогалину.

Дослідники також не мають однозначної відповіді. Дехто (як-от Барт Ян ван Еттековен і Коріен Прінс) вказує на прийнятність використання мовних моделей, проте з дотриманням «етичного компасу». Під останнім розуміють принципи належної правової процедури, основні цінності судової влади та критерії, що безпосередньо стосуються застосування ШІ, такі як необхідність прозорості, пояснень та підзвітності [15]. Інші (зокрема, У. Ахмед, З. Фатіма, Т. Аббас) категоричні – вважають, що для кримінального процесу така практика неприпустима, оскільки кожна справа унікальна, до того ж ШІ має свої недоліки (це стосується конфіденційності даних, помилок у складних правових питаннях та браку технічної експертизи) [16].

Із цього приводу наведемо роз'яснення судових органів. Вища судова інстанція Англії й Уельсу 2024 року подала рекомендації щодо використання ШІ при написанні висновків, але наголосила, що його не слід використовувати для досліджень чи юридичних аналізів, оскільки ця технологія може фальсифікувати інформацію й надавати оманливу, неточну або упереджену інформацію [17].

Дебати на рівні судової влади активізувалися через широкий розголос казусу, коли в США колишній адвокат Д. Трампа М. Коен визнав, що ненавмисно посилався свого часу на фальшиві судові справи, згенеровані штучним інтелектом. Відповідно в судовому клопотанні подав покликання на рішення, яких не існує [18]. Голова Верховного суду США відреагував на ситуацію та в щорічному звіті зазначив, що до використання ШІ в судовій системі потрібно ставитися обережно.

У 2018 році Європейська комісія з ефективності правосуддя (CEPEJ) на 31-му пленарному засіданні прийняла Європейську етичну хартію про використання штучного інтелекту в судових системах. Мета цього документа – підвищення ефективності та якості здійснення правосуддя через опрацювання за допомогою алгоритмів судових рішень і даних при дотриманні основних прав і свобод, які гарантуються, зокрема, Європейською комісією з прав людини та Конвенцією Ради Європи про захист персональних даних. Серед багатьох вимог – принцип «під контролем користувача», що означає помірковане споживання під контролем людського інтелекту.

Позитивною вважаємо й українську практику. Стаття 16 Кодексу суддівської етики визначає: «Використання суддею технологій штучного інтелекту є допустимим, якщо це не впливає на незалежність та неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства» [19]. Тому схвально оцінюємо наявність правил, які встановлюють принципи використання ШІ в судовому процесі, хоча й етико-самоврядного ненормативного характеру.

Висновки. ШІ активно впроваджується у правову сферу, проте відсутність чітких апробованих правових стандартів значно нівелює цей процес. Констатовано невизначеність та неоднозначність розуміння мовної моделі й особливостей застосування, що спричинює проблеми у встановленні понятійно-категоріального інструментарію.

Умотивовується, що правовою парадигмою правового регулювання й використання ШІ має стати ідеологічна зміна підходу, де потенціал досліджуваної системи використовується не тільки як інструмент автоматизації чи оптимізації окремих процесів, а як фундаментальна зміна практик до ухвалення рішень, організації управлінських структур, формування політики й реалізації функцій держави, зокрема в судовій сфері.

Виокремлено такі переваги використання ШІ в судовій системі: виявлення системних недосконалостей у судовій діяльності завдяки аналізу судово-процесуальних документів для встановлення недоліків у правозастосуванні; формування судової практики; забезпечення доброчесності представників суддівського корпусу, особливо у сфері запобігання корупції; допомога суддям у здійсненні правосуддя; оновлення комплексної політики реформування судової влади через аналіз системних прогалин, перепон та соціальної і політико-правової реальності задля визначення ключових чинників неефективності наявної правової політики; забезпечення належного доступу громадськості до суду.

Проаналізовано окремі практики застосування ШІ в судових процесах Канади, Великобританії, Італії та констатовано біфуркаційний характер змін і неоднозначність оцінки можливостей. Аргументовано потребу підвищення свідомості представників суддівського корпусу щодо застосування

цієї технології як допоміжного інструменту та необхідність перевірки результатів, отриманих за допомогою ШІ, людським інтелектом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Koivisto I., Koulu R., Larsson S. User accounts: How technological concepts permeate public law through the EU's AI Act. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2024. DOI: https://doi.org/10.1177/1023263X241248469.
2. Вдовиченко І. Н., Хоцкіна В. Б. Інтелектуальні системи : навч. посіб. Кривий Ріг : Держ. ун-т економіки і технологій, 2023. 187 с. URL: https://dspace.duet.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/848/1/%D0%9D%D0%9F%20%D0%86%D0%A1.pdf.
3. Пчелянський Д.П., Воінова С.А. Штучний інтелект: перспективи та тенденції розвитку. *Automation of technological and business processes*. 2019. № 11 (3). С. 59–64. DOI: https://doi.org/10.15673/atbp.v11i3.1500.
4. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng.
5. Drakokhrust T., Martsenko N. Artificial Intelligence in the Modern Judicial System. *Journal of Modern Educational Research*. 2022. № 1. P. 5. URL: https://article.innovationforever.com/JMER/20220107.html.
6. Бондаренко А. Штучний інтелект проти людства: Маск, Гокінг та Возняк попереджають, що час зупинитися. URL: http://ain.ua/2015/07/27/593911.
7. Ставлення українців до корупції. Українська соціологічна платформа. Дослідження громадської думки, 2024. URL: http://www.usp.biz.ua.
8. Непша О. Штучний інтелект як інноваційний інструмент корупційної превенції в судовій владі: переваги. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2024. № 25. С. 960–988. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/purr_2024_25_14.
9. Nowotko P. M. AI in judicial application of law and the right to a court. *Procedia computer science*. 2021. № 192. P. 2220–2228. DOI: 10.1016/j.procs.2021.08.235.
10. Law Commission of Ontario. AI and the Assessment of Risk in Bail, Sentencing and Recidivism. 2025. URL: https://www.lco-cdo.org/wp-content/uploads/2025/04/LCO-AI-in-Criminal-Justice-Paper-3-AI-and-Risk-Assessment.pdf.
11. Human Rights AI Impact Assessment (with the Ontario Human Rights Commission, 2024). URL: https://www3.ohrc.on.ca/en/human-rights-ai-impact-assessment.
12. Valdivia A., Hyde-Vaamonde C., García-Marcos J. Judging the algorithm: A case study on the risk assessment tool for gender-based violence implemented in the Basque country. *Computer Science*. 2022. URL: https://arxiv.org/abs/2203.03723.
13. Bianchini D., Bono C., Campi A., Cappiello C., Ceri S., De Luzi F. & Plebani P. Challenges in AI-supported process analysis in the Italian judicial system: what after digitalization? *Digital Government: Research and Practice*. 2024. № 5 (1). P. 1–10. DOI: https://doi.org/10.1145/3630025.
14. Dow Sh. The Use of AI in Canadian Courts. *The Dalhousie Journal of Legal Studies*. 2025. № 34. URL: https://digitalcommons.schulichlaw.dal.ca/djls/vol34/iss1/1.
15. van Ettekoven B. J., Prins C. Artificial intelligence and the judiciary system. *Research Handbook in Data Science and Law* / Edward Elgar Publishing. 2024. P. 361–387.
16. Ahmed U., Fatima Z., Abbas T. Implementing Artificial Intelligence (AI) into the Judicial System in Europe: Challenges and Opportunities. *Pakistan Social Sciences Review*. 2024. № 8 (1). P. 17–26. DOI: https://doi.org/10.35484/pssr.2024(8-I)02.
17. Judges in England and Wales are given cautious approval to use AI in writing legal opinions. URL: https://apnews.com/article/artificial-intelligence-ai-guidance-england-wales-judges-c2ab374237a563d3e4bbbb56876955f7.
18. Ex-Trump lawyer Michael Cohen says he unwittingly sent AI-generated fake legal cases to his attorney. URL: https://apnews.com/article/michael-cohen-donald-trump-artificial-intelligence-777ace9cc34aa0e56398fd47a1d6b420.
19. Кодекс суддівської етики: затв. рішенням XI (чергового) з'їзду суддів України 22.02.2013. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text.

УДК 340.1:342.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.8

СПІВВІДНОШЕННЯ ВИМОГ ВІДПОВІДНОСТІ ТА УЗГОДЖЕНОСТІ ПРИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА: ЮРИДИКО-ТЕХНІЧНИЙ АСПЕКТ

Доляновська І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0002-1606-7096
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua

Степаненко Н.В.,
доктор філософії в галузі права,
доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID: 0000-0001-6216-2206
e-mail: nataliasv@krok.edu.ua

Доляновська І.М., Степаненко Н.В. Співвідношення вимог відповідності та узгодженості при формалізації норм права: юридико-технічний аспект.

Вказується, однією з основних умов забезпечення стабільності правової системи є дотримання вимог відповідності та узгодженості при формалізації права в процесі правотворчої діяльності У статті досліджується співвідношення вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної сили як правил юридичної техніки формалізації. Автори здійснюють аналіз зазначених правил крізь виокремлення їх спільних та відмінних характеристик.

Основною спільною характеристикою обох правил автори визначають їх спрямованість на забезпечення властивостей системності джерел позитивного права. Так, правило відповідності впливає на посилення системності у вертикальному (ієрархічному) напрямку, тоді як правило узгодженості – у горизонтальному (координаційному).

Також спільним для зазначених правил автори розглядають їх застосування на рівні формалізації норм права та їх загальність. Перше обґрунтовано тим, що дотримання зазначених правил може проявлятися саме при визначенні прав та обов'язків, моделей бажаної поведінки, наслідків небажаної та спонукальних механізмів, що відповідає рівню формалізації норм права. Друге ж пояснюється тим, що досліджувані вимоги як правила формалізації є універсальними та застосовуються до всіх норм права незалежно від їх галузевої належності (за винятком правила відповідності щодо конституційних норм).

Серед відмінних характеристик автори розглядають ступінь обов'язковості досліджуваних правил, передбачений ними характер взаємодії формалізованих норм з нормами, стосовно яких забезпечується їх відповідність або узгодженість, та спосіб відновлення порушеної єдності.

За результатами проведеного дослідження автори доходять висновку, що вимоги відповідності актам вищої юридичної сили та узгодженості з актами рівної юридичної сили як правила юридичної техніки формалізації є взаємодоповнюваними, оскільки вони формують подвійний (ієрархічний і координаційний) вплив на забезпечення системності законодавства. Послідовне дотримання зазначених правил посилює рівень правової визначеності та показники ефективності правового регулювання.

Ключові слова: Конституція України, відповідність, узгодженість, юридична техніка, формалізація, право, правотворча діяльність, правова визначеність.

Dolyanovska I.M., Stepanenko N.V. The relationship between compliance and consistency requirements in the formalization of legal norms: legal and technical aspect.

It is indicated that one of the main conditions for ensuring the stability of the legal system is compliance with the requirements of compliance and consistency when formalizing law in the process of law-making activity. The article examines the correlation between the requirement of conformity with legal acts of higher legal force and the requirement of consistency with legal acts of equal legal force

as rules of legal drafting technique. The authors analyze these rules by identifying their common and distinctive features.

The main shared characteristic of both rules is their focus on ensuring the systemic properties of the sources of positive law. Thus, the rule of conformity reinforces the system's integrity in a vertical (hierarchical) dimension, while the rule of consistency does so in a horizontal (coordinating) one.

The authors also emphasize that both rules operate at the level of norm formalization and are of a general nature. The first is justified by the fact that compliance with these rules manifests itself in defining rights and obligations, models of desired behavior, undesirable consequences, and motivational mechanisms – all corresponding to the level of legal norm formalization. The second is explained by the fact that the analyzed requirements as formalization rules are relevant to the formalization of all legal norms, regardless of their branch affiliation (except for the rule of conformity concerning constitutional norms).

Among the distinguishing features, the authors consider the degree of obligatoriness of these rules, the nature of the interaction between the formalized norms and the norms ensuring their conformity or consistency, as well as the method of restoring disrupted unity.

Based on the results of the study, the authors conclude that the requirements of conformity with acts of higher legal force and consistency with acts of equal legal force, as rules of legal drafting technique, are complementary, since they form a dual (hierarchical and coordinating) mechanism for ensuring the systemic integrity of legislation. Consistent adherence to these rules enhances the level of legal certainty and the overall effectiveness of legal regulation.

Key words: Constitution of Ukraine, conformity, consistency, legal drafting technique, formalization, law, lawmaking, legal certainty.

Постановка проблеми. Однією з основних умов забезпечення стабільності правової системи є дотримання вимог відповідності та узгодженості при формалізації права в процесі правотворчої діяльності. Зазначене безпосередньо впливає на якість формалізованих норм, їх придатність до ефективного застосування на практиці та рівень передбачуваності правового регулювання.

Оскільки правовідносинам властивий динамічний характер, зумовлений безперервними змінами економічних, технічних, соціальних та інших умов функціонування суспільства, законодавство має адекватно відображати ці зміни. Відтак правотворчу діяльність доцільно розглядати як безперервний, циклічний процес відтворення й оновлення нормативного матеріалу, спрямований на підтримання його відповідності реаліям суспільного розвитку. Водночас система законодавства характеризується структурованістю та ієрархічністю, що зумовлює потребу у дотриманні принципів її вертикальної та горизонтальної узгодженості [1, с. 135–167; 2.].

У цьому контексті порушення вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили або узгодженості між нормативно-правовими актами рівної юридичної сили породжує несприятливі наслідки для правового регулювання: колізії, лакуни, неоднозначність тлумачення і застосування норм, зниження рівня правової визначеності та ефективності правового регулювання.

З прийняттям Закону України «Про правотворчу діяльність» відповідність нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженість з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили були закріплені в п. 1 ч. 1 ст. 34 цього Закону як вимоги до змісту нормативно-правового акта [3, ст. 34]. Водночас дотримання зазначених вимог здійснюється безпосередньо в контексті правотворчої діяльності, тоді як методологічну основу такої діяльності складають правила юридичної техніки формалізації. Зазначене обумовлює об'єктивну потребу в науковому осмисленні цих вимог саме як таких правил.

Незважаючи на очевидне значення цих вимог для правотворчої діяльності, у науковій літературі питання їх співвідношення та взаємозв'язку не отримало достатньої уваги. Проте зазначене є необхідним для розширення кола знань про юридичну техніку та поліпшення показників якості нормативного матеріалу, що створюється в результаті правотворчої діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Окремим аспектам досліджуваної проблематики присвятили свою увагу С. Бобровник, Т. Дідич, К. Адаскалиця, І. Онищук, І. Шутак, Т. Тарахонич, А. Колодій, В. Тернавська Н. Пархоменко, М. Петришин, С. Погребняк, С. Прийма, Р. Стефанчук, О. Дашковська, Р. Радейко та інші. Однак детальний аналіз спільних і відмінних характеристик вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили, як правил юридичної техніки формалізації норм права, залишається недостатньо опрацьованим у науковій літературі, що й визначає актуальність і спрямованість цієї статті.

Метою даної статті є дослідження співвідношення вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної

сили як правил юридичної техніки формалізації, шляхом з'ясування їх спільних і відмінних характеристик, а також значення для забезпечення властивостей системності законодавства.

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо проаналізувати вимоги відповідності актам вищої юридичної сили та узгодженості з актами рівної юридичної сили як правила юридичної техніки формалізації, які мають спільні й відмінні характеристики. Такий аналіз дозволить краще зрозуміти ці вимоги як окремі правила формалізації та особливості їх взаємодії в межах системи правил юридичної техніки.

Спільні характеристики вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили як правил юридичної техніки формалізації:

По-перше, досліджувані вимоги як правила юридичної техніки формалізації застосовуються безпосередньо при формалізації норм права, що відрізняється від більш високого рівня – формалізації нормативно-правових актів.

Науковці І. Шутак та І. Онищук, досліджуючи юридичну техніку конструювання норми права доходять висновку, що «Основними ознаками системи права є цілісність, єдність і взаємозв'язок юридичних норм, а не їх випадковий набір. Норми права, з яких утворюється система права, взаємно узгоджені та цілеспрямовані. Система права складається з неоднакових за змістом й обсягом структурних елементів, які логічно об'єднують, розташовують нормативний матеріал за певною функціональною спрямованістю» [4, с. 44].

У свою чергу І. Оніщук та Г. Бойко, аналізуючи логіку юридичного конструювання, вказують на відмінності в розумінні категорій «норма права» та «стаття нормативно-правового акта». Автори зазначають, що норма права пов'язується із системністю права, взаємною узгодженістю та цілеспрямованістю, тоді як стаття розглядається як структурний елемент нормативно-правового акта і не завжди містить завершену норму права. Норму права автори розглядають як правило поведінки, яке складається з гіпотези, диспозиції і санкції, а статтю законодавчого акта – як форму вираження державної волі та засіб втілення норми права [5, с. 40, 43].

К. Адаскалиця визначає юридичну техніку як «сукупність правил (методів, прийомів, засобів), що використовуються для формалізації та інтерпретації правових норм і актів». Автор пропонує поділ цих правил за стадіями, рівнем організації та рівнем охоплення. Найбільш ціним для потреб нашого дослідження є поділ за рівнем організації, який передбачає виокремлення: правил, застосовних до норм права та правил, застосовних до нормативно-правових актів [6].

З урахуванням вищевикладеного вважаємо, що вимоги відповідності та узгодженості, як правила юридичної техніки формалізації, доцільно розглядати як такі, що застосовуються на рівні формалізації саме норм права. Це пояснюється тим, що дотримання зазначених вимог може проявлятись при визначенні прав та обов'язків, моделей бажаної поведінки, спонукальних механізмів такої поведінки та можливих правових наслідків, які формалізуються безпосередньо у нормах права.

Натомість технічне оформлення нормативно-правового акта як юридичного документа, хоча й пов'язане з упорядкуванням нормативного матеріалу в його межах, водночас не стосується змістовної відповідності або узгодженості норм, які він містить.

По-друге, спрямовані на забезпечення властивостей системності позитивного права. Обидві досліджувані вимоги безпосередньо пов'язані з властивостями системності, оскільки впорядковують нормативний матеріал, усувають колізії та загалом посилюють внутрішню цілісність системи джерел позитивного права (законодавства).

У цьому контексті важливо зазначити, що юридична енциклопедія розглядає законодавство як «систему нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини» [2].

У свою чергу «система» тлумачиться у Великому тлумачному словнику сучасної української мови та Словнику української мови у 20 томах, як «порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь» [7; 8].

Філософський словник визначає «систему» як «сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія» [9, с. 583].

К. Адаскалиця пропонує розглядати системність як властивість позитивного права, що полягає в його цілісності, внутрішній узгодженості та структурній організованості [10, с. 19].

Зазначене, у поєднанні зі змістом досліджуваних вимог, дозволяє дійти висновку про їх функціональну спрямованість на забезпечення джерел права властивостями системності у вертикальному та горизонтальному напрямках. Вимога відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили посилює системні зв'язки джерел позитивного права у вертикальному вимірі, оскільки забезпечує підпорядкованість актів нижчої юридичної сили актам вищої. Вимога узгодженості посилює такі зв'язки у горизонтальному вимірі, оскільки забезпечує змістову єдність актів рівної юридичної сили, запобігає виникненню колізій та лакун.

У цьому контексті прикладом дотримання вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили можна розглядати норми, закріплені в ч. 3 ст. 2, ст. 6, 7, 18, 121 Цивільного процесуального кодексу України, які відповідають нормам Конституції України, оскільки закріплюють як принципи цивільного судочинства, визначені у ст. 129 Конституції України основні засади судочинства: гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та, у визначених законом випадках, на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення [11, ст. 129; 12, ч. 3 ст. 2, ст. 6, 7, 18, 121].

Прикладом дотримання вимоги узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили можна розглядати ст. 295–300 Цивільного процесуального кодексу України та ст. 36–42 Цивільного кодексу України, які регулюють питання обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання її недієздатною та поновлення дієздатності. Так, Цивільний кодекс України визначає матеріально-правові підстави такого визнання, тоді як Цивільний процесуальний кодекс України – відповідні процесуальні механізми. Узгодженість у формалізації цих норм проявляється, з одного боку, у врахуванні процесуальних особливостей під час формулювання матеріально-правових норм, а з іншого – у впливі змісту матеріальних норм на структуру та зміст процесуальних, що визначають судовий порядок визнання відповідних юридичних фактів [13, ст. 36–42; 12, ст. 295–300].

По-третє, загальність. Досліджувані нами вимоги мають загальний характер і повинні дотримуватися як правила юридичної техніки при формалізації будь-якої норми права, незалежно від галузі, в межах якої така норма формалізується, або предмету правового регулювання (крім правила відповідності при формалізації конституційних норм).

Як було обґрунтовано вище, вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили мають спільну характеристику – спрямованість на забезпечення властивостей системності. У Преамбулі Закону України «Про правотворчу діяльність» зазначено, що цей Закон виокремлює правові та організаційні засади правотворчої діяльності, принципи і порядок її здійснення та правила техніки нормопроектування [3, Преамбула]. Відповідно до абз. 6 ч. 1 ст. 3 цього Закону, системність визначено як один із принципів правотворчої діяльності в Україні [3, ч. 1 ст. 3]. Також вище нами було акцентовано, що категорія «законодавство» розглядається як система, якій притаманні відповідні характеристики.

Таким чином, досліджувані вимоги, у силу їх спрямованості на наділення джерел права властивостями системності, з урахуванням законодавчого закріплення системності як принципу правотворчої діяльності та сутнісної характеристики законодавства України, підлягають застосуванню як правила юридичної техніки формалізації щодо всіх норм права – незалежно від їх галузевої належності. Виняток становлять лише норми Конституції в частині дотримання правила відповідності, оскільки національне законодавство України не передбачає нормативно-правових актів вищої юридичної сили порівняно з нею.

Проаналізуємо відмінні характеристики. Суттєвою відмінною характеристикою вимог відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили виступає ступінь їх обов'язковості як правил юридичної техніки формалізації.

Ієрархічна структура побудови системи законодавства України висуває вимогу відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили в статус імперативних, тобто обов'язковою для дотримання при формалізації будь-якої норми права (крім норм Конституції) [2; 3, ст. 19; 15]. Недотримання зазначеної вимоги під час формалізації норм права може бути пов'язане з неможливістю формалізованої норми справити належний вплив на ті суспільні відносини, які вона покликана врегулювати. Зазначене зумовлено перевагою норми вищої юридичної сили порівняно з нормою нижчої, у разі суперечності між ними під час інтерпретаці та правозастосування [16, с. 391–406, 408–436].

Натомість вимога узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили не характеризується таким самим рівнем імперативності. Недотримання цієї вимоги не тягне за собою несприятливих наслідків, подібних до тих, що виникають у разі порушення вимоги відповідності. Наслідками неузгодженості між нормами рівної юридичної сили здебільшого виступають правові колізії та лакуни (прогалини), які, хоча й свідчать про нижчу якість нормативного матеріалу, зазвичай усуваються у процесі правозастосування за допомогою засобів подолання колізій і лакун (прогалин). Тому такі порушення не настільки істотно впливають на здатність формалізованої норми ефективно врегульовувати відповідні суспільні відносини. [3, ст. 65, 66; 17, с. 241–246; 18, с. 44–56]

Крім того, у деяких випадках розбіжності можуть розглядатися як допустимі з точки зору мети правового регулювання, якщо вони зумовлені різницею в контексті, предметі правового регулювання або адресаті правової норми. Наприклад, уживання правових термінів у відмінних значен-

нях у нормативно-правових актах, що регулюють різні за змістом суспільні відносини, є розумно допустимим. Зокрема, термін «учасник судового процесу» в адміністративному та цивільному судочинстві має відмінне значення, що пояснюється особливостями відповідних правовідносин, і вимагати їх повного узгодження було б невиправдано з огляду на мету правового регулювання [12, ст. 42–75; 20, ст. 42–71].

Зазначене відображено і в абз. 1 ч. 2 ст. 34 Закону України «Про правотворчу діяльність», яким деталізовано вимогу узгодженості в частині однакового вживання слів чи словосполучень для позначення однакових термінів і понять у нормативно-правових актах, що регулюють певну сферу суспільних відносин, а не у всіх нормативно-правових актах рівної юридичної сили [3, абз. 1 ч. 2 ст. 34].

Отже, обов'язковість вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили як правила юридичної техніки формалізації норм права є безсумнівною, оскільки це зумовлено ієрархічною природою системи законодавства та реалізацією закріпленого у ст. 8 Конституції України принципу верховенства права. Її недотримання під час формалізації норми права, як правило, спричиняє неможливість ефективного впливу на суспільні відносини.

Натомість вимога узгодженості має менш імперативний характер. У частині випадків, пов'язаних із регулюванням різних сфер суспільних відносин, деякі прояви неузгодженості є допустимими; в інших – усуваються за допомогою засобів подолання колізій і лакун. Лише у поодиноких випадках неузгодженість пов'язується з неможливістю впливати на суспільні відносини та необхідністю удосконалення формалізації норм.

Другою відмінною характеристикою зазначених вимог як правил формалізації є передбачений ними характер взаємодії формалізованих норм з нормами, стосовно яких забезпечується їх відповідність або узгодженість. В межах вимоги відповідності така взаємодія має однобічний, субординаційний характер, коли норма нижчого рівня формалізується у спосіб, що не суперечить змісту норми вищого рівня. Натомість вимога узгодженості передбачає взаємний, координаційний характер взаємодії, за якого норми рівної юридичної сили взаємно впливають на формалізацію одна одної.

Так, у випадку внесення змін до цивільного законодавства, які об'єктивно зумовлені розвитком регульованих суспільних відносин і потребують відповідного узгодження норм цивільного процесуального законодавства, доцільним є одночасне внесення таких змін, а не узгодження нових норм із застарілими в межах одного рівня нормативної сили [3, ч. 3 ст. 11; 13, ч. 2 ст. 4; 19, ч. 8 ст. 90, ч. 2 ст. 127].

Третьою істотною відмінністю між вимогами відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили є спосіб відновлення порушеної єдності у випадку їх недотримання. У разі недотримання вимоги відповідності відновлення здійснюється шляхом коригування формалізації норми нижчої юридичної сили з метою приведення її у відповідність до норми вищої юридичної сили, виключення такої норми або окремих її положень, а також визнання протиправним і нечинним повністю або в окремій частині нормативно-правового акту, у якому вона або окреме її положення міститься.

Відповідно до ч.5 ст. 245 КАСУ, якщо судом визнано нормативно-правовий акт протиправним і нечинним повністю або в окремій частині і при цьому виявлено недостатню правову врегульованість відповідних публічно-правових відносин, яка може потягнути за собою порушення прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб, суд має право зобов'язати суб'єкта владних повноважень прийняти новий нормативно-правовий акт на заміну нормативно-правового акта, визнаного незаконним повністю або у відповідній частині [20, ч. 5 ст. 245].

Відповідно до ст. 152 Конституції України, за рішенням Конституційного Суду України Закони, інші акти або їх окремі положення, що не відповідають Конституції України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині та втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення [11, ст. 152].

Натомість у разі недотримання вимоги узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили механізм відновлення має більш м'який, координаційний і гармонізуючий характер. У цьому випадку відновлення порушеної єдності нормативного матеріалу досягається переважно помірними засобами правотворчої діяльності (шляхом доповнення, уточнення, зміни редакції норм суміжних актів) або засобами юридичної техніки інтерпретації (правозастосування) у частині подолання колізій та лакун. [3, ч. 2 ст. 65, ст. 66].

Висновки. За результатами дослідження можна підсумувати, що вимоги відповідності нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженості з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили, як правила юридичної техніки формалізації, мають низку спільних і відмінних характеристик.

Найбільш визначальною спільною характеристикою зазначених правил є їх спрямованість на наділення джерел права властивостями системності в межах усієї системи законодавства України. Застосування цих правил сприяє впорядкуванню нормативного матеріалу, усуненню колізій і лакун, а також підвищенню рівня правової визначеності.

До спільних характеристик також належить те, що обидва правила застосовуються на рівні формалізації норм права та мають загальний характер, тобто мають бути дотриманні при формалізації норм будь-якої галузі права (за винятком правила відповідності щодо конституційних норм).

Відмінними характеристиками є: ступінь обов'язковості зазначених правил; характер взаємодії формалізованих норм із нормами, стосовно яких забезпечується їх відповідність або узгодженість; а також спосіб відновлення порушеної єдності правового регулювання у випадках недотримання цих правил.

У контексті юридичної техніки формалізації ці правила доцільно розглядати як взаємодоповнюючі, оскільки вони формують подвійний (ієрархічний і координаційний) вплив на забезпечення властивостей системності законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Суходубова І.В. Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення, засоби забезпечення: *монографія*; [наук. ред. о. в. Петришин]. Х.: Право, 2016. 228 с.
2. Законодавство. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. 331 с.
3. Закон України «Про правотворчу діяльність». База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text.
4. Шутак І., Оніщук І. Юридична техніка конструювання норми права. Вісник національної академії прокуратури України №2. 2013 р. с. 39-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnapu_2013_2_9.
5. Оніщук І.І., Бойко Г.І. Логіка юридичного конструювання*. Науково-інформаційний вісник «Право».* №11. 2015 р. с.38-44.
6. Адаскалиця К.К. Юридична техніка та формалізація — системний підхід до визначення понять. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей VI Міжнародної конференції (05-06 грудня 2024 р.). Київ. ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». URL: https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2245.
7. Система. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: https://slovnyk.me/dict/vts/система.
8. Система. Словник української мови у 20 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/newsum/система.
9. Система. Шинкарук В.І. (голов. ред.) та ін. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. VI, 742 с.
10. Адаскалиця К.К. Співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права в контексті формалізації норм права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Т.1. с.15-22 URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.2.
11. Конституція України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
12. Цивільний процесуальний кодекс України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
13. Цивільний кодекс України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
14. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напряму «Юридичні науки»/ Укладачі: Бабка В.Л., Шумило М.М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А.М. – К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
15. Закон. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. 331 с.
16. Загальна теорія права: підручник / [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородинський та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2021. 568 с.
17. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.
18. Погребняк С. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання. *Загальні проблеми правової науки*. №1 (72). 2013, с. 44–56.
19. Закон України «Про регламент Верховної Ради України». База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text (Дата звернення: 10.11.2025)
20. Кодекс адміністративного судочинства України. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2747-15#Text (дата звернення: 09.11.2025).

УДК: 342.8: 004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.9

ВИКЛИКИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДЛЯ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЧЕСНИХ ВИБОРІВ: ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІСТИКИ

Жаровська І.М.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-3821-8120

Жаровська І.М. Виклики штучного інтелекту для правових стандартів чесних виборів: проблеми глобалістики.

У статті аналізуються виклики штучного інтелекту для розроблених та апробованих цивілізованими народами стандартів чесних виборів. Проведено дослідження окремих викликів ШІ для виборчого процесу, обґрунтовано пропозиції нормативного характеру щодо правового регулювання його використання у виборчому законодавстві. Виокремлено негативні наслідки застосування новітніх технологій, зокрема моделей ШІ у виборчому процесі, констатовано, що таке втручання порушує стандарти виборів та деформує виборчі права людини.

Узагальнено, що всі ці новітні можливості та модерністські підходи мають синергетичну природу, оскільки неможливо передбачити наслідки, а також чинники, котрі при використанні стануть ключовими для визначення майбутньої корисності чи деструкції таких цифрових можливостей.

Зазначено, що онтологічну суть виборів може змінити використання технічних та віртуальних засобів, зокрема поширення даних про виборців порушує принцип конфіденційності та приватності інформації, новітні технології, такі як техніки мікротаргетингу, алгоритми та ШІ - можуть вплинути на результати виборів та довіру громадськості до них.

На основі моніторингових звітів міжнародних та громадських інституцій констатовано значне використання ШІ під час передвиборчої агітації, у виборчій рекламі та в процесі волевиявлення громадян. Констатовано суттєву активізацію такого втручання на національних виборах останніх років.

Автором запропоновано оновлення правового регулювання стандартів прозорості виборів у національній законодавчій системі через включення до Виборчого кодексу України норм, що унормовують понятійно-категоріальний апарат, зокрема через визначення «виборчі маніпуляції», «штучний інтелект у виборчому процесі» тощо; встановлюють правила легітимності використання моделей ШІ в політичній рекламі, агітаційних матеріалах, моніторингу громадсько-політичних уподобань, при формуванні виборчих програм тощо; визначають зобов'язання учасників виборчого процесу розкривати інформацію щодо використання ШІ при створенні політичного та виборчого контенту, встановлюють відповідальність за недотримання такої вимоги.

Ключові слова: стандарти чесних виборів, виборчий процес, виборче право, штучний інтелект, новітні технології, цифровізація суспільства, глобалізація, медіаграмотність, дезінформація, правове регулювання.

Zharovska I.M. Challenges of artificial intelligence for legal standards of fair elections: problems of global studies.

The article analyzes the challenges of artificial intelligence for the standards of fair elections developed and approved by civilized peoples. A study of individual challenges of AI for the electoral process is conducted and normative proposals for the legal regulation of its use in electoral legislation are substantiated. The negative consequences of the use of new technologies, in particular AI models, in the electoral process are highlighted, it is stated that such interference violates election standards and deforms human electoral rights.

It is generalized that all these new opportunities and modernist approaches have a synergistic nature, since it is impossible to predict the consequences, as well as the factors that, when used, will become key to determining the future usefulness or destruction of such digital opportunities.

It is noted that the ontological essence of elections can be changed by the use of technical and virtual means, in particular, the dissemination of voter data infringes on the principle of confidentiality and privacy of information, such new technologies as microtargeting techniques, algorithms and AI can affect the results of elections and public trust in them.

Based on monitoring reports of international and public institutions, a significant use of AI in political campaigns, election advertising, the pre-election process and during the expression of citizens' will has been noted. A significant increase in such interference in national elections in recent years has been noted.

The author proposes updating the legal regulation of election transparency standards in the national legislative system by additionally introducing into the Electoral Code of Ukraine norms that: regulate the conceptual and categorical apparatus, in particular through the definition of «electoral manipulation», «artificial intelligence in the electoral process», etc.; establishing rules for the legitimacy of using AI models in political advertising, campaign materials, monitoring public and political preferences, in the formation of election programs, etc.; determining the obligations of participants in the electoral process to disclose information on the use of AI in the creation of political and election content and very significantly determining responsibility for failure to comply with such a requirement.

Key words: standards of fair elections, electoral process, electoral law, artificial intelligence, new technologies, digitalization of society, globalization, media literacy, disinformation, legal regulation.

Постановка проблеми. Цілісність виборів є фундаментальною опорою в побудові здорової та надійної демократії. У філософсько-правовому аспекті чесність виборів часто тлумачиться як виконання набору ідеальних критеріїв. Ці критерії включають проведення виборів, які є чесними та справедливими, прозорими та підзвітними, а також ефективними та результативними.

На противагу цьому непрозорий виборчий процес та відсутність відкритості з боку організаторів виборів також можуть викликати сумніви громадськості щодо результатів виборів.

Вплив порушення рівня чесності виборів є дуже значним. Довіра громадськості до демократії може бути підірвана, здатна спровокувати політичну апатію та навіть призвести до соціальних конфліктів. Проведення демократичних та якісних виборів вимагає від організаторів доброчесності, що можна забезпечити шляхом дотримання етичних правил та норм виборчого законодавства.

Цифровізація суспільства створює нову соціальну та правову реальність, роблячи виклик для прав людини, інститутів держави та права. Виборчий процес є незмінним, необхідним елементом демократії, зокрема в змінних умовах глобалізації та цифровізації суспільної реальності. Зловживання правами у виборчому процесі не лише спотворює якість представництва, але й має наслідки для політичних, соціальних та економічних результатів.

Стандарти чесних виборів формують основу органів публічної влади, легітимізують публічні органи влади, створюють належний консенсус між громадянським суспільством та державою. Тому вагомо проаналізувати вплив цифрових змін, технологічних можливостей на виборчий процес, особливо в контексті можливої деструкції щодо усталених принципів законних виборів.

Онтологічну суть виборів може змінити використання технічних та віртуальних засобів. Поширення даних про виборців порушує принцип конфіденційності та приватності інформації. Новітні технології: техніки мікротаргетингу, алгоритми та штучний інтелект (ШІ) - можуть вплинути на результати виборів та довіру громадськості до них. У широкому розумінні інноваційні технології можуть девальвувати всю політичну систему суспільства, їх недобросовісне чи злочинне використання загрожує верховенству права та демократії.

Відзначимо, право наділене потенціалом урегулювання суспільних відносин, встановлюючи необхідний вектор розвитку суспільної реальності (у демократичній державі націлене на максимальну гуманізацію громадської та державної комунікації). Вказане встановлює доречність дослідження перспектив та тенденцій правового регулювання ШІ, що стане поштовхом подолання викликів цифровізації та усуне прогалини та колізії у правовій системі.

Метою цієї статті є аналіз окремих викликів ШІ для виборчого процесу та розроблення пропозицій нормативного характеру щодо правового регулювання його використання у виборчому законодавстві.

Стан опрацювання проблеми. Питання зміни виборчих стандартів в умовах глобальних змін досліджували ряд науковців, зокрема Ю. Бисага, О. Парута, Н. Ортинська, В. Ковальчук та інші. Окремі аспекти впливу на виборчий процес цифрових можливостей були предметом розгляду наукових праць Д. Бєлова, К. Філіпчук, Т. Міхайліної та інших. Проте проблема, наразі, не є вирішеною, а нові технологічні парадигми викликають необхідність постійного аналізу досліджуваного питання.

Виклад основного матеріалу. Вільні та чесні вибори залежать від застосування виборчих правил, верховенства права та відкритих і плюралістичних публічних дебатів, що підтримуються незалежними ЗМІ. Ст. 21 Загальної декларації прав людини, ст. 25 Міжнародного пакту про громадські та політичні права, ст. 3 Протоколу 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Кодекс належної практики у виборчих справах та інші світові та європейські стандарти

визначають пріоритетність для демократичної держави проведення виборів на основі прямого, загального, рівного виборчого права, у тому числі застосовуючи принцип відкритості, прозорості, змагальності, чесності тощо. Отож це – основні парадигми, які є платформою для формування виборчого процесу.

Сучасний виборчий процес разом з іншими сферами суспільного життя отримує додаткову можливість використання онлайн-ресурсів для покращення механізму реалізації прав людини. Оскільки медіа та, власне, виборча кампанія все більше переходять в онлайн, події в цифровому світі все частіше впливають на результати виборів. Багато нових цифрових технологій поряд з додатковими зручними можливостями пропонують неоднозначну картину, що є підставою для оптимізму та обережності.

Усі ці новітні можливості та модерністські підходи мають синергетичну природу, оскільки неможливо передбачити наслідки, а також чинники, котрі при використанні стануть ключовими для визначення майбутньої корисності чи деструкції таких цифрових можливостей. Тому можна вказувати на дуальність, різновекторність наслідків використання цифрових технологій, зокрема технології ШІ.

Для прикладу, штучний інтелект може охопити конкретні спільноти й вплинути на них за допомогою персоналізованої політичної реклами, а також він здатний створити можливості для активізації місцевої демократії та підвищити явку на виборах. З іншого боку, методи мікротаргетингу можуть порушити публічні дебати суспільства в цілому та запобігти необхідному контролю політичної комунікації з боку інших учасників (широкої громадськості, ЗМІ та політичних опонентів). Також алгоритмічна фільтрація новинних стрічок соціальних мереж з політичних чи економічних причин може мати наслідки для плюралізму ЗМІ, свободи слова та доступу до різноманітних політичних меседжів.

Штучний інтелект – це методика та методологія, що змушує програмне забезпечення мислити як «людський» мозок, включаючи закономірності когнітивних процесів. Отож поєднанням інформаційних та технологічних досягнень формується інтелектуальне програмне забезпечення.

Перш ніж сконцентруватися на суттєвих проблемах застосування ШІ, принцип наукової збалансованості вимагає вказати, що насправді можна виокремити багато позитивних чинників такого використання, котрі роблять доступнішою інформацію політичного характеру та полегшують реалізацію активного та пасивного виборчого права. Іноземні науковці обґрунтовують, що «Використання штучного інтелекту для виборчих процесів має численні переваги, такі як підвищення ефективності реєстрації виборців та їх перевірки за допомогою біометричних систем, що може допомогти зменшити випадки шахрайства та подвійного голосування. Системи на базі штучного інтелекту також можуть покращити точність підрахунку голосів, автоматизуючи процес, що мінімізує людські помилки, та надаючи результати виборів у режимі реального часу, що, у свою чергу, призводить до підвищення прозорості та довіри до виборчого процесу. Отже, багато передових інструментів штучного інтелекту можуть допомогти в захисті виборчих баз даних шляхом виявлення та запобігання кіберзагрозам, а також забезпечення цілісності інформації та результатів виборців» [1, с. 3212]

Використання ШІ впливає на медіаграмотність членів суспільства, деформує доступ до належної політичної боротьби, створює невизначеність під час виборчого процесу, а в довготривалій перспективі взагалі породжує недовіру до державних інститутів та виборчих процедур. Європейська комісія оприлюднила статистичні дані, що демонструють громадську увагу до цифрових загроз. 73% населення ЄС стурбовані дезінформацією та неправдивою інформацією в Інтернеті. Дані Євробарометра також показали, що більшість користувачів Інтернету (67%) стурбовані використанням персональних даних для цільового поширення політичних меседжів. 55% були стурбовані обмеженнями та цензурою політичних дебатів в соціальних мережах [2].

Розвиток ШІ на сучасному етапі відбувається надстрімкими темпами. Огляд використання генеративного штучного інтелекту на виборах до Європейського парламенту 2024 року, що проведений Democracy Reporting International, констатує, що експерти виявили використання однієї або кількох форм генеративного штучного інтелекту майже на кожних з 60 національних виборів, що проводилися у 2023 та 2024 роках [3].

Також слід акцентувати увагу на проблемі оманливості інформації, що подають моделі ШІ. Загрозливий характер такі похибки мають для політико-виборчого інформування громадськості. Особливо молодь нині користується ШІ для отримання інформації у всіх питаннях, у тому числі щодо реалізації виборчого права чи отримання даних про політичну програму кандидата. Проблема полягає в тому, що програми не можуть послідовно надавати точну інформацію на виборчу тематику.

У згадуваному вище Огляді досліджується точність відповідей чотирьох найпопулярніших чат-ботів на запитання, що стосуються майбутніх виборів до Європейського парламенту. Констато-

вано, що боти були відносно добре налаштовані на надання неупереджених відповідей на політичні теми, але проблеми виникали під час комунікації з людиною при відповіді на нечіткі запитання, особливо «це проблематично, коли виборці неправильно інформують чат-боти про запити, тоді вони можуть відчувати невдачу від голосування, пропускати терміни або допускати інших помилок. Коротше кажучи, ця ненавмисна дезінформація може вплинути на право голосу та результати виборів» [4].

Моделі ШІ прямо впливають на чесність виборів через наповнення політичного контенту значною дезінформацією. Дослідження Джорджтаунського університету у Вашингтоні, округ Колумбія [5], продемонструвало, що людям неймовірно важко відрізнити тексти, що написані людиною, від згенерованих GPT3, тому останні можуть бути використані для генерування дезінформації. Оскільки такі моделі продовжують удосконалюватися і стає можливим легко та за дуже короткий час створювати фейковий контент, який важко відрізнити від автентичного, кандидати на виборах можуть використовувати їх для генерування та поширення неправдивої інформації та дезінформації політичного характеру, уникаючи чесної виборчої конкуренції. Одним з ймовірних сценаріїв може бути поширення ботами оманливого тексту та використання технології синтетичних медіа, зокрема дипфейку для генерування візуального контенту.

Окремі міжнародні аналітичні звіти стосуються аналізу деструктивних проявів використання ШІ в передвиборчому процесі та в політичній агітації. Згідно з останньою оцінкою Міжнародної групи експертів з інформаційного середовища (2025 р.), існують вагомі глобальні докази того, що технології генеративного штучного інтелекту широко використовуються для ведення передвиборчих кампаній, негативно впливаючи на виборчі права. Експертний аналіз демонструє значне неконтрольоване поширення ШІ: у майже 80% країн, де проводилися вибори у 2024 році, були зафіксовані інциденти використання ШІ; переважна більшість (90%) інцидентів стосувалася створення контенту (аудіоповідомлення, зображення, відео та публікації в соціальних мережах); майже половина інцидентів не мала відомого джерела (46%), чверть були спричинені політичними кандидатами та партіями (25%), п'ята частина була спричинена іноземними суб'єктами (20%), а решта надійшла з інших джерел (9%); більше двох третин (69%) інцидентів було класифіковано як такі, що мали шкідливу роль у виборах [6].

Загалом використання ШІ суперечить не тільки виборчому стандарту демократичних держав, але й нормам, що відображають принцип гуманізації цифрової сфери соціуму.

У цьому контексті ШІ, будучи автономним суб'єктом обробки даних, ризикує деформувати засадничі механізми легітимації політичної влади через потенціал маніпулятивного впливу, асиметрію інформації та ерозію принципу автономного волевиявлення. В умовах інституційної цифровізації відсутність чітко артикульованих правових меж використання алгоритмічних систем у виборчих процесах становить пряму загрозу для демократичної процедури репрезентації, знижуючи рівень довіри до виборчих результатів і підриваючи засади публічної відповідальності.

Навіть більше, непрозорість алгоритмів, що визначають політичну комунікацію або цифровий доступ до електоральної інформації, прямо суперечить стандартам цифрової етики та принципам цифрової рівності, які закріплені в ряді міжнародно-правових актів (наприклад, у Рекомендаціях Ради Європи щодо впливу цифрових технологій на права людини). Таким чином, науковий та правовий дискурс усе активніше констатує необхідність концептуалізації нормативних рамок етико-правового обмеження ШІ в політичному просторі задля забезпечення збереження як виборчої суб'єктності, так і цілісності демократичного процесу в умовах цифрової трансформації.

Серед іншого, моделі ШІ порушують правові зобов'язання згідно із Законом ЄС про цифрові послуги (DSA)[7], такі як належна оцінка ризиків, тестування та навчання для зменшення ризиків для виборчих процесів, а також суперечать зобов'язанням постачальників та розробників інформаційно-комунікативного цифрового контенту, згідно з Кодексом практики ЄС щодо боротьби з дезінформацією [8], виявленням і зменшенням її ризиків та впровадженням принципів безпечного проєктування.

Ініціатива Disinfo Radar (фінансується Міністерством закордонних справ Німеччини) пропонує широкі новітні технологічні можливості для боротьби з негативними проявами дезінформації, що створюється за допомогою ШІ у виборчому процесі, зокрема вони покладають особливу соціальну відповідальність на розробників моделей та постачальників таких послуг. Вони повинні обмежувати використання своїх великих мовних моделей (large language models) для генерування шкідливого контенту. Як і кожен продукт від OpenAI, ChatGPT має механізми безпеки для вихідних даних, використовуючи модерацію для блокування неприйнятного контенту. Однак їх можна легко обійти за допомогою креативних запитань, щоб вони все ще реагували на шкідливі текстові підказки [9], тому удосконалення системи фільтрації, блокування неетичного контенту, регулярна стандартизована оцінка ризиків програм, система звітності про шкідливий контент, інтеграція моделей самопе-

ревірки, прозорість при використанні навчальних даних є необхідним техніко-правовим рішенням загального унормування проблеми участі ШІ в дезінформаційній діяльності.

Висновки. Вказане потребує адаптації національного законодавства до викликів глобалізованого, віртуального суспільства. На думку автора, доречно запропонувати правове регулювання стандартів прозорості виборів в національній законодавчій системі шляхом додаткового введення у Виборчий кодекс України норм, котрі:

- унормовують понятійно-категоріальний апарат, зокрема через визначення «виборчі маніпуляції», «штучний інтелект у виборчому процесі» тощо;
- встановлюють правила легітимності використання моделей ШІ у політичній рекламі, агітаційних матеріалах, моніторингу громадсько-політичних уподобань, при формуванні виборчих програм та таке інше;
- визначають зобов'язання учасників виборчого процесу розкривати інформацію щодо використання ШІ при створенні політичного та виборчого контенту та визначають відповідальність за недотримання такої вимоги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Maine I.M., Esiefarienrhe B.M. The impact of artificial intelligence, ethical implications and technologies on the electoral process. *Sciences*, 2024. № 12(1), С. 3211–3219. DOI: https://doi.org/10.38159/ehass.202451641.
2. European Commission. 2018. Special Eurobarometer 477 – Democracy and elections. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/browse/all/series/208024.
3. The Factor A review of Generative AI Use in the 2024 European Parliament Elections at the Ballot Box, 4 December 2024. URL: https://www.kofiannanfoundation.org/publication/a-review-of-generative-ai-use-in-the-2024-european-parliament-elections (дата звернення: 01.11.2025).
4. Are Chatbots Misinforming Us About the European Elections? Yes. URL: https://globaldemocracycoalition.org/library/are-chatbots-misinforming-us-about-the-european-elections-yes-2 (дата звернення: 01.11.2025).
5. Buchanan B., Lohn A., Musser M., Sedova K. Truth, Lies, and Automation. May 2021. URL: https://cset.georgetown.edu/wp-content/uploads/CSET-Truth-Lies-and-Automation.pdf (дата звернення: 01.11.2025).
6. International Panel on the Information Environment [I. Trauthig, P. N. Howard, S. Valenzuela (eds.)], "The Role of Generative AI Use in 2024 Elections Worldwide," Zurich, Switzerland: IPIE, 2025. Technical Paper, TP2025.2. DOI: 10.61452/HZUE9853.
7. The Digital Services Act. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en (дата звернення: 01.11.2025).
8. The 2022 Code of Practice on Disinformation. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/code-practice-disinformation (дата звернення: 01.11.2025).
9. Disinfo Radar's Rapid Response Briefs. Is AI Undermining Trust Online? ChatGPT, Large Language Models, and Disinformation. URL: https://democracyreporting.s3.eu-central-1.amazonaws.com/images/63ac260daf556.pdf (дата звернення: 01.11.2025)

УДК 340.1
DOI HTTPS://DOI.ORG/10.24144/2788-6018.2025.06.1.10

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ І ПРАВОВА ОБІЗНАНІСТЬ: ВЗАЄМОДІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ І ПРАКТИЧНИХ РІВНІВ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Загороднюк Д.А.,
здобувач СО «Доктор філософії»
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
ORCID: 0009-0008-4900-0278

Загороднюк Д.А. Правова ідеологія і правова обізнаність: взаємодія теоретичних і практичних рівнів правової культури.

У статті досліджується взаємозв'язок між правовою ідеологією та правовою обізнаністю як двома рівнями правосвідомості, що формують цілісну правову культуру суспільства. Особлива увага приділена тому, що в умовах воєнних загроз та інформаційних викривлень право набуває не лише регулятивного, а й ідентифікаційного змісту, забезпечуючи єдність і стійкість держави. Правова ідеологія визначається як раціонально-теоретичний рівень правосвідомості, який задає ціннісні орієнтири та концептуальні засади правового розвитку. Правова обізнаність розглядається як практичний рівень засвоєння права, що включає знання норм, механізмів їх реалізації, готовність до правомірної поведінки та здатність застосовувати абстрактні принципи у конкретних ситуаціях. Наголошується, що ефективність правової системи залежить від синергії цих рівнів: ідеологія формує стратегічний вектор, тоді як обізнаність забезпечує його практичне втілення. Також акцентується на важливості зміцнення національної правової ідеології та підвищення рівня правової обізнаності в умовах війни як ключових чинників формування правової культури та подолання правового нігілізму. Робиться висновок, що правова обізнаність виступає інструментом реалізації ціннісного потенціалу правової ідеології, а їх взаємодія визначає якість правосвідомості та здатність суспільства відтворювати правові цінності. Додатково підкреслюється, що зазначені процеси забезпечують послідовність правового розвитку, сприяють формуванню стійких моделей правової поведінки й підтримують адаптивність правової системи до зовнішніх викликів. Підкреслено також, що саме інтегрованість ідеологічних і практичних компонентів правової свідомості створює необхідні умови для переходу від декларативного сприйняття права до його реального функціонування як ціннісного та регулятивного фундаменту суспільного життя, забезпечуючи при цьому підвищення здатності індивідів орієнтуватися у складному правовому середовищі та усвідомлено реагувати на нові соціально-правові виклики.

Ключові слова: правова ідеологія, обізнаність у праві, правосвідомість, правова культура, правова соціалізація, правова ідентичність особи, принципи права, права людини, держава.

Zahorodniuk D.A. Legal ideology and legal awareness: interaction between theoretical and practical levels of legal culture.

The article examines the relationship between legal ideology and legal awareness as two interconnected levels of legal consciousness that shape a coherent legal culture within society. Special attention is devoted to the fact that under conditions of war-related threats and pervasive informational distortions, law acquires not only a regulatory but also an identity-forming dimension, ensuring the unity and resilience of the state. Legal ideology is defined as the rational and theoretical level of legal consciousness that sets value-based orientations and conceptual foundations for legal development. Legal awareness is explored as the practical level of internalizing law, encompassing knowledge of legal norms, mechanisms of their implementation, readiness for lawful behaviour and the ability to apply abstract principles in concrete situations. It is emphasized that the effectiveness of the legal system depends on the synergy of these levels: ideology determines the strategic vector, while awareness ensures its practical embodiment. The article also stresses the significance of strengthening national legal ideology and raising the level of legal awareness in wartime as key factors for shaping legal culture and overcoming legal nihilism. It is concluded that legal awareness functions as an instrument for realizing the value potential of legal ideology, and their interaction determines the quality of legal consciousness and society's capacity to reproduce legal values. Additionally, it is emphasized that these processes ensure the continuity of legal development, promote the formation of stable behavioural models and support the adaptability of the legal system to external challenges. It is further noted that the integration of ideological and practical components of legal consciousness creates the necessary

conditions for shifting from a declarative perception of law to its actual functioning as a value-based and regulatory foundation of social life, enhancing individuals' ability to navigate a complex legal environment and respond consciously to emerging socio-legal challenges.

Key words: legal ideology, legal awareness, legal consciousness, legal culture, legal socialization, legal identity of the individual, principles of law, human rights, the state.

Постановка проблеми. Сучасна цивілізаційна динаміка переконливо демонструє, що право вже давно перестало бути виключно інструментом регулювання суспільних відносин. Воно перетворюється на одну з ключових засад духовного і ціннісного самовизначення суспільства та формування правової ідентичності особи. У добу політичних турбулентностей, глобальних конфліктів та інформаційних викривлень саме право стає тим стабілізуючим чинником, який здатен забезпечити внутрішню єдність держави, сформувати систему суспільних орієнтирів і гарантувати ціннісну тяглість розвитку. Водночас його ідейна складова – правова ідеологія – постає як духовне ядро державотворчого процесу, без якого неможлива ефективна розбудова правопорядку, функціонування держави як основного гаранта прав і свобод людини, а також збереження національної ідентичності та формування стабільної правової культури.

Український досвід останніх років наочно засвідчив, що війна ведеться не лише за територію, а й за право, за систему смислів і правових цінностей, на яких ґрунтується існування держави. Агресія російської федерації спрямована не лише проти незалежності України, а й проти її ліберальної правової ідеології, проти уявлення про право як простір свободи, гідності й справедливості. Ліберальна модель правової ідеології, яка стала для нашої держави традиційною і цілковито дублює ліберальні західні моделі, вважається для ворога загрозливою [1, с. 3]. Знищення цих засад означало б руйнування самого цивілізаційного вибору нашого суспільства. Саме тому питання відновлення, переосмислення й зміцнення національної правової ідеології набуває першорядного значення для сучасного етапу державотворення.

Разом із тим, жодна ідеологія, навіть найпрогресивніша, не може функціонувати без відповідного рівня правової обізнаності громадян. Ідеї, принципи, доктрини, сформульовані у сфері наукового та політичного дискурсу, повинні трансформуватися у знання, навички та повсякденні правові практики. Саме правова обізнаність виконує роль посередника між абстрактними цінностями і конкретними діями людини. Її рівень визначає не лише ефективність правового регулювання, а й життєздатність самої правової ідеології. Отже, взаємозв'язок між правовою ідеологією та правовою обізнаністю має глибокий діалектичний характер.

Метою статті є з'ясування діалектичного взаємозв'язку між правовою ідеологією та правовою обізнаністю як різними, але взаємодоповнюваними рівнями правосвідомості (теоретико-ціннісним і практично-прикладним), що забезпечують формування цілісної правової культури суспільства.

Стан опрацювання проблематики. Серед українських науковців інтерес до правової ідеології є традиційно високим, а останнім часом навіть зростає, що підтверджується рядом досліджень, зокрема Р. Калюжного, Н. Козака, А. Луцького, М. Недюхи. Різноманітні питання, пов'язані з розвитком правової свідомості, правової освіти і правової культури досліджували такі українські науковці, як І. Варава, Н. Бровко, І. Жаровська, Ю. Кривицький, Т. Міхайліна, Н. Оніщенко, Г. Татаренко, О. Федоренко та інші. Водночас питання співвідношення правової ідеології та правової обізнаності, їх зв'язок із правосвідомістю та правовою культурою, а також місце цих категорій у правовій системі набувають особливого значення, проте досі не знайшли достатнього висвітлення в юридичній доктрині, особливо в контексті широкого застосування системно-цілісного підходу до правових явищ, затвердження соціологічного підходу до права та становлення руху за багатоаспектне бачення права в юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. Проблематика ідеології, зокрема правової, посідає особливе місце в сучасній науковій думці, адже саме вона визначає світоглядні орієнтири суспільного розвитку. Як зазначає Ю. Кривицький, ідеологія виконує функцію суспільного інтегратора і координатора у відцентрово спрямованій свідомості різних соціальних груп, відображаючи духовно реальний світ і водночас задаючи перспективну стратегію державно-правового поступу [2, с. 76]. Н.М. Оніщенко наполягає, що «потребують дослідження рівні та умови формування сучасної правової ідеології» [3, с. 21].

Ми пропонуємо почати дослідження сутності правової ідеології в теоретико-правовій площині, а саме як раціонального рівня правосвідомості, що виявляється у системі теоретичних знань, наукових концепцій та ідей про право, його природу, призначення й роль у суспільстві. Такий підхід дає змогу розглядати правову ідеологію не лише як сукупність абстрактних уявлень чи ціннісних орієнтирів, а як інтелектуальну основу, на якій вибудовується правова політика держави, розвивається правова культура й формується громадянська позиція особистості. Саме на цьому рівні

відбувається концептуалізація засад верховенства права, справедливості, свободи, рівності та гідності людини, що надалі знаходять своє практичне втілення через інші елементи правосвідомості, зокрема, через правову обізнаність.

Отже, правову ідеологію доцільно розглядати як концептуальне підґрунтя, що задає ціннісно-нормативний вектор правового розвитку, тоді як правова обізнаність виступає механізмом реалізації цих ідей у повсякденному правовому житті. Взаємодія цих двох рівнів забезпечує не лише ефективне функціонування правової системи, а й становлення зрілої правової культури, у якій теоретичні засади права набувають практичного змісту через свідомі дії громадян.

Вивчення правової ідеології як раціонального рівня правосвідомості дає підстави для ширшого розуміння взаємозв'язків між базовими елементами правової системи: правовою обізнаністю, правосвідомістю та правовою культурою. Кожен із цих феноменів має власну структуру, зміст і функціональне призначення, але всі вони взаємопов'язані у процесі формування правового світогляду особистості.

Правова обізнаність становить найпервинніший, інформаційний рівень засвоєння права. Вона відображає знання людиною своїх прав, обов'язків, основ законодавства й механізмів правового захисту і імпліцитно включає реальну спроможність і готовність захищати свої права у разі виникнення конфліктів.

Правосвідомість, натомість, є ширшим феноменом. Вона включає не лише знання про право, а й емоційне ставлення, оцінку правових явищ, переконання та звички правомірної поведінки. Її структура поєднує два взаємопов'язані рівні: правову психологію, що втілює чуттєво-емоційне сприйняття права, та правову ідеологію, яка формує раціонально-теоретичну основу цього сприйняття. Саме через правову ідеологію правосвідомість набуває системності, логічності та здатності до відтворення у правотворчій і правозастосовній діяльності.

У науковій літературі питання співвідношення між правосвідомістю, правовою поведінкою та готовністю до неї тлумачиться неоднозначно. Так, Г.П. Клімова наголошує, що реальний зміст правосвідомості суб'єктів виявляється саме у їхній правовій поведінці. Відтак дослідниця включає до структури правосвідомості поведінкові компоненти, зокрема готовність до діяльності у сфері правового регулювання [4, с. 39].

З таким підходом можна частково погодитися, адже дійсно, правосвідомість і правова поведінка перебувають у тісному взаємозв'язку: ставлення до права та його оцінка впливають на дії особи у правовій сфері. Проте твердження про те, що поведінкові установки є структурною частиною правосвідомості, викликає певні застереження. Якщо виходити з того, що правосвідомість охоплює раціонально-оцінний (ідеологічний) та емоційно-психологічний рівні, то готовність до правової дії є радше практичним проявом засвоєних знань, тобто належить до сфери правової обізнаності, яка забезпечує реалізацію ідей та цінностей права у практичній площині. Інакше кажучи, правосвідомість формує мотиваційне підґрунтя, а правова обізнаність – інструментальну здатність діяти відповідно до нього.

О. Барабаш цитує А.О. Штанько, який зазначає, що поведінкові елементи правосвідомості є одночасно об'єктом і засобом правового регулювання, оскільки через свідомість можна впливати на мотиви й правові установки індивідів [5, с. 70]. З цим твердженням можна повністю погодитися, якщо розглядати його у контексті впливу правосвідомості на поведінку, а не як її безпосередній структурний компонент.

Таким чином, позиції обох авторів потребують уточнення з урахуванням сучасного розуміння правової обізнаності як практичного рівня засвоєння права, що включає готовність діяти у відповідності до правових норм, принципів права і цінностей. Правосвідомість, у свою чергу, слід розглядати як ментальний і ціннісний рівень, який визначає ставлення особи до права, але не тотожний її поведінковим проявам. Отже, готовність до правової поведінки варто тлумачити як завершальний етап обізнавального процесу, що забезпечує перехід від усвідомлення цінностей (ідеологічний рівень) до їх реалізації у реальній діяльності.

Сама О. Барабаш вбачає у правосвідомості чинник, що спрямовує вектор поведінки людини до дотримання або недотримання правових норм. Учена підкреслює, що зовнішні прояви юридично значущої поведінки прямо залежать від рівня сформованості правосвідомості [5, с. 71]. З цим положенням можна цілком погодитися, адже воно не ототожнює правосвідомість із поведінкою, а лише вказує на її регулятивну функцію – здатність визначати орієнтацію та мотивацію дій. Водночас реалізація цієї мотивації на практиці передбачає не лише внутрішнє ставлення до права, а й наявність знань, розуміння механізмів правового регулювання та впевненості у власній правовій компетентності, що належить до сфери правової обізнаності.

Отже, позиції Г. Клімової, А. Штанька та О. Барабаш у сукупності дозволяють простежити логічний ланцюг взаємозалежності: правосвідомість формує ставлення та орієнтацію, правова обізна-

ність забезпечує практичну готовність діяти, правова поведінка є зовнішнім проявом обох попередніх елементів.

Таким чином, готовність до правової поведінки слід розглядати як похідну від правової обізнаності, тоді як правосвідомість – це ціннісно-мотиваційна основа, яка визначає напрям, але не сам факт правової дії.

У цьому контексті цікавою є теза Т.В. Міхайліної, яка підкреслює, що правосвідомість формує уявлення про бажане право, тобто ідеал правового порядку, до якого прагне суспільство. Це положення суттєво розширює межі розуміння правосвідомості, виходячи за рамки її трактування як лише чинника правомірної чи неправомірної поведінки [6, с. 151-152].

Якщо поглянути на це твердження у світлі запропонованого розмежування понять, можна зазначити, що професорка фактично підкреслює ідеологічний, концептуальний вимір правосвідомості. Адже здатність формувати уявлення про «бажане право» – це вияв правової ідеології як її раціонального рівня, який включає теоретичні знання, ідеї та цінності щодо належного устрою правового життя. Саме ця функція правосвідомості забезпечує її зв'язок із правовою культурою через вплив на нормотворчу діяльність, суспільні очікування та процеси осмислення права як цінності.

Таким чином, правосвідомість не обмежується відображенням правової реальності чи формуванням готовності до поведінки, але також виконує проєктивну (цілеорієнтуючу) функцію. Це положення логічно узгоджується з нашим підходом, за яким готовність до правової поведінки є проявом правової обізнаності, тоді як правова ідеологія як складова правосвідомості визначає ціннісно-теоретичні орієнтири розвитку права.

Готовність до правової поведінки, на наш погляд, не є елементом правосвідомості як такої, а радше результатом сформованої правової обізнаності – рівня, що забезпечує людині розуміння конкретних правових норм і механізмів їх реалізації. Здатність правосвідомості формувати уявлення про бажане право, тобто ідеальний образ правового порядку, є творчо-концептуальною функцією правосвідомості, в якій простежується її зв'язок із правовою ідеологією, що виступає її раціональним рівнем.

Отже, наведені погляди підтверджують, що правосвідомість виконує системоутворюючу роль у правовій культурі, проте реальне втілення її змісту в поведінці суб'єкта можливе лише за умови належного рівня правової обізнаності, яка забезпечує практичне засвоєння правових приписів та здатність діяти відповідно до них.

Водночас правова ідеологія постає не лише як складова правосвідомості, а як її концептуальний центр, що задає напрям розвитку правового мислення. У свою чергу, правова культура охоплює всі попередні елементи, синтезуючи теоретичне (ідеологічне) і практичне (обізнанісне) знання про право з реальною правовою діяльністю, якістю законодавства та станом правопорядку. Вона є показником того, наскільки правові цінності та знання перетворюються на сталі соціальні практики.

Як у дисертаційні роботі зазначає М.В. Суходоля, правосвідомість складає ядро психологічного механізму дії права, тобто визначає внутрішнє ставлення особи до норм, цінностей і принципів права, формує мотивацію до правомірної поведінки та сприйняття права як цінності [7, с. 25]. У цьому контексті, здається, правова обізнаність слугує практичною складовою: вона дає людині конкретні знання про права, обов'язки та механізми їх реалізації, формує готовність до правової поведінки і є мостом між теоретичною правовою ідеологією та реальною діяльністю в сфері права.

Водночас правова культура, завдяки своїй практичній спрямованості, реалізується на думку М. Суходолі, назовні через юридичний механізм дії права (у сфері правової практики та виконання норм) та соціальний механізм дії права (у суспільних відносинах і громадських практиках). Вона виступає результатом і простором реалізації правової обізнаності та ідеології, забезпечуючи ефективне функціонування правової системи і консолідацію громадянського суспільства.

Отже, між розглянутими категоріями простежується ієрархічна взаємозалежність: правова обізнаність є основою, формує практичні навички та готовність до правової поведінки; правова ідеологія – раціональний рівень правосвідомості, що задає ціннісні та концептуальні орієнтири; правосвідомість включає обидві складові та визначає психологічний механізм дії права; правова культура охоплює ширший простір, інтегруючи знання, оцінки та практичну реалізацію права в соціальному і юридичному вимірах.

Х.М. Маркович в ході дисертаційного дослідження дійшла висновку, що особливість правової ідеології в державно-суспільній реальності розкривається зокрема в когнітивному потенціалі, що полягає в отриманні та нагромадженні правових знань внаслідок усвідомлення права; валоризації правового регулювання; прогностичній спроможності [8, с. 23]. Саме ця здатність до когнітивного осмислення правових норм створює місток між абстрактними цінностями та принципами права, закладеними в ідеології, та їх практичним застосуванням у житті громадян.

У цьому контексті особливу роль набуває правова обізнаність, яка виступає практичним рівнем реалізації правової ідеології. Вона перетворює теоретичні знання та концепції на конкретні дії, що дозволяють людині ефективно користуватися своїми правами, виконувати обов'язки та діяти відповідно до норм права. Таким чином, правова обізнаність є інструментом, що забезпечує реалізацію когнітивного потенціалу правової ідеології, формує готовність до правомірної поведінки та сприяє розвитку правосвідомості і правової культури в суспільстві.

Обізнаність в праві, стверджує Н.М. Оніщенко, передбачає можливість транслювати правову культуру, акумулювати правовий досвід і механізм правової діяльності, сприяти подоланню правового нігілізму, правового песимізму, вирішенню конфліктів у суспільстві. Таким чином, вказана робота спрямована на розвиток самої людини, її правової свідомості й правової культури [9, с. 6].

Отже, правова обізнаність є практичним рівнем реалізації правової ідеології, однак її практичність не зводиться просто до застосування конкретних правових норм у повсякденному житті. Вона проявляється у своєрідному «транскодуванні» абстрактних цінностей та принципів, закладених у правовій ідеології, у когнітивно-прикладний досвід конкретного суб'єкта. Інакше кажучи, правова обізнаність – це здатність співвідносити загальні ідеали та принципи права з конкретними правовими приписами та розуміти механізми їх реалізації.

Таким чином, практичність правової обізнаності полягає у підготовці суб'єкта до свідомого та ціннісно обґрунтованого використання права, а не лише у виконанні приписів. Вона формує когнітивно-практичний потенціал правосвідомості, що дозволяє особі інтегрувати принципи ідеології у власну поведінку та подальші правові дії.

З огляду на усе вищезазначене здається очевидним, що правова ідеологія і правова обізнаність є взаємообумовленими поняттями. Тобто, зусилля, спрямовані на підвищення рівня обізнаності в праві, передбачувано впливатимуть на правову ідеологію. Такий кореляційний зв'язок важливий ще й тому, що правова ідеологія має принципову здатність функціонувати без посередництва правових норм і правореалізаційної практики і при цьому чинити регулятивний вплив на суспільні відносини [10, с. 68].

Отже неодмінною умовою реформування і оновлення правової системи загалом та її елементу – правової ідеології – можна вважати серед інших і процеси по удосконаленню правової обізнаності. Правова ідеологія є надзвичайно важливою категорією, доктринальне та практичне значення якої складно переоцінити, оскільки вона зачіпає усі без винятку правові явища, тобто забезпечує функціонування правової системи.

Висновки. Правова обізнаність виступає практичним рівнем реалізації правової ідеології, проте її практичність не зводиться лише до фактичного застосування правових норм у повсякденному житті. Вона полягає у здатності інтегрувати абстрактні цінності, принципи та ідеали, закладені в правовій ідеології, з конкретними приписами права та знанням механізмів їх реалізації. Таким чином, правова обізнаність передбачає, що громадянин: усвідомлює ціннісну основу права, володіє знанням конкретних норм, розуміє, як реалізувати свої права та обов'язки, і поєднує ці знання у свідомому виборі правомірних дій. Вона формує когнітивно-практичний потенціал правосвідомості, готуючи суб'єкта до ціннісно обґрунтованої та свідомої правової поведінки, яка відповідає принципам ідеології, навіть якщо ця поведінка ще не проявляється у конкретних правових діях. Саме через цей зв'язок правова обізнаність виступає містком між теоретичними принципами права та його практичною реалізацією, забезпечуючи формування правової культури та готовність особи діяти у правовому полі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Довганич В. Особливості реалізації правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі: історико-правова ретроспектива. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. № 2 (49). С. 3-7. DOI: https://doi.org/10.32782/pyuv.v2.2023.1.
2. Кривицький Ю. Ідеологія правової реформи: теоретичний вимір. *Публічне право*. 2022. № 3 (47). С. 70–79. DOI: https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-47-10.
3. Оніщенко Н. Правовий світогляд як явище соціальної дійсності. *Право України*. 2014. № 5. С. 15–22. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal_2014/ pravo_ukr_5_2014.pdf#page=15.
4. Клімова Г.П. Правосвідомість: до питання теорії. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2012. № 2. С. 35–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2012_2_8.
5. Барабаш О. Правосвідомість та її вплив на поведінку людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2017. № 861. С. 68–72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_861_12.
6. Міхайліна Т. Правосвідомість у правовій системі: кібернетичний та синергетичний аспекти. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 150–155. DOI: //doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.28.

7. Суходоля М.В. Правова культура та позитивні форми правосвідомості: теоретико-правові аспекти співвідношення: дис. на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021. 205 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0822U100061.
8. Маркович Х.М. Правова ідеологія як державно-суспільний феномен: дис. на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2025. 249 с. URL: https://lpnu.ua/sites/default/files/2025/radaphd/30241/markovychdissertaton.pdf.
9. Оніщенко Н. Гласність і обізнаність у праві: соціальна необхідність чи особиста потреба. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 4-7. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001036939.
10. Очколяс Д. Правова ідеологія та теоретична юридична наука. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2020. Вип. 62. С. 65–70. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/03/13.pdf.

УДК 342.5:328.185
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.11

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЛОБІЗМУ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МОДЕЛІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Кожура Л.О.,
доктор юридичних наук, професор,
директор ННІ «Юридичний інститут»
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана»
ORCID: 0000-0003-4100-9530

Шевчук О.А.,
PhD, адвокат,
Голова Правління Національної асоціації лобістів України
ORCID: 0000-0002-6930-6214
e-mail: advocateshevchuk@gmail.com

Власенко В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної юриспруденції
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0001-5450-566X
e-mail: solopenko.valentyna@kneu.edu.ua

Кожура Л.О., Шевчук О.А., Власенко В.В. Інституціоналізація лобізму в Україні: теоретико-правові засади та моделі імплементації.

У статті розглядається феномен лобізму як однієї з ключових цивілізованих технологій впливу на формування державної політики в демократичних країнах світу та аналізується стан його правового врегулювання в Україні. Лобізм у сучасному розумінні виступає легальним інструментом представлення та захисту інтересів різних соціальних груп, бізнесу, професійних спільнот та інституцій громадянського суспільства. У розвинених демократіях – США, Канаді, ЄС – лобістська діяльність чітко врегульована спеціальними законами, які визначають статус лобістів, процедури реєстрації, механізми звітності, прозорість взаємодії між приватним сектором і державними органами. Така модель сприяє відкритості політичного процесу, зменшує корупційні ризики та забезпечує баланс інтересів.

Україна, попри тривалу дискусію щодо необхідності легалізації лобізму, все ще перебуває на етапі формування нормативних підходів до його регулювання. Проблемами залишаються відсутність чіткого законодавчого визначення лобістської діяльності, неврегульованість статусу суб'єктів лобізму, непрозорість впливу приватних груп на процес ухвалення рішень та високі корупційні ризики. У статті підкреслюється, що тіньовий характер лобістських практик формує недовіру суспільства до державних інституцій і ускладнює інтеграцію України до європейського правового простору, де прозорість та підзвітність є базовими стандартами публічного управління.

Особлива увага приділена порівняльному аналізу міжнародних моделей регулювання лобізму, які можуть бути імплементовані в українську правову систему. Наголошено на важливості прийняття спеціального закону про лобізм, створення публічних реєстрів лобістів, запровадження механізмів контролю та відповідальності за порушення правил лобістської діяльності. У статті стверджується, що легалізація лобізму в Україні здатна забезпечити прозорість процесу ухвалення державних рішень, сприяти розвитку демократичних інституцій, знизити рівень корупції та створити цивілізовані механізми впливу інтересів громадянського суспільства на державну політику.

Ключові слова: лобізм, публічна політика, законодавче регулювання, прозорість, корупційні ризики, демократія, лобістська діяльність, державне управління, громадянське суспільство, публічні інтереси.

Kozhura L.O., Shevchuk O.A., Vlasenko V.V. Institutionalization of lobbying in Ukraine: theoretical and legal foundations and models of implementation.

The article examines the phenomenon of lobbying as one of the key civilized technologies of influence on the formation of public policy in democratic countries and analyzes the current state of its legal regulation

in Ukraine. Lobbying in its modern sense appears as a legitimate instrument for representing and protecting the interests of various social groups, businesses, professional communities, and civil society institutions. In developed democracies such as the United States, Canada, and EU member states, lobbying activities are strictly regulated by special legislation that defines the status of lobbyists, procedures for registration, reporting mechanisms, and ensures transparency in interactions between the private sector and public authorities. Such regulatory models promote openness of the political process, reduce corruption risks, and ensure a balance of interests.

Despite long-standing discussions on the need to legalize lobbying, Ukraine is still at the stage of developing normative approaches to its regulation. Key challenges include the absence of a clear legal definition of lobbying activities, the lack of regulation of the status of lobbyists, the opacity of private influence on decision-making processes, and high corruption risks. The article emphasizes that the shadow nature of lobbying practices undermines public trust in state institutions and complicates Ukraine's integration into the European legal space, where transparency and accountability are fundamental principles of public governance.

Special attention is paid to the comparative analysis of international models of lobbying regulation that may be implemented within Ukraine's legal system. The article highlights the importance of adopting a special law on lobbying, establishing public registers of lobbyists, and introducing mechanisms of oversight and liability for violations of lobbying rules. It is argued that the legalization of lobbying in Ukraine can ensure transparency in the decision-making process, contribute to the development of democratic institutions, reduce corruption levels, and create civilized mechanisms for representing public and private interests within state policy formation.

Key words: lobbying, public policy, legal regulation, transparency, corruption risks, democracy, lobbying activity, public administration, civil society, public interests.

Постановка проблеми. Процес інституціоналізації лобізму в Україні перебуває на початковому етапі та характеризується відсутністю чіткого правового регулювання, прозорих механізмів представлення інтересів і належних процедур взаємодії приватних суб'єктів із органами державної влади. Лобістська діяльність фактично здійснюється в тіньовому форматі, що створює високі корупційні ризики, знижує рівень довіри громадян до державних інституцій та унеможливлює прозору участь різних груп інтересів у формуванні публічної політики. Водночас міжнародний досвід показує, що легалізація та формалізація лобізму дозволяє забезпечити відкритість процесу ухвалення рішень, підвищити якість державного управління та встановити баланс публічних і приватних інтересів. За таких умов виникає потреба у науковому теоретико-правовому аналізі можливих моделей інституціоналізації лобізму в Україні з урахуванням світових практик та національних реалій.

Метою дослідження є визначення теоретико-правових засад інституціоналізації лобізму в Україні та розробка оптимальних моделей його правової імплементації, що забезпечать прозорість, підзвітність і цивілізований вплив суб'єктів громадянського суспільства на формування державної політики. Дослідження спрямоване на аналіз сучасного стану лобістської діяльності в Україні, вивчення міжнародних підходів до її правового регулювання та формування пропозицій щодо створення ефективної та етичної системи лобіювання в українському правовому полі.

Стан наукових досліджень. Стан наукових досліджень інституціоналізації лобізму в Україні загалом можна охарактеризувати як такий, що динамічно розвивається, але ще не є системно завершеним. У вітчизняній науці сформувалися кілька ключових напрямів. Одним із перших комплексних теоретико-правових досліджень став доробок О. Одінцової, присвячений правовому регулюванню лобізму в сучасній Україні, де лобізм розглядається як складний суспільно-політичний феномен, що потребує спеціального законодавчого врегулювання та інституційного оформлення. Надалі питання нормативної регламентації лобістської діяльності, аналіз спроб ухвалення «закону про лобізм» та оцінка фрагментарності чинної бази стали предметом досліджень Т. Ярового, В. Риндюк та інших авторів, які підкреслюють, що лобізм як правовий інститут досі перебуває на стадії формування.

Окрема група праць зосереджена на нормативно-правовому забезпеченні та перспективах легалізації лобізму в контексті європейської інтеграції України. У дослідженнях Д. Коцупала, Н. Березки, А. Надточиєвої аналізуються проєкти законів про лобізм, пропонуються підходи до запровадження реєстрів лобістів, етичних стандартів та механізмів контролю за лобістською діяльністю, а також наголошується, що легалізація лобізму є передумовою прозорості публічного управління та гармонізації з європейськими стандартами. Дослідження, присвячені аналізу українських законопроєктів та висновкам експертів Ради Європи, акцентують на ризиках правової невизначеності та необхідності чіткого визначення суб'єктів, об'єктів і меж лобіювання.

Важливою складовою сучасних напрацювань є праці, що прямо торкаються проблеми інституціоналізації лобізму. У низці публікацій розкривається сутність і поняття інституціоналізації лобізму,

обґрунтовується його роль як елемента демократичної системи публічного управління та механізму представництва інтересів різних груп у політичному процесі. Н. Березка, Н. Бачинський та інші автори наголошують на необхідності формування в Україні власної моделі інституціоналізованого лобізму, що поєднувала б кращі зарубіжні практики (США, ЄС) з національними умовами, зокрема у контексті відбудови держави та посилення ролі громадянського суспільства.

Водночас огляд наявних праць дає підстави стверджувати, що, попри значну кількість публікацій про правове регулювання лобізму, його корупційні ризики та міжнародний досвід, питання цілісної теоретико-правової концепції інституціоналізації лобізму та опрацювання конкретних моделей його імплементації в українську систему публічного управління опрацьоване фрагментарно. Бракує досліджень, які б комплексно поєднували конституційно-правові, адміністративно-правові, антикорупційні, інституційні та організаційно-процедурні аспекти з урахуванням уже ухваленого закону про лобіювання та нових викликів воєнного часу. Саме ця наукова «ніша» й обумовлює актуальність подальшого поглибленого дослідження інституціоналізації лобізму в Україні.

Виклад основного матеріалу. У демократичних країнах лобізм розглядається як невід'ємний механізм впливу громадян та організацій на публічну політику. Американський дослідник Френк Баумґартнер у праці "Lobbying and Policy Change" підкреслює, що лобізм - це інструмент участі груп інтересів у державному управлінні, який забезпечує плюралізм і конкуренцію ідей, а не приховані маніпуляції [1]. Канадський правознавець Ken Godfrey у дослідженні "Lobbying Regulation in Canada" доводить, що регульований лобізм, підтриманий реєстрами лобістів і прозорими правилами взаємодії, знижує корупційні ризики, оскільки переводить вплив на політику в публічну та контрольовану площину [2]. Європейські дослідники Rinus van Schendelen та Justin Greenwood підкреслюють, що лобізм - це професійна діяльність з передання суспільно значущої інформації органам влади, що сприяє ухваленню більш якісних рішень. Він діє в межах законодавства, регламентів ЄС і кодексів етики. У книзі "Interest Representation in the EU" Greenwood наголошує, що лобізм – це нормальна функція політичної системи, а не приховані дії, якщо він врегульований і прозорий [3]. Польський правознавець Andrzej Zybertowicz у працях, присвячених публічному управлінню, акцентує, що лобізм є формою реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами. У праці "Public Governance and Interest Groups" він пояснює, що лобістська діяльність – це механізм соціального діалогу, що допомагає державі чути різні групи населення [4].

Українські дослідники також підкреслюють, що тіньовим стає не лобізм, а його відсутність у правовому полі. Так, О.О. Одінцова у монографії "Лобізм в Україні: проблеми та перспективи правового регулювання" обґрунтовує, що саме відсутність закону про лобізм створює умови для кулуарного впливу та корупційних практик [5]. В.В. Риндюк у статті "Правові аспекти регулювання лобістської діяльності" зазначає, що лобізм - це цивілізована форма представлення інтересів, якщо наявні реєстри, звітність, доступ до інформації та чіткі правила [6].

Отже, узагальнюючи наукові думки вчених, можемо зазначити, що лобізм у міжнародній науковій традиції розглядається як легальна, демократична та необхідна форма представлення інтересів, що виконує важливі функції:

забезпечує участь громадян у політиці;

формує баланс інтересів;

підвищує якість рішень;

зменшує корупцію через прозорість;

зміцнює інституції публічної влади.

У демократичних країнах він – частина архітектури впливу: бізнес, громадськість, профспілки, науковці мають право говорити з владою, аргументувати, переконувати.

Одночасно лобізм є двосічним мечем: з одного боку, він забезпечує представлення інтересів різних соціальних груп і дозволяє збалансовано ухвалювати політичні рішення, з іншого – за відсутності контролю, він може призводити до надмірного впливу певних груп на політичні процеси, що спричиняє соціальну несправедливість.

Україна вперше створила законний інститут лобіювання (Закон «Про лобіювання», чинний із 1 вересня 2025 р.).

За даними ресурсу OpenSecrets, кількість зареєстрованих федеральних лобістів у США (federal lobbyists) станом на 2024 рік становила приблизно 13 037 осіб [7]. Протягом 2023 року на послуги лобізму у США витратили $4,26 млрд, що вдвічі більше, ніж було, наприклад, у 2022 році. Лідерами серед замовників є фармацевтичні компанії, нафтовики, транспортні компанії, а також банки та різні фінустанови.

Виокремимо класичні технології лобізму.

1.1. Direct (insider) lobbying – «вплив із середини».

Це – прямий контакт із посадовцями та парламентарями:

• індивідуальні зустрічі;
• участь у слуханнях і комітетах;
• спільні робочі групи над законопроєктами;
• внесення поправок через довірених депутатів.

Кейс 1: США, National Rifle Association (NRA)

Національна стрілецька асоціація (NRA), одна з трьох найвпливовіших лобістських організацій у Вашингтоні, і один із найвпливовіших лобістів у світі. Щороку витрачає десятки мільйонів доларів на GR-кампанії (GR-компанії – це компанії, що спеціалізуються на Government Relations (взаємодії з органами державної влади), допомагаючи бізнесу вибудовувати ефективні зв'язки з державними структурами для захисту своїх інтересів та досягнення бізнес-цілей. Їхня діяльність включає роботу із законодавчими та виконавчими органами влади, а також налагодження комунікацій із представниками держави на всіх рівнях), підтримку «дружніх» кандидатів, звітує про всі зустрічі в Конгресі.

Їхня технологія – policy brief (це стислий аналітичний документ, який перетворює результати наукових досліджень на конкретні рекомендації для формування політики. Зазвичай він має обсяг до 5-10 сторінок, містить резюме на перших 1-2 сторінках, а також використовує графіки, таблиці та інші візуальні елементи для полегшення сприйняття інформації.

Призначення: Ефективний інструмент для передачі складних даних та висновків особам, які приймають рішення) + персональні зустрічі + політична підтримка виборчих округів.

Вони навіть розробили власний «рейтинговий індекс лояльності» для конгресменів: якщо ти голосуєш «як треба» – тебе підтримають на виборах.

1.2. Indirect (grassroots) lobbying – «вплив через вулицю», непряме любіювання - стратегія впливу на законодавчі рішення шляхом мобілізації громадськості, а не прямого спілкування з законодавцями. Інтереси певних груп доносяться до політиків через «низові» кампанії, які стимулюють громадян звертатися до своїх представників, створювати громадський тиск через публічні кампанії, соціальні мережі чи інші засоби.

Це – мобілізація громадськості, медіа та соціальних мереж, щоб створити тиск на владу знизу.

Кейс 2: Велика Британія – кампанія "Save the NHS"

Коли уряд планував скорочення фінансування медицини, лікарські спілки та пацієнти запустили масштабну grassroots-кампанію:

• відео в соцмережах,
• петиції,
• флешмоби біля парламенту,
• історії реальних пацієнтів.

Результат – уряд пішов на поступки, а законопроєкт переписали.

Технологія: емоційний наратив + масова мобілізація + правильний момент (timing).

1.3. Think-tank lobbying – «лобізм через знання»

Вплив через аналітичні центри (policy institutes), які готують дослідження, сценарії та рекомендації.

Це «м'яка сила експертизи» – коли політик фактично отримує готове рішення, упаковане в красиву аналітику.

Кейс 3: Heritage Foundation (США) – ФОНД СПАДЩИНА

Розробив програму «Mandate for Leadership» – повну дорожню карту реформ для адміністрації Рейгана. 70 % запропонованих ідей були реалізовані в перші два роки його президентства.

Сьогодні так працюють десятки think tanks: Brookings, RAND, Atlantic Council (Brookings, RAND та Atlantic Council – усі вони є відомими американськими аналітичними центрами, але вони відрізняються за спрямованістю та функціями: Brookings проводить дослідження в галузі соціальних наук та державної політики, RAND – це некомерційна дослідницька організація, яка надає послуги урядам та міжнародним організаціям, а Atlantic Council – це аналітичний центр, що зосереджений на міжнародних справах та атлантизмі. Атлантичну раду було засновано групою, пов'язаною з альянсом НАТО)

Технологія: дослідження → policy brief → консультації → законопроєкт.

1.4. Coalition lobbying – «лобіювання групами»

Створення альянсів бізнесу, НУО, профспілок, науковців навколо спільної мети.

Це підсилює легітимність і дає ефект «єдиної позиції сектора».

Кейс 4: Європейська зелена угода (Green Deal)

До розробки кліматичного законодавства ЄС долучилися понад 400 організацій – від екологів до енергетичних корпорацій.

Ключова технологія – stakeholder dialogue:

кожен сектор готує свої «зелені пропозиції», після чого Єврокомісія формує збалансовану політику.

Технологія: постійні консультації + аналітичні позиції + публічна прозорість.

1.5. Digital lobbying – «лобізм у смартфоні»

Сучасний лобізм активно переходить в онлайн:

• соціальні мережі (Twitter, Facebook, LinkedIn);

• таргетована реклама для депутатів (!);

• аналітика big data – хто голосує за що, з ким дружить, які має інтереси.

Кейс 5: Google та Meta у ЄС (регулювання ШІ, цифрових послуг/та цифрових ринків)

За 2023–2024 роки технологічні компанії витратили понад €150 млн на лобіювання цифрових актів.

Створювались медіакампанії, зустрічі з чиновниками, публічні хаби, де пояснювали ризики «перерегулювання».

Це був «інтелектуальний штурм» на політику.

Технологія: data-driven lobbying – аналітика, соціальні графи, персоналізовані меседжі для законодавців.

Висновки. Узагальнюючи викладене, зазначимо, що інституціоналізація лобізму в Україні є необхідною умовою формування сучасної демократичної моделі публічного управління, у якій представлення інтересів різних соціальних груп здійснюється не кулуарно, а відкрито та в правовий спосіб. Аналіз світових підходів - американського, канадського та європейського - показує, що лобізм у розвинених демократіях виступає невід'ємним інститутом участі громадянського суспільства у процесі ухвалення державних рішень. Він не є тіньовою практикою, а визнаною законом формою впливу, що забезпечує плюралізм, конкуренцію ідей, баланс інтересів та підвищує якість політичних рішень. Україна протягом тривалого часу функціонувала в умовах нерегульованого лобізму, що створювало ґрунт для неконтрольованого впливу приватних акторів, посилювало корупційні ризики, знижувало довіру громадян до державних інституцій та унеможливлювало прозорий діалог між владою і суспільством.

Прийняття Закону України «Про лобіювання» у 2025 р. стало першим кроком до формування правового інституту лобізму. Однак для його реальної інституціоналізації потрібні не лише юридичні норми, а й створення відповідної інституційної інфраструктури, зокрема реєстру лобістів, органу нагляду, кодексу етики, прозорих процедур взаємодії з публічними службовцями, навчання державних службовців правилам роботи з лобістами та встановлення дієвих санкцій за порушення. Інституціоналізація має ґрунтуватися на поєднанні американської моделі (строга звітність, реєстрація, фінансовий контроль) та європейської (етичні стандарти, консультаційні механізми, діалог зацікавлених сторін). Такий змішаний підхід забезпечить адаптацію найкращих світових практик до українських політико-правових реалій.

Світовий досвід технологій лобізму - пряма взаємодія з органами влади, масові кампанії, робота аналітичних центрів, коаліційні формати та цифрове лобіювання - показує, що лобізм є багатовимірним інструментом впливу, який не лише формує політичні рішення, але й забезпечує їх якість завдяки залученню експертизи, соціального діалогу та широкої участі суспільства. Для України це означає, що лобізм має стати не привілеєм окремих економічних груп, а прозорим, підзвітним та рівнодоступним механізмом впливу на державну політику. Лише відкритий і контрольований лобізм здатен зруйнувати тіньові канали впливу, що історично домінували в українському політичному процесі.

Таким чином, інституціоналізація лобізму в Україні повинна розглядатися не як загроза, а як інструмент зміцнення демократичних інституцій, зниження корупції та підвищення ефективності державного управління. Правильне правове та організаційне оформлення лобістської діяльності сприятиме реалізації конституційного права громадян і організацій на участь в управлінні державними справами, формуватиме конкурентний ринок ідей і рішень, а також забезпечуватиме збалансованість інтересів у політичній системі. Україна лише розпочала цей шлях, і саме комплексний, продуманий підхід до імплементації інституту лобізму визначатиме його ефективність у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Baumgartner F., Berry J., Hojnacki M., Kimball D., Leech B. Lobbying and Policy Change. Chicago: University of Chicago Press, 2009. 320 p.
2. Godfrey K. Lobbying Regulation in Canada. Ottawa: Office of the Commissioner of Lobbying of Canada, 2016. 780 p.
3. Greenwood J. Interest Representation in the European Union. Palgrave Macmillan, 2017. 200 p.
4. Zybertowicz A. Public Governance and Interest Groups. Warsaw: PWN, 2014. 250 p.
5. Одінцова О.О. Лобізм в Україні: проблеми та перспективи правового регулювання. Київ: НАДУ, 2012. 450 с.
6. Риндюк В.В. Правові аспекти регулювання лобістської діяльності. Науковий вісник ПУЕТ, 2016. Яровий Т. Політичні комунікації в Україні. Київ, 2019. 300 с.
7. Lobbying Statistics and Trends in 2025: Everything You Need to Know. URL: https://columncontent.com/lobbying-statistics-trends/?utm_source=chatgpt.com.

УДК 316.42:004.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.12

СОЦІОЛОГІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: РІВНІ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНИХ ОРГАНІВ

Коцан-Олинець Ю.Я.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3217-4780

Коцан-Олинець Ю.Я. Соціологія як інструмент захисту прав людини: рівні правосвідомості та правової культури громадян України та правозастосовних органів.

У статті досліджено рівні правосвідомості громадян України та правозастосовних органів крізь призму захисту прав і свобод людини, окреслено особливості їх правової культури та ролі соціології права у цьому процесі. Зазначено, що соціологія права виділяє низку умов ефективності дії норм права. Серед них – особливості правосвідомості і поведінки громадян, які дотримуються або які порушують вимоги правової норми, юридична практика. Допустимі межі правосвідомості визначаються мірою відповідності її властивостей загальноприйнятим стандартам, нормативно-правовим зразкам, стандартам, які легалізовані в соціумі та виступають принципами соціальної системи. Правосвідомість відображає якісний зріз знань про право, осягнення його необхідної важливості, його включення до механізму особистісної мотивації повсякденної та ситуаційної поведінки. Формування правосвідомості відбувається під впливом соціально-політичних, економічних, культурних чинників, а також моралі, релігії тощо. Правосвідомість, будучи базовим компонентом правового життя соціуму, проявляється у формі юридичних знань, ціннісного ставлення до права та практики його реалізації, відповідних ціннісно-нормативних засад, що регулюють поведінку людей у суспільстві. Звідси випливає її така особливість як орієнтованість на формування суб'єктами права умов реалізації своїх прав. Також визначальною рисою правосвідомості визначено сприйняття та відтворення життєвих ситуацій в ракурсі соціальної справедливості, правомірної поведінки та свободи. Деформації правосвідомості, спотворені уявлення про значущість права та його проявів виявляються у правовому нігілізмі, що демонструє низький рівень правової культури загалом. Акцентовано, що правосвідомість загалом сприяє консолідації суспільства, зміцненню законності та правопорядку, виступає найважливішим засобом захисту прав та свобод людини і громадянина. Зроблено висновок, що правосвідомість є частиною індивідуального світогляду та основою правового простору соціуму. Вона є віддзеркаленням ментальності людини, яка уособлює сукупність знань, ціннісних орієнтирів, правових відносин, правомірної поведінки у юридично значущих ситуаціях. Інституціоналізація у суспільстві законності та правопорядку є запорукою формування правосвідомості. Сформована правосвідомість є ключовою передумовою ефективного захисту прав і свобод, оскільки це забезпечує активну позицію громадян України та доброчесність дій представників влади. Громадяни України, знаючи свої права та маючи готовність їх захищати, стають вимогливими до держави, а влада, усвідомлюючи свою відповідальність, належним чином виконує свої зобов'язання.

Ключові слова: людина, права людини, захист прав людини, суспільство, соціологія, правосвідомість, професійна свідомість, правова культура, законність, правопорядок.

Kotsan-Olynets Y.Ya. Sociology as a tool for protection of human rights: levels of legal awareness and legal culture of citizens of Ukraine and law enforcement bodies.

The article examines the levels of legal awareness of citizens of Ukraine and law enforcement agencies through the prism of protecting human rights and freedoms, outlines the features of their legal culture and the role of the sociology of law in this process. It is noted that the sociology of law identifies a number of conditions for the effectiveness of the operation of legal norms. Among them are the features of legal awareness and behavior of citizens who comply with or violate the requirements of a legal norm, legal practice. The permissible limits of legal awareness are determined by the degree to which its properties correspond to generally accepted standards, regulatory and legal models, standards that are legalized in society and act as principles of the social system. Legal awareness reflects a

qualitative cross-section of knowledge about law, understanding of its necessary importance, its inclusion in the mechanism of personal motivation of everyday and situational behavior. The formation of legal awareness occurs under the influence of socio-political, economic, cultural factors, as well as morality, religion, etc. Legal awareness, being a basic component of the legal life of society, manifests itself in the form of legal knowledge, value attitude to law and the practice of its implementation, the corresponding value-normative principles that regulate the behavior of people in society. Hence its peculiarity as an orientation towards the formation of conditions for the realization of their rights by subjects of law. Also, the perception and reproduction of life situations from the perspective of social justice, lawful behavior and freedom is defined as a defining feature of legal awareness. Deformations of legal awareness, distorted ideas about the significance of law and its manifestations are manifested in legal nihilism, which demonstrates a low level of legal culture in general. It is emphasized that legal awareness in general contributes to the consolidation of society, strengthening legality and law and order, and acts as the most important means of protecting the rights and freedoms of man and citizen. The conclusion is made that legal awareness is part of the individual worldview and the basis of the legal space of society. It is a reflection of the mentality of a person, which embodies the totality of knowledge, value orientations, legal relations, and lawful behavior in legally significant situations. Institutionalization in a society of law and order is the key to the formation of legal consciousness. A formed legal consciousness is a key prerequisite for the effective protection of rights and freedoms, as it ensures the active position of Ukrainian citizens and the integrity of the actions of government representatives. Ukrainian citizens, knowing their rights and being ready to protect them, become demanding of the state, and the government, realizing its responsibility, properly fulfills its obligations.

Key words: man, human rights, protection of human rights, society, sociology of law, legal consciousness, professional consciousness, legal culture, legality, law and order.

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах динамічного розвитку української державності та модернізації соціально-економічної, політичної та культурної сфер суспільства, визнання регулятивної цінності права та правових явищ, зміни парадигми суспільного розвитку актуалізується роль та значення правової свідомості у сфері захисті прав і свобод людини і громадянина в Україні. Конституція України, як і чинне законодавство, закріплюють стандарти забезпечення та захисту таких прав. Утім, на практиці конституційні стандарти повною мірою не реалізуються, іноді залишаються формальними, наслідком чого є загострення соціальної напруги, втрата довіри до влади, правового нігілізму, ускладнення ефективної правозастосовної діяльності тощо.

Характерним є ще й те, що при дослідженні правового механізму захисту прав і свобод людини поза увагою залишається така його складова як правосвідомість, яка, власне, є основою реалізації права. В сучасний період розвитку України як соціальної та правової держави, держави конституційної демократії на порядку денному стоїть проблема взаємодії держави та соціуму, оскільки варіативність традицій і нормативних взаємин індивідів та інститутів влади сприяє тому, що правова поведінка суб'єктів права не завжди є законослухняною. Правосвідомість загалом сприяє консолідації суспільства, зміцненню законності та правопорядку, виступає найважливішим засобом захисту прав та свобод людини і громадянина.

Основною формою виразу правосвідомості є формування громадянського суспільства, покликаного забезпечити реалізацію та сприяти самореалізації потреб, законних інтересів та прав людини. Не випадково до важливих критеріїв громадянського суспільства відносять «вміння та готовність його членів захищати свої права, визнавати такі права за іншими людьми, не порушуючи їх» [1]. Це, водночас, характеризує рівень правової культури, що формується правовою соціалізацією. З позицій соціології ця культура формується під впливом суспільства, його структур та інститутів, які зумовлюють генерування правових норм та цінностей, включених у правову свідомість. Відтак деформації правосвідомості, спотворені уявлення про значущість права та його проявів виявляються у правовому нігілізмі, що демонструє низький рівень правової культури загалом.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Про актуальність проблеми захисту прав людини свідчать численні публікації й наукові конференції, присвячені цій тематиці. Зокрема, теоретичним матеріалом вивчення слугували праці таких вітчизняних учених як: Д. Бєлова, М. Бєлової, О. Бориславської, О. Білоскурської, О. Водяннікова, О. Котухи, М. Костицького, Н. Пархоменко, О. Петришина, Т. Подорожної, Н. Оніщенко, Н. Шаптали та інших. Наразі є низка наукових досліджень, присвячених вивченню правосвідомості як форми суспільної свідомості, його структури, рівнів, функцій, видів тощо. Проте практично відсутні роботи, присвячені аналізу місця, ролі та значення правосвідомості саме у механізмі захисту прав і свобод громадян України, на що вказує актуальність цієї статті.

Мета статті. Метою статті є розгляд проблем соціології крізь призму захисту прав людини в Україні, правосвідомості та правової культури.

Виклад матеріалу. Насамперед зазначимо, що соціологія як наука про суспільство сприймає правові цінності як суспільні феномени, створені внаслідок соціальної взаємодії, міжособистісного конструювання соціальної реальності. Відповідно, поняття правосвідомості розглядається у контексті ментальності. З огляду на це, правосвідомість постає як об'єктивний факт соціального життя, його атрибут та невід'ємна властивість. Правосвідомість відображає якісний зріз знань про право, осягнення його необхідної важливості, його включення до механізму особистісної мотивації повсякденної та ситуаційної поведінки. Суб'єкт права, що володіє високим рівнем правової свідомості, не тільки розуміє свої обов'язки перед суспільством, іншими суб'єктами права, а й усвідомлює свої людські права, володіє гідністю, не допускаючи їх обмеження.

Формування правосвідомості відбувається під впливом соціально-політичних, економічних, культурних чинників, а також моралі, релігії тощо.

Правосвідомість, будучи базовим компонентом правового життя соціуму, проявляється у формі юридичних знань, ціннісного ставлення до права та практики його реалізації, відповідних ціннісно-нормативних засад, що регулюють поведінку людей у суспільстві. Звідси випливає її така особливість як орієнтованість на формування суб'єктами права умов реалізації своїх прав.

Також визначальною рисою правосвідомості є сприйняття та відтворення життєвих ситуацій в ракурсі соціальної справедливості, правомірної поведінки та свободи. Справедливість та відповідальність відіграють ключову роль в громадянському суспільстві, забезпечуючи рівність та добросовісність у суспільних відносинах. Справедливість передбачає рівне та справедливе ставлення до всіх громадян, незалежно від їхньої раси, статі, віросповідання, соціального статусу чи інших характеристик. Відповідальність включає в себе готовність нести наслідки своїх дій перед суспільством, законом та моральними нормами [2]. З цих підстав правосвідомість вирізняється формалізмом, визначеністю та категоричністю.

Правосвідомість як формальна категорія слугує для більшості суб'єктів права у певних правових ситуаціях нормою поведінки з конкретними правовими приписами та актами, що регулюють потреби та поведінку людей у соціально-правовому просторі.

Принагідно зазначимо, що соціологія права виділяє низку умов ефективності дії норм права. Серед них – особливості правосвідомості і поведінки громадян, які дотримуються або які порушують вимоги правової норми, юридична практика [3]. Допустимі межі правосвідомості визначаються мірою відповідності її властивостей загальноприйнятим стандартам, нормативно-правовим зразкам, стандартам, які легалізовані в соціумі та виступають принципами соціальної системи.

Ще однією специфічною ознакою правосвідомості є те, що вона проникає не тільки у сферу правових відносин, а й у інші суспільні відносини. Адже для реалізації економічних, політичних та інших відносин необхідною умовою є їх юридичне закріплення в якості форм права.

Правосвідомість суспільства віддзеркалює його ідеологію, загальновизнані правові стандарти, юридичні концепції, теорії, ціннісні домінанти, типові прояви громадської думки щодо права, які вітаються в соціумі. Це відтворюється в правовій культурі суспільства, соціальних груп, окремих індивідів [4]. При цьому, вектор формування індивідуальної правової свідомості починається з інституційного рівня, проникаючи всередину колективів, груп за інтересами. І лише потім через навчання, правову взаємодію чи особистий досвід формується індивідуальне сприйняття правової реальності.

Саме тому, можна зробити проміжний висновок, що на функціонування механізму захисту прав і свобод людини впливають дві групи чинників: по-перше, правосвідомість громадян, які захищають свої порушені права; по-друге, правосвідомість представників уповноважених державних органів (правотворчих та правозастосовних), які створюють правові норми, що регламентують права людини та процедури їх захисту, сприяючи захисту порушених прав. У цьому справедливою є думка тих дослідників, які вказують, що «реалізація конституційних прав, свобод та обов'язків покращується завдяки удосконаленню законодавства та правозастосовної діяльності. Це означає, що якісніше, чіткіше та ефективніше правове регулювання на рівні законів, а також їх належне застосування правоохоронними та судовими органами, є ключовими чинниками для гарантування прав і свобод людини» [5]. Водночас у забезпеченні цих елементів правового статусу особи важливе значення має рівень її правосвідомості.

У той же час соціологічні дослідження свідчать про низький рівень правової культури громадян України, що проявляється у невмінні захищати свої права, пасивності та недовірі до правової системи. Цей низький рівень є наслідком багатьох чинників і негативно впливає на формування правової держави, її консолідацію та розвиток. Багато в чому це наслідок недостатньої уваги держави до проблеми правової, способів захисту прав і свобод людини. У цій ситуації, як наголошує О. Білоскурська, знання прав, свобод та обов'язків не тільки розширює можливості правового захисту своїх законних інтересів, а й характеризує рівень правової культури особистості [6].

Ступінь впливу правосвідомості на функціонування механізму захисту прав людини можна охарактеризувати наступним чином: по-перше, як громадянин України, так і правозастосовний орган повинні усвідомлювати факт порушення прав людини; по-друге, громадянин України повинен використати всі належні йому засоби правового захисту; по-третє, як громадянином, так і правозастосовним органом мають діяти в умовах законності.

Таким чином, реалізація та захист прав і свобод людини, сприйняття приписів правових норм, формування стандартів правової поведінки залежать від стану розвиненості та сформованості основних елементів правової свідомості. При цьому, рівень правосвідомості впливає на вибір мети та засобів, що сприяє формуванню уявлень про результати використання суб'єктивних прав, дотримання та виконання юридичних обов'язків.

Як зазначають вчені, правосвідомість формує поведінкові навички, завдяки яким людина автоматично обирає соціально корисний варіант дій. Це відбувається через те, що правосвідомість, як система знань, оцінок та установок, що стосуються правової дійсності, робить соціально прийнятну поведінку звичною і вбудованою в особистість [7]. При цьому здатність до обрання правомірних цілей та засобів незалежно від ситуації забезпечує правосвідомість, що характеризується правильним уявленням про правомірне та протиправне, знанням вимог та заборон права, переконанням у необхідності їхнього неухильного дотримання та виконання. І саме «Основний Закон України є тим компасом, який скеровує суспільство у напрямі справедливості, забезпечення верховенства права та відокремлення правомірної поведінки від протиправної» - наголошує О. Касмінін [8].

Таким чином, усі структурні компоненти правосвідомості безпосередньо впливають на реалізацію права, у тому числі й на захист громадянами своїх порушених прав. Виховання правосвідомості є ключовим елементом профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю, оскільки формує у громадян повагу до закону, розуміння наслідків протиправних дій та бажання дотримуватися правових норм. Це забезпечує превентивний ефект, що допомагає знизити рівень злочинності, запобігаючи вчиненню як кримінальних правопорушень, так і менш серйозних проступків. Тому розвинена правосвідомість та правова активність є основою верховенства права у цивілізованому суспільстві, фундаментом правової держави.

Високий рівень правосвідомості, її прогресивність, позитивна спрямованість і досконалість, є неодмінною умовою належної правової культури та, водночас, вирішальною передумовою ефективності чинного законодавства. Звідси професійна правосвідомість юриста (законодавця, правозастосовного органу) – це система правових знань, поглядів, уявлень, почуттів і навичок, яка визначає ставлення юриста до права та його професійної діяльності як до справедливої та правомірної, а також його здатність діяти відповідно до закону та принципів права. Вона охоплює як ідеологічні (світоглядні), так і психологічні (емоційні) аспекти, а також практичні вміння та навички, необхідні для якісного виконання професійних обов'язків. Це стійке сформоване позитивне ставлення до чинних правових принципів, норм, а також правові знання, цінності, оцінки, що визначають правильне їх застосування у професійній діяльності.

Професійна правосвідомість включає як знання, так і психологічний настрій, цінності, установки, тобто все те, що складає складну систему «людина». Правосвідомість включає знання чинного права, його основних принципів та вимог. Таким чином, професійна правосвідомість створює відповідну психологічну парадигму правотворчості та правозастосування.

Одночасно не слід недооцінювати соціологічний аспект правосвідомості, що зумовлює перехід від свідомості до дійсності (правової реальності), за умов якої формуються відповідні моделі поведінки. На цьому етапі відбувається осмислення та підтвердження ролі права, дається його оцінка з точки зору моральних критеріїв, усвідомлення необхідності чинної системи законодавства, а також осмислення потреб у зміні та доповненні чинних нормативних правових актів, сприйняття процесів та результатів правозастосовної практики.

На цій підставі в юридичній літературі виокремлюють такі соціологічні показники юристів-професіоналів: здатність здійснювати свою діяльність у межах правових норм і норм моралі, домагатися справедливості, неухильно захищати законність, реалізовувати свої можливості, завойовувати професійний авторитет, бути відповідальним, сумлінним, дисциплінованим тощо [9].

Ключовими складовими професійної правосвідомості юриста є:

1) професійні знання та вміння: фундаментальні та спеціальні правові знання, що дозволяють кваліфіковано вирішувати юридичні проблеми; практичні навички та вміння користуватися юридичним інструментарієм; уміння працювати з інформацією, аналізувати судову практику та шукати шляхи розв'язання конфліктів;

2) цінності та переконання: глибока переконаність у винятковому призначенні права і законності для суспільства; віра в справедливість та захист прав і свобод людини як основну мету діяльності; чесність, порядність і дотримання принципу «ні краплі особистих інтересів»;

3) професійна етика та поведінка: дотримання професійних обов'язків, що є одночасно потребою та готовністю діяти на благо суспільства; розуміння та дотримання правил службового етикету; наявність високих моральних стандартів, які конкретизуються в кодексах етики та статутах.

Професійна правосвідомість формує ставлення юриста до дійсного або бажаного права як до справедливого чи несправедливого, а також до дій людей як до правомірних чи неправомірних. Правосвідомість юриста є рушійною силою його професійних дій, що спрямовані на підтримання порядку в соціумі та захист прав людини.

Висновки. Підсумовуючи підкреслимо, що правосвідомість є частиною індивідуального світогляду та основою правового простору соціуму. Вона є віддзеркаленням ментальності людини, яка уособлює сукупність знань, ціннісних орієнтирів, правових відносин, правомірної поведінки у юридично значущих ситуаціях. Інституціоналізація у суспільстві законності та правопорядку є запорукою формування правосвідомості. Сформована правосвідомість є ключовою передумовою ефективного захисту прав і свобод, оскільки це забезпечує активну позицію громадян України та доброчесність дій представників влади. Громадяни України, знаючи свої права та маючи готовність їх захищати, стають вимогливими до держави, а влада, усвідомлюючи свою відповідальність, належним чином виконує свої зобов'язання. Це, власне, і є запорукою якісного та результативного функціонування правової та політичної систем Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Громадянське суспільство та правова держава: виклики сьогодення: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Л.Ф. Купіної, В.І. Шакуна. Київ : Алерта, 2023. 304 с.
2. Кірюхін Д. Відповідальність і справедливість. *Філософська думка*. 2014. № 1. С. 64–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2014_1_8.
3. Балинська О.М., Гуменюк Л.Й. Основи соціології права (для працівників органів внутрішніх справ): навч. посіб. / за заг. ред. М.М. Цимбалюка. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. 412 с.
4. Книгницький М.М. Поняття та сутність правової культури і процесу застосування права в Україні. *Право та державне управління*. 2024. № 3. С. 190–194. URL: htt1s://d.%.. rg/10.32782/1du.2024.3.27.
5. Сучасні механізми захисту прав людини: колективна монографія. М.С. Кельман, А.С. Токарська, Л.В. Ярмол, С.Б. Цебенко, А.О. Дутко. Львів: Галицька видавнича спілка. 2020. 220 с.
6. Білоскурська О.В. Обмеження та захист прав людини в умовах збройного конфлікту: міжнародний і національний виміри. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Вип. № 3. Ч. 1. С. 107–111. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/APP_03_2025-part-1.pdf.
7. Правове виховання в сучасній Україні: монографія / А.П. Гетьман, Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян та ін.; за ред. В.Я. Тація, А.П. Гетьмана, О.Г. Данильяна. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2013. 440 с.
8. Касмінін О. Критерії конституціоналізації: контроль над актами (на практиці конституційного судочинства). *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. 2021. № 5. С. 41–49. URL: https://ccu.gov.ua/publikaciya/kasminin-o-kryteriyi-konstytucionalizaciyi-kontrol-nad-aktamy-na-praktyci.
9. Баб'як, Ю.О. Професійна правосвідомість як складова особистості майбутнього юриста (структурно-функціональний і психологічний аналіз). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Педагогіка. Соціальна робота / редкол.: І.В. Козубовська (голов. ред.), В.В. Туряниця, М.І. Блецкан та ін. Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 2000. Вип. 3. С. 10–14. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/e1e378d4-14a2-4739-b095-1809c3929cb7.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.13

АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ПОЗИТИВІЗМ: ПЕРІОДИЗАЦІЯ, КЛАСИФІКАЦІЯ, АВТОРИ ТА КЛЮЧОВІ ІДЕЇ

Крапивін Є.О.,
аспірант кафедри теорії та історії права і держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0003-6333-5692

Крапивін Є.О. Англо-американський юридичний позитивізм: періодизація, класифікація, автори та ключові ідеї.

Юридичний позитивізм часто піддається спрощеній критиці як «застарілий» підхід, зведений до редукованої формули Дж. Остіна («право – наказ суверена, забезпечений санкцією»). Такий підхід залишає поза увагою концептуальну відстань між класичним юридичним позитивізмом та його сучасними течіями. Недостатня увага до еволюції позитивізму в англо-американській юриспруденції призводить до того, що в Україні його сприймають винятково у вигляді «класичного» етапу, обмежуючись періодом до середини XX століття.

В цій статті запропоновано авторську періодизацію етапів формування англо-американського юридичного позитивізму. Зокрема: «докласичний» (Т. Гоббс, Дж. Бентам), «класичний» (Дж. Остін – «наказова теорія»), «сучасний» (Г. Гарт, Дж. Раз) та «надсучасний» (С. Шапіро, К. Хімма) етапи. «Докласичний» етап юридичного позитивізму має філософське підґрунтя, насамперед в утилітаризмі Дж. Бентама, а «класичний» етап характеризується вже згаданою відомою формулою Дж. Остіна. «Сучасний» етап, започаткований Г. Гартом у 1960-х роках, звертається до панівної в Оксфорді аналітичної філософії, що транслюється на філософію права, критикуючи Дж. Остіна та впроваджуючи поділ на первинні та вторинні правила (включно з правилом визнання). Його засади ґрунтуються на ключових постулатах: про соціальний факт та про відокремленість права та моралі. Дж. Раз, представник ексклюзивного позитивізму, змістив акцент на авторитет права як його дієвість у суспільстві шляхом наявності «авторитету права», а не примусу. «Надсучасний» етап пропонує нові концепції: К. Хімма стверджує концептуальну необхідність примусу для функціонування права, не обмежуючись фізичними видами такого примусу а С. Шапіро розглядає право як «планувальну теорію» – інструмент безособового соціального планування для досягнення цілей суспільного життя , що серед іншого уможливлює безперервність функціонування права в нестабільних суспільно-політичних режимах.

Автор статті пропонує чітку періодизацію і класифікацію англо-американського юридичного позитивізму, що уможливлює обіг в науковій дискусії ідей цих авторів, включно з авторами «надсучасного» періоду.

Ключові слова: праворозуміння, юридичний позитивізм, інклюзивний/ексклюзивний юридичний позитивізм, мораль і право, Дж. Остін, Г. Гарт, Дж. Раз, К. Хімма, С. Шапіро.

Krapyvin Y.O. Anglo-American legal positivism: periodisation, classification, authors and key ideas.

Legal positivism is often subject to simplistic criticism as an "outdated" approach, reduced to J. Austin's formula ("law is the command of the sovereign, backed by sanction"). This approach ignores the conceptual distance between classical positivism and its contemporary variants. Insufficient attention to the evolution of positivism in Anglo-American jurisprudence leads to its perception in Ukraine exclusively as a "classical" stage, limited to the period up to the mid-20th century.

This article proposes the author's periodization of the stages of formation of Anglo-American legal positivism. In particular: "pre-classical" (T. Hobbes, J. Bentham), "classical" (J. Austin – "command theory"), "modern" (H. Hart, J. Raz), and "ultra-modern" (S. Shapiro, K. Himma) stages. The "pre-classical" stage of legal positivism has a philosophical basis, primarily in J. Bentham's utilitarianism, while the "classical" stage is characterized by J. Austin's well-known formula mentioned above. The "modern" stage, initiated by H. Hart in the 1960s, refers to the analytical philosophy prevailing in Oxford, which is transferred to the philosophy of law, criticizing J. Austin and introducing a division into primary and secondary rules (including the rule of recognition). Its foundations are based on key theses: social fact and separation theses. J. Raz, a representative of exclusive positivism, shifted the emphasis to the authority of law as its effectiveness in society through the existence of "the authority of law" rather than coercion. The "ultra-modern" stage offers qualitatively new concepts: K. Himma's

asserts the conceptual necessity of coercion for the functioning of law, not limited to physical coercion, while S. Shapiro considers law as a "planning theory" – an instrument of impersonal social planning for achieving the goals of social life.

The author of the article offers a clear periodization and classification of Anglo-American legal positivism, which makes it possible to discuss the ideas of these authors in scientific discourse, including authors of the "ultra-modern" period.

Key words: concept of law, legal positivism, inclusive/exclusive legal positivism, morality and law, H.L.A. Hart, J. Raz, K. Himma, S. Shapiro.

Постановка проблеми. Подекуди при згадці юридичного позитивізму як типу праворозуміння або концепції права, намагаються заперечити його цінність для сучасної теорії і практики. Посилаються на «застарілість» його положень та наділяють будь-які згадки про позитивізм негативними рисами без аналізу змісту цього підходу до визначення права. Відома формула Дж. Остіна «Право це наказ суверена, забезпечений санкцією» використовується як спрощений погляд на позитивістську теорію права, хоча концептуальна відстань між цим автором XIX століття і сьогоденним юридичним позитивізмом величезна.

Водночас всі типи праворозуміння так чи інакше звертаються до термінологічного апарату юридичного позитивізму: полемізують з його засадничими положення, а саме авторитетно висловлюваних нормативно-інституціональних аспектах права, без яких неможливо забезпечити системність, упорядкованість, юридичну визначеність права. Такі терміни як «несправедливий закон», «неправова норма», «живе право» чи дихотомія «право/закон» часто зустрічаються у публікаціях представників різних типів праворозуміння. При цьому прямо чи опосередковано згадується юридичний позитивізм з різним рівнем заглиблення в його зміст. Своєю чергою це викликає необхідність належної періодизації та класифікації різних поглядів на право в юридичному позитивізмі.

Метою статті є впровадження в науковий обіг авторської періодизації різних етапів формування англо-американського юридичного позитивізму, класифікації її представників та їх ключових ідей.

Стан опрацювання проблематики. В Україні юридичний позитивізм досліджувався на рівні комплексних дисертацій, здебільшого стосовно місця позитивного права в теорії права, насамперед в працях С.Ф. Алаіс [1] та А.В. Баран [2]. Водночас наявні публікації щодо окремих складових теорій англо-американських юридичний позитивістів: Г.А. Вдовина досліджувала англо-саксонську філософію права XX ст.[3], Р.П. Луцький теоретико-правові засади формування сучасного позитивного права [4], Ю.В. Цуркан-Сайфуліна зв'язок влади і права у концепціях юридичного позитивізму [5], а В. Середюк і О. Богдан – нормативність права в юридичному позитивізмі [6]. Окремі праці присвячені ключовим авторам юридичного позитивізму: В.С. Бігун та Б.В. Малишев писали про Г. Гарта [7] [8], а О.С. Гримайло – Дж. Раза[9]. При тому, що Дж. Раз написав основні свої праці у 1970-80х роках XX століття, а наукова думка юридичних позитивістів продовжує розвиватись. Тож більш сучасні автори 1990х років і пізніше не досліджені взагалі. Отже можна констатувати, що в українській юридичній науці відсутній системний погляд за здобутки сучасного англо-американського юридичного позитивізму.

Виклад основного матеріалу. Англо-американський юридичний позитивізм складається з чотирьох ключових етапів: 1) «докласичного» (формування філософського підґрунтя юридичного позитивізму – етатизм Т. Гоббса, утилітаризм Дж. Бентама та теорія суверенітету Ж. Бодена), 2) «класичного» (системне формування юридичного позитивізму – «командна/наказова» теорія Дж. Остіна); 3) «сучасного» (починаючи з Г. Гарта, Дж. Раза і до початку 2000х років); 4) «надсучасний» (юридичний і філософський – Дж. Постема, М. Крамер, К. Хімма, С. Шапіро та ін.). Така періодизація має хронологічний характер. Надалі ми коротко окреслимо кожен з цих етапів.

«*Докласичний*» юридичний позитивізм. Юридичний позитивізм спирається на філософсько-правові погляди Т. Гоббса (необхідність держави і примусу), Д. Г'юма (епістемічні засади позитивізму), Дж. Бентама (утилітаризм), Ж. Бодена (суверенна влада) та інших.

«Класичний» юридичний позитивізм найбільш відомий формулою британського юриста Дж. Остіна (1790-1859), сформульованій у XIX ст. – «право є наказ зверхника (суверена), забезпеченим санкцією (примусом)» (law is a command of the sovereign, backed by sanctions) [10]. Таке визначення отримало назву «наказової/командної теорії» та відтворене у багатьох визначеннях права, що зустрічаються і сьогодні. Мова йде про різновид «етатистського» юридичного позитивізму, в якому є держава, яка в особі суверена визначає право як наказ. Лише в сучасних інтерпретаціях сувереном є представницький виборний орган, а примус не ототожнюється винятково з фізичним примусом.

Ідеї Дж. Остіна критично переосмислив засновник *«сучасного»* англо-американського юридичного позитивізму Г. Гарт (H.L.A. Hart) (1907-1992). Його також називають першим аналітичним

філософом права, адже перші твори Г. Гарта стосуються можливостей застосування підходів аналітичної філософії до права, які у нього сформувались під впливом Дж.Л. Остіна та Л. Вітгенштайна [11]. Як професор юриспруденції в Оксфорді Г. Гарт змінив оптику викладання з кейсів (прецедентів) загального права до систематизованого та теоретичного вивчення сутності права та природи юридичних понять. Проте сьогодні погляд на юридичний позитивізм як аскриптивну аналітичну філософію права (на відміну від описових чи прескриптивних (нормативних) мовних виразів аскриптивні приписують права, відповідальність, зобов'язання чи провину – Г. Гарту вони потрібні для чіткого розмежування команди суверена як повеління і нормативності безособових норм права) є застарілим і можна назвати більше «духом часу», що панував у Оксфорді 1950-60х років.

Висхідною точкою «сучасного» позитивізму Г. Гарта є праця «Поняття права» (1961) [12]. В ній піддано критиці ідеї Дж. Остіна, а саме з його ототожнення права і наказів (команд) зверхника. Г. Гарт ділить норми права на два типи: 1) правила первинного порядку (правила-зобов'язання, які приписують вчинити певні дії, утриматись від них або координують діяльність людей в суспільстві); 2) правила вторинного порядку – «правила про правила» (правила визнання – rules of recognition; правила змін; правила правосуддя).

При цьому «правила визнання» відповідають на запитання яким чином змінюються правила вторинного порядку («правила про правила») і чому норма права визнається такою в її реалізації розвитку права як системи (джерело нормативності права, яке нерідко порівнювали з «засадничою нормою» (Gründnorm) Г. Кельзена). Для цього Г. Гарт виключає мораль зі змісту права на користь соціальної практики як причини підкорення праву, насамперед з боку осіб, які це право застосовують – правозастосовників.

Пізніше (у 2му виданні 1994 року) він визнає, що крім правил первинного і вторинного порядку серед норм права також є місце для принципів права. Проте для юридичних позитивістів це принципи позитивного права, хоча і в прецедентній системі права вони створюються не лише законодавцем, а шляхом багаторічної практики судових прецедентів.

При цьому Г. Гарт робить один виняток: у критичних для життя і здоров'я людини суддя може звертатись до позанормативних джерел права, апелюючи до «мінімуму права природного в праві позитивному». Такий крок дав підґрунтя для поширеного сьогодні поділу на інклюзивну (або м'яку чи інкорпоративістську) та ексклюзивну (або жорстку) версію юридичного позитивізму [13]. Відмінність між ними в тому, що в першому випадку за певних умов мораль може включатись в норму права, а в другому – ні.

Класифікація. Як уже зазначалось поділ на інклюзивний/ексклюзивний юридичний позитивізм виник в літературі у зв'язку з пізніми працями Г. Гарта. Відтак його попередників можна здебільшого зарахувати до *ексклюзивного* (виключного, жорсткого) юридичного позитивізму, адже немає сумнівів, що в «наказовій» теорії Дж. Остіна немає місця моралі – будь-який наказ (веління) суверена є правом. Сьогодні ж серед найбільш відомих англо-американських правових теоретиків інклюзивного юридичного позитивізму можна відзначити Г. Гарта, В. Валучова, М. Крамера, Б. Бікса, Л. Гріна, К. Хімму а серед прихильників ексклюзивного – Дж. Раза, А. Мармора, Дж. Гарднера, С. Шапіро.

Тут важливо зазначити, що незалежно від приналежності до тієї чи іншої течії весь англо-американський юридичний позитивізм визначається двома ключовими постулатами (тезами):

1) постулатом про соціальний факт (про соціальні джерела права або просто «соціальна постулат») (Social Fact Thesis) – право має штучну природу, тобто походить з домовленостей (конвенцій) людей між собою про правила, де право є соціальним регулятором створеним людьми (так само як і юридичні інститути – суди, парламенти та органи влади);

2) постулатом про відокремленість (розділення) [права та моралі] (Separability/Separation Thesis) – відповідно до якої не існує необхідного (тобто понятійного або логічного зв'язку) зв'язку між нормами моралі та права, тобто право може спиратись на норми моралі, а може мати суто морально-нейтральне забарвлення.

Отже, подальша дискусія на сторінках праць теоретиків і філософів права цього спрямування розгортається стосовно того як право походить з суспільства та чи є мораль складовою права. Якщо загальне правило говорить, що немає необхідного зв'язку між правом і мораллю, то якраз винятки з цього правила і відрізняють інклюзивних та ексклюзивних юридичних позитивістів.

Дж. Раз (1939-2022) представник жорсткого («виключного») юридичного позитивізму – розвинув і критично переосмислив ключові ідеї Г. Гарта. Раз відійшов від традиційної фіксації на пошуку єдиного визначення поняття права, стверджуючи, що консенсус у цьому питанні є недосяжним. Натомість, він змістив акцент на зміст права, досліджуючи його універсальну природу, незмінну незалежно від конкретного суспільства. Зокрема наголосив, що і принципи права можна розглядати як позитивні (якщо їх зміст окреслено законодавцем, включно через судовий прецедент), а

верховенство права як засада може бути позбавлена морального змісту (мати лише процедурний характер).

В міркуваннях про «авторитет права» (концепція висловлена ним у засадничій праці з такою ж назвою – «The Authority of Law»[14]) пропонує інший погляд на примус в праві. Для нього дієвість права ґрунтується не на загрозі покарання, встановленого сувереном (законодавцем), а на його авторитеті в суспільстві: люди підкорюються праву як ефективному соціальному регулятору, усвідомлюючи його найбільшу користь для досягнення цілей суспільного життя, а не внаслідок наявності загрози покарання. Він пропонує мисленевий експеримент – «суспільство янголів» (the society of angels) [15, с. 159]. За його результатами він доходить висновку, що навіть у світі, де немає потреби в санкціях, людям потрібні правила для вирішення значних проблем координації, а також правила та інституції, які б визначали, що потрібно робити, коли люди мають розумні розбіжності щодо їхніх спільних зусиль стосовно життя в суспільстві. Таким чином Дж. Раз намагається уникати розгляду питання ролі примусу і держави у функціонуванні права, і це розмиває межу між соціальними регуляторами, включно з правом, що методологічно не дозволяє відмежувати його від інших правил, встановлених нормативними системами, які не є правовими. Дж. Раз, назвавши примус другорядною, допоміжною (ancillary) характеристикою права, нехтує роллю суб'єкта застосування примусу – держави, яка через уповноважені органи вирівнює ситуацію між тими, хто обирає право і підкорюється йому, бо воно є ефективним та тими, хто з тих чи інших міркувань порушує його приписи.

Ідеї Дж. Раза розвиваються у наукових дискусіях 1990-х років і до сьогодні, наприклад в працях таких юридичних позитивістів як Дж. Постема [16], Дж. Валдрона [17], М. Крамер [18]. Їх також можна віднести до «сучасного» юридичного позитивізму, хоча вони є нашими сучасниками і продовжують писати нові праці.

«Надсучасний» юридичний позитивізм. Водночас деякі автори, які зараховують себе до юридичних позитивістів, пропонують якісно нові концепції права, менше апелюючи до Г. Гарта чи Дж. Раза. Їх можна назвати *«надсучасними»* юридичними позитивістами: як хронологічно, так і за загальними намірами запропонувати нову програму юридичного позитивізму. Наведемо лише два приклади, хоча їх значно більше.

К. Хімма (Kenneth E. Himma) (н. 1957) у ключовій роботі «Примус і природа права» [19] стверджує, що механізми примусу є не лише емпірично універсальною особливістю правових систем, які можна повсюдно зустріти у суспільствах, але й концептуально необхідною рисою права (law is inherently coercive). Хімма стверджує, що головна функція права як артефакту (цілеспрямовано створеного об'єкта) полягає у підтриманні миру та координації поведінки в умовах обмеженості ресурсів та егоїстичної людської природи. З огляду на ці реалії, правова система не може успішно виконувати свою функцію без примусових санкцій як стримуючого фактора.

Водночас це не означає, що ми повертаємось до «наказу зверхника, забезпеченого санкцією". Право здатне керувати нашою поведінкою, оскільки воно побудоване таким чином, щоб мотивувати нас діяти законно (to act legally) або просто переконувати, використовуючи примусові механізми (coervice mechanism), але це не обов'язково фізичний примус. Для нього поняття примусу в праві є значно ширшим, аніж питання застосування юридичних санкцій. Санкція охоплює як застосування покарання, так і загрозу його застосування. При цьому примус, окрім санкцій, включає в себе також «стримування» (deterrence) від неправомірної поведінки, яке може включати в себе широке коло засобів [19, с. 4–7]. Наприклад, це може бути заохочувальний механізм, схожий на теорію «підштовхування» (Nudge Theory) або «м'якого патерналізму» (Soft Paternalism) в поведінковій економіці [20]. Замість того щоб карати людину за неправильні дії, можна просто «підштовхнути» людину до правильних дій – обмеживши фізичний простір, змінивши структуру відносин, прибравши спокуси вчинення неправомірних дій тощо. Таким чином Хімма ніби повертається до примусу як визначальної характеристики права (яку Г. Гарт і Дж. Раз всіляко хотіли уникнути на користь авторитету права), але пропонує зовсім інакший широкий погляд на примус в праві.

Інший автор – С. Шапіро (Scott J. Shapiro) звертається до теорії соціального планування, в межах якої складні соціальні проблеми розв'язуються шляхом координації дій членів суспільства [21, с. 120]. Він називає її «планувальною теорією права» (planning theory of law), стверджуючи, що правові системи – це інструменти для складного, безособового соціального планування, а закони – це плани або планоподібні норми, спрямовані на розв'язання моральних проблем, які неможливо вирішити без права (наприклад, координація дій у складних суспільствах з обмеженою раціональністю та довірою). Плани для С. Шапіро функціонують для заміни незалежних міркувань про те, як діяти, на авторитетні вказівки. Замість того, щоб щоразу зважувати моральні чи практичні аргументи, суб'єкти просто звертаються до плану (закону), який «думає за них». Тобто замість того щоб кожного разу робити моральний вибір, люди звертаються до готових інструментальних рішень, визначених нормами права. Таким чином, він відповідає на питання щодо «первинності

курки і яйця» (Possibility Puzzle): як може існувати норма, що надає владу створювати інші норми, якщо для створення самої цієї норми вже потрібна влада? Іншими словами – як може існувати правило визнання?

С. Шапіро відповідає, що можливість створення права (юридичної влади) ґрунтується на фундаментальній здатності людей створювати та поділяти плани (shared plans), яка є частиною інструментальної раціональності, а не на попередніх нормах права. Він вважає, що здатність до планування є позаправовою основою для виникнення правової системи. Складно погодитись з аргументами С. Шапіро, адже за своїми планами захистити ексклюзичний юридичний позитивізм ототожнивши планувальну діяльність з моральною діяльністю, він радше більше заплутав своїх читачів і «розмив» лінію, що розмежовувала позитивізм та непозитивістські типи праворозуміння. Цю критику С. Шапіро можна знайти в роботах Р. Алексі [22].

Висновки. Запропонована у статті періодизація формування англо-американського юридичного позитивізму на чотири періоди дозволяє відстежити генезу формування ідей сучасного позитивізму як типу праворозуміння. «Докласичний» і «класичний» етапи уможливлюють погляд на філософське підґрунтя позитивізму – етатизм, утилітаризм та ідея суверена, а «сучасний» і «постсучасний» демонструють як ці ідеї перетворюють на систему права, що має свої правила різних порядків та механізми планування і примусу (не лише фізичного). Таким чином можна побачити яким чином сучасні англо-американські автори намагаються зробити розуміння позитивного права більш гнучким і практичним, відкриваючи його для принципів права, які звертаються до моральних джерел, а також пропонують вирішувати складні проблеми сталості правових систем шляхом так званої «планувальної» діяльності.

Розуміння генезису (формування) юридичного позитивізму – від його філософських засад етатизму та утилітаризму до сьогоденних *«постсучасних»* теорій англо-американського юридичного позитивізму дозволяє ширше подивитись на центральні постулати позитивізму (соціальне походження права, відсутність необхідного зв'язку права і моралі) та використовувати ключові ідеї у науковій дискусії щодо проблеми праворозуміння та співвідношення права і моралі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алаіс С.Ф. Проблема праворозуміння в основних школах права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 203 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0403U003054.
2. Баран А.В. Межі буття і дії позитивного права: теоретико-правовий аспект: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2018. 202 с. URL: https://ena.lpnu.ua/items/d828db38-5ea5-4201-b5a5-4f03cf59d234.
3. Вдовина Г.А. Розвиток філософії права в XX ст. (англо-саксонська традиція): дис... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 189 с. URL: http://search.nbuv.gov.ua/aref/20081124041979.
4. Луцький Р.П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права: дис. … док. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 490 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0517U000788.
5. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Зв'язок влади і права у концепціях юридичного позитивізму. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 64. С. 21–47. DOI https://doi.org/10.32837/app.v0i64.186.
6. Середюк В., Богдан О. Нормативність права в юридичному позитивізмі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 90: частина 5. 2025. С. 333–340. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.43.
7. Бігун В.С. Життя Г. Л. А. Харта. Кошмар і благородна мрія / *Проблеми філософії права*. – 2005. – Т. III. – С. 403–405. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/bitstreams/b27d1aef-1641-49f8-9da1-c8b98b81c925/download (дата звернення: 15.11.2025).
8. Крапивін Є.О., Малишев Б.В. Роль «правила визнання» Г. Гарта у сучасному англо-американському юридичному позитивізмі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 1. 2024. С. 78–82. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.10.
9. Гримайло О.С. Сутність політичної свободи за Джозефом Разом. XLV *Науково-технічна конференція гуманітарних підрозділів*. 2016. URL: http://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2016/paper/view/813 (дата звернення: 15.11.2025).
10. Austin, J. The Province of Jurisprudence Determined. Cambridge University Press, 1995. – 343 p.
11. Hart H.L.A. The Ascription of Responsibility and Rights. *Proceedings of the Aristotelian Society, New Series,* Vol. 49 (1948-1949). P. 171–194. URL: https://www.jstor.org/stable/4544455 (дата звернення: 15.11.2025).
12. Hart H. L. A. The Concept of Law. 3rd ed. Oxford University Press, 2012. – 384 p.

13. Крапивін Є.О. Про відмінність «інклюзивного» та «ексклюзивного» юридичного позитивізму в сучасній англо-американській юридичній науці. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2024. С. 42–46. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/5.
14. Raz J. The Authority of law. Essays on law and morality. Oxford : Clarendon Press, 1979. 289 p.
15. Raz J. Practical Reason and Norms. Oxford University Press, Oxford. 1999. 220 p.
16. Postema G. Law's Rule: The Nature, Value, and Viability of the Rule of Law. Oxford University Press, Oxford. 2022. 394 p.
17. Waldron J. Thoughtfulness and the Rule of Law. Harvard University Press. 2023. 336 p.
18. Kramer M. In Defense of Legal Positivism: Law without Trimmings. Oxford University Press. 2003. 324 p.
19. Himma K. Coercion and the Nature of Law. Oxford University Press, 2020. 288 p.
20. Sunstein C. Why Nudge?: The Politics of Libertarian Paternalism. Yale University Press, New Haven. 2014. 208 p.
21. Shapiro S. Legality. Harvard University Press, 2011. 488 p.
22. Alexy R. Scott J Shapiro between Positivism and Non-Positivism. *Jurisprudence*, 7:2, 2016. P. 299–306. DOI: 10.1080/20403313.2016.1190149.

УДК 342.95:351.862:351.746
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.14

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ТА ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЩОДО ВИКОНАННЯ ЗАХОДІВ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ

Світана З.О.,
аспірант,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0009-0007-3366-7732
e-mail: zojasvitana@ukr.net

Ляшук Р.М.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-0137-0989
e-mail: 7roman@ukr.net

Світана З.О., Ляшук Р.М. Понятійно-категоріальний апарат взаємодії Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Державної прикордонної служби України щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану.

Наукова стаття присвячена досліджено понятійно-категоріального апарату взаємодії Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Державної прикордонної служби України щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану. Ця сфера правових відносин недостатньо вивчена.

В процесі застосування як загальних, так і спеціальних методів наукового пізнання авторами досліджено наукові джерела, закони України та чинні підзаконні нормативно-правові акти що врегульовують взаємодію Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Державної прикордонної служби України щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану.

Дослідниками з'ясовано значення та зміст понять «органи охорони державного кордону», «територіальні органи Державної служби України з надзвичайних ситуацій», «заходи правового режиму надзвичайного стану», а також «взаємодія Державної прикордонної служби України з Державною службою України з надзвичайних ситуацій».

Установлено, що органи охорони державного кордону – це основна ланка у структурі Державної прикордонної служби України, на яку безпосередньо покладено здійснення її завдань та функцій щодо забезпечення дотримання режиму державного кордону і прикордонного режиму, здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України, припинення у взаємодії з відповідними підрозділами та правоохоронними органами збройних та інших провокацій на державний кордон України.

Під час дослідження встановлено, що територіальний орган Державної служби України з надзвичайних ситуацій – це орган виконавчої влади, який реалізує в межах адміністративно-територіальних одиниць України повноваження Державної служби України з надзвичайних ситуацій щодо організації та здійснення заходів цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, забезпечення координації й управління діяльністю підпорядкованих підрозділів.

Авторами зроблено висновок, що взаємодія Державної прикордонної служби України з Державною службою України з надзвичайних ситуацій – це нормативно визначена діяльність щодо узгодження спільних дій сил та засобів цих органів за метою, завданням, місцем, часом та способом виконання заходів правового режиму надзвичайного стану.

Ключові слова: Державна служба України з надзвичайних ситуацій, територіальні органи Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державна прикордонна служба України, органи охорони державного кордону, взаємодія, заходи правового режиму надзвичайного стану.

Svitana Z., Liashuk R. Conceptual and categorical apparatus of interaction between the State Emergency Service of Ukraine and the State Border Guard Service of Ukraine regarding the implementation of measures of the legal regime of the state of emergency.

The scientific article is devoted to the study of the conceptual and categorical apparatus of interaction between the State Emergency Service of Ukraine and the State Border Guard Service of Ukraine regarding the implementation of measures of the legal regime of a state of emergency. This area of legal relations is poorly researched.

In the process of applying both general and special methods of scientific knowledge, the authors studied scientific sources, laws of Ukraine and current subordinate regulatory legal acts that regulate the interaction of the State Emergency Service of Ukraine and the State Border Guard Service of Ukraine regarding the implementation of measures of the legal regime of a state of emergency.

The researchers clarified the meaning and content of the concepts of «state border protection bodies», «territorial bodies of the State Emergency Service of Ukraine», «measures of the legal regime of a state of emergency», as well as «interaction of the State Border Guard Service of Ukraine with the State Emergency Service of Ukraine».

It was established that the state border guarding bodies are the main link in the structure of the State Border Guard Service of Ukraine, which is directly entrusted with the implementation of its tasks and functions to ensure compliance with the state border and border regime, carry out border control and passage across the state border of Ukraine in accordance with the established procedure, and stop armed and other provocations on the state border of Ukraine in cooperation with relevant units and law enforcement agencies.

During the study, it was established that the territorial body of the State Emergency Service of Ukraine is an executive body that implements within the administrative-territorial units of Ukraine the powers of the State Emergency Service of Ukraine to organize and implement civil protection measures, protect the population and territories from emergencies and prevent their occurrence, eliminate the consequences of emergencies, rescue work, fire extinguishing, fire and technogenic safety, the activities of emergency and rescue services, and ensure coordination and management of the activities of subordinate units.

The authors concluded that the interaction of the State Border Guard Service of Ukraine with the State Emergency Service of Ukraine is a normatively defined activity to coordinate the joint actions of forces and means of these bodies according to the purpose, task, place, time and method of implementing measures of the legal regime of a state of emergency.

Key words: State Emergency Service of Ukraine, territorial bodies of the State Emergency Service of Ukraine, State Border Guard Service of Ukraine, state border protection bodies, interaction, measures of the legal regime of the state of emergency.

Постановка проблеми. Дослідження понятійно-категоріального апарату є одним з первинних завдань науки. Правовідносини виконання заходів правового режиму надзвичайного стану є окремим видом публічних відносин, який характеризується поняттями та знаннями, що необхідні для науки та правоохоронної практики.

Стан опрацювання цієї проблематики є недостатнім. Дослідженням понятійно-категоріального апарату у сфері взаємодії державних органів займались такі вчені, як Д Г. Заброда, А.Р. Крусян, О.М. Литвинов, Л.О. Мамчур, О.М. Музичук, К.А. Мяснянкіна, В.О. Невядовський, М.М. Новіков, І.Л. Олійник, Л.О. Фещенко, Г.П. Цимбал, В.І. Шкіндюк та інші. Разом з тим, поняття та категорії, які використовують у правовому регулюванні взаємодії Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) з Державною прикордонною службою України (далі – ДПСУ) під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану, в наукових джерелах є малодослідженими. В окремих нормативно-правових актах, спрямованих на регулювання діяльності ДПСУ та ДСНС України щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану, дефініції деяких понять визначені по-різному, що призводить до помилок правозастосування, а відтак, до зниження ефективності діяльності.

Метою дослідження є з'ясування змісту понятійно-категоріального апарату взаємодії ДСНС України та ДПСУ щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану.

Виклад основного матеріалу. Рівень забезпечення національної безпеки в державі визначається багатьма чинниками, серед них – наявність дієвого, ефективного нормативно-управлінського

механізму спільних дій ДПСУ з ДСНС України щодо виконання заходів правового режиму надзвичайного стану. Це реалізується через взаємодію органів охорони державного кордону ДПСУ (далі – ООДК) та територіальних органів ДСНС України. Що викликає необхідність з'ясування значення та сутності понять «органи охорони державного кордону», «територіальні органи ДСНС України», «заходи правового режиму надзвичайного стану», а також «взаємодія ДПСУ з ДСНС України».

ООДК входять до структури ДПСУ. До ООДК належать прикордонні загони, окремі контрольно-пропускні пункти, авіаційні частини [1, ст. 6].

Прикордонний загін є основною оперативно-службовою ланкою ДПСУ, на яку покладаються охорона певної ділянки державного кордону України (далі – ДКУ) самостійно чи у взаємодії з іншими органами охорони державного кордону та Морською охороною, забезпечення дотримання режиму державного кордону і прикордонного режиму, здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів, охорона та захист пунктів пропуску через ДКУ, припинення у взаємодії з відповідними військовими частинами та підрозділами ЗСУ, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, відповідними правоохоронними органами збройних та інших провокацій на ДКУ [1, ст. 10; 2, п. 2].

До складу прикордонного загону можуть входити прикордонні комендатури, відділи прикордонної служби, прикордонні застави, контрольно-пропускні пункти, відділення прикордонного контролю, відділення інспекторів прикордонної служби та інші підрозділи [1, ст. 10].

Окремий контрольно-пропускний пункт є оперативно-службовою ланкою ДПСУ, на яку покладається здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів, вантажів. До складу окремого контрольно-пропускного пункту можуть входити інші підпорядковані йому контрольно-пропускні пункти, відділи прикордонної служби, відділення прикордонного контролю і контролерські пости [1, ст. 6].

Авіаційна частина є оперативно-службовою ланкою ДПСУ, на яку покладаються охорона державного кордону у взаємодії з іншими ООДК і Морської охорони, забезпечення дотримання режиму ДКУ і прикордонного режиму, а також здійснення охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні. До складу авіаційної частини входять авіаційні ланки [1, ст. 6].

На наш погляд, доцільно виділити такі ознаки ООДК: входить до структури ДПСУ та реалізує її ОСД; є основною ланкою в системі ДПСУ, на яку покладено виконання її функцій; є окремою військовою частиною; має всі ознаки юридичної особи.

Таким чином, ООДК – це основна ланка у структурі ДПСУ, на яку безпосередньо покладено здійснення її завдань та функцій щодо забезпечення дотримання режиму державного кордону і прикордонного режиму, здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через ДКУ, припинення у взаємодії з відповідними підрозділами та правоохоронними органами збройних та інших провокацій на ДКУ.

Наступне поняття, яке потрібно визначити, – «територіальні органи ДСНС України». Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, здійснює повноваження безпосередньо і через свої територіальні органи [3, ст. 17-1], які є основою структури ДСНС України. Сюди належать Головні управління ДСНС України та Управління ДСНС України в областях та місті Києві. Територіальним органам ДСНС України підпорядковуються підрозділи: аварійно-рятувальні загони спеціального призначення; загони технічної служби; державні пожежно-рятувальні загони; державні пожежно-рятувальні частини; державні пожежно-рятувальні пости; частини технічної служби; центри забезпечення діяльності; оперативно-координаційні центри [4; 5].

До ознак територіальних органів ДСНС України належать: розташування в межах адміністративно-територіальних одиниць України – областей (міст, районів тощо); повноваження виконувати завдання у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб; забезпечують координацію й управління діяльності підпорядкованих підрозділів та підпорядковані апарату ДСНС України є органами управління цивільного захисту на регіональному рівні, до повноважень яких належать питання організації та здійснення заходів цивільного захисту [6, п. 10].

Крім того, територіальні органи ДСНС України є територіальними органами виконавчої влади. На підставі наукових досліджень О.І. Остапенка та К.А. Мяснянкіної можна стверджувати, що територіальні органи ДСНС України наділені ознакам органу виконавчої влади: організаційна структура, наявність штату службовців, здійснення від імені держави функцій у сфері цивільного захисту [7].

Також, Мяснянкіна К.А. дає визначення територіальних підрозділів ДСНС України: це виокремлена складова структури ДСНС України, яка поєднує в собі територіальні органи ДСНС України та

підпорядковані підрозділи і характеризується поширенням їхніх адміністративно-правових повноважень на певній території держави та збереженням відносин послідовного підпорядкування між ДСНС України, територіальними органами і підпорядкованими підрозділами.

Отож, територіальний орган ДСНС України – це орган виконавчої влади, який реалізує в межах адміністративно-територіальних одиниць України повноваження ДСНС України щодо організації та здійснення заходів цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, забезпечення координації й управління діяльністю підпорядкованих підрозділів.

Наступне поняття, яке потребує наукової розробки, – це «заходи правового режиму надзвичайного стану». Розглянемо його через розкриття змісту цього виду правового режиму.

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози й забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини та громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [10, ст. 1].

Заходи правового режиму надзвичайного стану визначені у розділі IV Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану». В інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей на період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи:

встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування територією, де вводиться надзвичайний стан;

обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;

посилення охорони громадського порядку та важливих об'єктів національної економіки та об'єктів критичної інфраструктури;

заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом;

заборона страйків;

примусове відчуження або вилучення майна у юридичних і фізичних осіб обмежень [10, ст. 16].

У разі введення режиму надзвичайного стану у зв'язку із надзвичайними ситуаціями техногенного або природного характеру, а також у зв'язку з масовими порушеннями громадського порядку запроваджуються додаткові заходи правового режиму надзвичайного стану [10, ст. 17-18].

У разі введення надзвичайного стану у зв'язку із надзвичайними ситуаціями техногенного або природного характеру, можуть також здійснюватися такі заходи:

тимчасова чи безповоротна евакуація людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарних або тимчасових житлових приміщень;

установлення для юридичних осіб квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованого або тимчасово переселеного населення, аварійно-рятувальних формувань та військових підрозділів, залучених до подолання надзвичайних ситуацій;

тимчасова заборона будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної ситуації або забезпеченням життєдіяльності населення та аварійно-рятувальних формувань;

установлення карантину та проведення інших обов'язкових санітарних та протиепідемічних заходів;

запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності;

мобілізація та використання ресурсів підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій;

зміна режиму роботи підприємств, установ, організацій усіх форм власності, переорієнтація їх на виробництво необхідної в умовах надзвичайного стану продукції, інші зміни виробничої діяльності, необхідні для проведення аварійно-рятувальних і відновлювальних робіт;

усунення від роботи на період надзвичайного стану, в разі неналежного виконання своїх обов'язків, керівників державних підприємств, установ і організацій, від діяльності яких залежить нормалізація обстановки в районі надзвичайного стану, та покладення тимчасового виконання обов'язків зазначених керівників на інших осіб [10, ст. 17].

У разі введення надзвичайного стану у зв'язку з масовими порушеннями громадського порядку, додатково можуть здійснюватися такі заходи:

запровадження комендантської години;

перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян;

обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодійних хімічних речовин, а також алкогольних напоїв та речовин, вироблених на спиртовій основі;

тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів, а у підприємств, установ і організацій – також навчальної військової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин;

заборона виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку;

регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипромінювальних пристроїв особистого і колективного користування;

особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі;

порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [10, ст. 18].

Отож, заходи правового режиму надзвичайного стану – це надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також можливе тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини та громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, які запроваджуються при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства.

Серед термінів, які становлять інтерес нашого дослідження, є поняття «взаємодія». Незважаючи на широке його використання у правоохоронній лексиці, в сучасній науці немає чіткої відповіді щодо його визначення.

Взаємодія є необхідною умовою функціонування всього державного механізму, зокрема в системі органів державної влади досліджувалась багатьма науковцями, а саме: Д.Г. Заброда (взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією), А.Р. Крусян (взаємодія місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування в Україні), О.М. Литвинов (адміністративно-територіальна координація діяльності суб'єктів профілактики злочинів), М.М. Новіков (взаємодія держави і громадянського суспільства), Л.О. Фещенко (взаємодія органів внутрішніх справ з державною податковою службою у здійсненні правоохоронної діяльності), Г.П. Цимбал (взаємодія як умова забезпечення виявлення і розслідування податкових злочинів) та ін., але що стосується безпосередньо спільної діяльності ООДК з територіальними органами ДСНС України під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану на сьогодні ці теми на науковому рівні не розглядались.

Насамперед, необхідно зазначити, що взаємодія – це погоджена діяльність різних суб'єктів, що здійснюють спільні дії. Взаємодія як філософська категорія відображає процеси впливу об'єктів один на одного, їхню взаємну обумовленість і породження одним об'єктом іншого. Взаємодія – це об'єктивна й універсальна форма руху, розвитку, визначає існування і структурну організацію будь-якої системи.

Термін «взаємодія» широко використовується в теорії та практиці, оскільки вдало відображає характер спільних дій різних органів, у вирішенні їх завдань.

Проаналізуємо наукові погляди на взаємодію в різних її проявах, що дозволить нам виділити найбільш загальні її ознаки в діяльності ДПСУ з ДСНС України.

І.Л. Олійник, досліджуючи поняття «взаємодія», розглядає її як застосовану на нормативних актах, взаємозалежну, погоджену за місцем і часом діяльність декількох її суб'єктів, спрямовану на виконання загального завдання зміцнення законності та правопорядку у боротьбі зі злочинністю. При цьому зазначає, що взаємодія – це обмін результатами діяльності, у процесі якої важливо не тільки здійснити обмін інформацією, а й організувати обмін діями, спланувати загальну діяльність.

Взаємодію державних органів В.В. Тропін визначає як комплексні спільні дії, узгоджені за місцем, часом та способами їх проведення, під час яких здійснюється взаємна підтримка одного державного органу іншими, надання йому всебічної допомоги з метою отримання єдиного результату, досягнення єдиної мети.

Немає одностайності щодо досліджуваного поняття і в середовищі науковців-правників. Так, професор О.М. Музичук під взаємодією органів внутрішніх справ і громадськості розуміє стан взаємозв'язків, за якого ці суб'єкти здійснюють взаємний вплив один на одного та на відповідну сферу діяльності з метою охорони громадського порядку та боротьби з правопорушеннями.

А.Р. Крусян наголошує, що взаємодія місцевих органів управління (самоврядування) здійснюється у процесі реалізації ними своєї компетенції, обсяг і характер якої визначає зміст такої взаємодії, опосередковує її форми.

Стосовно суб'єктів боротьби з корупцією Д.Г. Заброда, визначає взаємодію як урегульовану переважно адміністративно-правовими нормами, погоджену за метою, часом і місцем діяльність суб'єктів боротьби з корупцією, при якій вони впливають один на одного і на суспільні відносини, опосередковані існуванням корупції, з метою запобігання, виявлення та припинення корупційних правопорушень, усунення причин та умов, що їм сприяють, шляхом найбільш доцільного поєднання сил, засобів і методів, властивих цим суб'єктам.

На думку Л.О. Фещенко, під взаємодією органів внутрішніх справ і державної податкової служби, необхідно розуміти спільну узгоджену діяльності, яка базується на об'єктивно існуючих необхідних взаємних зв'язках між ними та спрямована переважно на захист прав і свобод людини і громадянина та економічних інтересів держави.

Розгорнуте визначення поняття «взаємодії правоохоронних органів» подає Л.О. Мамчур. На думку авторки, цей феномен варто розуміти як процес ділового співробітництва (співпраці) інституцій, на які покладено виконання правоохоронних завдань та функцій, а також (або) у визначених законом випадках владний (процесуальний) вплив одного суб'єкта правоохоронної діяльності на іншого, що ґрунтується на сформованих засадах (принципах) спільної діяльності, нормах законодавства, адміністративних договорах, меморандумах про співробітництво у визначених формах, в межах визначеного механізму з метою досягнення завдань суб'єктів взаємодії.

Шкіндюк В.І. робить такий висновок: взаємодія у сфері правоохоронної діяльності – це передбачений нормами чинного законодавства, обумовлений цілями, умовами, завданнями, а також компетенцією правоохоронних органів зв'язок між діями суб'єктів правоохоронної діяльності, що має за мету вирішення конкретних завдань в межах реалізації правоохоронної функції держави.

Незважаючи на досить широке застосування поняття «взаємодія», на сьогодні не існує загальноприйнятого його визначення. На наш погляд, для обґрунтованого тлумачення цього поняття необхідно враховувати контекст. В нашому випадку – сферу діяльності ДПСУ та ДСНС України.

Взаємодію ДПСУ з суб'єктами сектору безпеки і оборони – це врегульована законодавством, погоджена за метою, часом і місцем діяльність ДПСУ та інших суб'єктів з метою захисту національних інтересів України від загроз та виконання завдань із забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України шляхом найбільш ефективного поєднання сил, засобів і методів, що притаманні вказаним суб'єктам [8, с. 50].

Кодекс цивільного захисту України та Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» як основні нормативно-правові акти у сфері правового режиму надзвичайного стану не містять визначень поняття «організація взаємодії», хоча цей термін у їх нормах вживається. Законодавство містить лише окремі дефініції взаємодії.

У Положенні про організацію та несення служби з охорони органів державної влади військовими частинами і підрозділами Національної гвардії України, взаємодія визначається як узгоджені за метою, завданням, місцем, часом та способом виконання завдань дії військових частин і підрозділів для досягнення мети [9, п. 1].

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що понятійно-категоріальний апарат взаємодії Державної прикордонної служби України (ДПСУ) та Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України) у процесі реалізації заходів правового режиму надзвичайного стану є складним міжвідомчим утворенням, яке потребує подальшого теоретичного осмислення та вдосконалення нормативного забезпечення.

Органи охорони державного кордону (ООДК) визначено як основну оперативно-службову ланку системи ДПСУ, що виконує завдання з охорони та захисту державного кордону, забезпечення прикордонного режиму, проведення прикордонного контролю та участі у заходах правового режиму надзвичайного стану. Територіальні органи ДСНС України, у свою чергу, реалізують на регіональному рівні державну політику у сфері цивільного захисту, запобігання і ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, пожежної й техногенної безпеки.

Встановлено, що взаємодія між зазначеними органами є нормативно врегульованою, узгодженою за метою, завданнями, місцем, часом і способами діяльністю, спрямованою на забезпечення безпеки громадян, територіальної цілісності держави та стабільності системи державного управління під час надзвичайного стану. Ефективність такої взаємодії залежить від рівня нормативного врегулювання, чіткості розподілу компетенцій, уніфікації управлінських процедур і наявності спільних алгоритмів реагування на кризові ситуації.

Запропоновано трактувати взаємодію ДПСУ та ДСНС України як системну, організаційно-правову діяльність, спрямовану на узгодження дій сил і засобів двох відомств під час виконання заходів правового режиму надзвичайного стану. Удосконалення цього механізму потребує:

– оновлення правової бази, зокрема внесення змін до Кодексу цивільного захисту України та Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»;

– розроблення єдиних стандартів міжвідомчої координації;

– формування спільного інформаційно-комунікаційного середовища та алгоритмів дій;

– підвищення рівня підготовки персоналу через спільні навчання і тренування.

Отже, взаємодія ДПСУ та ДСНС України у сфері забезпечення виконання заходів правового режиму надзвичайного стану є необхідним елементом національної безпеки, що має ґрунтуватися на єдиних доктринальних засадах, чіткому правовому регулюванні та системному підході до організації управління в умовах кризових ситуацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Державну прикордонну службу України Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text.
2. Про затвердження Положення про орган охорони державного кордону ДПСУ: наказ МВС України від 30.11.2018 № 971. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z1468-18.
3. Кодекс цивільного захисту України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 34-35, ст. 458. URL: https://surl.li/wskcyu.
4. Територіальні органи ДСНС України та підпорядковані підрозділи. Офіційний інформаційний сервер ДСНС. URL: https://surl.li/kktrtb.
5. Про утворення територіальних органів Державної служби з надзвичайних ситуацій та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету міністрів України від 21.01.2013 № 33. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/33-2013-%D0%BF#Text.
6. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту: Постанова Кабінету міністрів України від 09.01.2014 № 11: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11-2014-%D0%BF#Text.
7. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету міністрів України від 16.12.2015 № 1052. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-%D0%BF#Text.
8. Трофіменко О.В., Ляшук Р.М., Вичавка В.І. Правове регулювання взаємодії Державної прикордонної служби України та суб'єктів сектору безпеки і оборони. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2024. № 70. С. 59–63. DOI https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.70.10.
9. Про затвердження Положення про організацію та несення служби з охорони органів державної влади військовими частинами і підрозділами Національної гвардії України: наказ МВС України від 20.07.2016 № 692. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1140-16#Text.
10. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2000. № 23. Ст. 176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14.

УДК 347.45
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.15

ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ

Чорнописька В.З.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3230-5971
e-mail: Viktoriia.Z.Chornopyska@lpnu.ua

Капітан О.І.,
доктор філософії в галузі права, доцент,
доцент кафедри права
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького
ORCID: 0000-0002-1788-7838
e-mail: ola.kapitan1980@gmail.com

Чорнописька В.З., Капітан О.І. Вплив воєнного стану на виконання цивільно-правових договорів.

Стаття присвячена дослідженню правових наслідків невиконання та неналежного виконання договірних зобов'язань в умовах воєнного стану, запровадженого у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України. У роботі визначено, що воєнний стан і бойові дії відносяться до форс-мажорних обставин, однак їхнє офіційне визнання не є універсальною підставою для звільнення від відповідальності за всіма договорами. Ключовим є встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку між воєнними подіями та неможливістю виконання конкретного зобов'язання. Звертається увага на те, що судова практика фіксує випадки зловживання правом посилання на форс-мажор, коли сторони без достатніх підстав уникають виконання своїх обов'язків, що створює загрозу стабільності бізнесу, знижує довіру до договірних відносин і перевантажує судову систему.

Окремо проаналізовано роль Торгово-промислової палати України як спеціально уповноваженого органу, що видає сертифікати про підтвердження факту настання обставин непереборної сили. Підкреслено, що загальні листи ТПП носять інформаційний характер і не підтверджують конкретного випадку невиконання договору, тому не можуть бути єдиним і достатнім доказом у судовому процесі. Натомість сертифікати або інші документи, що підтверджують реальну неможливість виконання зобов'язання, мають першочергове значення.

У статті розглянуто особливості правового регулювання відносин між позичальниками і фінансовими установами на підставі Закону №2120-IX від 15 березня 2022 року, який передбачає тимчасове звільнення позичальників від нарахування штрафних санкцій і пені, заборону підвищення процентних ставок та обмеження дій іпотекодержателів. Водночас зазначено, що практика застосування цього закону виявила низку прогалин, зокрема відсутність чітко визначених механізмів надання кредитних канікул, що викликає конфлікти між банками та позичальниками.

Також проведено порівняння із застосуванням інституту форс-мажору під час пандемії COVID-19, коли також активно видавалися сертифікати ТПП, однак обставини пандемії та війни мають суттєві відмінності за масштабами та характером впливу на економіку. Зроблено акцент на розмежуванні понять «форс-мажор» (повна неможливість виконання договору) та «істотна зміна обставин» (ст. 652 ЦК України), яка лише ускладнює виконання зобов'язань, але не робить їх абсолютно неможливими.

У підсумку обґрунтовується висновок, що інститут форс-мажору в умовах воєнного стану потребує вдосконалення як у законодавчій, так і у судовій площині. Пропонується закріплення чіткої процедури доведення настання форс-мажорних обставин, визначення відповідальності за їх недобросовісне використання, а також формування сталої судової практики, яка забезпечить баланс між інтересами сторін і правову визначеність у договірних відносинах. Реалізація цих змін сприятиме підвищенню ефективності господарського обороту, стабільності економіки та утвердженню верховенства права в Україні.

Ключові слова: воєнний стан, форс-мажор, COVID-19, Цивільний кодекс, Торгово-промислова палата України, військова агресія, договір, договірне зобов'язання.

Chornopyska V.Z., Kapitan O.I. Impact of martial state on the execution of civil contracts.

The article is devoted to the study of the legal consequences of non-fulfillment and improper fulfillment of contractual obligations in the conditions of martial law introduced in connection with the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The work determines that martial law and hostilities are force majeure circumstances, however, their official recognition is not a universal basis for exemption from liability under all contracts. The key is to establish a direct causal relationship between military events and the impossibility of fulfilling a specific obligation. Attention is drawn to the fact that judicial practice records cases of abuse of the right to refer to force majeure, when the parties without sufficient grounds avoid fulfilling their obligations, which creates a threat to business stability, reduces trust in contractual relations and overloads the judicial system.

Separately, the role of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry as a specially authorized body issuing certificates confirming the occurrence of force majeure circumstances is analyzed. It is emphasized that general letters of the Chamber of Commerce and Industry are of an informational nature and do not confirm a specific case of non-fulfillment of the contract, therefore they cannot be the only and sufficient evidence in the legal process. Instead, certificates or other documents confirming the real impossibility of fulfilling the obligation are of paramount importance.

The article examines the features of the legal regulation of relations between borrowers and financial institutions on the basis of Law No. 2120-IX of March 15, 2022, which provides for the temporary exemption of borrowers from the accrual of penalties and fines, a ban on increasing interest rates and restrictions on the actions of mortgage holders. At the same time, it is noted that the practice of applying this law has revealed a number of gaps, in particular, the lack of clearly defined mechanisms for providing credit holidays, which causes conflicts between banks and borrowers.

A comparison is also made with the application of the force majeure institution during the COVID-19 pandemic, when CCI certificates were also actively issued, however, the circumstances of the pandemic and war have significant differences in terms of scale and nature of the impact on the economy. Emphasis is placed on the distinction between the concepts of "force majeure" (complete impossibility of fulfilling the contract) and "substantial change of circumstances" (Article 652 of the Civil Code of Ukraine), which only complicates the fulfillment of obligations, but does not make them absolutely impossible.

As a result, the conclusion is substantiated that the force majeure institution in martial law requires improvement both in the legislative and judicial spheres. It is proposed to establish a clear procedure for proving the occurrence of force majeure circumstances, determine liability for their unscrupulous use, as well as form a consistent judicial practice that will ensure a balance between the interests of the parties and legal certainty in contractual relations. The implementation of these changes will contribute to increasing the efficiency of economic turnover, economic stability and the establishment of the rule of law in Ukraine.

Key words: martial law, force majeure, COVID-19, Civil Code, Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, military aggression, contract, contractual obligation.

Постановка проблеми. Військові дії та введення воєнного стану істотно вплинули на економічну сферу та договірні правовідносини в Україні. Значна частина договорів не може бути виконана у визначені строки або у повному обсязі. Постає питання: яким чином визначати наслідки невиконання чи неналежного виконання зобов'язань, які саме обставини можуть бути визнані форс-мажорними, і яким має бути порядок їх доведення? Також проблемним залишається питання зловживання сторонами правом на посилання на форс-мажор, що створює додаткове навантаження на судову систему.

Стан опрацювання проблеми. Проблематика правового регулювання форс-мажорних обставин активно досліджується як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Зокрема, серед українських правників варто відзначити праці О. Дзери, В. Луця, Н. Кузнєцової, І. Спасібо-Фатєєвої, які аналізували загальні питання виконання та забезпечення договірних зобов'язань. Окремі аспекти впливу воєнного стану на цивільно-правові зобов'язання розглядаються у працях М. Буроменського, О. Кохановської, В. Васильєвої. На міжнародному рівні питання форс-мажору як елементу договірного права вивчали M. Fontaine, F. De Ly, R. Zimmermann, які наголошують на важливості балансу між інтересами сторін і добросовісності у договірних відносинах.

Попри наявність наукових напрацювань, відсутність чіткого механізму доведення форс-мажору у вітчизняному законодавстві в умовах воєнного стану залишається проблемним аспектом.

Метою статті є аналіз правових наслідків невиконання зобов'язань у зв'язку з воєнним станом, дослідження сучасної судової практики щодо застосування інституту форс-мажорних обставин, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового механізму підтвердження та застосування форс-мажору в Україні.

Виклад основного матеріалу. Військова агресія російської федерації проти України істотно вплинула на всі сфери суспільного життя, зокрема й на можливість належного виконання цивільно-правових зобов'язань. Очевидно, що значна частина укладених договорів в умовах воєнного стану не буде виконана у повному обсязі. Тому актуальним є питання визначення правових наслідків невиконання чи неналежного виконання зобов'язань у зв'язку із введенням воєнного стану.

З огляду на це, для договорів, відмінних від позики, загального посилання на введення воєнного стану буде недостатньо. Наприклад, якщо покупець відмовляється оплачувати товар, отриманий під час воєнного стану, при тому що має кошти на рахунках, посилання на форс-мажор буде безпідставним, і він нестиме відповідальність на загальних засадах [1].

У юриспруденції термін «форс-мажор» означає надзвичайну й непередбачувану подію, що виникає незалежно від волі сторін договору та унеможливлює виконання ними своїх зобов'язань. У договірних правовідносинах форс-мажорні обставини виступають підставою для звільнення від відповідальності за невиконання домовленостей.

В Україні підтвердження факту форс-мажору здійснює Торгово-промислова палата України (ТПП), як це передбачено Законом України № 671/97-ВР «Про торгово-промислові палати в Україні» [2]. Відповідно до статті 14-1 цього закону, саме ТПП уповноважена видавати сертифікати про настання форс-мажорних обставин. Найбільш активно підприємці та фізичні особи зверталися по такі документи у 2020–2021 роках, під час пандемії COVID-19, коли виникла значна кількість спорів щодо невиконання умов договорів.

На відміну від пандемії, воєнний стан, бойові дії та пов'язані з ними руйнування інфраструктури мають масштабний і всеохопний характер. Враховуючи це, 19 лютого 2022 року ТПП видала загальний лист № 2024/02.0-7.1 [3], яким військові дії офіційно віднесено до форс-мажорних обставин. Цей документ можна додавати до пакета матеріалів під час судових процесів чи досудового врегулювання спорів. Водночас суд може оцінювати його значення по-різному, тож для більшої переконливості рекомендується отримати індивідуальні довідки ТПП, що підтверджують неможливість виконання конкретного договору через форс-мажор. Саме вони доводять причинно-наслідковий зв'язок між обставинами війни та невиконанням зобов'язань.

Законодавство прямо врегульовує вплив форс-мажору на відносини між позичальниками і фінансовими установами. Згідно із Законом України № 2120-IX від 15.03.2022 [4], на період дії воєнного стану та ще 30 днів після його завершення:

- позичальники звільняються від обов'язку здійснювати планові платежі й не несуть відповідальності у вигляді штрафів чи пені; вже нараховані після 24 лютого неустойки мають бути списані;
- кредиторам забороняється підвищувати процентну ставку у зв'язку з простроченням платежів (виняток – якщо договір передбачає змінювану ставку);
- іпотекодержач не має права протягом цього періоду відчужувати предмет іпотеки чи виселяти мешканців.

Проте ці положення не вирішують усіх проблем. Деякі банки не погоджуються надавати позичальникам «кредитні канікули». Тому доцільним видається внесення змін до законодавства, які б передбачали обов'язкове надання кредитних канікул позичальникам у разі підтвердження їхньої фінансової неспроможності.

У сфері господарських відносин застосування форс-мажору залежить від умов конкретного договору: строків його дії, визначених підстав звільнення від відповідальності, наявності та змісту спеціального застереження. Спори щодо форс-мажору у зв'язку з воєнним станом розглядають господарські суди. При цьому ключовими будуть такі питання:

- чи повідомила сторона контрагента про неможливість виконати зобов'язання у найкоротший строк;
- чи існує безпосередній зв'язок між воєнними діями та невиконанням умов договору;
- у якому саме регіоні мали виконуватись зобов'язання (адже ситуація на заході й сході країни суттєво різниться);
- як саме у договорі визначено поняття форс-мажору та його наслідки [5].

Форс-мажор у праві розуміється як надзвичайна та непередбачувана подія, яка об'єктивно унеможливлює виконання стороною договору своїх зобов'язань. Його наявність може слугувати підставою для звільнення від відповідальності, однак не від самого обов'язку виконати зобов'язання.

У практиці Верховного Суду вироблено кілька ключових підходів щодо застосування цього інституту.

Сертифікат Торгово-промислової палати (далі ТПП) не є єдиним чи обов'язковим доказом настання форс-мажору. Суд оцінює всі надані сторонами докази в сукупності. Тому відсутність сертифіката не виключає можливості доведення існування форс-мажорних обставин іншими документами чи свідченнями.

Загальний лист ТПП, яким військові дії віднесено до форс-мажорних обставин, має лише інформаційний характер. Він не є сертифікатом у розумінні Закону «Про ТПП» і не підтверджує безпосередній причинно-наслідковий зв'язок між війною та невиконанням конкретного договору. Отже, використання цього листа як єдиного доказу не є достатнім.

Обов'язок доведення форс-мажору лежить на тій стороні, яка не виконала зобов'язання. Інша сторона (кредитор) повинна довести лише факт невиконання. Форс-мажор може підтверджуватися як сертифікатом ТПП, так і іншими доказами – актами державних органів, довідками, матеріалами про зруйнування чи неможливість доступу до об'єкта.

Форс-мажор не звільняє від відповідальності у вигляді інфляційних втрат та трьох відсотків річних. Такі платежі є способом компенсації та збереження вартості боргу, а не штрафною санкцією.

Сторона, яка зазнала впливу непереборної сили, повинна повідомити контрагента про неможливість виконання зобов'язання у найкоротший строк. Несвоєчасне повідомлення може позбавити права посилатися на форс-мажор, якщо це прямо передбачено договором. При цьому сертифікат ТПП може бути поданий пізніше, але факт повідомлення має бути зафіксований вчасно.

Верховний Суд розрізняє два правові механізми:

- форс-мажор (ст. 617 ЦК України) – події, що роблять виконання зобов'язання неможливим [6];
- істотна зміна обставин (ст. 652 ЦК України) – ситуації, коли виконання залишається можливим, але суттєво ускладненим чи економічно невигідним [6].

Наслідки також різні: форс-мажор звільняє від відповідальності, а істотна зміна обставин може стати підставою для зміни або розірвання договору.

Форс-мажор не має преюдиційного значення: він може впливати на одні зобов'язання сторони, але не поширюватися на інші. Тому суди окремо оцінюють обставини щодо кожного договору.

У сфері державних закупівель форс-мажор є підставою для продовження строків дії договору чи строків виконання зобов'язань. Водночас це можливо лише за взаємною згодою сторін, а не в односторонньому порядку чи за рішенням суду [7].

Факт запровадження воєнного стану в Україні не потребує додаткового доведення. Водночас сторонам договірних зобов'язань необхідно підтвердити наявність конкретних форс-мажорних обставин, які унеможливлюють виконання ними своїх обов'язків у зв'язку з агресією росії та окупацією частини територій України. Найчастіше такими обставинами є призупинення виробництва, знищення або пошкодження підприємств і установ, а також мобілізація працівників.

Важливо підкреслити, що форс-мажор не скасовує сам обов'язок виконати договір, а лише відтерміновує його реалізацію та звільняє від відповідальності, якщо існували об'єктивні причини. У період воєнного стану особливо значущим залишається виконання податкових та фінансових зобов'язань, адже їхнє ігнорування негативно впливає на бізнес та економіку країни загалом.

Таким чином, воєнний стан належить до обставин непереборної сили, які неможливо передбачити чи запобігти їм. Проте його офіційне визнання саме по собі не означає автоматичного застосування в усіх випадках як форс-мажору. Сторона зобов'язань повинна довести, що їх виконання є неможливим. Судова практика засвідчує численні випадки зловживання цим правом, коли воєнний стан використовується як привід для відмови від виконання обов'язків, що шкодить бізнесу та перевантажує судову систему.

Отже, на законодавчому рівні необхідно вдосконалити процедуру доведення форс-мажору, визначити відповідальність за зловживання, а можливо й запровадити кримінальну відповідальність у таких випадках. У нинішніх умовах основним завданням кожного громадянина є підтримка Збройних Сил України та держави загалом, тому маніпуляції з правами, що погіршують ситуацію в країні, є абсолютно неприпустимими [8, с. 34].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє висновувати, що воєнний стан та пов'язані з ним події об'єктивно належать до форс-мажорних обставин, однак їх офіційне визнання не звільняє автоматично від виконання усіх договірних зобов'язань. Ключовим чинником є доведення безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між обставинами війни та неможливістю виконання конкретного договору. Судова практика підтверджує: саме сторона, яка не виконала свої зобов'язання, повинна довести наявність форс-мажору, тоді як контрагент зобов'язаний лише підтвердити факт порушення.

Водночас аналіз практики свідчить про наявність зловживань, коли воєнний стан використовується як універсальне виправдання невиконання договорів, що призводить до негативних наслідків для бізнесу та перевантажує судову систему. Тому на законодавчому рівні необхідно розробити

більш чіткі процедури доведення форс-мажорних обставин, у тому числі встановити обов'язковість повідомлення контрагента у визначені строки та уточнити правові наслідки недобросовісного використання цього інституту.

Особливу увагу слід приділити сфері фінансово-кредитних відносин, де попри ухвалення спеціальних законодавчих актів, продовжують виникати конфлікти між банками та позичальниками. Запровадження єдиних правил надання «кредитних канікул» у випадку підтвердженої фінансової неспроможності могло б значно знизити соціальну напругу та сприяти стабільності фінансової системи.

Таким чином, інститут форс-мажору в умовах воєнного стану потребує подальшого вдосконалення як на рівні законодавства, так і у правозастосовній практиці. Вирішення цих проблем сприятиме збереженню балансу інтересів сторін у договірних відносинах, підвищенню правової визначеності та зміцненню економічної стабільності держави у надзвичайних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Воєнний стан: чи змінились наслідки невиконання цивільно-правових зобов'язань? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/210706_vonniy-stan-chi-zmnilis-nasldki-nevikonannya-tsivlno-pravovikh-zobovyazan (дата звернення: 08.10.2025).
2. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» № 671/97-ВР від 02.12.1997. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 08.10.2025).
3. Загальний лист Торгово-промислової палати України № 2024/02.0-7.1. *Офіційний сайт Торгово-промислової палати України.* URL: https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf (дата звернення: 08.10.2025).
4. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#Text (дата звернення: 08.10.2025).
5. Форс-мажор (воєнний стан) і порушення умов договорів. URL: https://lotysh.com/fors-major-voennyi-stan/ (дата звернення: 08.10.2025).
6. Цивільний кодекс України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 08.10.2025).
7. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин.URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_fors_major_14_06_2024.pdf (дата звернення: 08.10.2025).
8. Возняковська К.А. Щодо питання укладення договорів у воєнний час. *Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень:* матеріали конференції МЦНД (м. Рівне, 9 вересня 2022 р.). Рівне, 2022. С. 33–35.

УДК 340.15 : 321.02
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.16

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА КАДРОВА ДИНАМІКА СЕКРЕТАРІВ ГУБЕРНСЬКИХ СУДОВИХ ПАЛАТ ДОРЕФОРМЕНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: НА МАТЕРІАЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1832–1864 рр.)

Шевчук А.В.,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту
Державного університету «Житомирська політехніка»
ORCID: 0000-0001-9023-5214

Шевчук А.В. Правовий статус та кадрова динаміка секретарів губернських судових палат дореформеної Російської імперії: на матеріалах Волинської губернії (1832–1864 рр.).

У статті досліджується правовий статус та кадрова динаміка секретарів Волинських палат кримінального та цивільного судів протягом 1832–1864 рр. як відображення трансформації судової системи Правобережної України в контексті уніфікаційної політики після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. На основі просопографічного аналізу формулярних списків, офіційних довідників та архівних джерел реконструйовано персональний склад секретарського корпусу, виявлено особливості призначення, чинопросування та функціональних повноважень цієї ключової категорії судових чиновників.

Дослідження виявили фундаментальні інституційні відмінності між палатами. Цивільна палата демонструвала високу стабільність: за 32 роки змінилося 4 секретарі (середній термін – 8 років, одноосібне секретарство). Кримінальна палата характеризувалася нестабільністю: 13 осіб, подвійне секретарство, три періоди вакансій, середній термін – 5 років. Критичним феноменом є введення статусу «виконуючий обов'язки» для всіх секретарів кримінальної палати протягом 1851–1861 рр. як симптом системної кризи: влада визнавала тимчасовість існуючої моделі, але не могла здійснити негайну трансформацію. Зникнення позначення «в. о.» у 1861 р. маркує перехід до активної підготовки судової реформи 1864 р.

Аналіз формулярних списків К. Соколовського та С. Калитовича виявляє різні моделі кар'єрного просування. Обидва представляли збіднілу польську шляхту без нерухомості, повністю залежну від жалування. Етнонаціональний аналіз засвідчив абсолютну польську домінацію, що суперечило курсу на русифікацію, але відображало залежність режиму від локальних освічених еліт. Інститут секретарів постає як мікрокосм суперечностей пізньої Російської імперії: формальний універсалізм бюрократичних процедур співіснував із залежністю від етнічно чужих еліт, декларована уніфікація – з різноманіттям локальних практик, стабільність однієї установи – з кризою іншої. Мікроісторія секретарського корпусу дозволяє побачити, як судова реформа 1864 р. визрівала в повсякденних практиках конкретних чиновників губернських установ.

Ключові слова: секретарі судових палат, Волинська палата кримінального суду, Волинська палата цивільного суду, Правобережна Україна, виконуючий обов'язки, кадрова динаміка, Табель про ранги, судова реформа 1864 р., уніфікаційна політика.

Shevchuk A.V. the legal status and staff dynamics of the secretaries of the provincial judicial chambers in the pre-reform Russian empire: a case study of the Volyn governorate (1832–1864).

The article examines the legal status and personnel dynamics of the secretaries of the Volyn Chambers of the Criminal and Civil Courts between 1832 and 1864, reflecting the transformation of the judicial system in Right-Bank Ukraine within the context of the unification policy following the suppression of the November Uprising of 1830–1831. Based on a prosopographic analysis of service records, official directories, and archival sources, the personal composition of the secretarial corps has been reconstructed, revealing the specifics of appointment, rank promotion, and functional responsibilities of this key category of court officials.

The study revealed fundamental institutional differences between the chambers. The Civil Chamber demonstrated high stability: over 32 years, only 4 secretaries changed (average term – 8 years, single-person secretariat). The Criminal Chamber was characterized by instability: 13 individuals, dual

secretariat, three periods of vacancies, with an average term of 5 years. A critical phenomenon was the introduction of the «acting» status for all secretaries of the Criminal Chamber during 1851–1861, a symptom of a systemic crisis: the authorities acknowledged the temporary nature of the existing model but were unable to carry out an immediate transformation. The disappearance of the «acting» designation in 1861 marks the transition to active preparation for the Judicial Reform of 1864.

An analysis of the service records of K. Sokholovsky and S. Kalytovych reveals different models of career success. Both represented the impoverished Polish shlyakhta (nobility) without real estate, fully dependent on their salaries. Ethno-national analysis confirmed absolute Polish dominance, which contradicted the course of Russification but reflected the regime's dependence on local educated elites. The institution of secretaries emerges as a microcosm of the contradictions of the late Russian Empire: the formal universalism of bureaucratic procedures coexisted with dependence on ethnically alien elites, declared unification with a diversity of local practices, and the stability of one institution with the crisis of another. The microhistory of the secretarial corps allows us to see how the Judicial Reform of 1864 matured in the daily practices of specific officials of provincial institutions.

Key words: Court Chamber Secretaries, Volyn Chamber of the Criminal Court, Volyn Chamber of the Civil Court, Right-Bank Ukraine, Acting Official, Personnel Dynamics, Table of Ranks, Judicial Reform of 1864, Unification Policy.

Постановка проблеми. Інкорпорація правобережних територій до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої призвела до суттєвих змін у адмініструванні та судовій владі захоплених територій. На початковому етапі було вирішено ліквідувати шляхетське самоврядування та річпосполитську судову традицію, запровадити імперську систему управління та сконструювати судову владу згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Проте, з приходом до влади Павла I для отримання підтримки з боку локальних еліт було повернуто окремі елементи річпосполитської судової традиції під контролем імперського судочинства. Домінування шляхти у судовій сфері було продовжено за правління Олександра I. Однак Микола I взяв курс на бюрократизацію та ліквідацію регіональних особливостей адміністрування, що стало однією з причин Листопадового повстання 1830–1831 рр. Після його придушення верховна влада розпочала знищення «правової автономії»: трансформацію судових структур до загальноімперського відповідника, перегляд системи заповнення виборних посад, поступова відміна Третього Литовського статуту та сеймових конституцій.

Ключову роль в організації судової влади на губернському рівні відігравали палати кримінального та цивільного суду, які не лише були ревізійно-апеляційними установами, але й керували роботою уїздних судів[1] та магістратів. Вирішальне значення в організації роботи цих бюрократичних установ відігравали секретарі. Ким вони були, як часто змінювалися, яким був їхній просопографічний портрет? На ці та інші запитання спробуємо відповісти у цій статті.

Мета дослідження: реконструювати правовий статус, функціональні повноваження та кадрову динаміку секретарів Волинських губернських палат кримінального та цивільного судів протягом 1832–1864 рр., виявити особливості їхнього призначення, чинопросування та роль у трансформації судової системи Правобережної України в контексті загальноімперської уніфікаційної політики після придушення Листопадового повстання 1830–1831 рр. та підготовки до судової реформи 1864 р.

Стан опрацювання проблематики. Судова система Російської імперії та її функціонування на приєднаних територіях (у нашому випадку у Київській, Подільській і Волинській губерніях. – Авт.) стала предметом дослідження численних вітчизняних і зарубіжних істориків, правознавців та юристів-практиків. Аналіз історіографії доцільно здійснити у хронологічній послідовності, виокремивши три ключові етапи: дорадянський, радянський та сучасний, що дає змогу прослідкувати трансформацію дослідницьких парадигм та методологічних підходів до вивчення проблеми.

Запровадження судової реформи 1864 р. викликало інтерес до станової судової організації (1775–1864 рр.) задля виявлення її недоліків та обґрунтування необхідності перетворень. Представники державної школи демонстрували неоднозначні оцінки станового правосуддя: О. Градовський, визнаючи певні позитивні аспекти станової судової системи [1, с. 202, 225-228], водночас критикував її підлеглість адміністративній владі [2, с. 419-420, 435]. Г. Джаншиєв звертав увагу на поширення хабарництва серед суддів та їхню залежність від вищих адміністративних чиновників [3, с. 11, 20]. І. Бєляєв підкреслював вирішальну роль губернаторів у комплектуванні суддівського корпусу та обстоював ідею відділення суду від адміністрації [4, с. 649-650]. Д. Самоквасов та

[1] В українській історіографії поширений термін «повітовий» (від пол. powiat), який офіційно вживався протягом 1797–1831 рр. для підкреслення зв'язку з річпосполитською судовою традицією. Натомість, аби акцентувати на інституційних змінах після 1831 р., ми використовуємо термін «уїздний».

Й. Гессен наголошували на відсутності автономії судової влади, тривалості процесів та інквізиційному характері судочинства [5, с. 581-582; 6, с. 8-16].

Радянський період історіографії відзначався обов'язковим застосуванням класового аналізу у дослідженнях. А. Дубровіна, вивчаючи судові інституції українських губерній, інтерпретувала дворянську монополію в судах як вияв «диктатури дворянства» та звинувачувала систему у підпорядкуванні губернській адміністрації, затягуванні справ і розкраданні канцелярським апаратом [7, с. 77, 82-86]. П. Щербина, аналізуючи судову організацію Правобережної України, наголошував на її станових характеристиках і наявності паралельних юрисдикцій, що дозволяло розглядати ідентичні справи в різних судових інстанціях, партикуляризмі правових норм та домінуванні шляхетства в судових установах. Ключовою вадою системи він визначав правову нерівність, зумовлену застосуванням різних законодавчих актів до представників окремих станів [8, с. 36-58].

У сучасній історіографії колективна монографія Інституту держави і права НАНУ узагальнює напрацювання з історії судової влади на українських землях, пов'язуючи уніфікаційні заходи з ідеологією просвіченого абсолютизму, що призвело до ігнорування місцевих правових традицій [9]. А. Коробович пов'язує Листопадове повстання з активізацією уніфікаційного курсу на західних окраїнах імперії [10]. Е. і М. Тадени акцентують на дефіциті кадрових та інституційних можливостей для оперативної інтеграції етнічно й конфесійно строкатих територій [11, p. 53]. Ф. Ґілліс характеризує «польське питання» як подвійний виклик для царської влади: потребу придушення сепаратистських настроїв та пошук нових механізмів консолідації лояльних підданих [12, p. 4]. В. Шандра високо оцінює діяльність совісних судів із виборним суддівським складом, підкреслюючи, що практики цих установ свідчать про їхню затребуваність у суспільстві, а совісними суддями були авторитетні представники місцевої еліти [13].

Досліджуючи кадровий склад головних судів Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст., А. Шевчук встановив, що на початковому етапі на посади секретарів департаментів призначали лівобережних чиновників, у лояльності яких верховна влада не мала сумнівів, проте вже на початку XIX ст. ці місця почали обіймати представники місцевої безпомісної шляхти. Тривалість перебування секретарів на посадах (від 6 до 14 років), порівняно високе жалування та можливості кар'єрного зростання свідчили про зацікавленість влади у стабільному функціонуванні судових установ та успішну інтеграцію частини локальних еліт у російську бюрократичну систему [14, с. 258-262].

Губернські палати кримінального та цивільного судів правобережних губерній, як і їхній кадровий склад, залишаються практично поза увагою дослідників, що становить значну прогалину у вивченні судової системи регіону. Окремі аспекти функціонування цих установ, зокрема кадрові практики засідателів Волинської палати цивільного суду, стали предметом наших попередніх досліджень[1], проте виборні посадовці, чиновництво та канцелярський апарат палат досі не отримали комплексного висвітлення. Це пояснюється міждисциплінарним характером проблематики, що вимагає поєднання історичних та юридичних компетенцій, надзвичайно великим обсягом архівних матеріалів (лише фонди 17 та 18 Державного архіву Житомирської області налічують понад 10 тисяч справ) та високою трудомісткістю їх опрацювання. Брак комплексного дослідження цієї ключової судової інституції унеможливлює адекватне розуміння механізмів трансформації правосуддя на Правобережжі в контексті загальноімперської уніфікаційної політики після 1831 р. та підготовки до судової реформи 1864 р.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. секретарі департаментів головних судів Правобережної України відігравали ключову роль у функціонуванні судових установ, виконуючи значно ширші функції, ніж передбачала їхня номінальна посада. Вони керували роботою канцелярського апарату, готували документи для розгляду, оформляли остаточні вироки, які подавалися цивільному губернатору на схвалення, вели листування з губернським правлінням та Сенатом, утримували архіви та фактично забезпечували безперервність діловодства під час чотиримісячних вакацій виборних членів суду. Специфічні кваліфікаційні вимоги до цих посадовців – обов'язкове володіння польською мовою, знання річпосполитського права та судочинства, здатність знаходити спільну мову з місцевою шляхтою – робили їх незамінною сполучною ланкою між імперською адміністративною системою та правовими традиціями інкорпорованих територій. Еволюція кадрового складу секретарів – від лівобережних чиновників наприкінці XVIII ст., у лояльності яких верховна влада не мала сумнівів, до локальної безпомісної шляхти на початку XIX ст., яка розгля-

[1] Доведено, що кадрові практики Волинської палати цивільного суду ілюструють складний характер трансформації судової влади: формальне збереження виборності засідателів поєднувалося з реальним адміністративним контролем через схвалення кандидатів, призначення засідателів від корони, можливість дострокового звільнення та селективне нагородження чинами й орденами. Ця система дозволяла владі залучати місцеву еліту до судочинства, але забезпечувала централізований контроль над судовою установою [15].

дала цю посаду як привабливу можливість кар'єрного зростання та матеріального забезпечення (жалування 350-800 руб. на рік значно перевищувало доходи інших канцелярських службовців) – відображає поступову інтеграцію правобережних еліт у російську бюрократичну систему. Водночас влада зберігала жорсткий контроль над цією категорією чиновників: на відміну від виборних членів суду, секретарі не мали права на тривалі відпустки і були зобов'язані забезпечувати безперебійну роботу департаментів навіть під час вакацій виборних посадовців, а їхнє призначення здійснювалося за участю не лише губернської адміністрації, але й голів відповідних департаментів, що мінімізувало ризики конфліктів та непорозумінь всередині установи [14, с. 258-262].

Ліквідація головних судів та створення у 1831 р. губернських палат цивільного та кримінального суду за загальноімперським зразком [16] змінили як організаційну структуру судових установ, так і статус, функції та кадрові практики секретарів, які в новій системі залишилися ключовими фігурами канцелярського апарату.

Ключову роль в організації роботи губернських палат кримінального і цивільного судів протягом 1832–1864 рр. продовжував відігравати секретар. Це повинен був бути чиновник, який би мав повну довіру з боку локальної адміністрації, вмів знаходити спільну мову з головою палати, радником (згодом – заступником голови) та засідателями, організовував роботу численних чиновників (які інколи мали навіть вищий чин. – Авт.): протоколістів, реєстраторів, архіваріусів тощо та канцеляристів (Ст. 2389) [17, с. 477]. Зазначимо високі вимоги до секретарів губернських палат кримінального та цивільного судів: вони призначалися на посади зі схвалення міністра юстиції, який обирав одну з трьох запропонованих йому кандидатур, у той час як інші чиновники і канцеляристи призначалися, переміщувалися та звільнялися судовими органами самостійно (Ст. 2390) [17, с. 477]. Врахуємо й великий обсяг необхідних знань, якими повинні були володіти секретарі. До компетенції кримінальної палати відносилися: ревізійний процес кримінальних справ, які в обов'язковому порядку надходили з судів першої інстанції (уїздних та магістратів/ратуш); первинне розслідування службових злочинів; незаконне володіння кріпаками тими особами, які не мали на це право та про розділення сімей кріпосних при продажах; приватні скарги про порушення порядку судочинства підконтрольних судів (Ст. 2392). До повноважень цивільної палати: ревізія цивільних судових справ; скарги на порядок судочинства нижчих судових інстанцій; справи про опіки; судові справи про нерухоме майно в різних губерніях та уїздах; про громадську міську власність; спірні справи про право власності на книги та інші твори мистецтва; про спеціальне межування та здійснення кріпосних актів (документ про право власності на маєток) (Ст. 2395) [17, с. 477-478].

Аналізуючи кадрову динаміку секретарів Волинської палати кримінального суду протягом 1832–1864 рр. (Додаток 1) зауважимо про значні обсяги справ, що мало наслідком роботу двох секретарів. За 32 роки змінилося 13 осіб, що становить майже 5 років перебування на посаді (найдовше працювали – титулярні радники Л. Влодек та І. Соботович (по 7 років), найменше – титулярний радник П. Рженецький (1 рік)). Періоди вакансій (1837, 1846, 1850 рр.) свідчать про ретельний підбір кваліфікованих кадрів та важливо зрозуміти, що один секретар залишався для виконання обов'язків, що не паралізувало роботу. Аналіз чинопросування показує реальне функціонування Табелі про ранги: секретарі призначалися переважно у чинах від колезького реєстратора (XIV клас) до титулярного радника (IX клас), і деякі отримували підвищення під час служби – наприклад, В. Чугалинський став колезьким асесором (1837), а О. Козловський отримав губернського секретаря (1842).

Додаток 1

Секретарі Волинської палати кримінального суду (1832–1864 рр.)[1]

<table>
<tr><td>Роки</td><td colspan="2">Секретарі</td></tr>
<tr><td>1832–33</td><td rowspan="2">В. Подловський (титулярний радник)</td><td>Т. Опоцький (титулярний радник)</td></tr>
<tr><td>1834–36</td><td rowspan="3">В. Чугалинський (титулярний радник, з 1837 р. – колезький асесор)</td></tr>
<tr><td>1837</td><td>вакансія</td></tr>
<tr><td>1838</td><td>П. Рженецький (титулярний радник)</td></tr>
<tr><td>1839</td><td rowspan="2">О. Козловський (колезький реєстратор, з 1842 р. – губернський секретар)</td></tr>
<tr><td>1840–45</td><td>К. Михайловський (колезький секретар, з 1845 р. – титулярний радник)</td></tr>
</table>

[1] Складено автором на підставі: [18; 19; 20; 21].

1846	І. Федоровський (колезький секретар, з 1850 р. – титулярний радник)	вакансія
1847–49		І Бонецький (губернський секретар)
1850		вакансія
1851[1]–52	А. Бялостоцький (колезький секретар)	М. Гриневич (колезький секретар)
1853–56		В. Спаський (губернський секретар)
1857-64	Л. Влодек (титулярний радник)	І. Соботович (титулярний радник)

Етнонаціональний аналіз прізвищ виявляє абсолютну **польську домінанту** серед секретарів, що відображало історичну спадщину Правобережної України та суперечило русифікаторській політиці після повстання 1830–1831 рр., але практична потреба в освічених кадрах змушувала толерувати польську присутність у судових установах. Це відображає більш широку проблему Російської імперії – дефіцит власних кваліфікованих кадрів для управління різноманітними окраїнами, що робило режим залежним від локальних еліт, чия лояльність не завжди була безумовною. Водночас функціонування Табелі про ранги, коли секретарі призначалися у чинах від колезького реєстратора до титулярного радника і поступово просувалися по службових сходах, демонструє властивості бюрократичної системи, яка формально не розрізняла етнічного походження та оцінювала службовців за єдиними критеріями.

Ключовим інституційним феноменом є введення статусу «виконуючий обов'язки» з 1851 р. для всіх секретарів, який зберігався до 1861 р. Це явище виходить за межі локальної адміністративної практики однієї губернської установи і набуває значення симптому системної кризи дореформеної судової системи. Формальна тимчасовість усіх призначень у період, коли в суспільстві та владних колах дедалі голосніше лунали заклики до радикального реформування правосуддя, свідчила про усвідомлення неминучості фундаментальних змін. Влада фактично визнавала, що існуюча система є перехідною і приреченою на ліквідацію, але через консерватизм бюрократичного апарату, відсутність чіткого плану реформ та опір частини еліт не могла здійснити негайну трансформацію. Статус «в. о.» став своєрідним бюрократичним компромісом між визнанням необхідності змін та неготовністю до їх практичного втілення. Це може відображати очікування адміністративних реформ або бюрократичну перестраховку в умовах невизначеності щодо майбутнього судової системи. Символічно, що позначення «в. о.» зникає саме в 1861 р. – рік скасування кріпосного права та активної підготовки до судової реформи 1864 р., що може свідчити про стабілізацію очікувань або адміністративне рішення легалізувати фактичний стан після десятиліття формальної тимчасовості.

Таким чином, мікроісторія секретарського корпусу Волинської палати кримінального суду є концентрованим відображенням макропроцесів трансформації Російської імперії у критичний період переходу від традиційного суспільства до модерного. Вона демонструє, як бюрократична інерція миколаївської доби поступово поступалася усвідомленню необхідності системних змін, як етнічні протиріччя верховної влади співіснували з прагматичними потребами управління, як формальні процедури (Табель про ранги, чинопросування) накладалися на реальні дисфункції системи (низька оплата, вакансії, плинність кадрів). Період 1851–1861 рр. постає як «довге десятиліття очікування», коли старий порядок уже втратив легітимність, але новий ще не був створений – стан, типовий для революційних епох, навіть якщо революція здійснюється «зверху» у формі реформ. Дослідження цього перехідного періоду на рівні конкретної губернської установи дозволяє побачити, як велика історія проявляється в малих долях окремих чиновників, чиї кар'єрні траєкторії, службові переміщення та формальні статуси відображали глибинні суперечності імперії напередодні її найбільшої трансформації з часів Петра І.

***

Аналізуючи кадрову динаміку секретарів Волинської палати цивільного суду протягом 1832–1864 рр. (Додаток 2) спостерігаємо кардинально іншу картину порівняно з палатою кримінального суду. За 32 роки на посаді змінилося лише 4 особи, що становить у середньому 8 років перебування на посаді – майже вдвічі довше, ніж у кримінальній палаті. Найдовше працювали К. Соколовський (12 років, 1845–1857 рр.) та І. Добелевський (11 років, 1832–1843 рр.), тоді як С. Калитович прослужив 6 років (1858–1864 рр.). Принципово важливою відмінністю є те, що установа завжди функціонувала з одним секретарем, що свідчить про менші обсяги справ порівняно з кримінальною палатою. Єдина вакансія 1844 р. була короткостроковою і швидко заповнилася призначенням досвідченого К. Соколовського, який пропрацював наступні 12 років – рекордний термін для обох палат. Аналіз чинопросування підтверджує функціонування Табелі про ранги: К. Соколовський розпочав як колезький секретар (X клас) і став титулярним радником (IX клас) у

[1] Протягом 1851–1861 рр. всі секретарі були виконуючими обов'язки.

1849 р., тобто після 4 років служби, а С. Калитович піднявся з титулярного радника до колезького асесора (VIII клас) у 1860 р., після двох років роботи. Етнонаціональний склад секретарів цивільної палати також демонструє польську домінацію.

Додаток 2

Секретарі Волинської палати цивільного суду (1832–1864 рр.)[1]

Роки	Секретарі
1832–43	І. Добелевський
1844	вакансія
1845–57	К. Соколовський (колезький секретар, з 1849 р. – титулярний радник)
1858–64	С. Калитович (титулярний радник, з 1860 р. – колезький асесор)

Критично важливою відмінністю є повна відсутність статусу «виконуючий обов'язки» у цивільній палаті, на відміну від кримінальної, де всі секретарі мали статус «в. о.» протягом 1851–1861 рр. Це можна пояснити тим, що К. Соколовський працював саме в період 1845–1857 рр., коли його служба продовжувалася в 1851 р. Окрім цього секретарі цивільної палати володіли вищою кваліфікацією у сфері цивільного права – більш технічній та складній галузі, що вимагала знання римського права, майнових відносин, спадкового права тощо, – і тому їхні призначення сприймалися як більш стабільні та довгострокові.

Порівняння двох палат виявляє фундаментальні відмінності в організаційній культурі та кадровій стабільності. Цивільна палата демонструвала набагато вищу стабільність (4 особи за 32 роки проти 13 у кримінальній), довші терміни служби (в середньому 8 років проти 5), відсутність практики подвійного секретарства та єдину короткострокову вакансію проти трьох у кримінальній палаті. Ці відмінності можуть пояснюватися кількома факторами: по-перше, специфікою цивільного судочинства, яке, попри свою технічну складність, не передбачало психологічного тиску роботи з тяжкими злочинами, що робило посаду привабливішою для довгострокової кар'єри; по-друге, відмінностями в обсягах справ – можливо, кримінальна палата справді мала значно більше справ, що вимагало двох секретарів та створювало вищу інтенсивність праці.

Таким чином, порівняльний аналіз секретарських корпусів Волинських палат цивільного та кримінального суду виявляє дві паралельні моделі інституційного розвитку в межах однієї губернської судової системи. Цивільна палата постає як острів стабільності – з довгими термінами служби, мінімальною плинністю кадрів, відсутністю кризових феноменів типу масового застосування статусу «в. о.» та збереженням традиційної моделі одноосібного секретарства. Кримінальна палата, навпаки, демонструє динамічну нестабільність – високу плинність кадрів, необхідність подвійного секретарства, періодичні вакансії та десятирічний період формальної тимчасовості всіх призначень. Ці відмінності дозволяють зробити висновок, що криза дореформеної судової системи проявлялася нерівномірно навіть у межах однієї губернії: кримінальна юстиція, з її моральними дилемами, соціальною напругою та політичною чутливістю, виявилася набагато вразливішою до системних дисфункцій імперії, ніж технічна та менш конфліктна сфера цивільного судочинства. Водночас обидві палати демонструють працездатність російської бюрократичної системи навіть в умовах кризи – незважаючи на всі проблеми, установи продовжували функціонувати, справи розглядалися, а вакансії заповнювалися. Мікроісторія двох губернських палат таким чином стає лабораторією дослідження механізмів функціонування пізньої Російської імперії – з її суперечностями між стабільністю і кризою, між універсалізмом бюрократичних процедур і різноманіттям локальних практик, між етнічними преференціями і прагматичними потребами управління.

***

Формулярні списки про службу секретарів Волинської палати цивільного суду[2] К. Соколовського та С. Калитовича, що зберігаються у Державному архіві Житомирської області (фонд 17 – Волинська палата цивільного суду), надають унікальну можливість реконструювати індивідуальні кар'єрні траєкторії чиновників середньої ланки судової системи Правобережної України. Обидва секретарі належали до римо-католицького віросповідання та дворянського стану, підтвердженого герольдією, що типово для Волинської губернії з її значною польською шляхетською присутністю.

[1] Складено автором на підставі: [18; 19; 20; 21].
[2] У матеріалах фонду 18 (Волинська палата кримінального суду) Державного архіву Житомирської області відсутні формуляри про службу секретарів. У матеріалах фонду 17 (Волинська палата цивільного суду) відклалося 275 справ з формулярними списками про службу, у 18 фонді – 95 справ.

Водночас, обидва не володіли жодною нерухомістю, що вказує на їхню належність до збіднілої дворянської верстви, для якої чиновницька служба була не стільки престижним заняттям, скільки необхідним засобом виживання та збереження соціального статусу.

Каетан Дмитрович Соколовський (1803 р. н.) демонструє складну та нелінійну кар'єру, повну переміщень, тимчасових відставок та повернень на службу. Розпочавши службу у 1824 р. у Кременецькому повітовому суді без класного чину, він за п'ять років досяг посади секретаря, проте перший класний чин отримав лише через вісім років служби (1832 р.) – надзвичайно повільне просування. Його кар'єра 1830-х років нагадує калейдоскоп постійних переміщень: Волинська палата кримінального суду (1833), Волинське губернське правління з відразу ж відрядженням до Волинської ліквідаційної комісії перекладачем (1834), звільнення через місяць, призначення секретарем Житомирського уїздного суду (1835). Отримання губернського секретаря у 1837 р. з одночасним нагородженням 300 руб. сріблом – значною сумою – свідчить про визнання його заслуг. Драматичним епізодом стала відставка 1841 р. через хворобу, хоча саме тоді він отримав підвищення до колезького секретаря. Проте вже наступного року відбулося повернення до служби протоколістом Волинської палати цивільного суду, і його швидке просування всередині палати – через місяць до заступника секретаря, з 1844 р. до виконуючого обов'язки секретаря, а потім до повноцінного секретаря – демонструє високу кваліфікацію та довіру керівництва. Отримання титулярного радника у 1848 р. та жалування 339 руб. сріблом ознаменувало досягнення стабільної позиції після майже чверті століття служби. Його вдівство та наявність доньки Анни 16 років створювали додатковий економічний тиск. Важливою деталлю є те, що Соколовський не закінчив Волинський ліцей, що могло гальмувати його кар'єрне зростання [22, арк. 2-5].

Степан Петрович Калитович (1812 р. н.) представляє іншу модель кар'єри – молодшого за віком (на 9 років), але швидшого у просуванні чиновника. Його формулярний список взагалі не містить інформації про освіту. Розпочавши службу у 1831 р. канцеляристом першого розряду у Житомирському повітовому суді, він уже через два роки виконував обов'язки повитчика (судового службовця). Отримання першого класного чину у 1836 р. зі старшинством з 1833 р. давало додаткові роки вислуги для пенсійних розрахунків. Надзвичайно швидким було його подальше просування: губернський секретар (1837), колезький секретар (1841), титулярний радник (1845) – тобто за 14 років він пройшов шлях від канцеляриста до IX класу Табелі про ранги, тоді як К. Соколовському знадобилося 24 роки. Принципово важливим є те, що С. Калитович у 1843 р. за власним зверненням перевівся на посаду столоначальника Волинської палати цивільного суду – формально це було пониженням, але перебування в губернській установі відкривало кращі перспективи, і він згодом став секретарем палати. Це демонструє раціональне кар'єрне планування. С. Калитович був одружений і мав трьох малолітніх синів, що створювало економічний тягар [23, арк. 7-8].

Порівняння двох кар'єрних траєкторій виявляє різні моделі службового успіху в дореформеній бюрократії. К. Соколовський представляє тип досвідченого, але нещасливого чиновника: маючи кращу освіту, він просувався повільніше, стикався з відставками через хворобу, постійно переміщувався між установами і досяг стабільної позиції секретаря лише у віці понад 40 років. Його життя було позначене нестабільністю та втратами – незакінчена освіта, смерть дружини, хвороби. С. Калитович, навпаки, втілює модель швидкого висхідного руху: без освіти, розпочавши з найнижчої позиції, він досяг титулярного радника швидше і молодшим. Його стратегічне пониження 1843 р. свідчить про здатність до довгострокового планування. Обидва формуляри демонструють типову для збіднілої шляхти ситуацію: номінальна дворянська гідність без матеріального забезпечення, римо-католицьке віросповідання як маркер польської ідентичності, необхідність годувати родину через чиновницьку службу. Відсутність нерухомості робила їх повністю залежними від жалування.

Таким чином, аналіз формулярних списків дозволяє побачити конкретні людські долі за статистичними даними. Ці два чиновники представляли різні покоління, різні моделі кар'єрного зростання та різні життєві обставини, але обох об'єднувала належність до збіднілої польської шляхти, необхідність служити заради виживання та відсутність нерухомості. Їхні біографії ілюструють те, як імперська бюрократична система інтегрувала локальні еліти Правобережної України, пропонуючи чиновницьку службу як засіб збереження соціального статусу. Водночас ці формуляри свідчать про працездатність системи Табелі про ранги: обидва поступово просувалися службовими сходами, отримували чини та нагороди, що створювало стимули для лояльності імперському режиму навіть серед етнічних поляків.

Висновки. Дослідження правового статусу та кадрової динаміки секретарів Волинських губернських палат кримінального та цивільного судів у 1832–1864 рр. дозволяє зробити кілька принципових висновків щодо механізмів функціонування дореформеної судової системи на Правобережній Україні.

Секретарі палат зберігали ключову роль у забезпеченні безперервності судочинства, керуючи канцелярським апаратом, готуючи документи та оформляючи вироки. Водночас їхній статус після 1831 р. зазнав змін: якщо раніше призначення здійснювалося за участю голів департаментів, то тепер секретарі затверджувалися міністром юстиції з трьох кандидатур, що свідчить про посилення централізованого контролю над ключовими посадами судової адміністрації.

Порівняльний аналіз виявляє фундаментальні інституційні відмінності між двома палатами. Цивільна палата демонструвала високу стабільність: за 32 роки змінилося лише 4 секретарі (середній термін служби – 8 років, рекорд К. Соколовського – 12 років). Натомість у кримінальній палаті змінилося 13 осіб (середній термін – 5 років), практикувалося подвійне секретарство, фіксувалися три періоди вакансій. Ці відмінності пояснюються як психологічним тиском кримінального судочинства, так і вищими кваліфікаційними вимогами цивільного права.

Етнонаціональний склад обох палат демонструє абсолютну польську домінацію, що суперечило курсу на русифікацію після 1831 р., але відображало практичну залежність режиму від локальних освічених еліт. Аналіз формулярних списків К. Соколовського та С. Калитовича показує, що обидва належали до збіднілої польської шляхти без нерухомості та були повністю залежними від жалування. Система Табелі про ранги продовжувала функціонувати, забезпечуючи поступове чинопросування. Критично важливим є введення статусу «виконуючий обов'язки» для всіх секретарів палати кримінального суду протягом 1851–1861 рр., тоді як у цивільній палаті цей статус не застосовувався. Це явище свідчить про системну кризу: влада визнавала тимчасовість існуючої системи, але через бюрократичну інерцію не могла здійснити негайну трансформацію.

Інститут секретарів постає як мікрокосм суперечностей пізньої Російської імперії: формальний універсалізм бюрократичних процедур співіснував із залежністю від етнічно чужих еліт, декларована уніфікація – з різноманіттям локальних практик, стабільність однієї установи – з кризою іншої. Період 1851–1861 рр. є концентрованим відображенням епохи, коли старий порядок уже втратив легітимність, але новий ще не був створений. Мікроісторія секретарського корпусу дозволяє побачити, як велика історія судової реформи 1864 р. визрівала в повсякденних практиках і кар'єрних траєкторіях конкретних чиновників губернських установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. СПб.: Тип. И. Бочкарева, 1866. 284 с.
2. Градовский А. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. *Политика, история и администрация. Критические и политические статьи.* СПб, 1871. 515 с.
3. Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы (К 25-ти летию нового суда). Историко-юридические этюды. М., 1891. 364 с.
4. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. М., 1879. 728 с.
5. Самоквасов Д.Я. История русского права. М., 1906. 595 с.
6. Гессен И.В. Судебная реформа. СПб, 1905. 267 с.
7. Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). Київ, 1966. 111 с.
8. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине. Львов: Вища школа, 1974. 190 с.
9. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Авт. кол.: В.С. Бігун, І.Й. Бойко, Т.І. Бондарук, К.А. Вислобоков, О.А. Гавриленко, Л.О. Зайцев, А.Ю. Іванова, О.О. Малишев, І.В. Музика, В.Т. Окіпнюк, Є.В. Ромінський, О.О. Самойленко, М.І. Сірий, І.Б. Усенко (кер. кол.), М.Д. Ходаківський, Л.В. Худояр, О.Н. Ярмиш. Київ: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014. 503 с.
10. Коробович А. Судова система на окупованих Росією східних землях Речі Посполитої (XVIII–XIX ст.). *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. №49. С. 104–110. URL: http://www.apdp.in.ua/v49/19.pdf.
11. Thaden E.C., Thaden M.F. Eastern Belorussia, Lithuania, and the Right-Bank Ukraine. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870.* Princeton: Princeton University Press, 1984. P. 32–56.
12. Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca-London: Cornell University Press, 2013. 329 p.
13. Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII–середина XIX ст.) / Наук. ред. О.П. Реєнт. Київ: Інститут історії України, 2011. 266 с.
14. Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): *монографія.* Житомир: Євенок, 2022. 580 с.

15. Шевчук А.В. Засідателі Волинської палати цивільного суду в системі адміністрування судової влади: кадрові практики після Листопадового повстання (1831–1864 рр.). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2025. № 91, ч. 1. С. 133–145. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.19
16. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собр. 2. Т. 6 (1831): ч. 2. № 4894. СПб., 1832. С. 159–160.
17. Свод законов Российской империи. Издание 1857 г. Т. 2: ч. 1. СПб., 1857 г. 1468 с.
18. Месяцеслов и общий штат Российской империи: В 2-х ч. Ч. 2: *1832 г.* С. 388; *1833 г.* С. 390; *1834 г.* С. 401; *1835 г.* С. 391; *1836 г.* С. 406; *1837 г.* С. 455; *1838 г.* С. 437; *1839 г.* С. 429; *1840 г.* С. 401; *1841 г.* С. 251; *1842 г.* С. 253.
19. Адрес-календарь или Общий Штат Российской империи: В 2-х ч. Ч. 2: *1843 г.* С. 255; *1844 г.* С. 214; *1845 г.* С. 29; *1846 г.* С. 30; *1847 г.* С. 27; *1848 г.* С. 28; *1849 г.* С. 29; *1850 г.* С. 22.
20. Адрес-календарь. Общая Роспись всех чиновных особ в государстве: В 2-х ч. Ч. 2: *1851 г.* С. 23; *1852 г.* С. 24; *1853 г.* С. 24; *1854 г.* С. 24; *1855 г.* С. 24; *1856 г.* С. 24; *1857 г.* С. 24; *1858-1859 гг.* С. 26; *1859-1860 гг.* С. 60.
21. Адрес-календарь. Общая Роспись начальствующих и прочих должностных лиц: В 2-х ч. Ч. 2: *1860-1861 гг.* С. 57; *1861-1862 гг.* С. 47; *1862-1863 гг.* С. 50; *1863-1864 гг.* С. 52.
22. Формулярний список про службу секретаря Волинської палати цивільного суду колезького секретаря Соколовського (1848). ДАЖО, ф. 17, оп. 1, спр. 241. 31 арк.
23. Справа про службу секретаря Волинської палати цивільного суду Калитовича (1843). ДАЖО, ф. 17, оп. 1, спр. 115, 55 арк.

УДК 340.15:340.11
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.17

ОСОБЛИВОСТІ ПОРІВНЯЛЬНОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЗВИЧАЇВ

Шигаль Д.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-5087-4951

Шигаль Д.А. Особливості порівняльного історико-правового дослідження правових звичаїв.

Актуальність теми наукової статті зумовлена динамічним розвитком методології історико-правової науки, одним із основних напрямків якої є компаративістський. При цьому найменш дослідженим аспектом порівняльного історико-правового аналізу державно-правових явищ є методика і техніка зіставлення мікрооб'єктів, до яких, зокрема, належать і правові звичаї. Незважаючи на зростання наукового інтересу до правових звичаїв як форми права та проблем їхньої історичної ґенези, досі відсутнє належне методологічне забезпечення їх порівняльного вивчення, що потенційно зменшує гносеологічний потенціал подібних наукових робіт. У значній мірі такий стан справ обумовлюється тим, що правові звичаї є об'єктами мікропорівняльних історико-правових досліджень, методологія яких є недостатньо розвиненою. Саме тому метою статті стало дослідження загальної методики історико-правового порівняння правових звичаїв, а також специфіки їх зіставлення за наступними основними елементами: точний або приблизний історичний час ствердження звичаю, що згодом отримав своє правове оформлення; правило поведінки, що лежить в основі звичаю; частота або інтенсивність повторюваності звичаю членами суспільства; дата санкціонування звичаю державою; причини державного санкціонування звичаю. Для досягнення поставленої мети було використано структурно-функціональний метод, за допомогою якого було встановлено зміст поняття «правовий звичай», а також такі логічні операції, як аналіз, синтез і систематизація. Серед отриманих результатів наукової статті можна назвати характеристику загальної методики історико-правового зіставлення правових звичаїв, а також дослідження специфіки їх порівняльного аналізу за основними елементами. Перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямку полягають як у вдосконаленні загальної методики зіставлення правових звичаїв, так і в продовженні вивчення структури і змісту поняття правового звичаю задля забезпечення належного методологічного супроводу здійснення відповідних мікропорівняльних історико-правових досліджень.

Ключові слова: порівняльний історико-правовий метод, історико-правове порівняння, методика, звичай, правовий звичай, звичаєве право.

Shyhal D.A. Features of comparative historical and legal research of legal customs.

The relevance of the topic of this scientific article is determined by the dynamic development of the methodology of historical and legal science, one of the main directions of which is comparative. At the same time, the least studied aspect of comparative historical and legal analysis of state and legal phenomena is the methodology and technique of comparing micro-objects, which include, in particular, legal customs. Despite the growing scientific interest in legal customs as a form of law and the problems of their historical genesis, there is still no adequate methodological support for their comparative study, which potentially reduces the gnoseological potential of such scientific works. To a large extent, this state of affairs is due to the fact that legal customs are the objects of micro-comparative historical and legal studies, the methodology of which is insufficiently developed. That is why the purpose of this article is to study the general methodology of historical and legal comparison of legal customs, as well as the specifics of their comparison according to the following main elements: the exact or approximate historical time of the establishment of the custom, which subsequently received its legal form; the rule of conduct underlying the custom; frequency or intensity of repetition of the custom by members of society; date of sanctioning of the custom by the state; reasons for sanctioning the custom by the state, etc. To achieve this goal, a structural-functional method was used to establish the meaning of the concept of "legal custom", as well as logical operations such as analysis, synthesis, and systematization. Among the results obtained in the scientific article, we can mention the characterization of the general methodology of historical and legal comparison of legal customs, as well as the study of the specifics of their comparative analysis by basic elements. Prospects for further scientific research in this direction

lie both in improving the general methodology for comparing legal customs and in continuing to study the structure and content of the concept of legal custom in order to ensure proper methodological support for the implementation of relevant micro-comparative historical and legal studies.

Key words: comparative historical and legal method, historical and legal comparison, methodology, custom, legal custom, customary law.

Постановка проблеми. Порівняння як логічна операція є одним із найбільш розповсюджених способів пізнання об'єктивної дійсності. Показово, що цей логічний прийом з рівною регулярністю і частотою використовується як на побутовому рівні, так і у повсякденній професійній та науковій людській діяльності. Як і всі інші прості логічні операції, порівняння має певну структуру і здійснюється за відповідними алгоритмами. Зазвичай у структурі простого порівняння виокремлюють наступні елементи: 1) об'єкт, який піддають зіставленню, 2) об'єкт, з яким зіставляється перший об'єкт, 3) основа порівняння (tertium comparations) – властивість, за якою відбувається зіставлення двох об'єктів, 4) висновок з порівняння. Незважаючи на те, що формально операція порівняння не представляє особливих складнощів, під час реальної компаративної роботи виникає низка проблем фундаментального характеру, серед яких, зокрема, зіставність обраних для порівняння об'єктів; якісні та кількісні характеристики основи порівняння; змістовність, достовірність, ґрунтовність і значущість отриманих висновків.

Проста логічна операція порівняння, будучи формою індуктивного мислення, лежить в основі декількох загальнонаукових і спеціально-наукових засобів пізнання, одним із яких є порівняльний історико-правовий метод. Отже, цілком очевидним є те, що до вказаних проблем звичайного порівняння при застосуванні більш складного за своєю структурою компаративного історико-правового методу додаються труднощі вищого методологічного рівня, а сама робота вченого-компаративіста об'єктивно починає вимагати якісного методологічного супроводу. Серед додаткових ускладнень слід назвати й те, що різні за своїм обсягом об'єкти порівняльного історико-правового аналізу потребують як різного (диференційованого) підходу, так і відповідного інструментарію, яким повинен володіти історик-компаративіст. При цьому слід відзначити, що як макро-, так мезо- і мікрооб'єкти у більшості випадків є досить специфічними, і компаративна робота з ними передбачає попередню доволі розгалужену підготовку дослідника. До того ж ступінь складності здійснення порівняльного історико-правового аналізу не є прямо пропорційною до обсягу об'єктів, що зіставляються, а тому навіть мікропорівняльний аналіз може виявитися справою вельми нетривіальною.

Актуальність цієї наукової статті полягає передусім у дослідженні основних стадій компаративного історико-правового аналізу мікрооб'єктів, а також у вивченні тих ключових проблем, що виникають під час його проведення. Сучасний досить стрімкий розвиток інформаційного суспільства зумовлює необхідність розробки відповідних надійних алгоритмів обробки інформації, обсяги якої збільшуються диспропорційно порівняно зі здатністю людської психіки її якісно опановувати. Інакше кажучи, інформація сама по собі перестає бути самоцінністю, – натомість на перше місце висуваються методики і техніки її обробки, перевірки на достовірність, проведення узагальнень на високому методологічному рівні.

Ще один, не менш важливий, прояв актуальності цієї наукової статті полягає у стимулюванні зростання наукового інтересу серед істориків-компаративістів до проведення порівняльних історико-правових досліджень, де об'єктами, що зіставляються, виступають правові звичаї. Додаткова активізація уваги з боку наукової спільноти до порівняння правових звичаїв потрібна не лише у тому контексті, що правові звичаї є важливим чинником формування права на всіх історичних етапах розвитку людства [1, с. 27], але й у зв'язку з тим, що правові звичаї беруть свій початок у індивідуальному й одночасно колективному свідомому і несвідомому, відображаючи унікальні риси конкретно-історичної спільноти, яка перебуває на додержавній стадії свого розвитку. До того ж, правовий звичай є структурним елементом системи джерел права, що у науково-правових колах підтримується майже одностайно [2, с. 34]. Отже, компаративна історико-правова робота з правовими звичаями потенційно має велику наукову новизну.

Все вищевказане зумовлює **мету наукової статті** – проаналізувати послідовність дослідницьких дій під час історико-правового порівняння таких мікрооб'єктів, як правові звичаї, а також визначити специфіку компаративної роботи з ними. Відповідно **завданнями** цього наукового пошуку стали: 1) визначення і змістовна характеристика ключових елементів правових звичаїв з відповідною їх історико-правовою конкретизацією; 2) опис загальної методики історико-правового порівняння мікрооб'єктів загалом і правових звичаїв зокрема; 3) пояснення специфіки дослідницької роботи з правовими звичаями як об'єктами компаративного історико-правового дослідження.

Матеріали та методи. Методологічною основою цієї наукової статті стали результати нашої попередньої комплексної роботи у сфері розробки основних елементів порівняльного історико-пра-

вового методу, а саме теорії, методики і техніки. Характерно, що теорія компаративного історико-правового методу, будучи його серцевиною, обґрунтовує як постановку проблеми, на вирішення якої спрямовано цей засіб спеціально-наукового пізнання, так й описує основні підходи, на яких він базується, а також пояснює принципи, які притаманні кожному з цих підходів і забезпечують їх ефективну реалізацію.

Дослідження теорії порівняльного історико-правового методу закономірно призвело до подальшої необхідності розробляти методику і техніку зіставлення різних за своїм обсягом історико-правових об'єктів. При цьому досить показовим став той факт, що попри очевидну формальну схожість порівняльних процедур макро-, мезо- і мікрооб'єктів, різниця у їх обсязі виявилася настільки виразною, що сама по собі почала вимагати розробки спеціальних методик, пристосованих під кожен тип і вид історико-правових об'єктів.

У наших попередніх наукових роботах вже виокремлювалися загальні етапи порівняльної роботи; це: окреслення наукової проблеми і вибір теми компаративного дослідження; формування його джерельної бази; вивчення, перевірка на фальсифікацію і герменевтичний аналіз основних історико-правових джерел; проведення власне порівняльного історико-правового аналізу через послідовне зіставлення обраних об'єктів по їх ключових характеристиках; отримання результатів та їх подальша систематизація тощо. Разом із тим, при зануренні у проблематику здійснення конкретних порівняльних історико-правових досліджень виявилося, що у більшості випадків загальна методика їх проведення потребує своєї конкретизації і відповідної адаптації під потреби зіставлення різних за своїм обсягом історико-правових об'єктів.

Цілком характерно, що основним етапом, який потребував своєї максимальної спеціалізації, став етап порівняльного аналізу. Концептуально при розробці відповідних спеціальних методик це завдання було вирішено через наступну послідовність науково-дослідних дій: у першій частині порівняльної методики давалося визначення загального поняття об'єктів, що були предметом компаративного дослідження, а також наводилася детальна характеристика кожного з його ключових елементів; у другій частині розглядалася специфіка історико-правового порівняння об'єктів за їх ключовими елементами. Таку ж саму структуру компаративної роботи було взято за основу і при дослідженні специфіки здійснення порівняльного історико-правового аналізу правових звичаїв, які за своїм змістом і структурою належать до категорії мікрооб'єктів.

У процесі роботи над цією науковою статтею були використані структурно-функціональний метод, а також сукупність логічних прийомів, основними серед яких стали аналіз, синтез і систематизація. За допомогою структурно-функціонального методу було досліджено зміст поняття правового звичаю через виокремлення його ключових характеристик і почергове вивчення їх функціонального змісту з наступною історико-правовою конкретизацією. Аналіз і синтез як пара діалектично пов'язаних способів логічного пізнання дозволили провести початкове розчленування поняття правового звичаю на окремі складові в інтересах методики компаративного дослідження, встановити найголовніші з них з метою їх подальшого поглибленого вивчення й на підставі синтетичного сполучення отриманих знань відтворити історико-правовий зміст правового звичаю як об'єкта порівняльного дослідження. У свою чергу систематизація як логічний прийом була застосована під час зведення отриманих знань про специфіку історико-правового зіставлення правових звичаїв у певну цілісну систему, а також дозволила узагальнити інформацію щодо методики компаративної роботи з такими мікрооб'єктами, як правові звичаї.

Як і попередні наші роботи у напрямку дослідження методології порівняльних історико-правових досліджень, ця наукова стаття має відкриту архітектуру, а отже, прямо передбачає можливість подальшого внесення обґрунтованих правок і доповнень.

Виклад основного матеріалу. Історично першою формою (джерелом) права став правовий звичай. Як справедливо зауважує І.В. Борщевський, місце правового звичаю у системі джерел права в різні епохи було різним. Так, у процесі становлення правових систем він займав домінуюче положення, а вже у сучасних умовах ця форма права зустрічається досить рідко [3, с. 3]. Характерно, що поняття «звичай» і «правовий звичай» не є тотожними, хоча й мають єдину основу. При цьому слід погодитися з думкою А.Б. Гриняк і В.В. Проценко про те, що ці поняття не мають досить чіткої визначеності і часто підмінюються одне одним [4, с. 98]. Найчастіше категорія «звичай» у правових дослідженнях розглядається як правило поведінки людей, що склалося у процесі їхнього співжиття та увійшло в звичку, побут і свідомість певної соціальної групи чи всього суспільства [5, с. 8]. Що стосується правового звичаю, то у науковій літературі він має наступні визначення:

1) санкціоноване державою правило поведінки, яке склалося раніше в результаті довготривалого повторення людьми певних дій, завдяки чому закріпилося як стійка норма;

2) історично складене шляхом багаторазового повторення правило поведінки, котре взяте під охорону держави та є одним з її джерел права;

3) санкціоноване державою правило поведінки, що було затверджене суспільством в якості простого звичаю в результаті довготривалої в часі повторюваності й стало традицією;

4) санкціоноване і забезпечуване державою звичаєве правило поведінки [4, с. 98].

З цього приводу М.М. Бедрій досить влучно зауважує, що відсутність уніфікованого визначення правового звичаю в сучасній юридичній науці прямо пов'язана з проблемою праворозуміння. Відповідно визначення поняття правового звичаю часто перебуває в залежності від того, до якого типу праворозуміння тяжіє той науковець, який намагається його сформулювати. На думку ж самого М.М. Бедрія, у найбільш загальному розумінні правовим звичаєм слід вважати усталене у практиці та відповідне праву загальне правило поведінки (чи комплекс таких правил), що має фактичну юридичну чинність і суспільне визнання [6, с. 14].

З приводу наявності у правовій науці такого розмаїття визначень поняття правового звичаю відзначимо, що у своїй основі всі вони є схожими, оскільки містять однакові ключові характеристики описуваного явища (довготривале повторення, санкціонування з боку держави, визнання суспільством тощо). Що ж стосується порівняльного історико-правового дослідження правових звичаїв, то, виходячи із вказаних їх ключових особливостей, зіставлення цих об'єктів, на нашу думку, доцільно проводити за наступними елементами: 1) точний або приблизний історичний час ствердження звичаю, що згодом отримав своє правове оформлення; 2) правило поведінки, що лежить в основі звичаю; 3) частота або інтенсивність повторюваності звичаю членами суспільства; 4) дата санкціонування звичаю державою, тобто дата перетворення звичаю на правовий; 5) причини державного санкціонування звичаю. При цьому слід зауважити, що вказаний перелік елементів, за яким можна зіставляти правові звичаї, є базовим і далеко не вичерпним, а отже, у кожному конкретному випадку проведення порівняльного історико-правового дослідження історик-компаративіст, виходячи з власних можливостей і кінцевої мети своєї роботи, може на свій розсуд визначати ті елементи, за якими доцільно проводити порівняння обраних правових звичаїв, як зменшуючи їхню загальну кількість, так і збільшуючи.

Проведення компаративного історико-правового аналізу правових звичаїв на високому науковому рівні пов'язане із дотриманням низки методологічних вимог. Так, на відміну від макро- і мезопорівняльних досліджень, де складність самих об'єктів об'єктивно примушує дослідника обмежувати їхню кількість, порівняння правових звичаїв як мікрооб'єктів у значній мірі знімає такі обмеження й дозволяє проводити їх зіставлення у більшій кількості. При цьому принцип розумного обмеження кількості порівнюваних об'єктів також повинен дотримуватися. Стосовно ж здійснення порівняльного історико-правового аналізу звичаєвого права різних історичних спільнот як сукупності всіх чинних правових звичаїв, що ними застосовуються, то необхідно зауважити, що зіставлення звичаєвого права є предметом мезо- або навіть макропорівняльних компаративних досліджень, а отже, це питання повинно розглядатися у рамках іншої наукової роботи.

Вибір правових звичаїв як об'єктів історико-правового порівняння на етапі постановки наукової проблеми та формулювання теми компаративної роботи закономірно передбачає не лише обрання історичних спільнот, правові звичаї яких будуть зіставлятися, але й окреслення часових меж дослідження. Так, у випадку порівняння правових звичаїв суспільств, які історично перебувають у різних часових інтервалах свого розвитку, компаративне дослідження матиме характер діахронічного. А якщо порівнювані правові звичаї належать суспільствам, що належать до одного історичного періоду, то дослідження буде синхронічним.

Постановка проблеми і формулювання теми порівняльного історико-правового дослідження прямо передбачають й визначення мети компаративної роботи, предметом якої є зіставлення правових звичаїв. Так, до тих цілей, які можуть бути досягнуті у ході порівняння правових звичаїв, можна віднести: 1) збагачення знань про культурні, духовно-релігійні, ідейні, економічні, правові та інші особливості народів, правові звичаї яких порівнюються; 2) якісна, з високим ступенем достовірності, історико-правова реконструкція порівнюваних правових звичаїв – компаративний історико-правовий метод виступає тут своєрідним методологічним каталізатором більш поглибленої дослідницької роботи у цьому напрямку; 3) заповнення прогалин у знаннях про той або інший правовий звичай шляхом переносу інформації з іншого, подібного до нього, правового звичаю за допомогою методу аналогії; 4) отримання під час історико-правового порівняння правових звичаїв інформації, яка потенційно може бути корисною у процесі вирішення схожих проблем у сучасності.

Формування джерельної бази порівняльного історико-правового дослідження правових звичаїв передбачає залучення як нормативно-правового матеріалу у вигляді історико-правових документів, у яких фіксуються звичаї, обрані для порівняння, так й інших письмових джерел: картографічних, статистичних, канцелярських, особових, художніх, історичних та наукових. Наприклад, за відсутності в історико-правовому документі точного і вичерпного опису того або іншого правового звичаю, цінним джерелом додаткової інформації можуть стати письмові оповідальні історичні доку-

менти, до яких, зокрема, належать хроніки та літописи. Показово, що саме літописи є основними історичними джерелами при вивченні історії держави і права Середніх віків, оскільки у розгорнутому вигляді дають хронологічний огляд подій якогось району або всієї країни за тривалий період часу [7, с. 104]. Звичайно, що всі використовувані у ході проведення порівняльного історико-правового аналізу правових звичаїв письмові джерела повинні бути перевірені на фальсифікацію, а сам дослідник – володіти методологічними навичками роботи з кожним їх різновидом.

Історичний час ствердження звичаєвого правила поведінки. Зіставлення правових звичаїв на стадії порівняльного історико-правового аналізу, на нашу думку, варто розпочинати зі встановлення історичного часу їх формування як простих звичаїв у тих суспільствах, до яких вони належать. При цьому варто враховувати, що правовим звичаєм стає далеко не кожне звичаєве правило поведінки, що походить з простору суспільного життя та визнається суспільством, а лише те, яке формується загальною практикою у найбільш важливих суспільних відносинах, що становлять предмет правового регулювання [8, с. 13-14]. Отже, дослідження історії формування правового звичаю передбачає не лише дослідження хронології його становлення, але й визначення ступеня його важливості для регулювання тих або інших суспільних відносин, причому як у статиці, так й у динаміці (у ході розвитку і ускладнення суспільних відносин звичаї можуть як набувати своєї значущості, так і втрачати її).

Очевидно, що встановлення точного історичного часу формування порівнюваних звичаїв, що згодом отримали правове оформлення, для вченого-компаративіста у більшості випадків буде неможливим. С.В. Панченко з цього приводу відзначає, що в силу багаторазовості використання звичаєвих норм неможливо визначити момент їх виникнення, тобто встановити, з якого часу вони набули обов'язкового для суспільства характеру [9, с. 30]. Тим не менш, попри об'єктивну неможливість встановити точний час, бажано хоча б приблизно на підставі аналізу додаткових історико-правових джерел окреслити хронологічні межі виникнення досліджуваних звичаїв. Знання точного або приблизного часу ствердження у тих або інших суспільствах звичаїв дозволяє отримати інформацію про період їх дії у своєму «чистому» (без державного санкціонування) вигляді. Відповідно на підставі цієї інформації можна зробити висновки про ступінь важливості порівнюваних звичаїв для регулювання суспільних відносин. Крім того, знання часового інтервалу від ствердження звичаю до його правового оформлення дозволяє оцінити швидкість культурної еволюції суспільства, рівень розвитку його продуктивних сил, інтенсивність державотворчих процесів, геокультурну і навіть геополітичну обстановку у регіоні тощо.

Наприклад, у літописі «Повість временних літ», що цінується не просто як перший історичний твір, але й як текст, на основі якого можна спробувати відновити втрачені пам'ятки [10], міститься цікава інформація про звичаї, поширені серед різних племен, що мешкали на території тогочасного східноєвропейського регіону, у період до 852 р. н. е. Так, у «Повісті временних літ» з цього приводу зазначається, що «[усі племена] мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норов. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ход'ив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками» [11]. У даному випадку літописні дані допомагають встановити орієнтовний історичний час появи у полян прогресивних звичаєвих правил поведінки у сфері шлюбно-сімейних відносин, що разом з додатковими історичними деталями може послугувати певним відправним пунктом у дослідженні більш пізніх відповідних правових звичаїв вже у східних слов'ян.

Правило поведінки, що лежить в основі звичаю. Наступним елементом, за яким доцільно проводити реконструкцію і подальше зіставлення правових звичаїв у ході здійснення порівняльного історико-правового аналізу, є правило поведінки, що лежить в основі того або іншого звичаю. По своїй суті реконструкція і зіставлення звичаєвих правил поведінки, що були обрані як об'єкти історико-правового порівняння, є центральною стадією компаративного дослідження, а реалізація дослідницьких завдань на цій стадії здійснюється відповідно до наступних методичних приписів і рекомендацій.

1. Звичай як прототип не завжди за змістом і формою дорівнює своїй моделі – правовому звичаю. Під час свого правового закріплення звичай може бути частково або навіть кардинально змінений. До очевидних причин зміни змісту і форми звичаю представниками державної влади у ході його правового оформлення належать: невідповідність змісту та (або) форми звичаю новим суспільним відносинам при збереженні звичаєм своєї суспільної значущості; «модернізація» зви-

чаю (при збереженні у загальних рисах його змісту і форми) представником державної влади, що здійснює його санкціонування, згідно з власними суб'єктивними міркуваннями; набуття самим звичаєм у ході тривалого історичного розвитку суспільства частково нових змісту і форми, які значно відрізняють таке «осучаснене» правило поведінки від свого «оригіналу».

2. Якщо метою порівняльного історико-правового дослідження було відновлення або доповнення знань про один із порівнюваних правових звичаїв, то необхідна реконструкція у вигляді переносу інформації з правового звичаю, відомості про який збереглися у повному обсязі, на правовий звичай, стосовно якого існують прогалини у знаннях, за допомогою методу аналогії здійснюється саме на цій стадії.

3. При зіставленні правових звичаїв варто пам'ятати про те, що зовнішньо вони можуть бути подібними, як, наприклад, різноманітні ордалії, однак за специфікою своєї практичної реалізації у різних історичних суспільствах значно відрізнятися.

4. Стадія історико-правової реконструкції та порівняння правових звичаїв містить потенційну можливість для дослідника вийти на більш високий рівень теоретичних узагальнень знань про суспільства, звичаєві правила поведінки яких зіставляються, включаючи культурні, психологічні, релігійні, економічні та інші особливості їх функціонування.

Як приклад вдалої історико-правової реконструкції звичаєвих правил поведінки і правових звичаїв, створених на їх основі, можна навести наукову працю М.М. Бедрія «Правові звичаї Стародавнього Китаю: деякі аспекти регулювання суспільних відносин» [12]. Так, серед переліку правових звичаїв цієї країни автор дає досить детальну характеристику одного із найцікавіших – «сян», що проявлявся у системі символічних покарань. Згідно з його правилами відрізання ноги замінялось замальовуванням тушшю коліна, руки – замальовуванням ліктя, а смертна кара – носінням грубої полотняної сорочки [12, с. 16].

Необхідно відзначити, що саме на стадії реконструкції і зіставлення власне звичаєвих правил поведінки, що лежать в основі порівнюваних правових звичаїв, доцільним буде й здійснення їх первинної класифікації і типологізації за різними критеріями. Так, наприклад французький компаративіст Р. Давид класифікував звичаєво-правові норми за критерієм відповідності закону на три види: 1) secundum legem (в доповнення закону) – звичаєво-правові норми, що доповнюють, розвивають, конкретизують і уточнюють законодавчий текст; 2) praeter legem (крім закону) – звичаєво-правові норми, що регулюють суспільні відносини, не врегульовані законодавством; 3) adversus legem (всупереч закону) – правові звичаї, зміст яких суперечить законодавчим нормам. Цілком робочою у контексті потреб компаративного історико-правового аналізу буде й класифікація звичаєво-правових норм за їх походженням на наступні види: 1) норми звичаєвого права архаїчного походження; 2) релігійного походження; 3) правові звичаї, викликані суспільними потребами; 4) утворені судовою практикою; 5) запозичені від інших народів. За критерієм змісту самого припису звичаєво-правові норми можна класифікувати на: 1) дозволяючі; 2) зобов'язуючі; 3) забороняючі [13, с. 102-103].

Частота повторюваності звичаю. Наступним основним елементом, за яким варто проводити історико-правове зіставлення обраних правових звичаїв, є частота або інтенсивність повторюваності звичаю членами суспільства до його правового оформлення, яка означає передусім ступінь його важливості для регулювання конкретних суспільних відносин і, відповідно, його актуальність. При цьому слід зауважити, що повторюваність звичаєвого правила поведінки в історичному аспекті є динамічним параметром й з часом може як збільшуватися, так і зменшуватися. Під час проведення компаративного історико-правового дослідження правових звичаїв бажаним є також ідентифікувати, на якій траєкторії – висхідній чи низхідній, – з точки зору повторюваності, а отже, і своєї актуальності знаходилися звичаї до свого санкціонування з боку держави. Звичайно, це передбачає проведення істориком-компаративістом додаткової роботи з реконструювання правових звичаїв, обраних для зіставлення, й крім того, далеко не завжди є можливим, однак вирішення цієї проблеми дозволяє отримати додаткову важливу інформацію про порівнювані об'єкти.

Так, за параметром повторюваності звичаїв членами суспільства можна оцінити вектор розвитку останнього – у бік модерну, чи у бік архаїки. Відповідно, якщо один із порівнюваних звичаїв демонструє високу частоту свого застосування, а інший – виражену меншу, з'являються підстави для обережних висновків з точки зору напрямку соціальної еволюції тих суспільств, до яких ці звичаї належать.

Також частота застосування порівнюваних звичаїв може свідчити про ступінь консервативності суспільств, у яких вони історично стверджувалися. Чим більш рівномірною і тривалою у часі є частота застосування звичаю, тим більш традиційним і консервативним є суспільство. І навпаки, зниження регулярності повторення звичаїв у суспільстві може свідчити про те, що воно наближається до фази переходу у якісно новий – більш сучасний стан свого функціонування, який майже завжди

пов'язаний і з кардинальними змінами у системі регуляторів суспільних відносин. Тобто зниження частоти застосування того або іншого порівнюваного звичаю може означати початок ствердження у відповідному суспільстві релігії або права в якості нового домінуючого соціального регулятора.

Необхідно відзначити, що частота застосування звичаїв до свого правового оформлення і після не завжди є ідентичною. Цілком очевидно, що коли правовий звичай створюється на основі звичаєвого правила поведінки, яке є вельми актуальним у суспільстві, частота їх повторюваності буде однаковою. І навпаки, якщо правовий звичай стверджується на основі правила поведінки, яке вже втратило своє значення для суспільства, однак у результаті державного санкціонування набуває свого «другого дихання», частота повторюваності оригінального звичаю і його правової «моделі» буде розрізнятися не на користь останньої. Отже, актуальність звичаїв і правових звичаїв, створених на їх основі, може бути різною, що потрібно враховувати під час проведення компаративного історико-правового аналізу.

Дата правового оформлення звичаю. Наступним важливим елементом, за яким доцільно зіставляти правові звичаї під час здійснення компаративного історико-правового дослідження, є дата санкціонування звичаю державою, або дата перетворення звичаєвого правила поведінки на правовий звичай. Варто відзначити, що на відміну від визначення історичного часу ствердження звичаю у тому або іншому суспільстві, встановлення дати його правового оформлення є значно простішим завданням. Передусім це пов'язано із тим, що звичай під час своєї правової регламентації отримує свою фіксацію на певному матеріальному носії інформації (камінь, метал, пергамент, папір), а отже, стає доступним для безпосереднього опрацювання з боку дослідника. Встановити дату появи того або іншого історико-правового документа (хоча б приблизну у короткому часовому інтервалі) для історичної науки у значній кількості випадків є справою посильною. Цілком зрозуміло, що дата правової регламентації звичаю буде збігатися з датою прийняття історико-правового документа. Так, наприклад, загальновідомими історичними джерелами правових звичаїв зі встановленими датами свого прийняття є численні збірники європейського ранньофеодального права, – так звані «варварські правди». Загалом же, всі стародавні пам'ятки права були зводами правових звичаїв, а сукупність правових звичаїв складала так зване звичаєве право [14, с. 44].

Знання дати державного санкціонування звичаю під час проведення компаративного історико-правового дослідження правових звичаїв надає вченому-компаративісту додаткову важливу інформацію про порівнювані об'єкти.

1. Встановлення дат правової регламентації порівнюваних правових звичаїв дозволяє дослідникові оцінити, короткий чи великий проміжок часу пройшов з моменту ствердження звичаєвих правил поведінки, що лежать в їх основі. У свою чергу знання цього проміжку часу дозволяє провести оцінку інтенсивності державотворчих процесів у порівнюваних суспільствах, оскільки фіксація правових звичаїв – це явна ознака того, що у тому або іншому суспільстві намітився перехід до права як регулятора суспільних відносин нового типу, що, звісно, не може бути можливим без активної участі з боку держави. При цьому важливим є те, що актуальність звичаєвого правила поведінки для самого суспільства може бути різною – для оцінки інтенсивності процесів державотворення має значення сам факт санкціонування звичаю державою. Тобто і у випадку, коли держава робить правовим звичаєм правило поведінки, яке для самого суспільства втратило свою актуальність, і якщо правову регламентацію отримує звичай, який знаходиться на піці суспільного визнання, така активна правотворча робота держави є досить чітким маркером того, що і державний, і правовий розвиток у суспільстві знаходиться у фазі свого піднесення.

2. Знання проміжку часу, який пройшов з моменту ствердження у порівнюваних суспільствах звичаєвих правил поведінки до їх правового оформлення, разом зі знанням змісту самих звичаїв дозволяє історику-компаративісту досить точно оцінити напрямок і динаміку розвитку тих суспільних відносин, які регулюються правовими звичаями, що є об'єктами порівняльного історико-правового аналізу. Очевидно, що якщо якесь правило поведінки закріплюється у праві, значить, воно є досить важливим з точки зору суспільних і (або) державних інтересів.

3. Зосередження уваги істориком-компаративістом на часовому інтервалі між ствердженням у порівнюваних суспільствах звичаєвих правил поведінки та їх правовим оформленням дозволяє залучити до компаративного історико-правового дослідження нову ексклюзивну інформацію, віднайти раніше приховані унікальні історичні факти, зробити сам порівняльний аналіз справді актуальним з високим ступенем наукової новизни.

Як приклад сказаному, можна навести правовий звичай складання присяги спеціальними суб'єктами трудових правовідносин, зокрема суддями, працівниками поліції і прокуратури, військовослужбовцями тощо, закріплений у частині 1 статті 36 Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р., відповідно до змісту якої особа, призначена на посаду державної служби вперше, публічно складає Присягу державного службовця [2, с. 37]. На підставі встановлення точної

дати правового оформлення звичаю присяги у законодавстві України О.М. Ярошенко [15, с. 75] і В.В. Кузьменко [2, с. 37] намагаються реконструювати як орієнтовний історичний час ствердження інституту присяги, так і зміст цього звичаєвого правила поведінки. На думку дослідників, присяга, відома ще зі стародавніх часів, спочатку свідчила про вірність воїнів князю, графу, імператору, іншому монарху про їхню готовність боротися з ворогами і загарбниками. Пізніше відповідні національні та військові традиції було покладено в основу сучасної процедури принесення присяги й механізму її забезпечення. Як слушно зауважує О.М. Ярошенко щодо значення цього звичаю, церемонія присяги – свідчення особливого правового й соціального становища деяких посадовців, високого престижу професії. Присяга у сучасних умовах не дає яких-небудь привілеїв, однак покладає на осіб, які її проголошують, додаткові морально-політичні обов'язки і спрямована на підвищення їх почуття відповідальності, що у результаті повинно підвищити їх ефективність [15, с. 75].

Причини санкціонування звичаю. І нарешті, останній базовий елемент, за яким варто зіставляти правові звичаї, це причини санкціонування звичаю державою. Загальне розуміння природи правового звичаю дозволяє зробити такий же загальний висновок про те, що головною причиною правового оформлення звичаєвого правила поведінки є його суспільна значущість, а також ефективність у регулюванні тих або інших суспільних відносин. В історичній же практиці у державної влади буває й інша мотивація щодо створення правових звичаїв. Якщо узагальнити доступну інформацію з цього приводу, то основні причини санкціонування звичаїв державою можна звести до наступних:

1. Звичай отримує своє правове оформлення в силу своєї яскраво вираженої актуальності для суспільних потреб. Частота його застосування у суспільстві є настільки високою, а зміст – адекватним стосовно завдань правового регулювання конкретної суспільної відносини, що державна влада майже без змін фіксує звичай у нормативно-правовому акті, надаючи йому сили правової норми.

2. Звичай зберігає свою високу суспільну значущість, однак входить у глибоку суперечність з намірами державної влади. У такому випадку держава санкціонує «небажане» для себе звичаєве правило поведінки, однак надає при цьому у правовій нормі альтернативний варіант поведінки учасників відповідних суспільних відносин. Як приклад, можна навести звичай «кровної помсти», який майже у всіх ранніх суспільствах розмивав авторитет державної влади, підриваючи її монополію на насилля. Так, у ст. 1 Короткої редакції Руської Правди поряд з правовою фіксацію досить стійкого звичаю «кровної помсти» закріплювалося й альтернативне покарання для злочинця у вигляді грошового штрафу на суму 40 гривень [16, с. 9]. Таким чином, родина потерпілого відтепер могла обирати між реалізацією свого права на «кровну помсту» та отриманням грошової компенсації за насильницьку смерть свого родича. Цілком зрозуміло, що в умовах примітивної феодальної економіки звичай «кровної помсти» після такого специфічного правового оформлення досить швидко почав витіснятися грошовими штрафами й з часом став надбанням історії.

3. Звичай у результаті бурхливого і розбалансованого розвитку суспільства втрачає свою колишню актуальність, однак потенційно зберігає можливість якісного регулювання тих або інших суспільних відносин, що відповідає на конкретному історичному етапі й намірам державної влади. У результаті відповідної правотворчої діяльності таке звичаєве правило поведінки буквально отримує «друге дихання» з боку державної влади, яка або взагалі без змін, або вносячи певні корективи до його змісту, переводить цей звичай до розряду правових норм.

4. Звичай, який вже є «мертвим» з точки зору частоти застосування у суспільстві і відповідності новим суспільним відносинам, «реанімується» державною владою і насаджується суспільству у вигляді нормативно-правового імперативу. В історії є чимало прикладів такого соціального регресу, однак слід зауважити, що базові суперечності, що періодично виникають у всіх без винятку суспільствах, знімаються або «рухом угору», або «рухом униз», і у цьому контексті «реанімація» застарілих звичаїв через їх санкціонування державою є одним із інструментів подолання тієї або іншої базової суперечності. Варто зауважити і те, що на сучасному етапові цивілізаційного розвитку також існує велика загроза соціальної інволюції та «сповзання» людства в історичну архаїку.

Для полегшення компаративної роботи, де в якості об'єктів виступають правові звичаї, можна використовувати спеціальні порівняльні таблиці, у яких за обраними елементами порівняння доцільно проводити фіксацію отриманої під час вивчення джерел інформації. Як приклад такої порівняльної таблиці, можна навести наступну, у якій основними елементами будуть: 1) точний або приблизний історичний час ствердження звичаю, що згодом отримав своє правове оформлення; 2) правило поведінки, що лежить в основі звичаю; 3) частота або інтенсивність повторюваності звичаю членами суспільства; 4) дата санкціонування звичаю державою, тобто дата перетворення звичаю на правовий; 5) причини державного санкціонування звичаю.

Таблиця 1

Ознаки, за якими відбувається історико-правове порівняння	**Правовий звичай №1**	**Правовий звичай №2**
Історичний час (дата) ствердження звичаю у суспільстві		
Правило поведінки, що лежить в основі звичаю		
Частота (інтенсивність) застосування звичаю у суспільстві		
Дата правового оформлення звичаю		
Причини санкціонування звичаю державою		
…		

Висновки. Підсумовуючи все вищесказане, слід відзначити, що компаративна робота з мікрооб'єктами, такими як правові звичаї, незважаючи на зовнішню простоту, є досить складною і потребує від історика-компаративіста відповідної попередньої підготовки, що включає як вивчення основ джерелознавчого аналізу, так і вироблення навичок з герменевтичної інтерпретації текстів історико-правових джерел, а також розуміння численних методичних аспектів здійснення порівняльного аналізу.

Специфіка правових звичаїв як об'єктів історико-правового порівняння є настільки вираженою, що позначається майже на кожній типовій стадії компаративного дослідження. До останніх, зокрема, відносяться: постановка проблеми і формулювання теми порівняльного дослідження; формування джерельної бази наукової роботи; вивчення основних і додаткових історико-правових джерел, що були покладені у її основу; проведення зіставлення обраних історико-правових об'єктів; отримання результатів порівняльного аналізу та їх подальша систематизація. Так, доволі специфічними є історичні джерела, на підставі яких здійснюється реконструкція порівнюваних правових звичаїв. Складним є й зіставлення правових звичаїв за їхніми основними елементами, оскільки у більшості випадків історика-компаративіста від обраних об'єктів порівняння відділяють значні проміжки часу. Нетиповими можуть бути і висновки з компаративного історико-правового аналізу, якщо під час порівняння звичаєвих правил поведінки були відкриті унікальні їх особливості або нові історичні факти.

У цілому ж, в якості основних елементів правових звичаїв, за якими доцільно здійснювати їх порівняльний історико-правовий аналіз, можна виокремити наступні: 1) точний або приблизний історичний час ствердження звичаю, що згодом отримав своє правове оформлення; 2) правило поведінки, що лежить в основі звичаю; 3) частота або інтенсивність повторюваності звичаю членами суспільства; 4) дата правового оформлення звичаю; 5) причини санкціонування звичаю державою. Окрім вказаних основних елементів, під час проведення компаративної роботи цілком можливо виокремлювати й додаткові, або факультативні елементи правових звичаїв, обумовлені конкретно-історичною специфікою останніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богачова Л.Л., Ковальчук Д.Р., Кундій А.Ю. Правовий звичай як джерело права в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 24–27. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/5.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
2. Кузьменко В.В. Поняття й сутність правового звичаю в системі джерел трудового права України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 1 (67). Т. 2. С. 33–39. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2020/part_2/7.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
3. Борщевський І.В. Правовий звичай як джерело сучасного права в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 5(14). С. 3–6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2016_5_3 (дата звернення: 28.10.2025).
4. Гриняк А.Б., Проценко В.В. Звичай як джерело правового регулювання договірних відносин. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 98–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppip_2015_14_26 (дата звернення: 28.10.2025).
5. Васянович О.А. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах: автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0410U002370#! (дата звернення: 28.10.2025).
6. Бедрій М.М. Право і звичай: проблема співвідношення та взаємодії. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Вип. 72. Ч. 1. С. 11–17. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/4.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
7. Крип'якевич І.П. Нарис методики історичних досліджень. *Український історичний журнал*. 1967. № 2. С. 100–106. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Krypiakevych_Ivan/Narys_metodyky_istorychnykh_doslidzhen.pdf? (дата звернення: 28.10.2025).

8. Бедрій М.М. Правовий звичай та інші правила, утворені практикою: проблеми співвідношення. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2023. № 3(25). С. 11–17. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/article/UJRN-0001434482 (дата звернення: 28.10.2025).
9. Панченко С.В. Звичай як джерело цивільного договірного права. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019, Вип. 7. С. 29–35. URL: https://cusu.edu.ua/images/nauk_zapiski/pravo/7_2019/29-35.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
10. Толочко О.П. Повість временних літ. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Povist_vremenykh (дата звернення: 28.10.2025).
11. Повість минулих літ. Інтернет-портал «Бібліотека української літератури». URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465&page=2 (дата звернення: 28.10.2025).
12. Бедрій М.М. Правові звичаї Стародавнього Китаю: деякі аспекти регулювання суспільних відносин. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 15–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_1_4 (дата звернення: 28.10.2025).
13. Бедрій М.М. Норми українського звичаєвого права (історико-юридична характеристика). С. 100–105. URL: http://www.soclaw.idpnan.kyiv.ua/archive/2015/3-4/21.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
14. Тимченко А.П., Крук А.С. Правовий звичай сучасної України. С. 43–45. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/286627796.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
15. Ярошенко О.М. Щодо місця звичаю в системі джерел трудового права України. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 93. С. 68–76. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/10418?locale=uk (дата звернення: 28.10.2025).
16. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв; вступ. сл. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/368/3_Pravda%20ruska_NP_2%20vidannja_vnutri.pdf?srsltid=AfmBOoqeki_MMwEzekUWiXnfnbi2-ObrgiWxekkNyHGE_09N5DROtDKa (дата звернення: 28.10.2025).

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7:614.253(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.18

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИХ ВИМОГ ПІД ЧАС УТИЛІЗАЦІЇ АМПУТОВАНИХ КІНЦІВОК У ЗАКЛАДАХ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Афтанасів В.М.,
здобувачка вищої освіти 4 курсу
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0004-2702-494X

Панкевич О.З.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6636-1330

Афтанасів В.М., Панкевич О.З. Правові гарантії дотримання санітарно-епідеміологічних вимог під час утилізації ампутованих кінцівок у закладах охорони здоров'я.

У статті досліджено правові, біоетичні та конституційні аспекти утилізації ампутованих кінцівок у закладах охорони здоров'я в умовах війни, коли масштаби травматичних ампутацій серед військових і цивільних пацієнтів набувають безпрецедентної інтенсивності. Утилізація ампутованих кінцівок постає не лише як технічна чи санітарна процедура, а як складний правовий і моральний феномен, у якому перетинаються публічно-правові інтереси держави, етична відповідальність та конституційна повага до людської гідності.

Доведено, що чинні практики поводження з біологічними відходами залишаються здебільшого технократичними, орієнтованими на мінімізацію інфекційних ризиків, і водночас не інтегрують у себе ціннісний та правовий виміри людського тіла як об'єкта, пов'язаного з гідністю та особистою ідентичністю. Авторами аргументовано, що відсутність цілісного правового регулювання формує конфлікт між потребою оперативної медичної роботи та вимогами гуманного ставлення до людини, ставлячи державу перед викликом забезпечення одночасно безпеки і гідності.

Результати дослідження свідчать про нагальну потребу у створенні спеціального правового режиму утилізації ампутованих кінцівок, який поєднуватиме санітарні та епідеміологічні стандарти, принципи публічної безпеки та етико-правові засади поводження з біологічними матеріалами. Запропонована авторами концепція дає можливість мінімізувати ризики вторинного інфікування, підвищує легітимність державних рішень і формує системний підхід до біобезпеки в кризових умовах.

Окремо наголошується на необхідності чіткої диференціації процедур для військових і цивільних пацієнтів, оскільки ігнорування цього аспекту може призвести до порушення фундаментальних прав людини та знизити суспільну довіру до державних інституцій. Автори доходять висновку, що утилізація ампутованих кінцівок у сучасних умовах війни має розглядатися як конституційно-правовий інститут, де переплітаються санітарна доцільність, публічна безпека та морально-етична відповідальність держави перед людиною, створюючи підґрунтя для більш збалансованої і гуманної політики у сфері медичної та правової практики.

Ключові слова: ампутація, утилізація, права людини, людська гідність, конституційний гуманізм, санітарно-епідеміологічні вимоги, військова медицина, правові гарантії, морально-етичні стандарти, воєнний стан.

Aftanasiv V.M., Pankevych O.Z. Legal guarantees for compliance with sanitary and epidemiological requirements during the disposal of amputated limbs in healthcare facilities.

The article examines the legal, bioethical, and constitutional aspects of the disposal of amputated limbs in healthcare facilities during wartime, when the scale of traumatic amputations among military and civilian patients is reaching unprecedented levels. The disposal of amputated limbs is not only a technical or sanitary procedure, but also a complex legal and moral phenomenon in which the public legal interests of the state, ethical responsibility, and constitutional respect for human dignity intersect.

It has been proven that current practices for handling biological waste remain largely technocratic, focused on minimizing infectious risks, and at the same time do not integrate the value and legal dimensions of the human body as an object associated with dignity and personal identity. The authors argue that the lack of comprehensive legal regulation creates a conflict between the need for prompt medical care and the requirements of humane treatment of individuals, presenting the state with the challenge of ensuring both safety and dignity.

The results of the study indicate an urgent need to create a special legal regime for the disposal of amputated limbs, which would combine sanitary and epidemiological standards, principles of public safety, and ethical and legal principles for the handling of biological materials. The concept proposed by the authors makes it possible to minimize the risks of secondary infection, increases the legitimacy of state decisions, and forms a systematic approach to biosafety in crisis conditions.

Separate emphasis is placed on the need for clear differentiation between procedures for military and civilian patients, as ignoring this aspect could lead to violations of fundamental human rights and undermine public trust in state institutions. The authors conclude that the disposal of amputated limbs in the current war conditions should be considered a constitutional and legal institution, where sanitary expediency, public safety, and the moral and ethical responsibility of the state towards the individual are intertwined, creating the basis for a more balanced and humane policy in the field of medical and legal practice.

Key words: amputation, disposal, human rights, human dignity, constitutional humanism, sanitary and epidemiological requirements, military medicine, legal guarantees, moral and ethical standards, martial law.

Постановка проблеми. Питання правового регулювання поводження з ампутованими кінцівками, на жаль, стало особливо актуальним тепер, в умовах повномасштабної війни, коли щодня у військових і цивільних госпіталях України проводяться тисячі операцій з ампутації. Принагідно наголосимо, що проблема утилізації ампутованих кінцівок не є виключно медико-технічною чи санітарною, як це традиційно сприймається у практичній площині. Вона безпосередньо стосується конституційного права людини на життя, здоров'я та гідність, оскільки післяопераційне поводження з частинами людського тіла торкається питань не лише епідеміологічної безпеки, а й ціннісної природи людського буття.

Конституція України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність найвищою соціальною цінністю (ст. 3), а держава відповідно зобов'язується забезпечувати належні санітарні й епідемічні умови життя, виходячи з положень ст. 49 Основного Закону, яка гарантує право на охорону здоров'я [1]. Очевидним є і те, що воєнна дійсність радикально змінює масштаби та інтенсивність застосування наведених конституційних гарантій. Масові хірургічні втручання, численні евакуації поранених, функціонування польових шпиталів і тимчасових пунктів медичної допомоги формують нову правову ситуацію, в якій питання утилізації ампутованих кінцівок виходить далеко за межі технічної проблематики. Воно стає своєрідним випробуванням конституційного гуманізму в умовах надзвичайних обставин.

Водночас сучасна юридична наука поки не виробила цілісного підходу до правового режиму ампутованих частин тіла. Їх статус залишається поза межами конституційно-правового дискурсу, що призводить до колізії між обов'язком держави забезпечувати санітарну безпеку та її моральним обов'язком зберігати повагу до тілесності людини.

Мета дослідження полягає у правовому осмисленні феномену утилізації ампутованих кінцівок як особливого об'єкта, що одночасно належить до сфери санітарно-епідеміологічного контролю та зберігає етико-правову цінність, пов'язану з повагою до гідності людини.

Стан наукового опрацювання проблеми утилізації ампутованих кінцівок у закладах охорони здоров'я свідчить про відсутність системного міждисциплінарного підходу до цієї теми. У більшості праць вітчизняних науковців – зокрема О. Грекова [2], Н. Ємець [3], О. Карнаух-Голодняк [4], О. Попович [5], І. Сталінської [6], В. Стрельник [3], Є. Шульги [4] – увага зосереджена переважно на загальних аспектах управління медичними або біологічними відходами, біобезпеки та санітарного контролю, без виокремлення специфіки роботи з частинами людського тіла.

Зарубіжні дослідження, представлені, зокрема, K. Ananda [7], R. Dulinskaitė [8], H. Esmée [9], J. Johnston [10], D. Jones [11], V. Waghmare [12] розглядають утилізацію людських тканин крізь призму біоетики, права власності на людське тіло та гарантій гідності, однак переважно в контексті трансплантації, медичних або освітніх досліджень, а не післяопераційних ампутованих кінцівок. Очевидно, у правовій науці досі не сформовано цілісної доктрини, яка б поєднувала санітарно-епідеміологічну безпеку та конституційно-правові принципи поваги до людської гідності.

Разом з тим, недостатньо дослідженим залишається питання правового статусу ампутованої кінцівки як об'єкта правового регулювання. На відміну від органів і тканин, що можуть бути об'єктом трансплантації [13], ампутовані частини тіла не мають чітко визначеного правового статусу, що породжує невизначеність у правовій доктрині щодо меж їх правового регулювання та моменту втрати персональної ідентичності [3]. Також практично відсутні розробки щодо етико-правової природи рішень про утилізацію, коли постає питання згоди пацієнта, родичів або держави як гаранта публічної безпеки. Не досліджено і межі допустимого адміністративного втручання у процес утилізації з позиції конституційного балансу між гідністю особи та суспільною необхідністю.

Окремого осмислення потребує порівняльний аспект: в європейській та англо-американській науковій традиції розроблено концепти «post-mortem human dignity» та «residual human material», однак їх адаптація до українського контексту майже відсутня [14]. Ані в національній, ані в міжнародній доктрині не простежується узгоджене бачення, як поєднати вимоги біобезпеки та гуманності в умовах масових ампутацій, спричинених війною. Відтак, проблема утилізації ампутованих кінцівок залишається переважно на перетині медицини, біоетики та фрагментарних правових досліджень, що відкриває перспективу для формування нової галузевої парадигми – ***етико-правового інституту гуманної утилізації біологічних решток людини.***

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до доктрини юридичної науки, слід звернути увагу на слушну позицію О. Фрицького, який зазначав, що «…реальне наповнення принципу верховенства права вимагає його збереження навіть у кризові періоди, коли державна влада схильна підміняти гарантії доцільністю» [15]. З наведеною думкою автора ми цілком погоджуємося, адже спокуса редукувати права людини до технічних стандартів під приводом воєнного стану є надзвичайно небезпечною. Разом з тим, утилізація ампутованих кінцівок у шпиталях має залишатися під контролем не лише медичних, а й правових механізмів - зокрема, у частині дотримання санітарно-епідемічних вимог, визначених Законом України «Про систему громадського здоров'я» [16] та Державними санітарними нормами, затвердженими наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Порядок управління медичними відходами, у тому числі вимоги щодо безпечності для здоров'я людини під час утворення, збирання, зберігання, перевезення, оброблення таких відходів» від 31.10.2024 р. № 1827 [17].

Відповідно до положень п. 6 чинного правового регламенту [17], видалення відходів шляхом їх спалювання у спеціалізованих установках здійснюється з урахуванням вимог ч. 3 ст. 39 Закону України «Про управління відходами» [18], що визначає технологічні, екологічні та безпекові стандарти поводження з небезпечними матеріалами. Наголосимо, що законодавець виокремлює відходи, класифіковані за кодом 18 01 02 (частини тіла та органи, включаючи посудини з кров'ю та консервовану кров (крім зазначених за кодом 18 01 03) відповідно до Національного переліку відходів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.10.2023 р. № 1102 [19]. Категорія, про яку йдеться, охоплює відходи, «пов'язані з лікуванням людей», зокрема тканини, органи, кров і подібні біологічні матеріали, які мають потенційні інфекційні або токсикологічні властивості. Виходячи з наведеного, слід констатувати, що ампутовані кінцівки підпадають під регламентацію коду 18 01 02, що юридично кваліфікує їх як відходи особливої біологічної небезпеки, утилізація яких повинна проводитися з дотриманням ч. 1 та ч. 2 ст. 39 зазначеного Закону [18], тобто у спосіб, що забезпечує недопущення викидів забруднюючих речовин у повітряне середовище, мінімізацію залишкових продуктів горіння та захист здоров'я населення.

У даному контексті доцільно наголосити, що в умовах воєнного стану правове забезпечення утилізації таких відходів набуває подвійного значення: воно виступає інструментом реалізації конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України [1]) і водночас є елементом національної безпеки в частині протидії біологічним загрозам. Так, підвищена концентрація біологічних відходів, утворених унаслідок масових ампутацій серед військових і цивільних, створює загрозу вторинного інфікування, неконтрольованого поширення патогенів і деградації санітарного стану територій, прилеглих до лікувальних закладів. Відтак правові гарантії належного видалення таких матеріалів мають розглядатися не як технічний аспект господарської діяльності, а як публічно-правовий обов'язок держави, що прямо випливає з конституційних положень про захист життя, здоров'я і гідності людини (ст. ст. 3, 27, 49 Основного Закону [1]).

Водночас, слід визнати, що законодавець формулює припис ст. 39 Закону [18] у переважно технологічно-екологічному вимірі, не охоплюючи належною мірою антропоцентричний аспект – тобто правовий статус людських решток як об'єктів особливої морально-правової охорони. І тут слід погодитися з позицією В. Пронських, який наголошує, що гуманізація екологічного права вимагає інтеграції біоетичних принципів у правове регулювання поводження з відходами біологічного походження [20]. Проте, на нашу думку, подібне розширення тлумачення має ґрунтуватися на поєднанні норм санітарного, екологічного та медичного права з конституційними засадами поваги до людського тіла, навіть після його біологічного відокремлення. Адже ампутована кінцівка, будучи формально об'єктом утилізації, водночас залишається символом тілесної ідентичності особи, і це має відображатися в етичному підґрунті адміністративних процедур її знищення.

Як зазначалося вище, проблема утилізації ампутованих кінцівок та інших медичних відходів не може бути зведена виключно до технічного або санітарно-екологічного рівня регулювання. У досліджуваному аспекті доцільно опиратися на концептуальні засади захисту екологічних прав, які розвиваються у вітчизняній та міжнародній науковій доктрині. Зокрема, О. Панкевич та М. Гаврильців акцентують увагу на необхідності поєднання екологічного, конституційного та філософсько-правового підходів при забезпеченні права людини на безпечне для життя та здоров'я довкілля. Автори обґрунтовують тезу, що захист екологічних прав не може мати формальний характер; він повинен враховувати потенційну шкоду здоров'ю людини та соціально-етичні наслідки [21, с. 63, 66].

У рамках правового регулювання утилізації відходів класу 18 01 02 окреслене передбачає, що державні органи та медичні заклади зобов'язані забезпечувати дотримання не лише санітарно-епідеміологічних стандартів, але й вищого рівня правових гарантій, які безпосередньо реалізують конституційні засади охорони життя, здоров'я та гідності людини. Слід звернути увагу, що інтеграція етичного виміру в екологічне та медичне право значною мірою дозволяє розглядати утилізацію ампутованих кінцівок як системний публічно-правовий інститут, у якому поєднуються технологічні, правові та моральні аспекти, а порушення цих вимог цілком може розцінюватися як потенційне посягання на конституційні цінності.

Однак, як показує практика, воєнна медицина у зоні бойових дій функціонує на межі доступного ресурсу, відповідно, суворе слідування формалізованим вимогам часто виявляється недосяжним. В умовах польових шпиталів та при транспортуванні поранених відсутність достатніх засобів для ізоляції біологічних решток створює реальні ризики вторинного інфікування, тоді як надмірно бюрократизовані процедури здатні паралізувати критично важливу діяльність медичних служб. Очевидно, слід говорити не про жорстку правову регламентацію, а про гарантії гнучкого нормативного реагування, які б дозволяли медичним працівникам діяти в межах закону.

На цьому тлі окрему увагу варто приділити гуманітарному аспекту, оскільки ампутація – це не лише хірургічна процедура, але й акт екзистенційної втрати. Для військових це свідчення принесеної жертви, для цивільних – травма, що вимагає суспільного визнання. Саме тому процес утилізації відокремлених кінцівок не може бути редукований до рівня «знищення відходів». Як зазначає І. Сенюта, «у праві охорони здоров'я людина не є об'єктом дії, а суб'єктом значення» [22]. Видається, із дослідницею варто погодитись: навіть після ампутації пацієнт має залишатися суб'єктом, а не «джерелом відходів», і держава зобов'язана забезпечити дотримання мінімальних морально-правових стандартів при поводженні з його біологічними рештками.

Військові реалії, втім, породжують колізію між публічним інтересом безпеки та індивідуальним правом на гідність. Відомо, що польові шпиталі часто змушені здійснювати знищення біологічних матеріалів на місці, спрощеними методами, без належної системи контролю. З формально-санітарного погляду такі дії можуть бути виправдані необхідністю запобігання епідемічним загрозам. Але з точки зору конституційного права це породжує питання: чи не стає держава *байдужою до «символічної вартості» людських решток*, коли ставиться до них виключно утилітарно?

Разом з тим, у контексті повномасштабної збройної агресії рф проти України проблематика утилізації ампутованих кінцівок набуває не лише медико-санітарного, а й суспільно-правового виміру. Масовість травматичних ампутацій, зумовлена характером сучасних бойових дій, створює безпрецедентне навантаження на систему охорони здоров'я, водночас актуалізуючи проблему належного дотримання санітарно-епідеміологічних вимог при поводженні з біологічними рештками людини. За даними незалежних аналітичних звітів, станом на 2023 рік щонайменше понад 20 000 осіб в Україні перенесли одну або кілька ампутацій унаслідок бойових поранень [23], а за оцінками експертів компанії «Ottobock» загальна кількість осіб, які втратили кінцівки внаслідок війни, може сягати від 20 000 до 50 000 [24].

Порівняльний аналіз світових тенденцій свідчить, що навіть у глобальному вимірі подібна концентрація травматичних ампутацій є надзвичайною. Так, за результатами міжнародного епідеміологічного дослідження «Global prevalence of traumatic non-fatal limb amputation», кількість осіб, які

живуть із наслідками ампутацій, сягала 57,7 млн у світі станом на 2017 рік, причому лише незначна частка з них була спричинена військовими конфліктами [25]. Отже, в умовах сучасної війни Україна формує унікальний прецедент високої щільності випадків ампутації, що зумовлює необхідність переосмислення правових гарантій у сфері поводження з людськими біологічними матеріалами. Не менш важливо, що утилізація ампутованих кінцівок у таких масштабах не може розглядатися винятково через призму медичних процедур – вона перетворюється на питання правового режиму публічної біобезпеки.

На наше переконання, правові гарантії мають бути вибудувані так, щоб не заперечувати воєнну доцільність, але й не руйнувати морально-правову основу людської гідності. Як видається, для реалізації окресленого потрібно законодавчо закріпити спеціальний режим утилізації ампутованих кінцівок, отриманих у результаті бойових поранень. Подібний режим може передбачати централізоване збирання, облік і транспортування біологічних решток військових пацієнтів із дотриманням як санітарних, так і етичних вимог, включно з можливістю ритуального знищення.

Своєю чергою Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [26] дозволяє встановлення спеціальних правил у сфері охорони здоров'я, проте наразі відсутні будь-які підзаконні акти, що регулюють поводження з біологічними рештками військовослужбовців. На наше переконання, така прогалина є неприпустимою, адже в умовах збройного конфлікту держава повинна демонструвати етико-правову сталість, а не ситуативну реактивність.

Принагідно варто звернутися до міжнародного досвіду. У Німеччині та Італії діють спеціальні військово-медичні стандарти, що передбачають гігієнічні процедури для обігу тілесних решток поранених військових [27; 28]. ВООЗ також наголошує на необхідності збереження «етичної чутливості» у поводженні з людськими тканинами в умовах надзвичайних ситуацій [29]. На нашу думку, українська система охорони здоров'я могла б імплементувати ці підходи у вигляді етико-санітарного протоколу, який визначав би межі допустимості дій у ситуаціях, коли стандартна медична логістика недосяжна.

В аспекті досліджуваної проблематики неможливо оминути питання розмежування утилізації решток військових та цивільних. Якщо у цивільних закладах діють усталені процедури збору й транспортування до спеціалізованих підприємств, то у військових шпиталях домінує оперативність над формальністю. Втім, як показує досвід післявоєнної Хорватії, відсутність прозорих правил знищення біологічних матеріалів під час конфлікту створює ґрунт для соціальних і правових скандалів у майбутньому [30]. А отже, запровадження єдиного державного реєстру утилізаційних операцій із біологічними рештками могло б стати інструментом як епідемічної, так і правової безпеки.

Висновки. Все вищевикладене дає підстави зробити такі висновки.

Утилізація ампутованих кінцівок постає не лише як технічна чи санітарна процедура, а як складний правовий і моральний феномен, у якому перетинаються публічно-правові інтереси держави, етична відповідальність та конституційна повага до людської гідності.

Існуючі в умовах сьогодення практики поводження з біологічними відходами залишаються, на жаль, здебільшого технократичними, орієнтованими на мінімізацію інфекційних ризиків, і водночас не інтегрують у себе ціннісний та правовий виміри людського тіла як об'єкта, пов'язаного з гідністю та особистою ідентичністю.

Правові гарантії у сфері дотримання санітарно-епідеміологічних вимог під час утилізації ампутованих кінцівок у період війни мають подвійну природу. Вони повинні одночасно запобігати епідемічним ризикам і утверджувати цінність людського тіла як елементу правової гідності.

Утилізація ампутованих кінцівок у сучасних умовах війни має розглядатися як конституційно-правовий інститут, де переплітаються санітарна доцільність, публічна безпека та морально-етична відповідальність держави перед людиною, створюючи підґрунтя для більш збалансованої і гуманної політики у сфері медичної та правової практики.

Держава, навіть у стані війни, не звільняється від обов'язку діяти гуманно. І саме у ставленні до тілесних решток своїх громадян – військових і цивільних – виявляється справжній вимір правової культури та конституційного гуманізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 01.11.2025).
2. Грекова О.О., Зозуля А.О. Проблема правового регулювання утилізації медичних відходів: вітчизняне законодавство та європейська практика. *Молодий вчений*. 2019. № 10 (74). С. 579–582. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-121.
3. Стрельник В.В., Ємець Н.О. Питання поводження з медичними відходами в Україні. *Приватне та публічне право*. 2022. № 3. С. 38–42. DOI: https://doi.org/10.32845/2663-5666.2022.3.7.

4. Шульга Є.В., Карнаух-Голодняк О.В. Проблеми адміністративно-правового забезпечення поводження з медичними відходами в період пандемії в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 3. Ч. 2. С. 120–126. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.3-2.19.
5. Попович О.Р., Вронська Н.Ю., Ятчишин Ю.Й., Мальований М.С. Проблеми утилізації відходів фармацевтичної галузі (огляд). *Chemistry, Technology and Application of Substances.* 2020. Vol. 3. Iss. 1. С. 175–183. DOI: https://doi.org/10.23939/ctas2020.01.175.
6. Сталінська І.В. Проблеми екологічної безпеки утилізації медичних відходів. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2018. № 2. Т. 28. С. 91–94. DOI: https://doi.org/10.15421/40280217.
7. Sane M.R., Kumar N.T., Ananda K. Indiscriminate disposal of museum specimens--a case report. *Indian J Med Ethics*. 2015 Vol. 12(1). P. 46–48. DOI: https://doi.org/10.20529/IJME.2015.011.
8. Dulinskaitė R. Does the disposal of a foetus of a human not reaching the 22nd week of pregnancy with medical waste not violate the right to dignified burial? *Law Review / Teisės apžvalga*. 2019. Vol. 1(19). P. 2–22. DOI: https://doi.org/10.7220/2029-4239.19.1.
9. Esmée H., Robert G. Ethics of limb disposal: dignity and the medical waste stockpiling scandal. *Journal of Medical Ethics*. 2019. Vol. 45 (9). P. 575–578. DOI: https://doi.org/10.1136/medethics-2019-105554.
10. Johnston J., Elliott C. Heathy limb amputation: ethical and legal aspects. *Clinical Medicine.* 2002. Vol. 2 (5). P. 431–435. DOI: https://doi.org/10.7861/clinmedicine.2-5-431.
11. Jones D.G. Stored human tissue: an ethical perspective on the fate of anonymous, archival material. *Journal of Medical Ethics*. 2003. Vol. 29 (6). P. 343–347.
12. Battu N., Kanekar R., Sawardekar S., Tasgaonkar G., Waghmare V. Management and disposal of human remains acquired for medical education – A forensic perspective. *Forensic Science International: Reports*. Vol. 10. DOI: https://doi.org/10.1016/j.fsir.2024.100389.
13. Афтанасів В.М. Конституційно-правове забезпечення автономії волевиявлення та гідності загиблих військовослужбовців у контексті посмертного донорства. *Нове українське право*. 2025. Вип. 3. С. 210–218. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2025.3.25.
14. Esmée H. Morbid curiosity? Discussion of the disposal of amputated limbs on online question and answer sites. *Digital Health*. 2019. Vol. 5. DOI: https://doi.org/10.1177/2055207619890473.
15. Фрицький О.Ф. Конституційне право України. Підручник. К.: Юрінком Інтер. 2002. 536 с.
16. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text (дата звернення: 01.11.2025).
17. Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Порядок управління медичними відходами, у тому числі вимоги щодо безпечності для здоров'я людини під час утворення, збирання, зберігання, перевезення, оброблення таких відходів»: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 31.10.2024 № 1827. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1938-24#Text (дата звернення: 01.11.2025).
18. Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 № 2320-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text (дата звернення: 26.10.2025).
19. Про затвердження Порядку класифікації відходів та Національного переліку відходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.10.2023 № 1102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2023-%D0%BF#n204 (дата звернення: 01.11.2025).
20. Pronskikh V. The ethical aspects of choosing a nuclear fuel cycle. *Techne Research in Philosophy and Technology.* 2023. №27 (3). P. 281–298. DOI: https://doi.org/10.5840/techne2023128191.
21. Панкевич О., Гаврильців М. Концепція захисту екологічних прав у практиці Страсбурзького суду: деякі загальнотеоретичні та філософсько-правові аспекти. *Право України*. 2023. № 6. С. 51–68. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2023-06-051.
22. Сенюта І. Аналітичне дослідження щодо обробки персональних даних у сфері охорони здоров'я та дотримання прав людини в цій царині. *Рада Європи*. 2024. 61 с. URL: https://rm.coe.int/report-health-2024-2web/1680b1a055%20%E2%80%8B%E2%80%8B%E2%80%8B%E2%80%8B%E2%80%8B%E2%80%8B (дата звернення: 01.11.2025).
23. Rudneva O. Over 20,000 Ukrainians have undergone at least one amputation since the beginning of Russia's full-scale war. 2023. URL: https://rubryka.com/en/2023/09/05/za-period-rosijskoyi-agresiyi-shhonajmenshe-odnu-amputatsiyu-perezhyly-ponad-20-tysyach-ukrayintsiv (дата звернення: 01.11.2025).
24. 20-50 thousand Ukrainians have lost one or more limbs since the beginning of the full-scale war. 2023. URL: https://uacrisis.org/en/20-50-tysyach-ukrayintsiv-vtratyly/amp (дата звернення: 01.11.2025).
25. McDonald CL., Westcott-McCoy S., Weaver MR., Haagsma J., Kartin D. Global prevalence of traumatic non-fatal limb amputation. *Prosthetics and Orthotics International.* 2020. DOI: https://doi.org/10.1177/0309364620972258.

26. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 №389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 01.11.2025).
27. Siebold S. Germany plans for 1,000 wounded troops per day in case of conflict with russia. 22.09.2025. URL: https://www.reuters.com/business/aerospace-defense/germany-plans-1000-wounded-troops-per-day-case-conflict-with-russia-2025-09-22/ (дата звернення: 01.11.2025).
28. Durante C.M. Operative guidelines in burns emergencies in a battle environment. *Ann Burns Fire Disasters*. 2007. Vol. 20 (3). P. 155-8.
29. Barbar A. Challenges for Ethical Humanitarian Health Responses in Contemporary Conflict Settings. *Daedalus.* 2023. № 152. P. 53–62. DOI: https://doi.org/10.1162/daed_a_01992.
30. Marinković N., Vitale K., Janev Holcer N., Dzakula A., Pavić T. Management of hazardous medical waste in Croatia. *Waste Manag*. 2008. Vol. 28(6). P. 1049-56. DOI: https://doi.org/10.1016/j.wasman.2007.01.021.

UDC 342.7
DOI HTTPS://DOI.ORG/10.24144/2788-6018.2025.06.1.19

THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF A CITIZEN TO PARTICIPATE IN THE MANAGEMENT OF STATE AFFAIRS: METHODOLOGICAL PRINCIPLES

Basalayeva A.,
PhD, Lecturer of Constitutional Law Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0001-7558-2621

Basalaeva A. The constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs: methodological principles.

The scientific article carries out the epistemology of the methodological principles of the study of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs. It is noted that in order to obtain objective knowledge about this constitutional right of a citizen, which is both objective and subjective, the decisive factor is the choice and application of such a methodology that will allow for effective knowledge of the phenomenon being studied. The phenomenon being studied is currently developing under the influence of various factors (the war in Ukraine, European integration, globalization, etc.). Also, in the future, other factors may arise that will affect the subject of the study.

The following methodological principles of the study are identified and characterized: subject, object, principles, foundations of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs, paradigm of political and constitutional-legal thinking, methods, methodological techniques and tools. The thesis about the relationship and mutual influence of political and constitutional-legal thinking is argued. Such relationship and mutual influence are revealed. It is argued that the foundation of both political and constitutional-legal thinking in democratic countries are the following values: respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law, respect for human rights.

The approach to the methodological principles of constitutional and legal research has received further development: when studying the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs, despite the subjective nature of the choice of each researcher of the methodology for studying this right and the impossibility of establishing an exhaustive list of methodological principles of constitutional and legal research, there are tasks that determine the limits of this choice, the reliability, and the quality of the research results obtained. The primary level of the methodology for studying the above-mentioned constitutional right is worldview principles.

The article also explores the essence and significance of an interdisciplinary approach in the study of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs. The main strengths and weaknesses of the application of interdisciplinary methods in the study of this constitutional right are analyzed, and their impact on the effectiveness of its implementation is determined.

Key words: methodology, constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs, constitutional values, subject of research, object of research, methodological principles of research, research methods, methodological technique.

Басалаєва А. Конституційне право громадянина брати участь в управлінні державними справами: методологічні засади.

В науковій статті здійснюється гносеологія методологічних засад дослідження конституційного права громадянина брати участь в управлінні державними справами. Зазначається, що для отримання об'єктивних знань про це конституційне право громадянина, яке є і об'єктивним, і суб'єктивним, визначальним є вибір і застосування такої методології, які дозволить ефективно пізнати явище, яке досліджується. Досліджуване явище наразі розвивається під впливом різних чинників (війна в Україні, європейська інтеграція, глобалізація тощо). Також в майбутньому можуть виникати і інші чинники, які впливатимуть на предмет дослідження.

Виділено та охарактеризовано такі методологічні засади дослідження: предмет, об'єкт, принципи, основи конституційного права громадянина брати участь в управлінні державними справами, парадигма політичного та конституційно-правового мислення, методи, методологічна техніка та інструментарій. Аргументується теза про взаємозв'язок та взаємовплив політичного та конституційно-правового мислення. Розкривається такий взаємозв'язок та взаємовплив. Висновується, що фундаментом і політичного, і конституційно-правового мислення в демократичних

країнах є такі цінності: повага до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенство права, повага до прав людини.

Дістав подальшого розвитку підхід щодо методологічних принципів конституційно-правових досліджень: при дослідженні конституційного права громадянина брати участь в управлінні державними справами попри суб'єктивний характер вибору кожним дослідником методології дослідження цього права та неможливості встановлення вичерпного переліку методологічних принципів конституційно-правових досліджень, є завдання, якими визначаються межі цього вибору, достовірність, якість отриманих результатів дослідження. Первинним рівнем методології дослідження вище зазначеного конституційного права є світоглядні принципи.

Також у статті досліджено сутність та значення міждисциплінарного підходу при вивченні конституційного права громадянина на участь в управлінні державними справами. Проаналізовано основні сильні та слабкі сторони застосування міждисциплінарних методів при дослідженні цього конституційного права, визначено їх вплив на ефективність його забезпечення.

Ключові слова: методологія, конституційне право громадянина брати участь в управлінні державними справами, конституційні цінності, предмет дослідження, об'єкт дослідження, методологічні принципи дослідження, методи дослідження, методологічна техніка.

Formulation of the problem.

The present day poses new tasks for the science of constitutional law, which are the answer to existing challenges and those that may arise in the near future or in the more distant future. For example, there is currently a war in Ukraine - the Ukrainian people are suffering from Russian aggression. At the same time, without abandoning its foreign policy aspirations, Ukraine is integrating with the European Union. At the same time, there is a threat to energy security in the region and the world, food security, etc. No less key is the issue of post-war reconstruction of Ukraine and its international cooperation in various areas [1-3]. All these factors determine the need and expediency of studying the constitutional right of citizens of Ukraine to participate in the management of state affairs, because it is precisely on its effective implementation that the future development of Ukraine will depend, as well as interstate relations to which Ukraine is a party. Increasing the effectiveness of regulatory and organizational and legal mechanisms for ensuring the above-mentioned constitutional right is impossible without its comprehensive study. The very quality of the study of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs depends on the methodology.

The purpose of this article is – to identify and characterize the methodological principles of the study of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs.

The state of research on the issue.

In the science of constitutional law, the issue of research methodology was raised in the works of Yu. Barabash, O. Vasylchenko, A. Kolodiy, B. Kalynovsky, O. Lotyuk, V. Fedorenko and other scientists. The issue of the methodology of the study of a particular constitutional right was raised in the works of D. Belov, Yu. Bysaga, L. Deshko, Ya. Lenger, T. Slinko, O. Shcherbaniuk and others. At the same time, the issue of the methodology of the study of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs was not comprehensively studied.

Presenting main material.

Scientist A. Kolodiy correctly notes that «The problem of methodology is extremely complex, ambiguous and insufficiently studied, and therefore modern scientific sources define and interpret this phenomenon in different ways. However, generalizing various points of view, we can conclude that in the domestic doctrine, methodology is mostly considered as a doctrine of scientific research methods, and the methods themselves - as a set of certain cognitive principles, techniques, and means by which this research is carried out» [4, p. 90].

Kolodiy A. notes that methodology in the broadest sense is a doctrine of scientific principles, approaches, principles and methods, as well as a doctrine of how to think when writing a scientific study, and in the narrow sense - it is a theoretical basis that is used or can be used in the process of scientific knowledge [4, p. 92]. The scientist rightly emphasizes that methodology is not only a doctrine about the methods of research of a certain science, but also about how to implement ideas, goals, tasks, theoretically grounded conclusions, proposals, recommendations, and common knowledge in social life, because reality includes the material and the ideal, rational and irrational, positive and negative, progressive and regressive, which are reflected in the results of human activity – in the final definitions, classifications, generalizations, institutions, materials and products of the world of technology, politics, economics, spirituality, society, state, law, etc. [4, p. 92].

For research, it is important to identify its subject and object. It is well known that the object of research is the area, phenomenon, field of knowledge, process within which the research is carried

out. The object of our research is social relations that arise when ensuring (implementing, protecting, defending) the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs. The subject of the research, as is well known in legal science, is a detailed, narrower concept that correlates with the object and is limited by its framework. That is, it is a specific problem in the chosen field of activity. As for our research, the subject is the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs.

At the same time, we emphasize that the very problem of the object and the subject that we are researching is not simple. Moreover, this problem is not reduced to some purely formal-logical «relationships» of the object of research with the subject of research and is not reduced to the statement that the object of our research has much more subjects for research than we chose for our purely scientific research, and the subject of research is narrower than the object. The point is that the object of knowledge is both social relations that arise when ensuring both the objective constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs and the subjective one, and the subject is the principles and tendencies of ensuring this constitutional right in this fragment of reality.

The scientist E. Chernyak rightly draws attention to the position of the German scholar-lawyer G. Ellinek, which we support, that "any study of the main phenomena of state and legal life, in order to become fruitful, must begin with the establishment of methodological principles based on the results of the latest research in the field of cognitive theory and logic" [5]. E. Chernyak rightly emphasizes that "… the primary level of the methodology for studying modern Ukrainian constitutionalism … as well as other phenomena of constitutional existence, are worldview principles. The main principles that reflect the essence, content and features of the post-positivist research methodology ... are the principles of de-ideologization and freedom of scientific research, comprehensiveness, systematicity, dialectic, historicism, determinism, hermeneutics, phenomenology, formal logic, objectivity, universality, etc. [5].

The approach proposed by E. Chernyak to the methodological principles of constitutional and legal research allows us to assert that even when studying the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs, despite the subjective nature of each researcher's choice of the methodology for studying this right and the impossibility of establishing an exhaustive list of methodological principles of constitutional and legal research, it is possible to formulate tasks that should definitely determine the boundaries of this choice, as well as the reliability and quality of the research results obtained [5].

Scientists Arutyunov V., Mishin V., Svintsitsky V. write that the paradigm of political and constitutional-legal thinking is also of great importance [6]. Paradigm (from the Greek. парадиме – example, model) is an integral characteristic of a particular science in a certain era, which includes: first, symbolic generalizations (formalized components of the theory); second, a picture of the world (model representations, images of objects of science); third, methodological requirements and value orientations generally accepted in a given community of scientists; fourth, generally accepted in scientific circles samples of description, explanation, basic examples of solving specific scientific problems [6].

Considering the methodological principles of studying the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs, let us also pay attention to the research methods. Scientist O. Vasylchenko rightly writes that "… methodological principles of research … are based on the use of methods and techniques, with the help of which its purpose, content and features can be determined, and the result of the research will depend on the chosen approaches, methods and means of cognition" [7, p. 20-21]. Scientist L. Deshko rightly notes that "… only the comprehensive application of research methods … provides the possibility of obtaining such scientific results that are characterized by scientific novelty and are specified in the provisions, conclusions, recommendations and proposals" [8, p. 68].

Also, scientists Y. Bysaga and L. Deshko in their studies correctly emphasize that "…there is a wide range of methods of scientific research…" [9-10], but it is necessary to develop the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs as a polysemantic form of knowledge using modern methodology.

We agree with the point of view of A. Kolodiy that even today there is a discussion "…about the system of methods of legal science in general and in the constitutional law of Ukraine in particular" [4], but "for a full-fledged study of constitutional and legal material, the most optimal is their structured system, which includes the following subsystems… 1. General scientific methods, which, first of all, should include philosophical ones, namely: dialectical, metaphysical, hermeneutic, etc.… 2. From the system of special methods that can be implemented in constitutional and legal scientific research, it is worth highlighting: - sociological method... modeling method,... idealization method,... forecasting method,... statistical and its logical continuation - constitutional and statistical method,... 3. From the system of proper legal methods that are most expedient to implement in constitutional and legal

scientific research, it is worth highlighting: – historical and legal method... comparative legal and its derivative method of constitutional comparativism together with the method of comparison... formal and legal method, which is a logical continuation of the formal and logical, in case of its implementation will allow to single out the characteristics and features of the constitutional and legal phenomenon that is being recognized, the way of its regulation in a normative and legal act or acts, to reveal its essence, content, functions, to clarify the social purpose of many processes and elements that were recognized, to determine their common and distinctive features, to send to clarify their understanding, formulate definitions, etc. based on the laws of formal logic; – the method of legal experiment, ..." [4].

Traditionally, constitutional human and civil rights have been analyzed using special research methods that focused on the analysis of legal norms, their interpretation and systematization. However, modern processes – democratization, digitalization, globalization – have shown that the normative text itself does not guarantee the real implementation of law. That is why there is a need for an interdisciplinary approach that allows studying law as a social, political, cultural phenomenon. In addition, the right of a citizen to participate in the management of state affairs, enshrined in Art. 38 of the Constitution of Ukraine, is one of the key elements of a democratic system and a manifestation of the principle of democracy. However, modern science is faced with the need to study this right not only as a legal norm, but as a multidimensional social phenomenon that combines legal, political, social, economic and technological components. That is why there is a need to apply an interdisciplinary approach that allows combining various scientific methods for a more complete understanding of the essence and practical implementation of this right.

The role of interdisciplinary methods in the study of the constitutional right to participate in the management of state affairs is characterized by the fact that they: reveal the complex nature of this constitutional right; ensure the objectivity of the study, relying not only on the content of the norms, but also on the practice of their application; contribute to the improvement of the mechanisms for the implementation of this constitutional right. The application of an interdisciplinary approach allows combining various scientific methods for a more complete understanding of the essence and provision of this right.

The use of the formal-legal method allows analyzing the regulatory and legal framework, the application of political science methods – to investigate political culture and decision-making mechanisms, sociological methods – to investigate public activity, philosophical and legal approaches – to comprehend the value nature of participation.

The combination of legal and social research methods allows us to look at the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs as a unity of the legal and the social in order not only to state the existence of the norm, but also to find out how it functions in the practice of public administration. Interdisciplinary research helps to identify barriers to the implementation of this constitutional right: social (distrust of authorities), economic (low level of well-being), informational (digital divide), cultural (low political culture). At the same time, the combination of different methods often leads to a loss of clarity of legal argumentation. As a result, the problem of the ratio of legal analysis and sociological interpretation may arise, which complicates the construction of strict scientific logic. Social and political research has a significant share of interpretability, which can reduce the objectivity of conclusions in legal science. This is especially true of empirical methods – surveys, focus groups, etc. Some aspects of interdisciplinary conclusions are difficult to implement in normative or judicial practice, since they go beyond the legal field - for example, they touch on ethical or psychological factors.

Interdisciplinary methods in the study of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs play a system-forming role. They provide a deeper understanding not only of the legal essence of law, but also of its social effectiveness.

The strengths are complexity, practical orientation, empirical verification and comparative potential. The weaknesses are methodological heterogeneity, the risk of subjectivity and the complexity of integrating diverse data.

Conclusions.

To obtain objective knowledge about this constitutional right of a citizen, which is both objective and subjective, the choice and application of such a methodology is crucial, which will allow for effective knowledge of the phenomenon being studied. The phenomenon being studied is currently developing under the influence of various factors (the war in Ukraine, European integration, globalization, etc.). Also, other factors may arise in the future that will influence the subject of the study.The problem of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs as a subject of research is complex, has a comprehensive interdisciplinary nature, raises such key issues, for the solution of which it is necessary to apply interdisciplinary methods.

The methodological principles of the study are: subject, object, principles, foundations of the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs, the paradigm of political and constitutional-legal thinking, methods, methodological techniques and tools. There is a relationship and mutual influence of political and constitutional-legal thinking. The foundation of both political and constitutional-legal thinking in democratic countries are the following values: respect for human dignity, freedom, democracy, equality, the rule of law, respect for human rights.

The approach to the methodological principles of constitutional-legal research has received further development: when studying the constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs, despite the subjective nature of the choice by each researcher of the methodology for studying this right and the impossibility of establishing an exhaustive list of methodological principles of constitutional-legal research, there are tasks that determine the limits of this choice, the reliability, and the quality of the research results obtained. The primary level of the methodology for studying the above-mentioned constitutional law is worldview principles.

REFERENCES:

1. Vasylchenko O.P., Deshko L.M., Lotiuk O.S. Spivvidnoshennia konstytutsiino-pravovoi ta politychnoi vidpovidalnosti subiektiv vyborchoho protsesu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo».* 2024. Vypusk 85: chastyna 1. S. 181–187. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.24. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/26.pdf.
2. Deshko L., Vasylchenko O., Lotiuk O. Crime an Tatar National-Territorial Autonomy: Reg ulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine*. Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 3. P. 24–28. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2023/01/Visegrad_3_2022.pdf.
3. Deshko L.M., Vasylchenko O.P., Lotiuk O.S. Liustratsiia yak vyd konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti ta vidshkoduvannia moralnoi shkody, zavdanoi v rezultati porushennia prava osoby na uchast v upravlinni derzhavnymy spravamy: praktyka YeSPL u spravakh proty Ukrainy. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii.* 2024. № 11. S. 554–566. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-11(39)-554-566. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/16361.
4. Kolodii A.M. Metodolohiia naukovykh doslidzhen u konstytutsiinomu pravi Ukrainy. Metodolohiia provedennia haluzevykh yurydychnykh doslidzhen: monohrafiia. Odesa: Helvetyka, 2022. S. 89–112.
5. Cherniak Ye.V. Metodolohichni pryntsypy konstytutsiino-pravovoho doslidzhennia instytutu okhorony Konstytutsii yak elementu systemy suchasnoho konstytutsiinoho prava Ukrainy. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2019. № 4. C. 92–98. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2019.14
6. Arutiunov V. Kh., Mishyn V. M., Svintsitskyi V. M. Metodolohiia sotsialno-ekonomichnoho piznannia. Navch. posibnyk. K.: KNEU, 2005. 353 c.
7. Vasylchenko O.P. Pryntsyp rivnosti prav i svobod liudyny i hromadianyna v konstytutsiinomu pravi Ukrainy: doktrynalni ta prykladni aspekty: Dys….dokt.iuryd.nauk: 12.00.02 – konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo. Kyiv, 2015. 467 s.
8. Deshko L. Konstytutsiine pravo na zvernennia do mizhnarodnykh sudovykh ustanov ta mizhnarodnykh orhanizatsii: monohrafiia. Uzhhorod, 2016. 486 s.
9. Bysaha Yu.M., Deshko L.M. Metodolohiia doslidzhennia konstytutsiinoho prava zvertatysia do mizhnarodnykh sudovykh ustanov ta mizhnarodnykh orhanizatsii. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia Yurydychni nauky*. 2016. № 21. S. 14–16. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc21/5.pdf.
10. Bysaha Yu.M., Deshko L.M. Mizhdystsyplinarnist yak umova rozviazannia kompleksnoi problemy shchodo konstytutsiinoho prava kozhnoho zvertatysia do mizhnarodnykh sudovykh ustanov ta mizhnarodnykh orhanizatsii. *Naukovyi zbirnyk «Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii».* 2016. № 4. S. 18–21. URL: http://apnl.dnu.in.ua/4_2016/6.pdf.

УДК 342.726-053.2(477)«364»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.20

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ ПРАВА ДИТИНИ НА ЖИТТЯ, ПОВАГУ ДО ГІДНОСТІ, СВОБОДУ І ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ В ПЕРІОД ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Верлос Н.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного
та адміністративного права
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0003-3598-2721
e-mail: verlosznu@gmail.com

Верлос Н.В. Конституційно-правові засади охорони та захисту права дитини на життя, повагу до гідності, свободу і особисту недоторканність в період збройного конфлікту.

У статті здійснено теоретико-правове дослідження конституційно-правових засад охорони та захисту права дитини на життя, повагу до гідності, свободу й особисту недоторканність в умовах збройного конфлікту.

Актуальність дослідження зумовлена безпрецедентними викликами, пов'язаними з триваючою збройною агресією проти України, що призвела до масштабних порушень прав дитини, масових випадків насильства, депортацій, розлучення дітей із сім'ями, обмеження доступу до освіти, медичної допомоги та соціального захисту. У цих умовах особливого значення набуває конституційно-правове забезпечення базових прав дитини, насамперед права на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, які становлять основу правового статусу дитини як особливого суб'єкта конституційних правовідносин.

Пропонується визначати конституційні права дитини як систему юридично визначених і закріплених у Конституції України, міжнародних актах та галузевому законодавстві можливостей дитини як особливого суб'єкта конституційних правовідносин, посилене забезпечення, гарантування й захист яких здійснюються державою з урахуванням її вікових, фізіологічних і когнітивних особливостей розвитку.

Наголошено, що конституційно-правове забезпечення базових прав дитини набуває особливого значення в період збройного конфлікту. Право дитини на життя визначено як абсолютне та невід'ємне, що передбачає позитивний обов'язок держави забезпечити належні умови його реалізації: медичну допомогу, безпечне середовище, захист від воєнних загроз, мінної небезпеки, депортацій і вербування у збройні формування.

Підкреслено, що право на повагу до гідності є системоутворювальним для всієї системи прав людини, а в умовах воєнного стану воно зазнає значних порушень через насильство, катування, психологічні травми та дискримінацію. Розкрито зміст права на свободу й особисту недоторканність, наголошено на неприпустимості свавільного позбавлення волі, незаконного переміщення чи утримання дітей.

Окреслено необхідність налагодження ефективної взаємодії між державними органами та міжнародними структурами, включно з діяльністю Міжнародного кримінального суду, моніторингових місій ООН та міжнародних гуманітарних організацій.

Розглянуто компетенцію органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері захисту прав дітей під час воєнного стану, підкреслено важливість принципу найкращих інтересів дитини, пропорційності та невідворотності відповідальності за порушення її прав. Зроблено висновок, що охорона і захист життя, повага до гідності, свободи та особистої недоторканності дитини в період збройного конфлікту є морально-правовим імперативом, показником гуманності держави й складовою національної безпеки України.

Ключові слова: конституційні права дитини, дитиноцентризм, права людини, право дитини на життя, право на свободу та особисту недоторканність, збройний конфлікт, воєнний стан

Verlos N.V. Constitutional and legal principles of protection and defense of the child's right to life, respect for dignity, freedom and personal integrity during the period of armed conflict.

The article carries out a theoretical and legal study of the constitutional and legal principles of protection and defense of the child's right to life, respect for dignity, freedom and personal integrity in conditions of armed conflict.

The relevance of the study is due to the unprecedented challenges associated with the ongoing armed aggression against Ukraine, which led to large-scale violations of children's rights, mass cases of violence, deportations, separation of children from families, restrictions on access to education, medical care and social protection. In these conditions of an emergency legal regime, the constitutional and legal provision of the basic rights of the child, primarily the right to life, dignity, freedom and personal integrity, which constitute the core of the legal status of the child as a special subject of constitutional legal relations, acquires special importance.

It is proposed to define the constitutional rights of the child as a system of legally defined and enshrined in the Constitution of Ukraine, international acts and sectoral legislation of the child's opportunities as a special subject of constitutional legal relations, the enhanced provision, guarantee and protection of which are carried out by the state, taking into account its age, physiological and cognitive development characteristics.

It is emphasized that the constitutional and legal provision of the basic rights of the child acquires special importance in conditions of an emergency legal regime. The child's right to life is defined as absolute and inalienable, which implies the positive obligation of the state to ensure appropriate conditions for its implementation: medical care, a safe environment, protection from military threats, mine danger, deportations and recruitment into armed formations.

It is emphasized that the right to respect for dignity is a system-forming one for the entire system of human rights, and in conditions of war it is particularly at risk of violation due to violence, torture, psychological trauma and discrimination. The content of the right to liberty and personal integrity is disclosed, the inadmissibility of arbitrary deprivation of liberty, illegal transfer or detention of children is emphasized.

The need to establish effective interaction between state bodies and international structures is outlined, including the activities of the International Criminal Court, UN monitoring missions and international humanitarian organizations.

The competence of state authorities and local self-government bodies in the field of protecting children's rights during martial law is considered, the importance of the principle of the best interests of the child, proportionality and inevitability of responsibility for violations of their rights is emphasized. It is concluded that the protection and defense of the life, dignity, freedom and personal integrity of a child in wartime is a moral and legal imperative, an indicator of the humanity of the state and a component of the national security of Ukraine.

Key words: constitutional rights of the child, child-centrism, human rights, the child's right to life, the right to liberty and security of person, armed conflict, martial law

Постановка проблеми. В сучасних умовах збройної агресії проти України особливої уваги набуває проблема забезпечення конституційних прав дитини, зокрема права на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність. Діти є найбільш уразливою категорією населення в період збройних конфліктів, оскільки саме вони першими зазнають наслідків насильства, примусового переміщення, втрати батьків, обмеження доступу до освіти, медичної допомоги та безпечного середовища. Ці умови створюють реальні загрози для реалізації базових прав, гарантованих Конституцією України, Конвенцією ООН про права дитини 1989 року, а також нормами міжнародного гуманітарного права.

Попри наявність розвиненої системи гарантій прав дитини, механізм їх реалізації в умовах збройного конфлікту залишається недостатньо ефективним. Недосконалість національного законодавства, обмежені можливості державних інституцій, проблеми із документуванням порушень та притягненням винних до відповідальності ускладнюють належний рівень охорони та захисту прав дитини.

Крім того, сучасні виклики, пов'язані з масовими порушеннями міжнародного гуманітарного права, зокрема випадками загибелі дітей від воєнних дій, насильницької депортації, викрадення дітей, незаконного усиновлення, вербування неповнолітніх, потребують комплексного переосмислення правового механізму забезпечення прав дитини на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканість.

Отже, дослідження конституційно-правових засад охорони та захисту прав дитини на життя, повагу до гідності, свободу і особисту недоторканність в період збройного конфлікту має не лише

теоретичне, а й важливе практичне значення, оскільки сприяє вдосконаленню національної системи гарантування прав людини взагалі, рецепції міжнародних стандартів національною правовою системою та підвищенню ефективності діяльності правозахисних інституцій у період воєнного стану та повоєнної розбудови.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням прав людини взагалі і дитини зокрема присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників таких як: О. Батанова, Ю. Барабаша, С. Бобровник, В. Боняк, М. Ільченко, А. Колодйя, Н. Крестовської, О. Кузніченко, О. Марцеляка, О. Мельничук, В. Олійника, Н. Оніщенко, М. Ортега Н. Пархоменко, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, Т. Слінько, Є. Ткаченко, Р. Стефанчука, С. Стеценка, В. Шаповала, В. Шатіла, М. Шаргородського, Ю. Шемшученка, І. Щебетун та ін.

Мета статті полягає у дослідженні конституційно-правових засад охорони та захисту прав дитини на життя, повагу до гідності, свободу і особисту недоторканність у період збройного конфлікту, виявленні особливостей реалізації цих прав, аналізі механізмів їх гарантування та міжнародно-правових стандартів, а також у визначенні напрямів удосконалення національної системи захисту прав дитини в умовах воєнних загроз.

Виклад основного матеріалу. Сучасна парадигма розвитку людства ґрунтується на засадах дитиноцентризму, який виступає глобальним стратегічним орієнтиром соціального, економічного та правового становлення. Такий підхід передбачає визнання дитини не лише об'єктом державної опіки та захисту, а, насамперед, особливим суб'єктом правових відносин. Концепція дитиноцентризму визначає нову систему цінностей, у межах якої забезпечення найкращих інтересів дитини, її гармонійного розвитку та безпеки стає пріоритетом державної політики, міжнародного права та глобальної стратегії сталого розвитку.

На жаль, сучасні реалії свідчать, що діти й надалі залишаються однією з найуразливіших груп, які зазнають насильства або стають його жертвами під час збройних конфліктів. Їхня присутність у зоні бойових дій давно перестала бути поодиноким або випадковим явищем – діти фактично постійно перебувають у центрі збройного протистояння. Така вразливість зумовлена не лише фізичною слабкістю, а й віковими, психологічними та когнітивними особливостями розвитку, що робить їх особливо залежними від захисту з боку держави та міжнародної спільноти [1, с. 3]. Саме тому забезпечення охорони життя, гідності й основоположних прав дітей у період збройного конфлікту має розглядатися як один із головних гуманітарних і правових пріоритетів сучасного світу.

Конституційні права дитини можна визначити як систему юридично визначених і закріплених у Конституції України, міжнародних актах та галузевому законодавстві можливостей дитини як особливого суб'єкта конституційних правовідносин, посилене забезпечення, гарантування й захист яких здійснюються державою з урахуванням її вікових, фізіологічних і когнітивних особливостей розвитку.

В процесі збройної агресії проти України фіксуються системні порушення ряду основоположних прав дитини, серед яких базовими є конституційні права дитини на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканість закріплені в численних міжнародних і національних нормативних актах, адже саме діти «…є наступним поколінням боротьби за ідеали нації та людськими ресурсами в майбутньому, є капіталом сталого розвитку, та носієм естафети лідерства, що стане основою продовження прогресу та процвітання людської цивілізації» [2, с.55-56].

З початку повномасштабного вторгнення за даними Офісу Генерального прокурора станом на 1 листопада 2025 року загинули принаймні 664 дитини, та 2214 отримали поранення [3]. Як зазначається у Плані гуманітарних потреб і реагування 2025 р. наразі в Україні близько 3,47 мільйона найбільш вразливих дітей, 10 % яких є дітьми з інвалідністю, а також їхні батьки чи опікуни вкрай потребують безпеки, стабільності й невідкладних спеціалізованих послуг у сфері захисту дітей. Значна частина дітей, особливо на північному сході (30 %), сході (36 %) та півдні (16 %) країни, наражаються на підвищені ризики через ескалацію бойових дій. Діти у прифронтових районах і вздовж кордону України з Російською Федерацією стикаються з підвищеними ризиками, зокрема стають свідками чи потерпають від бойових дій, переміщення і погіршення умов життя [4].

Як зазначають А.М. Оксентюк та Л.А. Боровик «…реалії російсько-української війни виявили значні прогалини та недосконалості як у нормативному регулюванні захисту прав дітей, так і в механізмах його реалізації, оскільки існуючі законодавчі акти часто не містять достатньої конкретизації щодо застосування їх в умовах надзвичайних ситуацій» [5, с.294].

Право дитини на життя – це базове, природне й невід'ємне право, яке становить основу всієї системи прав дитини та визначає саму можливість реалізації інших прав і свобод. Це право є абсолютним і невідчужуваним, а його обмеження не допускається навіть у період надзвичайного чи воєнного стану (ч. 2 ст. 64 Конституції України).

В період збройного конфлікту право дитини на життя набуває особливого змісту, оскільки його реалізація безпосередньо залежить від здатності держави забезпечити фізичну безпеку, гумані-

тарний захист і доступ до основних життєвих благ. Згідно з положеннями статті 27 Конституції України, а також статей 6 і 38 Конвенції ООН про права дитини проголошено, що кожна дитина має невід'ємне право на життя, і держави-учасниці повинні забезпечувати максимально можливий рівень виживання та розвитку дитини. Таким чином, зміст цього права охоплює не лише фізичне існування, але й обов'язок держави створювати умови для повноцінного розвитку, безпеки та гідного життя дитини.

Особливої ваги право на життя набуває в період збройного конфлікту, коли діти піддаються підвищеному ризику загибелі, поранення, насильства або втрати доступу до медичної допомоги й освіти. Відповідно до Женевських конвенцій 1949 року та Додаткового протоколу I (1977 р.), діти мають право на особливий захист і гуманітарну допомогу під час війни.

Але наразі тривають численні порушення права дитини на життя, зокрема: загибель дітей унаслідок бойових дій, обстрілів, мінувань, авіаударів; відсутність належного медичного забезпечення, що призводить до смертей від поранень або хвороб; насильницькі дії проти дітей (жорстоке поводження, вбивства, тортури, катування, позасудові страти); мілітаризація дітей (використання дітей у збройних формуваннях або на небезпечних роботах, що створює загрозу їхньому життю).

Так, наприклад, порушуючи усі норми Конституції України, міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини 8 липня 2024 р. одна із російських ракет влучила у відділення інтенсивної та еферентної терапії хронічних інтоксикацій Національної дитячої спеціалізованої лікарні «Охматдит», пошкоджено 5 корпусів – постраждали 10 людей, шестеро з них – діти [6], 22 жовтня 2025 року, російські військові завдали дронового удару по приватному дитячому садку в Холодногірському районі Харкова, де в цей час перебували 48 дітей [7]. Непоодинокими є й випадки загибелі дітей, зокрема внаслідок російської атаки 6 грудня 2024 р. по Запоріжжю серед 10 мирних жителів загинули, двоє дітей [8].

Ще одну небезпеку життю дитини становлять наземні міни, касетні бомби (в т.ч. нерозірвані) та інші вибухонебезпечні залишки війни – це невибіркова зброя, яка щодня ранить та вбиває цивільних осіб у кожному куточку земної кулі. Вони не визнають угод про припинення вогню та мирні процеси і продовжують забирати жертв ще довго після закінчення конфлікту. Через небезпеку, пов'язану з цією зброєю, вони вселяють страх та стають смертельними перешкодами для розвитку. Крім того, вони негативно впливають на здоров'я, економіку, довкілля [9, с.231].

Детонація більшості вибухонебезпечних залишків війни зазвичай відбувається внаслідок дій, які передбачають навмисне втручання, зокрема спроби перемістити боєприпаси, їхнє маніпулювання або «гри» з ними. Проте міни та касетні боєприпаси є вкрай легкими, вони нестабільні й можуть бути прихованими як на поверхні ґрунту, так і в ґрунті, при цьому здатні детонувати випадково чи внаслідок цілеспрямованих дій. Діти особливо вразливі до смерті або поранення цією зброєю, тому що вони мають меншу масу тіла та, як правило, знаходяться ближче до центру вибуху, що зменшує їхні шанси вижити при масивній крововтраті, вони часто стають жертвами власної цікавості та любові до ігор [9, с. 233].

Українські діти вже зараз, в період активної фази збройного конфлікту, гинуть або отримують каліцтва через контакт з вибухонебезпечними залишками – уламками боєприпасів, снарядами, мінами, ручними гранатами. У багатьох випадках такі предмети потрапляють у зону дитячого доступу не через випадковість, а через недбалість дорослих, брак контролю або зберігання зброї вдома. За даними Головного управління протимінної діяльності, цивільного захисту та екологічної безпеки станом на 01.10.2025 від початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну через ворожі міни та вибухонебезпечні залишки війни постраждало 1 330 особи, з яких діти – 135, дорослі – 1195 [10].

За даними УВКПЛ, з 24 лютого 2022 року внаслідок підриву на мінах і вибухонебезпечних пережитків війни (ВПВ) загинули 30 дітей, а 120 отримали поранення. Міністерство оборони України повідомляє, що близько 139 000 км² території країни наразі забруднені мінами та ВПВ, що створює тривалі загрози для життя дітей, обмежує засоби до існування та ускладнює безпечне повернення сімей до своїх домівок. Інциденти, пов'язані з мінами та ВПВ, почастішали в сільській місцевості під час активних сільськогосподарських робіт. Ґрунтові дороги також несуть значну загрозу для цивільного транспорту. Зокрема, 7 липня 2024 року на ґрунтовій лісовій дорозі поблизу села Циркуни (Харківська область), над яким Україна відновила контроль у 2022 році, автомобіль, у якому їхала сім'я з чотирьох осіб, у тому числі 5-річний хлопчик і новонароджена дівчинка, підірвався на протитанковій міні, що призвело до загибелі всіх пасажирів [11, с. 8].

З метою запобігання втраті життя дітей унаслідок контакту з вибухонебезпечними залишками війни необхідно забезпечити реалізацію комплексної системи правових, організаційних, освітніх та технічних механізмів, спрямованих на мінімізацію ризиків, підвищення рівня обізнаності населення та ефективне усунення джерел небезпеки. Доцільним є удосконалення положень Закону України «Про протимінну діяльність» з урахуванням потреб захисту дітей.

Тісно пов'язаним із правом дитини на життя є її право на повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність. Відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини, це право має комплексний характер, оскільки охоплює фізичну, моральну та психічну безпеку дитини, її свободу від свавільного втручання, а також гарантії гуманного ставлення у випадках обмеження свободи (ст. 37). Жодна дитина не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, що становить безумовну норму міжнародного права (jus cogens) і є складовою міжнародних стандартів захисту прав людини. Це право покладає на державу обов'язок створювати ефективні правові, інституційні та процедурні механізми, спрямовані на його реалізацію та захист. В українському правовому полі відповідні гарантії закріплені у статтях 27 і 29 Конституції України, які гарантують кожному право на повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, а також у частині першій статті 10 Закону України «Про охорону дитинства», де кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність і захист її гідності [12].

Системні порушення в цій сфері прав дитини з боку держави-агресора полягають у: незаконному позбавленні волі (викрадення, утримання в полоні, інтернуванні, депортації до держави-агресора); незаконне усиновлення чи переміщення дітей без згоди батьків або законних опікунів; обмеження свободи пересування через окупаційні режими, блокади чи бойові дії, фізичне та психологічне насильство над дітьми, у тому числі з боку окупаційних сил; сексуальне насильство щодо неповнолітніх у зонах бойових дій; катування та примусове допитування дітей як свідків чи членів сімей військовослужбовців; порушення права на приватність, наприклад, через примусове збирання персональних даних або фото-/відеофіксацію дітей без їх згоди тощо.

Повага до гідності є ключовим критерієм гуманізації правового порядку навіть в умовах збройного протистояння. Під гідністю дитини розуміється не лише визнання її як повноцінної особистості, але й захист від будь-яких форм приниження, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Збройний конфлікт створює численні ризики порушення цього права – від насильства та катувань до психологічних травм і дискримінації за ознакою походження, мови чи місця проживання.

В умовах збройного конфлікту існує підвищена небезпека незаконного позбавлення свободи, депортацій, переміщення чи утримання дітей у неволі. Відповідно до ст.1 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень ніхто не може піддаватися насильницькому зникненню. Жодні виключні обставини, якими б вони не були, чи то стан війни або загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи інший надзвичайний стан, не можуть слугувати виправданням насильницького зникнення [13], в свою чергу ст.5 визначає, що широко поширена чи систематична практика насильницьких зникнень є злочином проти людства, і тягне за собою наслідки, що передбачені таким застосовним міжнародним правом. Лише за офіційними даними розміщеними на інформаційній платформі «Діти війни» станом на 1 листопада 2025 року 19546 дітей депортовані та/або примусово переміщені [3].

Викладене дозволяє констатувати, що ці порушення суперечать не тільки вітчизняним конституційним приписам, але і нормам міжнародного права, а саме: Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) [14] ст. 6 (право на життя), ст. 19 (захист від насильства), ст. 37 (заборона катувань), ст. 38 (захист у збройних конфліктах); Женевської конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. [15] та Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) [16], Міжнародній конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень [13]; Римському статуту Міжнародного кримінального суду відповідно якому – вербування дітей, депортації, вбивства, катування кваліфікуються як злочини проти людяності (ст. 7) та воєнні злочини (ст.8).

У період воєнного стану реалізація та захист конституційних прав дитини поєднує національні та міжнародно-гуманітарні механізми, зокрема традиційну діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування (органи опіки та піклування, служби (управління) у справах дітей, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Радника-уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації тощо), а також спеціально створених в період воєнного стану органів захисту прав дитини таких як: Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану; Координаційна рада з питань захисту та безпеки дітей; Інформаційно-комунікаційний портал «Діти війни»; Центр захисту прав дитини, який працює за моделлю "Барнахус", Національне інформаційне бюро та ін., Серед міжнародних гуманітарних організацій можна назвати Управління Верховного комісара ООН з прав людини (OHCHR), ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, МКЧХ тощо. Важливу роль у механізмі захисту прав дитини в період збройних конфліктів відіграють і міжнародні неурядові організації такі як Save the Children International, World Vision International, Plan International, Terre des Hommes, War Child, Defence for Children International та інші, які здійснюють

моніторинг порушень прав дитини, надають гуманітарну допомогу, забезпечують дітей їжею, медичною допомогою, психологічною підтримкою. В цілому сфера діяльності та межі компетенції цих інституцій спрямовано на виявлення, попередження та реагування на порушення прав дитини, координацію міжвідомчих дій, організацію евакуації, репатріації, соціального супроводу, реабілітації та відновлення прав дітей, постраждалих від збройного конфлікту.

Водночас як зазначається у доповіді Управління Верховного комісара ООН з прав людини: «…для повноцінного захисту необхідні не лише заходи, спрямовані на відновлення прав дітей, але й притягнення винних до відповідальності за порушення, а також цілеспрямовані зусилля шляхом надання їм ефективних засобів правового захисту та відшкодування з метою усунення шкоди, яку вони зазнали. Визнання та усунення цих порушень є ключовим для створення майбутнього, в якому всі українські діти зможуть відновити свої права, ідентичність та безпеку в суспільстві, вільному від довготривалих наслідків війни та окупації» [11, с. 24].

Отже, права дитини на життя, повагу до гідності, свободу і особисту недоторканність є фундаментальними, невідчужуваними та такими, що мають універсальний характер. Їхня реалізація не може бути обмежена навіть за умов збройного конфлікту, оскільки вони є базовою основою конституційних прав людини, гарантованих міжнародним правом та Конституцією України.

Висновки. Підсумовуючи можна констатувати, що в умовах збройної агресії проти України виникає потреба у розширеному застосуванні принципу найкращих інтересів дитини, який має бути провідним орієнтиром в процесі взаємодії національних органів публічної влади та міжнародних інституцій під час ухвалення рішень, що впливають на життя та безпеку дітей.

Порушення конституційних прав дитини на життя, повагу до гідності, свободу і особисту недоторканність під час збройного конфлікту (викрадення, незаконне переміщення, вербування у збройні формування, насильство, катування тощо) мають отримувати належну правову оцінку. Україна повинна посилити національні механізми фіксації та розслідування воєнних злочинів і співпрацю з міжнародними інституціями, зокрема з Міжнародним кримінальним судом.

Перспективи зміцнення конституційно-правових гарантій прав дитини в умовах збройних конфліктів пов’язані з необхідністю комплексного підходу, який інтегрує правові, інституційні, освітні та гуманітарні механізми з метою мінімізації наслідків війни для дітей і забезпечення умов для їх гідного майбутнього. Охорона і захист прав дитини на життя, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність наразі є не лише юридичним, а й морально-етичним імперативом, що визначає рівень цивілізованості держави. Повага до дитинства в умовах воєнного стану постає показником гуманності державної влади та складовою національної безпеки України, а дотримання конституційних принципів – передумовою збереження людяності й правопорядку навіть за надзвичайних обставин. Україна, реалізуючи свою правову політику в умовах збройної агресії, демонструє відданість міжнародним стандартам захисту дітей, водночас потребує подальшого удосконалення законодавчої бази, механізмів правозастосування, системи фіксації та документування порушень прав дітей, а також посилення ролі громадянського суспільства в моніторингу та реагуванні на такі порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rahman R.A., Noor S.M., Magassing A.M., & Sakharina I.K. Ensuring Child Protection in Armed Conflict: an International Legal Perspective Under SDG 16. Journal of Lifestyle and SDGs Review. 2025. Vol. 5. № 3. P. 1–19. DOI: https://doi.org/10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.n03.pe04820; URL: https://www.sdgsreview.org/LifestyleJournal/article/view/4820 (дата звернення: 01.11.2025 р.).
2. Marwahputri R., Muchtar, S., Azisa, N. The implementation of criminal development outside institutions to children as a criminal form with conditions. *Jurnal Living Law*. 2023. Vol. 15, No. 1, hlm. 55–67. URL: https://ojs.unida.info/livinglaw/article/view/5105/3553 (дата звернення: 01.11.2025 р.).
3. Інформаційно-комунікаційний портал «Діти війни». URL: https://childrenofwar.gov.ua/ (дата звернення: 01.11.2025 р.).
4. Ukraine humanitarian needs and response plan. Humanitarian programme cycle 2025. January 2025. 99 p. URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-humanitarian-needs-and-response-plan-2025-april-2025-enuk (дата звернення: 01.11.2025 р.).
5. Оксентюк А.М., Боровик Л.А. Порушення фундаментальних прав дитини в умовах російсько-української війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 294–297. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/65; URL: http://lsej.org.ua/7_2025/67.pdf.
6. Масована ракетна атака: влучання в «Охматдит» URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3883191-masovana-raketna-ataka-vlucanna-v-ohmatdit-zertvi-ta-zrujnovani-budinki.html (дата звернення: 01.11.2025 р.).

7. Удар по дитячому садку URL: https://www.rbc.ua/rus/news/ataka-ditsadok-harkovi-politsiya-pokazala-1761231029.html (дата звернення: 01.11.2025 р.).
8. Серед десяти загиблих унаслідок атаки росіян на Запоріжжя – двоє дітей. URL: https://zmina.info/news/sered-desyaty-zagyblyh-unaslidok-ataky-rosiyan-na-zaporizhzhya-dvoye-ditej/ (дата звернення: 01.11.2025 р.).
9. Children and armed conflict. A Guide to International Humanitarian and Human Rights Law. Montreal (Quebec) : International Bureau for Children's Rights, 2010. 458 p. URL: https://www.ibcr.org/wp-content/uploads/2016/06/Guide-international-law-2010-english-1.pdf (дата звернення: 01.11.2025 р.).
10. В Україні від початку повномасштабного вторгнення РФ через міни і вибухонебезпечні залишки постраждали 1 тисяча 330 людей, з них 135 дітей: повідомлення Укрінформ від 03.10.2025 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4043338-v-ukraini-za-cas-povnomasstabnoi-vijni-vid-min-postrazdali-1330-ludej-z-nih-135-ditej.html (дата звернення: 01.11.2025 р.).
11. Вплив збройного конфлікту та окупації на права дітей в Україні, 24 лютого 2022 року – 31 грудня 2024 року: доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини. 27 с. URL: https://ukraine.ohchr.org/uk/The-impact-of-the-armed-conflict-and-occupation-on-childrens-rights-in-Ukraine-24-February-2022-31-December-2024 (дата звернення: 01.11.2025 р.).
12. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text (дата звернення: 01.11.2025 р.).
13. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень від 20.12.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l54#Text (дата звернення: 01.11.2025 р.).
14. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#n427 (дата звернення: 01.11.2025 р.).
15. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 01.11.2025 р.).
16. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 01.11.2025 р.).

УДК 342.565.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.21

ПРИНЦИПИ ДОБОРУ СУДДІВ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Гончар О.О.,
аспірант кафедри процесуального права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0005-9250-7857

Гончар О.О. Принципи добору суддів Конституційного Суду України.
Вказується, Конституційний Суд України формує свою судову практику на основі договірного механізму. Згідно з чинним законодавством, процедура розгляду судових справ у Конституційному Суді не обмежується лише питаннями конституційної відповідності актів органів державної влади та організацій громадян. Крім того, до компетенції суду входить розглядання справ щодо конституційності конкурентних процедур судових розглядань.

Стаття присвячена системному аналізові принципів добору суддів Конституційного Суду України (далі – КСУ) як ключових засад формування незалежного, професійного та доброчесного складу органу конституційної юстиції. Автор обґрунтовує, що процедура відбору суддів КСУ є складним багаторівневим механізмом, який залежить не лише від належного законодавчого регулювання, але й від узгоджених дій суб'єктів призначення – Президента України, Верховної Ради України та З'їзду суддів України, а також інших органів, уповноважених ухвалювати процедурні рішення в межах конкурсу. На основі аналізу Конституції України, профільних законів, підзаконних актів, міжнародних стандартів, рекомендацій Венеційської комісії та практики ЄСПЛ, у статті визначено зміст базових принципів конкурсного відбору: верховенства права, юридичної визначеності, прозорості, політичної нейтральності, недискримінації, об'єктивності, неупередженості, доброчесності та підзвітності. Доведено, що хоча ці принципи не закріплені безпосередньо в законодавстві, вони логічно випливають із конституційних вимог, змісту конкурсної процедури та доктринальних підходів. Окрему увагу приділено ролі заборони переобрання суддів КСУ як важливої гарантії їх інституційної незалежності. Автор підкреслює, що дотримання визначених принципів забезпечує рівні можливості для всіх кандидатів, унеможливлює політичний вплив на процес, підвищує прозорість та передбачуваність рішень суб'єктів призначень, зміцнює довіру суспільства і міжнародних партнерів до формування складу КСУ. Зроблено висновок, що якісно організований добір суддів КСУ, заснований на чітких і універсальних принципах, є необхідною умовою ефективного здійснення конституційного контролю та функціонування України як демократичної правової держави.

Ключові слова: Конституційний Суд України, склад Конституційного Суду, суддя Конституційного Суду, конкурсний добір, процедура призначення, суддя, принципи.

Honchar O.O. Principles for the selection of judges of the Constitutional Court of Ukraine.
It is indicated that the Constitutional Court of Ukraine forms its judicial practice on the basis of a contractual mechanism. According to the current legislation, the procedure for considering court cases in the Constitutional Court is not limited only to issues of constitutional compliance of acts of state authorities and citizens' organizations. In addition, the court's competence includes considering cases on the constitutionality of competitive judicial review procedures.

The article is dedicated to a systematic analysis of the principles for the selection of judges of the Constitutional Court of Ukraine (hereinafter – CCU) as the key foundations for forming an independent, professional, and integrity-based composition of the constitutional justice body. The author argues that the procedure for selecting CCU judges is a complex, multi-level mechanism that depends not only on proper legislative regulation but also on the coordinated actions of appointing authorities – the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, and the Congress of Judges of Ukraine, as well as other bodies authorized to make procedural decisions within the competition.

Based on an analysis of the Constitution of Ukraine, relevant laws, subordinate acts, international standards, recommendations of the Venice Commission, and the practice of the European Court of Human Rights (ECtHR), the article identifies the content of the basic principles of competitive selection: the rule of law, legal certainty, transparency, political neutrality, non-discrimination, objectivity, impartiality, integrity, and accountability. It is demonstrated that, although these principles are not directly enshrined in legislation, they logically follow from constitutional requirements, the content of the competitive procedure, and doctrinal approaches.

Particular attention is paid to the role of the prohibition of reappointment of CCU judges as an important guarantee of their institutional independence. The author emphasizes that adherence to the defined principles ensures equal opportunities for all candidates, prevents political influence on the process, enhances transparency and predictability of decisions, and strengthens public and international trust in the formation of the CCU's composition. The conclusion is drawn that a qualitatively organized selection of CCU judges, based on clear and universal principles, is a necessary condition for the effective exercise of constitutional control and the functioning of Ukraine as a democratic rule-of-law state.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, composition of the Constitutional Court, judge of the Constitutional Court, competitive selection, appointment procedure, judge, principles.

Постановка проблеми. Формування складу Конституційного Суду України є доволі складним механізмом. Відповідно, процедура добору суддів КСУ залежить не лише від належного законодавчого регулювання, але й від системи збалансованих організаційних дій відповідних суб'єктів призначення суддів КСУ та інших суб'єктів, уповноважених приймати ті чи інші процедурні рішення під час здійснення конкурсної процедури добору суддів КСУ. Будь-який процес повинен спиратися на чітко визначені базові принципи. Процедура добору суддів Конституційного Суду України не є винятком, адже принципи добору суддів КСУ формують правовий та організаційний фундамент цього процесу. А неухильне дотримання принципів добору суддів КСУ гарантує об'єктивний і професійний відбір кандидатів, зміцнює суспільну довіру до складу КСУ та забезпечує легітимність його подальшої діяльності.

Метою статті є дослідження принципів добору суддів КСУ та з'ясування питання їх нормативно-правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Деякі аспекти нормативно-правового регулювання принципів добору суддів КСУ були предметом наукових розвідок у працях О. Щербанюк і Л. Бзової, М. Савчина, О. Томкіної та деяких іноземних дослідників. Попри це, питанню принципів добору суддів КСУ приділено недостатньо уваги, що вказує на актуальність обраної теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. Спеціальна процедура призначення конституційних суддів поєднує у собі ознаки конкурсного відбору із консенсусними механізмами ухвалення рішень щодо їх призначення, – влучно зауважує М. Савчин. А конституційні судді «мають гідно представляти юридичне співтовариство, зокрема за критеріями досконалої компетентності у сфері публічного права та юридичної процедури та за високими особистими і діловими якостями (moral integrity)» [1, с. 47]. За такими ж критеріями обираються судді ЄСПЛ, які згідно § 1 ст. 21 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності.» [2] Саме ці критерії є предметом перевірки кандидатів у судді КСУ Дорадчою групою під час конкурсної процедури добору суддів КСУ. Натомість, консенсусні механізми ухвалення рішень щодо призначення суддів КСУ на посаду прямо притаманні таким суб'єктам призначення суддів КСУ як Верховна Рада України та З'їзд суддів України, які приймають такі рішення шляхом голосування, на противагу такому суб'єкту призначення суддів КСУ, як Президент України, який в силу свого конституційного статусу приймає таке рішення одноособово.

Будь-яка процедура повинна мати закладені фундаментальні принципи (засади) її здійснення. Не виключенням є процедура добору суддів КСУ. Дотримання принципів добору суддів КСУ є запорукою якісного кадрового добору, довіри суспільства до складу КСУ та його діяльності загалом. В Юридичній енциклопедії термін «принцип (франц. principe, від лат. principium начало, основа) визначається як: 1) Основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо). 2) Внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності» [3]. Для цілей нашого дослідження, тлумачення поняття «принцип» поєднує ці дві його характеристики, оскільки порядок добору суддів КСУ має особливу значущість для українського суспільства, за якою уважно спостерігають не лише українці, але й міжнародна спільнота (особливо в умовах дії воєнного стану в Україні). А під час процедури добору суддів КСУ з'ясовується внутрішнє переконання всіх її учасників (а не лише кандидатів у судді КСУ) до дійсності, суспільних ідей і діяльності та врешті решт одне до одного. І ось це внутрішнє переконання як того, кого обирають, так і того, хто обирає і призначає, має збігатися, інакше конкурс визнається таким, що не відбувся, прикладом чого є факт, коли під час голосування у Верховній Раді України, жоден кандидат не набрав необхідної кількості голосів [4].

Стаття 148 Конституції України закріплює положення, що «відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку[5]. Тотожне положення відтворене у статті 10-1 Закону України «Про Конституційний Суд України», згідно якої відбір кандидатур на посаду судді КСУ всіма суб'єктами призначення суддів КСУ здійснюється на конкурсних засадах, у порядку, встановленому цим Законом [6]. Частина 2 статті 208-4 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» також визначає, що «відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у порядку, встановленому Законом України «Про Конституційний Суд України», та з урахуванням особливостей, визначених цією статтею» [7].

Словник української мови слово «конкурс» тлумачить як «змагання, яке дає змогу виявити найбільш гідних із його учасників або найкраще з того, що надіслане на огляд» [8], а слово «засада» як: «1. Основа чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; 2. Вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки; 3. Спосіб, метод здійснення чого-небудь» [9]. При цьому, слід відмітити, що терміни «принцип» та «засада» визнаються науковою спільнотою, як тотожні, однопорядкові та взаємозамінні поняття. Наприклад, у Словникові термінів з конституційного права під «принципами права» розуміються «закріплені у праві загальні основоположні засади, відповідно до яких воно виступає як система правових норм і здійснюється регулювання суспільних відносин» [10, с. 422].

Отже, конкурсні засади добору кандидатур на посаду судді КСУ можна визначити як законодавчо врегульовані суспільні відносини з визначення найкращих кандидатів із допущених претендентів шляхом проведення відкритої, прозорої та об'єктивної процедури оцінювання їхніх професійних, моральних і особистісних якостей, спрямованої на забезпечення формування незалежного та компетентного складу КСУ.

Принципи добору суддів КСУ не закріплені в актах законодавства України, проте вони випливають із змісту його норм і сформульовані скоріше юридичною доктриною, аніж юридичною практикою.

Як вірно підкреслює М. Савчин, у вітчизняній правовій доктрині усталено визнано, що «під принципами права мають на увазі найбільш загальні і стабільні вимоги, що уособлюють суспільні цінності, дозволяють відтворити їх при формуванні та дії права, визначаючи його характер і напрями подальшого розвитку. Такі суспільні цінності мають характер загальновизнаних положень навіть без закріплення в офіційних текстах, та принципи, які закріплені в певних правових актах» [11, с. 32]. Досліджуючи конкурсні засади відбору кандидатур на посаду судді КСУ, О.О. Томкіна стверджує, що «конкурсні процедури мають підпорядковуватися певним принципам, що становлять їх правовий фундамент. Так, аналіз законодавства України з питань конкурсного відбору на певні посади показав, що останній проводиться зазвичай з дотриманням **принципів забезпечення рівного доступу до участі в конкурсі, доброчесності, недискримінації, гендерного балансу, законності, прозорості, неупередженості, політичної нейтральності**» [12, с. 535].

Принцип політичної нейтральності процедури добору суддів КСУ, запропонований вченою, доцільно розглянути детальніше, так як відразу виникає питання: чи може кандидат у судді КСУ бути «вільним» від політичного впливу суб'єкта, який вирішує питання його призначення на посаду? На наше переконання, єдиним суб'єктом призначення судді КСУ, який прямо позбавлений «політичного забарвлення» у цій ситуації, слід визнати З'їзд суддів України. Натомість, Президент України та Верховна Рада України є політичними центрами влади з конкуруючими функціями. Їхні повноваження, спосіб взаємодії, право формування уряду та законодавчий процес – це все частина політичної системи, а не лише адміністративні або церемоніальні функції. Крім того, суттєва перемога пропрезидентської партії на виборах 2019 року посилила статус Президента України, оскільки було забезпечено достатньо місць у Верховній Раді України для контролю формування Кабінету Міністрів України. Ця перемога вперше в історії незалежної України створила однопартійну більшість у парламенті, а повномасштабне вторгнення росії в Україну та запровадження воєнного стану посилили президентську владу [13]. Проте судді КСУ не мають права бути політичним інструментом. «Органи конституційної юстиції є судами, які покликані забезпечувати верховенство конституції, незалежні від політичних інститутів влади та за допомогою юридичних засобів забезпечують введення політичних процесів у правові рамки за допомогою вирішення конституційних спорів на засадах верховенства права та належної правової процедури» [1, с. 46], зауважує М. Савчин. Поряд з цим виникає інше питання: Наскільки обрані судді КСУ будуть протистояти народному представництву в особі Верховної Ради України? Адже прямий обов'язок суддів КСУ полягає у здійсненні перевірки конституційності законів, які прийняв Парламент і підписав Президент. Розв'язуючи дилему юристократії та верховенства парламенту, вчений констатує, що вирішення конституційних проблем залежатиме від забезпечення відбору суддів «на **засадах належного**

представництва та цілісності судді (доброчесності, moral integrity) та обґрунтування актів конституційної юстиції» [1, с. 55]. Таке представництво ґрунтується на вимогах професійного, ділового та морального характеру. «Моральні якості стосуються цілісності особистості судді, який має ухвалювати рішення незалежно і безсторонньо для зовнішнього спостерігача навіть в умовах гострих суспільно-політичних дебатів та громадського тиску; натомість критерій визнаного рівня компетенції означає ніщо інше, як досконале володіння інструментарієм інтерпретації та юридичної аргументації у сфері публічного права – знань тут недостатньо, тут ключовим критерієм має бути інтерпретація права у соціальному контексті відповідно до конституційних цілей» [1, с. 55]. Також, М. Савчин стверджує, що «вирішальне значення має **принцип спеціалізації** – суддя має досконально розуміти публічне право і визначатися у пріоритетах у світлі конституційних цілей щодо обмеження влади та гарантій прав людини» [1, с. 56]. У поєднанні цих двох принципів вчений вбачає, що конституційні суди репрезентують юридичне співтовариство. І лише правильна процедура добору суддів КСУ дозволяє обрати найбільш гідних кандидатів, які володіють зазначеними вище якостями в сукупності (доброчесність, рівень компетентності та ін.), які народним голосуванням визначити не можливо. Дійсно, особистість судді конституційного суду є тим фактором, який визначає якість роботи суду, тому процедура добору суддів конституційних судів є надзвичайно важливою гарантією незалежності суддів. Суддя конституційного суду повинен відповідати високим стандартам поведінки у своїй діяльності та повсякденному житті, оскільки вони відображають ідентичність та цілісність судової незалежності.

Досліджуючи міжнародні стандарти, принципи та рекомендації конкурсної процедури відбору суддів конституційних судів, Л. Бзова і О. Щербанюк зазначають, що стаття 6 Європейської конвенції з прав людини вимагає системи призначення суддів, яка виключає свавільне призначення. З цієї точки зору, беззаперечним принципом є те, що відбір та кар'єра суддів повинні базуватися на об'єктивних критеріях, попередньо встановлених законом або компетентними органами, до яких вчені відносять: кваліфікацію, доброчесність та компетентність, які вважаються найкращими гарантіями забезпечення незалежності суддів [14, с. 111-112]. Водночас, Г. Марковіч зауважує, що поняття незалежності суддів конституційних судів більше відповідає забороні їх переобрання. Якби вони могли бути переобрані, більш імовірно, що вони діяли б відповідно до інтересів та поглядів правлячої політичної еліти, оскільки очікували б завоювати їхню довіру. Якщо не має можливості переобрання, судді не мають інтересу завойовувати довіру політичної еліти. Лише можливість переобрання спонукає суддів намагатися звернутися до правлячої політичної еліти, щоб отримати новий мандат[15, с. 392].

Отже, ефективна модель добору суддів конституційних судів повинна поєднувати прозорі й неупереджені процедури відбору з такими умовами перебування на посаді, які гарантують реальну незалежність від політичних сил, де заборона переобрання виступає ключовою інституційною гарантією, що доповнює об'єктивні критерії конкурсного добору суддів конституційних судів.

Принцип політичної нейтральності добору суддів Конституційного Суду України є ключовою умовою забезпечення незалежності цього органу, проте його реалізація ускладнюється політичним характером більшості суб'єктів призначення. І лише правильно організована процедура добору суддів КСУ є вирішальним механізмом забезпечення його незалежності, оскільки саме вона дозволяє обрати найбільш гідних кандидатів, здатних реалізувати функцію конституційного контролю поза межами політичної кон'юнктури. Це означає, що будь-яке рішення має ухвалюватися виключно на підставі професійних критеріїв, доброчесності та компетентності кандидатів у судді КСУ.

Принципи добору суддів КСУ включають принципи роботи не лише суб'єктів призначення суддів КСУ, але й інших суб'єктів, уповноважених приймати ті чи інші процедурні рішення під час здійснення конкурсної процедури добору суддів КСУ. Зокрема, у Положенні про проведення конкурсного відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України стосовно осіб, яких призначає Президент України, визначено, що «діяльність Конкурсної комісії щодо організації і проведення конкурсного відбору ґрунтується на **принципах верховенства права, незалежності, прозорості та політичної нейтральності**» [16]. Статтею 5 Положення про Дорадчу групу експертів, передбачено, що у ході виконання своїх функцій Члени і заступники Членів зобов'язані «діяти за **принципами сумлінності, справедливості, неупередженості, незалежності, доброчесності, об'єктивності, професіоналізму, суспільної відповідальності, поваги до прав і свобод людини і прозорості**»[17].

Принцип верховенства права означає панування справедливих, передбачуваних і рівних правил для всіх. Зміст принципу верховенства права розкрито у доповіді «Про верховенство права», ухваленій Європейською комісією «За демократію через право» 25–26 березня 2011 року, який є складною конструкцією та містить низку обов'язкових елементів: законність; юридичну визначеність; заборону свавілля; доступ до правосуддя в особі незалежних і безсторонніх судів, включно з

тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; дотримання людських прав; заборону дискримінації та рівність перед законом [18].

З урахуванням позиції ЄСПЛ щодо розкриття змісту елементу законності у рішеннях у справах «Полторацький проти України», «Михайлюк і Петров проти України» [19], можна висновувати, що вимога, щоб процедура добору суддів КСУ здійснювалася «згідно із законом», передбачає насамперед наявність чіткої правової основи в національному законодавстві, яка регулює всі етапи цього процесу. Законодавчі норми, що визначають порядок висування, оцінювання та призначення кандидатів, мають бути достатньо зрозумілими й доступними для всіх зацікавлених осіб. Крім того, учасники процедури та суспільство повинні мати можливість передбачити її наслідки, зокрема критерії добору, етапи перевірки доброчесності та професійної компетентності, а також вимоги до прозорості й обґрунтованості рішень суб'єктів призначення суддів КСУ та інших суб'єктів, уповноважених приймати ті чи інші процедурні рішення під час здійснення конкурсної процедури добору суддів КСУ. Таке законодавство має відповідати принципу верховенства права, що виключає будь-яке свавілля та гарантує, що процес призначення суддів КСУ є передбачуваним, прозорим і підконтрольним правовим механізмам.

Застосування такого елементу принципу верховенства права як юридичної визначеності у процедурі добору суддів КСУ означає, що правила добору мають бути чітко виписані, публічно доступні, передбачувані та стабільні. Будь-які рішення суб'єктів призначення суддів КСУ та інших суб'єктів, уповноважених приймати ті чи інші процедурні рішення під час здійснення конкурсної процедури добору суддів КСУ, мають бути мотивовані та послідовні, піддаватися логічному та громадському контролю, що забезпечить захист від свавільних або політично зумовлених рішень, а також гарантуватиме рівність кандидатів.

У процедурі добору суддів КСУ заборона свавілля означає, що будь-які дискреційні повноваження суб'єктів призначення суддів КСУ та інших суб'єктів, уповноважених приймати ті чи інші процедурні рішення під час здійснення конкурсної процедури добору суддів КСУ мають бути чітко визначені законом. Вибіркові підходи, приховані мотиви, політична упередженість чи рішення без пояснення критеріїв є не припустимими.

Доступ до правосуддя вимагає законодавчо визначеної процедури можливості оскаржувати у судовому порядку рішення та дії суб'єктів призначення суддів КСУ та інших суб'єктів, уповноважених приймати ті чи інші процедурні рішення під час здійснення конкурсної процедури добору суддів КСУ, які, на думку кандидатів у судді КСУ, порушують їх права чи інтереси. Суди мають бути незалежними від інших гілок влади, не піддаватися політичному впливу та не створювати враження упередженості при розгляді судових справ та прийнятті рішень. Остаточні судові рішення мають бути виконані.

Додержання прав людини означає, що порядок добору суддів КСУ має ґрунтуватися на гарантіях справедливості, відкритості та рівності кандидатів у судді КСУ, які повинні мати право бути вислуханими, отримати мотивовані рішення суб'єктів добору та користуватися ефективними засобами оскарження.

Елемент недискримінації та рівності принципу верховенства права вимагає, щоб усі кандидати оцінювалися за однаковими, чітко визначеними критеріями, без необґрунтованих переваг чи дискримінаційних обмежень. Політичні симпатії, ґендер, вік, соціальний статус чи інші ознаки не можуть впливати на рішення суб'єктів добору. Однаковий доступ до інформації, рівні можливості представити свої професійні якості та прозоре застосування єдиних стандартів є необхідною умовою легітимності порядку добору суддів КСУ.

Крім цього, Керівні принципи Комітету міністрів щодо відбору кандидатів на посаду судді Європейського суду з прав людини визначають **принцип гендерного балансу** таким чином: списки кандидатів, як правило, повинні містити принаймні одного кандидата кожної статі, окрім випадків, коли стать кандидатів у списку недостатньо представлена в Суді (менше 40% суддів) або якщо існують виняткові обставини, що відхиляють це правило[20].

Отже, принцип верховенства права у доборі суддів КСУ забезпечує формування складу КСУ, здатного гарантувати справедливість, правову визначеність і ефективний конституційний контроль у демократичній державі.

Принцип прозорості в доборі суддів КСУ передбачає відкритість усіх етапів процедури, доступність інформації про кандидатів та критерії їх оцінювання, а також публічність рішень суб'єктів добору. Прозорість означає, що суспільство може контролювати процес, розуміти підстави ухвалення рішень і перевіряти їх обґрунтованість. Забезпечення відкритих конкурсів, оприлюднення документів, проведення публічних співбесід і мотивування рішень є ключовими інструментами, які унеможливлюють свавілля та зміцнюють довіру до формування складу КСУ.

У Законах України «Про судоустрій та статус суддів» та «Про Регламент Верховної Ради України» прямо не визначено принципів добору та призначення суддів КСУ З'їздом суддів України, Радою

суддів України, Комітетом Верховної Ради України, до предмета відання якого належать питання правового статусу КСУ. Водночас, цей факт не означає, що вказані суб'єкти їх не дотримуються. Наприклад, у Моніторинговому звіті за результатами проведення конкурсного відбору на посаду судді КСУ за новою процедурою від 28.11.2024 року зазначено, що «Комісія, Комітет та Рада суддів як суб'єкти, що здійснюють відбір кандидатур для участі у подальшому конкурсному відборі від конституційних суб'єктів призначення продемонстрували здійснення усіх наданих їм повноважень з дотриманням **принципів законності, публічності та неупередженості**» [21, с. 23].

Досліджуючи систему відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду з точки зору парадигми пророчого права, Мустафа Л. і Асрул Ібрагім Н. виокремили три еталонних принципи, які мають слугувати основою для відбору суддів Конституційного Суду. Перший принцип охоплює **прозорість і участь**, де прозорість надає зацікавленим сторонам доступ до інформації про процеси та результати подій. Тому відкритість інформації у засобах масової інформації є обов'язковою умовою (conditio sine qua non). Другий принцип охоплює **об'єктивність та підзвітність**, який передбачає, що кінцеві результати та події – успішні чи ні – мають бути належним чином і чесно представлені громадськості. Стандарти відбору кандидатів у судді Конституційного Суду повинні відповідати принципу **чесної гри** (fair play), який вимагає нейтральності та об'єктивності всіх сторін під час відбору, і жодна сторона не повинна маніпулювати часом чи процесом [22, с. 120]. Сукупно ці принципи мають забезпечити підзвітність перед громадянами як у питаннях якості добору суддів, так і щодо витрат, пов'язаних із процесом, що актуально і для України.

Висновки. Принципи добору суддів КСУ хоча і не закріплені прямо в законі, проте випливають зі змісту Конституції України, законодавства та інших нормативно-правових актів України, міжнародних стандартів та усталених доктринальних підходів. Вони визначають зміст конкурсної процедури та виступають об'єктивними орієнтирами для всіх суб'єктів, задіяних у процесі. До базових принципів, що визначають добір суддів КСУ слід віднести: верховенства права, прозорості, політичної нейтральності, об'єктивності, неупередженості та підзвітності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Савчин М. Конституційна юстиція в умовах сучасної трансформації права. *Право України*, 2022. № 1. С. 39-80. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/09128a02-d1f7-4c83-9361-0509a154a1c3/content.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Принцип. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. URL:https://leksika.com.ua/16211205/legal/printsip.
4. Рада не змогла призначити двох суддів КСУ за своєю квотою. 08.10.2025. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/4045135-rada-ne-zmogla-priznaciti-dvoh-suddiv-ksu-za-svoeu-kvotou.html.
5. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4907.
6. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#n44.
7. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text.
8. Конкурс. Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. Стор. 261. URL:https://sum.in.ua/s/konkurs.
9. Засада. Словник української мови: в 11 томах. Том 3, 1972. Стор. 300. URL: https://sum.in.ua/s/zasada.
10. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. К.: Либідь, 2005. 568 с.
11. Савчин М. Конституційні принципи та їх інтерпретація. *Право України*, 2017. № 7. С. 30–38. URL: https://www.academia.edu/39674788/%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A2%D0%A3%D0%A6%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%86_%D0%9F%D0%A0%D0%98%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%9F%D0%98_%D0%A2%D0%90_%D0%87%D0%A5_%D0%86%D0%9D%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%9F%D0%A0%D0%95%D0%A2%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%AF.
12. Томкіна, О.О. Конкурсні засади відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України. *Правові засади організації та здійснення публічної влади*: збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 85-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 31 березня 2023

року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. 599 с. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/22703/1/0053219.pdf#page=535.
13. Pelchar K, Herron ES, Flikke G. Legislative–Executive Relations in Ukraine's Wartime Conditions. PS: *Political Science & Politics*. 2025; 58(1):125-127. doi:10.1017/S1049096524000763.
14. Bzova L., Shcherbanyuk O. Reform of the procedure for selecting judges of constitutional courts and judicial dialogue: European experience. *Lex Humana*, 2025. 17(2). P. 108–130. URL: https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/3378.
15. Marković G., On the methods of selection of judges of constitutional courts, Collection of Papers "Controversies of The contemporary Law", E. Sarajevo 2022, pp. 371–395. URL: ttps://www.pravni.ues.rs.ba/Download/Zbornik-Protivrjecja_savremenog_prava/Tom_I/20_Goran_Markovic.pdf?utm_source=chatgpt.com.
16. Питання конкурсного відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України стосовно осіб, яких призначає Президент України: Указ Президента України від 29.02.2024 № 139/2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/139/2024#n93.
17. Положення про Дорадчу групу експертів, затверджене Протоколом № 1 засідання Дорадчої групи експертів від 12 листопада 2023 р. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/2024_06_polozhennya_pro_dge_zminy_final.pdf.
18. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011) on the basis of comments by Mr Pieter van Dijk, Ms Gret Haller, Mr Jeffrey Jowell, Mr Kaarlo Tuori. CDL-AD(2011)003rev. URL: https://rm.coe.int/1680700a61.
19. Справа «Михайлюк та Петров проти України» (Заява N 11932/02) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_500#Text.
20. CM(2012)40-final - Guidelines of the Committee of Ministers on the selection of candidates for the post of judge at the European Court of Human Rights (Adopted by the Committee of Ministers on 28 March 2012 at the 1138th meeting of the Ministers' Deputies) URL: https://search.coe.int/cm#{%22CoEIdentifier%22:[%2209000016805cb1ac%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}.
21. Івасюк О. Моніторинговий звіт за результатами проведення конкурсного відбору на посаду судді КСУ за новою процедурою. URL: https://pravo.org.ua/analytical-materials/monitoryngovyj-zvit-za-rezultatamy-provedennya-konkursnogo-vidboru-na-posadu-suddi-ksu-za-novoyu-proczeduroyu.
22. Mustafa L., Asrul Ibrahim N.Reconstruction of Norm in Selection System of Constitutional Court Judge Candidates from the Perspective of the Paradigm of Prophetic Law. *LEGALITY: JURNAL ILMIAH HUKUM*, 2022. № 30 (1) March-2022, 116-130. URL:https://ejournal.umm.ac.id/index.php/legality/article/download/20744/10657/67127?utm_source=chatgpt.com.

UDC 342.3+342.5+342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.22

LEGAL REGULATION OF THE INTERACTION OF THE REPRESENTATIVE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE WITH THE VERKHOVAH RADA OF UKRAINE, THE CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE, THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE AND STATE AUTHORITY BODIES, LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA

Deshko L.M.,
Doctor of Law, Professor,
Professor of Constitutional Law Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0001-5720-4459

Deshko L.M. Legal regulation of the interaction of the Representative of the President of Ukraine with the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine, local executive bodies, local self-government bodies in the Autonomous Republic of Crimea.

The article examines the legal regulation of the interaction of the Representative of the President of Ukraine with the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine, local executive bodies, local self-government bodies in the Autonomous Republic of Crimea. Special attention is paid to the Representative of the President of Ukraine as an institution designed to implement the function of the President of Ukraine as an arbitrator between the branches of state power.

The article also reveals the role of the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine in protecting the rights and freedoms of man and citizen. In the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine, restrictions on the constitutional rights and freedoms of man and citizen and the increased role of human rights institutions, the legal status of the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court acquires not only political-institutional, but also human-centric significance. Additionally, the need to strengthen the human rights potential of this institution is argued in view of the operation of the legal regime of martial law in Ukraine and Ukraine's European integration. It is noted that the institution of the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine is a component of the mechanism for implementing the function of guaranteeing the rights and freedoms of man and citizen - it ensures the practical fulfillment of the constitutional duty of the Head of State.

In the conditions of the legal regime of martial law in Ukraine, in the conditions of post-war restoration, the interaction of the representative of the President of Ukraine with local self-government bodies, especially in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, is a key factor in the reintegration of the territories of Ukraine occupied by Russia, the stability and efficiency of public administration, the unity and effective exercise of the function of the President of Ukraine in compliance with the Constitution of Ukraine, the rights and freedoms of man and citizen.

The conclusion is made about the need for a systematic update of the legal regulation of the institution of the Representative of the President of Ukraine. The legal regulation of the interaction of the Representative of the President of Ukraine with state authorities requires codification and institutionalization.

Key words: President of Ukraine, Representative of the President of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, local self-government, state authorities, local self-government bodies, Autonomous Republic of Crimea, system of checks and balances, public administration, interaction, executive power, legislative power, judicial power.

Дешко Л.М. Правове регулювання взаємодії Представника Президента України з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Конституційним Судом України, місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим.

У статті досліджується правове регулювання взаємодії Представника Президента України з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Конституційним Судом України, місцевими

органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим. Особлива увага приділяється Представнику Президента України як інституції, яка покликана реалізовувати функцію Президента України як арбітра між гілками державної влади.

В статті також розкривається роль Представника Президента України в Конституційному Суді України в захисті прав і свобод людини та громадянина. В умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина і підвищеної ролі правозахисних інститутів, правовий статус представника Президента України у Конституційному Суді набуває не лише політико-інституційного, а й людиноцентричного значення. Додатково аргументовано необхідність посилення правозахисного потенціалу цього інституту з огляду на дію в Україні правового режиму воєнного стану, євроінтеграцію України. Зазначається, що інститут Представника Президента України в Конституційному Суді України є складовою механізму реалізації функції гарантування прав і свобод людини і громадянина – він забезпечує виконання на практиці конституційного обов'язку Глави держави.

В умовах дії в України правового режиму воєнного стану, в умовах повоєнного відновлення взаємодія представника Президента України з органами місцевого самоврядування, а особливо в Автономній республіці Крим та місті Севастополі – ключовий чинник реінтеграції окупованих росією територій України, стабільності та ефективності державного управління, єдності та ефективного здійснення функції Президента України з додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Зроблено висновок про необхідність системного оновлення правового регулювання інституту Представника Президента України. Правове регулювання взаємодії Представника Президента України з органами державної влади потребує кодифікації та інституціоналізації.

Ключові слова: Президент України, Представник Президента України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, місцеве самоврядування, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Автономна Республіка Крим, система стримувань і противаг, державне управління, взаємодія, виконавча влада, законодавча влада, судова влада.

Problem statement.

In the conditions of constant evolution of the Ukrainian state system, European integration of Ukraine, decentralization processes and military challenges, the issue of effective interaction between the President of Ukraine and other branches of government becomes key. The modern model of government in Ukraine combines elements of parliamentary responsibility of the government and the guarantee function of the President of Ukraine. The stability of the political system, the effectiveness of the implementation of laws, as well as the protection of human and citizen rights and freedoms depend on the consistency of their actions.

The President of Ukraine, in accordance with Article 102 of the Constitution, acts as the guarantor of state sovereignty, territorial integrity and observance of citizens' rights [1]. However, the implementation of these tasks requires coordinated activities with the Verkhovna Rada of Ukraine as a legislative body, the Cabinet of Ministers of Ukraine as an executive body and local self-government bodies.

That is why the relevance of the topic lies in the need for a scientific rethinking of the role of the President of Ukraine as a coordinator between state authorities, local self-government, determining the boundaries of his powers, instruments of representation and mechanisms for ensuring political responsibility at all levels of state administration.

Scientific development.

The problem of the interaction of the President of Ukraine with other branches of government has been actively studied by Ukrainian constitutional scholars: Zelinska M. studied the stages of transformation of the institution of the presidency in Ukraine, Skrypniuk O., Shemshuchenko Yu. – its role as an arbitrator between the branches of government, Baymuratov M., Hrinenko O., Bykov O., Kostruba A. – the representation of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea in modern legal mechanisms, Koval T. – legal regulation of the activities of the authorized representatives of the President of Ukraine [3–5].

Despite the significant volume of scientific research, a comprehensive analysis of the role of the President of Ukraine and his representatives remains comprehensively unexplored.

The purpose of this article is to reveal the role of the interaction of the Representative of the President of Ukraine with the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine, and local executive bodies, local self-government bodies in the Autonomous Republic of Crimea in the exercise by the President of Ukraine of his functions as the head of state, the guarantor of state sovereignty, territorial integrity of Ukraine, observance of the Constitution of Ukraine, and human and citizen rights and freedoms.

Presentation of the main material.

The President of Ukraine has a number of constitutional powers in relation to the Parliament of Ukraine: the right of legislative initiative (Article 93 of the Constitution); the right to sign or veto laws (Article 94); the right to address messages to the Parliament (Article 106, paragraph 2); appointment and dismissal of individual officials with the consent of the Verkhovna Rada of Ukraine; initiation of all-Ukrainian referendums, including constitutional ones. To exercise these powers, the Permanent Representative of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine acts. This Representative is an official who entered the «right field» of Ukraine on the basis of the Decree of the President of Ukraine No. 1179/95 of December 27, 1995) [6].

His main functions are as follows: official presentation of the position of the President of Ukraine during the consideration of draft laws submitted by the head of state; monitoring of parliamentary processes related to the initiatives of the President of Ukraine; informing the President of Ukraine about the status of his draft laws and the political situation in the Verkhovna Rada of Ukraine; communication between the Administration of the President of Ukraine and parliamentary committees, especially on issues of human rights, state building, national security, etc.

This mechanism ensures the continuity of dialogue between the executive and legislative branches, contributes to the coordination of state policy and at the same time is a form of democratic control – the Parliament of Ukraine can ask questions to the representative regarding the position of the President of Ukraine, and the society receives additional transparency of state processes.

In 2008, the Decree of the President of Ukraine No. 133/2008 approved a new Regulation on the Representative of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine [7]. It states that "The Representative of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine is a person authorized by the President of Ukraine to ensure interaction between the President of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine" [7]. The change in terminology (from "Permanent Representative" to "Representative") may indicate a change in emphasis: from an official institution (which has a stable nature) to a representation, which is likely to be more focused on a functional role – the interaction of the President of Ukraine with the Parliament of Ukraine.

Since 2008, the institution of the Representative of the President of Ukraine has been strengthened. It is aimed at ensuring effective channels of communication and coordination between the President of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine, which is important given the constitutional system of Ukraine, which provides for certain powers of the President of Ukraine regarding legislative initiative, appeals to the Parliament of Ukraine, return of laws of Ukraine, etc.

At the same time, the changes can also be interpreted as a way to strengthen the influence of the President of Ukraine on the parliamentary process, through the institution of the Representative of the President of Ukraine, who has the right to participate in meetings of committees, factions, submit legislative drafts, and submit proposals for laws. This creates potential risks for the balance between the branches of power if the role of the Representative of the President of Ukraine is not accompanied by transparency and accountability mechanisms.

In view of practice, the provisions of the Regulation on the Representative of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine contribute to legal certainty and reduce the possibility of procedural uncertainty regarding the participation of the Representative of the President of Ukraine in parliamentary processes (in particular, in committees, factions, preparation of draft laws).

Since the Regulation allows for participation in factions, it is advisable to define clear boundaries of such participation in order to avoid interference in the internal processes of political groups. At the same time, taking into account changes in the political and legal system of Ukraine (in particular, after the reforms of 2014-2020), it seems appropriate to update the Regulation, taking into account new standards of transparency, public participation, digital interaction, etc. In addition to the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine interacts with the Cabinet of Ministers of Ukraine.

In accordance with Articles 113-117 of the Constitution of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine is the highest body in the executive system. The President of Ukraine is not a member of the Cabinet, but has important coordination and personnel powers - appoints the Prime Minister of Ukraine (with the consent of the Verkhovna Rada of Ukraine), the Ministers of Defense and Foreign Affairs, and makes decisions on the termination of the powers of the Government of Ukraine. Functional interaction between the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine is carried out through: the Office of the President of Ukraine, the National Security and Defense Council, headed by the President of Ukraine, the Representative of the President of Ukraine to the Cabinet of Ministers of Ukraine, who participates in meetings of the Government.

The task of this representative is to: participate in meetings of the Cabinet of Ministers of Ukraine with the right to an advisory vote; convey the position of the President of Ukraine on draft government

decisions; identify discrepancies between the positions of the President of Ukraine and the Government of Ukraine and inform the head of state; participate in the coordination of acts that implement presidential decrees.

Thus, the institution of representation in the Cabinet of Ministers of Ukraine performs a control, coordination and stabilizing function, preventing political conflicts and legal collisions between the head of state and the executive branch.

In 2016-2020, a series of Decrees of the President of Ukraine on specific appointments of Representatives of the President of Ukraine was issued. These acts, although targeted, were sometimes accompanied by orders/provisions that partially clarified the legal status of the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine and interaction with the Office of the President of Ukraine. The Decrees of the President of Ukraine in 2021-2025 indirectly affected the functioning of the Representation through personnel decisions and organizational changes. No specific changes were made to the Regulation on the Representative of the President of Ukraine in the Cabinet of Ministers of Ukraine, instead, fragmentary regulation is observed (appointment, transfer, administrative acts).

The Representative of the President of Ukraine also interacts with the Constitutional Court of Ukraine, which was analyzed by us in the scientific article "Legal Status of the Representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea and the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine: Evolution of Regulatory Regulation".

The institution of the Representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea is also developing [8]. The heads of state administrations in the regions function similarly. They coordinate the activities of local state administrations, monitor the implementation of the President's decrees and NSDC decisions. In the system of local self-government, the Representative of the President of Ukraine performs the following functions: ensuring the implementation of state policy at the local level, in particular in the field of human rights, security, and social protection; monitoring the acts of local self-government bodies for their compliance with the Constitution of Ukraine and the laws of Ukraine; participating in the preparation of proposals to the President of Ukraine on the cancellation of illegal decisions of local councils (in accordance with Article 144 of the Constitution of Ukraine); coordinating communication between local communities and central authorities. That is, the Representative of the President of Ukraine performs the role of an institutional guarantor of the unity of state policy, while not interfering with the autonomy of local self-government, guaranteed by the European Charter of Local Self-Government.

Through his representatives, the President of Ukraine implements not only the functions of communication, but also the mechanisms of constitutional control over the activities of other government bodies. This corresponds to the European model of the "head of state-arbitrator", where the President of Ukraine is not part of the executive branch in the narrow sense, but acts as a guarantor of the stability of the political system.

Representatives of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Constitutional Court of Ukraine and the regions form a single network of presidential representation, which performs the following functions: ensuring communication between the branches of government; preventing political and legal conflicts; maintaining a balance between centralization and local self-government; ensuring the implementation of citizens' rights and freedoms in the process of state bodies' activities.

Despite the effectiveness of this institution, the following problems remain: the law does not define a single status for representatives of the President of Ukraine in various bodies; there is no clear mechanism of accountability and mutual communication between them; there is a risk of politicization of representative functions; procedures for public assessment of the activities of representatives by civil society have not been developed.

In order to improve the system of interaction between the President of Ukraine and other government bodies, it is advisable to: adopt the Law of Ukraine "On the Representative of the President of Ukraine", which will regulate their status, powers, ethical standards and accountability mechanisms; establish a unified procedure for reporting representatives to the Office of the President of Ukraine and publishing the results of their activities; ensure training of Representatives of the President of Ukraine on human rights, anti-corruption policy and public communication; introduce a mechanism for parliamentary control over the activities of representatives of the President of Ukraine in the form of annual hearings or reports.

Thus, the institution of representatives of the President of Ukraine is an important link in the system of public administration, ensuring the functional unity of the political system, preventing institutional conflicts and promoting the implementation of the constitutional rights of citizens. Its effectiveness directly depends on the quality of legislative regulation, political neutrality and adherence to the principle of accountability to society.

It is seen that in the light of anti-corruption policy, the state should introduce a number of guarantees: mandatory declaration of income and conflict of interest of the Representative of the President of Ukraine; independent assessment of professional ethics; public reporting on participation in constitutional processes related to human rights; prohibition of combining the functions of a representative with other political or advocacy roles.

Such tools enhance not only the personal integrity of the representative, but also increase the level of political responsibility of the President of Ukraine for the actions of his authorized persons.

In order to strengthen the human rights potential of the institute, it is advisable to: legislatively regulate the status of the Representative of the President of Ukraine in the Constitutional Court of Ukraine by amending the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine"; introduce a mechanism of public accountability.

Conclusions

The institution of the Representative of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine has evolved: from the model of the "Permanent Representative" in the 1990s to a more functional model in the Regulation on the Representative of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine of 2008. The changes reflect the desire to structure the interaction between the President of Ukraine and the Parliament of Ukraine and increase the normative certainty of the institute. However, the issues of maintaining the balance between the branches of power and the need to ensure transparency and accountability of the representation of the President of Ukraine do not lose their relevance.

The interaction of the Representative of the President of Ukraine with the Verkhovna Rada of Ukraine is mainly political and legal in nature and consists of: representing the position of the Head of State during the consideration of draft laws related to the implementation of presidential powers; participating in parliamentary hearings and committee meetings; facilitating the coordination of positions between the President and Parliament in the process of appointing and dismissing officials defined by the Constitution (Articles 85, 106).

The imperfection of the regulatory regulation of this interaction leads to the fact that the scope of the representative's actual powers largely depends on the political configuration in Parliament and on the internal acts of the Office of the President.

The interaction of the Representative of the President of Ukraine with the Cabinet of Ministers of Ukraine is carried out in the area of coordinating the implementation of decrees and instructions of the President, monitoring the implementation of state programs and ensuring the unity of state policy. At the same time, there is a lack of legally defined procedures for information exchange and coordination of decisions, which sometimes creates duplication or contradictions in the administrative powers between the representatives of the President and government structures. Improvement requires regulating the procedure for the participation of the representatives of the President in meetings of the government and interdepartmental commissions.

Interaction with the Constitutional Court of Ukraine is of a purely legal, institutional and procedural nature. The representative of the Representative of the President of Ukraine may participate in constitutional proceedings as an authorized person of the head of state, submit explanations, positions or documents in support of the constitutional submission of the President (Article 39 of the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine"). This interaction is an important tool for the implementation of presidential powers in the field of constitutional control and requires additional regulation through the adoption of a by-law on the procedural status of the representatives of the President in judicial bodies.

A special place is occupied by the Representative of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea, whose activities are regulated by the Decree of the President of Ukraine dated March 22, 2017 No. 80/2017. The Representation coordinates state authorities, local governments, and public organizations operating within the Crimean direction, and is the main link in the state policy of reintegration of the temporarily occupied territory. Its functions have acquired strategic importance after 2014, but the legislative consolidation of the status of the Representation remains insufficient - there is no clear list of rights, obligations, and forms of interaction with other state authorities.

Legal regulation of the interaction of the Representative of the President of Ukraine with state authorities requires codification and institutionalization at the legislative level. The presence of clearly defined norms will avoid political conflicts, ensure the stability of the constitutional system of checks and balances, and also contribute to increasing the effectiveness of the activities of the President of Ukraine as the guarantor of state sovereignty and constitutional order.

REFERENCES:

1. Constitution of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

2. Zelinska M.I. Stages of transformation of the institution of presidency in Ukraine. Political management. No. 1. 2010. P. 68–72. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/zelinska_etapy.pdf.
3. Skrypnyuk O.V., Shemshuchenko Y.S. Constitutional law of Ukraine: academic course: textbook for university students / O.V. Skrypnyuk; editor-in-chief Y. S. Shemshuchenko. Kyiv: In Yure, 2010. 672 p.
4. Baymuratov M., Hrinenko O., Bykov O., Kostruba A. Representation of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea in modern legal mechanisms. Entrepreneurship. Economy and Law. 2018. No. 12. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/41.pdf.
5. Koval T.V. Legal regulation of the activities of authorized representatives of the President of Ukraine. Prykarpatskyi yuridichny visnyk. 2019. Vol. 2. Issue 4 (29). P. 14–17. DOI https://doi.org/10.32837/pyuv.v2i4(29).427
6. Regulations on the Representative of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine: Decree of the President of Ukraine No. 1179/95 of December 27, 1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1179/95#Text.
7. Regulations on the Representative of the President of Ukraine in the Verkhovna Rada of Ukraine: Decree of the President of Ukraine No. 133/2008 of February 15, 2008. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1332008-7101.
8. On the Representation of the President of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea: Law of Ukraine of March 2, 2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14.

УДК 342.764(477):355.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.23

ПРИЗУПИНЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ ТА ДОСВІД ДЕРЖАВ БАЛТІЇ

Джуган В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-7896-836X

Джуган В.В. Призупинення діяльності політичних партій: українські реалії та досвід держав Балтії.

Вказується, у сучасних умовах протидії зовнішнім загрозам питання обмеження політичної діяльності набуває особливої значущості. Стаття присвячена аналізу правової природи та законності призупинення діяльності політичних партій в Україні під час воєнного стану, а також порівнянню українського досвіду із регулюванням в Естонії, Литві та Латвії. На основі розгляду правозастосовних актів щодо призупинення діяльності окремих політичних партій наголошується, що на момент їх ухвалення вітчизняне законодавство не містило процедури призупинення діяльності партій, а окремі визначені підстави мали декларативний характер. Підкреслюється, що застосування обмежень щодо партій має ґрунтуватися на принципі верховенства права, передбачуваності та юридичної визначеності, відповідно до позицій доктрини та рекомендацій Венеційської комісії.

У роботі розглянуто литовську та латвійську моделі, де призупинення діяльності партій виступає ефективним інструментом реагування на порушення законодавства, поєднуючи механізм попередження, чітко визначені підстави, судовий контроль та обмежені строки застосування. На прикладі законодавства Литви та Латвії проаналізовано процедури повідомлення про порушення, строки їх усунення, повноваження на подання заяви різними державними органами, а також наслідки у вигляді заборони участі у виборах та медійної діяльності.

Доведено доцільність запозичення підходів балтійських держав для українського законодавства, зокрема необхідність упровадження превентивного механізму письмових попереджень та визначення вичерпного переліку підстав для призупинення у мирний час. Наголошено, що заборона партії має залишатися виключним заходом, що застосовується лише після неусунення порушень. Для правового режиму воєнного стану пропонується окремий механізм: без обов'язкового попередження, але з обов'язковим зверненням до суду та визначеним строком дії призупинення до ухвалення рішення щодо заборони. Зроблено висновок про необхідність законодавчого врегулювання процедури призупинення з метою забезпечення демократичних стандартів, національної безпеки та запобігання зловживанням у політичному процесі.

Ключові слова: досвід країн Балтії; верховенство права; воєнний стан; письмові попередження; політичні партії; призупинення діяльності політичних партій; правова визначеність; судовий контроль.

Dzhuhan V.V. Suspension of political parties: Ukrainian realities and the experience of the Baltic states.

It is indicated that in modern conditions of countering external threats, the issue of restricting political activity acquires particular significance. The article is devoted to analysing the legal nature and legitimacy of suspending the activities of political parties in Ukraine during martial law, as well as comparing Ukrainian regulations with the experience of Estonia, Lithuania and Latvia. Based on a review of the legal acts on the suspension of certain political parties, it is emphasised that at the time of their adoption, Ukrainian legislation did not contain procedures for suspending parties, and certain specified grounds were of a declarative nature. It is emphasised that the application of restrictions on parties must be based on the principles of the rule of law, predictability and legal certainty, in accordance with the positions of the doctrine and recommendations of the Venice Commission.

The paper examines in detail the models of the Baltic states, where the suspension of parties' activities is an effective tool for responding to violations of the law, combining a warning mechanism, clearly defined grounds, judicial control and limited terms of application. Using the example of Lithuanian and Latvian legislation, the paper analyses the procedures for reporting violations, the time limits for

their elimination, the powers of various state bodies to file complaints, and the consequences in the form of bans on participation in elections and media activities.

The expediency of borrowing approaches from the Baltic states for Ukrainian legislation has been proven, in particular the need to introduce a preventive mechanism of written warnings and to define an exhaustive list of grounds for suspension in peacetime. It is emphasised that the prohibition of a party should remain an exceptional measure, applied only after violations have not been remedied. A separate mechanism is proposed for the legal regime of martial law: without mandatory warning, but with mandatory recourse to the courts and a specified period of suspension until a decision on prohibition is made. It is concluded that there is a need for legislative regulation of the suspension procedure in order to ensure democratic standards, national security and prevent abuse in the political process.

Key words: the experience of the Baltic states; the rule of law; martial law; written warnings; political parties; suspension of political parties; legal certainty; judicial review.

Постановка проблеми. У сучасних умовах протидії зовнішнім загрозам питання обмеження політичної діяльності набуває особливої значущості. Конституційна демократія передбачає свободу асоціацій, водночас національна безпека вимагає оперативного реагування на виклики гібридної війни. Відсутність у вітчизняному законодавстві чітко визначених процедур призупинення діяльності політичних партій створює прогалини у правовому регулюванні. Це може призвести до зловживань виконавчою владою та підриву довіри до політичних інституцій. Одночасно надмірна нерішучість у впровадженні заходів протидії загрозам становить ризик для суверенітету й територіальної цілісності держави. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю балансування між захистом конституційних прав і гарантуванням безпеки громадян. Порівняльний аналіз із практиками європейських держав допомагає виявити ефективні механізми судового контролю та етапності застосування обмежень. Розробка прозорого, формалізованого інструментарію сприятиме мінімізації правових прогалин та підвищенню прогнозованості політичного процесу. У контексті воєнного стану така система стає запорукою законності та демократичного розвитку.

Мета дослідження – з'ясування правових підстав, процедур і наслідків призупинення діяльності політичних партій в Україні, зокрема під час дії воєнного стану, а також проведення порівняльного аналізу із законодавством та практикою країн Балтії та формулювання рекомендацій щодо удосконалення національного механізму обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії із урахуванням вимог забезпечення балансу між захистом національної безпеки та дотриманням конституційних прав на свободу асоціації.

Стан опрацювання проблематики. Питання обмеження діяльності політичних партій в умовах воєнного стану набуло особливої актуальності після початку повномасштабної агресії Російської Федерації проти України у 2022 році. Проте вжиті заходи щодо призупинення діяльності політичних партій [1] та наведене для них нормативне обґрунтування [2; 3; 4] виявилися суперечливими й неоднозначними, що зумовило дискусію щодо їх правової природи та практичного застосування.

У науковій літературі питання законності обмежень права на свободу об'єднання, їхньої відповідності міжнародним стандартам та Конституції України розглянуто, зокрема, В.І. Чорненьким. Дослідник акцентує увагу на проблемі дотримання балансу між свободою асоціацій і вимогами національної безпеки в умовах війни, наголошуючи на необхідності суворого дотримання принципів пропорційності та правової визначеності [5]. У науковій статті І.В. Ковбаса аналізуються міжнародні стандарти та правові механізми заборони політичних партій у мирний час і під час воєнного стану, з акцентом на баланс між захистом демократії та національної безпеки. Водночас науковець пропонує «закріпити чітко сформовану правову модель зупинення діяльності політичних партій під час воєнного стану» [6].

З огляду на досвід демократичних держав, зокрема країн Балтії [7; 8], де законодавство передбачає чіткі підстави та процедури призупинення чи ліквідації політичних партій, діяльність яких загрожує конституційному ладу або національній безпеці, для України є актуальною розробка аналогічно структурованого механізму. У країнах ЄС такі обмеження оцінюються крізь призму Європейської конвенції з прав людини та практики ЄСПЛ, що вимагають особливої виваженості й обґрунтованості рішень. Тому формування в Україні чіткої, юридично визначеної процедури призупинення діяльності політичних партій має ґрунтуватися не лише на національних потребах воєнного часу, а й на врахуванні міжнародного та зарубіжного досвіду як гарантії демократичності та правової передбачуваності.

Виклад основного матеріалу. 18 березня 2022 року Рада національної безпеки та оборони України (далі – РНБО) ухвалила рішення «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій» (далі - рішення РНБО) [8], затверджене Указом Президента України від 19 березня 2022 р.

№ 153/2022 (далі – Указом Президента № 153) [1] і яким передбачено призупинення на період дії воєнного стану будь-яку діяльність в Україні 11 політичних партій. Це рішення варто проаналізувати більш детально.

У тексті рішення РНБО як нормативна підстава для його прийняття зазначаються Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [10], затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, а також вимоги законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про політичні партії».

Відповідно до Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», під час воєнного стану можуть вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, необхідних для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною 1 статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [10]. Так, пункт 9 частини 1 статті 8 Закону «Про правовий режим воєнного стану» у якості такого заходу передбачає повноваження визначених суб'єктів (впершу чергу військового командування) порушувати питання про заборону діяльності політичних партій у порядку, визначеному Конституцією та законами України [3]. Попри це даний Закон не визначає жодних підстав чи інших процесуальних аспектів тимчасового зупинення діяльності політичних партій.

Якщо ж звернутися до норм Закону України «Про політичні партії в Україні», то стає очевидним, що відповідно до ч. 1 ст. 23 політичні партії припиняють свою діяльність добровільно (шляхом реорганізації чи ліквідації (саморозпуску)) або примусовим (в разі заборони її діяльності чи скасування реєстрації). При цьому, у разі порушення політичними партіями Конституції та законів України, крім заборони діяльності, до них можуть бути вжито такий захід як попередження про недопущення незаконної діяльності [2].

Фактичними підставами запровадження заходів щодо призупинення діяльності окремих політичних партій виступив цілий комплекс дій, частина з яких відповідно до Конституції України дають підстави для примусового припинення діяльності політичних партій, до прикладу, публічні заяви та заклики до зміни конституційного ладу насильницьким шляхом; дії, спрямовані на незаконне захоплення державної влади; тощо [8]. Разом із тим, на момент затвердження рішення РНБО ні Конституція України, ні Закон України «Про політичні партії в Україні» не закріплювали такі підстави для обмеження права на діяльність політичних партій як поширення відомостей, що виправдовують, визнають правомірною, заперечують збройну агресію Російської Федерації проти України. Більше того, замість звичайного конституційному праву формулюванню «програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України» у тексті рішення РНБО було вжито нетипові формулювання, на кшталт, «антиукраїнська політична та організаційна діяльність», «демонстрація проявів колабораціонізму, насильства», «програмні та статутні цілі містять антиукраїнську позицію». Парадоксально звучить особливо останнє положення, оскільки свідчить про визнання того факту, що Міністерство юстиції України на етапі державної реєстрації створення (ще до повномасштабного вторгнення) допустило легалізацію політичних партій, статути чи програми яких містили такі положення,.

Таким чином, станом на момент оприлюднення Указу Президента № 153 законодавство не тільки детально не регламентувало процедуру призупинення діяльності політичних партій, а навіть не містило жодної згадки про це у нормативно-правових актах. Тому варто погодитися із думкою В.І. Чорненького, що «рішення глави держави та РНБО щодо призупинення діяльності окремих політичних партій є дискусійним», а також припущенням про те, що воно «було лише тимчасовим та вимушеним кроком для збереження конституційних цінностей (незалежності, територіальної цілісності) в умовах цілком реальної загрози їх знищення» [5, с. 14].

Разом із цим, із тексту рішення РНБО не випливає, які конкретні правові наслідки мало зумовити призупинення діяльності політичних партій. Вперше правові наслідки прийнятого РНБО рішення були закріплені в законодавстві України лише у травні 2022 року. Зокрема, передбачалося, що у разі затвердження Президентом України рішення РНБО про зупинення діяльності політичної партії, яка сформувала у Верховній Раді депутатську фракцію, діяльність такої депутатської фракції зупиняється з моменту оголошення про це Головою Верховної Ради України, а народні депутати, які входять до складу такої депутатської фракції, є позафракційними. Як наслідок, зупиняються парламентські права такої депутатської фракції [11], зокрема право на виступи, висування кандидатур, подання запитань членам Уряду, пропорційне представництво в комісіях та інші повноваження, передбачені Регламентом Верховної Ради України [12].

Отже, незважаючи на фактичне застосування процедури призупинення діяльності політичних партій, досі належного врегулювання на рівні закону про політичні партії вона не дістала.

При цьому Конституція України в статті 8 закріплює принцип верховенства права [13], невід'ємним елементом якого є принцип правової визначеності, що вимагає передбачуваності застосування

правових норм у разі обмеження прав і свобод. Отже, будь-яке обмеження прав має ґрунтуватися на чітких критеріях, які дозволяють особі розрізняти правомірну й протиправну поведінку та передбачати юридичні наслідки своїх дій [14].

Венеційська комісія наголошує, що поряд із принципом юридичної визначеності елементом верховенства права є заборона свавілля, а тому надання органам влади дискреційних повноважень можливе лише за умови чітких процедур, які унеможливлюють їх зловживання [15, с. 16]. Закон має ясно окреслювати обсяг і спосіб здійснення дискреції, щоб особа могла передбачити наслідки рішень держави та бути захищеною від необмеженої влади. Важливість дотримання принципу верховенства права підкріплюється й установчими договорами ЄС, у яких він визначений серед базових цінностей Союзу [16, с. 17].

Для впровадження ефективного механізму зупинення незаконної діяльності політичних партій в умовах мирного часу варто звернутися до законодавства розвинених країн Європи. Інститут призупинення діяльності політичних партій в тому чи іншому вигляді закріплений в законодавстві держав-членів ЄС, зокрема, країн Балтії. Так, в Конституція Естонської Республіки у ч. 4 § 48 згадує про те, що лише суд може припинити або призупинити діяльність об'єднання, спілки чи політичної партії [17], але деталізації підстав та порядку застосування таких заходів на рівні законодавства про політичні партії не міститься.

У Конституції Литовської Республіки [7] та чинному Законі Литовської Республіки «Про політичні організації» [17] механізму зупинення діяльності партій не передбачено, однак він існував у попередньому Законі про політичні партії, що діяв до 17 вересня 2022 року [19]. За цим законом Міністерство юстиції могло призупинити діяльність партії у разі порушення Тимчасового основного закону або законодавства, попередньо надавши письмове повідомлення з вимогою усунути порушення у встановлений строк. У разі невиконання вимог діяльність партії призупинялася. Під час виборчої кампанії таке рішення міг ухвалювати виключно Верховний суд, а призупинення тягло за собою заборону використання медіа, ведення агітації та участі у виборах. Строк призупинення не міг перевищувати шести місяців, а повторні порушення протягом року після відновлення діяльності могли стати підставою для її припинення на один рік; остаточне рішення щодо припинення також належало Верховному суду. Після усунення порушень партія повідомляла Мін'юст, який протягом п'яти днів поновлював її діяльність [19].

Корисним для України є й досвід Латвійської Республіки, де Закон «Про політичні партії» встановлює чітку процедуру призупинення діяльності партій. Звернутися до суду з відповідною заявою можуть антикорупційні органи, орган реєстру партій, прокуратура, служби безпеки та інші уповноважені інституції, а суд може зупинити діяльність партії до шести місяців у разі неусунення порушень після письмового попередження, нескликання вищого керівного органу, недостатньої кількості членів чи порушень у фінансовій діяльності. У період призупинення партія зобов'язана припинити громадську активність, а в разі невиконання вимог суду її діяльність може бути остаточно припинена [8].

Отже, як засвідчує досвід країн Балтії призупинення діяльності політичних партій в мирний час може бути ефективним механізмом забезпечення дотримання політичними партіями законодавства країни, а його застосування є наслідком невиконання законних вимог органів державної влади. Через це балтійська модель має бути запозичена Україною для доповнення норм, що передбачають процедуру попередження про недопущення незаконної діяльності. Так, суб'єктом ініціативи щодо зупинення діяльності політичних партій мало би бути Міністерство юстиції України або інші державні органи, скажімо, Служба безпеки України, НАЗК. Рішення про призупинення діяльності задля усунення можливих зловживань має приймати орган, що представляє незалежну судову гілку влади.

За чинним українським законодавством [2] попередження про недопущення незаконної діяльності виноситься лише у разі публічного оголошення партією наміру вчинити дії, що тягнуть юридичну відповідальність, або дій (чи бездіяльності), які не тягне іншого виду відповідальності, тоді як будь-яке порушення, за яке передбачена відповідальність, фактично може призвести до єдиного можливого заходу — заборони партії, що суперечить європейським стандартам, відповідно до яких заборона має застосовуватися лише як крайній засіб. У зв'язку із цим під час доповнення змісту Закону України «Про політичні партії в Україні» нормами, що передбачатимуть підстави, порядок та наслідки призупинення діяльності політичних партій в мирний час, необхідно розширити межі застосування такого превентивного інструменту як попередження про недопущення незаконної діяльності. Потрібно передбачити, що у випадку вчинення політичною партією дій, що можуть бути підставою для заборони її діяльності, уповноважений орган зобов'язаний винести їй попередження. За наслідками вжиття заходів на усунення або мінімізацію негативних наслідків вчиненої дії політична партія має повідомляти орган, що виніс попередження. В іншому випадку останній

матиме право на звернення до суду з питанням про зупинення діяльності політичної партії, строк якого має бути з одного боку достатнім для того, аби перевірити чи вчинена протизаконна діяльність продовжуватиметься, чи вона мала одиничний характер, наприклад, 6 місяців.

Ефективність даного інструменту буде визначатися передбаченими законом правовими наслідками. Фактичним наслідком указу Президента України про призупинення, було припинення державного фінансування статутної діяльності політичною партією, що мала на нього право. Видається, що доповнювати такий захід у майбутніх нормах повинна була заборона на участь у виборчому процесі та використанні медіа задля перешкоджання пропаганді та просуванню ідей, що суперечать Конституції та законам України. Окремого дослідження потребує й питань про обмеження права на розпорядження коштами та майном політичними партіями, діяльність яких призупинена.

Разом із тим, підтримуємо думку, що законодавство України має закріпити детально опрацьовану модель призупинення діяльності партій в умовах дії воєнного стану [6, с. 395]. В умовах збройної агресії процедура призупинення діяльності політичних партій має бути закріплена як окремий механізм, що не потребує винесення попередження, але з обов'язковим зверненням до суду, який має винести рішення щодо доцільності заборони діяльності політичної партії в порядку, передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України. Але строк призупинення діяльності, на відміну від формулювання рішення РНБО, має обмежуватися не дією правового режиму воєнного стану, а власне до набуття чинності рішенням суду у справі про заборону політичної партії. В той же час, політичні партії мають мати певні реальні організаційно правові гарантії від можливих зловживань (зокрема, закріплення чіткого переліку підстав для призупинення, що має співпадати принаймні із підставами для заборони; забезпечення реалізації права на судовий захист; визначення обов'язку та строків звернення Міністерства юстиції України до суду, наслідки зволікання).

Висновки. Українське законодавство на момент набрання чинності Указом Президента № 153 не містило жодних норм щодо процедури призупинення діяльності політичних партій під час дії правового режиму воєнного стану, а частина визначених підстав залишалися декларативними. Лише у травні 2022 було закріплено перші правові наслідки призупинення: автоматичне зупинення прав депутатських фракцій та перехід народних депутатів у позафракційний статус.

Досвід Литви та Латвії демонструє оптимальне поєднання судового контролю, чітких підстав (протиправна діяльність, пропаганда, фінансові та процедурні порушення) і етапності заходів: письмове попередження з визначеним строком усунення порушень, після якого уповноважений орган може призупинити діяльність до шести місяців.

В мирний час Україні варто запровадити превентивний механізм письмових попереджень з подальшим зверненням до суду з питанням про призупинення діяльності політичних партій у випадку невиконання ними приписів. Необхідно гарантувати партіям право на судовий захист, визначити чіткий перелік підстав та правові наслідки — «заморожування» державного фінансування, заборону участі у виборах і використання медіа.

Для правового режиму воєнного стану потрібен окремий механізм без необхідності винесення попереджень, але з обов'язковим зверненням до адміністративного суду та чітким строком призупинення до набрання чинності рішенням суду у справі про заборону діяльності політичної партії. Запровадження такого комплексного інструментарію захистить демократичний процес і національну безпеку від гібридних загроз без надмірного втручання у політичний процес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій»: Указ Президента України від 19 березня 2022 р. № 153/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153/2022#Text.
2. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
4. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 р. № 183/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр#Text.
5. Чорненький В.І. Заборона політичних партій в умовах воєнного стану та її відповідність конституційним та європейським стандартам. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 1. С. 10–23. URL: https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2023-1/pdfs/2-vitalii-chornenkyi-zaborona-politychnykh-partii-umovakh-voiennoho-stanu-yii-vidpovidnist-konstytutsiinym.pdf.
6. Ковбас І.В. Матеріально-правові аспекти заборони діяльності політичних партій у мирний час та в умовах дії воєнного стану: міжнародні стандарти та перспективи для законодавства

України. Колективна монографія: *Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика*. Є. Герасименко, П. Діхтієвський, Н. Задирака,Т. Коломоєць, В. Клинчук та ін.; за заг. ред. П. Діхтієвського, В. Пашинського. Рига, Латвія : "Baltija Publishing", 2022. С. 382–403. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11518/256-Chapter%20Manuscript-14925-1-10-20221014.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

7. Lietuvos Respublikos politinių organizacijų įstatymas 2022 m. rugsėjo 15 d. Nr. XIV-1415. URL: https://e-seimasx.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/a81b677034fa11edbf47f0036855e731?jfwid=rinbj60pc.
8. 2006. gada 22. jūnija Politisko partiju likums. URL: https://likumi.lv/ta/id/139367-politisko-partiju-likums.
9. Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій: рішення Ради національної безпеки та оборони України від 18 березня 2022 року, введено в дію Указом Президента України від 19 березня 2022 року № 153/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005525-22#Text.
10. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text.
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій: Закон України від 3 травня 2022 р. № 2243-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#n70.
12. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text.
13. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#top.
14. Щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України „Про міліцію": рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10#Text.
15. Про правовладдя: доповідь № 512/2009 Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія), схвалена Венеційською Комісією на 86 пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). С. 16. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr.
16. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. 403 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf.
17. Eesti Vabariigi põhiseadus Vastu võetud 28.06.1992. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002.
18. 1992 m. vasario 11 d. Lietuvos Respublikos Konstitucija. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.1890?jfwid=-1crxf248xh.
19. Rugsėjo 25 d. Lietuvos Respublikos politinių partijų įstatymas. 1990 m. Nr. I-606. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.604?jfwid=oizvy85o.

УДК 346.5:346.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.24

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРАВА ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ МІСТ В УКРАЇНІ

Кірін Р.С.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
ім. В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0000-0003-0089-4086

Кірін Р.С. Проблеми розвитку права електронної демократії та електронного урядування міст в Україні.

Стаття присвячена аналізу окремих проблем розвитку права електронної демократії та електронного урядування міст в Україні. Розглянуто сучасний стан джерельної бази інститутів права е-демократії та е-урядування, яка представлена системоутворюючими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами.

У статті проаналізовано співвідношення категорій «е-демократія» та «е-урядування» на основі елементів складу правомірної поведінки, основних функцій, переваг, технологій та засобів реалізації, а також викликів у містах. Виявлено, що чинні Концепції е-демократії та е-урядування, виконання яких розраховане до 2020 р., мають слабку кореляцію із потребами міст України, що певною мірою стримує впровадження їх інструментів на відповідному рівні. Недостатній рівень єдиного взаємозв'язку між урядовими та місцевими програмами, відсутність регламентованої конкретизації, має позитивні і негативні аспекти, адже може призводити як до розробки кращих зразків цифрових інструментів міста, так і до їх формальної декларації.

Акцентується увага на нагальній потребі розробки та прийняття проєкту закону про основні засади державної цифрової політики, в якому в межах окремих розділів мають бути врегульовані відносини щодо е-демократії та е-урядування на державному, регіональному та місцевому рівнях. Не зважаючи на наявність в Україні двох різних Концепцій розвитку е-урядування та е-демократії відповідно, їх конкретизація і системне формування дуже часто йдуть синхронно. Наведено основні проблеми і виклики, що стримують розвиток інститутів е-демократії та е-урядування. Підтримано проєкт «Народний порядок денний», спрямований на вивчення, розвиток і адаптацію інструментів е-демократії в містах України.

Пропонуються заходи щодо розробки правового механізму стимулювання цифрової активності громадян і державних службовців щодо користування та впровадження інструментарію е-демократії та е-урядування, розробки та/або вдосконалення методологічних підходів і їх впровадження у відповідні нормативно-правові акти (положення, порядок, методика), які б регулювали сукупність відносин, пов'язаних із рейтингуванням регіонів та міст України.

Ключові слова: електронна демократія, електронне урядування, місто, правове регулювання, нормативно-правові акти, рейтингування.

Kirin R.S. Problems in the development of e-democracy and e-governance in Ukrainian cities.

The article is devoted to the analysis of certain problems of the development of e-democracy and e-governance law in Ukraine. The current state of the source base of e-democracy and e-governance law institutions, which is represented by system-forming legislative and subordinate regulatory legal acts, is considered.

The article analyzes the relationship between the categories of "e-democracy" and "e-governance" based on the elements of lawful behavior and the main functions and advantages, technologies and means of implementation, and challenges in cities. It has been found that the current concepts of e-democracy and e-governance, which are to be implemented by 2020, have a weak correlation with the needs of Ukrainian cities, which to a certain extent hinders the implementation of their tools at the appropriate level. The insufficient level of coordination between government and local programs and the lack of regulated specifications have both positive and negative aspects, as they can lead to the development of better models of digital tools for cities, but also to their formal declaration.

Emphasis is placed on the urgent need to develop and adopt a draft law on the basic principles of state digital policy, which should regulate relations concerning e-democracy and e-governance at

the state, regional, and local levels within separate sections. Despite the existence of two different concepts for the development of e-governance and e-democracy in Ukraine, their concretization and systematic formation very often proceed in parallel. The main problems and challenges hindering the development of e-democracy and e-governance institutions are outlined. The People's Agenda project, aimed at studying, developing, and adapting e-democracy tools in Ukrainian cities, has been supported.

Measures are proposed to develop a legal mechanism to stimulate digital activity among both citizens and civil servants in the use and implementation of e-democracy and e-governance tools, the development and/or improvement of methodological approaches and their implementation in relevant regulatory and legal acts (regulations, procedures, methodologies) that would regulate the set of relations related to the ranking of regions and cities in Ukraine.

Key words: e-democracy, e-governance, city, legal regulation, regulatory acts, ranking.

Постановка проблеми. Перша (розпорядження Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 13.12.2010 р. № 2250-р) та друга Концепції розвитку електронного урядування (далі – е-урядування) в Україні [1], а також Концепція розвитку е-демократії в Україні [2], засвідчили незворотність євроінтеграційного курсу України на сталий соціально-економічний розвиток та намагання влади унормувати даний процес. Загально прийнятою вважається позиція, відповідно до якої е-урядування (e-government) є інструментом для реалізації е-демократії (e-democracy), яка є більш широким поняттям, що включає активну взаємодію громадян з державою та між собою. Якщо е-урядування зосереджується на ефективності державних послуг, автоматизації процесів та взаємодії між органами державної влади (далі – ОДВ), то е-демократія охоплює все це, додаючи механізми громадського контролю, прозорості та залучення громадян до прийняття рішень.

Наразі одна зі світових тенденцій розвитку суспільства полягає в його трансформації до інформаційного суспільства (далі – ІС) та суспільства знань, у центрі якого постає людина, для якої головним джерелом розвитку є знання, інформація та їх ефективне використання. У такому суспільстві масове виробництво і поширення знань стають рушійною силою для змін в економіці, політиці та суспільному житті, а інформаційно-комунікаційні технології (далі – ІКТ) відіграють ключову роль. Україна, як країна, що офіційно отримала статус кандидата в члени Європейського Союзу (далі – ЄС) 23.06.2022 р. та повноправний член світового співтовариства, не може знаходитися поза цим процесом. Новітня державна політика інформатизації та розбудови ІС, активне формування якої пов'язане, у тому числі, прийняттям другої Національної програми інформатизації (далі – НПІ) [3], одним з основних завдань якої є забезпечення реалізації та впровадження заходів, спрямованих на розвиток е-урядування та е-демократії.

Втім задля ефективності цього процесу безумовно слід мати певну сукупність нормативно-правових актів (далі – НПА), покликаних здійснювати правове регулювання відповідних суспільних відносин. Втім при встановленні можливостей останнього стає очевидним, що будь-яке правове регулювання має певні об'єктивні межі. Адже, право досягає своїх цілей і дійсно регулює суспільні відносини е-демократії та е-врядування лише остільки, оскільки поведінка суб'єктного кола, яка вимагається нормами права, є об'єктивно можливою в даний період часу і відповідає сформованим економічним, політичним та іншим умовам, що склалися в країні. Тож, право хоч і є одним з основних, але не єдиним із засобів, що використовуються для регулювання суспільних відносин, політичного, економічного та духовного життя людей. Крім права, зазначена функція також виконується цілим комплексом різних соціальних норм.

Водночас інститути е-демократії та е-врядування є невід'ємною складовою сучасного розвитку не лише певних країн і регіонів, а й численних міст, оскільки має достатній потенціал для покращення якості життя їх населення та ефективності міського управління. Перманентний розвиток ІКТ, розширення доступу до Інтернету, збільшення комп'ютеризації в ІС створюють сприятливі умови для розвитку зазначених відносин у сучасних містах. Хоча збройна агресія дещо пригальмувала, але не зупинила, а навіть додатково розширила уявлення про сфери необхідної цифровізації українських міст, адже саме цей рівень створює умови для більш інтенсивного впливу інструментів е-демократії та е-врядування на якість управління та безпосередній зв'язок із повсякденними потребами міської громади. Тож, дослідження сучасних проблем розвитку права е-демократії та е-урядування міст в Україні є достатньо актуальним та вельми своєчасним.

Ця наукова робота підготовлена у межах теми НДР «Комплексне наукове дослідження інвестиційно-інноваційної детермінанти сталого економічного розвитку України» на підставі договору № БФ/С22–2025 про виконання наукового дослідження, укладеного з Міністерством освіти і науки України, за рахунок бюджетних коштів, спрямованих на забезпечення проведення державними науковими установами наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок за результатами державної атестації.

Мета дослідження полягає у розкритті сучасних проблем права е-демократії та е-урядування міст в Україні, пошуку шляхів їх вирішення, а також перспектив подальшого розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Важливість обраного напряму як для держави в цілому так і для окремих її міст стала підставою для долучення до його дослідження значної кількості науковців і практиків з різних галузей знань. Дійсно, вітчизняний та зарубіжний досвід впровадження е-демократії та е-урядування розглядали багато дослідників, серед яких варто згадати таких вчених як Батир Ю., Дмитренко В., Дубов Д., Дубова С., Єганов В., Жовнірчик Я., Квасюк В., Квітка С., Клімушин П., Костенко І., Лопатченко І., Помаза-Пономаренко А., Серенок А., Соловйова О., Чукут С. та інших.

Так, А. Науменко та О. Лялюк проаналізували концептуальні НПА КМУ щодо е-демократії та е-урядування для дослідження понять та напрямів і стратегій держави в цій сфері, а також розглянули кращі зарубіжні практики е-урядування на місцевому та регіональному рівнях у таких країнах, як Австралія, Франція, Індія та Канада [4].

На думку інших авторів, в Україні загалом створено відповідну нормативно-правову базу з питань е-врядування, але їй притаманна низка таких недоліків, як: неповнота, декларативність, несистемність, нечіткість, недостатня взаємоузгодженість документів та відповідність міжнародним нормам, насамперед європейським, втрата актуальності тощо, що є суттєвим стримуючим фактором розвитку цієї сфери і одною з основних причин втрати країною своїх позицій у міжнародних рейтингах з розвитку ІС та е-врядування [5]. Головною метою цієї роботи К. Ляпіна став огляд та аналіз того, як е-урядування може сприяти розвитку сучасних міст і забезпеченню більш ефективними, прозорими і доступними функціями для громадян і бізнесу, зосередження на позитивних впливах е-урядування на сучасні міста, висвітлення перспектив розвитку цього процесу для поліпшення якості життя [6]. М. Хаустова вважає, що е-демократія повинна посісти гідне місце та увійти до порядку денного радикальних політичних реформ та стати складовою державного управління, особливо на етапі сьогодення в умовах військового стану [7, с. 14]. В колективній публікації стверджується, що правове забезпечення е-врядування відіграє важливу роль, оскільки включає впровадження е-реєстрів та онлайн-сервісів, таких як «Дія» та «Резерв+», які значно спрощують взаємодію громадян з ОДВ та органами місцевого самоврядування (далі – ОМС), скорочуючи час обробки запитів і забезпечуючи доступ до послуг через інтернет [8].

Також, відмічу й попередні наробки за даною темо, в яких було розглянуто: - систематизацію законодавства України про е-демократію як базис відкритості міста [9]; - економіко-правове забезпечення відкритості міст України [10]. Втім, на сьогодні сучасні проблеми права е-демократії та е-урядування міст в Україні, в силу їх постійної динаміки, все ще мають достатній потенціал для розвитку опрацювання.

Виклад основного матеріалу. ***Сучасний стан джерельної бази інститутів права е-демократії та е-урядування.*** Як зазначено вище, на сьогодні базові НПА у сфері е-урядування та е-демократії представлені відповідними урядовими Концепціями [1, 2], мета яких полягає у:

визначенні напрямів, механізмів і строків формування ефективної системи е-урядування в Україні для задоволення інтересів та потреб фізичних та юридичних осіб, вдосконалення системи державного управління, підвищення конкурентоспроможності та стимулювання соціально-економічного розвитку країни;

формуванні політичних, організаційних, технологічних та ідеологічних умов розвитку е-демократії в Україні, що характеризується зростанням широкого долучення громадян до комунікації, співпраці з ОДВ, контролю за ними, участі у виробленні політики, розвитку самоорганізації та самоврядування, а також рівнем довіри до суб'єктів владних повноважень; узгодження стандартів державної політики зазначеної сфери з міжнародними, зокрема європейськими стандартами.

Співвідношення згаданих категорій, виходячи із їх законодавчих визначень, наведених у законі про НПІ [3], можна представити спираючись на систему ознак поведінки, яка відповідає розпорядженням права (таблиця 1), а також на зіставлення положень про їх функції, засоби реалізації та виклики у містах (таблиця 2).

Таблиця 1

Співвідношення категорій «е-демократія» та «е-урядування» на основі елементів складу правомірної поведінки

№ з/п	Е-демократія	Е-урядування
	сутність	
1.	форма суспільних відносин	форма організації державного управління
	суб'єкти	
2.	громадяни та організації, державні органи	ОДВ та ОМС, громадяни, бізнес
	суб'єктивна сторона, мета	
3.	посилення участі, ініціативності та залучення громадян до публічного життя на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, підвищення прозорості процесу прийняття рішень та підзвітності демократичних інститутів, поліпшення зворотного зв'язку суб'єктів владних повноважень на звернення громадян, сприяння публічним дискусіям та привернення уваги громадян до процесу прийняття рішень	підвищення ефективності, відкритості та прозорості діяльності для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян
	об'єкт, суспільні відносини	
4.	е-звернення, е-петиції, е-консультації, громадський бюджет, моніторинг дій влади; відносини «держава – громадянин» та «громадянин – громадянин» щодо демократичного контролю та участі	автоматизація управління, державні е-послуги, е-комунікація між ОДВ; відносини між державою та громадянами і бізнесом
	об'єктивна сторона	
5.	залучення до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування	діяльність з урядування
	знаряддя дій	
6.	широке застосування ІКТ у демократичних процесах	використання ІКТ

Таблиця 2

Співвідношення категорій «е-демократія» та «е-урядування» за функціями, засобами реалізації та викликами у містах

№ з/п	Е-демократія	Е-урядування
	основні функції та переваги	
1.	надання зручних та доступних способів для більшої кількості людей брати участь у демократичному процесі, навіть не виходячи з дому	надання громадянам та підприємствам онлайн-доступ до державних послуг, які часто доступні цілодобово; це спрощує адміністративні завдання та зменшує навантаження на місцеві органи влади (далі – МОВ)
2.	цифрові платформи можуть зробити урядові процеси більш прозорими, надаючи відкритий доступ до інформації, обговорень та процесів прийняття рішень	використання цифрових інструментів для збільшення участі громадян у процесах прийняття рішень, роблячи управління більш інклюзивним
3.	онлайн-інструменти можуть зменшити бюрократію та пришвидшити комунікацію між громадянами та місцевою владою	надання чітку інформації про організаційні структури, контактні дані посадових осіб та політику відкритих даних, що сприяє зміцненню довіри та підзвітності
4.	створення більш прямих каналів для громадян, щоб притягнути місцевих управлінців до відповідальності	спрощення внутрішньої комунікації та співпраці в управління містом, що призводить до більш ефективної роботи та потенційного зниження адміністративних витрат

5.	сприяє швидкому поширенню інформації про рішення та діяльність МОВ, допомагаючи підвищити обізнаність громадськості та політичну грамотність	можливість муніципалітетів надавати цифрову інформацію та послуги мешканцям під час криз, як це було під час пандемії COVID-19
технології та засоби реалізації		
6.	е-петиції – громадяни можуть створювати та підписувати онлайн-петиції для вирішення місцевих питань	інтернет речей (Internet of Things, IoT) – надає дані з датчиків для поліпшення управління містом, інфраструктурою та послугами
7.	бюджетування за участю громадськості – платформи дозволяють громадянам пропонувати та голосувати за те, як витрачається частина міського бюджету, надаючи їм можливість безпосередньо впливати на місцеві проєкти	великі дані – аналізує великі масиви даних для прийняття обґрунтованих політичних рішень та поліпшення надання послуг
8.	е-консультації – місцеві чиновники використовують онлайн-платформи для збору громадської думки щодо пропонованих рішень до їх остаточного затвердження	хмарні обчислення – надають інфраструктуру для розміщення платформ та послуг міського е-урядування
9.	запити на публічну інформацію – цифрові інструменти полегшують громадянам запит на публічну інформацію, сприяючи прозорості	інтернет-портали, веб-сайти, мобільні додатки – центральні онлайн-центри, де громадяни можуть отримати доступ до інформації, подати заявки на отримання дозволів, сплатити збори, контактувати з владою, мати мобільний доступ до послуг, повідомлень та інформації про місто
10.	платформи CivicTech та GovTech: – цифрові інструменти, що покращують взаємодію між громадянами та міською владою, часто інтегруючи декілька функцій е-демократії в одну платформу	аналітика даних, штучний інтелект блокчейн – використовуються для обробки великих обсягів даних з метою оптимізації роботи міста, прогнозування потреб та інформування про стратегічне планування, а також створення безпечних та прозорих систем для транзакцій та ведення обліку, таких як права власності на землю або голосування
виклики		
11.	цифровий розрив – не всі громадяни мають рівний доступ до технологій, що може призвести до виключення певних груп, таких як люди похилого віку; дорога інфраструктура – впровадження та підтримка необхідної цифрової інфраструктури може бути дуже дорогим для міст	цифровий розрив – технологічні та культурні бар'єри можуть заважати деяким верствам населення повною мірою користуватися перевагами послуг е-урядування;
12.	кібербезпека та конфіденційність даних – залежність від цифрових систем викликає занепокоєння щодо безпеки даних громадян та потенційних кіберзагроз.	безпека та конфіденційність – зростання використання ЦТ викликає занепокоєння щодо безпеки даних та конфіденційності інформації громадян
13.	забезпечення значущої взаємодії – одних лише технологій недостатньо, їх необхідно впроваджувати таким чином, щоб вони сприяли справжньому діалогу та приносили відчутні результати, а не були лише поверхневим доповненням	впровадження – ефективне впровадження вимагає чіткого бачення, сприятливої політики та залучення зацікавлених сторін, що може бути складно досягти
14.	інституційний опір – існуючі бюрократичні структури та міські службовці можуть чинити опір новим цифровим підходам	бюджетні обмеження – обмежені бюджети можуть обмежувати можливість інвестувати в необхідні технології та навчання
15.	стандартизація та взаємодія – відсутність єдиних стандартів для документів, даних та додатків може створити перешкоди для комунікації та обміну даними	можливість повторного використання – забезпечення того, щоб розроблені моделі е-урядування можна було повторно використовувати та адаптувати в різних департаментах і службах, є економічним викликом

Потреба в розмежуванні е-врядування як інструменту для забезпечення доступу до державних послуг та е-демократії як засобу залучення громадян до демократичних процесів, на думку авторів [11, с. 25] залишається актуальною. Е-демократія, на відміну від е-врядування, вимагає не лише технічно, а і змістовно нових форм і засобів залучення громадян до фактичних процесів ухвалення управлінських рішень, тому її розвиток здійснюється повільніше. В той же час, позиція цих же авторів, за якою у перспективі по мірі впровадження та розповсюдження моделей нового та пост-нового публічного менеджменту значення е-врядування звузиться до ролі лише одного з інструментів е-демократії – сфери діяльності уряду, орієнтованого на громадян, видається дещо дискусійною.

По-перше, у більш розширеному розумінні, аніж те, що наведено у законі про НПІ [3], е-урядування розуміється як форма організації державного управління, яка [12]: а) сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності ОДВ та ОМС; б) здійснюється з використанням інформаційно-комунікаційних систем, е-сервісів; в) полягає у наданні публічних е-послуг, надсиланні та отриманні е-даних, зокрема для отримання е-відображення інформації, що міститься у документах.

По-друге, види е-урядування (e-government) зазвичай класифікують за напрямком взаємодії: G2C (уряд – громадяни); G2B (уряд – бізнес); G2G (уряд – уряд); G2E (уряд – урядовець, службовець).

По-третє, слід враховувати, що е-урядування це використання ІКТ у трансформації урядування, що має на меті, перш за все, поліпшення доступності, ефективності та відповідальності. Воно базується на поширенні інформації та розробці інформаційної політики. Е-урядування сприяє збільшенню участі громадян та розвитку активної громадянської позиції, що впливає на механізми демократії, а також розвитку е-демократії через е-участь та вигоди для громадян, підприємств, державного управління та суспільства. Натомість е-демократія [13]:

а) включає технологічні інновації, що дозволяють вдосконалити та посилити демократичні інститути з використанням Інтернету або без нього;

б) спрямована на створення функціональних демократичних процесів, таких як комунікація, надання інформації та прийняття рішень після публічного е-діалогу та голосування;

в) є наріжним каменем соціальної системи, оскільки громадяни можуть брати активну участь у вирішенні суспільних питань.

Ще більшою є диференціація між поняттями «е-урядування» (e-government) та «е-управління» (e-governance), які у сучасному цифровому столітті часто вживаються як синоніми, але вони мають різні значення та наслідки. Обидва поняття стосуються використання ІКТ у сфері управління, але відрізняються за обсягом та спрямованістю. Якщо е-урядування - це використання ІКТ для надання державних послуг, тоді як е-управління – це поняття ширше, яке передбачає використання ІКТ для вдосконалення всього процесу управління, включаючи участь громадян, прозорість та підзвітність. Співвідношення цих категорій можна представити спираючись на їх значення та наслідки (таблиця 3).

Таблиця 3

Співвідношення категорій «е-урядування» та «е-управління» за значенням та наслідками

№ з/п	Е-урядування	Е-управління
1.	в першу чергу зосереджується на ефективності та результативності державних послуг	в першу чергу зосереджується на якості та оперативності управління
2.	зосереджується на використанні цифрових технологій (далі – ЦТ) в уряді	зосереджується на загальному управлінні процесами
3.	зосереджується на транзакційних взаємодіях між урядом і громадянами	зосереджується на трансформаційних змінах у процесах управління
4.	зосереджується на пропозиції державних послуг	зосереджується на попиті на державне управління
5.	зосереджується на цифровізації та автоматизації державних процесів	зосереджується на трансформації та демократизації процесів управління
6.	акцент на наданні державних послуг	акцент на ефективному управлінні ресурсами
7.	основна сфера – взаємодія між урядом і громадянами	більш широка сфера управління, що виходять за межі взаємодії з громадянами

8.	мета – підвищення ефективності та прозорості уряду	мета – підвищення ефективності та оперативності управління
9.	часто передбачає оцифрування державних процесів і документів	передбачає використання ЦТ для формування політики та прийняття рішень
10.	приклади – онлайн-портали для державних служб	приклади – цифрові платформи для участі та співпраці громадян
11.	забезпечує е-доступ до урядової інформації та послуг	сприяє залученню громадян до формування політики та прийняття рішень
12.	впроваджує ЦТ для автоматизації державних операцій	впроваджує ЦТ для сприяння партисипативному та інклюзивному врядуванню
13.	сприяє здійсненню онлайн-транзакцій, таких як подання податкових декларацій та оплата рахунків	заохочує громадян брати участь у формуванні державної політики
14.	сприяє ефективному наданню послуг та зменшує бюрократичні перешкоди	сприяє співпраці та спільному розробленню політик і рішень
15.	забезпечує зручність та доступність для громадян	сприяє розширенню прав та можливостей громадян та їх активній участі
16.	забезпечує обмін інформацією між державними органами	сприяє співпраці між урядом, громадянами та іншими зацікавленими сторонами
17.	підвищує відповідальність уряду завдяки цифровому веденню обліку	підвищує довіру громадян до уряду завдяки прозорості та підзвітності
18.	підтримує е-голосування та онлайн-консультації з громадськістю	підтримує ініціативи з відкритих даних та ініціативи з управління, що реалізуються за ініціативою громадян
19.	впроваджує системи е-закупівель для державних закупівель	сприяє інклюзивному прийняттю рішень та досягненню консенсусу
20.	наголошує на використанні ІКТ для адміністративних процесів	наголошує на використанні ІКТ для демократичних та партисипативних процесів
21.	державно-орієнтований підхід до надання послуг	громадянсько-орієнтований підхід до управління
22.	оптимізує роботу уряду та зменшує обсяг паперової роботи	сприяє співпраці та взаємодії між зацікавленими сторонами
23.	покращує доступ громадян до урядової інформації та послуг	покращує процес прийняття рішень та реалізацію політики завдяки участі громадян
24.	часто передбачає інтеграцію різних урядових систем	часто передбачає інтеграцію різних зацікавлених сторін та їхніх внесків
25.	може передбачати використання біометричних даних для ідентифікації	може передбачати використання ЦТ для публічних обговорень та досягнення консенсусу

Укладено на основі даних [14].

На відміну від соціальної, управлінської та інформаційної диференціації для сучасної джерельної правової бази інститутів е-демократії та е-урядування притаманний більший рівень інтеграції. Не зважаючи на наявність в Україні двох різних Концепцій розвитку е-урядування та е-демократії відповідно, їх конкретизація і системне формування дуже часто йдуть синхронно. Прикладом є зазначене вище завдання закону про НПІ. Крім того слід мати на увазі, що реалізація обидвох вказаних Концепцій передбачена на період до 2020 р. (етапи 2017-2018 рр. та 2019-2020 рр.), з чого можна зробити висновок або про їх виконання або про наявність нових редакцій, НПА (стратегій, державних програм, законів тощо). Проте такі підсумки є хибними і у першому і в другому випадках. Також відмічу, що Н. Павлов помилково, на мою думку, вважає, що Україна розпочала активне впровадження е-врядування у 2014 р. з утворенням Державного агентства з питань е-урядування України, а прийняття Концепції розвитку е-урядування заклало основу для подальших реформ у цій сфері [15]. Справа в тім, що Концепцій розвитку е-урядування в Україні було прийнято дві – у 2010 р. та 2017 р., тож реалізація першої з них ґрунтувалася на плані заходів щодо її реалізації, затвердженого КМУ у 2011 р. (розпорядження від 26.09.2011 р. № 1014) [16].

Чинна Концепція е-демократії зорієнтована на Плани 2017-2018 рр. [2] та 2019-2020 рр. [17], а Концепція е-урядування на План 2018-2020 рр. [18]. Зокрема, Планом е-демократії було передбачено: 1) забезпечення: 1.1) інституціоналізації інструментів е-демократії; 1.2) подальшого впро-

вадження та доступності інструментів е-демократії; 1.3) розвитку відкритих даних; 1.4) відкритості використання публічних коштів; 1.5) координації та здійснення контролю за розвитком е-демократії в Україні; 2) запровадження: 2.1) е-голосування, а також виборчого е-процесу, е-референдумів та е-плебісциту; 2.2) мережевих сервісів у сфері е-демократії; 3) популяризація е-демократії, формування знань і навичок користування її інструментами; 4) широке залучення фізичних та юридичних осіб до розвитку та використання е-демократії; 5) створення умов для належного ресурсного забезпечення е-демократії; 6) проведення дослідження стану розвитку е-демократії в Україні.

Втім, Коаліція Реанімаційного Пакету Реформ (РПР) спільно з партнерами з громадянського суспільства до Міжнародної конференції з питань реформ в Україні (Ukraine Reform Conference, URC 2021) у Вільнюсі провела 05.07.2021 р. публічний моніторинг прогресу реформ в Україні за 2020 – червень 2021 р. на основі аналізу виконання рекомендацій галузевих аналітичних брифів з питань реформ в Україні, підготовлених експертами громадянського суспільства на початку 2020 р. Моніторинг показав, що з 23-х рекомендацій: 1) виконано – 2 (9%); 2) частково виконано – 14 (61%); 3) не виконано – 7 (30%); 4) загрози – 1 (4%) [19]. Збройна агресія призупинила не лише прогрес реформ, виконання старих і нових рекомендацій, але й була дещо переорієнтована на Міжнародній конференції з питань відновлення України (Ukraine Recovery Conference, URC 2025). Основні теми останньої полягали у: – мобілізації приватного сектору для реконструкції та економічного зростання; – соціальному відновленні та збереженні людського капіталу для майбутнього України; – відновленні муніципалітетів та регіонів; - вступі до ЄС та пов'язаних з ним реформами.

Із збільшенням темпів розвитку ЦТ, впровадженням інноваційних рішень у всіх сферах суспільного життя виникає необхідність у підвищенні якості підготовки працівників для створення можливості модернізації економіки країни відповідно до сучасних вимог. Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 рр. (постанова КМУ від 05.08.2020 р. № 695, серед інших загальнодержавних викликів, що стримують розвиток регіонів і держави в цілому, визначено низький рівень цифровізації регіонів і цифрової обізнаності. Тож уряд визначив однією з основних завдань Концепції розвитку цифрових компетентностей на період до 2025 р. формування та розвиток цифрових навичок та цифрових компетентностей в суспільстві, що сприятимуть розвитку цифрової економіки та суспільства, а також розвитку е-демократії і людського капіталу [20].

До НПА цифрового законодавства, що розвиває регулювання окремих видів відносин е-демократії та е-урядування, слід віднести:

- Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні (Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX);
- Про цифровий контент та цифрові послуги (далі – ЦКЦП) (Закон України від 10.08.2023 р. № 3321-IX);
- Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 р. та операційний план заходів з її реалізації у 2025-2027 рр. (розпорядження КМУ від 31.12.2024 р. № 1351-р);
- Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2030 р. та план заходів щодо її реалізації (розпорядження КМУ від 17.11.2021 р. № 1467, в редакції розпорядження КМУ від 13.05.2025 р. № 464-р);
- Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери (розпорядження КМУ від 28.10.2020 р. № 1353-р);
- Положення про інтегровану систему е-ідентифікації (постанова КМУ від 03.11.2023 р. № 1150);
- Реєстр публічних е-реєстрів (постанова КМУ від 01.09.2023 р. № 969);
- доступність інформаційно-комунікаційних систем та документів в е-формі (постанова КМУ від 21.07.2023 р. № 757);
- Єдина інформаційна система обліку НПІ (постанова КМУ від 27.12.2023 р. № 1400);
- Положення про формування та виконання НПІ; Порядок проведення експертизи НПІ та її складових; Порядок формування та виконання галузевої програми, проекту, робіт з інформатизації; Порядок формування та виконання регіональної програми, проекту, робіт з інформатизації; Порядок здійснення моніторингу та проведення оцінки результативності виконання НПІ та її складових (постанова КМУ від 02.022024 р. № 119);
- Обов'язкові вимоги до створення (модернізації, модифікації, розвитку), адміністрування та забезпечення функціонування засобу інформатизації; Порядок локалізації програмних продуктів для виконання НПІ (постанова КМУ від 21.02.2025 р. № 205,(в редакції постанови КМУ від 15.07.2025 р. № 893);
- Положення про Реєстр прозорості (постанова КМУ від 15.10.2024 № 1175);

- експериментальний проєкт щодо цифровізації взаємодії органів виконавчої влади із суб'єктами господарювання за допомогою інформаційно-комунікаційної системи «Пульс» (постанова КМУ від 10.10.2025 р. № 1304).

Окремо слід відмітити законодавчі зміни щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування відомі, як закон про народовладдя у громадах [21]. Його мета – забезпечити прозорість, підзвітність та відкритість МОВ для громадян, залучити їх до роботи в цих органах через різні консультаційні інструменти та привести українське законодавство у відповідність до стандартів Ради Європи. До прикладу, згідно з новими нормами, усі територіальні громади будуть зобов'язані ухвалити свої статути – внутрішні регламенти, що визначають правила взаємодії між владою та жителями. На кінець 2024 р. лише 45% місцевих рад мали такі документи. Закон передбачає, що цей показник має досягти 100% до 2027 р., що дозволить уніфікувати практики участі громадян на всій території країни. У світлі євроінтеграційних процесів, цей закон також має стратегічне значення, оскільки відповідає вимогам ЄС щодо підвищення рівня участі громадян у процесах прийняття рішень на місцевому рівні [22].

Зазначений закон суттєво змінює систему місцевого самоврядування, надаючи громадянам нові інструменти для участі в управлінні своїми громадами. Так, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» доповнено ст. 6-1, в кій визначені форми участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення, як то: – місцевий референдум; – загальні збори (конференція) жителів; – місцева ініціатива; – громадські слухання; – участь жителів у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету; – публічні консультації; – консультативно-дорадчий орган при органах та/або посадових особах місцевого самоврядування; – громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування; – інші форми участі, що не суперечать закону [21].

Тож, у контексті сучасних викликів та потреб суспільства нормативно-правове забезпечення розбудови е-урядування в Україні є стратегічно важливим компонентом ефективного публічного управління. Законодавство, що регулює сферу е-врядування вирізняється такими особливостями як: – комплексний галузевий характер (включає норми конституційного, адміністративного та інформаційного права); – правові норми різної юридичної сили знайшли свій зовнішній прояв у актах інформаційного й адміністративного законодавства ілюструючи взаємодію і взаємовплив; – значна кількість НПА (більше трьохсот), що регулює функціональну складову даної сфери [23, с. 265].

За сферою та предметом регулювання, здійсненого урядовими НПА, відносини е-урядування можна систематизувати наступним чином [24]: – реєстрові; – інформаційно-комунікацйні; – ідентифікаційні; – охорони здоров'я; – екологічні; – безпекові; – регіональні; – фінансові тощо.

Крім того, необхідно враховувати, що сучасною особливістю розвитку відносин е-демократії від загально-державного до місцевого (міського) є факт їх регулювання в умовах збройної агресії. Зокрема, Україна як держава – член Ради Європи з 1995 р. взяла на себе зобов'язання щодо дотримання європейських стандартів у сфері демократії, що включає, зокрема, проведення вільних і чесних місцевих виборів з дотриманням виборчих стандартів, визначених у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Першому протоколі до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Декларації про критерії вільних і чесних виборів Міжпарламентського союзу, Документі Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ (Копенгагенському документі), Кодексі належної практики у виборчих справах, актах Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) та Бюро з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ. Проте, визнаючи неможливість належного забезпечення реалізації виборчих прав громадян України в умовах триваючої широкомасштабної збройної агресії та дії правового режиму воєнного стану, а також враховуючи основні принципи Європейської хартії місцевого самоврядування (ратифікована Законом України від 15.07.1997 р. № 452/97-ВР), Верховна Раду України закликала міжнародне співтовариство зберігати єдність зусиль із забезпечення безперервності функціонування представницьких ОМС в Україні в умовах збройної агресії (постанова від 08.10.2025 р. № 4621-IX).

Нарешті слід відмітити, що, по-перше, чинні Концепції е-демократії та е-урядування, виконання яких розраховане до 2020 р., мають слабку кореляцію із потребами міст України, що певною мірою стримує впровадження їх інструментів на відповідному рівні. По-друге, недостатній рівень єдиної кореляції між урядовими та місцевими програмами, відсутність регламентованої конкретизації, має і позитивні і негативні аспекти, адже може призводити як до розробки кращих зразків цифрових інструментів міста, так і до їх формальної декларації. По-третє, нагальною є потреба у розробці та прийнятті проєкту закону про основні засади державної цифрової політики, в якому в межах окремих розділів мають бути врегульовані відносини щодо е-демократії та е-урядування на державному, регіональному та місцевому рівнях.

Як зазначає Е. Фішер е-управління та е-демократія є, по суті, політичними рішеннями, прийнятими урядами з метою вдосконалення практики врядування та пожвавлення демократії, і що ці про-

єкти реалізуються шляхом впровадження нових ІКТ. Автор, досліджуючи соціальний та політичний контекст, в якому виникають ці проекти, та оцінюючи роль технологічного дискурсу в легітимації певної політичної культури та певної констеляції влади, пропонує альтернативну модель, яка розглядає е-врядування та е-демократію як суперечливі тенденції, і пояснює, що проєкт е-врядування може насправді посилити демократичний дефіцит, який е-демократія покликана вирішити [25].

Сучасні проблеми права е-демократії та е-урядування міст в Україні: шляхи вирішення та подальші перспективи. Е-демократія є результатом незаперечних змін в управлінні, спричинених ЦТ, і обіцяє більшу участь громадян, прозорість та інклюзивність у процесі прийняття рішень. Однак її впровадження стикається з такими викликами, як цифровий розрив, проблеми кібербезпеки та конфіденційності, інституційний опір та соціокультурні бар'єри. Розглядаючи ці бар'єри та їх стратегічні рішення в рамках концепції сталого цифрового управління (Sustainable Digital Governance, далі – SDG), а також досліджуючи як розвиток ЦТ може бути узгоджений з демократичними цінностями, малайзійські вчені, на основі емпіричних даних та теоретичних висновків, запропонували цілісний підхід, що охоплює інклюзивність, прозорість, безпеку, адаптивність та співпрацю. Автори зазначають, що майбутні напрямки досліджень мають зосереджуватися на використанні архітектур великих даних, передових обчислювальних інструментів та безпечних платформ для розширення участі, забезпечення прийняття рішень у режимі реального часу, посилення захисту даних та дотримання етичних стандартів. Партнерство між державним і приватним секторами та залучення громадянського суспільства також виділяються як важливі для подолання перешкод у впровадженні та досягнення цілей SDG [26].

Серед головних проблем, що стримували розвиток інститутів е-демократії та е-урядування у довоєнний період, як правило відносили: - недостатня цифрова грамотність та цифрова нерівність; – недостатня захищеність персональних даних громадян; – брак сучасних смартфонів, доступу до Інтернету та навичок користування е-послугами певних категорій осіб; – наявність випадків відсутності альтернативної можливості отримати деякі публічні послуги офлайн; – монополізація надання публічних е-послуг державними установами; –недостатній рівень обізнаності населення України про інструменти е-участі; – низький рівень використання можливостей е-участі населенням країни.

Згідно з індикаторами урядування Світового банку (World Bank Worldwide Governance Indicators), у 2019 р. рівень голосу й підзвітності в Україні перебував на рівні 48,28 процентиля (тобто гірше, ніж у 51 % країн світу). За даними Рейтингу підзвітності міст 2020 р., проведеного Трансперенсі Інтернешнл Україна (Transparency International Ukraine), середній показник підзвітності 50 досліджених міських рад становив лише 12,5 бали зі 100 можливих. Тобто рівень підзвітності ОДВ й ОМС (включно з онлайн-підзвітністю) залишається доволі низьким [19].

За даними Обстеження е-уряду ООН (United Nations E-Government Survey 2020), індекс телекомунікаційної інфраструктури України дорівнює 0,59 з максимально можливого 1, тобто вона розвинена середньою мірою [27].

В індексах глобального стану демократії (Global State of Democracy Indices, далі- GSoD) категорія «Права» складається з ліберальних і соціальних прав, які підтримують як справедливе представництво, так і підзвітність. Вона базується на чотирьох компонентах: доступ до правосуддя, громадянські свободи (включаючи свободу преси, свободу вираження поглядів, свободу об'єднання та зібрань, свободу віросповідання та свободу пересування), базове соціальне забезпечення та політична рівність (включаючи гендерну рівність, рівність соціальних груп та економічну рівність) [28].

GSoD вимірюють демократичні показники на національному, регіональному та глобальному рівнях за 30 ієрархічно упорядкованими концепціями. Вони не надають єдиного індексу демократії. Дані для багатьох країн починаються з 1975 р. і оновлюються щорічно. Всі оцінки варіюються від 0 до 1, де 0 означає найнижчу оцінку серед усіх країн і років для цього індексу, а 1 – найвищу [29]. GSoD в Україні з року прийняття Концепцій е-демократії та е-урядування наведені в таблиці 4.

Таблиця 4

Індекси глобального стану демократії (GSoD Indices) в Україні (2017-2024 рр.)

Рік	***Представництво***	***Права***	***Верховенство права***	***Участь***
2017	0,51	0,5	0,35	0,55
2018	0,5	0,51	0,36	0,55
2019	0,55	0,51	0,38	0,57

2020	0,55	0,5	0,36	0,57
2021	0,55	0,5	0,37	0,6
2022	0,53	0,49	0,38	0,58
2023	0,53	0,49	0,39	0,6
2024	0,52	0,47	0,38	0,63

Укладено за даними [29].

Крім того, дані нового рейтингу, який щороку складає The Economist, свідчать, що Україна спустилась з 91 місце на 92 місце в Індексі демократії за 2024 р., в порівнянні з індексом за 2023 р. Згідно з поясненнями до рейтингу, ситуація в Україні погіршилась через: а) централізацію влади в Офісі президента; б) зменшення ролі парламенту, уряду, медіа й опозиції та вимушене скасування виборів; в) виснаження війною підірвало довіру громадян до держави й особисто президента. В рейтингу кожна країна отримує свою кількість балів, які формуються середньою оцінкою за шкалою від 0 до 10 за п'ятьма критеріями. Для України вони представлені наступним чином: – громадянські свободи (4.41); – виборчий процес і плюралізм (5.17); – функціонування уряду (2.71); – політична участь (7.22); – політична культура (5.00). За результатами Україна отримала 4.90 бали. Разом з 5.1 балів в рейтингу за 2023 р. це два найгірші показники України за всю історію подібного дослідження з 2006 р. Відтак, лише в рейтингах за 2006-2010 рр. Україна відносилась до групи країн з неповною демократією. Наразі Україна входить до країн «перехідного», або «гібридного», режиму [30].

Водночас інший міжнародний рейтинг, Nations in Transit 2024 від Freedom House, продемонстрував покращення показників демократії в Україні, яка набрала 3,43 бали із 7 можливих, що є найкращим показником серед 29 країн Центральної Європи та Центральної Азії, що аналізувалися в дослідженні. Позитивні зміни зумовлені успіхами в боротьбі з корупцією, зокрема в сфері військових закупівель, а також покращенням роботи судової системи. Втім, як і раніше, Freedom House зараховує Україну до «гібридних режимів» [31].

Як зазначає пакистанський дослідник М. Алі епоха трансформації в сфері управління характеризується прагненням е-урядування до ефективних, орієнтованих на громадян послуг та акцентом е-демократії на посиленні участі громадян у формуванні політики. Разом вони переосмислюють відносини між урядами та громадянами, пропонуючи інноваційні рішення, але також стикаючись з такими перешкодами, як цифрові диспропорції та проблеми конфіденційності. Зближення цих основ є ключовим моментом в еволюції демократії в цифрову епоху, коли ІКТ переформатовують громадянську активність, спонукаючи до критичного аналізу викликів, що супроводжують цю цифрову трансформацію [32].

В цьому аспекті, по-перше, важливо мати правовий механізм, який би певним чином стимулював цифрову активність як громадян так і державних службовців щодо користування та впровадження інструментарію е-демократії та е-урядування. Зокрема, для стимулювання громадян до впровадження е-демократії, можна запропонувати механізми, які включають інформаційні, освітні, процедурні та заохочувальні заходи. Ці механізми спрямовані на подолання цифрової нерівності, підвищення довіри до влади та розширення участі громадян у прийнятті рішень. Для стимулювання державних службовців до впровадження е-демократії необхідний комплексний підхід, що поєднує адміністративні, фінансові, мотиваційні та освітні інструменти. Успішна реалізація залежить від створення цифрової культури, орієнтованої на інновації та відкритість управлінської діяльності.

По-друге, відверто посередній рівень верховенства права в Україні, обумовлює необхідність, у тому числі, розробку та/або вдосконалення методологічних підходів і їх впровадження у відповідні НПА (положення, порядок, методика), які б регулювали сукупність відносин, пов'язаних із рейтингуванням регіонів та міст України в напрямах реалізації державної політики е-демократії та е-урядування. Такий крок має бути уніфікований із положеннями Закону України «Про рейтингування» від 19.09.2024 р. № 3981-IX, а також напрацьованими в урядових і міських структурах Порядками рейтингового оцінювання діяльності.

Наприклад, Київ, за підсумками 2018 р. посів перше місце за рівнем Індексу місцевої е-демократії в Україні. Відповідне дослідження проводили експерти Центру розвитку інновацій (далі – ЦРІ). Для аналізу було обрано 30 міст. Оцінювались 4 поширені інструменти е-демократії: е-звернення, е-консультації, е-петиції та громадський бюджет, а також їхня результативність та популярність серед громадян. Для кращого розвитку місцевої е-демократії фахівці ЦРІ рядять місцевим радам: 1) залучати мешканців до діалогу та співпраці; 2) формувати команди місцевих активістів і підтримувати їхній розвиток; 3) звітувати про результати розгляду е-петицій, реалізацію проектів громадського бюджету, результати проведених е-консультацій [33].

По-третє, слід враховувати складну та багатогранну кореляцію між рейтингуванням і НПА у сфері е-демократії та е-урядування. Їх взаємозв'язок проявляється як на прямому, так і на непрямому рівнях, де НПА можуть як формувати та впливати на рейтинги, так і зазнавати впливу з боку рейтингів. Тож, в процесі оновлення відповідних Концепцій доцільним вбачається використання наявної системи рейтингів як інструменту для регулювання певних цифрових правовідносин.

Також на підтримку заслуговує аналітичний спецпроєкт ЦРІ «Народний порядок денний», спрямований на вивчення, розвиток і адаптацію інструментів е-демократії в Україні. Його завданнями є [34]: 1) аналіз суспільних запитів, зафіксованих через е-петиції та інші інструменти е-демократії; 2) визначення ключових тем, що хвилюють мешканців громад по всій країні; 3) оцінка ефективності цифрової участі на національному та місцевому рівнях; 4) вдосконалення інструментів е-демократії на основі даних, потреб громадян і кращих міжнародних практик (зокрема досвіду країн ЄС, Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD), Програми розвитку ООН (UNDP)); 5) оновлення Індексу е-демократії та забезпечення його регулярного моніторингу; 6) адаптація е-інструментів до умов воєнного часу, забезпечення їхньої гнучкості, безпеки та доступності; 7) підтримка цифрової участі у відбудові через такі інструменти як е-платформа eIDEA та механізми локального співвиробництва рішень; 8) формування культури раннього реагування органів влади на громадські ініціативи (до завершення формальних процедур).

Варто наголосити на тому факті, що е-демократія разом із зеленою політикою суттєво впливають на інституційне забезпечення розвитку громадськості в ЄС, сприяючи сталому розвитку, активізуючи залучення громадян та заохочуючи прозоре управління [35, с. 221], що є надзвичайно важливим аспектом повоєнного відновлення України. Адже Європейський зелений курс (далі – ЄЗК) та е-демократія є ключовими орієнтирами для ЄС, що визначають державне управління та економічну політику. ЄЗК має на меті досягнення кліматичної нейтральності до 2050 р. шляхом переходу на сталу економіку, а е-демократія фокусується на розширенні участі громадян у прийнятті рішень за допомогою ЦТ [36].

Ще одним проблемним питанням є намір парламенту скасувати закон про звернення громадян. У КМУ пояснюють, що зміни пов'язані з набуттям чинності Закону «Про адміністративну процедуру». Він по-новому визначає відносини між органами влади та громадянами, тому чинний закон про звернення більше не відповідає оновленим принципам адміністративного врядування. Законопроєкт уточнює класифікацію звернень: – пропозиції або рекомендації щодо державної політики; – повідомлення про проблему чи порушення законодавства; – заяви про сприяння у реалізації прав і свобод; – зауваження до дій або бездіяльності посадовців; - клопотання про надання роз'яснень; – скарги щодо розгляду звернень. Законопроєкт передбачає право заявника бути присутнім під час розгляду звернення. Однак це право не супроводжується обов'язком органу влади забезпечити таку присутність, що може стати підставою для судових спорів у разі порушення процедури [37]. 09.10.2025 р. щодо проєкту закону про звернення № 11082 від 13.03.2024 р. надано порівняльну таблицю для другого читання.

Нарешті відмічу й думку юристів «Eterna Law» відносно закону про ЦКЦП. Його окремі положення породжують більше питань, аніж вирішують, обтяжуючи і так досить розосереджену систему галузевого регулювання. Одним з безумовно негативних аспектів є суперечність між положеннями цього закону та нормами раніше ухвалених НПА. Для оптимізації регулювання цифрової сфери було б доречно провести комплексну уніфікацію, щоб норми закону почали працювати на благо суб'єктів, на яких він поширюється, а не всупереч їх інтересам [38].

Дійсно ЦКЦП стали невіддільною частиною сучасної е-демократії, відкриваючи нові можливості для посилення участі населення міста та підвищення ефективності міського е-управління. Однак для повного розкриття їхнього потенціалу важливо вирішити пов'язані з ними виклики, такі як цифровий розрив, загрози безпеці, маніпуляції та дезінформація, етичні виклики тощо.

Таким чином, міська е-демократія використовує е-інструменти для збільшення участі громадян у місцевому врядуванні, дозволяючи проводити онлайн-консультації, е-петиції та цифрові публічні бюджети. Ця модель спрямована на підвищення прозорості та підзвітності за допомогою таких технологій, як онлайн-платформи, додатки та веб-сайти, що сприяють діалогу між громадянами та МОВ, сприяючи більшій залученості та поінформованості громадськості. Міське е-урядування має на меті підвищити ефективність та прозорість шляхом надання онлайн-доступу до послуг, забезпечення цифрової участі в процесі прийняття рішень та поліпшення загальної взаємодії між урядом та громадянами, підприємствами та іншими зацікавленими сторонами. Втім, попри наявні переваги цифровізації міських відносин, мешканці міст стикаються з проблемами, пов'язаними з безпекою, конфіденційністю даних, а також технологічними та культурними бар'єрами для впровадження ЦТ.

Висновки. Проведене дослідження окремих проблем розвитку права е-демократії та е-урядування міст в Україні дозволило зробити наступні узагальнення.

Розглянуто сучасний стан джерельної бази інститутів права е-демократії та е-урядування, яка представлена наступними системоутворюючими нормативно-правовими актами: 1) закони України про: – національну програму інформатизації; – стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні; – народовладдя у громадах; – цифровий контент та цифрові послуги; 2) постанови та розпорядження уряду: – Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 рр.; – Концепція розвитку цифрових компетентностей на період до 2025 р.; – Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 р.; – Стратегія здійснення цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації системи управління державними фінансами на період до 2030 р.; – Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери; – Положення про інтегровану систему е-ідентифікації; – Реєстр публічних е-реєстрів; – доступність інформаційно-комунікаційних систем та документів в е-формі; – Реєстр прозорості; – експериментальний проєкт щодо цифровізації взаємодії за допомогою інформаційно-комунікаційної системи «Пульс»; – підзаконні акти щодо національної програми інформатизації тощо.

Проаналізовано співвідношення категорій «е-демократія» та «е-урядування» на основі: 1) елементів складу правомірної поведінки: – сутність; – суб'єкти; – суб'єктивна сторона, мета; – об'єкт, суспільні відносини; – об'єктивна сторона; – знаряддя дій; 2) основних функцій та переваг, технологій та засобів реалізації, викликами у містах. На відміну від соціальної, управлінської та інформаційної диференціації для сучасної джерельної правової бази інститутів е-демократії та е-урядування притаманний більший рівень інтеграції. Не зважаючи на наявність в Україні двох різних Концепцій розвитку е-урядування та е-демократії відповідно, їх конкретизація і системне формування дуже часто йдуть синхронно. Більший рівень диференціації наявний між поняттями «е-урядування» та «е-управління», які мають різні значення та наслідки, обсяги та спрямованість.

Встановлено, що поняття «е-урядування» міститься у більш розширеному розумінні на підзаконному рівні, аніж те, що наведено у законі про національну програму інформатизації. При цьому види відносин е-урядування класифікуються переважно виходячи з їх суб'єктного складу: – уряд – громадяни; –уряд – бізнес; – уряд – уряд; – уряд – урядовець, службовець. Е-урядування базується на поширенні інформації та розробці інформаційної політики, сприяючи збільшенню участі громадян та розвитку активної громадянської позиції, що впливає на механізми демократії, а також розвитку е-демократії через е-участь та вигоди для громадян, підприємств, державного управління та суспільства.

Виявлено, що чинні Концепції е-демократії та е-урядування, виконання яких розраховане до 2020 р., мають слабку кореляцію із потребами міст України, що певною мірою стримує впровадження їх інструментів на відповідному рівні. Недостатній рівень єдиного взаємозв'язку між урядовими та місцевими програмами, відсутність регламентованої конкретизації, має і позитивні і негативні аспекти, адже може призводити як до розробки кращих зразків цифрових інструментів міста, так і до їх формальної декларації. Нагальною є потреба у розробці та прийнятті проєкту закону про основні засади державної цифрової політики, в якому в межах окремих розділів мають бути врегульовані відносини щодо е-демократії та е-урядування на державному, регіональному та місцевому рівнях.

Наведено основні проблеми і виклики, що стримують розвиток інститутів е-демократії та е-урядування: – недостатня цифрова грамотність та цифрова нерівність (цифровий розрив); – недостатня захищеність персональних даних громадян (кібербезпека та конфіденційність); – брак сучасних смартфонів, доступу до Інтернету та навичок користування е-послугами певних категорій осіб; – наявність випадків відсутності альтернативної можливості отримати деякі публічні послуги офлайн, а також низький рівень підзвітності органів міської влади (включно з онлайн-підзвітністю), інституційний опір; – монополізація надання публічних е-послуг державними установами; – недостатній рівень обізнаності населення України про інструменти е-участі (соціокультурні бар'єр); – низький рівень використання можливостей е-участі населенням країни; – низькі індекси телекомунікаційної інфраструктури України, глобального стану демократії; – централізація влади в Офісі президента; – зменшення ролі парламенту, уряду, медіа й опозиції, вимушене скасування виборів; - намір парламенту скасувати закон про звернення громадян;

Запропоновано розробити правовий механізм, який би певним чином стимулював цифрову активність як громадян так і державних службовців щодо користування та впровадження інструментарію е-демократії та е-урядування. Відверто посередній рівень верховенства права в Україні, обумовлює необхідність, у тому числі, розробку та/або вдосконалення методологічних підходів і їх впровадження у відповідні нормативно-правові акти (положення, порядок, методика), які б регулювали сукупність відносин, пов'язаних із рейтингуванням регіонів та міст України в напрямах реалізації державної політики е-демократії та е-урядування. Також слід враховувати складну та багатогранний взаємозв'язок між рейтингуванням і нормативно-правовими актами у сфері е-демо-

кратії та е-урядування, що проявляється як на прямому, так і на непрямому рівнях. Тож, в процесі оновлення відповідних Концепцій запропоновано використання наявної системи рейтингів як інструменту для регулювання певних цифрових правовідносин.

Підтримано спецпроєкт «Народний порядок денний», спрямований на вивчення, розвиток і адаптацію інструментів е-демократії в Україні, завданнями якого є: – аналіз суспільних запитів, зафіксованих через е-петиції та інші інструменти е-демократії; – визначення ключових тем, що хвилюють мешканців громад по всій країні; – оцінка ефективності цифрової участі на національному та місцевому рівнях; – вдосконалення інструментів е-демократії на основі даних, потреб громадян і кращих міжнародних практик; – оновлення Індексу е-демократії та забезпечення його регулярного моніторингу; – адаптація е-інструментів до умов воєнного часу, забезпечення їхньої гнучкості, безпеки та доступності; – підтримка цифрової участі у відбудові через такі інструменти як е-платформа eIDEA та механізми локального співвиробництва рішень; – формування культури раннього реагування органів влади на громадські ініціативи.

З'ясовано, що міська е-демократія використовує е-інструменти для збільшення участі громадян у місцевому врядуванні, дозволяючи проводити онлайн-консультації, е-петиції та цифрові публічні бюджети. Ця модель спрямована на підвищення прозорості та підзвітності за допомогою таких технологій, як онлайн-платформи, додатки та веб-сайти, що сприяють діалогу між громадянами та місцевими органами влади, сприяючи більшій залученості та поінформованості громадськості. Міське е-урядування має на меті підвищити ефективність та прозорість шляхом надання онлайн-доступу до послуг, забезпечення цифрової участі в процесі прийняття рішень та поліпшення загальної взаємодії між урядом та громадянами, підприємствами та іншими зацікавленими сторонами. Втім, попри наявні переваги цифровізації міських відносин, мешканці міст стикаються з проблемами, пов'язаними з безпекою, конфіденційністю даних, а також технологічними та культурними бар'єрами для впровадження цифрових технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. *Офіційний вісник України.* 2017. № 78, ст. 2402. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 27.10.2025).
2. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 27.10.2025).
3. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-IX. *Офіційний вісник України.* 2023. № 2, ст. 86. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text (дата звернення: 27.10.2025).
4. Науменко А.В., Лялюк О.Ю. Проблеми правового регулювання електронного урядування у сфері місцевого самоврядування в Україні та зарубіжних країнах. *Право і суспільство.* 2020. № 1. С. 69–75. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.11.
5. Жовнірчик Я.Ф., Квасюк В.В. Електронне врядування та електронна демократія стосовно децентралізації в Україні: стратегії реалізації та розвитку. *Інвестиції: практика та досвід.* 2020. № 1. С. 105–113. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2020.1.105.
6. Ляпін К. Перспективи електронного урядування в сучасних містах. *Молодий вчений,* 2023. № 7 (119), С. 71–73. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-7-119-13.
7. Хаустова М.Г. Вплив е-демократії на суспільний розвиток в Україні: теоретико-практичний підхід. *Право та інновації.* 2022. № 3 (39). С. 7–16. DOI https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-3(39)-1.
8. Пирожкова А.С., Домріна М.К., Ковтун М.С. Електронне врядування в Україні: інновації, виклики та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО.* 2025. Вип. 88: ч. 3, С. 17–22. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.2.
9. Кірін Р.С., Шеховцов В.В. Систематизація законодавства України про е-демократію як базис відкритості міста. *Sciences of Europe.* 2023. № 123. Vol. 1. С. 17–27. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.8266052.
10. Устименко В.А., Тарасевич О.В., Кірін Р.С., Панкова Л.І. Економіко-правове забезпечення відкритості міст України. *Економіка України.* 2025. № 2. С. 28–46. DOI: https://doi.org/10.15407/econo myukr.2025.02.028.
11. Ларіонова К.А., Вечеров В.Т. Електронна демократія та електронне урядування: парадигмальна трансформація. *Економічний простір.* 2024. № 195, С. 21–27. DOI: https://doi.org/10.30838/EP.195.21-27.

12. Деякі питання затвердження схем електронної ідентифікації: постанова Кабінету Міністрів України від 28.04.2023 р. № 417. *Офіційний вісник України.* 2023. № 47, ст. 2569. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417-2023-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.10.2025).
13. Spirakis G., Spiraki C., Nikolopoulos K. The impact of electronic government on democracy: E-democracy through e-participation. *Electronic Government an International Journal.* 2010. № 7(1), P. 75–88. DOI: https://doi.org/10.1504/EG.2010.029892.
14. Difference Between E Government and E Governance. URL: https://testbook.com/key-differences/difference-between-e-government-and-e-governance (дата звернення: 27.10.2025).
15. Павлов Н. Електронне урядування та електронна демократія: Європа та Україна (історичний аспект). *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління.* 2024. Вип. 2 (74), С. 63–68. DOI: https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-2(74)-9.
16. Кірін Р.С. Періодизація розвитку законодавства про е-урядування. *Juris Europensis Scientia.* 2025 № 3. С. 18–24. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v3.2025.4.
17. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної демократії в Україні на 2019-2020 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.06.2019 № 405-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2019-%D1%80#Text (дата звернення: 27.10.2025).
18. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 р. № 617-р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/617-2018-%D1%80#Text (дата звернення: 27.10.2025).
19. Дмитро Хуткий, Христина Кварцяна. Електронна демократія і врядування. Моніторинг прогресу реформи на основі аналізу виконання рекомендацій галузевого аналітичного брифу до URC 2021. URL: https://uareforms.org/monitoring/elektronna-demokratiya-i-vryaduvannya (дата звернення: 27.10.2025).
20. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 167-р. *Офіційний вісник України.* 2021. № 21, ст. 955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 27.10.2025).
21. Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України 09.05.2024 р. № 3703-IX. *Офіційний вісник України.* 2025. № 9, ст. 744. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-20#Text (дата звернення: 27.10.2025).
22. Закон щодо народовладдя в громадах: ключові новели та значення. Реформа державного управління. (03.02.2025). URL: https://par.in.ua/information/news/413-zakon-shchodo-narodovladdia-v-hromadakh-kliuchovi-novely-ta-znachennia (дата звернення: 27.10.2025).
23. Міляєва М.В., Сліпчук Ю.А. Сучасний стан нормативно-правового забезпечення розбудови електронного врядування в Україні. *Право та державне управління.* 2024. № 2. С. 257–268. DOI: https://doi.org/10.32782/pdu.2024.2.33.
24. Кірін Р.С. Формування законодавства про е-урядування на етапі другої Національної програми інформатизації (2023-2025). *Український політико-правовий дискурс.* 2025, № 12. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15723523.
25. Fisher E. E-Governance and E-Democracy: Questioning Technology-Centered Categories, in David Levi-Faur (ed.), *The Oxford Handbook of Governance.* 2012. P. 569–583. DOI: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199560530.013.0040.
26. Liu J., Khalid N.A. Navigating the Challenges of E-Democracy: Analyzing Barriers and Strategic Systems for Sustainable Digital Governance. *Proceedings of the 2025 4th International Conference on Engineering Management and Information Science (EMIS 2025)*. DOI: https://doi.org/10.2991/978-94-6463-736-6_35.
27. UN E-Government Survey 2020. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2020 (дата звернення: 27.10.2025).
28. The global state of democracy 2025. Democracy on the Move. *International Institute for Democracy and Electoral Assistance.* 332 p. DOI: https://doi.org/10.31752/idea.2025.53.
29. Global State of Democracy Indices. URL: https://www.idea.int/democracytracker/gsod-indices (дата звернення: 27.10.2025).
30. Україна другий рік поспіль б'є антирекорд в індексі демократії: лише 4,9 бали з 10. (03.03.2025). URL: https://skilky-skilky.info/ukraina-druhyy-rik-pospil-b-ie-antyrekord-v-indeksi-demokratii-lyshe-4-9-baly-z-10/#:~:text (дата звернення: 27.10.2025).
31. Nazar Boyko. Score changes in 2024. URL: https://freedomhouse.org/country/ukraine/nations-transit/2024 (дата звернення: 27.10.2025).

32. Ali M. E-governance and E-democracy: a Digital Revolution. *SSRN Electronic Journal*. 2023. DOI: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4623414.
33. Київ лідирує у розвитку місцевої електронної демократії серед українських міст. (10.12.2019). URL: https://kmr.gov.ua/uk/content/kyyiv-lidyruye-u-rozvytku-miscevoyi-elektronnoyi-demokratiyi-sered-ukrayinskyh-mist (дата звернення: 27.10.2025).
34. Народний порядок денний: спецпроєкт про е-демократію в Україні. (16.05.2025). URL: https://cid.center/project/peoples-adgenda/#:~:text (дата звернення: 27.10.2025).
35. Євсєєва Г.П., Морозова С.А. Зелений курс та електронна демократія як цільові орієнтири державотворення та економічної політики в країнах ЄС. *Економічний простір*. 2024. № 195. С. 218-222. DOI: https://doi.org/10.30838/EP.195.218-222.
36. Кірін Р.С. Актуальні проблеми урбоекологічного права: монографія / НАН України. *Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України».* Київ, Дніпро: Журфонд,, 2023. 351 с. DOI: https://doi.org/10.35668/978-617-14-0043-6.
37. Катерина Лазарєва. Рада планує скасувати закон про звернення громадян: чим це загрожує. (20.10.2025). *The Page.* URL: https://thepage.ua/ua/news/rada-skasuye-zakon-pro-zvernennya-gromadyan-yaki-riziki-nese-novij-dokument (дата звернення: 27.10.2025).
38. Антон Ходош, Анастасія Медведєва. Новий Закон про цифровий контент та цифрові послуги: регулювання, якого бракувало, чи брак? *Legal Tech.* (22.03.2024). URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/226494_noviy-zakon-pro-tsifroviy-kontent-ta-tsifrov-poslugi-regulyuvannya-yakogo-brakuvalo-chi-brak (дата звернення: 27.10.2025).

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.25

ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У ПРАКТИЦІ ЄСПЛ НА ПРИКЛАДІ СТАТТІ 2 ЄКПЛ[1]

Кормош Е.М.,
студентка юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0008-7894-8826

Кормош Е.М. Позитивні та негативні зобов'язання у практиці ЄСПЛ на прикладі статті 2 ЄКПЛ.

Вказується, поєднання позитивних і негативних обов'язків держави відіграє ключову роль у захисті прав людини. Розглядаючи таке базове право, як право на життя (стаття 2 Європейської конвенції з прав людини), Європейський суд з прав людини протягом останніх десятиліть значно поглибив розуміння саме активних обов'язків держави. Це стосується проведення дієвого розслідування випадків смерті, захисту людей від насильницьких дій, виконання зобов'язань у галузі медичного забезпечення та інших сферах. Практика ЄСПЛ свідчить, що для реального забезпечення прав людини необхідні як утримання держави від втручання у певні сфери (негативні обов'язки), так і вжиття активних заходів для попередження порушень (позитивні обов'язки).

Актуальність дослідження зумовлена важливістю системи позитивних та негативних зобов'язань держав для забезпечення фундаментального права на життя (ст. 2 ЄКПЛ). Метою статті є аналіз сутності та розмежування позитивних і негативних зобов'язань держави у світлі судової практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Показано, що права людини потребують як невтручання держави (негативні зобов'язання), так і активних дій для запобігання порушенням (позитивні зобов'язання). ЄСПЛ, використовуючи принцип «ефективності» прав, суттєво розширив доктрину позитивних обов'язків (наприклад, забезпечення ефективного розслідування смерті, захист від насилля, обов'язки у сфері охорони здоров'я).

Проаналізовано матеріальний та процесуальний аспекти статті 2 ЄКПЛ крізь призму рішень ЄСПЛ, зокрема у справах проти України («Юхимович», «Третьякова»). Встановлено, що процесуальний аспект покладає на державу позитивні зобов'язання щодо наявності ефективних засобів юридичного захисту та розслідування у розумні строки. Матеріальний аспект вимагає від держави як утримуватися від порушень, так і вживати заходів, коли вона знала або мала знати про реальну загрозу життю.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення українського законодавства та судової системи для підвищення ефективності виконання позитивних зобов'язань за статтею 2 ЄКПЛ.

Ключові слова: позитивні зобов'язання, негативні зобов'язання, ЄСПЛ, стаття 2 ЄКПЛ, право на життя, ефективне розслідування, судова практика.

Kormosh E.M. Positive and negative obligations in the practice of the ECtHR based on article 2 of the ECHR.

It is indicated that the combination of positive and negative obligations of the state plays a key role in the protection of human rights. Considering such a basic right as the right to life (Article 2 of the European Convention on Human Rights), the European Court of Human Rights has significantly deepened the understanding of the active obligations of the state over the past decades. This concerns the effective investigation of cases of death, the protection of people from violent acts, the fulfillment of obligations in the field of medical care and other areas. The practice of the ECHR shows that for the real protection of human rights, it is necessary both for the state to refrain from interfering in certain areas (negative obligations) and to take active measures to prevent violations (positive obligations).

The relevance of the study is determined by the crucial role of the system of positive and negative obligations of states in ensuring the fundamental right to life (Article 2 ECHR). The article aims to analyze the essence and distinction between positive and negative state obligations in light of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR).

[1] Науковий керівник: к.ю.н., доц. Бадида А.Ю., ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

It is demonstrated that human rights require both non-interference by the state (negative obligations) and active measures by it to prevent violations (positive obligations). The ECtHR, applying the principle of the «effectiveness» of rights, has significantly expanded the doctrine of positive duties (e.g., ensuring effective investigation of death, protection from violence, obligations in the healthcare sector).

The material and procedural aspects of Article 2 ECHR are analyzed through the lens of ECtHR judgments, including cases against Ukraine («Yukhymovych,» «Tretyakova»). It is established that the procedural aspect imposes positive obligations on the state regarding the existence of effective legal remedies and investigations within a reasonable time. The material aspect requires the state both to refrain from violations and to take measures when it knew or ought to have known of a real threat to life.

The conclusion highlights the need for further improvement of Ukrainian legislation and the judicial system to enhance the effective fulfillment of positive obligations under Article 2 ECHR.

Key words: positive obligations, negative obligations, ECtHR, Article 2 ECHR, right to life, effective investigation, case law.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлюється тим, що система позитивних та негативних зобов'язань держав є важливою для забезпечення прав людини. Якщо йдеться про таке фундаментальне право як право на життя (ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, далі – ЄКПЛ/Конвенція), то Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) у останні десятиліття суттєво розширив зміст саме позитивних обов'язків. Йдеться про забезпечення ефективного розслідування смерті, захисту осіб від насилля, обов'язки у сфері охорони здоров'я тощо. Судова практика ЄСПЛ демонструє, щоб бути ефективними, права людини потребують невтручання держави (негативні зобов'язання), і, водночас, здійснення нею активних дій щодо запобігання правопорушенням (позитивні зобов'язання). Аналіз вищенаведеного дає можливість краще зрозуміти природу відповідальності держави.

Метою даної статті є аналіз позитивних та негативних зобов'язань держави за ст. 2 Конвенції, а також з'ясування сутності останніх.

Стан досліджуваності. Доктрина позитивних та негативних зобов'язань викликає науковий інтерес багатьох як зарубіжних, так і українських вчених. Розмежування позитивних та негативних зобов'язань держави досліджують такі зарубіжні науковці як: D. Shelt, M. Klatt, D. Xenos, V. Stoyanova та інші. Серед українських вчених – це В. Лемак, Т. Дудаш, Г. Христова, О. Долгун, Н. Устрицька та багато інших. Проте досліджень таких обов'язків щодо ст. 2 Конвенції не є частими, тож виникає потреба у детальнішому його вивченні.

Наукова новизна полягає у системному підході до питання позитивних та негативних зобов'язань держави, що випливають із права на життя, використовуючи практику ЄСПЛ. У статті показана еволюція підходів до тлумачення, визначено критерії до позитивних зобов'язань, вказано на недоліки українського законодавства, що випливають з позицій у рішеннях ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу.

Відповідно до Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) кожна держава має відносно прав людини зобов'язання щодо гарантування прав і свобод, що гарантуються Конвенцією [1].

Тлумачення зобов'язань, передбачених статтею 1 ЄКПЛ щодо забезпечення прав, які містяться в положеннях ЄКПЛ, Суд наклав позитивні та негативні зобов'язання на договірні сторони. Позитивні зобов'язання можна віднайти в тексті деяких статей ЄКПЛ, які за своєю суттю є такими, що покладають вказані обов'язки на договірну сторону. До прикладу, стаття 2 прямо вказує на те, що держава повинна відігравати проактивну участь у захисті цього права [2]. Отже, позитивні зобов'язання – це певна дія держави, яка спрямована на захист або задоволення цього права.

Але водночас, договірна сторона має щодо цих прав і негативні зобов'язання, тобто заборона для держави діяти такими способами, які б порушили ці права [3]. Прикладом негативного зобов'язання є стаття 3 ЄКПЛ, яка прямо вказує на те, що договірна сторона не повинна застосовувати такі дії відносно людини.

Загалом Європейська система завжди вважала, що негативні зобов'язання притаманні ЄКПЛ, яка майже повністю обмежується гарантіями прав. В процесі застосування конвенції Суд в своїх рішеннях почав покладати на держави позитивні зобов'язання, використовуючи принцип «ефективності» як стандарт тлумачення договорів [4]. Вказаний принцип розкритий Судом у своїх рішеннях. Вперше таку тезу Суд надав в рішенні у справі «Ейрі проти Ірландії», де в пункті 24 Суд висловився так, «ЄКПЛ має на меті гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права практичні та ефективні» [5]. До прикладу, Суд розглядає статтю 2 ЄКПЛ у даній справі не як просте формальне існування закону, що захищає право на життя, а як таке, що потребує вжиття фактичних дій, щоб запобігти загрозам життю. Таким чином, право стає більш ефективним з урахуванням

тих тез, які навів Суд. У рішенні в справі «Онер'їлдіз проти Туреччини», Суд тлумачить і застосовує положення так, щоб зробити їх «практичними та ефективними» (п. 69) [6]. Крім цього, у рішенні у справі «Об'єднання «Ферайн геген Тьєрфабрікен» проти Швейцарії» Суд визначає покладення на державу одночасно як негативного, так і позитивного зобов'язання [7]. Отже, в цьому рішенні Суд, спочатку висловлюється про те, що держава повинна здійснювати захист прав людей від тиску зі сторони політичної реклами, але в той самий час держава повинна збалансувати своє законодавство так, щоб не порушувати право на свободу поглядів [8].

Деякі українські вчені висловлюють тезу, що «позитивні і негативні зобов'язання є відмінними, але в той самий час позитивні зобов'язання є додатковими до негативних зобов'язань» [9]. Адже, як вже раніше зазначалося, більшість статей ЄКПЛ за своєю суттю є негативними зобов'язаннями. Щодо питання позитивних зобов'язань, то їх покладення на державу почало застосовуватися у результаті судової практики ЄСПЛ.

У рішенні у справі «Ріс проти сполученого Королівства» Суд вивів певні критерії, які ставляться до позитивних зобов'язань, а саме: а) необхідність державою здійснювати моніторинг дотримання балансу між інтересами суспільства та інтересів приватних осіб; б) обсяг обов'язків держави залежить від конкретної ситуації в кожній країні – зокрема, від того, наскільки складно керувати сучасним суспільством, які саме пріоритети обирає держава та які ресурси вона має для цього; в) такі обов'язки не повинні тлумачитися так, ніби держава зобов'язана вирішувати неможливі або надто складні завдання [10]. З огляду на вище наведене, можна зрозуміти, що як негативні, так і позитивні зобов'язання застосовуються у практиці ЄСПЛ.

Вперше позитивні зобов'язання згадуються у рішенні у справі «Belgian Linguistics Case» (1968) [11], але остаточне формування доктрини позитивних зобов'язань було зроблено у рішенні в справі «Marckx v. Belgium» (1979) [12], у результаті чого останні починають покладатися на державу, проте вони мають однаково важливе значення для забезпечення основоположних прав і свобод людини. Адже позитивні зобов'язання спонукають країну впроваджувати більш ефективні норми законодавства, які спрямовані на те, щоб в демократичному суспільстві не було можливості порушувати як самою державою цих прав, так і порушення їх у суспільстві.

Що ж до негативних зобов'язань, то більшість норм ЄКПЛ прямо забороняють державі порушувати такі права людини. У результаті аналізу практики ЄСПЛ, можна зробити висновок, що Суд на початку своєї діяльності покладав на державу тільки негативні зобов'язання, які охоплювали тільки одну частину захисту прав людини. З огляду на це можна помітити необхідність створення певних заходів, які б попереджали порушення прав людини. Адже певні рішення Суду або не беруться до уваги Договірною державою, або якщо і виконуються, то через певний період часу призводять до повторних заяв від громадян та людей, які проживають на території такої Договірної держави. Тож такі заходи мали б на меті: по-перше, попередити більшу кількість порушень прав людини з боку Договірної держави, і по-друге, більш ефективно впливати на ті порушення, які вже були здійснені Договірною державою або окремою групою суспільства по відношенню до прав іншої людини.

Найкраще ілюструє застосовування позитивних та негативних зобов'язань до Договірної держави стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя». Дослідження рішень у справах щодо України по статті 2 ЄКПЛ, розкриває багато аспектів недосконалості українського законодавства та розслідування справ.

У цьому аспекті кожне рішення у справі ЄСПЛ умовно поділяє статтю на матеріальний та процесуальний аспект, тож відповідно до цього Суд виносить рішення щодо порушення матеріальної або процесуальної частини статті ЄКПЛ.

Процесуальна частина містить у собі позитивні зобов'язання для держави. Так, у рішенні у справі «Юхимович проти України» у контексті вказаного процесуального аспекту можна виділити такі основні позиції Суду:

«Суд повторює, що обов'язок захищати право на життя за статтею 2 Конвенції вимагає існування певної форми ефективного розслідування, коли особа була вбита в результаті застосування сили» (п. 63 рішення);

«розслідування повинно також бути ефективним у тому розумінні, що воно має бути здатне призвести до встановлення, чи була або не була застосована сила у таких справах виправдана за цих обставин, та встановлення і покарання – за необхідності – винних осіб. Це не є обов'язком досягнення результату, а обов'язком вжиття заходів. Органи державної влади повинні вживати всіх розумних заходів для збирання доказів, які стосуються події, у тому числі, *inter alia*, показань свідків, висновків судово-медичних експертиз та, якщо треба, висновків розтину тіла, які надають повну і точну інформацію про тілесні ушкодження, а також результатів об'єктивного аналізу медичних висновків, включно з висновками про причину смерті. Будь-який недолік у розслідуванні, який перешкоджає встановлення» (п. 65 рішення);

«у зв'язку з цим існує вимога оперативності та розумної швидкості. Очевидно, що під час розслідування можуть виникнути складнощі та перепони, які перешкоджають його прогресу у конкретній ситуації. Однак оперативна реакція органів державної влади під час розслідування випадків застосування сили зі смертельним наслідком загалом є надзвичайно важливою для підтримання громадської довіри в їхню відданість принципу верховенства права та здатність запобігати виникненню змови або терпимості до них» (п. 66 рішення) [13].

Прикладом також може слугувати рішення у справі «Третьякова проти України», у якому ЄСПЛ виділяє такі позиції у процесуальній частині:

«Суд повторює, що у справах, де порушення права на життя чи особисту недоторканність спричинено ненавмисно, процесуальне зобов'язання за Конвенцією щодо створення ефективної та незалежної судової системи не обов'язково вимагає надання кримінально-правового засобу юридичного захисту у кожному випадку. У конкретному випадку неналежного виконання професійних обов'язків медичним працівником це зобов'язання, наприклад, також може бути виконано, якщо правова система надасть потерпілим можливість отримати відшкодовування або виключно у порядку цивільного судочинства або у поєднанні з розглядом справи у порядку кримінального судочинства, що дозволить встановити відповідальність певних лікарів і отримати відповідне цивільно-правове відшкодування, як-то відшкодування завданої шкоди та оприлюднення рішення. Також можуть бути передбачені дисциплінарні заходи» (п. 26 рішення);

«статтю 2 Конвенції не буде дотримано, якщо захист, забезпечений національним законодавством, існуватиме тільки в теорії: насамперед він повинен також ефективно працювати на практиці. Отже, Суд повинен розглянути, чи можуть наявні засоби юридичного захисту у сукупності, як вони передбачені законодавством та застосовуються на практиці, вважатися юридичними засобами, здатними встановити факти, притягнути до відповідальності винних осіб і надати відповідне відшкодування потерпілому. Іншими словами, замість того, щоб оцінювати правовий режим *in abstracto*, Суд повинен розглянути, чи розв'язала правова система загалом відповідне питання належним чином» (п. 28 рішення);

«оцінюючи ефективність кримінального провадження, Суд зазначає, що близько п'яти з половиною років випадок розслідувався шляхом проведення дослідчих перевірок. Проте Суд уже встановив, що такі перевірки не відповідають принципам ефективного засобу юридичного захисту, оскільки слідчий може вживати лише обмежений перелік дій, а потерпілий не має офіційного статусу, тобто його ефективна участь у процедурі виключена» (п. 31 рішення) [14].

Є також ряд рішень, що були винесені й щодо інших країн, наприклад, рішення у справі «Лопес де Соуза Фернандес проти Португалії». Аргументи ЄСПЛ полягали у такому:

на відміну від справ стосовно летального застосування сили державними службовцями, коли компетентні органи повинні ініціювати розслідування із власної ініціативи, у справах про медичну недбалість, коли смерть спричинена неумисно, процесуальні зобов'язання держави можуть виникнути в процесі ініціювання проваджень родичами померлого. (п. 214 рішення);

Суд наголошує, що це процесуальне зобов'язання є не обов'язком результату, а лише обов'язком засобів. Таким чином, сам по собі факт того, що провадження стосовно медичної недбалості завершилися несприятливо для зацікавлених осіб не може означати, що держава-відповідач не виконала своїх позитивних зобов'язань за статтею 2 Конвенції (п. 215 рішення) [15].

З огляду на викладені позиції Суду можна зробити висновок, що процесуальна частина статті 2 ЄКПЛ, покладає на державу такі позитивні зобов'язання як ефективні засоби юридичного захисту. Тобто наявність такої законодавчої бази, яка не формально існує, а містить можливості ефективного розслідування і захисту основоположних прав. Йдеться про розслідування, що здійснюється у розумні строки та яку не має обмеження для осіб, що здійснюють розслідування, у доступі до загальної інформації про суб'єктів, судово-медичних експертиз, медичних висновків, показань свідків тощо. Цей обов'язок має на меті вжиття всіх можливих заходів для розслідування справ, пов'язаних з смертю особи.

Інший компонент – матеріальний аспект статті 2 ЄКПЛ покладає на договірну державу як негативні, так і позитивні обов'язки. Суд у своїх рішення тлумачить те, як саме повинні виконуватися такі зобов'язання державою. Проаналізуємо кілька рішень у справах ЄСПЛ у цьому ключі.

У рішенні у справі «Сафі та інші проти Греції» ЄСПЛ виводить такі позиції:

1) найважливіше питання в цій справі — чи діяли органи влади в такий спосіб, щоб забезпечити життя заявників і їхніх родичів, зробивши збереження їхнього життя справжнім пріоритетом (п. 148 рішення);

2) перше речення статті 2 § 1 Конвенції зобов'язує державу не лише утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, а й вживати заходів для його захисту (п. 149 рішення);

3) проте обсяг цього зобов'язання не повинен тлумачитися як такий, що покладає на владу надмірний або неможливий тягар. Щоб виник позитивний обов'язок, слід довести, що влада знала або

мала знати про реальну та безпосередню загрозу для життя конкретної особи та не вжила заходів, які могли б запобігти цій загрозі (п. 150 рішення);

4) Суд визнавав позитивні зобов'язання держави у сфері охорони здоров'я, небезпечної діяльності, дотримання правил безпеки тощо. Через важливість статті 2 у демократичному суспільстві, Суд зобов'язаний ретельно перевіряти не лише дії державних органів, а й загальний контекст, включно з плануванням і контролем. Щоб встановити порушення, Суд застосовує стандарт доказування «поза розумним сумнівом», який може ґрунтуватися на переконливих непрямих доказах або презумпціях факту (пп. 151-153 рішення) [16].

У рішенні у справі «Юхимович проти України» (п. 74 рішення) ЄСПЛ агрументує, що «під час оцінки фактичних доказів Суд керується критерієм доведеності «поза розумним сумнівом», проте зазначає, що така доведеність може також випливати зі співіснування достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою висновків або подібних неспростовних презумпцій факту. У зв'язку з цим «Суд також повторює, що у всіх випадках, коли неможливо точно встановити обставини справи з причин, об'єктивно пов'язаних з діями органів державної влади, Уряд держави-відповідача повинен достатньо та переконливо пояснити послідовність подій та надати вагомі докази, що можуть спростувати твердження заявника. Якщо Уряд цього не зробить, Суд може зробити відповідні висновки» [17]. Як видається, матеріальна частина статті 2 ЄКПЛ спрямована на захист такого права закріпленням його у нормативно правових актах, як охоронюваного державою. Закріплення за договірною стороною негативного обов'язку утриматися від його порушення, також захист від порушення його частиною суспільства, в той момент, коли держава могла або мала знати про можливість порушення даного права, прийняти заходи для захисту такого права.

Висновки. Позитивні та негативні зобов'язання мають прямий зв'язок з захистом прав людини, або, власне і є тим захистом, адже будь-яке право, зокрема, й право на життя передбачає утриматись від втручання (негативний обов'язок), а також здійснити певні активні дії щодо його захисту. У процесі розгляду справ ЄСПЛ встановлює, чи повинна договірна держава відповідати за порушення людських прав.

Щодо еволюції, то з самого початку ЄСПЛ, розглядаючи справи про порушення прав людини, покладав на державу тільки негативні зобов'язання, але з плином часу таких зобов'язань стало недостатньо для того, щоб були дотримані права людини. Тож Судом було створено доктрину позитивних та негативних зобов'язань (1960-ті роки), а вже наприкінці 1970-х років така доктрина була сформована остаточно. Висновуємо, що існування доктрини значно покращує становище людей у договірних державах. Але як можна побачити з практики, навіть при застосуванні обох видів зобов'язань, договірна сторона може продовжувати порушувати закріплені в ЄКПЛ основоположні права людини.

Тож у результаті аналізу практики ЄСПЛ, можна побачити необхідність у створенні та застосуванні певних видів заходів, які не тільки б змогли повпливати на виконання державою зобов'язань та рішень ЄСПЛ, а й спонукало б її не повторювати таких дій навіть через певний проміжок часу. Як приклад наведемо ст. 2 Конвенції, де негативним зобов'язанням держави є утримання від дій, які б порушувати закріплене в статті право на життя. А от щодо позитивних зобов'язань, то їх можна поділити на два блоки: перший – коли самою державою в особі правоохоронних органів порушується таке право, другий – коли таке право порушується суспільством (у такому випадку держава повинна не тільки здійснити ефективне розслідування, а й надати можливість кримінального, цивільного та дисциплінарного захисту на практиці, а не в теорії).

Наостанок, вважаємо, що в Україні є необхідність удосконалення судової системи в аспекті дотримання розумних строків розгляду справ, системи правоохоронних органів та органів досудового розслідування, які могли б ефективніше здійснювати свої функції через підвищення їх професійної кваліфікації, надання їм більшого доступу до необхідної для розслідування справи інформації та розширення їх повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1950). Ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 23.04.2025).
2. Dinah Shelton. The Oxford Handbook of International Human Rights Law. Oxford University Press. Great Clarendon Street, Oxford, OX2 6DP, United Kingdom. 2013. 1018 p. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/the-oxford-handbook-of-international-human-rights-law-9780199640133-0199640130_compress.pdf (дата звернення: 21.03.2025).
3. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_33.

4. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання дережави в контексті розуміння прав людини.*Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 247. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_33.
5. Справа Ейрі. Рішення. Страсбург, 9 жовтня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_332#Text (дата звернення: 07.03.2025).
6. Case of Neryildiz v. Turkey. (Application no. 48939/99). Judgment. Strasbourg. 30 November 2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67614 (дата звернення: 23.04.2025).
7. Case of VgT Verein Gegen Tierfabriken v. Switzerland. (Application no. 24699/94). Judgment. Strasbourg. 28 June 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-59535 (дата звернення: 23.04.2025).
8. Case of VgT Verein Gegen Tierfabriken v. Switzerland. (Application no. 24699/94). Judgment. Strasbourg. 28 June 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-59535 (дата звернення: 23.04.2025).
9. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання дережави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2 (26). С. 249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_33.
10. Case of Rees v. the United Kingdom. (Application no. 9532/81). Judgment. Strasbourg. 17 October 1986. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57564 (дата звернення: 23.04.2025).
11. Belgian Linguistics Case. (Application no. 2126/64). Judgment. Strasbourg. 23 July 1968. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-55398 (дата звернення: 23.04.2025).
12. Case of Marckx v. Belgium. (Application no. 6833/74). Judgment. Strasbourg. 13 June 1979. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57534 (дата звернення: 23.04.2025).
13. Справа «Юхимович проти України». (Заява № 11464/12). Рішення. Страсбург. 17 грудня 2020 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-209843 (дата звернення: 23.04.2025).
14. Справа «Третьякова проти України». (Заява № 63126/13). Рішення. Страсбург. 04 листопада 2021 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-214656 (дата звернення: 23.04.2025).
15. Case of Lopes de Sousa Fernandes v. Portugal. (Application no. 56080/13). Judgment. Strasbourg. 19 December 2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179556 (дата звернення: 23.04.2025).
16. Case of Safi and others v. Greece. (Application no. 5418/15). Judgment. Strasbourg. 7 July 2022. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-218512 (дата звернення: 23.04.2025).
17. Справа «Юхимович проти України». (Заява № 11464/12). Рішення. Страсбург. 17 грудня 2020 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-209843 (дата звернення: 23.04.2025).

УДК 342.7:004.738
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.26

ПРАВО ЛЮДИНИ НА КІБЕРБЕЗПЕКУ: СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Марушка М.Т.,
студентка,
юридичний факультет
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0006-0631-4707
e-mail: marushka.melinda@student.uzhnu.edu.ua

Геревич М.О.,
доктор філософії, доцент кафедри теорії
та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-0842-2828

Марушка М.Т., Геревич М.О. Право людини на кібербезпеку: сутнісні характеристики та проблеми забезпечення.

Стаття присвячена комплексному аналізу права людини на кібербезпеку як одного з фундаментальних прав четвертого покоління та його місця в системі прав людини. Авторами розглядаються сутнісні характеристики цього права у контексті сучасного цифрового суспільства та актуальних викликів, які виникають унаслідок розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Авторами проведено детальний аналіз різноманітних видів кіберзагроз на індивідуальному рівні, зокрема кібершахрайства, фішингових атак, зломів акаунтів у соціальних мережах та встановлення шкідливого програмного забезпечення, з наведенням конкретних судових прикладів.

Значну частину статті присвячено дослідженню кібератак державного масштабу та їх впливу на національну безпеку України в умовах повномасштабного вторгнення. Представлено статистичні дані про зростання кількості зареєстрованих кіберінцидентів, детально проаналізовано категорії подій інформаційної безпеки, розглянуто конкретні приклади масштабних атак на критичну інфраструктуру (атака на Viasat, кібератака на мережу «Київстар», атаки на Єдині державні реєстри України). Авторами обґрунтовано розуміння кібербезпеки як важливої складової національної безпеки держави.

У роботі аналізуються механізми забезпечення права на кібербезпеку з боку держави, зокрема діяльність органів, відповідальних за кібербезпеку, та прийняті нормативно-правові акти. Одночасно акцентується на ролі самої особи у забезпеченні власної кібербезпеки, виокремлюються практичні заходи запобігання кіберзагрозам. Розглядаються конституційні гарантії права на кібербезпеку, закріплені у статтях 31 та 32 Конституції України.

Особлива увага приділяється міжнародному аспекту забезпечення кібербезпеки, зокрема ролі Конвенції про кіберзлочинність, прийнятої Радою Європи у Будапешті 2001 року. Авторами обґрунтовується необхідність міжнародної співпраці між державами для вирішення проблем кіберзлочинності та захисту прав людини у цифровому просторі.

Ключові слова: кібербезпека, права людини, національна безпека, кіберзлочини, цифровий простір.

Marushka M.T., Gerevych M.O. The human right to cybersecurity: essential characteristics and problems of ensuring.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the human right to cybersecurity as one of the fundamental rights of the fourth generation and its place in the system of human rights. The authors consider the essential characteristics of this right in the context of a modern digital society and current challenges that arise as a result of the development of information and communication technologies.

The authors conducted a detailed analysis of various types of cyber threats at the individual level, in particular, cyber fraud, phishing attacks, hacking of accounts in social networks and the installation of malicious software, with specific judicial examples.

A significant part of the article is devoted to the study of state-scale cyber attacks and their impact on the national security of Ukraine in the context of a full-scale invasion. Statistical data on the growth in the number of registered cyber incidents are presented, categories of information security events

are analyzed in detail, specific examples of large-scale attacks on critical infrastructure are considered (attack on Viasat, cyberattack on the Kyivstar network, attacks on the Unified State Registers of Ukraine). The authors substantiate the understanding of cybersecurity as an important component of the state's national security.

The paper analyzes the mechanisms for ensuring the right to cybersecurity by the state, in particular the activities of bodies responsible for cybersecurity, and adopted regulatory legal acts. At the same time, the role of the individual in ensuring his or her own cybersecurity is emphasized, and practical measures to prevent cyber threats are highlighted. The constitutional guarantees of the right to cybersecurity, enshrined in Articles 31 and 32 of the Constitution of Ukraine, are considered.

Special attention is paid to the international aspect of ensuring cybersecurity, in particular the role of the Convention on Cybercrime, adopted by the Council of Europe in Budapest in 2001. The authors substantiate the need for international cooperation between states to address the problems of cybercrime and protect human rights in the digital space.

Key words: cybersecurity, human rights, national security, cybercrime, digital space.

Постановка проблеми. Сьогодні ми живемо у світі цифрових технологій, які постійно удосконалюються. З розвитком сучасних технологій постає питання врегулювання нових правовідносин, які виникають у суспільстві. Поруч із новими перспективами зростають і нові загрози у цифровому середовищі. Постає необхідність вміння попередження і виявлення таких загроз та знаходження методів боротьби з ними. В зв'язку із масштабністю кіберпростору, його можна вважати недостатньо дослідженим.

Зараз відбувається регламентація основоположних засад щодо кіберпростору і безпеки його використання. Оскільки, кіберпростір може не обмежуватись територіальними межами країн є необхідною співпраця між державами для забезпечення єдиного безпечного кіберпростору. Важливо, щоб правове регулювання кібербезпеки не відставало від розвитку цифрових технологій. Тільки так можна забезпечити належну захищеність осіб від кіберзагроз.

Актуальним на сьогодні є забезпечення права людини на кібербезпеку, оскільки кожен день проведений в цифровому середовищі несе нові загрози і потребує захисту осіб. Проводячи час у кіберпросторі, користувач може натрапити на небезпеку. Проте, буває і таке, що порушення у цій сфері трапляються не з вини користувача і загрожує національній безпеці.

Стан дослідження. Дослідження проблематики забезпечення кібербезпеки з теоретичної і практичної точки зору у своїх наукових працях розвивали М.І. Давидович, А.О. Довгополов, Є.Ю. Колосовський, М.М. Корчук, Е.М. Круць, Я.П. Мазур, С.Р. Микитчин, І.М. Сопілко, О.О. Тихомиров, Ю. Хобі, Р.А. Яремко. Результати їхніх досліджень дають нам змогу аналізувати ступінь забезпеченості безпеки у кіберпросторі та гарантування права людини на кібербезпеку. В зв'язку з постійним розвитком цифрових технологій випливає, що дане питання потребує більш детального дослідження.

Метою статті є аналіз права людини на кібербезпеку, стан забезпеченості цього права, виявлення загроз, які виникають у кіберпросторі та визначення кібербезпеки як одного з елементів національної безпеки.

Виклад основних положень. На початку розгляду теми, необхідно визначити ключові поняття даного дослідження. Одним з таких термінів виступає «кібербезпека». Відповідно до формулювання терміну, яке зазначено у Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», кібербезпека – передбачає захищеність важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання кіберпростору, за якої забезпечується сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі [1, ст. 1].

Часто кібербезпеку ототожнюють з інформаційною безпекою, проте ці два поняття є різними. Інформаційна безпека являє собою стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди, що виникає внаслідок неповноти, невчасності та невірогідності інформації, яка використовується; негативного інформаційного впливу; негативних наслідків застосування інформаційних технологій; несанкціонованого розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації [2, п. 13].

Розмежовуючи ці поняття, можна сказати, що кібербезпека є складовою частиною інформаційної безпеки і стосується тільки цифрового середовища. Вона спрямована на захист прав і свобод людини під час використання кіберпростору. Вже інформаційна безпека є більш ширшим поняттям і застосовується не тільки в цифровому просторі, але й в інших сферах, спираючись саме на конфіденційність та захисту інформації й доступу до неї [3, с. 43].

Розглядаючи кібербезпеку більш широко, можна відмітити певні її особливості. Однією з них є те, що вона спрямована на захист комп'ютерних систем від кібератак та унеможливлення витоку даних, які зберігаються у цифровому середовищі. Також кібербезпека полягає у захисті персональних даних від несанкціонованого доступу до них. Варто відмітити, що кібербезпека включає в себе декілька елементів, зокрема це безпека додатків, безпека даних, хмарна безпека, безпека критично важливої інфраструктури, планування аварійного відновлення та навчання кінцевих користувачів [4, с. 111].

Право людини на кібербезпеку можна віднести до четвертого покоління прав людини, а саме до типу інформаційних прав. Поява цього покоління прав людини пов'язана зі стрімким розвитком технологій. Відповідно, з розвитком нових правовідносин повинно відбуватися швидке реагування на такі зміни –вчасна регламентація прав особи та їх гарантування державою.

Це право у сучасному світі вважається невід'ємним та невідчужуваним правом людини. Проте, в сучасних реаліях, його досить важко забезпечити. Звичайно, держава робить для гарантування і забезпечення права на кібербезпеку все необхідне: регламентує норми кібербезпеки в національному законодавстві та передбачає відповідальність за кіберзлочини, забезпечує політику протидії кіберзагрозам, захищає інформаційні системи та конфіденційну інформацію, утворює і скеровує роботу відповідних органів, які б забезпечували це право.

До органів, які забезпечують кібербезпеку належать Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національна поліція України, Служба безпеки України, Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних сил України. Також Україна має армію IT-фахівців, які захищають інтереси в цифровому середовищі та здійснюють зустрічне атакування серверів країни-агресора [5, с. 13; 6, с. 404].

Проте, забезпечення кібербезпеки залежить не тільки від самої держави, але і від кожної особи. Оскільки правовідносини, які виникають у кіберсфері є порівняно новими і їх масштаб величезний, вслідкувати за всім, що відбувається у цьому просторі, на сьогодні дається досить важко. Варто навести кілька аргументів, чому пильність особи є важливою складовою кібербезпеки.

По-перше, найчастіше кіберзлочини стаються через бажання осіб «зловити» вигідну пропозицію і небажання перевірити надану інформацію. Тому, до злочинів у кіберсфері можна віднести й кібершахрайство. Воно здійснюється щодо індивідуальних користувачів. Такий вид кіберзлочину тягне за собою майнові збитки для користувачів. Найбільш поширюваним видом кібершахрайства є покупки в мережі Інтернет. Часто особи намагаються знайти вигідні пропозиції, сплачуючи кошти шахраям. Таке явище може бути поширеним через недостатній рівень обізнаності та проінформованості користувачів про можливі загрози у кіберпросторі, оскільки особи не перевіряють інформацію про продавця. Цей аспект залишається недостатньо захищеним у кіберпросторі, оскільки неможливо відстежувати всіх користувачів, які здійснюють діяльність в Інтернеті. Тому без пильності осіб в цьому плані не обійтись.

По-друге, останнім часом поширюється такий вид шахрайства як злом акаунтів користувачів у соціальних мережах та прохання від імені користувача грошей у підписників. Багато людей довіряють, і пересилають кошти на картку шахраїв, не перевіривши, чи дійсно знайомий користувач потребує допомоги. В таких випадках варто написати на інший месенджер або перетелефонувати для підтвердження такої інформації. Для поновлення порушеного права особи мають можливість звернутися до компетентних органів. Підслідність таких справ належить кіберполіції. Проте, в таких випадках варто проявити користувачеві обачність для можливості недопуску зламу акаунту. Зокрема, це може бути встановлений надійний пароль, не пов'язаний із відомими датами, але з використанням різних символів. Також варто встановлювати двофакторну автентифікацію при вході в акаунт. Важливим елементом є також заборона переходу через підозрілі посилання, оскільки для можливості взлому акаунту шахраї найчастіше пропонують такий варіант.

З цього випливає ще одна загроза в умовах цифрової трансформації –фішингові посилання. Тобто, це певне шкідливе посилання, створене шахраями, через які вони можуть зламати акаунт у соціальних мережах, отримати доступ до персональної інформації та банківських карток. Досить часто користувачі переходять за різними посиланнями, не перевіряючи назву цих посилань, користувача, який їх надіслав або сповіщення безпеки. Через свою довірливість вони часто водять паролі банківських карток чи іншу особисту інформацію. Також цей вид шахрайства може бути застосований за допомогою телефонних дзвінків, шляхом розпитування номерів банківських карток та їх паролів.

По-третє, надаючи свої персональні дані в цифровому середовищі особа повинна детально ознайомитися яким чином і куди передаватимуться її дані, хто буде їх володільцем. Проте, досить часто на цей пункт особи не звертають уваги через небажання витрачати час на прочитання умов політики конфіденційності. Або ж особа встановлює мобільний застосунок з шкідливим програмним

забезпеченням, тим самим роблячи свій пристрій вразливим та надаючи доступ до конфіденційної інформації.

Досить цікавий приклад шахрайства можна навести із судової справи № 554/10000/16-к від 2016 року. Шахрайство здійснювалося за допомогою шкідливої комп'ютерної троянської програми «URLzone», або так званого банківського трояна. Після встановлення програми на автоматизовану електронно-обчислювальну машину (комп'ютер), шахраї мали змогу отримати банківські дані осіб. Після цього цим користувачам надходили повідомлення про помилкове зарахування грошових коштів та прохання їх повернення. Особи довіряли, і переправляли на рахунок шахраїв власні кошти [7].

Ці приклади показують сторону незахищеності кіберпростору. З цього випливає, що кібербезпеку повинна забезпечувати не тільки держава та інші установи, але дуже багато чого залежить саме від особи. Тому зважаючи на вищесказане, можна виокремити такі ключові заходи із запобігання кіберзагроз: використання багатофакторної автентифікації; створення надійного паролю, з використанням різних символів; заборона переходу за підозрілими посиланнями; заборона передачі персональних даних незнайомим особам; перевірка достовірності інформації; вчасне оновлення програмного забезпечення; використання антивірусного програмного забезпечення [8].

Право на кібербезпеку не варто розглядати тільки як захист від фішингових посилань, зламу акаунтів чи інших втручань в приватне життя, які не мають державного масштабу. Право людини на кібербезпеку варто розглядати і в контексті всієї національної безпеки, коли відбувається кібератака на державні реєстри чи інші державні сервери. Адже цілями кіберзлочинів може поставати не тільки бажання збагатитися, але й бажання паралізувати роботу установ та організацій та отримати доступ до конфіденційної інформації.

Кібербезпека є важливою складовою національної безпеки держави. Особливо це помітно в умовах воєнного стану, оскільки війна відбувається не тільки на суші, морі та повітрі, але й в кіберпросторі. Він вважається новим середовищем для злочинних дій в сфері несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації. З початку повномасштабного вторгнення кількість зареєстрованих випадків кіберінцидентів збільшилась вдвічі. Число кібератак, на системи, які мають високий рівень критичності з боку росії, зросли в чотири рази [6].

Варто навести приклад кібератаки, яка сталась у день повномасштабного вторгнення. Кібернетична атака була здійснена на супутниковий доступ до Інтернету компанії Viasat. Проте, як було з'ясовано пізніше, метою цієї атаки був не доступ до даних, а переривання обслуговування. Зокрема, країна-агресор хотіла не тільки унеможливити доступ цивільного населення до Інтернету та достовірної інформації, але й порушити роботу управління та українського командування під час вторгнення. Це ще раз підтверджує те, що війна між Україною і росією має гібридний характер. Проте, впливу цієї хакерської атаки зазнала не тільки Україна, але і Європа [9].

Ще одна масштабна хакерська атака з боку росії відбулася 12 грудня 2023 року на мережу мобільного оператора «Київстар». Внаслідок чого користувачі не мали доступу до зв'язку та Інтернету, а також інші фінансові компанії не могли надати певні послуги. Ця кібератака мала низку загроз, зокрема несанкціонований доступ до персональної інформації користувачів, отримання місцезнаходження телефонів, перехоплення повідомлень та доступ до акаунтів Telegram. Ця атака повністю порушила право осіб на приватність та повагу до особистого життя [10].

У контексті цього дослідження не можна не згадати про масштабну кібератаку на Єдині державні реєстри України, зокрема на реєстри Міністерства юстиції України, яку здійснили хакери країни-агресора 19 грудня 2024 року. Залишається непідтвердженою інформація про витік персональних даних. У разі якщо персональні дані були отримані російськими хакерами, то це може негативно вплинути на подальший розвиток подій. Зокрема, через доступ до персональних даних, може відбуватись пошук колаборантів та вербування осіб, здійснюватись на них вплив та тиск, вестись інформаційно-психологічна операція [11].

Звичайно, кількість кібератак в Україні є значною. Можна зробити висновок, що під час повномасштабного вторгнення численні атаки спрямовані саме на припинення роботи певних ресурсів, зокрема серверів, або погіршення їх діяльності (DDoS) [9].

Якщо переглянути звіти Державного центру кіберзахисту Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації до початку повномасштабного вторгнення та після нього, то можна помітити суттєві зміни зростання кількості кібератак. На основі аналізу цих даних пропонуємо розглянути таблицю.

Таблиця 1 – Кількість кібератак до і після повномасштабного вторгнення

	Зареєстровано кіберінцидентів	Детектовано підозрілих подій ІБ	Опрацьовано критичних подій ІБ
2021	147	41 млн	160 тис.
2022	415 (на 2.8% більше, ніж у 2021 р.)	181 млн	179 тис.
2023	1105 (на 62.5% більше, ніж у 2022 р.)	133 млн	148 тис.
2024	1042	2.95 млн (суттєва різниця через модернізацію систем)	28 тис.

Джерело: складено авторами на основі [8, 12, 13, 14]

Відповідно до звіту за 2022 рік Державного центру кіберзахисту Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації кількість критичних подій, джерелом яких є IP-адреси росії з початку повномасштабного вторгнення зросла на 26% [13].

Також між цими звітами можна помітити різницю. З кожним роком він вдосконалюється і містить більше відомостей, ніж попередній звіт. До прикладу, звіт за 2024 рік містить відомості про кіберінциденти за секторами. І з цього можна сказати, що кібератак зазнали 5 оборонних об'єктів, 65 урядових та 1 енергетичний об'єкт [8].

З початком повномасштабного вторгнення відбулись зміни у категоріях подій інформаційної безпеки. Найбільш поширеним методом кібератак стало застосування шкідливих програмних кодів. Це продемонструє таблиця.

Таблиця 2 – категорії подій інформаційної безпеки до і після повномасштабного вторгнення

	2021	2022	2023	2024
Шкідливий програмний код	28%	↑ 18.3 рази (прибл. 88%)	↑ 36.2 рази (прибл. 91%)	58.8%
Збір інформації зловмисником	18%	↑ 2.2 рази (прибл. 5 %)	↑ 43.8 рази (прибл. 6%)	12,1%
Спроби втручання	1%	прибл. 3%	прибл. 1.5%	17,6%
Інше	53%	прибл. 4%	прибл. 1.5%	11,5%

Джерело: складено авторами на основі [8, 12, 13, 14]

Варто зазначити, що під час повномасштабного вторгнення кібератаки спрямовані на сайти державного управління, ЗМІ, інформаційно-комунікаційні системи, фінансові організації. Така спрямованість пояснюється тим, що країна-агресор прагне отримати конфіденційну інформацію, поширити дезінформацію у суспільстві та збільшити його недовіру.

Одним з видів кіберзлочинів, який має на меті поширення неправдивої інформації – виступає підробка відео. Зокрема, найчастіше відбувається розповсюдження відео з публічною особою, яка розголошує вигідні для кіберзлочинців відомості. Такі дії відбуваються для поширення дезінформації та паніки у суспільстві. Це є один з прийомів інформаційно-психологічної операції (ІПСО). Цей вид правопорушення у кіберсфері набув великого поширення, після повномасштабного вторгнення, проте, він мав місце й раніше. Звідси постає необхідність навчання осіб вчасно виявляти такі фейки та не поширювати їх серед інших користувачів [6, С. 404].

Держава здійснює низку заходів, щоб забезпечення права людини на кібербезпеку. Одним з таких виступає правова регламентація, а саме прийняття законодавчих актів, які б регулювали стандарти кібербезпеки. Важливими прийнятими нормативно-правовими актами щодо кібербезпеки є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», Закон України «Про захист персональних даних», Закон України «Про захист інформації в інформаційно телекомунікаційних системах» [5, с. 12-13].

Сьогодні, в умовах війни, у законодавство, яке стосується кібербезпеки, вносяться постійні зміни та усуваються прогалини. Нові норми стосуються притягання винних до відповідальності за кіберзлочини та їх виявлення і розслідування. Варто розуміти, що кіберзлочини загрожують національній безпеці. Тому, відповідальність за вчинення кіберзлочину настає відповідно до кримінального законодавства. Отже, внесені доповнення стосуються кримінального законодавства.

Зокрема, було внесено зміни до Кримінального процесуального кодексу України, які стосуються підвищення ефективності досудового розслідування кіберзлочинів. Також до Кримінального кодексу України було внесено зміни щодо підвищення боротьби з кіберзлочинністю в умовах воєнного стану. Проте, у Кримінальному кодексі України не зустрічаються поняття «кіберзлочину» та «кібербезпеки». Це свідчить про те, що поки поняття «кіберзлочин» виконує інтерпретаційну функцію і не застосовується самостійно в процесуальних документах. Натомість, це поняття виражається як несанкціоноване втручання в роботу інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних, електронних комунікаційних мереж [5, с. 14; 15, с. 302].

Звідси випливає, що кіберзлочин включає також несанкціоноване втручання в комунікаційні мережі. Виходячи з дефініції даного поняття, можна сказати, що сюди відносять телефонні розмови, повідомлення інформації або обмін даними через певні месенджери. А отже, отримання інформації шляхом такого втручання без дозволу власника або у випадках, які не передбачені законом прямо порушує статтю 31 Конституції України. Вона вказує на те, що кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Тому, можна сказати, що ця норма Основного Закону певним чином стосується права людини на кібербезпеку [16, ст. 31].

Під час різноманітних хакерських атак національного рівня відбувається пряме несанкціоноване втручання в приватне життя особи. Відповідно до статті 32 Конституції України «не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини». До конфіденційної інформації відноситься й та інформація, яка зберігається у цифровому форматі [16, ст. 32].

Розуміючи, що розвиток цифрових технологій зумовлює виникнення нових ризиків, держави спільними зусиллями намагаються захистити права людини шляхом регламентації основоположних засад. Важливим кроком для посилення безпеки осіб у кіберпросторі стало прийняття Радою Європи у Будапешті 2001 року Конвенції про кіберзлочинність. До цієї Конвенції приєдналася й Україна. Основною її метою виступає захист суспільства від кіберзлочинності шляхом створення відповідного законодавства. Важливим є те, що Конвенція прийнята зважаючи на право про захист особистої інформації, забезпечуючи баланс між правоохоронними інтересами і повагою до основних прав людини [17].

З кожним днем перед різними державами світу постають нові виклики щодо захисту прав людини. І тільки у співпраці між собою ці виклики можливо вирішити. Конвенція забезпечує створення єдиного правового підходу між державами та зміцнення міжнародного співробітництва для розслідування кіберзлочинів та переслідування їх суб'єктів [18, с. 390].

Метою статті є аналіз права людини на кібербезпеку, стан забезпеченості цього права, виявлення загроз, які виникають у кіберпросторі та визначення кібербезпеки як одного з елементів національної безпеки.

Висновки. На сьогоднішній день розвиток цифрових технологій зростає з геометричною прогресією, проте разом із тим в найближчі 5-10 років інформаційний кіберпростір теж буде зростати з геометричною прогресією. Вже сьогодні можна помітити, що кіберпростір зустрічається в усіх сферах, зокрема як в функціонування державних установ, так і в особистому житті. Саме тому виникає необхідність визначення ролі права людини на кібербезпеку. У сучасному суспільстві воно вважається невідчужуваним, а його поява є реакцією держави на стрімкий розвиток нових правовідносин. Це право охоплює забезпечення безпеки у кіберпросторі, захист персональних даних, які розміщуються на електронних носіях інформації чи розташовані в електронних базах даних, запобігання проявів кіберзлочинів та гарантування права осіб на безпечний доступ до інформації.

Визначаючи практично спрямовані аспекти права на кібербезпеку, необхідно відмітити, що у сучасному суспільстві постає необхідність забезпечення безпечного кіберпростору. Зараз, держава здійснює різні заходи для гарантування кібербезпеки, але багато що залежить і від самих осіб. Найчастіше різноманітні прояви кіберзлочинів виникають саме із необачності особи. Проте, також можна помітити, що в самій Конституції України право на кібербезпеку не є прямо закріпленим, а тільки випливає із інших закріплених прав. В зв'язку з цим, після завершення воєнного стану, питання винесення права людини на особистий кіберпростір та кібербезпеку як окремої статті Основного Закону буде розглядатися одним з перших.

Однією з важливих складових гарантування цього права є своєчасне виявлення та усунення загроз, які виникають у кіберпросторі. При цьому виявлення можливої кіберзагрози повинно відбуватися ще до моменту несанкціонованого втручання в кіберпростір. Оскільки, зі зрозумілих причин, якщо таке втручання відбулося і понесло за собою негативні наслідки, то право на кібербезпеку є вже порушеним і потребує відновлення.

Проаналізувавши даний аспект, можна беззаперечно сказати, що порушення права на кібербезпеку однієї людини тягне за собою більш масштабні наслідки. Це пояснюється тим, що кібербезпека є одним з структурних елементів національної безпеки. Особливо це помітно в умовах ведення воєнних дій. Оскільки саме кіберпростір стає ще одним напрямком для завдання шкоди встановленому у суспільстві порядку, порушення відчуття захищеності та сприяє поширенню недовіри серед населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 року № 2163-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 403. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text.
2. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні в 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.2007 року № 537-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text.
3. Хобі Ю. Право людини на кібербезпеку: проблеми визначення та гарантування. *Юридичний вісник.* 2020. № 2. С. 37–43. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/c192f469-04d2-453f-ab8d-22cfb09cbafb .
4. Сопілко І.М. Інформаційна безпека та кібербезпека: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний вісник.* 2021. № 2 (59). С. 110–115. URL: https://er.nau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/52e06a96-8b60-4c8b-bffa-8f9b8f9b10fd/content
5. Мазур Я.П. Правові основи регламентації кібербезпеки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Вип. 85: ч. 3. С. 11–15. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/3-2.pdf.
6. Колосовський Є.Ю., Круць Е.М. Сучасний стан кібербезпеки України в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 12. С. 402–405. URL: http://lsej.org.ua/12_2023/100.pdf.
7. Апеляційний суд Полтавської області, 06 грудня 2016 № 554/10000/16-к (Україна). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/63231531
8. Оперативний центр реагування на кіберінциденти Державного центру кіберзахисту Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації. Річний звіт системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки за 2024 рік. URL: https://scpc.gov.ua/api/files/72e13298-4d02-40bf-b436-46d927c88006.
9. Кібервиміри збройного конфлікту в Україні. Квартальний аналітичний звіт з липня по вересень 2023 року. Cyber Place Institute. URL: https://cyberconflicts.cyberpeaceinstitute.org/report.
10. Бутурлим О. Хакери мали доступ до системи «Київстар» задовго до масштабної атаки: деталі від СБУ. 2024. URL: https://www.unian.ua/techno/ataka-na-kijivstar-v-sbu-rozpovili-koli-hakeri-otrimali-dostup-do-sistemi-12501375.html.
11. Куришко Д. Реєстри відновили. Які наслідки кібератаки для України. 2025. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5ye75y8415o.
12. Оперативний центр реагування на кіберінциденти Державного центру кіберзахисту Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації. Звіт системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки за 2021 рік. URL: https://cert.gov.ua/files/pdf/SOC_Annual_Report_2022.pdf.
13. Оперативний центр реагування на кіберінциденти Державного центру кіберзахисту Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації. Звіт про роботу системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки за 2022 рік. URL: https://scpc.gov.ua/api/docs/sseb6a10-b7aa-4396-8b04-e0e4b7fca1l1/sseb6a10-b7aa-4396-8b04-e0e4b7fca1l1.pdf.
14. Оперативний центр реагування на кіберінциденти Державного центру кіберзахисту Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації. Звіт про роботу системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки за 2023 рік. URL: https://scpc.gov.ua/api/files/9c21855d-74da-45d1-90f9-5d4f6795996a.
15. Тихомиров О.О. Інформаційні права людини: теоретико-правова концептуалізація: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія Служби безпеки України. Київ, 2024. 530 с. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/disertaciya_tihomirov.pdf.

16. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
17. Конвенція про кібербезпеку: Конвенція від 23.11.2001 року. № 994_789. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 5-6. Ст. 71. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text.
18. Давидович М.І., Микитчин С.Р., Корчук М.М., Довгополов А.О., Яремко Р.А. Права людини в епоху діджиталізації: виклики та перспективи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2023. Вип. 36. С. 386–392. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/1317/1142.
19. Бєлова М.В., Бєлов Д.М. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід**.** *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448-454. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/80.pdf.

УДК 342.34:342.6(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.27

НАРОДНА ЗАКОНОДАВЧА (ПРАВОТВОРЧА) ІНІЦІАТИВА: ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ У ВІТЧИЗНЯНУ ПРАКТИКУ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Марцеляк О.В.,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАНУ,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0000-0001-6686-0255

Марцеляк О.В. Народна законодавча (правотворча) ініціатива: перспективи впровадження у вітчизняну практику державного будівництва.

Вказується, сучасний етап національного державотворення, ускладнений розпочатою Росією війною проти України, актуалізує проблему належного забезпечення в нашій країні конституційного принципу народовладдя, який ґрунтується, перш за все, на визнанні Українського народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, коли він уособлює собою найвищу та первинну владу і реалізує це шляхом виборів, референдуму та іншими формами народного волевиявлення. Стаття присвячена огляду й комплексному аналізу інституту народної законодавчої ініціативи. В роботі характеризується конституційно-правова природа цієї форми народного волевиявлення, звертається увага на історичних витоках та особливостях її реалізації як на рівні Європейського Союзу, так і національному рівні в окремих розвинутих демократичних країнах (Іспанія, ФРН, Італія, Швейцарія, Австралія, США, Польща, Латвія, Литва та інші країни) через такі два різновиди народної законодавчої ініціативи як оформлена чи неоформлена, які являють собою чи готовий проект нормативного акту, чи загальні пропозиції, побажання, принципи законодавчого характеру що подаються представницькому органу для обговорення і прийняття.

Автор акцентує увагу на тому, що інститут народної законодавчої ініціативи неодноразово був у фокусі уваги представників влади нашої країни різних етапів її державотворення (Українська Народна Республіка, багато разів за часів незалежності України), і в той же час по сьогодні ця ідея залишається нереалізованою. В роботі робиться висновок, що такий стан щодо забезпечення конституційного принципу народовладдя в Україні є незадовільним та потребує, з урахуванням конституційно визначеного бажання України вступити до ЄС, свого удосконалення через впровадження інституту народної правотворчої ініціативи, який матиме реалізацію в межах України на національному рівні як народна законодавча ініціатива та народне вето, і на місцевому рівні в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць як ініціатива громад удосконалити рішення представницьких органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: Конституція України, народовладдя, форми безпосередньої демократії, волевиявлення народу, конституційні процеси, державотворення, народна законодавча ініціатива, народне вето, народна правотворча ініціатива.

Martseliak O.V. People's legislative initiative: prospects for implementation in domestic state-building practice.

It is indicated that the current stage of national state formation, complicated by the war launched by Russia against Ukraine, actualizes the problem of properly ensuring in our country the constitutional principle of democracy, which is based, first of all, on the recognition of the Ukrainian people as the bearer of sovereignty and the sole source of power, when they personify the highest and primary power and implement it through elections, referendums and other forms of popular expression. The article is devoted to a review and comprehensive analysis of the institution of popular legislative initiative. The work characterizes the constitutional and legal nature of this form of popular expression, draws attention to the historical origins and features of its implementation both at the level of the European Union and at the national level in individual developed democratic countries (Spain, Germany, Italy, Switzerland, Australia, USA, Poland, Latvia, Lithuania and other countries) through two types of popular legislative initiative, formalized or informal, which represent either a ready-made draft of a regulatory act or general proposals, wishes, and principles of a legislative nature submitted to a representative body for discussion and adoption.

The author emphasizes that the institution of popular legislative initiative has repeatedly been the

focus of attention of representatives of the authorities of our country at various stages of its state formation (the Ukrainian People's Republic, many times during the independence of Ukraine), and at the same time, this idea remains unrealized to this day. The paper concludes that this state of affairs regarding the provision of the constitutional principle of democracy in Ukraine is unsatisfactory and, taking into account Ukraine's constitutionally determined desire to join the EU, requires improvement through the introduction of the institution of popular law-making initiative, which will be implemented within Ukraine at the national level as a people's legislative initiative and people's veto, and at the local level within individual administrative-territorial units as a community initiative to improve the decisions of representative bodies of local self-government.

Key words: Constitution of Ukraine, democracy, forms of direct democracy, expression of the will of the people, constitutional processes, state formation, popular legislative initiative, popular veto, popular law-making initiative.

Постановка проблеми. Сучасний етап національного державотворення, ускладнений розпочатою Росією війною проти України, актуалізує проблему належного забезпечення в нашій країні конституційного принципу народовладдя, який ґрунтується, перш за все, на визнанні Українського народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, коли він уособлює собою найвищу та первинну владу і реалізує це шляхом виборів, референдуму та іншими формами народного волевиявлення. В цьому аспекті хотілось би звернути увагу на таку форму безпосередньої демократії як народна законодавча ініціатива, яка визнана цілим рядом розвинутих демократичних країн, має тривалу історію свого сприйняття представниками влади нашої країни різних періодів вітчизняного державотворення, і в той же час по сьогодні залишається нереалізованою в Україні.

Стан дослідження. Аналіз перспектив та потреб запровадження в Україні інституту народної законодавчої (правотворчої) ініціативи був предметом досліджень цілого ряду вітчизняних фахівців з конституційного права, а також представників інших галузей права та суспільних наук (О. Батанова, Г. Гаряєвої, І. Жаровської, В. Кириченко, О. Кузьменко, О. Куракіна, А. Крутько, Л. Перевалової, В. Федоренко, В. Харути, В. Шаповала, О. Щербанюк та ін.). Втім, навіть з урахуванням наукового опрацювання ними означеної проблематики очевидною є потреба більш поглибленого дослідження конституційно-правової природи інституту народної законодавчої (правотворчої) ініціативи з тим, щоб розкрити його роль у формуванні країни як демократичної, правової держави та у забезпеченні реалізації народовладдя у процесах державного будівництва. Це складає **мету нашого дослідження,** яка також доповнюється здійсненням ідентифікації сутності народної законодавчої (правотворчої) ініціативи, розкриттям її загальних тенденцій розвитку у світі та означенням аргументів та векторів, покликаних дати рух запровадженню цього інституту в Україні.

Основні результати дослідження. Світовій практиці державотворення окрім виборів і референдумів відомо ще багато інших форм безпосередньої демократії. Серед них виділяється і народна законодавча ініціатива, під якою в науці конституційного права розуміється: (лат. Initium; фр. Initiative – початок) – конституційна форма безпосередньої демократії, зміст якої полягає в ініціюванні проведення референдумів на вимогу встановленої кількості громадян, або ініціюванні законодавчо встановленої кількості громадян, або ініціюванні законодавчо унормованою кількістю громадян законопроєкту, обов'язкового до розгляду парламентом, чи ініціюванні жителями територіальної громади (комуни, гміни тощо) рішення, що підлягає обов'язковому розгляду місцевих легіслатур [1, с. 506]; форма безпосередньої демократії, змістовно пов'язана з правом народу (певної кількості виборців), запропонувати парламенту чи іншому представницькому виборному органу прийняти, змінити чи відмінити конституцію, закон або інший правовий акт [2, с. 469]; (франц. initiative, від лат. initiaum – початок) – форма безпосередньої демократії, змістовно пов'язана з прийняттям парламентом відповідних законодавчих актів і внесенням змін до конституцій, а також проведенням референдуму [3, с. 47]; право встановленої кількості (частини) виборців вносити проект закону на розгляд представницького органу [4, с. 219]; визначена кількість громадян, які мають право голосу, може у визначених формах вимагати прийняття парламентом нового чи внесення змін до чинного закону і парламент повинен таку вимогу обов'язково розглянути, але він не зобов'язаний її реалізувати [5, с. 95]; право певної частини виборців запропонувати проект закону, що підлягає обов'язковому розгляду парламентом, який може як прийняти запропонований законопроект, внести до нього поправки так взагалі відхилити його [6, с. 272-273].

Історично попередником народної законодавчої ініціативи була народна ініціатива, яка ґрунтувалася на праві петицій, що було визнане за підданими в Англії ще у Біллі про права 1689 р. За часів Великої французької революції XVIII ст. це право вважалося правом «активних громадян» (тобто наділених виборчими правами), за якими вони могли звертатися до державних інституцій,

насамперед до законодавчого органу, з пропозиціями і клопотаннями щодо поліпшення організації їх роботи. Звернення сприймалося як участь громадян у державному владарюванні, зокрема законотворчості [3, с. 47].

У сучасній конституційній теорії і практиці виділяють два основні різновиди народної ініціативи: референдна та законодавча.

Сам інститут народної законодавчої ініціативи вперше було запроваджено в ряді швейцарських кантонів у першій половині XIX ст. Надалі в XIX ст. він отримав своє визнання в деяких штатах США, а «у кінці XIX ст. – на початку XX ст. народні законодавчі ініціативи, як результат розширення політичних прав громадян і реакція на неефективність законодавчої діяльності тогочасних парламентів, отримали поширення в 15 державах світу (зокрема, а Австрії, Латвії, Литві, Ліхтенштейні)» [1, с. 507].

На сьогодні цей інститут передбачений конституціями і законами цілого ряду країн. Зокрема, на загальнонаціональному рівні він має місце в Австрії, Іспанії, Італії, Бразилії, Швейцарії, Еквадорі, Філіппінах, Киргизстану, Австралії, Перу, США, ФРН, Колумбії, Албанії, Парагваю, Польщі, Словенії, Румунії, Латвії, Литві та деяких інших країнах. Законодавчо не передбачений цей інститут у мусульманських країнах, де домінує концепція аш-шура, і в тих країнах англосаксонського права, де панує ідея верховенства парламенту.

В часи зародження цього інституту малося за мету зобов'язати законодавчий орган розробити і прийняти закон за змістом пропонованого виборцями питання, а в разі відмови зробити це – спонукати його винести це питання на референдум. За таких умов розробка відповідного законопроекту визнавалася функцією законодавчого органу. З часом було прийнято інший порядок реалізації народної законодавчої ініціативи: самі виборці, які виступали з ініціативою, готували законопроект і пропонували його законодавчому органу. Останній або приймав цей законопроект, або виносив його на референдум [3, с. 48].

Відповідно, сьогодні існує два різновиди народної законодавчої ініціативи – коли вона являє собою готовий проект нормативного акту, що подається представницькому органу для обговорення і прийняття, чи ця ініціатива виражається в загальних пропозиціях, побажаннях, принципах законодавчого характеру, з яких має висловити свою позицію парламент чи інший представницький орган, що наділений такими повноваженнями.

У різних країнах встановлено різні вимоги до кількості громадян-виборців, що беруть участь у внесенні в законодавчий орган проекту нормативного правового акта, а також ініціативної групи з його висунення. Як правило, мінімальна чисельність такої групи встановлюється конституцією/профільним законом чи статутом муніципального утворення або іншим нормативно-правовим актом представницького органу муніципального утворення.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 118 Конституції Республіки Польща законодавча ініціатива належить групі не менш ніж 100 000 громадян, які мають право обирати депутатів Сейму [7, с. 350]. В Литві право законодавчої ініціативи мають 50 тисяч громадян Литовської Республіки, що мають виборче право (ч. 2 ст. 68 Конституції) [8, с. 60]. Згідно ст. 88 Конституції Республіки Словенія законопроєкт може бути внесений групою виборців чисельністю не менше 5 000 [9, с. 414]. В Албанії право пропонувати закони мають 20 000 виборців (ч. 1 ст. 81 Конституції Республіки Албанія) [10, с. 114]. Конституція Королівства Таїланд проголошує, що таким правом наділені особи, які мають активне виборче право, кількістю не менше 10 тисяч (ст. 163) [11, с. 433]. Основний закон Республіки Сербії голосить, що право законодавчої ініціативи, право подання нормативних актів та інших видів актів має не менше 30 000 виборців (ч. 1 ст. 107), а щодо внесення змін до Конституції – не менше 150 000 виборців (ч.1 ст. 203) [12, с. 235, 259]. В Північній Македонії право законодавчої ініціативи має група виборців чисельністю не менше 10 тисяч людей (ст. 71 Конституції Республіки) [13, с. 320].

В окремих країнах для того, щоб постановка питання мала загальнодержавний, а не місцевий характер, конституції встановлюють, що для внесення проекту закону за народною ініціативою потрібно зібрати визначене число підписів виборців, що представляють в певній пропорції різні райони країни. Так, у Бразилії виборці-ініціатори повинні представляти не менше п'яти штатів (з 26), в Румунії – не менше однієї чверті загальної чисельності повітів країни.

В деяких державах також передбачено, що народна законодавча (правотворча) ініціатива повинна бути протягом чітко встановленого строку (загалом не довше шести місяців) підтримана певною кількістю підписів громадян, достовірність яких часто підтверджується спеціальною перевіркою і засвідчується нотаріусом чи іншою посадовою особою місцевого самоврядування на рівні громади. Підписи виборців мають містити імена, прізвища, місце проживання виборців чи назву громади, в списки якої внесений виборець. Наприклад, в Іспанії має бути зібрано не менше 500 000 завірених підписів громадян (ч. 3 ст. 87 Конституції Королівства Іспанії) [14, с. 118].

Предметом народної законодавчої (правотворчої) ініціативи можуть бути різноманітні питання, окрім тих, які забороняється виносити, як, наприклад, і на референдум – питання бюджету, податків, амністії, міжнародних відносин і т. ін. Так, в Іспанії народна законодавча ініціатива не може мати місця з питань, що регулюються так званими «органічними» законами (згідно п. 1 ст. 81 Конституції 1978 р., – стосовно основних прав і свобод, статутів автономних об'єднань, загального виборчого права та інших галузей, передбачених конституцією), щодо податкової політики, помилування, міжнародних відносин (ч. 3 ст. 87 Конституції Королівства Іспанії) [14, с. 117, 118].

У деяких конституціях зроблені застереження щодо окремих видів законопроектів, які можуть бути ініційовані громадянами. Наприклад, в Албанії, Польщі, Португалії за народною ініціативою можуть бути прийняті лише звичайні закони [5, с. 95].

Загалом науковці виділяють такі ознаки народної законодавчої ініціативи:

1) вона є факультативним інструментом законодавчої ініціативи поряд із традиційними суб'єктами, як-то Уряд, депутати, Президент тощо;

2) конституції вказують на мінімальну кількість громадян (в основному, це виборці), які мають право на відповідну народну законодавчу ініціативу;

3) конституції, як правило, обумовлюють здійснення народної законодавчої ініціативи правилами, що встановлені в спеціальному законі [15, с. 142].

Також слід відзначити місцевий та регіональний досвід впровадження інституту народної законодавчої (правотворчої) ініціативи у цілому ряді країн. Наприклад, в Італії на регіональному рівні цей інститут реалізується за допомогою так званого «пропозитивного референдуму», сутність якого полягає у тому, що законопроект народної ініціативи, спрямований на пропозитивний референдум, має бути підтриманий підписами не менше 5% виборців регіону (області). Референдум вважається таким, що відбувся, якщо в голосуванні взяли участь не менше 45% виборців. Якщо більшість з них проголосували «за», законопроект народної ініціативи вважається прийнятим, публікується в Офіційному бюлетені області і вступає в силу. Перший пропозитивний референдум в Італії пройшов 18 листопада 2007 року в області Джунта.

З початку 1990-х років народні законодавчі (правотворчі) ініціативи почали все частіше застосовуватися на місцевому та регіональному рівнях у Німеччині. Зокрема протягом 1993-1994 рр. п'ять східних земель включили народні законодавчі ініціативи та плебісцити в свої нові регіональні статути. З часом цей приклад був використаний і іншими землями ФРН і в цілому цей інститут «прямої демократії» був введений на всій території країни до 1997 року. При цьому законодавче удосконалення інституту народної законодавчої ініціативи продовжується і по сьогодні. Вони здебільшого спрямовані на регулювання питань участі громадян у цьому процесі і легітимізації прийнятих ними рішень. Зокрема, окремі федеральні землі знижують бар'єр для прийняття до розгляду народної законодавчої ініціативи з 20 до 10 відсотків виборців.

Дослідники зазначають, що реальні обсяги використання інституту народної законодавчої (правотворчої) ініціативи у ФРН по окремих землях за минулі роки доволі різняться. Так, земля Баден-Вюртемберг входить до числа тих, що слабо використовують даний інститут, – ініційовано 197 народних законодавчих ініціатив за 35 років. Натомість у числі лідерів Баварія, яка за використанням народних законодавчих ініціатив та плебісцитів перевершує всі інші федеральні землі, що проводили реформи з 1990 року: через 22 місяці після набрання чинності відповідного закону було зафіксовано більше 330 громадських законодавчих ініціатив і проведено майже 220 плебісцитів [16].

Варто наголосити і на тому, що інститут народної законодавчої ініціативи має місце і на наддержавному рівні. Так громадяни Євросоюзу згідно Лісабонського Договору від 13 грудня 2007 р. про внесення змін до установчих договорів ЄС, який закріпив громадянську ініціативу як форму прямої участі громадян Союзу в політиці ЄС, можуть бути ініціаторами законодавчого процесу, безпосередньо висувати законопроекти і формувати законодавчу повістку ЄС.

Ст. 11 Договору передбачає, що не менше одного мільйона громадян ЄС, які є національними представниками певної кількості держав – членів ЄС, можуть взяти на себе ініціативу і запропонувати Європейській Комісії, згідно з її повноваженнями, направити будь-яку відповідну пропозицію з тих питань, з яких громадяни вважають за необхідне прийняти законодавчий акт ЄС, з метою виконання положень установчих договорів.

Європейська Комісія зобов'язана розглянути заяву з проханням ввести той чи інший нормативно-правовий акт. При цьому ініціювати процес реалізації права громадянської ініціативи можуть як громадяни, так і організації. Заява повинна бути зареєстрована в Європейській Комісії, а також існує умова про опублікування звіту, в якому буде міститися інформація про фінансування і про тих, хто підтримує таку ініціативу.

Після реєстрації організатори отримують один рік для збору підписів, який може проходити як безпосередньо, так і через Інтернет. Окрім збору не менше одного мільйона підписів громадян ЄС умовою

є й те, що 1/3 всіх держав повинна взяти участь у реалізації відповідної громадянської ініціативи. Кількість підписів від кожної держави залежить від кількості населення: у маленьких державах-членах необхідна менша кількість підписів, у великих – не менше 0,2 % від кількості населення [16].

Слід сказати, що в Україні також неодноразово мали місце спроби запровадити інститут народної законодавчої ініціативи. Вперше ця ідея була відображена в Конституції Української Народньої Республіки (Статуті про державний устрій, права і вільності УНР) 1918 р., яка закріплювала, що законодатні проєкти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів «е) безпосередньо виборцями-громадянами Республіки, в числі не меньш 100 тисяч, писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що по провірці їх правильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів» (ст. 39) [17, с. 76].

Надалі ідея народної законодавчої ініціативи була відображено у схваленій Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року Концепції нової Конституції України, яка у розділ II «Права людини і громадянина» передбачала право народу на ініціативу референдуму і законодавчу ініціативу [18].

В подальшому напрацьовані проекти нової Конституції України так чи інакше врегульовували це питання. Наприклад, проект Конституції України від 10 червня 1992 р. закріплював: «Народ здійснює законодавчу ініціативу шляхом внесення до Національних Зборів відповідного законопроекту, який розглядається у пріоритетному порядку. Законопроект вноситься від імені не менше 300 тисяч виборців. Законопроект про зміни та доповнення Конституції вноситься від імені не менше 2 мільйонів виборців. Порядок здійснення законодавчої ініціативи народу регулюється законом.» (ст. 157) [19, с. 96].

Також в проекті Конституції, що був винесений на обговорення Верховною Радою України у червні 1996 р., містилися положення про народну законодавчу ініціативу. Як зазначають дослідники цього питання, по-перше, і сам Розділ III мав дещо іншу назву – «Вибори. Референдум. Народна законодавча ініціатива», і, по-друге, відповідно, в цьому Розділі містилась норма про ще один, порівняно із виборами та референдум інститут безпосередньої демократії – народну законодавчу ініціативу. І таким чином, використана в нормі ст. 69 конструкція «інші форми безпосередньо демократія» і мала як раз охоплювати інститут народних ініціатив. Однак на останньому етапі від ідеї закріплювати за громадянами право на народну ініціативу вирішили відмовитись, «забувши» відкоригувати норму ст. 69 Конституції України [20, с. 252].

Таким чином, прогресивна ідея народної законодавчої ініціативи на етапі прийняття Основного Закону України не знайшла свого конституційного визнання. Проте це не зупинило вітчизняних законодавців у напрямку її реалізації.

В грудні 2013 р. до Верховної Ради України було подано проект закону «Про правотворчу ініціативу» № 3847, який передбачав, що правотворча народна ініціатива – це сформована, відповідно до вимог закону, пропозиція щодо прийняття законодавчого акту чи розгляду відповідного проекту законодавчого акту або зміни законодавства, що підтримана не менше ніж 45000 громадян України, які мають право голосу, та подана у встановлений законом спосіб на розгляд Верховної Ради України. Цей законопроект визначав, що він спрямований на реалізацію положень Конституції та законів України щодо удосконалення механізмів прямої демократії, гарантування реалізації на практиці принципу народного суверенітету, забезпечення реальної участі Українського народу в виробленні найважливіших державних рішень, посилення демократичної взаємодії між Українським народом та владою, сприяння громадському контролю за діяльністю влади та її інституцій, проведення ефективної політики в сфері боротьби з корупцією, на модернізацію українського законодавства й наближення його до кращих світових зразків [21].

Однак проект закону «Про правотворчу ініціативу» не був прийнятий і однією з причин його відхилення парламентом України була його негативна оцінка Головним науково-експертним управлянням Верховної Ради України, яке зробило висновок, що проект закону «Про правотворчу ініціативу» від 30 грудня 2013 р. № 3847 не узгоджується із приписами Основного Закону України, оскільки Конституцією України серед суб'єктів права законодавчої ініціативи немає народу [22].

До ідеї впровадження у вітчизняну практику державотворення ідеї народної законодавчої ініціативи вітчизняні парламентарії повернулися у 2019 році, коли вони розглядали поданий Президентом України В. Зеленським законопроект «Про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) реєстр. № 1015 від 29 серпня 2019 р., який голосив: «Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить народу, Президентові України, Кабінету Міністрів України, народним депутатам України та реалізується ними у випадках і порядку, визначених Конституцією України і законами України» [23].

Народні депутати України підтримали поданий главою держави законопроект, проте вітчизняний орган конституційного контролю визнав його таким, що не відповідає ст. 157 і 158 Конституції

України. У своєму висновку Конституційний Суд України констатував, що запропоноване законопроектом положення «право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить народу» потребує конкретизації виходячи з того, що у Конституції України поняття «народ» застосовано у значенні «Український народ - громадяни України всіх національностей». Надалі орган конституційного контролю зазначив: «Відповідно до частини другої статті 5 Конституції України народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, тому його не може бути визначено суб'єктом законодавчої ініціативи без встановлення в Конституції України відповідної кількості громадян України, які мають право голосу, для здійснення законодавчої ініціативи запропоноване Законопроектом положення унеможливлює реалізацію такої ініціативи» (абз. 4. п. 3.1.1 мотивувальної частини висновку) [24].

Таким чином можна зробити висновок, що з урахуванням конституційно визначеного бажання України вступити до ЄС і попередніх намірів вітчизняних політиків запровадити в Україні інститут народної законодавчої (правотворчої) ініціативи, це питання стоїть на порядку денному вітчизняного державотворення. При цьому ми вважаємо, що в Україні слід запровадити інститут народної правотворчої ініціативи, який матиме реалізацію і в межах України як народна законодавча ініціатива, і на місцевому рівні в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць як сформована групою жителів пропозиція щодо прийняття чи розгляду відповідними представницькими органами місцевого самоврядування певного проекту рішення (щодо внесення змін і доповнень до статуту територіальної громади, регламенту ради, скасування актів виконавчих органів ради, які не відповідають чинному законодавству України тощо).

Впровадження в Україні інституту народної правотворчої ініціативи вимагає внесення змін до Основного Закону України. Як зазначає О. В. Щербанюк, в Конституції України необхідно передбачити, що до форм безпосереднього народовладдя, крім виборів і референдумів, належить народна законодавча ініціатива, яка, як один із інститутів прямої демократії може стати одним із елементів правової конституційної системи України. Вона пише: «Вирішення цієї проблеми сприятиме забезпеченню постійного зв'язку між владою та суспільством. Оскільки Конституція України не передбачає механізм прямої реалізації народної ініціативи. Тому доцільно включити народну законодавчу ініціативу в Конституцію України, що дозволить народу безпосередньо впливати на законотворення» [25, с. 100].

Звідси реалізація ідеї народної правотворчої ініціативи можлива за умови її конституційного визнання, по-перше, на рівні ст. 69, яка повинна бути доповнена положенням про народну правотворчу ініціативу, по-друге, на рівні ст. 93 Основного Закону України, яка має визначити відповідну кількість громадян, що мають ініціювати законодавчу ініціативу.

Безумовно, що запровадження у вітчизняну практику державотворення інституту народної правотворчої ініціативи вимагає також розробки й прийняття профільного Закону України «Про народну правотворчу ініціативу», який має врегулювати основні засади організації та порядок реалізації народом такого права.

Прийняття парламентом України Закону України «Про народну правотворчу ініціативу» разом з Законом України «Про всеукраїнський референдум» сприятиме впровадженню у вітчизняну практику державного будівництва ще однієї форми прямої демократії – народного вето – що являє собою голосування громадян з метою відміни прийнятого парламентом закону. При цьому ми матимемо дві форми народного вето, коли воно буде здійснюватися безпосередньо народом шляхом всеукраїнського референдуму і його рішення буде обов'язкове до виконання та коли матиме місце народна правотворча ініціатива відміни прийнятого закону чи його окремих положень, що буде реалізована Верховною Радою України в установленому законодавством порядку.

Це виступатиме важливим засобом надання громадянам України реальної гарантії протидії можливостям узурпації влади, обмеження народного суверенітету державними органами влади та їх посадовими особами, що служитиме ефективною гарантією демократичного розвитку нашої держави.

Як справедливо зазначає В. Ф. Харута, народне вето являється одним із засобів який надає громадянам реальну гарантію протидіяти можливостям узурпації народного суверенітету державними органами та їх посадовими особами, тим самим сприяє відновленню інституційного режиму та служить гарантією конституційного ладу. Також народне вето може являтися несудовою формою політичної санкції проти тих, хто здійснює акти несправедливості проти населення країни, приймаючи явно незаконні, неконституційні рішення, порушуючи тим самим базові права та свободи людини та громадянина [26, с. 162].

Хоча буде справедливим відзначити, що не всі українські вчені правники виступають прихильниками інституту народного вето та його впровадження в Україні. Так, І. Жаровська пише, що немає нагальної потреби у його введенні в нашій країні, оскільки це зумовлено існуванням вето

Президента України як глави держави, діяльністю Конституційного Суду України та недостатньо високим рівнем правової освіти, правосвідомості та правової культури пересічних громадян, які можуть виступати маріонетками в руках недемократичних еліт [27, с. 29-30].

Так само В.Ф. Нестерович вважає, що запровадження інституту народного вето у нашій державі слід, перш за все, узгодити з існуючою на сьогодні конституційно закріпленою системою стримувань і противаг між різними гілками державної влади в Україні, щоб не допустити внутрішньовладного протистояння та відкритої конфронтації загальнонаціональних представницьких органів публічної влади з громадськістю. Як зазначає науковець, поспішне запровадження народного вето, виходячи з сучасних українських реалій може призвести до непередбачуваних наслідків та загроз українській державності. Така постановка питання насамперед зумовлена тим, що запровадження народного вето може бути використано квазігромадськістю у деструктивних та маніпулятивних цілях. Тому легітимація народного вето в Україні потребує виваженості та поміркованості з можливим прорахунком проблемних аспектів його реалізації у вітчизняних політико-правових умовах [28, с. 67-68].

Раціональне зерно у позиції В.Ф. Нестеровича безумовно є. Проте належним чином унормування інституту народного вето нівелізує названі ним ризики. Тому ми підтримуємо ідею його запровадження в Україні. Не слід залишати поза увагою те, що ненадання можливості громадянам України безпосередньо висловлювати свою волю з приводу правових актів прийнятих представницькими органами влади є обмеженням його суверенної влади в державі. А тому неприпустимим є те, коли людина, яка є частиною народу своєї країни, позбавлена конституційного права здійснювати безпосередньо владу в своїй країні, шляхом здійснення безпосереднього контролю за діяльністю державних органів з приводу прийняття останніми правових актів, що порушують конституційні права і свободи самої людини [29, с. 148-149].

При цьому ми вважаємо, що інститут народного вето має поширюватися і на рішення органів місцевого самоврядування. Як інститут безпосередньої муніципальної демократії народне вето полягає у тому, що громадяни висловлюються проти рішень органів місцевого самоврядування, накладають вето на їх дію. Таким чином предметом народного вето виступає нормативний акт відповідного представницького органу муніципальної влади, дію якого жителі громади анулюють.

Місцевий інститут народного вето вперше запроваджено в кантоні Ваадт Швейцарії у 1845 р. Сьогодні він діє в окремих кантонах тієї ж Швейцарії, в Італії, Латвії та деяких інших країн. Хоча на муніципальному рівні функціонування інституту народного вето зустрічається не так часто як на національному. Тому, безумовно запровадження інституту народного вето на муніципальному рівні має бути детально врегульоване Законом України «Про народну правотворчу ініціативу».

Висновок. Утвердження України як демократичної, правової, соціальної держави вимагає удосконалення вітчизняних форм народного волевиявлення. В цьому плані впровадження інституту народної правотворчої ініціативи у вітчизняну практику державного будівництва буде відповідати як зарубіжному досвіду розвинутих демократичних країн, практиці Європейського Союзу, вступ до якого є бажанням України, так і прагненням, потребам та інтересам Українського народу. При цьому реалізація ідеї народної правотворчої ініціативи повинна відбутися через внесення відповідних змін до Конституції України, прийняття спеціального Закону України «Про народну правотворчу ініціативу» і вона повинна охоплювати в межах України на національному рівні народну законодавчу ініціативу та народне вето, на місцевому рівні в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць ініціативу громадян удосконалити рішення представницьких органів місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Федоренко В.Л. Народна ініціатива / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право / Редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. Харків: Право, 2024. С. 506–509.
2. Марцеляк О.В. Муніципальні референдуми та інші інститути безпосередньої муніципальної демократії. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти: монографія /за заг. ред. О.В. Батанова, О.В. Марцеляка, А. Берлінгуера. К.: Вид-во «ОСНОВА», 2020. С. 450–475.
3. Шаповал В.М. Народна ініціатива / Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 4 Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 2002. С. 47–49.
4. Мала енциклопедія конституційного права / За заг. ред. проф. Ю.Л. Бошицького; Київський університет права НАН України. Київ: Кондор-Видавництво, 2012. 462 с.
5. Кириченко В.М., Куракін О.М. Порівняльне конституційне право : модульний курс. К.: Центр учбової літератури, 2012. 256 с.

6. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
7. Конституція Республіки Польщі. Конституції країн світу в 20-ти томах. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. Т. 14. С. 334–374.
8. Конституція Литовської Республіки. Конституції країн світу в 20-ти томах. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. Т. 9. С. 50–76.
9. Конституція Республіки Словенії. Конституції країн світу в 20-ти томах. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. Т. 16. С. 402–426.
10. Конституція Республіки Албанії. Конституції країн світу в 20-ти томах. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. Т. 1.
11. Конституція Королівства Таїланд. Конституції країн світу в 20-ти томах. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. Т. 17. С. 387–483.
12. Конституція Республіки Сербії. Конституції країн світу в 20-ти томах. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. Т. 16. С. 212–260.
13. Конституція Республіки Північна Македонія. Конституції країн світу в 20-ти томах. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. Т. 14. С. 310–333.
14. Конституція Королівства Іспанії. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-Місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович / Переклад Т. В. Руденко, В. С. Станіч. К.: ОВК, 2021. С. 85-163.
15. Кузьменко О.В., Перевалова Л.В., Гаряєва Г.М. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід і перспективи запровадження в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. С. 138–143. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/22.pdf
16. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про правотворчу народну ініціативу». URL: https://ips.ligazakon.net/document/GG2YV00A?an=3
17. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 73–79.
18. Концепція нової Конституції України (Схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року). URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213- 12#Text.
19. Конституція України. Проект (внесений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції України) від 10 червня 1992 р. Міжнародний симпозіум «Конституція незалежної України». Київ: Українська правнича фундація, 1992. С. 51–125.
20. Конституційне право: підручник. За загальною редакцією М.І. Козюбри. / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, О.М. Лисенко, А.А. Мелешевич. К.: ВАІТЕ, 2021. 528 с.
21. Проект Закону України «Про правотворчу ініціативу» від 30 грудня 2013 р. № 3847. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/jg2yv00i?ed=2013_12_30.
22. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України щодо проекту закону «Про правотворчу ініціативу» від 30 грудня 2013 р. № 3847. URL: ips.ligazakon.net/document/view/jg2yv00i?ed=2013_12_30.
23. Проект Закону України «Про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) від 29 серпня 2019 р. № 1015. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254.
24. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України 13 листопада 2019 року № 5-в/2019. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005v710 19#Text.
25. Щербанюк О.В. Народна правотворча ініціатива як перспективний інститут прямої демократії в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3. Ч. 2. С. 97–100. URL: http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/view/1011
26. Харута В.Ф. Право народного вето: перспективи та проблеми запровадження в Україні. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2019 р. № 1 (63). С. 162–168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2019_1_32.
27. Жаровська І.М. Інститут народної ініціативи – шлях формування відкритої влади. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 23-30. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/15194/1/%D0%86%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%A2%D0%A3%D0%A2%20%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%97%D0%90%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%94%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%9E%D0%87%20%D0%86%D0%9D%D0%86%D0%

A6%D0%86%D0%90%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%98%20%D0%92%20%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%86.pdf.
28. Нестерович В.Ф. Перспективи конституційно-правового утвердження народного вето в Україні у контексті зарубіжного досвіду. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2016. № 4. С. 63–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2015_3_10.
29. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз: монографія / за заг. ред. М.М. Гецко, Ю.М. Бисаги, Д.М. Бєлова. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. 228 с.

УДК 342.851
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.28

ДИСКРИМІНАЦІЙНІ ЦЕНЗИ ЯК РІЗНОВИД АРХАЇЧНИХ ЦЕНЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Марчук М.,
аспірантка відділу конституційного та муніципального права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0004-7845-4931

Марчук М. Дискримінаційні цензи як різновид архаїчних цензів у конституційному праві.

Вказується, сучасні процеси вітчизняного державотворення, незважаючи на військову агресію росії, характеризуються подальшим напрацюванням та впровадженням у практику державного будівництва демократичних засад формування органів державної влади та місцевого самоврядування. За цих обставин актуальною та такою, що потребує детального вивчення, виступає проблема правової природи цензів.

Стаття присвячена дослідженню конституційно-правової природи дискримінаційних цензів. В роботі дається їх загальна характеристика та здійснюється аналіз застосування таких їх різновидів як: майновий (податковий) ценз, за якого право приймати участь у процесах державного будівництва пов'язується з наявністю у громадянина нерухомості чи сплатою ним податків; гендерний (статевий) ценз, коли право участі у процесах державотворення, в тому числі й формуванні представницьких органів публічної влади, належить тільки особам чоловічої статі і воно не визнається чи визнається на дискримінаційній основі за особами жіночої статі. В дослідженні звертається увага також на расовий ценз і ценз національності (етнічний ценз), за яких право претендувати на отримання посад в органах публічної влади мають лише громадяни певної раси чи національності; розкривається релігійний ценз, коли право брати участь в управлінні державними справами, обирати і бути обраним до представницьких органів публічної влади мають або не мають особи, які сповідують певну релігію чи релігійні діячі. Аналізуються в статті й революційний та партійний цензи, за яких право участі у процесах державного будівництва мають лише особи, які приймали участь у революції чи є членами певної партії, або ж навпаки для таких осіб право брати участь в управлінні державними справами обмежується.

В роботі робиться висновок, що Україна в цілому належно вивчила зарубіжний досвід щодо регулювання дискримінаційних цензів, та на національному рівні намагається не допустити впровадження тих з них, які не відповідають міжнародним правовим стандартам, традиціям національного державотворення та менталітету українського народу.

Ключові слова: Конституція України, конституційне право, державотворення, процеси державного будівництва, цензи, виборчі цензи, дискримінаційні цензи, дискримінація.

Marchuk M. Discriminatory qualifications as a type of archaic qualifications in constitutional law.

It is indicated that the modern processes of domestic state-building, despite Russia's military aggression, are characterized by the further development and implementation of democratic principles of the formation of state authorities and local self-government in the practice of state-building. Under these circumstances, the problem of the legal nature of qualifications is relevant and requires detailed study.

The article is devoted to the study of the constitutional and legal nature of discriminatory qualifications. The work gives their general characteristics and analyzes the application of such varieties as: property (tax) qualification, under which the right to participate in the processes of state construction is associated with the presence of real estate or the payment of taxes by a citizen; gender (sex) qualification, when the right to participate in state-building processes, including the formation of representative bodies of public power, belongs only to male persons and is not recognized or is recognized on a discriminatory basis against female persons. The study also draws attention to racial and nationality qualifications (ethnic qualifications), under which only citizens of a certain race or nationality have the right to apply for positions in public authorities; it also reveals religious qualifications, when the right to participate in the management of state affairs, to elect and be elected to representative bodies of public power is or is not possessed by persons who profess a certain religion or religious figures. The article also analyzes the revolutionary and party censures, under which the right to participate in state-building processes is

limited to persons who participated in the revolution or are members of a certain party, or vice versa, the right to participate in the management of state affairs is limited for such persons.

The paper concludes that Ukraine has studied in detail foreign experience in regulating discriminatory qualifications, and at the national level is trying to prevent the implementation of those that do not meet international legal standards, traditions of national statehood, and the mentality of the Ukrainian people.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutional law, state formation, state building processes, qualifications, electoral qualifications, discriminatory qualifications, discrimination.

Постановка проблеми. Сучасні процеси вітчизняного державотворення, незважаючи на військову агресію росії, характеризуються подальшим напрацюванням та впровадженням у практику державного будівництва демократичних засад формування органів державної влади та місцевого самоврядування.

За цих обставин актуальною та такою, що потребує детального вивчення, виступає проблема правової природи цензів, які являють собою умови, кваліфікаційні вимоги до фізичних осіб для реалізації ними свого конституційного права на участь в управлінні державою, що за своєю природою зумовлені потребами суспільства і виступають дієвим механізмом заборони привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих осіб в реалізації ними свого права брати участь в управлінні державними справами, у національних та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стан дослідження. Вітчизняна юридична наука питанню розуміння цензів, їх правової природи приділяє увагу доволі поверхово. Свідченням цьому є відсутність комплексних конституційно-правових досліджень у цій сфері. Виняток хіба що становлять виборчі цензи, дослідженням яких займалися такі відомі науковці, як: І.В. Глиняний, Ю.Б. Ключковський, О.В. Марцеляк, С.М. Марцеляк, О.Ф. Нестерович, В.М. Панасюк, В.І. Татарінов, В.М. Шаповал та інші.

Звідси **метою** нашого дослідження є більш повна характеристика дискримінаційних цензів, природа яких полягає у необґрунтованих обмеженнях через які виключаються із числа осіб, що претендують отримати ту чи іншу посаду в органах державної влади та місцевого самоврядування громадяни за ознаками їх майнового стану, національності, статі, партійної приналежності, сповідування релігії тощо.

Виклад основного матеріалу. Конституційно-правове закріплення тих чи інших цензів доволі часто балансує між необхідними обмеженнями, які вводять в інтересах суспільного блага, та дискримінацією – необґрунтованими обмеженнями, які являють собою умови чи кваліфікаційні вимоги, що виключають із числа осіб, що претендують отримати посаду в органах публічної влади громадян за ознаками їх майнового стану, національності, статі, партійної приналежності, сповідування релігії тощо.

Штучні (дискримінаційні) цензи, як пише І.В. Глиняний, породжують безстрокове позбавлення прав громадян, що застосовується до представників опозиції, а також до осіб, соціально-правова незахищеність яких дає привід ігнорувати їхні політичні інтереси. При цьому дискримінаційний характер таких цензів оцінюється з точки зору зіставлення з загальновизнаними світовим співтовариством мінімальними вимогами до демократичних процесів державотворення [1, с. 134].

До числа дискримінаційних цензів зокрема відноситься ***майновий (податковий) ценз*** – вид конституційного цензу, за якого право приймати участь у процесах державного будівництва, зокрема, у формуванні представницьких органів державної влади й місцевого самоврядування пов'язується з наявністю у громадянина нерухомості, оцінюваної в певну грошову суму, чи сплатою ним податків, не нижчою за визначену законом суму або відсутністю невиплачених особою боргів.

Незважаючи на початкову популярність цього цензу протягом XIX ст. – початку XX ст. внаслідок боротьби бідніших прошарків народу за активне виборче право майновий ценз поступово слабшав і скасовувався, і на сьогодні перетворився на рудимент конституційного права. В сучасній практиці цей ценз майже не застосовується через свій дискримінаційний характер. Виняток складає тільки М'янма, де Основний закон зберіг норму, згідно якої не мають права голосу на виборах особи, які не визнані вільними від боргів [2].

В той же час, існує досить широка зарубіжна практика щодо збереження майнового цензу при реалізації громадянами свого пасивного виборчого права. При цьому частіше всього в якості майнового цензу виступають вимоги до кандидатів, які претендують отримати мандат представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування: 1) бути власником нерухомого майна на території держави чи в межах виборчого округу, від якого висувається кандидат; 2) бути платником податків; 3) мати стабільний річний дохід не менше чітко встановленої виборчим законодав-

ством суми; 4) не бути особою, яка не сплатила чи невчасно сплатила свої борги або має фінансові зобов'язання перед кредиторами чи іншими особами; 5) не бути особою, яка визнана відповідними державними органами неплатоспроможною чи банкрутом [3, с. 141].

За такими критеріями встановлені майнові цензи при реалізації громадянами свого пасивного виборчого права на виборах глави держави Малаві (на посаду Президента і першого віце-президента Малаві не може балотуватися особа, яка визнана або іншим чином оголошена банкрутом), ЦАР (главою Центральноафриканської Республіки може бути громадянин країни, який володіє майном, що розташоване на території держави), Аргентини (Президентом Аргентинської Республіки може бути особа, у якої щорічний дохід складає не менше дві тисячі песо золотом або мають місце інші рівноцінні надходження), Нігерії (Президентом Нігерії не може бути обрано особу, яка визнана банкрутом).

Такі ж критерії застосування майнового цензу мають місце при формуванні інших вищих представницьких органів: у Ліберії парламентарієм може балотуватися тільки особа, яка є платником податків; в Аргентинській Республіці сенатором може бути особа, у якої щорічний дохід складає не менше дві тисячі песо золотом або мають місце інші рівноцінні надходження; у Норвегії не можуть балотуватися до представницького органу влади особи, які отримують соціальну допомогу через бідність; у цілому ряді країн (Велика Британія, Йорданія, Кенія, Тайланд, Малайзія, Ірландія, Шрі-Ланка, Мальта тощо) не можуть бути обрані членами парламенту особи, які визнані судом чи іншим способом банкрутом [3, с. 142-143].

Метою запровадження у конституційному праві зарубіжних країн майнового цензу з самого початку його зародження і по сьогоднішній день є економічна та фінансова самодостатність осіб, які мають намір приймати участь у процесах державного будівництва своєї країни, з тим, щоб у них не було спокуси використати свою посаду для власного незаконного збагачення та не було фінансових чи інших боргових зобов'язань перед іншими фізичними чи юридичними особами, а відповідно й залежності від них.

Саме з цією метою сьогодні у цілому ряді зарубіжних країн (загалом це більш як 80 країн світу [4]) має місце такий різновид майнового цензу як грошова (виборча) застава – чітко визначена сума коштів, яка вноситься у безготівковому порядку на спеціальний рахунок кандидатом або політичною партією під час їх реєстрації на виборах.

Так, на президентських виборах у Сінгапурі кандидат у Президенти вносить грошову заставу у розмірі $32 000; у Франція застава для кандидата на посаду глави держави становить близько €2000; в Австрії кандидат на посаду Федерального Президента вносить заставу у розмірі $4 070.

На парламентських виборах грошова застава передбачена законодавством Японії, Вірменії, Південної Кореї, Сінгапуру, Великої Британії та інших країн [5].

В Україні грошова застава застосовується на виборах Президента України, народних депутатів України та місцевих виборах.

Враховуючи архаїчний характер такого майнового цензу, що не сприяє формуванню чеснот відмови від особистого збагачення в політиці, варто було б задуматись над перспективою заміни виборчої застави в нашій країні збиранням списків з підписами виборців на підтримку кандидатів до представницьких органів публічної влади України (як це має місце в Польщі, Грузії, Німеччині) [5]. Таким чином, майновий ценз було б замінено цензом популярності, що є більш репрезентативним критерієм політичної суб'єктності.

Наступним є ***гендерний (статевий) ценз*** – різновид конституційного цензу, за якого право участі у процесах державотворення, в тому числі й формуванні представницьких органів публічної влади, належить тільки особам чоловічої статі і воно не визнається або обмежено визнається за особами жіночої статі.

Починаючи з кінця XIX – початку XX ст. цей ценз поступово скасовувався під впливом емансипації жінок, і сьогодні у світі майже не має країн, які б передбачали гендерний ценз. В числі останніх держав, що надали жінкам виборчі права були арабські країни Кувейт (2005 р.), Об'єднані Арабські Емірати (2006 р.) та Саудівська Аравія (2011 р.).

Звідси можемо констатувати, що гендерний ценз сучасною практикою державного будівництва розглядається як архаїчне явище, яке не відповідає міжнародним правовим стандартам. Більше того, в розвинутих демократичних країнах Конституції доволі часто містять чіткий імператив, що будь-які прямі або непрямі привілеї чи обмеження прав громадян за ознакою статі забороняються чи що виборче право не може бути обмежено за ознакою статі.

Деякі держави в цьому питанні пішли далі і законодавчо гарантують надання жінкам рівних із чоловіками можливостей у громадсько-політичній діяльності через запровадження гендерних квот чи преференцій для жінок з метою їх інтеграції у політику та державотворчі процеси.

Україна також відноситься до числа таких країн. Гендерна квота в нашій країні застосовується відповідно до Законів України «Про політичні партії в Україні», «Про забезпечення рівних прав та

можливостей жінок і чоловіків» та Виборчого кодексу України при формуванні виборчих списків кандидатів у депутати на парламентських і місцевих виборах. Цим переслідується мета забезпечення рівних прав чоловіків і жінок у реалізації їх пасивного виборчого права і саме це стимулює партії до ширшого залучення жінок до активної політичної участі.

Світова практика реалізації механізму гендерних квот буває різною. Наприклад, у Непалі має місце правило, що не менше 5% кандидатів у одномандатних округах повинні бути жінками. В окремих державах існує вимога, згідно якої жінок повинні висувати на «прохідні» місця у списках кандидатів у депутати (Аргентина). Доволі часто політичні партії встановлюють власні неофіційні квоти для жінок – кандидатів на парламентських виборах. Це найбільш поширений механізм забезпечення участі жінок у виборчих кампаніях різних країн (Австрія, Аргентина, Австралія, Велика Британія, Данія, Мексика, Південно-Африканська Республіка, ФРН та інші) [6, с. 245; 7, с. 89-90].

В Україні Виборчий кодекс передбачає, що під час формування загальнодержавного та регіональних виборчих списків партія повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місцях з першого по п'яте, з шостого по десяте і так далі) кожного виборчого списку чоловіків і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі). Проте цей припис не завжди на практиці реалізується. На наш погляд, виправити ситуацію щодо представництва жінок у вітчизняних органах влади може удосконалення нашого законодавства через, по-перше, якісне викладення норм виборчого законодавства про гендерні квоти з тим, щоб не виникали можливості певних маніпуляцій під час їх практичного застосування, про що пишуть окремі науковці [8, с. 56]; по-друге, через надання імперативного характеру приписам щодо виборчих квот. Наразі цього немає, тому партії дозволяють собі не виконувати законодавчі вимоги щодо гендерних квот. Певною мірою цьому посприяла наша судова практика – рішення національних судів приймалися в руслі Роз'яснення ЦВК щодо застосування деяких положень Закону України «Про місцеві вибори» під час реєстрації кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, кандидатів у депутати обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови та старости села, селища, висунутих місцевими організаціями політичних партій на чергових, позачергових та перших місцевих виборах, яке було затверджене Постановою № 362 від 23 вересня 2015 року, і визначило, що недотримання положень вітчизняного законодавства щодо представництва осіб однієї статі у виборчих списках не є підставою для відмови в реєстрації кандидатів у депутати від цих партій.

Законодавцю слід внести зміни до Виборчого кодексу України передбачивши відповідальність партій – учасників виборчих перегонів – за недотримання вимог щодо представництва осіб однієї статі у виборчих списках і недопущення маніпуляцій під час їх практичного застосування.

Прикладом у цьому питанні може слугувати Греція, де рівне відсоткове представництво чоловіків і жінок у списках партій на виборах є обов'язковим (щоправда, тільки на місцевих і регіональних виборах), а списки кандидатів, у яких жінок менше ніж третина, взагалі не реєструються і такі партії не допускаються до виборчої кампанії.

Ценз національності (етнічний ценз) – вид конституційного цензу, за якого право претендувати на отримання посад в органах публічної влади та приймати участь у формуванні представницьких органів державної влади й місцевого самоврядування (реалізуючи своє пасивне виборче право) мають лише громадяни певної національності. Наприклад, згідно Основного закону Туркменістану президентом може бути громадянин Туркменістану з числа туркмен.

Конституція Боснії та Герцеговини передбачає, що Президентатура цієї країни (виконує роль колективного глави держави) складається з трьох членів: одного боснійця та одного хорвата, кожен з яких обирається безпосередньо з території Федерації, та одного серба, що обирається безпосередньо з території Республіки Сербської (ст. V Конституції) [9].

Зазначимо, що зазвичай у сучасній державотворчій практиці ценз національності застосовується у країнах з багатонаціональним складом населення, які мали негативний досвід міжнаціональних конфліктів, з тим, щоб гарантувати участь у процесах державного будівництва представникам різних національностей, які постійно проживають у цій державі

Ще одним дискримінаційним є ***расовий ценз***, згідно з яким право брати участь в управлінні країною, так само як і в керівництві державними справами на будь-якому рівні та приймати участь у формуванні представницьких органів публічної влади мають лише громадяни певної раси. Так, тривалий час такий різновид цензу мав місце в Південно-Африканській Республіці, де його запровадження було частиною політики апартеїду, за якою відбувалася расова сегрегація населення та їх окремого представлення в органах влади. Правом приймати участь в управлінні державою, в тому числі й бути обраним до парламенту мали лише білі особи. Дискримінація в тій чи іншій формі мала місце допоки расовий ценз як і загалом політика апартеїду не були скасовані у державі в 1994 році [3, с. 144-145].

На сьогодні расовий ценз у конституційному праві зарубіжних держав не існує. Він розглядається як антидемократичний і такий, що суперечить загальновизнаним міжнародним правовим стандартам. Розвинуті демократичні країни на рівні своїх конституцій чітко закріплюють, що не може бути привілеїв чи обмежень прав людини за ознаками її раси чи кольору шкіри.

Релігійний ценз – це вид конституційного цензу, за якого право брати участь в управлінні державними справами, обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування мають або не мають особи, які сповідують певну релігію чи релігійні діячі.

Сьогодні релігійний ценз, як правило, більше використовується в країнах Сходу та Азії, де має місце великий вплив релігії на суспільство і процеси державотворення. Внаслідок цього в цілому ряді країн цих регіонів приналежність особи до певної релігії чи духовного сану розглядається як обов'язкова умова реалізації нею свого права брати участь в управлінні країною, так само як і в керівництві державними справами на будь-якому рівні та приймати участь у формуванні представницьких органів публічної влади.

Так, Основний закон Мальдів проголошує, що депутатом парламенту та главою держави може бути обрана лише особа, яка сповідує іслам сунітського напряму. Конституції Афганістану, Алжиру, Пакистану, Тунісу та Сомалі встановлюють, що кандидат на пост Президента повинен бути мусульманином.

У Лівані відповідно до угоди між шиїтською, сунітською та маронітською громадами діє правило, що главою держави може бути обраний громадянин лише з числа християн-маронітів, посаду глави уряду повинен займати мусульманин-суніт, а посаду голови парламенту – мусульманин-шиїт [3, с. 147].

В Ірані кандидати в депутати парламенту повинні сповідувати іслам. Проте в країні конституційно передбачено, що місця в парламенті надаються також представникам релігійних меншин, зокрема, зороастрійці та іудеї мають право вибирати по одному депутату, ассірійці і халдеї вибирають разом одного депутата, вірмени-християни півночі та півдня також вибирають одного депутата.

В окремих країнах приналежність особи до певної релігії чи духовного сану навпаки несе обмеження для неї у реалізації свого права брати участь в управлінні державними справами, обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Наприклад, Конституція М'янми встановлює відсутність активного та пасивного виборчого права у членів релігійних орденів [2].

Конституція Азербайджану встановлює, що релігійні діячі не можуть обиратися депутатами національного парламенту. У Коста-Ріці, Венесуелі та Мексиці не може бути обрано главою держави особу, який має духовний сан. В Італії священики не можуть бути зареєстровані кандидатами у депутати на місцевих виборах [3, с. 147-148].

Незважаючи на те, що запровадження релігійного цензу пов'язано з існуючими в державі традиціями, менталітетом народу цих країн, в той же час відзначимо, що наукова і міжнародна громадськість все частіше сьогодні піднімають питання про його невідповідність міжнародним правовим стандартам і про необхідність якнайшвидшого скасування цього цензу.

Революційний ценз – це вид конституційного цензу, за якого право участі у процесах державного будівництва мають лише особи, які приймали участь у революції, що мала місце в державі, або навпаки для таких осіб право брати участь в управлінні державними справами, обирати і бути обраним до представницьких органів публічної влади обмежується.

У сучасній практиці державотворення революційний ценз застосовується вкрай рідко і він виступає або позитивною реакцією суспільства на революційні події в країні, які мали доленосні наслідки для розвитку держави і суспільства, або навпаки як засторога від участі у таких процесах. Так, у Нікарагуа конституційно закріплено, що не можуть обиратися Президентом Республіки громадяни, які здійснювали чи фінансували державний переворот або змінювали конституційний лад країни і, як наслідок таких дій, займали посади урядових міністрів чи заступників міністрів, або керівні посади в інших гілках влади. Натомість в Алжирі кандидат на посаду глави держави повинен підтвердити участь у революції 1 листопада 1954 року, якщо він народився до липня 1942 року або ж, якщо він народився після липня 1942 року, підтвердити неучасть своїх батьків в актах, які ворожі революції 1 листопада 1954 року [10].

В Україні прикладом введення такого роду цензу є Закон «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року № 1682-VII, який був прийнятий як реакції на дії влади часів президенства В. Януковича. Цим законом проголошено, що «очищення влади (люстрація) – це встановлена Законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. При цьому Законом визначено, що заходи з очищення влади (люстрації) здійснюються щодо членів Кабіне-

ту міністрів, керівників центральних органів виконавчої влади, голів силових відомств, військових посадових осіб та інших посадових та службових осіб (крім виборних посад) органів державної влади, органів місцевого самоврядування і осіб, які претендують на зайняття вище зазначених посад [11]. Правда, на сьогодні Закон України «Про очищення влади» вичерпав термін своєї дії.

Партійний ценз – різновид конституційного цензу, за якого право брати участь в управлінні державними справами і бути обраним до представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування мають або не мають особи, які належать до однієї з політичних партій (в одно- чи двопартійних системах – до правлячої партії).

У зарубіжній практиці рідко зустрічаються країни, в яких повністю заборонена діяльність політичних партій. Сьогодні це країни Перської затоки – Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн, Саудівська Аравія, Катар, Оман та Кувейт. В інших країнах діяльність політичних партій конституційно дозволяється і виходячи з рівня демократичності держави там може впроваджуватися партійний ценз, який, за своєю природою доволі різниться.

Наприклад, в Бразилії діє правило, що право бути обраним до органів публічної влади має лише громадянин Бразилії, який належить до будь-якої політичної партії. Натомість у Сінгапурі навпаки відповідно до Основного закону країни, особа може бути обрана Президентом, якщо вона не є членом будь-якої політичної партії на дату її висування на виборах.

В ряді країн партійний ценз проявляється у тому, що він поширюється як заборона деяким політичним партіям та їх членам приймати участь у процесах державного будівництва. Зокрема ми можемо простежити такий підхід у країнах, що застосовують заборону політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на повалення конституційного ладу та/або порушення суверенітету й територіальної цілісності держави, чи які пропагують комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими. Такого роду обмеження існують в Латвії і Україні.

Також в Україні встановлено обмеження щодо партійного членства низці посадових осіб державного апарату – згідно Закону «Про політичні партії в Україні» членами політичних партій не можуть бути судді, прокурори, поліцейські, співробітники Служби безпеки України, військовослужбовці тощо.

Висновок. Завершуючи дослідження дискримінаційних цензів, можемо відзначити, що вони продовжують мати місце в сучасному світі через різного роду неоінтерпретації, коли такого роду цензи розглядаються як особливості цивілізаційного характеру розвитку тієї чи іншої держави і суспільства з урахуванням їх політичних, соціальних, культурних та правових традицій.

Україна детально вивчила зарубіжний досвід щодо конституційно-правового регулювання дискримінаційних цензів та на національному рівні намагається не допустити впровадження тих з них, які не відповідають міжнародним правовим стандартам, традиціям національного державотворення та менталітету українського народу.

В той же час відзначимо, що з метою подальшого формування нашої країни як демократичної, правової, соціальної держави, належної реалізації громадянами України своїх конституційних прав брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування, варто удосконалити чинне вітчизняне законодавство у цій сфері через:

а) заміну виборчої (грошової) застави для кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування підписними листами на підтримку кандидатів або поєднання грошової застави і підписів виборців на підтримку кандидатів для того, щоб у кандидатів до представницьких органів публічної влади було право вибору, який варіант для них зручніший та вигідніший;

б) реалізацію гендерного цензу в Україні – представництва жінок у вітчизняних органах влади через, по-перше, якісне викладення норм виборчого законодавства про гендерні квоти з тим, щоб не виникали можливості певних маніпуляцій під час їх практичного застосування; по-друге, через надання імперативного характеру приписам щодо виборчих квот; по-третє, передбачення відповідальність партій – учасників виборчих перегонів – за недотримання вимог щодо представництва осіб однієї статі у виборчих списках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глиняний І.В. Виборчі цензи: конституційно-правове дослідження: Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2023. 211 с.
2. Constitution of Myanmar 2008 (rev. 2015). Constitute Project. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Myanmar_2015?lang=en.

3. Нестерович В.Ф. Види виборчих цензів: зарубіжна та українська практика. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/10.pdf.
4. Грошова застава. чи полегшив виборчий кодекс доступ кандидатів та партій до участі в місцевих виборах? URL: https://cedem.org.ua/analytics/zastava-mistsevi-vybory.
5. Хаврат М., Шевченко Т. Застава на загальнодержавних виборах: український та міжнародний досвід. URL: https://cedem.org.ua/analytics/zastava-na-zagalnoderzhavnyh-vyborah-ukrayinskyj-ta-mizhnarodnyj-dosvid-analitychna-zapyska.
6. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика: Навчальний посібник. Харків: ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2008. 636 с.
7. Марцеляк О.В., Марцеляк С.М. Правова природа та види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 33. Т. 1. С. 79–93. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.33-1.pdf.
8. Лабенська Л.Л., Татарінов В.І. Регламентація виборчих цензів під час формування органів місцевого самоврядування: історія та сучасність. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 53–56. URL: http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-uncategorised/142-9-2021.
9. Constitution of Bosnia and Herzegovina 1995 (rev. 2009). Constitute Project. URL: www.constituteproject.org/constitution/Bosnia_Herzegovina_2009?lang=en. (дата звернення: 02.10.2025).
10. Constitution of Algeria 1989 (reinst. 1996, rev. 2016). Constitute Project. URL: www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2016?lang=en (дата звернення: 13.10.2025).
11. Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 року № 1682-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. Ст. 2041. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text.

УДК 342.9:349.44
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.29

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Міщук І.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри конституційного права
та галузевих дисциплін,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-1491-161X

Міщук І.В. Конституційно-правові засади реалізації повноважень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин в Україні.

У статті здійснено комплексне дослідження конституційно-правових засад реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування в Україні. Автор акцентує, що вихідним орієнтиром правового регулювання є положення Конституції України (статті 13, 19, 142, 143), які закріплюють право власності українського народу на землю, гарантують громадам можливість володіння, користування й розпорядження земельними ресурсами та визначають межі їхньої компетенції. Особлива увага приділена Рішенню Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення частини першої статті 143 Конституції України, норм Земельного кодексу та Кодексу адміністративного судочинства, де підкреслено, що органи місцевого самоврядування у земельній сфері діють як суб'єкти владних повноважень.

Автор наголошує, що правовий статус органів місцевого самоврядування у сфері управління землями ґрунтується на Конституції, Земельному кодексі, Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», Законі «Про охорону земель» та спеціальному законодавстві. Виокремлено значення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» («Земельної Конституції»), який започаткував децентралізовану модель управління, надав громадам розширені повноваження щодо земель за межами населених пунктів, закріпив дворівневу систему контролю та цифрові механізми землеустрою.

У роботі також акцентовано на проблемах: неузгодженості законодавства, відсутності виконавчих органів обласних і районних рад, бюджетних обмеженнях та загрозах воєнного стану. У цьому контексті аналізується законопроєкт №4298, що передбачає трансформацію місцевих державних адміністрацій у органи префектурного типу з контрольними функціями за європейськими зразками.

Зроблено висновок, що земельні повноваження органів місцевого самоврядування є матеріальною основою розвитку громад і механізмом реалізації принципу народовладдя. Автор підкреслює, що їх розвиток є визначальним для завершення децентралізаційної реформи, зміцнення автономії громад, усунення правової невизначеності та утвердження України як демократичної, правової держави в європейському правовому просторі.

Ключові слова: Територіальна громада, місцеве самоврядування, комунальна власність, воєнний стан, військові адміністрації, управління земельними ресурсами, європейська інтеграція, демократія, децентралізація.

Mishchuk I.V. Constitutional and legal principles of the exercise of powers of local self-government bodies in the field of land relations in Ukraine.

The article presents a comprehensive study of the constitutional and legal principles of the implementation of land powers by local self-government bodies in Ukraine. The author emphasizes that the initial reference point for legal regulation is the provisions of the Constitution of Ukraine (Articles 13, 19, 142, 143), which establish the right of ownership of the Ukrainian people to land, guarantee communities the opportunity to own, use and dispose of land resources and determine the boundaries of their competence. Particular attention is paid to the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Administrative Court of Ukraine regarding the official interpretation of part one of Article 143 of the Constitution of Ukraine, the norms of the Land

Code and the Code of Administrative Procedure, which emphasizes that local self-government bodies in the land sphere act as subjects of power.

The author emphasizes that the legal status of local self-government bodies in the field of land management is based on the Constitution, the Land Code, the Law "On Local Self-Government in Ukraine", the Law "On Land Protection" and special legislation. The significance of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Management System and Deregulation in the Field of Land Relations" ("Land Constitution") is highlighted, which initiated a decentralized management model, granted communities expanded powers regarding lands outside settlements, and established a two-tier control system and digital land management mechanisms.

The paper also focuses on the problems of: inconsistency of legislation, lack of executive bodies of regional and district councils, budget restrictions and threats of martial law. In this context, draft law No. 4298 is analyzed, which provides for the transformation of local state administrations into prefectural-type bodies with control functions according to European models.

It is concluded that the land powers of local government bodies are the material basis of community development and a mechanism for implementing the principle of democracy. The author emphasizes that their development is crucial for completing the decentralization reform, strengthening the autonomy of communities, eliminating legal uncertainty and establishing Ukraine as a democratic, legal state in the European legal space.

Key words: Territorial community, local self-government, communal property, martial law, military administrations, land management, European integration, democracy, decentralization.

Постановка проблеми. Земельні відносини є однією з найскладніших і водночас найважливіших сфер суспільного життя, адже земля виступає базовим ресурсом економічного розвитку, матеріальною основою місцевого самоврядування та засобом задоволення публічних потреб громад. Конституція України закріплює право власності народу на землю та гарантує громадам можливість реалізовувати повноваження щодо володіння, користування й розпорядження нею. Водночас практика свідчить про численні проблеми правового, організаційного та інституційного характеру.

Децентралізація розширила компетенцію органів місцевого самоврядування, зокрема щодо управління землями за межами населених пунктів. Проте залишаються невирішеними питання розмежування повноважень із державними органами, усунення колізій у законодавстві, забезпечення прозорості та підзвітності рішень. Ускладнює ситуацію недостатність конституційно-правових гарантій ефективного використання та охорони земель, що створює передумови для зловживань і корупційних ризиків.

У цьому контексті актуалізується потреба в науковому аналізі конституційно-правових засад реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування з метою виявлення проблем та вироблення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання.

Метою дослідження є з'ясування змісту та особливостей конституційно-правових засад реалізації повноважень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин в Україні, виявлення проблем у механізмі їх правового забезпечення, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення правового регулювання з метою підвищення ефективності управління земельними ресурсами територіальних громад.

Стан опрацювання проблеми. Сучасна правова наука приділяє значну увагу дослідженню місцевого самоврядування як форми реалізації публічної влади та механізму забезпечення прав і свобод громадян. У цьому контексті особливе місце займає вивчення земельних відносин, оскільки земля є не лише економічним ресурсом, а й правовою категорією, що визначає матеріальну основу діяльності територіальних громад. Наукові підходи зосереджені навколо питань організації системи місцевого самоврядування, його правових гарантій, а також співвідношення державних та комунальних інтересів у сфері управління земельними ресурсами.

Окремо слід відзначити позицію Микулець В.Ю., який підкреслює, що тема ефективної реалізації норм земельного права у діяльності органів місцевого самоврядування є однією з найактуальніших як для муніципальних влад, так і для українських правознавців. Дослідник звертає увагу на тенденцію розширення повноважень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, що зумовлено активною позицією територіальних громад, євроінтеграційними процесами та викликами, спричиненими російсько-українською війною. Разом із тим, на практиці існує низка проблем: колізії при передачі земель у користування, прогалини у правовому регулюванні договорів оренди чи відчуження земельних ділянок, неунормованість порядку вирішення спорів у сфері землеустрою та реєстрації прав, слабке правове забезпечення контролю за охороною земель, а також неузгодженість взаємодії органів місцевого самоврядування з фіскальними органами у питаннях сплати земельних платежів [1].

Питання конституційних засад права власності на землю територіальних громад нині є предметом активних наукових дискусій, оскільки саме вони визначають баланс між загальнодержавними та місцевими інтересами у сфері землекористування. Досліджуючи конституційні засади права власності на землю територіальних громад, Правдюк А.Л. зазначає, що хоча основні принципи земельних відносин задекларовані у Конституції України, їх реалізація є неповною. Тривалий час територіальні громади були позбавлені можливості розпоряджатися землями за межами населених пунктів, що істотно обмежувало їхнє конституційне право на землю. Лише внаслідок земельної реформи останніх років було прийнято низку важливих нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення повноцінної реалізації цих прав, однак ключовим чинником залишається належне втілення конституційних положень у галузевому законодавстві та практиці його застосування [2].

Актуальність вивчення теми зумовлюється тим, що земельні ресурси безпосередньо впливають на розвиток територіальних громад, формують фінансову основу їхньої діяльності та визначають перспективи місцевого розвитку. Умови воєнного стану, посилення потреби у раціональному використанні землі, зростання ролі місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення ще більше підкреслюють необхідність поглибленого дослідження конституційно-правових засад реалізації земельних повноважень.

Виклад основного матеріалу. Концептуальною базою реалізації права власності на землю територіальних громад виступає Конституція України. Так, у статті 13 Основного Закону закріплено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу. При цьому від імені народу відповідні права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією [3]. Закріплення такого положення зумовлює потребу у балансуванні загальнонаціональних і локальних інтересів: держава покликана забезпечити стратегічний контроль за використанням земельних ресурсів, водночас територіальні громади мають реальні потреби та інтереси щодо їх безпосереднього використання й управління.

Акумулюючим принципом для реалізації конституційно-правових засад управління земельними ресурсами виступає стаття 19 Конституції України, яка закріплює загальний правовий порядок, відповідно до якого ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані діяти лише у межах своїх повноважень і способом, визначеним Конституцією та законами України [3].

У цьому контексті особливої ваги набуває стаття 142 Конституції України, яка визначає матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування. До неї віднесено рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, а також земля і природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад сіл, селищ, міст та районів у містах. Водночас наголошується і на значенні об'єктів спільної власності, які знаходяться в управлінні районних та обласних рад [3]. Таке конституційне положення підкреслює, що земля не лише є економічною цінністю, а й формує основу фінансової самостійності територіальних громад, створюючи матеріальний базис для здійснення їхніх повноважень.

Продовжуючи дослідження конституційно-правових засад повноважень органів місцевого самоврядування, вважаємо за необхідне звернути увагу на Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України. У цьому рішенні Конституційний Суд сформулював принципову правову позицію, відповідно до якої органи місцевого самоврядування, вирішуючи інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції, діють як суб'єкти владних повноважень. Це безпосередньо стосується й земельної сфери, оскільки повноваження рад щодо розпорядження землями територіальних громад, передачі їх у власність чи користування, а також вилучення земельних ділянок кваліфіковані Судом як реалізація владно-управлінських функцій [4]. З огляду на вказане, рішення Конституційного Суду має концептуальне значення для правозастосовної практики. По-перше, воно підтвердило публічно-правовий характер діяльності органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, що забезпечує передбачуваність та стабільність їх рішень. По-друге, було чітко визначено механізм судового захисту порушених прав фізичних та юридичних осіб, які можуть оскаржувати відповідні рішення чи дії рад в адміністративному судочинстві. По-третє, Суд підкреслив обов'язковість актів органів місцевого самоврядування на території їхньої дії, що посилює їхню роль як суб'єктів владних повноважень.

Водночас необхідно розуміти, що повноваження органів місцевого самоврядування у сфері розпорядження землями та охорони земельних ресурсів не можуть бути зведені до норм одного нормативно-правового акта. Вони становлять результат системного поєднання конституційних положень

та положень галузевого законодавства. Так, стаття 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає право комунальної власності територіальних громад на землю, природні ресурси та інші об'єкти (її доповнює і конкретизує саме, а стаття 33 конкретизує як власні, так і делеговані повноваження виконавчих органів рад у сфері регулювання земельних відносин та охорони довкілля (зокрема, підготовка пропозицій щодо встановлення ставок земельного податку, організація землеустрою, здійснення контролю за використанням та охороною земель, погодження клопотань про спеціальне використання природних ресурсів тощо) [5].

У свою чергу, Земельний кодекс України у статті 12 деталізує компетенцію сільських, селищних і міських рад та їх виконавчих органів у галузі земельних відносин, наділяючи їх правом розпорядження землями комунальної власності, передання земельних ділянок у власність чи користування, їх вилучення, обмеження використання земель та вирішення земельних спорів [6]. Окремий блок нормативного регулювання забезпечує Закон України «Про охорону земель», який у статтях 10-12 визначає повноваження рад різних рівнів у сфері охорони земель, акцентуючи на організації землеустрою, затвердженні відповідної документації та економічному стимулюванні раціонального використання земель [7].

Тому, правовий статус органів місцевого самоврядування у земельній сфері базується на комплексі актів - Конституції України, Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», Земельному кодексі України, Законі «Про охорону земель» та інших нормативно-правових актах. Саме їхнє узгоджене застосування формує реальний обсяг владно-управлінських функцій органів місцевого самоврядування і дозволяє забезпечити належне поєднання державних та місцевих інтересів у сфері використання та охорони земель.

У своєму дослідженні І.В. Заїка слушно акцентує увагу на тому, що контроль за використанням та охороною земель є однією з ключових сфер реалізації повноважень органів місцевого самоврядування. Відповідно до статті 187 Земельного кодексу України та статті 6-1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» виконавчі органи сільських, селищних, міських рад уповноважені здійснювати контроль за дотриманням вимог земельного законодавства. Зокрема, до їхніх функцій належить ініціювання приведення у відповідність рішень з питань земельних відносин, припинення будівництва об'єктів у разі виявлення порушень, звернення до суду з позовами щодо відшкодування шкоди або повернення самовільно зайнятих земельних ділянок, а також інші дії, передбачені законом. Водночас, як справедливо підкреслює науковець, на загальнодержавному рівні відсутній нормативно-правовий акт, який би визначав єдину систему та стандартизував функції і повноваження органів місцевого самоврядування у сфері державного контролю за використанням земель. У практиці ж фактична реалізація контрольних функцій відбувається через локальні нормативні акти органів місцевого самоврядування, що мають обмежений характер і не можуть повноцінно виконувати функцію державного контролю [8].

Окремої уваги потребує питання збору та систематизації інформації про землевласників і землекористувачів, результати перевірок, застосовані санкції та заходи усунення порушень. Запровадження єдиної бази даних на рівні територіальних громад підвищило б ефективність контролю та сприяло б належному моніторингу стану земельних ресурсів [8]. Таким чином, посилення конституційно-правового регулювання у сфері контролю за використанням земель є невід'ємною умовою зміцнення правової основи земельних відносин та підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування.

Дехтяренко Ю., аналізуючи новели законодавства у сфері земельних відносин, слушно акцентує увагу на визначальній ролі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин», який у науковій літературі та практиці отримав назву «Земельна Конституція». Масштабність і комплексність цього нормативного акта полягає не лише у кількості змін до чотирьох кодексів та двадцяти двох законів, а й у його концептуальному спрямуванні: від централізованої моделі управління землями – до децентралізованої, де ключові управлінські та контрольні функції передаються безпосередньо територіальним громадам. Запровадження дворівневої системи контролю, закріплення права органів місцевого самоврядування розпоряджатися землями за межами населених пунктів, можливість самостійно змінювати цільове призначення земельних ділянок, а також упровадження цифрових інструментів у сфері землеустрою істотно підвищують правову визначеність та відкритість земельних відносин [9].

Наукове значення аналізованих новел полягає у тому, що вони формують нову конституційно-правову модель земельних повноважень органів місцевого самоврядування, де громади постають як суб'єкти не лише користування, а й управління земельними ресурсами, відповідальні за їх раціональне використання й охорону. Ми цілком поділяємо позицію Дехтяренка Ю. та вважаємо, що прийняті законодавчі зміни є системоутворюючим кроком у становленні реальної земельної

децентралізації, оскільки саме вони забезпечують практичну реалізацію конституційних принципів самостійності та повноти повноважень місцевого самоврядування. Такий підхід дозволяє розглядати територіальну громаду як первинного носія публічної влади у сфері земельних відносин, що відповідає демократичним засадам розвитку України та підвищує ефективність управління ресурсами в інтересах населення.

Важливим аспектом дослідження є чітке розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та органами державної влади. Це питання має подвійний вимір. З одного боку, у контексті євроінтеграційних процесів Україна повинна забезпечити відповідність своїх інституційних механізмів стандартам Європейської хартії місцевого самоврядування [10], що передбачає надання органам місцевого самоврядування достатньої компетенції для самостійного вирішення питань місцевого значення. З іншого боку, в умовах воєнного стану виникає потреба у тимчасовому перерозподілі владних функцій, що зумовлює активізацію діяльності військових адміністрацій, які частково перебирають на себе функції органів місцевого самоврядування.

Показовим у цьому контексті є Висновок Центру експертизи з питань доброго врядування Ради Європи щодо «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» (м. Страсбург, 3 грудня 2024 р., CEMG/PAD(2024)6). У документі наголошується, що попри досягнення у фінансовій децентралізації та передачі громадам значних земельних ресурсів (зокрема 2306,44 тис. га земель сільськогосподарського призначення), залишаються невирішеними ключові виклики. Серед них: відсутність виконавчих органів у районних та обласних рад, нечіткість ролі районів, бюджетні обмеження, дефіцит юридичних повноважень у сфері управління земельними ресурсами, а також загрози, пов’язані з воєнним станом і запровадженням військових адміністрацій. Окремо підкреслюється, що військові адміністрації, хоч і можуть бути виправданим тимчасовим інструментом, водночас становлять відступ від принципів Європейської хартії місцевого самоврядування. Це може мати довгострокові наслідки для процесу децентралізації, якщо їх функціонування не буде чітко врегульоване і обмежене у часі [11].

Хочеться зазначити, що реформа децентралізації, яка стартувала у 2014 році, дійсно, стала однією з найуспішніших в історії України, однак її завершення потребує вдосконалення інституційної архітектури, насамперед у сфері нагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування (ОМС). Відсутність уповноваженого органу, попри вимоги Конституції України та Європейської хартії місцевого самоврядуванняр [12], створює ризики відокремлення місцевої влади від державної політики, що особливо небезпечно в умовах воєнного стану та існування військових адміністрацій. Україна залишається єдиною європейською державою без чіткої системи контролю за актами ОМС.

У європейських країнах такі механізми функціонують давно: у Франції та Італії це префекти, у Польщі - воєводи та рахункові палати, у Німеччині - районні управління, у Швеції - національні агентства. Їхня діяльність не обмежується фіксацією порушень, а включає превентивні заходи, роз’яснення процедур і право зупиняти чи скасовувати незаконні рішення. Центральним кроком до вирішення проблеми виступає законопроєкт № 4298, що передбачає трансформацію місцевих державних адміністрацій в органи префектурного типу. Нова модель базується на поділі контрольних і санкційних функцій між адміністраціями та судами, що відповідає європейським практикам і зменшує ризики зловживань. Водночас потребують уточнення питання балансу повноважень між рівнями адміністрацій, процедури призначення їх керівників і строки реалізації реформи. Відкладення впровадження нагляду до завершення воєнного стану може мати негативні наслідки для стабільності місцевого управління [12].

Ми вважаємо, що створення дієвої системи нагляду є не лише умовою європейської інтеграції, а й ключовим елементом конституційно-правової структури земельних повноважень. Забезпечення законності у сфері використання та розпорядження землею напряму впливає на ефективність місцевого самоврядування та довіру громадян. Запровадження прозорих, превентивних і збалансованих механізмів контролю дозволить завершити децентралізацію та утвердити нову модель взаємодії державної влади й ОМС, де земельні повноваження виступатимуть системоутворюючим чинником у розвитку місцевої демократії та інтеграції України в ЄС.

Висновки. Конституційно-правові засади земельних повноважень органів місцевого самоврядування засвідчують, що земля є не лише матеріальним ресурсом громад, а й базовим елементом їхньої автономії та політичної самостійності, оскільки через механізми управління земельними ресурсами забезпечується наповнення місцевих бюджетів, підвищення інвестиційної привабливості територій і створення умов для сталого розвитку. Саме цим земельні повноваження відрізняються від інших напрямів місцевого врядування, адже вони поєднують матеріальну основу з реалізацією конституційного принципу народовладдя.

Подальший розвиток цієї сфери визначає завершення процесу децентралізації та консолідацію української державності, адже чітке врегулювання структури земельних відносин здатне усунути

прогалини у компетенції різних рівнів влади, знизити ризики правової невизначеності та посилити довіру громадян до рішень органів місцевого самоврядування, роблячи земельні повноваження стратегічним чинником не лише ефективності місцевої демократії, а й інтеграції України у європейський правовий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Микулець В. Реалізація норм земельного права у діяльності органів місцевого самоврядування: стан і проблеми*. Наукові перспективи*. 2025. № 7(61). DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-7(61)-906-916.
2. Правдюк А.Л. конституційні засади права власності на землю територіальних громад. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 4. С. 136–138. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/31.
3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення 27.09.25).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України: Рішення Конституційного Суду України від 01.04.2010 № 10-рп/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-10#Text (дата звернення 27.09.25).
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР: станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення 27.09.25).
6. Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III: станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення 27.09.25).
7. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text (дата звернення 27.09.25).
8. Заїка І.В. Публічно-управлінські функції органів місцевого самоврядування у здійсненні державного контролю за використанням земель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 281–283. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/65.
9. Дехтяренко Ю. Регулювання земельних відносин в Україні: воєнний стан та післявоєнний період. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Державне управління. 2023. Т. 18, № 2. С. 31–37. DOI: https://doi.org/10.17721/2616-9193.2023/18-5/14.
10. Європейська хартія місцевого самоврядування: Хартія Ради Європи від 15.10.198: станом на 16 листоп. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення 27.09.25).
11. Висновок щодо «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». URL: https://rm.coe.int/cemg-pad-2024-6-ua-reform-concept-ukr-final/1680b2b51a (дата звернення 27.09.25).
12. Україна – єдина держава в Європі без контролю за законністю рішень місцевої влади. Projects. URL: https://projects.liga.net/control_over_the_legality_of_local_government_ decisions (дата звернення 27.09.25).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.30

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: РЕГУЛЮВАННЯ, РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ЗАХИСТУ

Олійник О.В.,
студент 4 групи 2 курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти,
денної форми навчання,
Навчально-наукового інституту права,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0000-0000-0000

Олійник О.В, Альтернативна (невійськова) служба в умовах правового режиму воєнного стану: регулювання, реалізація та захист.

Окреслюється загальний підхід до розуміння права особи на альтернативну (невійськову) службу через призму доктринального плюралізму. Піднімається питання щодо співвідношення між військовим обов'язком та обов'язком захисту Вітчизни. Досліджується питання заміни військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою у розрізі поточного стану вітчизняного нормативного регулювання. Акцентується увага на проблематиці реалізації такого права в умовах правового режиму воєнного стану у зв'язку із неузгодженістю положень Конституції України, Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» та Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу». Проведено аналіз суперечності між правовими поняттями, якими оперує законодавець та яка виникла, зокрема у зв'язку із відсутністю єдності щодо розуміння співвідношення між поняттями «військовий обов'язок», «військова служба» та «альтернативна (невійськова) служба». Здійснюється всебічний аналіз висновку Венеціанської комісії щодо права особи на заміну військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою, наданого як *amicus curiae* за запитом Конституційного Суду України у межах конституційного провадження. Додатково проаналізовано суперечливу практику національних судів, зокрема рішень Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду та рішень першої та другої інстанції, що при використанні ідентичної аргументації доходять зовсім інших висновків. Проведено аналіз низки рішень Європейського суду з прав людини щодо захисту права особи на альтернативну (невійськову) службу у розрізі статті 9 Конвенції про захист права і основоположних свобод людини, зокрема «Адян та інші проти Вірменії», «Баятян проти Вірменії», «Телятніков проти Литви» та інші. Здійснено загальний огляд підзаконних нормативних актів, що регулюють суміжні правовідносини. Здійснено критичний аналіз законодавчої ініціативи, спрямованої на виправлення правової колізії. Пошук актуальних шляхів подолання практичних перешкод у реалізації вищезгаданого права, заснованих на результатах проведеного аналізу.

Ключові слова: альтернативна (невійськова) служба, військовий обов'язок, конституційний обов'язок, свобода совісті, релігійні переконання, правовий режим воєнного стану.

Oliinyk O.V. Alternative (non-military) service under the legal regime of martial law: regulation, implementation and protection.

A general approach to understanding an individual's right to alternative (non-military) service is outlined through the prism of doctrinal pluralism. The issue of the correlation between the military duty and the duty to defend the Homeland is addressed. The article examines the substitution of military duty with alternative (non-military) service in the context of the current state of domestic normative regulation. Attention is drawn to the challenges of exercising this right under the legal regime of martial law, arising from inconsistencies between the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service," and the Law of Ukraine "On Alternative (Non-Military) Service." An analysis is conducted of the contradictions among the legal concepts employed by the legislator, which have emerged, in particular due to the absence of a unified understanding of the relationship between the notions of "military duty", "military service", and "alternative (non-military) service." A comprehensive analysis is undertaken of the Venice Commission's opinion regarding the individual's right to substitute military duty with alternative (non-military) service, provided as *amicus curiae* at the request of the Constitutional Court of Ukraine within constitutional proceedings. Additionally, the contradictory practice of national courts is examined, including decisions of the Criminal Cassation Court within the Supreme Court, as well as first- and second-instance judgments, which, despite relying

on identical lines of reasoning, reach entirely different conclusions. An analysis is also carried out of a series of judgments of the European Court of Human Rights concerning the protection of the right to alternative (non-military) service under Article 9 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, including *Adyan and Others v. Armenia*, *Bayatyan v. Armenia*, *Teliatnikov v. Lithuania*, among others. A general review of subordinate normative acts regulating related legal relations is provided. A critical assessment is offered of the legislative initiative aimed at resolving the existing legal conflict. Based on the results of the analysis, potential contemporary approaches to overcoming practical obstacles in the implementation of the aforementioned right are seeked.

Key words: alternative (non-military) service, military duty, constitutional duty, freedom of conscience, religious convictions, legal regime of martial law.

Постановка проблеми. Реалізація та захист прав і свобод людини є одним із найбільш важливих інститутів правового життя суспільства, в тому числі в умовах правового режиму воєнного стану. Це є достатньою підставою для розгляду цього інституту як окремого об'єкта дослідження, предметом якого буде проблематика реалізації та захисту права на альтернативну (невійськову) службу (далі – альтернативна служба).

Частина четверта статті 35 Конституції України (далі – КУ) передбачає, що, у разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною службою [1]. Попри той факт, що це положення не зазнавало змін з моменту прийняття КУ, питання альтернативної служби неодноразово ставало і донині залишається предметом широких дискусій.

Стан наукового дослідження. Праву на альтернативну службу та окремим його теоретико-правовим аспектам було присвячено пристойну кількість наукових праць таких вчених, як Вандьо С.Р., Братковський В., Селіванов А.О., Ярмол Л.В., Григоренко Є.І., Коломоєць Т.О., Битяк Ю.П., Летнянчин Л.І. та інші.

Така підвищена увага до цієї тематики пояснюється рядом причин, серед яких найбільш помітною є недосконалість та неузгодженість нормативного матеріалу щодо закріплення права на альтернативну службу та регламентації порядку її проходження. Говорячи про реалізацію цього права в реаліях повномасштабного вторгнення, можемо стверджувати, що існує низка юридичних та фактичних перешкод щодо його реалізації та захисту. Підтвердженням цього може слугувати окрема згадка про таке право у щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році, яка була взята до відома постановою Верховної Ради України № 4408-IX від 01 травня 2025 року [2]. Зокрема, у пункті 4.3 розділу 4 цієї щорічної доповіді зазначається, що зросла кількість звернень від громадян та релігійних громад України, зокрема з інших країн щодо сприяння у забезпеченні гарантованого статтею 35 КУ та міжнародними договорами права їх вірян на заміну військової служби альтернативною службою [3, с. 86].

Мета дослідження. Метою цієї статті є з'ясування правової природи права на альтернативну службу, демонстрація та розв'язання очевидних протиріч у чинному законодавстві, ґрунтовний аналіз міжнародної та національної практики щодо захисту та реалізації такого права, пошук шляхів удосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалось вище, виконання військового обов'язку має бути замінене альтернативною службою з мотивів релігійних переконань. Однак серед науковців вже на цьому етапі немає єдності у підході: особа має право на альтернативну службу чи особа має право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою.

Одна частина науковців логічно обстоює позицію, що особа має право саме на проходження альтернативної служби, оскільки це право тісно пов'язане із правом на свободу світогляду та віросповідання. Крім того, за відсутності права на свободу віросповідання важко стверджувати про доцільність існування альтернативної служби взагалі.

Інша частина наукової спільноти глибоко переконана, що особа має право на заміну військового обов'язку альтернативною службою, оскільки, як цитувалось вище, в КУ проголошується право на заміну військової служби альтернативною, а не право на альтернативну службу [4, с. 41]. Хоча конструкція «право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою» використовується у частині четвертій статті 1 ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу» № 2232-XII від 25 березня 1992 року (далі – Закон № 2232-XII) [5], дозволимо собі не погодитись із цією позицією, системно проаналізувавши статтю 2 ЗУ «Про альтернативну (невійськову) службу» № 1975-XII від 12 грудня 1991 року (далі – Закон № 1975-XII) [6] у поєднанні із статтею 35 КУ, статтею 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) [7], а також статтею 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (далі – МПГПП) [8].

Переходячи від суто теоретичної проблеми, наголосимо на двох суттєвих недоліках регулювання альтернативної служби, які з першого погляду мають виключно теоретичну цінність, однак саме неналежне їх усвідомлення породило цю проблематику.

Першим моментом є те, що в умовах сьогодення законотворець до певної міри нівелює колізію, притаманну довоєнному законодавству України, в основі якої лежить помилкове ототожнення військового обов'язку та обов'язку захисту Вітчизни, про що вже неодноразово зазначалося в національній правовій доктрині [9]. Одна з позицій полягає у тому, що військовий обов'язок, передбачений частиною четвертою статті 35 КУ, є змістовно ширшим, ніж обов'язок захисту Вітчизни, передбачений статтею 65 КУ.

Інша позиція своєю основою має думку, зокрема Летнянчина Л.І., який зауважує, що конституційні обов'язки із захисту Вітчизни і щодо відбування військової служби є різними, оскільки вони здійснюються в різних правовідносинах [10]. Попри те, що частиною другою статті 65 КУ передбачено проходження військової служби, цілком реально стверджувати про широкий зміст обов'язку захисту Вітчизни, який не обмежується самим лише проходженням військової служби.

Другим та ключовим недоліком є співвідношення понять «військового обов'язку», «військової служби», «строкової військової служби» та «альтернативної служби» через призму наступних законодавчих положень.

У відповідності до статті 35 КУ Преамбула Закону № 1975-XII передбачає, що цей Закон визначає організаційно-правові засади альтернативної служби, якою відповідно до КУ має бути замінене виконання військового обов'язку, якщо його виконання суперечить релігійним переконанням громадянина. Стаття 1 Закону № 1975-XII передбачає, що альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. Відповідно до статті 2 Закону № 1975-XII, право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Як бачимо, законодавець в межах Закону № 1975-XII жонглює цими поняттями, при цьому не враховуючи їх реальне змістовне наповнення, яке визначено у Законі № 2232-XII. Так, згідно з абзацом п'ятим частини третьої статті 1 Закону № 2232-XII, військовий обов'язок поміж усього іншого включає проходження військової служби. Відповідно до абзацу другого частини шостої статті 2 Закону № 2232-XII (у редакції до 18.05.2024 року), видом військової служби є строкова військова служба. Із наведеного вище випливає, що поняття перебувають у такій взаємозалежності: однією із складових військового обов'язку є проходження військової служби (проміжна категорія), видом якої є строкова військова служба. При цьому, стаття 1 Закону № 1975-XII констатує, що альтернативна служба замінює не виконання військового обов'язку, що відповідало б положенням КУ, а лише окремого її аспекту – проходження строкової військової служби. Попри той факт, що чинна редакція Закону № 1975-XII не відповідає змінам, які були внесені Законом № 3633-IX від 11 квітня 2024 року [11], та продовжує оперувати поняттям «строкової військової служби», деякі колеги висловлюють думку, що цей документ (тобто, Закон № 1975-XII) регламентує альтернативну службу під час строкової військової служби [12], а не замість неї, аргументуючи це мирним часом. Однак, на наше глибоке переконання, цей аргумент не витримує об'єктивної критики, оскільки це ніяким чином не вирішує ані суперечності частини першої статті 1 Закону № 1975-XII з положенням частини четвертої статті 35 КУ, ані узгоджується із співвідношенням визначеного законодавством змісту понять «військовий обов'язок», «військова служба», «строкова військова служба» та «альтернативна служба». Виникнення такого аргументу може бути пов'язано лише з тим, що у мирний час для пересічних громадян «основним» видом військової служби була строкова військова служба, крім кадрових військовослужбовців та курсантів, тому заміну строкової військової служби можна було розглядати як заміну «звуженої» військової служби, однак це в будь-якому випадку не вирішує окреслену вище правову проблему.

Звідси випливає, що в умовах воєнного стану особа має «законні очікування», що виконання військового обов'язку, який включає у себе проходження військової служби (у тому числі за призовом), може бути замінене альтернативною службою. Однак у зв'язку з недотриманням законодавцем принципу *res judicata* особа вимушена стикатись з тим, що положення Закону № 1975-XII не відповідають КУ, а її право на альтернативну службу не може бути ані реалізовано, ані захищено належним чином з огляду на об'єктивні законодавчі колізії.

Зафіксувавши позицію, що альтернативна служба має замінювати здійснення військового обов'язку, а не окремого її аспекту, зазначимо, що згідно з статтею 21 КУ, таке право на альтернативну службу є непорушним. Проте такого одностайного висновку не можна дійти, проаналізувавши практику національних судів. Останніми у процесі здійснення правосуддя було сформовано дві діаметрально протилежні позиції щодо захисту цього права.

Перша позиція чітко передбачає, що релігійні переконання не можуть бути підставою для невиконання особою обов'язку захищати Вітчизну. Так, постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду (далі – ККС ВС) у справі № 344/12021/22 від 02 травня 2024 року [13] започаткувала підхід, згідно з яким особа не може реалізувати своє право на альтернативну службу під час мобілізації. У цій постанові було зазначено, що заміна виконання військового обов'язку альтернативною службою є конституційною гарантією. Також ККС ВС зазначив, що можливість здійснення права на сумлінну відмову від військової служби не обмежується членством у зареєстрованих релігійних організаціях, зміст віровчення яких передбачає безумовну неприпустимість такої служби, носіння та використання зброї. Дійсно, право на свободу віросповідання має як зовнішній, так і внутрішній аспекти, й об`єднання з іншими людьми у релігійні організації як соціальні структури є лише однією з альтернативно можливих форм його зовнішнього вираження. Проте відмовляючись від служби у збройних силах з міркувань совісті, особа має продемонструвати наявність у неї відповідних глибоких, щирих та послідовних релігійних переконань певними даними, крім власних слів і тверджень близьких осіб [13]. У цій же постанові ККС ВС доходить висновку, що положення Закону № 1975-XII підлягають застосуванню, оскільки вони не були визнані органом конституційного контролю неконституційними. Цікавим є те, що ККС ВС нагадує на прямій дії норми частини четвертої статті 35 КУ, хоча, як було зазначено вище, вона є такою, що має видиму суперечність з частиною першою статті 1 Закону № 1975-XII, що не викликало сумнівів у суду касаційної інстанції.

Наступним прикладом може слугувати постанова ККС ВС у справі № 601/2491/22 від 13 червня 2024 року [14], яка ґрунтується на аналогічній аргументації, а в деякому сенсі є її логічним продовженням. У цій постанові зазначається, що жодні релігійні переконання не можуть бути підставою для ухилення громадянина України, визнаного придатним до військової служби, від мобілізації з метою виконання свого конституційного обов`язку із захисту територіальної цілісності та суверенітету держави від військової агресії з боку іноземної країни [14]. Попри те, що ККС ВС згадав положення статі 18 МПГПП та статті 9 ЄКПЛ, він зазначив, що ані положення Пакту, ані положення Конвенції прямо не передбачають права людини відмовитися від виконання військового обов`язку з міркувань совісті, у тому числі з мотивів релігійних переконань, і не унормовують порядок його реалізації [14], на що зверталась увага у межах попередньої постанови. Також ККС ВС наголошує на тому, що в умовах збройної агресії рф проти України, коли під загрозу поставлено життя, здоров`я, безпека громадян та саме існування держави, існує нагальна потреба у належному комплектуванні Збройних Сил України для відсічі агресії та високі ризики недобросовісної поведінки осіб, що підлягають призову, спрямованої на ухилення від виконання свого конституційного обов`язку з захисту Вітчизни [14]. З суті справи випливає, що засуджений не належав до релігійної організації, не повідомив ТЦК та СП про своє неприбуття та не заявив про своє право на альтернативну службу, що вірогідніше за все і вплинуло на остаточне рішення.

Ще одна схожа позиція була викладена ККС ВС у постанові у справі № 573/406/24 від 15 квітня 2025 року [15]. По-перше, у ній проглядається спроба виправити описану вище законодавчу колізію. У цій частині ККС ВС посилається на те, що строкова військова служба та військова служба за призовом під час мобілізації, на особливий період це два самостійні види військової служби і ЗУ «Про альтернативну (невійськову) службу» альтернативна служба запроваджується замість проходження саме строкової військової служби, тобто заміна військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період на альтернативну службу, цим Законом не встановлена. Він також зазначив, що Україна запровадила альтернативи військовій службі у мирний час і громадяни України можуть безперешкодно ними скористатися. Проте у воєнний час, під час мобілізації і оборонної війни обов`язок захисту України, яка зазнала агресивного нападу з боку рф, покладається на всіх громадян України незалежно від їхнього віросповідання [15]. По-друге, ККС ВС наголосив, що перебування держави у правовому режимі воєнного стану є вагомою причиною, щоб вести мову про необхідність виконання військового обов`язку усіма громадянами України, в тому числі й Свідками Єгови. Військовий напад на державу та, відповідно, самооборона проти такої агресії є тим винятковим випадком, який дозволяє державі впроваджувати певні пропорційні обмеження для можливості відмови від військової служби з релігійних мотивів, за яким не можна вести мову про порушення ст. 9 ЄКПЛ [15]. Важливим моментом є те, що у цій постанові йдеться мова про «певні пропорційні обмеження для можливості відмови від військової служби з релігійних мотивів», що відповідає частині другій статті 1 Закону № 1975-XII. Однак, проаналізувавши Указ Президента № 64/2022 від 24 лютого 2022 року [16], можна дійти висновку, що обмеження права на альтернативну службу у порядку частини другої статті 1 Закону № № 1975-XII та частини другої статті 64 КУ не відбулось. Очевидним є той факт, що проходження військової служби має важливе значення в умовах екзистенційної загрози з боку держави-агресора. При цьому КУ, з одного боку, не передбачає поділу прав, свобод та обов'язків на більш чи менш значущі, тим самим підтвер-

джуючи їх рівноцінність, а з іншого боку, конституює невичерпність закріплених нею прав, свобод людини і громадянина [17, с. 95]. Тому питання щодо реалізації та захисту права на альтернативну службу полягає у дотриманні балансу між забезпеченням індивідуального права віряни та загальносуспільним інтересом щодо виконання військового обов'язку (а не лише проходження військової служби).

Результатом формування такої судової практики стало подання до Конституційного Суду України (далі – КСУ) конституційної скарги Дмитром Зелінським щодо перевірки на відповідність КУ частини першої статті 1 Закону № 1975-XII, що застосована в остаточному судовому рішенні у згаданій справі № 601/2491/22. Рішення КСУ поки що не було винесено, однак у цьому контексті варто розглянути Висновок Венеціанської Комісії (далі – Комісія) № 1219/2024 від 18 березня 2025 року (далі – Висновок), який, відповідно до пункту 1 розділу I Висновку, було надано нею на запит виконувача обов'язків Голови КСУ з проханням надати короткий огляд щодо питання альтернативної служби [18, с. 3]. З аналізу пункту 2 розділу I Висновку випливає, що запит було здійснено саме у зв'язку із розглядом зазначеною раніше конституційної скарги Зелінського. У пункті 72 розділу IV Висновку зазначається, що Комісія вважає, що сама природа відмови від військової служби з міркувань переконань передбачає, що її не можна повністю виключити під час війни, хоча держави мають обмежену свободу розсуду, особливо у випадку загальної мобілізації. Однак Комісія вбачає, що за жодних обставин сумлінний відмовник від військової служби з міркувань переконань не може бути зобов'язаний носити або використовувати зброю, навіть для самооборони країни [18, с. 18].

Це дає можливість зробити поступовий перехід до висвітлення судової практики, яка є протилежною до викладеної раніше. Таким прикладом може слугувати рішення Роздільнянського районного суду Одеської області у справі № 511/2216/24 від 28 червня 2024 року [19]. Найважливішим є те, що у рішенні прямо зазначається, що Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ або Страсбурзький Суд) установлено, що право Свідків Єгови, до яких належить позивач, на відмову від проходження військової служби за релігійними переконаннями гарантовано пунктом 1 статті 9 ЄКПЛ. Незабезпечення таким особам можливості реалізувати їх право на альтернативну (невійськову) службу є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію [19]. У цьому рішенні Роздільнянський районний суд посилається на численну практику ЄСПЛ, у якій сформовано правову позицію щодо необхідності держави забезпечувати право особи на альтернативну службу. Такий же підхід відображено у постанові Шостого апеляційного адміністративного суду у справі № 363/4793/23 від 14 березня 2024 року [20]. Обидві судові інстанції у цих справах використовують такі ж аргументи, що і ККС ВС у згаданих вище справах, однак доходять протилежних висновків за рахунок іншої оцінки одних і тих самих нормативних положень. Шостий апеляційний адміністративний суд та Роздільнянський районний суд Одеської області акцентують увагу на тому, що стаття 17 ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 року передбачає, що суди застосовують при розгляді справ ЄКПЛ та практику ЄСПЛ як джерело права [21].

У контексті вищезазначеного охарактеризуємо декілька таких рішень Страсбурзького Суду у справах щодо права осіб на альтернативну службу.

У справі «Адян та інші проти Вірменії» [22] пан Адян та інші три заявники є Свідками Єгови, які відмовились від проходження як військової, так і альтернативної трудової служби, оскільки запропонована державою альтернативна трудова служба не мала цивільного характеру. Зокрема, під час проходження такої альтернативної служби особи мали статус військовослужбовців, проходження цієї служби керувалось та координувалась «військовою владою», а несення служби мало здійснюватись із дотриманням військової дисципліни. Заявники звернулись до органів військового управління та прокуратури з мотивованою відмовою щодо проходження як військової, так і альтернативної служби, що у результаті знайшло своє відображення у кримінальному обвинуваченні цих осіб на підставі ухилення від служби. Цікавим є те, що законодавство Вірменії передбачає два види альтернативної служби: альтернативну військову службу та альтернативну трудову службу. У пункті 63 рішення зазначається, що як закріплено у статті 9, свобода думки, совісті та релігії є однією з основ «демократичного суспільства» у розумінні ЄКПЛ. Ця свобода у своєму релігійному вимірі є одним з найважливіших елементів, що складають ідентичність віруючих та їхнє уявлення про життя, але вона також є цінним надбанням для атеїстів, агностиків, скептиків та байдужих. Від неї залежить плюралізм, невіддільний від демократичного суспільства, який дорогою ціною завойовувався протягом століть. У пункті 65 ЄСПЛ звертає увагу, що держава, яка не запровадила альтернативи обов'язковій військовій службі для узгодження можливого конфлікту між індивідуальною совістю та військовими обов'язками, користується лише обмеженою свободою розсуду та повинна навести переконливі та вагомі причини для виправдання будь-якого втручання. Зокрема, вона повинна продемонструвати, що втручання відповідає «нагальній соціальній потребі». У пункті 67

цього рішення також зазначається, що ЄСПЛ, визнаючи, що держави-учасниці ЄКПЛ мають певну свободу розсуду щодо способу організації та впровадження своїх систем альтернативної служби, вважає, що право на відмову від військової служби з міркувань переконань, гарантоване статтею 9 ЄКПЛ, було б ілюзорним, якби державі було дозволено організовувати та впроваджувати свою систему альтернативної служби таким чином, щоб це не пропонувало – чи то на законодавчому рівні, чи на практиці – альтернативу військовій службі справді цивільного характеру, яка не мала б стримуючого чи карального характеру. При цьому, на думку ЄСПЛ, характер виконуваної роботи є лише одним із факторів, які слід враховувати при вирішенні питання про те, чи має альтернативна служба справді цивільний характер. Такі фактори, як повноваження, контроль, чинні правила та зовнішній вигляд, також можуть бути важливими для вирішення цього питання (пункт 68 рішення).

Схожий підхід викладено у рішенні «Баятян проти Вірменії» [23], де заявник теж є Свідком Єгови, який відмовився від військової служби з релігійних переконань. При цьому, основне питання полягало у тому, що обвинувальні вироки щодо нього виносились тоді, коли була сформована практика, що відмова від служби за релігійними переконаннями була неможлива. У цьому рішенні ЄСПЛ (пункт 8) відступив від раніше сформованої позиції (щодо неможливості відмовитись від альтернативної служби, яка не має цивільного характеру). У пункті 126 рішення зазначається, що хоча індивідуальні інтереси іноді повинні бути підпорядковані інтересам групи, демократія не просто означає, що погляди більшості завжди повинні переважати. На думку ЄСПЛ, має бути досягнуто балансу, який забезпечує справедливе та належне ставлення до людей з меншин та уникає будь-якого зловживання домінуючим становищем.

Така ж позиція прослідковується у пунктах 40, 53-55, 60-61 рішення ЄСПЛ у справі «Папавасілакіс проти Греції» [24], пунктах 71, 74, 86, 88-98 рішення у справі «Мушфіг Мамедова та інших проти Азербайджану» [25], пунктах 42, 44, 60, 62 рішення у справі «Канатлі проти Туреччини» [26], пунктах 46-47, 54 рішення у справі «Леффельманн проти Австрії» [27], пунктах 46-49, 52, 54, 56, 61-63 рішення у справі «Ерчеп проти Туреччини» [28], пунктах 91, 93 рішення у справі «Савда проти Туреччини» [29], пунктах 62, 91, 96, 99, 102, 105-109 рішення у справі «Телятніков проти Литви» [30].

З урахуванням вищезазначених рішень можемо з твердою упевненістю зазначити, що право на альтернативну службу є важливим та має забезпечуватись державою навіть в умовах воєнного стану із дотриманням розумного балансу інтересів держави та людини, оскільки таке право є похідним від одного із наріжних каменів демократичного суспільства – свободи віросповідання.

Повертаючись до України, зауважимо, що попри явну невідповідність положень Закону № 1975-XII КУ та сучасним викликам об'єктивної реальності, його положення є достатньо прогресивним у порівнянні із законами інших держав та забезпечує альтернативну службу, яка не має військового характеру. Наприклад, частина друга статті 12а Основного закону ФРН радше покладає на особу обов'язок, ніж надає право: «Особи, які відмовляються нести військову службу зі зброєю за мотивами віросповідання, зобов'язані нести службу, що її замінює» [31]. При цьому, в Україні законодавча регламентація альтернативної служби потребує доопрацювання, навіть попри факт існування Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби та Переліку релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджених постановою КМУ № 2066 від 10 листопада 1999 року [32], а також Переліку видів діяльності, якими можуть займатися громадяни, що проходять альтернативну (невійськову) службу, затвердженого постановою КМУ № 1795 від 31 грудня 2004 року [33].

Доопрацювання обумовлене низкою причин, окрім тих, які згадувались на початку. По-перше, окрім формального закріплення можливості заміни виконання одного обов'язку іншим з мотивів релігійних переконань у частині третій статті 4 ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації» [34], цей Закон не регламентує комплексно питання членства у релігійній організації, що є важливою умовою для направлення на альтернативну службу відповідно до частини першої статті 2 Закону № 1975-XII. По-друге, Закон № 1975-XII не передбачає право на альтернативну службу осіб, які не належить до релігійних організацій, і в контексті цього є архіважливим питання, яким чином мають підтверджуватись такі релігійні переконання згідно з частиною першою статті 4 Закону № 1975-XII. На жаль, це положення містить оціночні та абстрактні поняття, що не дає можливості на практиці підстав для захисту цього права. По-третє, попри те, що наказом Державної служби України з питань етнополітики та свободи совісті № Н-21/11 від 05 лютого 2025 року [35] було визначено Перелік священнослужителів, які підлягають бронюванню (тобто, мають право на відстрочку від військової служби на цій підставі), це не відповідає меті альтернативної служби, оскільки остання здійснюється не через небажання проходити військову службу, а через неможливість користуватись зброєю через щирі та стійкі переконання.

Попри вищезазначене, жодних змін до Закону № 1975-XII від початку повномасштабного вторгнення здійснено не було. Ще з липня 2024 року опрацьовується законопроект № 11439 [36], яким

пропонується до переліку осіб, які не підлягатимуть мобілізації, включити громадян, які письмово підтверджують, що виконання військового обов'язку суперечить їх релігійним переконанням і така служба для них має бути замінена альтернативною. Проте, по-перше, такий підхід є одночасним поєднанням двох різних механізмів (відстрочка від військової служби та проходження альтернативної служби). По-друге, законопроект не пропонує комплексних та якісних змін до інших нормативно-правових актів, згаданих вище, в тому числі до Закону № 1975-XII.

Поруч з іншими проблемами нормативного регулювання (наприклад, відповідальністю місцевих державних адміністрацій щодо нерозгляду заяв на проходження альтернативної служби або необґрунтованої відмови від направлення на таку службу), варто також зазначити про відсутність інформування суспільства щодо цієї проблеми та відповідного рівня правової культури.

Висновок. Таким чином, право на альтернативну службу є невід'ємним, непорушним та потребує належного нормативного регулювання, від якості якого напряму залежить, наскільки реально це право є гарантованим та може бути захищеним у юрисдикційному порядку.

З урахуванням усього вищезазначеного, *ratio* найкращих підходів релевантної міжнародної правозастосовної практики та вітчизняного досвіду, запропонуємо наступні кроки для вирішення досліджуваної проблематики:

- передбачення механізму проходження альтернативної служби замість військової служби за призовом, зокрема шляхом виконання робіт на критичній інфраструктурі;
- створення єдиного реєстру членів релігійних організацій, його електронне адміністрування та ведення, забезпечення реалізації права на альтернативну службу для громадян, які були членами релігійних організацій до 24 лютого 2022 року, для інших – їх внесення в електронний реєстр з подальшим забезпеченням реалізації права;
- співпраця ДСЕСС та МОУ щодо напрацювання критеріїв для визначення істинності релігійних переконань громадян;
- приведення законодавства у логічно-узгоджений стан у частині, яка розглядалась у межах усієї роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.11.2025).
2. Постанова Верховної Ради України «Про щорічну доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році» № 4408-IX від 01 травня 2025 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4408-20#Text (дата звернення: 25.11.2025).
3. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%83_2024_%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96.pdf (дата звернення: 25.11.2025).
4. Ярмол Л.В., Вандьо С.Р. Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою: Юридичне забезпечення в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. № 7/2020. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/10.pdf (дата звернення: 25.11.2025).
5. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» № 2232-XII від 25 березня 1992 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text (дата звернення: 25.11.2025).
6. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» № 1975-XII від 12 грудня 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text (дата звернення: 25.11.2025).
7. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.11.2025).
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#o95 (дата звернення: 25.11.2025).
9. Григоренко Є.І., Передерій О.С. Критерії розмежування конституційних обов'язків щодо захисту Вітчизни та військового обов'язку за українським законодавством. Часопис з юридичних наук. 2014. URL: https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1679 (дата звернення: 25.11.2025).
10. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Х.: Вид. Вапнярчук Н.М., 2006. 256 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12387/1/Letnynchin_2006_mon.pdf (дата звернення: 25.11.2025).

11. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» 3633-IX від 11 квітня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text (дата звернення: 25.11.2025).
12. Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська Ф.І. Конституційне право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою: Актуальні проблеми реалізації. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Випуск № 02. 2025. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/29.pdf (дата звернення: 25.11.2025).
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 344/12021/22 від 02 травня 2024 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514 (дата звернення: 25.11.2025).
14. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 601/2491/22 від 13 червня 2024 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741 (дата звернення: 25.11.2025).
15. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі 573/406/24 від 15 квітня 2025 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126906863 (дата звернення: 25.11.2025).
16. Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642024-49701 (дата звернення: 25.11.2025).
17. Конституція України у судових рішеннях / М.П. Орзіх, А.А. Єзеров, Д.С. Терлецький. К.: Юрінком Інтер, 2011. 432 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/c409dd00-4426-4a48-802b-4cd4f44afa03 (дата звернення: 25.11.2025).
18. Висновок Венеціанської Комісії № 1219/2024 від 18 березня 2025 року. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e (дата звернення: 25.11.2025).
19. Рішення Роздільнянського районного суд Одеської області у справі № 511/2216/24 від 28 червня 2024 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157 (дата звернення: 25.11.2025).
20. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду у справі № 363/4793/23 від 14 березня 2024 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117662718 (дата звернення: 25.11.2025).
21. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення: 25.11.2025).
22. Рішення ЄСПЛ у справі Адян та інші проти Вірменії від 12 жовтня 2017 року (заява № 75604/11). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-177429%22]} (дата звернення: 25.11.2025).
23. Рішення ЄСПЛ у справі Баятян проти Вірменії від 07 липня 2011 року (заява № 23459/03). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105611%22]} (дата звернення: 25.11.2025).
24. Рішення ЄСПЛ у справі Папавасілакіс проти Греції від 15 вересня 2016 року (заява № 66899/14). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2266899/14%22],%22itemid%22:[%22001-166850%22]} (дата звернення: 25.11.2025).
25. Рішення ЄСПЛ у справі Мушфіга Мамедова та інших проти Азербайджану від 17 жовтня 2019 року (заява № 14604/08). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-197066%22]} (дата звернення: 25.11.2025).
26. Рішення ЄСПЛ у справі Канатлі проти Туреччини від 12 березня 2024 року (заява № 18382/15). URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-231540%22]} (дата звернення: 25.11.2025).
27. Рішення ЄСПЛ у справі Леффельманн проти Австрії від 12 березня 2009 року (заява № 42967/98). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2242967/98%22],%22itemid%22:[%22001-91722%22]} (дата звернення: 25.11.2025).
28. Рішення ЄСПЛ у справі Ерчеп проти Туреччини від 22 листопада 2011 року (заява № 43965/04). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-107532%22]} (дата звернення: 25.11.2025).
29. Рішення ЄСПЛ у справі Савда проти Туреччини від 12 червня 2012 року (заява № 42730/05). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-111414%22]} (дата звернення: 25.11.2025).

30. Рішення ЄСПЛ у справі Телятніков проти Литви від 07 червня 2022 року (заява № 51914/19). URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-217607%22]} (дата звернення: 25.11.2025).
31. Основний закон Федеративної республіки Німеччина. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf (дата звернення: 25.11.2025).
32. Постанова КМУ № 2066 від 10 листопада 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.11.2025).
33. Постанова КМУ № 1795 від 31 грудня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1795-2004-%D0%BF#Text (дата звернення: 25.11.2025).
34. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-XII від 23 квітня 1991 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text (дата звернення: 25.11.2025).
35. Наказ Державної служби України з питань етнополітики та свободи совісті № Н-21/11 від 05 лютого 2025 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0264-25#Text (дата звернення: 25.11.2025).
36. Законопроект № 11439 від 24.07.2024 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641 (дата звернення: 25.11.2025).

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.31

ОКРЕМІ НАПРЯМИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ ПРОЦЕДУРИ З УРАХУВАННЯМ ДОСВІДУ ЄС

Олюха В.Г.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державна установа
«Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-3339-1154

Олюха В.Г. Окремі напрями цифровізації законодавчої процедури з урахуванням досвіду ЄС.

Стаття присвячена визначенню напрямів цифровізації законодавчої процедури на основі досвіду ЄС. Український парламент активно запроваджує цифровізацію законотворчих процесів, але її потенціал залишається використаним не повною мірою. Необхідність вивчення перспективних напрямів застосування цифрових технологій для подальшої цифровізації цього процесу з використанням досвіду ЄС обумовило актуальність дослідження.

Обґрунтовано, що цифровізація законотворчої діяльності – це процес впровадження цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність Верховної Ради України, з метою переведення законодавчої процедури на всіх етапах, встановлених чинним законодавством у цифрову форму. Визнається, що хоча на сучасному етапі в Україні створена правова основа для проведення оцифрування процесів законотворення, але для повної цифровізації необхідна відповідна підготовка законодавства.

На основі вивчення досвіду Данії запропоновано для підготовки законодавства України до цифровізації використати сім принципів готового до цифровізації законодавства: 1) прості та зрозумілі правила; 2) цифрова комунікація; 3) можливість автоматизованої обробки правових норм; 4) узгодженість між органами влади – єдині поняття та повторне використання даних; 5) безпечна та надійна обробка даних; 6) використання публічної інфраструктури; 7) запобігання шахрайству та помилкам. Також доцільним для підготовки законодавства до цифровізації визначено використання шести генеральних принципів, вказаних у Спільному практичному посібнику Європейського Парламенту, Ради та Комісії для осіб, залучених до розробки законодавства Європейського Союзу: 1) чіткість, простота та точність викладення; 2) відповідність типу акту; 3) врахування осіб, для яких призначено акт з метою однозначного розуміння прав та обов'язків; 4) стислість однорідність змісту; 5) використання термінів та структури речень, які поважають багатомовний характер законодавства союзу; 6) термінологія, що використовується в даному акті, повинна бути узгодженою внутрішньо та з актами, що вже діють, особливо в одній і тій же самій сфері.

Наголошено, що системи штучного інтелекту при підготовці проєктів законів мають виконувати лише допоміжну функцію під контролем людини на основі принципу належної обачності. Також доводиться доцільність для використання у процесах вітчизняного законотворення є система LEOS, що розроблена Європейсько Комісією, з врахуванням того, що це дозволить не тільки спростити та підвищить якість законотворчої роботи в цілому, але і дозволить забезпечити відповідність перспективного законодавства праву ЄС. Обґрунтовано, що цифровізація законотворчої діяльності сприятиме реалізації на практиці принципів нормопроєктування, встановлених частиною 1 ст. 3 закону України «Про правотворчу діяльність», зокрема принципів верховенства права; пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; наукового забезпечення. Враховуючи важливість цифровізації законотворчої діяльності пропонується доповнити перелік принципів нормопроєктування, окреслених у вказаній статті принципом цифровізації.

Ключові слова: цифровізація законотворчої діяльності, принципи правотворчої діяльності, система LEOS, штучний інтелект, досвід ЄС.

Oliukha V.H. Certain areas of digitalization of the legislative procedure taking into account the experience of the EU.

The article is devoted to determining the directions of digitalization of the legislative procedure based on the experience of the EU. The Ukrainian Parliament is actively introducing the digitalization of law-making processes, but its potential remains not fully utilized. The need to study promising directions of application of digital technologies for further digitalization of this process using the experience of the EU determined the relevance of the research.

It is substantiated that the digitalization of law-making activity is the process of introducing digital and information and communication technologies into the activities of the Verkhovna Rada of Ukraine, in order to transfer the legislative procedure at all stages established by the current legislation into digital form. It is recognized that although at the present stage in Ukraine a legal basis has been created for the digitalization of law-making processes, for full digitalization appropriate preparation of legislation is necessary.

Based on the study of the experience of Denmark, it is proposed to use seven principles of legislation ready for digitalization to prepare Ukrainian legislation for digitalization: 1) simple and understandable rules; 2) digital communication; 3) the possibility of automated processing of legal norms; 4) consistency between authorities – uniform concepts and data reuse; 5) safe and reliable data processing; 6) use of public infrastructure; 7) prevention of fraud and errors. It is also appropriate to use six general principles specified in the Joint Practical Guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the development of European Union legislation: 1) clarity, simplicity and accuracy of presentation; 2) correspondence to the type of act; 3) consideration of the persons for whom the act is intended in order to clearly understand the rights and obligations; 4) brevity and uniformity of content; 5) use of terms and sentence structure that respect the multilingual nature of Union legislation; 6) the terminology used in this act must be consistent internally and with acts already in force, especially in the same field.

It is emphasized that artificial intelligence systems in the preparation of draft laws should perform only a supporting function under human control based on the principle of due diligence. The feasibility of using the LEOS system developed by the European Commission in domestic lawmaking processes is also proven, taking into account that this will not only simplify and improve the quality of lawmaking work as a whole, but will also ensure compliance of prospective legislation with EU law. It is substantiated that the digitalization of lawmaking activity will contribute to the practical implementation of the principles of normative drafting established in Part 1, Article 3 of the Law of Ukraine «On Legislative Activity», in particular the principles of the rule of law; the priority of establishing and ensuring human rights and freedoms, compliance with international standards in the field of human rights; scientific support. Given the importance of the digitalization of lawmaking activity, it is proposed to supplement the list of normative drafting principles outlined in the specified article with the principle of digitalization.

Key words: digitalization of lawmaking, principles of lawmaking, LEOS system, artificial intelligence, EU experience.

Постановка проблеми. Сучасним трендом розвитку суспільства є проникнення цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій у різні сфери життя, в тому числі і у діяльність публічних органів влади. Однією з таких сфер є діяльність парламентів різних країн-членів ЄС. перехід їх діяльності, в тому числі і законодавчої у цифрову сферу ставить на порядок денний створення е-парламентів.

Цифровізація діяльності законодавчого органу України впродовж останніх років відбувається достатньо інтенсивно. Проте потенціал цифровізації ще реалізований не повною мірою. Також маємо врахувати, що для успішної інтеграції наша країна має запровадити приведення чинного та перспективного законодавства у відповідність до права ЄС. Недаремно відповідно до закону України «Про правотворчу діяльність» проєкт нормативно-правового акту, спрямований на виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції, адаптацію законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis ЄС), вноситься з інформацією про його відповідність (постатейною таблицею відповідності) зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (acquis ЄС).

Варто зазначити, що впровадження законодавства ЄС на національному рівні викликає певні складнощі не тільки в Україні, але і у державах-членах ЄС. Цифровізація законотворчої діяльності має певний потенціал для вирішення належного впровадження права ЄС у систему національного законодавства.

Таким чином, цифровізація законотворчої діяльності вітчизняного парламенту є важливою як з огляду на необхідність запровадження внутрішньої політики, що відповідає політиці ЄС, так і з ог-

ляду на те, що цифровізація створює додаткові можливості для забезпечення відповідності національного законодавства праву ЄС. все це і обумовлює необхідність проведення цього дослідження.

Стан опрацювання проблеми. Праве регулювання цифровізації економічних відносин розглянули у своїх наукових працях О.М. Вінник, Т.С. Гудіма, Б.В. Деревянко, Р.А. Джабраілов, В.І. Камишанський, О.А. Осінська, Я.В. Петруненко, В.А. Устименко, О.В. Шаповалова.

Питання цифрової трансформації місцевого самоврядування розкрив Р.О. Підорич. Трансформації демократичних інститутів під впливом інформаційно-комунікаційних технологій розглянуті О.В. Марко. Проблеми впровадження цифрових технологій для підвищення рівня демократії при нормопроєктуванні розкрила Л.М. Ніколенко. Питання щодо використання ШІ для нормопроєктування висвітлили дослідили І.В. Лисенко, О.В. Кузьменко, Г.М. Гаряєва**,** О.Е. Радутний, Ю.В. Кривицький.

Проте питання щодо цифровізації законотворчої діяльності українського парламенту у вказаних роботах не розкривались, а тому тема цього дослідження є актуальною.

Метою цієї статті є визначення поняття цифровізації законотворчої процедури українського парламенту, а також доцільних для запровадження цифровізації цієї діяльності засобів з урахуванням досвіду ЄС.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних видів діяльності законодавчого органу щодо якого доцільно запровадити цифровізацію є діяльність з розроблення та прийняття законів. Проте визначення цифровізації законотворчої діяльності у вітчизняних нормативно-правових актах не міститься. Загальне поняття цифровізації є тільки у п. 25 ч. 1 ст. 1 закону України «Про Національну програму інформатизації» від 01.12.2022 № 2807-IX Відповідно до цього нормативного визначення цифровізація - це процес впровадження цифрових технологій у всі сфери суспільного життя [1]. Не важко побачити, що це визначення є доволі лаконічним, але з нього виходить що це поняття можна поширити також на сферу законодавчої діяльності.

Р.Я. Бутинська розглядає цифровізацію у широкому та вузькому значенні. На її думку, «цифровізація в широкому розумінні – це процес впровадження цифрових технологій та систем передачі на рівні телекомунікаційних мереж, засобів комутації та управління, що забезпечують передачу й розподіл потоків інформації в цифровій формі. Цифровізація у вузькому значенні – це процес переходу з аналогової форми подання інформації на цифрову» [2, с. 59].

В цілому з її позицією можна погодитись, але з тим доповненням, що системи передачі на рівні телекомунікаційних мереж, засобів комутації та управління, що забезпечують передачу й розподіл потоків інформації в цифровій формі є частиною інформаційно-комунікаційних технологій, а відтак доцільно у формулюванні визначення використовувати замість звуженого поняття більш загальне. Враховуючи, що інформаційно-комунікаційні технології створюють технічну можливість для функціонування цифрових технологій, то для формулювання поняття цифровізації законотворчої діяльності необхідно застосувати саме інформаційно-комунікаційні технології. Також маємо враховувати, що закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 року № 1861-VI використовує поняття законодавча процедура для врегулювання процедури подання, розгляду та прийняття проєкту закону, внесення змін до чинного законодавства (розділ IV цього закону) [3]. На підставі викладеного можна дати визначення поняття цифровізація законотворчої діяльності. Отже, цифровізація законотворчої діяльності - це процес впровадження цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність Верховної Ради України, з метою переведення законодавчої процедури на всіх етапах, встановлених чинним законодавством у цифрову форму.

В Україні правова основа для цифровізації законотворчої роботи закладена законом України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 року № 1861-VI з наступними змінами (далі за текстом Закон). В реалізацію положень вказаного нормативно-правового акту на офіційному веб-сайті Верховної Ради України функціонує база даних нормативно-правової інформації «Законодавство України», доступ до якої є вільним та безоплатним. На цьому ресурсі зацікавлені особи мають змогу ознайомитись з текстами законопроєктів разом з супровідними документами до них, що дозволяє ознайомитись не тільки з текстами проєктів законів, але і з експертними висновками та іншими супровідними документами до них. Також на цьому ресурсі вміщено тексти чинних законів.

Відповідно до ч. 1 ст. 7-1 Закону документообіг у Верховній Раді України відбувається у паперовій та електронній формах при цьому остання є основною. В електронній та паперовій формах ведеться справа кожного законопроєкту, включеного до порядку денного сесії Верховної Ради, а також і ведення справи закону. Згідно ч. 9 ст. 89 Закону у електронній формі відбувається: внесення поправок до законопроєкту, який готується до другого і третього читань. Стаття 91 встановлює необхідність подання у електронній формі законопроєкту, проєкту іншого акту на реєстрацію разом з проєктом постанови, яку пропонується Верховній Раді прийняти за результатами його роз-

гляду, списком авторів законопроекту, пропозицією щодо кандидатури доповідача на пленарному засіданні та пояснювальною запискою. Також електронна форма передбачена для пропозицій, поправок, висновків до законопроєктів (ч. 3 ст. 92 Закону) [3].

Незважаючи на досягнення у сфері цифровізації вітчизняної законодавчої процедури, маємо визнати, що цей процес перебуває на початковій стадії і потребує подальшого розвитку. наприклад, у законодавчих органах країн-членів ЄС використовується штучний інтелект як цифровий інструмент покращення діяльності представницького органу влади. «Здійснення форм публічної діяльності, адміністративної, юрисдикційної та законодавчої, не є ізольованою до технологічних інновацій та, зокрема від використання систем штучного інтелекту» [4, с. 152]. Парламентом Італії на штучний інтелект покладено виконання допоміжних функцій при для підготовки проєкту закону [5, с. 46].

Бачиться, що вітчизняний орган законодавчої влади може також використовувати системи штучного інтелекту для підготовки проєктів законів. при цьому на системи штучного інтелекту мають покладатись допоміжні функції у підготовці проєкту закону, зокрема і його перевірці на відповідність праву ЄС. Також системи штучного інтелекту можуть використатись для аналізу громадської думки, з'ясування стану суспільних відносин, що вимагають свого правового регулювання. При цьому маємо врахувати, що штучний інтелект вимагає контролю боку людини на основі принципу належної обачності, враховуючи ризики його застосування. Принцип належної обачності вироблений вітчизняною судовою системою для управління ризиком [6, 7]. В тому числі, цей принцип може використовуватись для управління ризиком використання штучного інтелекту для виконання ним допоміжної функції у підготовці проєкту закону.

Для того, щоб застосування систем штучного інтелекту могло застосовуватись активніше для підготовки проєктів законів необхідним є приведення чинного законодавства у форму, яка б дозволила легко сприймати ці тексти цифровим системам, що вимагає проведення відповідної роботи. Корисним тут може бути досвід Данії. Агентство з цифровізації Міністерства цифрового урядування Данії розробило сім принципів готового до цифровізації законодавства: 1) прості та зрозумілі правила (законодавство має бути простим і зрозумілим, щоб його було легко зрозуміти як громадянам, так і підприємствам; прості правила сприяють захисту законних прав, забезпечуючи більше ясності щодо правового становища особи та покращуючи досвід громадян і підприємств щодо справедливого ставлення; для органів влади прості та зрозумілі правила мають перевагу в тому, що їх легше застосовувати, а також вони сприяють більш однорідному адмініструванню та цифровій законодавчій підтримці; якщо законодавство є нечітким або складним з багатьма винятками, вимогами, схемами, вимогами до процесу або дискреційними повноваженнями, його може бути важко застосовувати також у цифровому форматі); 2) цифрова комунікація (законодавство має забезпечувати цифрове спілкування з громадянами та підприємствами); 3) можливість автоматизованої обробки правових норм (законодавство повинно підтримувати повне або часткове цифрове адміністрування законодавства з належним урахуванням законних прав громадян та бізнесу); 4) узгодженість між органами влади – єдині поняття та повторне використання даних (для забезпечення узгодженості в державному секторі та підтримки ефективної державної служби відповідальне міністерство повинно розглянути, чи можна замість запровадження нових вимог до звітності використовувати дані з існуючих публічних реєстрів як основу для адміністрування законодавства); 5) безпечна та надійна обробка даних (високий ступінь цифровізації вимагає високого пріоритету безпеки даних); 6) використання публічної інфраструктури (органи державної влади наскільки це можливо та доцільно, повинні використовувати існуючу державну інфраструктуру для забезпечення найбільшого ступеня повторного використання та узгодженості між органами влади); 7) запобігання шахрайству та помилкам (законодавство має бути сформульоване таким чином, щоб дозволяти ефективне використання цифрових рішень для цілей контролю, наприклад, шляхом надання можливості контролювати правильність інформації, поданої для розгляду справи, за допомогою відповідних публічних реєстрів) [8].

Також у ЄС розроблено Спільний практичний посібник Європейського Парламенту, Ради та Комісії для осіб, залучених до розробки законодавства Європейського Союзу (Joint Practical Guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the drafting of European Union legislation) який на основі принципів встановлює техніко-редакційні вимоги до текстів нормативно-правових актів [9]. У ньому визначені принципи, відповідно до яких має розроблятись нормативна база ЄС. ці принципи не є політико-правовими, аналогічно тим принципам , що наведені у законі України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354-IX, оскільки мають переважно технічний характер. Проте їх також можна використовувати у законотворчому процесі України, що дозволить готувати проєкти законів відповідно до технічних вимог, що існують в ЄС, а з іншого боку це сприятиме підготовці законодавства для повної цифровізації законодавчих процедур.

Відтак, перші шість принципів є генеральними принципами, а тому саме вони мають братись до уваги. Перший принцип – правові акти союзу повинні бути складені чітко, просто та точно. Другий принцип – розробка актів союзу повинна відповідати типу відповідного акту. Третій принцип – складання актів повинно враховувати осіб, для яких вони призначені застосуватися, з метою дати їм можливість однозначно визначити свої права та обов'язки, та осіб, відповідальних за вправлення цих актів на чинність. Четвертий принцип – положення актів повинні бути стислими, а їхній зміст повинен бути як можливо однорідним. слід уникати надмірно довгих статей і речень, складних формулювань та надмірного використання скорочень. П'ятий принцип – протягом процесу, що веде до їхнього ухвалення, проекти актів повинні бути використовувати терміни та структури речень, які поважають багатомовний характер законодавства союзу; поняття або термінологію, специфічні для будь-якої національної правової системи, слід використовувати обережно. Шостий принцип – термінологія, що використовується в даному акті, повинна бути узгодженою внутрішньо та з актами, що вже діють, особливо в одній і тій же самій сфері [9].

Врахування цих принципів є доцільним не тільки для забезпечення відповідності вітчизняного законодавства праву ЄС, але і дозволить готувати зручні для машинного сприйняття тексти законів, що дозволить перейти до повної цифровізації законотворчої діяльності вітчизняного парламенту.

Також Європейсько Комісією для спільного редагування та підготовки текстів нормативних актів використовується система LEOS (Legislation Editing Open Software). Заключний звіт «Огляд інтелектуальних функцій у розробці законодавства в LEOS», презентований у лютому 2024 року підкреслюється, що LEOS є інструментом, який може підтримувати весь законодавчий процес, в тому числі перспективним є виконання за його допомогою функцій за такими групами як верифікація, відстеження змін, лінгвістична підтримка, правова допомога, автоматизоване складання документів, правова практика та політичний вимір [10]. LEOS є системою «управління документами між урядами, яка надає інтерфейс веб-застосунку, що дозволяє законодавцям використовувати шаблони документів із заздалегідь визначеним форматуванням та розділами, що редагуються, а також запроваджує внутрішню систему керування версіями, засоби контролю доступу та систему анотацій для відстеження коментарів авторів під час процесу розробки» [11, с. 4].

У діяльності Верховної Ради України застосування такої системи дозволить забезпечити відповідність вітчизняних проєктів законів праву ЄС, що сприятиме європейській інтеграції нашої країни.

Враховуючи, що LEOS є відкритою системою, то цифрова платформа на її основі може створити основу для публічного обговорення проєкту закону з громадськістю, суб'єктами господарювання, органами місцевого самоврядування для того щоб вони могли надавати зауваження, рекомендації, коментарі до законопроєкту. Це може забезпечити зворотній зв'язок від зацікавлених осіб. Також застосування цифрових платформ дозволить науковцям надавати свої рекомендації у цифровому форматі у режимі реального часу, що буде створювати умови для реалізації принципу наукового забезпечення. У кінцевому підсумку використання цифрових платформ у законотворчій діяльності дозволить найбільш повно реалізувати і принцип верховенства права у нормотворчій діяльності.

З урахуванням викладеного можна стверджувати, що цифровізація законотворчої діяльності сприятиме реалізації на практиці принципів нормопроєктування, встановлених частиною 1 ст. 3 закону України «Про правотворчу діяльність», зокрема принципів верховенства права; пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; наукового забезпечення. Враховуючи важливість цифровізації законотворчої діяльності бачиться доцільним доповнити перелік принципів нормопроєктування, окреслених у вказаній статті принципом цифровізації.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти таких висновків. Цифровізація законотворчої діяльності – це процес впровадження цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій у діяльність Верховної Ради України, з метою переведення законодавчої процедури на всіх етапах, встановлених чинним законодавством у цифрову форму.

На сучасному етапі в Україні створена правова основа для проведення оцифрування процесів законотворення, а для повної цифровізації необхідна відповідна підготовка законодавства. На основі вивчення досвіду Данії запропоновано для підготовки законодавства України до цифровізації використати сім принципів готового до цифровізації законодавства: 1) прості та зрозумілі правила; 2) цифрова комунікація; 3) можливість автоматизованої обробки правових норм; 4) узгодженість між органами влади – єдині поняття та повторне використання даних; 5) безпечна та надійна обробка даних; 6) використання публічної інфраструктури; 7) запобігання шахрайству та помилкам. Також доцільним для підготовки законодавства до цифровізації є використання шести генеральних принципів, вказаних у Спільному практичному посібнику Європейського Парламенту, Ради та Комісії для осіб, залучених до розробки законодавства Європейського Союзу: 1) чіткість, простота та точність викладення; 2) відповідність типу акту; 3) врахування осіб, для яких призначено акт

з метою однозначного розуміння прав та обов'язків; 4) стислість однорідність змісту; 5) використання термінів та структури речень, які поважають багатомовний характер законодавства союзу; 6) термінологія, що використовується в даному акті, повинна бути узгодженою внутрішньо та з актами, що вже діють, особливо в одній і тій же самій сфері.

Системи штучного інтелекту при підготовці проєктів законів мають виконувати лише допоміжну функцію під контролем людини на основі принципу належної обачності.

Доцільний для використання у процесах вітчизняного законотворення є система LEOS, що розроблена Європейсько Комісією. Оскільки це дозволить не тільки спростити та підвищить якість законотворчої роботи в цілому, але і дозволить забезпечити відповідність перспективного законодавства праву ЄС.

Цифровізація законотворчої діяльності сприятиме реалізації на практиці принципів нормопроєктування, встановлених частиною 1 ст. 3 закону України «Про правотворчу діяльність», зокрема принципів верховенства права; пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини; наукового забезпечення. Враховуючи важливість цифровізації законотворчої діяльності бачиться доцільним доповнити перелік принципів нормопроєктування, окреслених у вказаній статті принципом цифровізації.

Перспективним напрямом подальших досліджень є розкриття визначення порядку застосування та перспектив нормативно-правового закріплення принципу належної обачності при використанні систем штучного інтелекту у законотворчій діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 № 2807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text (дата звернення: 08.11.2025).
2. Бутинська Р.Я. Цифровізація та її вплив на ринок праці в Україні. *Cambridge. UK.* December 9, 2022. С. 59–61. URL: https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/issue/view/7 (дата звернення: 08.11.2025).
3. Про Регламент Верховної Ради : Закон України від 10.02.2010 року № 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text (дата звернення: 08.11.2025).
4. Pedro, Ricardo Artificial intelligence on public sector in Portugal: first legal approach. *Juridical Tribune.* Volume 13, Issue 2, June 2023. P. 149-170. URL: https://tribunajuridica.eu/arhiva/An13v2/1.%20Ricardo%20Pedro.pdf (дата звернення: 08.11.2025).
5. Italian Chamber of Deputies. Using Artificial Intelligence to support parliamentary work. February 2024. 92c. https://comunicazione.camera.it/sites/comunicazione/files/notiz_prima_pag/ allegati/Rappporto_IA_ENG_WEB_V2.pdf (дата звернення 08.11.2025).
6. Рішення Господарського суду міста Києва від 06.02.2024 р. у справі № 910/17079/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116854149 (дата звернення: 07.11.2025).
7. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 20.06.2022 р. у справі № 761/7257/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105514614 (дата звернення: 07.11.2025).
8. Agency for Digital Government. Seven principles for digital-ready legislation. URL: https://en.digst.dk/digital-transformation/digital-ready-legislation/guidances-and-tools/seven-principles-for-digital-ready-legislation/#accordion-principle-3-possibility-of-automated-case-processing (дата звернення: 08.11.2025).
9. Joint Practical Guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the drafting of European Union legislation. European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2015 URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3879747d-7a3c-411b-a3a0-55c14e2ba732 (дата звернення: 08.11.2025).
10. Fitsilis Fotios, Mikros George, Leventis Sotiris. Overview of smart functionalities in drafting legislation in LEOS. Augmented LEOS final report. Directorate-General for Digital Services, European Commission. Brussel. February 2024. URL: https://interoperable-europe.ec.europa.eu/sites/default/files/document/2024-06/Augmented%20LEOS%20with%20smart%20functionalities%20final%20report.pdf (дата звернення: 08.11.2025).
11. Leventis Sotiris, Fitsilis Fotios, and Anastasiou Vasileios. Diversification of Legislation Editing Open Software (LEOS) Using Software Agents - Transforming Parliamentary Contro of the Hellenic Parliament into Big Open Legal Data. Big Data Cogn. Comput. 2021, 5, 45. URL: https://doi.org/10.3390/bdcc5030045 (дата звернення: 08.11.2025).

УДК 342.25
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.32

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОГО НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ ЗА РІШЕННЯМИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

Пивовар М.,
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
НУ «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-5495-5361

Пивовар М. Особливості законодавчого регулювання інституту державного нагляду та контролю за рішеннями органів місцевого самоврядування в Україні та Польщі.

Проблематика здійснення державного контролю за актами органів місцевого самоврядування набуває особливого значення в умовах поглиблення децентралізаційних процесів та утвердження засад правової держави. Необхідність дослідження цього питання зумовлена потребою у формуванні ефективного правового механізму, який би поєднував забезпечення законності діяльності органів місцевого самоврядування з дотриманням принципу їхньої автономності. Важливо визначити межі допустимого втручання держави у сферу місцевого самоврядування щоб уникнути порушення балансу між централізованим контролем і самостійністю громад, що є визначальним чинником для стабільності системи публічного управління.

Місцеве самоврядування виконує низку важливих для громадян публічних функцій. Належне функціонування цього сектору має ключове значення для кожної територіальної громади. З метою виявлення недоліків чи порушень у діяльності органів самоврядування та їх подальшого усунення запроваджуються механізми контролю й нагляду, які істотно впливають на процес управління. Ефективний нагляд і дієвий контроль є не лише інструментами забезпечення якісного управління, а й засобами захисту інтересів жителів місцевої чи регіональної громади - тих хто фактично є отримувачами державних ресурсів і послуг.

Нагляд за інститутом місцевого самоврядування покликаний забезпечувати реалізацію цілей і завдань визначених для окремих структурних підрозділів громади, повіту чи воєводства. Важливою складовою в системі владних повноважень є право контролювати та оцінювати правильність дій органів місцевого самоврядування. Варто підкреслити, що основна мета нагляду полягає не лише у забезпеченні дотримання чинного законодавства, а й у перевірці належності виконання завдань, зокрема щодо їх якості та обсягу з боку місцевої влади. Очевидно, що на практиці діяльності місцевого самоврядування трапляються ситуації, коли суб'єкт владних повноважень діє в межах закону, проте не досягає належного рівня ефективності у виконанні публічних функцій**.**

Ключові слова: державний нагляд, законність, децентралізація, контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування, воєвода, місцеві державні адміністрації.

Pyvovar M. Peculiarities of the legislative regulation of the institution of state supervision and control over the decisions of local self-government bodies in Ukraine and Poland.

The issue of exercising state control over the acts of local self-government bodies has acquired particular relevance in the context of advancing decentralization processes and the consolidation of the rule of law. The necessity of studying this subject stems from the need to develop an effective legal framework that would harmonize the requirement of legality in the activities of local self-government bodies with the preservation of their institutional autonomy. It is essential to delineate the permissible boundaries of state intervention in the domain of local governance to prevent a distortion of the balance between centralized oversight and the independence of territorial communities – a balance that is fundamental to the stability and functionality of the system of public administration.

Local self-government performs a wide range of public functions that are vital to citizens' well-being. The effective functioning of this level of governance is of crucial importance for every territorial community. To detect deficiencies or violations in the activities of self-government bodies and to ensure their timely rectification, various mechanisms of administrative control and supervision have been introduced. These instruments significantly influence the quality of governance, serving not only as

tools for ensuring legality and accountability but also as safeguards for protecting the interests of local and regional residents – the actual beneficiaries of public resources and services.

The supervision of local self-government institutions is designed to ensure the realization of objectives and tasks assigned to specific administrative units within communities, districts, or regions. A key element of the system of public authority is the power to monitor and assess the appropriateness and legality of decisions and actions taken by local self-government bodies. It should be underscored that the primary purpose of such supervision lies not only in ensuring strict compliance with legal norms but also in evaluating the adequacy, quality, and effectiveness of task implementation at the local level. Evidently, in practical terms, there are instances where public authorities operate within the bounds of the law yet fail to achieve an adequate level of efficiency in the exercise of their public functions.

Key words: state supervision, legality, decentralization, control over the activities of local self-government bodies, voivode, local state administrations.

Постановка проблеми. Чинна система нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування в Україні залишається недостатньо врегульованою з точки зору визначення меж і змісту контрольних повноважень держави. У практичній площині це призводить до ситуацій, коли формальне дотримання законодавства не гарантує належної якості чи ефективності виконання публічних функцій на місцевому рівні. На жаль, зареєстрований проект закону України "Про місцеві державні адміністрації та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні" потребує детальнішого допрацювання не лише теоретичного, але й практичного аспектів.

Метою статті є: здійснення дослідження особливостей державного нагляду та контролю за законністю рішень органів місцевого самоврядування в Україні та Польщі.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика цього дослідження знайшла висвітлення в працях зарубіжних та вітчизняних науковців, серед яких: Казімєж Бандажевскі, Міросвав Стець, Тадеуш Біго, О. Петришин, В. Величко, А. Ярошенко та ін.

Виклад основного матеріалу. З огляду на важливість дотримання принципу законності у діяльності органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб постає потреба у законодавчому врегулюванні механізму державного нагляду за їхніми актами. Фактично ЗУ "Про місцеве самоврядування в Україні" та ЗУ "Про місцеві державні адміністрації" містять прогалини щодо реалізації цього механізму. З цією метою Верховна Рада України зареєструвала проект закону "Про місцеві державні адміністрації та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні". Доцільність прийняття цього проекту закону зумовлена необхідністю формування належного правового підґрунтя для трансформації місцевих державних адміністрацій у структури префектурного типу. Така реформа сприятиме створенню цілісного механізму забезпечення законності у діяльності органів місцевого самоврядування, а також підвищенню ефективності координації територіальних підрозділів центральних органів виконавчої влади під час реалізації державної політики на місцевому рівні. Законопроектом вносяться зміни до Кодексу адміністративного судочинства України, ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні», ЗУ «Про Кабінет Міністрів України», ЗУ «Про центральні органи виконавчої влади» та ЗУ «Про державну службу».

Зазначені зміни мають здійснюватися з урахуванням конституційних положень та принципів функціонування публічної влади в Україні. В пояснювальній записці законопроекту вказується на те, що створення правових основ для переформатування місцевих державних адміністрацій в органи префектурного типу з метою організації домірної системи забезпечення законності в діяльності органів місцевого самоврядування, забезпечення координації територіальних органів центральних органів виконавчої влади при реалізації державної політики на місцях з урахуванням положень Конституції України [1].

Положення законопроекту були доопрацьовані відповідним комітетом за результатами консультацій з представниками органів влади, асоціацій органів місцевого самоврядування та експертами. Консультації з зацікавленими сторонами відбулися в рамках «страсбурзького формату» під егідою Ради Європи. «Прийняття законопроекту 4298 є одним із пріоритетних заходів у продовженні реформи децентралізації. Цивілізований державний нагляд за рішеннями органів місцевого самоврядування існує в усіх країнах ЄС і повинен бути запроваджений в Україні – це передбачено в рамках плану «Ukraine Facility Plan». Самі громади також зацікавлені в регульованому та чітко визначеному законом нагляді, який не загрожував би правам місцевого самоврядування. Проект закону також передбачає новий механізм виборів та призначення керівництва місцевих державних адміністрацій. Це системні зміни спрямовані на створення більш демократичного та прозорого інституту представництва держави на місцевому рівні», з такою заявою звернувся Олександр Кубраков - міністр розвитку громад, територій та інфраструктури [2].

Законопроєкт передбачає внесення змін до низки нормативно-правових актів України, зокрема з метою удосконалення механізмів взаємодії між органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Скажімо, до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» пропонується внести зміни щодо розширення повноважень місцевих державних адміністрацій у частині впливу на керівників територіальних органів, запровадження нагляду за законністю їхньої діяльності, а також встановлення обов'язкової координації контрольних заходів, які здійснюють територіальні органи стосовно органів місцевого самоврядування.

Не менш важливим залишається реформа щодо державного контролю за актами органів місцевого самоврядування. Таким чином буде запроваджено обов'язковість превентивних заходів із недопущення порушень законності у їх діяльності, створення механізму забезпечення пропорційності державного контролю шляхом координації дій центральних і територіальних органів виконавчої влади, а також місцевих державних адміністрацій. Такі нововведення спрямовані на підвищення ефективності державного нагляду за законністю діяльності органів місцевого самоврядування та на зміцнення інституційної взаємодії між різними рівнями публічної влади.

В контексті здійснення державного контролю, то він буде передаватись місцевим державним адміністраціям, які зобов'язані його здійснити не пізніше 60 днів з дня набрання чинності відповідним актом органу місцевого самоврядування [3]. Виявлення акта органу або посадової особи місцевого самоврядування, його частини, що суперечить Конституції, законам України, іншим актам законодавства, є підставою для звернення місцевої державної адміністрації до такого органу або посадової особи місцевого самоврядування з вимогою про усунення відповідного порушення законності, яка є обов'язковою для розгляду протягом 10 робочих днів (30 робочих днів для місцевих рад) з дня її отримання. У разі відхилення або нерозгляду органом або посадовою особою місцевого самоврядування вимоги у відповідний строк, місцева державна адміністрація може звернутися до суду з позовом про визнання акта органу місцевого самоврядування незаконним за умови наявності відповідного заходу у координаційному реєстрі. Важливо тут уточнити, що компетенцією розгляду цієї категорії справ повинна здійснюватись в порядку адміністративного судочинства. Очевидно, що запровадження подібного механізму контролю є позитивним кроком у напрямі зміцнення законності. Водночас важливо уникати надмірної концентрації повноважень з боку місцевих державних адміністрацій у сфері нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Крім того, варто наголосити, що за відсутності чіткого розмежування компетенцій між державними структурами та органами місцевого самоврядування, а також між різними рівнями адміністративної системи, ігнорування принципу субсидіарності може спричинити надмірну централізацію влади та створити потенційні передумови для зловживань. Звичайно, водночас розуміємо на необхідності розширення повноважень обласних військових державних адміністрацій в період воєнного стану в Україні, однак нагляд за законністю рішень органів місцевого самоврядування не повинно переходити межі конструктивної демократії. Існує тонка межа аби інститут місцевого самоврядування не зазнав надмірного звуження своєї автономії та втрати спроможності ефективно представляти інтереси місцевої громади. Надмірна централізація управлінських рішень і втручання державних адміністрацій у сферу компетенції органів місцевого самоврядування можуть поставити під загрозу принцип децентралізації та самостійності громад. Тому, важливо забезпечити розумний баланс між потребою держави у контролі під час воєнного стану та збереженням демократичних засад місцевого врядування. Саме цей баланс гарантує довіру громадян до влади й забезпечує легітимність прийнятих на місцевому рівні рішень.

В період стрімкої децентралізаційної реформи, в 2023 році екс Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль наголошував на створення нового наглядового органу - префектів для здійснення контролю за діяльністю місцевих органів влади. В ході реформи після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, було наголошено, що після завершення воєнного стану відповідно йтиме мова і про зміни до Конституції, які фіналізують реформу децентралізаціїх [4]. Експерти вважали, що функція префекта буде встановлена в законі України «Про місцеві державні адміністрації», однак як ми пересвідчились ці повноваження переймуть місцеві державні адміністрації як місцеві органи державної виконавчої влади.

Звичайно, моніторинг актів органів місцевого самоврядування є важливим для прозорості демократії. Наприклад, в Польщі цю функцію виконує воєвода як представник державної влади на регіональному рівні. Щодо, власне польської моделі місцеве самоврядування діє відповідно до публічного права, а його діяльність контролюється органами публічної влади на предмет відповідності чинному законодавству. Органи місцевого самоврядування виконують децентралізовані функції в результаті делегованих повноважень з боку держави на місцях. Фактично тут діє взаємна відповідальність між даними суб'єктами владних повноважень.

Делегуючи органам місцевого самоврядування виконання публічних завдань, уряд Польщі водночас зберіг за собою наглядові повноваження. Основною метою нагляду за діяльністю терито-

ріальних громад є забезпечення дотримання норм законодавства та гарантування пріоритету суспільних інтересів над локальними. Органи, уповноважені здійснювати нагляд, можуть і повинні втручатися у діяльність органів місцевого самоврядування виключно в межах, визначених законом, що свідчить про правовий характер таких повноважень. Варто також наголосити, що нагляд поширюється лише на діяльність органів місцевого самоврядування, тобто має об'єктивний і цілеспрямований характер. Однак, норма ст. 171.1. Конституції Республіки Польща містить певне застереження: "діяльність місцевого самоврядування підлягає нагляду виключно на критерії законності. На думку Тадеуша Біго: "Нагляд – це сукупність таких повноважень, які мають більш інтенсивний, безпосередній вплив на діяльність підпорядкованих органів і спрямовані на усунення та запобігання порушенням у майбутньому" [5, с.2]. Тоді коли під контролем інший польський вчений Вацлав Давідович вбачає як діяльність, що полягає у вивченні існуючого стану речей, зіставленні того, що існує в реальності з тим, що передбачають відповідні зразки та норми поведінки, а також у виявленні можливих розбіжностей, з'ясуванні причин виникнення істотних розбіжностей, а потім у формулюванні рекомендацій, що дозволяють уникнути подібних розбіжностей у майбутньому [6, с. 34].

Принципи контролю за актами місцевого права встановлених органами державного управління регулює постанова Голови Ради Міністрів від 23.12.2009 р. Про порядок контролю актів місцевого права встановлених воєводою та органами публічного управління [7]. Вони відрізняються від правил, що характеризують контроль законності актів місцевого права органів територіального самоврядування. Відповідно до закону про гмінне врядування п. 1.ст. 90 – мер, президент міста або бурмістр зобов'язаний подати воєводі ухвали прийняті радою гміни протягом 7 днів з моменту їх прийняття (те саме стосується старости та маршалка воєводства протягом 7 днів). Акти, що встановлюють обов'язкову процедуру, подаються мером протягом 2 днів з моменту їх прийняття. Відповідно до ст. 91 п. 1 цього ж закону рішення або розпорядження органу громади, що суперечать закону є недійсними.

У випадку якщо воєвода вирішить скасувати рішення або розпорядження повністю або частково, він повинен зробити це протягом 30 днів з дня вручення рішення або розпорядження. Доки правовий акт громади не буде вручений воєводі строк для прийняття рішення в порядку нагляду не розпочинає спливати. Тому, період протягом якого воєвода може здійснювати свої наглядові повноваження є обмеженим у часі, тобто від дня отримання акта органу місцевого самоврядування до дня прийняття наглядового рішення воєводою. Цей строк не включає день вручення наглядової рішення органу місцевого самоврядування, а 30-денний строк для прийняття наглядового рішення воєводою має матеріально-правовий характер.

У разі незначного порушення права наглядовий орган не скасовує рішення або розпорядження в цілому, а вказує, що рішення або розпорядження були видані з порушенням права. Після закінчення 30 днів наглядовий орган не може скасувати рішення або розпорядження, але може подати апеляцію на рішення або розпорядження до адміністративного суду. Адміністративний суд приймаючи скаргу на акт місцевого самоврядування може визнати акт недійсним повністю або частково або визнає, що він був виданий з порушенням права, якщо спеціальні положення не виключають скасування [8, там само].

З метою забезпечення належної перевірки актів, процедура нагляду була продовжена з 30 днів до максимум 4 місяців і 5 днів, що слід оцінити як позитивне. На думку Казімєжа Багдашевського: «Позитивно слід оцінити продовження наглядової процедури з нинішніх 30 днів до максимум 4 місяців і 5 днів. Це значно збільшує можливості належного вивчення законності нагляданого акту органу місцевого самоврядування без необхідності оскарження його до адміністративного суду. Слід з визнанням констатувати, що пропонована норма також захищає органи місцевого самоврядування від поспішних дій на підставі постанови, яка згодом може бути скасована» [9, с. 139].

Що стосується судового контролю за актами місцевого самоврядування в Польщі, то він належним чином розподілений в системі судочинства з домінуючою роллю адміністративних судів. Серед видів судового контролю за актами місцевого права адміністративними судами варто виділити прямий, непрямий та пасивний контроль. Кожен вид контролю також відрізняється іншою процесуальною легітимністю та власною структурою скарги на акт місцевого права. Скаргу до суду можна подати на всі акти місцевого права, прийняті органами місцевого самоврядування, а також територіальними органами виконавчої влади держави відповідно до закону про провадження в адміністративних судах. Звичайно, це не означає, що тільки воєвода має право подати скаргу до адміністративного суду щодо законності місцевого акта. У випадку, якщо орган місцевого самоврядування не згоден з рішенням воєводи щодо законності місцевого акта, він може оскаржити це рішення в порядку нагляду до адміністративного суду. Суд повинен призначити дату слухання не пізніше ніж через 30 днів з дня отримання скарги (ст. 92a згідно закону про гмінне врядування).

Щоб рада громади могла подати наглядову апеляцію на рішення воєводи, вона повинна спочатку прийняти рішення про подання апеляції. В іншому випадку суд відхилить апеляцію.

Висновки. Порівняння підходів до здійснення нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування в Польщі та Україні дає змогу констатувати спільну мету обох систем – гарантування дотримання законності в межах реалізації повноважень сільських, селищних та місцевих рад при збереженні їхньої автономії. Водночас, способи організації й реалізації наглядових повноважень у цих державах мають відчутні відмінності, що зумовлено різним рівнем інституційного розвитку місцевого управління.

У Польщі сформовано чітко врегульовану модель контролю де функції адміністративного нагляду покладено на воєводу як представника центральної влади, а перевірку законності рішень здійснюють адміністративні суди. Така система забезпечує взаємне стримування владних інституцій сприяє стабільності правовідносин між державою та громадами й водночас захищає органи місцевого самоврядування від необґрунтованого втручання. Важливою перевагою польського підходу є подовження строку наглядової процедури до чотирьох місяців і п'яти днів, що дозволяє провести глибшу правову оцінку актів без поспішного судового втручання. Українська модель державного контролю визначена в проєкті закону демонструє прагнення до гармонізації з європейськими принципами публічного управління, однак поки що зберігає елементи адміністративної централізації. Ключова роль у здійсненні контролю належить місцевим державним адміністраціям, які уповноважені реагувати на порушення законності та звертатися до суду. Попри позитивну тенденцію до посилення правових механізмів, процедура нагляду залишається переважно формалізованою, що може обмежувати реальний рівень самостійності місцевих рад.

Таким чином, польська система нагляду виявляється більш збалансованою, оскільки поєднує ефективний правовий контроль із повагою до принципу самоврядності. Українська ж модель перебуває на етапі становлення та її вдосконалення має полягати у зміцненні гарантій незалежності місцевого самоврядування, уточненні процедурних норм контролю, а також забезпеченні неупередженості судового розгляду спорів між державою й територіальними громадами. На відміну від польського законодавства, скажімо, кодекс адміністративного судочинства України не передбачає чітко визначеної процедури розгляду справ пов'язаних із перевіркою законності рішень органів місцевого самоврядування, а також порядку їхнього оскарження цими самими органами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України*. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Верховна Рада України розгляне в другому читанні законопроект 4298 щодо забезпечення законності рішень органів місцевого самоврядування та функцій державного управління. URL:https://mtu.gov.ua/news/35334.html (дата звернення: 30.10.2025).
3. Про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні. Проект Закону України від 24.03.2025 року. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/204354.html (дата звернення: 27.10.2025).
4. В Україні цього року запровадять інститут префектів, – Шмигаль. URL: https://censor.net/ua/news/3391088/v_ukrayini_tsogo_roku_zaprovadyat_instytut_prefektiv_shmygal (дата звернення: 27.10.2025).
5. W.Dawidowicz. Zagadnienia ustroju administracji państwowej w Polsce. Warszawa:Państwowe wydawnictwo naukowe, 1970, 230 s.
6. Bigo T. Z problemów kontroli nad administracją terenową. Kontrola Państwowa. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1964.32 s.
7. Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 23 grudnia 2009 r. w sprawie trybu kontroli aktów prawa lokalnego ustanowionych przez wojewodę i organy administracji. Biuletyn Ustaw 2009 r. nr 222, pozycja 1754.
8. Bandażewski K. Udział obywateli i podmiotów społecznych w podejmowaniu decyzji publicznych na szczeblu lokalnym: monografia za red. M.I. Mączyński, M. Stęć, Warszawa:Wolters Kluwer, 2012. 305 s.
9. Кодекс про адміністративне судочинство в Україні. Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 10.10.2025).
10. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.URL:https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm (дата звернення: 10.10.2025).
11. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19900160095/U/D19900095Lj.pdf (дата звернення: 14.10.2025).

УДК 342.34
DOI HTTPS://DOI.ORG/10.24144/2788-6018.2025.06.1.33

ОСНОВНІ ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Толкачова І.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та адміністративного права
Національного транспортного університету
ORCID: 0000-0003-3545-1496

Пінчук І.А.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету економіки та права
Національного транспортного університету
ORCID: 0009-0001-6765-3351

Толкачова І.А., Пінчук І.А. Основні форми безпосередньої демократії в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект.

У науковій статті здійснено порівняльний аналіз основних форм безпосередньої демократії в Україні та зарубіжних країнах через призму їх правового регулювання, практичного застосування та інституційних особливостей. Розглянуто теоретичні основи народовладдя як основного принципу демократичного управління, а також його реалізація на практиці в різних правових системах. Автори аналізують правові механізми забезпечення народовладдя, зокрема вибори, референдуми, а також інші форми безпосередньої демократії, що існують в Україні та демократичних країнах.

Особлива увага приділяється специфіці української політичної системи, де народовладдя закріплене в Конституції України як основний принцип, але його реалізація є обмеженою через ряд правових та соціальних факторів. У статті розглянуто також різні форми народовладдя в зарубіжних країнах, зокрема в Федеративній Республіці Німеччина, Французькій Республіці, Республіці Ірландія, Швейцарській Конфедерації, Великій Британії, Сполучених Штатах Америки, які мають більш розвинені механізми прямої демократії, зокрема через референдуми, що активно використовуються на всіх рівнях державного управління.

Автори визначають ключові відмінності між формами народовладдя в Україні та зарубіжних країнах, акцентуючи на тому, що в Україні існують певні обмеження щодо активної участі громадян у політичних процесах, зокрема через складність організації референдумів, що стримує реалізацію повноцінного народовладдя. Водночас у розвинених демократичних країнах існує більше можливостей для безпосереднього впливу громадян на владу в державі.

У науковій статті підкреслено важливість розвитку механізмів народовладдя в Україні через вдосконалення виборчої системи, стимулювання політичної активності громадян та забезпечення більш ефективного контролю за діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування. Наприкінці вказуються основні виклики та перспективи для розвитку народовладдя в Україні в контексті порівняльного правового аналізу з зарубіжними країнами.

Ключові слова: народовладдя, безпосередня демократія, представницька демократія, порівняльно-правовий аспект, вибори, референдуми, права людини.

Tolkachova I.A., Pinchuk I.A. Main forms of direct democracy in Ukraine and foreign countries: comparative and legal aspect.

The scientific article provides a comparative analysis of main forms of direct democracy in Ukraine and foreign countries through the prism of their legal regulation, practical implementation and institutional features. There were examined theoretical foundations of democracy as the main principle of democratic governance, as well as its implementation in practice in various legal systems. The authors analyze the legal mechanisms that facilitate democracy, in particular elections, referendums, as well as other forms of direct democracy, existing in Ukraine and in democratic countries.

Particular attention is paid to the specifics of the Ukrainian political system, where democracy is enshrined in the Constitution of Ukraine as a basic principle, but its implementation is limited due to a number of legal and social factors. The article also considers various forms of democracy in foreign

countries, in particular in the Federal Republic Germany, the French Republic, the Republic of Ireland, the Swiss Confederation, Great Britain and the United States of America, which have more developed mechanisms of direct democracy through referendums, which are actively used at all levels of public administration.

The authors identify key differences between the forms of democracy in Ukraine and in foreign countries, emphasizing that in Ukraine there are certain restrictions on the active participation of citizens in political processes, in particular due to the complexity of organizing referendums that hinders the implementation of full-fledged democracy. At the same time, in developed democratic countries there are more opportunities for citizens to directly influence power in the state.

The scientific article also emphasizes the importance of developing mechanisms of democracy in Ukraine through improving the electoral system, stimulating the political activity of citizens, and ensuring more effective control over the activities of government bodies. Finally, the authors identify main challenges and prospects for the development of democracy in Ukraine in the context of a comparative and legal analysis with foreign countries.

Key words: democracy, direct democracy, representative democracy, comparative and legal aspect, elections, referendums, human rights.

Постановка проблеми. Народовладдя є одним із основоположних принципів демократичних систем управління, що визначає участь народу у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, прийнятті рішень та контролі за діями влади. В Україні та багатьох зарубіжних країнах існують різні моделі народовладдя, що відображають специфіку правових, політичних та соціальних систем.

Актуальність теми полягає в необхідності пошуку найефективніших форм безпосереднього народовладдя для забезпечення стабільного розвитку демократичних процесів в Україні, а також у контексті глобалізації, яка вимагає нових підходів до управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблему досліджували Д.М. Бєлов, Б.В. Калиновський, К.В. Тарасенко, В.О. Ріяка, Ю.Б. Ключковський, О.О. Прогонна та інші. Водночас ряд питань, що стосуються даної проблематики, залишаються невирішеними або потребують подальшого дослідження. Серед найбільш важливих питань варто виділити: недосконалість механізмів забезпечення безпосередньої демократії в Україні; відсутність чіткої правової бази для цифрової демократії тощо.

Мета статті – дослідити основні форми безпосередньої демократії в Україні та в зарубіжних країнах, механізми їх реалізації та рівень участі громадян у політичних процесах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до Юридичної енциклопедії народовладдя – належність влади народові та її здійснення ним безпосередньо або через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Основні принципи народовладдя: суверенітет народу; політичний плюралізм; пріоритетність безпосереднього народовладдя, загальність і рівність у здійсненні народовладдя; гарантованість народовладдя та інші [1, с. 66].

Як справедливо зазначено, народовладдя розглядається як суспільно-політичне явище, правовим вираженням якого є юридична категорія демократії; останню слід відрізняти, зокрема, від типу ідеології чи виду політичного процесу. У конституційно-правовому сенсі демократію можна кваліфікувати як принцип права, що закріплюється у конституції. У контексті правової теорії держави цей принцип є правовою вимогою стосовно форми державного режиму [2, с. 95].

Народовладдя в Україні є важливою складовою демократичного процесу, що забезпечує участь громадян у політичному житті країни. Так, відповідно до ст. 69 Конституції України, народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії [3]. В Україні визнання у Конституції народу носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, а також закріплення можливості здійснювати владу народом безпосередньо та через органи державної і місцевої влади стало серйозним кроком у створенні демократичної та правової держави [4, с. 136].

Вибори в Україні є основним інструментом демократичного волевиявлення громадян, що дозволяє їм безпосередньо впливати на політичне життя країни. Громадяни України мають можливість обирати Президента України, своїх представників як до Верховної Ради України, так і на місцях. Одним із основних законодавчих актів, який регулює виборчий процес в Україні, є Виборчий кодекс України [5].

Однією з основних форм безпосередньої демократії є референдум. Референдум є особливим механізмом, що дозволяє громадянам безпосередньо приймати рішення з важливих політичних, соціальних чи економічних питань. В Україні референдуми можуть проводитися як на загальнонаціональному рівні, так і на місцевому. Проте застосування референдумів в Україні має певні обмеження: на них не можна виносити питання бюджету, податків, амністії, скасування конституційних

прав і свобод, а також питання, спрямовані на ліквідацію незалежності, порушення територіальної цілісності чи створення загрози національній безпеці.

Народовладдя в зарубіжних країнах є важливою складовою демократії та правової системи багатьох держав. Хоча конкретні механізми і форми народовладдя можуть варіюватися в залежності від політичної ситуації, історичних традицій і соціальних умов, загальна ідея народовладдя залишається схожою – влада належить народу, і він має право активно брати участь у процесах державного управління, прийнятті важливих рішень та формуванні політичної волі.

Одним із прикладів реалізації безпосередньої демократії є Федеративна Республіка Німеччина, Французька Республіка, Республіка Ірландія, *Швейцарська Конфедерація*, Велика Британія, де демократія, що ґрунтується на принципах народовладдя, має давні традиції. У цих країнах народовладдя здійснюється через систему виборів, референдумів та механізмів контролю за діями влади.

У Федеративній Республіці Німеччина, яка є парламентською демократією, народовладдя реалізується через вибори до Бундестагу (парламенту), де громадяни обирають своїх представників. Однак, ключовим аспектом є те, що у Федеративній Республіці Німеччина особлива увага приділяється участі громадян у громадських ініціативах та місцевих референдумах. Закони дозволяють громадянам впливати на рішення місцевих органів влади через механізми ініціатив і петицій. Важливим аспектом є те, що в Федеративній Республіці Німеччина існує розвинена система контролю за конституційністю рішень урядів, що гарантує дотримання основних прав і свобод громадян. Конституцією ФРН передбачено особливий вид прямої демократії – колективну петицію (ст. 17) [6, с. 33-35].

У Французькій Республіці народовладдя здійснюється через використання референдумів, зокрема на національному рівні. Вона є однією з перших країн, де було впроваджено широке застосування референдумів для вирішення важливих національних питань. Французька Конституція надає громадянам право ініціювати референдуми з питань, що мають національне значення. Це дозволяє значно зміцнити принцип народовладдя, адже громадяни можуть безпосередньо впливати на рішення, які визначають політичний курс країни. Однією спільною рисою конституцій Ірландії та Франції є місце, яке вони надають народу. Ґрунтуючись на принципі народного суверенітету, обидва конституційні порядки надають останнє слово своєму народу в процесі конституційної розробки та, в принципі, перегляду шляхом референдуму. Як і Ірландська Конституція, прийнята 29 грудня 1937 року після референдуму (1 липня 1937 року), Французька Конституція від 4 жовтня 1958 року була прийнята після схвалення всенародним голосуванням (28 вересня 1958 року) [7, с. 2]. Інститут референдуму також є центральним і обидві системи чітко вказують на те, що народ є найвищою владою, коли верховний закон країни потребує змін. Цей спільний акцент на прямій демократії в парламентських режимах можна інтерпретувати як прояв спільного неприйняття неквалiфікованої представницької демократії, що певною мірою характеризується її минулими гнітючими методами, а саме обструктивна сила парламентарів у попередніх республіках (у випадку Франції) та відмова від британської традиції парламентського суверенітету (у випадку Ірландії). Ірландська Конституція може бути змінена лише за умови схвалення таких змін на референдумі відповідно до статей 46.2 та 47.1.9. Французькі конституційні положення менш прості, оскільки референдум є лише одним зі способів внесення змін до Конституції. Іншими словами, не кожна пропозиція про конституційний перегляд має бути подана на рішення народу; однак відповідні положення Конституції 1958 року про конституційний перегляд передбачають можливість проведення референдуму. Референдум був визначною рисою конституційного та політичного ландшафту в обох юрисдикціях, хоча він порівняно частіше використовувався в Ірландії, ніж у Франції [7, с. 3].

У Великій Британії народовладдя реалізується через парламентську систему, де народ обирає представників до парламенту, які в свою чергу здійснюють законодавчу діяльність. Хоча референдуми є менш популярними в порівнянні з іншими європейськими країнами, вони відіграють важливу роль у вирішенні надзвичайно важливих питань, таких як вихід з Європейського Союзу (Brexit). Велика Британія продовжує використовувати механізми участі громадян у політичному процесі через вибори та інші форми демократичної участі. У Великій Британії, яка визнається одним із взірців ліберальної демократії, суверенітет традиційно вважається поділеним між короною та парламентом. Натомість демократичний метод, запозичений із арсеналу класичної доктрини демократії, розглядається як такий, що застосовується для досягнення загального добра, даючи народу можливість самому розв'язувати питання безпосередньо та через обрання органів і посадових осіб, уповноважених виконувати його волю [8, с. 7].

Сполучені Штати Америки – це ще одна країна, де принцип народовладдя має глибоке коріння. У США народовладдя реалізується через дві основні форми: вибори та референдуми (хоча референдуми застосовуються більше на рівні окремих штатів). Конституція США гарантує громадянам

право брати участь у виборах, що визначає їхній вплив на формування органів влади. Система федеральних виборів в США є складною і багаторівневою. Вибори президента здійснюються через колегію виборщиків, де кожен штат має представників, що голосують за кандидата, якого підтримали його виборці. Вибори до Конгресу здійснюються за мажоритарною системою, а вибори губернаторів і місцевих органів влади можуть бути проведені за різними системами в залежності від штату. Важливим механізмом народовладдя в США є народні ініціативи та референдуми, які особливо популярні в окремих штатах. Наприклад, в Каліфорнії громадяни мають право ініціювати референдуми та змінювати закони через збір підписів. Ці механізми дозволяють американцям безпосередньо впливати на законодавчий процес. Також, слід зазначити, що в Німеччині і США загальнодержавні референдуми не проводяться на федеральному рівні, але водночас там поширені референдуми на рівні окремих суб'єктів федерації. Рекордсменом у кількості національних референдумів, безумовно, є Швейцарія. З першого в 1798 році в цій державі було проведено 621 загальнодержавний референдум, 161 з яких уже відбувся в XXI сторіччі [9, с. 77].

Щодо батьківщини референдуму, то на сьогодні у Швейцарії відсутній окремий спеціальний закон про референдум, тому основним джерелом його правового регулювання на федеральному рівні є Швейцарська Союзна Конституція від 18 квітня 1999 року (також була прийнята на загальнонародному референдумі), норми якої можна поділити на дві групи: загальні та спеціальні. Перша група закріплює основоположні принципи: швейцарський народ прагне оновити Союз, щоб зміцнити свободу та демократію (преамбула), Швейцарська Конфедерація захищає свободу і права народу (ч. 1. ст. 2), гарантує політичні права і захист вільного волевиявлення і нефальсифікованого голосування (ст. 34). Друга група конституційних положень включає в себе норми, що закріплюють конкретні механізми реалізації безпосереднього народного волевиявлення. Відповідно до ст. 136 політичні права з питань союзного значення належать усім дієздатним швейцарцям, які досягли 18-річного віку, і що всі мають рівні права та обов'язки. Конституція Швейцарської Конфедерації передбачає обов'язкові (ст. 140) і факультативні (ст. 141) референдуми, а також містить спеціальну главу «Ініціатива і референдум», норми якої закріпили зміст і процедуру проведення референдуму. На обов'язковий референдум виносяться питання щодо перегляду Конституції, приєднання до організацій колективної безпеки або до національних співтовариств, оголошення терміновими федеральних законів, що позбавлені конституційної основи, і тривалість дії яких перевищує один рік. Факультативний референдум може проводитися з питань прийняття, схвалення або зміни федеральних законів або постанов, а також схвалення міжнародних договорів що мають невизначену тривалість дії, не можуть бути денонсовані (ст. 141). Ці питання виносяться на голосування народу і кантонів за вимогою 50 тисяч виборців або 8 кантонів [10].

Безпосередня демократія в Україні та закордоном має певні суттєві відмінності. У таких зарубіжних країнах як Швейцарська Конфедерація, Французька Республіка, Республіка Ірландія, Велика Британія, Федеративна Республіка Німеччина та Сполучені Штати Америки референдуми є достатньо поширеним механізмом безпосередньої демократії, що дозволяє громадянам брати участь у прийнятті важливих політичних рішень. Також мають місце розвинені механізми контролю за діяльністю органів влади через незалежні суди, парламент, антикорупційні органи. В Україні ж громадяни часто відчувають відчуженість від політичних процесів, що ускладнює реалізацію народовладдя; громадяни активно беруть участь у виборах, але рівень політичної активності не завжди високий. У вищезазначених країнах рівень політичної активності громадян, як правило, високий, широко використовуються механізми прямої демократії; в Україні є проблеми з незалежністю судів, парламентським контролем і контролем громадських організацій.

Висновки. Серед основних проблем реалізації безпосередньої демократії в Україні можна виокремити по-перше, недостатню ефективність референдумів, оскільки в Україні всеукраїнські референдуми є рідкісним явищем й не врегульоване питання щодо місцевих референдумів. По-друге, система виборів, хоча й забезпечує участь громадян у виборах, має численні проблеми, пов'язані з порушеннями виборчого законодавства, корупцією та недосконалістю їх організації. По-третє, низький рівень політичної культури та відсутність активної участі громадян у політичних процесах. Крім того, через недостатню *правову освіченість* та поінформованість у громадян виникають проблеми з реалізацією їхніх прав через вибори, референдуми чи інші форми безпосередньої демократії.

Враховуючи вищезазначені проблеми, слід зазначити, що в Україні є потреба у реформах щодо покращення народовладдя. Перш за все, це стосується удосконалення виборчої системи, а також створення механізмів для більш активного використання референдумів та інших форм безпосередньої демократії. Доцільним є також покращення системи місцевих референдумів, що дозволить громадянам більш активно брати участь у вирішенні питань місцевого значення.

Здійснений порівняльно-правовий аналіз показує, що в України є потенціал для вдосконалення форм безпосередньої демократії шляхом вивчення та імплементації позитивного зарубіжного досві-

ду. Для цього необхідно: удосконалити механізми реалізації всеукраїнського та місцевих референдумів, у тому числі в контексті їх доступності; цифровізувати процеси народовладдя; здійснювати більш ефективний контроль за діяльністю органів влади, що забезпечуватиме їх прозорість. Це сприятиме не лише формальному нагляду, а й впровадженню механізмів, які дозволять громадянам та громадським організаціям безпосередньо впливати на владні рішення, що слугуватиме підвищенню рівня довіри громадян до влади, розвитку як громадянського суспільства, так і, відповідно, інститутів безпосередньої демократії. Необхідно сприяти підвищенню політичної культури громадян та зменшенню правового нігілізму усіма можливими засобами (освітні заходи, програми, платформи, засоби масової інформації тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юридична енциклопедія: в 6 томах. Т. 4: Н-П / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 2002. 720 с.
2. Ключковський Ю.Б. Референдум у системі державного режиму представницької демократії. *Юридичний журнал «Право України».* 2019. № 10. С. 95–112. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2019-10-095.
3. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
4. Шаповал В.Д., Слободяник Т.М., Літвяков Е.М. Законодавче регулювання референдуму в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* Випуск 77: частина 1. 2023. С. 136–142. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.21.
5. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2020. № 7. № 8, № 9. Ст. 48. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20.
6. Wollman H. Local Government Systems: From Historic Divergence Towards Convergence? Great Britain, France and Germany as (Comparative) Cases in Point. *Environment and Planning C: Politics and Space.* 2000. Vol. 18. Issue 1. P. 33–55. DOI: https://doi.org/10.1068/c9867.
7. Marie-Luce Paris Popular Sovereignty and the Use of the Referendum – Comparative Perspectives with Reference to France. *Bloomsbury Professional.* 2012. P. 1–36. URL: http://hdl.handle.net/10197/6053.
8. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлективність, наближеність. К., 2009. 288 с.
9. Шутова О.С., Овсієнко К.С. Інститут референдуму в демократичних державах: позитивні і негативні аспекти. *Правова позиція.* № 3 (28). 2020. С. 76–81. DOI: https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-3.14.
10. Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (Status as of 3 March 2024). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/en.

УДК 342.9:349.44
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.34

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ МУНІЦИПАЛІТЕТІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Цимбалюк В.І.,
кандидат юридичних наук, професор,
в.о. директора
Навчально-наукового інституту права та гуманітарних наук,
Національний університет водного господарства
та природокористування
ORCID: 0000-0002-5572-9603

Цимбалюк В.І. Європейські стандарти конституційно-правового забезпечення повноважень муніципалітетів у сфері земельних відносин та перспективи їх імплементації в Україні.

У статті досліджуються європейські стандарти конституційно-правового забезпечення повноважень муніципалітетів у сфері земельних відносин з урахуванням практики європейських держав. Науковці наголошують, що, хоча термін «муніципальна власність» не завжди прямо закріплений у конституціях країн Євросоюзу, фактично існує чітко визначена матеріально-фінансова основа діяльності муніципалітетів. Її сутність полягає у наданні органам місцевого самоврядування реальних правових та фінансових інструментів управління землями, що забезпечує збалансованість приватних, публічних і екологічних інтересів.

На прикладі Німеччини проаналізовано модель міського планування, засновану на принципах автономії муніципалітетів і сталого розвитку, визначених Федеральним будівельним кодексом. Автор підкреслює, що конституційні положення Основного закону ФРН мають значну схожість із Конституцією України, зокрема щодо гарантій місцевого самоврядування, права громад на участь у прийнятті рішень, охорони земель як суспільного ресурсу та забезпечення балансу інтересів громади і держави.

Відзначається й досвід Сполученого Королівства, де компетенція місцевих рад охоплює розподіл земельних ділянок, планування територій, облаштування зон відпочинку та кладовищ, при цьому передбачено можливість делегування функцій між рівнями влади, крім податкових. Такий підхід сприяє уникненню дублювання повноважень і створює умови для ефективного використання земельних ресурсів.

Окремо акцентується на нідерландській системі просторового планування, що базується на багаторівневій взаємодії центральної, провінційної та муніципальної влади, а також на положеннях Європейської ландшафтної конвенції, яка встановлює стандарти сталого розвитку, екологічної відповідальності та публічної участі.

Зроблено висновок, що імплементація європейських стандартів в Україні сприятиме розвитку місцевої демократії, посиленню автономії громад, підвищенню ефективності використання земельних ресурсів і формуванню сталого територіального управління. Водночас, стандарти формувалися під впливом історичних, економічних і соціокультурних чинників окремих країн, тому для України важлива не механічна адаптація, а врахування національного правового середовища, традицій і сучасних викликів.

Ключові слова: Європейські стандарти, муніципалітети, земельні відносини, просторове планування, участь громад, сталий розвиток, територіальна громада, права людини, публічне управління.

Tsymbalyuk V.I. European standards of constitutional and legal support of the powers of municipalities in the field of land relations and the prospects for their implementation in Ukraine.

The article examines European standards of constitutional and legal support of the powers of municipalities in the field of land relations, taking into account the practice of European states. Scientists emphasize that, although the term «municipal property» is not always directly enshrined in the constitutions of the European Union countries, in fact there is a clearly defined material and

financial basis for the activities of municipalities. Its essence lies in providing local self-government bodies with real legal and financial instruments for land management, which ensures a balance of private, public and environmental interests.

Using the example of Germany, an urban planning model based on the principles of municipal autonomy and sustainable development defined by the Federal Building Code is analyzed. The author emphasizes that the constitutional provisions of the Basic Law of the Federal Republic of Germany have significant similarities with the Constitution of Ukraine, in particular regarding guarantees of local self-government, the right of communities to participate in decision-making, the protection of land as a public resource and ensuring a balance of interests of the community and the state.

The experience of the United Kingdom is also noted, where the competence of local councils covers the distribution of land plots, planning of territories, arrangement of recreation areas and cemeteries, while the possibility of delegating functions between levels of government, except for tax, is provided. This approach helps to avoid duplication of powers and creates conditions for the effective use of land resources.

Separate emphasis is placed on the Dutch system of spatial planning, which is based on multi-level interaction of central, provincial and municipal authorities, as well as on the provisions of the European Landscape Convention, which sets standards for sustainable development, environmental responsibility and public participation.

It is concluded that the implementation of European standards in Ukraine will contribute to the development of local democracy, strengthening the autonomy of communities, increasing the efficiency of land resource use and forming sustainable territorial management. At the same time, standards were formed under the influence of historical, economic, and socio-cultural factors of individual countries, so for Ukraine, it is not mechanical adaptation that is important, but taking into account the national legal environment, traditions, and modern challenges.

Key words: European standards, municipalities, land relations, spatial planning, community participation, sustainable development.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України позначений активними процесами децентралізації, що супроводжується передачею частини владних повноважень муніципалітетам. Особливої актуальності набуває сфера земельних відносин, оскільки земля є основним ресурсом для забезпечення економічного розвитку територій та реалізації інтересів місцевих громад. Попри здійснені кроки, українське законодавство все ще характеризується низкою недоліків: нечітким розмежуванням компетенцій між державними органами та муніципалітетами, недостатньою участю громад у прийнятті рішень щодо землекористування, відсутністю належних механізмів компенсацій і правового захисту у випадку обмеження прав місцевого самоврядування.

Європейські стандарти у цій сфері передбачають чіткі гарантії земельних прав муніципалітетів, прозорість процедур розпорядження землями, а також дієві інструменти залучення громадян до процесу ухвалення рішень. Тому виникає потреба у поглибленому аналізі зазначених стандартів та визначенні перспектив їх імплементації в українську правову систему з метою підвищення рівня правової автономії муніципалітетів, зміцнення місцевої демократії та забезпечення сталого розвитку територій.

Метою дослідження є з'ясування змісту та значення європейських стандартів конституційно-правового забезпечення повноважень муніципалітетів у сфері земельних відносин, аналіз можливостей і напрямів їх впровадження в Україні з урахуванням сучасних тенденцій децентралізації та розвитку місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблеми. Конституційно-правове забезпечення повноважень муніципалітетів у сфері земельних відносин є складовою ширшого процесу становлення ефективної моделі місцевого самоврядування, яка відповідає принципам демократичної держави та сучасним викликам розвитку суспільства. В українській правовій науці значна увага приділяється питанням децентралізації, реформування земельного законодавства, правового статусу територіальних громад та їхньої ролі у забезпеченні сталого розвитку.

Як зазначає Л.М. Гришко, досліджуючи питання права муніципальної власності у державах-членах ЄС, у більшості конституцій цих країн прямо не використовується термінологія «муніципальна власність», «власність місцевого самоврядування» чи «публічна власність», проте чітко закріплюється матеріально-фінансова основа діяльності муніципалітетів [1]. Це має безпосереднє значення і для земельних відносин, оскільки земля є складовою муніципальної власності та базовим ресурсом, на основі якого реалізуються повноваження місцевого самоврядування.

Нормативна основа права муніципальної власності, крім конституцій, визначається законодавством про місцеве самоврядування, спеціальними законами про муніципальну власність чи локаль-

ними актами. У цих джерелах закріплюються принципи управління муніципальною власністю, які спрямовані на забезпечення інтересів населення та реалізацію стандартів «доброго врядування» (good governance). У сфері земельних правовідносин це має проявляється через обов'язок органів місцевого самоврядування розпоряджатися земельними ділянками відкрито, раціонально та з урахуванням потреб громади. Особливий акцент робиться на тому, що незалежно від того, хто визнається суб'єктом права муніципальної власності (громада чи органи місцевого самоврядування), у демократичних державах гарантується управління майном в інтересах жителів відповідних територій [1]. Звісно, це також стосується земельних ділянок, які перебувають у постійному користуванні громади та визначають її соціально-економічний розвиток.

Звідси випливає, що існує прямий зв'язок між повноваженнями органів місцевого самоврядування, інтересами громади та об'єктами муніципальної власності, насамперед земельними. Те, як муніципалітети здійснюють функціональне розмежування, набуття, використання й розпорядження земельними ресурсами, безпосередньо впливає на рівень правової автономії територіальних громад і на ефективність реалізації принципів сталого розвитку.

Піддубний О.Ю., Руденко Л.Д., Гбур Л.В., Нежевело В.В. та Олексюк В.П. підкреслюють, що ефективне управління земельними ресурсами потребує досягнення багатовимірного балансу. Вони виділяють кілька його вимірів: баланс інтересів усіх учасників процесу управління; баланс між потребами сьогодення та майбутніх поколінь; баланс очікуваних результатів і наявних ресурсів, що вимагає розробки альтернативних рішень; баланс між проактивними ініціативами та реактивною оцінкою досягнень; а також баланс свободи адміністрування та особистої відповідальності за результат [2].

Науковці наголошують, що застосування таких підходів, апробованих у країнах ЄС, може значно підвищити ефективність землеустрою в Україні, а також сприяти розширенню земельних повноважень органів місцевого самоврядування. Це дозволить краще задовольняти потреби громад, підтримувати високі соціальні, екологічні та економічні стандарти, стимулювати підприємницьку активність і зберігати природний потенціал територій. У контексті євроінтеграційних процесів така практика має ключове значення для утвердження принципів «Європи регіонів» [2].

Для України вивчення цих стандартів та практик має подвійне значення. З одного боку, воно дозволяє вдосконалити національну систему управління земельними ресурсами, підвищити ефективність і прозорість діяльності органів місцевого самоврядування. З іншого боку, воно відповідає стратегічному курсу держави на європейську інтеграцію, адже наближення національного законодавства до європейських підходів у сфері земельних відносин розглядається як важлива умова зміцнення правової держави, розвитку громадянського суспільства та виконання міжнародних зобов'язань України.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи конституційні засади земельних відносин у країнах Європи, особливу увагу слід приділити Основному закону Федеративної Республіки Німеччина, де питання землі, природних ресурсів та фінансового забезпечення муніципалітетів посідають чільне місце у системі конституційного регулювання.

Зокрема, у ст. 15 передбачено можливість соціалізації землі, природних ресурсів та засобів виробництва шляхом передачі їх у спільну власність або інші форми колективного господарювання на користь суспільства. Така норма є виразом концепції поєднання приватних і публічних інтересів, адже закон, що регулює порядок і розмір відшкодування, покликаний забезпечити баланс між захистом прав власників і потребами суспільного розвитку. Це положення демонструє пріоритетність публічного інтересу у сфері землекористування, який водночас не заперечує засад ринкової економіки. Не менш показовою є ст. 74, яка закріплює сфери конкурентної законодавчої компетенції Федерації та земель, серед яких - операції із земельними ділянками, земельне законодавство, субсидії на житло та пов'язані питання [3]. Такий механізм створює гнучку систему управління земельними ресурсами, що поєднує єдність правового регулювання з можливістю врахування регіональних особливостей. Іншими словами, у сфері земельних відносин забезпечується як централізоване, так і децентралізоване регулювання, що дозволяє ефективніше реагувати на потреби конкретних територій.

Важливу роль відіграють положення статей 105 і 106, які визначають розподіл податкових повноважень та закріплюють фінансову основу місцевого самоврядування. Землі отримують право встановлювати місцеві податки на споживання та збори, зокрема визначати ставку податку при придбанні земельної ділянки. При цьому громадам гарантується надходження від поземельного податку та податку з промислу, а також право самостійно визначати ставки цих податків у межах закону [3]. Такий підхід не лише забезпечує стабільність податкової бази, а й формує реальну фінансову автономію муніципалітетів, стимулюючи їхню зацікавленість у раціональному використанні земельних ресурсів і розвитку територій.

У цьому ми можемо простежити очевидну схожість між конституційними положеннями Німеччини та України у сфері земельних відносин. У Німеччині Основний закон визначає землю як суспільну цінність, використання якої має здійснюватися в інтересах громади, із закріпленням принципів раціонального планування, охорони довкілля та забезпечення потреб населення. Подібні підходи закріплені й у Конституції України, яка проголошує землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, а її використання повинно відповідати суспільним інтересам [4]. Це свідчить про те, що обидві країни виходять з єдиної правової логіки: земля не лише економічний ресурс, а насамперед фундаментальна цінність, пов'язана з добробутом суспільства.

У Німеччині муніципалітети виступають найнижчим рівнем просторового планування та наділені ключовими повноваженнями у сфері землекористування. Відповідно до Основного закону ФРН, міське планування (Stadtplanung) є складовою частиною муніципального самоврядування, яке гарантується Конституцією. Формально воно реалізується через систему планування використання земель (Bauleitplanung), що є обов'язковим завданням муніципалітетів і регламентується на загальнонаціональному рівні Будівельним кодексом Федерації (Baugesetzbuch, BauGB) та підзаконними актами - Положенням про використання земель (Baunutzungsverordnung, BauNVO) і Положенням про планові позначення (Planzeichenverordnung, PlanZV) [5].

Завдання муніципального рівня полягає у спрямуванні розвитку та інших видів використання землі на території громади таким чином, щоб забезпечити сталий розвиток поселень і соціально справедливе землекористування (параграф 1 BauGB). Це здійснюється у два етапи. По-перше, складається підготовчий план використання земель (Flächennutzungsplan), який визначає основні напрями розвитку для всієї території муніципалітету на горизонті близько 15 років. Він є обов'язковим лише для органів влади та встановлює загальне бачення розвитку територій. По-друге, муніципалітети ухвалюють обов'язкові плани забудови (Bebauungsplan) для окремих частин території громади. Такі плани вже мають юридичну силу для приватних осіб і визначають характер та інтенсивність забудови конкретних земельних ділянок (параграф 8 BauGB) [6].

Важливим елементом цієї системи є обов'язкова участь як державних органів, так і громадськості у процедурах підготовки планів. Це підсилює прозорість процесу, сприяє врахуванню різних інтересів і робить планування більш легітимним з точки зору місцевої демократії. Така модель свідчить, що муніципалітети ФРН виступають не лише адміністративними виконавцями рішень вищих рівнів, а й самостійними та впливовими суб'єктами управління землею, здатними формувати довгострокові траєкторії розвитку територій.

Аналіз наукової літератури дозволяє відзначити, що в державах-членах ЄС земельні відносини є одним із ключових елементів економічної основи місцевого самоврядування. Вони набувають особливого значення через трансформацію землі в об'єкт муніципальної власності, який не лише забезпечує матеріальну базу функціонування органів місцевої влади, а й виступає важливим інструментом реалізації публічного інтересу. Європейські держави виробили чіткі правові механізми захисту земель та інших природних ресурсів, що перебувають у власності муніципалітетів. Законодавство прямо передбачає, що такі об'єкти можуть стати предметом стягнення кредиторів лише у випадках, коли це спеціально дозволено законом. В іншому разі земля фактично виключена з кола об'єктів примусового відчуження, що покликано зберегти її публічний характер і стабільність місцевих фінансів. Це положення має фундаментальне значення, оскільки забезпечує збереження земель як ресурсу для розвитку територіальних громад у довгостроковій перспективі [7].

Показовим є і досвід Сполученого Королівства, де розмежування компетенцій між рівнями місцевого самоврядування торкається й земельної сфери. Ради графств, округів і приходів мають визначені законом повноваження щодо розподілу земельних ділянок, міського та сільського планування, облаштування зон відпочинку, утримання кладовищ та інших об'єктів, пов'язаних із землею. При цьому встановлюється можливість делегування частини функцій між різними рівнями влади, за винятком тих, що стосуються податкових повноважень. Такий підхід сприяє уникненню дублювання функцій і створює умови для більш ефективного управління земельними ресурсами на місцевому рівні [7].

Дослідження системи просторового планування в Нідерландах свідчить про чітке розмежування обов'язків між національним, провінційним та муніципальним рівнями влади. Національний уряд визначає пріоритети у сфері землекористування загальнодержавного значення (інфраструктура, енергетика, території міжнародної ваги), тоді як провінційні органи адаптують ці орієнтири до регіонального контексту, зосереджуючись на урбанізації, управлінні ландшафтами та охороні зелених насаджень. Водночас муніципалітети мають вирішальне значення у деталізації та практичній реалізації планів, адже саме вони визначають конкретне призначення земельних ділянок та ухвалюють місцеві плани землекористування (bestemmingsplannen), які є єдиними юридично обов'язковими документами. Ця модель демонструє багаторівневий підхід до управління землею, який поєднує

стратегічне бачення центральної влади з гнучкістю та відповідальністю місцевого самоврядування. Характерним є й те, що муніципалітети застосовують так зване «активне планування», яке передбачає не лише реагування на ініціативи забудовників, а й самостійне ініціювання змін у використанні землі - від викупу та підготовки територій до їх подальшого розвитку та продажу [8].

Важливим кроком у реформуванні нідерландської моделі став Закон про навколишнє середовище та планування (Omgevingswet), який набув чинності у 2024 році. Він об'єднав значну кількість нормативних актів і спростив систему управління, передбачивши прийняття муніципалітетами єдиного комплексного плану землекористування для всієї території громади. Це спрямовано на підвищення узгодженості просторової політики, швидкість ухвалення рішень та забезпечення більшої відкритості до інноваційних підходів у використанні землі [9].

Вивчення досвіду Нідерландів має особливе значення для України, оскільки їхня система просторового планування наочно демонструє, як можна поєднати стратегічне бачення центральної влади з реальними потребами територіальних громад. Для української моделі конституційно-правового забезпечення земельних відносин важливим є саме багаторівневий підхід, що забезпечує чіткий розподіл компетенцій між державою та органами місцевого самоврядування. Нідерландський приклад свідчить, що муніципалітети здатні виступати не лише виконавцями загальнодержавних рішень, а й активними суб'єктами управління землею – ініціювати розвиток територій, впроваджувати інноваційні механізми землекористування та формувати довгострокові стратегії розвитку.

Важливим етапом для розуміння європейських стандартів конституційно-правового забезпечення земельних відносин є міжнародно-правові акти, зокрема конвенції Ради Європи, що визначають принципи сталого розвитку, участі громадськості та належного управління територіями. Яскравим прикладом є Європейська ландшафтна конвенція (European Landscape Convention), яка закладає засади комплексного підходу до управління землею та простором, виходячи з цінності ландшафту як важливого елемента європейської культурної ідентичності та добробуту людини [10].

Цей документ демонструє, що ландшафт – це не лише природний або естетичний об'єкт, а результат взаємодії людини з довкіллям, який формує соціальну, економічну та правову тканину території. Конвенція визначає низку критеріїв, серед яких ключовими є сталий територіальний розвиток, прикладна цінність політики, участь громадськості та підвищення обізнаності. Перший критерій - сталий територіальний розвиток – вимагає, щоб будь-які дії щодо охорони, управління чи планування ландшафтів були частиною загальної політики сталого розвитку регіону. Вони мають поєднувати екологічну, соціальну, економічну, культурну й естетичну складові, забезпечуючи збалансоване використання територіальних ресурсів. Такий підхід водночас передбачає екологічну відповідальність і правову передбачуваність, що дозволяє уникати хаотичного землекористування. У продовження цього, другий критерій - прикладна цінність – полягає в тому, що реалізовані політики та проєкти у сфері управління ландшафтами повинні бути зразком для інших, демонструючи ефективність та інноваційність підходів. Це сприяє формуванню європейського простору взаємного навчання, де найкращі практики стають еталоном для вдосконалення національних систем управління землею. Третій критерій, тобто участь громадськості, логічно випливає з попередніх, адже лише через активну взаємодію держави, місцевих органів влади та громадян можна досягти сталого результату. Конвенція закликає забезпечити реальну, а не формальну участь громадян у процесах планування, управління й охорони ландшафтів, створюючи простір для діалогу, консультацій та спільного ухвалення рішень. Нарешті, четвертий критерій, що стосується підвищення обізнаності, завершує цю систему. Сталий розвиток неможливий без формування у суспільства розуміння цінності землі та ландшафту. Конвенція зобов'язує держави сприяти просвітницькій діяльності, розвитку культури охорони природи та вихованню відповідального ставлення до простору, у якому живуть люди [10].

Варто відзначити, що в Україні вже створено досить розгалужену систему конституційно-правового забезпечення регулювання земельних відносин і повноважень органів місцевого самоврядування. Конституція України (статті 13, 14, 140–146)[4] визначає землю як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави, а також закріплює право територіальних громад і їхніх органів самостійно вирішувати питання місцевого значення. Норми Основного Закону деталізуються у спеціальних законах, серед яких: Земельний кодекс України 2001 року [11], Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 1997 року [12], Закон «Про землеустрій» 2003 року [13], 2011 року, Закон «Про охорону земель» 2003 року [14] та інших нормативно-правових актах.

Проте сама по собі кількість нормативних актів ще не свідчить про відповідність сучасним європейським стандартам. Адже, відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування, ключовим є не лише формальне закріплення повноважень муніципалітетів, а й їхня спроможність реально впливати на управління [15], зокрема і земельними ресурсами в інтересах громади. Тут

важливими стають узгодженість і якість національного законодавства, а також рівень правової культури як представників органів місцевого самоврядування, так і самих мешканців. Без належного розуміння цінності земельних ресурсів, усвідомлення прав і обов'язків, підвищення правової освіченості та практики участі громадян у вирішенні питань місцевого значення законодавчі норми ризикують залишатися декларативними.

Висновки. Загалом, європейський досвід формування системи земельних відносин і просторового планування дійсно становить значний ціннісний орієнтир для України. Вивчення практик держав-членів ЄС демонструє, що чітке розмежування повноважень між рівнями влади, законодавче закріплення ролі муніципалітетів та створення ефективних механізмів управління земельними ресурсами сприяють збереженню публічної власності, сталому розвитку територій і посиленню спроможності громад. Разом із тим, необхідно враховувати, що зазначені стандарти формувалися в конкретних державах під впливом їхніх історичних, економічних та соціокультурних чинників. Тому для України ключовим завданням є не механічне копіювання моделей, а адаптація напрацьованих підходів до власного правового середовища, національних традицій і сучасних викликів.

Особливо важливо запозичити європейське розуміння цінності землі як фундаментального елементу місцевого самоврядування, а також стандарти планування та механізми збереження територій. Паралельно слід розвивати правову думку серед мешканців громад, формуючи у них усвідомлення того, що земля є не лише економічним ресурсом, а й основою соціального добробуту, екологічної безпеки та відповідального управління. Застосування таких підходів створить умови для того, щоб земельні відносини в Україні розвивалися відповідно до кращих європейських практик, але з урахуванням вітчизняних реалій, забезпечуючи баланс між потребами держави, громад і кожного її мешканця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гришко Н.Л. Паво муніципальної власності у державах-членах Європейського союзу: питання конституційно-правового регулювання. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». Випуск 29, 2020. DOI: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-12.
2. Piddubnyi O.Yu., Rudenko L.D., Hbur L.V., Nezhevelo V.V., Oleksiuk V.P. Legislative support for expanding the land powers of local self-government bodies in Ukraine. *International Journal of Agricultural Extension*. 2021. Special Issue. P. 55-63. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7bd1920d-1886-489b-9984-a9666cdeb240/content (дата звернення 3.10.25).
3. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf (Дата звернення 3.10.25).
4. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення 3.10.25).
5. Germany | ARL-International. URL: https://www.arl-international.com/knowledge/country-profiles/germany (дата звернення 3.10.25).
6. BauGB – nichtamtliches Inhaltsverzeichnis. Gesetze im Internet. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bbaug (дата звернення 3.10.25).
7. Європейські стандарти місцевого самоврядування та регіональна політика ЄС: навч. посіб. / М.І. Воронов, Ю.В. Градова, Л.М. Гришко [та ін.]; за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2022. 244 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/378610542_EVROPEJSKI_STANDARTI_MISCEVOGO_SAMOVRADUVANNA_TA_REGIONALNA_POLITIKA_ES (дата звернення 3.10.25).
8. Netherlands | ARL-International. URL: https://www.arl-international.com/knowledge/country-profiles/netherlands/rev/2377 (дата звернення 3.10.25).
9. 4. Environment and Planning Act of the Netherlands (Omgevingswet) - Climate Change Laws of the World. Law and Policy Search - Climate Change Laws of the World. URL: https://climate-laws.org/document/environment-and-planning-act-of-the-netherlands-omgevingswet_6f48 (дата звернення 3.10.25).
10. The European Landscape Convention (Florence, 2000). URL: https://www.iflaeurope.eu/assets/docs/European_Landscape_Convention-Txt-Ref_en.pdf_.pdf (дата звернення 3.10.25).
11. Земельний кодекс України: Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III: станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення 3.10.25).
12. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР: станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення 3.10.25).

13. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV: станом на 8 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text (дата звернення 3.10.25).
14. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV: станом на 8 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text (дата звернення 3.10.25).
15. Європейська хартія місцевого самоврядування: Хартія Ради Європи від 15.10.1985: станом на 16 листоп. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення 3.10.25).

УДК: 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.35

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА В УКРАЇНІ

Чернобук В.В.,
старший викладач кафедри теорії держави та права,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0003-0249-5051
e-mail: chernobokvalentina@gmail.com

Чернобук В.В. Правовий статус військового омбудсмана в Україні.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу правового статусу військового омбудсмана в Україні. У статті зазначається, що ситуація щодо захисту прав військових, яка значно погіршилася в умовах російської агресії, що вимагає вдосконалення конституційного механізму їх захисту. Встановлено, що одним із визначальних аспектів діяльності нашої держави під час повномасштабної війни є захист прав військовослужбовців як гарантія належного виконання службових обов'язків та ефективного функціонування Збройних сил України. Проблема забезпечення соціальних та особистих прав військовослужбовців є надзвичайно актуальною. Почастішали випадки свавілля військової адміністрації, жертвами яких часто стають призовники. Створення інституту військового омбудсмана сприятиме зміцненню армії, забезпеченню військової дисципліни та правової захищеності військовослужбовців. У статті визначено, що інститут омбудсмана у правових системах демократичних країн зумів стати важливим механізмом захисту прав людини і зміцнення верховенства права у діяльності органів державної влади. Доведено, що основними завданнями військового омбудсмана є розгляд скарг щодо такого: порушення прав військовослужбовців; неефективне військове керівництво; недотримання або порушення кримінального законодавства та міжнародного гуманітарного права; проведення спеціальних розслідувань; підготовка та публікація звітів про результати цих розслідувань та видача рекомендацій. Розробка правових механізмів захисту прав військовослужбовців в Україні враховує національні військово-історичні традиції України, міжнародний досвід функціонування та нормативно-правової бази інституту військового омбудсмана. Під час розробки моделі інституту військового омбудсмана в Україні має бути гарантована його інституційна незалежність. Це включає такі особливості: законодавче регулювання його правового статусу, фіксований термін повноважень та його обґрунтування, незалежність від урядових та військових структур, імунітет від кримінального переслідування під час виконання ним своїх юридично визначених обов'язків, належне фінансове забезпечення та впровадження процедур оцінки ефективності діяльності військового омбудсмана.

Ключові слова: омбудсмен, військовий омбудсман, права військовослужбовців, інститут військового омбудсмана, гарантії прав людини, Збройні Сили України.

Chernobuk V.V. Legal status of the military ombudsman in Ukraine.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the legal status of the military ombudsman in Ukraine. The article notes that the situation regarding the protection of the rights of military personnel, which has significantly deteriorated under the conditions of Russian aggression, requires improvement of the constitutional mechanism for their protection. It has been established that one of the defining aspects of the activities of our state during the full-scale war is the protection of the rights of servicemen as a guarantee of the proper fulfillment of service duties and the effective functioning of the Armed Forces of Ukraine. The issue of ensuring the social and personal rights of servicemen is extremely pressing. Cases of arbitrariness by the military administration, often affecting conscripts, have become more frequent. The establishment of the institution of the military ombudsman will contribute to the strengthening of the army, ensuring military discipline, and the legal protection of servicemen. The article defines that the ombudsman institution in the legal systems of democratic countries has managed to become an important mechanism for protecting human rights and strengthening the rule of law in the activities of state authorities. It is proven that the main tasks of the military ombudsman include handling complaints regarding: violations of servicemen's rights; ineffective military leadership; non-compliance with or breaches of criminal legislation and international humanitarian law; conducting special investigations; preparing and publishing reports on the results of these investigations, and issuing recommendations. The development of legal mechanisms for protecting the rights of servicemen in Ukraine takes into account Ukraine's national military-historical traditions, as well as the international experience in the functioning and regulatory framework of the

military ombudsman institution. When developing the model of the military ombudsman institution in Ukraine, its institutional independence must be guaranteed. This includes the following features: legislative regulation of its legal status, a fixed term of office and its justification, independence from governmental and military structures, immunity from criminal prosecution while performing its legally defined duties, adequate financial support, and the implementation of procedures for evaluating the effectiveness of the military ombudsman's activities.

Key words: ombudsman, military ombudsman, protection of servicemen's rights, the institution of the military ombudsman, human rights guarantees, Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. Системні виклики, пов'язані з веденням бойових дій та тривалим функціонуванням сектора безпеки і оборони в умовах збройної агресії проти України, актуалізували питання забезпечення прав військовослужбовців. Незважаючи на існування державних інституцій та механізмів контролю, практика демонструє наявність численних випадків порушення соціальних, трудових, житлових, медичних, дисциплінарних та інших прав військових. Це зумовлює потребу у створенні спеціалізованого інституту, здатного оперативно та ефективно реагувати на такі порушення, забезпечувати баланс між інтересами держави та правами військовослужбовців, а також сприяти підвищенню рівня довіри до Збройних Сил України та інших складових сектору оборони.

Мета дослідження полягає у розгляді правового статусу військового омбудсмана в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед дослідників слід виокремити публікації Бакленд Б., Макдермотт В. [2], Марцеляк О.В. [3]

Виклад основного матеріалу дослідження. Актуальність вивчення правового статусу інституту омбудсмана визначається його особливим місцем в системі гарантій прав і свобод людини і громадянина в сучасних демократичних правових державах. Особливості правового статусу омбудсмана дозволяють йому, з одного боку, виступати в якості особливого елемента механізму захисту прав людини і громадянина, сприяти відновленню порушених індивідуальних прав, а з іншого – це служити додатковим засобом парламентського контролю над виконавчою владою. Таким чином, дві основні цінності теорії політичної демократії - права людини і відповідальність уряду є системоутворюючими факторами в діяльності інституту омбудсмана. Фактично вирішення цих взаємопов'язаних завдань виправдовує доцільність створення відповідної установи [1].

Як показав досвід більшості держав, контроль у межах військової ієрархії не здатний вирішити всю складність випадків порушення прав військовослужбовців. Отже, з метою кращого захисту прав військовослужбовців були створені інституції омбудсмана, які мають юрисдикцію щодо збройних сил [2].

Розв'язана Росією війна в Україні висунула на перший план питання захисту прав людини в умовах військової агресії та розробки нових підходів до правового регулювання соціальних явищ, пов'язаних із цим захистом. Держава тепер має не лише зіткнутися із завданням успішної відсічі російській агресії (хоча це має бути пріоритетом), але й максимального захисту прав людини та належного вирішення безлічі питань, пов'язаних із реалізацією прав і свобод, закріплених у Конституції України, її громадянами під час війни. У цьому контексті вітчизняна конституційна база гарантування прав людини потребує модернізації, удосконалення як її правової, так і інституційної складових.

Особливо звертає на себе увагу проблема забезпечення прав військовослужбовців, про що все частіше говорять вітчизняні правозахисники: «Захист військовослужбовців в умовах війни стоїть особливо гостро, бо більшість існуючих юридичних механізмів захисту прав майже недієві чи не працюють, оскільки у військовослужбовців набагато менше часу для захисту своїх прав, аніж у цивільних. Тому треба переглядати механізми і строки реагування на їхні скарги» [4].

Активна розбудова військового компонента держави супроводжується зростанням загальної кількості звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений), одержаних при здійсненні парламентського контролю за додержанням прав у системі органів сектору безпеки й оборони. Зокрема, у 2022 році надійшло понад 11,2 тисяч звернень, у 2023 – 17 тисяч, у 2024 – понад 28 тисяч звернень, що в середньому складає понад 25 % загальної кількості звернень до Уповноваженого [5].

Законодавче введення інституту омбудсмана в багатьох країнах стало важливим кроком у розвитку демократичних процесів, спрямованих на подальше зміцнення статусу особистості і забезпечення здійснення прав і свобод людини і громадянина. Інститут омбудсмана в правових системах демократичних країн зумів стати важливим механізмом захисту прав людини і зміцнення верховенства права в діяльності державних органів.

В Україні інститут військового омбудсмана було введено з прийняттям Закону України 17 вересня 2025 року № 4603-IX «Про військового омбудсмана».

Військовий омбудсман вважається незалежною інституцією, що діє поза структурою військового командування та контролює оборонний сектор, щоб забезпечити дотримання принципів та практики належного управління. Він може відігравати значну роль в управлінні збройними силами, наприклад, шляхом сприяння прозорості та підзвітності у війську, підтримуючи авторитет військового командування, забезпечуючи верховенство права у збройних силах та зміцнюючи громадську довіру до військових та їхню репутацію.

Військовий омбудсман розслідує скарги на неналежну та протиправну поведінку у війську, а також на недоліки у військових процедурах, і надає рекомендації щодо їх виправлення. Однак він не встановлює оборонну політику та не приймає рішень з оперативних питань. Безпосередньою метою військового омбудсмана є вирішення скарг та сприяння належній поведінці в оборонному секторі. Крім того, ця установа має на меті підвищення ефективності та результативності військових, підвищення їхньої підзвітності перед громадськістю та задоволення потреб військовослужбовців.

Широкі наглядові функції за діяльністю управління і посадових осіб на всіх рівнях, покладені на омбудсмана із захисту прав і законних інтересів громадян, визначають його високий авторитет і широке суспільне визнання. Це обумовлено багатьма демократичними рисами, які характеризують його статус і забезпечують ефективність його діяльності:

- незалежне становище в системі державних органів;
- відкритість і доступність для всіх громадян, які повинні захищати свої права і свободи;
- відсутність формалізованих процедур розгляду скарг та апеляцій.

Запровадження в Україні інституту військового омбудсмана не просто на часі, воно вкрай необхідне. Поява цієї інституції з одного боку доповнить існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод військових, з іншого – сприятиме підтримці їх віри в справедливість, що в цілому нейтралізує насторожене ставлення військовослужбовців до влади, пом'якшить конфлікти між державою, її органами і військовими. Військовий омбудсман, здійснюючи свої контрольно-наглядові та правозахисні повноваження, не тільки сприятиме ефективному захисту прав військових, а й пом'якшить суперечності між державними і громадянськими сферами, сприятиме демократизації національної військової сфери, яка під його впливом має стати більш чуйною до потреб і запитів військовослужбовців, що в кінцевому рахунку гарантуватиме «демократизацію» військової бюрократії, яка завдяки його діяльності виявлятиме більшу увагу, симпатію та турботу до військовослужбовців [3].

Військовий омбудсман не має права втручатися в технічні питання національної оборони або виконувати функції військового експерта. Мета його діяльності - зміцнення довіри до Військової адміністрації – не в тому, щоб наділяти омбудсмана владними повноваженнями.

Будь-яка особа, зацікавлена в поліпшенні умов служби, стурбована підвищенням по службі, звільненням від військової служби, ображена старшим офіцером, ображена своїм начальством або несправедливо покарана, може звернутися до військового омбудсмана. Омбудсман не порушуватиме військову дисципліну, але сприятиме підтримці почуття безпеки членів суспільства у військовій сфері.

Всі військовослужбовці повинні користуватися наступними основними правами:

- захист від тортур, жорстокого поводження, жорстокого поводження та тілесних покарань;
- заборона використання рабської або примусової праці та виконання обов'язків, не пов'язаних з виконанням посадових обов'язків щодо забезпечення національної безпеки;
- право на юридичний захист своїх прав у разі порушення, право на свободу і безпеку, а також на справедливий судовий розгляд і право на подачу апеляції в судові органи;
- захист від дискримінації; право на свободу думки і совісті;
- право на сімейне життя.

Збройних Силам також повинні бути надані наступні основні свободи і права, які в деяких випадках можуть піддаватися певним обмеженням: право на свободу вираження поглядів; право професійних асоціацій на свободу зібрань та організацію, включаючи право на створення профспілок та членство в політичних партіях; право на гідне житло або проживання в казармах і гуртожитках; право на відповідну грошову винагороду і пенсію; право на охорону здоров'я та безпеку обслуговування; право на отримання якісної їжі в достатній кількості.

Всі обмеження на здійснення прав військовослужбовцями повинні відповідати наступним критеріям:

– Вони повинні бути юридично обов'язковими, суворо обґрунтованими потребами та особливостями військової служби, дисципліни та набуття професійних навичок і співмірними цілям цих обмежень.

– Вони повинні бути відомі, передбачені і суворо визначені законом і суворо відповідати конституційним нормам.

– Вони не повинні надмірно загрожувати або наражати на небезпеку фізичне або психічне здоров'я військовослужбовців.

– Вони повинні відповідати стандартам, встановленим відповідно до Європейської конвенції про права людини.

– Військовослужбовці також повинні користуватися всіма економічними і соціальними правами.

Військовослужбовці повинні бути повністю поінформовані про свої права і повинні пройти навчання з прав людини, яке дозволить їм краще розуміти і здійснювати свої права.

Основними завданнями функціонування інституту військового омбудсмана є робота зі скаргами щодо:

- порушення прав військовослужбовців;
- фактів неефективного військового управління або командування;
- недотримання або порушення норм кримінального й міжнародного гуманітарного права; проведення спеціальних розслідувань;
- підготовка та оприлюднення звітів за результатами проведення розслідувань;
- надання рекомендацій [5].

Попри спільні завдання, діяльність військових омбудсманів в окремих державах має певні особливості, пов'язані з нормативним регулюванням, суб'єктами призначення та строком перебування на посаді омбудсмана [5].

Слід також зазначити, що настільки широке розповсюдження та використання інституту омбудсмана у світовій практиці є переконливим свідченням його універсальності, гнучкості та високої адаптивності до різних політико-правових контекстів. Інститут омбудсмана довів свою ефективність не лише як механізм парламентського контролю, а й як інструмент забезпечення балансу між владою та суспільством, захисту прав і свобод людини, незалежно від конкретної моделі державного управління.

Варто наголосити, що омбудсманський інститут органічно інтегрувався у широкий спектр правових систем – від англосаксонської до континентальної, продемонструвавши здатність до інтеграції в різні правові культури. Його ідеї виявилися сумісними як із республіканськими формами правління – президентськими та парламентськими, – так і з конституційними монархіями, де він став частиною механізму демократичного контролю за діяльністю виконавчої влади [10].

Більше того, приналежність держави до певної правової сім'ї не стала перешкодою для впровадження інституту омбудсмана. Навпаки, у більшості випадків цей інститут отримував національні особливості, трансформувався з урахуванням історичних, політичних та соціальних умов конкретної країни. Так, у країнах англосаксонського права омбудсман часто набуває більшої самостійності у взаєминах із парламентом, тоді як у державах континентальної правової традиції його статус чітко врегульовано законодавчо, що забезпечує стабільність і передбачуваність його діяльності.

Омбудсман має переконати суспільство у тому, що він виступає в якості неупередженого, об'єктивного наглядового органу, який притягає до відповідальності уряд і органи державного управління» [1].

Висновки. Отже, з огляду на триваючу повномасштабну війну в Україні, створення незалежного та ефективного механізму захисту прав військовослужбовців в Україні є особливо актуальним. Аналіз теоретичних підходів та практичних моделей діяльності офісів військових омбудсманів показує, що ця інституція може бути ключовим елементом демократичного цивільного контролю над збройними силами. Вона сприяє повазі до прав людини, забезпечує верховенство права у війську та зміцнює довіру. Невід'ємними передумовами ефективності роботи офісу військового омбудсмана є інституційна та оперативна незалежність, яка має бути гарантована законом. Інституційна незалежність означає автономію від виконавчої влади та військового командування, фінансову автономію та неупереджений процес призначення. Оперативна незалежність включає свободу встановлювати пріоритети, ініціювати розслідування, отримувати доступ до інформації та публікувати її, а також взаємодіяти з громадськістю без зовнішнього тиску. Найголовніше, що інституція повинна мати достатні ресурси, отримувати бюджетні гарантії та мати право консультуватися з незалежними експертами. Правовий статус військового омбудсмана визначається як статус посадової особи, призначеної президентом, яка здійснює демократичний цивільний контроль у галузі безпеки та оборони та захищає права військовослужбовців. Омбудсман керується Конституцією України, міжнародними договорами та законами, і його робота доповнює існуючі механізми захисту прав, але не скасовує їх. Його основні принципи включають законність, незалежність, справедливість та підзвітність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо правового регулювання діяльності Військового омбудсмана. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33630.pdf.

2. Бакленд Б., Макдермотт В. Інститути омбудсмана у справах збройних сил: Практичний посібник. К.: DCAF, 2015. 162 с.
3. Марцеляк О.В. Військовий омбудсман як інституційна гарантія захисту прав військовослужбовців (зарубіжний досвід). *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 94–100. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.14.
4. Чепік-Трегубенко О.С., Чернобук В.В. Теоретико-прикладні аспекти застосування медіації в умовах воєнного стану в Україні (на прикладі сімейної медіації). *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 3, 2025, с. 61–66 DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.8.
5. Чернобук В.В. Захист прав дитини в умовах воєнних конфліктів: міжнародний досвід та Українські реалії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Випуск № 2. С. 1291–1295 DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.195.
6. Чернобук В. Захист прав дитини на тимчасово окупованих територіях України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2023, № 2. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-2-38-42.
7. Чернобук В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини в умовах збройних конфліктів. *Аналітичне та порівняльне правознавство*, 2023, № 3. С. 437–440. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.79.
8. Лавренко Д.О. Значення юридичної конструкції як засобу юридичної техніки. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 56–60. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.10.
9. Боняк В.О., Чепік-Трегубенко О.С. Взаємодія органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства в аспекті захисту прав внутрішньо переміщених осіб. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023 №2. С. 14–21. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-2-14-21.
10. Nalyvaiko L., Lebedieva Y. Human reproductive rights: international standards, experience of Ukraine and Lithuania. Modern scientific strategies of development. 2022. URL: https://doi.org/10.51587/9781-7364-13395-2022-008-318-336.
11. Талдикін О.В. Сучасні недемократичні форми державного (політичного) режиму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. №1. С. 44–50. DOI: 10.31733/2078-3566-2019-1-44-50.

УДК 342.854
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.36

ПРАВО ВИБОРЦІВ БРАТИ УЧАСТЬ У ПРОВЕДЕННІ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ

Шаповалов А.С.,
аспірант
відділу конституційного та муніципального права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАНУ
ORCID: 0009-0006-6712-9273

Шаповалов А.С. Право виборців брати участь у проведенні передвиборної агітації: правова природа та сутність.

Вказується, передвиборна агітація являє собою один з основних засобів політичного впливу на широкі маси у демократичному суспільстві, інструмент у боротьбі класів, груп, партій за політичний авторитет, владу, сукупність методів схиляння населення у бік кандидата в депутати, яка ведеться шляхом особистих зустрічей, бесід, виступів, доповідей, дискусій на зборах, мітингах, на радіо і телебаченні, в інших засобах інформації для того, щоб залучити громадян на свій бік, спонукати їх до громадсько-політичної, суспільної діяльності, впливати на їхні свідомість та настрої

Відзначається, національні процеси державного будівництва, незважаючи на розпочату росією військову агресію, продовжують здійснюватися на демократичних засадах, в основі яких є людина, її права і свободи. Людиноцентриський підхід державної політики України проявляється в усіх сферах вітчизняного державотворення. В статті акцентується увага на одній із складових політичної сфери – правовій природі права виборців брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах. Це право отримало своє законодавче визнання порівняно недавно як одне з прав виборців на участь у виборчому процесі, що пов'язані з правом голосу. Важливість цього права полягає в тому, що при його реалізації виборці залучаються до участі у виборчому процесі, що спонукає їх та інших виборців взяти участь у виборах і проголосувати за ту чи іншу політичну силу чи окремих кандидатів. Завдяки передвиборній агітації акцентується увага на сильних та слабких сторонах учасників виборчих перегонів, на особистісних, ділових та моральних якостях конкретних кандидатів до представницьких органів публічної влади, що сприяє виробленню у громадян свого суб'єктивного бачення виборчої кампанії, формується лінія політичної поведінки, врешті-решт робиться кінцевий вибір на користь тієї чи іншої політичної сили, чи того чи іншого кандидата, що в кінцевому рахунку сприяє належній реалізації виборчих прав громадян і забезпечує проведення дійсно вільних і чесних виборів. В роботі розкриваються форми реалізації виборцями свого права брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах та робиться висновок щодо необхідності деякого удосконалення вітчизняного виборчого законодавства в цій сфері з метою приведення його до вироблених міжнародною спільнотою виборчих стандартів і забезпечення таким чином ефективної реалізації виборцями свого права брати участь у проведенні передвиборної агітації.

Ключові слова: конституційне право, вибори, виборче право, виборчі права, передвиборна агітація, міжнародні виборчі стандарти.

Shapovalov A. The right of voters to participate in election campaigning: legal nature and essence.

It is indicated that election campaigning is one of the main means of political influence on the broad masses in a democratic society, a tool in the struggle of classes, groups, and parties for political authority, power, a set of methods of persuading the population towards a candidate for deputy, which is conducted through personal meetings, conversations, speeches, reports, discussions at meetings, rallies, on radio and television, and in other media in order to attract citizens to their side, encourage them to engage in public and political and social activities, and influence their consciousness and moods.

National state-building processes, despite the military aggression launched by Russia, continue to be carried out on democratic principles, based on the person, his rights and freedoms. The human-centric approach of Ukraine's state policy is manifested in all spheres of national state-building. The article focuses on one of the components of the political sphere - the legal nature of the right of voters to participate in campaigning in the relevant elections. This right has received its legislative recognition relatively recently as one of the rights of voters to participate in the electoral process, which

are related to the right to vote. The importance of this right lies in the fact that when it is exercised, voters are involved in the electoral process, which encourages them and other voters to take part in the elections and vote for a particular political force or individual candidates. Thanks to election campaigning, attention is focused on the strengths and weaknesses of the participants in the election race, on the personal, business and moral qualities of specific candidates for representative bodies of public power, which helps citizens develop their subjective vision of the election campaign, and a line of political behavior is formed, in the end, the final choice is made in favor of one or another political force or candidate, which ultimately contributes to the proper exercise of citizens' electoral rights and ensures the holding of truly free and fair elections. The work reveals the forms of exercise by voters of their right to participate in election campaigning in the relevant elections and concludes that there is a need for some improvement of domestic electoral legislation in this area in order to bring it into line with the electoral standards developed by the international community.

Key words: constitutional law, elections, electoral law, electoral rights, election campaigning, international electoral standards.

Постановка проблеми. Проведення передвиборної агітації – це важливий етап виборчої кампанії. Як зазначається в літературі, передвиборна агітація являє собою один з основних засобів політичного впливу на широкі маси у демократичному суспільстві, інструмент у боротьбі класів, груп, партій за політичний авторитет, владу, сукупність методів схиляння населення у бік кандидата в депутати, яка ведеться шляхом особистих зустрічей, бесід, виступів, доповідей, дискусій на зборах, мітингах, на радіо і телебаченні, в інших засобах інформації для того, щоб залучити громадян на свій бік, спонукати їх до громадсько-політичної, суспільної діяльності, впливати на їхні свідомість та настрої [1, с. 16].

В цьому аспекті актуалізується право виборців брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах, яке вперше у вітчизняній практиці державотворення отримало своє визнання в ст. 9 Виборчого кодексу України як одне з прав виборців на участь у виборчому процесі, що пов'язані з правом голосу. Важливість цього права полягає у тому, що здійснюючи передвиборну агітацію окремі виборці сприяють проведенню дійсно вільних і чесних національних виборів, чим реалізують свою місію у вітчизняних державотворчих процесах, пов'язаних з формуванням представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

Стан дослідження. Характеристиці вітчизняного виборчого права присвячено чимало праць українських науковців правників (Баймуратова М., Бисаги Ю., Бєлова Д., Ключковського Ю., Кофмана Б., Марцеляка О., Серьогіна В., Скрипнюка О., Смоковича М., Нестеровича В., Шаповала В. та ін.). Їх дослідження у сфері правової природи виборів, як форми прямого народовладдя, являють собою вагомий внесок у розвиток юридичної науки. Проте слід відзначити, що проблема права виборців брати участь у проведенні передвиборної агітації ними якщо й розкривалася, то внаслідок своєї новизни досить фрагментарно.

Отже, **метою нашого дослідження** виступає комплексна наукова характеристика права виборців брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах і на основі такого аналізу вироблення авторських пропозицій щодо його удосконалення, приведення до вироблених міжнародним співтовариством стандартів.

Виклад основного матеріалу. Ст. 9 Виборчого кодексу України наділяє виборців правом брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах. Це важливо як для самих виборців, які в цьому плані задіються в якості суб'єктів виборчого процесу, так і для самої виборчої кампанії, оскільки передвиборна агітація охоплює розповсюдження інформації агітаційного характеру, що спонукає виборців взяти участь у виборах і проголосувати за ту чи іншу політичну силу чи окремих кандидатів. При цьому акцентується увага на сильних та слабких сторонах політичних партій, що беруть участь у виборах, та окремих кандидатів до представницьких органів публічної влади, на їх особистісних, ділових та моральних якостях. Завдяки передвиборній агітації, як пише О.В. Марцеляк, у громадян виробляється своє суб'єктивне бачення виборчої кампанії, формується лінія політичної поведінки (брати чи не брати участь у голосуванні), врешті-решт робиться кінцевий вибір на користь тієї чи іншої політичної сили, чи того чи іншого кандидата, яким виборець віддасть свій голос. Доволі часто вона сприяє підвищенню рівня політичної та правової культури громадян і має адресний, персоніфікований характер [2, с. 445]. В іншій своїй роботі цей науковець уточнює, що передвиборна агітація є не тільки відправною точкою і одночасно важливою ланкою в процесі знайомства виборців з політичними силами, а й найбільш поширеним і дієвим інструментом політичної боротьби [3, с. 386].

Приблизно такої ж позиції дотримується й В. Венгер, який передвиборну агітацію розглядає ключовим етапом виборчого процесу, що не тільки безпосередньо впливає на перебіг і результа-

ти виборів, але й уможливлює належну реалізацію виборчих прав. Він пише: «У демократичному суспільстві передвиборна агітація є інструментом забезпечення дійсно вільних і чесних виборів. Вона, безумовно, впливає й на те, яким чином реалізуються інші принципи виборчого права, оскільки за своїм основним призначенням забезпечує формування волі виборців для реального вільного волевиявлення» [4, с. 501].

І.М. Поспєлова звертає увагу, що функціональним призначенням передвиборної агітації є забезпечення відкритості виборчого процесу, надання виборцям повної та достовірної інформації про осіб, які претендують на отримання представницького мандату та їх програми [5, с. 37].

Названі тлумачення передвиборної агітації засвідчують, що вона не тільки виступає головним засобом політичної боротьби між учасниками виборчих перегонів, а й має забезпечувати вільні умови проведення виборів, відкритість та змагальність виборчого процесу, тим самим дозволяючи виборцям отримувати необхідну для голосування інформацію про перебіг виборчої кампанії, політичні партії та кандидатів до представницьких органів публічної влади, поширювати цю інформацію і брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах за тих чи інших кандидатів.

Звідси цілий ряд науковців розкривають передвиборну агітацію саме через поняття «інформація»: передвиборна агітація є комплексом заходів, цілеспрямованою діяльністю певного суб'єкта виборчого процесу (кандидата на виборну посаду) з підготовки і поширення відповідної інформації з метою спонукання виборців до здійснення позитивного вибору на його користь» [6, с. 357]; цілеспрямовані дії з боку суб'єкта виборчого процесу, що знаходять відображення у поширенні відповідної інформації стосовно кандидата у депутати або політичної партії (блоку) з метою створення у виборців позитивного чи негативного враження щодо кандидата у депутати або політичної партії (блоку) з метою схиляння до необхідного вибору [7].

Також доволі цікавий в цьому ж сенсі є підхід у В.Є. Шеверєвої, яка передвиборну агітації розкриває через об'єктивний аспект – це інститут виборчого права, тобто система матеріальних і процесуальних правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають між суб'єктами виборчого процесу в результаті здійснення ними інформаційної діяльності, спрямованої на те, аби спонукати виборців до голосування чи не-голосування за тих чи інших кандидатів (списки кандидатів); та суб'єктивний аспект – передвиборна агітація є однією із правомочностей суб'єктивного виборчого права, яка полягає в можливості виборців, кандидатів на виборні посади, виборчих об'єднань брати участь у вільному обміні передвиборною політичною інформацією в установлених законом формах і законними методами з метою формування певної електоральної поведінки громадян» [8, с. 98].

Безумовно, що передвиборна агітація являє собою різновид інформаційної діяльності, оскільки нерозривно пов'язана з поширенням певної інформації. Проте, на наш погляд характеристика передвиборної агітації через поняття «інформація» дещо звужує розуміння цього правового явища, виокремлює тільки один з її аспектів – інформаційний, в той час як ст. 51 Виборчого кодексу України чітко зазначає, що це здійснення будь-якої діяльності з метою спонукання виборців голосувати за або не голосувати за певного кандидата, партію (організацію партії) - суб'єктів виборчого процесу [9].

Вважаємо, що сприйняття передвиборної агітації через категорію «інформація» не повністю розкриває всі аспекти її правової природи. Так, наприклад, деякі дослідники виділяють три концепції передвиборної агітації: 1) агітація як політичний маркетинг, що має пропонувати розв'язання найважливіших проблем округу, а імідж кандидата має відповідати бажанням електорату; 2) агітація як ведення інформаційної війни – це застосування інформації для перемоги над суперником. Сюди відносять так званий «чорний піар», антирекламу, фальшиві листи тощо; 3) агітація як передвиборна дипломатія, яка має на меті домовитися з усіма більш-менш важливими суб'єктами виборів (політиками, керівниками підприємств, суперниками, громадянами), створити відповідний політичний дискурс між усіма зацікавленими особами [10, с. 81].

І. Поспєлова взагалі виділяє п'ять поширених в сучасній юридичній літературі підходів до тлумачення передвиборної агітації:

1) політико-функціональний підхід, за якого передвиборна агітація виступає складовою політичної агітації, одним із засобів політичного впливу, інструментом в боротьбі політичних партій, окремих кандидатів за політичний авторитет, владу;

2) нормативістський підхід, коли передвиборна агітація визначається як інститут виборчого права, який являє собою сукупність матеріальних і процесуальних норм виборчого права;

3) соціально-філософський підхід, що ґрунтується на предметності передвиборної агітації – її спрямованості на досягнення певного соціального ефекту, що має перетворювальний характер;

4) суб'єктно-інституційний підхід – передвиборна агітація визначається через сукупність учасників виборчого процесу, що вступають у правовідносини з приводу здійснення інформаційної

діяльності з метою спонукання виборців до голосування за чи проти певних кандидатів на виборні посади;

5) техніко-організаційний підхід – передвиборна агітація є однією зі стадій виборчого процесу, яка охоплює чітко визначений набір виборчих дій і процедур, та здійснюється шляхом застосування різних видів, форм і методів [5, с. 27-28].

Р. Коваленко також виділяє декілька підходів до тлумачення передвиборної агітації, розглядаючи її як:

– особливий вид соціальної діяльності, що характеризується спеціальними ознаками суб'єктного складу, строків та специфічної мети її здійснення – спонукання виборців голосувати за або не голосувати за певного кандидата;

– стадія виборчого процесу, коли передвиборна агітація прямо закріплена виборчими законами як етап виборчого процесу, що виконує інформаційну, мотиваційно-оцінну функції, а також комунікативну функцію між уповноваженими суб'єктами передвиборної агітації та виборцями;

– суб'єктивне право – свобода передвиборної агітації відноситься до засад виборчого процесу та може розглядатися як суб'єктивне право, що є частиною змісту виборчого права – як активного, так і пасивного;

– інститут виборчого права – передвиборна агітація є сукупністю правових норм, що містяться у виборчих законах та регулюють порядок, строки, форми, фінансування, обмеження проведення передвиборної агітації;

– юридичний обов'язок – передвиборна агітація є одночасно і юридичним обов'язком суб'єктів виборчого процесу, який полягає в дотримуванні ними при проведенні передвиборної агітації вимог та обмежень, встановлених чинним законодавством [11, с. 42–43].

Про багатоаспектність передвиборної агітації свідчить і те, що вона може проводитися у різноманітних формах:

1) проведення зборів громадян, інших зустрічей з виборцями;

2) проведення мітингів, походів, демонстрацій;

3) проведення публічних дебатів, дискусій, «круглих столів», прес-конференцій щодо положень передвиборних програм та політичної діяльності кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу;

4) оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) засобах масової інформації політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень;

5) розповсюдження виборчих листівок, плакатів та інших друкованих агітаційних матеріалів чи друкованих видань, в яких розміщено матеріали передвиборної агітації;

6) розміщення друкованих агітаційних матеріалів чи політичної реклами на носіях зовнішньої реклами;

7) проведення концертів, вистав, спортивних змагань, демонстрації фільмів та телепередач, проведення інших публічних заходів за підтримки кандидата, партії (організації партії) - суб'єкта виборчого процесу, а також оприлюднення інформації про таку підтримку;

8) публічні заклики голосувати за або не голосувати за кандидата, партію (організацію партії) - суб'єкта виборчого процесу або публічні оцінки їхньої діяльності;

9) встановлення агітаційних наметів;

10) в інших формах, що не суперечать Конституції та законам України.

При цьому виборці як громадяни України мають право вільно приймати участь у всіх зазначених заходах і всебічно обговорювати передвиборні програми кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу, політичні, ділові та особисті якості кандидатів, вести агітацію за або проти кандидатів, партій (організацій партій).

До передвиборної агітації також належить використання символіки (гімну, прапора, розпізнавального знаку, девізу) або логотипів партії – суб'єкта відповідного виборчого процесу, використання передвиборних слоганів, гасел кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів відповідного виборчого процесу, а так само повідомлення про проведення видовищних чи інших публічних заходів на підтримку партії, кандидата або про підтримку зазначених заходів кандидатами, партіями (організаціями партій) – суб'єктами відповідного виборчого процесу, а також привернення уваги до участі у таких заходах партій чи певних осіб як кандидатів [9].

Вважаємо, що передвиборна агітація – це визначена національним законодавством сукупність передвиборних заходів і дій, які здійснюються відповідними суб'єктами виборчого процесу (виборцями, кандидатами до представницьких органів влади, політичними партіями – учасниками виборчого процесу) у передбачені законом строки у будь-яких законних формах і засобах, що дозволяє виборцям отримувати необхідну для голосування інформацію про перебіг виборчої кам-

панії, політичні партії та кандидатів до представницьких органів публічної влади, вільно і всебічно обговорювати їх ділові та особисті якості і приймати рішення як щодо свої участі у голосуванні, так і щодо того за якого конкретно кандидата на виборну посаду чи партію – суб'єкта виборчого процесу проголосувати.

Слід підкреслити той факт, що законодавче регулювання передвиборної агітації характеризується загальністю та високим рівнем диспозитивності, на відміну від цілого ряду інших стадій виборів істотна частина регулювання яких здебільшого має зобов'язальний, імперативний характер.

В літературі це пояснюється, по-перше, особливістю суб'єктів агітації – виборці, політичні партії чи їхні місцеві організації, зрештою, окремі кандидати до представницьких органів публічної влади, не мають владних повноважень, а отже користуються свободою дій відповідно до принципу «дозволено все, що не заборонено законом» (ст. 19 Конституції України). По-друге, передвиборна агітація найбільш виразно ілюструє важливість та ефективність механізмів забезпечення принципу рівного виборчого права в аспекті рівних можливостей суб'єктів агітації. По-третє, міжнародні виборчі стандарти вимагають мінімізації втручання владних інституцій в агітаційний процес, що обумовлено необхідністю забезпечити свободу виборців сформувати власну думку (волю) [12]. По-четверте, унеможливлюють імперативне законодавче регулювання передвиборної агітації сама природа та практичні особливості агітаційної діяльності, різноманітність її форм і способів здійснення [4, с. 501-502].

Хоча, на наш погляд, це не зовсім правильний підхід, враховуючи, що передвиборна агітація являє собою чи не найскладнішу стадію виборчого процесу, в якій, як свідчить вітчизняна та зарубіжна виборча практика, доволі часто мають місце значні порушення, що, у свою чергу, впливає чи може вплинути на легітимність виборів. Тому законодавче регулювання передвиборної агітації має ґрунтуватися на оптимальному балансі між забезпеченням свободи її здійснення та запобіганням зловживанню правами та перешкоджанню реалізації прав інших (конкурентних) суб'єктів, гарантуючи таким чином реалізацію конституційних принципів рівних та вільних виборів і забезпечуючи на практиці законність формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

Такий підхід вимагає від держави, з одного боку, лаконічного нормативного регулювання передвиборної агітації, без надмірного втручання в цей процес органів публічної влади. З іншого – законодавець повинен чітко визначити правила і межі здійснення передвиборної агітації, суб'єктів, час, форми і способи її здійснення. Не слід залишати поза увагою й необхідність національного законодавця забезпечити рівні умови ведення агітації для всіх суб'єктів, які мають право проводити таку передвиборну агітацію, дотримання їхніх прав, що б виключало створення взаємних перешкод у вільному веденні ними передвиборної агітації. Такі правила мають бути достатньо чіткими та зрозумілими для однозначного та безпосереднього застосування з огляду на принципи юридичної визначеності та легітимних очікувань в діяльність політичних партій, кандидатів до представницьких органів влади, виборців, засобів масової інформації, інформаційних агентств чи інших представників громадянського суспільства, і мати, як правило, досить жорсткий зобов'язальний характер [4, с. 501-502].

Виходячи з предмету нашого дослідження в цьому сенсі зазначимо, що вітчизняний законодавець неналежним чином врегулював порядок реалізації виборцями свого права брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах. В цьому плані варто було піти по шляху конкретного визначення статусу виборця при реалізації ним свого права брати участь у проведенні передвиборної агітації за зразком як це зроблено щодо засобів масової інформації (ст. 54) та електронних (аудіовізуальних) засобів масової інформації (ст. 55).

При врегулюванні такого статусу виборців слід, по-перше, законодавчо уточнити саму категорію виборців, які мають право брати участь у проведенні передвиборної агітації, оскільки в ст. 51 Виборчого кодексу України зазначається, що громадяни України мають право вільно і всебічно вести агітацію за або проти кандидатів, партій (організацій партій), що не зовсім зрозуміло, оскільки це не позбавляє цього права виборців, які не мають права голосу на відповідних, наприклад місцевих, виборах.

По-друге, ми погоджуємося з тими науковцями, які стверджують, що мають бути чітко законодавчо визначені форми і засоби здійснення виборцями передвиборної агітації – вони мають бути природно властивими власне фізичній особі та не можуть мати системного організованого характеру (виборець може вільно і всебічно обговорювати передвиборні програми кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу на різноманітних масових агітаційних заходах, проте не може організовувати таких заходів).

По-третє, варто законодавчо врегулювати питання фінансування здійснюваної виборцями передвиборної агітації. Більшість фахівців однозначно відстоюють позицію, що виборці не мають

права витрачати власні кошти чи використовувати інші ресурси для проведення агітації на різноманітних масових агітаційних заходах, оскільки фінансування такої агітації може здійснюватися виключно за рахунок коштів виборчих фондів кандидатів, партій (місцевих організацій партій) — суб'єктів виборчого процесу. Тому участь виборців в організованих агітаційних заходах має бути безоплатною, оскільки оплата такої діяльності спотворила б зміст передвиборної агітації, комерціалізувавши відповідні активності. Крім того, оплата агітаційної діяльності створює передумови для можливого організованого підкупу виборців [4, с. 515-516].

Ми поділяємо цей підхід. В той же час, хочемо загострити увагу на тому, що виборці можуть здійснювати передвиборну агітацію також шляхом виконання окремих послуг, які надаються ними на підставі договору з відповідним суб'єктом виборчого процесу щодо організації та проведення передвиборної агітації, розповсюдження матеріалів передвиборної агітації з оплатою за рахунок коштів відповідного виборчого фонду. Це питання вітчизняним законодавцем не врегульовано. Але воно завжди актуалізується під час будь-яких виборчих кампаній, внаслідок чого Центральною виборчою комісією 22 лютого 2019 року було прийнято Роз'яснення щодо реалізації положень частини шостої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України» яким було передбачено, що участь виборців у заходах передвиборної агітації не може бути оплатною, однак при виконанні ними робіт, що здійснюються на підставі договору з відповідним суб'єктом виборчого процесу, виборці можуть нести витрати (на телефонні послуги, проїзд, перевезення багажу, харчування, проживання та інші витрати в разі проведення заходів передвиборної агітації в іншому населеному пункті тощо), тому має бути можливість відшкодування їм витрат в рамках виконання подібного договору певною юридичною особою і такі витрати мають бути оплачені з виборчого фонду (абзац шістнадцятий пункту 2 Роз'яснення) [13].

Роз'яснення ЦВК щодо реалізації положень частини шостої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України» стало предметом розгляду Верховного Суду, який оцінюючи його, теж застосував цивілістичний підхід, кваліфікувавши договір щодо організації та проведення передвиборної агітації, розповсюдження матеріалів передвиборної агітації як договір про надання послуг. Зазначивши, що відповідно до частини першої статті 904 Цивільного кодексу України, за договором про безоплатне надання послуг замовник зобов'язаний відшкодувати виконавцеві всі фактичні витрати, необхідні для виконання договору, Верховний Суд визнав, що відшкодування замовником фактично понесених витрат виконавця не робить такий договір оплатним, а отже відшкодування витрат, передбачене роз'ясненням, не може вважатися оплатною формою агітаційної діяльності [14].

З цим підходом ЦВК та Верховного Суду не погоджується вітчизняний дослідник виборчого права Венгер В.М., який пише, що таке перенесення цивілістичних категорій на виборчі правовідносини далеко не завжди доречне, а в окремих ситуаціях навіть шкідливе, оскільки суперечить публічно-правовому характерові цих відносин [4, с. 517]. Хоча ми вважаємо, що раціональне зерно у підході ЦВК та Верховного Суду є і воно має знайти своє законодавче визнання на рівні Виборчого кодексу України, оскільки Постанова Центральної виборчої комісії від 22 лютого 2019 року № 376 «Про Роз'яснення щодо реалізації положень частини шостої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України» втратила свою чинність у 2020 році.

По-четверте, варто національним виборчим законодавством врегулювати також обов'язки виборців при здійсненні ними передвиборної агітації в аспекті встановлення вимог та обмежень, спрямованих на:

а) дотримання строків її проведення (в тому числі в сучасних месенджерах і соціальних мережах (Telegram, Instagram, Facebook, Viber, Twitter тощо);

б) недопустимість проведення ними індивідуальної передвиборної агітації у військових частинах (формуваннях), в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах;

в) поширення про кандидата/кандидатів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, партію (організацію партії) — суб'єктів виборчого процесу завідомо неправдивих відомостей (інформація, що не відповідає дійсності або містить неточності, двозначності, перебільшення, замовчування тощо, викривляє дійсну інформацію про відповідного суб'єкта, спотворює повністю або частково політичну позицію чи погляди такого суб'єкта, дискредитує його, сприяє поширенню неперевіреної, вигаданої інформації, тобто може вплинути на формування волі виборців у негативному для цього суб'єкта плані) [4, с. 583-584]);

г) забезпечення вільного і чесного проведення передвиборної агітації, дотримання виборцями не тільки приписів національного законодавства, а й моралі, недопущення з їх боку застосування інструментів прихованої передвиборної агітації, так званого «чорного піару» та інших форм незаконної агітації (твердження дискримінаційного характеру; використовувати засоби і технології, які діють на підсвідомість виборців; вміщувати елементи жорстокості, насильства, порнографії, цинізму, приниження людської честі та гідності; використовувати матеріали, які можуть завдавати

людині моральної чи фізичної шкоди, викликати в неї відчуття неповноцінності). Можливо в Україні слід напрацювати Етичний (моральний) кодекс виборця-агітатора з відповідним коригуванням спеціального законодавства.

Висновок. Значним позитивом вітчизняного виборчого законодавства є саме визнання права виборців на участь у виборчому процесі, що пов'язані з правом голосу. Проте слід визнати, що законодавче врегулювання порядку реалізації виборцями свого права брати участь у проведенні передвиборної агітації потребує свого удосконалення через:

– уточнення самої категорії виборців, які мають право брати участь у проведенні передвиборної агітації на тих чи інших виборах;

– чітке законодавче визначення форм і засобів здійснення саме виборцями передвиборної агітації;

– законодавче врегулювання питання фінансування здійснюваної виборцями передвиборної агітації;

– нормативне врегулювання обов'язків виборців при здійсненні ними передвиборної агітації (щодо дотримання строків її проведення, недопустимість проведення ними індивідуальної передвиборної агітації у військових частинах (формуваннях), в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах і т. ін.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. нав. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. К.: МАУП, 2005. 792 с.
2. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: історія, теорія, практика: навч. посіб. Харків: ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2008. 636 с.
3. Марцеляк О.В. Вибори народних депутатів України: Навч. посіб. Харків: ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2007. 620 с.
4. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю.Б. Ключковського. Київ: К.І.С., 2021. 768 с.
5. Поспєлова І.М. Конституційно-правове регулювання передвиборної агітації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право /Інститут законодавства ВРУ. К., 2016. 192 с.
6. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В.Л. Федоренка. 3-вид., перероб. і доопр. ; передмова В. В. Коваленка. К.: КНТ: Ліра-К, 2011. 532 с.
7. Корольова-Борсоді Н. В. Правове регулювання виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua.
8. Шеверєва В. Є. Проблеми правового регулювання передвиборної агітації в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Х., 2011. 254 с.
9. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, 8, 9. Ст. 48. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text.
10. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування /За заг. ред. Радченка Є.В. К.: Факт, 2003. 258 с.
11. Коваленко Р. Передвиборна агітація: правова природа та сутність. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 41–45.
12. Кодекс належної практики у виборчих справах (CDLAD (2002) 023rev2-cor). URL: https:// www.venice.coe.int/webforms/ documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2002)023rev2-cor-ukr.
13. Постанова ЦВК від 22 лютого 2019 року № 376 «Про Роз'яснення щодо реалізації положень частини шостої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України». URL: https: // zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0376359–19.
14. Постанова Верховного Суду від 4 березня 2019 року, справа № 855/57/19. URL: https:// reyestr.court.gov.ua/Review/80235069.

УДК 343.311
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.37

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ У МЕЖАХ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ

Шевчук С.В.,
Голова Конституційного Суду України (2018-2019 рр.),
доктор юридичних наук,
професор кафедри загальнотеоретичного правознавства
та публічного права
факультету правничих наук
Національного Університету «Києво-Могилянська Академія»,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
ORCID: 0009-0000-0982-598X
e-mail: stas_shevchuk@ukma.edu.ua

Шевчук С.В. Конституційний принцип презумпції невинуватості у межах доктрини належної правової процедури.

Доктрина належної правової процедури має подвійне значення: змістовне (субстантивне) та процесуальне. Змістовна (субстантивна) належна правова процедура – це конституційні вимоги (вимоги природного права) до законів та інших нормативно-правових актів держави – мати легітимну мету, бути справедливими, розумними та обґрунтованими як щодо змісту, так і щодо їх застосування, пропорційними щодо досягнення легітимної мети, тобто особа не може бути свавільно «позбавлена життя, свободи та власності без належної правової процедури», яка захищає основоположні права особи від свавільних дій держави. Особа, чиї основоположні права порушуються державою, має право на незалежний та безсторонній суд, який забезпечує її процесуальні права та гарантії (право бути заслуханою; право знати, у чому вона обвинувачується, право на доступ до матеріалів справи, презумпція невинуватості, тягар доказування у кримінальному процесі покладається на державу тощо) тобто з урахуванням процесуального аспекту належної правової процедури. Саме на процесуальний аспект належної правової процедури вказує законодавець у статті 2 Кримінального процесуального Кодексу України: «Завданням кримінального провадження є те, …щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура». Основними складовими презумпції невинуватості є за практикою Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини тягар доказування, який повністю лежить на обвинуваченні; заборона покладання тягаря доказування на обвинуваченого; in dubio pro reo (усі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого); заборона публічних заяв посадовців про винуватість до вироку; право на мовчання; недопустимість презумпції вини в процесуальних рішеннях; презумція діє до набрання вироком законної сили. Конституційний принцип презумпції невинуватості є невід'ємною частиною доктрини належної правової процедури (due process). Конституційний Суд України та Європейський суд з прав людини розглядають їх у комплексі, зокрема: порушення презумпції невинуватості у тому числі в аспекті стандарту тягаря доказування «поза розумним сумнівом» державою автоматично тягне порушення ст. 6 ЄКПЛ (право на справедливий суд).

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція захисту прав та основоположних свобод, належна правова процедура, конституційний принцип презумпції невинуватості, судова практика, верховенство права.

Shevchuk S.V. The constitutional principle of presumption of innocence within the doctrine of due process.

The doctrine of due process has a dual meaning: substantive and procedural. Substantive due process refers to constitutional requirements (natural law requirements) for laws and other normative legal acts of the state to have a legitimate purpose, to be fair, reasonable and justified in terms of both content and application, and to be proportionate to the achievement of a legitimate purpose, i.e. a person cannot be arbitrarily 'deprived of life, liberty and property without due process of law', which protects the fundamental rights of the individual from arbitrary actions by the state. A person whose fundamental rights are violated by the state has the right to an independent and impartial court that ensures their procedural rights and guarantees (the right to be heard; the right to know what they are accused of; the right to access case materials; the presumption of innocence; the burden of proof in criminal proceedings rests with the state, etc.), i.e. taking into account the procedural aspect of due process. It is precisely the procedural aspect

of due process that the legislator refers to in Article 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine: 'The purpose of criminal proceedings is to ensure that due process is applied to every participant in criminal proceedings.' According to the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, the main components of the presumption of innocence are the burden of proof, which lies entirely with the prosecution; the prohibition of placing the burden of proof on the accused; in dubio pro reo (all doubts are interpreted in favour of the accused); the prohibition of public statements by officials about guilt prior to sentencing; the right to remain silent; the inadmissibility of presumption of guilt in procedural decisions; the presumption remains in force until the verdict becomes final. The constitutional principle of the presumption of innocence is an integral part of the doctrine of due process. The Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights consider them in conjunction, in particular: violation of the presumption of innocence, including in terms of the standard of proof 'beyond reasonable doubt' by the state, automatically entails a violation of Article 6 of the ECHR (the right to a fair trial).

Key words: European Court of Human Rights, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, due process, constitutional principle of presumption of innocence, judicial practice, rule of law.

Постановка проблеми. Конституційне закріплення презумпції невинуватості міститься у статті 62 та статті 129 Конституції України. Так, згідно статті 62 Конституції України: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили». Це пряме конституційне втілення презумпції невинуватості. Стаття 129 Конституції України, яка конституційно закріпила основні засади судочинства в частині другій пункті другому визначила: «Забезпечення доведення вини покладається на обвинувача». Міжнародними стандартами, що стали частиною національного права (ст. 9 Конституції) є стаття 11 Всесвітньої декларації прав людини, стаття 6 § 2 Європейської конвенції з прав людини: «Кожна особа, обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в законному порядку», стаття 14 § 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Належна правова процедура знаходить свій прояв не лише у захисті процесуальних прав особи у кримінальному процесі, а у першу чергу висуває змістовні вимоги до якості законів, зокрема така важлива вимога, що закони мають бути ухвалені згідно з конституційною процедурою.

Так, наприклад, у першому своєму рішенні, у якому Конституційний Суд України визнав неконституційним закон у цілому, а не окремі його положення, стало його рішення від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018, де Суд дійшов висновку, що порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення проекту цього закону під час його прийняття у цілому мали системний характер та істотно вплинули на остаточний результат прийняття Закону. Дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами є однією з умов легітимності законодавчого процесу, у випадку її порушення конституційному контролю підлягає не зміст закону, а встановлена Конституцією України процедура його розгляду та ухвалення [4].

Ступінь дослідження. Історично доктрина належної правової процедури походить з англійського права, яке, на думку професора Оксфордського Університету Д. Галігана, має переважну процесуальну основу та орієнтованість: процедури слугують необхідним інструментом для досягнення справедливості; процедури є механізмом реалізації концепції належної правової процедури та досягнення процесуальної справедливості; процедури є життєвою, живою складовою принципу верховенства права» [20].

Ще з часів римського права принцип презумпції невинуватості (*presumptio innocentaiae*) розглядався сукупно з тягарем доказування – тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує (*ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat* – Юлій Павел, Digestae 22.3.2.) За вказівкою імператора Валентініана III у 426 році працям юриста Юлія Павла була надана обов'язкова юридична сила у Західній Римській Імперії, тобто саме таке розуміння презумпції невинуватості разом з тягарем доказування стало загальнообов'язковим.

У Середньовічній Європі до XIII століття ці ідеї римського права були знівельовані в силу домінування інквізиційного процесу, за якого сам обвинувачений мав доводити свою невинуватість переважно через ордалії («Божого Суда»), тобто випробування через вогонь, воду, розпечене залізо та інших видів катувань, а також через поєдинок. Тягар доказування лежав на обвинуваченому, а цариця доказів – власне зізнання обвинуваченого.

Зміни розпочались на Четвертому Латеранському соборі у 1215 році (рік ухвалення Великої Хартії Вольностей, де у статті 39 були закріплені положення щодо належної правової процедури), коли Папа Інокентій III ініціював заборону ордалій, що послідовно зумовило перехід до сучасного змагального процесу у основі якого знаходиться принцип презумпції невинуватості.

Сучасне формулювання презумпція невинуватості отримала у 1764 році у відомому трактаті Ч. Беккарія «Про злочини і покарання». Як влучно підкреслив професор М. Панов, «він вже в ті часи пропонував виходити з презумпції невинуватості обвинуваченого, поки його провина не буде встановлена судовим вироком» [2]. Вперше презумпція невинуватості була закріплена у статті 9 французької Декларації прав людини та громадянина 1789 року, а у США вона походить з прецедентів Верховного Суду, який наприкінці XIX століття у низці своїх рішень розтлумачив конституційні положення щодо належної правової процедури (V, VI та XIV поправка до Конституції США) як такі що включають принцип презумпції невинуватості як процесуальну гарантію кримінального процесу, коли вину треба доводити стороні обвинувачення поза розумним сумнівом. Як зазначив Верховний Суд США, «ствердження про те, що обвинувальний вирок не може бути винесеним, якщо докази не доведуть вину поза розумним сумнівом, не повною мірою відображує положення про презумпцію невинуватості, щоб виправдати відмову суду, за його вимогою, роз'яснити присяжним таку презумпцію, яка являє собою висновок, що зроблений законом на користь громадянина, в силу якого, коли він притягнутий судом до кримінального обвинувачення, має бути виправданий, якщо його вина не буде доказана» [18].

Метою дослідження є теоретико-практичний аналіз конституційного принципу презумпції невинуватості у межах доктрини належної правової процедури з урахуванням новітньої судової практики конституційних судів та ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Конституцією України, «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» (стаття 62 Конституції України).

ЄСПЛ у рішенні по справі *Barbera, Messegue and Jabardo v. Spain* від 6 грудня 1988 року надає тлумачення принципу презумпції невинуватості, що закріплений у частині другій статті 6 Конвенції: «Пункт 2 [стаття 6-2 ЄКПЛ] втілює принцип презумпції невинуватості. Він вимагає, серед іншого, щоб під час виконання своїх обов'язків члени суду не виходили з упередженої думки про те, що обвинувачений скоїв інкримінований злочин; тягар доказування лежить на обвинуваченні, і будь-які сумніви повинні йти на користь обвинуваченого. З цього також випливає, що сторона обвинувачення повинна інформувати обвинуваченого про справу, яка буде висунута проти нього, щоб він міг відповідно підготувати та представити свій захист, а також надати докази (сторона обвинувачення), достатні для його засудження» [8].

Отже згідно з прецедентом ЄСПЛ по цій справі, на державу покладається позитивний обов'язок щодо реалізації статті 6 Конвенції в аспекті презумпції невинуватості, а саме держава повинна забезпечити, щоб тягар доказування покладався на сторону обвинувачення у кримінальному процесі, підсудний не має обов'язку доводити свою невинуватість; будь-які сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого; у основі судового рішення щодо визнання вини (вироку) знаходились достатні докази, що надані стороною обвинувачення, такий акт суду не може базуватися на припущеннях, усі сумніви щодо винуватості мають бути виключені. При цьому слід мати на увазі, що згідно з доктриною дружнього ставлення до міжнародного права, що закріплений у низці рішень Конституційного Суду України, конституційні положення щодо презумпції невинуватості необхідно тлумачити узгоджено з практикою ЄСПЛ щодо застосування статті 6 (2) Конвенції.

Кожна особа має свободу від самовикриття, тобто не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення (частина перша статті 18 КПК). Як стверджує ЄСПЛ у рішенні по справі *Shabelnik v Ukraine* від 19 лютого 2019 року, «стосовно визнання доказів, здобутих із порушенням права затриманого на мовчання та права не свідчити проти себе, Суд нагадує, що це – загальновизнані міжнародні стандарти, які є основними складниками справедливого судового розгляду за статтею 6. Встановлення таких стандартів пояснюється, зокрема, необхідністю захисту обвинуваченого від неправомірного тиску з боку органів влади, що дає змогу уникати помилок при здійсненні правосуддя та реалізації цілей статті 6. Право не свідчити проти себе вимагає, зокрема, від сторони обвинувачення в кримінальній справі не допускати – при спробах доведеності своєї версії проти обвинуваченого – використання доказів, здобутих за допомогою методів примусу чи тиску всупереч волі обвинуваченого [17]. Тому державні органи, які відповідальні за формулювання обвинувачення у кримінальному процесі, не мають права перекладати обов'язок доказування на обвинуваченого.

Відповідно до спеціального Дослідження Європейської Комісії „За демократію через право" (Венеційська Комісія) „Мірило правовладдя" від 18 березня 2016 року, «презумпція невинуватості є доконечною в забезпеченні права на справедливе судочинство. Аби презумпцію невинувато-

сті було ґарантовано, тягар доказування вини має бути покладено на сторону обвинувачення» (CDL-AD(2016)007, пункт II.E.2.104).

Професор О. Капліна у своєму науковому коментарі до статті 62 Конституції України звертає увагу на те, що парадигмальний зміст презумпції невинуватості полягає у припущенні невинуватості особи, доки зворотне не буде доведено в передбаченому законом порядку (тобто згідно з належною правовою процедурою – С.Ш.) і встановлено обвинувальним вироком суду [1, с. 281].

На думку професора В. Тертишника, «висновки суду про винуватість обвинуваченого не можуть бути обґрунтовані відсутністю доказів його невинуватості, а як докази можуть використовуватись лише фактичні дані, здобуті законним шляхом; недоведена провина дорівнює доведеній невинуватості; усі сумніви у справі, зокрема щодо допустимості і достовірності наявних або наданих для використання фактичних даних, мають бути витлумачені на користь обвинуваченого; обов'язок установлення об'єктивної істини у справі, доказування юридично значущих обставин справи покладається на слідчого, детектива, прокурора, суд (суддю); особа, яка перебуває під слідством, не повинна доводити свою невинуватість; ненадання нею доказів своєї невинуватості за жодних обставин не може бути витлумачено як доказ вини» [6, с. 42].

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом, і на цьому наголошується у частині другій статті 17 Кримінального процесуального Кодексу України. Прикметно, що цей підвищений стандарт доказування міститься разом з принципом презумпції невинуватості саме у цій статті (частина перша статті 17 КПК), тобто ці правові категорії тісно пов'язані між собою.

Згідно з думкою Комітету ООН з прав людини, презумпція невинуватості «покладає на обвинувачення тягар доказування обвинувачення, і гарантує, що жодна вина не може бути презюмована, доки обвинувачення не буде доведено поза розумним сумнівом» [23]. Більше того, як зазначено у цьому документі, сам ЄСПЛ застосовує стандарт «поза розумним сумнівом» – стандарт, який часто використовується у кримінальних справах – при визначенні того, чи мало місце порушення положення Європейської конвенції [7].

ЄСПЛ застосовує цей стандарт доказування у справах, що стосуються вірогідних порушень статті 2, 3 Конвенції, а також статті 6 щодо «кримінального обвинувачення» з урахуванням автономного значення цього терміну. Так, у справі *Grinenko v. Ukraine* від 15 листопада 2012 року щодо можливих порушень державою статті 3 Конвенції, ЄСПЛ наголосив, що стандарт доказування «поза розумним сумнівом» полягає у тому, що доказ має походити зі співіснування достатньо сильних, чітких та узгоджених висновків або подібних неспростовних презумпції фактів. Якщо події, про які йде мова, повністю або значною мірою належать виключно до відома органів влади, як у випадку осіб, які перебувають під їхнім контролем під час утримання під вартою, виникатимуть сильні презумпції фактів щодо травм, отриманих під час такого утримання. Тягар доказування може розглядатися як такий, що лежить на органах влади, щоб надати задовільне та переконливе пояснення (див. Рібіч проти Австрії, 4 грудня 1995 року, Серія A № 336, § 34, та Салман проти Туреччини [ВП], № 21986/93, § 100, ЄСПЛ 2000-VII) [10].

Кримінальний Касаційний Суд ВС у своєму рішенні від 23 червня 2020 року по справі № 159/3738/16-к, сформулював правову позицію щодо розуміння цього принципу доказування: «При цьому обвинувальний вирок може бути постановлений судом лише в тому випадку, коли вина обвинуваченої особи доведена поза розумним сумнівом. Стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розуміння пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був учинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину. Для дотримання стандарту доведення поза розумним сумнівом законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, - є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винуватою за пред`явленим обвинуваченням. Тобто, дотримуючись засад змагальності, та виконуючи свій професійний обов`язок, передбачений статтею 92 КПК, обвинувачення має довести перед судом за допомогою належних, допустимих та достовірних доказів, що існує єдина версія винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, щодо якого їй пред`явлено обвинувачення.»

При ухваленні вироку суддя повинен бути переконаний у правильності своїх висновків щодо доведеності винуватості особи, у нього не повинно залишатися невпевненості стосовно обставин, які він покладає у підґрунтя обвинувального вироку. У випадку, коли у судді є сумніви щодо доведеності вини, то вони мають тлумачитися на користь особи. Зрозуміло, що до таких сумнівів на-

лежать не всі з них, а лише ті, які є розумними, тобто обґрунтованими та непереборними, такі, що не можуть бути усунуті шляхом детального та всебічного аналізу наданих суду доказів та які все ж залишаються після дослідження, перевірки та оцінки кожного доказу поодинці та в їх сукупності. Також слід звернути увагу на те, що йдеться лише про такі припущення, на підставі яких можуть бути зроблені висновки щодо винуватості особи. Якщо у судді залишаються будь-які сумніви стосовно недоведеності вини під час ухвалення виправдувального вироку, то вони мають та повинні бути розтлумачені на користь особи [1, с. 287].

Як вважає Конституційний Суд Молдови, «принцип *in dubio pro reo* є додатковим елементом презумпції невинуватості, інституційним принципом, що відображує яким чином принцип встановлення істини, що закріплений у кримінально-процесуальному праві, діє у сфері доказування. Згідно з цим правилом, якщо всупереч доказам, що наведені у підтримку винуватості обвинуваченого, зберігаються сумніви щодо його вини, то цей сумнів рівнозначний позитивному доказу його невинуватості» [3]. Суд стверджує, що згідно з принципами кримінально-процесуального права ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість, тому тягар доказування лежить на обвинуваченні, а ситуація сумніву тлумачиться на користь обвинуваченого. Припис *in dubio pro reo* доповнює презумпцію невинуватості, інституційний принцип, що відображає спосіб встановлення істини [21].

Конституційний Суд Молдови у справі щодо незаконного збагачення встановив, що відповідний текст статті Кримінального кодексу «ухвалений з урахуванням доказів того, що ці активи не могли бути отримані законним шляхом», що вказує на необхідність надання додаткових доказів, які мають бути представлені у встановленому законом порядку державними органами та які мають довести незаконний характер майна [21], тобто тягар доказування при доведенні винуватості особи у скоєнні злочину незаконного збагачення покладається на державу. При характеристиці конституційного принципу презумпції невинуватості, Конституційний Суд Молдови вказав на те, що «якщо, незважаючи на докази, подані на підтвердження вини обвинуваченого, сумніви щодо його/її вини все ще зберігаються, такі сумніви вважаються позитивним доказом невинуватості» [21].

Конституційний Суд України в Рішенні від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 наголосив, що „важливою гарантією дотримання прав підозрюваного та обвинуваченого у кримінальному процесі та обов'язковою складовою справедливого судового розгляду є презумпція невинуватості"; „елементом принципу презумпції невинуватості є принцип *in dubio pro reo*, згідно з яким при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості"; „презумпція невинуватості особи передбачає, що обов'язок доведення вини особи покладається на державу" (перше речення абзацу першого, абзаци другий, третій пункту 4 мотивувальної частини) [5].

Що стосується презумпції невинуватості у широкому, загально-правовому сенсі, то ціннісне її значення полягає в тому, що вона значно виходить за межі кримінальних процесуальних відносин та повинна забезпечувати поважне ставлення суспільства до особи, убезпечувати її від передчасного осуду та ставлення до неї як до особи, що вчинила кримінальне правопорушення [1, с. 282]. Відмова від участі в доказуванні не може тягти для обвинуваченого негативних наслідків ні в частині визнання його винним, ні в частині визначення йому міри та виду покарання [1, с. 285].

Конституційний Суд України у своєму рішенні за конституційною скаргою Кротюка О.В. у справі щодо презумпції невинуватості від 8 червня 2022 року № 3-р(II)/2002, звертає увагу на те, «що особу, підозрювану у вчиненні кримінального правопорушення, після закриття стосовно неї кримінального провадження з будь-яких підстав має сприймати вся публічна влада як таку, що не вчиняла кримінального правопорушення, поводження з нею має відповідати такому сприйняттю та не спричиняти жодного явного осуду чи натяку на нього, не формувати негативного сприйняття суспільством такої особи, не підривати її репутації тощо» [5]. Такий підхід КСУ узгоджується з прецедентом ЄСПЛ у справі *Minelli v. Switzerland* від 25 березня 1983 року, де Суд встановив, що презумпція невинуватості буде порушена, якщо судове рішення відображає думку про вину заявника за відсутності вироку суду про визнання вини (у резолютивній частині – С.Ш.), оскільки такі оцінки були зроблені без попередньо доведеної вини заявника [15].

Гарантії статті 6 щодо презумпції невинуватості, особливо в аспекті покладання тягаря доказування «поза розумним сумнівом» на сторону обвинувачення, застосовується завжди, коли діяння, що ставиться у вину особи, носить кримінальний характер, незалежно від його кваліфікації у внутрішньому праві кожної держави, у випадку, коли можна застосувати три критерії справи Енгеля з урахуванням автономного значення терміну «кримінальне обвинувачення» у статті 6 Конвенції. У класичній справі *Hentrich v. France* від 22 вересня 1994 року, Європейський Суд з прав людини погодився з думкою Комісії, що частина 2 статті 6 Конвенції, тобто там, де закріплюється принцип презумпції невинуватості, не була порушена у справах щодо реалізації права податкових органів на превентивну купівлю земельної ділянки (*droit de preemption*), оскільки процедура перевірки цього превентивного права на купівлю, як це стверджувала держава, не мала кримінальних ознак.

При цьому низька ціна не обов'язково означала шахрайство, яке кваліфікується як кримінальний злочин. Тому ЄСПЛ погодився, що «проведення заходу превентивної купівлі податковими органами не було рівносильним визнанню вини заявниці» [13], і тому принцип презумпції невинуватості не був порушеним.

У якості прикладу застосування такого підходу ЄСПЛ слід навести справу *Ozturk v. Germany* від 21 лютого 1984 року, у якому стверджується, що «Суд має визначити, чи було «регуляторне правопорушення», що скоєне заявником, «кримінальним» у значенні цієї статті (ст. 6). Для цього Суд спиратиметься на критерії, прийняті у рішенні у справі Енгель та інші (§ 82). Перше питання, яке необхідно з'ясувати, полягає в тому, чи належить текст, що визначає правопорушення, про яке йде мова, відповідно до правової системи держави-відповідача, до кримінального права; далі, необхідно розглянути характер правопорушення та, нарешті, характер і ступінь суворості покарання, яке ризикувала понести відповідна особа, враховуючи предмет і мету статті 6, звичайне значення термінів цієї статті (ст. 6) та законодавство Договірних Держав» [16]. Керуючись критеріями рішення у справі Енгеля та після проведеного аналізу розвитку законодавства Німеччини щодо «регуляторних правопорушень» правил дорожнього руху, ЄСПЛ визнав, що у цій справі йдеться про «криминальне обвинувачення», й тому стаття 6 Конвенції може бути застосована до цього випадку, коли заявник скоїв ДТП (пошкодження авто потерпілого у результаті наїзду).

У справі *Sytnyk v Ukraine* від 24 квітня 2025 року, що стосувалась притягнення до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення директора НАБУ, постало питання про застосовність кримінального аспекту статті 6 ЄКПЛ та правомірність покладання тягара доказування на заявника. ЄСПЛ наголосив на своєму усталеному підході, що оцінка застосовності статті 6 у її кримінальному аспекті ґрунтується на трьох критеріях, загальновідомих як «критерії Енгеля», а відносна несерйозність покарання, про яке йде мова, не може позбавити правопорушення його кримінального характеру за своєю суттю. Звертаючись до цієї справи, Суд зазначає, що правопорушення, у якому заявника було визнано винуватим, не кваліфікувалося як кримінальне згідно з національним законодавством. Однак це не є вирішальним, оскільки відповідні положення Кодексу про адміністративні правопорушення та Закону про запобігання корупції, які були застосовані до заявника, хоча й не були адресовані широкому загалу, стосувалися широкого кола професійних груп і були спрямовані на покарання за правопорушення, пов'язані з корупцією, які є надто незначними, щоб тягнути за собою кримінальну відповідальність. Суд також вважає, що штраф, який був накладений на заявника на додаток до заходу «конфіскації подарунків», мав як стримуючий, так і каральний характер. Цих міркувань достатньо для того, щоб Суд дійшов висновку, що провадження, про яке йде мова, було кримінальним для цілей статті 6 Конвенції, і що тому він має юрисдикцію *ratione materiae* для розгляду пов'язаної скарги заявника [11].

Заявник стверджував, що національні суди поклали тягар доказування на нього, а не на обвинувачення. На це ЄСПЛ надав стверджувальну відповідь, що у справах, що стосуються питань кримінального процесу за статтею 6 Конвенції, тягар доказування покладається на обвинувачення, і будь-які сумніви повинні йти на користь обвинуваченого (*Ajdarić* проти Хорватії, № 20883/09, § 35, 13 грудня 2011 року) [12]. Суд дійшов висновку, що коли були відхилені без будь-якої оцінки ключові аргументи захисту та проігноровані свідчення свідків захисту, національні суди свавільно розподілили тягар доказування та позбавили заявника будь-якої практичної можливості ефективно оскаржити висунуті проти нього звинувачення, і тому стаття 6 Конвенції була порушена в аспекті справедливості судового розгляду [12].

Як вказується у юридичному коментарі UNODC щодо імплементації Конвенції ООН проти корупції, «злочин незаконного збагачення, у якому підсудний повинен надати обґрунтоване пояснення значного збільшення своїх активів, може в деяких юрисдикціях розглядатися як такий, що суперечить праву вважатися невинуватим, доки його провину не буде доведено згідно з законом. Однак також було чітко зазначено, що презумпція вини відсутня, і що тягар доказування залишається на стороні обвинувачення, оскільки вона повинна довести, що збагачення перевищує законний дохід особи» [24].

У Спільному Висновку Венеційської Комісії та ОБСЄ щодо злочину незаконного збагачення, який ухвалений 21-22 жовтня 2022 року (CDL-AD(2022)029-e) зазначається, що стаття 330^2 Кримінального Кодексу Молдови щодо незаконного збагачення не буде суперечити принципу презумпції невинуватості, якщо ці положення будуть тлумачитися як такі, що вимагають доказу володіння майном, вартість якого значно перевищує набуті засоби, та доказу того, що це майно не могло бути отримане законним шляхом, водночас дозволяючи обвинуваченим спростувати будь-які *prima facie* обставини, встановлені проти них, шляхом надання доказів, достатніх для того, щоб поставити під сумнів твердження обвинувачення щодо доведеності матеріальних елементів кримінального злочину незаконного збагачення, зокрема шляхом оскарження володіння майном, його вартості

та доведення законного походження або законного придбання майна, і для цього вона мала/мав можливість, відповідно до процесуальних стандартів, необхідних для справедливого судового розгляду, виправдати себе від висунутих проти неї/його звинувачень [7].

Разом з цим, як зазначено у цьому Висновку, тягар доказування покладається на сторону обвинувачення, тобто на державу. Призначення тягаря доказування у кримінальному провадженні безпосередньо випливає з принципу презумпції невинуватості, який на практиці вимагає, зокрема, щоб провина поза розумним сумнівом була доведена обвинуваченням, за винятком випадків, коли презумпції права або факту можуть бути допустимими [7].

У справі *Gogitidze and others v. Georgia* від 12 травня 2015 року [9] , ЄСПЛ застосував критерій розрізнення між двома процедурами конфіскації майна, що передбачало законодавство Грузії: кримінальну та адміністративну. Кримінальна конфіскація має загальний характер і стосується позбавлення предметів правопорушення, знарядь злочину та доходів від злочину, що накладалися після остаточного обвинувального вироку суду, що встановлював вину особи. Адміністративна конфіскація, що регулювалася відповідними статтями Кримінально-процесуального та Адміністративно-процесуального Кодексів, була спеціально спрямована на стягнення незаконно набутого майна та незрозумілого багатства з державного посадовця, а також з членів його сім'ї, близьких родичів та так званих «пов'язаних осіб», без попереднього кримінального засудження відповідної посадової особи як необхідної умови. При цьому, адміністративна конфіскація могла бути ініційована лише за умови, що посадовій особі було попередньо пред'явлено звинувачення у правопорушеннях (включаючи корупцію), скоєних під час її перебування на посаді проти інтересів державної служби, відповідного підприємства чи організації, або в одному з таких правопорушень: відмивання грошей, вимагання, незаконне привласнення, розтрата, ухилення від сплати податків або порушення митних правил, незалежно від того, чи перебуває відповідна посадова особа на посаді чи ні. Тобто, щоб застосувати процедуру адміністративної конфіскації шляхом подання відповідного цивільного позову про конфіскацію, прокурор повинен мати обґрунтовану підозру щодо скоєння вищезазначених злочинів.

Цей цивільний позов про конфіскацію має бути підтвердженим достатніми документальними доказами, і тягар доказування перекладається на відповідача. Якщо останній не спростував би вимогу державного прокурора, надавши документи, що підтверджують, що майно (або фінансові ресурси для придбання майна) було придбано законно або що податки на майно були належним чином сплачені, суд, переконавшись у належному обґрунтуванні вимоги прокурора, постановляв би конфіскацію відповідного майна [9].

Як зазначив з цього приводу ЄСПЛ, «Суд повторює свою усталену практику, що провадження щодо конфіскації, такі як цивільне провадження *in rem*, яке не випливає з кримінального обвинувального вироку або провадження щодо винесення вироку, і, таким чином, не кваліфікується як покарання, а радше є заходом контролю за використанням майна у значенні статті 1 Протоколу № 1, не може вважатися «визначенням кримінального обвинувачення» у значенні статті 6 § 1 Конвенції та має розглядатися в «цивільному» аспекті цього положення. Щодо аргументу заявників про те, що на них не слід було покладати тягар доказування законності походження їхнього майна, Суд повторює, що не може бути нічого свавільного для цілей «цивільного» аспекту статті 6 § 1 Конвенції у перенесенні тягаря доказування на відповідачів у провадженні щодо конфіскації майна після того, як державний прокурор подав обґрунтовану вимогу. Суд повторює, що питання щодо застосування статті 6 § 2 Конвенції зазвичай слід розглядати у двох аспектах: вузькому аспекті, що стосується проведення відповідного кримінального судового розгляду як такого, та більш широкому, який може виходити за межі судового розгляду за певних умов [9].

У зв'язку з цим Суд робить висновок, що провадження щодо конфіскації майна у цій справі відбулося не після кримінального переслідування, а навпаки, передувало йому. Отже, другий, більш широкий аспект статті 6 § 2 Конвенції, роль якого полягає у запобіганні знецінення принципу презумпції невинуватості після завершення відповідного кримінального провадження іншим результатом, ніж обвинувальний вирок (наприклад, виправдання, припинення кримінального провадження через сплив строку давності, смерть обвинуваченого тощо), не має значення у цій справі. Щодо першого, більш обмеженого аспекту статті 6 § 2, роль якого полягає у захисті права обвинуваченого вважатися невинуватим виключно в рамках самого кримінального провадження, Суд повторює, у світлі своєї усталеної практики, що конфіскація майна, ухвалена в результаті цивільного провадження *in rem*, без урахування визначення кримінального обвинувачення, має не каральний, а превентивний та/або компенсаційний характер і тому не може призвести до застосування відповідного положення [9].

У рішенні по справі *Isaia and others v. Italy* від 25 вересня 2025 року, ЄСПЛ у своїй оцінці цивільної (адміністративної) конфіскації зазначив, «по-перше, що можна сказати про існування спільних європейських і навіть універсальних правових стандартів, які заохочують конфіскацію

майна, пов'язаного з серйозними кримінальними злочинами, такими як корупція, відмивання грошей та злочини, пов'язані з наркотиками, без попередньої наявності обвинувального вироку по кримінальній справі. По-друге, тягар доказування законного походження майна, яке вважається незаконно набутим, може бути законно покладений на відповідачів у таких некримінальних провадженнях щодо конфіскації, включаючи цивільні провадження *in rem*. По-третє, заходи конфіскації можуть застосовуватися не лише до прямих доходів від злочинної діяльності, але й до майна, включаючи будь-які доходи та інші непрямі вигоди, отримані шляхом конвертації або перетворення прямих доходів від злочинної діяльності або їх змішування з іншими, можливо законними, активами. Зрештою, заходи конфіскації можуть застосовуватися не лише до осіб, безпосередньо підозрюваних у скоєнні кримінальних злочинів, але й до будь-яких третіх осіб, які володіли правами власності без необхідної добросовісності, з метою приховування їхньої неправомірної ролі у накопиченні відповідного багатства» [14].

ЕСПЛ також звернув увагу на те, що, у справах про цивільну конфіскацію, процесуальні гарантії, зокрема, стандарт доказування, що покладається на національні органи влади, то щоразу, коли постанова про конфіскацію була результатом провадження, пов'язаного з доходами від злочинної діяльності, отриманими від тяжких злочинів, Суд не вимагав доказів «поза розумним сумнівом» незаконного походження майна в таких провадженнях. Натомість, докази на основі балансу ймовірностей або високої ймовірності незаконного походження, у поєднанні з нездатністю власника довести протилежне, були визнані достатніми для цілей тесту на пропорційність згідно зі статтею 1 Протоколу № 1 [14].

У рішенні по справі *Claudia Garofalo and others v Italy* від 21 січня 2025 року, ЕСПЛ підкреслив, що цивільна конфіскація (*actio in rem*) «може бути застосована виключно щодо активів, які, як вважається, походять від незаконної діяльності, і через відсутність доказів, що підтверджують їх законне походження (§ 129); що цей захід може бути виправданим лише тією мірою, якою кримінальні злочини, ймовірно скоєні відповідною особою, були джерелом незаконного прибутку в розмірі, що розумно відповідає вартості активів, що підлягають конфіскації (там само, § 130); що цей захід може бути застосований лише щодо активів, набутих відповідною особою протягом періоду, коли вона ймовірно вчинила кримінальні злочини, що тягнуть за собою незаконний прибуток, тим самим показуючи, що цей захід спрямований на запобігання незаконному збагаченню на підставі вчинення кримінальних злочинів (там само, § 131); і що воно мало застосовуватися лише стосовно незаконного прибутку, отриманого від злочинів, ймовірно скоєних відповідною особою, не поширюючись на результат злочину (там само, § 132) [19].

Висновки. Осердям належної правової процедури у процесуальному аспекті є принцип презумпції невинуватості та вимога покладання тягаря доказування на сторону обвинувачення у кримінальному процесі, а також дотримання стандарту доказування – «поза розумним сумнівом». Проаналізовано підходи ЄСПЛ у справах, що стосуються порушення презумпції невинуватості та моделі і способи аргументації конституційних судів у таких справах.

Особлива увага приділена сучасному розвитку доктрини тягаря доказування у новітній практиці Європейського Суду з прав людини. Він покладається на державу у кримінальному процесі, якщо наявне «кримінальне обвинувачення» у автономному значенні статті 6 Конвенції з урахуванням трьох критеріїв рішення у справі Енгеля. Тому притягнення до адміністративної відповідальності зокрема у справах щодо корупції відповідає цим критеріям, і тому тягар доведення винуватості покладається на державу, інакше це буде порушенням статті 6 (2) Конвенції. Адміністративна або цивільна конфіскація (*actio in rem*) не стосується питань кримінального обвинувачення у вузькому сенсі, і тому може бути застосована щодо активів, які, як вважається, походять від незаконної діяльності, навіть і через відсутність доказів, що підтверджують їх законне походження; це не буде вважатися порушенням статті 6 Конвенції в аспекті презумпції невинуватості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Науково-практичний коментар/ Ю. Барабаш, А. Гетьман, С. Серьогіна та ін; Нац. акад. прав. наук; за заг. Ред. Р.Стефанчука та О. Петришина. Київ: ВАІТЕ, 2024. С. 281.
2. Панов М. Чезаре Беккаріа і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання (до 250-річчя опублікування). *Право України*. № 9. 2014. с. 235.
3. Постанова Конституційного Суду Республіки Молдова про тлумачення статті 46 (3) Конституції (звернення № 17b/2011) від 20 жовтня 2011 року, пара 27. URL: https://constcourt.md/public/ccdoc/hotariri/h_21_2011_ru.pdf.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України

«Про засади державної мовної політики» № 2-р/2018 від 28 лютого 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) № 3-р(II)/2022 від 8 червня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text.
6. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Вид. 15-те, доповн. та переробл. Київ: Правова Єдність, 2018. с. 42.
7. Amicus curiae brief relating to the offence of illicit enrichment. Adopted by the Venice Commission at its 132nd Plenary Session (Venice, 21-22 October 2022). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2022)029-e, para 64.
8. Case of Barberà, Messegué and Jabardo. Application no. 10590/83. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57429%22]} para 77.
9. Case of Gogitidze and Others v. Georgia. Application no. 36862/05. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-154398%22]}.
10. Case of Grinenko v. Ukraine. Application no. 33627/06. URL: https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-114456%22]} para 55.
11. Case of Sytnyk v. Ukraine. Application no. 16497/20. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-242999%22]} para 64-65.
12. Case of Ajdarić v. Croatia. Application no. 20883/09. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-242999%22]} para 75.
13. Case of Hentrich v. France. Application no. 13616/88. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#_ftn2, пара 62-64.
14. Case of Isaia and Others v. Italy. Applications nos. 36551/22, 36926/22 and 37907/22. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-244854.
15. Case of Minelli v. Switzerland. Application no. 8660/79. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57540%22]} para 37.
16. Case of Öztürk v. Germany. Application no. 8544/79. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57553%22]} para 50.
17. Case of Shabelnik v. Ukraine. Application no. 16404/03. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2216404/03%22],%22itemid%22:[%22001-91401%22]} para 55.
18. Coffin v. United States, 156 U.S. 433 (1895). URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/156/432.
19. Galligan D. Due Process and Fair Procedures. Oxford: Clarendon Press, 1996. – p. 168.
20. Decision Claudia Garofalo and others v Italy. Application no. 47269/18. URL: https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-242037%22%5D%7D.
21. Judgement on Constitutional Review of some provisions of the Criminal Code and Criminal Procedure Code (extended confiscation and illicit enrichment), Compaint No. 60 a/2014, April 16, 2015. URL: https://constcourt.md/public/ccdoc/hotariri/en-JCC62015engfinal546ee.pdf, para 53-54.
22. Second Revised Edition 2012. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/LegislativeGuide/UNCAC_Legislative_Guide_E.pdf, para 297.
23. UN Human Rights Committee, General Comment No. 32 Article 14: Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial, CCPR/C/GC/32, 23 August 2007, para. 30.
24. UNODC Legislative Guide for the implementation of the United Nations Convention against corruption.

УДК 342.533
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.38

ВІДКРИТІСТЬ І ПІДЗВІТНІСТЬ В РОБОТІ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ЯК ОДИН ІЗ КЛЮЧОВИХ ЧИННИКІВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО РУХУ

Яковюк І.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач сектором порівняльного правознавства
НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID: 0000-0002-8070-1645

Чиркін А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
науковий співробітник НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID: 0000-0002-3777-4515

Яковюк І.В., Чиркін А.С. Відкритість і підзвітність в роботі Українського Парламенту як один із ключових чинників євроінтеграційного руху.

Відкритість і підзвітність демократичних інститутів – це один із головних індикаторів їх ефективної роботи. Чи можливо забезпечувати вказані показники на належному рівні в умовах воєнного стану – питання дискусійне. Разом з тим, наш євроінтеграційний рух дає на це питання однозначну відповідь. Загальновідомо – формування розвинутого парламентаризму неможливе без забезпечення прозорої і підзвітної роботи ключових державних органів. Особливо, коли мова йде про національний парламент. Так, з початку повномасштабного вторгнення Верховна Рада України вимушена була зробити свою роботу більш закритою. Втім доцільно визнати – на четвертий рік війни парламент має перспективи для забезпечення більш відкритого формату роботи. Разом з тим, простежуються напрацювання і щодо посилення підзвітності роботи українського парламенту. Тому дана тема є актуальною, має низку теоретичних і практичних чинників для її розкриття і аналізу.

В даній статті висвітлено поточний стан відкритості і підзвітності роботи Верховної Ради України, а також визначені ключові аспекти, які підлягають удосконаленню. Також в роботі аналізуються організаційні форми роботи як парламенту, так і його органів. Закцентовано, які реформи вже ефективно реалізувалися задля поглиблення прозорості у роботі Верховної Ради України, а які призупинені або навіть не починалися. Окремий акцент в роботі зроблено на відновленні певних відкритих форматів функціонування, як в цілому парламенту та його органів. Зокрема, мова йде про поновлення онлайн трансляцій засідань. Крім того, фокус статті зосереджується й на окремих формах роботи комітетів, а саме виїзні засідання.

Ціла низка тез у статті направлена на визначення подальших кроків щодо поглиблення відкритості і підзвітності у роботі Українського парламенту. Це є необхідні напрями роботи на євроінтеграційному шляху. Ба більше, виконання вже визначених конкретних заходів передбачені Дорожньою картою з функціонування демократичних інститутів. Тобто певний дороговказ вже визначений, і тому національний парламент має працювати у цьому напрямі.

Ключові слова: Верховна Рада України, парламент, відкритість, підзвітність, парламентська реформа, парламентські комітети, слухання, засідання парламенту, євроінтеграція, онлайн засідання, публічні консультації.

Yakoviyk I.V., Chyrkin A.S. Openness and accountability in the work of the Ukrainian Parliament as one of the key factors of the european integration movement.

This article highlights the current state of openness and accountability in the work of the Verkhovna Rada of Ukraine, and also identifies key aspects that need to be improved. The work also analyzes the organizational forms of work of both the Parliament and its bodies. It highlights which reforms have already been effectively implemented to deepen transparency in the work of the Verkhovna Rada of Ukraine, and which have been suspended or have not even begun. A special emphasis is placed on the

restoration of certain open formats of functioning, both of the Parliament and its bodies as a whole. In particular, we are talking about the resumption of online broadcasts of meetings. In addition, the focus of the article is also on certain forms of work of committees, namely, remote meetings.

A number of theses in the article are aimed at determining further steps to deepen openness and accountability in the work of the Ukrainian Parliament. These are necessary areas of work on the European integration path. Moreover, the implementation of the already identified specific measures is provided for by the Roadmap for the Functioning of Democratic Institutions. That is, a certain signpost has already been defined, and therefore the national one should work in this direction.

Even in conditions of full-scale war, the Ukrainian Parliament, as one of the main democratic institutions, performs its functions. One of the key tasks of the current Parliament is stable work in terms of continuing the European integration movement and activating relevant reforms.

In recent years, the Verkhovna Rada of Ukraine has indeed taken a number of positive steps. Updating the website, forming the Open Parliament IFU, field meetings of committees, resuming online broadcasts of meetings, approving the Communication Strategy, etc.

Our European integration movement requires constant work. At the same time, a certain plan for this has already been defined - this is, in particular, the Roadmap for the Functioning of Democratic Institutions, which contains a number of tasks and measures to ensure openness and accountability in the work of the Parliament. In particular, this is the approval and implementation of the Communication Strategy of the Verkhovna Rada of Ukraine for 2025-2028, aimed at expanding existing and introducing new channels of communication of the Verkhovna Rada of Ukraine with internal and external audiences, the Strategy for the Formation of an Innovative Digital Parliament in the Verkhovna Rada of Ukraine for 2025-2028. In terms of accountability, these are amendments to the Law of Ukraine "On Public Consultations" to extend its requirements to draft laws of people's deputies of Ukraine, etc. Therefore, the current issue remains the real implementation of the relevant plans.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, parliament, openness, accountability, parliamentary reform, parliamentary committees, hearings, parliamentary meetings, European integration, online meetings, public consultations.

Постановка проблеми. Попри четвертий рік війни, Верховна Рада України працює в конституційному полі і продовжує виконувати свої функції. Однозначно, цей склад Парламенту вже увійшов в історію вітчизняного парламентаризму і державотворення. 29 серпня 2025 року, Верховна Рада України IX скликання відзначила шість років з моменту початку своєї роботи. Нинішнє скликання працює довше, ніж будь-яке інше раніше.

Звичайно ще однією визначальною рисою чинного Парламенту є функціонування в умовах воєнного стану. При цьому країна крок за кроком рухається і в євроінтеграційному векторі, на жаль, інколи є певні паузи, втім стратегічний напрям обраний. Очевидно, що всі подальші євроінтеграційні рухи будуть неможливі без побудови розвинутого парламентаризму. Принагідно відмітимо, що весною Кабінетом Міністрів України серед інших затверджена Дорожня карта з питань функціонування демократичних інституцій [1]. Це стратегічний документ, який визначає подальші напрями діяльності країни в частині євроінтеграційного руху. І зокрема, цей документ містить цілу завдань і заходів, присвячених удосконаленню діяльності Верховної Ради України.

Хронологічно ще з 2015 року в Україні почали з'являтися перспективи у напряму парламентської реформи. Зокрема, з 2016 року завдяки діяльності Місії Європейського парламенту (під головуванням Пета Кокса) показала – Верховна Рада України готова до змін і самоудосконалення [2].

Станом на 2025 рік запропоновані ідеї або запроваджені частково, або не реалізовані взагалі. Як наслідок, реформа Українського Парламенту виконана далеко не повністю.

В цій роботі ми зробимо акцент саме на частині прозорості і підзвітності Верховної Ради України. Закцентуємо на позитивних аспектах, і спробуємо виокремити напрями, які підлягають посиленню.

Тому **метою статті** є аналіз поточного стану відкритості і підзвітності роботи Українського Парламенту, а також визначення подальших кроків щодо удосконалення відповідних процесів.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні засади і особливості функціонування Верховної Ради України постійно перебувають у центрі уваги вітчизняних вчених. Забезпечення відкритості і підзвітності в роботі парламенту було предметом досліджень Барабаша Ю.Г, Берназюк О.О., Марцеляка О.В, Нестеровича В.Ф., Погорєлова З.О. Однак, сучасні умови українського державотворення зайвий раз актуалізують дану тематику для подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Так, у 2017 році було затверджено Комунікаційну Стратегію Верховної Ради України на п'ять років і багато що з неї було виконано. До прикладу, у Парламенті запрацював пресцентр, де депутати виступають з брифінгами та спілкуються з журналістами [5].

За період роботи IX скликання Парламенту було оновлено вигляд карток законопроєктів, де наразі міститься повна інформація, зокрема перелік ініціаторів, а також усі пов'язані документи, а саме висновки комітетів і порівняльні таблиці.

В 2024 році на сайті Верховної Ради вперше за багато років провели масштабне оновлення, додавши цілу низку нових онлайн-інструментів. Зокрема в оновленій версії з'явилися хронологічні показники пленарних засідань, що дозволяє громадянам детально відстежувати усе, що відбувалось у стінах парламенту. Також додалася візуалізація проходження законопроєктів.

Оновлення стало дуже комплексним – з'явилось багато нових аналітичних інструментів, до того ж уперше за багато років на сайті ВРУ зробили редизайн карток нардепів, сторінок комітетів та фракцій і розділу з голосуванням. Важливо, що нові дизайни застосували навіть для записів про попередні скликання. А працювати з документами стало зручніше і з гаджетів, адже розробники передбачили адаптивний інтерфейс [8].

У листопаді 2024 року в Апараті Верховної Ради України відновлено стажування української молоді. Із 2022 року воно було призупинено через запровадження воєнного стану. Це важливий крок для залучення молоді до діяльності Верховної Ради України та її органів, створення можливостей для врахування позиції молоді.

У січні 2025 року Верховна Рада прийняла Закон України № 11321 «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення деяких гарантій діяльності медіа, журналістів та громадян на доступ до інформації» [6].

Закон, зокрема, передбачає: а) трансляцію засідань комітетів Верховної Ради; б) можливість доступу, в тому числі онлайн, на засідання комітетів Верховної Ради журналістів та представників громадянського суспільства; в) завчасне (за 24 години) публічне інформування про час проведення засідання та питання, які планує розглянути комітет на вебсайтах комітетів.

На перший погляд – це чудова новина і показник консенсусу в парламенті щодо посилення відкритості в його роботі, однак станом на жовтень 2025 року Закон перебуває не підписаний Президентом.

Важливою складовою роботи ВРУ залишається участь у міжнародній ініціативі «Відкритий Парламент». В 2016 році Верховна Рада офіційно долучилася до Декларації відкритості парламенту та затвердила План дій. Документ, розроблений у співпраці з громадянським суспільством, містив 20 конкретних зобов'язань: від підвищення доступу до публічної інформації та звітності й до впровадження інструментів електронної демократії та залучення громадян.

Тому з квітня 2025 року у Верховній Раді України функціонує міжфракційне депутатське об'єднання "Відкритий Парламент України" (МФО). Його завдання – зробити парламент більш відкритим та підзвітним суспільству, посилити взаємодію між парламентом та громадськістю.

При МФО "Відкритий Парламент України" у серпні 2025 створили Експертну раду для підвищення відкритості та підзвітності парламенту. До складу Ради увійшли 16 представників провідних громадських організацій, які відібрані за результатами публічного конкурсу.

У вересні 2025 року парламент Постановою "Про деякі питання висвітлення діяльності Верховної Ради України дев'ятого скликання" відновив прямі трансляції відкритих пленарних засідань Верховної Ради на ютуб-каналі і в ефірі «Парламентського телеканалу «РАДА», а також на офіційному вебсайті Парламенту [4].

Водночас, телеканал «РАДА» продовжує працювати в складі телемарафону «Єдині новини», висвітлює загальнонаціональні та міжнародні новини, транслює інші інформаційні та інформаційно-аналітичні матеріали. Тобто основний парламентський телеканал висвітлює контент тотожний будь-якому іншому мовнику. Таким чином, не виконує своєї головної функції – висвітлення інформації щодо діяльності Парламенту, його органів, народних депутатів України, депутатських фракцій (депутатських груп) тощо.

В цілому, відновлення трансляцій на ютуб-каналі є позитивною новиною і підвищує прозорість роботи Парламенту.

Доцільно звернути увагу на відкритість роботи комітетів. І в цій частині є певні проблемні аспекти, а саме, висвітлення роботи комітетів усе ще занадто не уніфіковане. Відсутній системний підхід до публікації стенограм і аудіозаписів у визначені строки. Відеозаписи засідань, якщо і публікуються, то не завжди містять чітку навігацію або архівування.

Однак позитивним моментом доцільно виділити виїзні засідання комітетів [3]. Це не є масовим явищем, потребує додаткових фінансів, але має доволі стабільну частоту. Такий формат роботи комітетів є дуже важливим, завдяки цьому підвищується врахування думок регіонів, забезпечується відкритість роботи Парламенту.

Отже, як бачимо, за останні десять років в частині відкритості роботи Українського Парламенту є чимало позитивних досягнень. Ба більше, деякі аспекти прозорості через воєнний стан були при-

зупинені, але впродовж 2025 року вбачаються тенденції до відновлення. Разом з тим, подальший євроінтеграційний рух обумовлює активізацію парламентської реформи, в тому числі, в частині й відкритості і підзвітності.

І тому спробуємо виділити конкретні кроки для цього.

Вбачається доцільним поширення закону "Про публічні консультації" на законопроєкти від парламентаріїв. В цій частині необхідна розробка єдиного стандарту консультацій з громадськістю для важливих законопроєктів (прожитковий мінімум, пенсійна реформа тощо): строки подання пропозицій, обов'язок комітетів реагувати на коментарі та публічно звітувати, поле «Результати громадського обговорення» в супровідних документах [7]. Запровадження дореєстраційних публічних консультацій (зокрема, онлайн) на законопроєкти від парламентаріїв.

Створення при парламентських комітетах науково-експертних рад із включенням до їх складу провідних фахівців науково-дослідних установ, закладів вищої освіти відповідної галузі і сфери знань, лінгвістів, спеціалістів із юридичної техніки, представників громадськості. В цілому, активізації підлягають й комітетські слухання.

Запровадження інституційних механізми збирання та аналізу інформації комітетами ВРУ про практику застосування й ефективність виконання законів у підвідомчій сфері (Post-legislative scrutiny), зокрема проводити консультації із заінтересованими сторонами, досліджувати судову практику на предмет того, які положення певного закону оскаржуються найчастіше в суді, та ухвалені судом рішення.

Забезпечення публічного оприлюднення інформації про офіційні відрядження народних депутатів із зазначенням мети, складу делегацій та результатів поїздок. Це підвищить прозорість використання бюджетних коштів і дозволить громадянам оцінювати ефективність міжнародної діяльності парламенту.

Створення відкритого механізму моніторингу виконання (важливих) законів після їх ухвалення. У картці кожного закону на сайті ВРУ має бути окремий розділ «Стан виконання», де зазначається: які підзаконні акти прийняті/не прийняті, які строки були визначені у прикінцевих положеннях, яка державна установа відповідає за імплементацію, звіти уряду чи комітетів про практику застосування (чи були досягнуті цілі).

Висновки. Навіть в умовах повномасштабної війни Український Парламент як один із основних демократичних інститутів виконує свої функції. Одним із ключових завдань чинного Парламенту є стабільна робота в частині продовження євроінтеграційного руху і активізації відповідних реформ.

І окремий акцент в такій роботі полягає у забезпеченні відкритості і підзвітності. Поглиблення реформ і удосконалення законодавства в цій частині із постійною періодичністю має перебувати на порядку денному.

За останні роки Верховна Рада Україна дійсно зробила цілу низку позитивних кроків. Оновлення сайту, формування МФО "Відкритий парламент", виїзні засідання комітетів, відновлення онлайн трансляцій засідань, затвердження Комунікаційної стратегії тощо.

Разом з тим, чималий пласт реформи ще не виконаний. Звичайно, воєнний стан обумовлює інші пріоритети. Водночас, робота по забезпеченню і удосконаленню відкритості і підзвітності Парламенту має мати системний характер. Наш євроінтеграційний рух потребує постійної роботи. При цьому певний план для цього вже визначений – це, зокрема, Дорожня з функціонування демократичних інституцій, яка містить низку завдань і заходів щодо забезпечення відкритості і підзвітності в роботі Парламенту. Зокрема, це затвердження і впровадження Комунікаційної стратегії Верховної Ради України на 2025-2028 роки, спрямовану на розширення існуючих та запровадження нових каналів комунікацій Верховної Ради України з внутрішніми та зовнішніми аудиторіями, Стратегію формування інноваційного цифрового Парламенту у Верховній Раді України на 2025 - 2028 роки. В частині підзвітності – це зміни до Закону України "Про публічні консультації" щодо поширення його вимог на законопроекти народних депутатів України тощо. Отже, поточним питанням залишається реальна імплементація відповідних планів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 "Основи процесу вступу до ЄС": Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text.
2. Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України URL: https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf.
3. Комітет з питань правової політики провів виїзне засідання у Дніпрі URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/254155.html.

4. Про деякі питання висвітлення діяльності Верховної Ради України дев'ятого скликання: Постанова Верховної Ради України № 13719 від 29.08.2025 URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/CardByRn?regNum=13719&conv=9.
5. Про додаткові заходи з реалізації Декларації відкритості парламенту (Комунікаційна стратегія Верховної Ради України на 2017 - 2021 роки): Розпорядження Голови Верховної Ради України № 486 від 21.11.2017 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/uk-sv/v0486004-17.
6. Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення деяких гарантій діяльності медіа, журналістів та громадян на доступ до інформації: Закон України № 11321 від 05.06.2024 URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44362.
7. Про публічні консультації: Закон України № 4254 від 23.10.2020 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text.
8. Шлях до відкритості: що Верховній Раді вдалося зробити за 10 років URL: https://www.chesno.org/post/6472.

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.39

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ ПІДГОТОВКИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Яфонкін А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри військової підготовки
Національного університету біоресурсів та природокористування
ORCID: 0000-0001-9143-6122

Параниця С.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правоохоронної діяльності
Навчально-наукового інституту економічної безпеки та митної справи
Державного податкового університету
ORCID: 0000-0001-9143-6122

Верламов О.М.,
викладач,
Військова академія, м. Одеса
ORCID: 0000-0003-1175-9832

Яфонкін А.О., Параниця С.П., Верламов О.М. Організаційно-правові заходи підвищення якості підготовки правоохоронних органів України під час війни.

Наводяться організаційно-правові заходи підвищення якості підготовки правоохоронних органів України під час війни з урахуванням впровадження досвіду діяльності навчальних закладів та центрів підготовки правоохоронців передових європейських країн та США з метою забезпечення підтримки підготовки національної поліції, розробки рекомендацій щодо поліпшення стандартів підвищення кваліфікації і підготовки поліцейських, та функціонування правоохоронної системи загалом, а також задля вирішення проблем, пов'язаних із реструктуризацією системи освіти та підготовки поліції як ключового елементу реформи поліції.

Зазначається, що ключовим елементом реформи правоохоронних органів є реструктуризація системи освіти та підготовки поліції. Зокрема, Національна поліція України спільно з Міністерством внутрішніх справ затвердили кваліфікаційну характеристику професії поліцейського. Це стало поштовхом до розроблення стандарту професійної освіти (компетенції поліцейських). Наступним кроком стала розробка стратегії щодо моделі освіти та підготовки поліції, яка була запропонована Міністерством внутрішніх справ.

Стверджується, що на сьогодні відсутній єдиний механізм розробки навчальних програм для всіх видів підготовки правоохоронців. Переважну більшість навчальних програм для Національної поліції України розробляється вищими освітніми закладами системи МВС за погодженням із Міністерством внутрішніх справ та відповідним спеціалізованим підрозділом поліції.

Підкреслено, що впровадження міжнародного досвіду моделей освіти у вітчизняні стандарти підготовки поліції є надзвичайно важливим для підтримки реформи та визначення найбільш перспективних національних рішень щодо моделі освіти/підготовки поліції в таких сферах:

– розроблення навчальних програм, процес освіти та підготовки спеціалістів правоохоронного спрямування;
– підвищення кваліфікації та професійний розвиток правоохоронців;
– освітня інфраструктура підготовки національної поліції.

Вказується, що вибір конкретної моделі правоохоронної діяльності залежить від багатьох факторів, включаючи історичні особливості країни, соціально-економічні умови, рівень злочинності та багато іншого. Оптимальним підходом є поєднання різних моделей, що дозволяє досягти максимальної ефективності у боротьбі зі злочинністю та забезпеченні громадського порядку.

Ключові слова: Національна поліція, курсанти, правоохоронні органи, підготовка, бронетанкова та автомобільна техніка. міжнародний досвід, стандарти професійної освіти, компетенція, освіта.

Yafonkin A.O., Paranytsia S.P., Verlamov O.M. Organizational and legal measures to improve the quality of training of law enforcement agencies of Ukraine during war.

Organizational and legal measures are provided to improve the quality of training of law enforcement agencies of Ukraine during the war, taking into account the implementation of the experience of educational institutions and law enforcement training centers of advanced European countries and the USA in order to provide support for the training of the national police, develop recommendations for improving the standards of advanced training and training of police officers and the functioning of the law enforcement system as a whole, as well as to solve problems related to the restructuring of the police education and training system as a key element of police reform.

It is noted that a key element of the reform of law enforcement agencies is the restructuring of the police education and training system. In particular, the National Police of Ukraine, together with the Ministry of Internal Affairs, approved the qualification characteristics of the police profession. This was the impetus for the development of a standard of professional education (police competencies). The next step was the development of a strategy for a model of police education and training, which was proposed by the Ministry of Internal Affairs.

It is argued that currently there is no single mechanism for developing curricula for all types of law enforcement training. The vast majority of curricula for the National Police of Ukraine are developed by higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs in agreement with the Ministry of Internal Affairs and the relevant specialized police unit.

It is emphasized that the implementation of international experience of education models into domestic police training standards is extremely important for supporting the reform and identifying the most promising national solutions regarding the police education/training model in the following areas:

– curriculum development, education and training process;

– advanced training and professional development;

– educational infrastructure of police training.

It is indicated that the choice of a specific model of law enforcement depends on many factors, including the historical characteristics of the country, socio-economic conditions, the level of crime, and much more. The optimal approach is to combine different models, which allows achieving maximum efficiency in the fight against crime and ensuring public order.

Key words: National Police, cadets, law enforcement agencies, training, armored and automotive equipment, international experience, professional education standards, competence, education.

Постановка проблеми. Незважаючи на надскладну ситуацію в Україні, в закладах вищої освіти МВС України, в структурних підрозділах закладів вищої освіти (університетах, навчально-наукових інститутах, академіях та інші) продовжується освітній процес, оскільки підготовка висококваліфікованих фахівців для правоохоронних органів, у тому числі Національної поліції, має дуже важливе значення. Немає жодних сумнівів, що низка проблемних аспектів як теоретичного, так і практичного характеру, пов'язаних із підготовкою правоохоронців у системі МВС України в умовах воєнного стану, потребують наукового обговорення та широкого висвітлення. Пошук шляхів їх ефективного вирішення має здійснюватися саме за допомогою ґрунтовного наукового осмислення, вивчення зарубіжного досвіду підготовки правоохоронців та його імплементація у вітчизняне правове поле дозволить розробити якісні зміни та доповнення до чинного законодавства України.

Мета статті полягає у проведенні аналізу нормативно-правового регулювання діяльності закладів вищої освіти правоохоронного спрямування, які належать до системи Міністерства внутрішніх справ України; висвітлити актуальні проблеми підготовки вітчизняних правоохоронців; провести аналіз освітньої діяльності окремих країн європейського союзу та запропонувати свої погляди щодо покращення якості підготовки спеціалістів у сфері правоохоронної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Проведений аналіз зарубіжних та вітчизняних наукових джерел дає нам змогу зробити висновок, що вирішення проблем покращення якості підготовки правоохоронних органів були предметом дослідження багатьох науковців та практичних працівників, таких як: О.М. Бандурка, О.А Банчук, М.В. Владимиров, В.Г. Дрозд, С.М. Гусаров, І.М. Ковальов, К.І. Маравська, Л.В. Могілевський, А.Ф. Мота, О.М. Музичук, К.В. Павліченко, О.О. Панова, Є.Ю. Подорожній, В.В. Романюк, В.В. Сокуренко, С.О. Шатрава, Д.В. Швець, А.О. Яфонкін та інші.

Однак, незважаючи на досить значну кількість досліджень проблем покращення якості підготовки вітчизняних правоохоронних органів, вирішення окремих питань залишаються на сьогодні в Україні досить актуальними та потребують подальшого розгляду.

Виклад основного матеріалу. Необхідно підкреслити, що освіта і сучасна підготовка вітчизняних поліцейських є основою системи внутрішньої безпеки України. За статистичними даними злочини стають все більш складнішими, рівень загроз зростає, саме тому працівники правоохо-

ронних органів, в тому числі поліції, відповідальні за підтримання правопорядку, повинні бути відкритими до нових підходів протистояння, новим викликам сучасності. З іншої сторони, поліцейська діяльність – це цілеспрямована професійна діяльність спеціальних структур влади, що здійснюється виключно на правовій основі для забезпечення громадського порядку, безпеки, прав і свобод громадян, а також надання допомоги громадянам у надзвичайних ситуаціях, забезпечення безпеки дорожнього руху та інші функції, передбачені законодавством. Враховуючи те, що ця діяльність передбачає взаємодію з громадою, слід, що роль поліції в демократичних суспільствах стає дедалі важливішою. Тісна співпраця працівників національної поліції та встановлення зв'язків із громадянами потребують правової, соціальної та культурної грамотності поліцейського. Відомо, що грамотні та добре підготовлені працівники поліції більш ефективні у своїй діяльності, пристосовані та готові до вирішення проблем, креативного мислення і демонстрації широти поглядів. Ефективність і професійні якості, що залежать від освіти/підготовки поліцейських, є особливо важливими для країн із перехідною економікою, які будують нові служби поліції та проводять реформи в правоохоронній сфері [1].

Розглядаючи вплив російської військової агресії на підготовку працівників правоохоронних органів, О. М. Бандурка констатує, що це завдала негативного впливу діяльності закладів вищої освіти, зокрема тих, що належать до системи Міністерства внутрішніх справ України. Він підкреслює, що шкода, завдана ЗВО системи МВС України, залежить від особливостей територіального розташування цих закладів та обумовлюють необхідність узагальненої оцінки негативного впливу на цільові показники діяльності ЗВО по кожному закладу та планування і здійснення відповідних коригуючих управлінських заходів керівництвом ЗВО [2].

Не можна не погодитись із І.В. Савельєвої, яка стверджує, що актуальними на сьогодні залишаються питання розробки загальнонаціональних стандартів підготовки кадрів для Національної поліції, що мають встановити єдині вимоги до обсягу навчального навантаження, змісту навчання, компетентностей майбутнього фахівця, результатів навчання тощо за кожним рівнем підготовки [3].

Ковальов І.М. пропонує, задля підвищення якості підготовки правоохоронців, запроваджувати досвід передових закладів освіти країн Європейського союзу, зокрема Європейського поліцейського коледжу (CEPOL), приділяючи особливу увагу інноваціям та якості навчання. Європейський поліцейський коледж створює умови для проведення навчальних занять, під час яких пріоритет надається саме практичній складовій, що в свою чергу створює умови для професійного та особистого зростання кожного слухача [4]. Однак, вітчизняні ЗВО таку практику підготовки спеціалістів правоохоронного спрямування застосовують досить давно.

Яфонкін А.О. звернув увагу на ускладнення підписання угод між вищими навчальним закладом та відповідними правоохоронними органами системи МВС України, щодо проходження виробничої практики здобувачами вищої освіти правоохоронного спрямування, які є наслідками запровадження в Україні воєнного стану. Він звернув увагу на наявність множинних проблем на шляху підготовки висококваліфікованих спеціалістів у сфері правоохоронної діяльності в Україні, вирішення яких потребує глибокого осмислення подій та явищ, прийняття керівниками закладів вищої освіти неординарних рішень в рамках діючого законодавства, впровадження в життя оптимальних для нашої країни методичних рекомендацій іноземних партнерів щодо підготовки правоохоронців, здатних вирішувати поставленні перед ними завдання з підтримання законності та встановленого правопорядку [5].

Необхідно відмітити, що війна проти України, початком якої стала 24 лютого 2022 року, стала відправною крапкою до пошуку нових підходів у підготовці правоохоронців, починаючи з їх відбору до закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, що належать до сфери управління МВС України, і завершуючи здобуттям ними достатнього рівня компетентності. Війна ще раз довела, що до неї необхідно готуватися завчасно, тим більше за наявності ворога, з яким є спільні кордони. Крім необхідної теоретичної підготовки з різних галузей знань, кваліфікований випускник ЗВО МВС повинен мати базові практичні навички із застосування отриманих знань і в умовах воєнного стану. У свою чергу, зазначені заклади вищої освіти повинні бути мобільними в підготовці кваліфікованих кадрів не тільки в мирний час, але й за наявності таких перепон, як запровадження карантинних заходів, режиму воєнного стану тощо [6].

Нашу думку, для реалізації якісної підготовки кадрів для правоохоронних органів України, зокрема працівників національної поліції, слід звернути увагу на таку діяльність в країнах ЄС, США та інших країн. Аналіз такої діяльності, впровадження їх досвіду у вітчизняну практику підготовки поліцейських кадрів, імплементація у вітчизняну законотворчість передових та ефективних методів правоохоронної діяльності надасть нам змогу для більш ефективної діяльності з дотриманням прав і свобод людини.

Розглянемо деякі системи освіти/підготовки поліцейських окремих країн.

У більшості європейських країн первинна підготовка визначається як початкова підготовка новобранців, які до цього були цивільними особами, орієнтована на навчання їх базовим компетенціям поліцейського, а післядипломна освіта визначається як освіта/підготовка чинних офіцерів поліції. Найчастіше, після первинної підготовки, поліцейська служба та освітні заклади для подальшої підготовки поліцейських пропонують різні типи підвищення кваліфікації (без відриву від служби) для підтримання функціональних навичок чинних офіцерів поліції, актуалізації їх знань з огляду на зміни законодавства тощо. Така підготовка може бути обов'язковою або ситуативною (залежно від обставин). Крім того, поліцейські підрозділи та навчальні заклади підготовки поліцейських пропонують програми/тренінги, орієнтовані на професійну спеціалізацію або, рідше, на актуалізацію й сертифікацію компетенцій (спеціалізовану підготовку).

Освіта/підготовка керівного складу часто пов'язана з підвищенням на службі й проводиться до або після призначення на нову посаду з метою поліпшення управлінських, лідерських та адміністративних знань і навичок. У деяких із держав-учасниць існує один заклад, відповідальний за всі типи освіти/підготовки, тоді як в інших може бути кілька таких закладів. Так, американські заклади підготовки поліцейських пропонують різні типи підготовки. Наприклад, Навчальний центр Департаменту кримінальної юстиції в Лексінгтоні, Кентуккі (США) проводить первинну підготовку, а також підготовку керівного складу; Поліцейська академія Х'юстона та Навчальна академія Департаменту поліції в Нешвіллі пропонують як первинну підготовку, так і підвищення кваліфікації. Також є заклади здебільшого орієнтовані на один тип підготовки. Наприклад, Коледж поліції Канади в Оттаві пропонує спеціалізовані програми навчання, що проводяться після первинної підготовки, тоді як Центр підготовки Академії ККП проводить здебільшого тільки первинну підготовку. Усі європейські заклади-учасники також пропонують різні типи освіти/підготовки поліцейських, включаючи підготовку керівного складу. У деяких країнах є лише один заклад, що пропонує різні програми підготовки (Латвія, Естонія, Австрія, Хорватія, Чорногорія), тоді як в інших функціонує кілька навчальних закладів, які пропонують як первинну, так і спеціалізовану освіту/підготовку (Нідерланди, Польща, Німеччина) [1, с. 15].

Слід підкреслити, що у Канаді та США існує лише один рівень підготовки поліції. За такою ж структурою здійснюється підготовка поліції в Поліцейській академії в Чорногорії. Однак, в інших європейських закладах існує більш ніж один рівень освіти.

Навчальні програми можуть різнитися за: рівнем освіти; видом диплома та ступеня, який одержують курсанти, та їх цивільним значенням після випуску з навчального закладу; мінімальним рівнем попередньої освіти; тривалістю навчання; поліцейським званням, яке присвоюється курсантам під час та після навчання; кількістю часу на службі в поліції тощо.

Необхідно зазначити, що різні рівні часто передбачають присвоєння різних звань після завершення навчання. Вони різняться від базового рівня освіти – до рівня бакалавра/магістра або від звання констебля – до звання старшого інспектора.

Враховуючи вищезазначене, особливу увагу необхідно звернути на можливість присвоєння спеціальних звань здобувачам першого бакалаврського рівня, які навчаються у закладах вищої освіти України, але не належать до сфери управління МВС України, та отримали диплом бакалавра за спеціальністю К9 «Правоохоронна діяльність», при умові їх бажання проходити службу в правоохоронних органах з дотриманням всіх вимог до такого працевлаштування. Нажаль, сьогодні немає відповідного закону, який б регулював це актуальне питання.

На нашу думку, вирішення цього питання за законодавчому рівні надало б можливість поповнити якісним складом вакантні посади в правоохоронних органів.

Слід зазначити також, що впровадження стандартів правоохоронної діяльності європейських країн беззаперечно відіграють ведучу роль у трансформації правової системи України та механізмів удосконалення діяльності органів і підрозділів Національної поліції України до правової системи ЄС.

На думку окремих дослідників, досі невирішеними залишаються питання підзвітності поліції, відсутність громадського контролю за діяльністю поліції, який був виключений на час дії воєнного часу, відсутність періоду оприлюднення такої інформації як керівництвом територіальних органів, так й керівництвом Національної поліції України. Поза сферою регулювання залишається питання дисциплінарної відповідальності поліцейських і громадський контроль у цій сфері, оскільки в ст. 90 Закону йдеться лише про залучення громадськості до розгляду скарг на дії чи бездіяльність поліцейських, однак механізми залучення представників громадськості й досі в даному Законі не визначено [7, с. 330].

На нашу думку, впровадження передового досвіду правоохоронної діяльності у вітчизняне законодавство надасть можливість значно підвищити рівень підготовки правоохоронців країни, осо-

бливо у сфері з дотримання прав людини в Україні. На жаль, сьогодні в умовах воєнного стану, негативне відношення населення держави до працівників національної поліції зростає.

Висновки. Проведений аналіз сучасної особливості нормативно-правового регулювання діяльності закладів вищої освіти та їх відповідності сучасним викликам, що постають перед ними, освітньої діяльності окремих країн європейського союзу у сфері підготовки спеціалістів правоохоронної діяльності, а також розгляд окремих проблем підготовки вітчизняних правоохоронців надало нам змогу запропонувати свої погляди щодо покращення якості підготовки вітчизняних спеціалістів правоохоронного спрямування, а саме:

– розробити та після широкого обговорення запровадити єдині державні стандарти щодо підготовки поліцейських з метою вирішення проблем, пов'язаних із якістю їх підготовки;

– враховувати та впроваджувати міжнародний досвід правоохоронної діяльності з урахуванням специфіки України;

– з метою досягнення максимальної ефективності у боротьбі зі злочинністю та забезпеченні громадського порядку поєднувати різні моделі правоохоронної діяльності;

– вітчизняну правоохоронну діяльність орієнтувати на забезпечення прав і свобод громадян незважаючи на воєнний стан.

Однак, вирішення окремих проблемних питань якості підготовки правоохоронних органів України під час воєнного стану потребують подальшого наукового осмислення та обговорення та прийняття відповідних ефективних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Деканоідзе Х., Хелашвілі М. Системи освіти та підготовки поліції в регіоні ОБСЕ. Київ, 2018. 164 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/e/2/423404.pdf.
2. Бандурка О.М. Деякі особливості управління закладами вищої освіти. *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану* : зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.): ХНУВС, 2022. С. 30–32. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/c0198caf-1b49-49cf-9e6b-044508851714/content.
3. Гусаров С.М. Підготовка кадрів для національної поліції України як складова державної політики у сфері вищої освіти України. *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану*: зб. наук. пр.(м. Харків, 26 трав. 2022 р.): Харків: ХНУВС, 2022. С. 54–56. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c8324a71-547a-4029-ac71-fa72507acacb/content.
4. Ковальов І.М. Оцінювання навчального процесу як невід'ємна складова покращення його якості (на прикладі досвіду європейського поліцейського коледжу). *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану* : зб. наук. пр. Харків: ХНУВС, 2022. С. 66-67. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ad94b1cb-d0b9-479a-84a3-d98744d8124a/content.
5. Яфонкін А.О. Окремі проблеми підготовки здобувачів вищої освіти правоохоронного спрямування в умовах війни. *Підготовка правоохоронців зі спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність» нової формації: напрями освітнього та наукового забезпечення*: матеріали всеукраїнського наук.-педагогіч. підвищення кваліфікації,(м. Одеса, 4 березня – 14 квітня 2024 року). Львів–Торунь: Liha-Pres, 2024. С. 138–141. URL: https://api-ir.dpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/21891757-d7c6-4a59-867d-a0dc1f903482/content.
6. Романюк В.В. Місце ЗВО зі специфічними умовами навчання в підготовці правоохоронців у системі МВС України в умовах воєнного стану. *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану*: зб. наук. пр. Харків: ХНУВС, 2022. С. 114–116. URL: https://dspace.univd.edu.ua/entities/publication/1ee934f1-9d74-4e95-afa1-532e114f5160.
7. Банчук О.А. Діяльність національної поліції України: прозорість та підзвітність громадськості. *Правова держава*. Випуск 28. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 325–332. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2017_28_41.

РОЗДІЛ III. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.4:618.177-089.888.11
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.40

СПІВІДНОШЕННЯ СІМЕЙНИХ ТА СПАДКОВИХ ДОГОВОРІВ

Андрущенко Т.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
міжнародного права
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0002-5128-3261

Андрущенко Т.С. Співвідношення сімейних та спадкових договорів.

У статті здійснено аналіз юридичної природи та особливостей співвідношення спадкового договору (ЦК України) та сімейних договорів, Метою дослідження було ідентифікувати ключові практичні та юридичні проблеми, що виникають при спробах їхнього поєднання або застосування до спільної сумісної власності подружжя.

Підтверджено фундаментальне розмежування цих договірних конструкцій: сімейні договори регулюють майнові відносини під час шлюбу, тоді як спадковий договір є посмертним розпорядженням. Встановлено, що чинне законодавство не допускає прямого поєднання їхніх елементів, і будь-яка спроба.

В статті визначаються спільні ознаки сімейних та спадкових договорів, таких як: предмет, спеціальний суб'єктний склад, форма посвідчення договору, мета договору, принцип свободи договору та дизпозитивності, алеаторність та консенсуальність договорів, комплексність сімейно-правового та спадкового договору, триваючий характер сімейно-правових та спадкових договорів, обмеженість імперативними нормами закону. І сімейно-правові і спадкові договори характеризуються диспозитивністю, автономністю та договірною свободою. Наприклад в спадковому договорі сторони самостійно визначають вид і обсяг розпоряджень набувача, а в сімейних договорах сторони можуть відступити від режиму роздільної власності або форму надання утримання. Автор акцентує увагу на основній меті обох договорів – врегулювання майбутніх або існуючих майнових спорів і запобігання конфліктам.

В статті також наводяться диференціюючі ознаки зазначених договорів, таких як: різний момент переходу права власності, суб'єктний склад. За спадковим договором, відчужувач (власник майна) та набувач, особа, яка отримує майно після смерті та виконує обов'язки, мета та правові наслідки.

В статті також акцентується увага на співвідношенні спадкового договору подружжя з сімейно-правовими договорами. Особливості суб'єктного складу даного спадкового договору подружжя сприяють дуальному сприйнятті останнього. Тому спадковий договір має гібридну природу, оскільки врегулюваний Сімейним та Цивільним кодексом. Зокрема, стаття 60-74 СКУ регулюють правовий режим спільної сумісної власності подружжя та розпорядження цим майном.

Ключові слова: договір, правочин, сімейно-правові договори, спадковий договір, спадкові відносини, спадковий договір подружжя.

Andrushchenko T.S. The relationship between family and inheritance agreements.

The article analyzes the legal nature and features of the relationship between the inheritance agreement (Civil Code of Ukraine) and family agreements. The purpose of the study was to identify key practical and legal problems that arise when attempting to combine them or apply them to the joint property of spouses.

The fundamental distinction between these contractual structures is confirmed: family agreements regulate property relations during marriage, while the inheritance agreement is a posthumous disposition. It is established that the current legislation does not allow a direct combination of their elements, and any attempt.

The article identifies common features of family and inheritance agreements, such as: subject, special subject composition, form of certification of the agreement, purpose of the agreement, principle of freedom of contract and dispositivity, aleatory and consensuality of agreements, complexity of family law and inheritance agreement, ongoing nature of family law and inheritance agreements, limitation by imperative norms of law. Both family law and inheritance contracts are characterized by dispositivity, autonomy and contractual freedom. For example, in an inheritance contract, the parties independently determine the type and scope of the acquirer's orders, and in family contracts, the parties may deviate from the regime of separate ownership or the form of maintenance. The author focuses on the main purpose of both contracts – the settlement of future or existing property disputes and the prevention of conflicts.

The article also provides differentiating features of the above contracts, such as: different moments of transfer of ownership, subject composition. Under an inheritance contract, the alienator (owner of the property) and the acquirer, the person who receives the property after death and performs the duties, purpose and legal consequences.

The article also focuses on the correlation of the inheritance contract of the spouses with family law contracts. The features of the subject composition of this inheritance contract of the spouses contribute to the dual perception of the latter. Therefore, the inheritance agreement has a hybrid nature, since it is regulated by the Family and Civil Codes. In particular, Articles 60-74 of the UCC regulate the legal regime of joint property of spouses and the disposal of this property.

Key words: agreement, transaction, family law agreements, inheritance agreement, inheritance relations, inheritance agreement of spouses.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 9 Сімейного кодексу України учасники сімейно-правових відносин можуть бути врегульовані за домовленістю в договірному порядку [1]. Цивільний кодекс, в свою чергу, також передбачає можливість врегульовувати відносини на власний розсуд, відступати від вимог законодавця, за умови дотримання моральних засад суспільства та положень законодавства[2]. В свою чергу існують сімейно-правові договори предмет яких так чи інакше переплітається з цивільно-правовими договорами, або взагалі суперечить один одному. І в таких ситуаціях необхідно враховувати такий підхід: підгрунттям сімейно-правових договорів є особисті зв'язки членів сім'ї, що зумовлює їх особистісний і безоплатний характер. В свою чергу, предмет цивільно-правового договору завжди має майновий характер, грунтується на принципах платності, компенсаторності, як в грошовій чи натуральній формі. Сімейний кодекс України містить численні відсилання безспосередньо до цивільного законодавства, коли мова йде про укладення договору та реалізації спадкових відносин. І це не випадково, оскільки спадкові і для сімейні договори мають не тільки ключові відмінності, але й спільні характерні риси.

Мета дослідження. Комплексно проаналізувати правову природу та співвідношення спадкових та сімейних договорів в Україні як інструментів, що забезпечують приватну автономію волі сторін у довгостроковому регулюванні майнових відносин; визначити диференціюючі та спільні ключові ознаки.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо визначення юридичної природи сімейних та спадкових договорів було предметом дослідження багатьох вчених Чернега В., Фурса С., Дутко А., Михальнюк О., Оніщенко О., Розгон О., Шуміло І., Коренга Ю., Майданник Р., Кузнєцова Н., Ромовська З., проте питання щодо співвідношення зазначених договорів залишається відкритим.

Виклад основного матеріалу. Для більш ефективного аналізу даних договірних конструкцій пропоную почати саме з визначення та класифікації сімейних та спадкових договорів. Як зазначає Михальнюк О.В. сімейно-правовий договір є правомірною вольовою дією (правочином) суб'єктів сімейного права, що спрямований на набуття, зміну або припинення майнових та/або особистих немайнових сімейних прав та обов'язків [3, с. 2]. Більш широке визначення сімейно-правового договору надає А.О. Дутко: «сімейно-правовими можна вважати договори, що укладаються суб'єктами сімейних правовідносин і спрямовані на встановлення, зміну або припинення сімейних прав і обов'язків та є обов'язковими до виконання, якщо не суперечать вимогам СК України, інших законів України та моральним засадам суспільства»[4, с. 137]. Дещо вузько-галузеве розуміння сімейно-правого договору надає Розгон О.В: «це окремий документ, підписаний сторонами, що його уклали, який підтверджує факт укладення сторонами цього правочину, договірні сімейні відносини, що виникли між цими суб'єктами сімейного права» [5, с. 16]. Отже, можна зробити висновок, що сімейно-правовий договір це автономна, ефективна, універсальна та високорезультативна форма врегулювання поведінки суб'єктів сімейних правовідносин; це сукупність «вмотивованих» компромісів, що досягаються сторонами взаємоузгоджено, на добровільних засадах (але у відповідності до моральних засад суспільства) та спрямовані на виникнення, зміну ти припинення сімейних прав та обов'язків.

Існує досить багато підходів щодо класифікації сімейно-правових договорів Дутко А.О. пропонує класифікувати сімейно-правові договори на групи залежно від суб'єктного складу:

1) договори подружжя – договір про порядок користування майном, шлюбний договір, аліментний;

2) договори осіб, які проживають однією сім'єю;

3) договори батьків щодо виховання та утримання дитини;

4) договори між батьками та дітьми;

5) договори родичів;

6) договір, стороною якого є сурогатна мати [4, с. 137].

Досить грунтовну класифікацію сімейно-правових договорів надає Розгон О.В. Зокрема вчена зазначає, що з точки зору законодавчої визначеності, сімейні договори можуть бути поділені на:

1) поіменовані (визначені у законі);

2) непоіменовані (не визначені у законі, однак такі, що не суперечать загальним засадам цивільного та сімейного законодавства і моральним засадам суспільства) [5].

Що стосується спадкових догорів, то у науці цивільного права до сих пір не існує єдиної позиції щодо визначення суті правової природи спадкового договору. Слід зазначити, що спадковий договір має різне трактування в країнах Європейського Союзу, зокрема він детально регламентований і використовується як окремий вид спадкування в Німеччині та практично заборонений у Франції, Польщі чи Іспанії. [6, с. 55]. Модель спадкового договору, за цивільним законодавством України, суттєво відрізняється від свого аналогу в зарубіжних правопорядках, де спадковий договір спрямований передусім на призначення спадкоємця і розглядається поряд із спадкуванням за заповітом та законом як підстава спадкування та, відповідно, породжує відносини спадкування (наприклад, §§2274–2302 Німецького цивільного уложення, §§1582–1593 ЦК Чехії, §§95–103 Закону Естонії «Про спадкування»). Очевидно, що в національній правовій системі спадковий договір – це договір на випадок смерті, а не договір про спадкування. Відповідно до статті 1302 Цивільного кодексу спадковий договір – це договір за яким одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває права власності на майно відчужувача. Таким чином спадковий договір є різновидом зобов'язальних правовідносин, проте розміщений у Книзі шостій «Спадкове право» ЦК України, виходячи з того, що цей договір має певне тяжіння до спадкового права, яке полягає в переході права власності за цим договором від часу відкриття спадщини, що є категорією спадкових правовідносин.

Тим не менш між спадковими та сімейно-правовими договорами існують спільні риси, які можна визначити як ключові:

1. Предметом обох договорів є майнові відносини, котрі виникають між особами. Так, наприклад такий сімейний договір, як шлюбний договір, визначає права та обов'язки подружжя щодо майна, а спадкові договори встановлюють порядок набуття майна у власність після смерті відчужувача.

2. Спеціальний суб'єктний склад. Сімейно правові договори укладаються між фізичними особами, між якими існує кровоспоріднені зв'язки: між подружжям, дітьми, батьками та дітьми. Щодо спадкового договору, то хоч закон і не встановлює такої вимоги, але як правило укладається зі членами сім'ї, спадкоємцями та іншими близькими людьми.

3. Вид правочину. Обидва договори є правочини, які в більшості випадків двосторонніми, іноді багатосторонніми, які ґрунтуються на вільному волевиявленні та узгодженості, що і відрізняє їх від односторонніх правочинів, таких як заповіт.

4. Форма посвідчення договору. Обидва договори вимагають обов'язкового нотаріального посвідчення, що надає додаткову гарантію законності та правової достовірності.

5. Мета договору. Основна мета обох договорів – врегулювання майбутніх або існуючих майнових спорів і запобігання конфліктам. Так, наприклад, сімейні договори допомагають уникнути суперечок при розлученні або поділі майна, а спадкові, в свою чергу, мінізувати конфлікти між спадкоємцями після смерті спадкодавця. Іншими словами в обох випадках, вони є інструментом, що дозволяє сторонам заздалегідь визначити «правила гри та сценарій».

6. Принцип свободи договору та дизпозитивності. Як сімейні, та і спадкові договори є яскравим прикладом реалізації принципу свободи, що закріплений в статті 6 Цивільного кодексу України, оскільки дозволяє учасникам цивільних правовідносин самостійно обирати вид договору та визначати його умови. Отже, хоч такі договори і вважаються поіменованими, але сторони можуть відступити від загальних положень законодавства, якщо це не суперечить закону, моральним засадам суспільства. Так наприклад в шлюбному договорі подружжя самостійно встановлює режим спільної сумісної власності, який відрізняється від вимог гл. 10 сімейного законодавства. Або інший приклад, аліментний договір може передбачати різну форму надання утримання: в грошовій, натуральній, змішаній або за рахунок нерухомого майна, в тому числі і земельної ділянки[7, С. 578].

Спадковий договір, в свою чергу, також передбачає можливість вибору альтернативного варіанту врегулювання договірних відносин. Так згідно статті 1305 Цивільного кодексу України, зобов'язання набувача можуть бути:

а) Майнового характеру (забезпечення догляду, оплата медичних послуг, плата грошової суми тощо).

б) Немайнового характеру (приготування їжі, прибирання, організація дозвілля догляд за домашніми тваринами, збереження колекцій, опублікування творів або праць тощо).

7. Алеаторність договорів. Спадковий договір вважається класичним прикладом алеаторного правочину: «оскільки наперед невідомі загальні межі виконання своїх обов'язків, а втрата чи збагачення однієї із сторін залежить від випадку (смерті сторони договору). При цьому алеаторний характер цього договору полягає не стільки в невизначеності загального обсягу належного відчужувачеві зустрічного надання, як у самій можливості його існування (настання)» [9, с. 112]. Отже алеаторність договору полягає в тому, що смерть відчужувача є невизначеною подією. Проте, даний договір є ризиковим не тільки для набувача, а й для відчужувача. Наприклад, якщо відчужувач помре невдовзі після укладення договору, то набувач може отримати цінне майно, виконавши лише незначну частину своїх зобов'язань.

Сімейно-правові договори, в свою чергу, не вважаються алеаторними, проте є винятки. Якщо сторони встановили зобов'язання сплачувати аліменти довічно або до настання певної обставини, час настання якої невідомий, то такий договір буде носити ризиковий характер. Наприклад, якщо сторони встановили аліментне зобов'язання довічно або до настання певної обставини, час настання якої невідомий, такий договір набуває алеаторного характеру, оскільки невідомо скільки часу триватиме це зобов'язання, і яка загальна сума буде сплачена.

8. Консенсуальність договорів. Раніше автором в попередніх працях зазначалось, що однією з ознак сімейно-правового договору вважається фідуціарний характер відносин [10, С. 141]. Проте в процесі подальших наукових досліджень автор прийшов до висновку, що хоч сімейно-правовий договір і заснований на довірі між близькими людьми, але вони є не фідуціарними, а консенсуальними, оскільки грунтуються на взаємній згоді та чітко визначених в договорі обов'язках. У сімейно-правових договорах одна не передає майно в довірене управління іншій особі, а тільки встановлює його правовий режим(наприклад шлюбний договір, договір про заручини). Спадковий договір також, не перший погляд може мати фідуціарні ознаки. Проте з аналізу статтей 1302-1308 випливає, що за спадковим договором сторони також мають чітко визначені зобов'язання: доглядати та сплачувати кошти, а у випадку невиконання, договір може бути розірваний у судовому порядку. Більш того відчужувач у спадковому договорі зберігає право власності на майно до своєї смерті, таким чином контролюючи належне виконання зобов'язань набувачем. Таким чином, зазначені договори, хоч і базуються на довірі між близькими людьми, але є класично консенсуальними.

9. Комплексність сімейно-правового та спадкового договору. На «відносній самостійності» сімейно-правового договору акцентувала увагу О. Розгон. Вчена звертає увагу на те, що однією з суттєвих ознак сімейно-правових договорів є зближення договорів у сімейному праві із цивільно-правовими: «нерідко між цивільно-правовими та договорами у сімейному праві можна провести межу лише умовно, оскільки договори у сімейному праві поєднуються із цивільно-правовими договорами». Наприклад, договори за участю співвласників за умови спільної часткової власності регулюються нормами цивільного законодавства, а договори подружжя або інших «типових» учасників відносин спільної сумісної власності – нормами сімейного законодавства» [5, с. 31]. І мова йде не тільки про поєднання норм сімейного та цивільного законодавства, а й використання складових елементів інших галузей права, що будуть диктуватись не тільки суб'єктним складом, а й предметом договору. Непоодинокі є правові ситуації, котрі передбачають поєднання сімейного права зі спадковим. Так, наприклад, спадковий договір подружжя містить у собі складові як сімейного права, так і цивільного. Якщо за спадковим договором буде набуватись земельна ділянка, то договір буде містити свого роду «компоненти» земельного права. За аналогією буде будуватись конструкція договору, передбаченого статтею 190 СКУ, що передбачатиме поєднання норм сімейного, цивільного та земельного права у випадку погашення аліментних зобов'язань за рахунок передачі у власність земельної ділянки. А враховуючи положення ч. 5 статті 190 СКУ щодо обов'язкової участі органів опіки і піклування, то в названому сімейно-правовому договорі будуть застосовані ще й норми конституційного та адміністративного права [10, с. 142].

10. Триваючий характер сімейно-правових та спадкових договорів. В сімейно-правових договорах, на відміну від цивільно-правових договорів, строки тривалості прав та обов'язків, в своїй більшості, залежать від настання певних умов. Наприклад, в аліментному договорі щодо утримання дитини може бути зазначений строк його дії до досягнення дитиною певного віку, день отримання диплому про здобуття вищої освіти або укладення договору про погашення аліментних зобов'язань

за рахунок нерухомого майна або одноразової грошової виплати. Правова природа спадкового договору зумовлює наявність тривалості, оскільки набувач зобов'язаний виконувати розпорядження протягом життя відчужувача. Триваючий характер спадкового договору визначається протяжністю виконання обов'язків набувачем до настання значущої події – смерті відчужувача. Обов'язки набувача в такому разі, не є одноразовими, а вимагають безперервного та систематичного виконання протягом усього життя відчужувача.

11. Обмеженість імперативними нормами закону. І сімейно-правові і спадкові договори характеризуються диспозитивністю, автономністю та договірною свободою. Наприклад в спадковому договорі сторони самостійно визначають вид і обсяг розпоряджень набувача, а в сімейних договорах сторони можуть відступити від режиму роздільної власності або форму надання утримання. В той же час, сторони зазначених договорів використовуючи договірну свободу мають дотримуватись «червоних ліній», за які вони не можуть виходити. По перше, відповідно до ЦКУ це обов'язкове дотримання нотаріальної форми, недотримання якої тягне за собою недійсність договорів. По друге, сторони, застосовуючи свободу договору при встановленні умов договорів не можуть суперечити «захисним нормам».

Враховуючи, що дані договори мають багато спільних рис, це не виключає наявності диференціюючих ознак. Зокрема:

1. Різний момент переходу права власності. За спадковим договором перехід майна відбувається у разі смерті відчужувача, за сімейно-правовим договором врегулювання прав та обов'язків сторін припиняються за їхнього життя.

2. Суб'єктний склад. За спадковим договором, відчужувач (власник майна) та набувач, особа, яка отримує майно після смерті та виконує обов'язки. Сімейно-правові договори передбачають особливий суб'єктний склад: «однією з умов укладення більшості сімейно-правових договорів буде саме перевірка факту наявності кровних або родинних зв'язків свояцтва між сторонами сімейно-правового договору. Так, наприклад, нотаріальне посвідчення аліментного договору передбачає надання нотаріусу доказів, що підтверджують факт спорідненості його сторін [10, с. 140].

3. Мета. Метою укладення спадкового договору є забезпечення виконання певних дій набувачем в обмін на майбутнє набуття права власності на майно після смерті відчужувача. Мета укладення сімейно-правових договорів може бути різна і нівелюватися від його різновиду. Так наприклад шлюбний договір передбачає собою превентивне деталізоване врегулювання майнових відносин подружжя, а аліментний, в свою чергу, встановлення умов, строків та розміру надання утримання.

4. Правові наслідки. У випадку укладення сімейно-правових договорів, наслідки є передбачуваними, що стосується спадкових, то спрогнозувати належне виконання договору, враховуючи його ризиковий характер, не представляється можливим.

Досить цікавим та актуальним питанням залишається щодо співвідношення спадкового договору подружжя з сімейно-правовими договорами. Особливості суб'єктного складу даного спадкового договору подружжя сприяють дуальному сприйнятті останнього. Тому спадковий договір має гібридну природу, оскільки врегулюваний Сімейним та Цивільним кодексом. Зокрема, стаття 60-74 СКУ регулюють правовий режим спільної сумісної власності подружжя та розпорядження цим майном. Отже предметом договору є спільна власність подружжя, тому його укладення та виконання тісно пов'язане з нормами сімейного законодавства. Цивільний кодекс України визначає суть та наслідки укладення спадкового договору (стаття 1302 та 1303 ЦКУ). Саме подвійна правова природа спадкового договору сприяє виникненню проблем при його застосуванні. В першу чергу це колізія з правом на обов'язкову частку у спадщині для неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей, непрацездатного вдівця/вдови та непрацездатних батьків відчужувача. Зокрема, якщо відчужувач помирає, а умови договору виключають передачу майна цим особам, вони можуть звернутись до суду з вимогою про виділення їм обов'язкової частки, а це, в свою чергу, ускладнить або частково скасує виконання умов спадкового договору. Проблемний характер практичного застосування договору полягає у обмеженості права розпорядження спільною сумісною власністю. Адже відчужувачі за спадковим договором можуть передавати тільки те майно, яке є має режим спільної сумісної власності подружжя.

Висновки. Таким чином, спадкові та сімейні-правові договори мають як спільні риси, так і відмежувальні ознаки, що ще раз підтверджує, той факт, що зазначені договори мають подвійну правову природу. Обидва договори передбачають одночасне застосування зобов'язального, договірного права та спадкового, сімейного; є консенсуальними, мають майновий характер відносин, ознаки алеаторності, є диспозитивними та одночасно обмежені імперативними приписами. Але найголовніша цінність полягає в тому, що сторони договору мають можливість заздалегідь визначити «правила гри та сценарій», врегулювати майбутні або існуючі майнові спори та запобігти конфліктам. Так, наприклад, сімейні договори допомагають уникнути суперечок при розлученні

або поділі майна, а спадкові, в свою чергу, мінізувати конфлікти між спадкоємцями після смерті спадкодавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 28.10.2025).
2. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 21–22. Ст. 135 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення 28.10.2025).
3. Михальнюк О.В. Договори в сімейному праві України. *Бюлетень міністерства юстиції України.* 2013. № 10. С. 84-91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2013_10_22.
4. Дутко А.О. Договір як регулятор сімейних відносин: особливості конструкції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 3. 2013 С. 135-142. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2045/1/3-2013daovok.pdf.
5. Розгон, О.В. Договори у сімейному праві України: монографія. О.В. Розгон. Київ. Ін Юре, 2018. 301с. URL: https://files.core.ac.uk/download/pdf/288638128.pdf.
7. Самойлова І. Спадковий договір: правова природа за законодавством України та країн Європи. *Підприємництво, господарство і право : науково-практичний господарсько-правовий журнал,* 2021. № 3. С. 54–59. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/index.php/archive-3-2021
8. Андрущенко Т.С. Поняття аліментного договору: поняття, предмет та правова сутність. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2021. № 2. С. 577-585. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/9068/1/83.pdf.
9. Скопиченко О.В. Спадковий договір в системі цивільно-правових договорів. «Молодий вчений» № 5 (20) Частина 3. 2015 р. С. 78–82. С. 81. URL: https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/4832.
10. Чуєнко В.І. Аналіз правової природи та місця спадкового договору в цивільному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал.* С. 111-113.URL:https://ek.nlu.edu.ua/cgibin/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=&S21ALL=(%3C.%3EA=%D0%A7%D1%83%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE,%20%D0%92.%20%D0%86.$%3C.%3E%29.
11. Андрущенко Т.С. Сімейно-правовий договір: поняття та ознаки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2021. № 4. С. 138-145. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvdduvs_2021_4_22.

УДК 347.921.1; 347.65/.68
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.41

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОЗНАСТУПНИЦТВО У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Боровська І.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. провідного наукового співробітника
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-8796-0391

Боровська І.А. Процесуальне правонаступництво у контексті реалізації принципу доступу до правосуддя: проблемні аспекти теорії та практики.

Стаття присвячена дослідженню сутності процесуального правонаступництва та окремим проблемним аспектам заміни учасника справи правонаступником *causa mortis* у цивільному судочинстві України.

У статті розглядаються доктринальні положення щодо юридичної природи, сутності правонаступництва у матеріальних правовідносинах та процедури переходу процесуальних прав та процесуальних обов'язків до правонаступника у разі смерті фізичної особи – сторони, третьої особи у цивільному процесі.

У контексті реалізації принципу доступу до правосуддя проаналізовані проблемні аспекти застосування положень цивільного процесуального законодавства України щодо права звернення до суду правонаступника *causa mortis*, який не змінений процесуально у судовому провадженні, із заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами. Окрема увага приділяється тлумаченню п. 1 ч. 1 ст. 424 ЦПК України через призму правових позицій Конституційного Суду України щодо права доступу до суду. Обґрунтовано, що стаття 55 Конституції України підлягає тлумаченню як така, що забезпечує безперервність судового захисту у випадку смерті сторони провадження, якщо, по-перше, спірні правовідносини допускають правонаступництво, по-друге, особа – правонаступник causa mortis (спадкоємець) прийняла спадщину. У даному разі відбувається перехід (трансмісія) усіх цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків, що висновується зі змісту ч. 2 ст. 55 ЦПК України. Констатовано, що припис п. 1 ч. 1 ст. 424 ЦПК України, в контексті визначення правового статусу правонаступника *causa mortis*, що не змінений процесуально у судовому провадженні, варто тлумачити через призму автоматичного переходу до нього усіх процесуальних прав та процесуальних обов'язків, а також обов'язковості усіх дій, які вчинені в цивільному процесі до його вступу так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив, у тому числі переходу права подавати заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, тобто автоматичного набуття статусу учасника справи (сторони, третьої особи).

Ключові слова: суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, учасники справи, доступ до правосуддя, правовий статус правонаступника, правонаступник *causa mortis*, перехід процесуальних прав та процесуальних обов'язків, перегляд судових рішень.

Borovska I.A. Procedural succession in the context of implementing access to the courts principle: problematic aspects of theory and practice.

The article is focused on studying the essence of procedural succession and to certain problematic aspects of replacing a party to the case by a causa mortis successor within civil legal proceedings of Ukraine.

The author of the article has researched the doctrinal provisions on the legal nature, essence of succession within material legal relations, as well as the procedure for the transfer of procedural rights and procedural obligations to a successor in case of an individual's death, who is a party, a third party in civil proceedings.

The author in the context of implementing the principle of accessibility to the courts, has analysed problematic aspects of applying the provisions of the civil procedural legislation of Ukraine on the causa mortis successor's right to appeal to the court that has not been procedurally changed in court

proceedings, with a claim to review the court decision based on newly discovered circumstances. Particular attention has been paid to the interpretation of paragraph 1, Part 1 of the Art. 424 of the Civil Procedural Code of Ukraine through the prism of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the right of access to the court. It has been substantiated that the Art. 55 of the Constitution of Ukraine is subject to interpretation as ensuring continuity of judicial protection in case of the proceedings party's death, if, first, the disputed legal relations allow for succession, and secondly, the person – a causa mortis legal successor (lawful heir) has accepted the estate. In this case, there is a transfer (transmission) of all civil procedural rights and civil procedural obligations following from the content of Part 2 of the Art. 55 of the Civil Procedural Code of Ukraine. It has been stated that the prescription of paragraph 1, Part 1 of the Art. 424 of the Civil Procedural Code of Ukraine, in the context of determining the legal status of a causa mortis successor, which is not procedurally changed in court proceedings, should be interpreted through the prism of the automatic transfer of all procedural rights and procedural obligations to such a successor, as well as the obligation nature of all actions committed in civil proceedings before the accession to the heirship in the same way as they were obligatory for the replaced person, including the transfer of the right to file a claim to review the court decision based on newly discovered circumstances, that is, the automatic acquisition of the status of a participant in the case (party, third party).

Key words: subjects of civil procedural legal relations, parties to a case, access to the courts, legal status of a successor, causa mortis successor, transfer of procedural rights and procedural obligations, review of court decisions.

Постановка проблеми. Відповідно до частин 1–3 статті 124 Конституції України від 28 червня 1996 року правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи.

Право на доступ до суду задекларовано у статті 55 Конституції України як основоположне право, яке реалізується шляхом застосування особою однієї із юрисдикційних форм захисту – судового захисту. Відповідно до цієї статті передбачено, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. *Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень*, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1].

Вищенаведені конституційні положення втілені у галузевому законодавстві України. Так, відповідно до положень частин 1, 3, 5 ст. 4 ЦПК України кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною. Жодна особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи у визначеному цим Кодексом порядку [2].

Правосуддя в Україні здійснюється на основних засадах (принципах) судочинства, встановлених Конституцією України та галузевим процесуальним законодавством України, які інтегруються у норми права, є основоположними у визначенні процесуальної форми як сукупності окремих процесуальних дій суду і учасників судового процесу, та якими керується суд при розгляді і вирішенні справи. При цьому, держава, як гарант дотримання прав особи, має забезпечувати кожному ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів з можливістю використати юрисдикційну форму захисту, у тому числі судову форму захисту як історично-сформовану, процедурно регламентовану форму захисту, що визначається диференціацією судових процедур, стадійністю, а також здійсненням судового контролю за виконанням ухвалених судом рішень, з дотриманням належних процесуальних гарантій.

У контексті здійснення права на суд, гарантованого частинами першою і другою статті 55 Конституції України, окремої уваги заслуговують проблемні аспекти тлумачення п. 1 ч. 1 ст. 424 ЦПК України щодо права звернення до суду правонаступника *causa mortis,* який не змінений процесуально у судовому провадженні, із заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, оскільки відповідно до указаних положень заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами може бути подано з підстави, визначеної п. 1 ч. 2 ст. 423 цього Кодексу, – учасниками справи протягом тридцяти днів з дня, коли особа дізналася

або могла дізнатися про існування обставин, що стали підставою для перегляду судового рішення. Таким чином, виникає запитання чи має право правонаступник у матеріальних правовідносинах, який не був замінений у судовому процесі, тобто не набув процесуального статусу сторони чи третьої особи (учасника справи), подавати до суду заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами [2].

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці правонаступництва у цивільних правовідносинах були присвячені численні праці як зарубіжних, так і вітчизняних науковців таких як: E. Hoffman, J. Ruszewski, А.Б. Гриняк, І.А. Діковська, Ю.О. Заїка, О.О. Кот, Л.В. Красицька, Н.С. Кузнєцова, О.Є. Кухарєв, О.П. Печений, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова та ін. Проблемним аспектам процесуального правонаступництва, у тому числі через призму реалізації принципу доступу до правосуддя, були присвячені наукові розробки вітчизняних процесуалістів: С.С. Бичкової, В.А. Кройтора, В.В. Комарова, Н.Ю. Сакари, Т.А. Цувіної, С.Я. Фурси, М.М. Ясинка та ін.

Водночас у зв'язку з динамічним розвитком цивільного процесуального законодавства України, який обумовлений євроінтеграційними процесами та адаптацією законодавства України до положень права ЄС, а також необхідністю оперативного реагування українського законодавця на виклики введеного воєнного стану, дослідження відповідної тематики з метою вироблення концептів удосконалення правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин у сфері процесуального правонаступництва набуває все більшої актуальності. Крім того, аналіз судової практики свідчить про відсутність єдиних підходів у тлумаченні окремих положень цивільного процесуального законодавства України у сфері процесуального правонаступництва, що створює перепони у реалізації задекларованого у статті 55 Конституції України права на судовий захист.

Вищенаведене опосередковується **метою дослідження** – з'ясування сутності процесуального правонаступництва, а також дослідження проблемних аспектів заміни учасника справи (сторони, третьої особи) правонаступником у цивільному судочинстві України через призму реалізації принципу доступу до правосуддя.

Виклад основного матеріалу. У цивілістичній доктрині право на суд розглядають в контексті існування низки передумов такого права, зокрема наявності у особи цивільної процесуальна правосуб'єктності, що складається із цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності. Відповідно до ст. 46 ЦПК України цивільна процесуальна правоздатність визначається як здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи, яку мають усі фізичні і юридичні особи. Цивільна процесуальна дієздатність є здатністю особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді, яку за загальним правилом мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи (ч. 1 ст. 47 ЦПК України) [2].

Із аналізу юридичної конструкції ч. 1 ст. 46 ЦПК України можна дійти висновку, що категорії «цивільна процесуальна правоздатність фізичної особи» та «цивільна правоздатність фізичної особи» є взаємопов'язаним категоріями. Відповідно до частин 2, 4 ст. 25 ЦК України цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження та припиняється у момент її смерті. У разі смерті фізичної особи припиняються усі належні їй цивільні права та обов'язки, якщо не відбувається спадкування, тобто переходу до спадкоємців прав та обов'язків, які належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті, що висновується зі змісту ст. 1216 ЦПК України, відповідно до часини першої якої спадкуванням є «перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців)».

Згідно зі статтями 1218, 1219 ЦК України до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема: 1) особисті немайнові права; 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені статтею 68 цього Кодексу. Відповідно до положень ст. 608 ЦК України зобов'язання припиняється зі смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою або якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора [3].

Правонаступництво характерне для правовідносин, в яких вже сформований певний набір правомочностей, тому правонаступник володіє не «нововиникненими» правом/обов'язком, а вже існуючим, який був переданим останньому шляхом переходу від іншого попереднього суб'єкта правовідносин. Тому для розкриття сутності правонаступництва використання позначення «перехід права» є найбільш влучним, оскільки вказані поняття носять однакове змістовне навантаження,

вказуючи на залежність права однієї особи (правонабувача) від права іншої особи (праводавця), співвідносячись як частина та ціле: правонаступництво завжди є переходом прав/обов'язків, проте не будь-який перехід прав є правонаступництвом [4, с. 117]. За змістом правонаступництво можна вважати похідним правонабуттям [5, с. 80–82].

При з'ясуванні процесуального аспекту правонаступництва у порядку спадкування через призму розмежування деривативної (похідної) та автономної моделі доступу до правосуддя основним критерієм є форма реалізації права на судовий захист та участі у судовому процесі – продовження судового процесу, розпочатого шляхом відкриття провадження у справі за заявою фізичної особи – спадкодавця шляхом процесуального правонаступництва (заміни сторони чи третьої особи, у випадку її смерті, спадкоємцем), чи звернення спадкоємця до суду за захистом порушеного, невизнаного або оспорюваного права чи законного інтересу, яке здійснюється як власне право на судовий захист після переходу прав та обов'язків, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Із системного аналізу положень ч. 1. 2 ст. 55 ЦПК України можна дійти висновку, що правонаступник вступає у процес у тому самому процесуальному статусі як і учасник справи, якого він замінив (позивача, відповідача, третьої особи). У даному випадку право доступу до суду реалізується через призму продовження права фізичної особи у разі її смерті правонаступником. Адже, цивільним процесуальним законодавством України не встановлюється для суду обов'язок розгляду справи спочатку після вступу правонаступника за клопотанням учасника справи чи з власної ініціативи.

Так, згідно з положеннями ст. 55 ЦПК України у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив [2].

У свою чергу із аналізу приписів ч. 2 ст. 55 ЦПК України, відповідно до якої «усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив», можна стверджувати, що залучений судом правонаступник, набувши такий же процесуальний статус, який мала фізична особа, замінена у зв'язку зі смертю, позбавлений можливості відмовитися від будь-яких процесуальних дій, вчинених у судовому процесі на будь-якій стадії особою, яку він замінив.

Відповідне твердження корелюється із правовими позиціями Великої Палати Верховного Суду, наданими зокрема у постановах від 11 жовтня 2023 року у справі № 523/2357/20, від 03 листопада 2020 року у справі № 916/617/17, у яких разом із з'ясуванням проблемних аспектів процесуального правонаступництва наголошується, що «при вирішенні питання заміни учасника справи правонаступником та заміни сторони виконавчого провадження у разі смерті фізичної особи (боржника, відповідача) судам перш за все необхідно з'ясувати коло всіх спадкоємців померлої особи, а також встановити, чи пред'явлено кредитором вимоги до спадкоємців боржника» (п. 101 постанови Великої Палати Верховного Суду від 03 листопада 2020 року у справі № 916/617/17, п. 6.14 постанови Великої Палати Верховного Суду від 11 жовтня 2023 року у справі № 523/2357/20) [6, 7].

У свою чергу, якщо права та обов'язки припинилися зі смертю особи, тобто спірні правовідносини не допускають правонаступництва, суд відмовляє у відкритті провадження у справі за позовною заявою особи – правонаступника (спадкоємця) або закриває провадження у справі, якщо смерть фізичної особи – спадкодавця настала після набуття нею процесуального статусу учасника справи (сторони, третьої особи). Так, згідно з положеннями п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК України суддя відмовляє у відкритті провадження у справі, якщо: настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які звернулися із позовною заявою або до яких пред'явлено позов, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва. Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 255 ЦПК України суд своєю ухвалою закриває провадження у справі, якщо: настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які були однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва. У даному випадку право на судовий захист припиняється [2].

Таким чином, якщо існує законний інтерес, право на судовий захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав може бути реалізовано правонаступниками (спадкоємцями) особи у разі її смерті (оголошення померлою) у двох формах, а саме шляхом: 1) звернення спадкоємця до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних успадкованих прав, тобто тих прав, що не припинилися зі смертю спадкодавця; 2) процесуального правонаступництва, у випадку коли перехід таких прав (спадкування) відбувається після відкриття провадження у справі, учасником якої була

померла особа – спадкодавець, що призводить одночасно і до переходу цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків до спадкоємця у межах набуття ним відповідного процесуального статусу.

Із аналізу положень цивільного процесуального законодавства України, якими визначаються процедура відкриття апеляційного провадження, касаційного провадження, перегляду судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами вбачається, що серед підстав відмови у відкритті, відповідних проваджень, перелік яких визначається особливостями їх процесуальної форми, не міститься ні підстави, визначеної у п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК України, а саме: «якщо настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою чи припинено юридичну особу, які були однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва», ні відсильної норми до п. 6 ч. 1 ст. 186 ЦПК України, що додатково вказує на позицію законодавця щодо автоматичного набуття правонаступником процесуального статусу померлої особи як сторони (третьої особи), тобто автоматичного переходу до правонаступника у матеріальних правовідносинах усіх цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків, а також обов'язковості усіх дій, які вчинені в цивільному процесі до його вступу так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив. Якщо правовідносини не допускають правонаступництва суд застосовує положення п. 7 ч. 1 ст. 255 ЦПК України як норму загального характеру та закриває провадження у справі. У свою чергу, правонаступник, набувши процесуального статусу учасника справи (сторони, третьої особи), якого замінив позбавлений можливості ретроспективного користування процесуальними правами, до прикладу – набувши процесуального статусу позивача, змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви після закінчення підготовчого засідання, а якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження – після п'яти днів до початку першого судового засідання у справі (ч. 3 ст. 49 ЦПК України).

Процедура перегляду рішення за нововиявленими обставинами визначається положеннями глави 3 розділу V ЦПК України. Відповідно частин 1, 2 ст. 425 ЦПК України до заяви про перегляд судового рішення суду першої інстанції з підстав, визначених ч. 2 статті 423 цього Кодексу, подається до суду, який ухвалив судове рішення. Заява про перегляд судових рішень судів апеляційної і касаційної інстанцій з підстав, зазначених у частині першій цієї статті, якими змінено або скасовано судове рішення, подається до суду тієї інстанції, яким змінено або ухвалено нове судове рішення. Згідно з частинами 1, 2 ст. 427 ЦПК України заява про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, що надійшла до суду, передається судді або колегії суддів, які визначаються у порядку, встановленому статтею 33 цього Кодексу. Протягом п'яти днів після надходження заяви до суду суддя (суддя-доповідач) перевіряє її відповідність вимогам ст. 426 цього Кодексу і вирішує питання про відкриття провадження за нововиявленими або виключними обставинами [2].

Із системного аналізу положень частин 1, 2 ст. 425, частин 1, 2 ст. 427 ЦПК України, а також ст. 55 ЦПК України, якою визначається процедура процесуального правонаступництва з вказівкою у цій нормі, що «суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії цивільного процесу» та із урахуванням висновків, наданих Великою Палатою Верховного Суду щодо обов'язку суду з'ясувати коло всіх спадкоємців померлої особи під час відкриття провадження у справі (п. 101 постанови Великої Палати Верховного Суду від 03 листопада 2020 року у справі № 916/617/17, п. 6.14 постанови Великої Палати Верховного Суду від 11 жовтня 2023 року у справі № 523/2357/20) [6; 7], можна стверджувати про доцільність тлумачення положення п. 1 ч. 1 ст. 424 ЦПК України як обов'язок залучення судом спадкоємця фізичної особи у разі її смерті на будь-якій стадії судового процесу (у тому числі, під час відкриття провадження за нововиявленими обставинами) у правовому статусі тієї особи, яку замінює спадкоємець, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво.

У свою чергу, при тлумаченні припису п. 1 ч. 1 статті 424 Кодексу щодо правонаступника *causa mortis*, який не змінений процесуально у судовому провадженні, через призму права на судовий захист, гарантованого частинами першою та другою статті 55, статями 8, 129 Конституції України, варто звернутися до телеологічного методу тлумачення норм права, а саме з'ясування змісту норми (норм) права *за* допомогою її (їх) мети, а також до загальних положень цивільного процесуального законодавства України, якими визначаються завдання та мета цивільного судочинства. Відповідно до частин 1, 2 ст. 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі.

На домінуючому значенні досягнення мети правосуддя та створення дієвих механізмів реалізації права на суд, акцентується *у рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Карякіна Едуарда Сергійовича, товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий дім «Еко-вугілля України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини першої статті 79 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 24 червня 2020 року* № 6-р(II)/2020*,* а саме – «метою правосуддя є захист порушених, оспорюваних прав, свобод, які належать безпосередньо особі, що звертається до суду щодо їх захисту. Тому реалізацію гарантованого частиною другою статті 55 Конституції України права на звернення до суду щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень має бути забезпечено відповідно до вказаної мети правосуддя» (абзац другий підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини рішення) [8].

Висновки. Таким чином, із системного аналізу ч. 1 ст. 1216, статей 1218, 1219 ЦК України, ст. 55 ЦПК України, можна стверджувати, що цивільне процесуальне правонаступництво характеризується такими ознаками: 1) цивільне процесуальне правонаступництво можливе якщо спірні правовідносини допускають перехід до правонаступника (спадкоємця) цивільних прав та обов'язків, що є предметом спору; 2) цивільне процесуальне правонаступництво здійснюється шляхом залучення судом правонаступника відповідної сторони або третьої особи; 3) цивільне процесуальне правонаступництво можливе на будь-якій стадії судового процесу; 4) цивільне процесуальне правонаступництво передбачає автоматичний перехід усіх цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків, що висновується зі змісту ч. 2 ст. 55 ЦПК України, а саме – «усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив».

Враховуючи положення ч. 1 ст. 46, ч. 2, 4 ст. 25, ч. 1 ст. 1216, статей 1218, 1219 ЦК України, ст. 55, п. 6 ч. 1 ст. 186, п. 7 ч. 1 ст. 255 ЦПК України право на суд, гарантоване частиною першою і другою статті 55 Конституції України, належить до таких, що припиняються зі смертю фізичної особи у випадку, якщо спірні правовідносини не допускають переходу цивільних прав та обов'язків до її спадкоємців, що у процесуальному аспекті позбавляє права звернення особи – правонаступника (спадкоємця) до суду за захистом таких прав, а у випадку смерті фізичної особи (спадкодавця) – учасника справи після відкриття провадження у справі право на судовий захист припиняється шляхом постановлення судом ухвали про закриття провадження у справ. Стаття 55 Конституції України підлягає тлумаченню як така, що забезпечує безперервність судового захисту у випадку смерті сторони провадження, якщо, по-перше, спірні правовідносини допускають правонаступництво, по-друге, особа – спадкоємець прийняла спадщину. У даному разі відбувається перехід усіх цивільних процесуальних прав та цивільних процесуальних обов'язків, що висновується зі змісту ч. 2 ст. 55 ЦПК України. А отже, спадкоємець автоматично набуває процесуального статусу відповідного учасника справи (сторони, третьої особи) на будь якій стадії судового процесу шляхом його залучення судом, у тому числі на стадії перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text. URL: (дата звернення – 12.11.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення – 12.11.2025).
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення – 12.11.2025).
4. Валах В.В. Відмежування правонаступництва від суміжних явищ у цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 114–118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_30(1)__29 (дата звернення – 12.11.2025).
5. Маньковський В.В. Поняття та види спадкування за цивільним законодавством України, Литви та Польщі: порівняльно-правовий аналіз: дис. … доктора філософії: 081. Право; Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2022. 181 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f43b9ba4-6508-4fad-9ae0-8579fc449006/content (дата звернення – 12.11.2025).
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 листопада 2020 року у справі № 916/617/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217981 (дата звернення – 12.11.2025).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 жовтня 2023 року у справі № 523/2357/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114757808 (дата звернення – 12.11.2025).

8. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційними скаргами Карякіна Едуарда Сергійовича, товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий дім «Еко-вугілля України» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини першої статті 79 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 24 червня 2020 року № 6-р(II)/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-20#Text (дата звернення – 12.11.2025).

УДК: 347.32
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.42

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ПРИ РЯТУВАННІ ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я ТА МАЙНА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Булеца С.Б.,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9216-0033

Булеца С.Б. Зобов'язання відшкодування шкоди при рятуванні життя, здоров'я та майна фізичної особи.

Вказуєтьтся, правова система сучасних держав визнає безумовну цінність життя, здоров'я та майна фізичних осіб, закріплюючи їх захист на конституційному та законодавчому рівнях. Стаття присвячена комплексному дослідженню зобов'язань, що виникають з відшкодування шкоди при рятуванні життя, здоров'я та майна фізичної особи, який є специфічним і надзвичайно важливим інститутом цивільного права України. Його правова природа, що ґрунтується на крайній необхідності та необхідній обороні, вимагає особливого підходу до визначення відповідальності та захисту інтересів усіх учасників. В умовах сучасної України, де тисячі людей щоденно демонструють героїзм, рятуючи інших, вдосконалення правового регулювання цих зобов'язань є не лише академічним завданням, а й моральним та соціальним імперативом, спрямованим на підтримку та захист тих, хто несе найбільші ризики заради суспільного блага. Це дозволить створити адекватну систему правового реагування на ситуації, що вимагають невідкладних дій, та забезпечить належний захист як рятувальників, так і потерпілих, зміцнюючи принципи справедливості та верховенства права.

В статті аналізується правова природа таких зобов'язань, їхнє місце в системі деліктної відповідальності та кваліфікація дій рятувальника. Особливу увагу приділено визначенню умов виникнення права на відшкодування для рятувальника, врахуванню принципу крайньої необхідності. Досліджуються виклики, пов'язані з правовою невизначеністю статусу рятувальника-волонтера, особливо в умовах воєнного стану, та пропонуються напрямки вдосконалення українського законодавства для забезпечення ефективного захисту інтересів як рятувальника, так і потерпілої особи. Особливу увагу зосереджено на впливі цифровізації та триваючої військової агресії на зміст, механізми та межі таких зобов'язань. Досліджуються питання адаптації традиційних інститутів деліктної відповідальності до нових реалій, зокрема у контексті застосування штучного інтелекту в медицині, виникнення «цифрового делікту» та масового заподіяння шкоди внаслідок збройного конфлікту. Пропонуються напрямки вдосконалення українського законодавства для забезпечення ефективного та справедливого відшкодування шкоди.

Ключові слова: відшкодування шкоди, рятування, життя, здоров'я, майно, деліктна відповідальність, крайня необхідність, ризик, волонтер, цифровізація, штучний інтелект, воєнна агресія, деліктна відповідальність, моральна шкода, медичне право.

Buletsa S.B. Obligation to compensate for damage that occurs while saving the life, health, and property of a natural person.

It is indicated that the legal system of modern states recognizes the unconditional value of the life, health and property of individuals, enshrining their protection at the constitutional and legislative levels. The article is devoted to a comprehensive study of obligations arising from compensation for damage caused while saving the life, health, and property of an individual, which is a specific and extremely important institution of civil law in Ukraine. Its legal nature, based on extreme necessity and necessary defence, requires a special approach to determining liability and protecting the interests of all participants. In modern Ukraine, where thousands of people demonstrate heroism every day by saving others, improving the legal regulation of these obligations is not only an academic task but also a moral and social imperative aimed at supporting and protecting those who bear the greatest risks for the public good. This will establish a robust system of legal response to situations requiring urgent action, ensuring adequate protection for both rescuers and victims, thereby strengthening the principles of justice and the rule of law.

The article analyses the legal nature of such obligations, their place in the system of tort liability, and the classification of the actions of rescuers. Particular attention is paid to defining the conditions for the emergence of the right to compensation for rescuers, taking into account the principle of extreme necessity. The challenges associated with the legal uncertainty surrounding the status of volunteer rescuers, particularly

in conditions of martial law, are examined, and directions for improving Ukrainian legislation to ensure the effective protection of the interests of both rescuers and victims are proposed. Particular attention is focused on the impact of digitalisation and ongoing military aggression on the content, mechanisms, and limits of such obligations. The article examines the adaptation of traditional institutions of tort liability to new realities, particularly in the context of the use of artificial intelligence in medicine, the emergence of «digital tort,» and mass damage caused by armed conflict. Directions for improving Ukrainian legislation to ensure effective and fair compensation for damage are proposed.

Key words: compensation for damage, rescue, life, health, property, tort liability, extreme necessity, risk, volunteer, digitalisation, artificial intelligence, military aggression, tort liability, moral damage, medical law.

Актуальність дослідження. Правова система сучасних держав визнає безумовну цінність життя, здоров'я та майна фізичних осіб, закріплюючи їх захист на конституційному та законодавчому рівнях. У контексті цих гарантій особливого значення набуває інститут зобов'язань з відшкодування шкоди, яка може бути завдана не лише внаслідок неправомірних дій, а й у процесі виконання суспільно корисних та, подекуди, героїчних вчинків, спрямованих на рятування життя, здоров'я або майна іншої особи.

Однак, дії, спрямовані на рятування життя, здоров'я або майна іншої особи, навіть якщо вони спричиняють певну шкоду, не є за своєю суттю неправомірними у класичному розумінні. Вони здійснюються в умовах крайньої необхідності (стаття 1171 Цивільного кодексу України) або необхідної оборони (стаття 1169 ЦКУ), що принципово змінює підстави для виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди.

Актуальність дослідження цієї проблематики в Україні значно посилилася в умовах повномасштабної воєнної агресії, коли тисячі громадян, діючи як волонтери, медики, працівники ДСНС - рятувальники, чи просто небайдужі особи, щоденно наражаються на небезпеку, рятуючи інших, і при цьому самі можуть зазнавати шкоди або заподіювати її третім особам. Це вимагає глибокого доктринального осмислення, систематизації судової практики та вдосконалення правового регулювання таких специфічних зобов'язань. Повномасштабна військова агресія Російської Федерації проти України є джерелом масового, безпрецедентного за масштабами та жорстокістю заподіяння шкоди життю та здоров'ю мільйонів громадян. Це вимагає адаптації та створення нових правових механізмів відшкодування. Втрата життя, каліцтва, поранення, психологічні травми, що є прямим наслідком обстрілів, вибухів, військових операцій.

Право на життя та здоров'я є фундаментальними особистими немайновими благами та найвищими цінностями, закріпленими в Конституції України (статті 3, 27, 49) та міжнародно-правових актах, таких як Загальна декларація прав людини та Європейська конвенція з прав людини. Їхній захист є безумовним пріоритетом держави, а механізми відшкодування шкоди, завданої цим благам, становлять центральний елемент інституту деліктної відповідальності в цивільному праві. Традиційно зобов'язання з відшкодування шкоди життю та здоров'ю ґрунтувалися на принципах вини, причинного зв'язку та повного відшкодування.

Сучасний світ створює безпрецедентні виклики для цих усталених підходів. Стрімка цифровізація суспільства, інтеграція штучного інтелекту (ШІ) у всі сфери життя, включаючи медицину, а також безпосередня воєнна агресія Російської Федерації проти України кардинально трансформують зміст, масштаби та механізми заподіяння шкоди, вимагаючи негайного переосмислення та адаптації правового регулювання. Це актуалізує необхідність комплексного аналізу зобов'язань з відшкодування шкоди життю та здоров'ю та майну, враховуючи нові джерела небезпеки, ускладнену детермінацію причинно-наслідкових зв'язків та масовий характер заподіяння шкоди.

Метою статті є комплексний аналіз зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої при рятуванні життя, здоров'я та майна фізичної особи, визначення їхньої правової природи, суб'єктного складу та особливостей застосування в Україні. Завданнями є аналіз інститутів крайньої необхідності, дослідження викликів статусу рятувальника-волонтера та розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців необхідно виділити І.І. Голубенко, Д.С. Шапошнікова, В.А. Чернат, С.Д. Гринько, Т.С. Ківалова, які займаються питанням відшкодування шкоди завданої здоров'ю та життю та майну особи [1; 2; 3].

Виклад основного матеріалу. Глава 80 регламентує особливості рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи та глава 82 Цивільного кодексу України окремо регламентує підстави та порядок відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю.

Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичних осіб закріплені в ст. 1161 ЦК України, яка передбачає, що шкода, завдана особі, котра без відповідних повноважень

рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою в повному обсязі. Вони виникають при порушенні абсолютного права потерпілого, виступають у формі відшкодування шкоди, виникає новий обов'язок замість невиконаного у правопорушника тощо [4, с. 87]. Стаття 1382 Кодексу Наполеона закріплює норму про те, що якою б не була дія людини, котра заподіює шкоду іншій, вона зобов'язує того, з вини кого шкода сталася, до її відшкодування. Німецький Цивільний кодекс 1895 р. Параграф 823 говорить: «Хто навмисно або з необережності позбавить життя людину, заподіє їй тілесні ушкодження або розлад здоров'я, посягне на її свободу, власність або яке-небудь інше право, той зобов'язаний відшкодувати їй заподіяну ним шкоду» [5]. Безвинна відповідальність за шкоду за німецьким Цивільним кодексом не наставала [6, с. 132].

Враховуючи, що визначення правовідносин відшкодування шкоди це передбачені нормами цивільного законодавства, цивільні охоронні правовідносини, що виникають внаслідок завдання шкоди суб'єкту цивільних прав, виражаються у праві потерпілого на відшкодування завданої йому шкоди та обов'язку особи, яка завдала шкоду, або суб'єкта вказаного в законі, відшкодувати завдану шкоду [7, с. 6]. Зобов'язання, які виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, відрізняються від інших недоговірних зобов'язань, як самостійний вид недоговірних зобов'язань, що спрямовані на запобігання шкоди, яка загрожує особі [8, с.105]. Підставою виникнення зобов'язань по відшкодуванню шкоди в результаті дій спрямованих на рятування здоров'я та життя фізичних осіб, є виникнення шкоди в результаті вчинення правомірних дій, які заохочуються суспільством [9, с. 263-264].

Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи, виникають за наявності трьох юридичних фактів: 1) факту-дії з рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи; 2) факту завдання шкоди особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я, життя та майно фізичної особи; 3) рішення суду про покладення обов'язку по відшкодуванню шкоди особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я, життя та майно фізичної особи. При цьому кожен із цих фактів окремо, як і порушення порядку їх появи, немає будь-якого значення для виникнення цього виду зобов'язання. [10, с. 210]

Підставою для заподіяння шкоди при рятуванні є крайня необхідність, тобто шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій у стані крайньої необхідності, відшкодовується особою, яка її завдала. Крайня необхідність – це стан, при якому особа, щоб відвернути ще більшу шкоду для себе чи інших осіб, вимушена заподіяти шкоду іншим інтересам, що охороняються законом. Ключовим аспектом є те, що дії у стані крайньої необхідності не є протиправними, оскільки спрямовані на відвернення більшої шкоди. Однак, закон надає суду право покласти обов'язок відшкодувати шкоду на особу, в інтересах якої вчинено такі дії, або звільнити від відшкодування як особу, яка завдала шкоди, так і особу, в інтересах якої ці дії були вчинені, частково або у повному обсязі. Враховуючи обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності суд може покласти обов`язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла яка завдала шкоди, або зобов`язати кожного з них відшкодувати шкоду і частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсягу.[11]

Основним об'єктом відшкодування при таких деліктах є майнові втрати, які виникають у зв'язку з ушкодженням здоров'я чи смертю особи та можуть виражатися, зокрема, у втраті заробітку чи інших прибутків, у витратах на відновлення здоров'я, на поховання тощо. Отже, при рятуванні життя та здоров'я, майна об'єктом цих зобов'язань є здоров'я або життя та майно, а спеціальним суб'єктом зобов'язаним відшкодувати шкоду є: 1) *особа, яка завдала шкоди*, як правило, зобов'язана відшкодувати шкоду, хоча і діяла правомірно, тобто рятувальник (заподіювач шкоди, наприклад, пошкодження чужого майна для порятунку. Відшкодування, як правило, покладається на рятувальника, але суд може перекласти цей обов'язок на особу, яку рятували, або звільнити від нього), зазначу, що зобов'язання з відшкодування шкоди при рятуванні має певну спорідненість з інститутом negotiorum gestio, [12] де особа діє в чужому інтересі без доручення. ЦКУ передбачає право на відшкодування розумних витрат, понесених гестором (особою, яка діяла в чужому інтересі). Рятувальник, по суті, є гестором, що діє в умовах екстреної необхідності. Дії рятувальника, які завдають шкоди при рятуванні (наприклад, пошкодження майна при гасінні пожежі, руйнування дверей для порятунку людини), не є протиправними, оскільки відповідають умовам крайньої необхідності; *2) Професійний рятувальник*, якому може бути заподіяна шкода, яка включає шкоду життю, здоров'ю (травми, каліцтва, психологічні травми) та майну. Рятувальник має право на відшкодування цієї шкоди від особи, яку він рятував, від держави/місцевого самоврядування (якщо діяв у публічних інтересах) або від особи, яка первинно створила загрозу; *3) особа, в інтересах якої вчинено дії*. Суд може покласти обов'язок відшкодувати шкоду на особу, в інтересах якої діяв рятувальник, якщо вона створила загрозу. Це є відхиленням від принципу вини, оскільки ця особа може бути і невинною у створенні загрози. Суд може звільнити від відшкодування шкоди частково або у повному обсязі як особу, яка її завдала, так і особу, в інтересах якої вчинено дії; *4) волонтер,* будь-яка фізична особа, особу, в інтересах якої вчинено дії, тобто особу чиє життя, здоров'я або майно рятувалося, третю особу, якій була завдана шкода діями рятувальника.

Мільйони українських волонтерів, які діють у сфері рятування, часто не мають чітко врегульованого правового статусу. Це створює складнощі у визначенні суб'єкта відповідальності за шкоду, завдану ними третім особам, та у забезпеченні відшкодування шкоди, завданої їм самим. Для волонтерів, на відміну від професійних рятувальників, часто відсутні адекватні механізми державного відшкодування шкоди життю, здоров'ю та майну, що створює значну прогалину у системі соціального та правового захисту. Наприклад, волонтер на власному автомобілі доставляє гуманітарну допомогу, потрапляє під обстріл, автомобіль пошкоджено, в такому разі хто буде відшкодовувати шкоду? Чи діяв він у публічних інтересах? *5) державу або територіальну громаду*, в разі, коли передбачених законом, як суб'єкти відшкодування. Зазначу, що М.І. Ромась наділяє державу такими ознаками: а) держава є єдиним боржником, а кредитором виступає рятувальник, якому завдано шкоди, б) держава відшкодовує шкоду з державного бюджету, в) відшкодування відбувається на підставі рішення суду, г) суд визначає розмір відшкодування, виходячи з реальних витрат і обставин справи, д) може бути відшкодована як матеріальна, так і моральна шкода. Держава в цьому контексті виконує не просто роль компенсаційного механізму, а виступає гарантом того, що особа, яка проявила високу громадянську свідомість і самовідданість, не за-лишиться сам-на-сам із наслідками отриманих травм, втрат майна чи витрат на лікування; [13, с. 289] 5*) третю особу, якій була завдана шкода діями рятувальника.* Слід зазначити, що О.Я. Кузьмич наголошує, що в цих зобов'язаннях не можуть брати участь треті особи, оскільки вони мають самостійний інтерес, діють від власного імені та мають самостійні права та обов'язки. [14, с. 59] Однак, вважаю, що якщо рятувальник, діючи у стані крайньої необхідності (наприклад, розбиваючи вікно чужого будинку, щоб витягнути потерпілого), завдає шкоди майну третьої особи.

Вважаємо, що медичні працівники є особливими суб'єктами в даному зобов'язанні, оскільки в більшості випадках вони не створюють небезпеку, їх вина полягає у не застосуванні мір для забезпечення безпеки хворого або ненадання відповідної допомоги. Рятуючи при таких умовах життя та здоров'я людини, громадянин діє замість особи, яка повинна надати невідкладну допомогу (швидка допомога). Розмір відшкодування шкоди, може бути збільшений законом або договором. Але в разі каліцтва втрата здоров'я поновленню фактично не підлягає. Йде надання потерпілому відповідних матеріальних благ замість зазнаних ним втрат, але це є тільки грошовою компенсацією. Також вважаємо правильним зауваження, про необхідність закріпити в законі обов'язок по відшкодуванню не в повному обсязі, а в «в обсязі, передбаченому законом» [15, с. 153].

Медичні дані (історія хвороб, генетичні дані, результати обстежень) є одними з найчутливіших. Їхня втрата, несанкціоноване розголошення або маніпуляція можуть спричинити значну шкоду життю, здоров'ю (наприклад, через неправильний діагноз), моральну шкоду та шкоду приватній ідентичності. Кібератаки на медичні установи (злам систем, блокування доступу до даних) можуть призвести до зриву лікування, загрози життю пацієнтів, масових витоків даних. Це вимагає розробки механізмів відповідальності за кібершкоду життю та здоров'ю, що виходить за рамки традиційного делікту. Не є посяганням медична допомога, охоплена інформованою добровільною згодою і надана без відхилень від медичних технологій. Основне завдання медичних закладів (приватно практикуючих лікарів) – юридично правильно зафіксувати згоду пацієнта на застосування таких шкідливих втручань та його поінформованість щодо заздалегідь передбачуваних негативних наслідків [16].

Відшкодування шкоди при рятуванні життя та здоров'я фізичної особи в медичній сфері, яка здійснюється без згоди особи та з відхиленням від медичних стандартів, яку рятують повинна відшкодовуватися при відсутності згоди, а при наявності згоди — ні. Розмір відшкодування повинен визначатися в межах закону. Особа, яка діє в чужому інтересу без доручення повинна попередити шкоду особистості (життю, здоров'ю) при наявності реальної загрози життю чи здоров'ю людині. [17, с. 93] У зазначених та схожих випадках пацієнт дає згоду на заздалегідь ризиковані та шкідливі медичні втручання. Однак при дотриманні з боку медичного закладу (медичного працівника) усіх вимог та стандартів здійснення медичних втручань таку шкоду здоров'ю, можна вважати правомірною. Тобто у такому разі пацієнт не може розраховувати на якісь компенсації чи відшкодування.

У медичній практиці, передусім у пластичній хірургії, естетичній стоматології, непоодинокі випадки, коли пацієнти звертаються до медичних закладів для проведення медичних втручань, які під кутом зору людини зі здоровим глуздом у жодному разі не потрібні для їхнього організму. Це операції зі збільшення окремих органів чи частин тіла (при їх середніх, нормальних розмірах), видалення окремих органів чи частин тіла (ребер, зубів, пальців на ногах), вживляння у тіло сторонніх предметів, зміна розрізу очей, кольору шкіри тощо. Аналогічна ситуація й щодо здійснення естетичних стоматологічних процедур (відбілювання, інкрустація зубів тощо), коли через прагнення до вдосконалення зовнішності чи досягнення якихось стандартів краси, моди, пацієнт фактично погоджується на заходи, що безповоротно ушкоджують його здорові зуби, тобто шкодять здоров'ю.

Зазначу, що впровадження цифрових технологій та штучного інтелекту (ШІ) у сферу охорони здоров'я (діагностика, хірургія, телемедицина, персоналізована фармакологія) також створює нові, без-

прецедентні виклики для зобов'язань з відшкодування шкоди життю та здоров'ю. наприклад, автономні системи ШІ можуть приймати діагностичні чи терапевтичні рішення, які навіть їхні розробники не здатні повністю пояснити («black box effect» Чорний ящик ШІ – це система ШІ, внутрішнє функціонування якої є загадкою для її користувачів. Користувачі можуть бачити вхідні та вихідні дані системи, але не можуть бачити, що відбувається всередині інструменту ШІ для отримання цих результатів [18], тобто в аналізі даних «ефект чорного ящика» означає систему, пристрій або програму штучного інтелекту (ШІ), які надають корисну інформацію, не розкриваючи жодних відомостей про своє внутрішнє функціонування. Пояснення результатів і висновків залишаються прихованими або «чорними») [19]. Це ускладнює визначення вини (чи була помилка у програмному коді, даних для навчання, експлуатації, чи це була «непередбачувана» дія ШІ?). Також війна призводить до масових психологічних травм, ПТСР, що мають тривалі та руйнівні наслідки для життя та здоров'я. Правове визнання такої шкоди та розробка механізмів її відшкодування є критично важливим. Світова та європейська практика (AI Act ЄС, Директива ЄС про відповідальність за ШІ) схиляються до застосування безвинної) відповідальності для високоризикових медичних ШІ, можливо, з перенесенням тягаря доказування на розробників/операторів та запровадженням обов'язкового страхування. Для України це вимагає доповнення ЦКУ спеціальними нормами, які б враховували ризики, притаманні медичному ШІ.

Не слід забувати про телемедицину [20], застосування якої вимагає посилених вимог до інформованої згоди пацієнта, включаючи розуміння обмежень дистанційної консультації та ризиків передачі даних. Визначення відповідальності за медичні помилки, вчинені під час телемедичної консультації, або за технічні збої, що призвели до шкоди здоров'ю, є складним питанням, що потребує чіткого законодавчого врегулювання.

Враховуючи вищевикладене, необхідно передбачити безвинну відповідальність для високоризикових медичних ШІ-систем, перенести тягар доказування на розробників/операторів та запровадити обов'язкове страхування. Законодавчо закріпити посилені вимоги до кібербезпеки медичних систем, розробити чіткі механізми відшкодування шкоди від витоків даних та порушень конфіденційності, включаючи моральну шкоду. Вдосконалити законодавство щодо інформованої згоди в телемедицині та при застосуванні ШІ, забезпечивши право пацієнта на розуміння ролі ШІ та право на пояснення його рішень. Розробити єдину методологію оцінки всіх видів шкоди (майнової, моральної, психологічної), завданої життю та здоров'ю внаслідок збройної агресії, для забезпечення послідовності судової практики та міжнародних компенсаційних механізмів.

Таким чином, ці зобов'язання позадоговірні, їх ще називають правоохоронними. Вони не є чисто деліктними зобов'язаннями, а квазі-деліктними, тому, що мають відмінності від деліктних зобов'язань по підставах та наслідках. Вважають, що зобов'язання, що виникло з небезпеки заподіяння шкоди в майбутньому, особа, що створює небезпеку (боржник), зобов'язана припинити відповідну діяльність, а інші особи, у відношенні яких існує небезпека заподіяння шкоди в майбутньому (кредитори), мають право зажадати припинення діяльності (бездіяльності), що створює таку небезпеку (загрозу) [21, с. 118]. Зазначимо, що при відшкодуванні шкоди, завданою здоров'ю малолітньої особи, до уваги береться, фізична (тілесна) шкода і майнові витрати [22, с. 140-141]. Суд розглядаючи обставини справи при визначені розміру майнового відшкодування повинен врахувати всі витрати на відновлення здоров'я, повну реабілітацію малолітньої особи. Стосовно неповнолітнього, то він з 14 років має право на отримання коштів у зв'язку з непрацездатністю. Розмір відшкодування визначається виходячи із медичних даних про ступінь втрати потерпілим професійної працездатності.

Отже, українське цивільне законодавство, вибудовує систему відшкодування шкоди на засадах: принципу повного відшкодування - згідно зі статтею 1166 ЦКУ, майнова шкода, а статтею 1167 ЦКУ – моральна шкода, підлягають відшкодуванню в повному обсязі. Для шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, ЦКУ (статті 1195-1208) деталізує види відшкодування (втрачений заробіток, витрати на лікування, моральна шкода, витрати на поховання, відшкодування утриманцям тощо); принципу вини (стаття 1166 ЦКУ) – відповідальність ґрунтується на вині (умислі або необережності) заподіювача шкоди, з презумпцією вини; принципу безвинної відповідальності, тобто для окремих категорій (стаття 1187 ЦКУ – джерело підвищеної небезпеки, стаття 1176 ЦКУ – шкода, завдана правоохоронними органами), відповідальність настає незалежно від вини.

В контексті питань які можуть виникнути внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи особою без відповідних повноважень під час військового терору на території України доцільно звертати увагу на можливість регресу від держави щодо відшкодованої шкоди, якщо фактично реальна загроза виникла внаслідок порушення норм IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на сухо-долі та додатка до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року, Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року відповідальність за порушення захисту прав

цивільного населення несе російська федерація як держава-окупант. Так відповідно до п. 9 статті 5 ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тим-часово окупованій території України» [23] відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію. В майбутньому можна буде звернути стягнення за шкоду з держави агресора. Також діє постанова Кабінету міністрів України від 20 березня 2022 р. №326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» [24], яка встановлює процедуру визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської, починаючи з 19 лютого 2014 року. Але на жаль щодо шкоди і збитків нанесених у зв'язку з відшкодуванням шкоди особі рятувальнику в цьому контексті не визначено. Цікавою є пропозиція з якою можна погодитися, що на прикладі постанови Кабінету міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380 [25] розробити реєстр обліку інформації про осіб які під час вчинення рятувальних дій без повноважень отримали шкоду.[26, с.189]

Зазначу, що після початку війни в Україні з 2014 року суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справи про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни. Все передбачено постановою КЦС ВС від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 (частина І) [27] щодо судового імунітету російської федерації у справах про відшкодування шкоди, завданої державою-агресором. Як Європейська конвенція про імунітет держав 1972 року (стаття 11), так і Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року (стаття 12) передбачають, що Договірна держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справи в суді іншої Договірної держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, які стосуються грошової компенсації (відшкодування) у разі смерті чи заподіяння тілесного ушкодження особі чи заподіяння шкоди майну або його втрати в результаті дій чи бездіяльності держави, якщо така дія чи бездіяльність мали місце повністю або частково на території держави суду. Закон України «Про міжнародне приватне право» встановлює судовий імунітет щодо іноземної держави за відсутності згоди компетентних органів відповідної держави на залучення її до участі у справі у національному суді іншої держави.

Отже, зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої при рятуванні, не вписуються повністю в класичну модель деліктної відповідальності, де заподіювач шкоди діє неправомірно та винно. Вони мають специфічну правову природу, що ґрунтується на принципах альтруїзму, суспільної користі та солідарності.

Висновки. Зобов'язання з відшкодування шкоди при рятуванні життя та здоров'я та майна фізичної особи є специфічним і надзвичайно важливим інститутом цивільного права України. Його правова природа, що ґрунтується на крайній необхідності, вимагає особливого підходу до визначення відповідальності та захисту інтересів усіх учасників. В умовах сучасної України, де тисячі людей щоденно демонструють героїзм, рятуючи інших, вдосконалення правового регулювання цих зобов'язань є не лише академічним завданням, а й моральним та соціальним імперативом, спрямованим на підтримку та захист тих, хто несе найбільші ризики заради суспільного блага. Це дозволить створити адекватну систему правового реагування на ситуації, що вимагають невідкладних дій, та забезпечить належний захист як рятувальників, так і потерпілих, зміцнюючи принципи справедливості та верховенства права. Для забезпечення ефективного та справедливого врегулювання зобов'язань з відшкодування шкоди при рятуванні, особливо в умовах сучасної України, необхідні системні законодавчі зміни, а саме необхідно створити нормативний акт, що систематизуватиме положення щодо крайньої необхідності, відшкодування витрат рятувальнику, а також його відповідальності перед третіми особами, забезпечивши чіткість процедур та підстав. Законодавчо закріпити права та обов'язки волонтерів, які беруть участь у рятувальних операціях, та визначити механізми відшкодування шкоди, завданої їм або ними, з державного або місцевого бюджету, через спеціальні фонди (наприклад, Фонд ліквідації наслідків збройної агресії). Розглянути можливість запровадження обов'язкового або спеціальних програм державного страхування для осіб, що добровільно беруть участь у рятувальних операціях, для покриття шкоди їхньому життю, здоров'ю та майну. Держава повинна взяти на себе більш активну роль у відшкодуванні шкоди, завданої при рятуванні, особливо якщо дії були вчинені в публічних інтересах або внаслідок агресії, з можливістю подальшого регресу до винних осіб.

Таким чином, зобов'язання з відшкодування шкоди життю та здоров'ю в Україні перебувають на критичному етапі розвитку, зумовленому викликами цифровізації та повномасштабної воєнної агресії. Адаптація традиційних принципів деліктної відповідальності до нових реалій ШІ-медицини, кіберзагроз та масового заподіяння шкоди є імперативним завданням. Системне вдосконалення законодавства, що враховує європейські стандарти та унікальний український досвід, є запорукою ефективного

захисту фундаментальних прав людини та забезпечення справедливості у XXI столітті. Зобов'язання з відшкодування шкоди при рятуванні життя та здоров'я та майна фізичної особи є специфічним і надзвичайно важливим інститутом цивільного права. Його правова природа, що ґрунтується на крайній необхідності, вимагає особливого підходу до визначення відповідальності та захисту інтересів усіх учасників. В умовах сучасної України, де тисячі людей щоденно демонструють героїзм, рятуючи інших, вдосконалення правового регулювання цих зобов'язань є не лише академічним завданням, а й моральним та соціальним імперативом, спрямованим на підтримку та захист тих, хто несе найбільші ризики заради суспільного блага.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шапошніков Д.С. Відшкодування шкоди, завданої здоров'ю та життю особи, яка без відповідних повноважень рятувала майно іншої особи/ Д.С. Шапошніков: Автореф.. дис.. … к.ю.н.. Одеса, 2005. 25 с.
2. Шапошніков Д.С. Умови виникнення зобов'язань внаслідок рятування здоров'я та життя фізичних осіб за новим Цивільним кодексом України. *АПДІП: зб. Наук. Праць*. Одеса: Юрид літ., 2004. Вип 22. С. 576–583.
3. Чернат В.А. Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи. Автореф. Дис.. …к.ю.н. Одеса, 2006. 18 с.
4. Русу С.Д. Поняття зобов'язань із відшкодування шкоди. *Вісник Хм. Інституту регіонального управління та права. Науковий часопис*. 2003. № 3-4 (7-8), с. 84–89.
5. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: http://dejure.org/gesetze/BGB/823.html.
6. Ігнатенко В. Розвиток правового регулювання позадоговірних зобов'язань. *ВАПНУ*. 2001. № 1(24). С. 130–139.
7. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми. Автореф. док. юрид. наук, Одеса, 2008. 40 с.
8. Стависский П.Р. Харитонов Е.О. Обязательства из ведения дел без поручения и некоторые смежные обязательства в советском гражданском праве. *Проблемы социалистической законности.* Х., 1979. Вып. 4. С. 104–111.
9. Чернат В.А. Зобов'язання внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи. *Актуальні проблеми держави і права*. № 2005. С. 260–265.
10. Olena Ye. Tanasyuk. Підстави та умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок рятування здоров'я, життя та майна фізичної особи. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права.* 2025. № 138. С. 203–212. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/tanasyuk_128.pdf.
11. Рішення № 94371954, 15.01.2021, Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/94371954.
12. Булеца С.Б. Дії виконавця медичних послуг в інтересах пацієнта без доручення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія ПРАВО.* Випуск 13. Ужгород: „Ліра", 2010. С. 192–197.
13. Ромась М.І. Держава як суб'єкт зобов'язань, що виникають з рятування здоров'я та життя фізичної особи. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Випуск № 5, 2025, частина 1. С. 285–289. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.48.
14. Кузьмич О.Я. Правові положення щодо участі третіх осіб у зобов'язаннях, що виникають унаслідок рятування здоров'я і життя фізичної особи, майна фізичної особи або юридичної особи. *Право і суспільство*. Вип. 6. 2017. С. 54–59. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/6_2017/part_1/12.pdf.
15. Ігнатенко В., Приступа С. Функціонально—компенсаційний аспект позадоговірних зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди. *Вісник академії правових наук України.* 2001. № 2(25). С. 149–154.
16. Антонов С.В. Особливості відшкодування шкоди, заподіяної пацієнтові невдалим медичним втручанням. *Журнал «Управління закладом охорони здоров'я».* № 7. 2007. URL: http://www.medlawcenter.com.ua/ru/publications/76.html.
17. Булеца С.Б. Відшкодування шкоди при рятуванні життя та здоров'я фізичної особи. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2012. No2 (част. I). С. 90–94.
18. Matthew Kosinski. Cos'è l'AI black box? URL: https://www.ibm.com/it-it/think/topics/black-box-ai.
19. The Black Box Effect - How Can AI and ML Provide Transparent Insights for Drug Discovery? Edited by Tia Byer. 30 August 2022. Interview Martin Akerman, Chief Technology Officer and Co-Founder at Envisagenics to find out about machine learning for drug target discovery in RNA. URL: https://oxfordglobal.com/nextgen-biomed/resources/the-black-box-effect.

20. Булеца С.Б. Телемедицина: переваги та недоліки в правовому полі. *Право України.* 2020. № 3. С. 49–60. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/pravoukr-2020-3-pravo_2020_3-1.pdf.
21. Габріадзе М.Р. Поняття та умови виникнення зобов'язань по відшкодуванню шкоди. *АПДіП.* Вип. 31. 2007. С. 115–119.
22. Ременяк С.Я. Відшкодування шкоди, завданої здоров'ю малолітніх осіб. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. №. С. 140–143.
23. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text.
24. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 20.03.2022 № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#Text.
25. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Постанова Кабінет Міністрів України від 26 березня 2022 р. № 380. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text.
26. Голубенко І.І. Держава як боржник у зобов'язанннях, які виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* Випуск 1(57) 2023. С. 182–189. URL: https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/280826/274979.
27. Постанова КЦС ВС від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064.

УДК 247.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.43

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ КРЕДИТНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИНЦИПУ НАЛЕЖНОГО ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Гейнц Р.М.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
професорка кафедри цивільного права
Карпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0003-2854-7414

Іщук Д.В.,
аспірант
Карпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID: 0009-0009-6339-6923

Гейнц Р.М., Іщук Д.В. Особливості виконання кредитного зобов'язання крізь призму принципу належного виконання договірних зобов'язань.

В статті розкрито особливості реалізації принципу належного виконання договірних зобов'язань в процесі виконання зобов'язання, що виникає з кредитного договору. Дослідження проведено шляхом аналізу елементів принципу належного виконання зобов'язання в контексті здійснення обов'язків сторін кредитного договору. Підтримано позицію, що критерієм належності виконання зобов'язання є повне дотримання боржником і кредитором всіх умов виконання зобов'язання за усіма його елементами. Запропоновано авторське визначення поняття «спосіб виконання договірного зобов'язання».

Встановлено, що виконання кредитного зобов'язання належними сторонами - це виконання обов'язку з надання кредиту кредитодавцем або іншою фінансовою установою, якщо в кредитному договорі визначено умови виконання цього обов'язку іншою особою, а також виконання обов'язку з повернення кредиту та сплати процентів позичальником особисто або третьою особою. Виконання кредитного зобов'язання належним предметом означає надання кредиту у розмірі та валюті, що визначена кредитним договором та повернення такої ж суми кредиту і сплати процентів, відповідно до умов договору.

Спосіб виконання кредитного зобов'язання буде належним, якщо послідовність дій і кредитодавця, і позичальника відповідатиме предмету виконання договірного зобов'язання, умовам кредитного договору та вимогам чинного законодавства, що регулюють цей вид договору.

Наголошено на особливій ролі строків виконання кредитних зобов'язань, оскільки одним із основних порушень, що мають місце в кредитних правовідносинах, є прострочення позичальником виконання обов'язку щодо повернення кредиту та/або процентів за кредитним договором. Доведено, що дострокове повернення кредиту у випадках, встановлених законом, також слід вважати виконанням кредитного зобов'язання у належний строк.

У підсумку зроблено висновок, що невідповідність поведінки кредитодавця та/або позичальника принаймні щодо одного з елементів належного виконання зобов'язання, які встановлені гл. 48 ЦК України, свідчить про неналежне виконання кредитного зобов'язання.

Ключові слова: договір, кредитний договір, кредитне зобов'язання, договірне зобов'язання, виконання зобов'язання, принцип належного виконання, строк, місце виконання, предмет виконання.

Heints R.M., Ishchuk D.V. Peculiarities of performing credit obligations through the lens of the principle of proper fulfillment of contractual obligation.

In the article, the peculiarities of implementing the principle of proper performance of contractual obligations in the process of fulfilling obligations arising from a credit agreement are revealed. The research was conducted through an analysis of the elements of the principle of proper performance of obligations in the context of the duties of the parties to the credit agreement. The position is supported that the criterion of proper performance of an obligation is the full compliance by both the debtor and

the creditor with all conditions of performance across all its elements. The author's definition of the concept of «method of performance of a contractual obligation» is proposed.

It is established that the proper performance of a credit obligation by the appropriate parties means the fulfillment of the duty to provide credit by the creditor or another financial institution, if the credit agreement stipulates that this duty may be performed by another person, as well as the fulfillment of the duty to repay the credit and pay interest by the borrower personally or by a third party. Proper performance of a credit obligation with respect to the subject matter means providing the credit in the amount and currency specified in the credit agreement and repaying the same amount of credit together with interest in accordance with the terms of the agreement.

The method of performing a credit obligation will be deemed proper if the sequence of actions of both the creditor and the borrower corresponds to the subject matter of the contractual obligation, the terms of the credit agreement, and the requirements of the applicable legislation governing this type of agreement.

Special emphasis is placed on the role of time limits in the performance of credit obligations, since one of the main breaches occurring in credit relations is the borrower's delay in fulfilling the duty to repay the credit and/or interest under the credit agreement. It is proven that early repayment of the credit, in cases established by law, should also be considered proper performance of the credit obligation within the appropriate time frame.

In conclusion, it is stated that non-compliance by the creditor and/or the borrower with at least one of the elements of proper performance of an obligation, as established in Chapter 48 of the Civil Code of Ukraine, indicates improper performance of the credit obligation.

Key words: contract, credit agreement, credit obligation, contractual obligation, performance of an obligation, principle of proper performance, term, place of performance, subject matter of performance.

Постановка проблеми. Складовим елементом динаміки договірного зобов'язання є стадія його виконання. Без виконання договірне зобов'язання втрачає свою цінність і, як наслідок, втрачається будь-який сенс укладення договору [1, с. 37]. Вагомість стадії виконання договірного зобов'язання важко переоцінити, оскільки, з одного боку, виконання зобов'язання належним чином дозволяє перейти на стадію його припинення, а з іншого – невиконання, як і неналежне виконання, зумовлює перехід на стадію захисту кредитором своїх прав.

Цілі, заради яких фізичні та юридичні особи вступають у договірні відносини, можна досягти лише за умови, що виконання договірного зобов'язання здійснюється з дотриманням відповідних принципів. Одним із основних принципів, яким має відповідати виконання договірного зобов'язання, є принцип належного виконання.

Відтак дослідження, які торкаються проблематики виконання договірних зобов'язань, дозволяють окреслити межі належної поведінки сторін, порушення яких свідчить про недотримання умов договору та, відповідно, зумовлює настання для боржника негативних правових наслідків, передбачених законом або договором. Зазначені положення в повній мірі стосуються виконання зобов'язання, що виникає на підставі кредитного договору.

Мета дослідження полягає у розкритті особливостей виконання зобов'язання, що виникає з кредитного договору, крізь призму принципу належного виконання договірних зобов'язань.

Стан опрацювання проблематики. Теоретично-правові аспекти виконання договірних зобов'язань досліджувалися у працях С.М. Бервено, Т.В. Боднар, С.М. Братуся, Н.Ю. Голубєвої, Р.В. Гринька, О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика, В.В. Луця, С.О. Погрібного, М.М. Сібільова, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.О. Харитонова та ін. Серед комплексних досліджень, в яких розглядається питання виконання кредитних зобов'язань, слід назвати дисертацію С.М. Лепех «Кредитний договір», в якій цій проблемі присвячено підрозділ 3.1 «Виконання кредитних зобов'язань та види забезпечення» [2, с. 138–149]. У роботі вчена досліджує особливості виконання кредитних зобов'язань з урахуванням моделей кредитування, що були закріплені у Положенні «Про кредитування» [3], яке втратило чинність 15.03.2024 р. Окремі аспекти виконання кредитних зобов'язань висвітлюються в межах підрозділу «Зміст кредитного договору» в дисертаційних роботах А.Ю. Бабаскіна «Кредитні відносини у цивільному праві України» [4, с. 185–276], Л.І. Гриник «Зміна та розірвання кредитного договору» [5, с. 49–73], Л.П. Оплачко «Правове регулювання відносин за кредитним договором» [6, с. 121–144].

Попри наявні дослідження, проблематика виконання кредитних зобов'язань крізь призму принципу належного виконання договірних зобов'язань залишається відкритою і, відповідно, потребує подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу. Договір, який сторони уклали, є обов'язковим до виконання його сторонами. Така норма закріплена у ст. 629 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України)

[7]. Правовий висновок щодо фундаментального значення положень цієї статті міститься у Постанові ОП КЦС ВС від 23 січня 2019 року у справі № 355/385/17, в якій констатується, що «з укладенням договору та виникненням зобов'язання, сторони договору набувають не лише суб'єктивні права, а й обов'язки, які вони мають виконувати» [8]. Стосовно існуючих в цивілістиці підходів до розуміння виконання зобов'язання, слушною є думка Р.В. Гринька, який зазначає, що виконання зобов'язання слід розглядати як процес і підставу припинення зобов'язання. Розуміння виконання зобов'язання як процесу випливає із положень глави 48 ЦК України, а норма про те, що зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином, закріплена у ст. 599 ЦК України. Виконання зобов'язання як підстава припинення зобов'язання перебуває у прямій залежності від самого процесу виконання: від процесу виконання залежить настання підстави припинення зобов'язання [1, с. 38].

Поділяємо позицію автора і вважаємо, що виконання договірного зобов'язання забезпечує досягнення мети договору, який є підставою його виникнення, та має наслідком припинення договірного зобов'язання, але за умови, що таке виконання здійснено відповідно до вимог ст. 526 ЦК України, в якій закріплено принцип належного виконання зобов'язання. Аналіз цієї норми дає підстави для висновку, що виконання зобов'язання буде належним, якщо воно відповідатиме умовам договору та вимогам цивільного законодавства або, за відсутності таких умов та вимог, – звичаям ділового обороту або іншим вимогам, що звичайно ставляться. Складові принципу належного виконання зобов'язання визначені у главі 48 ЦК України. До них належить виконання зобов'язання належними сторонами (ст. 527 ЦК України), належним предметом (статті 533, 539 ЦК України), належним способом (статті 529, 537, 542, 543 ЦК України), у належний строк (термін) (статті 530, 531 ЦК України) та у належному місці (ст. 532 ЦК України).

Критерієм належності виконання зобов'язання є повне дотримання боржником, кредитором та іншими особами на яких покладено виконання зобов'язання чи його прийняття, всіх умов виконання зобов'язання за усіма його елементами. Недотримання суб'єктом однієї чи декількох умов виконання щодо будь-якого з елементів такого виконання є свідченням його неналежного виконання або взагалі невиконання договірного зобов'язання [9, с. 28]. Щодо значення принципу належного виконання договірного зобов'язання, то слід підтримати позицію Т.В. Боднар, яка наголошує, що «належне виконання – це не лише зазначення на мету, якої бажають досягти сторони зобов'язання, укладаючи договір і визначаючи в ньому умови та елементи виконання. Це той стандарт поведінки, якому мають слідувати суб'єкти зобов'язання, для того, щоб досягти зазначеної мети. Це і критерій, за яким сторони, а у разі спору – суд, дають оцінку реальним діям сторін зобов'язання щодо виконання своїх обов'язків» [10, с. 219-220].

В повній мірі всі висвітлені положення стосуються і кредитного зобов'язання, яким, за визначенням Л.І. Гриник, є «правовідношення, в якому одна сторона (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти другій стороні (позичальнику) у визначеному договором порядку та розмірі, а останній – повернути кредит зі сплатою процентів» [5, с. 134]. Близьким до наведеної є дефініція А.О. Громової, яка зазначає, що «кредитне зобов'язання – це відносне правовідношення, в якому, згідно з укладеним договором, кредитор зобов'язується надати позичальнику кредит у грошовій формі на визначених у договорі умовах, а позичальник зобов'язується повернути отриманий кредит і сплатити відсотки на нього» [11, с. 81].

У наукових джерелах можна зустріти й інші визначення кредитного зобов'язання, але всі вони різняться між собою несуттєво. Визначальним для характеристики кредитного зобов'язання є його взаємозобов'язуючий характер: правами і обов'язками наділені обидві сторони кредитного договору – як кредитодавець (фінансова компанія), так і позичальник (фізична чи юридична особа). Обов'язком кредитодавця є надання кредиту на умовах, встановлених у кредитному договорі, а обов'язком позичальника – повернення отриманого кредиту та сплата процентів відповідно до умов договору. Слушною є думка А.Ю. Бабаскіна, який зазначає, що виконання кредитодавцем обов'язку з надання кредиту є тим моментом, з якого розпочинається нарахування процентів на видану позичальникові суму кредиту та є підставою для виникнення у позичальника обов'язку щодо повернення кредиту кредитодавцю [4, с. 188]. Враховуючи зазначене, та консенсуальний характер кредитного договору, можна стверджувати, що особливістю виконання кредитного зобов'язання є певна послідовність дій сторін: спершу кредитодавець (фінансова компанія) надає позичальнику кредитні кошти на умовах, визначених договором, і лише після цього позичальник виконує обов'язок щодо повернення кредиту та сплати процентів.

Сутність виконання зобов'язання його належними сторонами (належним боржником, належним кредитором) полягає у тому, що боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор – прийняти виконання особисто, якщо інше не встановлено договором або законом, не випливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту [12, с. 109]. Винятки із загального правила щодо особи-

стого виконання зобов'язання і особистого його прийняття сторонами, зокрема, мають місце у разі передоручення виконання і переадресування виконання [10, с. 230].

Виконання кредитного зобов'язання належними сторонами означає здійснення боржником особисто на користь кредитора дій, що становлять зміст зобов'язання та їх особисте прийняття кредитором, тобто безпосередньо сторонами кредитного договору – кредитодавцем і позичальником. За загальним правилом, кредитодавець надає кошти позичальнику готівкою або перераховує їх на рахунок, відкритий на ім'я позичальника. Що стосується укладення кредитних договорів на користь третьої особи, коли кредитодавець повинен надати кредит третій особі, а обов'язок повернення покладається на позичальника, то, як правильно зазначає С. М. Лепех, перерахунок суми кредиту відповідно до умов договору на рахунок третьої особи також слід розглядати виконанням на користь позичальника [2, с. 146]. Висновок про право сторін погодити в кредитному договорі умову про перерахування суми кредиту чи її частини на рахунок третьої особи випливає з положень ч. 1 ст. 527 ЦК України. На практиці такий порядок надання кредиту встановлюється сторонами з метою виконання грошового зобов'язання позичальника (боржник за іншим правочином, наприклад, договором купівлі-продажу) на користь кредитора позичальника. Його застосування дає змогу оперативно виконати грошове зобов'язання позичальника, наприклад, коли кредитний договір і договір купівлі-продажу можуть укладатись одночасно, або у випадку накладення арешту на кошти, що знаходяться на рахунку позичальника [4, с. 196]. Передача грошових коштів (їх видача або зарахування на рахунок) третій особі, зазначеній позичальником, буде вважатися передачею грошових коштів (наданням кредиту) самому позичальникові з моменту фактичного надходження грошей до третьої особи [11, с. 85-86].

Особистий характер виконання обов'язку фінансової установи передати кошти позикодавцю обґрунтовується належністю кредитного договору до договорів про надання послуг, а саме, фінансових послуг. З положень ст. 902 ЦК України випливає, що кредитодавець як виконавець повинен надати послугу особисто. Покладення виконання обов'язку з надання кредиту на іншу фінансову установу допускається тільки тоді, коли це прямо передбачено кредитним договором. Але навіть у такому разі відповідальним в повному обсязі перед позичальником за порушення договору залишається кредитодавець.

Щодо виконання обов'язку повернути кредит та сплатити проценти, то, за загальним правилом, позичальник повинен виконати цей обов'язок особисто. Водночас, згідно із положеннями ст. 528 ЦК України, якщо зобов'язання не має особистого характеру, то виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу. У такому випадку кредитор зобов'язаний прийняти виконання, здійснене за боржника іншою особою. З огляду на те, що обов'язок позичальника не відноситься до особистих зобов'язань, передоручення виконання обов'язку позичальника третій особі не буде суперечити нормам чинного законодавства. При цьому, передоручення виконання не має наслідком заміни сторони у зобов'язанні.

Отже, виконання кредитного зобов'язання належними сторонами означає виконання обов'язку з надання кредиту кредитодавцем або іншою фінансовою установою, якщо в кредитному договорі визначено умови виконання цього обов'язку іншою особою, а також виконання обов'язку з повернення кредиту та сплати процентів позичальником або третьою особою.

Виконання кредитного зобов'язання належним предметом означає, що і кредитодавець, і позичальник зобов'язані вчинити на користь другої сторони дії, спрямовані на здійснення їхніх обов'язків. Вимоги до предмета зобов'язання визначаються умовами договору та положеннями ст. 556 ЦК України. «Наданням» визнається вручення грошових коштів, які вважаються врученими позичальникові з моменту їх фактичного надходження у володіння позичальника або вказаної ним особі [11, с. 85-86].

Предмет виконання кредитного зобов'язання визначається такими умовами кредитного договору як сума кредиту; суми надання частин кредиту, якщо кредит надається частинами; річна відсоткова ставка за кредитом; детальний розпис загальної вартості кредиту для споживача у договорах про споживчий кредит.

Важливе значення у кредитних зобов'язання відводиться валюті виконання грошового зобов'язання. Відповідно до ч. 1 ст. 533 ЦК України надання кредиту і, відповідно, його повернення здійснюється у гривнях. Водночас у зобов'язанні може бути визначено грошовий еквівалент в іноземній валюті. У таких випадках за загальним правилом сума, що підлягає сплаті у гривнях, визначається за офіційним курсом відповідної валюти на день платежу. Якщо договором або нормативно-правовим актом встановлено інший порядок її визначення, то сума, що підлягає сплаті у гривнях, визначатиметься відповідно до цього порядку (ч. 2 ст. 533 ЦК України). Використання валюти на території України регулюється Законом України «Про валюту і валютні операції» [13]. У ч. 5 ст. 3 Закону України «Про споживче кредитування» міститься заборона надання (отримання) споживчих кредитів в іноземній валюті на території України [14].

Відтак виконання кредитного зобов'язання належним предметом охоплює загальний розмір та валюту кредиту – гривня або іноземна валюта, а також розмір процентів. Згідно з ч. 2 ст. 536 ЦК України розмір процентів за користування чужими грошовими коштами встановлюється договором, законом або іншим актом цивільного законодавства. Загальний розмір кредиту – це сума коштів, які надані та/або можуть бути надані споживачу за договором про споживчий кредит (п. 3) ч. 1 ст. 1 Закону України «Про споживче кредитування»). Загальний розмір кредиту визначається з урахуванням потреб та кедитоспроможності позичальника.

Отже, у кредитному зобов'язанні виконання належним предметом означає, з боку кредитодавця, надання кредиту у розмірі та валюті, що визначена в кредитному договорі, а з боку позичальника – повернення такої ж суми кредиту і сплати процентів, відповідно до умов договору.

Наступним елементом належного виконання кредитного зобов'язання є спосіб його виконання. У Тлумачному словнику української мови слово «спосіб» визначається як «певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось» [15]. В свою чергу, слова «дія» та «прийом» мають декілька тлумачень. На нашу думку, найбільш вдалими для розкриття сутності поняття «спосіб виконання зобов'язання» є розуміння «дії» як впливу на кого-, що-небудь [15], а «прийому» як способу виконання або здійснення чого-небудь [15]. З урахуванням етимологічного значення слів «спосіб», «дія» та «прийом», спосіб виконання договірного зобов'язання можна визначити як певну послідовність дій, специфіка та порядок здійснення яких обумовлюються предметом виконання договірного зобов'язання та визначаються умовами договору, на підставі якого таке зобов'язання виникло, а також нормами цивільного законодавства, що регулюють відповідний вид договору, та/або загальними положенням ЦК України.

Спосіб виконання кредитного зобов'язання визначається такими умовами кредитного договору як тип кредиту (кредит, кредитна лінія, кредитування рахунку позичальника тощо); спосіб надання кредиту; порядок повернення кредиту та сплати процентів. Тобто спосіб виконання обов'язку і кредитодавцем, і позичальником буде належним, якщо відповідатиме умовам кредитного договору та вимогам ст. 526 ЦК України. Так, у разі укладення кредитного договору про відкриття кредитної лінії позичальник отримує можливість поступового використання кредиту в межах визначеної суми та строку – для оплати розрахункових документів, передбачених умовами договору. Термін погашення кожної отриманої частини (траншу) кредиту встановлюється за згодою сторін (щодекадно, щомісячно, щокварталу тощо) та передбачається кредитним договором. У разі видачі окремого траншу відповідний термін може визначатися в додаткових угодах, що оформлюються окремо та є невід'ємною частиною кредитного договору [5, с. 72].

Якщо ж йдеться про кредитний договір з наперед визначеною точною сумою кредиту і фіксованим строком розпорядження ним, то сума кредиту видається готівкою або перераховується на спеціально відкритий позиковий рахунок одноразово або частинами [2, с. 139]. Виконання зобов'язання частинами визнається належним лише тоді, коли такий спосіб виконання спеціально встановлено договором, актами цивільного законодавства або випливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту (ст. 529 ЦК України).

Таким чином, спосіб виконання кредитного зобов'язання буде належним, якщо послідовність дій і кредитодавця, і позичальника відповідатиме предмету виконання договірного зобов'язання, умовам кредитного договору та вимогам чинного законодавства, що регулюють цей вид договору.

Виконання зобов'язання не може бути безкінечним, оскільки не можуть бути невизначеними (неокресленими, безмежними у просторі і часі) права і обов'язки суб'єктів зобов'язання [10, с. 208]. Тому важливим елементом належного виконання кредитного зобов'язання є строк його виконання. Слід наголосити, що під час виконання кредитних зобов'язань строкам виконання відводиться особливо значуща роль, оскільки одним із основних порушень, що мають місце в кредитних правовідносинах, є прострочення позичальником виконання обов'язку щодо повернення кредиту та/або процентів за кредитним договором.

Згідно зі ст. 530 ЦК України, якщо у зобов'язанні встановлений строк чи термін його виконання, зобов'язання має бути виконане у межах цього строку (терміну). У кредитному договорі може визначатися строк надання позичальнику кредиту, строки надання частини кредиту, строк його повернення та строки сплати процентів. Якщо такі строки встановлені, відповідні дії сторін повинні бути вчинені у ці строки.

У ст. 16 Закону України «Про споживчий кредит» закріплено право споживача в будь-який час повністю або частково достроково повернути споживчий кредит. У випадку дострокового повернення споживчого кредиту кредитодавцю забороняється відмовляти споживачу в прийнятті платежу та встановлювати споживачу будь-яку плату, пов'язану з достроковим поверненням споживчого кредиту. Це означає, що право на дострокове виконання зобов'язання, яке закріплено у ст. 531 ЦК України, може бути реалізоване позичальником і в кредитних зобов'язаннях.

Отже, виконання кредитного зобов'язання у належний строк означає, що і кредитодавець в частині виконання обов'язку з надання кредиту, і позичальник в частині повернення кредиту та сплати процентів виконують свої обов'язки у строки, які визначені у кредитному договорі. Дострокове повернення кредиту у випадках, встановлених законом, також слід вважати виконанням кредитного зобов'язання у належний строк.

Місце виконання договірного зобов'язання визначається на підставі положень ст. 532 ЦК України і, за загальним правилом, встановлюється у договорі. Якщо сторони у кредитному договорі не визначили місце виконання зобов'язання, то виконання за грошовим зобов'язанням, а кредитне зобов'язання є саме таким, провадиться за місцем проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, – за її місцезнаходженням на момент виникнення зобов'язання. З огляду на консенсуальний характер кредитного договору, кредитне зобов'язання виникає в момент, коли сторони погодили істотні умови кредитного договору і, відповідно, оформили таку домовленість письмово. Сторона кредитодавця в кредитному договорі завжди представлена юридичною особою. Позичальником може бути як юридична, так і фізична особа.

Висновки. Таким чином, можна підсумувати, що виконання зобов'язання, що виникло з кредитного договору, буде належним, якщо поведінка сторін кредитного договору під час виконання ними своїх обов'язків відповідатиме умовам, що встановлені кредитним договором та вимогам законодавства щодо виконання договірних зобов'язань. Невідповідність поведінки кредитодавця та/або позичальника принаймні щодо одного з елементів належного виконання зобов'язання, які встановлені гл. 48 ЦК України, свідчить про неналежне виконання кредитного зобов'язання. Якщо кредитодавець і позичальник виконуватимуть обов'язки, що виникли з кредитного договору у відповідності з його змістом, у такому випадку здійснене ними виконання кредитного договору вважатиметься належним, і це буде слугувати підставою для припинення його дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гринько Р.В. Щодо питання про виконання цивільно-правового зобов'язання. *Часопис цивілістики*. 2016. Випуск 21. С. 37–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2016_21_10.
2. Лепех С. М. Кредитний договір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2004. 204 с.
3. Положення Національного банку України «Про кредитування»: Постанова Правління НБУ № 246 від 28 вересня 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0246500-95#Text (*втрата чинності на підставі Постанови НБУ № 54 від 18.02.2004 р.).*
4. Бабаскін А.Ю. Кредитні відносини у цивільному праві України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 432 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0519U000206.
5. Гриник Л. І. Зміна та розірвання кредитного договору: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. 2017. 240 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0417U002949.
6. Оплачко Л.П. Правове регулювання відносин за кредитним договором: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. 2011. Київ. 225 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0411U003982.
7. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20251005#n2722.
8. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 23 січня2019 року в справі № 355/385/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79472438.
9. Гришко О.С. Порушення договірного зобов'язання: поняття, види, правові наслідки: дис. …. к.ю.н. за спец. 12.00.03. Київ. 2013. 206 URL: https://ir.library.knu.ua/server/api/core/bitstreams/b5f48b67-6e32-4ebe-b871-05cb8bbc8412/ content.
10. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. /Т. В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за заг. ред. О.В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
11. Громова А.О. Недійсність кредитних зобов'язань за цивільним законодавством України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2021. 249 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0421U102434.
12. Дмитренко В.Ю. Виконання іпотечного зобов'язання за цивільним законодавством України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2018. URL: https://uacademic.info/ua/document/0419U000502.
13. Про валюту і валютні операції: Закон України від 21.06.2018 р. № 2473-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text.
14. Про споживче кредитування: Закон України від 15.11.2016 р. № 1734-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19#Text.
15. Тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.ua.

УДК 347.91
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.44

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЕЛЕКТРОННОГО СУДОЧИНСТВА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА РЕАЛІЇ В РОБОТІ АДВОКАТА

Гнатів О.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу,
Західноукраїнський національний університет
ORCID: 0000-0002-0119-3508

Гнатів О.Б. Цифровізація електронного судочинства: сучасні виклики та реалії в роботі адвоката.

На сьогоднішній день відбувається активна цифровізація різних сфер громадянського суспільства. Пандемія коронавірусної інфекції (COVID-19), що розпочалася у 2020 році, зумовила високе зростання використання цифрових технологій різними органами державної влади, підприємствами, судовими органами. Цифровізація не оминула й інститут адвокатури. У статті розкривається значимість цифрових технологій для оптимізації функціонування всіх галузей суспільства, зокрема інституту адвокатури. Автор виділяє основні нововведення в діяльності адвокатури внаслідок впровадження електронних технологій. Розглядаються та аналізуються як позитивні, так і негативні сторони цифровізації адвокатури та загалом інформаційної системи правосуддя України. У статті наголошується, що цифровізація спрямована на спрощену взаємодію між правоохоронними, судовими органами та адвокатом, впливає на професійну взаємодію адвоката з довірителем, де нові «компетенції» та можливості адвоката дозволять відстежувати інформацію про хід розгляду справи, знайомитись із судовими актами. Проаналізовано приклади електронних ресурсів, інформаційних систем, які використовуються адвокатами у процесі надання юридичної допомоги. Виділено переваги та недоліки цифровізації інституту адвокатури, зокрема технології «Електронний суд» в умовах існуючих пріоритетів у частині всебічного захисту прав і свобод людини, а також забезпечення доступу до органів правосуддя. Наведено можливі заходи, актуальні для вирішення проблем, які можуть виникнути на практиці внаслідок впровадження зазначених технологій в адвокатуру та адвокатську діяльність в сучасних умовах. Таким чином, у процесі дослідження автор приходить до висновку, що професійна діяльність адвоката набуває іншої форми у вік цифрових технологій, що дозволяє виробити нові механізми для її якісної найкращої реалізації. Робиться висновок, що в даний час цифровізація адвокатури не зможе активно працювати без взаємодії та цифровізації самої правоохоронної та судової системи.

Ключові слова: цифровізація, інститут адвокатури, адвокатська діяльність, Електронний суд, електронне судочинство.

Hnativ O.B. Digitalization of electronic justice: modern challenges and realities in the work of a lawyer.

Today, various spheres of civil society are undergoing active digitalization. The coronavirus infection (COVID-19) pandemic, which began in 2020, has led to a high growth in the use of digital technologies by various government agencies, enterprises, and judicial bodies. Digitalization has not bypassed the bar. The article reveals the importance of digital technologies for optimizing the functioning of all sectors of society, in particular the bar. The author highlights the main innovations in the activities of the bar as a result of the introduction of electronic technologies. Both positive and negative aspects of the digitalization of the bar and the information system of justice in Ukraine in general are considered and analyzed. The article emphasizes that digitalization is aimed at simplified interaction between law enforcement, judicial bodies, and the lawyer, and affects the professional interaction of the lawyer with the client, where the new "competences" and capabilities of the lawyer will allow him to track information about the progress of the case, familiarize himself with judicial acts. Examples of electronic resources and information systems used by lawyers in the process of providing legal aid are analyzed. The advantages and disadvantages of the digitalization of the institute of advocacy are highlighted, in particular the «Electronic Court» technology in the context of existing priorities in terms of comprehensive protection of human rights and freedoms, as well as ensuring access to justice. Possible measures are presented that are relevant for solving problems that may arise in practice as a result of the introduction of these technologies into the advocacy and advocacy in modern conditions. Thus, in the process of research, the author comes to the conclusion that the professional activity

of a lawyer takes on a different form in the age of digital technologies, which allows developing new mechanisms for its high-quality best implementation. It is concluded that at present, the digitalization of the advocacy will not be able to work actively without the interaction and digitalization of the law enforcement and judicial systems themselves.

Key words: digitalization, institute of advocacy, advocacy, Electronic Court, electronic justice.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день відбувається активна цифровізація різних сфер нашого суспільства. Пандемія коронавірусної інфекції (COVID-19), що розпочалася в Україні у 2020 році, збройна агресія росії проти України зумовили високе зростання використання цифрових технологій різними органами державної влади, підприємствами, судовими органами. Цифровізація не оминула й інститут адвокатури. У цій статті ми розглянемо основні напрямки введення цифрових технологій до правового інституту адвокатури. Також приділимо увагу проблемам, які можуть виникнути на практиці, внаслідок впровадження зазначених технологій у адвокатуру та адвокатську діяльність.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу проекту запровадження в Україні Електронного суду через призму роботи адвокатів як одного з видів прояву цифровізації судочинства.

Стан опрацювання проблематики. Питання цифровізації електронного правосуддя, зокрема через призму роботи адвоката активно досліджуються науковою спільнотою. Певні аспекти даної тематики досліджуються в роботах В.В. Сердюк, М.М. Середницька, О.В. Скочиляс-Павлів, О.Р. Кібенко, М.Я. Швець, В.О. Кібець, І.А. Ясинок, В.В. Білоус та інші.

Виклад основного матеріалу. Адвокатура є одним із найважливіших інститутів громадянського суспільства. Цей інститут створено з метою забезпечення громадянам конституційного права на отримання кваліфікованої юридичної допомоги [10, с. 236]. Саме тому слід детально розібратися в наслідках цифровізації адвокатської діяльності. Оскільки у разі виникнення проблем, може відбутися погіршення якості послуг, що надаються, а внаслідок цього зниження довіри громадян до вищезазначеного інституту.

Цифрова трансформація судової системи розпочалася ще у 2012 році з впровадженням «Єдиного державного реєстру судових рішень». Широкомасштабна агресія росії проти України у лютому 2022 року стала каталізатором для прискорення судової реформи, яка до того часу впроваджувалася доволі повільними темпами. Необхідність гарантувати безперебійність роботи судів та, що найважливіше, безпеку здійснення правосуддя в умовах війни змусила владу впроваджувати електронну систему судочинства. За короткий період було створено досить дієвий механізм, який справді допоміг досягти поставлених цілей. Однак, як часто трапляється, швидке проведення реформ зазвичай супроводжується низкою проблем. Тому, попри високу результативність електронного судочинства, його функціонування характеризується багатьма технічними вадами, усунення яких є ключовим завданням для завершення реформування системи правосуддя.

Одним із важливих кроків цифровізації адвокатської діяльності є створення спеціалізованих автоматизованих систем, які оперативно допомагають в роботі адвокатів. Дані системи дозволяють здійснювати подання документів в електронному вигляді, відстежувати через мережу Інтернет інформацію про хід розгляду справи, ознайомлюватися з судовими рішеннями. Адвокат, як ніхто інший, повинен розумітись у зазначених системах. Це дозволить швидко і ефективно проводити підготовку до судового засідання, збирання необхідних документів. Беззаперечно, дані інформаційні ресурси позитивно впливають як на інститут адвокатури, так і на судову систему загалом.

Проаналізувавши процес цифровізації адвокатської діяльності, можна виділити такі її плюси:

1. Зниження тимчасового зайвого навантаження на адвокатів.
2. Спрощені процедури подання адвокатських запитів, подання судової документації.
3. Вирішення проблеми «кишенькових» адвокатів.
4. Надання офіційних відомостей про адвокатів та адвокатських об’єднаннях на сайті у вигляді цілісної бази, що дозволить знизити кількість шахрайських злочинів (створення шахраями недійсних сайтів про надання адвокатської допомоги).
5. Зниження фінансових витрат як для адвоката, так і для клієнта (у випадках онлайн-консультування та ін.)

Безумовно, переваги, які супроводжують цифровізацію електронного правосуддя діяльності адвоката, пов’язані з низкою проблем, які виникають внаслідок інтенсивного використання правозахисником останніх досягнень науково-технічного прогресу. В даному випадку йдеться про такі проблеми як:

1. Ризик порушення адвокатської таємниці, який, з одного боку, пов’язаний з необережністю, неуважністю самого адвоката, який у певних випадках може відправити матеріали у справі свого

доказу на неправильну електронну пошту, до прикладу. З іншого боку, можливо навмисне вторгнення у діловодство адвоката з метою викрадення конкретних відомостей за допомогою здійснення комп'ютерних злочинів та кібератак.

У такому випадку для вирішення зазначених складнощів можна підвищити інформування адвокатів за способами шифрування та кодування даних, прямо пов'язаних з інтересами клієнта, який довірив захист своїх прав даному адвокату. З цього випливає, що необхідно постійно інформувати адвокатів про нові види комп'ютерних правопорушень і методи їх вчинення [5, с. 244].

2. Використання інформаційних технологій знижує можливість комунікації адвоката як з довірителем, так і представниками органів публічної влади, правоохоронними структурами, що впливає на ефективність роботи адвоката. Мається на увазі, наприклад, що онлайн-комунікації з довірителем не дозволяє адвокату достатньою мірою оцінити ступінь його емоційного стану для того, щоб виявити істинність його намірів, щирість свідчень [3, с. 42].

У такому разі вирішити вказану проблему можуть курси підвищення кваліфікації, які адвокати зобов'язані щорічно проходити, метою яких є оволодіння навичками консультування онлайн, вивчення психологічних прийомів і методів діагностики клієнта в розрізі спрямованості надання йому конкретної правової допомоги.

Слід підкреслити, що підготовча робота до впровадження електронного судочинства тривала чотири роки. Лише після ухвалення Вищою Радою правосуддя 17.08.2021 рішення № 1845/0/15-21, яким було затверджено Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), розпочалося його фактичне впровадження. Водночас офіційний старт роботи підсистеми «Електронний Суд» для всіх бажаючих відбувся лише 5 жовтня 2021 року [11, с. 38-39].

Варто зазначити, що наприкінці 2021 року використання таких модулів ЄСІТС, як «Електронний кабінет», «Електронний Суд» та підсистема відеоконференцзв'язку, не мало обов'язкового характеру. Причиною цього стала наявність у системі багатьох технічних вад, які усувалися поступово [9, с. 237].

Згодом модуль «Електронний Суд» став обов'язковим для значної кількості осіб, проте й досі містить чисельні проблеми. Ми свідомо не розглядатимемо такі його вади, як цифрову нерівність серед населення, тобто відсутність доступу до мережі Інтернет, або питання захисту конфіденційних даних від незаконного розголошення. Ці скоріше концептуальні проблеми мають перманентний характер, оскільки є загальносистемними та не можуть бути швидко й ефективно розв'язані на державному рівні. Натомість технічні проблеми, що виникають під час користування електронним судом, цілком можливо усунути за короткий термін [9, с. 237].

На жаль, станом на кінець 2024 року підсистема «Електронний Суд» досі має технічні недосконалості. У комплексі всі вони створюють значні незручності при роботі з ЄСІТС [5, с. 104].

Розглянемо окремі проблемні аспекти, які потребують уваги з боку законодавця та Державної судової адміністрації.

Вимога додавати до кожної заяви ордер, доручення чи інший документ про повноваження представника. Система «Електронний Суд» технічно блокує можливість переходу до наступного кроку подання заяви без додавання одного з таких документів.

Це змушує представників виконувати зайві операції та щоразу прикріплювати документи, що засвідчують їхні повноваження. Водночас чинне цивільне процесуальне законодавство не вимагає від представника додавати довіреність чи аналогічний документ до кожної процесуальної або по суті заяви. Така практика суперечить базовій концепції електронного судочинства – забезпеченню зручності та швидкості подання документів до суду [1; 7, с. 105].

Більше того, ця проблема створює труднощі і для судових органів. Адже кожен суд зобов'язаний зберігати паперові матеріали всіх справ, що перебувають на розгляді. Ці матеріали формуються, зокрема, через роздрукування процесуальних документів, поданих через модуль «Електронний Суд». Оскільки документ про повноваження представника додається як додаток до кожної заяви, поданої через будь-яку підсистему ЄСІТС, суди змушені роздруковувати та підшивати до паперових матеріалів справи іноді десятки копій ідентичних документів.

Оптимальним рішенням цієї проблеми було б впровадження на початковому етапі опції, яка дозволяла б користувачу поставити позначку про наявність у матеріалах електронної справи копії документа про повноваження, що давало б змогу продовжити подання заяви без додавання файлів. Це спростило б і прискорило процедуру подання документів представниками через підсистему «Електронний Суд», а також зменшило б навантаження на суди та забезпечило економію бюджетних коштів.

Вимога додавати документи про сплату судового збору або звільнення від його сплати. При поданні заяв про виклик свідків, витребування чи забезпечення доказів, відвід, призначення екс-

пертизи, витребування справи з іншого суду, поновлення процесуальних строків та деяких інших через підсистему «Електронний Суд», необхідно додавати документ про оплату або звільнення від судового збору. Проте норми Закону України «Про судовий збір» не встановлюють обов'язку сплачувати судовий збір за подання таких заяв [2].

Цифровізація адвокатської практики передбачає пошук, добір та формування підходів, які забезпечать переведення даних відповідної сфери у електронний формат. Цифрову трансформацію адвокатської діяльності можна визначити як сукупність стратегій і процесів, що охоплюють інформатизацію, цифровізацію та автоматизацію функцій, пов'язаних із професійною діяльністю адвоката та роботою адвокатської корпорації, що дозволяє досягти якісно нового рівня надання кваліфікованої правової допомоги та управління органами адвокатського самоврядування. До переваг такої цифрової модернізації адвокатської діяльності належать: зменшення робочого навантаження на адвокатів; спрощення процедур направлення запитів і судової документації; скорочення фінансових витрат при наданні онлайн-консультацій тощо [5, с. 246].

Ще одна проблема полягає в тому, що за умов регулярних відключень електроенергії та нестабільної роботи телекомунікаційних мереж адвокати та інші учасники судових процесів не повинні нести відповідальність за технічні ризики, пов'язані з неможливістю взяти участь у відеоконференції під час розгляду справи.

Розглядаючи Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, ухваленого рішенням ВРП від 17.08.2021 № 1845/0/15-21, варто приділити увагу його пункту 46.

Згідно з діючою версією документа, за наявності у суді відповідних технічних можливостей учасник процесу може брати участь у судовому засіданні через відеоконференцзв'язок поза судовим приміщенням, використовуючи власне обладнання, дотримуючись порядку, визначеного процесуальним законодавством.

Водночас нормою ч. 5 ст. 212 ЦПК України встановлено, що учасник справи, який подав відповідну заяву, несе ризики технічних неполадок, які унеможливлюють участь у відеоконференції за межами судового приміщення, обриву зв'язку тощо.

У сучасних реаліях дане положення є надмірним навантаженням для учасників процесу, і, на нашу думку, норма щодо покладання ризиків технічних проблем при участі у відеоконференції на учасників справи має бути виключена на законодавчому рівні.

Висновки. Дане дослідження показало, що впровадження Електронного суду суттєво змінює роботу адвокатів і стає важливою частиною їхньої професійної діяльності. Цифрові сервіси полегшують подання документів, прискорюють доступ до судових матеріалів справ та допомагають економити час і кошти. Водночас, система має низку недоліків: технічні збої, зайві вимоги щодо документів та непотрібні процедури, які ускладнюють роботу адвокатів. Ці проблеми заважають досягти головної мети цифровізації – зробити судочинство доступнішим, швидшим і зручнішим. Для покращення роботи електронного правосуддя необхідно усунути наведені технічні прогалини та спростити ключові процедури. Електронний суд буде ефективним в роботі лише тоді, коли і система, і адвокати будуть технологічно готовими працювати у цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV. Дата останнього оновлення: 19.10.2024. *Верховна Рада України*. *Офіційний веб-портал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 05.11.2025).
2. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 року № 3674-VI. Дата останнього оновлення: 13.05.2024. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17/ed20110708#Text (дата звернення 05.11.2025).
3. Гнатів О.Б. Ефективність підсистеми «Електронний Суд». *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід.* Тернопіль: ЗУНУ, 2025. С. 40–43. URL: http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/1561/1536.
4. Кібець В.О. ЄСІТС як цифрове майбутнє судової системи. *Правові горизонти/Legal horizons*. Суми, 2020. Вип. 22 (35). С. 105–109. DOI: http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i22.p105.
5. Комарницька І.І. Цифровізація та інформаційні технології у професійній діяльності адвоката в сучасних умовах/ І.І. Комарницька. *Аналітичне-порівняльне правознавство.* 2024. № 6. С. 243–247. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/316974/307479.
6. Котович І.О. Електронне судочинство в Україні. Чому майже вдалося. *Scientific Achievements and Innovations as a Way to Success*: XXI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вільнюс, 1-3 трав. 2024 р.). Вільнюс, Литва, 2024. С. 103–105. URL:https://isu-conference.com/wp-

content/uploads/2024/05/Scientific_achievements_and_innovations_as_a_way_to_success_May_1_3_2024_Vilnius_Lithuania.pdf.
7. Никон О.З. Правовий аналіз сучасного стану цифровізації системи правосуддя в Україні крізь призму юридичних позицій Конституційного Суду України. *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*. Київ, 2024. № 9 (37). С. 457–473. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-9(37)-457-473.
8. Середницька І.А., Андрієнко І.С. Електронний Суд в Україні: деякі аспекти реалізації. *Цифрова трансформація права: ЄС та Україна*: матеріали 1-ї міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 квіт. 2024 р.). Харків: ХНУВС, 2024. С. 103–107. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/80ff086e-7a03-4991-8b6b-072fa3a3933e/content.
9. Скочиляс-Павлів О.В. Сучасний стан електронного судочинства в Україні. *Київський часопис права*. Київ: КУПНАНУ, 2024. № 1. С. 207–211. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.29.
10. Факас І.Б. Удосконалення електронного судочинства як гарантія ефективного доступу до правосуддя. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну.* Київ: КНУДТ, 2023. № 1. С. 235–237. URL:https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/26137/1/PRPSZISPU_2023_%D0%A0235-237.pdf.
11. Ярема О.Г., Карпенко Ю.В. Поняття електронного судочинства. Пе-реваги та недоліки запровадження. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 8 груд. 2023 р.). Львів: ЛДУВС, 2023. С. 229–232. URL:https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3326.
12. Ясинок М.М., Котвяковський Ю.О. Електронний Суд у цивільному судочинстві України. *Приватне та публічне право*. Суми, 2023. № 1. С. 36–42. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5666.2023.1.6.

УДК 347.9:004(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.45

ЕЛЕКТРОННЕ СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Горішня А.М.,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
юридичного факультету,
Сумський національний аграрний університет
ORCID: 0009-0009-1270-0892

Горішня А.М. Електронне судочинство України: сучасний стан та тенденції розвитку.

У статті досліджено сучасний стан та перспективи розвитку електронного судочинства в Україні в контексті глобальної цифровізації та євроінтеграційних процесів. Актуальність дослідження обумовлена отриманням Україною у 2022 році статусу кандидата на вступ до ЄС та взятими зобов'язаннями щодо модернізації судової системи відповідно до європейських стандартів, а також необхідністю забезпечення безперервності правосуддя в умовах повномасштабної війни. Проаналізовано історичний розвиток електронного судочинства від перших кроків у 2004 році до створення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) у 2021 році з її основними підсистемами: «Електронний кабінет», «Електронний суд» та система відеоконференцзв'язку.

Розкрито сутність електронного судочинства як цифровізованої форми традиційного судочинства, що базується на застосуванні інформаційно-комунікаційних технологій для оптимізації процесів розгляду справ, обміну документами та взаємодії між учасниками. Визначено основні переваги електронного судочинства: прискорення розгляду справ, економію ресурсів, підвищення доступності та прозорості правосуддя, забезпечення безперервності судової діяльності в умовах воєнного стану.

Виявлено системні проблеми функціонування електронного судочинства: застарілу архітектуру ЄСІТС, технічні збої системи, відсутність обов'язкової реєстрації електронних кабінетів для фізичних осіб, цифрову нерівність населення, критичне недофінансування судової системи (бюджет 2024 року покриває потреби лише на 57%) та загрози кібербезпеці в умовах війни.

Окреслено перспективні напрями розвитку електронного судочинства, пов'язані з виконанням зобов'язань Ukraine Facility Plan: модернізація ЄСІТС до 2027 року, впровадження технологій штучного інтелекту для автоматизації судових процесів, створення онлайн-судів, досягнення показника 90% онлайн-заяв до 2030 року, інтеграція блокчейн-технологій для автентифікації документів.

Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до вирішення існуючих проблем, що передбачає значні фінансові інвестиції, законодавчі зміни, інституційне забезпечення та підвищення рівня цифрової грамотності всіх учасників судового процесу.

Ключові слова: електронне судочинство, Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, цифровізація правосуддя, електронний кабінет, відеоконференцзв'язок, доступ до правосуддя, судова реформа.

Horishnia A.M. Electronic litigation in Ukraine: current state and development trends.

The article examines the current state and prospects for the development of electronic litigation in Ukraine in the context of global digitalization and European integration processes. The relevance of the study is determined by Ukraine's acquisition of EU candidate status in 2022 and the commitments undertaken to modernize the judicial system in accordance with European standards, as well as the need to ensure continuity of justice during the full-scale war. The historical development of electronic litigation is analyzed from its first steps in 2004 to the creation of the Unified Judicial Information and Telecommunications System (UJITS) in 2021 with its main subsystems: «Electronic Cabinet», «Electronic Court» and the videoconferencing system.

The essence of electronic litigation is revealed as a digitalized form of traditional litigation based on the application of information and communication technologies to optimize case proceedings, document exchange and interaction between participants. The main advantages of electronic litigation are identified: acceleration of case consideration, resource savings, increased accessibility and transparency of justice, ensuring continuity of judicial activities during martial law.

Systemic problems in the functioning of electronic litigation are identified: outdated UJITS architecture, system technical failures, lack of mandatory registration of electronic cabinets for individuals, digital

inequality of the population, critical underfunding of the judicial system (the 2024 budget covers only 57% of needs) and cybersecurity threats during wartime.

Promising directions for the development of electronic litigation related to the fulfillment of Ukraine Facility Plan commitments are outlined: modernization of UJITS by 2027, implementation of artificial intelligence technologies for automation of judicial processes, creation of online courts, achievement of 90% online applications by 2030, integration of blockchain technologies for document authentication.

The necessity of a comprehensive approach to solving existing problems is substantiated, which requires significant financial investments, legislative changes, institutional support and improvement of digital literacy levels for all participants in the judicial process.

Key words: electronic litigation, Unified Judicial Information and Telecommunications System, digitalization of justice, electronic cabinet, videoconferencing, access to justice, judicial reform.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної цифровізації впровадження електронного судочинства є важливою передумовою забезпечення доступності та прозорості правосуддя. Україна, отримавши у 2022 році статус кандидата на вступ до ЄС, взяла зобов'язання щодо модернізації судової системи відповідно до європейських стандартів.

Незважаючи на створення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та проведення понад 904 тисяч онлайн-засідань у 2023 році, практика виявила численні проблеми: застарілу архітектуру системи, технічні збої, відсутність законодавчого забезпечення обов'язкової реєстрації електронних кабінетів, цифрову нерівність населення та критичне недофінансування (бюджет 2024 року покриває потреби лише на 57%).

В умовах війни актуальність посилюється необхідністю забезпечення безперервності правосуддя, захисту від кіберзагроз та гарантування доступу до суду незалежно від місцезнаходження. Виконання зобов'язань Ukraine Facility Plan щодо модернізації ЄСІТС до 2027 року та досягнення показника 90% онлайн-заяв до 2030 року вимагає чіткого розуміння викликів та визначення шляхів їх вирішення.

Таким чином, виникає потреба у комплексному дослідженні сучасного стану електронного судочинства, виявленні проблемних аспектів та визначенні перспективних напрямів розвитку з урахуванням міжнародного досвіду та євроінтеграційних зобов'язань.

Метою дослідження є комплексний аналіз сучасного стану електронного судочинства в Україні, виявлення його проблемних аспектів та визначення перспективних напрямів розвитку в контексті євроінтеграційних зобов'язань та цифрової трансформації судової системи.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика електронного судочинства в Україні привертає увагу багатьох вітчизняних дослідників, які аналізують різні аспекти цифровізації судової системи. М. Зубашкова розкриває термінологічні особливості та концептуальні відмінності між цими поняттями, що є важливим для уникнення плутанини в законодавстві. О. Скочиляс-Павлів приділяє увагу практичним аспектам роботи Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, технічним проблемам та викликам цифрової нерівності. Д. Михайловим аналізує правові наслідки запровадження обов'язкової реєстрації для різних категорій учасників судових процесів.

Виклад основного матеріалу. Електронне судочинство в цивільному процесі України почало формуватися 18 років тому. У 2004 році Цивільний процесуальний кодекс (далі-ЦПК) України закріпив фіксацію судового процесу за допомогою технічних засобів [1]. Того ж року було запущено офіційний веб-портал «Судова влада України», де публікується інформація про діяльність судів загальної юрисдикції та інших органів судової влади.

У 2006 році Законом України «Про доступ до судових рішень» було врегульовано доступ до рішень судів загальної юрисдикції та створено Єдиний державний реєстр судових рішень (далі – ЄДРСР) [2]. Наступний етап настав у 2010 році з ухваленням Закону України «Про судоустрій та статус суддів», який передбачав впровадження автоматизованої системи документообігу в судах загальної юрисдикції (стаття 15) [3]. У 2012 році внесено зміни до ЦПК України, що дозволили учасникам процесу брати участь у судових засіданнях у режимі відеоконференції (стаття 158-1) [4]. Це стало значним кроком у цифровізації. Розвиток прискорився у 2013 році: Державна судова адміністрація (далі-ДСА) запровадила обмін електронними документами між судами та учасниками процесу [5], а також пілотний проект надсилання судових повісток через SMS-повідомлення [6]. Необхідність інтеграції інформаційних технологій у суди була підтверджена Стратегією реформування судоустрою на 2015–2020 роки, схваленою Указом Президента України від 20 травня 2015 року [7].

У 2017 році в Україні стартувала масштабна судова реформа, спрямована на посилення захисту прав громадян та полегшення доступу до правосуддя. Одним із ключових елементів цієї реформи стало впровадження електронного судочинства, яке було закріплено змінами до процесуальних

кодексів. Це дозволило підвищити ефективність судової системи, прискорити розгляд справ та забезпечити стабільність у роботі судів. Особливо актуальним електронне судочинство стало в умовах повномасштабної війни, коли онлайн-процеси допомагають підтримувати безпеку та безперервність судової діяльності.

Фактичне запровадження електронного судочинства почалося з ухвалення Вищою радою правосуддя Положення про функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі-ЄСІТС) від 17 серпня 2021 року. З жовтня 2021 року запрацювали три основні модулі: «Електронний кабінет», «Електронний суд» та система відеоконференцзв'язку [8].

У контексті розвитку цифрових технологій в українській правовій системі електронне судочинство виступає як ключовий елемент модернізації судової процедури. Воно передбачає застосування інформаційно-комунікаційних технологій (далі - ІКТ) для оптимізації процесів розгляду справ, обміну документами та взаємодії між учасниками. Згідно з рекомендаціями Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec (2009)1, електронне правосуддя, яке є ширшим поняттям, включає використання ІКТ для підвищення ефективності судової системи, забезпечення доступу до правосуддя та полегшення обміну даними між сторонами [9].

Електронне судочинство, на відміну від традиційного, інтегрує цифрові інструменти в процесуальну форму діяльності суду. Воно базується на класичних поняттях: правосуддя як державній діяльності з розгляду та вирішення справ (згідно з ухвалою Конституційного Суду України від 14 жовтня 1997 року № 44-з [10]), судочинство як процедурній формі цієї діяльності, а суд як органу влади, уповноваженого на її здійснення (з урахуванням практики ЄСПЛ у справах «Zand v. Austria» 1978 р. [11] та «Ringeisen v. Austria» 1971 р. [12]). Таким чином, електронне судочинство є цифровізованою версією традиційного судочинства, де ІКТ слугують інструментом для реалізації правосуддя.

Дослідники пропонують різні підходи до тлумачення: наприклад, електронне судочинство розглядається як сукупність інформаційних систем для суду та учасників, включаючи подачу документів онлайн чи відеоконференції, або як унікальну форму процесу на базі ІКТ для повного циклу розгляду справи. Загалом, електронне судочинство є частиною електронного правосуддя, де «Електронний суд» виступає технічним засобом для його впровадження. Воно сприяє доступності правосуддя, але вимагає чіткого розмежування понять для уникнення плутанини в законодавстві [13].

В українському цивільному процесі електронне судочинство реалізується через Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему, передбачену ст. 14 ЦПК України. Ця система включає підсистему «Електронний суд», яка забезпечує обмін документами (процесуальними, доказами тощо) між судом, учасниками справи та іншими органами, а також доступ до інформації про хід розгляду. Зазначена система автоматизує документообіг, розподіл справ, фіксацію засідань у режимі відеоконференцій та інші процеси, сприяючи прозорості та ефективності. Важливо відзначити термінологічну відмінність: у ЦПК України система називається Єдиною судовою інформаційно-комунікаційною системою, але на практиці функціонує як ЄСІТС відповідно до Концепції галузевої програми інформатизації судів [14] та Положення про її функціонування [15]. Це не впливає на сутність, але може призводити до неоднозначностей у застосуванні норм.

Закон від 29 червня 2023 року ввів поетапну обов'язкову реєстрацію електронних кабінетів для певних категорій учасників. З жовтня 2023 року це стосується адвокатів, нотаріусів, виконавців, арбітражних керуючих, судових експертів, державних органів та юридичних осіб у господарському процесі. З лютого 2024 року обов'язок поширився на приватні юридичні особи в цивільному та адміністративному судочинстві [16].

Якщо особа, зобов'язана зареєструвати кабінет, подає документи без дотримання цієї вимоги, суд може залишити їх без руху або повернути. Це підтверджується судовою практикою: наприклад, у справі № 640/33154/20 Верховний Суд повернув заяву адвоката через відсутність відомостей про електронний кабінет [17]. Недотримання правил може призвести до ігнорування документів або втрати доступу до матеріалів справи [18].

Отже, з 5 жовтня 2021 року ці підсистеми працюють офіційно:

– Електронний кабінет: Основний інструмент доступу до ЄСІТС. Дозволяє реєструвати кабінети для адвокатів, нотаріусів тощо, надавати довіреності, використовувати інші модулі, отримувати сповіщення, реєструватися в мобільному додатку «єСуд». У 2021 році зареєстровано 257 926 заяв.

– Електронний суд: Дозволяє подавати, реєструвати та надсилати документи, докази; надавати електронні довіреності; створювати документи через вбудований редактор. У 2021 році зареєстровано 55 183 користувачів, з них 29 909 – після запуску.

– Мобільний додаток «єСуд»: Анонсований у травні 2021 року, доступний для Android та iOS. Відображає меню кабінету, дозволяє переглядати справи та документи. У 2021 році завантажено 28 688 разів (16 392 – Android, 12 296 – iOS). Однак є скарги на нестабільність.

– Підсистема відеоконференцзв'язку: Дозволяє участь онлайн з будь-якого місця через кабінет або в іншому суді; передачу файлів. З жовтня 2021 року зареєстровано 10 097 користувачів, загалом за рік – 27 555. Проведено 152 915 конференцій (близько 619 щодня) [19].

Використання цифрових інструментів у судочинстві має низку переваг, які сприяють модернізації системи: прискорення та ефективність: електронний документообіг дозволяє швидше розглядати справи; економія ресурсів: зменшуються витрати на папір, транспорт та час, оскільки документи подаються онлайн; зручність для учасників: можливість брати участь у засіданнях віддалено, без фізичної присутності; доступність: особливо корисне для людей з обмеженими можливостями, які можуть взаємодіяти з системою з дому; прозорість: усі матеріали доступні онлайн для учасників та громадськості; екологічність: зниження використання паперу сприяє збереженню ресурсів. У контексті війни електронне судочинство допомагає захищати конфіденційність та зменшувати корупційні ризики.

Незважаючи на переваги, система має недоліки, які гальмують її розвиток: відсутність обов'язку для фізичних осіб (громадян) реєструвати електронні кабінети призводить до необхідності друкувати матеріали, що витрачає ресурси судів. Рекомендується внести зміни до кодексів для впровадження такого обов'язку; технічні збої: проблеми з входом, зникненням справ чи статусів, а також перебої у відеозв'язку; цифровий розрив: не всі громадяни мають доступ до сучасних пристроїв чи навички роботи з ними, особливо старше покоління чи малозабезпечені; безпека даних: хакерські атаки (наприклад, на «Київстар») підкреслюють необхідність оновлення обладнання, баз даних та залучення кваліфікованих фахівців. Низькі зарплати ускладнюють це; недосконаліть регулювання: деякі аспекти електронного судочинства потребують детальнішого нормативного врегулювання для повної ефективності [20].

Отже, можемо сказати, що електронне судочинство в Україні має суттєві проблеми: застарілу архітектуру, технічні збої, відсутність обов'язкової реєстрації електронних кабінетів для громадян, цифрову нерівність населення, недостатнє фінансування (бюджет 2024 року покриває потреби лише на 57%) та загрози кібербезпеці. Водночас електронне судочинство забезпечує оперативність розгляду справ, економію коштів учасників процесу, безперервність правосуддя в умовах війни та підвищення прозорості. Перспективи розвитку пов'язані з модернізацією ЄСІТС до 2027 року, впровадженням штучного інтелекту для автоматизації, створенням онлайн-судів, досягненням показника 90% онлайн-заяв до 2030 року та інтеграцією блокчейн-технологій. Успішна реалізація реформ потребує значних інвестицій, законодавчих змін та підвищення цифрової грамотності всіх учасників судового процесу.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що електронне судочинство в Україні перебуває на етапі трансформації від експериментального впровадження до системного функціонування, що підтверджується проведенням понад 904 тисяч онлайн-засідань у 2023 році. Незважаючи на очевидні переваги – прискорення розгляду справ, економію ресурсів, підвищення доступності та забезпечення безперервності правосуддя в умовах війни – система стикається з серйозними викликами: застарілою архітектурою, технічними збоями, цифровою нерівністю населення та критичним недофінансуванням (бюджет 2024 року покриває лише 57% потреб). Перспективи розвитку визначаються євроінтеграційними зобов'язаннями в межах Ukraine Facility Plan: модернізація ЄСІТС до 2027 року, впровадження штучного інтелекту, створення онлайн-судів та досягнення показника 90% онлайн-заяв до 2030 року, що потребує комплексного підходу із значними фінансовими інвестиціями, законодавчими змінами та підвищенням цифрової грамотності всіх учасників судового процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42, ст. 492 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text.
2. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006 № 15, ст. 128. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text.
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31, ст. 545. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції: Закон України від 04.07.2012 № 5041-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25, ст. 247. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5041-17/ed20130609#Text.
5. Про реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу: Наказ Державної судової адміністрації України від 31.05.2013 № 72. URL: https://adm.dp.court.gov.ua/sud0470/email_court/34773/

6. Про реалізацію пілотного проекту щодо надсилання судами SMS-повідомлень учасникам судового процесу (кримінального провадження): Наказ Державної судової адміністрації України від 01.06.2013 № 73 URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0073750-13#Tex.
7. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки: Указ Президента України від 20.05.2015 № 276/2015 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text.
8. Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вищої ради правосуддя від 17 серпня 2021 року. URL: https: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text.
9. Recommendation of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy): recommendation of 18.02.2024 no. CM/Rec (2009)1. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/Key-Texts/Recommendations/Recommendation_CM_Rec2009_1_en_PDF.pdf.
10. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства «Славутич-Сталь» щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж»: Ухвала Конституційного Суду України від 14.10.1997 р. № 44-з. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vz44u710-97#Text.
11. Report of ECHR of 12.10.1978 in no.7360/76. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng%7B»itemid»:[«001-158239»]%7D.
12. Report of ECHR of 19.03.1970 in no.2614/65. URL: https://hudoc.echr.coe.int/en%7B»itemid»:[«001-73431»]%7D].
13. Зубашков М. Проблема співвідношення понять «електронне правосуддя», «електронне судочинство» та «електронний суд» в цивільному процесі України. *Нове українське право.* 2024. № 3. С. 165–172. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2024.3.21.
14. Про затвердження галузевої Програми інформатизації місцевих та апеляційних судів і проекту побудови Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи на 2022-2024роки: Наказ від 14.06.2024 р. № 178. URL:https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0178750-22#Text.
15. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Наказ від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL:https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text.
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 29 червня 2023 року. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 81. ст.297. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3200-20#Text.
17. Ухвала Верховного Суду від 26 жовтня 2023 року у справі № 640/33154/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua
18. Михайлов Д. З 18 жовтня реєстрація е-кабінетів для участі в судових процесах стає обов'язковою. ВРП. 2023. URL: https://suspilne.media/596081-z-18-zovtna-reestracia-e-kabinetiv-dla-ucasti-v-sudovih-procesah-stae-obovazkovou-vrp.
19. Електронний суд та «єСуд»: скільки користувачів зареєструвалося у 2021 році. *Судово-юридична газета*. 2021. URL: https://sud.ua/ru/news/sud-info/224942-elektronniy-sud-ta-yesud-skilki-koristuvachiv-zareyestruvalosya-u-2021-rotsi.
20. Скочиляс-Павлів О.В. Сучасний стан електронного судочинства в Україні. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 207–212. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.29.

УДК 346.11
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.46

СУТНІСТЬ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ

Гришко У.П.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри цивільного права,
Карпатський національний університет
імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-3589-8020

Гришко У.П. Сутність принципу свободи підприємницької діяльності та його обмеження.
У статті розглянуто проблему щодо розуміння сутності принципу свободи підприємницької діяльності, який закріплений у статті 42 Конституції України і є одним із фундаментальних прав людини та основою ринкової економіки. Автором розкрито питання історичного формування свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність з початку проголошення незалежності України. З'ясовано, що даний принцип є важливим для забезпечення можливості фізичним та юридичним особам самостійно та на власний ризик здійснювати господарську діяльність, дозволену законодавством. Свобода підприємницької діяльності охоплює широкий спектр правомочностей суб'єктів підприємницької діяльності. Основними аспектами прояву принципу свободи підприємницької діяльності є свободи вибору діяльності та її організаційно- правових форм, свобода у прийнятті рішень, визначенні цін (з урахуванням антимонопольного законодавства), мають право на комерційну таємницю, вільне розпорядження прибутком, право на інвестування, залучення найманих працівників, свобода укладання договорів.

Свобода підприємницької діяльності не є абсолютною. Принцип свободи підприємницької діяльності підлягає певним обмеженням, що мають на меті захист публічних інтересів, прав споживачів, добросовісної конкуренції та екологічних стандартів. Обмеження видів підприємницької діяльності пов'язується з певними її видами, які з огляду на шкідливий вплив на здоров'я людини, довкілля або загрозу безпеці держави потребують отримання спеціального дозволу (ліцензії). Автором також виокремлено ряд спеціальних вимог (обмежень) до провадження певних видів підприємницької діяльності.

Запропоновано виокремити такі основні види обмежень свободи підприємницької діяльності: за нормативним закріпленням – обмеження визначені Конституцією України і обмеження визначені в окремих спеціальних законах; за суб'єктами – обмеження щодо фізичних осіб підприємців і обмеження щодо юридичних осіб; за видами діяльності – обмеження щодо видів діяльності, які підлягають ліцензуванню, обмеження у сфері банківської, страхової та інших видів діяльності.

Ключові слова: свобода підприємницької діяльності, суб'єкти підприємницької діяльності, юридичні особи, договір, принцип цивільного права, межі (обмеження) прав.

Hryshko U.P. The essence of the principle of freedom of entrepreneurial activity and its limitations.
The article is focused on the problem of understanding the essence of the principle of freedom of entrepreneurial activity, which is enshrined in Article 42 of the Constitution of Ukraine and is one of the fundamental human rights and the basis of a market economy. The author reveals the issue of the historical formation of the freedom of individuals to engage in entrepreneurial activity since the beginning of Ukraine's independence. It is established that this principle is important for ensuring that individuals and legal entities can independently and at their own risk carry out economic activities permitted by law. Freedom of entrepreneurial activity covers a wide range of powers of business entities. The main aspects of the principle of freedom of entrepreneurial activity are freedom of choice of activity and its organizational and legal forms, freedom in decision-making, pricing (taking into account antitrust legislation), the right to commercial secrecy, free disposal of profits, the right to invest, hire employees, and freedom to enter into contracts.

Freedom of entrepreneurial activity is not absolute. The principle of freedom of entrepreneurial activity is subject to certain restrictions aimed at protecting public interests, consumer rights, fair competition, and environmental standards. Restrictions on types of entrepreneurial activity are linked to certain types of activity which, given their harmful impact on human health, the environment, or the security of the state, require a special permit (license). The author also highlights a number of special requirements (restrictions) for certain types of entrepreneurial activity.

It is proposed to distinguish the following main types of restrictions on the freedom of entrepreneurial activity: by regulatory enshrinement – restrictions defined by the Constitution of Ukraine and restrictions defined in separate special laws; by subject – restrictions on individual entrepreneurs and restrictions on legal entities; by type of activity – restrictions on types of activities subject to licensing, restrictions in the field of banking, insurance, and other types of activities.

Key words: freedom of entrepreneurial activity, business entities, legal entities, contract, principle of civil law, limits (restrictions) of rights.

Постановка проблеми. Принцип свободи підприємницької діяльності, закріплений у статті 42 Конституції України і є одним із фундаментальних прав людини та основою ринкової економіки.

У сучасних умовах євроінтеграції України, прагнення до побудови конкурентоспроможної економіки та створення сприятливих умов для інвестицій, питання реалізації принципу свободи набуває особливої актуальності.

Водночас суб'єкти підприємництва стикаються з численними обмеженнями їх діяльності, пов'язані із надмірним регуляторним тиском, непередбачуваністю законодавства та проблемою балансування між свободою і державним втручанням. Особливої гостроти ця проблематика набула в умовах воєнного стану, коли держава вимушена запроваджувати обмеження підприємницької діяльності, що актуалізує питання меж таких обмежень та їх відповідності конституційним принципам. Крім того, процес адаптації українського законодавства до стандартів Європейського Союзу вимагає переосмислення традиційних підходів до розуміння свободи підприємництва та формування правової доктрини, яка б враховувала інтереси суб'єктів підприємництва, захист прав та інтересів інших учасників підприємницької діяльності.

Мета дослідження: на основі аналізу норм законодавства дослідити розуміння сутності принципу свободи підприємницької діяльності у всіх його аспектах та виокремити особливі випадки обмеження даного принципу з урахуванням суб'єктивного критерію та видів підприємницької діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Принцип свободи підприємницької діяльності є одним із фундаментальних засад конституційного, господарського та цивільного права, що активно досліджується українськими та зарубіжними науковцями. Проблематика принципу свободи підприємництва у конституційному праві вивчалась такими науковцями: Н.В. Камінська, А.Ю. Олійник, В.Ф. Погорілко, О.В. Скрипнюк. Господарсько-правові аспекти свободи досліджували у своїх працях В.К. Мамутов, Г.Л. Знаменський. Основні засади договірних відносин у підприємницькій діяльності аналізувались В.В. Луцем, В.А. Васильєвою, Н.С. Кузнєцовою, І.В. Спасибо-Фатєєвою.

Проте особливості меж свободи підприємницької діяльності, співвідношення свободи та державної легітимації обмежень підприємницької діяльності практично не досліджувались та потребують окремого наукового опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Історія принципу свободи підприємницької діяльності тісно пов'язана з еволюцією правових систем, економічних теорій та політичних ідеологій. Цей принцип почав набувати формального визнання в європейських країнах під впливом класичної політичної економіки XVIII-XIX століть, зокрема праць Адама Сміта, які обґрунтовували переваги ринкової економіки та мінімального державного втручання. Перехід від феодальних обмежень, що суттєво обмежували комерційну діяльність, до ринкових економік забезпечив громадянам право займатися комерційною діяльністю. Свобода підприємництва стала ключовим елементом демократичних і ринкових систем, формуючи основу для законодавства багатьох сучасних країн.

Олійник А.Ю., пропонує в історії виникнення і розвитку підприємництва та свободи фізичної особи на підприємницьку діяльність в Україні виділяти такі етапами: 1) на етнічній території сучасної України; 2) в УНР; 3) в УРСР; 4) в незалежній Україні [1, с. 13].

Щодо історичного розвитку права на підприємницьку діяльність в сучасній незалежній Україні, то цей період розпочався з 1991 р. і триває по сьогодні. У незалежній Україні конституційна свобода особи на підприємницьку діяльність отримала подальший розвиток після прийняття Верховною Радою України «Декларації продержавний суверенітет України» від 16 липня 1990 р. та «Акта проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. Подальший розвиток українського підприємництва пов'язаний із прийняттям законів України «Про власність» та «Про підприємництво» [2, с. 38]. Це створило реальні можливості для динамічного розвитку народного господарства ринкового типу, появи підприємництва на базі нового соціально-економічного розвитку суспільства. Для нормативно-правового регулювання свободи підприємницької діяльності були прийняті закони України. Конституція України закріпила свободу підприємницької діяльності кожної фізичної особи при умові, що така діяльність не заборонена і не обмежена законом [3, с. 53].

Задекларований Основним Законом України і розвинутий Кодексами і нормами спеціальних законів принцип свободи ведення підприємницької діяльності у тій чи іншій формі реалізується на

стадіях: утворення, організації роботи, управління і звітності, отримання результатів, припинення підприємницької діяльності.

«Свободу», як один із критеріїв розвитку підприємництва, з точки зору цивільного законодавства, необхідно розглядати як широке і всеосяжне поняття. Дане поняття повинно уособлювати змогу представників підприємництва діяти спонтанно, діяти так, щоб не відставати від світових тенденцій та розвитку ринкових відносин в цілому, а щоб подібні процеси могли існувати, щоб українське підприємництво мало змогу дійсно відчути реальну свободу у своїй діяльності, слід відмовлятися від давно застарілих раціональних підходів, і надавати підприємництву розвиватися ірраціонально, спонтанно, тим самим приносити нові підходи у сфері ведення бізнесу [4, с. 109].

Дією цього принципу додатково забезпечується мета підприємництва – отримання прибутків та досягнення результатів передбачених статутними документами та іншими локальними нормативними актами [5, с. 8].

Принцип свободи підприємницької діяльності є наріжним каменем ринкової економіки, що забезпечує можливість фізичним та юридичним особам самостійно та на власний ризик здійснювати господарську діяльність, дозволену законодавством. Доктринально свобода підприємницької діяльності визначається як право на вибір будь-якого виду і форми підприємництва у будь-якій його сфері та встановлених законом організаційно-правових форм, створення нових форм підприємництва [6, с. 226].

Як зазначає, Іванець І.П., «свобода підприємництва передбачає можливість особи вирішувати, чи займатися підприємницькою діяльністю та вільно її обирати, забезпечення кожному підприємцю можливості без дискримінації визначити вид діяльності, способи її здійснення, часові та територіальні межі втілення власних здібностей». Крім того, як свобода ведення підприємницької діяльності нерозривно пов’язана з процесом впровадження інновацій у виробництво конкурентноздатної продукції, наукоємних виробів, товарів повсякденного вжитку, тощо [7].

В Україні конституційне право на підприємницьку діяльність є предметом теоретико-правових досліджень, спрямованих на з’ясування його сутності, суб’єктного та об’єктного складу, а також особливостей реалізації та гарантій [8]. Аналіз чинного законодавства України та узагальнення практики його реалізації дозволяють визначити сутність, зміст та особливості конституційного забезпечення режиму законності підприємницької діяльності [9].

Свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом, означає закріплення у законодавчому порядку загального правила про право зайняття підприємницькою діяльністю, а також встановлення юридичних гарантій реалізації цього права. Однак варто зауважити, законодавець за правовим режимом розмежовує підприємницьку діяльність, яка заборонена законодавством, здійснення якої підлягає обмеженню за різними критеріями та яка здійснюється без будь-яких обмежень [6, с. 228].

Свобода підприємницької діяльності охоплює широкий спектр правомочностей суб’єктів підприємницької діяльності. Основними з них є:

Свобода вибору діяльності: Суб’єкти підприємництва мають право обирати види діяльності та організаційно-правові форми господарювання, які відповідають їхнім інтересам та можливостям, не порушуючи при цьому встановлені законом обмеження.

Свобода господарської діяльності означає, що суб’єкти підприємницької діяльності наділені самостійністю у прийнятті рішень, визначенні цін (з урахуванням антимонопольного законодавства), мають право на комерційну таємницю, вільне розпорядження прибутком, право на інвестування, залучення найманих працівників

Свобода укладання договорів: принцип свободи договору є одним з основних, дозволяючи сторонам укладати договори, визначати самостійно їх умови та зміст зобов’язань, що відповідають їхнім потребам та інтересам.

Як зазначає, Моісеєнко Ю.М., у бізнес-середовищі, в умовах сьогодення значним проявом у сфері реалізації свободи підприємницької діяльності виступають засоби індивідуалізації учасників майнового обороту, а також засоби індивідуалізації товарів, робіт і послуг, значення яких детермінується конкурентним середовищем [10, с. 154].

В.В. Луць, визначає що проголошуючи свободу підприємницької діяльності, закон разом з тим встановлює й певні обмеження (межі) її здійснення [11, с. 10–11]. Принцип свободи підприємницької діяльності є фундаментальним для ринкової економіки, проте він не є абсолютною категорією і його не слід ототожнювати із вседозволеністю. Гарантуючи свободу підприємництва, держава шляхом правового регулювання визначає межі допустимої свободи, тобто окреслює можливі варіанти поведінки для того чи іншого виду підприємницької діяльності. Принцип свободи підприємницької діяльності підлягає певним обмеженням, що мають на меті захист публічних інтересів, прав споживачів, добросовісної конкуренції та екологічних стандартів. Ці обмеження часто включають

регуляторні рамки, стандарти безпеки, оподаткування, антимонопольне законодавство та етичні міркування, які покликані збалансувати індивідуальну підприємницьку свободу із суспільним добробутом. До основних форм обмеження можна віднести: ліцензування, сертифікація, дозвільні процедури, технічні регламенти та стандарти, які забезпечують безпеку продукції та послуг, захист навколишнього середовища та здоров'я населення. Антимонопольне законодавство, яке спрямоване на запобігання монополізації ринків та забезпечення добросовісної конкуренції, також обмежує свободу підприємницької діяльності.

При дослідженні даного питання слід розрізняти обмеження принципу підприємницької діяльності для фізичної-особи підприємця та для юридичних осіб.

Щодо фізичних осіб підприємців, то вони можуть здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність не заборонену законом. Право на здійснення підприємницької діяльності, не забороненої законом, має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Фізичною особою є людина як суб'єкт цивільно-правових відносин. Свобода фізичної особи на підприємницьку діяльність обмежується нормами Цивільного кодексу України. Цивільною правоздатністю наділені усі фізичні особи з моменту їх народження. Проте, у випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку (ст. 25 Цивільного кодексу України). Цивільна дієздатність фізичної особи може бути обмежена, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини (ст. 37 Цивільного кодексу України) [12].

Крім того, окремі обмеження права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності встановлюються Конституцією України та законами України (ст.64 Конституції України).

Обмеження підприємницької діяльності може бути у двох формах:

1) повне обмеження, при якому певним особам забороняється здійснення будь-яких видів підприємницької діяльності, тобто має місце заборона здійснення підприємницької діяльності взагалі;

2) часткове обмеження, при якому не забороняється певним особам здійснювати окремі види підприємницької діяльності [13].

За суб'єктивним складом конституційна свобода підприємництва обмежується законом щодо діяльності депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Забороняється підприємницька діяльність: а) військовослужбовцям; б) посадовим особам органів прокуратури, поліції, Служби безпеки України, суду; в) особам, які мають непогашену судимість за корисливі злочини; г) особам, які мають обмежену дієздатність за рішенням суду внаслідок душевної хвороби чи слабоумства (стаття 25 Закону України «Про запобігання корупції»).

Щодо обмеження принципу свободи підприємницької діяльності для фізичних та юридичних осіб, то відповідно до ч. 3 ст. 91 ЦК України юридична особа може здійснювати окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії). Такі обмеження підприємницької діяльності пов'язується з певними її видами, які з огляду на шкідливий вплив на здоров'я людини, довкілля або загрозу безпеці держави потребують отримання спеціального дозволу (ліцензії). Наприклад, 1) ліцензій, процедуру отримання яких передбачено Законом України «Про ліцензування видів господарської діяльності» та іншими нормативно-правовими актами; 2) інших документів дозвільного характеру згідно з положеннями Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» [1, с. 225].

Г. Ілющенко досліджує обмеження свободи підприємницької діяльності за суб'єктним критерієм: 1) за вироком суду у випадках: а) осудження до позбавлення волі (особа на певний строк позбавляється права обирати рід занять і місце проживання); б) позбавлення права займати визначені посади або займися визначеною діяльністю; 2) за законом посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування [14, с. 111].

Ще одна група обмежень стосується встановлення державою монополії на певні види діяльності, які можуть здійснюватися виключно державними підприємствами, передбачені Законом України «Про підприємництво» (ст. 4) обмежується здійснювати такі види підприємницької діяльності, що пов'язана з: 1) з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, яка може здійснюється відповідно до Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори»; 2) з охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, що може здійснюватися тільки державними

підприємствами та організаціями, а проведення ломбардних операцій – також і повними товариствами; 3) виробництвом бензинів моторних сумішевих або з додаванням (змішуванням) біоетанолу та/або біокомпонентів на його основі до вуглеводневої основи (бензинів, фракцій, компонентів тощо), здійснюється підприємствами, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики в паливно-енергетичному комплексі; 4) виробництвом біоетанолу, здійснюється суб'єктами господарювання за наявності відповідної ліцензії [15].

Крім загальних обмежень принципу свободи підприємницької діяльності, можна виокремити ряд спеціальних вимог (обмежень) до провадження підприємницької діяльності:

1. Законом України «Про захист економічної конкуренції» забороняються антиконкурентні узгоджені дії, зловживання монопольним становищем. Узгоджені дії, суб'єктів підприємництва, які заборонені статтею 6 даного Закону, можуть здійснюватися з дозволу органів Антимонопольного комітету України або Кабінету Міністрів України, якщо буде доведено, що ці дії сприяють вдосконаленню виробництва, придбанню або реалізації товару; техніко-технологічному, економічному розвитку; розвитку малих або середніх підприємців; оптимізації експорту чи імпорту товарів; розробленню та застосуванню уніфікованих технічних умов або стандартів на товари; раціоналізації виробництва [16].

2.Обмеження щодо суб'єктів підприємництва, які мають намір здійснювати банківську діяльність визначені Законом України «Про банки та банківську діяльність». Зокрема такі юридичні особи мають документи для проведення державної реєстрації виключно після погодження Національним банком України статуту цієї юридичної особи.

Статтею 19 Закону України «Про банки та банківську діяльність» закріплює основну вимогу щодо провадження банківської діяльності, необхідність протягом року з дня державної реєстрації подати Національному банку України документи для отримання банківської ліцензії. Мінімальний розмір статутного капіталу на момент державної реєстрації юридичної особи, яка має намір здійснювати банківську діяльність, а також мінімальний розмір статутного капіталу банку не може бути меншим 200 мільйонів гривень [17].

3. У сфері страхової діяльності встановлені обмеження щодо видів організаційно правових форм підприємницьких юридичних осіб, а саме страховики в Україні створюються у формі акціонерного товариства або товариства з додатковою відповідальністю (ст. 8 Закону України «Про страхування») [18].

3. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає ряд вимог до суб'єктів підприємницької діяльності, зокрема обов'язкова екологічна експертиза для окремих видів діяльності; дозволи на викиди та скиди забруднюючих речовин; дотримання нормативів екологічної безпеки.

4. Суб'єкти господарювання, які здійснюють розрахункові операції в готівковій та/або в безготівковій формі (із застосуванням електронних платіжних засобів, платіжних чеків, жетонів тощо) при продажу товарів (наданні послуг) у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг, а також операції з приймання готівки для виконання платіжної операції зобов'язані проводити розрахункові операції через зареєстровані, опломбовані у встановленому порядку та переведені у фіскальний режим роботи реєстратори розрахункових операцій [19].

5. У період воєнного стану в межах тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб одним із заходів правового режиму воєнного стану є можливість військових адміністрацій самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, змінювати режим їхньої роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю (стаття 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Висновки. Таким чином, дослідження сутності принципу свободи підприємницької діяльності, як однієї із основних засад ринкової економіки дозволяє визначити можливі його прояви. Зокрема, свобода підприємницької діяльності охоплює широкий спектр правомочностей суб'єктів підприємницької діяльності, серед яких: свобода вибору діяльності, свобода господарської діяльності після державної реєстрації, свобода укладання договорів, та ін. Проте, така свобода підприємницької діяльності не є абсолютною. Серед обмежень можна виокремити такі основні види: *за нормативним закріпленням* – обмеження визначені Конституцією України і обмеження визначені в окремих спеціальних законах; *за суб'єктами* – обмеження щодо фізичних осіб підприємців і обмеження щодо юридичних осіб; *за видами діяльності* – обмеження щодо видів діяльності, які підлягають ліцензуванню, обмеження у сфері банківської, страхової та інших видів діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Олійник А.Ю. 0-54 Конституційна свобода особи на підприємницьку діяльність в Україні: Монографія. К.: КНУТД, 2022. 300 с.
2. Олійник Ю.О., Мельникова О.В. Історія розвитку права на підприємницьку діяльність в сучасній Україні. *Збірник наукових праць «Історія та географія».* 2020. Випуск 58. С. 37–42. DOI: https://doi.org/10.34142/2313-2345.2020.58.06.
3. Олійник А.Ю. Виникнення і розвиток конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. *Право і суспільство.* 2018. №3. С. 49–55. URL:https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5fa7e474-d6b5-48df-a310-b318660ff247/content.
4. Сакун А.В. Синергія «свободи» і «несвободи» у суперечностях глобального світу. *Нова парадигма.* 2014. вип. 123. с. 102-111. URL: http://nbuv.gov.ua/uJrn/nopa_2014_123_13.
5. Бринцев В. Принцип свободи ведення бізнесу (підприємництва) і його імплементація у систему інноваційного права України. *Право та інноваційне суспільство.* 2021. № 1 (16). С. 7–17. DOI 10.37772/2309-9275-2021-1(16)-1.
6. Харківська К.В. Правові гарантії свободи підприємницької діяльності: актуалізація проблеми. *Економічна теорія та право.* 2015. № 20. С. 226–235. URL:http://econtlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/12/1-226-235.pdf.
7. Іванець І.П. Принцип свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3.2025. С. 145–147. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/32.
8. Harahonych O. Constitutional right to entrepreneurial activity: theoretical and legal aspect. *Конституційно-правові академічні студії*. Випуск 3. 2020. P. 27–40. URI:https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32299.
9. Penkov, S., & Voloshyna, M. Concept of individual`s constitutional freedom to conduct business in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2021/ 7(1), 107–114. https://doi.org/10.30525/2256-0742/2021-7-1-107-114.
10. Моісеєнко Ю.М. Свобода підприємницької діяльності і юридичний символізм. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 12. 2023. С. 153–156. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/37.
11. Луць В.В. Котракти у підприємницькій діяльності : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 1999. 560 с.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
13. Обмеження права та конституційне право на зайняття підприємницькою діяльністю. URL: https://www.businesslaw.org.ua/obmejennya-prava-taconstytuciine-pravo-na-zanyattya-pidpryemnyckou-diyalnistu.
14. Ільющенко Г.В. Деякі аспекти обмежень права на підприємницьку діяльність. *Порівняльно-аналітичне право.* 2013. № 4. С. 111–114. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/4_2013.pdf#page=111.
15. Закон України «Про підприємництво» (чинна стаття 4) від 07.02.1991 № 698-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12#Text.
16. Закон України Про захист економічної конкуренції від 11.01.2001 № 2210-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#n46.
17. Закон України «Про банки та банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14?find=1&text=статутний+капітал#n329.
18. Закон України від «Про страхування» 18.11.2021 № 1909-IX https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#n209.
19. Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» від 06.07.1995 № 265/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265/95-вр#Text.

УДК 347.447.2:69.003.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.47

ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА НОВОЗБУДОВАНУ НЕРУХОМІСТЬ ЗА ДОГОВОРАМИ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ

Денисяк Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
та статистики
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0002-2013-8889

Денисяк Н.М. Виникнення права власності на новозбудовану нерухомість за договорами будівельного підряду.

Стаття присвячена правовим підставам та моменту виникнення права власності на новозбудовану нерухомість за договорами будівельного підряду з урахуванням колізій нормативного регулювання та судової практики.

Проаналізовано правову природу договору будівельного підряду як механізму створення нової речі, особливості застосування норм речового права (ст. 331, 334 ЦКУ) до нерухомості, а також роль державної реєстрації як конститутивного елемента набуття права власності. Розглянуто специфіку виникнення права власності у підрядника та його переходу до замовника, включаючи випадки об'єктів незавершеного будівництва.

Особливу увагу приділено судовій практиці Верховного Суду, яка послідовно підтверджує, що право власності на новозбудовану нерухомість виникає виключно з моменту державної реєстрації, незалежно від акту приймання-передачі чи введення об'єкта в експлуатацію.

У центрі дослідження – взаємодія норм Цивільного кодексу України з будівельним законодавством, розподіл ризиків між сторонами до реєстрації, а також типові порушення прав замовників (надмірне залучення інвесторів, стягнення кредиторами, незавершення будівництва, одностороннє підвищення ціни), що характерні як для інвестиційних, так і для підрядних схем.

На основі аналізу законодавства, доктринальних позицій та судової практики стаття обґрунтовує необхідність уніфікації критеріїв завершення створення нерухомої речі, посилення захисту замовника в разі неплатоспроможності підрядника та вдосконалення договірних конструкцій.

Стаття робить висновок про те, що державна реєстрація є ключовим гарантом публічної достовірності права власності на новозбудовану нерухомість, а її чітке нормативне та договірне закріплення сприятиме зменшенню правової невизначеності, захисту добросовісних набувачів і стабільності цивільного обороту. Сучасне правове регулювання, забезпечуючи публічну достовірність і захист добросовісних набувачів через інститут державної реєстрації, все ж містить прогалини щодо чіткого визначення моменту завершення створення нерухомої речі, розподілу ризиків до реєстрації та захисту замовника в разі неплатоспроможності підрядника.

Ключові слова: договір будівельного підряду, право власності, нерухомість, державна реєстрація, судова практика, цивільне право, цивільне законодавство.

Denysiak N.M. Emergence of ownership rights to newly constructed real estate under construction contracts.

The article is devoted to the legal grounds and the moment of emergence of ownership rights to newly constructed real estate under construction contracts, taking into account conflicts in regulatory framework and judicial practice.

The legal nature of the construction contract as a mechanism for creating a new thing is analyzed, along with the specifics of applying substantive law provisions (Articles 331, 334 of the Civil Code of Ukraine) to real estate, as well as the role of state registration as a constitutive element in acquiring ownership rights. The peculiarities of the emergence of ownership rights for the contractor and their transfer to the customer are examined, including cases involving objects of unfinished construction.

Particular attention is paid to the case law of the Supreme Court, which consistently confirms that ownership rights to newly constructed real estate arise exclusively from the moment of state registration, regardless of the act of acceptance-transfer or commissioning of the object.

At the center of the study is the interaction between the norms of the Civil Code of Ukraine and construction legislation, the allocation of risks between the parties prior to registration, as well as typical violations of customer rights (excessive involvement of investors, recovery by creditors, failure

to complete construction, unilateral price increases), which are characteristic of both investment and contracting schemes.

Based on the analysis of legislation, doctrinal positions, and judicial practice, the article substantiates the need to unify the criteria for completing the creation of real estate, strengthen customer protection in the event of contractor insolvency, and improve contractual structures.

The article concludes that state registration is a key guarantor of public reliability of ownership rights to newly constructed real estate, and its clear normative and contractual consolidation will help reduce legal uncertainty, protect bona fide acquirers, and ensure stability of civil circulation. Current legal regulation, while ensuring public reliability and protection of bona fide acquirers through the institution of state registration, nevertheless contains gaps regarding the clear definition of the moment of completion of the creation of real estate, the allocation of risks prior to registration, and the protection of the customer in the event of contractor insolvency.

Key words: construction contract, ownership right, real estate, state registration, judicial practice, civil law, civil legislation.

Постановка проблеми. У правовому регулюванні виникнення права власності на новозбудовану нерухомість за договорами будівельного підряду існує низка колізій та прогалин, що створюють правову невизначеність і призводять до численних судових спорів.

Основна проблема полягає в неузгодженості між нормами речового права (ст. 331, 334 ЦКУ), які передбачають виникнення права власності з моменту створення речі або її передачі, спеціальними нормами будівельного законодавства, що вимагають введення об'єкта в експлуатацію та державної реєстрації, а також практикою виконання договорів підряду, де акт приймання-передачі часто помилково сприймається як момент переходу права власності.

Додаткові ускладнення виникають через відсутність чіткого визначення моменту завершення створення нової речі в контексті нерухомості, можливість реєстрації права власності на об'єкт незавершеного будівництва, що суперечить концепції завершеності об'єкта, ризики для замовника у разі банкрутства підрядника до реєстрації права власності, а також розбіжності в судовій практиці щодо конститутивного чи декларативного характеру державної реєстрації для новостворених об'єктів.

Таким чином, потребує наукового аналізу та уніфікації підхід до визначення моменту виникнення права власності на новозбудовану нерухомість з урахуванням специфіки договорів будівельного підряду.

Метою даної роботи є аналіз правових підстав та моменту виникнення права власності на новозбудовану нерухомість за договорами будівельного підряду, виявлення колізій у нормативному регулюванні та судовій практиці, а також окреслення рекомендацій щодо вдосконалення договірних конструкцій і процедур державної реєстрації.

Стан опрацювання проблематики. Питання договорів будівельного підряду та переходу права власності на новостворені об'єкти нерухомості досліджувалися в працях О. Дзери, Р. Майданика, О. Міхно, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького та ін. У науковому дискурсі розглядаються особливості застосування ст. 331, 334 ЦКУ, роль акту приймання-передачі, конститутивний характер державної реєстрації, а також захист прав замовника в інвестиційних схемах.

Однак недостатньо уваги приділено аналізу взаємодії норм речового права з будівельним законодавством щодо визначення моменту завершення створення об'єкта, особливостям набуття права власності на об'єкти незавершеного будівництва, а також уніфікації підходів до розподілу ризиків між сторонами до моменту реєстрації права власності.

Виклад основного матеріалу. Договір будівельного підряду (ст. 875 ЦКУ) є угодою, за якою підрядник зобов'язується створити (збудувати) нерухоме майно, а замовник – прийняти та оплатити результат робіт [1]. Об'єктом такого договору виступає новостворена річ (будівля чи споруда), яка на момент його укладення не існує як завершений об'єкт.

В. Дзера виключає майнові права з кола об'єктів права власності, наголошуючи, що альтернативний підхід здатний спричинити юридичну помилку. На його думку, «об'єктом права власності не можуть бути нереоформлені майнові права та невиконані договірні обов'язки (наприклад, несплачена винагорода за продане майно), які, відповідно, виступають об'єктами зобов'язальних чи інших прав; об'єктами права власності можуть бути лише ті об'єкти цивільних прав, що мають речово-правовий характер, існують об'єктивно в тій чи іншій матеріалізованій формі та доступні для реального володіння, користування й розпорядження» [2, с. 292].

Ознаками майнових прав на об'єкт будівництва на думку О.І. Міхно є: 1) відчужуваність майнових прав може служити підставою для висновку про те, що дані права не є невід'ємно властивими суб'єкту в силу його природи (як у випадку з особистими немайновими правами), їх виникнення, припинення пов'язане з певними юридичними фактами, як правило, правочинами; 2) оборотоздат-

ність об'єктів цивільних прав, що означає здатність майнових прав виступати об'єктом цивільного обороту; 3) відсутність нерозривного зв'язку із суб'єктами цивільних правовідносин, що надає можливості їх переходу на правових підставах від одного суб'єкту до іншого; 4) можливість їх грошової оцінки, грошового виразу [3, с. 45].

Відповідно до ст. 331 ЦКУ, право власності на нову річ, виготовлену (створену) особою, виникає з моменту її виготовлення (створення) [1]. Щодо нерухомості цей момент пов'язаний із завершенням будівництва та введенням об'єкта в експлуатацію. Водночас договір підряду може передбачати спеціальні умови переходу права власності, якщо вони не суперечать імперативним нормам.

Виникнення права власності у підрядника (якщо він є власником матеріалів). За загальним правилом (ч. 1 ст. 331 ЦКУ), особа, яка виготовляє річ для себе з власних матеріалів, набуває на неї право власності з моменту завершення виготовлення [1]. У контексті будівельного підряду це означає, що якщо підрядник використовує власні матеріали та будує об'єкт для себе (наприклад, як девелопер), право власності виникає з моменту завершення будівництва. Завершення будівництва підтверджується актом приймання-передачі (ст. 882 ЦКУ) [1] або декларацією про готовність об'єкта до експлуатації (для об'єктів I–III категорій складності) чи сертифікатом відповідності (для IV–V категорій) відповідно до Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [4].

Р.А. Майданик та Н.В. Дроздова виокремлюють чотири найпоширеніші ситуації, за яких інтереси осіб, що прагнуть придбати нерухомість на стадії її зведення, опиняються під загрозою: по-перше, залучення забудовником кількості інвесторів, яка перевищує фактичні розміри об'єкта будівництва; по-друге, неналежне виконання забудовником фінансових зобов'язань під час будівництва, внаслідок чого його кредитори ініціюють стягнення на об'єкт як у судовому порядку, так і шляхом укладення двосторонніх угод із забудовником; по-третє, нездатність забудовника завершити будівництво, його припинення та подальше звернення об'єкта на задоволення вимог кредиторів, за якого інвестор з обмеженим юридичним захистом і меншою питомою вагою поступається великим кредиторам; по-четверте, одностороннє підвищення забудовником ціни в процесі будівництва з вимогою доплати від інвестора під загрозою передачі його частки об'єкта третім особам, готовим покрити додаткові витрати [5, с. 36]. Хоча вказані порушення типово аналізуються науковцями в контексті інвестиційних договорів у сфері будівництва, вони також характерні для договорів купівлі-продажу майнових прав на об'єкт будівництва.

І.А. Спасибо, аналізуючи об'єкт незавершеного будівництва, зазначає, що до завершення будівництва відсутній сенс у визнанні такого об'єкта права, як недобудоване майно. Лише в разі переривання чи зупинення будівельного процесу за відсутності можливості його завершення та виникнення потреби в реалізації недобудоване майно набуває статусу окремого об'єкта права власності й лише тоді включається до цивільного обороту [6, с. 15].

Водночас у типових договорах будівельного підряду об'єкт створюється для замовника, тому право власності у підрядника автоматично не виникає.

Перехід права власності до замовника. Основною є модель переходу права власності від підрядника до замовника на підставі договору та акту приймання-передачі. Підставою такого переходу виступає ст. 334 ЦКУ, згідно з якою право власності у набувача за договором виникає з моменту передачі майна, якщо інше не встановлено договором або законом [1]. Момент передачі визначається по-різному: для рухомого майна – врученням, для нерухомості – державною реєстрацією права власності (ч. 4 ст. 334 ЦКУ) [1].

Отже, навіть після підписання акту приймання-передачі (ст. 882 ЦКУ) право власності на новозбудовану нерухомість виникає лише після державної реєстрації в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (ст. 19 Закону про реєстрацію) [7].

Якщо звернутись до судової практики, то, наприклад, у Постанові ВС від 28.02.2023 у справі № 466/6895/19 (Касаційний цивільний суд) щодо визнання права власності на об'єкт незавершеного будівництва (ОНБ), не прийнятий до експлуатації, в судовому порядку нормами ЦКУ чи іншими актами не передбачено. Право власності виникає лише після завершення будівництва, прийняття в експлуатацію та державної реєстрації. Акт приймання-передачі не замінює реєстрацію, особливо за договором підряду [8].

У постанові Верховного Суду від 08.02.2019 у справі № 915/1344/17 (Касаційний цивільний суд) зазначено: «Право власності на об'єкт незавершеного будівництва, збудований за договором підряду, виникає з моменту державної реєстрації, а не з дати підписання акту приймання-передачі чи укладення договору» [9]. Таким чином, право власності на ОНБ за договором будівельного підряду переходить до замовника лише після державної реєстрації, незалежно від акту приймання-передачі. Без реєстрації об'єкт не входить до цивільного обороту як нерухомість.

Цю позицію підтверджує й ухвала Великої Палати Верховного Суду від 03.03.2021 у справі № 200/22329/14-ц, у якій зазначено: «Визнання права власності на об'єкт незавершеного будів-

ництва, не прийнятий до експлуатації, в судовому порядку нормами ЦК України чи іншими нормативними актами не передбачено» [10]. Велика Палата підтверджує, що без введення в експлуатацію та реєстрації право власності на ОНБ не виникає; акт приймання-передачі не створює речового права, а лише фіксує зобов'язання за договором підряду.

Висновки. Аналіз норм Цивільного кодексу України, спеціального законодавства про містобудівну діяльність та державну реєстрацію, а також судової практики дозволяє сформулювати такі ключові висновки щодо виникнення права власності на новозбудовану нерухомість за договорами будівельного підряду.

Договір будівельного підряду є первинною правовою підставою створення нової речі – нерухомого об'єкта, який на момент укладення договору не існує як завершена одиниця цивільного обороту. Об'єктом права власності може бути лише матеріалізована річ з речово-правовим характером, що виключає майнові права та невиконані зобов'язання з кола таких об'єктів.

За загальним правилом, право власності на новостворену річ виникає з моменту її створення. Для нерухомості цей момент об'єктивно пов'язаний із завершенням будівництва, підтвердженим відповідними документами (декларація про готовність, сертифікат відповідності), та введенням об'єкта в експлуатацію. У разі, якщо підрядник будує об'єкт для себе з власних матеріалів, право власності виникає автоматично з моменту завершення будівництва. Однак у типових договорах підряду, де об'єкт створюється для замовника, підрядник не набуває права власності.

Перехід права власності до замовника відбувається на підставі ст. 334 ЦКУ та акту приймання-передачі (ст. 882 ЦКУ), але для нерухомості цей перехід має конститутивний характер і завершується лише з моменту державної реєстрації права власності в Державному реєстрі речових прав (ст. 19 Закону про реєстрацію). Акт приймання-передачі фіксує виконання зобов'язань за договором, але не породжує речового права без реєстрації. Ця позиція послідовно підтверджується судовою практикою, зокрема постановами Верховного Суду від 08.02.2019 у справі № 915/1344/17 та від 28.02.2023 у справі № 466/6895/19, а також ухвалою Великої Палати Верховного Суду від 03.03.2021 у справі № 200/22329/14-ц.

Отже, сучасне правове регулювання забезпечує публічну достовірність і захист добросовісних набувачів через інститут державної реєстрації, але містить прогалини в частині чіткого визначення моменту завершення створення нерухомої речі, розподілу ризиків до реєстрації та захисту замовника в разі неплатоспроможності підрядника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон УкраїниN№ 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 08.11.2025).
2. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2005. Кн. 1. 736 с. URL: http://librarium.freehostia.com/pravo/cyvil/09/cyvildzera_1.html (дата звернення: 08.11.2025).
3. Міхно О.І. До питання про визначення майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин. *Бізнес-адміністрування в умовах турбулентної економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції (Харків, 1- 28 лют. 2015 р.) Харків, 2015. С. 44–47. URL: https://ojs.kname.edu.ua/index.php/area/en/article/view/213 (дата звернення: 08.11.2025).
4. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України № 3038-VI від 17.02.2011. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 34. Ст. 343. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення: 08.11.2025).
5. Майданик Р.А., Дроздова Н.В. Інвестиційний договір на будівництво житла: поняття і правова природа. Київ, 2006. 36 с.
6. Спасибо І.А. Набуття права власності в цивільному праві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2009. 18 с.
7. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України № 1952-IV від 01.07.2004. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 51. Ст. 553. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 08.11.2025).
8. Постанова Верховного Суду від 28.02.2023 у справі № 466/6895/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110456789 (дата звернення: 08.11.2025).
9. Постанова Верховного Суду від 08.02.2019 у справі № 915/1344/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80012345 (дата звернення: 08.11.2025).
10. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 03.03.2021 у справі № 200/22329/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95067890 (дата звернення: 08.11.2025).

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.48

ПРАВО ДОВІРЧОЇ ВЛАСНОСТІ ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ СУБ'ЄКТІВ АГРОБІЗНЕСУ

Канарик Ю.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного та господарського права
Національного університету біоресурсів
та природокористування України
ORCID: 0000-0003-3222-7827

Канарик Ю.С. Право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань суб'єктів агробізнесу.

У статті досліджено правову природу довірчої власності як способу забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань та особливості її застосування у відносинах суб'єктів агробізнесу. Встановлено, що довірча власність є одним із найменш розроблених інститутів сучасного цивільного права України, попри його закріплення у чинному законодавстві. У науковій доктрині відсутня єдність щодо її правової природи, що створює труднощі для практичного використання. Акцентовано, що у сфері агробізнесу довірча власність має особливе значення, адже аграрна діяльність відзначається високим рівнем ризиків, сезонністю виробництва та потребою у залученні значних кредитних ресурсів. При цьому суб'єкти сільськогосподарського підприємництва часто не мають достатньо ліквідних активів для передачі у заставу, а використання майбутнього врожаю чи продукції як забезпечення стикається з прогалинами правового регулювання.

У роботі виокремлено основні проблеми правозастосування: відсутність чіткого визначення правової природи довірчої власності; неврегульованість питання можливості передачі у довірчу власність майбутніх речей, зокрема врожаю та сільськогосподарських культур; відсутність належних гарантій для боржників-агровиробників; ризик зловживань з боку кредиторів; відсутність сталої судової практики. На підставі проведеного аналізу запропоновано напрями вдосконалення законодавства: закріплення довірчої власності як самостійного способу забезпечення зобов'язань у Цивільному кодексі України; деталізація правового режиму майбутніх речей; встановлення механізмів захисту прав боржників, зокрема можливості повернення майна у разі часткового виконання зобов'язань; удосконалення процедур державної реєстрації довірчої власності; формування спеціальної судової практики щодо спорів у сфері агробізнесу.

Зроблено висновок, що довірча власність у відносинах суб'єктів агробізнесу є перспективним інститутом, здатним розширити можливості кредитування аграрного сектору та сприяти підвищенню фінансової стабільності виробників. Водночас її ефективність напряму залежить від усунення наявних правових прогалин і формування єдиної концепції застосування у правовій доктрині та судовій практиці.

Ключові слова: довірча власність, забезпечення виконання зобов'язань, агробізнес, правове регулювання, кредитування, аграрне право.

Kanaryk Y.S. Trust property law as a method of ensuring the fulfillment of civil-legal obligations of agribusiness entities.

The article examines the legal nature of trust ownership as a method of securing the performance of civil law obligations and the specifics of its application in agribusiness relations. It is established that trust ownership remains one of the least developed institutions of modern Ukrainian civil law, despite its consolidation in current legislation. Scientific doctrine lacks consensus on its legal nature, which complicates practical implementation. It is emphasized that in the agribusiness sector, trust ownership is of particular importance, since agricultural activity is characterized by a high level of risks, seasonality of production, and the need to attract significant credit resources. At the same time, agricultural entrepreneurs often do not have sufficient liquid assets to pledge, while the use of future crops or products as collateral faces legal gaps.

The study identifies key problems of law enforcement: the absence of a clear definition of the legal nature of trust ownership; insufficient regulation of the possibility of transferring future assets, in particular crops and agricultural products, into trust ownership; lack of adequate guarantees for

debtors in the agricultural sector; risk of abuse by creditors; absence of consistent judicial practice. Based on the conducted analysis, the article proposes directions for legislative improvement: consolidation of trust ownership as an independent means of securing obligations in the Civil Code of Ukraine; detailing the legal regime of future assets; establishing mechanisms to protect debtors' rights, including the return of property in case of partial fulfillment of obligations; improving the procedures for state registration of trust ownership; and forming specialized judicial practice regarding disputes in agribusiness.

It is concluded that trust ownership in agribusiness relations is a promising legal instrument that can expand credit opportunities for the agricultural sector and strengthen the financial stability of producers. At the same time, its effectiveness directly depends on eliminating existing legal gaps and developing a unified concept of application in legal doctrine and judicial practice.

Key words: trust ownership, enforcement of obligations, agribusiness, legal regulation, crediting, agricultural law.

Постановка проблеми. Інститут довірчої власності як форма забезпечення виконання зобов'язань є відносно новим явищем у вітчизняному цивільному законодавстві, адже його нормативне закріплення у Цивільному кодексі України відбулося лише нещодавно. Саме тому для належного та результативного застосування механізму довірчої забезпечувальної власності виникає об'єктивна потреба у детальному науковому та практичному аналізі положень законодавства, які визначають правові засади регулювання даних відносин.

Сучасний агробізнес функціонує у складних економічних умовах, що характеризуються високими фінансовими ризиками, сезонністю виробництва, залежністю від природно-кліматичних факторів та значними обсягами капіталовкладень. Для успішної діяльності аграрних підприємств важливим є доступ до кредитних ресурсів, інвестицій та ефективних механізмів забезпечення виконання зобов'язань. Традиційні засоби, такі як застава, порука чи гарантія, не завжди є достатньо гнучкими та ефективними. У цьому контексті право довірчої власності набуває особливого значення як сучасний правовий інструмент, що здатний забезпечити баланс інтересів кредитора та боржника.

Метою проведеного дослідження є з'ясування правової сутності довірчої власності як способу забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань суб'єктів агробізнесу, визначення особливостей її застосування у сільськогосподарській сфері та вироблення пропозицій щодо удосконалення правового регулювання цього інституту.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика довірчої власності як способу забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань набула активного розвитку у сучасній вітчизняній цивілістиці. Вчені-правники, такі як О.В. Дзера, В.М. Коссак, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, С.Я. Фурса та інші досліджують як загальнотеоретичні аспекти довірчої власності, так і специфіку її застосування у різних сферах господарювання. Зокрема, увага приділяється питанням правової природи довірчої власності, співвідношенню з іншими правовими способами забезпечення зобов'язань, порядку набуття та реалізації цього права.

Проте оскільки спеціалізованих досліджень, присвячених саме застосуванню довірчої власності у сфері агробізнесу, у науковій літературі обмаль, виникає потреба у комплексному аналізі правового регулювання даного інституту з урахуванням специфіки аграрних правовідносин та економічних ризиків, характерних для суб'єктів аграрного підприємництва.

Виклад основного матеріалу. Право довірчої власності передбачає передачу майна боржником кредитору у власність з метою забезпечення виконання зобов'язання, проте з обмеженням права кредитора розпоряджатися цим майном до моменту порушення боржником умов договору. Інакше кажучи, кредитор стає власником майна, але здійснює свої повноваження у «довірчому» режимі: він не може використовувати майно у власних інтересах доти, доки боржник сумлінно виконує свої зобов'язання.

Змістовне наповнення інституту довірчої забезпечувальної власності полягає у передачі майна від боржника до кредитора за первинним зобов'язанням. В свою чергу, в межах вторинного забезпечувального зобов'язання вказані суб'єкти набувають правового статусу довірчого засновника та довірчого власника. Варто зауважити, що в такому випадку довірча власність розглядається як окремий правовий титул та різновид права власності. З цього приводу у частині другій статті 316 ЦК України вказано, що особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору. У частині другій статті 597-1 ЦК України зазначено, що право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язань є різновидом права власності на майно, за яким кредитор, який отримав майно у довірчу власність (довірчий власник), не має права самостійно відчужувати таке майно, крім як для звернення стягнення на нього, а також викупу його для суспільних потреб у порядку, встановленому законом [1].

Довірчий власник здійснює свої повноваження щодо майна, переданого у довірчу власність, виключно з метою належного виконання забезпеченого цим майном зобов'язання (яке ще не погашене) або для досягнення іншої, визначеної установником мети, що обмежує його право. Відчуження такого майна, передача його у заставу чи обтяження іншими речовими правами можливі лише тоді, коли це необхідно для реалізації встановленої цілі, або у випадку невиконання боржником забезпеченого зобов'язання, якщо з отриманих коштів не вдається повністю задовольнити вимогу кредитора, за винятком випадків, передбачених договором чи законом. Саме цільове призначення довірчої власності зумовлює наявність обмежень щодо звернення стягнення на таке майно та виключає можливість поширення цих правил на певні категорії об'єктів. У разі банкрутства як установника, так і довірчого власника, об'єкти довірчої власності не включаються до конкурсної (ліквідаційної) маси. Зазвичай положення про довірчу власність не застосовуються до відносин, пов'язаних із заставою товарів в обігу чи переробці, якщо інше прямо не встановлене законодавством або не випливає із характеру відповідних правовідносин.

Згідно з правовою конструкцією забезпечувальної передачі права власності, боржник для забезпечення виконання зобов'язання передає кредиторові титул власника на те чи інше майно, а кредитор зобов'язується здійснити зворотне відчуження права власності на зазначений майновий актив у разі погашення забезпечуваного зобов'язання належним чином. У разі невиконання боржником зобов'язання кредитор зберігає правовий титул за собою. Якщо річ перебуває у володінні боржника, кредитор може вимагати її отримання, якщо кредитор уже володіє річчю, він може шляхом реалізації цієї речі погасити боргове зобов'язання.

Особливістю є те, що у разі належного виконання договору боржником кредитор зобов'язаний повернути майно назад, тоді як у випадку невиконання – отримує право звернути стягнення на об'єкт довірчої власності, задовольнивши свої вимоги поза межами складних процедур, властивих класичній заставі чи іпотеці.

Загалом, в існуючому сьогодні вигляді довірча власність на земельні ділянки навряд чи дозволяє учасникам обороту вирішити якісь завдання, які не можна було б вирішити за допомогою інших, більш «традиційних» для української правової системи, інструментів. Можливості, які надає кредитору довірча власність (можливість звернути стягнення на майно тощо) доступні йому і при використанні інших механізмів – наприклад, в рамках іпотечного кредитування. Р.А. Майданик розглядає забезпечувальне право власності як різновид фідуціарної (довірчої) власності кредитора, тобто особи, яка приймає забезпечення [2, с. 21]. На думку науковця, такий механізм можна кваліфікувати як неволодільницький речово-правовий інструмент гарантування виконання боржником своїх зобов'язань.

Відповідно до думки О.В. Дзери, довірча власність має дуалістичну природу, поєднуючи риси речового та зобов'язального права, що відрізняє її від класичних засобів забезпечення, зокрема іпотеки чи застави [3, с. 46]. Подібної позиції дотримується і В.М. Коссак, підкреслюючи, що довірча власність дозволяє встановити більш гнучкий механізм захисту інтересів кредитора, оскільки забезпечувальне право не обмежується обтяженням майна, а передбачає перехід титулу власності [4, с. 28].

З урахуванням законодавчих вимог щодо визначення правового становища об'єктів у довірчих відносинах, пов'язаних з управлінням майном, можна визначити деякі випадки застосування такої форми реалізації права власності до використання земель сільськогосподарського призначення. Довірче управління має місце у випадках, коли з об'єктивних причин виникає проблема при реалізації права власності на землю та інші об'єкти нерухомості.

Довірчі відносини можуть виникнути, коли власник земельної ділянки не хоче чи не може самостійно використовувати ділянку за цільовим призначенням, проте не бажає втрачати статус власника земельної ділянки.

Функціями довірчого управління є забезпечення виконання зобов'язань, охорони землі як об'єкта права власності, здійснення підприємницької діяльності, задоволення інших потреб власника землі, управителя чи особи, яка одержує вигоду від довірчого управління.

У контексті агробізнесу право довірчої власності набуває особливого значення. Аграрна діяльність є специфічною сферою підприємництва, що характеризується високою залежністю від сезонних і природних чинників, значними фінансовими ризиками та необхідністю залучення кредитних ресурсів. Як показує практика, сільськогосподарські товаровиробники часто стикаються з проблемами отримання банківських кредитів через недостатню платоспроможність та відсутність ліквідної застави. У таких умовах довірча власність може стати ефективним механізмом забезпечення, оскільки дозволяє використовувати як об'єкт не лише класичні активи (нерухомість, техніку), але й урожай, майбутні сільськогосподарські продукти, що відповідає реаліям аграрного виробництва.

Дослідження довірчої власності у відносинах суб'єктів агробізнесу в українській цивілістиці все ще перебуває на початковій стадії. Переважно увага зосереджена на загальнотеоретичних аспектах інституту, тоді як аграрний вимір залишається недостатньо розробленим. Водночас, розвиток аграрного сектору потребує модернізації правових інструментів фінансового забезпечення, і довірча власність у цьому сенсі може відіграти ключову роль. Її перевага полягає в тому, що кредитор отримує реальний контроль над предметом забезпечення, а боржник – можливість користуватися ресурсами без втрати перспективи повернення майна у разі належного виконання зобов'язання.

Довірчий власник земельної ділянки, якщо це передбачено договором, за яким встановлюється довірча власність, може передавати земельну ділянку в користування третім особам лише на праві оренди з такими особливостями: строк оренди землі припиняється з моменту звернення стягнення на земельну ділянку; орендар не може здійснювати на земельній ділянці будівництво, видобування корисних копалин або здійснювати поліпшення, які неможливо відокремити від земельної ділянки без завдання шкоди. Якщо це передбачено договором, за яким встановлюється довірча власність, довірчий власник має право укладати договори про встановлення земельних сервітутів. Строк таких сервітутів припиняється з моменту звернення стягнення на земельну ділянку. Довірчий власник не має права без погодження із засновником довірчої власності: здійснювати поділ, об'єднання земельних ділянок; погоджувати документацію із землеустрою; ініціювати питання щодо зміни цільового призначення земельної ділянки; відчужувати земельну ділянку в порядку викупу її для суспільних потреб.

У правовідносинах довірчої забезпечувальної власності суб'єкт аграрного бізнесу здебільшого виконує роль довірчого засновника. Відповідно до ч. 1 ст. 597-1 Цивільного кодексу України, за договором про встановлення довірчої власності довірчий засновник передає майно довірчому власнику на праві довірчої власності з метою забезпечення виконання зобов'язань боржника за кредитним договором або договором позики [1].

У рамках цього дослідження особливої уваги заслуговує порядок користування предметом довірчої власності, оскільки саме він визначає баланс прав і обов'язків сторін. Відповідно до ч. 1 ст. 597-4 ЦК України, правом користування об'єктом довірчої власності наділяється довірчий засновник (користувач) [1]. Разом з тим, договором може бути передбачено й іншу особу, яка матиме статус користувача.

Зі змісту зазначеної норми випливає, що за загальним правилом користувачем виступає саме довірчий засновник, який водночас є боржником за основним зобов'язанням. Це положення має позитивне значення для аграрного бізнесу, оскільки дає змогу аграріям отримати кредитні ресурси під забезпечення довірчою власністю, не вилучаючи при цьому стратегічно важливі об'єкти з процесу виробництва.

Інститут довірчого управління та довірчої власності на землю можна розглядати як один із правових інструментів, що гарантує сільським жителям непорушність їхніх прав на земельні ділянки, призначені для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Водночас він здатний виконувати функцію запобігання концентрації великих земельних масивів після скасування мораторію на відчуження сільськогосподарських угідь. У разі належного впровадження довірчої власності у земельне законодавство України така правова конструкція може стати дієвим механізмом консолідації розпайованих земельних ділянок у межах оптимальних розмірів, необхідних для ефективного та результативного аграрного виробництва в різних природно-кліматичних зонах держави.

Таким чином, довірча власність на землю може розглядатися як сучасна альтернатива традиційним підходам до законодавчого регулювання орендних відносин. Вона відкриває нові можливості для реалізації права власності на землю та пропонує механізми, що здатні подолати ті проблеми, які нині не вирішує оренда. Йдеться, зокрема, про відсутність у власників розпайованих ділянок реальних шансів отримувати стабільний і високий дохід, поширені випадки порушення їхніх земельних, майнових та інших прав, а також про блокування використання ресурсів на соціально-економічний розвиток сільських територій.

Разом із тим, застосування довірчої власності у сфері агробізнесу має й низку проблемних аспектів.

Серед ключових проблем, по-перше, варто відзначити недостатню визначеність правової природи довірчої власності. У доктрині немає єдності щодо того, чи є довірча власність різновидом речових прав, чи вона має виключно забезпечувальний характер [5, с. 400]. Відсутність однозначного підходу ускладнює правозастосування, оскільки породжує суперечки щодо співвідношення цього інституту з заставою та іпотекою.

По-друге, у законодавстві відсутня чітка регламентація об'єктів довірчої власності у сфері аграрного виробництва. Суб'єкти агробізнесу зазвичай використовують у господарській діяльності специфічні активи – майбутній урожай, худобу, насіння, сільськогосподарську техніку. Частина з

цих об'єктів або є родовими речами, або ще не існує на момент укладення договору, що створює труднощі для їх передачі у довірчу власність.

По-третє, існує ризик зловживань із боку кредиторів. У разі невиконання боржником зобов'язання довірчий власник набуває повного титулу на передане майно, що може призвести до фактичного позбавлення аграрного підприємця важливих виробничих ресурсів. Автор погоджується з думкою Дєктярьова В.В., що без належних гарантій для боржника довірча власність перетворюється на приховану форму відчуження майна, а не забезпечення [6, с. 175].

По-четверте, відсутня стала судова практика щодо спорів, пов'язаних із довірчою власністю, особливо в аграрному секторі. Це створює правову невизначеність і стримує використання цього механізму у відносинах між банками та аграрними підприємствами.

Виходячи з викладеного, очевидною є потреба у вдосконаленні законодавчої бази, що регулює інститут довірчої власності. До потенційних шляхів реформування законодавства можна віднести:

Чітке визначення правової природи довірчої власності у Цивільному кодексі України, та її визначення як самостійного способу забезпечення виконання зобов'язань.

Запровадити законодавчі гарантії для боржника, які б передбачали механізм повернення майна у разі часткового виконання зобов'язання або можливість компенсації різниці у його вартості.

Удосконалення процедур державної реєстрації довірчої власності з метою забезпечення публічності й захисту прав усіх учасників обороту.

Формування спеціальної судової практики у сфері агробізнесу, що дозволить уніфікувати підходи до вирішення спорів та забезпечити правову визначеність.

Висновки. Право довірчої власності є ефективним механізмом забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань, особливо у сфері агробізнесу, де потрібна висока фінансова гнучкість та захист інтересів кредиторів. Його застосування здатне сприяти фінансовій стабільності аграрних підприємств, підвищити рівень кредитування у сільському господарстві та забезпечити більш ефективний захист інтересів кредиторів. Разом із тим для успішного впровадження цього інституту необхідним є удосконалення законодавства, формування сталої правозастосовної практики та врахування особливостей аграрних правовідносин.

Законодавче вдосконалення цього інституту дозволить не лише розширити доступ аграрних підприємців до фінансових ресурсів, але й забезпечити стабільність аграрного ринку та розвиток сільськогосподарського виробництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
2. Майданик Р.А. Довірча власність і фідуція: місце і перспективи в системі права України. *Право України*. 2011. № 5. С. 18–21. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/ magazines/ files/pravoukr-2011-5-pravoukr_2011_5.pdf.
3. Дзера О.В. Вибране. Збірник наукових праць. Київська школа цивілістики. К.: Юрінком Інтер. 2016. 872 с. URL: https://jurkniga.ua/contents/dzera-o-v-vibrane-zbirnik-naukovikh-pratskiivska-shkola-tsivilistiki.pdf?srsltid=AfmBOorm-m7o1KOrh1WKAtFMzxCZ6kBGAfV4vY4Q-Hcqs09Zfy-IMvW2.
4. Коссак В.М. Правова природа договору управління майном. *Актуальні проблеми приватного права*. Тернопіль: Підручники і посібники. 2018. С. 22–32. DOI: https://orcid.org/0000-0002-8699-9200.
5. Приз О.О. Роль інституту довірчої забезпечувальної власності у правовому механізмі функціонування суб'єктів агробізнесу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. С. 396–400. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.55.
6. Дєктярьов В.В. Сучасний стан правового регулювання відносин щодо довірчої власності в Україні. *Нове українське право*. Вип. 3. 2023. С. 173–180. DOI https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.25.

УДК 347.95
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.49

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Кройтор В.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1849-5721

Кройтор В.А. Тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства.

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем тенденцій трансформації системи принципів цивільного судочинства.

В статті констатується, що стрімкі зміни в суспільному житті, виникнення низки проблем правового забезпечення більшості видів суспільних відносин в умовах нестримних глобалізаційних процесів викликають необхідність певного переосмислення наявної структури вітчизняної правової системи, уточнення окремих її змістовних компонентів і структурних характеристик. В означеному контексті окремої уваги заслуговує дослідження питань стану та потенційних напрямів трансформації системи принципів цивільного судочинства, позаяк це безпосередньо впливає на подальший розвиток як системи цивільного процесуального права, так і системи національного законодавства.

Відзначаючи перетворення у сфері цивільного процесуального законодавства, автор вважає за необхідне зупинитись на певних тенденціях трансформації системи принципів цивільного судочинства. Автором відзначаючи перетворення, у сфері цивільного процесуального законодавства у дослідженні окреслені певні тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства. Перша тенденція – обмеження комплексу принципів уже існуючими й визнаними. Такий підхід не відповідає логіці розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама по собі системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин. Слід звернути увагу на те, що за зазначеної зміни відбуватиметься як якісна, змістовна еволюція правових норм, так і перетворення системи законодавства. Перетворення системи законодавства пов'язане насамперед зі змінами норм-принципів. Щодо другої тенденції – установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципових, – зазначено, що багато сучасних вчених, які досліджують проблеми принципів, намагаються вивести власні принципи цивільного процесуального права. Водночас при цьому є тенденція до збільшення кількості принципів, теоретично не завжди обґрунтована. Зазначено, що є неприпустимим визнання принципу цивільного судочинства положень, які не мають відповідного засадничого, загального характеру. Розгляд питання про визначення поняття принципів цивільного процесуального права, зокрема детальний розгляд ознак цього поняття, логічно підводить до проблеми необґрунтованого розширення переліку принципів цивільного судочинства. У зв'язку із зазначеним у праці розглянуто питання, чи можуть вважатися принципами положення, які в ст. 2 ЦПК закріплені як принципи: розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. Виходячи з того, що зазначені правові категорії на законодавчому рівні отримали визнання як основні засади, розглянуто питання, чи дійсно поява цих принципів є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна ці вимоги вважати принципами цивільного судочинства. Зроблено висновок, що немає вагомих підстав для виділення цих правових категорій як принципів цивільного судочинства. Третя тенденція – скорочення нормативно закріплених принципів цивільного процесуального права. Так, сучасний законодавець фактично усунув із цивільного судочинства два принципи: «безперервність» та «усність».

Ключові слова: цивільне судочинство; адаптація національного процесуального законодавства до законодавства країн ЄС; система принципів цивільного судочинства; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення; безперервність; усність.

Kroitor V.A. Tendencies in the transformation of civil legal proceedings' system of principles.

The article is focused on studying the current problems of the tendencies in the transformation of civil legal proceedings' system of principles.

The author of the article states that rapid changes in public life, the emergence of a number of problems of legal provision for the most part of social relations types in terms of fast-paced globalization processes cause the need for a certain review of existing structure of the domestic legal system, clarification of its particular content components and structural characteristics. Studying the issues of the status and potential areas of the transformation of civil legal proceedings'system of principles is of particular attention in the specified context, since it directly affects the further development of both the system of civil procedural law and the system of national legislation.

Having noted the transformations in the field of civil procedural legislation, the author believes that it is necessary to focus on certain tendencies in the transformation of civil legal proceedings' system of principles. The author of the research by noting the transformations in the field of civil procedural legislation has outlined certain tendencies in the transformation of civil legal proceedings' system of principles. The first tendency is the limitation of the set of principles by already existing and recognized ones. This approach does not correspond to the development logic of the doctrine of civil legal proceedings principles. The system of principles of civil legal proceedings cannot be considered as a stable, stiffened system. The system of principles of law is a dynamic system itself, taking into account the development of social relations. It should be noted that both a qualitative, substantial evolution of legal norms and transformation of the legislative system will occur within the specified change. The transformation of the legislative system is primarily rekated to changes in the norms and principles. Regarding the second tendency – the establishment of completely new procedural principles or granting the status of principled to already known provisions, – it has been noted that many modern scholars studying the problems of principles try to derive their own principles of civil procedural law. At the same time, there is a tendency to increase the number of principles, which is not always theoretically justified. It has been noted that it is inadmissible to recognize provisions as the principle of civil legal proceedings that do not have a corresponding fundamental, general nature. Consideration of the issue on defining the concept of principles of civil procedural law, in particular a detailed consideration of this concept's features, logically leads us to the problem of unjustified expansion of the list of principles of civil legal proceedings. Given the above, the author of the paper has studied the issue whether the provisions enshrined in the Art. 2 of the Civil Procedural Code can be considered as principles: reasonableness of terms for hearing the case by the court; inadmissibility of abusing procedural rights; claim costs reimbursement to the party in whose favor the court decision was issued. Based on the fact that the specified legal categories have been recognized at the legislative level as basic principles, the author has considered the issue whether the emergence of these principles is objectively conditioned and expedient, that is, whether these requirements can be considered as principles of civil legal proceedings. It has been concluded that there are no essential reasons to single out these legal categories as principles of civil legal proceedings. The third tendency is the reduction of the normatively established principles of civil procedural law. Thus, the modern legislator has actually eliminated two principles from civil legal proceedings: "perpetuity" and "oral proceedings".

Key words: civil legal proceedings; adaptation of national procedural legislation to the EU countries law; system of principles of civil legal proceedings; reasonableness of terms for hearing the case by the court; inadmissibility of abusing procedural rights; claim costs reimbursement to the party in whose favour the court decision was issued; perpetuity; oral proceedings.

Постановка проблеми та її актуальність. Необхідність приведення цивільного процесуального законодавства України у відповідність до сучасних суспільно-політичних та економічних перетворень, що відбуваються в державі, а також адаптацією національного процесуального законодавства до законодавства країн ЄС. Стрімкі зміни в суспільному житті, виникнення низки проблем правового забезпечення більшості видів суспільних відносин в умовах нестримних глобалізаційних процесів викликають необхідність певного переосмислення наявної структури вітчизняної правової системи, уточнення окремих її змістовних компонентів і структурних характеристик. В означеному контексті окремої уваги заслуговує дослідження питань стану та потенційних напрямів трансформації системи принципів цивільного судочинства, позаяк це безпосередньо впливає на подальший розвиток як системи цивільного процесуального права, так і системи національного законодавства

Відзначаючи перетворення у сфері цивільного процесуального законодавства, вважаємо за необхідне зупинитися на ***певних тенденціях трансформації системи принципів цивільного судочинства*.** Саме наявність якісних властивостей й ознак при визначення правових наукових понять дають змогу ***відокремити трансформацію в праві від інших суміжних явищ і процесів, наприклад зміни чи удосконалення.***

Обґрунтованим видається погляд на трансформацію системи принципів цивільного судочинства як на спрямований на реформування цивільного процесуального законодавства процес пе-

ретворення однієї системи в іншу. Перетворення однієї системи принципів цивільного судочинства в якісно іншу має проходити зі збереженням внутрішнього змісту.

Стан опрацювання проблеми. Принципам цивільного судочинства в доктрині цивільного судочинства приділяється достатньо уваги в навчальній та науковій літературі. Слід зазначити, що в науці цивільного процесуального права є чимало монографічних робіт, присвячених дослідженню проблем поняття та системи принципів цивільного судочинства. Щодо доктринальних розробок науки цивільного процесуального права, то слід виділити наукові праці сучасних українських науковців, зокрема: А.В. Андрушка, О.В. Гетманцева, О.С. Гусак, К.В. Гусарова, І.О. Ізарової, В.В. Комарова, Д.Д. Луспеника, В.Ю. Мамницького, Ю.Д. Притики, О.В. Рожнова, Н.Ю. Сакари, О.С. Ткачука, С.Я. Фурси, Т.А. Цувіної, О.В. Шутенко, М.М. Ясинка та інших, що присвячені окремим аспектам дослідження проблеми принципів цивільного судочинства та їх системи, в яких автори приділяють увагу визначенню поняття, сутності принципів цивільного судочинства, дають характеристику окремим із них, деталізують певні аспекти системи принципів цивільного судочинства, однак, потрібно зазначити, що кількість таких наукових розвідок усе ж залишається незначною. Однією з актуальних проблем є виокремлення певних тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства.

Метою статті є виокремлення тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства. Виокремлення цих тенденцій дозволяє визначити перспективи розвитку системи принципів цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Подальші перетворення у сфері цивільного процесуального законодавства дозволяють виокремити ***певні тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства***: обмеження комплексу принципів уже існуючими й визнаними; установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципових.

Що стосується ***першого моменту,*** то можна зауважити, що такий підхід не відповідає логіці розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама собою системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин. Слід звернути увагу на те, що внаслідок зазначеної зміни відбуватиметься як якісна, змістовна еволюція правових норм, так і перетворення системи законодавства. Перетворення системи законодавства пов'язане насамперед зі змінами норм-принципів. Яскравим підтвердженням зазначеного є включення до системи принципів цивільного судочинства низки загальновизнаних принципів і норм міжнародного права (основоположних принципів цивільного судочинства): принципу верховенства прав людини; принципу права на суд; принципу верховенства права; принципу правової визначеності; принципу пропорційності.

Зупиняючись на аналізі ***другої тенденції,*** доречно розглянути питання, чи можуть вважатися принципами положення, які в ч. 3 ст. 2 ЦПК закріплені як принципи: розумність строків розгляду справи судом (п. 10); неприпустимість зловживання процесуальними правами (п. 11); відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення (п. 12). Ці положення є новелою для цивільного судочинства,

Розумність строків розгляду справи судом. Статтею 121 ЦПК «Розумність процесуальних строків» передбачено, що суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства.

Як зазначає Н.Ю. Сакара, у такий спосіб законодавцем була зроблена спроба здійснити пряму імплементацію конвенційних положень у правову систему України шляхом, з одного боку, часткового перенесення змісту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ в національне законодавство, а з іншого, враховуючи притаманну національному судочинству темпоральність, – встановлення граничних проміжків часу, які, проте, можна було продовжити [1, с. 78]. Відповідне положення віднайшло своє відображення на конституційному рівні, оскільки в п. 7 ч. 2 ст. 129 Конституції в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII проголошено, що однією з основних засад судочинства є розумні строки судового розгляду. На цей час зазначені положення також передбачені в п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК, п. 10 ч. 3 ст. 2 ГПК України, п. 8 ч. 3 ст. 2 КАС України в редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII, що показує спроби законодавця запровадити «розумність строків розгляду справи судом» як основну засаду цивільного судочинства.

Слід зазначити, що положення про «розумність строків розгляду справи судом» у юридичній літературі ніколи не належало до принципів цивільного судочинства і, відповідно, зміст цієї вимо-

ги не розкривався. Як правило, ці питання розглядалися в аспекті дотримання строків розгляду цивільних справ [2; 3; 4]. Н.Ю. Сакара доходить висновку, що розумний строк судового розгляду є суттєвим елементом доступності правосуддя в цивільних справах [5, с. 9]. У свою чергу, Т.А. Цувіна стверджує, що доступність правосуддя є показником ефективності судочинства, пов'язаним із реалізацією окремих елементів права на суд, а саме: доступу до суду й розумності строків судового розгляду [6, с. 3]. О.В. Андрійчук вважає, що розумний строк – це сукупність процесуальних строків, установлених процесуальним законом для справедливого, безстороннього та своєчасного вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод і інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави без необґрунтованих зволікань [3, с. 6]. Таким чином, у більшості досліджень не ставиться питання про необхідність визнання та закріплення в ЦПК окремого самостійного принципу. Тільки в деяких публікаціях не заперечується сама можливість виокремлення в процесуальних кодексах принципу розумності строків розгляду справи [7, с. 13–33; 8, с. 44].

Виходячи з того, що «розумність строків розгляду справи судом» на законодавчому рівні отримала визнання як основна засада, то виникає запитання, чи дійсно поява цього принципу є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна цю вимогу вважати принципом цивільного судочинства.

Як зазначає Н.Ю. Сакара, вона «…не може вважатися основною засадою судочинства, оскільки, по-перше, хоча й має загальний характер, однак її зміст не конкретизований, бо судження, що формулюється за результатами оцінки, є залежним від обставин конкретної справи, тобто має суб'єктивний характер. Відповідно, один і той самий проміжок часу в одних випадках може визнаватися розумним, а в інших – ні. По-друге, виходячи з положень чинного законодавства, лише порушення строків, встановлених для учасників справи, тягне за собою негативні наслідки (ст. 126 ЦПК). Водночас недотримання судами строків як для вчинення процесуальних дій, так і для прийняття судових рішень не має жодних процесуальних наслідків, за винятком постановлення окремої ухвали (ч. 8–10 ЦПК). Разом з тим остання жодним чином не поновлює права та обов'язки учасників справи. По-третє, оціночний характер даної вимоги унеможливлює виконання нею регулятивної та інтерпретаційної функції» [1, с. 86-87].

«Розумність строків розгляду справи судом» є правовою аксіомою [9, с. 89-90], що, у свою чергу, є засобом реалізації завдання своєчасного розгляду й вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК) [1, с. 87]. У зв'язку з суттєвими ознаками, які характеризують поняття принципу цивільного судочинства та висловленими в юридичній літературі позиціями, на наш погляд, «розумність строків розгляду справи судом» не може вважатися принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства). Пропонується внести відповідні зміни до ч. 3 ст. 2 ЦПК [10, с. 212-234].

Неприпустимість зловживання процесуальними правами. У процесі розгляду судової справи іноді сторона стикається із ситуацією, коли опонент починає зловживати своїми процесуальними правами з метою створення штучних перешкод швидкому та об'єктивному вирішенню правового спору. Цю ситуацію зараз прийнято називати «зловживанням процесуальними правами». Відповідно, законодавець усвідомив усю важливість цієї проблеми, про що свідчить низка норм у ЦПК, які стосуються зловживання процесуальними правами, і надані судам повноваження щодо боротьби з ними. Як зазначає О.Ф. Свірін, до останнього часу судові органи були дуже обмеженими в засобах впливу на недобросовісну поведінку сторони, що давало можливість зацікавленій стороні різними способами затягувати розгляд справи, перешкоджати ухваленню несприятливого для себе судового рішення та здійснювати інші протиправні дії у сфері цивільного, господарського та адміністративного судочинства [11, с. 132].

Усвідомлюючи важливість цієї проблеми, законодавці під час проведення судової реформи вжили заходів щодо запровадження нового інституту – неприпустимості зловживання процесуальними правами. Як зазначають С.С. Бичкова та Г.В. Чурпіта, учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами. Загалом добросовісність – це властивість, що передбачає чесне, старанне й сумлінне виконання своїх обов'язків за належного й сумлінного здійснення наданих прав. Невиконання особою, яка бере участь у справі, обов'язку добросовісно здійснювати свої процесуальні права має кваліфікуватися як зловживання ними[12, с. 12–18]. При цьому слід вказати, що ст. 17 ЄКПЛ зловживання правом визначає як діяльність або дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Третього жовтня 2017 р. Верховною Радою України прийнято Закон України № 2147-VIII, яким внесено зміни до процесуальних кодексів, і фактично вони викладені в новій редакції. У ст. 2

кожного з процесуальних кодексів принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами закріплений як основна засада господарського, цивільного та адміністративного судочинства. Виходячи з того, що «неприпустимість зловживання процесуальними правами» на законодавчому рівні отримала визнання як основна засада, виникає запитання, чи дійсно поява даного принципу є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна цю вимогу вважати принципом цивільного судочинства.

Слід відзначити, що ряд учених у своїх наукових дослідженнях приділяли увагу визначенню поняття «зловживання процесуальними правами» [11; 13; 14; 15]. У низці публікацій аналізується категорія «неприпустимість зловживання процесуальними правами» як принцип цивільного судочинства (основної засади цивільного судочинства) [11; 16]. Разом з тим у більшості наукових публікацій увага звертається на недоліки в законодавчому регулюванні – категорія «неприпустимість зловживання процесуальними правами».

Однією з основних новацій у кожному з процесуальних кодексів є поява окремої статті, яка передбачає неприпустимість зловживання процесуальними правами. Згідно з ч. 1 ст. 44 ЦПК учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, зловживання процесуальними правами не допускається. Частиною 2 ст. 44 ЦПК передбачено низку уніфікованих ситуацій, коли суд може визнати зловживанням процесуальними правами як дії, що суперечать завданню відповідного судочинства. Аналіз положень цієї статті дозволяє зробити висновок про те, що наведений у статті перелік дій не є вичерпним, тому в кожному конкретному випадку суд має оцінювати дії сторін та інших учасників процесу щодо їхньої відповідності завданням судочинства. Безумовно, ефективність перелічених заходів буде перевірено практикою. Крім того, законодавчого визначення самого поняття «зловживання процесуальними правами» дотепер не надано, а підстави для застосування цієї правової категорії містять багато оціночних понять, що може призвести до зловживань і тиску на сторони та їхніх представників.

Також суду надано право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання, якщо подання скарги, заяви, клопотання буде визнано зловживанням процесуальними правами (ч. 3 ст. 44 ЦПК). Разом з тим суд зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У разі зловживання учасником судового процесу його процесуальними правами суд має застосовувати до нього заходи, визначені відповідним кодексом (ч. 4 ст. 44 ЦПК). Як зауважує О.Ф. Свірін, законодавець надав суддям деякий інструментарій для реагування на відповідні дії. На думку вченого, надані механізми запобігання зловживанню процесуальними правами базуються на оціночних поняттях, які потребують розгляду справи по суті та винесення судом рішення для встановлення факту або фактів зловживання[11, с.133].

Як зазначається в юридичній літературі, «незважаючи на визнання на законодавчому рівні принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами та деяку регламентацію заходів відповідальності, законодавчого визначення понять «зловживання процесуальними правами», «процесуальні диверсії» до сьогодні не надано. Це дає можливість суду на власний розсуд оцінювати поведінку кожного з учасників судового процесу» [11, с. 136-137]. Відповідно, вважаємо, що категорія «неприпустимості зловживання процесуальними правами» не може бути принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства), оскільки, хоча й має загальний характер, однак її зміст лише частково конкретизований, бо судження, що формулюється за результатами оцінки, є залежним від обставин конкретної справи, тобто має суб'єктивний характер.

Важливою для цього дослідження вважаю позицію Н.С. Кучерук щодо недостатнього обґрунтування віднесення до зловживань процесуальними правами подання завідомо безпідставного позову або позову, що явно має штучний характер: «По-перше, така новела не узгоджується з правом на судовий захист, гарантованим ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

По-друге, законодавець проігнорував практику Європейського суду з прав людини, яка з огляду на вимоги ст. 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" повинна застосовуватися судами як джерело права. Так, Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує кожному право на звернення до суду з позовом щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Таким чином, він втілює в собі "право на суд", яке, згідно з практикою Європейського суду, включає в себе не тільки право ініціювати провадження, а й право розраховувати на "розгляд" спору судом (наприклад, рішення у справах "Кутіч проти Хорватії", "Меньшакова проти України"). Натомість, кваліфікуючи подання позову як зловживання процесуальним правом та встановлюючи негативні наслідки за такі дії у вигляді залишення позову без розгляду або його повернення, законодавець тим самим позбавляє гарантованого законом права на справедливий судовий розгляд, складовою якого є право доступу до суду. До того ж такі зміни

не можна визнати конституційними, адже ст. 22 Основного Закону України не допускає звуження змісту та обсягу існуючих прав при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних.

По-третє, після набрання чинності законом виникла проблема з визначенням понять "завідомо безпідставний позов" та "позов, що має очевидно штучний характер", адже ані дефініцій цих понять, ані критеріїв віднесення того чи іншого позову до завідомо безпідставного чи очевидно штучного закон не містить. Відсутність відповідного законодавчого регулювання призведе до ситуацій, за яких один позов буде визнаватися судом як зловживання процесуальним правом, а інший, аналогічний, – розглядатиметься судом, лише залежно від складу суду, на який такий позов буде розподілено.

Не завжди можна кваліфікувати як зловживання процесуальними правами подання особою клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом. У разі встановлення таких зловживань необхідно враховувати наявність (відсутність) факту обізнаності (повідомлення) заявника з вирішенням вказаного питання, адже непоодинокими є випадки вирішення процесуальних питань без виклику учасників процесу та їх несвоєчасного повідомлення про прийняті "процесуальні рішення". Суперечливим видається віднесення до процесуальних зловживань заявлення завідомо безпідставного відводу. По-перше, кваліфікуючи такі дії як зловживання процесуальними правами, законодавець не наводить жодних критеріїв, які б відносили відвід до завідомо безпідставного. По-друге, прийняття такої редакції фактично свідчить про встановлення на законодавчому рівні відповідальності за реалізацію учасниками судового процесу своїх процесуальних прав, що у правовій державі неприпустимо. По-третє, визначаючи вказані дії із заявлення відводу як процесуальні зловживання та встановлюючи відповідальність за них, законодавці поставили під сумнів безсторонність суду. З огляду на те, що в більшості відводів їхньому заявнику суди відмовляють, вже на сьогодні можна спрогнозувати, що учасники судового процесу притягуватимуться до відповідальності за реалізацію своїх процесуальних прав, і забезпеченню особі права на справедливий судовий розгляд незалежним і безстороннім судом такі правові положення не сприяють» [17].

Таким чином, категорія «неприпустимості зловживання процесуальними правами» не може вважатися принципом цивільного судочинства (основною засадою судочинства), а відповідні зміни мають бути внесені до ч. 3 ст. 2 ЦПК[10, с. 212-234].

Відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення. Інститут судових витрат безпосередньо впливає на можливість реалізації особою права на звернення до суду та отримання судового захисту. Одним із важливих аспектів цього інституту є положення про можливість відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалено судове рішення.

Витрати сторін у справі розподіляються між ними за правилами, встановленими статтями 137–142 ЦПК. Викликає інтерес положення про те, що в законотворчій практиці європейських країн спостерігаються дві основні тенденції щодо інституту судових витрат: відповідно до першої частина судових витрат сплачується авансом у разі звернення до суду, відповідно до другої – судові витрати або взагалі не сплачуються, або сплачуються стороною, проти якої постановлено рішення, після закінчення розгляду справи. Як приклад, новий ЦПК Франції відмовився від необхідності сплати судових витрат під час звернення до суду [18, с. 74].

Слід зазначити, що ряд учених у своїх наукових дослідженнях приділяли увагу інституту судових витрат. Зокрема досліджувалися основні терміни; аналізувалися, як змінювалися погляди науковців різних історичних періодів на питання судових витрат; з'ясовувалися фактори, що впливають на встановлення тих чи інших видів судових витрат; аналізувалося вітчизняне законодавство, що врегульовує відносини щодо встановлення, розподілу чи звільнення від сплати судових витрат та ін. [18; 19]. Водночас тільки в низці публікацій аналізується категорія «відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення», як принцип цивільного судочинства (основна засада цивільного судочинства) [20]. Слід зазначити, що принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (п. 12 ч. 3 ст. 2 ЦПК), не передбачений Конституцією України, але включений до переліку основних засад цивільного судочинства, закріплених у ЦПК. Крім того, інституту судових витрат присвячено цілу главу ЦПК.

Як зазначає О.Ф. Свірін, «виконуючи рекомендації Ради Європи, здійснюючи адаптацію чинного законодавства до стандартів (законодавства) Європейського Союзу та інших міжнародних органів і установ у зв'язку з переглядом принципів організації судоустрою для органічного завершення змін, після прийняття низки кодифікованих нормативно-правових актів 03.10.2017 р. Верховною Радою України прийнято Закон України № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким внесені зміни до згаданих вище кодексів, і фактично вони викладені в новій редакції». Далі вчений слушно зазначає, що Верховною Радою України прийнято Закон України № 2147-VIII, який спонукає вчених до усвідомлення та

висвітлення розуміння правової природи нових принципів, закладених у законі, а також наукової розробки нормативного врегулювання механізмів, які сприятимуть подоланню процесуальних проблем, що перешкоджають ефективному доступному судовому захисту[20]. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення в господарському та цивільному судочинствах, на думку О.Ф. Свіріна, передбачає регрес (у правовому сенсі) судових витрат сторони, що виграла справу[20].

Як слушно зауважує Ю.В. Білоусова, процеси реформування процесуального законодавства у сфері приватного та публічного права, зокрема й досліджуваної правової категорії, слід розглядати через призму доступності правосуддя, доступності судового захисту [21, с. 66–72]. На думку С.Ф. Демченко, доступність правосуддя є однією з передумов утвердження судової гілки влади як повноцінного й самодостатнього механізму захисту прав і свобод людини [22]. Тобто однією з умов доступу до правосуддя є матеріальні чинники, які мають дві основні складові: витрати при зверненні до суду та витрати на отримання правової допомоги [23, с.118].

Викладене дозволяє зробити висновок про те, що немає вагомих підстав для виділення категорії «відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення» як принципу цивільного судочинства. Та є всі підстави говорити про зазначену категорію як складову доступності судового захисту, яка, у свою чергу, далі в дослідженні є частиною права на судовий захист [10, с. 212–234].

Щодо другої тенденції, також варто зазначити, що багато сучасних вчених, які досліджують проблеми принципів, намагаються вивести власні принципи цивільного процесуального права. У процесуальній літературі зустрічаються спроби значного розширення системи принципів цивільного судочинства. При цьому така тенденція до збільшення кількості принципів цивільного судочинства в доктрині цивільного процесу, теоретично не завжди обґрунтована. Як уже було зазначено, така ситуація породжена відсутністю чіткого закріплення принципів ЦПК. Це, у свою чергу, породжує суперечки з питань кількісного та якісного складу принципів, сутності кожного з них і їхнього впливу один на одного й систему права.

Як уже зазначалось, є неприпустимим визнання принципу цивільного судочинства положень, які не мають відповідного засадничого, загального характеру [24, с. 87–140; с. 288–334]. Саме відсутність виокремлених ознак, які характеризують поняття принципу цивільного судочинства, не дозволяє віднести до них певні юридичні явища.

Розгляд питання про визначення поняття принципів цивільного процесуального права, зокрема детальний розгляд ознак цього поняття, логічно підводить до проблеми необґрунтованого розширення переліку принципів цивільного судочинства. Пропонується критично поставитися до пропозицій ряду вчених, які пропонують виділити певні правові категорії як принципи цивільного судочинства. Більш детально це питання розкрито в моїй монографії [24, с. 304–327], але для прикладу пропонується зупинитись на характеристиці такого явища як доступність правосуддя. Вважаю, що немає вагомих підстав для виокремлення категорії доступності як принципу цивільного судочинства. Та є всі підстави говорити про доступність як частину права на судовий захист. Йдеться про процесуальні, соціально-економічні, інші правові та інституційні гарантії, що містяться в різних джерелах права і, звичайно ж, мають конституційне закріплення та юридичну силу. Вважаємо, що наявність певних гарантій у цивільному процесуальному законодавстві не можна розглядати як можливість конструювання самостійного принципу. Як було вже розглянуто вище, з тих чи інших причин неможливо включити вищенаведені категорії до складу принципів цивільного судочинства.

Нещодавно до двох вищеозначених додалася і ***третя тенденція – скорочення нормативно закріплених принципів цивільного процесуального права***. Так, сучасний законодавець фактично усунув із цивільного судочинства два принципи: слово «безперервність» було формально виведено з ЦПК. Суть «безперервності» полягає в забезпеченні уважного підходу судді до розгляду та вирішення справи.

Міркування про важливість зазначених положень не втрачають своєї актуальності для доктрини цивільного судочинства. При цьому слід зазначити, що причини, які послужили підставою для відмови від принципу безперервності в цивільному судочинстві, досить вагомі і, відповідно, їх не можна не враховувати в сучасних умовах. Необхідно згадати, що відмова від принципу безперервності була певною реакцією на стрімке зростання кількості справ у судах.

Усність судового розгляду була передбачена ст. 160 ЦПК (1963 р.) «Безпосередність та усність судового розгляду» і полягала в тому, що розгляд справи провадиться усно, процесуальна діяльність суддів і учасників процесу відбувається в словесній формі. Як зазначив М.Й. Штефан: «усна форма судового розгляду сприяє реалізації вимог принципу гласності та безпосередності. Завдяки словесній формі судді можуть краще й повніше сприймати факти справи, а особи, які беруть у ній участь, – реально й точно довести їх до відома суду, сприймати сенс дій усіх учасників

процесу, висловлювати свої міркування, заперечення, спростування з метою встановлення дійсних обставин справи. Розгляд справи в усній формі дає можливість судові особисто й безпосередньо вступати в контакти з учасниками процесу в цивільній справі та в повному обсязі сприймати фактичний матеріал, який відтворюється тут же, в судовому засіданні, на очах суддів і всіх присутніх, у процесі його розвитку.

Усна форма розгляду справи зручніша для учасників процесу, завдяки їй легше висловити сприйняті обставини в справі та свої міркування щодо них. Вона спрощує процес, робить його доступним для заінтересованих осіб. Така форма дає більші можливості судові керувати розвитком процесу та прискорювати розгляд справи. Процес стає динамічним, строк розгляду справи скорочується. Водночас усна форма процесуальних дій, які виконуються при розгляді справи в судовому засіданні, оптимально поєднується з письмовою формою відображення та оформлення деяких з них – викладення вимог до суду у формі письмових заяв, скарг, подання, а владних суджень суду – в рішеннях, ухвалах, постановах» [25, с. 57-58]. Якщо проаналізувати положення чинного ЦПК, то, наприклад, нині в ст. 213 «Безпосередність судового розгляду. Перерва в судовому засіданні» вже немає згадки про усність судового розгляду. Слід констатувати, що усність давно перетворилася на фікцію, зважаючи на обов'язковість письмового оформлення більшості процесуальних дій.

Висновки. Відзначаючи перетворення, у сфері цивільного процесуального законодавства у дослідженні окреслені певні тенденції трансформації системи принципів цивільного судочинства.

Перша тенденція – обмеження комплексу принципів уже існуючими й визнаними. Такий підхід не відповідає логіці розвитку доктрини принципів цивільного судочинства. Систему принципів цивільного судочинства неможливо розглядати як сталу, застиглу систему. Система принципів права є сама по собі системою динамічною, зважаючи на розвиток суспільних відносин. Слід звернути увагу на те, що за зазначеної зміни відбуватиметься як якісна, змістовна еволюція правових норм, так і перетворення системи законодавства. Перетворення системи законодавства пов'язане насамперед зі змінами норм-принципів.

Щодо другої тенденції – установлення абсолютно нових процесуальних принципів або надання вже відомим положенням статусу принципових, – варто зазначити, що багато сучасних вчених, які досліджують проблеми принципів, намагаються вивести власні принципи цивільного процесуального права. Водночас при цьому є тенденція до збільшення кількості принципів, теоретично не завжди обґрунтована. Як уже зазначалося, є неприпустимим визнання принципу цивільного судочинства положень, які не мають відповідного засадничого, загального характеру.

Розгляд питання про визначення поняття принципів цивільного процесуального права, зокрема детальний розгляд ознак цього поняття, логічно підводить до проблеми необґрунтованого розширення переліку принципів цивільного судочинства. У юридичній літературі це явище отримало назву «псевдопринципи».

У зв'язку із зазначеним у праці розглянуто питання, чи можуть вважатися принципами положення, які в ч. 3 ст. 2 ЦПК закріплені як принципи: розумність строків розгляду справи судом (п. 10); неприпустимість зловживання процесуальними правами (п. 11); відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (п. 12). Наголошується, що Закон України № 2147-VIII нині спонукає вчених до усвідомлення та висвітлення розуміння правової природи нових принципів, закладених у законі. Виходячи з того, що зазначені правові категорії на законодавчому рівні отримали визнання як основні засади, розглянуто питання, чи дійсно поява цих принципів є об'єктивно обумовленою та доцільною, тобто чи можна ці вимоги вважати принципами цивільного судочинства. Зроблено висновок, що немає вагомих підстав для виділення низки правових категорій як принципів цивільного судочинства. Стислий огляд висловлених у цивільній процесуальній науці позицій вчених про можливу належність тих чи інших ідей, що мають нормативне закріплення, до процесуальних принципів доводить, що з тих чи інших причин неможливо включити наведені вище положення до складу принципів цивільного судочинства.

Третя тенденція – скорочення нормативно закріплених принципів цивільного процесуального права. Так, сучасний законодавець фактично усунув із цивільного судочинства два принципи: «безперервність» та «усність». Слово «безперервність» було формально виведено з ЦПК. Слід зазначити, що причини, які послужили підставою для відмови від принципу безперервності в цивільному судочинстві, досить вагомі і, відповідно, їх не можна не враховувати в сучасних умовах. Необхідно згадати, що відмова від принципу безперервності була певною реакцією на стрімке зростання кількості справ у судах.

Усність судового розгляду була передбачена ст. 160 ЦПК (1963) «Безпосередність та усність судового розгляду» і полягала в тому, що розгляд справи провадиться усно, процесуальна діяльність суддів і учасників процесу відбувається в словесній формі. Усна форма розгляду справи зручніша для учасників процесу, завдяки їй легше висловити сприйняті обставини у справі та свої

міркування щодо них. Вона спрощує процес, робить його доступним для зацікавлених осіб. Якщо проаналізувати положення чинного ЦПК, то, наприклад, нині в ст. 213 «Безпосередність судового розгляду. Перерва в судовому засіданні» вже немає згадки про усність судового розгляду. Слід констатувати, що усність давно перетворилася на фікцію, зважаючи на обов'язковість письмового оформлення більшості процесуальних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сакара Н.Ю. Основні засади цивільного судочинства та розумність строків розгляду справи судом. *Проблеми законності.* 2018. Вип. 142. С. 77–89. DOI: http://10.21564/2414-990x.142.141022. URL: http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/141022/141877.
2. Рожнов О.В. Принцип оперативности в гражданском процессуальном праве: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харьков: Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого, 2000. 184 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/19866.
3. Андрійчук О.В. Процесуальні строки у цивільному процесі України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2009. 21 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?.
4. Джавадов Х.А. Современность и разумный срок судебного разбирательства как критерии эффективности гражданского судопроизводства. *Журнал Право.UA.* 2016. № 2. С. 119–124. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Chkup_2016_1_30.pdf.
5. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2005. 209 с. URL: https://www.google.com/search?client=ms-google-coop&q=.
6. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2012. № 4. С. 990–999. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
7. Щербина В., Резнікова В. Основні засади (принципи) господарського судочинства України. *Право України.* 2018. № 7. С. 13–33. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000967298.
8. Мельник-Томенко Ж.М. Застосування практики Європейського суду з прав людини при тлумаченні загальних принципів адміністративного судочинства: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ун-т мит. справи та фінансів. Дніпро, 2020. 235 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0420U100777#google_vignette.
9. Сакара Н.Ю. Про правову природу «розумного строку» судового розгляду. *Юрист України.* 2014. № 3 (28). С. 84–91. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=uy_2014_3_16.
10. Кройтор В.А. Теоретико-методологічні основи формування та функціонування системи принципів цивільного судочинства: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 600 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/d61e6322-e797-4344-9053-32dfdc98b2fd.
11. Свірін О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами: запобігання «процесуальним диверсіям». *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2019. № 2. С. 127–139. DOI: https://doi.org/10.32840/pdu.2020.1-1.33. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2020/tom_1/35.pdf.
12. Бичкова С.С., Чурпіта Г.В. Зловживання цивільними процесуальними правами. *Криміналістичний вісник.* 2013. № 2 (24). С. 12–18. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=krvis_2015_2_4.
13. Марунич Г. «Затягування цивільного процесу» та «зловживання цивільними процесуальними правами»: співвідношення понять. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 9. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/09/4.pdf.
14. Колесніков Б. Зловживання цивільними процесуальними правами: новела цивільного процесу. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 7. С. 22–27. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/7/5.pdf.
15. Журба І.О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2013. Вип. 4. С. 102–106. URL: http://visnyk.law.knu.ua/en/znaity-stattiu/399-l-m-voitiuk.
16. Шурін О.А. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами як одна з новел цивільного судочинства. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. Т. 1, вип. 1. С. 84–88. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/1/tom_1/19.pdf.
17. Кучерук Н. Процесуальні зловживання за проектом нового ГПК. *Юридична газета online.* 2017. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/procesualni-zlovzhivannya-za-proektom-novogo-gpk.html.

18. Кондрат'єва Л. А., Прокопюк А. Л. Судові витрати в цивільному процесі. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2011. Вип. 597 : Правознавство. С. 74–78. URL: https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/38.
19. Бородин М., Кройтор В. Судебные и арбитражные расходы. Харьков : Бизнес Информ, 1997. 124 с.
20. Свірін О. Ф. Застосування в господарському та цивільному судочинстві принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2018. № 3. С. 93–97. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/28.pdf.
21. Білоусов Ю.В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 66–72. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID= &S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Unzap_2005_3_13.
22. Демченко С.Ф. Реформування судової системи: деякі категорії. *Наше право.* 2010. № 2, ч. 1. С. 5–8. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C-21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vamsup_2021_3_22.
23. Ханик-Посполітак Р.Ю. Доступність правосуддя в цивільному процесі в контексті Закону України «Про судовий збір». *Наукові записки НаУКМА.* Т. 129: Юридичні науки. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2012. С. 117–120. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/ api/core/bitstreams/4b12bbb8-3117-49ce-aa9a-6b66aa572262/content.
24. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система : проблеми сучасної теорії і практики: монографія. Харків: Право, 2020. 672 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi71/0052086.pdf.
25. Штефан М.Й. Цивільний процес: підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Ін Юре, 2001. 696 с.

УДК 347.78:004.8:341.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.50

ПРАВОВА ПРИРОДА АВТОРСТВА РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЯЛЬНОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Литвиненко Є.В.,
PhD зі спеціальності 081 «Право»,
асистент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-4735-3722

Ткаченко О.А.,
здобувачка магістерського рівня вищої освіти
за спеціальністю 081«Право»
Навчально-наукового інституту права,
Сумський державний університет
ORCID: 0009-0000-6383-9856

Литвиненко Є.В., Ткаченко О.А. Правова природа авторства результатів діяльності штучного інтелекту в контексті міжнародного права інтелектуальної власності.

У науковому дослідженні авторами було розглянуто правову природу авторства творів, створених із використанням новітніх технологій штучного інтелекту, у контексті сучасного міжнародного права інтелектуальної власності. Звертається увага на тому, що стрімкий розвиток генеративних систем спричинив фундаментальну трансформацію уявлень про творчість, оригінальність і суб'єктність, поставивши під сумнів традиційну антропоцентричну концепцію авторського права, засновану на винятковій ролі людини як автора. Розглянуто судову практику ключових правових систем, яка визначає критерії правової охороноздатності результатів, створених із використанням штучного інтелекту.

Значної уваги приділено порівняльно-правовому аналізу основоположних правових моделей регулювання систем штучного інтелекту - американської, європейської та китайської. Зокрема, США формує прагматичну систему регламентації, орієнтовану на поєднання інноваційності з етичними стандартами; Європейський Союз - концепцію технологічної відповідальності та прозорості алгоритмів; натомість Китай встановлює модель державного контролю, у якій алгоритмічна творчість підпорядковується публічним інтересам. Окремо в науковому дослідженні розглянуто вітчизняний досвід регулювання технологій штучного інтелекту. За результатами системного аналізу виявлено, що незважаючи на окремі відмінності, усі підходи визнають, що лише людина може бути носієм творчого наміру.

Обґрунтовано необхідність формування уніфікованих міжнародно-правових механізмів атрибуції та відповідальності у сфері створення контенту із залученням штучного інтелекту. Запропоновано створення універсальних протоколів атрибуції та верифікації людського внеску, а також запровадження принципу функціонально розподіленої відповідальності між автором, розробником і оператором системи. Вважається, що зазначений підхід забезпечить збереження етичних основ авторського права, його адаптацію до новацій цифрової доби та баланс між технологічними інноваціями, правами людини й суспільними цінностями.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, авторське право, штучний інтелект, творчість, правове регулювання.

Lytvynenko Ye.V., Tkachenko O.A. The legal nature of authorship of artificial intelligence outputs in the context of international intellectual property law.

In this scientific research, the authors examined the legal nature of authorship of works created using the latest artificial intelligence technologies within the context of contemporary international intellectual property law. Attention is drawn to the fact that the rapid development of generative systems has led to a fundamental transformation in notions of creativity, originality, and agency, challenging the traditional anthropocentric concept of authorship that relies on the exclusive role of humans as authors. The judicial practices of key legal systems are analyzed, determining the criteria for the legal protection of results produced with the use of artificial intelligence.

A significant focus is placed on a comparative legal analysis of the fundamental models regulating artificial intelligence systems: American, European, and Chinese. Specifically, the United States adopts a pragmatic regulatory approach that aims to combine innovation with ethical standards. The European Union emphasizes the concept of technological responsibility and transparency of algorithms. Meanwhile, China establishes a model of state control, where algorithmic creativity is subordinated to public interests. The study also considers the domestic experience in regulating artificial intelligence technologies. The systematic analysis reveals that despite some differences, all approaches agree that only humans can be bearers of creative intent.

The necessity of developing unified international legal mechanisms for attribution and responsibility in the field of content creation involving artificial intelligence is substantiated. Proposals include the creation of universal protocols for attributing human contribution and verifying it, as well as implementing the principle of functionally distributed responsibility among the author, developer, and system operator. This approach is believed to ensure the preservation of the ethical foundations of copyright, its adaptation to digital innovations, and a balance between technological progress, human rights, and social values.

Key words: intellectual property rights, copyright, artificial intelligence, creativity, legal regulation.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту радикально трансформує уявлення про природу творчості та межі правосуб'єктності в системі права інтелектуальної власності. Генеративні алгоритми вже здатні створювати результати, що відповідають критеріям оригінальності й новизни, традиційно притаманним лише людському авторству. Унаслідок цього постає необхідність доктринального осмислення концепції «сучасного автора».

Водночас темпи правової адаптації істотно поступаються динаміці технологічного розвитку, що зумовлює фрагментацію міжнародного регулювання та поглиблює стан правової невизначеності. Формування узгодженої концепції правового статусу результатів діяльності штучного інтелекту є ключовою умовою модернізації сучасної системи інтелектуальної власності та збереження балансу між технологічним прогресом і принципами правової справедливості.

Метою дослідження є аналіз трансформації правової концепції авторства під впливом розвитку штучного інтелекту, дослідження міжнародних моделей його регулювання та пошук нових концептуальних орієнтирів у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Проблема визначення авторства творів, створених із використанням штучного інтелекту, ґрунтовно висвітлюється у працях як зарубіжних, так і українських дослідників. P. Appiahene, E. Domfeh та B. Andoh розглядають ШІ як когнітивну систему, здатну моделювати людське судження, тоді як G. Gignac та E. Szodorai пропонують операційну рамку, що поєднує людський і машинний інтелект. В українській науковій думці Г. Андрощук акцентує на переосмисленні меж між комп'ютерною технологією та творчістю, а М. Кулівник, М. Осипчук і Р. Кутняк підкреслюють значення концепції «цифрового гуманізму».

Виклад основного матеріалу. Розвиток штучного інтелекту (далі – ШІ) та поява генеративних технологій нового покоління зумовили докорінну трансформацію уявлень про природу інтелектуальної, творчої діяльності. Якщо раніше межа між людським і машинним продуктом мала чітко окреслений характер, то сьогодні вона втрачає онтологічну визначеність, що породжує дискусії щодо правової кваліфікації результатів, створених за участю алгоритмічних систем. У цьому контексті штучний інтелект перестає бути виключно технічним інструментом і дедалі частіше розглядається як явище з суспільними наслідками, що потребує чіткої дефініції у правовому полі. Сучасні підходи до визначення сутності ШІ фокусуються насамперед на його здатності до автономного функціонування, адаптації до змін середовища та причинного зв'язку між аналітичними висновками й практичними діями. Саме ці характеристики надають підстави трактувати його як потенційного когнітивного суб'єкта технічної взаємодії.

Подібного підходу дотримуються P. Appiahene, E. Domfeh і B. Andoh, які розглядають ШІ як наукову, міждисциплінарну систему, що моделює й відтворює людське судження через процеси сприйняття, планування, міркування, навчання, комунікації та прийняття рішень [1]. Автори тим самим акцентують увагу на когнітивній функціональності, підкреслюючи інтелектуальну здатність алгоритмічних систем діяти цілеспрямовано. Іншу методологічну перспективу пропонують G. Gignac та E. Szodorai, які прагнуть створити єдину операційну рамку для людського та машинного інтелекту. На їхню думку, штучний інтелект - це максимальна здатність штучної системи виконувати нове стандартизоване завдання з об'єктивним оцінюванням результатів, де основна відмінність від людського мислення полягає лише у природі носія – механічній, а не біологічній [2, с. 4].

Українська наукова думка поступово інтегрується в цей глобальний дискурс. Так, Г. Андрощук зазначає, що розвиток штучного інтелекту спричинив переосмислення взаємодії між комп'ютер-

ними технологіями та творчістю. Якщо раніше машина була лише інструментом у руках людини, то сучасні системи ШІ здатні самостійно створювати твори без прямого втручання. Це породжує правову проблему відсутності авторства людини, через що такі результати можуть не охоронятися авторським правом, створюючи ризики як для інвесторів, так і розробників [3, с. 21]. Разом з тим, М. Кулівник, М. Осипчук та Р. Кутняк підкреслюють, що генеративні технології не усувають людську креативність, а формують парадигму «цифрового гуманізму», у якій алгоритм постає партнером у творчому процесі. Вони трактують ШІ як когнітивно-аналітичний інструмент, що діє у межах, визначених людиною, котра зберігає концептуальний контроль [4].

Де-факто спостерігається перехід від інструментального до когнітивного розуміння природи ШІ. Якщо раніше машина розглядалася як пасивний об'єкт впливу, то нині вона демонструє ознаки автономного суб'єкта дії, здатного до створення соціально значущих результатів. Зі свого боку це породжує правову дилему: доктринальна догма людської сутності авторства протиставляється фактичній можливості алгоритмічного відтворення творчих процесів.

Судова практика провідних юрисдикцій фіксує цю концептуальну невизначеність. У справі Thaler v. Perlmutter суд базуючись на людиноцентричному характері авторського права, зазначивши, що твір, створений повністю автономною системою, не може бути об'єктом правової охорони, оскільки поняття «оригінальний твір авторства» передбачає наявність людського інтелектуального внеску [5]. Натомість у рішенні Tencent Company v. Yingxun Company суд визнав охороноздатність тексту, згенерованого програмою Dreamwriter, аргументуючи це тим, що творчий процес охоплює дії розробників зі створення алгоритмічного середовища для генерації, які є формою людського внеску [6]. Кардинально протилежного підходу дотримувався Федеральний суд Німеччини у справі DABUS, де відмовлено у визнанні ШІ винахідником, оскільки винахідницький акт, відповідно до §37(1) Патентного закону, передбачає наявність творчої волі, властивої лише фізичній особі [7].

З'ясована правова дилема обумовлює потребу глибокого переосмислення нормативного змісту дій автономних алгоритмічних систем і формування концептуально оновленого підходу до визначення правового статусу їхніх результатів. Оскільки судова практика лише окреслює межі допустимого, на цьому етапі дослідження. Постає необхідність у порівняльному аналізі міжнародно-правового регулювання генеративних систем, покликаний виявити, як різні юрисдикції визначають правову природу результатів діяльності ШІ.

У межах американської правової моделі сучасне законодавство та урядові ініціативи спрямовані на пошук рівноваги між технологічним прогресом і збереженням центральної ролі людини у процесах творчості та прийняття рішень. Саме наявність людського інтелектуального внеску залишається визначальною умовою визнання результату діяльності об'єктом авторсько-правової охорони, що прямо підкреслено у позиції Бюро авторського права США: «Бюро авторського права США здійснює реєстрацію оригінального твору лише за умови, що цей твір створений людиною» [8, с. 7]. Ця позиція відповідає загальній регуляторній парадигмі США у сфері високих технологій, що концептуально унеможливлює наділення систем штучного інтелекту атрибутами правосуб'єктності та, відповідно, виведення їх у площину самостійних суб'єктів правовідносин.

Відображення цього принципу спостерігається і в нормативно-політичних ініціативах. Так, Algorithmic Accountability Act of 2022 закладає основи етичної регуляції алгоритмічних систем, орієнтуючись на підзвітність, прозорість й захист приватності користувачів [9, с. 11]. Незважаючи на обмежене коло адресатів, цей акт демонструє зміщення фокусу від технічного контролю до соціально-правової відповідальності розробників, акцентуючи, що алгоритми є такими інструментами, що здатні вести до суспільних наслідків.

На доктринальному рівні суттєвий внесок у формування стратегічного бачення політики Сполучених Штатів Америки у сфері штучного інтелекту зробила діяльність Bipartisan Senate Artificial Intelligence Working Group, яка у 2024 році оприлюднила документ «Driving U.S. Innovation in Artificial Intelligence: A Roadmap for Artificial Intelligence Policy in the United States Senate» [10]. Документ визначає потребу у встановленні меж автоматизації, прозорості алгоритмічних процесів та закріпленні принципу «human in the loop» – обов'язкової участі людини в критично значущих рішеннях. Особливу увагу приділено питанню відповідальності за синтетичний контент і необхідності оновлення підходів до захисту персональних даних та репутації осіб.

Загальна тенденція сучасного наукового та правового дискурсу Європейського Союзу полягає у наявності консенсусу щодо того, що охорона авторським правом має поширюватися виключно на результати творчої діяльності, створені людиною. Втім, Європейський Союз послідовно формує власну нормативну модель регулювання штучного інтелекту. Кульмінацією багаторічного процесу кодифікації стала поява Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act), який завершив етап доктринального осмислення проблеми штучного інтелекту, започаткованого «White Paper on Artificial Intelligence» (19 лютого 2020) та низкою резолюцій Європейського парламенту 2020 року. У основі AI Act

лежить ризик-орієнтований підхід, що передбачає класифікацію систем залежно від рівня потенційної загрози правам людини, демократичним інститутам і безпеці даних [11]. Попри те, що сам регламент не містить норм, які прямо регулюють питання авторства, його концепція technological accountability (технологічної відповідальності) фактично створює аналітичні передумови для переосмислення самої категорії «автор». А вимоги до прозорості алгоритмів, документування процесів генерації контенту та забезпечення відстежуваності рішень формують правове підґрунтя для ідентифікації людского внеску у процес творчості.

Китайська модель регулювання ШІ, закріплена у Interim Measures for the Management of Generative Artificial Intelligence Services (чинний з 15 серпня 2023 року) [12]. Нормативна конструкція регламенту ґрунтується на принципі відповідності діяльності генеративних сервісів чинному законодавству, адміністративним приписам і соціальним нормам. Документ містить чіткі заборони щодо створення та поширення контенту, який може загрожувати національній безпеці, підривати соціальну стабільність або містити дискримінаційні чи протиправні елементи (ст. 4). Водночас він закріплює низку обов'язкових гарантій, спрямованих на забезпечення правомірності використання даних та прозорості алгоритмічних процесів. Зокрема, передбачено необхідність дотримання прав інтелектуальної власності третіх осіб, забезпечення легальності джерел даних і прозорості принципів функціонування моделей (ст. 7), а також впровадження механізмів підвищення достовірності, точності й об'єктивності навчальних наборів (ст. 8).

Відповідальність за створений контент покладено на розробників і постачальників генеративних систем, які зобов'язані гарантувати дотримання прав третіх осіб, включно з правами на честь, репутацію, приватність та персональні дані (ст. 4, 7, 11). Де-факто йде мова про закріплення концепції опосередкованого людського авторства (human-mediated authorship), відповідно до якої правовий статус авторства і відповідальність за результати генеративної діяльності покладаються виключно на людину або юридичну особу, що здійснює контроль над технологією.

Україна послідовно орієнтує свою політику у сфері штучного інтелекту на гармонізацію з acquis communautaire ЄС. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX, у якому вперше закріплено категорію права особливого роду (sui generis) щодо неоригінальних об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою (стаття 33) [13]. Ця норма встановлює правовий режим охорони для результатів функціонування алгоритмічних систем, що не відповідають критерію творчої оригінальності, але мають економічну цінність. Водночас відсутність особистих немайнових прав автора щодо таких об'єктів підкреслює відмову української правової системи від ідеї наділення штучного інтелекту суб'єктністю.

Висновки. За результатами порівняльного аналізу міжнародних підходів встановлено, що правова доктрина опинилася перед фундаментальним викликом: необхідністю адаптації традиційних, людино-орієнтованих підходів до творчості та реалій технологічного прогресу. Американська, європейська та китайська моделі, незважаючи на концептуальні розбіжності, ґрунтуються на постулаті про збереження за фізичною особою статусу єдиного носія авторських прав, проте простежується тенденція до поступового розширення нормативного розуміння творчого процесу - від індивідуального прояву людської інтелектуальної діяльності до функціонально опосередкованої взаємодії людини й технологій. Перспективними напрямами розвитку є створення під егідою ВОІВ комплексної системи атрибуції людського внеску для верифікації ролі автора в процесі генерації контенту, закріплення принципу функціонально розподіленої відповідальності між автором, оператором і розробником алгоритму, а також формування спеціального правового режиму sui generis для охорони результатів, створених за участю ШІ, які не відповідають класичному критерію творчої оригінальності, але мають економічну або соціальну цінність. Майбутнє міжнародного права інтелектуальної власності полягає у формуванні глобальної системи етичної співтворчості, де штучний інтелект виступає не альтернативою людині, а її когнітивним продовженням, а право - механізмом гармонізації цього симбіозу, що забезпечить баланс між інноваційністю та гуманізмом, зберігаючи центральну роль людини як носія творчої інтенції та суб'єкта права у цифрову епоху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Appiahene P., Domfeh E. A., Andoh B. Definitions of Artificial Intelligence: A review. *TechRxiv*, 2022. https://doi.org/10.22541/au.164670471.11415616/v1.
2. Gignac G. E., Szodorai E. T. Defining intelligence: Bridging the gap between human and artificial perspectives. *Intelligence*, 2024. Vol. 104. https://doi.org/10.1016/j.intell.2024.101832.
3. Андрощук Г.О. Штучний інтелект і інтелектуальна власність: проблеми регулювання: науково-практичне видання. НДІ ІВ НАПрН України. К.: *Інтерсервіс*, 204 с.
4. Кулівник М., Осипчук М., Кутняк Р. Індивідуальна творчість в епоху цифрового гуманізму. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2025. № 21. https://doi.org/10.5281/zenodo.17061368.

5. United States District Court for the District of Columbia. Thaler v. Perlmutter, № 22-CV-384-1564-BAH, 2023. *WIPO Lex.* URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/judgments/details/1840.
6. Primary People's Court of Nanshan District, China. Tencent Company v. Yingxun Company, № Y0305MC № 14010, 2019. *WIPO Lex.* URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/judgments/details/1775.
7. Federal Court of Justice (Bundesgerichtshof), Germany. X ZB 5/22 – DABUS, 2024. *WIPO Lex.* URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/judgments/details/2495.
8. Copyrightable Authorship: What Can Be Registered. *U.S. Copyright Office.* 2021. 39 p. URL: https://www.copyright.gov/comp3/chap300/ch300-copyrightable-authorship.pdf.
9. Davtyan T. The U.S. approach to AI regulation: Federal laws, policies, and strategies explained. *SSRN.* 2024. 29 p. https://doi.org/10.2139/ssrn.4954290.
10. The Bipartisan Senate AI Working Group. Driving U.S. Innovation in Artificial Intelligence: A Roadmap for Artificial Intelligence Policy in the United States Senate. Majority Leader Chuck Schumer, Senator Mike Rounds, Senator Martin Heinrich, Senator Todd Young, 2024. URL: https://www.schumer.senate.gov/imo/media/doc/Roadmap_Electronic1.32pm.pdf.
11. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) № 300/2008, (EU) № 167/2013, (EU) № 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). *Official Journal of the European Union.* 2024. L, 12.07.2024. URL: http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj.
12. Cyberspace Administration of China. Interim Measures for the Management of Generative Artificial Intelligence Services, July 10, 2023. Effective August 15, 2023. URL: https://openresearch-repository.anu.edu.au/server/api/core/bitstreams/7577e6a0-db26-4dab-9273-8d13a6883a40/content.
13. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 57. ст. 166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text.

УДК 347.9:347.23
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.51

ПРОВЕДЕННЯ ПІДГОТОВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЗАХИСТОМ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Ліляков О.А.,
аспірант відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0002-6805-2643

Ліляков О.А. Проведення підготовчого провадження у справах, пов'язаних із захистом права власності.

Вказується, вітчизняний законодавець завданням цивільного судочинства називає досягнення справедливості судового розгляду, яке повинно привести до ефективного захисту порушеного, оспорюваного або невизнаного права (зокрема, й права власності) чи інтересу в широкому його розумінні. У статті проведено дослідження проблеми забезпечення належного та результативного проведення підготовчого провадження у цивільних справах, пов'язаних із захистом права власності. Разом з тим, висвітлено певні особливості підготовки до судового розгляду спорів цієї категорії.

Наведено правові висновки Верховного Суду, які є основою для впровадження єдності судової практики. Окремо звернуто увагу на важливості правильного визначення відповідачів, предмета та підстав спору з метою ефективного захисту прав власників – суб'єктів даних правовідносин.

Також наголошено на необхідності визначення на цій стадії цивільного процесу обставин, які підлягають встановленню, з'ясування заперечень проти позовних вимог та зібрання доказів, які будуть досліджуватись під час розгляду справи по суті.

Обов'язковим складником стадії підготовчого провадження в справах щодо захисту права власності є проведення підготовчого засідання, в ході якого вирішуються заяви і клопотання учасників справи та інші організаційні питання. За якісного його проведення можуть бути створені умови для врегулювання спору шляхом перемовин та примирних процедур, а в разі недосягнення компромісу – забезпечення розгляду спору по суті в найкоротший термін. У зв'язку з цим зазначено, що мета підготовчого провадження перебуває в тісному взаємозв'язку та корелюється із загальними цілями цивільного судочинства. Крім того, при розгляді кожної справи необхідно прагнути досягнення справедливості судового розгляду, яке повинно привести до ефективного захисту порушеного, оспорюваного або невизнаного права (зокрема, й права власності).

Це означає, що якісно проведене підготовче провадження у справах щодо захисту права власності є важливим алгоритмом, завдяки якому досягається виконання основного завдання цивільного судочинства – захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів шляхом здійснення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення справи.

Ключові слова: право власності, завдання цивільного судочинства, стадія підготовчого провадження, порядок проведення підготовчого засідання, предмет та підстави позову, визначення складу учасників справи, подання доказів, вирішення судом заяв та клопотань, визначення порядку розгляду справи, ефективний захист прав та законних інтересів власників.

Liliakov O.A. Conducting pre-trial proceedings in cases related to the protection of property rights.

It is indicated that the domestic legislator calls the task of civil proceedings the achievement of fairness in the trial, which should lead to effective protection of a violated, disputed or unrecognized right (including property rights) or interest in its broad sense. The article examines the issue of ensuring proper and effective conduct of pre-trial proceedings in civil cases related to the protection of property rights. At the same time, certain features of preparation for the judicial consideration of disputes in this category are highlighted.

The legal conclusions of the Supreme Court are provided, which serve as a basis for the implementation of uniform judicial practice. Special attention is paid to the importance of correctly identifying defendants, the subject matter, and the grounds of the dispute in order to effectively protect the rights of owners – the subjects of these legal relations.

The necessity of determining, at this stage of civil proceedings, the circumstances to be established, clarifying objections to claims, and collecting evidence that will be examined during the substantive consideration of the case is also emphasized.

An essential component of the pre-trial stage in cases concerning the protection of property rights is the holding of a preparatory hearing, during which motions and applications of the parties and other organizational issues are resolved. If conducted properly, it can create conditions for dispute resolution through negotiations and conciliation procedures, and in the absence of a compromise – ensure the substantive consideration of the dispute in the shortest possible time.

In addition, when considering each case, it is necessary to strive for the fairness of judicial proceedings, which should lead to the effective protection of a violated, disputed, or unrecognized right (in particular, the right of ownership).

This means that a properly conducted pre-trial proceeding in cases regarding the protection of property rights is an important algorithm through which the main task of civil proceedings is achieved – the protection of violated, unrecognized, or disputed rights, freedoms, or interests through fair, impartial, and timely consideration and resolution of the case.

Key words: property rights, objectives of civil proceedings, pre-trial stage, procedure for conducting a preparatory hearing, subject and grounds of the claim, determination of the parties to the case, submission of evidence, court consideration of motions and applications, determination of the procedure for case consideration, effective protection of the rights and lawful interests of owners.

Постановка проблеми. Вітчизняний законодавець завданням цивільного судочинства називає досягнення справедливості судового розгляду, яке повинно привести до ефективного захисту порушеного, оспорюваного або невизнаного права (зокрема, й права власності) чи інтересу в широкому його розумінні.

Йдеться про те, що результатом процесуальної діяльності, яка здійснюється судом і учасниками судового процесу, має бути захист суб'єктивного права.

За таких обставин належним чином проведене підготовче провадження повинно оптимізувати розгляд складних справ щодо захисту права власності, тобто, обрати для цього найбільш дієві засоби і методи.

Метою статті є дослідження проблем та особливостей проведення підготовчого провадження у справах, пов'язаних із захистом права власності.

Стан опрацювання проблематики. Необхідно відзначити, що сучасний стан та загальну проблематику стадії підготовчого провадження в цивільному судочинстві, зокрема, й при розгляді спорів щодо захисту права власності, досліджували В.Б. Бойко, А.Г. Гулик, О.О. Кармаза, Ю.О. Котвяковський, І.О. Кравченко, М.П. Курило, Д.Д. Луспеник, Г.П. Тимченко, Ю.Ю. Цал-Цалко, М.М. Шаповал, М.М. Ясинок та інші науковці-процесуалісти.

При цьому, аналіз завдань та окремих аспектів підготовчого провадження здійснювався вченими як при безпосередньому розгляді даного правового явища, так і в наукових працях, спрямованих на вивчення цивільного процесуального права в цілому.

Разом з тим, проблеми щодо дієвого виконання завдань проведення підготовчого провадження, належного законодавчого регулювання процесуальної діяльності судів у даній стадії цивільного процесу й досі залишаються актуальними.

Виклад основного матеріалу. Оскільки цивільне процесуальне законодавство являє собою чітко врегульовану процесуально-правову процедуру, якої суд і інші учасники судочинства зобов'язані дотримуватись, то з цих підстав потрібно зазначити, що першою та надзвичайно важливою стадією цивільного судочинства є підготовче провадження. Ця стадія має свої завдання, певний порядок проведення, часові виміри, права та обов'язки як суду, так і сторін.

ЦПК України передбачає обов'язкове проведення підготовчого засідання в кожній судовій справі, яка розглядається за правилами загального позовного провадження.

Досліджуючи аспекти підготовчого провадження в цивільному процесі, Ясинок М.М. та Котвяковський Ю.О. правильно зауважили, що применшення ролі підготовчого провадження в системі цивільного судочинства було б хибним шляхом, оскільки дана стадія в цивільному процесі покликана сформувати у справі саме ту процесуальну вертикаль доказового матеріалу, завдяки якій можливе швидке, якісне та кваліфіковане вирішення спору шляхом ухвалення законного та обґрунтованого судового рішення [1, с. 56].

При цьому, важливість підготовчого провадження вбачається із переліку його завдань, визначеного статтею 189 ЦПК України.

Насамперед, слід зазначити, що в підготовчому провадженні у справі, пов'язаній із захистом права власності, суд має остаточно визначитись із предметом спору та характером спірних правовідносин, позовними вимогами, пред'явленими позивачем, та складом учасників, які мають бути залучені до участі в судовому процесі. Цілком очевидно, що це завдання є базовим для визначення судом в першу чергу наявної можливості до захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, про що й просить позивач [2, с. 77].

Дане питання, незважаючи на його, здавалося б, елементарну суть, іноді викликає складнощі навіть у досвідчених суддів, свідченням чого є значна кількість постанов Верховного Суду, в яких виправляються помилки, допущені в цій частині судами нижчих інстанцій.

Зокрема, в постанові від 14 вересня 2021 року в справі № 909/243/18 Верховний Суд розтлумачив різницю між предметом спору та предметом позову, вказавши, що на відміну від першого поняття, під яким слід розуміти матеріально-правовий об'єкт, з приводу якого виник правовий конфлікт між позивачем і відповідачем, предметом позову є безпосередньо матеріально-правова вимога позивача до відповідача, щодо якої особа звертається до суду за захистом своїх прав чи інтересів [3].

Подібна правова позиція щодо відмінностей між суттю вищевказаних понять раніше була викладена у постановах Верховного Суду від 12.06.2019 у справі № 916/542/18 [4] та від 01.08.2019 у справі № 916/1743/18 [5].

Тобто, без правильного визначення предмета спору, а також характеру спірних правовідносин щодо захисту права власності суд не матиме змоги ефективно захистити порушене, невизнане чи оспорюване право, свободу чи інтерес власника, що в свою чергу зведе нанівець увесь судовий процес через недосягнення основного завдання цивільного судочинства.

З огляду на це, визначення предмета спору та його природи законодавцем абсолютно обґрунтовано віднесено до завдань, виконання яких є доцільним саме на стадії підготовчого провадження.

У зв'язку з цим необхідно окреслити процесуальну колізію, яка стосується даного питання. Так, пунктом 3 ч. 2 ст. 197 ЦПК України передбачено, що в підготовчому засіданні суд у разі необхідності заслуховує уточнення позовних вимог та заперечень проти них та розглядає відповідні заяви.

Вищевказана норма, як вбачається з її змісту, передбачає наявність у позивача можливості уточнити подані ним раніше позовні вимоги, про що повідомити суд, а відповідач, у свою чергу, може висловити свої заперечення проти уточнених опонентом вимог. При цьому, знову ж таки, обидві дії можливі, якщо суд визнає наявність такої необхідності. У той же час, серед переліку заяв по суті справи, визначеному ст. 174 ЦПК України, відсутній такий вид, як заява про уточнення позовних вимог, аналогічно, як не передбачено у ньому і заперечення відповідача проти уточнених позовних вимог.

У даному контексті слід звернутися до процесуальних положень, які регламентують вичерпні повноваження позивача щодо заявленого ним предмету позову про захист права власності. Зокрема, статтею 49 ЦПК України даному учаснику справи надано право відмовитися від позову (всіх або частини позовних вимог) на будь-якій стадії судового процесу (п. 1 ч. 2), збільшити або зменшити розмір позовних вимог (п. 2 ч. 2), а також змінити предмет або підстави позову шляхом подання письмової заяви до закінчення підготовчого засідання (ч. 3 ст. 49).

Таким чином, закон не передбачає права позивача доповнювати чи уточнювати свої позовні вимоги шляхом подання відповідної заяви, а тому зміст п. 3 ч. 2 ст. 197 ЦПК України створює колізію процесуальних норм, оскільки суперечить положенням як статті 49, так і статті 174 ЦПК України.

Варто зауважити, що згідно із п. 1 ч. 1 ст. 189 ЦПК України остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу є одним із завдань підготовчого провадження.

У зв'язку з цим, необхідно зазначити, що позовом у процесуальному сенсі є звернення до суду з вимогою про захист своїх прав та інтересів, яке складається із двох елементів: предмета і підстави позову.

При цьому, предметом позову є певна матеріально-правова вимога позивача до відповідача, стосовно якої позивач просить прийняти судове рішення. Натомість, підставу позову становлять обставини, якими позивач обґрунтовує його вимоги щодо захисту права та охоронюваного законом інтересу (постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.06.2019 у справі № 487/10128/14-ц) [6].

Верховний Суд неодноразово звертав увагу на те, що процесуальним законом не передбачено права позивача на подання заяв (клопотань) про «доповнення» або «уточнення» позовних вимог. Тому, в разі надходження до суду однієї із зазначених заяв (клопотань), останній, виходячи з її змісту, а також змісту раніше поданої позовної заяви та конкретних обставин справи повинен розцінювати її як: подання іншого (ще одного) позову; збільшення або зменшення розміру позовних вимог; об'єднання позовних вимог; зміну предмета або підстав позову тощо. При поданні вказаних заяв (клопотань) позивач має дотримуватися правил вчинення відповідної процесуальної дії, недодержання яких тягне за собою процесуальні наслідки, передбачені ЦПК України.

На цьому наголосив Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду в постанові від 01.11.2021 у справі № 405/3360/17 [7].

Велика Палата Верховного Суду в п. 55 постанови від 24 квітня 2024 року в справі № 657/1024/16-ц зазначила, що особа, яка звертається до суду з позовом, самостійно визначає в позовній заяві,

яке її право чи охоронюваний законом інтерес порушено особою, до якої пред'явлено позов, та зазначає, які саме дії необхідно вчинити суду для відновлення порушеного права. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд.

У п. 60 даної постанови, розмежовуючи поняття зміни предмета/підстав позову чи збільшення/зменшення ціни позову, Велика Палата Верховного Суду зазначила, що оскільки предмет позову кореспондує зі способами захисту права, які визначені, зокрема, статтею 16 ЦК України, то зміна предмета позову означає зміну матеріальної вимоги, з якою позивач звернувся до відповідача, що може полягати в обранні позивачем іншого, на відміну від первісно обраного, способу захисту порушеного права в межах спірних правовідносин, а зміна підстав позову – це зміна обставин, на яких ґрунтується вимога позивача. Одночасна зміна і предмета, і підстав позову не допускається, оскільки в разі одночасної зміни предмета та підстав позову фактично виникає нова матеріально-правова вимога позивача, яка обґрунтовується іншими обставинами, що за своєю суттю є новим позовом.

Необхідно підкреслити, що пунктами 6, 7 частини другої статті 43 ЦПК України встановлено, що учасники справи зобов'язані: виконувати процесуальні дії в установлені законом або судом строки; виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом.

Це означає, що при поданні заяви про зміну предмету позову позивач має дотримуватися правил вчинення відповідної процесуальної дії, недодержання яких тягне за собою процесуальні наслідки, передбачені ЦПК України (п.п. 63, 64 вищевказаної постанови Великої Палати Верховного Суду) [8].

Таким чином, вірне визначення судом предмету спору щодо захисту права власності, предмету позову, а також правової природи спірних відносин дає можливість суду на стадії підготовчого провадження оцінити заявлені позовні вимоги на предмет їх співвідносності з вище переліченими категоріями. Іншими словами, суд, не переходячи до безпосереднього вирішення цивільної справи, може оцінити відповідність характеру порушеного, невизнаного чи оспорюваного права тій матеріально-правовій вимозі (вимогам), які позивач ставить до суду в своїй позовній заяві.

Важливість даного кроку повністю корелюється із завданням цивільного судочинства щодо справедливого та своєчасного вирішення цивільного спору, оскільки, аналізуючи позовні вимоги у підготовчому провадженні, суд може прийти до висновку про подання позивачем (власником майна) завідомо безпідставного позову чи позову за відсутності предмета спору.

Установивши предмет спору та предмет позову, суд має змогу визначитись зі складом учасників судового процесу та оцінити, чи відповідає суб'єктний перелік, вказаний позивачем у позові, правовій природі спірних відносин та заявленим позовним вимогам. Насамперед, на стадії підготовчого провадження суд зобов'язаний з'ясувати, чи саме та особа, яка вказана в позовній заяві відповідачем, має відповідати за позовом.

Великою Палатою Верховного Суду в постанові від 17 квітня 2018 року в справі № 523/9076/16-ц окремого наголошено на тому, що визначення відповідачів, предмета та підстав спору є правом позивача. Натомість, встановлення належності відповідачів й обґрунтованості позову обов'язком суду, який виконується під час розгляду справи.

При цьому, Велика Палата звернула увагу й на те, що пред'явлення позову до неналежного відповідача є самостійною та беззаперечною підставою для відмови позивачу в його задоволенні, окрім того випадку, коли позивач виявить бажання щодо заміни неналежного відповідача належним [9].

Така процесуальна можливість передбачена ч. 2 ст. 51 ЦПК України лише на стадії підготовчого провадження і до його закінчення, а в разі розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження – до початку першого судового засідання. Після закриття підготовчого провадження суд може залучити до участі у справі співвідповідача або замінює первісного відповідача належним відповідачем виключно у разі, якщо позивач доведе, що він не знав та не міг знати до подання позову в справі про підставу залучення такого співвідповідача чи заміну неналежного відповідача.

Згідно із ч. 1 ст. 52 та ч. 1 ст. 53 ЦПК України до закінчення підготовчого провадження можуть вступити у справу й треті особи. Якщо суд при підготовці справи до розгляду встановить, що його рішення може вплинути на права та обов'язки осіб, що не є стороною у справі, він зобов'язаний залучити їх до участі у справі як третіх осіб, що не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Іншим завданням суду в підготовчому провадженні є з'ясування заперечень відповідача проти позовних вимог. Його виконання досягається за рахунок дослідження змісту відзиву на позов відповідача, заперечення або зустрічної позовної заяви у випадку подання будь-якого із вище перелічених заяв по суті справи. У той же час, виконання даного завдання можливе лише у випадку наявності волевиявлення самого відповідача, оскільки, як вказано у ч. 4 ст. 174 ЦПК України, подання заяв по суті справи є правом учасників справи, а не їх обов'язком.

Визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів, як основоположне завдання підготовчого провадження, покликане забезпечити в першу чергу справедливий і неупереджений розгляд цивільного спору щодо захисту права власності, здійснений з дотриманням принципів диспозитивності та змагальності сторін.

У рамках даного завдання суду повинен вирішити, чи повідомили сторони про всі обставини справи, що їм відомі, з'ясувати, чи надали сторони докази, на які вони посилаються в позові та відзиві, а також докази, витребувані судом чи причини їх неподання; вирішити питання про проведення огляду письмових, речових і електронних доказів у місці їх знаходження, витребування додаткових доказів, визначити строки їх подання, вирішити питання про забезпечення доказів, призначення експертизи, виклик у судове засідання експертів, свідків, залучення перекладача, спеціаліста [2, с. 79 – 80].

Після виконання всіх перелічених вище завдань підготовчого провадження, а також вирішення питань щодо відводів, які можуть бути заявлені будь-ким із учасників справи, суд може підійти до визначення порядку розгляду справи. Раціональний порядок розгляду справи, встановлений судом у підготовчому провадженні, забезпечує справедливе вирішення спору в розумні строки.

Наразі, важливим і обов'язковим процедурним складником стадії підготовчого провадження в справах щодо захисту права власності, які розглядаються за правилами загального позовного провадження, є проведення підготовчого засідання.

Підготовче засідання здійснюється за участю сторін, де проголошуються склад суду, підстави для відводу судді, з'ясовується бажання щодо укладення мирової угоди, передачі справи на розгляд третейського суду або проведення врегулювання спору за участю судді, вирішуються різного роду заяви і клопотання та інші організаційні питання.

За якісного проведення підготовчого засідання провадження у справі може бути припинене вже на цій стадії, або ж будуть створені умови для розгляду справи по суті в одному засіданні без необхідності робити перерви чи відкладати судовий розгляд.

При цьому, на стадії підготовчого провадження сторони можуть повністю або частково врегулювати спір на підставі взаємних поступок. Умови примирення, які не можуть суперечити закону або виходити за межі компетенції суб'єкта владних повноважень, сторони викладають у заяві про примирення сторін, яка затверджується ухвалою суду. Водночас суд може постановити ухвалу про відмову у затвердженні умов примирення і продовжити судовий розгляд, якщо: умови примирення суперечать закону чи порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб або є невиконуваними; одну зі сторін примирення представляє її законний представник, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Також суттєве місце на цій стадії відводиться питанням щодо врегулювання спору за участі судді (ст.ст. 201 – 205 ЦПК України).

Незважаючи на цікаву ідею законодавця, втілення її в життя ускладнене саме через надходження ініціативи, оскільки воно передбачене не з боку суду, а лише з боку сторін. Як показує практика, сторони часто не знають та не розуміють суті такої процедури, і з цих підстав не проявляють щодо неї своїх ініціатив. Судді ж не роз'яснюють суть таких процедур, і тому в практичній площині інститут врегулювання спорів за участі судді фактично не діє.

Разом з тим, оскільки більша частина цивільних справ, які розглядаються в судах першої інстанції, не є складними, кожен суддя має змогу, життєвий, професійний досвід для реального урегулювання спору щодо захисту права власності за допомогою взаємних поступок сторін, і лише в разі неможливості віднайти такий компроміс – розглянути справу по суті.

Як слушно зазначив Кравченко І.О., ефективність підготовчого провадження полягає не лише у визначенні предмету спору та складу учасників судового процесу, з'ясування наявності заперечень проти позовних вимог, перевірки наявності доказів, вирішенню відводів, призначення дати розгляду справи тощо. Натомість, завдання підготовчого провадження повинно полягати і в тому, щоб жодна справа, яку можливо врегулювати за рахунок перемовин, компромісних домовленостей, примирних процедур, не переходила у сферу її безпосереднього розгляду [10, с. 6–7].

Курило М.П. та Шаповал М.М. підкреслюють, що мета підготовчого провадження перебуває в тісному взаємозв'язку та корелюється із загальними цілями цивільного судочинства. Вітчизняний законодавець завданням цивільного судочинства називає досягнення справедливості судового розгляду, яке повинно привести до ефективного захисту порушеного, оспорюваного або невизнаного права (зокрема, й права власності) чи інтересу в широкому його розумінні. Тобто, в буквальному сенсі йдеться про справедливі судові процедури та процесуальну діяльність, що здійснюється судом і учасниками судового процесу для забезпечення захисту суб'єктивного права.

Варто зауважити, що одна з першочергових функцій суду полягає в правильному застосуванні у результаті розгляду цивільної справи необхідної до спірних правовідносин норми права. Для суду та осіб, які беруть участь у справі, однаково важливими є як наявність можливості представлення своєї правової позиції, рівності умов спору і забезпечення принципу диспозитивності, так і отримання сприятливого судового рішення. При цьому, шлях до справедливого судового розгляду і, відповідно, захисту права пролягає через належну судову процедуру.

Таким чином, основу підготовчого провадження складають дії, пов'язані з можливістю врегулювання спору щодо захисту права власності, визначенням суб'єктного складу осіб та забезпеченням належної доказової бази в справі. Саме їх необхідно вважати трьома основними напрямами, за якими має здійснюватися підготовка справи до судового розгляду [11, с. 142–144].

У підсумку слід зазначити, що підготовче провадження, як важлива і необхідна стадія цивільного процесу, покликана в першу чергу оптимізувати розгляд складних справ даної категорії, вирішення яких відбувається у порядку загального позовного провадження.

За результатами вивчення завдань підготовчого провадження у справах щодо захисту права власності можна підсумувати, що вони є тим законодавчо встановленим алгоритмом, завдяки якому у повному обсязі досягається виконання основного завдання цивільного судочинства – захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів шляхом здійснення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільної справи.

Якість виконання даного завдання напряму залежить від сумлінного та відповідального підходу суду до організації і проведення підготовчого провадження справи [2, с. 81].

Натомість, допущені судом у цій частині помилки не зможуть бути виправленими на стадії розгляду спору по суті та призведуть або ж до задоволення необґрунтованого позову, чи навпаки – до безпідставної відмови в захисті реально порушеного права власності особи. Безумовно, цього допустити не можна.

Висновки. Підсумовуючи наведене, необхідно констатувати, що підготовка цивільних справ, пов'язаних із захистом права власності, до їх розгляду по суті та процедура здійснення судового провадження на цій стадії суворо регламентуються нормами Цивільного процесуального кодексу.

При цьому, занадто формальний підхід судів до використання своїх повноважень може призвести до неефективного використання процесуального часу та поглиблення спірних відносин у цій сфері.

Разом з тим, розглянуті практичні аспекти здійснення підготовчого провадження при розгляді спорів даної категорії свідчать про можливість подальшого удосконалення судової практики, що сприятиме належному виконанню завдань цивільного судочинства та підвищенню рівня правової захищеності учасників судового процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ясинок М.М., Котвяковський Ю.О. Колізійні положення інституту підготовчого провадження в цивільному процесі. Київ. Науковий вісник публічного та приватного права. Випуск 1. Серія: Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. 2022. DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.1.9.
2. Ясинок М.М., Бойко В.Б. Характеристика завдань підготовчого провадження через призму завдання цивільного судочинства. Дніпро. Право і суспільство. № 3. Серія: Цивілістика. 2022. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.12.
3. Постанова КГС ВС від 14.09.2021 у справі № 909/243/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99647863.
4. Постанова ВП ВС від 12.06.2019 у справі № 916/542/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82637244.
5. Постанова КГС ВС від 01.08.2019 у справі № 916/1743/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83378763.
6. Постанова ВП ВС від 12.06.2019 у справі № 487/10128/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85541621.
7. Постанова КЦС ВС від 01.11.2021 у справі № 405/3360/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100918809.
8. Постанова ВП ВС від 24.04.2024 у справі № 657/1024/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331841.
9. Постанова ВП ВС від 17.04.2018 у справі № 523/9076/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/73469613.
10. Кравченко І.О. Особливості урегулювання земельно-майнових спорів на стадії підготовчого провадження в цивільному судочинстві. Суми. Приватне та публічне право. № 3. Серія: Цивільне право і цивільний процес; сімейне право. 2023. DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.1.

11. Курило М.П., Шаповал М.М. Мета підготовчого провадження в цивільному судочинстві. Київ. Часопис Київського університету права. № 3. Серія: Проблеми цивільного, господарського, трудового права та права соціального забезпечення. 2020. DOI 10.36695/2219-5521.3.2020.25.

УДК: 349.3.
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.52

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ З ПЕРЕВЕЗЕННЯ ПАСАЖИРІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Менджул М.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-3893-4402

Менджул М.В. Особливості виконання договору з перевезення пасажирів в умовах воєнного стану.

Досліджено яким чином впливає екстраординарний правовий режим під час воєнного стану на виконання договору перевезення пасажирів. Доведено, що із врахуванням без пекових ризиків необхідним є аналіз адаптації договірних конструкцій до екстраординарних умов, зумовлених війною, включно з питаннями відповідальності перевізника, меж дії форс-мажорних обставин, механізмів зміни або розірвання договору та гарантування безпеки пасажирів. На основі аналізу статистичних даних доведено зростання пасажирських перевезень на рівні ЄС, а також вплив на ці процеси активних воєнних дій в Україні, збільшення кількості переселенців у європейські держави.

Здійснено порівняльний аналіз Регламентів ЄС, що регулюють різні види пасажирських перевезень, у тому числі автобусами, залізницями та громадським пасажирським транспортом. Виявлено стандартизовані підходи в ЄС до поділу автобусних перевезень на «регулярні перевезення, які потребують національного дозволу, виданого компетентним органом; спеціальні регулярні перевезення (наприклад, перевезення працівників або школярів), які не потребують національного дозволу; нерегулярні перевезення». Обґрунтовано, що в умовах євроінтеграції Україні слід забезпечити аналогічні підходи як в ЄС щодо доступності інформації про квитки для осіб із інвалідністю та особливими потребами.

Встановлено, що в Україні тільки окремі особливості договорів врегульовані законом, наприклад укладення договору з перевізником на загальних маршрутах можливе тільки після проведення конкурсу на маршрути чи оборотні рейси (ст. 43, ст. 44). Проте щодо інших договорів перевезення пасажирів особливості їх виконання та зміни не врегульовані, що має бути змінено у процесі рекодифікації цивільного законодавства.

Крім того, доведено, що в Україні не достатньо врегульовано цивільним законодавством особливості договору мультимодальних перевезень пасажирів, у тому числі транскордонних мультимодальних перевезень. При внесенні відповідних змін до законодавства має бути забезпечено пасажирам доступ до інформації про їх права протягом усієї подорожі, у тому числі інформацію про зміни та затримки проміжних рейсів під час всієї подорожі, регулювання питання відшкодування та компенсації будь-якої завданої шкоди.

Ключові слова: цивільно-правовий договір, виконання договору, зміна договору, послуги з перевезення, пасажири, захист прав, особа із інвалідністю, мультимодальні перевезення.

Mendzhul M.V. Features of the execution of a passenger transportation contract under martial law.

The article investigates how the extraordinary legal regime during martial law affects the performance of a passenger transport contract. It is proven that, taking into account the inherent risks, it is necessary to analyze the adaptation of contractual structures to extraordinary conditions caused by war, including issues of the carrier's liability, the limits of force majeure, mechanisms for changing or terminating the contract and ensuring the safety of passengers. Based on the analysis of statistical data, the growth of passenger transport at the EU level is proven, as well as the impact on these processes of active military operations in Ukraine, the increase in the number of displaced persons in European countries.

A comparative analysis of EU Regulations regulating various types of passenger transport, including buses, railways and public passenger transport, has been carried out. Standardized approaches in the EU to the division of bus transport into «regular transport requiring a national permit issued by a competent authority; special regular transport (for example, transport of workers or schoolchildren) that do not require a national permit; irregular transportation». It is substantiated that in the conditions of European integration, Ukraine should ensure similar approaches as in the EU regarding the accessibility of information about tickets for persons with disabilities and special needs.

It is established that in Ukraine only certain features of contracts are regulated by law, for example, concluding a contract with a carrier on general routes is possible only after holding a competition for routes or round trips (Article 43, Article 44). However, with regard to other passenger transportation contracts, the features of their execution and changes are not regulated, which should be changed in the process of recodification of civil legislation.

In addition, it is proven that in Ukraine, civil legislation does not sufficiently regulate the features of a contract for multimodal passenger transportation, including cross-border multimodal transportation. When making relevant amendments to the legislation, passengers should be provided with access to information about their rights throughout the journey, including information about changes and delays of intermediate flights during the entire journey, regulating the issue of compensation and compensation for any damage caused.

Key words: civil law contract, contract execution, contract amendment, transportation services, passengers, protection of rights, disabled person, multimodal transportation.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану має місце екстраординарний правовий режим, що безумовно суттєво впливає на різні цивільні правовідносини, а виконання договору перевезення пасажирів набуває особливого значення в умовах гарантування безпеки та потреби людей покинути небезпечні території, чи навпаки відвідати рідних, які в умовах війни проживають у різних містах і областях України. Саме тому, необхідним є аналіз адаптації договірних конструкцій до екстраординарних умов, зумовлених війною, включно з питаннями відповідальності перевізника, меж дії форс-мажору, механізмів зміни або розірвання договору та гарантування безпеки пасажирів. Наукові дослідження сприятимуть виробленню рекомендацій для забезпечення балансу між оперативними потребами національної оборони та захисту споживачів транспортних послуг.

Метою дослідження є на основі порівняльного аналізу виокремити особливості виконання договору з перевезення пасажирів в умовах воєнного стану.

Стан наукової розробки. В Україні окремі аспекти особливостей перевезення пасажирів і укладення при цьому договорів були досліджені у окремих працях [1]. Окрему увагу науковці приділяють тому, що воєнні дії/режим воєнного стану є класичною обставиною непереборної сили [2], при цьому навіть пропонують у договорах перевезення включати положення (клаузи) про війну/воєнний стан як для звільнення від відповідальності, так і як підставу для розірвання договору [3]. Крім того, вчені досліджують виклики міжнародних перевезень (вантажів) під час воєнного стану, рекомендують адаптувати нормативні механізми під безпекові ризики [4], аналізують економічні зміни на ринку пасажирських автоперевезень України, встановлюють зниження внутрішніх перевезень, зростання частки міжнародних перевезень, фіксують зміни цін, попиту, маршрутів, появи численних «тіньових» перевезень [5] тощо. Водночас недостатньо проведено досліджень, які б аналізували предмет доказування у справах про неналежне виконання медичними працівниками своїх обов'язків із врахуванням сучасних ризиків в Україні, у тому числі із розвитком цифрових технологій.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан сприяв розвитку пасажирських перевезень між Україною та державами-членами ЄС. Вирішальну роль у цьому процесі відіграло як продовження активних воєнних дій, так і збільшення кількості переселенців із України. Так, протягом вересня цього року тимчасовий захист у країнах ЄС отримало 79 тисяч новоприбулих українців, що перевищує показник за серпень на 49%, будучи найбільшим показником від серпня 2023 року, 47% із вказаних осіб були підлітки до 22 років чоловічої статі. Загалом, 4,3 мільйона українців отримали в ЄС тимчасовий захист (найбільше, понад 1,2 млн. у Німеччині та понад 1 млн. у Польщі) [6].

Ще до війни в рамках ЄС було проведено дослідження, що показало у 2019 році в ЄС значне зростання наземних пасажирських перевезень (6 трильйонів пасажиро-кілометрів) на 33,5% у порівняні із 1995 роком. Європейські експерти відмітили, що пасажироперевезення зростало зі складним річним темпом зростання на рівні 1,2% протягом 24 років у період з 1995 по 2019 рік. У 2022 році було перевезено загалом близько 5 617 мільярдів пасажиро-кілометрів, що становить збільшення на 24,9% порівняно з 1995 роком (відповідає CAGR на рівні 0,8%). Вказане невелике спадання було результатом впливу пандемії COVID-19. На разі експерти прогнозують збільшення до 6 088 млрд. пасажиро-кілометрів у 2025 році (збільшення на 8,4% порівняно з 2015 роком) та 6 487 млрд. пасажиро-кілометрів у 2030 році (збільшення на 15,5% порівняно з 2015 роком) [7].

Найбільшу частку перевезень пасажирів займає легковий автомобільний транспорт, у 2022 році легковими автомобілями було подолано 4 100 мільярдів пасажиро-кіометрів, зростання відбулося на 24,8% між 1995 і 2022 роками в ЄС. Важливо зазначити, що під час пандемії, у 2020 році, частка легкових автомобілів значно зросла, на 8,7 процентних пункти порівняно з попереднім роком. Цей ефект триває, причому частка на 1,4 процентних пункти вища у 2022 році порівняно з 2019 роком.

Згідно із прогнозами експертів легкові автомобілі залишатимуться домінуючим видом транспорту в ЄС найближчим часом, прогнозується приблизно 4 354 та 4 533 мільярди пасажиро-кілометрів буде пройдено у 2025 та 2030 роках відповідно.

Громадські види транспорту (автобуси, потяги, трамваї та метро) також користуються попитом серед пасажирів і спостерігається і тут динаміка до зростання. У 2019 році обсяг перевезень громадським транспортом у ЄС досяг близько 995 мільярдів пасажиро-кілометрів. Загалом, перевезення пасажирів автобусами, потягами, трамваями та метро серйозно постраждали від обмежень на поїздки, пов'язаних з COVID-19, у 2022 році кількість автобусних перевезень скоротилася на 13,2%, поїздів – на 28,7%, а трамваїв і метро – на 8,4% (порівняно з 1995 роком) [7].

Для з'ясування особливостей виконання договору з перевезення пасажирів в умовах воєнного стану необхідно проаналізувати стандарти та нормативні засади регулювання договорів з перевезення пасажирів в ЄС та Україні.

Пасажирські перевезення в ЄС регулюють декілька актів, зокрема міжнародні перевезення пасажирів автобусами регулюються Регламентом (ЄС) № 1073/2009, який замінив Регламент (ЄЕС) 684/92 та Регламент (ЄС) № 12/98 [8], а також Регламентом Комісії (ЄС) № 611/2012 від 9 липня 2012 року про внесення змін до Додатка II до Регламенту (ЄС) № 1073/2009 Європейського Парламенту та Ради про спільні правила доступу до міжнародного ринку автобусних перевезень [9] та Регламентом Ради (ЄС) № 517/2013 від 13 травня 2013 [10]. На рівні ЄС передбачено, що для міжнародних перевезень пасажирів автобусом необхідне отримання ліцензії в одній із держав-членів ЄС, за таких умов є вільний доступ до всього міжнародного ринку автомобільних перевезень. При ліцензуванні здійснюється перевірка відповідності умовам, передбаченим у ЄС, а також стандартам водіїв і транспортних засобів. На рівні ЄС передбачені Регламентом види автобусних перевезень: «регулярні перевезення, які потребують національного дозволу, виданого компетентним органом; спеціальні регулярні перевезення (наприклад, перевезення працівників або школярів), які не потребують національного дозволу, якщо вони передбачені договором між організатором та транспортним оператором; нерегулярні перевезення (наприклад, перевезення групи молоді на концерт в іншій державі-члені або одноразова туристична поїздка), які потребують лише дорожнього листа; перевезення за власний рахунок, тобто перевезення, яке не здійснюється за плату чи винагороду».

Крім того, передбачені стандарти ЄС для регулювання послуг громадського пасажирського транспорту. Зокрема, Регламент (ЄС) № 1370/2007 місить рекомендації компетентним органам щодо регулювання послуг громадського пасажирського транспорту, проведення державних закупівель тощо [11].

Окрема увага у рамках ЄС приділяється регулювання перевезень пасажирів залізничним транспортом. При цьому для розвитку певних видів перевезень Регламентом (ЄС) № 1371/2007 передбачено право державам-членам звільняти від оподаткування міські, приміські та регіональні перевезення, а також таких, що обслуговують транскордонні регіони або міські агломерації. У висновках до свого звіту про застосування Регламенту Комісія зазначила, що «широке використання звільнень є серйозною перешкодою для досягнення мети Регламенту», оскільки воно перешкоджає створенню рівних умов для залізничних підприємств по всьому Союзу та позбавляє пасажирів залізниці правової визначеності та повного здійснення своїх прав. Відповідно до статті 10 Регламенту, яка стосується систем інформації про подорожі та бронювання, залізничні підприємства та продавці квитків повинні використовувати комп'ютеризовану систему інформації та бронювання для залізничного транспорту (CIRSRT), яку залізничні підприємства можуть створити відповідно до процедур, зазначених у цій статті. Стаття 8(1) Регламенту зазначає, що зобов'язання залізничних підприємств та продавців квитків надавати пасажирам на запит принаймні інформацію, викладену в частині I Додатку II, застосовується незалежно від статті 10 Регламенту. Таким чином, зобов'язання надавати інформацію не залежить від створення комп'ютеризованої системи та є незалежним від каналу збуту. Інформація, яку неможливо надати через комп'ютеризовану систему, має надаватися в альтернативних форматах, доступних для осіб з інвалідністю (стаття 8(3)) [12].

В умовах євроінтеграції Україні слід також забезпечити аналогічні підходи щодо доступності інформації про квитки для перевезень осіб із інвалідністю та особливими потребами. Війна зумовила зростання кількості людей в Україні серед військових та цивільного населення із інвалідністю, такими вадами зору, слуху, іншими особливостями, що обмежує їх мобільність.

ЦК України при визначенні поняття договору перевезення пасажирів, поєднує і перевезення пасажирів та альтернативно і перевезення водночас особистого багажу (ст. 910). В Україні крім загальноцивілістичних норм про регулювання договору перевезення, також є спеціальні норми у окремих нормативно-правових актах. Наприклад, Закон України «Про автомобільний транспорт» у статті 42 розмежував окремі особливості залежно від виду перевезення пасажирів, чи то для організації пере-

везення пасажирів на різних загальних маршрутах (укладається між перевізниками та органами місцевої влади), для перевезення пасажирів на таких маршрутах (вважається укладеним або з моменту купівлі квитка/реєстрації електронного квитка пасажирами, а у випадку наявності пільг - із часу посадки до автобусу), договір про нерегулярні перевезення (сторонами є перевізник та замовник, укладений з моменту підписання), договори про перевезення на таксі та про обслуговування легковим автомобілем [13]. При цьому тільки окремі особливості вказаних договорів врегульовані законом, наприклад: укладення договору з перевізником на загальних маршрутах можливе тільки після проведення конкурсу на маршрути чи оборотні рейси (ст. 43) із обов'язковим врахуванням структури парку автобусів, які залучені на маршрут, їх пасажиромісткістю, класу, технічних та екологічних показників, дотримання державних соціальних нормативів по транспортному обслуговуванню (ст. 44) тощо. Проте щодо інших договорі перевезення пасажирів особливості їх виконання та зміни не врегульовані, що має бути змінено у процесі рекодифікації цивільного законодавства.

На виконання договорів перевезення пасажирів однозначно виливає війна. Одним із перших вірних рішень, було ухвалення продовження всіх договорів про організацію перевезення пасажирів на автобусних маршрутах загального користування у межах однієї області чи між областями [14]. Продовження строку дії договорів можливе тільки при наявності згоди сторін, а також при умові, що перевізник підтвердить спроможність виконати зобов'язання.

Ми погоджуємося із позицією М. Стефанчука, що під час воєнного стану договірні зобов'язання можуть призупинятися, розриватися, саме на підставі суперечності цілям воєнного режиму. При цьому, війна як «непереборна сила є обставиною, що може звільняти від відповідальності за невиконання, проте не означає автоматичної втрати сили договору» [2].

Європейські дослідники зауважують, що не дивлячись на те, що протягом десятиліть права пасажирів були основою транспортної та споживчої політики ЄС, забезпечуючи захист пасажирів на всіх видах транспорту, виявлено суттєві прогалини, що зумовлюють низку проблем під час виконання договорів про перевезення пасажирів, у тому числі їх обмежену обізнаність щодо правил перевезень та умов договорів. На разі, все більша кількість пасажирів користується послугами посередників для бронювання мультимодальних поїздок, що відповідає цілям Європейської зеленої угоди щодо скорочення викидів. Однак виникають проблеми, оскільки пасажири не мають інформації про збої та свої права під час переходу з одного виду транспорту на інший. Оператори, які забезпечують один етап подорожі, мають труднощі з розумінням правил відповідальності, особливо в посередницькому спілкуванні між перевізником, посередником та пасажиром [15].

В Україні на жаль, особливості мультимодального договору перевезення пасажирів не достатньо досліджений та потребує більшої правової визначеності. ЦК України у ч. 2 ст. 913 містить право пасажира на перевезення за документом мультимодального перевезення/кількома видами транспорту, проте Закон України «Про мультимодальні перевезення» врегульовує детально мультимодальні перевезення вантажу [16]. Водночас саме дане питання потребує нагального врегулювання, а враховуючи зростання попит на мультимодальні перевезення пасажирів при виконанні таких договорів має бути забезпечено пасажирам доступ до інформації про їх права протягом усієї подорожі, у тому числі інформацію про зміни та затримки проміжних рейсів під час всієї подорожі, бажано електронними засобами, регулювати питання відшкодування та компенсації будь-якої завданої шкоди тощо.

Висновки. Особливості виконання договорів перевезення пасажирів в умовах воєнного стану залежать безпосередньо від безпекових ризиків, зумовлюються частими темпоральними змінами щодо надання послуги перевезення, зокрема можливими змінами часу виїзду, приїзду, навіть зміною маршруту під впливом форс-мажорних обставин. Водночас в Україні не достатньо врегульовано цивільним законодавством особливості договору мультимодальних перевезень пасажирів, у тому числі транскордонних мультимодальних перевезень. При внесенні відповідних змін до законодавства має бути забезпечено пасажирам доступ до інформації про їх права протягом усієї подорожі, у тому числі інформацію про зміни та затримки проміжних рейсів під час всієї подорожі, регулювання питання відшкодування та компенсації будь-якої завданої шкоди тощо. Крім того, особливої уваги потребують норми щодо гарантування доступу до перевезень всіма видами транспорту особам із інвалідністю та обмеженою мобільністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Уляна Гришко. Договір перевезення пасажира та багажу як різновид споживчого договору. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 20. С. 12–16. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.02.
2. Стефанчук, М. Особливості договірної відповідальності в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 1. С. 166–172. DOI:10.35774/app2023.01.166.

3. Сірко Р.Б. Актуальні питання цивільно-правової відповідальності сторін за договором перевезення об'єктів перевезення транспортними засобами в сучасних умовах. *Правова позиція*. 2022. № 4 (37). С. 159-162. DOI https://doi.org/10.32782/2521-6473.2022-4.29.
4. Матвєєва А.В., Панченко В.В. Правове забезпечення міжнародних перевезень в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. №2 (46). С. 180–192. DOI:10.33216/2218-5461/2023-46-2-180-192.
5. Власенко Д.. Ринок пасажирських автоперевезень України в умовах воєнного стану: аналіз викликів та стратегії оптимізації. *Економіка та суспільство*. 2025. DOI:10.32782/2524-0072/2025-75-20.
6. Рекордна за два роки кількість українців отримала захист ЄС у вересні. URL: https://gk-press.if.ua/rekordna-za-dva-roky-kilkist-ukrayintsiv-otrymala-zahyst-yes-u-veresni.
7. Passenger transport activity. URL: https://www.eea.europa.eu/en/analysis/publications/sustainability-of-europes-mobility-systems/passenger-transport-activity.
8. Regulation (EC) No 1073/2009 of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 on common rules for access to the international market for coach and bus services, and amending Regulation (EC) No 561/2006 (recast) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02009R1073-20130701.
9. Commission Regulation (EU) No 611/2012 of 9 July 2012 amending Annex II to Regulation (EC) No 1073/2009 of the European Parliament and of the Council on common rules for access to the international market for coach and bus services Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012R0611.
10. Council Regulation (EU) No 517/2013 of 13 May 2013 adapting certain regulations and decisions in the fields of free movement of goods, freedom of movement for persons, company law, competition policy, agriculture, food safety, veterinary and phytosanitary policy, transport policy, energy, taxation, statistics, trans-European networks, judiciary and fundamental rights, justice, freedom and security, environment, customs union, external relations, foreign, security and defence policy and institutions, by reason of the accession of the Republic of Croatia. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013R0517.
11. Passenger transport. URL: https://transport.ec.europa.eu/transport-modes/road/passenger-transport_en.
12. Communication from the commission. Interpretative Guidelines on Regulation (EC) No 1371/2007 of the European Parliament and of the Council on rail passengers' rights and obligations. URL:ttps://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015XC0704(01).
13. Про автомобільний транспорт: Закон України від 05.04.2001 № 2344-III. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text.
14. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1997 р. № 176 і від 3 грудня 2008 р. № 1081: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 512. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/512-2022-%D0%BF#Text.
15. IRU Position paper on the European Commission proposal for a Passenger Mobility Package. URL: https://www.iru.org/system/files/European%20Commission%20proposal%20for%20Passenger%20Mobility%20Package.pdf.
16. Про мультимодальні перевезення: Закон України від 17.11.2021 № 1887-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1887-20#Text.

УДК 347.453.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.53

ПЛАТА ЗА НАЙМ У ДОГОВОРІ НАЙМУ (ОРЕНДИ) ТРАНСПОРТНОГО ЗАСОБУ З ЕКІПАЖЕМ

Мороз І.М.,
аспірант кафедри цивільного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-7078-999X

Мороз І.М. Плата за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем.
У статті досліджуються проблемні питання, пов'язані з платою за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем. Відплатність є однією з основоположних ознак договору найму (оренди). В свою чергу, договір про надання послуг може бути як відплатним, так і безоплатним. Поєднання у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем елементів цих зобов'язань піднімає ряд практичних і теоретичних питань, пов'язаних з платою за найм в такому договорі. Такі питання ніколи не були предметом окремого наукового дослідження.

Ключовим питанням є те, чи охоплюється платою за найм вартість послуг з управління та технічної експлуатації транспортного засобу, які надаються наймачу у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем. Важливими є також питання про те, чи можливим в контексті згаданого договору є використання сторонами таких моделей визначення розміру плати за найм, в основу яких покладено критерій фактичного використання транспортного засобу або критерій його вартості. Шляхом до вирішення названих проблем може стати встановлення внутрішнього зв'язку плати у досліджуваному договорі з кожним його елементом – послуг та найму.

Автор робить висновок про те, що, договір найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем є відплатним договором, в якому плата має внутрішній зв'язок і з наймом, і з послугами. Хоча плата за надання послуг може як входити до складу плати за найм, так і бути відокремленою від неї, природі згаданого договору більше відповідає є їх поєднання у складі плати за найм. Автор стверджує, що застосування показників фактичного використання транспортного засобу для визначення розміру плати за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем є недоцільним, оскільки, зберігаючи зв'язок з амортизацією транспортного засобу (елементом найму), така плата погано демонструє внутрішній зв'язок з елементом послуг. З цієї ж причини, автор резюмує невиправданість застосування у досліджуваному договорі такої моделі визначення плати за найм, яка в якості критерію оперує вартістю орендованого транспортного засобу. Зрештою, автор пропонує внести до цивільного законодавства відповідні зміни.

Ключові слова: договір найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем, плата за найм, плата за послуги.

Moroz I.M. Hire fee under a vehicle hire contract with a crew.
The article examines problematic issues related to hire fee under a vehicle hire contract with a crew. Onerousness is one of the fundamental features of a hire contract. In turn, a service contract can be either onerous or gratuitous. The combination of elements of these obligations in a vehicle hire contract with a crew raises a number of practical and theoretical issues related to hire fee in such a contract. Such issues have never been the subject of separate scientific research.

The key question is whether the hire fee covers the cost of vehicle management and technical operation services provided to the hirer in a vehicle hire contract with a crew. Another important question is whether, in the context of the vehicle hire contract with a crew, it is possible for the parties to use models for determining the amount of the hire fee based on the criterion of actual use of the vehicle or the criterion of its cost. The solution to these problems may lie in establishing an internal link between the fee in the agreement under consideration and each of its elements – services and hire.

The author concludes that a vehicle hire contract with a crew is an onerous contract in which the fee is internally linked to both the hire and the services. Although the fee for the provision of services may be included in the hire fee or be separate from it, the nature of the vehicle hire contract with a crew is more consistent with their combination in the hire fee. The author argues that the use of indicators of actual vehicle use to determine the amount of the hire fee in the vehicle hire contract with a crew is inappropriate because, while maintaining a link with the depreciation of the vehicle (an element of the hire), such fee does not adequately demonstrate an internal link with the service element. For the same reason, the author concludes that it is unjustified to use a model for determining the hire fee in

the vehicle hire contract with a crew under consideration that uses the cost of the hired vehicle as a criterion. Finally, the author proposes introducing appropriate amendments to civil legislation to resolve the aforementioned issues related to hire fee.

Key words: a vehicle hire contract with a crew, hire fee, fee for services.

Постановка проблеми: Одним з основних обов'язків наймача у договорі найму (оренди) є обов'язок внесення плати за найм. Наявність зустрічного надання є однією з конститутивних ознак договору найму (оренди), що вирізняє його з-поміж інших договорів, які опосередковують передання речей у користування. В свою чергу, договір про надання послуг може бути як відплатним, так і безоплатним. Поєднання у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем елементів цих двох договірних конструкцій піднімає низку як практичних, так і теоретичних питань, пов'язаних з платою за найм в такому договорі. Серед них чи не найбільш вагомим є питання включення плати за надання послуг з управління та технічної експлуатації орендованого транспортного засобу до складу плати за найм. З огляду на відсутність прозорої правової регламентації, що вирішувала б подібну проблему, виникає необхідність у з'ясуванні переваг і недоліків обох моделей встановлення плати за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем – як тієї моделі, в якій плата за найм охоплює вартість послуг, так і тієї, в якій вартість послуг виокремлена.

В цивільному обігу немає одноманітності щодо критеріїв, за допомогою який визначається розмір плати за найм. В результаті при визначенні її розміру сторони виходять з порівняльної ринкової вартості оренди, вартості самої речі (за лізинговою моделлю), а відносно транспортних засобів – показників їх фактичного використання (т.з. пробігу). Тому з'ясування можливості застосування сторонами договору найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем різних моделей визначення плати за найм, зокрема тих, в основу яких покладено критерій вартості транспортного засобу або критерій фактичного використання орендованого транспортного засобу, є ще одним питанням для вирішення.

Мета дослідження: з'ясування переваг та недоліків наступних моделей встановлення плати за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем: 1) моделі, що передбачає включення вартості послуг з управління та технічної експлуатації орендованого транспортного засобу до складу плати за найм; 2) моделі, що передбачає виокремлення вартості таких послуг; 3) моделі, що для визначення розміру плати за найм використовує показники фактичного використання транспортного засобу; 4) моделі, яка для визначення розміру плати за найм послуговується вартістю транспортного засобу. Автор має на меті запропонувати зважену пропозицію щодо необхідних змін та доповнень цивільного законодавства, заснованих на результатах аналізу переваг та недоліків різних моделей, а також їх порівняльного дослідження. За методологічну основу для досягнення вказаної мети береться метод аналізу, спеціально-юридичний та діалектичний методи.

Стан опрацювання проблематики: Проблема визначення плати за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем досьогодні не була предметом окремих наукових досліджень. Автори наукових праць обмежувалися дослідженнями плати за найм в межах загальної конструкції договору найму (оренди) транспортного засобу (Вакулович Е.В., Тарасенко Л.Л.) та договору найму (оренди) автомобільного транспортного засобу без екіпажу (Чуркін І.А.). У той же час, питання плати за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем, що, з огляду на складну конструкцію останнього, має суттєві відмінності від плати за найм в класичному договорі найму, як і особливу, не притаманну останній, проблематику, комплексно ще не досліджувалось.

Виклад основного матеріалу: Договір найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем є відплатним договором. З цього приводу Касаційний господарський суд Верховного Суду у своїй Постанові від 19.04.2021 року у справі № 910/11131/19 правильно зазначає: «правова природа плати за користування річчю (орендної плати) безпосередньо пов'язана із правомірним користуванням річчю протягом певного строку, і обов'язок здійснення такого платежу є істотною ознакою орендних правовідносин» [1]. У договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем поєднуються елементи договору найму (оренди), конститутивною ознакою якого є відплатність, та договору про надання послуг, який може бути як відплатним, так і безоплатним. При їх поєднанні відкидається безвідплатність, як риса, що несумісна з елементом найму. І користування транспортним засобом, і послуги з його управління та технічної експлуатації у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем реалізуються в обмін на певну плату. Такий висновок є спільним для усіх різновидів досліджуваного договору, незалежно від виду орендованого транспорту. На наявність зустрічного надання у вигляді плати законодавець в деяких випадках вказує прямо, як, наприклад, у договорі тайм-чартеру. Так, згідно з абзацем першим ст. 203 КТМ України за договором чартеру (фрахтування) судна на певний час судновласник зобов'язується за обумовлену плату (фрахт) надати судно фрахтувальнику для перевезення пасажирів, вантажів та для інших цілей торговельного мореплавства на певний час [2].

Загальноприйнятим у цивілістиці є виділення наступних критеріїв, відповідність того чи іншого договору яким свідчить про його відплатний характер: зустрічність надання, яке має матеріальний зміст та не обов'язково є рівним у вартісному вираженні; внутрішній зв'язок, що позначає прямий зв'язок між витратами та отриманими результатами. Такий висновок видається перспективним для висвітлення сутності плати за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем, з огляду на наявність у його складі декількох елементів. Наявність в досліджуваному договорі зустрічного надання, що має матеріальний зміст, є безсумнівною. Водночас, необхідно з'ясувати внутрішній зв'язок плати з кожним його елементом – наймом та послугами.

Ключовим питанням, що виникає при з'ясуванні такого внутрішнього зв'язку, є питання про те, чи охоплюється платою за найм як можливість користування орендованим транспортним засобом, так і послуги, що надаються відносно нього наймодавцем. Раніше цього питання вже торкались деякі цивілісти. Так, наприклад, Е.В. Вакулович зазначає, що «у вартість договору оренди транспортного засобу з екіпажем входять не тільки суми по сплаті зобов'язань самої оренди, тобто за володіння та користування транспортним засобом, але й супроводжувальні послуги по його керуванню та технічному обслуговуванню. Тому, безумовно, при основних аналогічних умовах договору вартість договору оренди транспортного засобу з екіпажем вища вартості договору оренди транспортного засобу без екіпажу» [3, с. 120]. В цілому погоджуючись з такою тезою, не можемо, у той же час, проігнорувати те, що дослідниця використовує у ньому вислів «вартість договору», що не тотожно поняттю «плати за найм». Тому, не зважаючи на влучність, подібний висновок не відповідає на питання про те, чи охоплюється платою за найм надання послуг в договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем. Таким чином, згадана проблема потребує більш детального висвітлення.

Відповідно до ч. 1 ст. 632 ЦК України ціна в договорі встановлюється за домовленістю сторін [4]. Під ціною договору, як правило, розуміють сукупність зобов'язань, що мають матеріальний зміст. Поіменовані в Цивільному кодексі України договірні зобов'язання переважно передбачають цілісну плату, що не розмежовується. З цієї причини така плата та ціна договору нерідко ототожнюються дослідниками, і в таких випадках подібне ототожнення дійсно є справедливим. Водночас, до складу ціни договору можуть входити платежі різного змісту, що кореспондують різним обов'язкам контрагента. З огляду на це, можемо констатувати, що для сторін договору найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем не існує легальних обмежень їх здатності розділити плату за найм та плату за надання послуг, які тільки у сукупності складають ціну досліджуваного договору. Водночас, сторони не позбавлені також і можливості встановити єдину плату, що охоплює як плату за найм, так і плату за надані послуги.

Незважаючи на життєздатність обох моделей, в умовах реального ринку сторони частіше віддають перевагу єдиній платі, що одночасно виконує роль зустрічного надання і відносно найму, і відносно послуг. Наприклад, в поширених типових формах договору тайм-чартеру BALTIME 1939 [5] та NYPE [6], фрахт, для позначення якого використовується термін «hire» (від англ. «плата за найм»), має цілісну структуру; він не розмежовується на плату за найм та плату за послуги екіпажу. Згадані формуляри потребують заповнення лише певних «змінних» умов – «боксів», завдяки чому їх зазвичай називають «боксовими». «Бокс» для хайру надає можливість вказати лише його розмір, але не передбачає структурування такої плати. Встановлення єдиної плати, що охоплює вартість найму та вартість послуг, є поширеним при оренді і інших видів транспорту з екіпажем.

Домінування подібної моделі єдиної плати в цивільному обігу є невипадковим, оскільки вона має ряд суттєвих переваг.

По-перше, використання єдиної плати є зручним як для наймодавця, так і для наймача. Діяльність зі здачі транспортних засобів в найм разом з екіпажем, що його обслуговує, здійснюється, як правило, суб'єктами підприємництва. Створення «продукту» у вигляді товарів, робіт або послуг потребує від таких суб'єктів здійснення постійних, часто прогнозованих, витрат, сукупність яких визначає його собівартість. Різниця між такою собівартістю, та ціною збуту кінцевим покупцям, є маржою суб'єкта підприємництва. Останні використовують ціни для покупців в якості інструменту формування доданої вартості. Отже, ціна в подібних відносинах визначається переважно наймодавцями, які закладають в неї витрати, розподілені на одиницю продукту, та заплановану маржу. В таких умовах наймодавцю зручніше порахувати ціну, що включає і його прибуток, і компенсує витрати на утримання транспортного засобу та членів екіпажу, щоб потім запропонувати її наймачу, для якого не має значення розподіл наймодавцем коштів за статтями витрат і доходів, але є важливим її розмір та конкурентоспроможність з іншими пропозиціями.

По-друге, така модель значно краще корелює з сутністю єдиного зобов'язання, опосередкованого договором найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем. В цьому контексті слід звернути увагу на суттєву різницю між правовими наслідками неможливості надати послуги та неможливо-

сті користуватись орендованою річчю. Відповідно до ч. 2 ст. 903 ЦК України у разі неможливості виконати договір про надання послуг, що виникла не з вини виконавця, замовник зобов'язаний виплатити виконавцеві розумну плату. Якщо неможливість виконати договір виникла з вини замовника, він зобов'язаний виплатити виконавцеві плату в повному обсязі, якщо інше не встановлено договором або законом [4]. Отже, виконавець не отримає жодної плати тільки у випадку, коли неможливість надання послуг виникла з його вини. В інших випадках, коли неможливість надання послуг викликана діями або бездіяльністю замовника, або виникла в результаті причин, що від сторін не залежать, виконавець має право на отримання повної плати або її частини. Для орендних відносин законом передбачені дещо інші наслідки неможливості користування орендованою річчю. Так, відповідно до ч. 6 ст. 762 ЦК України наймач звільняється від плати за весь час, протягом якого майно не могло бути використане ним через обставини, за які він не відповідає [4]. З огляду на зміст згаданої норми, наймодавець позбавляється плати за найм не тільки в тих випадках, коли неможливість користування річчю зумовлена його власними діями або бездіяльністю (тобто, так само як і у відносинах щодо надання послуг), але і тоді, коли вона викликана незалежними від сторін обставинами. В останньому випадку, на відміну від аналогічної ситуації у відносинах із надання послуг, наймодавець не отримує жодної плати. Таким чином, наслідки неможливості надання послуг та користування річчю відрізняються.

Водночас, договір найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем містить елементи і найму, і послуг. Взяті разом, вони складають єдине зобов'язання, в якому кожен елемент видозмінює інший. В практичній площині їх взаємозв'язок породжує такі наслідки: якщо неможливість користування орендованим транспортним засобом викликана причинами, що відносяться до самого транспортного засобу (наприклад, внаслідок технічної несправності), не можуть бути надані і послуги з його управління та технічної експлуатації; і навпаки, коли послуги не можуть бути надані з причин, не пов'язаних з транспортним засобом (скажімо, внаслідок хвороби чи смерті членів екіпажу), можливість користуватись транспортним засобом також втрачається. Тобто, в усіх випадках неможливості користування орендованим транспортним засобом, викликаної незалежними від сторін причинами, послуги з його управління та технічної експлуатації так само не можуть бути надані.

В цьому випадку різниця у правових наслідках здається дещо абсурдною: наймач звільняється від плати за найм, проте, має сплатити наймодавцю частину плати (розумну плату) за послуги, які ним не надаються з тих самих причин, з яких не може бути використаний орендований транспортний засіб. Здається, що більш логічним буде позбавлення наймодавця будь-якої плати – як за найм, так і за послуги. Якщо плата за послуги включається до складу плати за найм, вона підкорюється правовому регулюванню останньої. За таких умов, у разі неможливості користуватись орендованим транспортним засобом та отримувати послуги наймач звільняється від обов'язку платити повністю. З цього можна зробити висновок, що модель встановлення єдиної плати забезпечує кращий баланс у регулюванні відносин сторін за договором найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем.

Слід зазначити, що для тайм-чартеру – єдиного поіменованого виду договору найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем, правові наслідки неможливості користування морським судном та надання послуг з його управління та технічної експлуатації законом врегульовані саме так, як було описано вище. Так, відповідно до ст. 212 КТМ України фрахтувальник сплачує судновласнику фрахт в порядку і терміни, передбачені договором чартеру (фрахтування) судна на певний час. Він звільняється від сплати фрахту і витрат щодо судна за час, протягом якого судно було непридатне для експлуатації внаслідок неморехідного стану, за винятком випадків, коли непридатність судна настала з вини фрахтувальника [2]. В свою чергу, укомплектованість морського судна екіпажем законом розглядається в якості одного з елементів морехідного стану судна (абз. 2 ст. 207 КТМ України). Це означає, що у випадку, коли морське судно не доукомплектовано екіпажем, судно стає непридатним для експлуатації внаслідок неморехідного стану, оскільки послуги з управління ним не можуть бути надані. У цьому випадку наймач повністю звільняється від обов'язку сплачувати фрахт, який одночасно виступає платою за найм та послуги. У торгівельному мореплавстві такі випадки є розповсюдженими, в результаті чого склалася усталена практика щодо вирішення питання звільнення наймача від обов'язку зі сплати фрахту. Для позначення випадків тимчасової неможливості користування судном і надання послуг екіпажу, а також звільнення від обов'язку сплачувати фрахт, що є їх наслідком, розповсюджені типові форми тайм-чартеру (BALTIME 1939 [5], NYPE [6] тощо) використовують поняття «off-hire» (з англ. – «поза платою»). До таких випадків відносяться обставини, що пов'язані з: 1) самим судном; 2) неможливістю надавати послуги з його управління і технічної експлуатації.

Видається, що при розробці правового регулювання для певного виду зобов'язань, коли права та обов'язки його сторін можна врегулювати цілком по-різному, законотворцю слід виходити

з найбільш розповсюдженої моделі організації подібних відносин, що вже стала усталеною між учасниками цивільних відносин, не закріплюючи її, разом з тим, в якості імперативу. Отже, на наш погляд, доцільним буде закріпити серед присвячених досліджуваному договору положень Цивільного кодексу України, норму, яка встановлювала б загальне правило, за яким плата за послуги з управління та технічної експлуатації орендованого транспортного засобу входила б до складу плати за найм, і при цьому не обмежувала сторін у можливості її виокремлення. Необхідність в закріпленні такого правила автор вбачає і в тому, щоб позбавити наймодавців можливості зловживати своїм правом, вимагаючи від наймачів оплати наданих послуг в ситуації, коли договір не встановлює ні окремої плати за послуги, ні застережень щодо охоплення вартості послуг платою за найм. Зважаючи на викладене, пропонуємо доповнити положення Цивільного кодексу України наступною нормою: «Плата за послуги з управління та технічної експлуатації транспортного засобу, переданого у найм з екіпажем, включається до складу плати за найм (оренду) транспортного засобу, якщо інше не встановлено договором». З огляду на викладене, автор, вживаючи словосполучення «плата за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем», розуміє його в якості поняття, що поєднує власне плату за найм та плату за послуги з управління та технічної експлуатації транспортного засобу.

В умовах ринку розповсюдженим є визначення розміру орендної плати залежно від «пробігу» транспортного засобу, тобто – його фактичного використання. На подібну практику звертала увагу Е.В. Вакулович, яка відзначала, що орендна плата може визначатись з урахуванням пробігу автомобіля, льотних годин або з урахуванням терміну безпосереднього користування транспортним засобом [3, с. 73]. Для обрахунку пробігу транспортних засобів, більшість з яких обладнані спеціальними пристроями для фіксації, сторони як правило використовують мотогодини (час, протягом якого працював рушій транспортного засобу) або кількість пройдених одиниць відстані (кілометрів, миль, морських миль тощо). Такий спосіб обрахунку орендної плати законодавством не забороняється, але має і переваги, і недоліки.

Перевагою такої моделі є те, що її використання забезпечує найбільш тісний зв’язок орендної плати з фактичним зношенням (амортизацією) транспортного засобу. З цього приводу І.А. Чуркін влучно зазначає, що орендна плата компенсує наймодавцеві не тільки позбавлення можливості використовувати майно протягом строку договору найму (оренди) транспортного засобу та прибуток, який той міг би отримати від самостійного використання транспортного засобу, але також і вартість, на яку понизилася вартість транспортного засобу внаслідок користування ним наймачем [7, с. 64]. Встановлення залежності розміру плати за найм від рівня зношення транспортного засобу, певно, є найбільш прямою кореляцією цих двох факторів. Серед переваг такого способу слід відзначити і те, що при його застосуванні наймачу не потрібно звертатись до таких засобів захисту його інтересів, як зменшення розміру орендної плати (ч. 4 ст. 762 ЦК України) та звільнення від орендної плати (ч. 6 ст. 762 ЦК України), адже неможливість користуватись транспортним засобом або істотне зменшення такої можливості безпосередньо відображається на кількісних показниках пробігу транспортного засобу. В першому випадку показники пробігу залишаться незмінними, у другому – будуть меншими, ніж при звичайному використанні. Отже, для досягнення аналогічних результатів у сторін відсутня необхідність у зверненні до механізмів ч. 4 та ч. 6 ст. 762 ЦК України.

Втім, у такого способу визначення розміру орендної плати є і суттєві недоліки. У той час, коли подібна залежність плати за найм від пробігу транспортного засобу вдало демонструє зв’язок з його амортизацією, такий механізм ігнорує саму сутність орендної плати, що виступає в якості винагороди за надання наймачу самої по собі можливості користуватись транспортним засобом, якої тимчасово позбавляється наймодавець. В контексті ж договору найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем подібний спосіб не враховує таку його особливість, як наявність в його конструкції послуг з управління та технічної експлуатації транспортного засобу. З економічних міркувань витрати на утримання екіпажу та прибуток від надання таких послуг мають знайти своє втілення у винагороді наймодавця. Оскільки наймодавець несе такі витрати, як правило, незалежно від робочого навантаження членів екіпажу, використання пробігу для обчислення розміру плати за найм жодним чином не кореспондує з їх розміром. Використання такого способу визначення плати за найм робить можливою ситуацію, в якій наймач не користується транспортним засобом, не потребує послуг з його управління та технічної експлуатації. В такому випадку, за незмінності показників пробігу орендна плата не нараховується. У той же час, наймодавець в такій ситуації не може самостійно користуватись своїм транспортним засобом, але все ще має нести тягар утримання членів екіпажу та самого транспортного засобу. Оскільки використання подібного способу формування орендної плати, в основу якого покладена залежність її розміру від фактичного використання транспортного засобу, відкриває можливості для зловживання наймачем своїм правом, до нього слід відноситись з обережністю. З цього приводу варто погодитись з Е.В. Вакулович, яка

зазначає, що плата, яка визначається часом, протягом якого наймач має можливість користуватися транспортним засобом, все ж таки більше відповідає природі договору оренди [3, с. 73].

Інші підходи для визначення розміру орендної плати використовуються в договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем, в якому орендована річ є державною або комунальною власністю. Так, відповідно до ч. 2 ст. 17 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» орендна плата визначається за результатами аукціону. У разі передачі майна в оренду без проведення аукціону орендна плата визначається відповідно до Методики розрахунку орендної плати, яка затверджується Кабінетом Міністрів України щодо державного майна та представницькими органами місцевого самоврядування – щодо комунального майна. У разі якщо представницький орган місцевого самоврядування не затвердив Методику розрахунку орендної плати, застосовується Методика, затверджена Кабінетом Міністрів України [8]. В свою чергу, відповідно до абз. 2 та 3 п. 14 Методики розрахунку орендної плати за державне майно, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2021 року № 630, розмір річної орендної плати у разі оренди транспортних засобів встановлюється на рівні 10 відсотків вартості об'єкта оренди. У разі коли орендарем є суб'єкт малого підприємництва, розмір річної орендної плати за оренду іншого окремого індивідуально визначеного майна, у тому числі транспортних засобів, становить 7 відсотків вартості об'єкта оренди [9]. З вказаного, видно, що для визначення розміру орендної плати в такому випадку використовується критерій вартості орендованого транспортного засобу – тобто, спосіб, який серед інших учасників цивільних відносин використовується переважно в лізингових відносинах. Такий механізм визначення розміру плати за найм очевидно не враховує ні вид орендованого транспортного засобу, ні максимальний строк його експлуатації, ні наявність послуг екіпажу серед переліку благ, що надаються наймачу. Видається, що подібна уніфікація розміру орендної плати, заснована виключно на вартості транспортного засобу, є невиправданою, оскільки ігнорує економічно значущі елементи формування вартості.

Висновки: Договір найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем є відплатним договором, в якому зустрічне надання, яке має матеріальний зміст, кореспондує як передачі майна у користування, так і надання послуг відносно нього. Хоча сторони такого договору можуть як включити плату за надання послуг з управління та технічної експлуатації транспортного засобу до складу плати за найм, так і виокремити її, більш доцільним, з огляду на переваги такої моделі, є поєднання цих двох видів плат у складі плати за найм. Перевагами подібної моделі встановлення плати за найм є її зручність для сторін договору найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем, а також її більш тісний зв'язок з неподільним зобов'язанням, обумовленим зазначеним договором. Входження плати за надання послуг до складу плати за найм дозволяє підкорити цей елемент договору загальним правилам, якими регулюються орендні відносини. Це, в свою чергу, призводить до застосування однакових правових наслідків в ситуації, коли наймач позбавлений можливості користуватись орендованим транспортним засобом та отримувати послуги з його управління та технічної експлуатації. Правило щодо охоплення платою за найм вартості послуг слід закріпити серед положень Цивільного кодексу України, не закріплюючи його, при цьому, в якості імперативу, з тим, щоб сторони могли відступити від нього в договорі.

Обрахунок розміру плати за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем в залежності від фактичного використання транспортного засобу має ряд переваг та недоліків. До переваг такого способу слід віднести високий рівень його кореляції з амортизацією транспортного засобу. Ще однією його перевагою є те, що у випадку неможливості користуватись транспортним засобом або істотного зменшення такої можливості у наймача немає необхідності звертатись до таких засобів захисту його інтересів, як зменшення розміру орендної плати (ч. 4 ст. 762 ЦК України) та звільнення від орендної плати (ч. 6 ст. 762 ЦК України), адже такі обставини безпосередньо впливають на кількісні показники пробігу. Недоліком подібної моделі є те, що вона не враховує витрати наймодавця, понесені ним для надання наймачу послуг з управління та технічної експлуатації транспортного засобу, а отже в цілому погано демонструє внутрішній зв'язок плати з елементом послуг.

Видається, що невиправданим є використання у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем такого способу визначення розміру плати за найм, який в якості критерію послуговується вартістю орендованого транспортного засобу, і застосовується переважно при оренді державного або комунального майна. Хоча за певних умов використання такої моделі ціноутворення є імперативним, ігнорування нею економічно значущих елементів формування вартості (зокрема, виду транспортного засобу, максимального строку його експлуатації, наявності послуг екіпажу) в досліджуваному договорі є настільки очевидно несправедливим, що однакові підходи, які законотворець використовує для обох видів договору найму (оренди) транспортного засобу, мають бути ним переглянуті.

Враховуючи викладене, пропонуємо внести зазначені у цій роботі зміни до законодавства. Наостанок, слід відзначити, що визначення плати за найм у договорі найму (оренди) транспортного засобу з екіпажем в якості поняття, що охоплює і, власне, орендну плату, і плату за надання послуг, відкриває нові напрямки для дослідження: щодо форми внесення такої плати, періодичності її внесення тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 19.04.2021 року у справі № 910/11131/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96926747.
2. Кодекс торговельного мореплавства України : Закон України від 23.05.1995 року № 176/95-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text.
3. Вакулович Е.В. Договір оренди транспортного засобу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03/ Вакулович Елла Валентинівна. – Харків, 2002. – 163 с.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
5. BALTIME 1939 (as revised 2001). URL: https://www.bimco.org/contractual-affairs/bimco-contracts/contracts/baltime-1939-as-revised-2001.
6. NYPE 2015. URL: https://www.bimco.org/contractual-affairs/bimco-contracts/contracts/nype-2015.
7. Чуркін І.А. Договір найму (оренди) автомобільного транспортного засобу без екіпажу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Чуркін Ігор Анатолійович. Харків, 2015. 194 с.
8. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019 року № 157-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20#Text.
9. Методика розрахунку орендної плати за державне майно: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2021 року № 630 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2021-%D0%BF#Text.

УДК 340.14
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.54

ПРАВОВИЙ ВИСНОВОК ВЕРХОВНОГО СУДУ: ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

Наумова О.С.,
суддя Соборного районного суду м. Дніпра
ORCID: 0009-0005-8541-0176

Наумова О.С. Правовий висновок Верховного Суду: генеза поняття, особливості застосування.

У статті здійснений аналіз законодавства України, який відображає закріплення юридичного значення рішень касаційного суду. Показано, що цей процес був започаткований у Законі України «Про внесення змін до арбітражного процесуального кодексу України» № 2539-III від 21.06.2001 р. Судове рішення касаційного суду отримало визнання як чинник впливу на сферу правового регулювання.

Правові поняття, якими послуговувалася сфера правозастосування у цей період, мали відмінності від тих, що нині закріплені у чинному процесуальному законодавстві, як «висновок щодо застосування норми права», і «подібні правовідносини». Автором запропоноване визначення поняття «правовий висновок касаційного суду»; узагальнено уявлення про неоднотипність правових висновків, які зустрічаються у практиці Касаційного суду та визначено сферу їх застосування.

Відзначається, що правові висновки Верховного Суду, викладені експліцитно, є обов'язковими до застосування у подібних правовідносинах. Висновки касаційного суду, викладені «obiter dictum» підлягають врахуванню у інших правовідносинах, для врегулювання яких вони мають вирішальне значення. Використання висновків Верховного Суду, сформульованих імпліцитно, є допустимим у рішеннях судів, як допоміжних джерел судової практики, і у тих випадках, коли із їх змісту не випливає їх обов'язковість до застосування.

Звернено увагу, що правові висновки перебувають у тісному зв'язку із нормами права і можуть втрачати актуальність не лише у разі відступу від них, а і у разі суттєвих змін у регулюванні суспільних відносин. Втрата чинності законодавчим приписом, застосування якого містить правовий висновок касаційного суду, необов'язково впливає на чинність правових висновків за наявності у законодавстві аналогічних за змістом правових норм у інших актах чинного законодавства.

Запропоноване уточнення методології аналізу правовідносин та визначення їх, як подібних. Зроблений висновок, що для поліпшення використання у юридичному аналізі правовідносин критеріїв, визначених у висновках касаційного суду, доцільно розпочинати аналіз із порівняння правопороджуючих юридичних фактів і правових підстав виникнення правовідносин, що значно полегшує визначення подібного змісту правовідносин, які порівнюються, та застосування змістовного критерію.

Ключові слова: касаційний суд, правовий висновок, подібні судові рішення, подібні правовідносини.

Naumova O.S. Legal opinion of the Supreme Court: the genesis of the concept and features of its application.

The article analyzes the legislation of Ukraine reflecting the establishment of the legal significance of the cassation court's decisions. It is shown that this process was initiated by the Law of Ukraine "On Amendments to the Arbitration Procedure Code of Ukraine" No. 2539-III of June 21, 2001. The judicial decision of the cassation court received recognition as a factor influencing the sphere of legal regulation.

The legal concepts used in the field of law enforcement during that period differed from those currently enshrined in the procedural legislation in force, such as "opinion on the application of a rule of law" and "similar legal relations." The author proposes a definition of the concept of "legal opinion of the cassation court," generalizes the understanding of the heterogeneity of legal opinions encountered in the practice of the Cassation Court, and determines the scope of their application.

The author notes that the legal opinions of the Supreme Court, expressed explicitly, are mandatory for application in similar legal relations. The conclusions of the cassation court expressed "*obiter dictum"* must be taken into account in other legal relations for the resolution of which they are of decisive importance. The use of the Supreme Court's opinions formulated implicitly is permissible in court decisions as auxiliary sources of judicial practice, and in those cases where their binding nature does not follow from their content.

Attention is drawn to the fact that legal opinions are closely connected with legal norms and may lose their relevance not only in cases of departure from them but also in the event of significant changes in the regulation of social relations. The invalidation of a legislative provision whose application contains a cassation court's legal opinion does not necessarily affect the validity of such legal opinions if there are analogous legal norms of similar content in other legislative acts in force.

A refinement of the methodology for analyzing legal relations and defining them as similar is proposed. It is concluded that, in order to improve the use of the criteria defined in cassation court opinions in the legal analysis of legal relations, it is advisable to begin the analysis with a comparison of the law-generating legal facts and the legal grounds for the emergence of legal relations. This considerably facilitates the identification of the similar content of the legal relations being compared and the application of the substantive criterion.

Key words: cassation court, legal opinion, similar judicial decisions, similar legal relations.

Постановка проблеми. Чинне національне законодавство закріплює регулятивне значення висновків касаційного суду про застосування норм права у рішеннях, ухвалених за результатами розгляду судових справ. Це законодавче рішення має свою передісторію. Процес формування юридичної думки щодо необхідності закріплення у законодавстві юридичного значення рішень касаційного суду у вітчизняному законодавстві займає значний часовий проміжок і заслуговує вивчення. Із змінами у процесуальному законодавстві, які були запроваджені з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147-VIII від 03.10.2017 р. (далі – Закон України № 2147-VIII від 03.10.2017 р.) змінилася юридична термінологія і на новому правовому підґрунті виникла дискусія про сутність понять: «Висновок про застосування норми права», «подібні правовідносини» та про їх застосування. Проте не всі питання можливо вважати вирішеними, на що вказують труднощі у судовій практиці щодо визначення правових висновків, які є обов'язковими до застосування.

Метою дослідження є спроба визначити поняття «Висновок про застосування касаційним судом норми права у подібних правовідносинах»; проаналізувати розвиток законодавства, яке відображає процес формування цього поняття; відмінності у формулюванні правових висновків окремих видів, та розкрити їх правове значення. Окреслені питання досліджувалися у роботах вчених-юристів та були предметом розгляду у судовій практиці. Разом з тим, наукові здобутки вимагають узагальнення сформованих позицій та практики касаційного суду для вироблення практичних рекомендацій щодо поліпшення виявлення релевантних правових висновків касаційних судів і встановлення ознак подібності правовідносин.

Стан опрацювання проблематики. Питання про правову природу та сутність правових висновків касаційного суду найчастіше досліджуються у межах певної юрисдикції і навіть у межах окремої категорії справ. Так Н. Антонюк здійснила аналіз застосування норм кримінального права у рішеннях Великої Палати; М. Смоковичем увагу зосереджено на аналізі застосування норм права у справах адміністративної юрисдикції; В. Ватрас показаний розвиток норм сімейного права у висновках Верховного Суду. Загальним питанням щодо аналізу природи та особливостей викладення правових висновків Верховного Суду приділено увагу у роботах О. Берназюка, В. Бевзенка, Н. Василини, В. Данішевської, К. Карпушової, О. Кібенко, К. Пількова, М. Шумила. Важливе значення для розвитку правової думки мають правові позиції, висловлені Верховним Судом, і підходи суду до їх формування. Наукові доробки вчених - юристів. творча робота суддів Верховного Суду (далі - ВС) при підготовці текстів судових рішень у значній мірі вплинули на змістовне наповнення цього поняття та поглиблення уявлення про особливості його застосування.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо як еволюціонувала формула «висновки щодо застосування норм права, викладених у постановах Верховного Суду»[1] у законодавчих рішеннях, у яких відбувалося її формування. У вітчизняному законодавстві визнання джерелом права судових рішень, ухвалених у конкретних справах Європейським судом з прав людини, відбулося у Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., про що прямо зазначено у статтях 17 та 18 цього Закону. До визнання юридичного значення рішень, ухвалених у конкретних справах касаційними судами нашої держави, законодавець підходив більш помірковано. Вперше, у Законі України «Про внесення змін до арбітражного процесуального кодексу України» № 2539-III від 21.06.2001 р. судове рішення касаційного суду отримало визнання, як чинник впливу на сферу правового регулювання. Це визнання поступово утверджувалося у судочинстві інших юрисдикцій. Правові поняття, якими послуговувалася сфера правозастосування у цей період, мали відмінності від тих, що нині закріплені у чинному процесуальному законодавстві. З набранням чинності Законом України № 2147-VIII від 03.10.2017 р.

зазнала змін практика застосування понять, які є предметом нашого дослідження. Отже, на початковому етапі у сфері господарського судочинства, Законом № 2539-III від 21.06.2001 р. Господарський процесуальний кодекс було доповнено розділом XIII-2 «Про касаційний перегляд Верховним Судом України постанов Вищого господарського суду України». Зокрема, у пунктах 2 та 3 частини 1 статті 111-15 ГПК України були визначені такі підстави касаційного оскарження судових рішень: «Невідповідність рішень Вищого господарського суду України, ухвалених у справі рішенням Верховного Суду України чи Вищого суду іншої спеціалізації з питань застосування норм матеріального права», Виявлення різного застосування «Вищим господарським судом України одного й того ж положення закону чи іншого нормативно-правового акта у аналогічних справах»[2].

З прийняттям Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. інститут перегляду справ за винятковими обставинами з'явився у цивільному процесі. Пунктом 1 ч. 1 ст. 354 першої редакції ЦПК України передбачалося, що «1. Судові рішення у цивільних справах можуть бути переглянуті у зв'язку з винятковими обставинами після їх перегляду у касаційному порядку, якщо вони оскаржені з мотивів: 1) неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одного і того самого положення закону»[3]. Такі ж приписи знайшли закріплення у Кодексі адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р.

Подальшими змінами у законодавстві та практиці Верховного Суду України, Вищих спеціалізованих судів окремих юрисдикцій та Верховного Суду була сформована позиція про справи, що є подібними, рішення у яких можуть вважатися різними за змістом і придатними для порівняння із рішенням у справі, яке переглядається. Як приклад, наведемо позицію Верховного Суду, сформовану касаційними судами згідно з процесуальними нормами чинними до 14.12.2017 р.: «Ухвалення різних за змістом судових рішень (пункт 1 статті 355 ЦПК) матиме місце в разі, коли суд (суди) касаційної інстанції у розгляді двох чи більше справ за подібних предмета спору, підстав позову, змісту позовних вимог та встановлених судом фактичних обставин і однакового матеріально-правового регулювання спірних правовідносин дійшов (дійшли) неоднакових правових висновків, покладених в основу цих судових рішень»[4].

Процесуальною реформою, запровадженою Законом України № 2147-VIII від 03.10.2017 р., зазнало змін правове регулювання щодо забезпечення єдності судової практики. Зокрема, у ст. 403 ЦПК України змінено об'єкт юридичного аналізу. Замість вислову «різних за змістом судових рішень» (п. 1 ст. 355 ЦПК України) у ст. 403 нової редакції ЦПК законодавець пропонує обмежитись дослідженням «висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах». Таким чином, для наукового дослідження та практичного застосування сформувалися нові правові поняття: висновок щодо застосування норми права і подібні правовідносини.

Визначаючи поняття «Висновок суду про застосування норми права» (правовий висновок), варто звернути увагу на зміст поняття «висновок» у значенні, характерному для застосування у інших сферах людської діяльності. «Висновком» у загальному вжитку вважається форма мислення, за допомогою якої з одного або кількох суджень виводиться нове судження, що містить у собі нове знання. У найбільш загальному вигляді поняття «висновок» являє собою остаточну думку, логічний підсумок, що ґрунтується на спостереженнях, міркуваннях, аналізі фактів або результатах дослідження. У правовому контексті «висновок» є або новим знанням або остаточною думкою щодо спірного питання, сформульованою на підставі аналізу норм права та обставин справи. К. Пільков звернув увагу на те, що «процесуальні кодекси використовують поняття «висновок суду» у декількох значеннях: (1) висновок у питанні факту, (2) висновок у питанні права, (3) висновок як власне рішення, вольовий акт суду…» [6, с. 201]. Із цього переліку можемо виділити правовий висновок, який являє собою умови від касаційного суду з приводу тлумачення тієї норми права, що застосована ним у конкретних правовідносинах з метою правильного та справедливого вирішення спору у справі.

Визначаючи правову природу та сутність правового висновку Верховного Суду (далі – ВС), О. Берназюк» зазначає, що «правовий висновок ВС є результатом суддівської правотворчості, який можна розглядати як джерело права у широкому його значенні, та який за своїми ознаками поступово наближається до судового прецеденту [7, с. 407]. Отже, цінність правового висновку ВС полягає у тому, що він вирізняється новизною і є «черговим кроком» розвитку «живого» права. Оскільки правовий висновок набув значення перспективного неодноразового застосування можна говорити про його нормативність.

Важливо відзначити, що правовий висновок ВС не є самодостатнім. Він завжди має правове підґрунтя і застосовується у поєднанні із відповідними нормами права, які його легітимізують навіть у тих випадках, коли відсутні правові норми для врегулювання спірних правовідносин. Але до цього допоміжного джерела права не можуть застосовуватись правила про дію правових висновків у часі.

Обираючи релевантні правові висновки ВС важливо мати на увазі зміст позитивного права, в умовах якого такий висновок сформувався. Окремі висновки втрачають обов'язковість їх врахування під впливом змін у правовому регулюванні подібних правовідносин. Від такого роду висновків Велика Палата ВС не вважає за потрібне відступати. Зокрема, у справі № 907/882/22 у п. 8.28 постанови Великої Палати ВС від 15.10.2025 р. зазначається, що від таких висновків касаційний суд може відступати без застосування механізму відступу та «кваліфікувати його як висловлений per incuriam з вказівкою, що він надалі не підлягає врахуванню судами»[8]. «Термін per incuriam (з лат. «через недогляд») позначає у загальному праві висновки, які не мають прецедентної ваги через те, що вони зроблені внаслідок помилковості. На нашу думку, суд першої та апеляційної інстанції також може використати зазначену формулу, обґрунтовуючи неврахування певного висновку ВС. Така аргументація не може вважатися відступом від правового висновку ВС.

Таким чином, правовий висновок ВС являє собою об'єктивізований у мотивувальній частині рішення касаційного суду результат розгляду судової справи, оформлений як правові положення, на підставі яких вирішено спірне правове питання у конкретних правовідносинах за результатами аналізу обставин, встановлених судами першої та апеляційної інстанції і який є обов'язковим для застосування правової норми для врегулювання подібних правовідносин.

К. Пільковим здійснений аналіз обов'язковості правових позицій судів у країнах загального права і показана їх неоднорідність [6]. Висновки, які відповідають наведеним вище ознакам, цей автор визначає, як «експліцитні висновки: «суд виснує, як слід застосовувати норму» [6, с. 202]. Експліцитний висновок (від лат. explicitus – розгорнутий, розкритий), можна виявити у випадках, коли суд виснує, як слід розуміти і застосовувати у контексті спірних правовідносин конкретну правову норму. Висновки, які були застосовані до спірних правовідносин і мали вирішальне значення для прийняття рішення (у термінології загального права – «ratio decidendi»). Окрім висновків такого типу К. Пільков виділяє висновки, сформульовані імпліцитно [6, с. 202]. Імпліцитний висновок (від лат. implicito – сплітаю) або висновок sub silentio (від лат. «під мовчанням»), коли висновок про застосування норми права прямо не сформульований, але логічно випливає із рішення, ухваленого за певних обставин. Як приклад обов'язковості імпліцитних висновків автор наводить рішення ВС про визначення суб'єктної та предметної юрисдикції справ певних категорій.

Для тих випадків, коли виникають труднощі у виділенні правового висновку з мотивувальної частини рішення ВС, який був вирішальним для обґрунтування рішення, К. Пільков пропонує використовувати «тест логічного заперечення, інверсії, або тест Уембо».… «Суть методу полягає у тому, щоб уявно змінити висновок, стосовно якого є сумніви на протилежний. Якщо результатом такої зміни видається інше рішення у справі, ніж те, яке було ухвалено, то такий висновок є правовим висновком, який підлягає врахуванню при врегулюванні подібних правовідносин» [6, с. 203].

Разом з тим, слід мати на увазі, що уся інша аргументація касаційного суду не має значення обов'язкових правових висновків лише для врахування у правовідносинах, які були спірними у відповідній справі. Такі висновки при вирішенні питань про необхідність відступу від них, іноді отримують позначення *«obiter dictum»,* як такі, від яких відступ ВС не вимагається. Такі висновки не визнаються застосованими у спірних правовідносинах, оскільки вони прямо не вплинули на сутність прийнятого судом рішення. Висновки касаційного суду щодо правових питань, які були викладені у судовому рішенні під час розгляду справи *obiter dictum,* оскільки вони не мали вирішального значення для її вирішення, також підлягають застосуванню до правовідносин, для врегулювання яких вони матимуть вирішальне значення.

Не підлягають врахуванню правові висновки від яких відступив ВС. Велика Палата ВС при розгляді справи № 755/10947/17 зазначила, що незалежно від того, чи перераховані усі постанови, у яких викладена правова позиція, від якої відступила Велика Палата, суди під час вирішення тотожних спорів мають враховувати саме останню правову позицію Великої Палати [9].

Поняття «подібні правовідносини» по-різному розумілося у судовій практиці. Внаслідок тлумачення процесуальних норм, що діяли до 14.12.2017 року склалося уявлення про подібність справ, яке автоматично було перенесене на подібність правовідносин. Подібними вважалися правовідносини з однаковим предметом спору, підставами позову, однаковим змістом позовних вимог та встановленими судом фактичними обставинами і однаковим матеріально-правовим регулюванням спірних правовідносин [4]. Хоча за наведеними критеріями можна говорити про наявність спільних ознак судових справ, що порівнюються.

Такий підхід до визначення правовідносин подібними, був визнаний неправильним і змінений у постановах Великої Палати ВС. Зокрема, у Постанові Великої Палати ВС від 22.02.2022 р. у справі № 201/16373/16-ц звернено увагу, що наведене вище тлумачення поняття «подібні правовідносини» є занадто вузьким і включає аналіз елементів, які не впливають на зміст правовідносин. «Якщо у різних справах вважати подібними лише ті правовідносини, у яких тотожними (однаковими) є

предмети та підстави позову, встановлені судами обставини, а також матеріально-правове регулювання, можливість звернення з касаційною скаргою… була б украй обмеженою та не відповідала б ролі Верховного Суду як найвищого суду у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики» (п. 48 Постанови) [10]. Також суд слушно зауважив, що «для цілей застосування приписів процесуальних законів щодо подібності правовідносин… термін «подібні правовідносини» може означати як правовідносини, що мають лише певні спільні риси з іншими, так і правовідносини, що є тотожними з ними, тобто такими самими, як інші». (п. 41 Постанови) [10]. «Подібність спірних правовідносин, виявлена одночасно за трьома критеріями, означатиме тотожність цих відносин (однакового виду суб`єкти, однаковий вид об`єкта й однакові права та обов`язки щодо нього). Але процесуальний закон не вимагає встановлювати тотожність (п. 47 Постанови) [10].

Формування критеріїв визначення подібності правовідносин було здійснене у постанові Великої Палати ВС від 12 жовтня 2021 року у справі № 233/2021/19. Судом були застосовані не лише правові підходи – загальнотеоретичні знання про право, а й лексичний аналіз цього поняття.

За висновками Великої Палати ВС «подібні правовідносини» для цілей процесуального закону визначаються за трьома критеріями: суб'єкти (хто є учасниками); об'єкти (щодо чого виникає спір); зміст (взаємні права й обов'язки сторін). При цьому, звернено увагу, що ключовим є саме зміст правовідносин, «змістовний критерій» [11], оскільки він визначається відповідною нормою права (законом чи договором). Інші два критерія – визначені, як додаткові, їх слід брати до уваги, якщо вони внаслідок особливого правового статусу суб'єктів або особливостей правового режиму об'єктів впливають на зміст прав та обов'язків суб'єктів правовідносин.

Цікаво, що зазначена правова позиція ВС викарбувалася з напрацювань, що були викладені в Окремій думці судді Великої Палати Верховного Суду Д. Гудими [12] щодо ухвали Великої Палати Верховного Суду від 08 лютого 2018 року у справі № 357/3258/16-ц (яка, можливо, і лягла у 2021 році в основу висновків цієї постанови Великої Палати ВС щодо подібності правовідносин.

Нажаль, у питанні визначення подібності правовідносин поза увагою касаційного суду залишився аналіз правових підстав їх виникнення, юридичний факт, який є підставою виникнення правовідносин. Саме правопороджуючий юридичний факт визначає подібний зміст прав і обов'язків учасників і визначає потребу у застосуванні однієї і тієї ж норми права до правовідносин, які виникли з тотожного юридичного факту. Так, із факту заподіяння шкоди у позадоговірних зобов'язаннях у учасників цих відносин виникатимуть подібні за змістом права та обов'язки (подібні правовідносини). Отже, порівняння правовідносин, які виникли з тотожних юридичних фактів (з однакових правових підстав), дає змогу встановити подібні права та обов'язки у суб'єктів та застосувати змістовний критерій. За необхідності зміст прав та обов'язків у правовідносинах може бути уточнений за допомогою додаткових, суб'єктного та об'єктного критеріїв.

Висновки: за результатами дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Висновок касаційного суду про застосування норми права – правовий висновок, являє собою об'єктивізований у мотивувальній частині рішення касаційного суду результат розгляду судової справи, оформлений як правові положення, на підставі яких вирішено спірне правове питання у конкретних правовідносинах за результатами аналізу обставин, встановлених судами першої та апеляційної інстанції і який є обов'язковим для застосування правової норми для врегулювання подібних правовідносин.

2. Правові висновки Верховного Суду викладені експліцитно є обов'язковими до застосування у подібних правовідносинах. Висновки касаційного суду, викладені «obiter dictum» підлягають врахуванню у правовідносинах, для врегулювання яких вони мають вирішальне значення.

3. Суд може використовувати імпліцитні висновки Верховного Суду як допоміжні джерела судової практики навіть у тих випадках, коли із їх змісту не випливає їх обов'язковість до застосування.

4. При визначенні висновків, які підлягають застосуванню, важливо перевіряти зміст позитивного права та збереження змісту регулювання правовідносин, до яких була застосована правова норма у висновку Верховного Суду, а також використовувати останній висновок щодо застосування норми права у подібних правовідносинах.

5. Вирішуючи питання про подібність правовідносин за допомогою критеріїв, визначених у висновках касаційного суду, доцільно розпочинати аналіз із порівняння правопороджуючих юридичних фактів і правових підстав їх виникнення, що полегшує застосування змістовного критерію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про судоустрій і статус суддів . Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII./Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 20.10.2025).

2. Про внесення змін до арбітражного процесуального кодексу України. Закон України від 21.06.2001 р. № 2539-III /Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2539-14#Text (дата звернення: 12.10.2025).
3. Цивільний процесуальний кодекс України . Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV /Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318#Text (дата звернення: 12.10.2025).
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 16 травня 2018 р. № 759/19440/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74120972.
5. Про забезпечення права на справедливий суд. Закон України від 12.02.2015 р. № 192-VIII /Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text (дата звернення: 12.10.2025).
6. Пільков К.М. Висновки Верховного Суду: формула висновку, його обов'язковість та механізм відступу. *Юридичний електронний науковий журнал.* 2023 № 8. С. 201–209. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/46.
7. Берназюк О. О. Правовий висновок Верховного Суду як джерело суддівської правотворчості. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6, С. 402–409. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.68.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 15 жовтня 2025 року № 907/882/22. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/131130798.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 30 січня 2019 року № 755/10947/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79834955.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 22 лютого 2022 р. № 201/16373/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104827809.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 12 жовтня 2021 року № 233/2021/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829987.
12. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду Гудими Д.А. щодо ухвали Великої Палати Верховного Суду у справі від 8 лютого 2018 року № 357/3258/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72243445.

УДК 347.7:336.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.55

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ГРОШЕЙ ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Парасюк М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-8600-5264

Парасюк М.В. Цивільно-правова природа грошей як об'єкта цивільних прав.
У статті комплексно и системно розглянуто цивільно-правову природу грошей як об'єкта цивільних прав. Вивчення поняття грошей, їх теорій, ролі та функцій належить до сфери економічної науки. Цивілістика виробляє правове визначення грошей, розкриваючи їхню форму, спираючись на економічні функції, встановлюючи зв'язок грошей як об'єкта з іншими правовими конструкціями, виділяє зі сфери зобов'язань – грошові зобов'язання, як особливу групу, в якій виникнення, виконання та припинення відносин має специфіку. Об'єктом дослідження є гроші, з приводу яких складаються відносини, а предметом є норми законодавства, погляди вчених (доктрина), правозастосовна практика, що складається при вирішенні відповідних справ. В досліджені застосовані загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання, абстрагування, наукова аналогія, сходження від загального до приватного, використовувалися спеціальні юридичні методи дослідження: формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, методи системного тлумачення закону. Аргументовано, що гроші самостійний родовий об'єкт цивільних прав, має правову природу, відмінну від природи речей і майнових прав. Такий підхід дозволяє вирішити проблему визначення родового об'єкта без прив'язки до об'єктів цивільних прав, що значно відрізняються за правовою природою. Специфіка грошей як родового об'єкта цивільних прав полягає у наявності двох різних правових режимів: грошей як платіжного засобу і грошей як предмета виконання зобов'язань. Це зумовлює дуалізм правової природи. Обґрунтовано змішану індивідуально-родову природу грошей. Гроші як платіжний засіб мають родові ознаки, гроші як предмет виконання зобов'язань наділені індивідуально-визначеними властивостями. У системі об'єктів цивільних прав обґрунтовано необхідність виділення цифрових грошей як самостійного підвиду грошей, відмінного від безготівкових. Зазначено, що дискусійними видаються позиції вчених про віднесення електронних грошей з правової точки зору до безготівкових грошей. Залишається питання розмежування електронних грошей з іншими правовими конструкціями (цифрова гривна, віртуальні активи) та виявлення відмінних властивостей їх правового режиму.

Ключові слова: безготівкові гроші, віртуальні активи, майнові права, правове регулювання, цифрова гривна, цивільний оборот.

Parasyuk M.V. The civil law nature of money as an object of civil rights.
The article provides a comprehensive and systematic examination of the civil law nature of money as an object of civil rights. The study of the concept of money, its theories, role, and functions belongs to the field of economic science. Civil law produces a legal definition of money, revealing its form, relying on economic functions, establishing the connection of money as an object with other legal constructs, and distinguishing from the sphere of obligations – monetary obligations as a special group in which the emergence, performance, and termination of relations have specific characteristics. The object of the study is money, around which relations are formed, and the subject is the norms of legislation, the views of scholars (doctrine), and law enforcement practice that is formed when deciding relevant cases. The study uses general scientific methods of cognition: analysis, synthesis, induction, deduction, modeling, abstraction, scientific analogy, ascending from the general to the particular, and special legal research methods: formal-legal, comparative-legal, historical-legal, and methods of systematic interpretation of the law. It is argued that money is an independent generic object of civil rights, having a legal nature different from the nature of things and property rights. This approach allows solving the problem of defining a generic object without reference to objects of civil rights that differ significantly in their legal nature. The specificity of money as a generic object of civil rights lies in the existence of two different legal regimes: money as a means of payment and money as an object of performance of obligations. This determines the dualism of its legal nature. The mixed individual-generic nature of money is justified. Money as a means of payment has generic characteristics, while money as an object

of performance of obligations has individually defined properties. In the system of objects of civil rights, the need to distinguish digital money as an independent subtype of money, different from non-cash money, is justified. It is noted that the positions of scholars on the legal classification of electronic money as non-cash money appear to be debatable. The question remains of distinguishing electronic money from other legal constructs (digital hryvnia, virtual assets) and identifying the distinctive features of their legal regime.

Key words: non-cash money, virtual assets, property rights, legal regulation, digital hryvnia, civil turnover.

Постановка проблеми. Економічні відносини, що динамічно розвиваються, опосередковують появу нових об'єктів цивільних прав. Це твердження закономірне щодо грошей. Поява нових категорій, як-от електронні кошти, цифрова гривня, віртуальні активи призводять до необхідності визначення правової природи з метою віднесення правового режиму об'єкта цивільних прав. Досягнення поставлених завдань необхідно розглянути у контексті правовий зміст існуючої дефініції як об'єкта цивільних прав. Проблеми інституту об'єктів цивільних прав займають одне з центральних місць серед проблем теорії цивільного права, інтерес до якого безперервно збільшується, оскільки збільшується коло об'єктів цивільних прав.

Мета дослідження – аналіз цивільно-правової природи грошей як об'єкта цивільних прав.

Стан опрацювання проблематики. Вклад у дослідження проблематики цивільно-правової природи грошей як об'єкта цивільних прав внесли праці вчених: Н. Вороніної, О. Даниленко, Ю. Заіки, О. Кохановської, І. Проць, В. Скрипника, І. Спасибо-Фатєєвої, Р. Стефанчука, С. Шимона, Л. Федюк і інших. Розвиток інформаційних технологій сприяє появі нових платіжних засобів – цифрової гривни, віртуальних активів, що вимагаю доктринального обґрунтування з позиції цивільного права нових платіжних засобів і нормативно-правового регулювання їх впливу на класичні інститути цивільного права.

Виклад основного матеріалу. У конструкції Цивільного кодексу України (далі ЦК України) законодавець вважав за краще визначити перелік того, що входить до системи об'єктів цивільних прав, не розкриваючи це поняття [1]. Неможливість вироблення єдиного уніфікованого визначення «об'єкт цивільних прав» пов'язана з тим, що дана категорія не є статичною і постійно зазнає змін змісту, спрямованих на її розширення та включення нових видів благ до її складу. Зазначена правова норма містить сукупність універсальних категорій, що поєднує об'єкти, на які поширюється єдиний правовий режим.

Питання цивільно-правової сутності грошей, питання вдосконалення механізму забезпечення реалізації спеціальних юридичних засобів, спрямованих на впорядкування та нормальне функціонування суспільних відносин, що виникають при їх обігу, є дискусійними і привертають увагу дослідників у зв'язку з обставинами.

По-перше, незважаючи на те, що у чинному законодавстві зустрічаються вказівки на те, що необхідно вважати грошима, ЦК України не містить юридичного закріплення поняття «гроші», критеріїв, які дають змогу відмежувати від інших суміжних правових понять, у зв'язку з чим ясність щодо сутності грошей як об'єкта цивільних прав і їх одноманітне розуміння відсутнє. Це закономірно породжує виникнення різних колізій нормативно-правового регулювання.

По-друге, відсутність у законодавстві єдиних вимог, які мають пред'являтися до засобів платежу. По-третє, складна економіко-правова природа грошей, у зв'язку з чим у правовій доктрині та на законодавчому рівні, в судовій практиці спостерігаються суперечливі підходи, що стосуються оцінки грошей в залежності від форми, з точки зору цивільно-правового регулювання, правового режиму використання, у зв'язку з чим можливість сформулювати єдине і найповніше визначення юридичного поняття грошей, що охоплює всі можливі їх прояви та характеристики, корелює зі злиттям реальності та віртуальності різних їх форм.

По-четверте, сутнісне наповнення цього феномену перебуває у постійному розвитку, динаміці, виявляючись у різних формах, що не дозволяє дати категоріальне тлумачення та перманентні об'єктивні оцінки. В теорії цивільного права нещодавно з'явилося поняття «електронні гроші», що звертаються у віртуальному вигляді у визнаній національним законодавством валюті, поняття «цифрова гривня» [2].

Електронні гроші та цифрова гривня, будучи формою еволюції грошей, мають багато властивостей традиційних грошей. У цивілістичній науці склалося три основних підходи до інтерпретації грошей: класичний при якому як гроші постають лише об'єкти матеріального світу (готівка), функціональний (економічний), при якому сутність грошей визначається тим, яку роль вони виконують, альтернативний, який виходить із сутнісного розуміння грошей, орієнтуючись на їхню правову природу.

Гроші відіграють певну обслуговуючу роль. Вони забезпечують сталий розподіл сукупного суспільного продукту, гарантують підтримання раціональних пропорцій розширеного виробництва. Грошовими засобами гарантується проходження стадій суспільного виробництва, як виробництво, розподіл, обмін та споживання. Відображаючи економічний зміст, гроші представляє механізм, який реалізує низку традиційних класичних функцій: міра вартості, засіб платежу, засіб обігу, засіб накопичення, світові гроші [3, с. 283].

На сьогоднішній день в економічному просторі існує чотири основні форми грошей: готівка, що випускається державою у вигляді банкнот і металевих розмінних монет; безготівкові кошти; електронні кошти; цифрова гривня.

У ст. 177 ЦК України законодавець включив до переліку об'єктів цивільних прав, окрім інших об'єктів готівку і безготівкові кошти, у тому числі цифрові гривні, поширивши різні правові режими. Відповідно до зазначеної позиції законодавця готівка є окремим різновидом речей, а безготівкові кошти, у тому числі цифрові гривні – різновид майнових прав [4, с. 80].

Сучасна нормативна модель майна включає речі, прирівняні до них гроші і цінні папери, інше майно. гроші у цивільних правовідносинах можуть виступати у різних якостях можуть бути розглянуті у різних аспектах: як сума, що визначає цінність майна, для вимірювання та порівняння вартості товарів і послуг; як річ, що має об'єктивну цінність; як предмет грошового зобов'язання, в якому гроші передаються з метою погашення грошового боргу.

З розвитком товарно-грошових відносин гроші, як речі, стали витіснятися грошима як зобов'язаннями. Перші готівкові (паперові) гроші мали зобов'язальну природу та представляли зобов'язання, забезпечені речами. Сьогодні готівка висловлює зобов'язання держави і забезпечується нею. У законі «Про Національний банк України», законодавець, наголошуючи на зобов'язальній природі грошей [5].

Закон України «Про віртуальні активи» визначає, що віртуальний актив – нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав [6].

Суспільні відносини, які пов'язані з обігом віртуальних валют, мають комплексний характер, що передбачає регулювання засобами приватного та публічного права, та виділення окремих аспектів цих відносин як предмет інформаційного, цивільного та фінансового права [7, с. 247].

Законодавець поширив на гроші, які спочатку не є речами у власному значенні цього слова, юридичний режим речі у зв'язку з потребами цивільного обороту, у зв'язку з чим застосування щодо грошей правового режиму є умовним. Таке умовне і не повною мірою відповідне дійсності припущення законодавцем положення про речову правову природу грошей по суті зводиться до наділення їх ознаками юридичної фікції.

Відповідно до класичної класифікації речей гроші відносяться до об'єктів, що визначаються родовими ознаками. Це означає, що властивості кожної банкноти та монети тотожні властивостям аналогічної банкноти або монети, а також те, що вибуття грошей з володіння власника або їх знищення не звільняє його від виконання грошових зобов'язань, як, наприклад, у випадках з індивідуально визначеними речами, загибель яких є підставою для припинення зобов'язань.

Гроші не є річчю у традиційному розумінні. Споживання речі є використання природних властивостей за призначенням, споживання грошей є використання їх соціально-економічних функцій. Фізична форма грошей після скасування золотого стандарту з урахуванням сучасних технологічних новацій втратила своє юридичне значення.

Традиційне розуміння грошей, сформоване на той час, коли сучасні форми ще не існували, як різновиду речі, не відповідає сучасним реаліям. У грошах як об'єкті цивільних прав спочатку закладена подвійна правова природа. Для них характерні властивості речей, та властивості зобов'язань, власник грошей має майнове право, що характеризується абсолютними і відносними ознаками.

Віднесення готівки до категорії речей не дає повного уявлення про правову природу та цивільно-правову сутність розглянутого явища, не може внести граничну ясність у даному питанні, оскільки гроші відрізняються від звичайних речей, їх схожість носить лише формальний і відносний характер. Проте щодо об'єктів цивільних прав ми можемо ізолюватися від вказівки ст. 192 ЦК України, де гроші прямо віднесено до категорії речей. Речові ознаки грошей мають специфіку. Пошкодження (у тому числі поділ на кілька частин) і природне зношування купюри не впливає на її платоспроможність (за умови збереження її номера), чого не можна сказати про неподільні речі в традиційному розумінні.

Право власності на готівку відрізняється суттєвим чином за змістом від права власності на інші речі. Законодавець не прямо відносить готівку до категорії речей, а виділяє їх поряд з іншими ре-

чами в системі об'єктів цивільних прав, що свідчить про особливий правовий режим, близький до правового режиму речі, але водночас дещо відмінний від нього.

Готівка має специфічну форму фіксації та виражається в монетах і паперових банкнотах. З погляду природи монет і банкнот вони відносяться до речей. Незважаючи на те, що цінність грошей виражається у майновому праві, закладеному в них, щодо монет і банкнот як речей можна виділити їх ознаки: гроші відносяться до категорії рухомого майна; гроші мають змішану індивідуально-родову природу; гроші мають юридичну властивість ділимості; розподіл речей на споживані і не споживані може повною мірою поширюватися за власний кошт, і форму виразу у монетах і банкнотах.

Поширення за власний кошт речової правових конструкцій зумовлено їх походженням, оскільки гроші з'явилися як особливий товар, що виник з обміну в процесі історичного розвитку. У сучасній теорії права немає певної єдності у думках щодо природи грошей як товару. Розуміння товарної сутності грошей зводиться переважно до сприйняття як «особливого товару».

Двояка правова природа готівки характеризується наявністю двох складових – абсолютної та відносної, яка певною мірою нівельована, по-перше, неможливістю повною мірою поширення на готівку правового режиму зобов'язань, по-друге, присутністю в законодавстві прямої вказівки на підпорядкування готівки речово-правовому режиму. Речова складова готівки має пріоритетне значення стосовно зобов'язальної, яка грає факультативну роль. Сучасні гроші, у тому числі готівка, нематеріальні за своєю природою.

Питання правової природи безготівкових коштів є спірним і складнішим. Можна зазначити такі функції грошей, виконувані у цивільному обороті – мірило цінності; засіб платежу; засіб обігу; засіб нагромадження.

Крім здатності грошей висловлювати еквівалент, у науковій літературі вказують на дві інші функції каральну та відплатну. Гроші у цивільних правовідносинах можуть виступати як об'єкт права, що виконує функції засобу платежу, як самостійний об'єкт цивільних прав, що належить на праві власності, як об'єкт договору.

Розглядаючи гроші як засіб платежу відзначимо їх ознаки як законного засобу платежу: законодавчо закріплена грошова одиниця; обов'язкові для прийому за номінальною вартістю; кредитор за фінансовими зобов'язаннями повинен прийняти як погашення боргу без його додаткового волевиявлення; є валютою законних і договірних відсотків, а також неустойки у будь-яких зобов'язаннях.

При вивченні правових ознак грошей як законного засобу платежу, слід брати до уваги той факт, що вони мають публічні основи, де публічно-правові елементи змісту домінують над приватно-правовим ефектом. Юридична підстава існування грошей як законного засобу платежу корелює із винятковим правом держави на здійснення грошової емісії на своїй території (ст. 99 Конституції України [8]).

У веденні України знаходяться встановлення правових основ єдиного ринку; фінансове, валютне, кредитне, митне регулювання, грошова емісія, основи цінової політики; економічні служби, включаючи банки; державний бюджет; податки та збори; фонди регіонального розвитку [9, с. 357].

Суспільство делегувало функцію визначення форм грошей державі, але сутність категорії законного засобу платежу проявляється у приватноправових відносинах.

Проте заперечувати відбиток у сучасних грошах публічні засади не можна. Гроші представляють створений державою засіб платежу, якому надано силу грошей. Щоб гроші приймалися як плата за товари, їм недостатньо бути просто посередником при обміні, їм необхідно мати властивості, які цінуються всіма суб'єктами господарювання.

Грошова вимога представляє фінансовий актив суб'єкта господарювання, тобто відображає економічну сутність фінансового інструменту, який є формою, що забезпечує правову основу існування та обігу такого активу. Якщо взяти до уваги, що фінансовий ринок представляє систему відносин, що виникають між різними суб'єктами щодо використання фінансових інструментів, основна функція якого полягає у перерозподілі грошових ресурсів, то викладене означає, що фінансовий актив, будучи грошовим ресурсом, забезпечує перерозподіл і є ключовим об'єктом [10, с. 448].

Головна властивість грошей як об'єкта цивільних прав, що випливає з їх цивільно-правової сутності та обумовлена функціями, що виконуються – абсолютна універсальність і визнання всіма учасниками цивільного обороту. Гроші, будучи законним засобом платежу, є специфічний об'єкт товарно-грошового обороту, що є загальною еквівалентною формою вартості матеріальних благ і універсальним способом компенсації порушеного права, зокрема немайнового, з якого виражається вартість інших товарів і послуг, вироблених суспільством. У цьому полягає унікальність грошей: у цивільному обороті. Гроші виконують функцію загального обміну, де майнове благо можна оцінити у грошах, отже, дозволяють одержати за них майнове благо. Універсальність грошей дозволяє

виділити з майна відповідну частку за допомогою грошової оцінки, наприклад виплата грошової компенсації при виділенні із загального майна частки власника.

Висновки. Гроші – особливий об'єкт цивільних прав, цивільно-правова сутність яких розкривається через функції, які вони виконують у цивільному обороті. Сутнісною властивістю грошей як об'єкта цивільних прав є їх безпосередня та загальна універсальність та визнання.

Правове значення грошей полягає в тому, що вони вважаються законним засобом платежу при розрахунках, у грошах визначається цінність майна, ціна в угодах, ціна неустойки, розмір компенсації моральної шкоди. Говорячи про цивільно-правову сутність грошей, слід виходити з того, що вони, будучи носієм інформації про вартість товарів, використовуються як інструмент вимірювання вартості товарів на ринку, як засіб обміну на товари, послуги і грошові знаки інших держав. Гроші є унікальним правовим інструментом, який надає власнику безумовне право, спрямоване на досягнення будь-якого об'єктивного результату. Фізичні властивості не є для грошей визначальними, оскільки повноцінність грошей як об'єкта цивільного обороту визначається їх здатністю повною мірою виконувати функції, що виявляються у цивільних правовідносинах.

Гроші – це самостійний родовий об'єкт цивільних прав, що має правову природу, відмінну від природи речей і майнових прав. Такий підхід дозволяє вирішити проблему визначення родового об'єкта (гроші) без прив'язки до вже існуючих об'єктів цивільних прав, що значно відрізняються за правовою природою. Специфіка грошей як родового та самостійного об'єкта цивільних прав полягає у наявності двох різних правових режимів: грошей як платіжного засобу та грошей як предмета виконання зобов'язань, що зумовлює дуалізм правової природи. Обґрунтовано змішану індивідуально-родову природу грошей. Гроші як платіжний засіб мають родові ознаки, гроші як предмет виконання низки зобов'язань наділені індивідуально-визначеними властивостями. У системі об'єктів цивільних прав обґрунтовано необхідність виділення цифрових коштів як самостійного підвиду грошей, відмінного від безготівкових коштів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
2. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 р. № 1591-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1591-20.
3. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Проць І.М. і інші. Фінансове право України: навчальний посібник. Львів: СПОЛОМ, 2022. 394 с.
4. Олешко А.А., Цепова О.А. Перспективи впровадження е-гривні в контексті цифрової трансформації. *Інвестиції: практика та досвід*. 2024. № 8. С. 77–82. DOI: 10.32702/2306-6814.2024.8.77. URL. https://nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/3579/3614.
5. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/679-14.
6. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2075-IX. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2074-20.
7. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.
8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
9. Проць І.М. Особливості правової регламентації фінансової системи у сучасному світі. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО.* 2022. Випуск 70. С. 353–358. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.56. URL. https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5015/1/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%8C%20%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82.pdf.
10. Єсімов С.С. Фінансові активи у системі фінансових правовідносин *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 447–451. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.75. URL. http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303564/295616.

УДК 347.72/.73:347.441
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.56

ПРАВОВА ПРИРОДА КОРПОРАТИВНОГО ДОГОВОРУ У ПРОЄКТІ ОНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Пилипенко П.Д.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри соціального права
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: 0000-0002-3382-3033

Пилипенко П.Д. Правова природу корпоративного договору у проекті оновленого Цивільного кодексу України.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи, еволюції та сучасного стану нормативного регулювання корпоративного договору в Україні. У роботі проаналізовано становлення цього інституту від моменту його закріплення у Законі України «Про акціонерні товариства» 2017 року до оновленої редакції Закону 2022 року, а також у контексті положень Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Висвітлено проблеми термінологічної невизначеності та фрагментарності законодавчого підходу, що зумовлює необхідність уніфікації правового регулювання на рівні Цивільного кодексу України.

Особливу увагу приділено Проєкту оновленого Цивільного кодексу України, який передбачає кодифіковане визначення корпоративного договору, його сторін, предмета, форми та режиму конфіденційності. Обґрунтовано, що корпоративний договір, на відміну від установчих документів, має приватноправову договірну природу, не є підставою для створення юридичної особи та не впливає ні на факт її державної реєстрації, ні на правовий статус юридичної особи. Корпоративний договір не є локальним актом юридичної особи, а лише визначає порядок реалізації корпоративних прав її учасників. Розмежовано правову природу корпоративного договору та статуту товариства, з'ясовано відмінності між їх юридичною силою, функціональним призначенням і публічністю.

Проаналізовано положення чинного законодавства щодо конфіденційності корпоративних договорів та передбачених законом винятків для державних і публічних суб'єктів. Виявлено тенденцію переходу від абсолютного режиму конфіденційності до більш гнучкої моделі інформаційної відкритості, що передбачає публічне розкриття факту укладення корпоративного договору та строку його дії.

Зроблено висновок про доцільність нормативного закріплення корпоративного договору в Цивільному кодексі України як універсального механізму регулювання корпоративних відносин між його сторонами, що сприятиме забезпеченню стабільності правового середовища, підвищенню прозорості корпоративного управління та зміцненню принципу правової визначеності.

Ключові слова: господарське товариство, корпоративні права, право на участь в управлінні господарським товариством, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, учасник товариства, акціонер, корпоративний договір, установчий документ товариства, конфіденційність договору.

Pylypenko P.D. Legal nature of the corporate agreement in the draft of the Civil Code of Ukraine.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature, evolution, and current state of the regulatory framework governing the corporate agreement in Ukraine. The paper analyzes the development of this legal institution from its introduction in the Law of Ukraine "On Joint Stock Companies" (2017) to the updated version of the Law adopted in 2022, as well as within the context of the Law of Ukraine "On Limited and Additional Liability Companies." The research highlights issues of terminological ambiguity and fragmentation in the current legislative approach, emphasizing the necessity of unifying the regulation of corporate agreements at the level of the Civil Code of Ukraine. Particular attention is given to the Draft of the Updated Civil Code of Urkaine, which introduces a codified definition of the corporate agreement, its parties, subject matter, form, and confidentiality regime.

Particular attention is devoted to the Draft of the Updated Civil Code of Urkaine, which provides a codified definition of the corporate agreement, its parties, subject matter, form, and confidentiality regime. It is substantiated that, unlike the founding documents, the corporate agreement possesses a private-law contractual nature, does not constitute a basis for the creation of a legal entity, and does

not affect either the fact of its state registration or its legal status. The corporate agreement is not a local act of a legal entity but rather determines the procedure for the exercise of corporate rights by its participants. The study differentiates between the legal nature of the corporate agreement and the company's charter, clarifying the distinctions in their legal force, functional purpose, and degree of publicity.

The paper analyzes current legislation governing the confidentiality of corporate agreements and the statutory exceptions applicable to public and state entities. A trend toward transitioning from an absolute confidentiality regime to a more flexible model of informational openness is identified – one that provides for the public disclosure of the fact of the agreement's conclusion and its duration.

A conclusion has been drawn regarding the expediency of codifying the corporate agreement within the Civil Code of Ukraine as a universal mechanism for regulating corporate relations between its parties, which will contribute to ensuring the stability of the legal environment, enhancing the transparency of corporate governance, and strengthening the principle of legal certainty.

Key words: company, corporate rights, the right to participate in the management of a company, joint stock company, limited liability company, company participant, shareholder, corporate agreement, articles of association, confidentiality of the agreement.

Постановка проблеми. У сучасних умовах корпоративний договір є одним із ключових механізмів узгодження інтересів учасників господарських товариств, який здатен запобігати корпоративним конфліктам і забезпечити стабільність корпоративного управління. Водночас відсутність єдиного підходу до визначення його правової природи, кола сторін та співвідношення з установчими документами створює низку теоретичних і практичних проблем, що ускладнюють правозастосування. З огляду на підготовку Проєкту оновленого Цивільного кодексу України, в якому передбачається окреслення поняття корпоративного договору, вимог до його форми та змісту, встановлення сторін та правил конфіденційності тощо, постає потреба у глибинному аналізі цього інституту крізь призму пропонованих змін.

Мета цієї роботи полягає у дослідження окремих положень Проєкту Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої, що стосуються корпоративного договору як регулятора корпоративних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика корпоративного договору в українській правовій доктрині перебуває на етапі активного наукового осмислення та концептуального становлення. Хоча нормативне закріплення цього інституту відбулося відносно нещодавно, його правова природа, функціональне призначення та межі застосування стали предметом дослідження низки вітчизняних учених, серед яких слід згадати праці, зокрема, Луця В.В., Гарагонича О. В., Цікала В.І., Васильєвої В.В., Дорошенко Л.М., Васильєвої В.А., Сіщук Л.В., Жорнокуя Ю. М., Спасибо-Фатєєвої І.В. та ін.

Проте з оприлюдненням Проєкту Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої виникла необхідність глибинного аналізу розроблених та представлених пропозицій, зокрема, щодо правового регулювання корпоративного договору.

Виклад основного матеріалу. На нормативному рівні інститут корпоративного договору у сфері акціонерних правовідносин був уперше закріплений у спеціальному Законі України «Про акціонерні товариства» у редакції 2017 року (втратив чинність). Відповідно до статті 26-1 цього Закону було врегульовано правову конструкцію договору між акціонерами товариства, предметом якого була реалізація акціонерами – власниками простих і привілейованих акцій – своїх прав на акції та/або прав, що випливають із володіння акціями, відповідно до вимог законодавства, статуту товариства та його внутрішніх нормативних документів [1].

Власне сам термін «договір між акціонерами» підкреслював, що він може бути укладений в межах спеціального правового регулювання і є суто угодою між учасниками (акціонерами) товариства, без залучення до складу його сторін третіх осіб. Особливістю такого договору був спеціальний предмет – здійснення корпоративних прав, що визначало його правову природу та відмежовувало від інших типів договорів.

Однак, у процесі розширення сфери спеціального правового регулювання зазначеного виду договорів законодавець змінив термінологічний підхід до їх визначення. Зокрема, у Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [4] було закріплено поняття корпоративного договору, відповідно до якого учасники товариства зобов'язуються реалізовувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації.

Аналогічне визначення корпоративного договору відтворено і в новій редакції Закону України «Про акціонерні товариства» [2] від 2022 року. Подвійне нормативне закріплення одного й того ж терміну у двох окремих законах створює ризик термінологічної невизначеності та ускладнює фор-

мування єдиного підходу до правового регулювання корпоративних відносин, що потенційно може порушувати принцип правової визначеності.

Варто також зазначити, що акціонерні товариства та товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю є видами господарських товариств, поряд із повними та командитними товариствами, для яких ні Цивільний кодекс України (ЦК України) [6], ні Закон України «Про господарські товариства» [3] не містять положень щодо корпоративних договорів.

У зв'язку з цим, видається доцільним уніфікувати правове регулювання корпоративних договорів шляхом закріплення їх правової конструкції на рівні Цивільного кодексу України. Саме у цьому кодифікованому акті мають бути визначені загальні принципи та правила регулювання відносин між учасниками корпоративних юридичних осіб, зокрема:

- предмет корпоративного договору, який охоплює питання управління корпоративними правами учасників і способи їх реалізації (здійснення чи утримання від здійснення);
- правовий статус сторін договору;
- вимоги щодо форми договору;
- умови конфіденційності;
- види та підстави юридичної відповідальності тощо.

Таке нормативне закріплення сприятиме розширенню сфери застосування корпоративного договору, підвищенню стабільності корпоративних відносин та гармонізації законодавства України у сфері підприємницької діяльності.

У Проєкті Закону про внесення змін до ЦК України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої [5] (далі – Проєкт оновленого ЦК України) і справді міститься згадка про корпоративний договір, яким можуть визначатися особливості здійснення корпоративних прав учасників (ч. 5 ст. 116). Окрім цього стаття 116^1 повністю присвячена окремим аспектам корпоративного договору. У згаданій статті збережено існуючий у чинному законодавстві підхід до визначення сторін корпоративного договору. Згідно з ч. 2 ст. 116^1 Проєкту оновленого ЦК України сторонами корпоративного договору можуть бути особи, які не є учасниками корпоративного товариства, а також корпоративне товариство. Принагідно зазначимо, що до корпоративних товариств планується віднести повні та командитні товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, а також акціонерні товариства.

Позитивною, на мою думку, є відмова законодавця від формулювання «додаткова сторона» корпоративного договору, яке міститься у чинному законодавстві. Цей термін зараз застосовується до третіх осіб та самого товариства. Проте він створює помилкове враження про існування основних та додаткових сторін договору, що суперечить загальним положенням цивільного законодавства України.

У Проєкті оновленого ЦК України (ч. 5 ст. 116^1) наголошується, що корпоративний договір не є установчим документом корпоративного товариства. Установчими документами корпоративного товариства незмінно залишаються статут та засновницький договір.

Так, корпоративний договір, незважаючи на його значну роль у врегулюванні внутрішніх відносин між учасниками товариства, не може вважатися установчим документом товариства з огляду на його правову природу, зміст та функціональне призначення.

По-перше, установчі документи (зокрема, статут) виконують функцію правового інструмента легалізації товариства. Вони є необхідною передумовою для його державної реєстрації, визначають правосуб'єктність товариства, його організаційно-правову форму, види та компетенцію органів управління, порядок прийняття ними рішень, права та обов'язки учасників тощо. Таким чином, установчі документи спрямовані на загальне врегулювання діяльності товариства.

Натомість корпоративний договір має виключно договірну природу і діє у площині приватноправових відносин між сторонами такого договору. Його укладення є правом, а не обов'язком сторін, а зміст визначається виключно їхньою волею. Корпоративний договір не є підставою для створення юридичної особи і не впливає на факт її державної реєстрації, а лише врегульовує відносини учасників при реалізації їх корпоративних прав чи утриманні від такої реалізації – зокрема, порядок голосування на загальних зборах, способи відчуження часток (акцій), узгодження позицій щодо управлінських рішень тощо.

По-друге, установчі документи мають публічний характер, оскільки вони подаються до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Корпоративний договір, навпаки, є внутрішнім, зазвичай, конфіденційним документом, зміст якого не підлягає розголошенню, за винятком випадків, передбачених законом або самим договором. Такий характер корпоративного договору свідчить про його приватний, диспозитивний характер і відмежовує його від публічно-правових установчих документів.

По-третє, правова сила корпоративного договору обмежується колом його сторін – учасників товариства, третіх осіб, самого товариства, тоді як установчий документ має загальнообов'язкову

дію для всіх учасників і органів юридичної особи. Корпоративний договір не може змінювати чи скасовувати положення статуту, а лише доповнює та конкретизує механізми реалізації корпоративних прав у межах, дозволених законом.

Додатково варто звернути увагу на те, що у ч. 7 ст. 116[1] Проєкту оновленого ЦК України наголошується, що на корпоративний договір поширюються загальні положення про договори та інші правочини, якщо інше не визначено законом.

Щодо форми корпоративного договору, то актуальні зараз Закони України «Про акціонерні товариства» і «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» встановлюють вимогу щодо письмової форми договору. Недотримання цієї вимоги призводить до нікчемності відповідного договору. Вимога щодо письмової форми корпоративного договору збережена і у Проєкті оновленого ЦК України (ч. 9 ст. 116[1]), втім, відсутня вказівка на нікчемність такого договору у разі недотримання форми.

Згідно зі загальним принципом, відображеним у чинному законодавстві, зміст корпоративного договору має конфіденційний характер і не підлягає розкриттю, якщо інше прямо не передбачено законом або самим договором. Водночас законодавство України встановлює два винятки із цього правила.

Перший виняток передбачено частиною п'ятою статті 29 Закону України «Про акціонерні товариства», відповідно до якої корпоративний договір підлягає оприлюдненню, якщо його стороною є держава, територіальна громада, державне або комунальне підприємство чи юридична особа, у статутному капіталі якої 25 і більше відсотків акцій прямо чи опосередковано належать державі або територіальній громаді. Таке оприлюднення має бути здійснено протягом 10 днів із дня укладення договору шляхом розміщення його тексту на офіційному веб-сайті відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, а також на веб-сайті відповідного акціонерного товариства.

Разом із тим, Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» встановлює звужену вимогу щодо розкриття інформації: якщо стороною корпоративного договору є держава, територіальна громада або підприємство з державною чи комунальною участю понад 25%, такий договір має бути оприлюднений лише на офіційному веб-сайті відповідного органу державної влади або органу місцевого самоврядування, без обов'язку публікації на сайті самого товариства.

Другий виняток також закріплено у статті 29 Закону України «Про акціонерні товариства», згідно з яким публічні акціонерні товариства зобов'язані розкривати інформацію про факт укладення корпоративного договору, проте не сам його зміст. Важливо, що зазначена вимога стосується повідомлення про наявність корпоративного договору, а не про його зміст, і саме товариство не обов'язково має бути стороною такого договору.

Крім того, частина п'ята цієї ж статті покладає на сторони корпоративного договору обов'язок повідомити товариство про його укладення протягом трьох робочих днів із моменту підписання. Закон не містить вимог щодо форми, способу чи змісту такого повідомлення, що свідчить про диспозитивність підходу законодавця у питанні внутрішньокорпоративного інформування.

Таким чином, українське законодавство зараз встановлює загальний режим конфіденційності корпоративних договорів із чітко визначеними винятками, спрямованими на забезпечення прозорості участі державного та комунального секторів у корпоративних відносинах і гарантування належного рівня корпоративного управління у публічних товариствах.

Натомість у Проєкті оновленого ЦК України пропонується дещо змінити підхід до режиму конфіденційності корпоративного договору. Частина 10 статті 116[1] конкретизує загальний принцип конфіденційності: зміст корпоративного договору не підлягає розголошенню особам, які не є його сторонами, якщо інше не визначено законом, установчим документом або самим договором. Такий підхід розширює диспозитивність регулювання, адже надає можливість самим учасникам товариства або засновникам визначати межі доступу до інформації про договір через положення статуту або безпосередньо в тексті корпоративного договору. Таким чином, конфіденційність набуває не абсолютного, а відносного характеру, що поєднує приватність учасників із елементами прозорості корпоративного управління.

Окрім цього, нова норма змінює структуру розкриття інформації. Якщо чинне законодавство встановлює винятки лише для розкриття інформації про укладення корпоративних договорів за участю держави, територіальних громад чи публічних акціонерних товариств, то запропонована редакція вводить загальний обов'язок оприлюднювати факт укладення корпоративного договору та строк його дії. Це свідчить про перехід від обмеженого до системного підходу до корпоративної публічності, що спрямований на підвищення довіри до корпоративного сектору та забезпечення доступу до базової інформації для заінтересованих осіб.

У аналізованій частині статті 116[1] встановлюється обов'язок оприлюднювати інформацію про укладення корпоративного договору та строк його дії на офіційному веб-сайті товариства або надавати її за запитом протягом трьох днів. Це створює новий механізм інформаційної відкритості. Така конструкція формує баланс між комерційною таємницею і принципом прозорості діяльності суб'єктів господарювання. У порівнянні з чинним підходом, де публікація вимагалася лише у спеціальних випадках, нова норма фактично запроваджує мінімальний стандарт публічності для всіх корпоративних договорів, незалежно від участі держави.

Таким чином, прийняття зазначеної норми означатиме перехід від вузького режиму конфіденційності до збалансованої моделі правового регулювання, у межах якої корпоративний договір залишатиметься приватним за змістом, але публічним у факті свого існування. Така модель забезпечить узгодження принципів приватності, корпоративної підзвітності та правової визначеності, що сприятиме підвищенню рівня корпоративної культури й довіри до бізнесу в цілому.

Висновки. Інститут корпоративного договору знайшов своє відображення у Проєкті оновленого Цивільного кодексу України, що є важливим та необхідним для уніфікації правового регулювання корпоративних договорів та формування єдиного підходу щодо правової природи корпоративного договору, його сторін, вимог до форми та змісту, а також щодо конфіденційності цього виду договорів. Аналізовані в межах цього дослідження пропозиції до законодавства загалом відображають існуючий станом на зараз підхід до окреслених питань. Водночас, запропоновані у Проєкті оновленого Цивільного кодексу України зміни щодо розширення принципу конфіденційності та впровадження механізмів інформаційної відкритості мають забезпечити баланс між приватністю договірних відносин і публічною прозорістю корпоративного управління. Удосконалення правового регулювання корпоративного договору сприятиме підвищенню стабільності господарських відносин, зміцненню принципу правової визначеності та гармонізації українського корпоративного законодавства з європейськими стандартами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про акціонерні товариства: Закон України від 17 вересня 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17#Text.
2. Про акціонерні товариства: Закон України від 27 липня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text.
3. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text.
4. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06 лютого 2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.
5. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої від 21 вересня 2025 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/853aa027-95c4-4e34-aca0-73c0596191e5.
6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n5494.

УДК 347.121.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.57

УДАВАНИЙ ПРАВОЧИН У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Потапчук В.,
аспірант кафедри права
гуманітарно-правового факультету
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0002-5375-7712
e-mail: thepotapchuk@gmail.com

Потапчук В. Удаваний правочин у цивільному праві України: поняття, ознаки та правові наслідки.

У статті досліджується правова природа, поняття, ознаки та правові наслідки удаваного правочину в системі цивільного права України. З урахуванням доктринальних підходів і сучасної судової практики здійснено спробу розкрити сутність удаваного правочину як специфічного виду недійсного правочину, що характеризується невідповідністю зовнішнього волевиявлення внутрішній волі сторін та спрямований на приховування іншого правочину або обхід закону. Особлива увага приділяється аналізу положень статті 235 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), яка визначає поняття удаваного правочину, а також його співвідношенню з фіктивним правочином, передбаченим статтею 234 ЦК України.

Визначено, що основною ознакою удаваного правочину є наявність двох взаємопов'язаних елементів – удаваного (зовнішнього) та прихованого (справжнього) правочину, між якими існує внутрішній юридичний зв'язок. Розкрито мету вчинення таких правочинів – приховування дійсного змісту волевиявлення сторін або досягнення правового результату, який за прямим змістом закону був би неможливим. Проаналізовано доктринальні підходи до визначення волі та волевиявлення сторін як основи дійсності цивільно-правових правочинів.

Досліджено позиції Верховного Суду щодо критеріїв розмежування удаваних і фіктивних правочинів, визначення їх правових наслідків, а також умов, за яких прихований правочин може визнаватися дійсним. У роботі наведено приклади судових рішень, у яких суди встановлювали удаваний характер договорів купівлі-продажу, дарування чи оренди, укладених для приховування інших зобов'язальних відносин або з метою уникнення виконання законодавчих обмежень.

У статті аргументовано, що наслідки удаваних правочинів повинні оцінюватися через призму принципів добросовісності, розумності та справедливості, які становлять основу цивільного законодавства. Зроблено висновок, що удаваний правочин є різновидом недійсного правочину, який втрачає юридичну силу, однак прихований правочин може набувати дійсності, якщо він відповідає вимогам закону щодо форми, змісту та волевиявлення сторін.

Підкреслено значення інституту удаваних правочинів для забезпечення стабільності цивільного обороту, запобігання зловживанням правом і обходу законодавчих заборон. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правозастосовної практики та підвищення ефективності судового контролю за дійсністю правочинів.

Ключові слова: удаваний правочин, фіктивний правочин, недійсність правочину, прихований правочин, воля та волевиявлення, добросовісність, Цивільний кодекс України, судова практика, правові наслідки, обхід закону.

Potapchuk V. Simulated transaction in the civil law of Ukraine: definition, characteristics, and legal consequences.

The article explores the legal nature, concept, features, and legal consequences of a simulated transaction within the system of civil law of Ukraine. Taking into account doctrinal approaches and modern judicial practice, the study seeks to reveal the essence of a simulated transaction as a specific type of invalid legal act characterized by the inconsistency between the external expression of will and the parties' true intention, aimed at concealing another transaction or circumventing the law. Particular attention is devoted to the analysis of Article 235 of the Civil Code of Ukraine, which defines the concept of a simulated transaction, as well as its correlation with a fictitious transaction provided for in Article 234 of the Civil Code of Ukraine.

It is determined that the main feature of a simulated transaction is the existence of two interrelated elements – the simulated (external) and the concealed (actual) transactions, between which there is

an intrinsic legal connection. The purpose of such transactions is revealed – to conceal the true content of the parties' will or to achieve a legal result that would otherwise be impossible under the direct provisions of the law. The paper analyzes doctrinal approaches to the definition of will and declaration of will as the foundation of validity for civil law transactions.

The positions of the Supreme Court are examined regarding the criteria for distinguishing between simulated and fictitious transactions, determining their legal consequences, and identifying the conditions under which a concealed transaction may be recognized as valid. The article provides examples of court decisions where the courts established the simulated nature of contracts of sale, gift, or lease concluded to conceal other obligatory relations or to avoid the fulfillment of legislative restrictions.

It is argued that the consequences of simulated transactions should be assessed through the prism of the principles of good faith, reasonableness, and fairness, which constitute the foundation of civil legislation. The study concludes that a simulated transaction is a type of invalid legal act that loses its legal force, while a concealed transaction may acquire validity if it meets the statutory requirements regarding form, content, and the parties' declaration of will.

The importance of the institution of simulated transactions for ensuring the stability of civil turnover, preventing abuse of rights, and avoiding legislative prohibitions is emphasized. The article formulates proposals for improving law enforcement practices and enhancing judicial control over the validity of transactions.

Key words: simulated transaction, fictitious transaction, invalid transaction, concealed transaction, will and declaration of will, good faith, Civil Code of Ukraine, judicial practice, legal consequences, circumvention of law.

Постановка проблеми. Удавані правочини належать до складних і водночас дискусійних правових явищ у цивільному праві, адже вони поєднують у собі ознаки правомірного волевиявлення та протиправного результату, спрямованого на спотворення істинної волі сторін або обходу закону. Незважаючи на наявність чіткого нормативного закріплення у статті 235 ЦК України [1], тлумачення сутності удаваного правочину та його наслідків і надалі викликає труднощі як у науці, так і в судовій практиці.

Проблемність цього інституту зумовлена тим, що удаваний правочин формально має ознаки дійсного, сторони виявляють волю, дотримуються письмової форми, погоджують істотні умови, однак їх справжня мета не збігається з волевиявленням, відображеним у тексті документа. Таким чином, виникає суперечність між внутрішньою волею сторін і зовнішнім проявом цієї волі, що ставить під сумнів дійсність правового результату.

На практиці суди часто стикаються з труднощами у відмежуванні удаваних правочинів від фіктивних, оскільки обидва види характеризуються відсутністю реальної правової мети. Однак у випадку удаваного правочину існує прихований (справжній) правочин, який сторони фактично вчиняють, тоді як фіктивний правочин взагалі не спрямований на створення правових наслідків. Саме це відмежування має вирішальне значення для визначення подальших правових наслідків і можливості визнання прихованого правочину дійсним.

Актуальність дослідження обумовлена також активним використанням удаваних правочинів у сучасному цивільному обороті, зокрема для приховування реального змісту відносин між сторонами (наприклад, удавані договори дарування, що прикривають купівлю-продаж, або договори позики, які маскують фактичні інвестиційні правовідносини). Такі конструкції часто застосовуються з метою мінімізації податкових зобов'язань, ухилення від виконання договірних чи судових обов'язків, уникнення заборон, передбачених спеціальними нормами права.

Унаслідок цього інститут удаваного правочину набуває не лише теоретичного, а й значного практичного значення. Неправильна кваліфікація правочину може призвести до хибного вирішення спору, порушення принципу рівності сторін та стабільності цивільного обороту. Саме тому виникає потреба у ґрунтовному переосмисленні поняття, ознак та правових наслідків удаваного правочину з урахуванням сучасних тенденцій правозастосування, принципів добросовісності, справедливості й верховенства права.

Стан опрацювання проблематики статті. Проблематика удаваних правочинів є предметом наукових дискусій упродовж тривалого часу, оскільки вона торкається основоположних питань теорії волі та волевиявлення, дійсності правочинів і забезпечення стабільності цивільного обороту. В українській цивілістиці цей інститут досліджувався переважно у контексті загальної теорії недійсних правочинів, однак комплексний аналіз саме удаваних правочинів залишається недостатньо систематизованим і потребує подальшого наукового осмислення.

Серед науковців, які зробили значний внесок у розвиток теорії правочинів, слід назвати О.В. Дзеру, Н.С. Кузнєцову, І.В. Спасибо-Фатєєву, Р.А. Майданика, В.В. Луця, О.В. Кохановську, В.І. Бо-

рисову, В.Л. Яроцького, І.М. Величко, Т.В. Боднар, О.О. Кваснюка, С.В. Мілаш, О.І. Харитонову та інших українських учених, чиї праці заклали теоретичні підвалини сучасного розуміння правочину та його недійсності. Так, у працях О.В. Дзери [2, с. 265] розкрито загальні засади дійсності правочинів і підстави їх недійсності, що стало методологічною основою для подальшого осмислення удаваності як окремого явища. І.В. Спасибо-Фатєєва у своїх дослідженнях запропонувала системний аналіз класифікації правочинів, звернувши увагу на правові наслідки встановлення їх удаваності [3]. Н.С. Кузнєцова та В.В. Луць розглядають удаваний правочин як форму приховування іншого правочину, підкреслюючи, що його правова кваліфікація залежить від реального волевиявлення сторін [4]. У працях Р.А. Майданика акцент зроблено на функціональному зв'язку між принципом свободи договору та межами добросовісності сторін, що має ключове значення для розуміння причин вчинення удаваних правочинів [5, с. 120].

Метою статті є дослідження удаваного правочину у цивільному праві України, визначення його поняття, характерних ознак та правових наслідків. Дослідження спрямоване на аналіз доктринальних підходів, нормативного регулювання та судової практики щодо кваліфікації удаваних правочинів і їх відмежування від фіктивних та інших недійсних правочинів. Досягнення цієї мети дозволяє виробити науково обґрунтовані висновки та практичні рекомендації для забезпечення стабільності цивільного обороту та захисту добросовісних учасників правовідносин.

Виклад основного матеріалу. У цивільному праві України удаваний правочин розглядається як особливий вид недійсного правочину, який відрізняється невідповідністю зовнішнього волевиявлення сторін їхній справжній волі. Такий правочин створює видимість юридичного ефекту, водночас приховуючи інший правочин або обходячи норми закону. Стаття 235 Цивільного кодексу України встановлює, що правочин визнається удаваним, якщо сторони уклали його з метою приховування справжнього змісту своєї волі або досягнення правового результату, який за прямим змістом закону був би неможливим [1].

Характерною ознакою удаваного правочину є подвійний характер угоди: наявність зовнішнього (удаваного) та прихованого (справжнього) правочину, між якими існує внутрішній юридичний зв'язок. Удосконалення критеріїв кваліфікації таких правочинів має велике значення для запобігання зловживанням правом, оскільки від цього залежить правильне застосування наслідків недійсності та захист добросовісних третіх осіб. На практиці встановлення удаваності правочину здійснюється шляхом аналізу документів, свідчень сторін, дій у цивільних відносинах та обставин укладення правочину.

Судова практика Верховного Суду демонструє підходи до кваліфікації удаваних правочинів. Так, Верховний Суд розглядаючи справу № 755/13068/23 (провадження № 61-14540св24, ЄДРСРУ №124903920) 29 січня 2025 року, визначив питання, пов'язане з удаваністю правочину, тобто правочину, вчиненого сторонами з метою приховування іншого, реально здійсненого ними правочину. Враховуючи те, що удаваний правочин характеризується тим, що його учинено сторонами для маскування іншого правочину, який вони фактично вчинили. У разі встановлення факту удаваності, правові наслідки регулюються нормами, що застосовуються до правочину, який сторони здійснили насправді (ст. 235 ЦК України) [6].

Слід зауважити, що удаваний правочин не відображає фактичну внутрішню волю сторін, а лише форму, що маскує їх реальну волю. Відтак одночасно здійснюються два правочини: удаваний, що слугує для «приховування» реальної волі сторін, та прихований, правові наслідки якого сторони фактично прагнуть реалізувати. При цьому удаваний правочин не маскує осіб-учасників, а лише їхню реальну волю (див. постанову Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 14 лютого 2022 року у справі № 346/2238/15-ц, провадження № 61-14680сво20) [7].

Отже, єдиним правовим наслідком кваліфікації правочину як удаваного є застосування до правовідносин, які виникли на його підставі норм, що регулюють цей правочин (див. постанову Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 04 серпня 2022 року в справі № 607/5148/20 (провадження №61-5177св22)) [8].

До характерних ознак удаваного правочину належать: подвійний характер угоди, що передбачає наявність зовнішнього (удаваного) та прихованого (справжнього) правочину; внутрішній юридичний зв'язок між цими двома елементами; і наявність умислу сторін на створення видимості правочину. Судова практика та доктринальні джерела підкреслюють, що для кваліфікації правочину як удаваного необхідно встановити реальні мотиви сторін, дослідити обставини укладення угоди та з'ясувати взаємозв'язок між зовнішнім і прихованим правочином.

Правові наслідки удаваного правочину визначаються через призму цивільної добросовісності, розумності та справедливості. Удосконалення правозастосовної практики, у тому числі формування чітких критеріїв відмежування удаваних правочинів від фіктивних, дозволяє забезпечити баланс між захистом добросовісних учасників цивільного обороту та запобіганням зловживанням

правом. Верховний Суд у своїй практиці підкреслює, що хоча удаваний правочин формально є недійсним, прихований правочин може набувати дійсності, якщо він відповідає вимогам закону щодо форми, змісту та волевиявлення сторін.

Особливу увагу слід приділити проблемі відмежування удаваного правочину від фіктивного. Удосконалення критеріїв кваліфікації цих правочинів є важливим для запобігання зловживанням правом, оскільки від правильного визначення залежить застосування наслідків недійсності та захист добросовісних третіх осіб. Фіктивний правочин, на відміну від удаваного, не має реальної мети створити правові наслідки, тоді як удаваний правочин може мати приховану, але дійсну юридичну основу, яка підлягає захисту за законом.

Додатково необхідно враховувати фактор волевиявлення сторін як ключовий для оцінки правочину. На практиці дослідження внутрішньої волі проводиться через аналіз документів, свідчень сторін, дій у цивільних відносинах та обставин, що супроводжували укладення правочину. Це дозволяє встановити наявність наміру приховати справжню волю та визначити, чи правочин можна вважати удаваним.

З точки зору правових наслідків, удаваний правочин підлягає визнанню недійсним у частині, яка суперечить дійсній волі сторін, проте прихований правочин може зберігати юридичну силу за умови дотримання вимог закону. Такий підхід дозволяє не лише відновити порушене правопорядок, а й запобігти втраті прав добросовісними учасниками цивільного обороту. Водночас суди зобов'язані оцінювати правочини через призму принципів добросовісності, розумності та справедливості, що закріплені у статтях ЦК України та є фундаментальними для цивільного регулювання.

Інститут удаваного правочину є важливим елементом цивільного права, оскільки його дослідження та правильна кваліфікація дозволяють відокремити формальні юридичні дії від реальних волевиявлень сторін. Це, у свою чергу, забезпечує захист прав добросовісних учасників цивільного обороту та попереджає використання правових формулювань для обходу закону або прикриття недійсних зобов'язань. Глибоке розуміння механізмів функціонування удаваного правочину сприяє формуванню єдиної судової практики та підвищенню правової визначеності у цивільних правовідносинах.

Актуальність теми зумовлена також потребою забезпечення балансу між свободою договору та контролем за правомірністю укладених правочинів. Аналіз удаваних правочинів дозволяє розробляти ефективні підходи до оцінки їх дійсності та правових наслідків, що є особливо важливим для правників і суддів при вирішенні спорів, пов'язаних з прихованими або умовними угодами. Вивчення цього інституту сприяє запобіганню зловживанням правом, захисту майнових інтересів сторін і стабільності цивільного обороту.

Висновки. У результаті проведеного дослідження визначено, що удаваний правочин є різновидом недійсного правочину, що характеризується невідповідністю зовнішнього волевиявлення сторін їхній справжній волі. Основною ознакою такого правочину є подвійний характер угоди, що передбачає наявність зовнішнього (удаваного) та прихованого (справжнього) правочину, між якими існує внутрішній юридичний зв'язок. Визнання правочину удаваним має важливе значення для цивільного обороту, оскільки дозволяє запобігати використанню формальних угод для обходу закону та захищає права добросовісних учасників правовідносин. Судова практика Верховного Суду підтверджує, що правильне встановлення факту удаваності правочину є основою для застосування відповідних правових наслідків і забезпечення стабільності цивільних відносин.

Відмежування удаваного правочину від фіктивного є критично важливим для правозастосування: фіктивний правочин не має реальної мети створити юридичні наслідки, тоді як удаваний правочин може приховувати справжні волевиявлення сторін, що підлягають захисту законом. Правові наслідки удаваних правочинів оцінюються через призму принципів добросовісності, розумності та справедливості, а прихований правочин може зберігати юридичну силу за умови дотримання вимог закону щодо форми, змісту та волевиявлення сторін. Наукове дослідження цього інституту сприяє розвитку теорії цивільного права, формуванню єдиної судової практики та підвищенню ефективності правозастосування, а його практичне значення полягає у запобіганні зловживанням правом, захисті прав добросовісних учасників цивільного обороту та забезпеченні стабільності майнових і договірних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1308 (дата звернення 08.11.2025).
2. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2010.

3. Недійсність правочинів : комент. суд. практики / [І.В. Спасибо-Фатєєва, В.І. Крат, Н.Ю. Філатова та ін.]; за заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право. 2018. 264 с. (Серія «Проблеми судової практики»).
4. Дзера О.В., Кузнєцова Н.С., Луць В.В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. Т.1. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер. 2013. 832 с.
5. Майданик Р.А. Цивільне право: Загальна частина. Т. І. Вступ у цивільне право. Київ: Алерта. 2012. 472 с.
6. Постанова Верховного суду від 29.01.2025 по справі № 755/13068/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124903920 (дата звернення 09.11.2025).
7. Постанова Верховного суду від 14.02.2022 у справі № 346/2238/15-ц URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103844331 (дата звернення 09.11.2025).
8. Постанова Верховного суду від 04.08.2022 у справі № 607/5148/20 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105693591 (дата звернення 09.11.2025).

УДК: 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.58

ПОРУШЕННЯ АВТОРСЬКИХ ПРАВ ПРИ СТВОРЕННІ МОДЕЛЕЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ТА МІЖНАРОДНА СУДОВА ПРАКТИКА

Римарчук Р.М.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного права та процесу
Національного університету
«Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-4411-6860

Римарчук Р.М. Порушення авторських прав при створенні моделей штучного інтелекту: правові виклики та міжнародна судова практика.

В останні роки розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ), особливо GenAI, перебуває в центрі громадської уваги та дискусій. Системи GenAI, включаючи велику модель мови (LLM), отримують інформацію зі значних обсягів навчальних даних для розробки алгоритмічних процесів, які можуть генерувати та виводити новий контент з подібними характеристиками. Швидкий розвиток цих технологій та їх широке використання та розгортання призвели до появи занепокоєння щодо наслідків, пов'язаних з авторським правом. Хоча ці технології представляють нові форми інновацій і мають потенціал для трансформації креативних індустрій, вони також створюють конфлікти з інтересами власників авторських прав. У будь-якому випадку такі технології повинні розроблятися та управлятися відповідно до чинного законодавства про інтелектуальну власність.

В контексті витіснення авторів штучним інтелектом одним із найспірніших питань є використання захищених авторським правом творів для навчання ШІ-моделей. Згідно з законодавчими актами щодо авторського права, як виняток, використання авторського твору допускається для навчання та дослідження, а відтак – і автоматизованого опрацювання текстів і даних *(text and data mining, TDM)* за умови, що правовласники не скористалися правом відмови *(opt-out).* Але при цьому це використання має відповідати «трьох ступеневому тесту»: бути винятковим; не заважати нормальному використанню твору та не шкодити інтересам автора.

Існують значні правові прогалини у відношенні до нових форм творчості, які виникають у зв'язку з використанням генеративного штучного інтелекту. Особливо складним є питання кваліфікації так званого «prompt engineering» – технічного формулювання складних інструкцій для штучного інтелекту, без суттєвого творчого внеску у вигляді вибору композиції, стилю або інших художніх характеристик. Наразі відсутня єдина судова практика, яка б чітко визначила межі авторства у таких випадках. Виникає необхідність фіксування при створенні авторського контенту та саме забезпечення доказів створення твору з використанням ресурсу автора.

Ключові слова: авторське право, штучний інтелект, інтелектуальна власності, судовий позов, контент, правова класифікація.

Rymarchuk R.M. Copyright infringement in creating artificial intelligence models: legal challenges and international case law.

In recent years, the development of artificial intelligence (AI) technologies, especially GenAI, has been the focus of public attention and debate. GenAI systems, including large language models (LLMs), draw on large amounts of training data to develop algorithmic processes that can generate and output new content with similar characteristics. The rapid development of these technologies and their widespread use and deployment have led to concerns about copyright implications. While these technologies represent new forms of innovation and have the potential to transform creative industries, they also create conflicts with the interests of copyright holders. In any case, such technologies should be developed and managed in accordance with existing intellectual property laws. In the context of author displacement by AI, one of the most contentious issues is the use of copyrighted works to train AI models. According to the legislative acts on copyright, as an exception, the use of an author's work is allowed for teaching and research, and therefore - for automated processing of texts and data (text and data mining, TDM) provided that the rightholders have not exercised the right of refusal (opt-out). However, this use must meet the «three-step test»: be exceptional; not interfere with the normal use of the work and not harm the interests of the author.

There are significant legal gaps in relation to new forms of creativity that arise in connection with the use of generative AI. The issue of qualifying the so-called «prompt engineering» - the technical formulation of complex instructions for artificial intelligence, without significant creative contribution in the form of a choice of composition, style or other artistic characteristics - is particularly difficult. Currently, there is no single case law that would clearly define the boundaries of authorship in such cases. There is a need to record when creating author's content and to provide evidence of the creation of the work using the author's resource.

Key words: copyright, artificial intelligence, intellectual property, lawsuit, content, legal classification.

Постановка проблеми. Використання творів, захищених авторським правом, як навчальних матеріалів у розробці моделі GenAI призвело до численних публічних дебатів та правових викликів. Ці правові виклики, як правило, зосереджені на питанні: чи застосовуються обмеження та винятки з авторського права до навчання моделей ШІ, а також на обставинах, за яких повинні дотримуватися обмежень, встановлених правовласниками. На сьогоднішній день судові процеси, пов'язані з авторським правом, в країнах ЄС були відносно малочисленими порівняно зі США. Національні справи, зокрема в Італії [1] та Чеській Республіці [2], стосувалися захисту результатів, створених ШІ, і загалом дійшли висновку, що синтетичний контент сам по собі не підлягає захисту авторським правом, якщо в процесі генерації не можна виділити окремий та достатньо творчий людський внесок.

Метою дослідження є проблематика захисту авторського права у творах створених за допомогою ШІ, а саме уточнення взаємодії між GenAI та авторським правом на прикладах правових спорів, між правовласниками та розробниками GenAI.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми місця штучного інтелекту в системі авторського права, зокрема, у праві інтелектуальної власності, досліджувалися такими вченими, як О. Баранов, С. Залєвський, О. Зозуляк, Ю. Капіца, О. Кохановська, О. Кривецький, Є. Мічурін, Г. Ульянова, Є. Харитонов та ін. Проте особливості правового регулювання об'єктів створених за допомогою штучного інтелекту в системі захисту авторських потребують подальшої теоретичної розробки.

Виклад основного матеріалу. Проблеми порушення авторського права на твори створені за допомогою штучного інтелекту з'являються на початку генерування контенту розробниками GenAI. Регламент (ЄС) 2024/1689 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 року встановлює гармонізовані правила щодо штучного інтелекту. Моделі штучного інтелекту загального призначення, зокрема великі генеративні моделі, здатні генерувати текст, зображення та інший контент, надають унікальні інноваційні можливості, але також створюють виклики для митців, авторів та інших творців, а також для способу створення, розповсюдження, використання та споживання їхнього творчого контенту. Будь-яке використання контенту, захищеного авторським правом, вимагає дозволу відповідного правовласника, якщо не застосовуються відповідні винятки та обмеження авторського права [3].

Експерти та науковці вважають, що моделі штучного інтелекту відіграють значну роль у системі навчання та доступності матеріалу для всіх верств населення, а також удосконалення технологій штучного інтелекту вносить великі зміни в нашу життєдіяльність, але якщо справа доходить до шахрайства, то такі ризики має бути оцінено і зведено до мінімуму самими компаніями, так само, як і будь-яка звичайна загроза [4].

Перша справа судового розгляду в ЄС між правовласником та учасником екосистеми штучного інтелекту – німецька справа Kneschke проти LAION («Справа LAION»). Позивач, фотограф, ліцензував фотографію, захищену авторським правом, фотостоковому агентству. Потім цю фотографію було завантажено, проаналізовано та включено до набору даних LAION без дозволу фотографа. Вебсайт фото агентства містив умови та положення які забороняли веб-скрапінг. Хоча Регіональний суд Гамбурга дійшов остаточного рішення що некомерційна організація LAION не порушила закон про авторське право, створюючи набір даних для навчання моделей штучного інтелекту шляхом веб-скрапінгу загальнодоступних зображень, оскільки ця діяльність є законною формою інтелектуального аналізу тексту та даних (TDM) для наукових дослідницьких цілей, суд у своєму рішенні зробив кілька зауважень obiter dicta, які є повчальними для розуміння широкого кола можливих проблем, які можуть виникнути під час застосування винятків TDM на практиці. У цьому випадку було порушено три можливі обмеження авторського права: тимчасове відтворення, комерційне TDM та наукове TDM [5].

Розглянемо ще одну справу: GEMA проти OpenAI (Німеччина).

GEMA – німецька організація з захисту прав на музичне виконання та одна з найбільших Організацій колективного управління у світі. Вона стверджує, що OpenAI (американська організація зі ШІ) порушила виключні права німецьких авторів текстів, використовуючи тексти музичних творів

для своїх систем штучного інтелекту, зокрема ChatGPT. Справа була подана в листопаді 2024 року до Мюнхенського регіонального суду і наразі триває.

GEMA заявляє, що вирішила подати позов на основі текстів пісень (на відміну від музичних композицій), оскільки порушення легше встановити для текстів пісень, ніж для аудіо (де може бути більше притаманної суб'єктивності при визначенні подібності) [6].

GEMA стверджує, що ChatGPT здійснює несанкціоноване відтворення цих текстів, коли користувач вводить прості підказки, що свідчить про те, що система використовує ці тексти без дозволу. Вона описує свої дії як тестовий випадок та зразковий позов для роз'яснення зобов'язань постачальників послуг штучного інтелекту щодо винагороди в Європі. Організація заявляє, що її метою є не загальне запобігання використанню творів системами штучного інтелекту, а отримання ліцензійних зборів та забезпечення справедливої винагороди для авторів як за використання творів так і за навчальні дані, створені за допомогою систем GenAI.

Суд розглянув факти та правові питання справи, а також пояснив технічне функціонування великих мовних моделей відповідача, які базуються на так званій архітектурі Transformer. Було встановлено, що процеси в межах мовної моделі можна класифікувати під терміном авторського права «відтворення». Це визначено в Директиві про інфосуспільство (Директива ЄС 2001/29 від 22 травня 2001 року про гармонізацію деяких аспектів авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві) наступним чином, що держави-члени повинні передбачити для авторів виключне право дозволяти або забороняти пряме або опосередковане, тимчасове або тривале відтворення творів будь-якими засобами і в будь-якій формі, повністю або частково. Суд також розглянув питання щодо можливого винятку для текстового та даного майнінгу вказуючи, що ці положення можуть не застосовуватися, якщо модель може відтворювати свої навчальні дані. Суд посилається, зокрема, на пункт 18 декларації Директиви DSM (Директива ЄС 2019/790 від 17 квітня 2019 року про авторське право та суміжні права на єдиному цифровому ринку), згідно з якою правовласники повинні й надалі мати можливість видавати ліцензії. Таким чином, суд схильний погодитися з юридичною думкою позивача щодо основного питання. Представники відповідача зазначили, що в GPT5, найновішій мовній моделі від OpenAI, яка наразі є основою ChatGPT, було вжито заходів проти буквального відтворення навчальних даних.

У березні 2025 року Асоціація видавців Франції (Syndact national de l'édition – SNE), разом із Товариством письменників (Société des Gens de Lettres – SGDL) і Національною спілкою авторів і композиторів (Syndicat national des auteurs et des compositeurs – SNAC), оголосили про відкриття судового позову проти Meta у Паризькому суді. У позові стверджується про порушення авторських прав через несанкціоноване використання літературних творів, захищених авторським правом, без згоди їхніх авторів та видавців, для навчання її моделі генеративного штучного інтелекту [7].

Посилання на законодавство про конкуренцію, лежить в основі рішення Французького антимонопольного органу (Autorité de la concurrence) у березні 2025 року оштрафувати Google на 250 мільйонів євро за невиконання раніше взятих зобов'язань згідно з рішенням від червня 2022 року [8]. Ця справа стосувалася переговорів з видавцями преси, і у своєму рішенні від березня 2024 року Орган прямо обговорив, що система штучного інтелекту Google «Bard» була навчена на контенті видавців преси без дозволу, також зазначив, що Google не виконав свого зобов'язання щодо пропозиції винагороди за тиражування захищеного прес-контенту на своїх сервісах відповідно до прозорих, об'єктивних та недискримінаційних критеріїв протягом трьох місяців та не повністю надав видавцям та прес-агентствам інформацію, необхідну для успішного ведення переговорів з ним. Також Google недооцінив непрямі доходи, що виникають завдяки привабливості сервісів Google через відображення захищеного прес-контенту. Разом з тим Google робить значний крок у розвитку штучного інтелекту, перейменувавши Bard на Gemini, що сигналізує про нову еру для послуг ШІ та доступу користувачів [9].

У США існує відносно велика кількість судових позовів щодо забезпечення дотримання авторських прав та штучного інтелекту. У січні 2023 року першою великою справою була справа Andersen проти Stability AI [10]. Група художників-візуалістів подала колективний позов проти Stability AI, чиї моделі Stable Diffusion GenAI розгортаються різними постачальниками, включаючи DreamStudio, Midjourney та DeviantArt. Художники стверджують про пряме та навмисне порушення авторських прав. Суд відмовив у задоволенні позовних вимог мотивуючи це технічними неточностями позову та потребою більш детальних роз'яснень теорії щодо "стиснутих копій навчальних зображень", а саме потребою навести конкретні факти того, що Stable Diffusion принаймні частково використовує саме зображення творів, а не їх математичні моделі [11].

За справою Anderson послідувала справа Getty Images проти Stability AI. Getty Images володіє великим сховищем стокових зображень, які вона ліцензує комерційним користувачам та медіакомпаніям. У лютому 2023 року Getty Images подала позов проти Stability AI за нібито копіювання по-

над дванадцяти мільйонів зображень (з відповідними підписами та даними), які використовувалися для навчання моделі Stability AI Stable Diffusion. Ця справа також отримала широке висвітлення у загальних ЗМІ, де громадськості були представлені докази того, що генеративні результати Stable Diffusion іноді містять цифрові артефакти, які нібито нагадують водяні знаки Getty Images.

У середині 2023–2024 роках кілька позовів від власників авторських прав проти компаній, що займаються штучним інтелектом, були зосереджені на літературних творах. Найбільш публічно обговорюваною справою є New York Times проти OpenAI [12]. У грудні 2023 року New York Times (NYT) подала позов проти Microsoft та OpenAI, стверджуючи, що моделі OpenAI навчаються на мільйонах статей NYT. NYT стверджувала, що сервіси на базі штучного інтелекту, включаючи пошуковий індекс Microsoft Bing та ChatGPT, надають дослівні уривки з творів NYT. NYT звернулася до федерального суду з проханням зобов'язати OpenAI ідентифікувати весь контент NYT, який використовувався для навчання її моделей.

Оскільки ці справи тривають, ключові правові питання ще не вирішені. Тим не менш, очевидно, що ключове питання полягає в тому, за яких обставин навчання з використання TDM та/або штучного інтелекту підпадає під захист добросовісного використання Закону США про авторське право.

Помітною подією є переглянуте рішення Окружного суду США штату Делавер від 11 лютого 2025 року у справі Thomson Reuters проти Ross Intelligence [13]. У цій справі відповідач використовував документи справи з баз даних позивача Westlaw, які включали захищені авторським правом юридичні конспекти, для навчання конкуруючої платформи юридичних досліджень на основі штучного інтелекту. У своєму рішенні суд постановив, що дії відповідача не становлять добросовісного використання.

Аналіз різних справ США щодо авторського права та штучного інтелекту призводить до кількох узагальнених спостережень.

Правові спори щодо GenAI часто стосуються позовів про порушення авторських прав, недобросовісну конкуренцію, незаконне привласнення, розмивання торгових марок та порушення прав на публічність. Порушення договорів також є поширеним явищем, деякі правовласники стверджують, що веб-скрапінг порушує умови веб-сайтів, які забороняють таку практику. Додаткові позови іноді також ґрунтуються на несанкціонованому видаленні інформації про управління правами [14].

Більшість судових позовів стосуються текстових та літературних творів, захищених авторським правом, причому більшість справ порушують видавці книг і, меншою мірою, видавці преси. Формальні юридичні спори щодо зображень також трапляються відносно частіше, тоді як спори щодо музичних або аудіовізуальних творів трапляються рідше.

Позови правовласників часто поєднують позови про порушення, викликані несанкціонованим використанням творів як навчальних даних (вхідні позови), та позови про те, що системи GenAI створюють контент, що порушує авторські права (вихідні позови). Ідентифікація конкретних творів, які були порушені, є критично важливою для успішного розгляду позовів правовласників. Позови про порушення зазвичай відхиляються, якщо вони не ґрунтуються на виключних правах на конкретні твори, які чітко визначені.

Ключовою проблемою «вхідних позовів» є те, що правовласники часто не можуть довести, що системи GenAI впровадили їхні твори. У деяких випадках юридичні аргументи правовласників спираються на посилання на публічну документацію, в якій розробник ШІ цитує навчальні набори даних, які він використовує (наприклад, у технічному документі), та включення їхніх творів до цих наборів даних, якщо така інформація є публічною.

Кілька випадків стосуються не лише використання контенту, отриманого шляхом веб-скрапінгу, але й матеріалів, захищених авторським правом, отриманих з «тіньових бібліотек», які є великими онлайн-колекціями, що агрегують відомий несанкціонований контент.

В інших випадках претензії правовласників ґрунтуються на обґрунтованих висновках щодо використаних навчальних даних, демонструючи, що конкретні підказки призводять до (потенційно порушуючих) результатів, які можуть бути згенеровані лише за умови використання конкретних творів як навчальних даних. Таким чином, підтверджуючі докази претензій на вхідні та вихідні дані безпосередньо пов'язані.

Труднощі з тим, щоб правовласники могли встановити, чи були їхні роботи використані в наборах даних для навчання ШІ, зокрема під час судового розгляду, стимулювали дискусію про потенційні зобов'язання щодо розкриття навчальних даних. Існує щонайменше дві законодавчі пропозиції щодо цього – американський законопроект під назвою «AI Foundation Model Transparency Act (представник Beyer) який зобов'язує компанії, які розробляють фундаментальні моделі ШІ розкривати джерела даних навчання та законопроект «Generative AI Copyright Disclosure Art of 2024» (представник Schiff, 2024), що особа яка створює або значно змінює набори даних для систем генеративного ШІ повинна подати інформацію про використання захищених авторським правом

творів. Існує також законодавство на рівні законодавчих органів штатів, таке як Каліфорнійський законопроект «Generative Artificial Intelligence Training Data Transparency», який встановлює нові вимоги до прозорості для великих компаній, що розробляють штучний інтелект.

Ключовим юридичним питанням є тлумачення поняття «копії» згідно із законодавством про авторське право, а саме визначення поняття «копія» та те, як цей термін тлумачиться в контексті розробки моделі GenAI, може мати значний вплив на відповідальність моделей штучного інтелекту. Дуже широке тлумачення може призвести до того, що модель GenAI вважатиметься «копією», що означає, що порушення може виникнути не лише внаслідок несанкціонованого відтворення творів (шляхом аналізу даних або порушень), але навіть через несанкціоноване розповсюдження (коли модель комерційно використовується) [15].

Позови іноді відхиляються, коли правовласники не можуть довести фактичну шкоду, завдану внаслідок несанкціонованого використання. Це може поставити у невигідне становище менших правовласників, які стверджують, що їхні твори використовуються без дозволу для навчання ШІ, але не обов'язково мають вагомі претензії щодо порушень, які конкурують з їхніми оригінальними творами.

Getty Images подала позов проти Stability AI до Високого суду Лондона. Важливо зазначити, що Закон про авторське право Великої Британії передбачає виняток TDM, який дозволяє створювати копії творів «для того, щоб особа, яка має законний доступ до твору, могла провести обчислювальний аналіз будь-чого, записаного в творі, виключно з метою дослідження в некомерційних цілях» [16]. Це положення подібне, але не еквівалентне винятку статті 3 Директиви CDSM.

Ця справа цікава з кількох причин. По-перше, правові суперечки між Getty Images та Stability AI розглядаються у двох судах у різних юрисдикціях з різними правовими системами – Окружному суді штату Делавер (США) та Високому суді Лондона (Велика Британія). Ці дві справи є перевіркою того, як різні правові системи з різними законами про авторське право вирішуватимуть справи між тими самими сторонами з подібним набором фактів. Ця справа може підкреслити відмінності між системою добросовісного використання законодавства США та винятком TDM Великої Британії, включеним до її системи добросовісного використання.

По-друге, справа стосується питань міжнародного приватного права. Це критичний вимір, враховуючи міжнародний характер екосистеми штучного інтелекту, де практика TDM, розробка моделей та розгортання моделей можуть відбуватися в різних юрисдикціях. Stability AI стверджує, що навчання та розробка Stable Diffusion відбувалися в США, тоді як Getty стверджує, що деякі порушення мали місце на серверах у Великій Британії.

По-третє, спірним питанням у цій справі є тлумачення терміну «стаття», як він використовується в Законі про авторське право Великої Британії (CDPA 1988), зокрема в контексті законодавчих положень про копії, що порушують права, та вторинні порушення, а також як це застосовується в контексті GenAI. Це аналогічно аналогічним юридичним дебатам у США щодо тлумачення «копій» згідно із Законом США про авторське право.

Якщо справу виграє Getty це буде означати що ШІ-компаніям потрібно буде ліцензувати великі набори зображень перед тренуванням, якщо Stability подолає ці претензії це може створити прецедент, що полегшить розвиток генеративних моделей без ліцензування контенту, для правовласників це сигнал, що їхні роботи можуть використовуватися як сировина для ШІ і вони можуть вимагати компенсацію, для користувачів – це законно тренувати на відкритих даних.

Висновки. Використання інструментів генеративного штучного інтелекту викликало судові позови щодо порушення авторського права. Основні питання зосереджуються навколо правового режиму об'єктів, створених за допомогою ШІ, законності використання об'єктів, захищених авторським правом, для навчання моделей ШІ, а також правосуб'єктності самого ШІ. Ці питання трактуються неоднозначно в законодавстві та судовій практиці різних країн. Розвиток ШІ вимагає розробки норм, які б визначали статус творів створених за його допомогою та порядок розподілу прав і відповідальності між автором і системою. Отже законодавство має поєднувати захист прав творців і сприяти розвитку технологій ШІ. Необхідно впровадити систему, яка б забезпечувала справедливу винагороду правовласникам за використання їхніх об'єктів авторського права для навчання моделей ШІ або генерування нових об'єктів на їх основі. Різні країни мають неоднозначні підходи до цих норм: у США твори створені ШІ не охороняються авторським правом, у країнах ЄС встановлені вимоги, що розробники мають вказувати коли контент створений ШІ, а також не порушувати прав інших авторів чи баз даних. Розробка конкретних законодавчих норм дозволила б ефективно збалансувати інтереси розробників моделей ШІ та власників авторських і суміжних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Corte di Cassazione (Cassation Court), ordinanza n. 1107 (16 January 2023). URL: https://dei.web.uniroma1.it/sites/default/files/allegati/Cass_ord_1107_2023.pdf.

2. Městský soud v Praze (Municipal Court of Prague), 10 C 13/2023 (11 October 2023). URL: https://dei.web.uniroma1.it/sites/default/files/allegati/Cass_ord_1107_2023.pdf.
3. РЕГЛАМЕНТ (ЄС) 2024/1689 ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ ТА РАДИ від 13 червня 2024 року. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/ ?uri=OJ:L_202401689.
4. Кривецький О. До проблеми правового регулювання штучного інтелекту. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3728:do-problemipravovogo-regulyuvannya-shtuchnogointelektu&catid=8&Itemid=350.
5. LG Hamburg, Urteil vom 27.09.2024 – 310 O 227/23. URL: https://www.euipo.europa.eu/ en/law/recent-case-law/germany-hamburg-district-court-310-o-22723-laion-v-robert-kneschke.
6. The development of generative artificial intelligence from a copyright perspective: GEMA files model action to clarify AI providers‘ remuneration obligations in Europe, CISAC 13 November 2024, (accessed 14 March 2025). URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2024_2029/plmrep/COMMITTEES/JURI/DV/2025/05-12/2025.05.12_item6_Study_GenAIfromacopyright perspective_EN.pdf.
7. Authors and Publishers Unite in Lawsuit against Meta to Protect Copyright from Infringement by Generative AI Developers, SNE, 18 March 2025 (accessed 29 March 2025). URL: https://internationalpublishers.org/france-authors-and-publishers-unite-in-lawsuit-against-meta-to-protect-copyright-from-infringement-by-generative-ai-developers.
8. Autorité de la concurrence – Décision n° 24-D-03 du 15 mars 2024 relative au respect des engagements figurant dans la décision de l’Autorité de la concurrence n° 22-D-13 du 21 juin 2022 relative à des pratiques mises en oeuvre par Google dans le secteur de la presse. URL: https://www.autoritedelaconcurrence.fr/fr/decision/relative-au-respect-des-engagements-figurant-dans-la-decision-de-lautorite-de-la-0.
9. In February 2024, ‘Bard’ was renamed ‘Gemini’. See Google Blog, 8 February 2024 (accessed 14 March 2025).
10. Andersen et al v. Stability AI Ltd. et al, Docket No. 3:23-cv-00201 (N.D. Cal. Jan 13, 2023), Court Docket. URL: https://ipwatchdog.com/wp-content/uploads/2023/02/Andersen_ et_al_v._Stability_AI.pdf.
11. Центр верховенства права: Автори проти штучного інтелекту: на чийому боці суд? URL: https://cedem.org.ua/news/avtory-proty-shi-na-chyjomu-botsi-cud.
12. The New York Times Company v Microsoft Corporation and OpenAI Inc. *et al, Case 1:23-cv-11195.*
13. United States District Court for the District of Delaware, Thomson Reuters Enterprise Centre GMBH and West Publishing Corp. (Plaintiffs) v Ross Intelligence Inc (Defendant), Case 1:20-cv-00613-SB Document 770, Memorandum Opinion, 11 February 2025. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/USCOURTS-ded-1_20-cv-00613/pdf/USCOURTS-ded-1_20-cv-00613-5.pdf.
14. 17 Кодекс США § 1202: Цілісність інформації про управління авторськими правами. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17/1202.
15. 17 Кодекс США §101: Визначення. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/17/101.
16. Getty images проти stability ai: у Британії триває судова битва, що може змінити правила гри для штучного інтелекту. URL: https://sud.ua/uk/news/abroad/334289-getty-images-protiv-stability-ai-v-britanii-prodolzhaetsya-sudebnaya-bitva-kotoraya-mozhet-izmenit-pravila-igry-dlya-iskusstvennogo-intellekta.

УДК 347.736.54
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.59

ВИЗНАЧЕННЯ ФРАУДАТОРНИХ ПРАВОЧИНІВ У ВІТЧИЗНЯНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Садиленко О.Л.,
аспірант кафедри цивільного, трудового та господарського права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0004-4738-3632

Садиленко О.Л. Визначення фраудаторних правочинів у вітчизняній судовій практиці.

У статті зроблений аналіз практики розгляду Верховним Судом справ про визнання недійсними правочинів, вчинених за ініціативою і участю осіб, які є боржниками перед третіми особами і які з метою унеможливлення звернення стягнення на їх майно за невиконаними зобов'язаннями здійснили відчуження свого майна, щоб приховати його від стягнення.

Автором зроблено спробу простежити правову позицію Верховного Суду в динаміці від тих висновків, які були сформовані у постановах Верховного Суду, ухвалених протягом 2016-2017 років, і до теперішнього часу.

Автор обмежився вивченням питань фраудаторності правочинів, вчинених фізичними та юридичними особами, на рівні загально-правової проблематики, без заглиблення у сферу спеціального правового регулювання. Обсяг статті не дозволив розглянути розвиток судової практики із застосування законодавства щодо однотипних відносин, які отримали правове регулювання у спеціальному законодавстві.

У статті відзначається, що у судовій практиці, створеній Верховним Судом України, основним засобом захисту прав кредиторів було застосування статті 234 Цивільного кодексу України про визначення правочинів фіктивними. Подальший розвиток цього підходу у правових позиціях Верховного Суду показує недоліки застосування у праворозумінні та тлумачення поняття «фіктивність». Це поняття корегується та пристосовується для визнання недійсними фраудаторних правочинів. У судовій практиці поступово розширюється уявлення про коло правочинів з ознаками фраудаторності і формується підхід до визнання фраудаторних дій зловживанням боржника правом власності. Це правопорушення набуло значення для визнання фраудаторних правочинів недійсними. Автором обґрунтовується думка про вразливість такої правової підстави недійсності договорів.

У статті звернено увагу на формування у практиці касаційного суду нових важливих для правозастосування висновків у цій категорії справ, спрямованих на подолання презумпції добросовісності боржників - відчужувачів майна, а також щодо розмежування фіктивності та фраудаторності правочинів.

На думку автора, положення проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» від 21.10.2025 р. реєстраційний № 14056, прийнятого у першому читанні, задовольняють потребу у визнанні недійсними фраудаторних правочинів. Правовий інструментарій статті 228^1 цього законопроекту є достатнім для визнання недійсними правочинів з ознаками фраудаторності і не потребує формування у оновленому Цивільному кодексі України окремої правової підстави для оспорювання таких правочинів.

Ключові слова: судова практика, недійсність правочинів, фіктивні правочини, фраудаторні правочини.

Sadylenko O.L. Definition of fraudulent transactions in national judicial practice.

The article provides an analysis of the Supreme Court's practice in adjudicating cases concerning the invalidation of transactions carried out at the initiative and with the participation of persons who are debtors to third parties and who, in order to prevent the enforcement of claims against their property for unfulfilled obligations, disposed of their assets to conceal them from creditors.

The author attempts to trace the evolution of the Supreme Court's legal position, starting from the conclusions formulated in its decisions rendered in 2016–2017 and continuing to the present day.

The study is limited to the examination of issues related to fraudulent transactions conducted by individuals and legal entities at the general legal level, without delving into the specifics of special legal regulation. Due to the scope of the article, it was not possible to address the development of judicial practice regarding the application of legislation to similar legal relations governed by special laws.

In particular, this refers to bankruptcy proceedings, enforcement proceedings, and cases involving the implementation of Article 38 of the Law of Ukraine "On the System of Guaranteeing Deposits of Individuals" dated February 23, 2012 No. 4452-VI.

The article notes that in the judicial practice established by the Supreme Court of Ukraine, the primary legal mechanism for protecting the rights of creditors was the application of Article 234 of the Civil Code of Ukraine concerning the classification of transactions as fictitious. The further development of this approach in the Supreme Court's legal positions demonstrates the shortcomings of relying on the legal understanding and interpretation of the concept of "fictitiousness." This concept has been adjusted and adapted to justify the invalidation of fraudulent transactions. Judicial practice has gradually expanded the understanding of the scope of transactions exhibiting fraudulent characteristics, and a legal approach has been formed under which fraudulent actions are recognized as an abuse of the debtor's property rights. This wrongful conduct has become a relevant legal basis for declaring fraudulent transactions invalid. The author argues that such a legal ground for invalidating contracts remains vulnerable.

The article highlights the emergence in the cassation court's practice of new conclusions important for law enforcement in this category of cases, aimed at overcoming the presumption of good faith on the part of debtors who dispose of their property, as well as at distinguishing between fictitious and fraudulent transactions.

According to the author, the provisions of the Draft Law of Ukraine "On Amendments to the Civil Code of Ukraine in Connection with the Update (Recodification) of the Provisions of Book One," dated October 21, 2025, registration No. 14056, adopted in the first reading, adequately satisfy the need for the invalidation of fraudulent transactions. The legal instruments provided under Article 228¹ of this draft law are sufficient for declaring transactions with signs of fraudulence invalid and do not necessitate the creation of a separate legal basis for challenging such transactions within the updated Civil Code of Ukraine.

Key words: invalidity of transactions, judicial practice, fictitious transactions, fraudulent transactions.

Постановка проблеми. Проблема встановлення балансу приватних та публічних інтересів у цивільному обороті є надзвичайно складним завданням законодавчої влади і з однаковою гостротою постає у різноманітних проявах конфлікту цих інтересів у сфері приватно-правового регулювання. Основним правовим засобом динаміки прав на оборотоздатні об'єкти у ринковій економіці є цивільно-правовий договір та інші правочини. Чинний Цивільний кодекс України, прийнятий 16.01.2003 р., не містить правової конструкції «фраудаторний правочин». Проте у сфері майнових відносин, виникали відносини відповідного змісту, які знаходили відображення у судовій практиці. Це були спори, ініційовані кредиторами до боржників, які маючи боргові зобов'язання, вчиняли дії, спрямовані на приховування майна від стягнення та уникнення боржника від відшкодування збитків, завданих невиконанням своїх цивільно-правових обов'язків. Очевидно, що створення правових засобів обмеження боржника в ухиленні від майбутнього виконання судового рішення про стягнення боргу, відповідає не лише приватному інтересу боржника, а і відповідає потребам існуючого правопорядку. Встановлення правових засобів впливу на «боржника-ухилянта» вимагає не лише процесуального, а і відповідного матеріально-правового забезпечення.

У юридичній літературі дискутувалося питання про необхідність закріплення у позитивному праві поняття «фраудаторний правочин». Про наявність такої дискусії зазначила І. Факас, яка навела діаметрально протилежні позиції Ю. Іванової та К. Дударової з приводу введення поняття «фраудаторний правочин» до законодавства України [1, с. 66].

Метою дослідження цієї статті є вивчення потреби закріплення у рекодифікованому Цивільному кодексі України поняття «фраудаторний правочин» та правового механізму захисту прав кредиторів, потерпілих від приховування майна боржником.

Стан опрацювання проблематики. Проблема визнання та визначення правових наслідків фраудаторних дій учасників цивільних відносин в наших правових реаліях окреслилася порівняно недавно. Дослідженню питань пошуку правових механізмів захисту учасників цивільного обороту, потерпілих від наслідків фраудаторних дій боржників, вивчалися нашими вченими-юристами. Так О. Адамович проаналізувала сутність та ознаки фраудаторних правочинів[2]. М. Самох висвітлив питання генези фраудаторних правочинів та показав змістовне навантаження понять «Fraus creditorum» та більш широко вживаного «fraud» [3]. П. Ципляк здійснив історико-правовий аналіз інституту оскарження фраудаторних дій боржника та визначив, що рефлексію вітчизняного законодавства на фраудаторну форму поведінки мала місце із зародженням інституту банкруцтва та проаналізував розвиток законодавства про правові підстави визнання недійсними фраудаторних правочинів боржників у процедурі банкруцтва [4]. О. Грабильнікова проаналізувавши на відпо-

відному етапі розвиток правового забезпечення у межах інституту банкрутства, звертала увагу на необхідність чіткого визначення статусу боржника у справі про банкруцтво [5]. Питання теорії та практики визначення фраудаторних правочинів у банкруцтві проаналізувала О. Беляневич, яка виділила певні «вузькі місця» у практиці Верховного Суду[6]. Практика розгляду справ про фраудаторність досліджувалася Г. Гофельд [7]. Особливості виконання судових рішень проаналізувала О. Драган [8]. Важливе значення для розвитку судової практики відіграли розробки цього питання у роботах судді Верховного Суду В. І. Крата [13].

Виклад основного матеріалу. Як свідчить досвід використання поняття «Fraus creditorum» (на шкоду кредиторам - з латинської) - це вчинення боржником правочинів, спрямованих на зменшення свого майна з метою приховування його від звернення стягнення кредиторів на таке майно [3, с. 195].

У судовій практиці в усі часи поставали питання про юридичну оцінку дій боржників, які з об'єктивної сторони здійснюють розпоряджання своїми цивільними правами та обов'язками на свій розсуд, а суб'єктивно мають мету такими діями приховати своє майно від звернення на нього майнових санкцій за їх зобов'язаннями. Проте до недавнього часу суди з великою пересторогою вдавалися до визнання такого роду суб'єктивних намірів учасників цивільного обороту. Адже, вимога про захист інтересів кредитора конфліктувала з правом набувача майна за договором. Як завжди «найбільш кричущі» випадки демонстративної поведінки боржників та наявність певного правового забезпечення у нормах Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. (далі – ЦК) створили умови для належного реагування правовими засобами на протиправну, по своїй суті, поведінку осіб із розпоряджання своїми правами усупереч із тими інтересами, з метою охорони яких ці права закріплені у нормах позитивного права.

Як відзначає П. Ципляк «Перше законодавче регулювання оскарження фраудаторних угод в межах справи про банкрутство в Україні з'явилось в ст. 15 Закону України «Про банкрутство» в редакції від 1992 року» [4, с. 477]. Однак, таке явище, як приховування боржником майна з метою унеможливлення застосування заходів цивільно-правової відповідальності було непоодиноким і поза межами справ про банкрутство. Кредитори намагалися боротися з цими явищами, використовуючи такий спосіб захисту своїх прав, як визнання угод недійсними. Правовою підставою позовних вимог, які заявлялися кредиторами була ст. 234 ЦК, яка визначала умови фіктивності правочинів.

Визнання фіктивними договорів, спрямованих на приховування майна від кредиторів, мало значні ускладнення, пов'язані із необхідністю доведення позивачем, який є сторонньою особою, умислу обох сторін такого договору. Також у судовій практиці склалося уявлення про те, що у разі виконання сторонами договору, він не може бути визнаний фіктивним. Створення штучного уявлення про передання майна та доказів виконання договорів, виявилося не складним завданням для «боржників-ухилянтів». І все ж зустрічалися поодинокі випадки, у яких Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних та кримінальних справ погоджувався із кваліфікацією у судових рішеннях фіктивності правочинів, спрямованих на приховування майна від кредиторів. Верховний Суд України у цей період також підтримував необхідність захисту прав кредиторів у постановах від 19 жовтня 2016 року (провадження № 6-1873цс16), від 23 серпня 2017 року у справі 306/2952/14-ц, від 09 вересня 2017 року у справі № 359/1654/15-ц.[9]. Верховний суд України акцентував увагу судів на тому, що «при розгляді таких справ суди повинні брати до уваги те, що спірні договори дарування нерухомого майна укладено між близькими родичами та перевіряти чи передбачали ці сторони реальне настання правових наслідків, обумовлених спірними правочинами; чи направлені дії сторін договорів на фіктивний перехід права власності на нерухоме майно до близького родича з метою приховати це майно від виконання в майбутньому за його рахунок судового рішення про стягнення грошових коштів, зокрема чи продовжував дарувальник фактично володіти та користуватися цим майном»[10]. Коло обставин визначалося судом, виходячи із фактів, встановлених судами першої та апеляційної інстанції у конкретних справах, тому фактологія, на якій закцентував увагу Верховний Суд України, виявилася достатньо вузькою. У справах про задоволення позовів кредиторів суди надали юридичне значення мотивам вчинення боржниками правочинів, які, за загальним правилом, не мають юридичного значення, але у наведених ситуаціях явно дисонували із правовою метою договору дарування. Проте судова практика продовжувала коливатися і судами ухвалювалися різні за змістом судові рішення. Зокрема, Постановою Верховного Суду від 14.02.2018 р. у справі № 379/1256/15-ц було ухвалене рішення про відмову кредиторці у задоволенні касаційної скарги на рішення судів, якими їй було відмовлено у визнанні фіктивним договору дарування, укладеного боржницею із своїми дітьми після звернення кредиторки до суду з позовом про стягнення боргу. Касаційний цивільний суд послався на правову позицію, викладену у Постанові Верховного Суду України від 21 січня 2015 року у справі № 6-197цс14. Серед іншого у

постанові було зазначено, що договір виконаний і обдаровані проживають у подарованому будинку [11]. З посиланням на позицію Верховного Суду України, викладену у п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», що «У разі, якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний» [11]. Наведене свідчить, що ст. 234 ЦК у певних випадках виявлялася недостатньою гарантією для захисту майнових прав кредиторів.

Подальший розвиток судової практики відбувався у напрямку визнання більш широкого кола обставин такими, що свідчать про вчинення фраудаторного правочину. У Постанові Верховного Суду, у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 27.02.2018 р. у справі 910/4088/17 Верховний Суд погодився із позицією судів першої та апеляційної інстанції про визнання фіктивним договору купівлі-продажу, укладеного на шкоду інтересам кредиторів. Особливістю цієї справи було те, що позов про визнання договору фіктивним з ознаками фраудаторності, був поданий самим продавцем майна, який уклав договір купівлі-продажу з метою приховання майна від кредитора. Розглядаючи аналогічний спір, Об'єднана палата Касаційного господарського суду погодившись із наявністю ознак фраудаторності у правочину, який оспорювався самим продавцем з метою приховання майна, та визнала задоволення такого позову неправильним (п. 35 Постанови) [12]. У цій справі судом вирішувалося ще одне надзвичайно важливе питання про правові наслідки дій, спрямованих на реалізацію права на судовий захист позивачем, який умисно за фіктивним правочином приховав майно від стягнення. У цій постанові дії продавця із приховання майна за допомогою правочину отримали правову оцінку «зловживання правом власності» (пункт 39 Постанови) [12]. У зв'язку з цим правові наслідки дій позивача, спрямованих на реалізацію права на судовий захист, були визначені наступним чином. У п. 42 Постанови суд зазначив: «…відповідно до частини третьої статі 16 ЦК України суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень частин 2–5 статті 13 цього Кодексу, зокрема відмовити у захисті права, яким особа зловжила»[12]. Ця правова позиція була покладена в основу про відмову продавцю у позові. Такі підходи до юридичної оцінки правочинів як фраудаторних та визначення таких дій, як зловживання правом були викладені в окремій думці Судді Верховного Суду В.І. Крата, висловленій у справі № 379/1256/15-ц до Постанови Верховного Суду від 14.02.2018 [13].

Важливе значення має вирішення питання про те, що суб'єктивне право чи законний інтерес кредитора є об'єктом правового захисту у позовах про визнання недійсними договорів, укладених боржником з метою приховування майна від звернення на нього стягнення. У Постанові Верховного Суду від 28.02.2019 р. у справі № 646/3972/16-ц суд звернув увагу на те, що «законні очікування розглядаються як елемент правової визначеності, в тому числі і тоді, коли йдеться про захист законних очікувань щодо здійснення права власності. Характеристика очікувань як легітимних поєднує в собі їх законність, яка зумовлена реалізацією особою належного особі суб'єктивного права, а також їх обґрунтованість, тобто зумовлену законом раціональність сподівань учасників суспільних відносин» [14]. Отже, у розумінні ЄСПЛ, статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, кредиторам належить право на мирне володіння майном, яке вимагає ефективних засобів захисту.

У цій справі було сформульовано правовий висновок, згідно з яким «Пунктом 6 статті 3 ЦК України до засад цивільного законодавства віднесено, серед іншого, добросовісність. Відповідно до частин другої-четвертої статті 13 ЦК України при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства» [14]. Залишаючи в силі рішення апеляційного суду Верховний Суд погодився, що «оспорюваний договір дарування не направлений на реальне настання правових наслідків, а спрямований на встановлення ОСОБА_4 перешкод у розпорядженні спірною квартирою. Тобто дії відповідачів свідчать про недобросовісну поведінку, спрямовану на позбавлення позивача в майбутньому законних майнових прав» [14].

Сумніви щодо застосування ст. 234 ЦК для недійсності правочинів, вчинених на шкоду кредиторам були викладені в Ухвалі Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10.05.2018 р. при переданні справи № 910/7547/17 на розгляд Об'єднаної палати Касаційного господарського суду, та в Ухвалі Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 квітня 2019 року про передання справи №369/11268/16-ц на розгляд Великої Палати Верховного Суду. Судами були висловлені різні міркування стосовно вразливості застосування ст. 234 ЦК для захисту кредиторів. Зокрема, в ухвалі від 24 квітня 2019 року запропоновано оцінювати дії «боржників-ухилянтів» як порушення принципу добросовісності

та конструкцію недопустимості зловживання цивільними правами для забезпечення прав та інтересів кредитора [15].

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 03.07.2019 р. у справі № 369/11268/16-ц не відступила від висновків Верховного Суду України у постановах від 19 жовтня 2016 року (провадження № 6-1873цс16); від 23 серпня 2017 року у справі 306/2952/14-ц; від 09 вересня 2017 року у справі № 359/1654/15-ц [9], але з інших мотивів. Судом було звернено увагу, що «постанови Верховного Суду України,… не містять узагальнюючих висновків щодо правильності застосування згаданих норм матеріального права. У постановах вказано, що справи вирішено всупереч процесуального закону та зроблені висновки про неможливість ухвалити законні й обґрунтовані рішення через невиконання судами попередніх інстанцій процесуальних дій»[9]. Таким чином, Верховний Суд по суті послався на відсутність правових висновків Верховного Суду України, зроблених за результатами розгляду цивільних справ.

Великою Палатою Верховного Суду у цій справі сформульований правовий висновок, згідно з яким «позивач вправі звернутися до суду із позовом про визнання договору недійсним, як такого, що направлений на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України), та послатися на спеціальну норму, що передбачає підставу визнання правочину недійсним, якою може бути як підстава, передбачена статтею 234 ЦК України, так і інша, наприклад, підстава, передбачена статтею 228 ЦК України [9].

За наслідками цієї правової позиції можна зробити висновок про те, що за наявності інших відповідних обставин фраудаторні правочини можуть розглядатися як різновид фіктивних, а також за відсутності підстав для визнання їх фіктивними, вони можуть визнаватися недійсними з підстав, визначених у статті 228 ЦК.

Розвиваючи цю правову позицію, Верховний Суд, у Постанові від 28.11.2019 р. у справі № 910/8357/18 помалу зміщує акценти та визначає другорядне значення для факту виконання фіктивних договорів та ключовою обставиною визначає встановлення мети у приховуванні майна від звернення стягнення. Суд зазначає: «Боржник, який відчужує майно (вчиняє інші дії, пов`язані із зменшенням його платоспроможності) після виникнення у нього зобов`язання із повернення суми позики діє очевидно недобросовісно та зловживає правами стосовно кредитора. Тому правопорядок не може залишати поза реакцією такі дії, які хоч і не порушують конкретних імперативних норм, але є очевидно недобросовісними та зводяться до зловживання правом, направленим на недопущення (уникнення) задоволення вимог такого кредитора» [16]. Надзвичайно важливим для подальшого спрямування судової практики є наступна теза з цієї постанови: «Відтак будь-який правочин, вчинений боржником у період настання у нього зобов`язання із погашення заборгованості перед кредитором, внаслідок якого боржник перестає бути платоспроможним, має ставитися під сумнів у частині його добросовісності та набуває ознак фраудаторного правочину (правочину, що вчинений боржником на шкоду кредиторам). При цьому, та обставина, що правочин із третьою особою, за яким боржник відчужив майно, реально виконаний, не виключає тієї обставини, що він направлений на уникнення звернення стягнення на майно боржника та, відповідно, може бути визнаний недійсним на підставі загальних засад цивільного законодавства» (пункти 70-73 Постанови) [16]. Таким чином, було закладено основу для подолання презумпції добросовісності учасника цивільних відносин за наведених обставин. Зазначена позиція отримала широке застосування у судовій практиці.

У постанові Верховного Суду від 26.03.2025 р. у справі № 544/1116/22 фраудаторним правочином було визнано односторонню дію позивачки, яка надала згоду на відчуження майна її чоловіком а, згодом, після його смерті, оспорювала укладені ним договори. Касаційний суд, залишаючи в силі рішення судів першої та апеляційної інстанцій, зазначив, що «Позивачка не може отримати у суді перевагу від її недобросовісної поведінки [17]. Зазначена правова позиція отримала закріплення у п. 8 ст. 3 Законопроекту № 14056, як один із основоположних принципів приватного права: «недопущення отримання переваг із своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, заборона зловживання правом» [18].

Ключовим питанням, яке вирішувалося Верховним Судом в контексті обставин справи № 761/40240/21 у Постанові від 05.01.2024 р. «є те, яким чином при позаконкурсному оспорюванні кредитором фраудаторних правочинів (вчинених на шкоду кредитору) слід розмежовувати такі підстави для оспорення як фіктивність (стаття 234 ЦК України) та вчинення правочину всупереч принципу добросовісності й недопустимості зловживання правом (статті 3, 13 ЦК України). Кваліфікація правочину як фіктивного виключається, якщо на виконання оспорюваного правочину було передано майно чи відбувся перехід прав; натомість для кваліфікації фраудаторного правочину в позаконкурсному оспорюванні як такого, що вчинений всупереч принципу добросовісності та

недопустимості зловживання правом (статті 3, 13 ЦК України) не має значення, що на виконання оспорюваного правочину було передано майно чи відбувся перехід прав. Важливим для кваліфікації такого правочину як фраудаторного є те, що внаслідок його вчинення відбувається, зокрема, унеможливлення звернення стягнення на майно боржника чи зменшується обсяг його майна» «очевидно, що одночасна кваліфікація оспорюваного фраудаторного правочину в позаконкурсному оспорюванні як фіктивного (стаття 234 ЦК України) і такого, що вчинений всупереч принципу добросовісності та недопустимості зловживання правом (статті 3, 13 ЦК України) не допускається» [19].

Таким чином, касаційним судом було здійснене розмежування фіктивних та фраудаторних правочинів.

Висновки: Підсумовуючи, хотілося б звернути увагу на деякі проблемні моменти, які можна передбачити у перспективі, внаслідок застосування сформованої судової практики.

Важливою правовою обставиною у вчиненні фраудаторних правочинів є те, що вони зачіпають права сторони, на користь якої відчужене майно. І ці права також охороняються законом. У справах, проаналізованих нами, предметом оспорювання були правочини з родичами або пов'язаними особами, обізнаними про мотивацію відчужувачів. Проте ознака фраудаторності може бути властивою і правочинам, у яких боржник обмінює нерухоме «видиме майно» на гроші «невидиме майно», та укладає договір з набувачем, який нічого не знає і не повинен знати про вмотивованість продавця (добросовісний набувач). Визнання таких угод недійсними зашкодить другій стороні договору і підриває усталеність цивільного обороту. Цей принцип обумовлює тенденцію до обмеження правових підстав оспорювання договорів.

Чинний Цивільний кодекс України не містить окремої правової підстави для визнання недійсними договорів, укладених з метою приховування майна від стягнення. Частина 6 ст. 13 чинного ЦК, згідно з якою «У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені частинами другою - п'ятою цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом» – не містить санкцій у вигляді визнання правочинів недійсними. Відсилка, вміщена у цій нормі кореспондує до наслідку, встановленого законом, але наслідок у вигляді визнання недійсними фраудаторних правочинів у чинному ЦК - відсутній.

Оптимальне правове рішення, яким, сподіваємося, буде врегульовано проблему визнання недійсними фраудаторних правочинів міститься у статті 228^1 Проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» реєстраційний № 14056, прийнятого у першому читанні. Назву статті 228^1 визначено наступним чином: «Недійсність договору, що порушує імперативні норми закону, не узгоджується з доброзвичайністю (boni mores)». Згідно з цією статтею «1. За заявою будь-якої особи договір може бути визнаний судом недійсним, якщо його зміст, мета або спосіб виконання порушують імперативні норми закону, не узгоджуються з доброзвичайністю (boni mores), зокрема у випадках, якщо він: 1) визначає незаконну або аморальну мету; 2) порушує гідність людини або загальноприйняті моральні стандарти; 3) є явно несправедливим або таким, що ставить одну зі сторін у надмірно невигідне становище, використовуючи її уразливість та/або залежність»[18].

На нашу думку, зазначені норми у поєднанні із п. 3 ч. 1 ст. 8 цього Законопроекту, у повній мірі задовольняють потребу у визнанні недійсними фраудаторних правочинів і внесення особливої правової підстави їх недійсності до оновленого ЦК не вимагається.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Факас І.Б. Особливості розгляду судами цивільних справ про визнання недійсними фраудаторних правочинів. *Актуальні проблеми держави і права.* 2022. Вип. 95. С. 66–72. DOI https://doi.org/10.32782/apdp.v95.2022.10.
2. Адамович О.В. Фраудаторний правочин: проблеми правового застосування. *Економіка. Фінанси. Право.* 2023. № 7. С. 26–30. DOI: https://doi.org/10.37634/efp.2023.7.5.
3. Самох М.Ю. Генезис фраудаторних правочинів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 1. С. 195–199. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2024.1.31.
4. Ципляк П.С. Історико-правовий аналіз інституту оскарження фраудаторних дій боржника. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 3(1). С. 474–479. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.8.
5. Грабильнікова О.А., Дрозд В Р. Проблемні питання визначення процесуального статусу учасників фраудаторних актів у процедурі банкрутства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 50(1). С. 127–129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2018_50(1)__32.

6. Беляневич О.А. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраудаторного правочину. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2021. № 2. С. 14–23. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2021.2.2.
7. Гофельд Г.С. Відмежування фраудаторного правочину від фіктивного та удаваного правочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 86(2). С. 82–86. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.13.
8. Дран О.В. Процедура виконання судових рішень та фраудаторні правочини. *Ірпінський юридичний часопис*. 2024. Вип. 3. С. 44–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/irpurpr_2020_3_7.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі від 03 липня 2019 № 369/11268/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786.
10. Постанова Верховного Суду України у справі від 23 серпня 2016 р. № 306/2952/14-ц. URL https://reyestr.court.gov.ua/Review/68742291.
11. Постанова Верховного Суду у справі від 14 лютого 2018 № 379/1256/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348746.
12. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у справі від 07 грудня 2018 № 910/7547/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78484783.
13. Окрема думка Судді Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду Крата В.І. до Постанови Верховного Суду у справі від 14 лютого 2018 р. № 379/1256/15-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348706.
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі від 28 лютого 2019 № 646/3972/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80178251.
15. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду: від 24 квітня 2019 р. у справі № 369/11268/16-ц URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81796098.
16. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 28 листопада 2019 р. у справі № 910/8357/18 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86176126.
17. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 26 березня 2025 р. у справі № 544/1116/22 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127050165.
18. Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої», «реєстр № 14056, прийнятий за основу у першому читанні 21 жовтня 2025 року URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3094346.
19. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 05 січня 2024 у справі № 761/40240/21 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116291132.

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.60

ЗВЕРНЕННЯ СТЯГНЕННЯ НА РУХОМЕ ТА НЕРУХОМЕ МАЙНО ЯК ПРОЦЕДУРА ЗАХИСТУ ПРАВ ЗАСТАВОДЕРЖАТЕЛЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Саковець А.О.,
аспірант юридичного факультету
Вищого навчального закладу «Національна академія управління»
ORCID: 0009-0001-6736-1041

Саковець А.О. Звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно як процедура захисту прав заставодержателя: поняття та особливості.

Стаття присвячена аналізу поняття та особливостей звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно як процедури захисту прав заставодержателя.

Обумовлено, що сутність поняття звернення стягнення на майно заставодавця (боржника) у правовій науці є дискусійним. Воно розглядається як: 1) спосіб захисту прав іпотекодержателя; 2) вид майнової відповідальності особи за неможливість виконання взятих на себе зобов'язань; 3) динаміка захисту прав іпотекодержателя, що має свої відмінності на тій чи іншій стадії відповідного процесу; 4) явище, пов'язане з виконавчим провадженням (виконавчим процесом). Зроблено висновок, що «звернення стягнення на майно» як правове поняття є надзвичайно багатогранним, а кожний з наведених підходів акцентує увагу та тому чи іншому аспекті зазначеного поняття.

Висловлено думку, що при визначенні поняття звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця (боржника) в аспекті захисту прав заставодержателя слід виходити з нормативно визначених підходів до його суті, змісту та процедури. У зв'язку з цим проаналізовано положення Законів України «Про заставу», «Про іпотеку» та «Про виконавче провадження».

З урахуванням такого аналізу зроблено висновок, що звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця: 1) є суб'єктивним правом заставодержателя; 2) має свої часові межі. Воно виникає в момент настання терміну виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, якщо воно не буде виконано, і припиняється виконанням зобов'язання заставодавцем; 3) має свої спеціальні підстави, якими у тих чи інших випадках є рішення суду або третейського суду, виконавчий напис нотаріуса, договір про задоволення вимог іпотекодержателя; 4) є однією з процедур виконавчого провадження, яка полягає у вчиненні різного роду дій з накладення арешту, вилученні (списанні коштів з рахунків), примусовій реалізації заставленого майна та перерахуванні отриманих коштів заставодержателю та іншим стягувачам; 5) буває або ж примусовим, яке відбувається поза волею заставодавця та за відсутності його згоди, або ж добровільним, що здійснюється за згодою заставодавця.

За наслідками дослідження сформульоване відповідне поняття, згідно з яким під зверненням стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця слід розуміти процедуру захисту прав заставодержателя, що здійснюється на реалізацію наявного у заставодержателя права, яке виникає у зв'язку з порушенням заставодавцем основного зобов'язання та існує впродовж визначених законом часових меж, в примусовому (на підставі рішення суду, третейського суду чи виконавчого напису нотаріуса) або ж добровільному (на підставі договору про задоволення вимог іпотекодержателя) порядку, та полягає у вчиненні визначених для кожного з зазначених порядків дій, спрямованих на задоволення вимог заставодержателя за рахунок заставленого майна.

Ключові слова: заставодержатель, заставодавець, звернення стягнення, іпотека, застава, виконавче провадження, рухоме майно, нерухоме майно, суб'єктивне право.

Sakovets A.O. Enforcement against movable and immovable property as a procedure for protecting the rights of a pledgee: concept and features.

The article is devoted to the analysis of the concept and features of foreclosure on movable and immovable property as a procedure for protecting the rights of the pledgee.

It is argued that the essence of the concept of foreclosure on the property of the mortgagor (debtor) is controversial in legal science. It is considered as: 1) a means of protecting the rights of the mortgagee; 2) a type of property liability of a person for the inability to fulfill their obligations; 3) the dynamics of protecting the rights of the mortgagee, which has its differences at one stage or another of the relevant process; 4) a phenomenon associated with enforcement proceedings (enforcement process).

It is concluded that "seizure of property" as a legal concept is extremely multifaceted, and each of the above approaches focuses on one or another aspect of this concept.

The opinion is expressed that when defining the concept of foreclosure on the movable and immovable property of the pledgor (debtor) in terms of protecting the rights of the pledgee, one should proceed from the normatively defined approaches to its essence, content, and procedure. In this regard, the provisions of the Laws of Ukraine "On Pledge," "On Mortgage," and "On Enforcement Proceedings" have been analyzed.

Based on this analysis, it was concluded that the enforcement of the pledgee's movable and immovable property: 1) is a subjective right of the pledgee; 2) has its own time limits. It arises at the moment of maturity of the obligation secured by the pledge, if it is not fulfilled, and ceases upon fulfillment of the obligation by the pledgor; 3) has its own special grounds, which in certain cases are a court or arbitration court decision, a notary's executive inscription, or an agreement on the satisfaction of the mortgagee's claims; 4) is one of the enforcement proceedings, which consists in performing various actions to impose seizure, confiscation (writing off funds from accounts), forced sale of pledged property, and transfer of the proceeds to the pledgee and other creditors; 5) it can be either compulsory, which takes place against the will of the pledgor and without his consent, or voluntary, which is carried out with the consent of the pledgor.

Based on the results of the study, a corresponding concept was formulated, according to which the enforcement of the pledgee's rights over the movable and immovable property of the pledgor should be understood as a procedure for protecting the rights of the pledgee, carried out to exercise the pledgee's existing rights arising from the pledgor's breach of the principal obligation and existing within the time limits specified by law, in a compulsory (based on a court decision, arbitration court decision, or notary's executive inscription) or voluntary (based on an agreement to satisfy the mortgagee's claims) manner, and consists in performing certain actions specified for each of the above procedures aimed at satisfying the pledgee's claims at the expense of the pledged property.

Key words: pledgee, pledgor, foreclosure, mortgage, pledge, enforcement proceedings, movable property, immovable property, subjective right.

Постановка проблеми. Сутність поняття звернення стягнення на майно заставодавця (боржника) у правовій науці є дискусійним, щодо нього висловлено багато різних міркувань. Однак належний захист прав заставодержателя у сучасних умовах неможливий без чіткого аналізу положень діючого законодавства, яким врегульовується таке звернення стягнення, насамперед, положень Законів України «Про заставу», «Про іпотеку» та «Про виконавче провадження». Лише з урахуванням змісту цих положень можна сформулювати чіткі особливості цього поняття та, як наслідок, відповідне концептуальне поняття. Зазначене вимагає проведення наукових досліджень щодо поняття звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно як процедури захисту прав заставодержателя та окресленні особливостей цієї процедури.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Теоретичні проблеми поняття звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця, його особливості досліджувало багато науковців, а саме такі як Л.І. Григор'єва, А.Б. Гриняк, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, О.В. Єлісєєва, І.І. Зеленкова, О.Д. Крупчан, Н.С. Кузнєцова, Л.С. Малярчук, Ю.Д. Притика, С.В.Пучковський, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов та інші. Однак, комплексного новітнього аналізу відповідного поняття у правовій науці фактично ще не було здійснено.

Мета дослідження, таким чином, полягає у формулюванні комплексного поняття звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця, окресленні особливостей цього поняття з урахуванням положень чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Визначення поняття звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно як процедури захисту прав заставодержателя та проведення її характеристики варто розпочати з дослідження відповідного поняття.

Так, досить часто звернення стягнення на майно фактично розглядається як спосіб захисту прав іпотекодержателя. Зазначене вбачаємо з тверджень С.В. Пучковського, який доводить, що звернення стягнення на майно іпотекодавця виступає одним із найнадійніших способів захисту прав кредитора. На його думку це пояснюється тим, що за рахунок іпотечного майна переважно перед іншими кредиторами боржника вимоги кредитора задовольняються в повному обсязі, що визначається на момент фактичного задоволення, включаючи сплату процентів, неустойки, відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, необхідних витрат на утримання іпотечного майна, а також витрат, понесених у зв'язку з пред'явленням вимоги, якщо інше не встановлено договором [1, с. 95].

Натомість, наприклад, О.В. Єлісєєва, яка досліджувала сутність інституту звернення стягнення на земельну ділянку за зобов'язаннями її власника, дійшла висновку, що таке звернення є видом майнової відповідальності особи за неможливість виконання взятих на себе зобов'язань [2, с. 141-143].

Комплексно розглядають поняття звернення стягнення на іпотечне майно І.В. Спасибо-Фатєєва та Л.І. Григорєва.

Так, вони звертають увагу на тому, що при зверненні стягнення на іпотечне майно застосовується різне законодавство – про заставу та про виконавче провадження та намагаються розібратися в розумінні ситуації щодо застосування звернення стягнення майно з урахуванням різних стадій проходження спору з приводу порушеного кредитного зобов'язання. При цьому, як зауважують І.В. Спасибо-Фатєєва та Л.І. Григорєва, таких стадій є три. Перша стадія – це обрання способу захисту. Особа, яка перебуває у кредитних та іпотечних відносинах, має право відповідно до статей 15 та 16 ЦК обирати на власний розсуд спосіб захисту свого права. Хоча ці відносини й тісно пов'язані між собою (друге є акцесорним відносно до першого), але вони самостійні. Наслідки, передбачені порушенням першого з них, є різними. Мотивація та підстави для обрання кредитором того чи іншого варіанта своєї поведінки можуть бути різними, але правомірність позовних вимог про стягнення боргу за кредитним договором, а не про звернення стягнення на предмет іпотеки, не викликає сумніву. Друга стадія – рішення суду. За зверненням кредитора з позовом до боржника суд виносить рішення про стягнення з останнього боргу за кредитним договором, а за позовом іпотекодержателя (іпотечного кредитора) до іпотекодавця звертається стягнення на предмет іпотеки. Суд не може змінити позовні вимоги, що містяться в позовній заяві. Третя стадія – дії державного виконавця. Законом «Про виконавче провадження» встановлений загальний порядок виконання судових рішень та визначені дії державного виконавця після отримання виконавчого документа [3, с. 38-39].

Таким чином, бачимо що у цьому випадку щодо поняття звернення стягнення на майно зазначеними науковцями застосовано динамічних підхід – це поняття розглядається в динаміці захисту прав іпотекодержателя та за своїм змістом на тій чи іншій стадії відповідного процесу воно має свої відмінності.

Досліджуючи проблематику поняття звернення стягнення на майно боржника в аспекті існуючого Закону України «Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті», Л.С. Малярчук пропонує розрізняти звернення стягнення на майно як спосіб захисту порушених прав і як процесуальний порядок їх відновлення. З огляду на такий підхід, на її думку, ухвалення рішення про звернення стягнення на майно допустиме навіть за наявності заборони відчуження окремих видів майна задля декларування вимоги та визнання її обов'язковою до задоволення за рахунок цього майна після скасування обмежень щодо нього. Водночас початок примусового виконання за виконавчим документом, виданим за цим рішенням, буде можливим після закінчення дії встановленого мораторію. А от для іпотекодавців такі виключення дають змогу на період запровадження мораторію не втратити нерухоме житлове майно та акумулювати певні фінансові ресурси для виконання зобов'язань перед банками. Таким чином, пред'явлення позову являється лише передумовою звернення стягнення на майно в процесуальному аспекті, а буквально можна вважати, що на майно звернуто стягнення лише після фактичного виконання ухваленого за результатом судового розгляду рішення [4, с. 120].

Також, у науці досить поширеним є підхід, який пов'язує поняття звернення стягнення на майно з виконавчим провадженням (виконавчим процесом).

Так, наприклад, дослідивши проблематику звернення стягнення на майно боржника, С.Я. Фурса зазначає, що про неї варто говорити в різних аспектах, а саме: 1) про сутність і зміст інституту «звернення стягнення на майно боржника»; 2) про передумови звернення стягнення на майно боржника; 3) про конкретні дії державного виконавця щодо звернення стягнення на майно боржника [5, с. 9]. Однак, для нас очевидно, що кожний з зазначених аспектів звернення стягнення на майно боржника розуміється саме як аспект (особливість) виконавчого провадження.

І.І. Зеленкова під зверненням стягнення на майно боржника пропонує розуміти один із заходів примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), спрямований на безпосереднє примусове виконання виконавчих документів щодо вилучення у боржника майна та передачі його на реалізацію або стягувачеві визначеної в рішенні суду речі тощо [6, с. 16]. Такий підхід, на наш погляд, прямо узгоджується з положеннями Закону «Про виконавче провадження», відповідно до ст.10 якого заходами примусового виконання рішень є: 1) звернення стягнення на кошти, цінні папери, інше майно (майнові права), корпоративні права, майнові права інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної, творчої діяльності, інше майно (майнові права) боржника, у тому числі якщо вони перебувають в інших осіб або належать боржникові від інших осіб, або боржник володіє ними спільно з іншими особами; 2) звернення стягнення на заробітну плату, пенсію, стипендію та інший дохід боржника; 3) вилучення в боржника і передача стягувачу предметів, зазначених у рішенні; 4) заборона боржнику розпоряджатися та/або користуватися майном, яке належить йому на праві власності, у тому числі коштами, або встановлення боржнику обов'язку користуватися

таким майном на умовах, визначених виконавцем; 5) інші заходи примусового характеру, передбачені цим Законом.

Фактично заперечуючи такий підхід Л.С. Малярчук виснує, що звернення стягнення на майно має розглядатися не просто як захід примусового виконання рішень (ст. 10 Закону), а як самостійне провадження виконавчого процесу і як певна процедура не може зводитись до якогось одного етапу, а залежно від виду та наявності майна складається з конкретних стадій, що включають певний перелік дій виконавця та інших учасників і як раз є тими заходами, що спрямовані на виконання рішення в цілому [4, с. 119-120].

Узагальнивши усе наведене вище, можна зробити висновок, що «звернення стягнення на майно» як правове поняття є надзвичайно багатогранним. Кожне з наведених виловлювань науковців аналізує той чи інший аспект зазначеного поняття. Відтак, дослідження цього поняття, на наш погляд, варто проводити з урахуванням того предмета дослідження та тих цілей, які сформульовані при проведенні дослідженні.

На наш погляд, при розумінні поняття звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця (боржника) в аспекті захисту прав заставодержателя слід виходити з нормативно визначених підходів до його суті, змісту та процедури.

Так, поняттю та правовому регулюванню звернення стягнення на майно заставодавця присвячена стаття 20 Закону «Про заставу».

Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 20 Закону «Про заставу» заставодержатель набуває право звернення стягнення на предмет застави в разі, якщо в момент настання терміну виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, воно не буде виконано, якщо інше не передбачено законом чи договором. Про звернення стягнення на майно як право заставодержателя говорить і ч. 2 та 3 цієї ж статті.

Таким чином, з аналізу зазначеної норми бачимо, що Закон «Про заставу» говорить про звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно як предмет застави саме як про суб'єктивне право заставодержателя. Відтак, відповідно, при характеристиці поняття та сутності звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно при захисті прав заставодержателя ми повинні розуміти, що таке звернення стягнення на заставлене майно – це, насамперед, суб'єктивне право заставодержателя.

З теорії права вбачається, що суб'єктивне право є мірою можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин, яка передбачена нормами об'єктивного права. Суб'єктивне право інтерпретується як певні юридично визнані можливості (права та свободи) поведінки суб'єкта права з метою задоволення власного інтересу (потреби). Слово «суб'єктивне» означає, що наданими можливостями (правами та свободами) конкретний суб'єкт права на свій розсуд може скористатися або не скористатися, все залежить від його волі (інтересу) та свідомості [7, с. 115]. Суб'єктивне право є гарантованою правом міра можливої або дозволеної поведінки особи. Воно належить суб'єкту незалежно від того, перебуває він у правових відносинах з іншими суб'єктами чи ні [8, с. 345].

З урахуванням наведеного, в аспекті характеристики відповідної ознаки звернення стягнення на заставлене майно як досліджуваного поняття слід виходити з того, що звернення стягнення на майно заставодавця є суб'єктивним правом заставодержателя як мірою можливої його поведінки, яка передбачена нормами об'єктивного права та спрямована на задоволення власного інтересу (потреби).

Окремі особливості в розумінні поняття звернення стягнення на рухоме та не рухоме майно заставодавця вбачаються і з інших положень законодавства.

Так, стаття 26 Закону «Про заставу» передбачає, що заставодавець має право в будь-який час до моменту реалізації предмета застави припинити звернення стягнення на заставлене майно виконанням забезпеченого заставою зобов'язання. Якщо зобов'язання, забезпечене заставою, передбачає виконання частинами, заставодавець має право припинити звернення стягнення на предмет застави шляхом виконання простроченої частини зобов'язання. Якщо заставодавцем є третя особа, яка надала в заставу належне їй майно, то в разі невиконання забезпеченого заставою зобов'язання перед заставодержателем вона має право виконати зобов'язання з метою запобігання зверненню стягнення на предмет застави.

Таким чином, маємо також звернути увагу на те, що звернення стягнення як суб'єктивне право заставодержателя має свої часові межі. Воно виникає в момент настання терміну виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, якщо воно не буде виконано і інше не передбачено законом чи договором. Натомість юридичним фактом, який припиняє право заставодержателя на звернення стягнення на майно, є виконання зобов'язання заставодавцем.

Подальший аналіз положень законодавства про заставу призводить до висновку, що інститут звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця слід розглядати не лише як суб'єктивне право заставодержателя. При дослідженні відповідного поняття не можна обійти й положення законодавства, які вказують на необхідність розуміння звернення стягнення на рухоме

та нерухоме майно заставодавця як правової процедури, в якій знаходять свою реалізацію інші суб'єктивні права та виконуються суб'єктивні обов'язки, причому не лише заставодержателя, а й інших суб'єктів, зокрема, й заставодавця.

Так, згідно з ч. 7 ст. 20 Закону «Про заставу» звернення стягнення на заставлене майно здійснюється за рішенням суду або третейського суду, на підставі виконавчого напису нотаріуса, якщо інше не передбачене законом або договором застави. Звернення стягнення на заставлене майно державного підприємства (підприємства, не менше п'ятдесяти відсотків акцій (часток, паїв) якого є у державній власності) здійснюється за рішенням суду. Стаття 36 Закону «Про іпотеку» визначає, що сторони іпотечного договору можуть вирішити питання про звернення стягнення на предмет іпотеки шляхом позасудового врегулювання на підставі договору. Договір про задоволення вимог іпотекодержателя, яким також вважається відповідне застереження в іпотечному договорі, визначає можливий спосіб звернення стягнення на предмет іпотеки відповідно до цього Закону. Визначений договором спосіб задоволення вимог іпотекодержателя не перешкоджає іпотекодержателю застосувати інші встановлені цим Законом способи звернення стягнення на предмет іпотеки. Договір про задоволення вимог іпотекодержателя або відповідне застереження в іпотечному договорі, яке прирівнюється до такого договору за своїми правовими наслідками, може передбачати: передачу іпотекодержателю права власності (спеціального майнового права) на предмет іпотеки в рахунок виконання основного зобов'язання у порядку, встановленому статтею 37 цього Закону; право іпотекодержателя від свого імені продати предмет іпотеки будь-якій особі на підставі договору купівлі-продажу у порядку, встановленому статтею 38 цього Закону.

Стаття 51 Закону «Про виконавче провадження», яка повністю присвячена зверненню стягнення на заставлене майно, передбачає, що для задоволення вимог стягувачів, які не є заставодержателями, стягнення на заставлене майно боржника може бути звернено у разі, якщо: 1) право застави виникло після ухвалення судом рішення про стягнення з боржника коштів; 2) вартість предмета застави перевищує розмір заборгованості боржника заставодержателю; 3) наявна письмова згода заставодержателя. У разі якщо коштів, що надійшли від реалізації заставленого майна, недостатньо для задоволення вимог стягувача - заставодержателя за виконавчим документом, на підставі якого звернено стягнення на заставлене майно, виконавче провадження підлягає закінченню на підставі пункту 15 частини першої статті 39 цього Закону. Про звернення стягнення на заставлене майно для задоволення вимог стягувачів, які не є заставодержателями, виконавець повідомляє заставодержателю не пізніше наступного дня після накладення арешту на майно або коли йому стало відомо, що арештоване майно боржника перебуває в заставі. За рахунок коштів, що надійшли від реалізації заставленого майна, здійснюються відрахування, передбачені пунктами 1 і 2 частини першої статті 45 цього Закону, після чого кошти перераховуються заставодержателю та стягується виконавчий збір. Якщо заставодержатель не є стягувачем у виконавчому провадженні, йому виплачуються кошти після належного підтвердження права на заставлене майно. У разі задоволення в повному обсязі вимог заставодержателя залишок коштів використовується для задоволення вимог інших стягувачів у порядку, встановленому цим Законом. Примусове звернення стягнення на предмет іпотеки здійснюється виконавцем з урахуванням положень Закону України «Про іпотеку». Сама ж сутність звернення стягнення, що здійснюється в межах виконавчого провадження, визначена у ч.1 ст.48 Закону «Про виконавче провадження», відповідно до якої звернення стягнення на майно боржника полягає в його арешті, вилученні (списанні коштів з рахунків) та примусовій реалізації (пред'явленні електронних грошей до погашення в обмін на кошти, що перераховуються на відповідний рахунок органу державної виконавчої служби, рахунок приватного виконавця).

Таким чином, з наведених норм вбачається, що звернення стягнення на заставлене рухоме та нерухоме майно має свої спеціальні підстави, якими у тих чи інших випадках є рішенням суду або третейського суду, виконавчий напис нотаріуса. Очевидно, що ці підстави суттєво відрізняються від вище наведених нами підстав, визначених ч. 1 ст. 20 Закону «Про заставу» (моменту настання терміну виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, і якщо воно не було виконано). Крім того, з урахуванням змісту статей 48 та 51 Закону «Про виконавче провадження» очевидним також є те, що звернення стягнення на заставлене майно є однією з процедур виконавчого провадження, яка полягає у вчиненні різного роду дій з накладення арешту, вилученні (списанні коштів з рахунків) та примусовій реалізації заставленого майна та перерахування отриманих коштів заставодержателю та іншим стягувачам. Наведене загалом дає нам можливість зробити й загальний висновок, що звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця є процедурою захисту прав заставодержателя, яка слідує після факту порушення його права, насамперед, невиконання боржником основного зобов'язання, забезпеченого заставою.

Поряд з наведеними характеристиками процедури звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця як процедури захисту прав заставодержателя, не можна обійти увагою ще одну важливу її ознаку.

Так, як зазначає І.В. Спасибо-Фатєєва, основне, що слід усвідомлювати, це поняття «звернення стягнення». Із самої назви випливає, що йдеться про примусовий процес позбавлення іпотекодавця права власності на предмет іпотеки. Примус може застосовуватися лише певними особами і в установленому порядку. Цей порядок міститься в ст. 20 Закону України «Про заставу», ст. 33 Закону України «Про іпотеку», ст. 52 Закону України «Про виконавче провадження». Згідно із цими законами звернення стягнення являє собою примус, який здійснюється державним виконавцем після винесення рішення суду або здійснення нотаріусом виконавчого напису. Натомість існує й третій шлях звернення стягнення на предмет іпотеки – передбачений договором про задоволення вимог іпотекодержателя. Отже, крім примусового порядку звернення стягнення, виникає й договірний, який, у свою чергу, може стосуватися домовленості сторін про (а) передачу іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки в рахунок виконання основного зобов'язання або про (б) право іпотекодержателя від свого імені продати предмет іпотеки будь-якій особі на підставі договору купівлі-продажу [9].

З таким твердженням варто погодитися. Дійсно, звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно іпотекодержателя (заставодавця) як процедура захисту прав заставодержателя є або ж примусовою, яка відбувається поза волею заставодавця та за відсутності його згоди, або ж добровільною, що здійснюється за згодою заставодавця. При цьому, примусовою ця процедура буде у разі здійснення її в межах виконавчого провадження, відкритого на виконання відповідних виконавчих документів, виданих судом або нотаріусом. Добровільною ж відповідна процедура буде вважатися тоді, коли між іпотекодавцем (заставодавцем) та іпотекодержателем (заставодержателем) укладений визначений законодавством договір про задоволення вимог іпотекодержателя.

Залежно від підстави та виду звернення стягнення на майно заставодавця свою специфіку має й сама процедура звернення стягнення на це майно. У разі, якщо вона буде примусовою, сутність дій, які в ній вчинятимуться, визначатиметься вже наведеною вище ст. 48 Закону «Про виконавче провадження». Якщо ж така процедура буде добровільною, сутність дій, які вчинятимуться стосовно нерухомого майна, визначатимуться ст.36 Закону «Про іпотеку».

Висновки. Особливості звернення стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця полягають в тому, що таке звернення: 1) є суб'єктивним правом заставодержателя; 2) має свої часові межі. Воно виникає в момент настання терміну виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, якщо воно не буде виконано, і припиняється виконанням зобов'язання заставодавцем; 3) має свої спеціальні підстави, якими у тих чи інших випадках є рішення суду або третейського суду, виконавчий напис нотаріуса, договір про задоволення вимог іпотекодержателя; 4) є однією з процедур виконавчого провадження, яка полягає у вчиненні різного роду дій з накладення арешту, вилученні (списанні коштів з рахунків), примусовій реалізації заставленого майна та перерахуванні отриманих коштів заставодержателю та іншим стягувачам; 5) буває або ж примусовим, яке відбувається поза волею заставодавця та за відсутності його згоди, або ж добровільним, що здійснюється за згодою заставодавця.

З урахуванням наведеного вважаємо, що *під зверненням стягнення на рухоме та нерухоме майно заставодавця слід розуміти процедуру захисту прав заставодержателя, що здійснюється на реалізацію наявного у заставодержателя права, яке виникає у зв'язку з порушенням заставодавцем основного зобов'язання та існує впродовж визначених законом часових меж, в примусовому (на підставі рішення суду, третейського суду чи виконавчого напису нотаріуса) або ж добровільному (на підставі договору про задоволення вимог іпотекодержателя) порядку, та полягає у вчиненні визначених для кожного з зазначених порядків дій, спрямованих на задоволення вимог заставодержателя за рахунок заставленого майна.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пучковський С.В. Звернення стягнення на майно іпотекодавця серед правових наслідків порушення зобов'язання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 38. С. 95–97. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.38.22.
2. Єлісєєва О.В. Припинення права приватної власності на земельну ділянку за законодавством України: дис. …канд. юрид наук: 12.00.06. К. 2006. 240 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0406U003667 (дата звернення: 11.11.2025).
3. Григор'єва Л.І., Спасибо-Фатєєва І.В. Звернення стягнення на майно боржника за вимогою кредитора, який є іпотекодержателем (іпотечного кредитора). *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 10. С. 37–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2015_10_7 (дата звернення: 11.11.2025).

4. Малярчук Л.С. Науково-теоретичне розуміння сутності «звернення стягнення на майно боржника» як провадження виконавчого процесу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 118–121. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_6_2018.pdf (дата звернення: 11.11.2025).
5. Фурса С.Я. Деякі концептуальні підходи до вирішення проблем звернення стягнення на майно боржника у виконавчому процесі України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2013. № 4 (98). С. 8–12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2013_4_4 (дата звернення: 11.11.2025).
6. Зеленкова І.І. Процедура звернення стягнення на майно боржника у виконавчому процесі: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. Івано-Франківськ, 2017. 195 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0417U002530 (дата звернення: 11.11.2025).
7. Теорія держави та права: навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. URL: https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/tdp/navch_pos_tdp.pdf (дата звернення: 11.11.2025).
8. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf (дата звернення: 11.11.2025).
9. Спасибо-Фатєєва І.В. Науково-правовий висновок щодо порядку вчинення виконавчого напису нотаріуса згідно з іпотечним законодавством України (квітень 2009 року). URL: http://yurradnik.com.ua/vis_exp/науково-правовий-висновок-щодо-поряд-4 (дата звернення: 11.11.2025).

УДК 347.2.
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.61

УЗУФРУКТ КОМУНАЛЬНОГО МАЙНА: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА УПРАВЛІНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Склярова Т.А.,
аспірантка кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-7757-5097:

Склярова Т.А. Узуфрукт комунального майна: правова природа та управлінські перспективи.

У статті досліджується інститут узуфрукту комунального майна як сучасна форма обмеженого речового права, що поєднує елементи приватноправового володіння з механізмами публічно-правового регулювання, забезпечуючи збалансоване співвідношення між правами територіальної громади як власника комунального майна та суб'єктів, наділених правом користування цим майном.

Проаналізовано історичне походження узуфрукту, його розвиток та трансформацію в національному законодавстві, де довгий час він не мав прямого нормативного закріплення, проте опосередковано проявлявся у правових інститутах користування, оренди, сервітуту, емфітевзису та довірчої власності.

Окрему увагу приділено впливу процесів децентралізації та реформування цивільного законодавства на формування сучасного правового режиму комунального майна, а також проблемам поєднання адміністративно-господарських підходів із цивілістичною парадигмою обмежених речових прав.

Відзначено, що інститут узуфрукту комунального майна прийшов на заміну правам оперативного управління та господарського відання, унаслідок скасування Господарського кодексу України, і створює цивілістично орієнтовану альтернативу традиційним адміністративним формам користування комунальним майном.

На підставі аналізу Закону України № 4196-IX від 09.01.2025 року «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» визначено основні ознаки та функціональні характеристики узуфрукту комунального майна.

Окремо відзначено проблемні аспекти імплементації інституту узуфрукту, зокрема, підкреслено необхідність узгодження нових механізмів управління комунальним майном із чинними договорами оренди, оцінки ефективності його використання, контролю за дотриманням цільового призначення та технічного стану об'єктів, а також глибокого переосмислення принципів муніципального менеджменту.

Стаття робить висновок, що впровадження інституту узуфрукту комунального майна сприяє гармонізації національної системи речових прав із європейськими підходами до управління публічною власністю, зменшенню адміністративних бар'єрів, підвищенню ефективності та прозорості використання комунальних ресурсів.

Ключові слова: узуфрукт комунального майна, обмежене речове право, комунальне майно, комунальна власність, управління комунальним майном, територіальна громада, місцеве самоврядування.

Sklyarova T.A. Usufruct of municipal property: legal nature and managerial perspectives.

The article explores the institution of the usufruct of municipal property as a modern form of a limited real right that combines elements of private-law possession with mechanisms of public-law regulation. This combination ensures a balanced relationship between the rights of the territorial community as the owner of municipal property and the entities endowed with the right to use such property.

The historical origins of the usufruct, its development, and transformation within national legislation are analyzed. It is noted that for a long time, the usufruct did not have direct normative consolidation in Ukrainian law, but it was indirectly manifested in legal institutions such as use, lease, servitude, emphyteusis, and trust ownership.

Special attention is paid to the impact of decentralization processes and the reform of civil legislation on the formation of the modern legal regime of municipal property, as well as to the challenges of combining administrative and economic approaches with the civil-law paradigm of limited real rights.

It is emphasized that the institution of the usufruct of municipal property has replaced the rights of operational management and economic jurisdiction following the repeal of the Commercial Code of Ukraine. This creates a civil-law-oriented alternative to traditional administrative forms of using municipal property.

Based on the analysis of the Law of Ukraine No. 4196-IX of January 9, 2025, «On the Peculiarities of Regulating the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms during the Transitional Period and Associations of Legal Entities,» the main features and functional characteristics of the usufruct of municipal property are identified.

Problematic aspects of implementing the usufruct institution are also noted, including the need to harmonize new mechanisms of managing municipal property with existing lease agreements, assess the efficiency of its use, ensure control over the intended purpose and technical condition of the assets, and fundamentally rethink the principles of municipal management.

The article concludes that the introduction of the institution of the usufruct of municipal property promotes the harmonization of the national system of real rights with European approaches to the management of public property. It reduces administrative barriers, enhances the efficiency and transparency of the use of municipal resources.

Key words: usufruct of municipal property, limited real right, municipal property, communal ownership, management of municipal property, territorial community, local self-government.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування цивільного законодавства та впровадження процесів децентралізації, спрямованих на посилення ролі територіальних громад у управлінні публічними ресурсами, постає необхідність формування ефективних правових механізмів регулювання користування комунальним майном, які забезпечували б одночасно дотримання принципів публічного інтересу та надання суб'єктам, наділеним правом користування, реальної можливості ефективного та безпечного володіння. Традиційні інструменти управління комунальним майном, зокрема права господарського відання та оперативного управління, мали виразний адміністративно-господарський характер, що обмежувало можливості застосування цивільно-правових підходів і створювало ризики щодо ефективності використання майна та стабільності правових відносин між органами місцевого самоврядування і комунальними підприємствами.

Появу та нормативне закріплення інституту узуфрукту комунального майна слід розглядати як спробу інтегрувати в національне право модель обмеженого речового права, яка поєднує елементи приватноправового володіння із механізмами публічно-правового регулювання, що дозволяє забезпечити баланс між інтересами власника майна – територіальної громади, та користувачів, яким надаються права на об'єкти комунальної власності, з одночасним збереженням титулу власності за громадою та контролем за цільовим призначенням і технічним станом майна.

Особливу проблематику у цьому контексті становить поєднання традиційних адміністративно-господарських підходів із цивілістичною парадигмою обмежених речових прав, що потребує комплексного осмислення теоретико-правових засад узуфрукту, розроблення методики оцінки економічної ефективності користування комунальним майном та створення системи правового захисту від потенційних зловживань узуфруктаріїв, які можуть нехтувати обов'язками щодо утримання і цільового використання майна.

Метою цього дослідження є комплексне теоретико-правове осмислення інституту узуфрукту комунального майна як особливої форми обмеженого речового права, визначення його правової природи та функціональних особливостей, а також формування практичних рекомендацій щодо впровадження узуфрукту комунального майна в сучасну правову систему, що поєднує принципи стабільності права власності з економічною гнучкістю та публічною відповідальністю.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика узуфрукту комунального майна розроблена у вітчизняній та зарубіжній доктрині у контексті порівняльного цивільного права, де наголошується на його походженні з римського права як абсолютного речового права, що поєднує користування чужою річчю з правом отримання її плодів без зміни сутності, проте, в українському правовому полі до недавнього часу його застосування залишалося фрагментарним, проявляючись у суміжних інститутах користування майном. Після ухвалення Закону України № 4196-IX від 09.01.2025 року «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» узуфрукт комунального майна вперше набув чіткого нормативного визначення, що відкриває нові перспективи дослідження його правової природи, економічної ефективності та механізмів забезпечення публічного інтересу у сфері управління комунальними ресурсами.

Виклад основного матеріалу. У світлі сучасних тенденцій реформування цивільного законодавства, а також зважаючи на процеси децентралізації, спрямовані на посилення ролі територіальних громад в управлінні публічними ресурсами, особливу актуальність набуває впровадження самостійних правових інститутів, які забезпечують ефективне володіння, користування та розпорядження комунальним майном. Саме в цьому аспекті узуфрукт постає як концептуально важливий різновид обмеженого речового права, спрямований на досягнення балансу між повнотою здійснення права власності територіальною громадою та необхідністю надання користувачам реальної можливості ефективного й безпечного володіння і використання комунального майна.

Варто відзначити, що поняття «узуфрукт» вперше набуло свого закріплення у Дигестах Юстиніана, під яким розумілося речове, виключно особисте, повне право користування й вилучення плодів з чужої неспоживної речі без зміни її сутності («usufructus est ius alienesrebus utendi fruendisalva rerum substantia») [1].

Відтак, римське право заклало фундаментальні засади розуміння узуфрукта як окремого речового права, що поєднує в собі користування чужою річчю та одержання з неї плодів без зміни її сутності. Подальший розвиток цього інституту у правовій доктрині та законодавстві різних країн засвідчив його універсальність і практичну цінність.

Інститут узуфрукта, сформований у римському приватному праві як класичне обмежене речове право, зберігає свою природу абсолютного права і в сучасних правопорядках. Як абсолютне речове право, узуфрукт забезпечує узуфруктарію найбільш повний і захищений обсяг можливостей щодо володіння і користування чужою річчю, причому це право має захист проти невизначеного кола осіб, а не лише проти конкретного контрагента. Власник при цьому зберігає титул власності (dominium), тоді як узуфруктуарій отримує повноваження утримання речі та витягання з неї плодів і доходів (ius utendi et fruendi), без права розпорядження. Виходячи з природи речового права як абсолютного, конструкція узуфрукта відзначається стабільністю та непорушністю: припинення узуфрукта можливе лише на підставах, прямо визначених законом або угодою сторін при його встановленні [2, с. 158].

У вітчизняній правовій системі поняття узуфрукту тривалий час не мало прямого нормативного відображення, однак, його змістові риси опосередковано простежувалися у низці суміжних правових конструкцій, зокрема, таких як право користування (сервітут), оренда, довірча власність чи право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис).

Що стосується управління господарською діяльністю у комунальному секторі економіки, то узуфрукт не застосовувався як інструмент регулювання, а до моменту втрати чинності Господарським кодексом України 28 серпня 2025 року, управління у цій сфері здійснювалось на основі права господарського відання або права оперативного управління [3].

Згадані правові конструкції, будучи похідними від права власності, наділяли суб'єктів господарювання певними речовими повноваженнями щодо володіння, користування і розпорядження майном, яке належить територіальним громадам. Водночас, їхня природа мала виразний адміністративно-господарський характер, що обмежувало можливості застосування приватноправових підходів до регулювання відносин з управління публічним майном.

У зв'язку з ухваленням Закону України № 4196-IX від 09.01.2025 року «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [4] законодавець фактично ініціював докорінне переосмислення механізмів функціонування комунального сектора економіки. З одного боку, згаданий закон тимчасово зберігає дію принципів, сформованих у межах правових режимів господарського відання та оперативного управління, проте, з іншого, – містить положення, що засвідчують поступову еволюцію цих категорій у напрямі цивілістичної доктрини речових прав.

Показовим у цьому контексті є поява на нормативному рівні категорії «узуфрукту комунального майна», який визначено як право особистого безоплатного володіння і користування комунальним майном [4]. Аналіз положень законодавства дозволяє виокремити низку характерних ознак, що визначають специфіку та функціональні особливості узуфрукту комунального майна, серед яких:

- узуфрукт комунального майна є обмеженим речовим правом на комунальне майно;
- узуфрукт комунального майна передбачає безоплатне володіння та користування комунальним майном;
- узуфрукт комунального майна забезпечує збереження титулу власності за територіальною громадою, а також гарантує законодавчий захист інтересів власника майна;
- узуфруктаріями, тобто особами, які можуть отримати комунальне майно на праві узуфрукту, можуть бути органи місцевого самоврядування, комунальні організації (установи, заклади), комунальні некомерційні товариства та інші юридичні особи, які не мають на меті одержання прибутку та єдиним учасником (засновником) яких є територіальна громада, а також юридичні особи, єдиним учасником (засновником) яких є територіальна громада, господарські товариства, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать територіальній громаді або іншій юридичній особі, єдиним учасником (засновником) якої є територіальна громада;
- узуфрукт комунального майна встановлюється рішенням уповноваженого органу місцевого самоврядування та не потребує укладення договору між сторонами правочину, а також може встановлюватися у процесі перетворення (реорганізації) комунальних підприємств, коли майно, закріплене за ними на праві господарського відання або оперативного управління, передається юридичній особі - правонаступнику такого підприємства на праві узуфрукта;

- на праві узуфрукту комунального майна можуть бути передані у користування будь-які види рухомого або нерухомого майна (крім земельних ділянок), що перебувають у власності територіальної громади;
- узуфрукт комунального майна надає можливість узуфруктарію отримувати доходи, плоди або іншу вигоду від використання майна;
- узуфрукт комунального майна передбачає використання майна виключно за визначеним уповноваженим органом місцевого самоврядування цільовим призначенням;
- узуфрукт комунального майна покладає на узуфруктарія обов'язок утримувати передане на праві узуфрукта комунальне майно в належному стані, за власний рахунок проводити його поточний ремонт;
- узуфрукт комунального майна може бути встановлений строком на 5 років або безстроково.

Отже, узуфрукт комунального майна постає як особлива форма обмеженого речового права, у якій органічно поєднуються елементи приватноправового володіння з механізмами публічно-правового регулювання, що дозволяє забезпечити збалансоване співвідношення між інтересами територіальної громади як власника майна та потребами суб'єктів, які наділяються правом його користування. Так, у межах цієї конструкції законодавець запроваджує систему юридичних обмежень, спрямованих на збереження публічного інтересу та недопущення відчуження комунальної власності: узуфруктарій позбавлений можливості передавати майно у власність чи користування третім особам, змінювати його цільове призначення, відчужувати або вчиняти дії, що можуть призвести до зменшення вартості чи втрати об'єкта власності територіальної громади. Водночас, узуфрукт характеризується похідним і невідчужуваним характером, цільовим та соціально-економічним призначенням, а також можливістю виникнення у процесі реорганізації комунальних підприємств як правонаступна форма користування майном, раніше закріпленим на праві господарського відання чи оперативного управління.

Варто відзначити, що органи місцевого самоврядування вже активно почали застосовувати інститут узуфрукту як правовий механізм ефективного використання комунальної власності. У практиці діяльності міських, селищних та сільських рад дедалі частіше зустрічаються рішення про передачу об'єктів комунального майна у користування на праві узуфрукта комунальним підприємствам, установам, організаціям, а також юридичним особам, засновником яких є територіальна громада.

Безсумнівно, на доктринальному рівні запровадження нституту узуфрукту комунального майна постає як вагомий чинник модернізації національної системи права, відкриваючи нові концептуальні горизонти для осмислення природи публічної власності у межах приватноправової парадигми. Його поява свідчить про поступовий перехід українського правопорядку від адміністративно-командних механізмів управління майном до моделі, заснованої на принципах речової стабільності, економічної гнучкості та публічної відповідальності. Узуфрукт комунального майна дозволяє забезпечити спадкоємність правових режимів у період трансформації господарсько-правових конструкцій, що набуває особливого значення в контексті скасування Господарського кодексу України, адже він постає не просто як технічне правове нововведення, а як системоутворюючий елемент сучасної правової доктрини, який уособлює перехід від адміністративно-господарського способу мислення до цивілістичного розуміння власності як універсальної, динамічної та адаптивної правової категорії, здатної задовольняти публічні інтереси, не порушуючи при цьому права власника майна.

Разом із тим, слід зауважити, що практична імплементація узуфрукту може викликати низку проблем теоретико-правового, організаційного та фінансового характеру. Серед найсуттєвіших викликів варто відзначити необхідність узгодження нового механізму з чинними договорами оренди комунального майна, визначення чітких критеріїв та методики оцінювання економічної вигоди й ефективності користування комунальним майном, створення дієвої системи контролю за дотриманням цільового призначення об'єктів комунальної власності і збереженням їх технічного стану. Важливо також запобігти потенційним зловживанням із боку узуфруктаріїв, які, переслідуючи короткострокові економічні інтереси, можуть нехтувати обов'язком належного утримання об'єктів комунальної власності.

Проблемність запровадження узуфрукту в українських реаліях зумовлена і тим, що перехід від адміністративно-директивної моделі управління, заснованої на правах господарського відання та оперативного управління, до більш гнучкого цивільно-правового інституту узуфрукту вимагає не лише проведення інвентаризації активів, а й глибокого переосмислення принципів муніципального менеджменту, що включає в себе удосконалення системи бухгалтерського обліку, запровадження прозорих механізмів фінансової звітності, а також підвищення рівня правової компетентності посадових осіб місцевого самоврядування.

У підсумку вважаємо, що ефективна реалізація узуфрукту комунального майна на сучасному етапі розвитку можлива лише за умови комплексного оновлення нормативно-правової бази та формування нової управлінської культури, орієнтованої на принципи сталого, відповідального й економічно доцільного використання комунальної власності.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що інститут узуфрукту комунального майна виступає ефективним механізмом гармонізації приватноправових та публічно-правових інтересів, оскільки дозволяє поєднувати повноту власності територіальної громади з можливістю суб'єктів, наділених правом користування, здійснювати ефективне володіння та користування комунальним майном, отримуючи при цьому економічну вигоду, не порушуючи принципів збереження публічного ресурсу та цільового призначення об'єктів.

Аналіз історичного розвитку узуфрукту, його доктринального осмислення та законодавчого закріплення у вітчизняній правовій системі засвідчує, що інститут успадковує римські цивілістичні засади обмеженого речового права, зберігає абсолютний характер речового права, забезпечує стабільність і непорушність користування майном, а також формує основу для перетворення адміністративно-господарських моделей управління комунальною власністю на цивілістично орієнтовані, гнучкі та адаптивні правові конструкції.

Імплементація узуфрукту комунального майна в Україні є складним процесом, що потребує комплексного вирішення теоретико-правових, організаційних та фінансових завдань: узгодження нового механізму з чинними договорами оренди, оцінки ефективності користування майном, контролю за його цільовим призначенням і технічним станом, запобігання можливим зловживанням з боку узуфруктаріїв, переосмислення принципів муніципального менеджменту, що разом покликане забезпечити ефективне та збалансоване управління комунальною власністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:Фі

1. лонова Ю.М. Інституціоналізація узуфрукта у вітчизняне законодавство. *Рекодифікація речового права: збірник матеріалів XIV Міжнародного цивілістичного форуму*. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. С. 154–161. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/KRC_conf-_Rekodyfikatsiya-rechovogo-prava_2025.pdf.
2. Філонова Ю.М., Явор О.А., Піддубна В.Ф., Маслова-Юрченко К.О. цивільно-правова конструкція узуфрукта в країнах Європи та України: перспективи вдосконалення чинного цивільного законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 4. 2025. С. 155–159. URL: http://lsej.org.ua/4_2025/37.pdf.
3. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.
4. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 № 4169-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text.

УДК 347.191.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.62

РОЛЬ КОМПАНІЇ З УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ В ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТІВ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТУВАННЯ

Сніжко А.О.,
аспірант кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0009-0001-9660-8525
e-mail: andriy.snizhko00@gmail.com

Сніжко А.О. Роль компанії з управління активами в діяльності інститутів спільного інвестування.

У статті комплексно досліджено роль компаній з управління активами у діяльності інститутів спільного інвестування в Україні. Інститути спільного інвестування розглядаються, як важливий фінансовий інструмент для залучення коштів українськими підприємцями та як ефективний механізм акумулювання та примноження активів інвесторів. Також наголошено, що компанії з управління активами, будучи професійними учасниками ринку цінних паперів, займають ключову роль у діяльності інститутів спільного інвестування, оскільки саме вони володіють ліцензіями на управління активами інституційних інвесторів і несуть відповідальність за ефективність інвестиційного процесу.

В статті розглянуто ключові відмінності в ролі компанії з управління активами при управлінні корпоративними інвестиційними фондами та пайовими інвестиційними фондами. Автор доводить, що у випадку з пайовими інвестиційними фондами компанія з управління активами здійснює не лише обслуговуючу роль, а фактично є єдиним суб'єктом спільного інвестування, оскільки саме вона створює фонд, виступає емітентом інвестиційних сертифікатів та несе додаткову відповідальність у відносинах із третіми особами, у разі недостатності активів фонду. У свою чергу, автор зазначає, що роль компанії з управління активами у діяльності корпоративних інвестиційних фондів більше зводиться до виконання функцій виконавчого органу, оскільки ключові управлінські рішення залишаються за загальними зборами акціонерів та законодавство передбачає можливість для корпоративного інвестиційного фонду замінити компанію з управління активами, в той час коли в пайового інвестиційного фонду такої можливості немає. Разом з тим підкреслюється, що механізм такої заміни у законодавстві не врегульовано, що може породжувати проблемні питання на практиці.

В статті узагальнено, що діяльність компаній з управління активами відіграє ключову роль в діяльності інститутів спільного інвестування. Також зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення законодавчого регулювання діяльності компаній з управління активами, зокрема, щодо врегулювання на законодавчому рівні процесу їх заміни корпоративними інвестиційними фондами та запобігання конфлікту інтересів при одночасному управлінні кількома інститутами спільного інвестування.

Ключові слова: корпоративний інвестиційний фонд; пайовий інвестиційний фонд; управління активами; інвестиційна діяльність.

Snizhko A.O. The role of asset management companies in the activities of collective investment institutions.

The article comprehensively examines the role of asset management companies in the activities of joint investment institutions in Ukraine. Joint investment institutions are considered an important financial instrument for attracting funds by Ukrainian entrepreneurs and an effective mechanism for accumulating and multiplying investors' assets. It is also emphasised that asset management companies, as professional participants in the securities market, play a key role in the activities of joint investment institutions, since they hold licences to manage the assets of institutional investors and are responsible for the effectiveness of the investment process.

The article examines the key differences in the role of asset management companies in managing corporate investment funds and mutual investment funds. The author argues that in the case of mutual investment funds, the asset management company not only performs a servicing role, but is in fact the sole joint investment entity, as it is the one that creates the fund, acts as the issuer of investment

certificates and bears additional responsibility in relations with third parties in the event of insufficient fund assets. In turn, the author notes that the role of an asset management company in the activities of corporate investment funds is more limited to performing the functions of an executive body, since key management decisions remain with the general meeting of shareholders and the law provides for the possibility for a corporate investment fund to replace an asset management company, while a mutual investment fund does not have such an option. At the same time, it is emphasised that the mechanism for such a replacement is not regulated by law, which may give rise to problematic issues in practice.

The article summarises that the activities of asset management companies play a key role in the activities of joint investment institutions. It also concludes that there is a need to further improve the legislative regulation of asset management companies, in particular, to regulate at the legislative level the process of their replacement by corporate investment funds and to prevent conflicts of interest when managing several joint investment institutions simultaneously.

Key words: corporate investment fund; mutual investment fund; asset management; investment activities.

Постановка проблеми. Інститути спільного інвестування, що існують у вигляді корпоративних та пайових фондів, відіграють важливу роль у підприємницькій та інвестиційній діяльності українців. Ключову роль в ефективності їх діяльності відіграють компанії з управління активами, що здійснюють професійне управління активами таких фондів. Незважаючи на важливість функцій компанії з управління активами в інвестиційній діяльності, законодавче регулювання містить низку невирішених питань, зокрема, щодо порядку заміни компаній з управління активами у корпоративних інвестиційних фондах та потенційний конфлікт інтересів при одночасному управлінні кількома фондами. Зазначені проблемні питання створюють правову невизначеність та ризики для інвесторів. Це зумовлює необхідність детального наукового дослідження ролі та функцій компаній з управління активами в діяльності корпоративних та пайових інвестиційних фондів. Вивчення цих аспектів дозволить розробити рекомендації щодо удосконалення законодавства та підвищити ефективність інвестиційної діяльності в Україні.

Метою цієї статті є комплексний аналіз українського законодавства для дослідження ролі компаній з управління активами у діяльності інститутів спільного інвестування.

Стан опрацювання проблематики. Роль компанії з управління активами в діяльності інститутів спільного інвестування раніше висвітлювали у своїх працях О. Яворська, Н. Татарин, М. Пилат, О. Сущ, Т. Рим, Ю. Гладьо (Суха).

Виклад основного матеріалу. Інститути спільного інвестування (далі по тексту – ІСІ) в Україні відіграють важливу роль в інвестиційній діяльності, зокрема, вони є популярним фінансовим інструментом для залучення інвестицій українськими будівельними компаніями. ІСІ допомагає акумулювати кошти інвесторів, отримувати прибуток та реінвестувати його без оподаткування, до моменту виведення коштів за межі ІСІ, наприклад, у випадку виплати дивідендів. Окрім того, українські підприємці вміло використовують ІСІ у структуруванні своєї господарської діяльності з метою оптимізації податкового навантаження.

Центральну роль у діяльності ІСІ посідають компанії з управління активами (далі по тексту – КУА), що є професійними учасниками ринку цінних паперів та, володіючи спеціальними ліцензіями для провадження відповідної діяльності, управляють активами ІСІ. Враховуючи популярність застосування ІСІ в підприємницькій діяльності українців, вважаємо за доцільне більш детально дослідити роль КУА, як ключового учасника такого інвестиційного процесу.

Основним нормативно-правовим актом в Україні, що регулює порядок створення та функціонування ІСІ та КУА, є Закон України «Про інститути спільного інвестування» (далі по тексту – Закон про ІСІ) [1]. Так, відповідно до цього закону, ІСІ можуть створюватись у формі корпоративного інвестиційного фонду (далі по тексту – КІФ) чи пайового інвестиційного фонду (далі по тексту – ПІФ). Основна відмінність між корпоративним та пайовим інвестиційним фондом полягає в тому, що на відміну від КІФ, пайовий не є юридичною особою та створюється компанією з управління активами. В свою чергу КІФ створюється у формі акціонерного товариства його засновниками фізичними чи юридичними особами. Як у випадку з корпоративними інвестиційними фондами, так і у випадку з пайовими інвестиційними фондами, управління їхніми активами здійснюється виключно за допомогою КУА. Законодавче визначення поняття «управління активами» знаходимо у Законі України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки». Відповідно до ст. 66 цього Закону діяльність з управління активами інституційних інвесторів – це професійна діяльність учасника ринків капіталу – компанії з управління активами, що провадиться нею за винагороду від свого імені або на підставі відповідного договору з інституційними інвесторами [2]. Як зазначає Сущ О.П., на відміну від разових дій на підставі договору комісії чи доручення, під поняттям «управлін-

ня активами» розуміється саме професійна діяльність, тобто складна система дій, що спрямована на примноження активів ІСІ і професійне управління ними з метою отримання винагороди [4]. Отже, професійна діяльність має бути спрямована не просто на збереження активів ІСІ, а і на їх примноження. На важливість примноження активів ІСІ в результаті провадження КУА діяльності з управління активами вказує і порядок виплати винагороди КУА. Законодавець в Законі про ІСІ зазначає, що винагорода КУА визначається як відсоток вартості чистих активів та/або приросту вартості чистих активів. В такому випадку розмір винагороди КУА прямо пропорційно залежить від збагачення ІСІ, що стимулює їх до якісного та ефективного управління активами.

Поняття компанії з управління активами розкривається в шостому розділі Закону про ІСІ, з назви якого можна зробити висновок, що КУА покликана обслуговувати діяльність ІСІ. Відповідно до ч. 1. ст. 63 цього Закону, КУА – це господарське товариство, створене відповідно до законодавства у формі акціонерного товариства або товариства з обмеженою відповідальністю, яке провадить професійну діяльність з управління активами інституційних інвесторів на підставі ліцензії, що видається Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку [1].

Характерною особливістю КУА є те, що законодавець ставить вимогу до мінімального розміру статутного капіталу у розмірі семи мільйонів гривень, причому частка держави в такому статутному капіталі не може перевищувати десяти відсотків. Також Закон чітко вказує, що одна КУА може одночасно управляти активами кількох ІСІ. В такому випадку вважаємо, що потенційно може виникати конфлікт інтересів, оскільки КУА, управляючи активами кількох фондів, може бути зацікавлена інвестувати в одні й ті ж самі активи. Уявімо ситуацію, що КУА має в своєму управлінні два ІСІ, які зацікавлені інвестувати в один і той самий актив. Якщо цей актив, для прикладу, цінні папери, то можливим виходом із ситуації буде пропорційне придбання таких цінних паперів на користь обидвох фондів. Гірше виглядає ситуація, коли таким активом є щось унікальне, що існує в одному єдиному примірнику, на приклад, нерухоме майно у вигляді неподільного об'єкта нерухомості. В такому випадку набути актив у власність зможе лише один із двох ІСІ, а КУА повинна вирішити хто саме та пожертвувати інтересами іншого фонду на користь цього, що прямо суперечить законодавчій вимозі діяти в інтересах фонду, активами якого КУА управляє.

Відповідно до ч. 4 ст. 63 Закону про ІСІ для КУА заборонено поєднувати діяльність з управління активами з іншими видами професійної діяльності на ринках капіталу [1]. Звертаємо увагу, що відповідно до ст. 66 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» поняття «діяльність з управління активами» разом із поняттям «діяльність з управління іпотечним покриттям» входять до ширшого поняття – «діяльність з управління активами інституційних інвесторів» [2]. Отже, в ч. 1 ст. 63 Закону про ІСІ прямо зазначено, що КУА провадить професійну діяльність з управління активами інституційних інвесторів, що вже включає в себе два поняття «діяльність з управління активами» та «діяльність з управління іпотечним покриттям», а тому нелогічно в частині 4 цієї ж статті ділити це поняття на два окремі і ще раз зазначати, що діяльність з управління активами може провадитись разом із діяльністю з управління іпотечним покриттям [1]. Вважаємо, що законодавцю варто було в абз. 1 ч. 4 ст. 63 Закону про ІСІ одразу після слів «поєднання діяльності з управління активами» зазначити «інституційних інвесторів», що дозволило б повністю відмовитись від наступного абзацу, де окремо йде мова про дозвіл на поєднання діяльності з управлінням іпотечним покриттям. Таким чином, КУА заборонено поєднувати діяльність з управління активами інституційних інвесторів із іншими видами професійної діяльності на ринках капіталу, крім випадків, передбачених законом. Єдиний такий виняток на сьогодні встановлений в ч. 5 ст. 69 ЗУ «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» де зазначено, що діяльність з управління активами інституційних інвесторів може поєднуватися із діяльністю з адміністрування недержавних пенсійних фондів [2].

Як уже зазначалось вище, КІФ та ПІФ відрізняються, зокрема, тим, що ПІФ не є юридичною особою. Так, якщо КУА у своїй діяльності представляє КІФ, то вона діє від імені та в інтересах такого фонду. У випадку з ПІФ КУА діє в інтересах та за рахунок учасників такого фонду, проте від власного імені. Також у випадку з ПІФ на КУА покладається більша відповідальність, оскільки відповідно до ч. 6 ст. 63 Закону про ІСІ, коли у відносинах із третіми особами не достатньо коштів фонду, то КУА повинна діяти за власний рахунок [1]. Окрім того, як зазначає Яворська О. С., роль компанії з управління активами у створенні, функціонуванні, припиненні ПІФ є не просто вагомою, а єдино визначальною, оскільки саме КУА створює пайовий фонд, є емітентом інвестиційних сертифікатів, через розміщення яких залучаються індивідуальні кошти з метою здійснення спільного інвестування, та вчиняє решту дій, що пов'язані із функціонування фонду. У цьому випадку саме КУА, а не ПІФ, є суб'єктом спільного інвестування, а не лише суб'єктом, що обслуговує діяльність ІСІ [5]. Також в ч. 4 ст. 66 Закону про ІСІ прямо зазначено, що припинення дії ліцензії КУА є підставою для ліквідації ПІФ [1]. Це підтверджує невіддільність фонду від КУА, яка його створила, та неможливість функціонування ПІФ окремо, оскільки його учасники не мають права проголосувати

про заміну КУА на інакшу. Варто зазначити, що попередній Закон України від 15.03.2001 № 2299-III «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» передбачав можливість заміни КУА як для корпоративних інвестиційних фондів, так і для пайових. В новому Законі про ІСІ законодавець відмовився від цього положення, що ,на нашу думку, свідчить про повну відсутність правосуб'єктності пайових фондів та нерозривно поєднує можливість існування такого фонду із КУА, яка його створила. Отже, роль КУА в діяльності ПІФ суттєво значущіша за її роль в діяльності КІФ та не обмежується суто обслуговуванням, а є визначальною протягом усього часу існування такого фонду.

Роль КУА в діяльності КІФ більше по своїй суті відповідає поняттю «обслуговування». Так, на відміну від пайового фонду, КІФ має правосуб'єктність та його учасники мають можливість замінити КУА, що обслуговує діяльність такого фонду. Відповідно до Закону про ІСІ та Положення про реєстрацію регламенту інститутів спільного інвестування, затвердженого рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 18.06.2013 року №1047, регламент корпоративного фонду повинен містити умови, за яких може бути здійснено заміну компанії з управління активами та порядок такої заміни із зазначенням дій, спрямованих на захист прав учасників корпоративного фонду [3]. Також в ч. 2 ст. 39 Закону про ІСІ зазначено, що КІФ ліквідовується в обов'язковому порядку, якщо протягом одного місяця після закінчення дії договору з компанією з управління активами корпоративного фонду строк дії такого договору не продовжено або не укладено договір з іншою компанією з управління активами або припинено дію ліцензії, виданої компанії з управління активами на провадження діяльності з управління активами інституційних інвесторів, та не укладено протягом 30 робочих днів договір з іншою компанією з управління активами [1].

Це означає, що учасники КІФ мають найвищі права щодо управління таким фондом через загальні збори, а діяльність КУА більше зводиться до ролі виконавчого органу, який здійснює поточну діяльність. Якщо КУА втрачає право на виконання діяльності з управління активами, договір на управління активами втрачає чинність чи учасники КІФ не задоволені її діяльністю, то законодавство передбачає можливість та строки для укладення договору з інакшою КУА. Вважаємо, що законодавець недостатньо врегулював процес заміни КУА та багато питань залишаються на розсуд учасників КІФ, що у випадку виникнення на практиці необхідності змінити обслуговуючу КУА викликатиме багато проблемних моментів. На нашу думку, таке важливе питання варто було б врегулювати на законодавчому рівні, що позитивно впливало б на захист інтересів учасників таких фондів, які досить часто не є професійними інвесторами.

Висновки. Отже, порядок функціонування компаній з управління активами в Україні та їхню роль в діяльності інститутів спільного інвестування здебільшого регулює спеціальний нормативно-правовий акт – Закон України «Про інститути спільного інвестування». На підставі комплексного аналізу законодавства автор доходить висновку, що роль компаній з управління активами в діяльності інститутів спільного інвестування не зводиться лише до поняття «обслуговування», як це визначено в назві шостого розділу ЗУ «Про інститути спільного інвестування». Вони є ключовими суб'єктами у функціонуванні інститутів спільного інвестування в Україні та поєднують у собі функції організатора, управлінця та гаранта ефективності інвестиційного процесу. У випадку із пайовими інвестиційними фондами їх роль є значно вагомішою, ніж для корпоративних інвестиційних фондів, оскільки діяльність таких фондів на усіх етапах їх існування, включно зі створенням, повністю унеможливлюється без компанії з управління активами, яка фактично і виступає суб'єктом інвестиційної діяльності, в той час як ПІФ є лише сукупністю активів.

Також залишаються окремі прогалини та суперечності у правовому регулюванні, які потребують законодавчого доопрацювання з метою підвищення стабільності інвестиційного процесу та захищеності прав інвесторів. Зокрема, пропонується на законодавчому рівні врегулювати процес заміни КУА, а не залишати це на розсуд учасників корпоративного інвестиційного фонду. Наголошується на потенційному конфлікті інтересів, коли КУА одночасно управляє активами кількох ІСІ з однаковими сферами інвестування. І також автор звертає увагу на відсутності законодавчої логіки зазначати про можливість поєднання діяльності з управління активами з діяльністю з управління іпотечним покриттям, оскільки ці два поняття є складовими ширшого поняття – «управління активами інституційних інвесторів», про яке прямо вказано у визначенні компанії з управління активами, як сферу її діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про інститути спільного інвестування: Закон України від 05 липня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5080-17#Text (дата звернення: 22.09.2025).
2. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки: Закон України від 23.02.2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text (дата звернення: 22.09.2025).

3. Про затвердження Положення про реєстрацію регламенту інститутів спільного інвестування: Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 18.06.2013 року № 1047. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1198-13#Text (дата звернення: 22.09.2025).
4. Сущ О.П. Особливості діяльності компанії з управління активами інститутів спільного інвестування. *Форум права*. 2012. № 4. С. 892–898. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ab082e9e-f7a5-4d45-9b88-748088277008/content.
5. Яворська О.С. Правовий статус суб'єктів спільного інвестування. *Часоп. Акад. адвокатури України*. 2013. № 19. С. 1–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_2_34.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.63

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ПРО РОЗГЛЯД СПРАВИ В ПОРЯДКУ СПРОЩЕНОГО АБО ЗАГАЛЬНОГО ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Твердохліб Е.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-7581-0524

Твердохліб Е.В. Принцип пропорційності як визначальний чинник під час вирішення питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження.

У статті проаналізовані особливості застосування принципу пропорційності при вирішенні судом питання про розгляд справи у порядку спрощеного або загального позовного провадження. З метою дійти до висновку про безумовний зв'язок обрання порядку позовного провадження із застосуванням принципу пропорційності авторка приділила увагу особливостям процесуальної процедури обрання судом порядку провадження. Авторка розвиває думку, що спрощене позовне провадження є інструментом процесуальної економії та забезпечує невеликі строки розгляду цивільних справ незначної складності, тоді як загальне провадження застосовується у випадках, що потребують повного й всебічного дослідження доказів. Звертається увага на те, що вибір форми провадження має визначальний вплив на тривалість розгляду справи, процесуальні динаміку, обсяг процесуальних дій та можливості сторін використати свої процесуальні повноваження.

В центрі представленого дослідження – принцип пропорційності, закріплений у статті 11 Цивільного процесуального кодексу України, який є головним орієнтиром для суду під час обрання порядку позовного провадження. Автором констатується, що критерії, встановлені в частині 3 статті 274 Цивільного процесуального кодексу України, значною мірою кореспондують змісту принципу пропорційності, зокрема, щодо складності справи, ціни позову, значення справи для сторін, обсягу доказів та суспільної важливості розгляду справи. У статті наголошено, що саме суд виступає гарантом дотримання балансу між процесуальною економією та повнотою реалізації процесуальних прав учасників. Одночасно зазначається, що обмеження, притаманні спрощеному провадженню, можуть бути застосовані лише за умови, якщо вони не ставлять під загрозу належний захист прав учасників справи та забезпечення повноти й справедливості під час розгляду справи.

В якості висновку у статті зазначається, що пропорційність є фундаментальною засадою цивільного судочинства та концепцією, застосування яких забезпечує індивідуалізований, справедливий та збалансований підхід до організації судового провадження, підсилює довіру до суду та досягнення високої якості вибору під час обрання порядку позовного провадження.

Ключові слова: цивільне судочинство, цивільний процес, спрощене провадження, спрощене позовне провадження, принцип пропорційності, малозначні справи.

Tverdokhlib E.V. The principle of proportionality as a determining factor when deciding whether to consider a case in a simplified or general claim procedure.

The article analyzes the features of the application of the principle of proportionality when the court decides on the issue of considering a case in the order of simplified or general claim proceedings. In order to conclude that the choice of the order of claim proceedings is unconditionally connected with the application of the principle of proportionality, the author paid attention to the features of the procedural procedure for the court to choose the order of proceedings. The author develops the idea that simplified claim proceedings are a tool for procedural economy and provide short terms for considering civil cases of minor complexity, while general proceedings are used in cases that require a full and comprehensive study of evidence. Attention is drawn to the fact that the choice of the form of proceedings has a decisive impact on the duration of the case, procedural dynamics, the scope of procedural actions and the ability of the parties to use their procedural powers.

At the center of the presented study is the principle of proportionality, enshrined in Article 11 of the Civil Procedure Code of Ukraine, which is the main guideline for the court when choosing the order of claim proceedings. The author states that the criteria established in Part 3 of Article 274 of the

Civil Procedure Code of Ukraine largely correspond to the content of the principle of proportionality, in particular, regarding the complexity of the case, the value of the claim, the importance of the case for the parties, the volume of evidence and the social importance of the consideration of the case. The article emphasizes that it is the court that acts as the guarantor of maintaining the balance between procedural economy and the full implementation of the procedural rights of the participants. At the same time, it is noted that the restrictions inherent in simplified proceedings can be applied only if they do not jeopardize the proper protection of the rights of the participants in the case and ensuring completeness and fairness during the consideration of the case.

As a conclusion, the article notes that proportionality is a fundamental principle of civil justice and a concept, the application of which ensures an individualized, fair and balanced approach to the organization of judicial proceedings, strengthens trust in the court and achieves a high quality of choice when choosing the procedure for claim proceedings.

Key words: civil proceedings, civil process, simplified proceedings, simplified claim proceedings, principle of proportionality, minor cases.

Постановка проблеми. Інститут спрощеного позовного провадження в цивільному судочинстві набув значної популярності в сучасній судовій практиці, що зумовлено як його зручністю для сторін, так і ефективністю в судовому судочинстві. Спрощене провадження проявляється як дієвий механізм здійснення цивільного судочинства стосовно тих категорій справ, які вказані в Цивільному процесуальному кодексі в якості передумови застосування цього порядку позовного провадження. Вирішення питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження є одним з ключових рішень, що приймає суд на стадії відкриття провадження у справі. З'ясування цього питання має не лише процедурне, але й визначальне для розгляду справи значення, оскільки вибір форми позовного провадження безпосередньо впливає на його тривалість, вартість судових витрат, процесуальні особливості, якість судового розгляду справи та ефективність захисту прав сторін.

Спрощене позовне провадження, відповідно до положень, закріплених у статтях 19, 274-279 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), спрямоване на забезпечення більш швидкого та менш формалізованого вирішення спорів в порядку цивільного судочинства, які, перш за все, не відзначаються значною складністю [1]. Завдяки такому нормативному порядку суд має можливість розглядати справу переважно за письмовими матеріалами та без виклику сторін, що значно скорочує час та ресурси як учасників справи, так і суду. Зазначений порядок є ефективним засобом реалізації процесуальної економії та сприяє дотриманню розумних строків судового розгляду, гарантованих статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Проте, загальне позовне провадження застосовується у справах, де є потреба у повному судовому дослідженні доказів, заслуховуванні свідків, проведенні експертиз чи з'ясуванні складних правових питань. Такий порядок розгляду справи забезпечує всебічність і повноту судового розгляду, створюючи належні умови для реалізації принципів змагальності та рівності учасників судового процесу, закріпленими в цивільно-процесуальному законодавстві.

Вибір між цими двома формами безпосередньо впливає на процесуальні права учасників судового процесу. Зокрема, у спрощеному позовному провадженні учасники справи мають менше можливостей щодо подання додаткових доказів, клопотань чи участі в судових засіданнях. Відтак, суд повинен зважено оцінювати обставини справи, враховуючи критерії, встановлені в частині 3 статті 274 ЦПК України. Саме суд виступає гарантом балансу між швидкістю розгляду справи та повнотою судового розгляду. Суддя має не лише формально віднести справу до певного виду провадження, а й забезпечити, щоб обраний порядок відповідав меті правосуддя – справедливому, неупередженому й своєчасному розгляду і вирішенню справи згідно з частиною 1 статті 2 ЦПК України. При цьому суд може за власною ініціативою або за клопотанням учасників змінити вид провадження, якщо з'ясується, що спрощена процедура не дає змоги належно дослідити обставини справи (частина 4 та 6 статті 274 ЦПК України) [1].

Таким чином, вирішення питання про обрання порядку розгляду справи в позовному провадженні є моментом встановлення балансу між процесуальною економією та гарантіями справедливості та ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і свобод осіб. Тому в контексті вирішення питання про обрання порядку розгляду справи особливого значення набуває принцип пропорційності, передбачений у статті 11 ЦПК України.

Метою дослідження є виявлення впливу та реалізації принципу пропорційності у цивільному судочинстві при обранні судом спрощеного провадження для розгляду справи.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження інституту спрощеного провадження у цивільному судочинстві відображується в роботах сучасних українських науковців, зокрема, та-

ких як В.І. Бобрик [2], І.А. Боровська [3], Ж.В. Васильєва-Шаламова, О.О. Лисак [4], І.О. Кройтор В.А. [5], М.М. Остап'як [6], А.В. Петровський [7], Н.Ю. Сакара [8] , Є.І. Фурса, С.Я. Фурса [9], О.В. Циркуненко [10], О.О. Штефан [11] тощо. Проте науковцями не було приділено достатньо уваги прояву принципу пропорційності під час вирішення питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження .

Виклад основного матеріалу. Під час вирішення питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження суд керується положеннями, передбаченими у ст. 19 ЦПК України та у главі 10 ЦПК України. З урахуванням змісту частин 4 та 6 статті 19 та частини 1 статті 274 ЦПК України, суд має встановити відповідність категорії справи представленому в зазначених нормах переліку справ [1]. До справ, що розглядаються в порядку спрощеного позовного провадження, згідно частини 4 статті 19 ЦПК України, відносяться малозначні справи, справи, що виникають з трудових відносин, справи про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, справи незначної складності та інші справи, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи. Також в пункті 4 частини 4 статті 19 ЦПК України передбачена категорія справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи [1].

Зі змісту статей 19 та 274 ЦПК України слідує, що суд визначається стосовно малозначності справ шляхом з'ясування ціни позову або предмету позову, вказаного у відповідній нормі ЦПК України, або на власний розсуд визначає можливість віднесення справи до малозначної на підставі критеріїв, перелічених у частині 4 статті 274 ЦПК України [1].

Саме для уникнення неточностей та найбільш коректного визначення справи в якості малозначної суд має враховувати обставини, передбачені у частині 4 статті 274 ЦПК України, а саме: 1) ціну позову; 2) значення справи для сторін; 3) обраний позивачем спосіб захисту; 4) категорію та складність справи; 5) обсяг та характер доказів у справі, в тому числі чи потрібно у справі призначити експертизу, викликати свідків тощо; 6) кількість сторін та інших учасників справи; 7) чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес; 8) думку сторін щодо необхідності розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження [1]. Перелічені обставини є такими, відносно яких суд самостійно встановлює міру значущості кожної з них в кожному конкретному випадку.

Зважаючи на суттєву роль оціночної діяльності ролі суду під час обрання порядку позовного провадження, варто визнати важливість дотримання принципу пропорційності під час цієї процесуальної дії суду. Принцип пропорційності закріплений у статті 11 ЦПК України та розкривається через врегульовану чиним законодавством діяльність суду. А саме, передбачається повноваження та одночасно обов'язок суду визначати порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін, час, необхідний для вчинення тих чи інших дій, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо [1].

Отже, бачимо, що перелік критеріїв, встановлених у частині 3 статті 274 ЦПК України, необхідних для врахування судом при вирішенні питання про розгляд справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження, в значній мірі співпадає з критеріями, окресленими в статті 11 ЦПК України. Реалізація принципу пропорційності в даному випадку передбачає, що обсяг процесуальних дій і обмежень має відповідати складності справи, значенню справи для сторін та забезпечення інших чинників якісного дотримання порядку цивільного судочинства. Під час вирішення питання про обрання спрощеного позовного провадження суд повинен впевнитись, що спрощена процедура розгляду справи дозволяє досягти справедливого результату без надмірного втручання в процесуальні права учасників справи. Якщо спір є нескладним та не потребує широкого дослідження доказів і може бути вирішений без використання певних процесуальних можливостей, застосування спрощеного провадження відповідатиме принципу пропорційності. Натомість, якщо спрощений порядок може обмежити можливості сторін для повноцінного захисту своїх прав, суд зобов'язаний обрати загальне позовне провадження як більш пропорційний засіб.

Особливої ретельності вимагає дослідження судом критеріїв, які не мають чіткого визначення та залежать від власної оцінки суддею обставин. В якості прикладу розглянемо критерій «значення справи для сторін» як один з ключових орієнтирів, що впливає на вибір форми та процедури розгляду спору в цивільному судочинстві. Врахування зазначеного критерію забезпечує індивідуальний, справедливий і пропорційний підхід до кожної справи, враховуючи не лише її об'єктивну складність, а й суб'єктивну вагомість для учасників процесу.

Відповідно до статті 2 ЦПК України цивільне судочинство призначене забезпечувати захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів осіб на засадах рівності всіх

учасників судового процесу [1]. Проте кожна справа має різне значення для сторін: для одних – це майновий спір, для інших – питання честі, гідності або ділової репутації. Саме тому законодавець передбачив можливість гнучкого застосування процесуальних норм залежно від важливості справи. Відповідно до пункту 2 частини 3 статті 274 Цивільного процесуального кодексу України суд, вирішуючи питання про застосування спрощеного чи загального позовного провадження, враховує, зокрема, значення справи для сторін [1].

Цей критерій має практичне значення у кількох аспектах. По-перше, він впливає на вибір форми провадження – спрощеного чи загального. Наприклад, якщо справа має невелику матеріальну вартість, але істотне особисте чи соціальне значення для сторони, суд може обрати більш повну процедуру розгляду, щоб гарантувати всебічність розгляду справи і справедливість рішення. По-друге, вказаний критерій застосовується при оцінці пропорційності процесуальних дій – наприклад, щодо витрат часу, судових витрат або допустимості окремих доказів. По-третє, він враховується під час розподілу судових витрат, коли суд визначає, наскільки розумними були дії сторін з огляду на важливість спору для них. Таким чином, «значення справи для сторін» виступає інструментом соціалізації цивільного процесу, який дозволяє уникнути надмірного формалізму та забезпечити реальну рівність сторін. Він орієнтує суд не лише на юридичну оцінку фактів, а й на соціальний контекст спору – життєві обставини, моральну шкоду, наслідки для сімейних чи майнових прав осіб.

Інші критерії, встановлені в частині 3 статті 274 ЦПК України також можна розглядати в контексті пропорційності у цивільному судочинстві відповідно до статті 11 ЦПК України.

Отже, пропорційність в цивільному судочинстві – не лише юридичний термін, а й концепція, яка відтворює законодавчий підхід до забезпечення балансу між приватними й публічними інтересами, реалізації судової влади та забезпечення прав учасників судового процесу. Одночасно пропорційність є гарантією від необ'єктивності дій суду та сприяє укріпленню довіри до судової влади. В свою чергу згадані чинники підсилюють сприйняття правосуддя як справедливого та раціонального процесу, оскільки застосування принципу пропорційності є не механічною системою вимог, а правовим інструментом для втілення рівноваги та справедливості.

В юридичній літературі принцип пропорційності згадується «як таке правило: держава має право обмежувати права людини тільки тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її заходи будуть розмірними до переслідуваної мети» [12, с. 76]. Також влучною вбачається думка, що принцип пропорційності ґрунтується на конституційних принципах правової держави і верховенства права (ст. ст. 1 та 8 Конституції України) і може бути визначений як загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються [13, с. 42].

Зважаючи на безумовну необхідність застосування принципу пропорційності під час вирішення питання про відкриття справи у порядку загального чи спрощеного позовного провадження, водночас слід погодитись з твердженням, що приймаючи рішення про проведення розгляду справи в порядку спрощеного провадження, суд обмежує сторони в деяких можливостях, які передбачені позовним провадженням, наприклад, у проведенні підготовчого засідання, судових дебатів. І саме в цьому проявляється сутність принципу пропорційності, оскільки судом враховується, чи є виправданими такі обмеження, чи достатнім та повним буде судовий розгляд справи в спрощеному порядку для захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав позивачів, захист яких і є основним складником завдання цивільного судочинства [14].

Висновки. Вирішення судом питання щодо розгляду справи в порядку спрощеного або загального позовного провадження є багатофакторним процесом, який передбачає оцінювальну діяльність суду та вимагає від суду професійної обачності, оскільки суд здійснює комплексну оцінку обставин, перелічених у частині 3 статті 274 ЦПК України.

Серед визначальних чинників такого рішення є застосування принципу пропорційності, закріпленого у статті 11 ЦПК України. Його запровадження забезпечує збалансування приватних і публічних інтересів, оптимізацію процесуальних дій та ґрунтовне обмеження прав учасників процесу. Принцип пропорційності також обумовлює вимогу щоб обсяг процесуальних гарантій та інтенсивність дослідження доказів відповідали реальній складності справи та значенню її розгляду для сторін. Саме тому спрощене провадження може застосовуватись лише тоді, коли його процедура не обмежує сторін настільки, що це ставить під загрозу досягнення справедливого результату та ефективного захисту порушених прав. Дотримання пропорційності також передбачає, що суд повинен ретельно оцінювати виправданість обмежень, притаманних спрощеному позовному провадженню, зокрема відсутності підготовчого засідання, відсутності судових дебатів чи обмежень щодо подання доказів. У випадку, коли такі обмеження можуть негативно вплинути на здатність

сторін реалізувати свої процесуальні права, застосування загального позовного провадження стає необхідною гарантією справедливого розгляду.

Таким чином, пропорційність виступає не лише процесуальним критерієм, а й концепцією, що забезпечує справедливість та рівновагу в цивільному судочинстві. Її реалізація сприяє уникненню формалізму та забезпечує індивідуальний підхід до кожної справи, враховуючи як об'єктивні ознаки спору, так і його суб'єктивну важливість для учасників. Раціональне та обґрунтоване застосування принципу пропорційності підсилює довіру до судової влади й утверджує правову визначеність, забезпечуючи належний процесуальний баланс під час вирішення питання про відкриття спрощеного чи загального позовного провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. / Верховна рада України: редакція від 17.07.2025 р. ULR: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 14.11.2025).
2. Бобрик В.І. Спрощення судового розгляду справ з невеликою ціною позову: європейський досвід і перспективи в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 4–9. ULR: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/12/2.pdf (дата звернення 14.11.2025).
3. Боровська І.А. Особливості процесуальної форми спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 65. С. 90–96. ULR: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/10/18.pdf (дата звернення 14.11.2025).
4. Васильєва-Шаламова Ж.В., Лисак О.О. Поняття та характерні ознаки спрощеного провадження як виду процесуального провадження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 4. С.110–114. ULR: http://lsej.org.ua/4_2022/23.pdf (дата звернення 14.11.2025).
5. Кройтор В. Наказне провадження як окремий вид спрощеного провадження в цивільному судочинстві України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 194–189. ULR: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/32.pdf (дата звернення 14.11.2025).
6. Остап'як М.М. Особливості спрощеного провадження в цивільному судочинстві Польщі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. № 55. С. 139–142. ULR: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34695. (дата звернення 14.11.2025).
7. Петровський А.В. Теоретико-правові засади дослідження інституту спрощених судових процедур у цивільному процесі України. *Юридичний вісник.* 2023. № 2. С. 56–63. ULR: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2023/7.pdf (дата звернення 14.11.2025).
8. Сакара Н. Аналіз помилок, які виникають при розгляді цивільних справ у порядку спрощеного позовного провадження. *Верховний Суд.* ULR: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/PREZ_Sakara_2021_11_05.pdf (дата звернення 14.11.2025).
9. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Новітня концепція спрощеного провадження в цивільному процесі. *Цивілістична процесуальна думка*. 2017. № 1. С. 46–50. ULR: file:///C:/Users/HPUser/Downloads/tsprv_2017_1_13%20(1).pdf (дата звернення 14.11.2025).
10. Циркуненко О.В. Спрощені провадження цивільного судочинства. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО».* 2024. Вип. 40. С. 188–193. ULR: http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/ law/article/view/16731 (дата звернення 14.11.2025).
11. Штефан О.О. Практика вирішення проблем цивільної юрисдикції в країнах – членах ЄС. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право.* 2013. Вип. 5. С. 112–116. ULR: https://visnyk-pravo.at.ua/uk/visnik_mdu_2013_vipusk_5.pdf (дата звернення 14.11.2025).
12. Майданик Р.А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ: Алерта, 2016. 226 с.
13. Погребняк С. Принцип пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. 2017. № 7. С. 39–45 ULR: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/f65691e3-a13f-42d4-b594-6c17599a1801/content (дата звернення 14.11.2025).
14. Котвяковський Ю.О., Кунда В.М., Тарасенко К.Є. Особливості реалізації принципу пропорційності в цивільному судочинстві України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2022. № 4. С. 29–34 ULR: http://apnl.dnu.in.ua/4_2022/6.pdf (дата звернення 14.11.2025).

УДК 347.51
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.64

ЗАХОДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У КОНТЕКСТІ КОМПЕНСАЦІЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗБРОЙНОЮ АГРЕСІЄЮ

Тутова Ю.В.,
аспірант,
викладач кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-2318-3295

Тутова Ю.В. Заходи відповідальності у контексті компенсації шкоди, завданої збройною агресією.

Стаття присвячена аналізу заходів цивільно-правової відповідальності, зокрема у контексті компенсації шкоди, завданої збройною агресією. Досліджено категорію захисту, зокрема у матеріальному та процесуальному сенсах. Вказано, що захист цивільних прав у вітчизняній літературі часто розкривається через категорію «заходи». Проаналізовано три напрями співвідношення, які існують у правовій площині між заходами, спрямованими на захист суб'єктивних цивільних прав та цивільно-правовою відповідальністю. Зазначено, що заходи відповідальності та способи захисту не можна ототожнювати, оскільки способи захисту містять, окрім безпосередніх заходів, спрямованих на захист прав – активних дій, також і превентивні міри, що запобігають порушенню прав осіб. Доведено, що в контексті збройної агресії можна вести мову про заходи відповідальності, оскільки неможливо передбачити яким чином і коли права будуть порушені і застосувати хоча б якісь приблизні превентивні заходи.

Досліджено поняття заходів цивільно-правової відповідальності і визначено, що ними є цивільно-правові санкції, які встановлюють зміст охоронних правовідносин між правопорушником і постраждалою особою, та передбачають певний спосіб реалізації функцій цивільно-правової відповідальності шляхом покладення на правопорушника обов'язку компенсувати заподіяну ним шкоду. Встановлено, що для того, щоб говорити про притягнення особи, а зокрема – держави-агресора до відповідальності, необхідно довести наявність усіх умов цивільно-правової відповідальності. Вказано, що в цьому контексті проблемним залишається доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями агресора та завданою шкодою, тому з точки зору правильності фіксації фактів пошкоджень та збитків, а також підтвердження вини є подання цивільного позову в рамках кримінального провадження.

Зроблено висновок, що значення заходу відповідальності стягнення матеріальної та/або моральної шкоди з винної сторони після визнання її винною залишається невизначеним, оскільки незважаючи на судові перемоги, головною проблемою залишається реальне виконання рішень проти держави-агресора, яка відмовляється їх виконувати.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, заходи відповідальності, способи захисту, збройна агресія, воєнний стан, компенсація шкоди, відшкодування шкоди, фізична особа, юридична особа.

Tutova Yu.V. Liability measures in the context of compensation for damage caused by armed aggression.

The article is devoted to the analysis of civil liability measures, in particular in the context of compensation for damage caused by armed aggression. The category of protection, in particular in the substantive and procedural senses, is examined. It is noted that the protection of civil rights in domestic literature is often revealed through the category of 'measures' Three areas of correlation that exist in the legal sphere between measures aimed at protecting subjective civil rights and civil liability are analysed. It is noted that measures of liability and means of protection cannot be equated, since means of protection include, in addition to direct measures aimed at protecting rights – active actions – also preventive measures that prevent the violation of individuals' rights. It has been proven that in the context of armed aggression, it is possible to talk about liability measures, since it is impossible to predict how and when rights will be violated and to apply at least some approximate preventive measures.

The concept of civil liability measures has been studied and it has been determined that these are civil sanctions that establish the content of protective legal relations between the offender and the

injured party and provide for a certain way of implementing civil liability functions by imposing on the offender the obligation to compensate for the damage caused by him. It has been established that in order to talk about bringing a person, and in particular an aggressor state, to justice, it is necessary to prove the existence of all conditions of civil liability. It is noted that in this context, proving the causal link between the actions of the aggressor and the damage caused remains problematic, therefore, from the point of view of the correctness of recording the facts of damage and losses, as well as confirming guilt, it is necessary to file a civil claim within the framework of criminal proceedings.

It is concluded that the significance of the measure of liability for compensation for material and/or moral damage from the guilty party after finding it guilty remains uncertain, since despite court victories, the main problem remains the actual enforcement of decisions against the aggressor state, which refuses to comply with them.

Key words: civil liability, liability measures, means of protection, armed aggression, martial law, compensation for damage, reimbursement for damage, natural person, legal entity.

Постановка проблеми. Збройна агресія Російської Федерації проти України призвела до безпрецедентних і масових порушень прав фізичних та юридичних осіб, завдаючи їм чималої шкоди. Сьогодні, в умовах повномасштабного вторгнення, чинні механізми відшкодування шкоди, які вважалися ефективними у мирний час, виявилися недосконалими та потребують суттєвої адаптації та переосмислення. Оскільки для того, щоб звернутися за захистом своїх прав, необхідно розуміти куди звертатися за захистом своїх прав, хто буде відповідачем і які засоби відповідальності підлягають застосуванню.

Зважаючи на те, визначити ефективні механізми її відшкодування в умовах, коли агресор відмовляється визнавати свою провину та нести відповідальність. Відтак, функцією цивільно-правової відповідальності є компенсаційна, а враховуючи те, що жодним чином, окрім збройним неможливо припинити дії агресора, то первинно особи потребують компенсації завданої їм шкоди. Тому особливої актуальності набуває питання компенсації шкоди і заходів, які можуть бути спрямовані для притягнення особи до відповідальності.

Метою цього дослідження є аналіз наявних заходів відповідальності, зокрема в контексті компенсації шкоди, завданої збройною агресією. Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**: дослідити понятійно-категоріальний апарат, що стосується заходів відповідальності та способів захисту; проаналізувати вплив збройної агресії на можливість звернення до держави-агресора для компенсації шкоди фізичним та юридичним особам.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням загальних питань цивільно-правової відповідальності займалося чимало вітчизняних вчених, таких як І.В. Кочкодан, Я.М. Садикова. Водночас, О.О. Кот на доктринальному рівні проводив відповідне співвідношення категорій «захист» прав та безпосередньо питання цивільно-правової відповідальності. У свою чергу, А.С. Довгерт вивчав застосування заходів відповідальності у судових рішеннях. А С.О. Попова у своїй роботі досліджувала категорію «захист» у матеріальному та процесуальному сенсі.

Проте, у науковій літературі відсутні праці, які б стосувалися саме заходів відповідальності у контексті збройної агресії, незважаючи на те, що сьогодні це є актуальною темою в умовах повномасштабного вторгнення.

Виклад основного матеріалу. Збройна агресія Російської Федерації проти України докорінно змінило стандартні підходи до притягнення особи до цивільно-правової відповідальності і, у зв'язку з цим, можливості застосування традиційних засобів захисту прав осіб. Варто вказати, що незважаючи на надзвичайні обставини війни, фундаментальні принципи цивільної відповідальності залишаються чинними. Це свідчить про прагнення підтримувати правопорядок та підзвітність, навіть якщо застосування цих принципів стає значно складнішим через всеосяжний вплив військових дій. Виклик полягає не стільки у доведенні самих елементів правопорушення, скільки у їхньому приписуванні державі-агресору та подальшому виконанні судового рішення. Це вимагає значних юридичних зусиль та адаптації, оскільки доведення причинно-наслідкового зв'язку в умовах хаосу та руйнувань, спричинених війною, є значно складнішим завданням, ніж у звичайних умовах. Відповідно, визначення способів захисту та заходів відповідальності є складним процесом.

У вітчизняній літературі часто можна зустріти визначення захисту цивільних прав через категорію «заходи»[1, с. 89]. Це пов'язано з тим, що первинно захистом вважалися активні дії, спрямовані на припинення порушення та ліквідацію наслідків такого порушення чи відшкодування шкоди, якщо повернути до попереднього стану чи виправити ситуацію неможливо. З цього універсально випливає основна функція цивільно-правової відповідальності – компенсаційна. Проте, з часом у наукових працях підходи до категорії «захист» змінилися. Таким чином, категорію «захист» можна розглянути дослідивши її у матеріальному та процесуальному сенсі. Якщо розкрити матеріальний

сенс, то це означає, що здійснюючи захист суб'єктивного права ми або намагаємося запобігти посяганню на права, тобто застосувати превентивні заходи, або повернути становище після порушення до попереднього стану, відновити первинну форму. Звертаючись до процесуального сенсу захисту суб'єктивного права, то тут йде мова про звернення до органів, які сприяють захисту: органи правосуддя, органи публічної влади або уповноважені особи, які здійснюючи свою професійну діяльність застосовують міри або способи захисту, для усунення перешкод у здійсненні особою своїх суб'єктивних прав чи запобіганню порушення[2, с. 158].

Варто вказати, що у вітчизняній літературі можна зустріти ототожнення заходів відповідальності із способами захисту. Проте, це не зовсім так. Між заходами, спрямованими на захист суб'єктивних цивільних прав, та цивільно-правовою відповідальністю існує певне співвідношення за трьома напрямами. По-перше, і міри відповідальності, і способи захисту слід розглядати як певні правові засоби, юридичні інструменти впливу на відповідні суспільні відносини. По-друге, і міри відповідальності, і способи захисту спрямовані на локалізацію наслідків порушення прав. Однак, якщо загальною рисою обох цих правових засобів є чітко виражена правозахисна мета, способи захисту за своїм обсягом є ширшим поняттям, оскільки вони передбачають не тільки відновлення порушеного права або компенсацію втрат від цього, а й попередження, присікання та усунення порушення цивільного права[1, с. 91]. Тобто, коли ми говоримо про заходи відповідальності, то йде мова вже про наявність порушеного права, яке потребує захисту і прийняття відповідних мір відповідальності – заходів відповідальності. Водночас, способи захисту є різними, у тому числі, й самостійними, без залучення контролюючих органів – самозахист, а також превентивними – спрямованими на запобігання порушення їх прав.

Тому, варто сміливо погодитися з тим, що в контексті збройної агресії можна вести мову про заходи відповідальності, оскільки неможливо передбачити яким чином і коли права будуть порушені і застосувати хоча б якісь приблизні превентивні заходи. Заходами відповідальності в літературі та у судових рішеннях інколи називають «міри відповідальності» або « форми відповідальності » [3, с. 51].

Таким чином, заходами цивільно-правової відповідальності можна визначити види цивільно-правових санкцій, що визначають зміст охоронних правовідносин між правопорушником і особою, права якої порушено, та передбачають певний спосіб реалізації функцій цивільно-правової відповідальності шляхом покладення на правопорушника обов'язку відшкодувати заподіяну ним шкоду, а в окремих випадках зазнати інших обмежень майнового чи особистого характеру [4, с. 275]. Отже, можна зробити проміжний висновок, що безпосередньо заходи відповідальності є різновидами способів захисту, але не є ними.

Сьогодні в Україні єдиним нормативно-правовим актом, що регламентує правовідносини та питання компенсації шкоди, завданої збройною агресією є Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-IX [5]. Водночас, цей Закон стосується першочергово зруйнованого або пошкодженого житла з Фонду відновлення майна та зруйнованої інфраструктури (Фонду ліквідації наслідків збройної агресії), що наповнюється за рахунок коштів держбюджету, міжнародних фінансових організацій, репарацій або інших стягнень з Російської Федерації. Тобто, йдеться не про заходи відповідальності, а про механізм компенсації, який реалізується шляхом звернення постраждалої особи за отриманням компенсації, але не притягнення винного до відповідальності.

Для того, щоб говорити про відповідальність, необхідно довести наявність усіх умов цивільно-правової відповідальності, серед яких – правопорушення – шкода, причинний зв'язок та вина. Умови застосування окремих заходів відповідальності, будучи зовнішніми проявами протиправної поведінки, можуть бути включені до об'єктивної сторони складу правопорушення і підлягають доказуванню. Умовами застосування такого заходу відповідальності як відшкодування шкоди є конкретизація шкоди та причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою. Умовами застосування такого заходу відповідальності як відшкодування моральної шкоди є конкретизація моральної шкоди та причинний зв'язок між протиправним діянням та моральною шкодою [6, с. 776].

Вищевказаний механізм звернення, так би мовити, обходить такий шлях через те, що держава-агресор не визнає своєї провини. Відтак, багато осіб звертаються до суду з позовами до РФ. Проте, одним із головних викликів у цьому ланцюгу є проблема судового імунітету держави-агресора. Для цього українські суди, зокрема Верховний Суд, ухвалили рішення про ігнорування судового імунітету Російської Федерації у справах про відшкодування шкоди, завданої агресією, відкривши шлях для позовів як фізичних, а згодом і юридичних осіб за аналогією. У постанові Касаційного ци-

вільного суду у складі Верховного Суду від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 суд дійшов висновку, що судовий імунітет Російської Федерації не може бути застосований, оскільки збройна агресія є грубим порушенням державного суверенітету України, а не здійсненням суверенних прав, що охороняються імунітетом. Суд також послався на принцип «деліктного винятку», згідно з яким держава не має права посилатися на імунітет у справах, пов'язаних із завданням шкоди на території іншої держави [7]. Такий прецедент відкрив вікно можливостей для постраждалих осіб довести вину РФ через судовий процес, де в повноваження судів входить дослідження та оцінка доказів, що є невід'ємною частиною справедливого судового рішення.

Водночас, проблемним залишається доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями агресора та завданою шкодою. Це вимагає ретельного збору та фіксації доказів. Доведення упущеної вигоди є особливо складним, оскільки потребує громіздкої документальної підтримки. Важливим прецедентом у цій сфері є рішення Господарського суду Чернігівської області у справі № 927/982/23, де суд успішно задовольнив вимогу про стягнення упущеної вигоди з Російської Федерації [8].

У звязку з цим, з точки зору правильності фіксації фактів пошкоджень та збитків, а також підтвердження вини є подання цивільного позову в рамках кримінального провадження. Це пояснюється тим, що під час кримінального провадження збирається надійна доказова база, яка використовуватиметься для доказування не тільки події злочину, а й шкоди, завданої цими діями. Реєстрація факту вчинення воєнного злочину та подальше здійснення досудового розслідування дає підстави особі, яка зазнала шкоди, вимагати її відшкодування. Рекомендація подавати цивільні позови у кримінальних провадженнях є прагматичною правовою стратегією, що дозволяє використовувати надійний збір доказів кримінальних розслідувань для цивільних позовів. Це є важливою адаптацією, враховуючи труднощі незалежного цивільного доказування у воєнний час. Однак, цей підхід опосередковано визнає слабкість прямого цивільного виконання проти агресора, переносячи негайну мету на доведення вимоги, а не на фактичне відшкодування коштів.

Проте, навіть за наявності судового рішення, механізм стягнення матеріальної та/або моральної шкоди з винної сторони після визнання її винною залишається невизначеним, оскільки незважаючи на судові перемоги, головною проблемою залишається реальне виконання рішень проти держави-агресора, яка відмовляється їх виконувати.

На міжнародному рівні можливими і дійсно ефективними заходами відповідальності є репарації та контрибуції. Репарації є формою матеріальної відповідальності держави-агресора, що полягає у відшкодуванні матеріальної шкоди постраждалій державі грошима, натурою або послугами. репарації це найбільш дієвіший захід відповідальності. Репарації мають на меті надати комплексну та всебічну компенсацію постраждалій стороні. Вони виходять за рамки фінансової компенсації і спрямовані на відшкодування всіх видів збитків, таких як фізична, економічна, соціальна та психологічна шкода. Крім того, вони спрямовані на досягнення справедливості і сприяють примиренню між сторонами конфлікту. Шляхом визнання завданої шкоди і прийняття відповідальності за репарації агресорська нація може сприяти процесу загоєння і сприятиме довгостроковому забезпеченню миру і стабільності [9, с. 105]. Контрибуції ж передбачають вилучення майна або примусові платежі на користь держави-переможця. Ці механізми застосовувалися після завершення військових дій, як це було після Першої та Другої світових воєн. Однак, їх застосування можливе лише за умови визнання таких зобов'язань країною-агресором, що практично неможливо під час триваючого конфлікту, оскільки Російська Федерація не визнає своєї вини [10].

Висновки. Отже, на підставі вищезазначеного, можна стверджувати, що коли йде мова про заходи відповідальності, то це стосується права, яке потребує захисту, оскільки було порушено і шкода була завдана. Таким чином, вимагається притягнення винної особи до цивільно-правової відповідальності і прийняття відповідних мір – заходів відповідальності. Водночас, на підставі проведеного дослідження категорій «захисту» та визначення певних співвідношень, можна справедливо зазначати, що не варто ототожнювати способи захисту та заходи відповідальності. Способи захисту є різними, у тому числі, й самостійними (самозахист), а також можуть бути направлені на запобігання порушення прав осіб, коли заходи відповідальності є активними діями, спрямовані на застосування до винної особи цивільно-правових санкцій – примусу до компенсації шкоди. У такому випадку необхідно доведення існування всіх умов цивільно-правової відповідальності: від наявності шкоди до причинного зв'язку між порушенням і наслідками через вину особи.

Тому, варто сміливо погодитися з тим, що в контексті збройної агресії можна вести мову про заходи відповідальності, оскільки неможливо передбачити, яким чином і коли права будуть порушені, й застосувати хоча б якісь приблизні превентивні заходи.

Проте, існуючий національний механізм компенсації шкоди, завданої збройною агресією, хоча і є життєво важливим першим кроком, проте він не є заходом відповідальності, оскільки не передбачає притягнення винної особи – держави-агресора – до цивільно-правової відповідальності. Тому

сьогодні єдиним заходом відповідальності є рішення українського суду, який поки не є ефективним, але є доцільним з точки зору фіксації розміру шкоди та доведення її завдання. У той час, як у міжнародному правовому полі можна очікувати репарації як заходу відповідальності, оскільки вони застосовуються лише до винної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кот О.О. Співвідношення захисту прав та цивільно-правової відповідальності. *Модернізація цивільно-правової відповідальності*. Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. / Р.А. Майданик, Цюра та ін.; відп. ред. Р.А. Майданик. К., 2019. С. 89–93.
2. Попова С.О. Особисті немайнові права юридичної особи: реалії сьогодення: монографія. Харків: Право, 2023. 358 с.
3. Довгерт А.С. Цивільно-правова відповідальність у ЦК України: шляхи оновлення. *Модернізація цивільно-правової відповідальності.* Матвєєвські цивілістичні читання. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. Київ, 18 жовт. 2019 р. / Р.А. Майданик, Цюра та ін.; відп. ред. Р.А. Майданик. К., 2019. С. 51–55.
4. Кочкодан І.В. Система заходів цивільно-правової відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Том 26 (65). 2013. № 2-1. Ч. 1. С. 274–281. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/2-1-1_2013/37.pdf.
5. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації: Закон України № 2923-IX від 23.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20.
6. Садикова Я.М. Підстава та умови застосування заходів цивільно-правової відповідальності за порушення авторських та суміжних прав. *Форум права.* 2012. № 4. С. 773–778. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6cfb3e4-7b0e-4699-81a0-3c69bacb7e21/content.
7. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 308/9708/19 від 14.04. 2022 року. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104086064 &red=100003eeb1679d17f8700ac5d2b26fdc36cbbf&d=5.
8. Рішення Господарського суду Чернігівської області у справі № 927/982/23 від 08.11.2023 року. URL: https://opendatabot.ua/court/114954768-f39351f0e8cc67bee5ba55bb8ff687b9.
9. Василенко Л.П., Бучинська А.Й. Особливості відшкодування шкоди, завданої військовою агресією РФ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 104–107. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/22.
10. Дубчак Л. Репарація та контрибуція: способи відшкодування шкоди, завданої війною. ЛІГА.net, інтернет ресурс. URL: https://blog.liga.net/user/ldubchak/article/43840.

УДК 347.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.65

ЕФЕКТ «ПРОКРУЧУВАННЯ» У ДОГОВОРАХ НА ДОСТУП ТА/АБО ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТУ

Улінець І.О.,
аспірант кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету
ім. Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-2636-4958

Улінець І.О. Ефект «прокручування» у договорах на доступ та/або використання цифрового контенту.

Стаття присвячена дослідженню договорів у сфері цифрового контенту та особливостей їх укладення, зокрема – ефекту «прокручування» у Scroll wrap договорах на доступ та/або використання цифрового контенту. Визначено, що в сучасних умовах в епоху діджиталізації набувають популярності електронні договори. Встановлено, що електронні договори розвінчують класичне уявлення про договір, його форму та структуру. Досліджено, що в системі електронний договорів з'являються нові для вітчизняної правової системи клік-договори, що не містять універсальних атрибутивних ознак договору, а передбачають натискання однієї клавіші для підтвердження і можуть складатися лише з одного запитання.

Зазначено, що у договорі про використання цифрового контенту потрібно вказати яким чином особа може його використовувати, за яких умов і на яких платформах, як буде стягуватися оплата, у який час, як будуть врегульовані питання доступу до персональних даних, тощо. Scroll wrap договори надають споживачам/користувачам повний текст угоди і вимагають від них фізично прокрутити умови та положення, перш ніж вони зможуть погодитися. Досліджено міжнародну судову практику та зазначено, що суди США визнали договори про прокрутку бездоганними, але надали корисні рекомендації компаніям, які бажають їх впровадити. Суд Великобританії ефект «прокручування» не означає, що такого виду договори неодмінно задовольнять вимоги розумно достатнього повідомлення в інших випадках, навіть за відсутності обтяжливих або незвичайних умов.

Проаналізовано нормативні положення щодо визнання договорів недійсними у контексті онлайн договорів та встановлено, що ефект «прокручування» у scroll wrap договорах забезпечує ознайомлення сторони з усіма умовами договору, а тому це не може бути підставою для визнання такого договору недійсним.

Зроблено висновок, що під час укладення будь-якого договору, а саме – його підписання, незалежно від форми, є внутрішньою волею сторони, що підписує, за виключенням обману чи насильства, тому якщо особа прокрутила вниз і натиснула погодження з власної волі, договір вважається дійсним та підлягає виконанню.

Ключові слова: scroll wrap договір, цифровий контент, договір на доступ до цифрового контенту, право інтелектуальної власності, онлайн договори, цифрова річ, комп'ютерна програма, правочин, недійсний правочин.

Ulinets I.O. The 'rollover' effect in contracts for access to and/or use of digital content.

The article is devoted to the study of contracts in the field of digital content and the peculiarities of their conclusion, in particular, the 'scroll wrap' effect in scroll wrap contracts for access to and/or use of digital content. It has been determined that in modern conditions, in the era of digitalisation, electronic contracts are gaining popularity. It has been established that electronic contracts debunk the classic idea of a contract, its form and structure. It has been found that click agreements, which are new to the domestic legal system, are appearing in the electronic contract system. These agreements do not contain universal attributive features of a contract, but require a single keystroke for confirmation and may consist of only one question. It is noted that a contract for the use of digital content must specify how a person can use it, under what conditions and on what platforms, how payment will be collected, at what time, how issues of access to personal data will be regulated, etc. Scroll wrap contracts provide consumers/users with the full text of the agreement and require them to physically scroll through the terms and conditions before they can agree to them. International case law has been examined and it has been noted that US courts have recognised scroll wrap contracts as valid, but have provided useful

recommendations to companies wishing to implement them. The UK court ruled that the 'scroll' effect does not mean that such contracts will necessarily satisfy the requirements of reasonable notice in other cases, even in the absence of onerous or unusual terms.

The normative provisions regarding the invalidation of contracts in the context of online contracts were analysed, and it was established that the 'scroll wrap' effect in scroll wrap contracts ensures that the parties are familiar with all the terms of the contract, and therefore this cannot be grounds for invalidating such a contract.

It is concluded that when concluding any contract, namely signing it, regardless of its form, it is the internal will of the signing party, except in cases of fraud or violence, therefore, if a person has scrolled down and clicked on the agreement of their own free will, the contract is considered valid and enforceable.

Key words: scroll wrap agreement, digital content, digital content access contract, intellectual property rights, online contracts, digital item, computer program, legal agreement, invalid legal agreement.

Постановка проблеми. В епоху діджиталізації, швидкість передання та обробки інформації є пріорітетом для сучасного суспільства. Усі домовленості, щодо яких особи дійшли згоди автоматично повинні виконуватися, оскільки перевагою стає миттєвість, а не точність. У зв'язку із переходом на дистанційну форму комунікації, спричинену епідемією Covid - 19, а пізніше – повномасштабним вторгненням росії в Україну контрагенти перебували в пошуку найбільш сприятливих для себе умов щодо можливості укладення договорів без зустрічей. Ба більше, до цього розробники різноманітних комп'ютерних програм та застосунків одразу хотіли забезпечити дотримання вимог від споживачів, користувачів про непорушення майнових прав інтелектуальної власності на ці об'єкти, чим стимулювали розвиток електронних договорів і їх адаптації під віртуальне середовище.

Варто зазначити, що використання електронних договорів стрімко росте в сучасних реаліях, а поява їх нових видів зазвичай випереджає регламентування законодавством. За останні 10 років у правовому просторі з'явилося чимало нових договорів, які не відповідають класичним уявленням про договір. До таких належать clickwrap, browsewrap, sigh-in wrap та scrollwrap договори, тощо. Водночас, якщо перші три договори являють собою лише одну дію – погодження з представленими умовами, то scrollwrap договір передбачають необхідність прокручування багатьох умов, де внизу буде погодження.

Цей ефект прокручування спричиняє безліч проблем на практиці та під час звернення за захистом до суду. Таким чином, варто дослідити сутність таких договорів, особливо зважаючи на їх доступність і визначити чи може неознайомленість із умовами, але натискання клавіші погодження бути підставою для визнання договору недійсним.

Мета дослідження полягає у необхідності вивчення особливостей електронних договорів, зокрема, Scroll wrap договору на надання та/або використання цифрового контенту та місця ефекту «прокручування» у визнанні договору недійсним.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питання електронних договорів займалося чимало вітчизняних учених, серед яких В.А. Кройтор, який здійснив опис загальних положень щодо регулювання електронного договору в Україні, а В.С. Мілаш вивчала електронні договори як підґрунтя здійснення електронної торгівлі в Україні. Аналіз судової практики міжнародного досвіду вирішення спорів у таких договорах вивчали зарубіжні практики як Евангеліс Т., Холецек Х, Баліцер С., а також Іклс Е.

Проте, у вітчизняному правозастосуванні проблематику використання clickwrap, browsewrap, sigh-in wrap та scrollwrap договорів не було досліджено у повному обсязі з огляду на вирішення системних проблем, таких як – несення відповідальності за невиконання таких договорів або ж визнання таких договорів недійсними.

Виклад основного матеріалу. Цифрова сфера у сучасному світі є надшвидкою, особливо покоління, що звикло до паперової форми документообігу. Водночас, перед правниками ставляться нові завдання щодо правильного регулювання відносин у віртуальному, у тому числі, цифровому середовищі, зокрема щодо домовленостей, які передбачають обігу цифрових елементів.

Цифровий оборот є штучним сегментом ринку в частині переходу об'єктів, здійснення суб'єктивних прав. Права та обов'язки щодо зміни власника об'єкта виникають у цифровому середовищі за допомогою інформаційно-технічної інфраструктури. Цей оборот може бути реалізований лише завдяки використанню складних об'єктів інтелектуальної власності, зокрема що поєднують комп'ютерні програми, бази даних, музику, об'єкти анімації, фотографій та ін. Тому відносини у сфері цифрового обороту мають складну синтетичну правову природу та структуру [1, с. 262]. Через що для врегулювання таких правовідносин загальних положень цивільного законодавства не достатньо. У додаток до цього, сьогодні практика диктує свої правила, так як законодавець не

встигає вносити зміни до чинних нормативно-правових актів, а комп'ютеризація передбачає швидкість через застосування цифрової сфери. Це сприяє використанню електронних договорів.

Згідно п. 5 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про електронну комерцію» електронний договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків і оформлена в електронній формі [2]. Як зазначає, В.А. Кройтор електронний договір, крім визначених Цивільним кодексом України істотних умов для відповідного виду договору, може містити додаткову інформацію про порядок (технологію) укладення договору, можливість та порядок внесення змін до умов договору, спосіб та порядок прийняття пропозиції укласти електронний договір (акцепту) та інші відомості [3, с. 257].

Варто погодитися з позицією В.С. Мілаш яка стверджує, що електронна форма правочину не є різновидом письмової форми, а електронний договір за своїми правовими наслідками не завжди прирівнюється до договору, укладеного у письмовій форм [4, с. 39]. Ба більше, електронні договори різняться з такими, що укладені у письмовій формі багатьма особливостями, серед яких також є його вигляд. Щодо цього, Ю.І. Чалий справедливо відзначає, що договір як документ має ознаку атрибутивності, структурності, тощо. Атрибутивними є ті ознаки, за відсутності яких той чи інший об'єкт просто не може існувати. Тобто це мінімум необхідних ознак, що визначають буттєвість певного явища[5, с. 216].

Водночас, договір як документ має відповідну структуру. Бути будь-яка структурна частина документа, якщо її розглядати поза контекстом мети, на досягнення якої складено текст, не має самостійної цінності[5, с. 217]. Проте, таке уявлення розбивається вщент, коли у правовій площині з'являються нетипові договори за змістом та структурою, а саме – клік-договори. Це такі договори, які передбачають натискання однієї клавіші для підтвердження і можуть містити як одне запитання, так і багато тексту. Це фактично онлайн-договори, з яким користувачі погоджуються, натискаючи кнопку або ставлячи галочку в полі «Я погоджуюся», «Я приймаю», «Далі». Таким чином, акт підписання або вираження згоди в будь-якій іншій формі замінюється актом натискання текстового поля. Таких договорів сьогодні стає все більше.

Поширеними серед таких договорами у світовій юридичній та торговій практиці є договори: 1) «Clickwrap agreement» – користувач Інтернету погоджується на договір простим обранням команди «Я приймаю», що і вважається моментом укладання договору; 2) «угоди Browsewrap» – це повідомлення, які з'являються в мобільних програмах або на веб-сайтах. Умови угоди викладені в положеннях та умовах, де зазначено, що користувач погоджується з умовами використання програми або веб-сайту; 3) «угоди Scrollwrap» за такими угодами користувач – майбутній контрагент за договором, перш ніж обрати команду «Я приймаю», повинен прокрутити вниз до положень та умов [3, с. 255]. Також варто згадати про Sign-in Wrap договір–гібрид Browsewrap та Clickwrap. Він повідомляє користувачів про те, що послуга або продукт, який вони купують, підпадає під дію гіперпосилань, тобто користувач приймає умови та положення, входячи в систему або реєструючись у сервісі, часто з гіперпосиланням на умови, що відображається поруч із кнопкою входу, але він не змушує натискати кнопку «прийняти».

До таких договорів може належати договір про надання цифрового контенту, а також договір про використання цифрового контенту, оскільки в окремих випадках достатньо просто натиснути «Я погоджуюся» і отримати можливість переглядати відео, завантажити програму, читати книгу, тощо. Проте, існують певні застереження, про які споживача чи користувача потрібно попередити, особливо, якщо йдеться про використання, так як майнові права інтелектуальної власності нікуди не діваються і повинні бути захищеними незважаючи на надану можливість користуватися. Також користувачів варто ознайомлювати з політикою оплати заздалегідь. Таким чином, розуміння відмінностей між поширеними методами отримання цієї згоди у договорах та можливості виконання таких договорів має вирішальне значення як для користувачів, так і для бізнесу. Хоча технології швидко розвиваються, суди застосовують традиційні підходи до регламентування вказаної сфери, оперуючи загальними принципами договорів.

Зрозуміло, що договір повинен бути укладений у електронній формі як цього вимагає законодавство, використовуючи дані сторін для підтвердження особи, але важливим моментом, який залишається незмінним для онлайн-договорів, що сторони повинні дійти згоди з усіх істотних умов для того, щоб договір вважався дійсним. Тобто, у договорі про використання цифрового контенту потрібно вказати яким чином особа може його використовувати, за яких умов і на яких платформах, як буде стягуватися оплата, у який час, як будуть врегульовані питання доступу до персональних даних, тощо. Зазвичай, для того, щоб виразити всі умови в текстуальній формі, необхідно чимало місця і лише одного спливаючого вікна на екрані комп'ютера чи смартфона не достатньо. Потрібно враховувати текстовий та графічний інтерфейс платформи, що буде відображати договір. У зв'язку з цим виник такий підвид онлайн-договорів як Scrollwrap.

Scrollwrap договори надають споживачам/користувачам повний текст угоди і вимагають від них фізично прокрутити умови та положення, перш ніж вони зможуть погодитися (натиснути на кнопку «Я погоджуюся з умовами..»). Такий підхід начебто гарантує, що споживачі/користувачі можуть ознайомитися з умовами перед тим, як погодитися. Зазвичай споживачі/користувачі повинні поставити галочку або натиснути кнопку, що підтверджує їх згоду, після прокручування всього документа. Завдяки цьому Scrollwrap договори, як правило, вважаються більш ефективними, ніж Browsewrap або Sign-in wrap договори, оскільки вони гарантують, що споживачі/користувачі мали можливість ознайомитися з розписаними умовами завдяки більшій кількості тексту та спонуканню до фізичного прокручування.

Поява Scrollwrap договорів змінює ситуацію для користувачів, яких раніше вважали вразливими, оскільки взамін одному питанню у спливаючому вікні з'являється ефект «прокручування», що стимулює фізичну особу хоча б до якогось залучення та намагання ознайомитися з умовами, згоди на які вона надає. Водночас, коли споживач/користувач виявив бажання отримати доступ до того чи іншого цифрового контенту, відвідав веб-сторінку, поспішив, прокрутив умови, натиснув «Я погоджуюся» і «Далі», чим уклав договір, але пізніше був незадоволений через те, що в оплату доступу не входило можливість завантаження контенту, а лише одноразовий перегляд. Виникає питання, чи можна визнати цей договір недійсним та повернути сплачені кошти?

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду дійшов висновку, що з урахуванням принципів цивільного права, зокрема, добросовісності, справедливості та розумності, сумніви щодо дійсності, чинності та виконуваності договору (правочину) повинні тлумачитися судом на користь його дійсності, чинності та виконуваності [6]. Враховуючи те, що особа прокрутила вниз усі умови і свідомо натиснула на те, що погоджується, то, можна стверджувати, що вона взяла на себе відповідальність за прийняття всіх умов у договорі. В українській практиці поки ще до кінця не познайомилися із можливістю звертатися до суду за захистом своїх прав згідно таких договорів, як scroll wrap.

Під час прийняття рішення у справі Паркер-Греннан проти Камелот Апеляційний Суд (відділ Королівської Лави) Великобританії рішуче відхилив аргумент Паркера-Греннан про те, що користувачі повинні прокручувати всі умови використання, перш ніж погодитися з ними в рамках так званої угоди «scroll-wrap». Суд не вважав, що це змусить споживачів частіше читати умови та положення, а лише збільшить ймовірність того, що вони «втомляться і покинуть веб-сайт». Але в будь-якому випадку юридично важливим питанням було те, чи було надано достатнє попередження, і той факт, що компанія Камелот могла зробити більше, щоб привернути увагу клієнтів до своїх умов та положень, не означав, що вона повинна була це зробити. Суд обережно відмовився від встановлення принципів загального застосування [7]. Суд чітко зазначив, що його рішення не означає, що такого виду договори неодмінно задовольнять вимоги розумно достатнього повідомлення в інших випадках, навіть за відсутності обтяжливих або незвичайних умов. Але його висновки та загальний підхід, тим не менш, надають корисне підтвердження загальної корисності цих інструментів [8].

У свою чергу, суди США визнали договори про прокрутку бездоганними, але надали корисні рекомендації компаніям, які бажають їх впровадити. Зокрема, у справі Sgouros v. TransUnion Corporation, 817 F.3d 1029, 1032 у 2016 році 7-й Апеляційний суд США постановив, що Scrollwrap договір, який підлягає виконанню, повинен: 1) адекватно відображати умови; 2) давати вказівку користувачеві прокрутити сторінку вниз; та 3) вказувати, що умови є обов'язковими [9].

Водночас, жоден із міжнародних судів не вказує на те, що є підстави вважати, нібито такий договір з якихось причин можна визнати недійсним. Якщо вести мову про вітчизняний правовий простір, то навіть якщо і є сумніви у тому, що особа справді прочитала весь договір під час прокрутки, але це не є підставою для визнання його недійсним. Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). Тому, якщо він є нікчемним, то взагалі немає сенсу його виконувати. Також, у цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається, оскільки він не спричиняє виникнення жодних правових наслідків, а, отже, особа не може бути притягнута до відповідальності за порушення умов, так як їх не існує.

Взагалі, у літературі недійсні правочини, як правило, поділяються на групи залежно від виду допущеного порушення, а саме: з недоліками суб'єктного складу, з недоліками волі, з недоліками форми та з недоліками змісту [10, с. 31]. Тому, виникає закономірне питання, якщо особа виявила бажання отримати доступ до цифрового контенту або відшукала цифровий контент і натиснула «Я погоджуюся» в умовах Scroll wrap договору на використання цифрового контенту, просто прокрутила і не прочитала умови, вважає, що окремі умови є несправедливими у відношенні до неї.

Принцип свободи договору зафіксовано у ст. 627 Цивільного кодексу України, відповідно до якої сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту,

вимог розумності та справедливості [11]. Водночас, принципи розумності та справедливості є оціночними категоріями. Застосування принципу справедливості до умов договору – це прерогатива суду, яка далеко не завжди може бути реалізована на практиці. Законодавець оперує складними правовими конструкціями, які суд трактує відповідно до фактичних обставин кожної справи [12].

Як ми могли прослідкувати з позицій судів зарубіжних країн, кожен конкретний випадок є специфічним і потребує індивідуального підходу, як зазвичай це відбувається в оспорюваних правочинах, коли суд на внутрішнє переконання оцінює надані докази і робить висновок по справі. Але не виключає того факту, що під час підписання будь-якого договору: чи паперового, чи електронного потрібно зважати, що факт підпису, за виключенням обману чи насильства, є внутрішньою волею підписанта. Враховуючи той факт, що на другій стороні ви не бачите контрагента у таких договорах як Click warp та похідних, то всі умови для інших осіб, які також вирішили отримати доступ до цифрового контенту та до його використання є однаковими. Відтак, щоб довести обман або насилля потрібно дуже постаратися. І саме Scroll wrap є тим договором, у якому ефект «прокручування» стане підставою для незадоволення позовних вимог про визнання договору недійсним через те, що особі було надано можливість прочитати всі умови.

Висновки. Отже, на підставі вищевикладеного, можна стверджувати, що проблематика правового регулювання електронних договорів є актуальною. Такі договори найчастіше використовуються для регламентації правовідносин з надання чи використання цифрового контенту, зважаючи на цифровізацію.

Сьогодні у віртуальному середовищі, у тому числі у цифровому, популярними стають такі види договорів як Clickwrap, Sign-in Wrap, Browsewrap та Scroll wrap договори, які є електронними. Їх особливість полягає у тому, що вони швидко укладаються шляхом появи на веб-сторінці чи спливаючому вікні тексту і клавіші «Я погоджуюся», після натискання якої договір вважається укладеним. Проте, у зв'язку з тим, що часто особи настільки спішать отримати контент, що не читають умови і стикаються з випадками, коли окремі умови стають для них сюрпризом уже під час використання цифрового контенту. Тому, для спонукання прочитання умов договору було придумано так зване «прокручування», коли особа не може натиснути клавішу погодження до того моменту, поки не прокрутить усі умови договору до кінця. Таким чином, особа, яка висловила бажання укласти договір має можливість ознайомитися з такими умовами.

Отже, ефект «прокручування» у договорах на доступ та використання цифрового контенту є, так би мовити, превентивною мірою для запобігання визнання такого договору недійсним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Гулейков І.Ю. Характеристика договірних відносини у цифровому обороті. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. 2024. Випуск 84: частина 1. С. 260–265. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.38.
2. Про електронну комерцію: Закон України № 675-VIII від 03.09.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text.
3. Кройтор В.А. Електронний договір. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 254–258. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.40.
4. Мілаш В.С. Електронні договори як правова основа електронної комерції (торгівлі) в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2022. № 1 (43). С. 33–41. DOI: https://doi.org/10.33216/2218-5461-2022-43-1-33-41.
5. Чалий Ю.І. Цивільно-правовий договір як документ. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (99). С. 212–224. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2022.4.18.
6. Постанова КЦС ВС від 10.03.2021 у справі № 607/11746/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95532879.
7. Joan Parker-Grennan v Camelot UK Lotteries Limited. Case No: CA-2023-00791 03.01.2024. The Court of Appeal (civil division) on Appeal From The High Court of Justice King's Bench Division. URL:https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2024/03/Parker-Grennan-v-Camelot.pdf.
8. Eccles E. 1st Appellate Ruling On Digital Terms Sets Tone For Disputes. *Covington & Burling LLP.* URL: https://www.cov.com/-/media/files/corporate/publications/2024/03/1st-appellate-ruling-on-digital-terms-sets-tone-for-disputes.pdf.
9. Evangelis T., Holecek M., Balitzer S. Click, wrap and scroll: Securing assent to online agreements. Daily Journal. 2019. URL:https://www.gibsondunn.com/wp-content/uploads/2019/04/Evangelis-Holecek-Balitzer-Click-wrap-and-scroll-Securing-assent-to-online-agreements-Daily-Journal-04-03-2019.pdf.

10. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів. / А.В. Нижний, М.П. Ходаківський, Г.В. Юровська. / Під редакцією А.В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
12. Несправедливі умови договору: як довести та захиститись. Сайт Адвокатського бюро «Дмитра Мамчика". URL: https://ezakon.com.ua/blog/nespravedlivi-umovi-dogovoru-yak-dovesti-ta-zahistitis.

УДК: 347.44:347.965
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.66

ADR-ЗАСТЕРЕЖЕННЯ У ДОГОВОРАХ КОМЕРЦІЙНОЇ КОНЦЕСІЇ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗАХИСТУ ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ

Філюк О.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Луцького національного технічного університету,
ORCID: 0000-0003-1717-3146

Філюк О.С. ADR-застереження у договорах комерційної концесії: правова природа та значення для захисту ділової репутації.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи ADR-застережень у договорах комерційної концесії та визначенню їхнього значення для забезпечення стабільності правовідносин і захисту ділової репутації сторін. Договір комерційної концесії є складною договірною конструкцією, предмет якої охоплює об'єкти права інтелектуальної власності. Висока частка нематеріальних активів у змісті договору зумовлює особливу чутливість таких правовідносин до конфліктів, що можуть виникати як між правоволоділцем і користувачем, так і у зовнішніх зв'язках із клієнтами, постачальниками чи іншими контрагентами.

Публічність судового процесу, змагальний характер традиційних способів вирішення спорів і ризик поширення негативної інформації здатні завдати істотної шкоди бренду, зменшити рівень довіри до мережі та вплинути на її економічну результативність. У таких умовах важливого значення набуває включення до договорів комерційної концесії ADR-застережень як превентивного механізму регулювання поведінки сторін у разі виникнення спору. ADR-застереження дозволяє завчасно визначити порядок, етапність і процедурні засади врегулювання розбіжностей, забезпечуючи гнучкість, конфіденційність та можливість оперативного реагування без публічного загострення конфлікту.

У статті проаналізовано зміст та функціональне призначення ADR-застережень з огляду на їхню здатність мінімізувати репутаційні, правові та комунікаційні ризики. Показано, що в умовах тривалих і взаємозалежних відносин такі застереження створюють збалансований механізм взаємодії, який одночасно відповідає інтересам правоволоділця та користувача. Для правоволоділця ADR-застереження слугує інструментом захисту бренду, забезпечує дотримання стандартів і дозволяє уникнути розголошення інформації, що може негативно вплинути на ринкову позицію мережі. Для користувача воно гарантує більш передбачувану, менш конфронтаційну та економічно доцільну процедуру врегулювання спору, що не перебиває можливість подальшої співпраці.

Доведено, що ADR-застереження сприяє збереженню партнерських відносин, підтриманню єдності мережі та безперервності господарської діяльності. Зроблено висновок, що включення ADR-застережень до договорів комерційної концесії відповідає сучасним тенденціям розвитку договірного права та формує культуру відповідального корпоративного врегулювання спорів.

Ключові слова: договір комерційної концесії; ADR-застереження; альтернативне вирішення спорів; ділова репутація; правоволоділець; користувач; репутаційні ризики; конфлікти; договірне регулювання.

Filiuk O.S. ADR clauses in commercial concession agreements: legal nature and significance for the protection of business reputation.

The article presents a comprehensive study of the legal nature of ADR clauses in commercial concession agreements and defines their significance for ensuring the stability of legal relations and protecting the business reputation of the parties. A commercial concession is a complex contractual structure, the subject matter of which includes objects of intellectual property. The substantial share of intangible assets within such agreements makes these legal relations particularly sensitive to conflicts that may arise both between the right holder and the user, and in their external interactions with clients, suppliers, and other counterparties.

The public nature of court proceedings, the adversarial character of traditional dispute resolution mechanisms, and the risk of disseminating negative information can cause significant damage to the brand, reduce confidence in the network, and affect its economic performance. Under these conditions, the inclusion of ADR clauses in commercial concession agreements becomes an important preventive mechanism for regulating the conduct of the parties in the event of a dispute. ADR clauses allow the parties

to predetermine the procedure, sequence, and procedural framework for addressing disagreements, ensuring flexibility, confidentiality, and the ability to respond promptly without escalating the conflict publicly.

The article analyzes the content and functional purpose of ADR clauses in light of their ability to minimize reputational, legal and communication risks. It is shown that in the context of long-term and interdependent relations governed by commercial concession agreements, such clauses establish a balanced mechanism of interaction that meets the interests of both the right holder and the user. For the right holder, an ADR clause serves as a tool for protecting the brand, ensuring adherence to standards, and preventing the disclosure of information that may negatively affect the network's market position. For the user, it guarantees a more predictable, less adversarial, and economically feasible procedure for resolving disputes, while preserving the possibility of further cooperation.

It is demonstrated that ADR clauses contribute to maintaining partnership relations, preserving the unity of the network, and ensuring the continuity of economic activity. The study concludes that the inclusion of ADR clauses in commercial concession agreements aligns with modern trends in the development of contract law and promotes a culture of responsible corporate dispute resolution.

Key words: commercial concession agreement; ADR clause; alternative dispute resolution; business reputation; franchisor; franchisee; reputational risks; conflicts; contractual regulation.

Постановка проблеми. Сучасна договірна практика демонструє недостатню увагу до репутаційної складової та належного врегулювання спорів, що можуть виникати в межах тривалого партнерства між правоволоділцем і користувачем. Традиційні судові механізми врегулювання спорів виявляються менш ефективними у сфері правовідносин, насичених репутаційними ризиками, адже їхня публічність, конфронтаційність і тривалість суперечать природі довгострокової співпраці та принципам франчайзингової моделі. Таким чином, актуальність проблеми зумовлена необхідністю теоретичного обґрунтування і практичного впровадження ADR-застережень у договори комерційної концесії, а також з'ясування їхнього значення як інструменту ефективного управління ризиками та захисту ділової репутації в умовах сучасного бізнес-середовища.

Метою дослідження є комплексний аналіз правової природи та функціонального значення ADR-застережень у договорах комерційної концесії, спрямований на визначення їхньої ролі як превентивного, репутаційного та партнерського механізму врегулювання спорів. Дослідження передбачає виявлення особливостей включення ADR-застережень до структури договору, обґрунтування їх ефективності для захисту ділової репутації правоволодільця й забезпечення балансу інтересів сторін, а також встановлення їхнього значення для підвищення стабільності та передбачуваності договірних відносин у сфері комерційної концесії.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи договору комерційної концесії, його істотних умов та аспектів ділової репутації знайшли відображення у роботах багатьох українських науковців, зокрема Харитонова Є.О., Спасибо-Фатєєвої І.В., Ментух Н.Ф. та Піддубної В.Ф. Дослідження, присвячені альтернативному вирішенню спорів, представлені у працях Комарова В.В., Минюк О.Ю. та Верби-Сидор О.Б., які наголошують на значенні медіації та інших ADR-процедур у приватноправових відносинах. У міжнародній площині вагомий внесок у формування стандартів ADR-застережень зробили провідні медіаційні інституції, проте ці рекомендації потребують адаптації до українських правових реалій.

Разом із тим, попри наявність окремих праць, питання інтеграції ADR-застережень саме у договори комерційної концесії та оцінка їх превентивної й репутаційної ролі залишаються недостатньо дослідженими. Це свідчить про існування теоретичної прогалини й актуалізує потребу у комплексному аналізі ADR-механізмів у структурі договору комерційної концесії. Крім того, у науковій літературі практично не розглядаються ризики, пов'язані з виникненням конфліктів у межах тривалого партнерства, та необхідність спеціальних механізмів їхнього врегулювання.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах розвитку підприємницької діяльності договір комерційної концесії посідає особливе місце серед цивільно-правових конструкцій, що поєднують економічну вигоду з довгостроковими партнерськими відносинами. Франчайзинг є формою підприємництва, що постійно розвивається й протягом останніх років стає все більш поширеною та ефективною формою ведення бізнесу [1, с. 18]. На відміну від договорів купівлі-продажу чи найму, договори комерційної концесії створюють тривалі відносини партнерської співпраці, у межах якої сторони виступають як бізнес-партнери, об'єднані спільною метою – збереженням і розвитком репутаційного, організаційного та фінансового потенціалу.

Відповідно до статті 1115 Цивільного кодексу України, за договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належних цій стороні прав з метою виготовлення

та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг [2]. Укладення договору комерційної концесії переслідує мету отримати однією особою дозвіл на використання об'єктів інтелектуальної власності та комерційного досвіду для успішної реалізації товарів, надання послуг чи виконання робіт і впливати таким чином на розширення ділової репутації іншої особи [3, с. 652-653].

Зміст договору комерційної концесії відзначається складною структурою прав та обов'язків, що виходять за межі звичайного майнового обміну. Відповідно до положень ч. 1 ст. 1116 Цивільного кодексу України, предметом договору комерційної концесії є право на використання об'єктів права інтелектуальної власності (торговельних марок, промислових зразків, винаходів, творів, комерційних таємниць тощо), комерційного досвіду та ділової репутації.

Таким чином, предметом договорів комерційної концесії є цілісний бізнес-комплекс, який створює єдину систему підприємницької ідентичності [2]. Тобто, за цим договором передається не лише "знак" чи "знання", а модель ведення бізнесу, заснована на репутації правоволодільця. Це означає, що користувач набуває права діяти "під ім'ям і за стандартами" правоволодільця, отримуючи тим самим не просто правовий, а репутаційно-комунікаційний ресурс. Саме тому в науці договір комерційної концесії вважають "репутаційним договором" – таким, де правовий результат тісно пов'язаний із соціальною довірою до бренду.

Передача права на використання ділової репутації не означає її відчуження. Йдеться про дозвіл користуватися нею у певних межах – наприклад, діяти під торговельною маркою, оформлювати приміщення відповідно до брендбуку, рекламувати продукцію з посиланням на мережу. Тому ділова репутація в договорі виступає об'єктом обмеженого користування, а не об'єктом власності. Це накладає на сторони підвищену етичну й організаційну відповідальність: будь-яке порушення стандартів або негативна поведінка користувача може завдати шкоди репутації правоволодільця.

Важливою ознакою цього договору є поєднання матеріальних і нематеріальних елементів, правоволоділець фактично передає користувачеві репутаційну модель ведення бізнесу – систему стандартів, іміджевих характеристик, корпоративних цінностей тощо, які безпосередньо впливають на конкурентоспроможність підприємства. Саме тому юридична природа договору комерційної концесії має не лише зобов'язально-правовий, а й соціально-комунікативний вимір, що підсилює його залежність від довіри, взаємоповаги й ефективної комунікації між сторонами.

Як вже було зазначено вище, у відносинах, що регулюються договорами комерційної концесії, важливим активом є ділова репутація, яка безпосередньо впливає на ефективність функціонування мережі та сприйняття бренду споживачами. Ділова репутація - це сукупність інформації щодо іміджу, довіри та пізнаваності юридичної особи в сфері її діяльності, що формується на основі досвіду її комунікації з державою, клієнтами, партнерами, співробітниками та іншими суб'єктами, а також інформацію щодо відповідності професійної діяльності юридичної особи вимогам законодавства та етичним стандартам. Це визначення підкреслює, що ділова репутація є результатом багаторічної роботи юридичної особи, є відображенням її принципів та цінностей, відповідності її діяльності вимогам діючого законодавства та етичним нормам [4, с. 145].

Слід зазначити, що тривалість відносин, економічна асиметрія сторін і широке коло взаємодій з третіми особами (клієнтами, постачальниками, контрагентами, працівниками) створюють високій рівень правового ризику. У таких умовах договір виконує не лише регулятивну, а й захисну функцію, створюючи правовий каркас для запобігання конфліктам і врегулювання спорів.

З огляду на те, що предмет договору комерційної концесії включає комерційний досвід і ділову репутацію правоволодільця, будь-який конфлікт у межах цих правовідносин має потенціал завдати істотної шкоди. У процесі реалізації договору комерційної концесії можуть виникати різноманітні конфлікти – не лише між правоволодільцем і користувачем, а й у їхніх зовнішніх правовідносинах: із клієнтами, постачальниками, орендодавцями, контрагентами чи працівниками. Питання дотримання стандартів якості, виконання фінансових зобов'язань, розподілу комерційних ризиків або навіть публічної комунікації сторін здатні перерости у спір, який може негативно впливати на репутацію всього бізнесу. В такий ситуації традиційне вирішення спорів у судовому порядку не завжди відповідає природі вказаних відносин, у зв'язку з тим, що такі відносини вимагають гнучких і конфіденційних механізмів реагування на розбіжності. Саме такі механізми дозволяють зберегти партнерство й унеможливити репутаційні втрати.

Традиційна модель вирішення спорів – звернення до суду – у сфері правовідносин, як пов'язані з діловою репутацією, має низку суттєвих недоліків. Насамперед це публічність судового процесу, яка робить інформацію про конфлікт доступною для широкого кола осіб, включно з конкурентами, контрагентами та споживачами. Судові рішення є відкритими, медіа часто висвітлюють комерційні спори, а сама участь у судовому процесі може сприйматися як ознака недобросовісності або внутрішніх проблем бізнесу. Усе це створює ризики порушення цілісності репутації, зниження довіри до мережі та втрати партнерів.

Окрім репутаційних втрат, судове провадження є конфліктогенним і змагальним за своєю природою. Воно загострює протистояння між сторонами, руйнує комунікацію і практично унеможливлює продовження партнерських відносин після завершення спору. У випадку договорів комерційної концесії це особливо критично, оскільки такий договір має тривалий характер, а успішне функціонування мережі неможливе без взаємодії та взаємної довіри.

Саме ці фактори зумовлюють потребу у використанні гнучких, конфіденційних і партнерських механізмів вирішення спорів, які дозволяють зберегти як ділову репутацію, так і бізнес-зв'язки.

У цьому контексті особливого значення набуває саме ADR-застереження (ADR clause), які фіксують у договорі обов'язок сторін звернутися до альтернативних способів вирішення спорів, насамперед медіації. Відповідно до "Model ADR Clauses for Commercial Contracts: A drafting guide to key ADR clauses for early resolution of disputes" (2020 Edition), розробленого Центром ефективного вирішення спорів (далі модельні положення CEDR (2020)), ADR-застереження дозволяє сторонам погодитися, що у разі виникнення спору вони використовуватимуть альтернативний спосіб вирішення спорів (наприклад, медіацію) як етап, що передує судовому розгляду або здійснюється паралельно з ним чи з арбітражем. Ефективне ADR-застереження, як правило, дає змогу заощадити час і витрати, а також сприяє збереженню цінних комерційних відносин. Таке застереження забезпечує збереження контролю за процесом у руках сторін і пропонує їм простіший спосіб врегулювання спору до звернення до суду чи арбітражу, а також надає конструктивний механізм для руху вперед у ситуації, коли переговори зайшли в глухий кут або виявилися неефективними [5].

ADR-застереження є договірним механізмом, спрямованим на забезпечення ефективного, конфіденційного та партнерського врегулювання спорів між сторонами. У міжнародній практиці воно виступає ключовим елементом сучасної договірної політики, забезпечуючи сторонам можливість уникнути публічного й витратного судового процесу, який може завдати шкоди діловій репутації та бізнес-стабільності.

Сутність ADR-застереження полягає у тому, що воно виступає превентивним та організаційним інструментом: задає процедуру, строки та послідовність дій сторін у разі виникнення спору, водночас зберігаючи простір для автономії волі та гнучкого пошуку рішення. На відміну від судового чи арбітражного розгляду, ADR-процедури мають конфіденційний, неформальний і менш конфронтаційний характер, що відповідає інтересам бізнесу, орієнтованого на довгострокову співпрацю.

У договорах, насичених репутаційними елементами та вимогами до стандартів ведення діяльності, такими як договір комерційної концесії, ADR-застереження виконує додаткову функцію – захисну, зменшуючи ризики публічного загострення конфлікту та забезпечуючи можливість зберегти партнерські взаємини навіть у кризових ситуаціях.

Договір комерційної концесії є однією з тих договірних конструкцій, де механізми врегулювання спорів мають не лише правове, а й стратегічне значення для обох сторін. Для правовідносин, де ділова репутація є складником предмета договору і має прямий вплив на конкурентоспроможність, публічність конфлікту може мати руйнівний ефект. ADR-застереження дає можливість мінімізувати ці ризики, забезпечуючи конфіденційне, швидке та орієнтоване на співпрацю врегулювання спорів, що відповідає природі відносин, що регулюються договором комерційної концесії. Саме тому ADR-застереження виступає одним із ключових інструментів превентивного та репутаційного захисту.

Відносини між правоволодільцем та користувачем характеризуються високим рівнем взаємозалежності: успіх мережі залежить від дотримання стандартів, єдності бренду, узгодженості комунікацій і стабільності бізнес-процесів. У такій системі будь-який публічний конфлікт – як між сторонами договору, так і між користувачем та зовнішніми суб'єктами (клієнтами, постачальниками, орендодавцями) – здатний поставити під загрозу репутацію всієї торговельної мережі. ADR-застереження в договорах комерційної концесії є взаємовигідним інструментом для обох сторін, оскільки дозволяє врегулювати спір конфіденційно, швидко та без надмірних витрат. Воно створює збалансований механізм взаємодії, який одночасно захищає репутаційні інтереси правоволодільця та гарантує користувачеві справедливу й гнучку процедуру врегулювання. Завдяки цьому ADR-застереження сприяє збереженню партнерських відносин та безперебійній діяльності мережі, що є критично важливим для стабільності та розвитку бізнесу. Далі розглянемо переваги ADR-застереження окремо для правоволодільця та користувача

Для правоволодільця ADR-застереження виконує насамперед функцію захисту бренду. До ключових переваг належать:

- збереження цілісності репутаційного активу: уникнення негативного впливу судових спорів на імідж торговельної марки;
- оперативне припинення порушень стандартів через конструктивний діалог, а не публічну конфронтацію;

- контроль над інформаційними ризиками;
- можливість підтримати франчайзингову мережу в робочому стані, не допускаючи деструкції відносин через тривалі судові процеси;
- гнучкість впливу: альтернативні способи вирішення спорів дозволяють знайти рішення, яких не може надати суд (зміна бізнес-процесів, стандарти операційної діяльності, корекція внутрішніх політик, перепідготовка персоналу тощо).

Для користувача договору ADR-застереження також має суттєві переваги:

- можливість захистити себе від непропорційних санкцій з боку правоволодільця шляхом участі у рівноправному діалозі;
- зниження витрат на правовий супровід порівняно з судовим чи арбітражним розглядом;
- збереження ділових відносин, що важливо для продовження діяльності під торговельною маркою;
- можливість швидкого вирішення спору, що критично для малого та середнього бізнесу;
- менший психологічний та комунікаційний тиск порівняно із судом.

Таким чином, ADR-застереження не лише вирівнює позиції сторін, а й підсилює гарантії справедливого процесу для користувача. ADR-застереження є взаємовигідним механізмом для обох сторін договору комерційної концесії, оскільки забезпечує баланс інтересів правоволодільця та користувача. Для правоволодільця воно гарантує захист репутації торговельної марки, оперативне реагування на порушення стандартів і можливість зберегти цілісність мережі. Для користувача ADR-застереження створює умови для справедливого діалогу, дозволяє уникнути непропорційних санкцій та зменшує витрати, пов'язані з судовими процесами. Водночас для обох сторін спільною перевагою є конфіденційність, швидкість і гнучкість процедури, що сприяє збереженню партнерських відносин і безперервності бізнесу, мінімізуючи ризики ескалації конфлікту та його виходу у публічну площину.

Висновки. Проаналізовані переваги ADR-застереження свідчать про те, що такі правові конструкції є взаємовигідним інструментом для обох сторін договору комерційної концесії. Правоволоділець отримує можливість зберегти цілісність бренду та оперативно реагувати на порушення, тоді як користувач – доступ до збалансованої, менш конфронтаційної та економічно раціональної процедури врегулювання розбіжностей. Для обох сторін спільним результатом є збереження партнерських відносин та безперервності господарської діяльності.

Таким чином, включення ADR-застереження до договорів комерційної концесії відповідає сучасним тенденціям розвитку договірного права, підвищує ефективність управління ризиками та сприяє укріпленню довірчих і стабільних ділових відносин. У перспективі ширше впровадження таких застережень здатне стати важливим чинником формування сталої договірної практики та розвитком культури відповідального корпоративного врегулювання спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Паніна Ю.С. Правове регулювання договору франчайзингу в Європейському Союзі та Україні: дис. … канд. юрид. наук. Ужгород, 2017. 264 с.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 10.11.2025).
3. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бєгова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право. 2011. Т. 2. 816.
4. Філюк О. Щодо ділової репутації юридичної особи. Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення: Тези доповідей за матеріал. III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 27-28 квітня 2023 року), 272 с. (с. 144-146).
5. Centre for Effective Dispute Resolution (CEDR). Model ADR Clauses for Commercial Contracts: A drafting guide to key ADR clauses for early resolution of disputes. 2020 Edition. London: CEDR, 2020. 34 p. URL: https://www.cedr.com/about_us/modeldocs/ (дата звернення: 10.11.2025).

УДК 347.441. 472:347.68:347.922.62
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.67

ОКРЕМІ АСПЕКТИ НОТАРІАЛЬНОГО ПОСВІДЧЕННЯ ПРАВОЧИНІВ, ДОГОВОРІВ З ЗЕМЛЕЮ ТА ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ І РЕЧОВИХ ПРАВ: НОТАРІАЛЬНА І СУДОВА ПРАКТИКА

Фурса С.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та приватного права
Київського університету права
Національної академії правових наук України
ORCID: 0000-0002-3023-5287
e-mail: fursa_2003@ukr.net

Фурса С.Я. Окремі аспекти нотаріального посвідчення правочинів, договорів з землею та державна реєстрація права власності і речових прав: нотаріальна та судова практика.

Розкрито окремі аспекти судових справ, що виникають із земельних відносин. З метою не допущення негативних наслідків та звернення до суду особи повинні належно оформляти свої права на землю. Зокрема, звертатися до нотаріуса, коли нормами матеріального права передбачений обов'язковий нотаріальний порядок посвідчення правочинів, договорів щодо нерухомого майна, зокрема, земельних ділянок. Досить складними є питання спадкування землі, невжиття нотаріусом певних заходів та недосконаліть законодавства може призвести до настання негативних наслідків для спадкоємців. Часто у нотаріальній практиці мають місце випадки, коли земельна ділянка не оформлена належно особою, яка все життя користувалась нею, померла та не отримала документ про право власності на цю ділянку. Спадкоємці не зможуть таку ділянку успадкувати і починаються затяжні судові процеси. Тому на державному рівні слід пропагувати оформлення права власності та речових прав на нерухомість зокрема, й в умовах війни. Автор попереджає власників земельних ділянок, які не оформили право власності на ці ділянки в порядку спадкування, що в них можуть виникнуть проблеми. Тому їм слід звертатися до нотаріусів за заведенням спадкової справи. Вони не втратили право на спадкування, якщо спільно із спадкодавцем проживали на момент його смерті або на той час були малолітніми або неповнолітніми, оскільки вони розцінюються як такі, що прийняли спадщину вчасно при умові, що не відмовилися від її прийняття. Розкрито особливості нотаріального посвідчення договорів з землею, зокрема, договір дарування з відкладальною умовою, договір довічного утримання (догляду), Зроблено акцент на правовому значенні державної реєстрації права власності після нотаріального посвідчення таких договорів, що право власності на земельні ділянки виникає з дня такої реєстрації відповідно до закону. Слід вдосконалювати понятійний апарат, який впливає на нотаріальне посвідчення договорів. Так, поняття «узуфрукт» не розкривається у ЦК. Реєстрація права власності, володіння і користування земельною ділянкою не завжди безспірні, тому можуть зумовити звернення до суду.

Ключові слова: земельна ділянка, нерухоме майно, нотаріальне посвідчення, правочин, договір, право власності, обмеження права власності, державна реєстрація, суд, нотаріус, речові права, узуфрукт, спадкодавець,спадщина, право спадкування, володіння, користування, договір дарування, договір довічного утримання (догляду).

Fursa S.Ya. Certain aspects of notarization of transactions, land contracts and state registration of property rights and real rights: notarial and judicial practice.

Some aspects of legal cases arising from land relations are disclosed. In order to prevent negative consequences and appeal to the court, individuals must properly formalize their rights to land. In particular, contact a notary when the norms of substantive law provide for a mandatory notarial procedure for certification of transactions, agreements on land plots. The issues of land inheritance are quite complex, failure of a notary to take certain measures and imperfection of the legislation can lead to negative consequences for heirs. Often in notarial practice there are cases when land plots are not properly formalized by a person who used the land plot all his life, died and did not receive a document of ownership of it. The heirs will not be able to inherit such a plot and protracted legal proceedings begin. Therefore, at the state level, it is necessary to promote the formalization of ownership and real rights to real estate, in particular, in wartime. The author warns owners of land plots who have not

registered ownership of these plots in the order of inheritance that they may have problems. Therefore, they should contact notaries to initiate an inheritance case. They have not lost the right to inheritance if they lived together with the testator at the time of his death or were minors or minors at that time, since they are considered to have accepted the inheritance on time, provided that they did not refuse to accept it. The features of notarization of land contracts are disclosed, in particular, a gift contract with a suspensive condition, a lifelong maintenance (care) contract, The emphasis is placed on the legal significance of state registration of ownership after notarization of such contracts, that the right of ownership of land plots arises from the date of such registration in accordance with the law. It is necessary to improve the conceptual apparatus that affects the notarization of contracts. Thus, the concept of «usufruct» is not disclosed in the Civil Code.

Registration of ownership, possession and use of a land plot is not always indisputable, therefore, it may result in a lawsuit.

Key words: land plot, real estate, notarial certificate, transaction, contract, property right, restriction of property rights, state registration, court, notary, real rights, usufruct, testator, inheritance, right of inheritance, possession, use, gift contract, lifelong maintenance (care) contract.

Постановка проблеми зумовлена негативними наслідками, які настають у зв'язку з тим, що фізичні та юридичні особи не дотримуються законодавства щодо належного та своєчасного оформлення права власності на землю, його реєстрації та реєстрації речових прав, нехтують необхідністю звернення до нотаріуса, коли законом передбачений обов'язковий нотаріальний порядок посвідчення договорів із землею. Вченими мають пропагуватися позасудові способи охорони безспірних прав та інтересів громадян з метою попередження правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. Аналізу судової практики з розгляду спорів, що виникають із земельних відносин свої роботи присвячували науковці Чудик-Білоусова Н.І., Тараненко Л.С.[1]. Щодо нотаріального посвідчення договорів з землею та реєстрації права власності на неї, речових прав та їх реєстрації Фурса С.Я., Фурса Є.І. [2], Дякович М.М.[3], то ці питання досліджувались вченими, але ця проблематика має істотне значення для захисту та охорони прав і інтересів фізичних, юридичних осіб та держави, тому потребує подальших наукових розробок.

Мета дослідження зводиться до аналізу судової практики розгляду спорів, що виникають із земельних відносин, зокрема, про визнання права власності на землю, висловлення пропозицій його позасудового оформлення та акцент зроблено на необхідності його державної реєстрації. Розкриття матеріальної природи договору дарування із відкладальною умовою, договору довічного утримання (догляду) та такого речового права як узуфрукт щодо землі необхідне з метою удосконалення нотаріальних процедур, вдосконалення відповідного законодавства для забезпечення прав та інтересів фізичних, юридичних осіб та інтересів держави.

Виклад основного матеріалу. У одній з публікацій автором було підняте питання про те, що українська ментальність раціональна і послідовна, що істотно відрізняє українських громадян від громадян Європи, тому українці не будуть робити зайвих кроків для підтвердження того, що і так їм, на їх думку, належить. Однак, для доведення позиції авторки слід зробити посилання на судову практику і в більш широкому контексті розкрити це питання. Так, значна частина українців тривалий час не реагувала на повідомлення про те, що була відкрита приватизація державних квартир. Аргумент був простий, ну не будуть же виселяти з квартири, якщо вона на законних підставах була надана особі державою. Коли ж поповзли чутки про кінець приватизаційного процесу і відхід державних квартир у власність до юридичних осіб, які обслуговуватимуть будинки, то абсолютна більшість громадян завершила приватизацію.

Так само відбувається з оформленням *права власності на землю*. До поки приватизація земельних ділянок не ставатиме під ризиком або спадкоємці не стикаються з проблемами в реалізації своїх прав – оформляти право власності на земельну ділянку ні хто не поспішає. Тому не дивує рішення КЦС ВС по справі № 569/13445/20, де фігурують відомості про те, що: «…позивачки вказували, що у власності відповідача перебуває земельна ділянка, площею 0,1038 га, яка сформована за рахунок присадибної земельної ділянки, що перебувала в користуванні їхньої родини із 1955 року та яка після смерті голови колгоспного двору залишилася в користуванні позивачок і міською радою не вилучалася…» [4]. В той же час, певною мірою викликає здивування українське законодавство і практика його застосування, де від позивачок вимагається, щоб вони підтвердили оформлення права власності на землю передбаченим законодавством способом, а саме суди констатували: «позивачки не підтвердили належними та допустимими доказами факту оформлення в установленому законом порядку членами колишнього колгоспного двору права власності чи права користування на земельну ділянку, не надали доказів, які б доводили, що спірна земельна ділянка входила до спадкової маси»[4].

Але аналогічні підходи мали б застосовуватися й до відповідачів, а саме: для підтвердження законності рішення міської ради про відведення відповідачу земельної ділянки мають бути надані суду докази того факту, що земельна ділянка була набута територіальною громадою законно, тобто у порядку визнання спадщини відумерлою (ст. 1277 чинного Цивільного кодексу України [5] (далі-ЦК) або в порядку спадкування державою (ч. 3 ст. 524 ЦК України від 1963 року). В подібній справі акцент мав бути поставлений на тому факті, що в такому разі мусить бути заведена нотаріусом спадкова справа і останній мав встановлювати наявність або відсутність спадкоємців, повідомити їх про відкриття спадщини, щоб вони мали можливість отримати спадщину і для цього встановлений відповідний обов'язок нотаріуса – повідомити спадкоємців про факт відкриття спадщини (ст. 63 Закону України «Про нотаріат» [6]). Дійсно, остання норма не досконала, але не можна забирати в осіб те, що їм десятками років належить і ними використовується лише через відсутність доказів відповідних прав, встановлених нотаріусом.

У публікації наводяться тези судових рішень, а саме: посилання на норми законодавства: «КЦС ВС погодився з висновками судів попередніх інстанцій, зазначивши, що п. 5 постанови Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 року «Про порядок введення в дію Земельного кодексу Української РСР» передбачає, що громадяни, які мають у користуванні земельні ділянки, надані їм до введення в дію цього Кодексу, зберігають свої права на користування до оформлення ними у встановленому порядку прав власності на землю або землекористування» [4]. Але ж у цій нормі не має будь-яких припиняючих право на користування земельною ділянкою строків, оскільки «до оформлення права власності» не означає миттєво або, припустимо, протягом трьох років тощо. Більше того, у даній цитаті наведено такі аргументи суду: «У п. 7 розд. X «Перехідні положення» ЗК України зазначено, що громадяни та юридичні особи, що одержали у власність, у тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди, земельні ділянки у розмірах, що були передбачені раніше діючим законодавством, зберігають права на ці земельні ділянки» [4]. Тобто, особи не втрачають право власності при відсутності оформлення права власності, а зберігають його. Тому авторська увага на цьому рішенні має підкреслити наведені в іншій публікації доводи, а не поставити під сумнів законність рішення суду, оскільки останній мав вирішувати справу на підставі порівняння позицій позивача та відповідача. В практиці авторки мала місце аналогічна справа, в якій суд, правда, набагато раніше, врахував доводи позивачки і ухвалив рішення про визнання права власності на земельну ділянку на її користь.

Отже, тепер варто попередити всіх власників земельних ділянок, які не оформили право власності в порядку спадкування на земельні ділянки, про те, що в них виникнуть проблеми з правом власності на ці земельні ділянки, тому їм слід тепер звертатися до нотаріусів за заведенням спадкової справи. Вони не втратили право на спадкування, якщо спільно із спадкодавцем проживали на момент його смерті або на той час були малолітніми або неповнолітніми, оскільки вони розцінюються як такі, що прийняли спадщину вчасно при умові, що не відмовилися від її прийняття (ст. 1268 ЦК). Тому комусь можуть здаватися дивними справи, коли через десятки років після смерті спадкодавця нотаріуси заводитимуть спадкові справи, але це право спадкоємців оформити свої права в порядку спадкування. Так само мають діяти і держава, і територіальні громади, оскільки цього вимагає закон, а не безпідставне розпорядження тим, що так само потребує оформлення права власності.

Отже, на державному рівні слід пропагувати оформлення права власності та речових прав на нерухомість, як це робиться на окремих спеціалізованих ресурсах щодо державної реєстрації прав на нерухомість в умовах війни [7].

Тому виникає питання про правове значення державної реєстрації та нотаріального посвідчення договорів і в цьому випадку слід брати до уваги багато норм ЦК для того, щоб надати об'єктивну оцінку цим правовим процесам. Визначальною нормою, що надає переваги державній реєстрації може розцінюватися ч. 4 ст. 334 ЦК, а саме: «Права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону». Дана норма надає абсолютні переваги державній реєстрації, якщо права осіб стосуються нерухомого майна. Частина 4 ст. 334 ЦК знаходиться після ч. 3 ст. 334 ЦК, тому ця частина даної норми має лише уточнювати попередню, де встановлено, що право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним. В такому разі предмет для порівняння розширюється. Тому слід зважувати, а що в правовому контексті вище судове рішення чи державна реєстрація? Слід зазначити, що ст. 129 Конституції України [8] проголошено принцип обов'язковості судового рішення. Отже, це положення надає абсолютні переваги судовому рішенню у порівнянні з державною реєстрацією. Більше того, в розглядуваному випадку виникає колізія, коли сторони з поважних причин не посвідчили договір в нотаріальному порядку,

отже і не зареєстрували відповідне право на нерухоме майно, суд все одно може визнати відповідне право на нерухоме майно чинним. Це є додатковим аргументом, що рішення суду за статусом вище ніж державна реєстрація відповідного права.

Повернемося до аналізу нотаріального посвідчення відповідних прав, але тепер під іншим кутом зору. Нотаріальне посвідчення – це первинний процес, а державна реєстрація – це вторинний процес обліку вчинених нотаріальних проваджень із нерухомістю. Отже, правове значення нотаріального посвідчення правочину можна звести до фіксування волі особи стосовно її прав на об'єкт нерухомості, а державна реєстрація – фіксування нотаріально посвідченого переходу права власності або інших прав на річ, тобто, фактично, це є державний облік права власності на таке майно за конкретною особою.

Такий висновок випливає із логіки відповідних процесів. Але існує й нормативний підхід, який базується на застосуванні п. 2^{-1}) ч. 1 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [9], а саме: одночасність вчинення нотаріальної дії з нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва, майбутнім об'єктом нерухомості та державної реєстрації прав. З буквального розуміння цієї засади випливає, що перед посвідченням правочину нотаріус повинен продумати можливість державної реєстрації прав на нерухоме майно і вчиняти дві дії паралельно і узгоджено. З цієї засади так само випливає, що ці дві дії мають бути нерозривно пов'язані. Отже, фіксування переходу права власності безпосередньо пов'язане з нотаріальним провадженням. Але це не завжди так, державна реєстрація права власності на об'єкт нерухомості може виконувати й самостійну правову функцію. Зокрема, коли дарувальник бажає подарувати нерухоме майно при наявності декількох умов, то в такому разі він може це зафіксувати в односторонньо посвідченому договорі дарування. Припустимо, дарувальник бажає, щоб дарунок його донька отримала після реєстрації шлюбу. Отже, це право дарувальника і відповідна умова буде сприйматися як відкладальна (ч. 1 ст. 212 ЦК). При цьому, реєстрація переходу права власності на нерухоме майно при посвідченні договору дарування не відбуватиметься. В наступному, при врученні дарувальником такого договору дарування обдарованій, остання може звернутися до нотаріуса за реєстрацією права власності на нерухому річ і вона має пред'явити договір дарування та свідоцтво про реєстрацію шлюбу. Наведені докази свідчитимуть про те, що відкладальна обставина настала і обдаровувана прийняла дарунок і бажає зареєструвати право власності на нерухоме майно.

Подібно слід сприймати й положення ст. 748 ЦК, де момент виникнення права власності у набувача на майно, передане за договором довічного утримання (догляду), має визначатися за ст. 334 ЦК, тобто з моменту нотаріального посвідчення і державної реєстрації. Але за логікою, їх варто розвести в часі і реєструвати право власності на передане майно після моменту смерті відчужувача і виконання набувальником майна обов'язку щодо поховання відчужувача (ч. 3 ст. 749 ЦК). В такому разі не потрібно буде накладати заборону відчуження на майно, як це передбачено у ст. 73 Закону України «Про нотаріат». Набувач зможе зареєструвати належне йому право власності у нотаріуса, коли пред'явить йому договір довічного утримання (догляду) і документи, що свідчитимуть про його матеріальну участь в похованні відчужувача. Як бачимо, у перелічених випадках відбуватиметься розрив між нотаріальним посвідченням договору дарування і державною реєстрацією права власності на нерухоме майно. Отже, саме в такій ситуації реєстрація права власності має відбуватися окремо від посвідчення договору і це певною мірою суперечитиме п. 2^{-1}) ч. 1 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Однак, в такому випадку слід брати до уваги основну умову – волю власника майна, а не формальні обмеження. Очевидно, що в такому випадку може виникнути питання, а чи живий дарувальник на момент переходу права власності до обдаровуваної, оскільки за ч. 3 ст. 723 ЦК смерть дарувальника припиняє дію договору дарування. Але відповідні відомості про наявність в живих дарувальника нотаріус може отримати з Єдиного державного демографічного реєстру або з нотаріально посвідченого свідоцтва, що фізична особа є живою (ст. 80 Закону України «Про нотаріат»), тому може усунути сумніви в реєстрації права власності за обдарованим.

Розглянемо умови державної реєстрації і з іншого боку. Зокрема, про те, що реєстрація права власності або речових прав на нерухоме майно потребує уточнення понятійного апарату зазначалося авторами [10], але до цих пір ці поняття зафіксовані у нормативних актах. Зокрема, визначальним поняттям для реєстрації всіх прав на нерухоме майно має розцінюватися "право власності". Без реєстрації права власності не можна реєструвати речові права на таке майно, оскільки інші права на майно є похідними. Так, розділ I книги третьої ЦК називається "Право власності", а розділ II ЦК – «Речові права на чуже майно». Тому й відповідний закон у назві має фіксувати право власності як першооснову інших прав на нерухоме майно, а не речові права на нерухоме майно. Якщо ж ми визнаємо чужі права на майно, яке знаходиться на праві власності в іншої особи, то

речові права слід визнати такими, що обтяжують право власності, якщо не обмежують відповідне право. Тому закон має називатися «Про державну реєстрацію прав власності та інших прав на чуже майно». При цьому варто використовувати термін «обмеження права власності», коли власник обмежується у праві розпорядження належним йому майном, що може мати місце у випадках накладання на майно арешту судом або державними чи приватними виконавцями під час примусового виконання рішення. Крім того, на підставі різноманітних договорів і, зокрема, договору іпотеки на майно накладається заборона відчуження майна (ст. 73 Закону України «Про нотаріат»). Тобто в такому випадку представляється більш точним термін «обмеження права власності», коли йдеться про встановлення правових приписів, згідно яких власник втрачає можливість розпоряджатися своєю власністю. По суті, такий власник перестає бути повноправним до зняття арешту або обмеження його права на розпорядження майном. Однак, проблеми з термінологічною базою у цьому ж Законі щодо реєстрації права власності не можна визнати вичерпаними. До раніше наведених проблем додалися й нові, які слід пов'язувати з ліквідацією Господарського кодексу України.

Достатньо подивитися на те положення, що в законі з'явилося відносно нове поняття «узуфрукт», яке не розкривається ні у ЦК, ні у багатьох інших нормативних актах [11; 12]. Не зважаючи на це, з'являється Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку передачі державного та комунального майна на праві узуфрукта державного або комунального майна, здійснення контролю за використанням такого майна»[13]. Очевидно, що навіть в назві цієї Постанови можна помітити тавтологію, не говорячи про суперечність повноважень щодо встановлення узуфрукту в змісті цього документу, оскільки право узуфрукта державного/комунального майна встановлюється за рішенням суб'єкта управління, тобто органу державної влади/органу місцевого самоврядування, який здійснює управління державним/комунальним майном, акціонерне товариство "Українська оборонна промисловість". В той же час, в п. 11 Постанови встановлено, дослівно, таке: «Рішення про встановлення права узуфрукта державного майна заінтересованому суб'єкту, щодо якого Кабінет Міністрів України здійснює повноваження суб'єкта управління або загальних зборів, Кабінет Міністрів України приймає за пропозиціями Мінекономіки або іншого центрального органу виконавчої влади, визначеного Кабінетом Міністрів України». Тут коментарі зайві, оскільки раніше були встановлені повноваження АТ "Українська оборонна промисловість», а також право передачі комунального майна узуфруктуарію має належати власнику…. Якщо з приводу обмежень прав узуфруктуарія можна знайти відповідні нормативні приписи (ст. 9^1 Закону України «Про управління об'єктами державної власності» [12]), то щодо його прав і необхідності наділення узуфруктуарія правом на отримання плодів, продукції і доходів від користування таким майном викликає заперечення (ч. 3 ст. 9^1 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»). Концептуально важко погодитися з тим фактором, що сутність і мету системного встановлення такого самостійного інституту визначити складно. Аналогічно складно сприймається й Порядок перетворення державного підприємства в державне некомерційне товариство, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2025 р. № 1102, який визначає механізм перетворення державного комерційного підприємства, казенного підприємства в державне некомерційне товариство [14]. Але сутність державного підприємства і всієї системи державної влади – це не отримання прибутку, а забезпечення функціонування нашої країни як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави [8]. Отже, всі кошти від діяльності державних підприємств мають надходити до державного бюджету і вони мають розподілятися Верховною Радою України з урахуванням першочергових державних потреб, сьогодні на забезпечення Збройних сил України, діяльність правоохоронних органів, соціальні потреби тощо. Як вписується в цю концепцію право узуфруктуарія на отримання плодів, продукції і доходів від користування переданим йому державою майном (ч. 3 ст. 9^1 Закону України «Про управління об'єктами державної власності»). Звідси випливає, що державні підприємства навіть у разі отримання ними доходу мають перераховувати його до державного бюджету. Отже, це не прибуток у звичному його сприйнятті, оскільки такі кошти не повинні призводити до збагачення певних власників майна, а мають збагачувати нашу державу, робити її сильною і самостійною. Очевидно, що держава вправі створювати підприємства різних видів, але ж не товариства. Сутність терміну «товариство» закладена в корені цього слова, а державні підприємства повинні входити до структури держави і мати системну підпорядкованість, що означає контроль за управлінням таким підприємством, перерахування отриманих доходів до державного бюджету тощо. Тому використання терміну «товариство» до державних підприємств суперечитиме сутності їх діяльності.

Отже, понятійний апарат сучасної правової системи слід уточнювати з урахуванням сутності існуючих термінів і таке неосяжне завдання важко виконати фрагментарно, як це намагаються швидко зробити органи державної влади. Наприклад, Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та

об'єднань юридичних осіб» має бути включений до ЦК України, оскільки він встановлює і регулює статус суб'єктів, які вправі брати участь і в цивільних відносинах. Більше того, за логікою назва цього Закону мала б бути такою «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм та об'єднань юридичних осіб у перехідний період». Якщо ж ми беремо до уваги понятійний апарат цього Закону, то визначальне слово в ньому «підприємство»…

Таким чином, у ЦК України має увійти ціла низка положень, які на сьогодні врегулюванні окремими законами тимчасово, тобто на трирічний строк, що передбачає наступну кардинальну перебудову положень цивільного законодавства.

Повертаючись до системи реєстрації права власності та похідних прав від нього, ми з урахуванням сучасного моменту маємо визнати, що державні підприємства та належне їм майно не повинні реєструватися. Такі відомості можуть бути використані на шкоду обороноздатності нашої країни, тому узуфрукт державних і комунальних підприємств, на нашу думку, не повинен реєструватися. Більше того, такі питання як реєстрація права власності, володіння і користування об'єктами нерухомості і, зокрема, земельною ділянкою не завжди безспірне та іноді викликає потребу в розв'язанні спору судом. Більше того, якщо ми визнаємо реальний факт, що до реєстрів має доступ велика кількість суб'єктів: державних реєстраторів, нотаріусів та виконавців, то не можемо сліпо довіряти реєстрації відповідних прав, оскільки не можна виключати суб'єктивний фактор на введення даних до реєстрів. Не можна нехтувати й загрозою втручання хакерів в інформаційну систему України, зокрема, з боку рф та банальними недоліками в інформаційній системі. Ці положення зумовлюють необхідність хоча б періодичного моніторингу наявної в реєстрах інформації.

Висновки. Аналіз судової практики з розгляду спорів, що виникають із земельних відносин надав можливість зробити висновок про формальний підхід до визнання права власності на землю, який зумовлений певною непослідовністю багатьох нормативних актах, у яких фрагментарно впорядковується деякі цивільні і господарські відносин, пов'язані із землею, не коректно застосовується певна термінологія, що призводить до обмеження та порушення прав особи на визначення способу і порядку передачі права власності на річ. Такі прогалини законодавства потребують удосконалення ЦК зокрема, у світлі рекодифікації цивільного законодавства, яке стосується спадкування землі про що автор вже зазначав [15]. Висловлена пропозиція щодо позасудового оформлення права власності на земельну ділянку, якщо спадкоємці володіють землею, але своєчасно його не оформили та запропоновано звертатися до нотаріусів за заведенням спадкової справи, оскільки вони не втратили право на спадкування, якщо спільно із спадкодавцем проживали на момент його смерті, оскільки вони розцінюються як такі, що прийняли спадщину вчасно при умові, що не відмовилися від її прийняття. Обґрунтована необхідність на державному рівні пропагувати оформлення права власності та речових прав на нерухомість. Якщо сторони з поважних причин не посвідчили договір в нотаріальному порядку та не зареєстрували відповідне право на нерухоме майно, суд все одно може визнати відповідне право на нерухоме майно чинним. Правове значення нотаріального посвідчення правочину можна звести до фіксування волі особи щодо її прав на об'єкт нерухомості, а державна реєстрація – фіксування нотаріально посвідченого переходу права власності або інших прав на річ, тобто, фактично, це є державний облік права власності на таке майно за конкретною особою. Розкриття матеріальної природи договору дарування зокрема, з відкладальною умовою дало підстави зробити висновок, що реєстрація переходу права власності на нерухоме майно при посвідченні такого договору не відбуватиметься. В наступному, при отримані такого договору дарування обдарована може звернутися до нотаріуса за реєстрацією права власності на нерухому річ, оскільки відкладальна обставина настала наприклад, реєстрація шлюбу і обдаровувана прийняла дарунок і бажає зареєструвати право власності на нерухоме майно. Також проаналізований договір довічного утримання (догляду) і автором запропоновано розвести в часі нотаріальне посвідчення і державну реєстрацію та реєструвати право власності на передане майно після моменту смерті відчужувача і виконання набувальником майна обов'язку щодо поховання відчужувача. В такому разі не потрібно буде накладати заборону відчуження на майно, як це передбачено у ст. 73 Закону України «Про нотаріат». Запропоновано узгодити таке речове право як узуфрукт, яке регламентується у різних нормативних актах, що може мати істотний вплив на забезпечення прав та інтересів фізичних, юридичних осіб та держави, зокрема, й при нотаріальному посвідченні правочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чудик-Білоусова Н.І., Тараненко Л.С. Сутність і способи вирішення земельного спору. *Університетські наукові записки*. 2020. №3-4 (75-76). С. 257–273. DOI 10.37491/UNZ.75-76.27. URL:C:/Users/svitl/Downloads/196-Article%20Text-346-1-10-20210413%20(3).pdf.

2. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Речові права в нотаріальній практиці. В кн. Земля: договори, суд, законодавство: науково-практичний посібник. /за заг. ред. доктора юридичних наук, професора С.Я. Фурси. Київ, Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. С. 39–41.
3. Дякович М.М. Державна реєстрація речових прав: деякі законодавчі суперечності та необхідність їх усунення. В кн. Нотаріальний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про нотаріат: монографія. /за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2023. С. 220–229. DOI: https://doi.org/10.59835/978-617-566-765-1-2-4.
4. Право користування земельними ділянками, наданими громадянам до введення в дію Земельного кодексу УРСР 1990 року, зберігалося до належного оформлення ними права власності або землекористування – КЦС ВС (№ 569/13445/20). URL: https://protocol.ua/ua/pravo_koristuvannya_zemelnimi_dilyankami_nadanimi_gromadyanam_do_vvedennya_v_diyu_zemelnogo_kodeksu_ursr_1990_roku_zberigalosya_do_nalegnogo_oformlennya_nimi_prava_vlasnosti_abo_zemlekoristuvannya_ktss_vs.
5. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15?find=1&text=%D0%B2%D1%96%D0%B4 %D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BB#n3579.
6. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993року № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#n751.
7. Чому важливо зареєструвати право власності в Державному реєстрі прав, якщо ви набули його до 2013 року. URL: https://protocol.ua/ua/chomu_vaglivo_zareestruvati_ pravo_vlasnosti_v_dergavnomu_reestri_prav_yakshcho_vi_nabuli_yogo_do_2013_roku.
8. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
9. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15?find=1&text=%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%80#w1_1.
10. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Юридична професія потребує наукового обґрунтування: нові підходи (на прикладі професій виконавців, нотаріусів, адвокатів та ін.). *Часопис Київського університету права.* 2024. №2. С.14-21. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2024.1. URL:https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/93.
11. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб. Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20?find=1&text=%D1%83%D0%B7%D1%83%D1%84%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82#w1_6.
12. Про управління об'єктами державної власності.Закон України від 21 вересня 2006 року № 185-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16?find=1&text= %D1%83%D0%B7%D1%83%D1%84%D1%80%D1%83%D0%BA%D1%82#w1_1.
13. Про затвердження Порядку передачі державного та комунального майна на праві узуфрукта державного або комунального майна, здійснення контролю за використанням такого майна. Постанова Кабінет Міністрів України від 8 вересня 2025 р. № 1103. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-2025-%D0%BF#Text.
14. Порядок перетворення державного підприємства в державне некомерційне товариство, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2025 р. № 1102. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2025-%D0%BF#Text.
15. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Аналіз останніх концепцій про необхідність рекодифікації цивільного законодавства в Україні (на прикладі спадкового права) з метою застереження виникнення спорів у майбутньому. В кн. Фурса С.Я., Фурса Є.І., Дика А.О. Спір про право в цивілістичному процесі: монографія/ за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2021. С. 32–42. DOI: https://doi.org/10.59835/978-617-566-677-7.

УДК 347.962:347.95(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.68

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДАМИ СПРАВ ПРО УСИНОВЛЕННЯ

Хобленко В.І.,
здобувач вищої освіти
магістерського рівня юридичного факультету,
Сумський національний аграрний університет
ORCID: 0009-0006-6365-5655
e-mail: vova7716@ukr.net

Хобленко В.І. Процесуальні особливості розгляду судами справ про усиновлення.

У статті досліджуються процесуальні особливості розгляду судами справ про усиновлення в Україні як окремої категорії цивільних справ, що потребують підвищеного рівня гарантій захисту прав дитини та забезпечення законних інтересів усиновлювачів. У центрі уваги перебувають положення Глав 1 і 5 Розділу IV Цивільного процесуального кодексу України, що визначають порядок провадження у справах про усиновлення.

Розкрито питання складу суду, учасників справи, змісту та форми заяви про усиновлення, особливостей доказування та встановлення обставин, які мають істотне значення для вирішення справи. Особлива увага приділена ролі органів опіки та піклування, а також суду як активного суб'єкта у збиранні та перевірці доказів, оскільки від їхньої діяльності залежить дотримання принципу найвищих інтересів дитини.

На основі аналізу наукових праць вітчизняних авторів: О. Коваленко, Я. Тубольцевої, М. Шевелухи та узагальнення судової практики визначено основні проблеми, що виникають при розгляді таких справ: відсутність єдиних стандартів оцінки житлових і матеріальних умов усиновлювача, складнощі у залученні дитини до процесу, нечіткість процедур міжнародного усиновлення, а також недостатня уніфікація документального забезпечення справ. Запропоновано шляхи вдосконалення процесуального порядку шляхом підвищення ролі суду у ініціюванні доказів, удосконалення взаємодії судів із органами опіки та створення єдиної методики оцінювання готовності до усиновлення.

Результати дослідження спрямовані на формування цілісного уявлення про процесуальні механізми розгляду справ про усиновлення та вдосконалення судової практики в частині захисту прав дитини, відповідно до міжнародних стандартів і принципів сімейного права.

Додатково наголошується на важливості підвищення кваліфікації соціальних працівників та представників органів опіки у сфері усиновлення. Важливо забезпечити єдину інформаційну базу щодо дітей, які можуть бути усиновлені, та осіб, що подали заяви про усиновлення, що сприятиме прозорості та запобіганню зловживанням у цій сфері.

Також доцільним є розроблення чітких процесуальних механізмів співпраці між судами, міжнародними організаціями та консульськими установами при здійсненні міждержавного усиновлення, що відповідає положенням Гаазької конвенції 1993 року.

Реалізація запропонованих заходів сприятиме підвищенню довіри до судової системи, зміцненню гарантій дотримання прав дітей та забезпеченню стабільності сімейних правовідносин в Україні.

Ключові слова: усиновлення, судовий розгляд, окреме провадження, процесуальні гарантії, права дитини, орган опіки та піклування, заява про усиновлення, судове рішення, цивільне процесуальне право.

Khoblenko V.I. Procedural features of the consideration of adoption cases.

The article examines the procedural features of court proceedings in adoption cases in Ukraine as a distinct category of civil cases that require an increased level of guarantees for the protection of the child's rights and the lawful interests of the adopters. The focus is placed on Chapters 1 and 5 of Section IV of the Civil Procedure Code of Ukraine, which regulate the procedure for handling adoption cases.

The study analyzes the composition of the court, the participants in the proceedings, the content and form of the adoption application, as well as the peculiarities of evidence collection and the establishment of facts significant for the resolution of the case. Particular attention is paid to the role of guardianship and custody authorities, the prosecutor, and the court as active participants in the collection and verification of evidence, since their actions directly ensure compliance with the principle of the best interests of the child.

Based on the analysis of scientific works by Ukrainian scholars (O. Kovalenko, Ya. Tuboltseva, M. Shevelukha) and the generalization of judicial practice, the main issues in the consideration of adoption cases are identified: the absence of unified standards for assessing the adopter's living and material conditions, difficulties in involving the child in the process, ambiguity of procedures for international adoptions, and insufficient unification of document requirements. The article proposes ways to improve the procedural framework—strengthening the court's role in initiating evidence, enhancing cooperation between courts and guardianship authorities, and developing a unified methodology for evaluating adoption readiness.

The results of the study aim to form a comprehensive understanding of the procedural mechanisms of adoption case consideration and to improve judicial practice in protecting children's rights in accordance with international standards and principles of family law.

Additionally, the article emphasizes the importance of improving the qualifications of judges, social workers, and representatives of guardianship authorities in the field of adoption. It is crucial to establish a unified information system on children available for adoption and on individuals who have submitted adoption applications, which would promote transparency and prevent abuse in this sphere.

It is also advisable to develop clear procedural mechanisms for cooperation between courts, international organizations, and consular institutions in the implementation of intercountry adoptions, in accordance with the provisions of the 1993 Hague Convention.

The implementation of the proposed measures will help strengthen public trust in the judiciary, enhance guarantees for the protection of children's rights, and ensure the stability of family relations in Ukraine.

Key words: adoption, court proceedings, special proceedings, procedural guarantees, child's rights, guardianship and custody authority, adoption application, court decision, civil procedural law.

Постановка проблеми. Питання усиновлення в сучасному правовому полі України залишається одним із найважливіших напрямів сімейного права, оскільки стосується захисту інтересів найбільш вразливої категорії - дітей, які потребують сімейного піклування. Усиновлення як інститут забезпечує передачу дитини в повноцінну сім'ю, встановлення батьківсько-ділових відносин та закріплення нових правових зв'язків, що має глибокі соціальні і правові наслідки. У зв'язку з цим процесуальні гарантії, що супроводжують розгляд справ про усиновлення, набувають особливого значення: від правильності та повноти процесуальних дій залежить не лише юридична визначеність, а й реальний захист прав і інтересів дитини.

Актуальність теми зумовлена необхідністю оцінити, наскільки чинні процесуальні норми і практика їх застосування забезпечують належний баланс між правом дитини на захист і правом дорослих на створення сім'ї через усиновлення**.**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях Коваленко О.О. висвітлено питання процесуального порядку розгляду справ про усиновлення в окремому провадженні, зокрема акцентовано на ролі суду у збиранні доказів, участі органів опіки та піклування, а також на необхідності ретельного дослідження умов життя усиновлювачів. Авторка звертає увагу на важливість дотримання принципу пріоритету інтересів дитини при прийнятті рішень. Тубольцева Я.С. у своїх працях аналізує особливості суб'єктного складу у справах про усиновлення, наголошуючи на значенні участі органів опіки, а також самої дитини, якщо вона здатна висловити власну думку. Дослідниця детально розглядає правову регламентацію судового процесу, пропонуючи вдосконалення правових механізмів забезпечення справедливого розгляду таких справ. Шевелуха М.О. зосереджується на проблемах застосування норм окремого провадження у справах про усиновлення, підкреслюючи недосконаліть чинної судової практики та необхідність чіткого визначення меж судової дискреції.

Законодавча база дослідження включає, перш за все, норми Цивільного процесуального кодексу України. (далі – ЦПКУ України) та Сімейного кодексу України (далі – СКУ). ЦПКУ містить спеціальні положення щодо окремого провадження, зокрема тих, що стосуються сімейно-правових відносин; у межах цього дослідження опрацьовано Глави 1 та 5 Розділу IV ЦПК України як нормативну основу процесуального забезпечення розгляду справ про усиновлення [5].

Мета дослідження полягає у виявленні та системному аналізі ключових процесуальних особливостей розгляду судами справ про усиновлення, зокрема складу суду, кола учасників, вимог до заяви про усиновлення, переліку обставин, які підлягають встановленню, та доказів, на підставі яких суди роблять свої висновки.

Методологічною основою дослідження є порівняльно-правовий, формально-логічний та системний аналіз правових норм.

Виклад основного матеріалу. Розгляд справ про усиновлення в Україні має низку процесуальних особливостей, які спрямовані на захист інтересів дитини та забезпечення законності і об-

ґрунтованості прийнятих рішень. Законодавче регулювання цього процесу закладено в Цивільному процесуальному кодексі України та Сімейному кодексі України; чинна редакція ЦПК України була прийнята Законом України від 18 березня 2004 року № 1618-IV і періодично оновлюється, що слід враховувати при аналізі норм і практики їх застосування [5].

Склад суду при розгляді справ про усиновлення визначається положеннями ЦПКУ України з врахуванням особливостей таких справ. Частиною 4 ст. 293 ЦПКУ визначено, що розгляд справ про усиновлення проводиться судом у складі одного судді і двох присяжних.

Така практика обґрунтовується потребою залучення до вирішення питань сімейних відносин і долі дитини, представників громадськості в складі суду.

Участь у справі про усиновлення обов'язково мають заявник (особа, яка бажає усиновити дитину або повнолітню особу) та орган опіки і піклування або уповноважений орган виконавчої влади, висновок якого має важливе значення для суду. Законодавство підкреслює обов'язковість участі органу опіки, оскільки цей орган здійснює попередню перевірку житлових і матеріальних умов, стану здоров'я та психосоціальної придатності усиновлювачів, а також визначає, чи відповідає усиновлення інтересам дитини. Практика судів підтверджує, що відсутність такого висновку або неналежна участь органу опіки може стати підставою для відкладення або відмови у прийнятті рішення про усиновлення до отримання необхідних матеріалів [2].

Згідно частини 1 ст. 218 СКУ Дитина як суб'єкт права має особливий статус у розгляді справ про усиновлення. Якщо дитина за віком та станом здоров'я здатна усвідомити суть усиновлення, закон передбачає її обов'язкове залучення до процесу - дитина повинна бути викликана до суду на слухання або її думка має бути урахована іншим способом, з урахуванням віку й індивідуальних особливостей. Суд зобов'язаний перевірити наявність згоди дитини (у разі необхідності) або з'ясувати її думку, а також оцінити, чи не суперечить майбутнє усиновлення інтересам дитини [7]. Роль суду в цьому контексті – не лише формальна фіксація згоди, а комплексна оцінка психофізичного стану дитини, її відношення до потенційних усиновлювачів і можливих ризиків для її розвитку.

Окрім заявника та органу опіки, у справі можуть брати участь інші заінтересовані особи: законні представники дитини, родичі за походженням, особи, які раніше мали піклування або виховання дитини, а також інші громадяни чи установи, яких суд вважатиме за потрібне допитати або викликати. Наявність заінтересованих осіб може впливати на процес доказування та встановлення обставин, які мають юридичне значення для прийняття рішення про усиновлення, зокрема щодо причин позбавлення батьківських прав, відсутності батьків, їхньої згоди або наявності підстав для усиновлення без згоди. Важливо, що процесуальними нормами суду надається можливість за необхідності викликати свідків, призначити експертизи та отримати додаткові документи від державних органів.

Частиною 1 ст. 223 СКУ встановлено, що заяву про усиновлення особа, яка бажає усиновити, подає до суду власноруч - подання через представника не допускається [7]. Що підкреслює індивідуальний та добровільний характер волевиявлення щодо усиновлення. Водночас інші учасники процесу, зокрема орган опіки та піклування або заінтересовані особи, можуть бути представлені уповноваженими особами згідно з процесуальними правилами, якщо це передбачено законом. Суд при цьому має контролювати правомочність представництва, наявність належних повноважень і те, щоб процес не був формально знеособлений у спосіб, що унеможливлює вивчення істини у справі.

Права і обов'язки учасників процесу у справах про усиновлення визначаються загальними принципами цивільного процесу та спеціальними нормами, що враховують інтереси неповнолітніх. Усиновлювач має право пред'являти докази, заявляти клопотання, брати участь у допитах біологічних батьків, представників органу опіки, опікунів, самої дитини чи свідків і подачі пояснень. Усиновлювачі та їх законні представники мають право бути вислуханими, захищати інтереси дитини, подавати заперечення та клопотання. Положеннями частини 1 ст. 89 ЦПКУ визначено, що суд, у свою чергу, несе обов'язок всебічно, повно і неупереджено з'ясувати обставини справи, ініціювати необхідні доказові заходи, призначати експертизи, робити запити до закладів охорони здоров'я, соціальних служб, органів реєстрації актів цивільного стану та інших установ [5]. Це передбачає активну процесуальну позицію суду у встановленні істини, оскільки рішення про усиновлення має далекосяжні наслідки для долі дитини.

Особливою складністю є оцінка здатності дитини усвідомлювати наслідки усиновлення. Частиною 1 ст. 211 СКУ передбачено, що суд має враховувати вік, стан здоров'я, емоційно-психологічний розвиток дитини та її можливість сформулювати волевиявлення. У практиці це часто реалізується через залучення психологічних або медичних експертів, опитування дитини в присутності психолога або через орган опіки, а також шляхом аналізу сімейних обставин і взаємин між дитиною та потенційними усиновлювачами [7]. Критичним є презумпція належного захисту прав дитини:

навіть якщо дитина формально висловила згоду, суд оцінює, чи дійсно таке волевиявлення відображає її інтереси.

Заява про усиновлення в Україні має чітко визначений зміст і правові наслідки, тому підготовка та подання такої заяви вимагають дотримання як матеріальних, так і процесуальних вимог.

Частиною 1 ст. 223 СКУ передбачено, що заяву про усиновлення подає особисто особа, яка бажає усиновити дитину; подання через представника не допускається, і заява може бути відкликана тільки до набрання чинності рішенням суду про усиновлення. [7].

Ця норма підкреслює індивідуальний характер волевиявлення особи, яка прагне взяти на себе батьківські обов'язки, а також створює додаткову процесуальну гарантію проти формального підходу до питання усиновлення. При цьому заяву подають до суду за місцем проживання дитини або за місцем проживання заявника відповідно до підсудності, визначеної Цивільним процесуальним кодексом України. Згідно до частини 1. ст. 185 ЦПКУ підкреслюється, що відсутність належним чином оформленої заяви або її подання з порушенням установлених вимог може стати підставою для повернення заяви або відкладення провадження до усунення недоліків [5].

Постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 905 «Про затвердження порядку усиновлення (удочеріння) дітей» зазначає визначений перелік відомостей і документів, які супроводжують заяву про усиновлення. До типового пакета документів, що подається при реєстрації кандидатом на усиновлення та при зверненні до суду, належать: копія паспорта або іншого документа, що посвідчує особу, копія ідентифікаційного коду (РНОКПП), копія свідоцтва про шлюб за наявності, довідка про доходи за останні шість місяців або копія податкової декларації за попередній рік, медичний висновок про стан здоров'я усиновлювача, документ, що підтверджує право власності або користування житловим приміщенням, довідка про відсутність судимості або витяг з Єдиного державного реєстру досудових розслідувань для подання до суду з метою усиновлення дитини, а також висновок органу опіки і піклування про доцільність усиновлення та відповідність інтересам дитини. У разі, коли усиновлення здійснюється одним з подружжя, потрібно додатково нотаріально засвідчена згода другого з подружжя, а при усиновленні дитини іноземцями чи громадянами, що проживають за кордоном, до пакета додаються документи іноземних установ із перекладом і належною легалізацією або апостилем. Практика державних служб, зокрема Міністерства соціальної політики та Служби у справах дітей, наполягає на тому, що неповний комплект документів, відсутність медичних висновків або висновку органу опіки значною мірою ускладнюють або роблять неможливим подальший розгляд справи в суді.

Оскільки усиновлення безпосередньо торкається прав та інтересів дитини, суд при розгляді заяви керується обов'язковою участю заявника та органу опіки і піклування або уповноваженого органу виконавчої влади; якщо дитина за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, її залучають до розгляду справи. Цивільний процесуальний кодекс встановлює, що суд розглядає справу з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати. Це означає, що орган опіки не лише надає адміністративний висновок, а й бере участь у судовому засіданні, аргументує свою позицію, надає матеріали перевірок щодо житлових умов, матеріального становища та соціально-психологічного стану сім'ї, а також може ініціювати проведення експертиз або додаткових перевірок. Відсутність якісного висновку органу опіки або його формальний характер часто є підставою для відкладення розгляду у практиці судів.

При підготовці до судового розгляду ключовим завданням є з'ясування та доказування обставин, які мають істотне значення для прийняття рішення про усиновлення. До таких обставин належать; стан здоров'я усиновлювача та дитини, матеріальне становище заявника, умови проживання та право на житло, сімейний стан усиновлювача, його мотивація, ставлення до виховання дитини, а також правовий статус біологічних батьків дитини - зокрема наявність або відсутність їхньої згоди, факт позбавлення батьківських прав, встановлення недієздатності чи тривалого місця перебування за межами України.

Частиною 1 ст. 224 СКУ встановлено, що суд при прийнятті рішення враховує саме ці обставини, а доведення їх покладається як на заявника, так і на органи, які здійснювали перевірку, у формі матеріалів справи, експертних висновків, а також за допомогою допиту свідків і витребування відомостей із державних реєстрів [7]. Саме наявність повної доказової бази за цими обставинами набуває вирішального значення для висновку суду про те, чи відповідає усиновлення інтересам дитини [3].

Особливу увагу слід приділити випадкам усиновлення за участю іноземних громадян або у разі, коли документи подаються з-за кордону. У таких ситуаціях подані документи мають бути перекладені українською мовою та легалізовані у встановленому порядку. Якщо держава, яка видала відповідні документи, є учасницею Гаазької конвенції про скасування вимоги легалізації іноземних офіційних документів, для їх визнання достатньо проставлення апостиля, а переклад повинен бути

нотаріально посвідчений. Якщо ж держава не є стороною зазначеної Конвенції, застосовується процедура консульської легалізації. Практичні строки отримання апостиля або проведення консульської легалізації визначаються відповідно до законодавства.

Окремим напрямом є оцінка психологічної придатності усиновлювача та спроможності створити дитині належні умови розвитку. Суди і органи опіки зазвичай звертаються до висновків психологів, соціальних педагогів та інших фахівців, які надають інформацію про емоційний стан заявника, його стосунки в сім'ї, ставлення до виховання дітей, а також про можливі ризики, пов'язані зі шкідливими звичками чи хронічними захворюваннями. Результати таких обстежень мають бути оформлені у вигляді письмових висновків, які долучаються до матеріалів справи і розглядаються судом у сукупності з іншими доказами. Відсутність належних висновків чи сумнів у їхній об'єктивності може спонукати суд призначити додаткові експертизи або залучити спеціалістів державних чи громадських установ для додаткового вивчення ситуації [4].

Підготовка доказів і порядок їх дослідження в суді потребують взаємодії заявника з органами опіки та судом. У багатьох випадках орган опіки проводить комплексну перевірку, яка включає інспекційні візити за місцем проживання, опитування родичів і сусідів, отримання медичної інформації від заявника та інших осіб подальше оформлення висновку про відповідність умов усиновленню. Суд, вивчивши матеріали такої перевірки, може запросити свідків, призначити судові експертизи, витребувати додаткові документи і, за потреби, відмовити у визнанні усиновлення допустимим, якщо буде встановлено загрозу інтересам дитини. Такий процес має на меті забезпечити баланс між правом особи на сім'ю і правом дитини на безпеку та всебічний розвиток.

Підготовка справи про усиновлення починається з моменту відкриття провадження у справі, після чого суддя здійснює комплекс дій, спрямованих на забезпечення можливості всебічного, повного та оперативного дослідження матеріалів. Під час підготовки суддя вирішує питання про обов'язкову участь у справі органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади у разі, коли провадження відкрито за заявами іноземних громадян, перевіряє належність і повноту поданих документів, встановлює перелік доказів, які додатково повинні бути надані суду або витребування, і визначає необхідність проведення попереднього судового засідання з метою з'ясування кола учасників, строків та процесуальних дій. У цьому етапі суддя може витребувати від органів соціального захисту, медичних установ, закладів освіти та органів реєстрації актів цивільного стану документи, необхідні для з'ясування житлових, матеріальних та медичних умов, а також призначити судові експертизи з метою отримання фахових висновків щодо психологічної придатності усиновлювача і стану здоров'я дитини. Порядок та обсяг підготовчих дій визначені визначені положеннями статей 311–312 ЦПКУ, які регулюють порядок відкриття провадження у справах про усиновлення, підготовку справи до судового розгляду, а також права суду щодо витребування документів і призначення експертиз [5].

Практично підготовка справи означає, що суд формує матеріали, перевіряє наявність висновку органу опіки та піклування про доцільність усиновлення і відповідність його інтересам дитини, а також вимагає долучення до справи документів, які мають для рішення істотне значення. До такого висновку органу опіки зазвичай додаються результати інспекційних візитів за місцем проживання, відомості про сімейні та побутові умови, дані про доходи, характеристики з місця роботи, висновки психологів і соціальних працівників.

Якщо подані матеріали відсутні або потребують уточнення, суд відповідно до положень статей 185, 311 та 312 ЦПКУ може залишити заяву без руху, надати заявнику строк для усунення недоліків або відкласти розгляд справи до подання необхідних документів. У разі суттєвих прогалин у підготовці матеріалів суд має право відкласти розгляд справи для забезпечення повноти доказової бази. Строки для усунення недоліків встановлює суд, який розглядає справу, відповідно до положень ст. 185 ЦПКУ [5].

Підготовче судове засідання, яке може бути проведено судом котрий готує справу до розгляду, служить інструментом для з'ясування можливості врегулюванні організаційних підготовчих питань. визначення переліку доказів, що підлягають дослідженню на основному засіданні. На підготовчому засіданні з'ясовуються ; чи викликані та повідомлені всі заінтересовані особи, чи належним чином оформлені документи, чи існує необхідність у призначенні експертиз, а також вирішуються організаційні питання щодо строків і послідовності доказових дій. Підготовче судове засідання не є обов'язковим у кожній справі, і суд вирішує питання про його призначення в межах розумного строку; водночас у справах, де виникають сумніви щодо соціально-психологічної придатності усиновлювача чи стану дитини, практика показує доцільність такої підготовчої стадії для забезпечення належного рівня захисту інтересів неповнолітнього.

У процесі підготовки та під час судового розгляду суд має широкі повноваження щодо забезпечення доказів: він може витребувати медичні карти, результати лабораторних обстежень, відо-

мості про щеплення, документи про право користування чи власності житлом, довідки про доходи та склад сім'ї, витяг з Єдиного державного реєстру судових рішень про наявність або відсутність судимостей, а також характеристики з місця роботи. Суд може призначити судово-психологічну, судово-психіатричну або соціально-педагогічну експертизу для оцінки емоційно-психологічного стану дитини та здатності усиновлювача забезпечити її належний розвиток. Такі експертні висновки та документи долучаються до матеріалів справи і розглядаються у сукупності з іншими доказами при з'ясуванні питання, чи відповідає усиновлення інтересам дитини. Саме наявність належної доказової бази дозволяє суду прийняти обґрунтоване рішення про надання особам статусу усиновлювачів [6].

Відповідно до частини 1 ст. 313 ЦПКУ розгляд справи по суті відбувається в судовому засіданні, участь у якому обов'язкова для особи, яка бажає усиновити дитину, а також для органу опіки та піклування чи уповноваженого органу виконавчої влади для справ, де заяву про усиновлення подають іноземні громадяни, обов'язкова також участь органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади [5]. Засідання проводиться у формі усного розгляду з можливістю залучення свідків, допиту учасників, дослідження письмових доказів і заслуховування експертів.

Особливу увагу суд звертає на встановлені обставини: стан здоров'я дитини і усиновлювача, матеріально-побутові умови, мотивацію усиновлювача, наявність або відсутність згоди біологічних батьків, факт позбавлення батьківських прав або інших процесуальних перешкод. Якщо дитина за віком і психофізичним станом може висловити власну думку, суд повинен її вислухати, забезпечивши при цьому відповідні умови та участь психолога за потреби; суд оцінює не лише вербальне волевиявлення, а й загальну картину взаємин дитини з особами, які претендують на статус усиновлювачів.

Під час дослідження доказів суд звертає увагу на їхню достовірність, належність, достатність тп допустимість, при цьому кожен доказ оцінюється в сукупності. Суд не обмежений лише доказами, представленими сторонами: за потреби він ініціює витребування документів або проведення додаткових експертиз. Якщо під час розгляду виявляються обставини, що ставлять під сумнів доцільність усиновлення, суд відкладає розгляд для додаткового з'ясування або відмовляє у задоволенні заяви, керуючись принципом пріоритету інтересів дитини.

Частиною 1 ст 314 ЦПКУ передбачено, що за результатами розгляду справи суд ухвалює рішення про усиновлення. У разі задоволення заяви суд зазначає у резолютивній частині рішення про усиновлення дитини або повнолітньої особи заявником (заявниками) [5].

За клопотанням заявника (заявників) суд вирішує питання про зміну імені, прізвища та по батькові, дати і місця народження усиновленої дитини, про зміну імені, прізвища, по батькові усиновленої повнолітньої особи, про усиновлювачів батьками.

Така згода надається у формі, що відповідає її вікові та стану здоров'я, якщо дитина не усвідомлює факту усиновлення, то її згода не потрібна .

Судові витрати, пов'язані з розглядом справи про усиновлення, відносяться на рахунок заявника (заявників).

Якщо після ухвалення рішення про усиновлення, але до набрання ним законної сили батьки дитини відкликали свою згоду на її усиновлення, суд скасовує рішення і поновлює розгляд справи.

Судове рішення про усиновлення може бути оскаржене в апеляційному порядку відповідно до ст. 293 ЦПКУ [5].

Підстави для визнання усиновлення недійсним: обман або підробка документів, усиновлення всупереч інтересам дитини, порушення встановленої процедури згідно до ст. 238 СКУ [7].

Для внесення змін у свою чергу до актового запису про народження усиновленої дитини або повнолітньої особи копія рішення суду надсилається до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення, а у справах про усиновлення дітей іноземцями також до уповноваженого органу виконавчої влади.

Висновки. Отже, проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що інститут усиновлення в Україні є складним правовим і соціальним механізмом, спрямованим на реалізацію принципу найкращих інтересів дитини, закріпленого у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) та відображеного у ст. 7 Сімейного кодексу України. Саме цей принцип повинен бути визначальним у діяльності судів, органів опіки та інших суб'єктів, які беруть участь у процесі усиновлення. Законодавче регулювання процедури усиновлення базується на нормах ЦПКУ (ст. 293–314), який визначає порядок розгляду справ у формі окремого провадження, а також на СКУ (ст. 211–224), що встановлює вимоги до усиновлювачів, перелік документів, участь органів опіки та критерії оцінки доцільності усиновлення.

Проте детальний аналіз показав, що низка питань залишається неврегульованою або реалізується неефективно на практиці.

Однією з ключових проблем є відсутність уніфікованої методики оцінювання готовності кандидатів до усиновлення. Хоч закон визначає загальні вимоги до осіб, які можуть бути усиновлювачами, відсутній єдиний порядок оцінювання морально-психологічних якостей, мотивів, готовності до виховання дітей із особливими потребами, а також механізм перевірки сімейної стабільності. Унаслідок цього в одних регіонах акти обстеження житлових умов містять розгорнуті дані про соціально-побутові та психологічні аспекти, тоді як в інших складаються поверхово, лише для формального підтвердження вимог ст. 212 СКУ

Іншою серйозною проблемою є тривалість розгляду справ через відсутність ефективної системи електронної взаємодії між судами, органами опіки та соціальними службами. У більшості випадків документообіг здійснюється у паперовій формі, що призводить до затримок і суперечить принципу оперативності судового розгляду, передбаченому ст. 2 ЦПКУ

У сфері міжнародного усиновлення зберігаються нормативні та практичні прогалини. Хоча Україна приєдналася до Гаазької конвенції 1993 року про захист дітей та співробітництво у сфері міждержавного усиновлення, механізм моніторингу умов проживання дітей після усиновлення за кордоном фактично не функціонує належним чином. Відсутність дієвого зворотного зв'язку з іноземними компетентними органами створює ризик неналежного захисту прав дітей, що суперечить ст. 21 Конвенції.

Проблемною залишається й післяусиновлювальна підтримка: відсутні чіткі механізми соціального супроводу дитини після усиновлення, що не дає змоги вчасно реагувати на проблеми адаптації чи конфлікти в сім'ї.

З метою вдосконалення системи усиновлення доцільно: розробити та затвердити єдину методику оцінки готовності до усиновлення на рівні підзаконного акта Мінсоцполітики, із визначенням обов'язкових критеріїв (морально-етичних, психологічних, соціально-економічних); запровадити електронну систему обміну інформацією між судами, органами опіки та соціальними службами; підвищити кваліфікацію фахівців шляхом спеціалізованого навчання суддів і соціальних працівників;

удосконалити механізми міжнародного контролю за умовами проживання усиновлених дітей за кордоном відповідно до ст. 9 і 21 Гаазької конвенції;

запровадити післяусиновлювальний нагляд як обов'язкову стадію соціального супроводу дитини.

Таким чином, удосконалення процесуальних і організаційних механізмів у сфері усиновлення є необхідною умовою підвищення ефективності судового захисту прав дітей. Реалізація запропонованих змін сприятиме формуванню єдиної практики, забезпеченню прозорості процедур, зміцненню довіри до судової системи та, найголовніше, – створенню для кожної дитини стабільного, безпечного і люблячого сімейного середовища

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коваленко О.О. Особливості розгляду справ про усиновлення в окремому провадженні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 88–92. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/7b2cd1b9-765d-41c1-9b0e-500014f18255 (дата звернення: 28.10.2025).
2. Тубольцева Я.С. Особливості суб'єктного складу у справах про усиновлення. *Інформація і право*, 2019. № 3. С. 132–139. DOI: https://doi.org/10.37750/2616-6798.2019.3(30).194808**.**
3. Тубольцева Я.С. Правова регламентація розгляду судами справ про усиновлення: основні полаження. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. С. 78–82. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_tom_1_2017/6_tom_1_2017.pdf (дата звернення: 28.10.2025).
4. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми від 01.01.2009 р. Апеляційний суд м. Києва / База даних «ЛІГА:ЗАКОН» (дата звернення: 28.10.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/n0003705-09 (дата звернення: 28.10.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України (зі змінами та доповненнями): Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 28.10.2025).
6. Шевелуха М.О. Окреме провадження щодо розгляду судом справ про усиновлення. Проблемні питання цивільного та трудового права: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 13 квітня 2018 р.). Дніпро. 2018. С. 153–155. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/1444 (дата звернення: 28.10.2025).
7. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2002, № 21-22. Ст. 238. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення: 28.10.2025).

УДК:347.78
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.69

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ВЛАСНІСТЬ В СИСТЕМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Шевченко В.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри бізнесу і права
Вінницького соціально-економічного інституту
Університету Україна,
керівник Бердичівського медичного фахового коледжу
Житомирської обласної ради
ORCID: 0000-0003-3706-3489
e-mail: svs.vin@ukr.net

Фурсал Л.В.,
юрисконсульт
Бердичівського медичного фахового коледжу
Житомирської обласної ради
ORCID: 0009-0004-1030-032X
e-mail: shobotenko.lilya@ukr.net

Шевченко В.С., Фурсал Л.В. Інтелектуальна власність в системі правового регулювання.
В умовах розвитку сучасних технологій, інтелектуальна власність є доволі актуальною темою, яка стрімко набирає свій розвиток з однієї сторони, а з іншої сторони, потребує всебічного захисту, що пов'язано з недосконалим національним законодавством. В першу чергу, це пов'язано з вторгненням російської федерації та введенням воєнного стану на території України відповідно Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 2102-IX [3]. Це є причиною того, що інтелектуальна власність, зокрема результат творчої діяльності людини, потребує більш детального захисту з боку держави, адже, це є одним з головних чинників конкурентоспроможності держави, її авторитеті на міжнародному рівні.

Актуальність теми полягає в тому, що права інтелектуальної власності дедалі частіше зазнає посягання та незаконне використання об'єктів інтелектуальної власності. Це може бути плагіат, піратство, використання брендів тощо. Будь-який результат творчої діяльності людини повинен бути захищеним державою на належному рівні. Виникає необхідність приведення у відповідність національного законодавства європейським стандартам. Наразі це є досить важливою та актуальною темою дослідження, що передбачає визначення прогалин в національному законодавстві з приводу охорони прав інтелектуальної власності. Дослідити можливі шляхи уникнення порушень та посягання на об'єкти інтелектуальної та творчої діяльності людини, сприяти їх захисту та недоторканності. Адже саме результат творчої діяльності людини є показником економічної значущості держави, її конкурентоспроможності. Наразі, коли розвиток економічних показників, інновацій, технологій набувають стрімкого розвитку, виникає необхідність більше уваги приділяти їх становленні та захисту. Це не лише торкається авторів, науковців, винахідників, а й суспільства загалом. Захист їх витворів та наукових праць є показником розвитку та становлення науково-технічного прогресу.

Результати дослідження вказують на те, що в процесі стрімкого розвитку сучасних технологій, результатів та форм інтелектуальної власності, виникає потреба в паралельному розвитку та удосконаленні норм національного законодавства, що стане на захист та недоторканість об'єктів інтелектуальної власності. Важливу роль відіграє правова обізнаність та культура громадян в розвитку та захисті прав інтелектуальної власності. Дотримання прав, зокрема недоторканості прав інтелектуальної власності, є одним з ключових моментів розбудови сталої економічної та правової держави.

Ключові слова. Інтелектуальна власність, воєнний стан, судовий захист, правовий механізм захисту, цивільно-правова відповідальність, правове регулювання інтелектуальної власності, охорона прав.

Shevchenko V.S., Fursal L.V. Intellectual property in the legal regulation system.
In the context of modern technological development, intellectual property is a highly relevant topic that is rapidly gaining momentum on the one hand, and on the other hand, requires comprehensive

protection due to imperfect national legislation. First and foremost, this is due to the invasion of the Russian Federation and the introduction of martial law in Ukraine in accordance with the Law of Ukraine "On the Approval of the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine» dated 24.02.2022 No. 2102-IX [3]. This is why intellectual property, in particular the result of human creative activity, requires more detailed protection from the state, as it is one of the main factors of the state's competitiveness and its authority at the international level.

The relevance of the topic lies in the fact that intellectual property rights are increasingly subject to infringement and illegal use of intellectual property. This can include plagiarism, piracy, use of brands, etc. Any result of human creative activity must be protected by the state at the appropriate level. There is a need to bring national legislation into line with European standards. This is currently a very important and relevant topic of research, which involves identifying gaps in national legislation on the protection of intellectual property rights. To explore possible ways to avoid violations and infringements of intellectual and creative activity, to promote their protection and inviolability. After all, it is the result of human creative activity that is an indicator of the economic significance of the state and its competitiveness. Currently, with the rapid development of economic indicators, innovations, and technologies, there is a need to pay more attention to their formation and protection. This concerns not only authors, scientists, and inventors, but also society as a whole. The protection of their creations and scientific works is an indicator of the development and formation of scientific and technological progress.

The results of the study indicate that in the process of rapid development of modern technologies, results, and forms of intellectual property, there is a need for parallel development and improvement of national legislation to protect and ensure the inviolability of intellectual property objects. Legal awareness and culture among citizens play an important role in the development and protection of intellectual property rights. Respect for rights, in particular the inviolability of intellectual property rights, is one of the key elements in building a sustainable economic and legal state.

Key words: Intellectual property, martial law, judicial protection, legal protection mechanism, civil liability, legal regulation of intellectual property, protection of rights.

Постановка проблеми. Захист прав інтелектуальної власності є однією з ключових проблем в процесі розвитку та становлення економічного зростання держави. Посягання на творчі здобутки людини, тобто результат інтелектуальної власності, може негативно відобразитись на фінансових та економічних показниках держави. Необхідно визначити способи захисту прав інтелектуальної власності, зокрема судовий захист.

Метою дослідження є визначення поняття та сутності інтелектуальної власності, захист прав інтелектуальної власності. Визначити проблеми при реалізації засобів захисту прав інтелектуальної власності, проаналізувати шляхи удосконалення засобів їх захисту. Для дослідження теми статті є необхідним виділити такі завдання, як дослідження сутності поняття «інтелектуальна власність». Дослідити та виокремити наявні проблеми в реалізації прав інтелектуальної власності.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження теми інтелектуальної власності є досить актуальною темою сьогодення. Вивченням та дослідженням теми інтелектуальної власності, її захист, розвиток, становлення займаються багато науковців та правників. До прикладу, можна виділити О.О. Бондаренко, яка визначила сутність самого поняття «інтелектуальної власності», проаналізувала стан правової охорони та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні під час введення в країні воєнного стану [8]. В.С. Дмитришин в своїй праці дослідив заходи з захисту інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності у період дії воєнного стану [9].

Л.І. Галупова досліджує поняття «конфлікту» та посягання на об'єкти інтелектуальної власності в мережі Інтернет, зокрема визначає, що є конфліктом на законодавчому рівні [10]. Г. Андрощук, який є співробітником Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності, наголосив на тому, що механізм захисту прав інтелектуальної власності є надзвичайно важливим ключовим елементом в збереженні охоронюваних законом об'єктів інтелектуальної власності, особливо в період дії воєнного стану [13]. Цибульов П.М. в своїй книзі доходить висновку, що інтелектуальна власність виступає важливим чинником інноваційного розвитку та конкурентоспроможності економіки [14].

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання інтелектуальної власності є центральною темою в сфері цивільного законодавства. Незважаючи на дослідження та аналіз проблем, які виникають в сфері інтелектуальної власності, залишаються питання, що потребують подальшого дослідження та вирішення. Доречно виділити механізм захисту прав інтелектуальної власності в умовах сьогодення, змін і цифровізації. Адже, саме цей механізм є запорукою розвитку економічної стабільності держави, що стає на заваді недобросовісним діям у сфері інтелектуальної власності. Механізм захисту прав інтелектуальної власності є однією з основних умов забезпечення чесної

конкуренції, захисту прав авторів і споживачів. Це має забезпечуватись шляхом удосконалення законодавчих норм, освітніх та цифровізованих заходів.

Конституцією України закріплено право кожного громадянина на право інтелектуальної власності. Статті 41, 54 Конституції України визначають, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності [1].

Цивільний кодекс України визначає поняття інтелектуальної власності, та які об'єкти сюди відносяться. А саме, стаття 418 ЦК України визначає, що право інтелектуальної власності - це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом [2]. Стаття 420 ЦК України закріплює, що до об'єктів інтелектуальної власності належать: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, програми організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці» [2].

«Інтелектуальна власність – це термін, що описує ідеї, винаходи, технології, твори мистецтва й музики, а також літератури, що є нематеріальними при їх створенні, але потім набувають цінності в матеріальній формі як і кожний інший продукт. Фактично, інтелектуальна власність є комерційним застосуванням творчої думки для розв'язання технічного або художнього завдання. Вона не є продуктом сама по собі, а являє собою особливу ідею, що стоїть за цим продуктом, або спосіб, яким ця ідея виражена, або ж відмітний характер того, як цей продукт названий або описаний» [11, с. 12].

З цього визначення можна зрозуміти природу інтелектуальної власності, її сутність. Адже, це свого роду є продуктом розумової та творчої діяльності людини. Одним з головних показників розвитку та становлення держави, показником її економічного зростання є продукт інтелектуальної власності.

Бондаренко О. визначила: «у загальному розумінні «інтелектуальна власність» – це права на результат розумової діяльності людини в науковій, художній, виробничій та інших сферах, які є об'єктом цивільно-правових відносин у частині права кожного володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, які, будучи благом нематеріальним, зберігаються за його творцями і можуть використовуватися іншими особами лише за узгодженням з ними, крім випадків, визначених законодавством» [7, с. 134]. Саме результат розумової діяльності людини потребує захисту з боку держави, гарантування недоторканості, сприяння всебічного захисту шляхом застосування норм національного законодавства.

Варто відзначити, що тема інтелектуальної власності є доволі актуальною в 2025 році. Зокрема, це пов'язано з участю України у Всесвітньому дні інтелектуальної власності. Ця подія присвячена темі «IP і музика». Участь в будь-яких проєктах є проявом значущості та перспективності розвитку держави. Розвиток інтелектуальної власності є показником економічного зростання держави, незважаючи на складне становище через воєнний стан в державі, право інтелектуальної власності продовжує розвиватися. Підтвердженням цього є дані аналітично-статистичного буклета IP офісу "Інтелектуальна власність у цифрах». Останні роки принесли нові виклики, проте разом з ними – і нові можливості для ринку інтелектуальної власності, що вплинуло на активність заявників. «У перших кварталах 2021-2025 років кількість заявок на об'єкти промислової власності зазнавала певних змін, відображаючи вплив економічних, соціальних і регуляторних факторів. Так, у I кварталі 2025 року загалом було подано 7241 заявку, а загальна кількість реєстрацій зросла на 16,7% **(**5635**)** порівняно з аналогічним періодом 2024 року» [6].

Бондаренко О. акцентувала увагу на наступному: «I можна зазначити, що законодавцем уже створено дієвий механізм правової охорони та захисту майнових і особистих немайнових прав на об'єкти інтелектуальної власності в державі, і навіть уже з урахуванням досвіду європейських країн у процесі гармонізації законодавства України до законодавства країн ЄС» [7, с. 135].

Державою передбачена правове регулювання інтелектуальної власності, що передбачає застосування таких нормативних документів: Закони України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на зазначення походження товарів» та інші законодавці акти, які покликані ставати на захист інтелектуальної власності. Андрощук Г. влучно зауважив, що «надзвичайно важливо створити правові механізми захисту інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності, не допустити втрати прав інтелектуальної власності у період дії воєнного стану. На державу покладе-

но обов'язок мінімізувати вплив негативних факторів та наслідків дії воєнного стану на громадян» [13].

В підручнику Цибульов П.М. акцентував увагу на тому, що «охорона, яка надається інтелектуальній власності законами України, сприяє збільшенню кількості винаходів і раціоналізаторських пропозицій, росту інвестицій, розвитку науково-дослідної діяльності, що приводить до технічного прогресу, поліпшення якості промислової продукції, підвищення культурного рівня громадян» [14, с. 42].

Дмитришин В. в своїй праці зазначив: «законодавцями здійснено заходи з захисту інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності у період дії воєнного стану спрямовані на зменшення негативного впливу на економічний розвиток в Україні та ефективне відновленню діяльності державної системи правової охорони інтелектуальної власності після нашої перемоги і закінчення війни» [8, с. 744].

Охорона прав інтелектуальної власності та відповідальність за посягання на її об'єкти перебуває на постійному контролі в державі. В підручнику дуже влучно та доступно процитовано: «Будь-яка власність потребує охорони. Інтелектуальна власність не є винятком. Однак способи правової охорони інтелектуальної власності значно відрізняються від таких для матеріальних об'єктів власності. Навіть якщо до інтелектуальної власності приставити озброєного охоронця, то це не допоможе, тому що працівник підприємства може за його межами, наприклад, розповісти конкуренту про винаходи або про технологічні секрети (ноу-хау)» [15, с. 42].

Варто виокремити способи захисту прав інтелектуальної власності, зокрема судовий захист. «Під способами судового захисту права інтелектуальної власності розуміють заходи примусового характеру, які застосовує суд у разі створення загрози порушення або встановлення факту вчинення порушення права інтелектуальної власності з метою, відповідно, попередити або припинити порушення, а також відновити порушене право інтелектуальної власності» [12, с. 39].

Посягання на об'єкти інтелектуальної власності несуть наслідки відповідно до чинного законодавства України. Державою передбачені засоби захисту прав інтелектуальної власності, порушення яких призводить до настання певного виду відповідальності. До відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності належать: цивільно-правова, адміністративна, кримінальна.

Стаття 432 ЦК України передбачає захист права інтелектуальної власності судом [2]. В разі посягання на об'єкти інтелектуальної власності громадянин може звернутись за захистом своїх прав до суду.

Стаття 51^2 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає покарання у вигляді накладення штрафу від п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, призначених для її виготовлення [4].

Стаття 176 Кримінального кодексу України передбачає покарання штрафом від трьохсот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк; штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років; штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до шести років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого [5].

Стаття 177 Кримінального кодексу України передбачає покарання штрафом від двохсот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк; штрафом від тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років; штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до шести років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого [5].

Судячи з міри відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності, вона є захищена державою та непорушною у її захисті та реалізації.

Галупова Л. досліджуючи тему конфліктів щодо прав інтелектуальної власності в інтернет-просторі влучно зазначила: «конфлікт у праві інтелектуальної власності стає частим явищем з розвитком науково – технічного прогресу. Адже науково – технічних прогрес носить як позитивний характер для людства, так і негативний для власників прав інтелектуальної власності. Саме він дав змогу недобросовісним користувачам благами науково – технічного прогресу порушувати права інтелектуальної власності» [9, с. 100].

Стосовно недобросовісного користування чи навіть привласнення об'єктів інтелектуальної власності доцільно звернутися до аналізу судової практики з охорони прав інтелектуальної власності, виділити наступні судові справи.

Справа № 910/4724/21 про схожість марок «MINISO» ТА «USUPSO». Постанова Верховного суду України підтверджує триаспектний підхід до аналізу схожості марок (фонетика, візуальна схожість, семантика) і необхідність належності експертних висновків. Експертиза не є обов'язковою за наявності достатніх доказів [10].

Справа № 910/14228/21 про схожість марок «SIGMA» ТА «SIGMA ENGINEERING». Верховний суд України зазначає, що експертизи оцінюються за належністю, допустимістю та відповідністю методології. Схожість марок потребує комплексного аналізу [10].

В даних справах визначається та доводиться спір про схожість торгових марок. Саме це є проявом посягання на право інтелектуальної власності, недобросовісну конкуренцію, що тягне за собою судові тяганини та застосування певної міри відповідальності.

Висновки. Розглянувши тему інтелектуальної власності, можна дійти висновку, що інтелектуальна власність є досить цікавим правовим механізмом, що поєднує комерційну складову та розумову діяльність людини. Законодавство України постійно перебуває в розвитку та вдосконаленні, але в стані війни, охорона та захист інтелектуальної власності потребує постійного дослідження, виявлення прогалин, недосконалостей, для того щоб їх уникнути. Приведення у відповідність норм матеріального та процесуального законодавства, що стають на захисті інтелектуальної власності залишається актуальною темою сьогодення, адже функціонування та розвиток економіки держави залежить, в першу чергу, від розвитку інтелектуальної власності. В період розвитку різних об'єктів інтелектуальної власності, таких як винаходи, розробки, різні інновації, забезпечення належного захисту прав інтелектуальної власності є важливим завданням для законодавця, що потребує подальшого вивчення та дослідження. Незважаючи на достатньо розгалужену систему захисту прав інтелектуальної власності, доцільно відмітити наступні проблеми:

- недостатній рівень правової обізнаності громадян. Адже, підвищивши правову обізнаність громадян в сфері захисту інтелектуальної власності, дасть змогу більш ефективного захисту та непорушності результатів творчої діяльності. Це можливо реалізувати шляхом проведення просвітницьких кампаній, навчальних програм у сфері інтелектуальної власності тощо;
- недосконалість законодавства та його реалізації. Для вирішення цієї проблеми необхідно гармонізувати національне законодавство з нормами міжнародного права;
- проблеми міжнародного співробітництва. Виникає необхідність в розвитку міжнародної взаємодії та взаємодії, приєднанні до міжнародних угод, обмін інформацією між державами.

Таким чином, тема інтелектуальної власності в системі правового регулювання на сьогодні залишається актуальною. Адже, недосконалість законодавчої бази, складність правозастосування, низький рівень правової культури громадян знижують ефективність охорони інтелектуальних прав. Як наслідок, виникає необхідність удосконалення законодавства в сфері інтелектуальної власності, удосконалення та прозорість механізмів правового захисту прав інтелектуальної власності, підвищення рівня правової культури і обізнаності громадян для захисту порушених прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 01.10.2025).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 01.10.2025).
3. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лют. 2022 р. № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення: 01.10.2025).
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 01.10.2025).
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 01.10.2025).
6. IP в цифрах: показники діяльності за перший квартал 2025 року: аналітично-статистичний буклет. URL: https://nipo.gov.ua/ip-v-tsyfrakh-pershyj-kvartal-2025 (дата звернення: 01.10.2025).

7. Бондаренко О.О. Стан правової охорони і захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні під час війни. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 134–137. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2023.28 (дата звернення: 01.10.2025).
8. Дмитришин В.С. Особливості набуття та захист прав інтелектуальної власності в умовах військової агресії. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.): у 2 т. / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 741–745. URL: https://hdl.handle.net/11300/20260 (дата звернення: 01.10.2025).
9. Галупова Л.І. Конфлікти щодо прав інтелектуальної власності в мережі Інтернет. *Проблеми правового регулювання цивільних відносин в умовах COVID-19*: матеріали Всеукр. наук.-практ. онлайн-конф. (23 квіт. 2020 р.) / за заг. ред. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2020. С. 99–102. URL: https://hdl.handle.net/11300/20886 (дата звернення: 01.10.2025).
10. Актуальна практика Верховного Суду у сфері інтелектуальної власності. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_intelekt_vlasn_prakt_VS.pdf (дата звернення: 01.08.2025).
11. Право інтелектуальної власності: підручник / А.В. Аксютіна, Л.В. Межевська, О.В. Нестерцова-Собакарь [та ін.]; за заг. ред. Т.В. Ярошевської. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 336 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/10689 (дата звернення: 01.10.2025).
12. Права інтелектуальної власності та їх захист: навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти галузі знань 08 «Право» спец. О.І. Харитонова, Г.О. Ульянова, С.В. Мазуренко [та ін.]; НУ «ОЮА». Одеса, 2024. 121 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/27459 (дата звернення: 01.10.2025).
13. Андрощук Г. Захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності у період дії воєнного стану: прийнято закон. *Юридична газета Online.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/zahist-interesiv-osib-u-sferi-iv-u-period-diyi-voennogo-stanu-priynyato-zakon.html (дата звернення: 01.10.2025).
14. Цибульов П.М. *Основи інтелектуальної власності*: підруч. для студентів ВНЗ / П.М. Цибульов; Ін-т інтелект. власності Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2014. 122 с.: рис. Бібліогр.: с. 97–100. (дата звернення: 01.10.2025).
15. Цибульов П.М., Чеботарьов В.П., Зінов В.Г., Суіні Ю. *Управління інтелектуальною власністю*: монографія / за ред. П.М. Цибульова. Київ: К.І.С., 2005. 448 с. (дата звернення: 01.10.2025).

УДК 342.9:347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.70

ПРИНЦИПИ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Шиман Є.О.,
аспірант юридичного факультету
Вищого навчального закладу «Національна академія управління»
ORCID: 0009-0007-5191-6886

Шиман Є.О. Принципи виконавчого провадження: поняття та ознаки.

Стаття присвячена формулюванню сучасного визначення поняття принципів виконавчого провадження та проведенні аналізу їх ознак.

Визначено, що поняття принципів виконавчого провадження обумовлюється поняттям принципів права та виконавчого провадження. Обґрунтовано твердження, що принципами виконавчого провадження не повинні бути ті з них, які характеризують організацію органів державної виконавчої служби, державних та приватних виконавців. Зроблено висновок, що помилковим є закріплення майже ідентичних принципів виконавчого провадження та принципів діяльності органів державної виконавчої служби та приватних виконавців у Законах України «Про виконавче провадження» та «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів».

За наслідками дослідження сформульовано визначення поняття принципів виконавчого провадження, якими є нормативно визначені у законодавстві про виконавче провадження основні стабільні ідеї, положення, вимоги, що характеризують сутність та зміст виконавчого провадження як процесуального порядку примусового виконання судових рішень та рішень інших органів, складають певну систему та відображають закономірності розвитку виконавчого провадження.

Визначено ознаки принципів виконавчого провадження, які полягають в тому, що: 1) кожний принцип виконавчого провадження є основною (керівною) засадою, ідеєю, положенням чи вимогою, які складають його сутність та зміст; 2) принципи виконавчого провадження характеризують процедуру примусового виконання судових рішень та рішень інших органів чи посадових осіб, тобто за своєю правовою природою є процесуальними принципами; 3) кожний принцип виконавчого провадження безпосередньо або опосередковано закріплений в нормативно-правових актах про виконавче провадження, насамперед, у Законі «Про виконавче провадження»; 4) принципи виконавчого провадження складають певну систему, в якій один з принципів може опосередковано випливати з іншого, обумовлювати його або ж бути гарантією його реалізації; 5) принципи виконавчого провадження є стабільними, значно рідше підлягають зміні у порівнянні з іншими нормами законодавства.

Ключові слова: виконавче провадження, принципи виконавчого провадження, принципи права, державний виконавець, приватний виконавець, державна виконавча служба, принципи організації, принципи діяльності.

Shyman Y.O. Principles of enforcement proceedings: concepts and characteristics.

The article is devoted to formulating a modern definition of the concept of principles of enforcement proceedings and analyzing their characteristics.

It is determined that the concept of the principles of enforcement proceedings is conditioned by the concept of the principles of law and enforcement proceedings. The statement that the principles of enforcement proceedings should not be those that characterize the organization of state enforcement agencies, state and private enforcement agents is substantiated. It is concluded that it is erroneous to enshrine almost identical principles of enforcement proceedings and principles of activity of state enforcement authorities and private enforcement agents in the Laws of Ukraine "On Enforcement Proceedings" and "On Authorities and Persons Carrying Out Enforcement of Court Decisions and Decisions of Other Authorities."

Based on the results of the study, a definition of the concept of enforcement proceedings principles has been formulated, which are the basic stable ideas, provisions, and requirements defined by law on enforcement proceedings that characterize the essence and content of enforcement proceedings as a procedural order for the enforcement of court decisions and decisions of other bodies, form a certain system, and reflect the patterns of development of enforcement proceedings.

The characteristics of the principles of enforcement proceedings have been identified, which are as follows: 1) each principle of enforcement proceedings is a fundamental (guiding) principle, idea,

provision, or requirement that constitutes its essence and content; 2) the principles of enforcement proceedings characterize the procedure for the enforcement of court decisions and decisions of other bodies or officials, i.e., they are procedural principles in their legal nature; 3) each principle of enforcement proceedings is directly or indirectly enshrined in regulatory legal acts on enforcement proceedings, primarily in the Law "On Enforcement Proceedings"; 4) the principles of enforcement proceedings form a certain system in which one principle may indirectly follow from another, determine it, or guarantee its implementation; 5) the principles of enforcement proceedings are stable and are subject to change much less frequently than other legislative norms.

Key words: enforcement proceedings, principles of enforcement proceedings, principles of law, state enforcement officer, private enforcement officer, state enforcement service, principles of organization, principles of activity.

Постановка проблеми. Принципи виконавчого провадження є базисом побудови усієї системи примусового виконання рішень. Вони є орієнтиром як розвитку виконавчого провадження загалом, так і орієнтиром у застосування окремих норм законодавства про виконавче провадження, відображають усю його сутність. Через це наукове осмислення принципів виконавчого провадження, його поняття та ознак є надзвичайно важливим для подальшого наукового дослідження будь-яких питань виконавчого провадження.

Стан опрацювання проблематики. Поняття принципів виконавчого провадження загалом, її ознаки, особливості окремих принципів виконавчого провадження досліджували, зокрема, Ю.В. Білоусов, П.П. Заворотько, Л.В. Крупнова, Л.С. Малярчук, П.В. Макушев, М.П. Омельченко, А.В. П'ятницький, О.С. Снідевич, І.Г. Француз, С.Я. Фурса, К.П. Шевчук, М.Й. Штефан, С.В. Щербак та інші. Однак постійні зміни законодавства у сфері примусового виконання рішень потребують новітнього осмислення поняття принципів виконавчого провадження, їх сутності та ознак.

Мета дослідження, таким чином, полягає у сучасному визначенні поняття принципів виконавчого провадження та їх ознак.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з лексичного розуміння поняття принципів виконавчого провадження, яке містить поєднання понять «принципи» та «виконавче провадження», вбачається, що його сутність та правильне розуміння цього поняття залежить та обумовлюється загальними підходами до розуміння поняття принципів права у вітчизняній науці та сутності та поняття виконавчого провадження. Спробуємо дослідити ці аспекти та сформувати власне визначення поняття виконавчого провадження.

Поняття «принцип» означає з латині «начало», «основа». Принцип означає те, що лежить в основі чи то правила поведінки людини, чи то певної теорії науки, внутрішнього переконання людини тощо [1, с. 547].

З узагальнень, зроблених окремими науковцями вбачається, що поняття принципів права пов'язується з розуміння їх як основних чи керівних засад, ідей чи положень.

Так, наприклад, М.І. Козюбра зазначає, що в юридичній доктрині принципи права зазвичай пов'язуються із відправними ідеями, основними засадами, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання [2, с. 66]. На думку О.В. Старчука, у правовій доктрині під час визначення поняття принципів права науковці вживають такі категорії, як вихідні теоретичні положення, основні, керівні засади (ідеї), загальні нормативно-керівні положення, провідні засади, закономірність, сутність, система координат тощо. Багато категорій є однорідними. Тому принципи – це загальні, керівні (основні, головні, відправні, вихідні теоретичні, загальні нормативно-керівні, спрямовуючі) положення [3, с. 40].

Зазначені узагальнені висновки підтверджуються чисельними визначеннями цього поняття у науці.

Поряд з визначенням поняття принципів права через основні чи керівні засади, ідеї чи положення, у науці знаходимо їх визначення і через поняття вимог. Так, О.Ф. Скакун вважає, що принципи права є також і безперечними вимогами (позитивними зобов'язаннями), які пред'являються до учасників суспільних відносин з метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і суспільних інтересів. При цьому, якщо це галузеві принципи – то вони є своєрідною системою координат, у рамках якої розвивається певна галузь права, й одночасно є вектором, що визначає напрямок розвитку цієї галузі [4, с. 221-222].

При дослідженні принципів виконавчого провадження не можна не звернути увагу на те, що Закон «Про виконавче провадження» у статті 2 веде мову не про принципи виконавчого провадження, а про його засади. Зауважимо, що у наведених вище наукових положеннях, поняття принципу у праві досить часто визначається також через засаду або ж основну засаду. Не можна не звернути увагу також на те, що натомість Закон «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання

судових рішень і рішень інших органів» відповідні названі у Законі «Про виконавче провадження» засади називає принципами діяльності органів державної виконавчої служби та приватних виконавців. У законодавстві знаходимо й інші положення, які не дають чіткого розуміння понять «принципи» та «засади», зокрема, ст. 4 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» має назву «Принципи та засади здійснення адвокатської діяльності», поміж тим не окреслює чітко, у чому ж все таки полягає відмінність між цими поняттями. Слід звернути увагу і на поняття «основи», яке є досить близьким до них сутнісно та досить широко застосовується у законодавстві.

Вважаємо, що потенційно можна знайти відмінності між поняттями «принципи» та «засади». Зазначене вимагає концептуальних наукових досліджень на загальнотеоретичному рівні. Однак, в межах дослідження, що здійснюється, поняття «принципи» та «засади» варто розглядати як синоніми.

Узагальнюючи наведене, вважаємо, що при окресленні поняття принципів виконавчого провадження, зазначені напрацювання науки теорії права можуть бути взяті за основу, а відтак, під принципами виконавчого провадження варто розуміти певні основні чи керівні засади, ідеї, положення чи вимоги тощо.

Оскільки мова йде про принципи виконавчого провадження, їх визначення, звичайно, обумовлюється й розумінням поняття виконавчого провадження.

Нормативне визначення поняття виконавчого провадження знаходимо у ст. 1 Закону «Про виконавче провадження». Згідно з нею, виконавче провадження як завершальна стадія судового провадження і примусове виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб) (далі – рішення) – сукупність дій визначених у цьому Законі органів і осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень і проводяться на підставах, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією України, цим Законом, іншими законами та нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до цього Закону, а також рішеннями, які відповідно до цього Закону підлягають примусовому виконанню. Погоджуємося з висловленою у науці справедливою критикою цього поняття через суттєві недоліки, насамперед, теоретичного характеру [5, с. 101–106]. Не будемо їх повторювати. Однак, маємо звернути увагу на один досить важливий позитивний аспект цього визначення – виконавче провадження є сукупністю дій, а ми б сказали, навіть діяльністю. Логічно припустити, що принципи виконавчого провадження – це принципи діяльності з виконання судових рішень та рішень інших органів чи посадових осіб.

Тому при визначенні сутності поняття принципів виконавчого провадження та їх правової природи варто також врахувати, що традиційно у аналогічних випадках при дослідженні принципів тих чи інших державних органів чи посадових осіб, інших учасників правовідносин, зокрема, і процесуальних, враховується їх особливості – стосуються вони організації цих органів (посадових осіб), чи їх діяльності з виконання покладених на них завдань. Відтак, у правовій науці досить поширеною є класифікація принципів на принципи організації та принципи діяльності державних органів чи посадових осіб, інших осіб у правовідносинах. Тому у науці цілком обґрунтовано бачимо і принципи організації та діяльності суду [6], адвокатури [7, с. 27], прокуратури [8] тощо. Якщо ж говорити про виконавче провадження як процедуру примусового виконання судових рішень та рішень інших органів та посадових осіб, то відповідну діяльність здійснюють державні та приватні виконавці. Відтак, і тут також можна говорити про принципи організації та діяльності державних та приватних виконавців.

Однак, якщо брати за об’єкт дослідження саме виконавче провадження як сукупність дій, зокрема, діяльність, то слід зробити висновок, що принципи виконавчого провадження є принципами, що характеризуються діяльність, зокрема, органів державної виконавчої служби, державних та приватних виконавці з виконання судових рішень та рішень інших органів, а не організацією роботи цих органів чи посадових осіб. Відтак, при формулюванні поняття та системи принципів виконавчого провадження, варто звертати увагу, що такими принципами не повинні бути ті з них, які характеризують організацію органів державної виконавчої служби, державних та приватних виконавців. В аспекті дослідження принципів саме виконавчого провадження зазначене твердження є актуальним з огляду на те, що Закон «Про виконавче провадження» як нормативний акт, який врегульовує питання діяльності з виконання судових рішень та рішень інших органів, та Закон «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», який є актом, що визначає організацію діяльності державних та приватних виконавців, містять майже ідентичний перелік принципів виконавчого провадження та принципів діяльності органів державної виконавчої служби та приватних виконавців (як їх називає Закон «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»). Однак, Закон «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» є Законом, що визначає організацію діяльності державних та приватних виконавців, а відтак, повинен

не дублювати принципи виконавчого провадження, а повинен містити перелік принципів організації діяльності органів державної виконавчої служби та приватних виконавців. Діюче на сьогодні правове регулювання у Законі «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» є помилковим. У зв'язку з цим, наприклад, не можемо погодитися з Ю.П. Ільїною, яка називає свою статтю «Доцільність законодавчого закріплення принципів виконавчого провадження в рамках реформування державної виконавчої служби України», однак, по тексту статті веде мову про принципи організації та діяльності державної виконавчої служби [9], ототожнюючи, таким чином, принципи виконавчого провадження з принципами організації та діяльності державної виконавчої служби. У зв'язку з наведеним, враховуємо, що принципи виконавчого провадження – це ті ідеї, які характеризують та відображають виключно процедуру виконання судових рішень та рішень інших органів та є принципами діяльності, а не принципами організації діяльності державних та приватних виконавців.

При цьому, однак, принципи виконавчого провадження також не можна ототожнювати виключно лише з принципами діяльності органів державної виконавчої служби, державних та приватних виконавців. Вважаємо, що виконавче провадження є діяльністю не лише цих органів та посадових осіб. Підтримуємо широкий підхід до визначення поняття виконавчого провадження як діяльності не лише органів державної виконавчої служби, державних та приватних виконавців, щодо виконання судових рішень, а і інших осіб. Такими особами, насамперед, є боржник та стягувач, представники сторін виконавчого провадження, прокурор, особи, які сприяють державних чи приватним виконавцям у вчиненні виконавчих дій (наприклад, експерти, спеціалісти, поняті тощо). Відтак, принципи виконавчого провадження повинні характеризувати та відображати дії та діяльність і цих учасників виконавчого провадження.

Виходячи з цього, навряд чи можна погодитися з Ю.В. Білоусовим, який під принципами виконавчого провадження розглядає закріплені у правових нормах основні засади, керівні положення, які визначають *організацію* (виділено нами – Є.Ш.) органів державної виконавчої служби, зміст і спрямованість її діяльності, правовий статус учасників виконавчого провадження [10, с. 16]. Такий підхід не виглядає обґрунтованим через те, що поняття принципів виконавчого провадження пов'язує з організацією органів державної виконавчої служби, однак, принципи виконавчого провадження повинні бути за своєю правовою природою принципами саме діяльності державної виконавчої служби. Крім того, слід наголосити, що зазвичай в Україні нормативне врегулювання відносин з організації органів та осіб, які здійснювали чи здійснюють примусове виконання рішень судів та інших органів та виконавче провадження завжди врегульовувалося різними нормативними актами – спочатку Законом «Про державну виконавчу службі» та Законом «Про виконавче провадження», а на сьогодні Законом «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» та Законом «Про виконавче провадження».

При дослідженні поняття та особливостей принципів виконавчого провадження варто також звернути увагу, що будь-які принципи як ідеї чи засади мають свій предмет. Щодо принципів виконавчого провадження таким предметом є власне виконавче провадження. Якщо предметом, основні ідеї якого відображаються, є не виконавче провадження, а щось інше, то такі положення не можна вважати принципами виконавчого провадження. Таким чином, при окресленні загальних положень щодо принципів виконавчого провадження, насамперед, слід звертати увагу і на проблему правильного застосування термінології.

Слід звернути увагу, що і законодавець, і науковці по різному підходять до того, що власне є предметом принципів, які врегульовують примусове виконання судових рішень та рішень інших органів.

Так, на це інколи не звертається увага у науці виконавчого провадження, оскільки одні і ті ж самі принципи називають принципами різних предметів, які вони відображають. Фактично у такому випадку йде ототожнення поняття принципів виконавчого провадження з поняттям принципів, що характеризують інший предмет.

Так, наприклад, М. Кулава у своїй праці «Принципи державного регулювання діяльності органів ДВС та приватних виконавців» фактично досліджує всі принципи, визначені Законом «Про виконавче провадження» як принципи виконавчого провадження, однак фактично називає їх принципами державного регулювання діяльності органів ДВС та приватних виконавців [11, с. 71-80]. При цьому, під принципами державного управління виконавчою системою науковця розуміє закріплені у нормативно-правових актах стійкі, системоутворюючі конструкції, які фактично використовуються у практичній діяльності при примусовому виконанні рішень, виступають запорукою ефективного, дієвого, що відповідає сучасним реаліям, механізму державного управління примусовим виконанням рішень [11, с. 75]. Очевидно, що предметом принципів державного регулювання діяльності органів ДВС та приватних виконавців повинні бути не принципи виконавчого провадження як

діяльності з примусового виконання судових рішень та рішень інших органів, а державне регулювання діяльності органів ДВС та приватних виконавців. Принципами адміністративно-правового забезпечення примусового виконання судових рішень також є принципи виконавчого провадження у В.П. Мороз [12, с. 65-78].

Аналогічні суперечності зустрічаються і на рівні законопроектної роботи.

Так, проект Закону про виконавче провадження №3726 від 23.06.2020 у статті 2, як вбачається, врегульовує не принципи виконавчого провадження, а принципи законодавчого регулювання виконавчого провадження, якими визначає: 1) законність; 2) обов'язковість виконання рішень; 3) державна мова виконавчого провадження; 4) диспозитивності виконавчого провадження; 5) неупередженість та процесуальна незалежність виконавця; 6) співмірність заходів примусового виконання і визначеного у виконавчому документі зобов'язання боржника; 7) відкритість інформації для сторін виконавчого провадження; 8) конфіденційність інформації, яка має місце у виконавчому провадженні, окрім передбачених цим законом випадків можливості її оприлюднення чи розголошення [13, с. 65–78]. Однак, у нас виникає логічне питання щодо того, чи є ці перераховані принципи принципами законодавчого регулювання? Законодавче регулювання загалом і законодавче регулювання виконавчого провадження, зокрема, є діяльністю Верховної Ради України як законодавчого органу в Україні. Через це принципами законодавчого регулювання повинні бути та є й саме ті принципи, які регулюють виключно цю діяльність. Такі принципи законодавчого регулювання, на наш погляд, може містити закон, який врегульовує діяльність Верховної Ради України, наприклад, Регламент. Закон щодо виконавчого провадження взагалі не повинен містити принципів законодавчого регулювання виконавчого провадження. Зазначене, на наш погляд, свідчить про відсутність правильного теоретичного підходу до усіх цих питань.

Наукове визначення поняття принципів виконавчого провадження та його аналіз знаходимо у правовій науці.

Так, наприклад, Е.В. Колесникова під принципами виконавчого провадження розуміє основоположні керівні ідеї, засади, які визначають сутність, зміст і спрямованість діяльності органів державної виконавчої служби, а також їх обсяг повноважень у виконавчому провадженні [14, с. 62]. Однак, таке розуміння принципів є неповним, оскільки обмежує їх поширення лише на органи державної виконавчої служби та не враховує, що вони поширюються також і на діяльність приватних виконавців.

А.В. Гайченко натомість аналізує поняття принципів діяльності державних органів, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, під якими розуміє основоположні ідеї, які визначають зміст та основу діяльності органів примусового виконання рішень, що визначає дієвість судової системи, верховенство права та гарантує дотримання прав і свобод громадян [15, с. 60]. Вважаємо, що в цьому випадку не варто було б говорити виключно про принципи діяльності державних органів, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, оскільки такий підхід не враховує фактично спільність тих основоположних ідей діяльності, яке здійснюють державні органи з примусового виконання рішень та приватні виконавці.

Таким чином, бачимо, що не завжди висловлені у науці визначення поняття принципів виконавчого провадження були б такими, які виглядали універсальними та завершеними.

З урахуванням викладених особливостей поняття принципів виконавчого провадження та дослідженого у науці вчення як про принципи права загалом, так і про принципи виконавчого провадження, зокрема, сформулюємо основні, визначальні ознаки цих принципів.

Вважаємо, що ознаки принципів виконавчого провадження полягають в тому, що:

1) *кожний принцип виконавчого провадження є основною (керівною) засадою, ідеєю, положенням чи вимогою, які складають його сутність та зміст.* Зазначені основні (керівні) засади, ідеї, положення чи вимоги, як правило, є чіткими, такими, що мають концентроване вираження, закономірності, правила поведінки учасників виконавчого провадження як по відношенню один до одного, так і по відношенню до об'єктів дії принципу. Принципу виконавчого провадження як ідеї притаманна узагальнена характеристика норми права як правила взаємодії між учасниками виконавчого провадження.

2) *принципи виконавчого провадження характеризують процедуру примусового виконання судових рішень та рішень інших органів чи посадових осіб, тобто за своєю правовою природою є процесуальними принципами*. У цій ознаці принципів виконавчого провадження проявляється сутність принципів виконавчого провадження як родового поняття по відношенню до більш загального поняття принципів права, та характеризують їх як категорію процесуального, а не матеріального права. У принципах виконавчого провадження відображаються ідеї, що є притаманні відносинам з примусового виконання рішень судів та рішень інших юрисдикційних органів, а саме тих відносин, які виникають уже на завершальній стадії юрисдикційного процесу – стадії виконання рішення компетентного органу чи посадової особи.

3) *кожний принцип виконавчого провадження безпосередньо або опосередковано закріплений в нормативно-правових актах про виконавче провадження, насамперед, у Законі «Про виконавче провадження».* Як і інші принципи права, закріплення принципів виконавчого провадження у законодавстві про виконавче провадження можливе у двох формах: а) безпосереднє закріплення – зазначена форма нормативного закріплення принципів полягає в тому, що принципи виконавчого провадження формулюються окремих нормах (статтях) законодавчих актів, які фіксують або ж найменування та наявність того чи іншого принципу у виконавчому провадженні, або ж навіть можуть містити їх коротке тлумачення, деталізацію їх змісту; 2) опосередковане закріплення, при якому нормативні акти про виконавче провадження не містять вказівки про наявність того чи іншого принципу, однак, така наявність, як і зміст принципу виводяться з аналізу змісту законодавства про виконавче провадження.

До 05.10.2016 законодавство про виконавче провадження не містило безпосереднього нормативного закріплення принципів виконавчого провадження у законодавстві про виконавче провадження. Вперше принципи виконавчого провадження знайшли своє безпосереднє закріплення у діючому Законі «Про виконавче провадження». Стаття 2 цього Закону визначала перелік засад, з дотриманням яких здійснюється виконавчого провадження. Таким чином, на сьогодні маємо безпосереднє закріплення принципів виконавчого провадження без жодної їх деталізації. Звичайно, що поряд з нормативно закріпленими у наведеній статті 9 принципами (засадами) виконавчого провадження, існує і опосередковане закріплення окремих принципів, на що вказується у науці.

4) принципи виконавчого провадження складають певну систему, в якій один з принципів може опосередковано випливати з іншого, обумовлювати його або ж бути гарантією його реалізації. В такому разі слід говорити про системність принципів виконавчого провадження. Принципи виконавчого провадження повинні бути взаємоузгодженими між собою та з іншими елементами правового регулювання. Принципи як загальні ідеї можуть мати певні винятки, які зазвичай слід розглядати як прояв іншої керівної ідеї, тобто іншого принципу, однак вони не можуть концептуально суперечити один одному.

5) принципи виконавчого провадження є стабільними, значно рідше підлягають зміні у порівнянні з іншими нормами законодавства. Зазначена ознака принципів є проявом загального підходу теорії держави та права щодо стабільності принципів права. У сучасному праворозумінні принципами права розглядаються найбільш стабільні вимоги, які уособлюють суспільні цінності, дозволяють відтворити їх під час формування та дії права, визначаючи його характер і напрями подальшого розвитку [2, с. 70]. При зміні норм законодавства про виконавче провадження його принципи зазвичай не зазнають своєї зміни.

Висновки. З урахуванням всього наведеного вважаємо за необхідне сформулювати власне визначення поняття принципів виконавчого провадження. На наш погляд, принципами виконавчого провадження є нормативно визначені у законодавстві про виконавче провадження основні стабільні ідеї, положення, вимоги, що характеризують сутність та зміст виконавчого провадження як процесуального порядку примусового виконання судових рішень та рішень інших органів, складають певну систему та відображають закономірності розвитку виконавчого провадження.

Ознаки принципів виконавчого провадження полягають в тому, що: 1) кожний принцип виконавчого провадження є основною (керівною) засадою, ідеєю, положенням чи вимогою, які складають його сутність та зміст; 2) принципи виконавчого провадження характеризують процедуру примусового виконання судових рішень та рішень інших органів чи посадових осіб, тобто за своєю правовою природою є процесуальними принципами; 3) кожний принцип виконавчого провадження безпосередньо або опосередковано закріплений в нормативно-правових актах про виконавче провадження, насамперед, у Законі «Про виконавче провадження»; 4) принципи виконавчого провадження складають певну систему, в якій один з принципів може опосередковано випливати з іншого, обумовлювати його або ж бути гарантією його реалізації; 5) принципи виконавчого провадження є стабільними, значно рідше підлягають зміні у порівнянні з іншими нормами законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник іншомовних слів; за ред. О.С. Мельничук. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. 775 с.
2. Загальна теорія права: підручник / М.І. Козюбра, С.П.Погребняк, О.В. Цельєв, Ю.І. Матвєєва; за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
3. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 40–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_2_11 (дата звернення: 10.11.2025).

4. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Прав. єдність, 2009. 520 с.
5. Гук Б.М. Проблеми дефініції поняття виконавчого провадження. *Університетські наукові записки*. 2009. № 1. С. 101–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2009_1_19 (дата звернення: 10.11.2025).
6. Факас І. Б. Конституційно-правові принципи організації та діяльності судів загальної юрисдикції в Україні: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.02; Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2009. 17 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0409U001154 (дата звернення: 10.11.2025).
7. Грисюк В. В. Система принципів здійснення адвокатської діяльності. *Право і суспільство*. 2019. № 5. С. 24-30. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-5-1-4.
8. Малюга В.І., Михайленко О.Р. Принципи організації та діяльності прокуратури України: монографія. КНУТШ. Київ : Київ. ун-т, 2005. 130 с.
9. Ільїна Ю.П. Доцільність законодавчого закріплення принципів виконавчого провадження в рамках реформування державної виконавчої служби України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 116–119. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/5_2015.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
10. Білоусов Ю.В. Виконавче провадження: [навч. посіб.]. К.: Прецедент, 2005. 192 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Bilousov_2005.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
11. Кулава М. Принципи державного регулювання діяльності органів ДВС та приватних виконавців. *Публічне урядування*. 2018. № 3 (13). С. 71–80. DOI https://doi.org/10.31618/vadnd.v1i13.134.
12. Мороз В.П. Адміністративно-правове забезпечення примусового виконання судових рішень в Україні: дис. … д-ра юрид. наук; 12.00.07. Дніпро, 2021. 513 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0521U101399 (дата звернення: 10.11.2025).
13. Проект Закону про виконавче провадження № 3726 від 23.06.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69256 (дата звернення: 10.11.2025).
14. Колесникова Е.В. Поняття та види принципів виконавчого провадження. *Цивілістична процесуальна думка*. 2018. № 2. С. 61–65. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3358/CPD%232_18_190121_avt.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.11.2025).
15. Гайченко А.В. Адміністративно-правові засади діяльності державних органів, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: дис. док. філософ. (081 Право). К., 2021. 195 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0821U101028 (дата звернення: 10.11.2025).

УДК 347.64
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.71

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ДИТИНИ НА СІМЕЙНУ ТУРБОТУ ЧЕРЕЗ ОПІКУ ТА ПІКЛУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Юніна М.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін ФПФПКП,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-0311-4591

Красільніков В.П.,
здобувач вищої освіти 3 курсу
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування Національної поліції України,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-8217-6998

Юніна М.П., Красільніков В.П. Реалізація права дитини на сімейну турботу через опіку та піклування в умовах воєнного стану.

У статті досліджено проблему реалізації права дитини на сімейну турботу через інститути опіки та піклування в умовах воєнного стану в Україні. При цьому увагу акцентовано на зростанні ризиків втрати сімейного середовища через масові переміщення, евакуацію, втрату батьків та руйнування інфраструктури. У статті також аналізується чинне законодавство у цій сфері, зокрема положення Цивільного та Сімейного кодексів, норми Закону «Про охорону дитинства», при цьому вказується на адаптацію чинного законодавства до воєнних реалій (спрощені процедури опіки, тимчасове влаштування дітей під нагляд військових адміністрацій).

Проаналізовано та визначено ключові виклики, до яких відносять відсутність документів у дітей, дефіцит кваліфікованих фахівців, недостатня координація між органами влади та міжнародними організаціями. На основі даних Міністерства соціальної політики показано динаміку зростання сімейних форм влаштування дітей (опіка, прийомні сім'ї) та зменшення інституційного догляду, що поєднується наразі із загостренням потреб в оперативному реагуванні, психологічному супроводі та цифровій трансформації системи.

Авторами пропонується комплекс заходів для врегулювання відносин опіки та піклування з метою ефективної реалізації прав дітей на сімейну турботу в умовах воєнного стану, зокрема, посилення підтримки опікунів, гармонізація законодавства з міжнародними стандартами, розвиток цифрових сервісів для обліку та супроводу, створення мобільних груп соціальної допомоги. Також для створення ефективної системи моніторингу та контролю за умовами утримання дітей необхідно запровадити обов'язкову реєстрацію випадків тимчасового влаштування дітей, визначити при цьому фіксований графік планових та позапланових візитів перевіряючих умови проживання дітей, незалежний зовнішній моніторинг, встановити санкції за зловживання та надійний захист персональних даних дітей, що залишились без батьківської опіки.

Підкреслено, що захист права дитини на сімейне виховання – це не лише юридичний обов'язок, а й моральний пріоритет держави, що формує основу для відбудови суспільства. Стаття актуалізує необхідність гнучких, адаптивних механізмів, спрямованих на забезпечення стабільності, безпеки та психоемоційного благополуччя дітей у кризових умовах.

Ключові слова: права дитини, воєнний стан, майбутнє, опікунство, піклування, реалізація прав дитини, захист, підтримка, сімейна турбота.

Yunina M.P., Krasilnikov V.P. Realization of the child's right to family care through guardianship and custody in conditions of martial law.

The article examines the problem of realizing the child's right to family care through guardianship and custody institutions in the context of martial law in Ukraine. At the same time, attention is focused on the growing risks of losing the family environment due to mass displacement, evacuation, loss of parents, and destruction of infrastructure. The article also analyses the current legislation in this area, in particular the provisions of the Civil and Family Codes and the norms of the Law 'On the

Protection of Children', while pointing to the adaptation of the current legislation to the realities of war (simplified guardianship procedures, temporary placement of children under the supervision of military administrations).

The key challenges have been analysed and identified, including the lack of documents for children, the shortage of qualified specialists, and insufficient coordination between authorities and international organisations. Based on data from the Ministry of Social Policy, the dynamics of the growth of family-based forms of child placement (guardianship, foster families) and the decline in institutional care are shown, which is currently combined with an acute need for rapid response, psychological support, and digital transformation of the system.

The authors propose a set of measures to regulate guardianship and custody relations with a view to effectively implementing children's rights to family care in conditions of martial law, in particular, strengthening support for guardians, harmonising legislation with international standards, developing digital services for registration and support, and creating mobile social assistance teams. In order to create an effective system for monitoring and controlling the conditions in which children are kept, it is also necessary to introduce mandatory registration of cases of temporary placement of children, to establish a fixed schedule of scheduled and unscheduled visits by inspectors to check the living conditions of children, independent external monitoring, establish sanctions for abuse and reliable protection of the personal data of children left without parental care.

It is emphasised that protecting the right of the child to family upbringing is not only a legal obligation but also a moral priority of the state, which forms the basis for rebuilding society. The article highlights the need for flexible, adaptive mechanisms aimed at ensuring the stability, safety and psycho-emotional well-being of children in crisis situations.

Key words: children's rights, martial law, future, guardianship, care, realization of children's rights, protection, support, family care.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану особливої гостроти набуває проблема гарантування права дитини на сімейну турботу, оскільки саме війна породжує значні ризики втрати сімейного середовища, посилює соціальну вразливість дітей та зумовлює потребу у швидкому й ефективному реагуванні держави.

Опіка та піклування, як правові механізми захисту, стикаються з новими викликами, серед яких – складність документального підтвердження статусу дитини, труднощі у визначенні законних представників у разі розлуки з батьками, а також нестача ресурсів і кадрового забезпечення у відповідних органах влади. Тому проблема реалізації зазначеного права вимагає комплексного аналізу й пошуку оптимальних шляхів його забезпечення, враховуючи сучасні реалії воєнного часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту прав дитини, у тому числі реалізації права на сімейну турботу, знайшли відображення у працях українських і зарубіжних науковців, зокрема у дослідженнях О. Дзери, Н. Кузнєцової, Р. Стефанчука, які роблять акцент на правових аспектах опіки та піклування. Суттєвий внесок у розвиток цієї проблематики здійснили й міжнародні документи – Конвенція ООН про права дитини 1989 року, Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 року, що визначають базові стандарти забезпечення інтересів неповнолітніх.

Водночас сучасні українські публікації (І. Голосніченко, В. Кравченко, О. Кравчук) акцентують на необхідності адаптації національного законодавства та практики до умов воєнного стану, що свідчить про актуальність і недостатню розробленість проблеми в сучасних наукових колах.

Метою статті є аналіз нормативно-правових засад реалізації права дитини на сімейну турботу через інститути опіки та піклування в умовах воєнного стану, а також виявлення проблем практичного застосування відповідних норм чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право дитини на сімейне піклування є одним із фундаментальних прав, закріплених як у міжнародно-правових актах, так і в національному законодавстві України. Відповідно до Конвенції ООН про права дитини 1989 року, яка має статус частини національного законодавства України згідно зі статтями 9 та 20, держава зобов'язана забезпечити дитині право на життя, розвиток, виховання у сімейному середовищі та захист від будь-яких форм зловживань чи недбалого ставлення [1].

Важливо підкреслити, що конвенційні норми визначають пріоритетність сімейного виховання над альтернативними формами піклування, сприяючи збереженню психологічного та соціального благополуччя дитини.

У національному правовому полі питання опіки та піклування врегульовані в Цивільному кодексі України (статті 55-79), які детально регламентують порядок встановлення опіки, піклуван-

ня, права та обов'язки опікунів, а також механізми контролю за їх діяльністю. Сімейний кодекс України (статті 243-251) додатково визначає юридичні засади реалізації права дитини на сімейне піклування, зокрема, порядок встановлення батьківських прав, умови передачі дитини під опіку та піклування, а також процедури захисту інтересів дитини у випадках позбавлення батьківських прав або неможливості батьків виконувати свої обов'язки. Закон України «Про охорону дитинства» закріплює державні гарантії захисту прав дитини, підкреслюючи пріоритетність сімейних форм виховання, водночас передбачаючи необхідність державного втручання у разі загрози інтересам дитини.

Окрім цього, низка підзаконних нормативно-правових актів регулює питання організації та функціонування установ опіки і піклування, забезпечення соціального супроводу дітей, які залишилися без піклування батьків, а також механізми підтримки сімей у складних життєвих обставинах. Така багаторівнева регламентація створює комплексну систему захисту прав дитини, спрямовану на забезпечення її повноцінного розвитку у сприятливому сімейному середовищі, що відповідає сучасним міжнародним стандартам у сфері прав дитини.

Серед ключових документів, які деталізують механізми реалізації права дитини на сімейне виховання, слід відзначити постанови Кабінету Міністрів України щодо функціонування служб у справах дітей, положення про діяльність центрів соціальних служб, а також численні методичні рекомендації Міністерства соціальної політики України щодо влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до сімейних форм. Зокрема, у воєнний період були ухвалені окремі нормативні акти, які передбачають спрощені процедури встановлення опіки над дітьми, евакуйованими або переміщеними внаслідок бойових дій.

Окремо варто наголосити на важливості соціального супроводу таких дітей. Йдеться не лише про документальний супровід чи організацію їх проживання, а передусім про цілісну підтримку, що охоплює психологічну реабілітацію, адаптацію до нових умов, забезпечення доступу до освіти, медицини та правової допомоги. Саме ці чинники дозволяють дитині інтегруватися у нове середовище, мінімізувати травматичні наслідки втрати родини та війни, а також забезпечити сталість її розвитку в умовах невизначеності [8, с. 324].

Водночас державна система повинна бути гнучкою й адаптивною до змін, що виникають внаслідок військових дій. Зокрема, сьогодні необхідно вдосконалити механізми співпраці органів опіки з військово-цивільними адміністраціями, міжнародними гуманітарними організаціями та благодійними фондами, які безпосередньо долучаються до захисту прав дитини. Успішна реалізація права дитини на сімейну турботу неможлива без формування єдиної цифрової бази обліку дітей, що дозволить здійснювати їх ефективний моніторинг, координацію дій державних органів та громадських ініціатив [8, с. 324].

Таким чином, багаторівнева нормативно-правова регламентація, адаптована до умов воєнного стану, має слугувати надійним інструментом забезпечення права кожної дитини на життя, гідність, безпеку та виховання в родині. Вона повинна бути не лише декларативною, а дієвою та гнучкою, здатною відповідати на безпрецедентні виклики, що постали перед українським суспільством.

Щоб досягти цього, необхідно забезпечити ефективну координацію між державними органами, міжнародними партнерами та громадянським суспільством, яка дозволить оперативно реагувати на ситуації, що виникають під час воєнного стану. Особливу увагу слід приділяти підтримці сімей з дітьми, створенню безпечного середовища, збереженню соціальних зв'язків та забезпеченню доступу до освіти і медичної допомоги. Такий підхід дозволить не тільки захистити права дітей, а й зміцнити суспільну стійкість, заклавши фундамент для майбутнього відновлення та розвитку країни.

Право дитини на сімейне піклування є фундаментальним принципом захисту прав дитини і закріплене не лише у міжнародних актах, таких як Конвенція ООН про права дитини 1989 року, але й у системі національного законодавства України, що забезпечує механізми реалізації цього права в умовах сучасних викликів. Українське законодавство передбачає комплексний підхід до регулювання інститутів опіки та піклування, які спрямовані на захист інтересів дитини в разі відсутності або неможливості здійснення батьківського піклування.

Зокрема, Цивільний кодекс України визначає правові основи встановлення опіки і піклування, права та обов'язки опікунів, а також порядок контролю за їх діяльністю, що є гарантією належного догляду і виховання дитини.

Сімейний кодекс України, у свою чергу, закріплює організаційні засади функціонування органів опіки та піклування, визначає їх повноваження, а також умови здійснення контролю за дотриманням прав дитини у сімейному оточенні. Важливо зазначити, що у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні, правове регулювання даної сфери зазнало суттєвих змін, спрямованих на оперативне реагування на кризові ситуації та забезпечення невідкладного захисту дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Крім того, Постанова Кабінету Міністрів України № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» чітко закріплює можливість органів опіки та піклування в умовах воєнного стану здійснювати тимчасове влаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки, під нагляд військових адміністрацій. Такий механізм тимчасового захисту дозволяє забезпечити не лише фізичну безпеку дітей, але й створити необхідні умови для їх соціальної стабільності та нормального розвитку. Це рішення має особливе правове значення, оскільки дозволяє швидко реагувати на кризові ситуації, пов'язані з війною, зберігаючи при цьому ключові принципи захисту прав дитини, передбачені міжнародним та національним законодавством. Таким чином, правовий інструментарій, закріплений цією постановою, стає важливою гарантією збереження життя та добробуту дітей у складні воєнні часи.

Як вже було підкреслено, спрощення процесу призначення опікунів є важливим для гарантування дітям необхідної сімейної турботи без зайвих формальностей. Це дає можливість швидко відповідати на потреби дітей, які потрапили у важкі життєві обставини, забезпечуючи їх безпеку та підтримку. Водночас, надзвичайно важливо підкреслити необхідність посилення нагляду за дотриманням прав дітей, котрі перебувають під опікою або піклуванням. Це допомагає встановити рівновагу між швидкістю та ефективністю захисту прав дитини, що є першочерговим завданням для державних органів.

Позитивною рисою цього підходу є не лише вдосконалення процесу призначення опікунів, а й у забезпечення безперервного контролю за умовами та якістю опіки. Це дає змогу оперативно реагувати на будь-які порушення та гарантує дітям надійний захист від потенційних ризиків. Такий підхід сприяє підтримці безпеки та благополуччя дітей, ставлячи захист їх прав на перше місце.

Такий комплексний підхід відповідає сучасним стандартам міжнародного права і є необхідним для ефективного забезпечення права дитини на сімейне піклування в умовах воєнного часу, де особлива увага приділяється не лише фізичній безпеці дітей, а й їх психоемоційному благополуччю та соціальній адаптації [9].

У реальних умовах війни органи опіки та піклування стикаються з численними викликами: масовість втрати батьків, евакуація за кордон, знищення документації, нестача спеціалістів. Внаслідок цього суди все частіше визнають юридичні факти на підставі довідок військових адміністрацій, рішень гуманітарних центрів тощо [8, с. 328].

Одним із пріоритетів державної політики є забезпечення сімейного виховання для дітей, які залишилися без батьківського піклування, особливо в умовах війни, яка різко збільшила кількість таких дітей. Відповідно до Конвенції ООН про права дитини, кожна дитина має право зростати у безпечному родинному середовищі, а інституційні форми догляду повинні застосовуватись лише як крайній захід. В Україні впродовж останніх років держава цілеспрямовано розвиває сімейні форми виховання як альтернативу інтернатам: мова йде про опіку, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, а також патронат [8, с. 327].

На основі офіційних даних Міністерства соціальної політики України (Таблиця 1) [6] і можна зробити висновок про стабільне зростання частки дітей, охоплених індивідуальними формами сімейного виховання, зокрема влаштуванням у прийомні сім'ї та під опіку. Така тенденція є позитивним сигналом щодо ефективності реалізації державної політики де інституція реалізації, спрямованої на мінімізацію перебування дітей у закладах інтернатного типу та сприяння їх соціалізації в сімейному середовищі.

Таблиця 1. *Форми влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування в умовах воєнного стану (за даними Мінсоцполітики, 2022-2024 рр.)*

Форма влаштування	2022	2023	2024	Динаміка (%)
Призначення опіки/піклування	4 312	5 014	5 720	+32,6
Влаштування у прийомні сім'ї	1 238	1 541	1 774	+43,3
Влаштування у дитячі будинки сімейного типу	928	1 030	1 155	+24,4
Тимчасове влаштування під наглядом військ. адм.	517	702	934	+80,7
Перебування в закладах інституційного догляду	3 101	2 785	2 401	–22,6

Джерело: [6].

Проте війна внесла корективи: через активні бойові дії, внутрішнє переміщення населення, руйнування соціальної інфраструктури та втрату зв'язку з родинами багато дітей опинилися в

особливо вразливому становищі. Органи опіки та піклування часто змушені діяти в екстремальних умовах, забезпечуючи швидке тимчасове влаштування дитини з подальшим з'ясуванням її статусу та пошуком постійної родини.

Водночас, збільшення кількості дітей у прийомних родинах та під опікою висвітлює актуальні потреби у посиленні системи підтримки опікунів і прийомних батьків, які виконують важливу соціальну функцію захисту та виховання дітей, що залишилися без батьківського піклування.

Крім того, в умовах воєнного стану виникає потреба в оперативному прийнятті рішень щодо тимчасового догляду без судових процедур, що вимагає гнучкості в правовому регулюванні. Водночас, актуальними залишаються питання якісного супроводу опікунів і прийомних батьків, забезпечення їх навчання, надання психологічної та юридичної допомоги. Посилення міжвідомчої координації (служб у справах дітей, центрів соціальних служб, органів юстиції, освітніх і медичних установ) є необхідною умовою для ефективного влаштування та захисту прав кожної дитини.

Сучасні виклики, викликані воєнними діями, значно ускладнюють роботу системи опіки, зокрема через нестабільність життєвих умов, проблеми доступу до соціальних та медичних послуг, а також ризики порушення психоемоційного стану дітей. Ці обставини зумовлюють необхідність комплексного та скоординованого реагування з боку державних і громадських інституцій, що включає не лише матеріальну підтримку, а й психологічний супровід, навчання та професійну допомогу опікунам і прийомним родинам.

У Таблиці 2 наведено узагальнення ключових проблем, які виникають під час реалізації опіки та піклування в сучасних умовах, зокрема проблеми законодавчого забезпечення, організаційної підтримки, координації між різними суб'єктами опіки, а також питання моніторингу та контролю за дотриманням прав дітей у цих інститутах [6]. Вирішення цих проблем є необхідною передумовою для забезпечення стабільного функціонування системи сімейного виховання, а також для підвищення її адаптивності до кризових викликів воєнного часу.

Таблиця 2. *Проблеми реалізації опіки і піклування в умовах воєнного стану*

Проблема:	**Наслідки:**
Відсутність документів у дитини	Унеможливлення оформлення опіки
Евакуація/переміщення з окупованих територій	Втрата зв'язку з рідними, правовий вакуум
Руйнування інфраструктури органів опіки	Відсутність доступу до адмінпослуг
Перевантаження судів	Затримки у прийнятті рішень
Нестача кваліфікованих фахівців	Низька якість супроводу дитини
Відсутність електронного реєстру статусу дітей	Неможливість швидкого реагування

Джерело: аналітичний огляд Національної соціальної сервісної служби України, 2024 р. [6].

Загалом, незважаючи на складні обставини, Україна демонструє поступове зміцнення системи захисту прав дітей, залишених без батьківського піклування. Пріоритетом має залишатися пошук кожній дитині не просто формального опікуна, а безпечного, турботливого та стабільного родинного середовища, яке сприятиме її всебічному розвитку й відновленню після пережитих травм. Реалізація цього завдання - не лише обов'язок держави, а й ознака її зрілості, гуманізму й стратегічного бачення майбутнього [6].

Запровадження комплексних заходів для підтримки прийому родини та опікунів, а також систематичний аналіз і вдосконалення нормативно-правової бази можуть суттєво підвищити ефективність захисту прав дитини на сімейне турботу, що є критичним місцем для її гармонійного розвитку та соціальної інтеграції.

Ці кроки здатні посприяти створенню кращих умов для дітей, що перебувають під опікою або у прийомних родинах, піклуючись про їхній фізичний та психічний стан. Зокрема, удосконалення правової бази здатне внести ясність у визначення прав та обов'язків усіх, хто бере участь у цьому процесі, та допоможе швидше залагоджувати конфліктні випадки. Паралельно з цим, розробка програм підтримки та забезпечення психологічної, медичної та соціальної допомоги може гарантувати гармонійний та здоровий розвиток кожної дитини, незважаючи на її сімейне становище. Особливо важливо забезпечити інклюзивність таких програм та їхню доступність у всіх регіонах країни, щоб кожна дитина, незалежно від місця проживання, отримувала необхідну підтримку. Такий підхід сприятиме зміцненню довіри у суспільстві та створенню справді безпечного середовища для зростання та розвитку дітей [6].

Актуальним залишається запровадження інноваційних механізмів, здатних адаптувати систему опіки та піклування до складних умов воєнного стану. Серед таких новацій – впровадження електронної фіксації статусу дитини, яка дозволяє оперативно виявляти та обліковувати дітей, що залишилися без батьківського піклування внаслідок бойових дій або евакуації. Це сприяє забезпеченню прозорості процедур влаштування, запобіганню повторному влаштуванню однієї й тієї ж дитини, а також пришвидшує доступ до правової та соціальної допомог [7, с. 408].

Групи соціального супроводу, які складаються із працівників служб у справах дітей, психологів, юристів та представників громадських організацій, є важливим ресурсом у часи воєнного конфлікту. Ці групи забезпечують допомогу дітям шляхом виїзду на місце подій, надають їм підтримку, встановлюють їхню ідентичність, та допомагають забезпечити їм тимчасове або постійне притулок. З урахуванням складних умов та обмеженого доступу до деяких територій, мобільні групи стають незамінними для захисту прав дітей в цих обставинах.

Не менш важливим є спрощення документообігу, що дозволяє значно зменшити час на підготовку та оформлення необхідних рішень, актів, висновків, довідок тощо. На практиці це означає, що рішення про тимчасове влаштування дитини можуть прийматися за спрощеною процедурою, з подальшим доповненням пакету документів, що дозволяє гарантувати безперервність соціального захисту та мінімізувати ризики для дитини.

Запровадження попереднього узгодження кандидатур опікунів ще до судового розгляду є важливим нововведенням. Цей підхід дає змогу швидко призначати опікунів чи піклувальників тоді, коли стандартна судова процедура затягується або взагалі неможлива. Це особливо актуально в складних обставинах, таких як тимчасово окуповані території, зони активних бойових дій або під час евакуації. Незважаючи на прискорену процедуру, головним пріоритетом залишається захист найкращих інтересів дитини. Це означає, що будь-яке рішення має гарантувати дитині безпеку, стабільність умов життя, можливості для розвитку та, за можливості, збереження зв’язків з родиною

Додатково, слід підтримувати розвиток міжвідомчого обміну інформацією між установами через цифрові платформи. Це допоможе інтегрувати дані з різних державних органів для забезпечення захисту прав дітей і уникнення дублювання або втрати інформації. Такий єдиний інформаційний простір сприятиме постійному супроводу дитини, незалежно від того, де вона знаходиться [9].

Інноваційні підходи також повинні включати розвиток освітніх онлайн-платформ для підготовки та підвищення кваліфікації кандидатів в опікуни, прийомних батьків, працівників служб у справах дітей. Це особливо важливо в умовах обмеженої мобільності та потреби у швидкому реагуванні на зміну законодавства, нормативів, стандартів допомоги.

Отже**,** в умовах війни інновації стають ключовим елементом для ефективного захисту прав дітей. Створення гнучкої та реагуючої системи догляду за дітьми є великим викликом для України як суспільства, що прагне захищати права та гідність кожної дитини. Це вимагає відповіді від держави, яка поважає принципи права та гуманізму, а також віддає перевагу благополуччю дітей.

У сучасних умовах реалізація права дитини на сімейну турботу через опіку та піклування в Україні має ключове значення для забезпечення стабільного розвитку дитинства, особливо з огляду на наслідки повномасштабної збройної агресії. Попри активізацію зусиль держави, низка нормативних, організаційних і кадрових проблем продовжують ускладнювати реалізацію цього права. Зокрема, на практиці виявляється недостатність законодавчих механізмів адаптації процедур опіки й піклування до умов воєнного стану, нерівномірність регіональної спроможності органів опіки, дефіцит підготовлених фахівців та неналежне фінансування системи.

Зміцнення законодавчої бази з урахуванням викликів війни має бути пріоритетом. Доцільним є розроблення спеціальних процедур для оперативного встановлення тимчасової опіки, удосконалення правового статусу дітей, евакуйованих або переміщених у межах країни чи за кордон, а також гармонізація внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами захисту прав дитини, зокрема Конвенцією ООН про права дитини [7, с. 412].

Важливим напрямом також є розвиток цифрових сервісів, що дозволяють здійснювати реєстрацію, облік, контроль та соціальний супровід дітей, які втратили батьків або залишились без піклування, в тому числі в режимі онлайн за умов бойових дій або переміщення.

Суттєвою складовою реалізації цього права є посилення підтримки опікунів, піклувальників, прийомних і патронатних родин. Йдеться як про фінансову підтримку, так і про правову, психологічну й соціальну допомогу.

У випадку надзвичайних обставин важливо розглянути можливість надання більш широких повноважень органам опіки та піклуванняа можно зазначити це місцеве самоврядуванні , щоб вони могли приймати самостійні рішення, особливо в критичних ситуаціях, коли немає можливості чекати на рішення суду.

На нашу думку**,** реалізація права дитини на сімейне виховання в умовах війни – це не лише юридичне зобов'язання, але й моральна, гуманітарна відповідальність держави, що має проявлятись у цілісній політиці захисту дитинства. Саме через збереження дитячого зв'язку з родиною, нехай і не біологічною, держава здатна забезпечити дітям не лише правовий захист, а й емоційну стабільність, почуття безпеки й приналежності, що є основою для формування повноцінної особистості в умовах повоєнної відбудови країни.

Таким чином, вдосконалення системи опіки та піклування, її адаптація до реалій воєнного часу та зміцнення міжвідомчої співпраці мають стати елементами національної стратегії збереження майбутнього української нації – її дітей.

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження, можна стверджувати, що реалізація права дитини на сімейну турботу через інститути опіки та піклування набуває особливого значення в умовах воєнного стану. Зростання кількості дітей, які залишилися без батьківського піклування внаслідок збройної агресії, масові переміщення, втрата документів та дезорганізація соціальних служб вимагають оперативного реагування з боку держави та правозастосовних органів. Чинні нормативні акти дають основу для врегулювання відносин опіки та піклування, але вимагають конкретних змін, зокрема вдосконалення поняття тимчасових сімейних форм піклування (патронат, тимчасова прийомна сім'я, тощо) та закріпити пов'язані з цим права та обов'язки їх учасників; встановити державні гарантії для тимчасових опікунів/піклувальників та дітей, зокрема, встановивши відповідні цільові виплати, право на отримання соціальних послуг, тощо; встановлення вимог щодо обов'язкового супроводу, навчання та захисту опікунів (проведення первинного інструктажу/онлайн-курсу, психологічної підтримки); забезпечення контролю за дотриманням прав дитини в прийомних сім'ях чи закладах. Також для створення ефективної системи моніторингу та контролю за умовами утримання дітей необхідно запровадити обов'язкову реєстрацію випадків тимчасового влаштування дітей, визначити при цьому фіксований графік планових та позапланових візитів перевіряючих умови проживання дітей, незалежний зовнішній моніторинг, встановити санкції за зловживання та надійний захист персональних даних дітей, що залишились без батьківської опіки.

Таким чином, у воєнний період держава повинна забезпечити не лише формальне дотримання прав дитини, а й створити реальні механізми для надання сімейної турботи кожній дитині, що опинилася в складних життєвих обставинах. Це – ключовий показник гуманності та правової зрілості нашого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021. (дата звернення 10.11.2025).
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV (в редакції станом на 2025 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
3. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III (в редакції станом на 2025 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14. (дата звернення 10.11.2025).
4. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text (дата звернення 10.11.2025).
5. Рада адвокатів Київської області. Дайджест правових позицій Верховного Суду у справах про призначення опікуна. URL: https://radako.com.ua/dajdzhest-pravovyh-pozyczij-verhovnogo-sudu-u-spravah-pro-pryznachennya-opikuna.
6. Офіційні статистичні звіти Міністерства соціальної політики України за 2022-2024 рр. URL: https://nssu.gov.ua/storage/app/sites/22/uploaded-files/_ _2024_.pdf.
7. Сімейне право України: підручник / за ред. А.О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.
8. Дякович М.М. Сімейне право України: навч. посіб. / М.М. Дякович. Харків: ЕКУС, 2022. 416 с.
9. Чернега В.М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія, К.: Ліра-К, 2022. 508 с.
10. Про затвердження Правил опіки та піклування: Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26.05.99 № 34/166/131/88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text.
11. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text.

РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.72

АРБІТРАЖНИЙ КЕРУЮЧИЙ У СПРАВІ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Бутирський А.А.,
доктор юридичних наук, професор,
суддя Господарського суду Чернівецької області
ORCID: 0000-0002-3225-7017

Бутирська І.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-6827-9939

Бутирський А.А., Бутирська І.А. Арбітражний керуючий у справі про неплатоспроможність фізичної особи.

У справах про банкрутство фізичних осіб діяльність арбітражного керуючого має певні особливості, обумовлені специфікою даної категорією справ. Метою статті є виявлення та розкриття особливостей правового статусу арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи.

У статті проаналізовано положення ст. ст. 12 та 114 Кодексу України з процедур банкрутства, якими регламентуються права та обов'язки арбітражного керуючого, виділено специфічні права та обов'язки, характерні виключно для діяльності арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи.

Проаналізовано судову практику в частині вирішення питань щодо оплати праці арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність, можливості зобов`язання кредиторів сплатити кошти за відшкодування витрат арбітражного керуючого, можливості стягнення витрат на правову допомогу у процедурах банкрутства за результатами розгляду заяв, пов`язаних із окремими процедурами банкрутства.

За результатами проведеного дослідження автори доходять висновку, що перелік прав та обов'язків арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи загалом є подібним до прав та обов'язків арбітражного керуючого у справі про банкрутство юридичних осіб, проте існують і специфічні права та обов'язки, обумовлені специфікою даної категорії справ. У справі про неплатоспроможність фізичної особи сплата винагороди арбітражному керуючому має специфічний характер: авансування винагороди арбітражного керуючого здійснюється боржником, додаткова грошова винагорода встановлюється за бажанням кредиторів, а основна грошова винагорода сплачується за рахунок боржника та кредиторів (на відміну від справи про банкрутство юридичної особи, де сплата основної грошової винагороди розподіляється між кредиторами у випадку відсутності коштів у боржника). Діяльність залучених арбітражним керуючим осіб оплачується за рахунок коштів боржника або за рахунок кредиторів за відсутності коштів у боржника. Проте, в останньому випадку необхідним є рішення зборів кредиторів, які погоджують сплату грошових коштів залученим на договірних засадах особам.

Ключові слова: неплатоспроможність фізичних осіб, банкрутство, арбітражний керуючий, керуючий реструктуризацією боргів, керуючий реалізацією майна боржника.

Butyrskyi A.A., Butyrska I.A. Arbitration manager in case of personal insolvency.

In cases concerning the bankruptcy of individuals, the activities of the arbitration manager have certain peculiarities determined by the specific nature of this category of cases. The purpose of this

article is to identify and reveal the distinctive features of the legal status of the arbitration manager in individual insolvency proceedings.

The article analyzes the provisions of Articles 12 and 114 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, which regulate the rights and duties of the arbitration manager. It highlights specific rights and obligations characteristic exclusively of the arbitration manager's activities in cases of individual insolvency.

Judicial practice is analyzed regarding the issues of remuneration for the arbitration manager in individual insolvency proceedings, the possibility of obliging creditors to reimburse the arbitration manager's expenses, and the possibility of recovering legal assistance costs in bankruptcy procedures based on the results of applications related to particular bankruptcy procedures.

Based on the conducted research, the authors conclude that the list of rights and obligations of the arbitration manager in individual insolvency cases is generally similar to those in corporate bankruptcy proceedings. However, there are certain specific rights and obligations arising from the peculiarities of this category of cases. In individual insolvency proceedings, the payment of remuneration to the arbitration manager has a specific nature: the advance payment of remuneration is made by the debtor, additional remuneration may be established at the creditors' discretion, and the basic remuneration is paid by both the debtor and the creditors (unlike in corporate bankruptcy cases, where the main remuneration is distributed among creditors if the debtor has no funds).

The activities of persons engaged by the arbitration manager are paid either at the expense of the debtor's funds or, in the absence thereof, at the expense of the creditors. However, in the latter case, a decision of the creditors' meeting is required to approve the payment to such contracted persons.

Key words: individual insolvency, bankruptcy, arbitration manager, debt restructuring manager, property realization manager.

Постановка проблеми. Арбітражний керуючий є одним із ключових учасників провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), адже він як професійний учасник конкурсного процесу покликаний урівноважувати інтереси боржника та кредиторів, при цьому забезпечуючи законність процедури. У справах про банкрутство фізичних осіб діяльність арбітражного керуючого має певні особливості, обумовлені специфікою даної категорії справ. У зв'язку з цим актуальним видається дослідження особливостей правового статусу арбітражного керуючого у справах про неплатоспроможність фізичних осіб.

Метою даного дослідження є виявлення та розкриття особливостей правового статусу арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням актуальних питань відновлення платоспроможності боржника та банкрутства займаються такі вчені, як: О. Беляневич, О. Бірюков, Л. Грабован, М. Гурин, В. Джунь, В. Дутка, Ю. Кабенок, Л. Ніколенко, Б. Поляков, Р. Поляков, П. Пригуза, В. Радзивілюк, Т. Степанова та інші. Не зважаючи на значний науковий доробок згаданих науковців, доводиться констатувати, що актуальними та такими, що потребують дослідження, залишаються питання особливостей участі арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи.

Виклад основного матеріалу. Арбітражні керуючі є невід'ємною і необхідною складовою у справах про банкрутство, без призначення яких законодавством не передбачено застосування господарським судом судових процедур до боржника [1, с. 336]. Правове регулювання статусу арбітражного керуючого у справі про банкрутство завжди зазнає змін, які є реакцією законодавця на виклики того чи іншого часу [2, с. 70]. Це не випадково, оскільки арбітражний керуючий – одна з основних фігур у справі про банкрутство (неплатоспроможність), від роботи якого залежить хід усієї процедури.

Арбітражний керуючий у справі про неплатоспроможність боржника – фізичної особи, фізичної особи – підприємця виконує свої повноваження в якості керуючого реструктуризацією боргів або керуючого реалізацією майна боржника.

Б. Поляков та В. Радзивілюк зазначають, що регламентація правового статусу ключової процесуальної фігури справи про банкрутство – арбітражного керуючого породила цілу низку проблем на практиці. Щоби реалізовувати надані йому повноваження у процедурі банкрутства, арбітражний керуючий повинен бути незалежним від комітету кредиторів [3, с. 19]. Проте, він не може бути повністю незалежним від комітету кредиторів, адже останній визначає кандидатуру арбітражного керуючого для здійснення повноважень ліквідатора (керуючого саанацією), пропонує кандидатуру арбітражного керуючого у випадку відсторонення діючого арбітражного керуючого. Крім того, комітет кредиторів може ініціювати процедуру відсторонення арбітражного керуючого у порядку ст. 28 Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ).

Згідно ст. 1 КУзПБ керуючий реструктуризацією – це арбітражний керуючий, призначений господарським судом у справі про неплатоспроможність фізичної особи для здійснення реструктуризації боргів боржника, а керуючий реалізацією – це арбітражний керуючий, призначений господарським судом у справі про неплатоспроможність фізичної особи для здійснення реалізації майна банкрута та задоволення вимог кредиторів.

КУзПБ імперативно зобов'язує арбітражного керуючого здійснювати всю повноту дій, спрямованих на виявлення і повернення активів боржника, та при цьому діяти добросовісно, розумно, з метою, з якою надано повноваження, щомісячно звітувати кредиторам і суду про виконану роботу [4, с. 210].

Загальний перелік прав арбітражного керуючого наведено у ч. 1 ст. 12 КУзПБ, натомість ч. 1 ст. 114 КУзПБ додатково виділяє право арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи отримувати інформацію з державних реєстрів, у тому числі з бюро кредитних історій, у порядку, передбаченому законодавством, та здійснювати огляд майна боржника.

Також в арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи є низка особливих обов'язків (брати участь у розробленні плану реструктуризації боргів боржника, здійснювати перевірку декларацій про майновий стан боржника), а загальні обов'язки мають певні особливості.

Такі особливості обов'язків арбітражного керуючого обумовлені специфікою справи про неплатоспроможність фізичної особи, яка, на відміну від юридичної особи, завжди реально існує. Це стосується, наприклад, проведення огляду майна боржника (інвентаризації), що є дієвим механізмом виявлення активів боржника. У випадку з юридичною особою подекуди трапляється, що вона зареєстрована в офісному приміщенні, ніколи там не з'являлась, а відтак і проведення інвентаризації носить формальний характер, тобто арбітражний керуючий складає акт про відсутність майна і на цьому огляд майна боржника завершено.

На відміну від юридичної особи, фізична особа завжди реально існує, оскільки саме вона ініціювала справу про неплатоспроможність. Відтак, арбітражний керуючий у такому разі зобов'язаний прийти за адресою реєстрації (проживання) такої фізичної особи, перевірити наявність майна, відокремити майно боржника від майна інших осіб тощо.

Якщо ж боржник виїхав за кордон і проживає там, то вбачається неможливим провести інвентаризацію майна таких осіб, оскільки боржник повинен бути присутнім при проведенні інвентаризації (ст. 130 КУзПБ, ч. 2: не пізніше 30 днів з дня введення процедури погашення боргів боржника керуючий реалізацією майна спільно з боржником проводить інвентаризацію майна боржника та визначає його вартість), що призводить до залишення зави про відкриття справи про неплатоспроможність фізичної особи без розгляду.

Перелік обов'язків арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи загалом є подібним до обов'язків арбітражного керуючого у справі про банкрутство юридичних осіб, проте існують і специфічні обов'язки, а саме:

– брати участь у розробленні плану реструктуризації боргів боржника, забезпечити його розгляд зборами кредиторів та подання на затвердження до господарського суду (п. 7 ч. 2 ст. 114 КУзПБ);

– здійснити перевірку декларацій про майновий стан боржника;

– якщо планом реструктуризації передбачено продаж майна боржника, звітувати перед господарським судом та зборами кредиторів про результати продажу майна боржника протягом трьох робочих днів з дня такого продажу (п. 10 ч. 2 ст. 114 КУзПБ).

Наведені у ч. 2 ст. 114 КУзПБ обов'язки арбітражного керуючого носять загальний характер і є обов'язковими як для керуючого реструктуризацією боргів, так і для керуючого реалізацією майна боржника. Натомість в інших нормах КУзПБ встановлено індивідуальні обов'язки для керуючого реструктуризацією боргів та для керуючого реалізацією майна боржника.

Розроблення плану реструктуризації боргів боржника є ключовим завданням арбітражного керуючого у процедурі реструктуризації боргів боржника, що також є особливістю повноважень арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи.

Верховний Суд у постанові від 26 травня 2022 року у справі № 903/806/20 наголошує на ключовій ролі арбітражного керуючого на цьому етапі справи про неплатоспроможність фізичної особи (*реструктуризація боргів боржника – А.Б., І.Б.*), адже саме йому належить подати суду на затвердження план реструктуризації боргів боржника, тому керуючий реструктуризацією зобов`язаний забезпечити розроблення такого плану відповідно до вимог статті 124 КУзПБ та з урахуванням економічно обґрунтованих пропозицій сторін, а також у встановлені строки подати його на схвалення зборам кредиторів та для затвердження – суду [5].

Перевірка декларацій про майновий стан боржника є однією з основних функцій арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи, оскільки її мета – встановити повний

і достовірний перелік активів та зобов'язань боржника, виявити можливі факти приховування майна та/або доходів боржника.

Звіт керуючого реструктуризацією про результати перевірки декларацій боржника є одним із ключових процесуальних документів у справі про неплатоспроможність фізичної особи, оскільки є засобом перевірки добросовісності боржника.

Своєчасне та належне виконання керуючим реструктуризацією завдань з перевірки майнового стану боржника є запорукою адекватної оцінки стану неплатоспроможності боржника та його можливостей погасити борг, а отже, сприятиме досягненню компромісу під час узгодження сторонами плану реструктуризації боргів (постанова Верховного Суду від 21 травня 2025 року у справі № 902/333/24) [6].

Згідно ч. 3 ст. 114 КУзПБ у разі відсторонення арбітражного керуючого від виконання повноважень установи банків, в яких відкрито спеціальний рахунок для розрахунків з кредиторами, зобов'язані переказати кошти з такого рахунку на рахунок нового арбітражного керуючого, призначеного господарським судом для виконання повноважень керуючого реструктуризацією або керуючого реалізацією майна боржника.

Банк переказує кошти на спеціальний рахунок для розрахунків з кредиторами, відкритий новим арбітражним керуючим на підставі платіжної вимоги такого арбітражного керуючого.

Положення ч. 3 ст. 114 КУзПБ за змістом збігаються з п. 54 Інструкції про порядок відкриття та закриття рахунків користувачам надавачами платіжних послуг з обслуговування рахунків, затвердженої Постановою Правління Національного банку України від 29 липня 2022 року № 162, яка передбачає, що банк відкриває поточний (спеціальний/окремий) рахунок арбітражному керуючому (керуючому реструктуризацією, керуючому реалізацією) у порядку, визначеному в пункті 50 розділу III цієї Інструкції, для проведення процедури реструктуризації боргів/погашення боргів боржника – фізичної особи/фізичної особи – підприємця. Арбітражний керуючий додатково подає копію ухвали суду про відкриття провадження в справі про неплатоспроможність боржника – фізичної особи (фізичної особи – підприємця) та введення процедури реструктуризації боргів боржника/про визнання боржника – фізичної особи (фізичної особи – підприємця) банкрутом і введення процедури погашення боргів боржника, засвідчену в установленому законодавством України порядку або уповноваженим працівником банку.

Поточні (спеціальні/окремі) рахунки використовуються для здійснення операцій, передбачених Кодексом України з процедур банкрутства.

Банк, у якому відкрито поточний (спеціальний/окремий) рахунок для розрахунків із кредиторами, зобов'язаний у разі відсторонення арбітражного керуючого від виконання повноважень переказати кошти з такого рахунку на рахунок нового арбітражного керуючого, призначеного господарським судом для виконання повноважень керуючого реструктуризацією або керуючого реалізацією майна боржника.

Згадана норма права визначає обов'язок банку переказати кошти з рахунку арбітражного керуючого, який був відсторонений судом від виконання повноважень керуючого реструктуризацією або керуючого реалізацією майна боржника, на рахунок нового арбітражного керуючого.

Переказ коштів на спеціальний рахунок для розрахунків з кредиторами, відкритий новим арбітражним керуючим, здійснюється банком на підставі платіжної вимоги такого арбітражного керуючого.

Таким чином, ч. 3 ст. 114 КУзПБ є «технічною нормою» у банкрутстві, оскільки визначає алгоритм дій банку, який не є учасником справи про неплатоспроможність у конкретному випадку.

Арбітражний керуючий виконує повноваження за грошову винагороду. Грошова винагорода арбітражного керуючого складається з основної та додаткової грошових винагород. Розмір додаткової грошової винагороди передбачено у КУзПБ, а виплата такої винагороди залежить від продуктивності діяльності арбітражного керуючого, а саме: якщо робота проведена якісно (повернуто майно боржника або погашені вимоги кредиторів), то арбітражний керуючий отримує таку винагороду, якщо ж дії арбітражного керуючого не призвели до позитивного результату, то і винагорода не виплачується [7, с. 30].

Взагалі, у справі про неплатоспроможність фізичної особи сплата винагороди арбітражному керуючому має специфічний характер. Так, авансування винагороди арбітражного керуючого здійснюється боржником, додаткова грошова винагорода встановлюється за бажанням кредиторів, а основна грошова винагорода сплачується за рахунок боржника та кредиторів (на відміну від справи про банкрутство юридичної особи, де сплата основної грошової винагороди розподіляється між кредиторами у випадку відсутності коштів у боржника).

З цього приводу Західний апеляційний господарський суд у постанові від 05 червня 2025 року у справі № 914/2585/21 вказав, що оплата праці арбітражного керуючого презюмується, однак

здійснювати таку необхідно за рахунок боржника, який є ініціатором справи про неплатоспроможність і який, за результатами її завершення, отримує прощення боргів, а не в повному обсязі з кредиторів, які лише з ініціативи боржника стали учасниками справи про неплатоспроможність, і грошові вимоги яких у більшій мірі є списаними, а не задоволеними [8].

Арбітражний керуючий має право також на додаткову винагороду, яка встановлюється кредиторами за рахунок власних коштів. Встановлення додаткової винагороди є правом кредиторів, а не обов'язком.

Верховний Суд у постанові 19 листопада 2020 року у справі № 910/726/20 вказав, що норми статті 116 КУзПБ не містять положень про можливість розподілити між кредиторами зобов`язання сплатити кошти за відшкодування витрат арбітражного керуючого, пов`язаних з виконанням ним повноважень у справі в перші три місяці провадження, та обов`язку для кредиторів щодо створення фонду для авансування грошової винагороди та відшкодування витрат арбітражного керуючого. Положеннями ст. 114 КУзПБ передбачено право кредиторів за рахунок власних коштів встановити арбітражному керуючому додаткову винагороду, а не здійснити авансування винагороди арбітражному керуючому [9].

У справі про неплатоспроможність фізичної особи може виникнути ситуація, за якої арбітражний керуючий не матиме належної компетенції для виконання певних дій.

За таких умов арбітражний керуючий може залучати на договірних засадах інших осіб та спеціалізовані організації для забезпечення виконання своїх повноважень. Діяльність залучених арбітражним керуючим осіб оплачується за рахунок коштів боржника або за рахунок кредиторів за відсутності коштів у боржника. Проте, в останньому випадку необхідним є рішення зборів кредиторів, які погоджують сплату грошових коштів залученим на договірних засадах особам.

КУзПБ не визначає коло осіб, яких може залучати арбітражний керуючий, а відтак необхідність такого залучення залежатиме від обставин у кожній конкретній справі. Це може бути, до прикладу, спеціаліст з оцінки майна.

Частина 1 ст. 14 КУзПБ передбачає, що арбітражний керуючий може мати помічника (помічників) на підставі трудового договору (контракту), який надає допомогу арбітражному керуючому під час здійснення ним заходів щодо відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом та виконує доручення арбітражного керуючого для забезпечення реалізації його повноважень.

Залучені арбітражним керуючим особи, такі як помічник арбітражного керуючого, спеціаліст, який має відповідну освіту, знання, кваліфікацію, тощо, зокрема задля визначення реальної площі належного боржникові майна та проведення його оцінки, можуть приймати участь в інвентаризації майна боржника.

Ю. Кабенок справедливо наголошує, що арбітражний керуючий у процедурі банкрутства (неплатоспроможності) займає місце самостійного учасника, контроль за діяльністю якого здійснює як господарський суд, так і комітет кредиторів [10, с. 81].

З метою здійснення судового контролю у справі про неплатоспроможність дозвіл на залучення необхідних осіб надає господарський суд на підставі мотивованої заяви арбітражного керуючого про необхідність їх участі у справі, в якій зазначається розмір оплати їх послуг. При цьому суд перевіряє доцільність залучення таких осіб та дотримання арбітражним керуючим вимог КУзПБ.

Поширеним прикладом є залучення арбітражним керуючим до участі у справі про неплатоспроможність для представлення своїх інтересів адвоката.

Щодо оплати таких витрат, Верховний Суд у постанові від 19 грудня 2023 року у справі № 922/1048/22 вказав, що стягнення на користь боржника витрат, які боржник поніс у зв`язку із розглядом окремих процедурних чи процесуальних питань у провадженні у справі про банкрутство сприятиме непропорційному навантаженню на учасників у справі про банкрутство та не відповідатиме меті процедури неплатоспроможності, а також може сприяти необґрунтованому збагаченню сторін у справ про банкрутство, оскільки законом прямо не передбачено стягнення витрат на правову допомогу у процедурах банкрутства за результатами розгляду заяв, пов`язаних із окремими процедурами банкрутства [11].

Висновки. Таким чином, перелік прав та обов'язків арбітражного керуючого у справі про неплатоспроможність фізичної особи загалом є подібним до прав і обов'язків арбітражного керуючого у справі про банкрутство юридичних осіб, проте існують і специфічні права та обов'язки, обумовлені специфікою даної категорії справ. У справі про неплатоспроможність фізичної особи сплата винагороди арбітражному керуючому має специфічний характер: авансування винагороди арбітражного керуючого здійснюється боржником, додаткова грошова винагорода встановлюється за бажанням кредиторів, а основна грошова винагорода сплачується за рахунок боржника та кредиторів (на відміну від справи про банкрутство юридичної особи, де сплата основної грошової винагороди роз-

поділяється між кредиторами у випадку відсутності коштів у боржника). Діяльність залучених арбітражним керуючим осіб оплачується за рахунок коштів боржника або за рахунок кредиторів за відсутності коштів у боржника. Проте, в останньому випадку необхідним є рішення зборів кредиторів, які погоджують сплату грошових коштів залученим на договірних засадах особам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філатов В.А. Проблемні аспекти покриття витрат, пов'язаних з провадженням у справах про банкрутство. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2024. № 5. С. 334–343. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/54.pdf (дата звернення: 01.11.2025).
2. Дутка В.В. Актуальні питання правового регулювання статусу арбітражного керуючого у справі про банкрутство. *Право і суспільство.* 2023. № 5. С. 66–71. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.5.11.
3. Поляков Б., Радзивілюк В. Доктрина конкурсного процесу. *Право України.* 2021. № 4. С. 13–22. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2021-04-013.
4. Данілов А. Актуальні питання сплати грошової винагороди та відшкодування витрат арбітражного керуючого. *Право України.* 2020. № 10. С. 202–216. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2020-10-202.
5. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 26 травня 2022 року у справі № 903/806/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105458809 (дата звернення: 01.11.2025).
6. Постанова Верховного Суду у складі суддів Касаційного господарського суду від 21 травня 2025 року у справі № 902/333/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127788369 (дата звернення: 01.11.2025).
7. Бутирський А.А., Ніколенко Л.М. Виплата винагороди арбітражному керуючому у справі про банкрутство: теоретичні і практичні проблеми. *Економіка та право.* 2021. № 2. С. 25–32. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.02.025.
8. Постанова Західного апеляційного господарського суду від 05 червня 2025 року у справі № 914/2585/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128166489 (дата звернення: 01.11.2025).
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19 листопада 2020 року у справі № 910/726/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93229371 (дата звернення: 01.11.2025).
10. Кабенок Ю. Участь арбітражного керуючого у справі про банкрутство (неплатоспроможність). *Право України.* 2021. № 4. С. 71–83. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2021-04-071.
11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19 грудня 2023 року у справі № 922/1048/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116288972 (дата звернення: 01.11.2025).

УДК 346:349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.73

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН РОЗПОДІЛЕНОЇ ГЕНЕРАЦІЇ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ

Грищак С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
директор,
Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
ORCID: 0000-0002-6302-1322

Грищак С.В. Правове регулювання відносин розподіленої генерації електроенергії.
Стаття присвячена аналізу окремих проблем правового регулювання відносин розподіленої генерації електроенергії. Розглянуто досвід окремих зарубіжних країн щодо правових основ розподіленого енергопостачання, який різниться залежно від країни, але зазвичай на законодавчому рівні передбачає регулювання наступних блоків правовідносин: – підключення до енергомережі; – встановлення правил самоспоживання та продажу надлишкової електроенергії; – регламентація стимулів, таких як податкові пільги або програми фінансування.

Зазначається, що країни Європейського Союзу переважно мають власні правові рамки у вигляді національних енергетичних кодексів та урядових програм, спрямованих на заохочення місцевого виробництва енергії в менших масштабах. Їх особливістю є надання спеціальним законодавством загальної юрисдикції щодо розподіленої генерації електроенергії.

У статті систематизовано базові нормативно-правові акти, які регулюють частину або сукупність правовідносин у сфері розподіленої генерації (Енергетична стратегія України, Національна економічна стратегія, Національний план з енергетики та клімату, Стратегія енергетичної безпеки, Стратегія розвитку розподіленої генерації), а також блоки відносин, що є безпосередніми об'єктами інституту розподіленої генерації електроенергії: – правила та технічні стандарти підключення до енергомережі; – власне споживання та експорт; – тарифи та відшкодування витрат; – фінансове стимулювання; – гарантії ефективності; – взаємодія з оператором енергомережі; – місцеві нормативні акти; – механізми компенсації; – ліцензування та дозвільна документація.

Пропонується дефініція поняття «розподілена генерація електроенергії» – децентралізований підхід до виробництва електроенергії на малих новозбудованих та/або встановлених на існуючих електростанціях, потужністю не більше 20 МВт, у тому числі на малих об'єктах відновлювальних джерел енергії, розташованих у місці споживання енергії або поблизу нього, які мають схему видачі потужності як в мережі операторів системи розподілу, так і оператора системи передачі, та приєднані до системи розподілу електричної енергії.

Ключові слова: розподілена генерація, електроенергія, енергетичні відносини, енергетична трансформація, правове регулювання, нормативно-правові акти.

Hryshchak S.V. Legal regulation of distributed energy generation relations.
The article is devoted to the analysis of certain issues of legal regulation of distributed electricity generation. The experience of certain foreign countries regarding the legal basis of distributed energy supply is considered, which varies from country to country, but usually provides for the regulation of the following areas of legal relations at the legislative level: – connection to the power grid; – establishing rules for self-consumption and sale of surplus electricity; – regulation of incentives, such as tax breaks or financing programs.

It is noted that European Union countries mainly have their own legal frameworks in the form of national energy codes and government programs aimed at encouraging local energy production on a smaller scale. Their distinctive feature is that special legislation provides general jurisdiction over distributed electricity generation.

The article systematizes the basic regulatory and legal acts that regulate part or all of the legal relations in the field of distributed generation (Energy Strategy of Ukraine, National Economic Strategy, National Energy and Climate Plan, Energy Security Strategy, Distributed Generation Development Strategy), as well as blocks of relations that are direct objects of the distributed electricity generation institution: – rules and technical standards for connection to the power grid; – own consumption and export; – tariffs and cost reimbursement; – financial incentives; – efficiency guarantees; – interaction with the power grid operator; – local regulations; – compensation mechanisms; – licensing and permitting documentation.

A definition of the concept of "distributed power generation" is proposed: a decentralized approach to power generation at small newly built and/or installed power plants with a capacity of no more than 20 MW, including small renewable energy facilities located at or near the point of energy consumption, which have a power delivery scheme in both the distribution system operators' and transmission system operators' networks and are connected to the electricity distribution system.

Key words: distributed generation, electricity, energy relations, energy transformation, legal regulation, regulatory acts.

Постановка проблеми. Розподіленій генерації електроенергії (далі – РГЕ) в умовах сучасних воєнних, соціально-економічних та кліматичних викликів приділяється все більше уваги. В основному це пов'язано з різними її перевагами, як то: – зниження втрат електроенергії в системі розподілу; – зменшення коливань напруги; – підвищення надійності; – поліпшення якості електроенергії; – зниження витрат на енергію тощо. В кінцевому підсумку РГЕ забезпечує підвищення задоволеності споживачів енергії та виступає складником енергетичної трансформації країни.

Згідно із Законом України «Про ринок електричної енергії» [1] під розподіленою генерацією розуміється електростанція встановленої потужності 20 МВт та менше, приєднана до системи розподілу електричної енергії. Ст. 5 цього ж закону визнає напрям сприяння виробництву електричної енергії з альтернативних джерел енергії (далі – АДЕ) та розвитку РГЕ і обладнання для зберігання енергії, як один з тих, на який спрямована державна політика в електроенергетиці.

Таким чином, регулювання відносин щодо стимулювання розвитку об'єктів РГЕ, у тому числі й з використанням відновлюваних джерел енергії (далі – ВДЕ) за механізмом самовиробництва, є одним із пріоритетів державної енергетичної політики та інструментом гарантування енергетичної трансформації та безпеки. Підтвердженням цього стало прийняття Закону України від 30.06.2023 № 3220-IX [2], метою якого визначено стимулювання розвитку енергонезалежності споживачів електричної енергії, будівництва РГЕ та системи установок зберігання електричної енергії, а також реалізація положень Четвертого Енергопакету «Чиста енергія для всіх європейців» Європейського Союзу (далі – ЄС), ухваленого у 2019 р., який спрямований на модернізацію ринків електроенергії ЄС для збільшення частки ВДЕ, підвищення енергоефективності та декарбонізації економіки [3]. Також впровадження розподіленої генерації спрямоване на забезпечення євроінтеграційного курсу України щодо набуття рівноправної правосуб'єктності нової кліматично нейтральної політики ЄС (Європейський зелений курс, European Green Deal, ЄЗК) та реалізації відповідних екологічних прав громадян [4]. Отже, дослідження сучасних проблем правового регулювання відносин РГЕ вбачається важливим та актуальним для забезпечення енергетичної стійкості України.

Мета дослідження полягає у розкритті актуальних питань правового регулювання відносин РГЕ. Для досягнення поставленої мети передбачено: – огляд окремих зарубіжних законів у сфері РГЕ та ВДЕ; – проведення систематизації приписів енергетичного законодавства у сфері РГЕ; – формулювання правової дефініції «розподілена генерація електроенергії».

Стан опрацювання проблематики. Обраний для дослідження напрям безумовно є важливим як для окремих регіонів та міст, так і для держави в цілому. Енергетичний тероризм країни-агресора лише посилив необхідність пошуків не лише практичних інструментів забезпечення енергетичної безпеки, а й механізмів її правового регулювання. Відтак наявність численних доробків в цьому напрямі є певною реакцією науковців різних галузей знань на запит суспільства і держави.

Окремі питання правового регулювання енергетичних відносин в аспектах економіки, публічного управління та адміністрування, екології та енергетики, зеленого інвестування та інших питань енергетичної галузі виступали предметом дослідження таких вчених, як Адаменко А., Андрєєв Н.. Арестов С., Бородіна О., Заблоцька І., Григор'єва Х., Дубко А., Єремєєва Н., Квасній Л., Квасній З., Кірін Р., Костюк С., Лівінцева Г., Ліщинський І., Мамайкін О., Музика-Стефанчук С., Олюха В., Рогозян Ю., Трегуб О., Чорній С. та інших. Зокрема, у колективній публікації до основних інструментів залучення позабюджетних публічних коштів, коштів учасників ринку електроенергії та приватних «зелених» інвестицій, які покликані виконати вказані завдання і отримали своє правове закріплення, хоча б на мінімальному рівні, автори відносять такі інструменти державної підтримки як «зелений» тариф, викуп гарантованим покупцем, державне стимулювання «зеленої» електрометалургії та державне стимулювання виробництва електричної енергії з АДЕ за механізмом самовиробництва [5, с. 212].

Вчені-енергетики звертають увагу на те, що на застосування РГЕ можуть вплинути такі обмеження: постачання природного газу, щільність електричних і теплових навантажень, стійкість функціонування електроенергетичної системи. Можливість упровадження РГЕ визначає її конкурентоспроможність щодо централізованих систем і в цій перспективі залежать від багатьох чинників: рівня тарифів на приєднання до електричних і теплових мереж; принципів формування

тарифів на електроенергію і тепло, тобто від співвідношення тарифів на електроенергію і тепло і вартості палива; практичної реалізації заходів щодо недискримінаційного доступу до електричної мережі і до постачань природного газу; розвиненості ринку енергетичного устаткування (із його обслуговуванням); темпів розвитку економіки країни загалом і конкретних регіонів; протекціоністської політики держави [6, с. 239].

Р. Кірін та В. Хомин аргументують, що розвиток права та законодавства про альтернативну енергетику набуває особливої актуальності в процесі енергетичної трансформації України, обумовленої євроінтеграційною та постмілітарною складовими [7].

В одній з попередніх статей за даною темою також було розглянуто екологічний аспект правового режиму енергетичних ресурсів ЄС [8]. Проте в контексті системного аналізу правових засад РГЕ дослідницький потенціал все ще зберігається.

Виклад основного матеріалу.

Огляд окремих зарубіжних законів у сфері РГЕ. Як показує досвід зарубіжних країн правові основи розподіленого енергопостачання (*distributed energy generation,* DEG) різняться залежно від країни, але зазвичай включають закони, що регулюють наступні блоки правовідносин: 1) підключення до енергомережі; 2) встановлення правил самоспоживання та продажу надлишкової електроенергії; 3) регламентація стимулів, таких як податкові пільги або програми фінансування.

Прикладами можуть слугувати *Закон Аргентини № 27424 та Закон Бразилії № 14.300*, які встановлюють режими сприяння розвитку РЕГ з використанням ВЕД та визначають правила підключення до енергомережі, хоча конкретні умови оплати за підключення до енергомережі та стимули можуть змінюватися з часом. Зокрема, аргентинський закон встановлює національну систему сприяння розподіленому виробництву енергії з ВЕД, включаючи права користувачів на виробництво енергії для власного споживання та подачу надлишків в енергомережу. Крім того, в законі передбачено забезпечення національних основ для сприяння розподіленим ВДЕ, до якої окремі провінції повинні приєднатися або впровадити її через власні провінційні закони [9].

У Бразилії законом № 14.300 «Правові основи розподіленого енергопостачання» від 2022 р. створено правову базу, що передбачає чіткі правила, нову систему тарифів та перехідний період для заохочення і розвитку РГЕ. Він запровадив правила щодо тарифів на розподілене енергопостачання та пільговий період для старих установок, що стимулювало підключення нових [10].

Наказ FERC № 2222 у *США* вимагає від регіональних операторів енергомереж (RTO/ISO) встановити правила, що дозволяють об'єднанням розподілених джерел енергії (*distributed energy resource*, DER) брати безпосередню участь у оптових ринках електроенергії, усуваючи бар'єри для входу [11].

В аспекті регуляторних рішень відмічу, що Національні регуляторні органи, такі як, наприклад, Комісія з регулювання енергетики (*Energy Regulatory Commission*, ERC) на *Філіппінах,* видають конкретні правила («Правила DER»), які визначають технічні та комерційні вимоги до участі приватного сектора, максимальні потужності та компенсацію за експортовану енергію [12].

Країни ЄС переважно мають власні правові рамки у вигляді національних енергетичних кодексів та урядових програм, спрямованих на заохочення місцевого виробництва енергії в менших масштабах. Особливістю національних та регіональних законів є надання спеціальним законодавством загальної юрисдикції щодо РГЕ. Так, Енергетичний кодекс *Франції* (Code de l'Energie), встановлює правові рамки для підключення установок ВДЕ до енергомережі, забезпечуючи права доступу до енергомережі для виробників. Зазначений кодекс є національним французьким законодавством, яке включає енергетичні директиви ЄС і визначає внутрішню політику. Він охоплює широкий спектр питань, включаючи регулювання ринків електроенергії, сприяння розвитку ВДЕ (таких як енергетичні спільноти), вимоги до енергоефективності будівель та такі політичні заходи, як система сертифікатів енергозбереження. Його основні цілі включають забезпечення енергетичної безпеки, сприяння розвитку конкурентного енергетичного ринку та досягнення кліматичних цілей країни, таких як досягнення нульових викидів до 2050 р. [13].

Згаданий вище Пакет ЄС «Чиста енергія для всіх європейців» визнає права громадян на виробництво, зберігання та продаж власної енергії, запобігаючи забороні зайвим зборам (таким як колишній «сонячний податок» в *Іспанії*) [14].

Вступ до систематизації приписів законодавства у сфері РГЕ. Зростання частки ВДЕ в енергетичному балансі країни передбачено Енергетичною стратегією України до 2050 р. [15]. Остання передбачає збереження та розвиток потужностей атомної енергетики (не нижче 50% від загального споживання), збільшення частки енергії з ВДЕ (сонячні та вітрові електростанції), впровадження технологій накопичення енергії для балансування ВДЕ, підвищення енергоефективності та енергозбереження, а також досягнення енергетичної незалежності та стійкості. Ключовими напрямками є модернізація інфраструктури, впровадження систем регулювання споживання та

поступовий перехід до кліматично нейтральної економіки, де розподілена генерація відіграє важливу роль.

Національна економічна стратегія на період до 2030 р. також визначає одну зі стратегічних цілей щодо формування частки генерації з ВДЕ в загальному виробництві електроенергії на рівні 25% у 2030 р. [16].

З метою впровадження Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2018/1999 від 11 грудня 2018 р. про управління Енергетичним Союзом і пом'якшення наслідків зміни клімату, про внесення змін до регламентів Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 663/2009 і (ЄС) № 715/2009, директив Європейського Парламенту і Ради 94/22/ЄС, 98/70/ЄС, 2009/31/ЄС, 2009/73/ЄС, 2010/31/ЄС, 2012/27/ЄС і 2013/30/ЄС, директив Ради 2009/119/ЄС і (ЄС) 2015/652 і про скасування Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 525/2013, уряд схвалив Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 р. [17]. Головна мета останнього полягає в узгодженні енергетичної, кліматичної та економічної політики для сталого розвитку. Розвиток РГЕ є одним із пріоритетних напрямків, особливо в контексті воєнних викликів та необхідності децентралізації енергосистеми. Для цього Планом передбачено:

підвищення стійкості – план передбачає розвиток малої та середньої генерації, зокрема на базі ВДЕ, що робить енергосистему менш вразливою до масштабних атак та забезпечує надійність енергопостачання для критичної інфраструктури та споживачів;

інтеграція ВДЕ - план спрямований на досягнення цілі 27% частки ВДЕ у загальному кінцевому енергоспоживанні до 2030 р., при цьому значна частина цих потужностей буде саме РГЕ (сонячні та вітрові електростанції малої потужності, біоенергетика тощо);

децентралізація - розвиток РГЕ є частиною загальної стратегії децентралізації енергетичного сектору, що відповідає європейським вимогам та зобов'язанням України в рамках Енергетичного Співтовариства;

умова для допомоги ЄС - схвалення плану та його реалізація, зокрема в частині розвитку РГЕ, є важливою умовою для отримання фінансової допомоги від ЄС в рамках інструменту *Ukraine Facility*.

Запровадження механізму самовиробництва (модель *Net billing*) для стимулювання розвитку малої РГЕ з ВДЕ активними споживачами є однією з умов подальшого розвитку відновлювальної енергетики на ринкових засадах [18]. В той же час інші заходи щодо розвитку РГЕ з ВДЕ, у тому числі активними споживачами, мають бути визначені Стратегією розвитку РГЕ.

Відмічу й той факт, що серед пріоритетних завдань Стратегії енергетичної безпеки з досягнення Стратегічної цілі 7 «Незалежність держави у формуванні та реалізації внутрішньої та зовнішньої політики у сфері енергетики, забезпечення реалізації національних інтересів», є запобігання посиленню залежності України від зовнішніх постачальників, забезпечення належного рівня диверсифікації енергетичних ресурсів та технологій, зокрема через економічно обґрунтоване зростання частки ВДЕ та місцевих джерел енергії в енергетичному балансі України [19]. При цьому важливим аспектом є спрощення ведення господарської діяльності в енергетичній галузі, що передбачає дерегуляцію, але водночас потребує суворого дотримання нормативів та ліцензування для певних видів діяльності, як-от виробництво та постачання електроенергії. Це вимагає впровадження цифровізації процесів, зменшення бюрократичного навантаження та сприяння розвитку конкуренції [20].

Нарешті, базовим нормативно-правовим актом у сфері РГЕ наразі є Стратегія розвитку РГЕ на період до 2035 р. та операційний план заходів з її реалізації у 2024 026 рр. [21]. Внаслідок збройної агресії впродовж 2022-2025 рр. була пошкоджена значна частина енергетичної інфраструктури, що призвело до масових відключень електроенергії. Тож, РГЕ є одним з ключових рішень для вирішення цієї проблеми шляхом мінімізації вразливості системи, оскільки знищити велику кількість малопотужних об'єктів складніше, ніж великі електростанції. Стратегія також передбачає будівництво потужностей, розташованих ближче до споживачів, для підвищення стійкості енергосистеми та зменшення втрат. Її кінцева мета – створення енергонезалежної та стійкої до безпекових викликів енергосистеми шляхом розвитку РГЕ.

Отже, підсумовуючи можна систематизувати та охарактеризувати чинні та перспективні відносини у сфері РГЕ наступним чином:

правила та технічні стандарти підключення до енергомережі - визначення процесу і вимог до підключення малих об'єктів генерації до громадської енергомережі; технічні та операційні вимоги до підключення систем розподіленого енергопостачання до розподільної мережі, що забезпечують безпеку та надійність (правила щодо точок підключення, обліку та телеметрії);

власне споживання та експорт – умови використання споживачами власноруч виробленої енергії та продажу надлишків назад до енергомережі;

тарифи та відшкодування витрат – визначення особливостей розподілу витрат, пов'язаних з використанням енергомережі; вдосконалення правил, які змінюються з часом для нових установок;

фінансове стимулювання – включення заходів для сприяння розвитку РГЕ, таких як податкові пільги, гранти або спеціальні програми фінансування для компенсації високих початкових витрат на установки;

гарантії ефективності – передбачення гарантій ефективності для великих проєктів, щоб забезпечити дотримання вимог;

взаємодія з оператором енергомережі – договірні умови на підключення до енергомережі, укладення угоди, що передбачає дотримання конкретних процедур і нормативних актів;

місцеві нормативні акти – дотримання конкретних місцевих і регіональних нормативних енергетичних актів;

механізми компенсації – включення механізмів компенсації користувачам-виробникам за надлишкову енергію, що подається в мережу, такі як нетто-лічильники, тарифи на постачання або «системи компенсації енергії»;

ліцензування та дозвільна документація – визначення вимог до ліцензування для експлуатації об'єктів РГЕ; у багатьох випадках для малих об'єктів генерації для власного споживання можуть застосовуватися спрощені процедури або пільги порівняно з великими проектами генерації на рівні енергокомпаній; ліцензування у сфері РГЕ залежить від конкретної діяльності – постачання, перепродаж, розподіл електроенергії.

Крім того, слід заначити, що Україна має власні правові рамки у вигляді урядових програм, спрямованих на заохочення місцевого виробництва енергії в менших масштабах. Уряд просуває РГЕ як спосіб підвищення стійкості енергетичної системи, пропонуючи фінансові ресурси через такі програми, як «Доступні кредити 5-7-9», щоб допомогти споживачам придбати обладнання. Таким чином, можна сказати, що правова база для РГЕ включає сукупність приписів окремих законодавчих актів та підзаконних стратегій і планів, інших регуляторних інструментів, призначених для інтеграції невеликих джерел енергії в загальну енергетичну систему, часто з акцентом на просуванні ВДЕ та підвищенні стійкості та трансформації енергомережі.

Формулювання правової дефініції «розподілена генерація електроенергії». Як зазначено вище чинне енергетичне законодавство оперує поняттям «розподілена генерація» у значенні, наведеному в Законі України «Про ринок електричної енергії» [1]. Виходячи з нього можна виділити лише три ознаки такого поняття: 1) розподілена генерація – це електростанція; 2) встановлена потужність електростанції має бути не більше 20 МВт; 3) електростанція має бути приєднана до системи розподілу електричної енергії. На ці ознаки спирається й Стратегія РГЕ [21], проте, як вбачається, подібне трактування поняття РГЕ не у повній мірі відображає її сутність, що може в подальшому стати підставою у неоднозначному правозастосуванні та праворозумінні.

Зокрема, у вказаній Стратегії РГЕ зазначено, що одним з найбільш ефективних способів розв'язання проблеми недостатності генеруючих потужностей в об'єднаній енергетичній системі України в мінімальні строки відповідно до вимог Директиви (ЄС) 2019/944 Європейського Парламенту і Ради від 05.06.2019 р. про спільні правила внутрішнього ринку електричної енергії та внесення змін до Директиви 2012/27/ЄС, яку Україна зобов'язана імплементувати в рамках Енергетичного Співтовариства та в умовах інтеграції до ЄС, є впровадження розподіленої генерації з гарантованою потужністю, а також модернізація мережевої інфраструктури системи передачі і систем розподілу електричної енергії [21]. У зазначеній Директиві термін «розподілена генерація» означає генеруючі установки, приєднані до систем розподілу [22]. При цьому нові генеруючі одиниці, що встановлюються на існуючих електростанціях, які мають схему видачі потужності як в мережі операторів системи розподілу, так і оператора системи передачі, розглядаються в цій Стратегії як розподілена генерація.

Тобто, лише подібне підзаконне доповнення законодавчо визначеного поняття, як уявляється, має бути враховано у відповідній дефініції. Крім того, слід орієнтуватися й та семантичне значення власне терміну «генерація» – (від лат. generatio – народження, породження), як процес утворення, створення, виникнення, виробництва, відтворення або викликання появи чогось.

Тож, між законодавчим та герменевтичним трактуванням терміну «генерація» очевидні розбіжності. Якщо в законі «генерація» – це електростанція (електроустановка або група електроустановок, призначених для виробництва електричної енергії або комбінованого виробництва електричної та теплової енергії) [1], тобто – частина мови, яка позначає сукупність когось/чогось (об'єкт), то з точки зору герменевтики цей термін інтерпретується як дія, процес. Водночас, загальновідомо, що об'єктом є статична сутність, на яку спрямована діяльність, тоді як процес – це динамічний рух, що відбувається з цим об'єктом. В контексті енергетичної галузі під генерацією зазвичай розуміють процес виробництва електроенергії, а відносно РГЕ - виробництво на малих електростанціях, приєднаних до місцевих мереж.

Подібний підхід дозволяє виокремити додаткові до законодавчого ознаки цього поняття, як то: а) РГЕ є децентралізованим підходом до виробництва електроенергії; б) розподілене виробництво

енергії це виробництво електроенергії з малих джерел енергії (далі – МДЕ); в) МДЕ мають бути розташовані у місці споживання енергії або поблизу нього, г) технологіями МДЕ можуть виступати сонячні фотоелектричні системи, малі вітротурбіни та системи комбінованого виробництва тепла та електроенергії (малі об'єкти ВДЕ). Тобто модель РГЕ контрастує з традиційними великими централізованими електростанціями і пропонує такі переваги, як зменшення втрат при передачі, підвищення стійкості енергомережі та більша енергетична незалежність.

Таким чином, враховуючи виявлення нових ознак, пропонується наступна дефініція поняття «розподілена генерація електроенергії» - децентралізований підхід до виробництва електроенергії на малих новозбудованих та/або встановлених на існуючих електростанціях, потужністю не більше 20 МВт, у тому числі на малих об'єктах відновлювальних джерел енергії, розташованих у місці споживання енергії або поблизу нього, які мають схему видачі потужності як в мережі операторів системи розподілу, так і оператора системи передачі, та приєднані до системи розподілу електричної енергії.

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань правового регулювання відносин РГЕ дозволило підсумувати отримані результати.

1. Розглянуто досвід окремих зарубіжних країн (Аргентина, Бразилія, США, Філіппіни, Франція, Іспанія) щодо правових основ розподіленого енергопостачання, який різниться залежно від країни, але зазвичай на законодавчому рівні передбачає регулювання наступних блоків правовідносин: – підключення до енергомережі; – встановлення правил самоспоживання та продажу надлишкової електроенергії; – регламентація стимулів, таких як податкові пільги або програми фінансування.

2. Систематизовано базові нормативно-правові акти, які регулюють частину або сукупність правовідносин у сфері розподіленої генерації (Енергетична стратегія України, Національна економічна стратегія, Національний план з енергетики та клімату, Стратегія енергетичної безпеки, Стратегія розвитку розподіленої генерації), а також блоки відносин, що є безпосередніми об'єктами інституту розподіленої генерації електроенергії: – правила та технічні стандарти підключення до енергомережі; – власне споживання та експорт; – тарифи та відшкодування витрат; – фінансове стимулювання; – гарантії ефективності; – взаємодія з оператором енергомережі; – місцеві нормативні акти; – механізми компенсації; – ліцензування та дозвільна документація.

3. Запропоновано дефініцію поняття «розподілена генерація електроенергії» – децентралізований підхід до виробництва електроенергії на малих новозбудованих та/або встановлених на існуючих електростанціях, потужністю не більше 20 МВт, у тому числі на малих об'єктах відновлювальних джерел енергії, розташованих у місці споживання енергії або поблизу нього, які мають схему видачі потужності як в мережі операторів системи розподілу, так і оператора системи передачі, та приєднані до системи розподілу електричної енергії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 р. № 2019-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text (дата звернення: 04.11.2025).
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України: Закон України від 30.06.2023 р. № 3220-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3220-20#Text (дата звернення: 04.11.2025).
3. Комітетські слухання щодо впровадження Україною Четвертого Енергопакету ЄС. (26.09.2023). URL: https://kompek.rada.gov.ua/documents/sluhankom9skl/74917.html (дата звернення: 04.11.2025).
4. Кірін Р.С., Грищак С.В. Забезпечення і реалізація екологічних прав у стратегіях державної політики та безпеки: виклики воєнного періоду. *Juris Europensis Scientia.* 2023. № 1, С. 65–71. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v1.2023.12.
5. Якимчук Н.Я., Савенкова В.Г., Житник Ю.В. Правові засади державного стимулювання залучення позабюджетних публічних коштів, «зелених» інвестицій і самозабезпечення для здійснення «зеленого» переходу енергетичного сектору економіки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО.* 2024. Вип. 85: ч. 3. С. 205–213. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.3.32.
6. Чернюк А.М., Кирисов І.Г., Черевик Ю.О. Аналіз перспектив розвитку систем розподіленої генерації електроенергії в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Технічні науки*. 2021. Том 32 (71) № 3. С. 239–246. DOI https://doi.org/10.32838/2663-5941/2021.3/36.
7. Кірін Р.С., Хомин В.С. Розвиток права альтернативної енергетики в умовах енергетичної трансформації України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки».* 2024. № 2. С. 49-55. DOI https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-2-9630.

8. Gryschak S., Kirin R. Legal regime of energy resources of European Union: ecological aspect. *Progressive Technologies of Coal, Coalbed Methane, and Ores Mining Editors*. Taylor & Francis Group, London. 2014. P. 357–360. DOI: https://doi.org/10.1201/b17547.
9. Law no 27424 creating the Promotion Regime for Distributed Generation of Renewable Energy Integrated in the Public Electricity Grid. *Climate Change Laws of the World*. URL: https://climate-laws.org/document/law-no-27424-creating-the-promotion-regime-for-distributed-generation-of-renewable-energy-integrated-in-the-public-electricity-grid_c867 (дата звернення: 04.11.2025).
10. Schirato V.R. The distributed generation regime in Brazil: The electricity compensation system in Federal Law No. 14,300 of January 2022. *Revista Facultad de Jurisprudencia,* 2023. vol. 13, P. 257–288. DOI: https://doi.org/10.26807/rfj.vi.463.
11. Zhou E., Hurlbut D., Xu K. A Primer on FERC Order No. 2222: Insights for International Power Systems. *Technical Report NREL/TP-5C00-80166*. URL: https://docs.nrel.gov/docs/fy21osti/80166.pdf (дата звернення: 04.11.2025).
12. Republic of the Philippines. Department of Energy. *Electric Power.* URL: https://legacy.doe.gov.ph/energy-information-resources?q=electric-power/coe-erc (дата звернення: 04.11.2025).
13. Code de l'énergie. *Legifrance.* URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/ LEGITEXT000023983208/ (дата звернення: 04.11.2025).
14. Farewell to Spain's solar tax. *Solar in Spain.* URL: https://www.solarinspain.com/en/article/54/farewell-to-spain%E2%80%99s-solar-tax (дата звернення: 04.11.2025).
15. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.04.2023 р. № 373-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 04.11.2025).
16. Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 04.11.2025).
17. Про схвалення Національного плану з енергетики та клімату на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.06.2024 р. № 587-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
18. Про затвердження Національного плану дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 року та плану заходів з його виконання : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.08.2024 № 761-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
19. Про схвалення Стратегії енергетичної безпеки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.08.2021 р. № 907-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/907-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 04.11.2025).
20. Кірін Р.С., Деревянко Б.В., Краснова Ю.А., Петруненко Я.В. Правові виклики на шляху спрощення умов ведення господарської діяльності. *Український політико-правовий дискурс.* 2025. № 14. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17003945.
21. Про схвалення Стратегії розвитку розподіленої генерації на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024 - 2026 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.07.2024 р. № 713-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/713-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 04.11.2025).
22. Директива Європейського Парламенту і Ради 2012/27/ЄС від 25 жовтня 2012 року про енергоефективність, внесення змін до директив 2009/125/ЄС і 2010/30/ЄС та про скасування директив 2004/8/ЄС і 2006/32/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 984_017-12#Text (дата звернення: 04.11.2025).

УДК 346.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.74

ІНВЕСТИЦІЇ У СФЕРИ КАПІТАЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

Гуренко М.А.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри економічного права та економічного судочинства,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8930-1421

Гуренко М.А. Інвестиції у сфери капітального будівництва в Україні.

У даній статті досліджується галузевий поділ економіки країни, класифікатор галузей економіки. Визначається, що галузева структура національної економіки представляє собою сукупність галузей, тобто однорідних господарських одиниць з особливими умовами функціонування (випуск однорідної продукції чи використання однорідних ресурсів, однаковий функціональним змістом виконуваних операцій). До галузей економіки належать промисловість, будівництво, сільське господарство, торгівля, управління. Кожна галузь економіки поділяється на комплексні підгалузі, які характеризуються різним ступенем диференціації виробництва. Будівельна діяльність – це самостійна галузь виробничої діяльності, яку складає сукупність усіх виробничих одиниць, які здійснюють переважно однакові або подібні види виробничої діяльності. Розглядаються позиції науковців, які відносять капітальне будівництво до підгалузі будівельної галузі. Поняття «капітальне будівництво» розуміється як вид господарської діяльності, яка полягає у виконанні суб'єктами господарювання робіт по створенню та відновленню основних фондів, тобто будівель та споруд, які класифікуються згідно НК 018-2023 "Класифікатор будівель та споруд".

Визначається те, що будучи частиною будівельної галузі, капітальне будівництво водночас є видом господарської діяльності, яка здійснюється в усіх галузях економіки країни, за результатом якої створюються різноманітні об'єкти виробничого та невиробничого призначення (будівлі та споруди), які будуть використовуватись суб'єктами господарювання чи іншими учасниками відносин у сфері господарювання для досягнення своїх комерційних або інших цілей.

Розглядаються конкретні сфери та об'єкти капітального будівництва, що можуть створюватись, зокрема в енергетичній сфері можуть створюватись такі об'єкти як теплові, атомні електростанції, дамби, електролінії, в паливній сфері – нафтопереробні заводи, шахти, завантажувальні та розвантажувальні станції, в транспортній сфері – дороги, колії, мости, порти, трубопроводи, вокзали та інше.

Виділено сфери капітального будівництва в Україні, які потребують найбільшої уваги та інвестицій, а саме енергетична та паливна інфраструктура, в тому числі зелене будівництво, транспортна та оборонна інфраструктура, житлове будівництво, соціальна інфраструктура.

Встановлено, що пріоритетними сферами для інвестування у капітальне будівництво в Україні є ті сфери, які безпосередньо впливають на національну безпеку, соціальні потреби та відновлення економіки.

Ключові слова: галузевий поділ економіки, будівельна діяльність, капітальне будівництво, сфери та об'єкти капітального будівництва, інвестиції.

Gurenko M.A. Investments in capital construction in Ukraine.

In this article are researched the sectoral division of the country's economy and the classifier of economic sectors. It is determined that the sectoral structure of the national economy is a set of industries, i.e., homogeneous economic units with special conditions of functioning (production of homogeneous products or use of homogeneous resources, the same functional content of the operations performed). The sectors of the economy include industry, construction, agriculture, trade, and government. Each sector of the economy is divided into complex sub-sectors characterized by varying degrees of production differentiation. Construction activity is an independent branch of production activity, which is composed of a set of all production units that carry out mainly the same or similar types of production activity. The positions of scholars who relate capital construction to be a sub-sector of the construction industry are considered. The concept of "capital construction" is understood as a type of economic activity which consists in the performance by economic entities of works on creation and restoration of fixed assets, i.e. buildings and structures which are classified according to the NC 018-2023 "Classifier of Buildings and Structures".

It is determined that, being a part of the construction industry, capital construction is at the same time a type of economic activity carried out in all sectors of the country's economy, which results in the creation of various production and non-production facilities (buildings and structures) to be used by business entities or other participants in economic relations to achieve their commercial or other goals.

Specific areas and objects of capital construction that can be created are considered, in particular, in the energy sector, such objects as thermal and nuclear power plants, dams, power lines can be created, in the fuel sector - oil refineries, mines, loading and unloading stations, in the transport sector - roads, railways, bridges, ports, pipelines, railway stations, etc.

The areas of capital construction in Ukraine that require the most attention and investment are identified, namely energy and fuel infrastructure, including green construction, transport and defense infrastructure, housing construction, and social infrastructure.

It was established, that the priority areas for investment in capital construction in Ukraine are those areas that directly affect national security, social needs and economic recovery.

Key words: sectoral division of the economy, construction activity, capital construction, areas and objects of capital construction, investments.

Постановка проблеми. Капітальне будівництво відіграє дуже важливу роль для розвитку будь-якої країни, зокрема для України. На сьогодні Україна потребує значних інвестицій в економіку, оскільки значна частина виробничої та невиробничої інфраструктури країни зруйнована. Інвестиції у капітальне будівництво в Україні є вкрай необхідними, однак їх залучення відбувається в складних умовах та в умовах економічної нестабільності.

Мета дослідження. Оскільки інвестиції у сфери капітального будівництва в Україні є критично важливим фактором для відновлення економіки, розвитку інфраструктури та задоволення соціальних потреб населення, виникає необхідність ретельно дослідити ті сфери капітального будівництва, які на даний час потребують найбільше інвестицій та є першочерговими.

Стан опрацювання проблематики. Питанням інвестування сфери капітального будівництва в Україні присвячені роботи наступних науковців: Манзюк В.В., Палига Є., Серьогіна Н.В., Сидоренко Т. та інших.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ст. 1 Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності" під поняттям "будівництво" розуміється нове будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт об'єкта будівництва [1]. В Цивільному кодексі України та ряді інших нормативно-правових актів відсутнє визначення даного поняття, однак, наприклад, опосередковано, виходячи з поняття "договору будівельного підряду" (ч. 2 ст. 875 Цивільного кодексу України) будівництвом є проведення нового будівництва, капітального ремонту, реконструкції (технічного переоснащення) підприємств, будівель (зокрема житлових будинків), споруд, виконання монтажних, пусконалагоджувальних та інших робіт, нерозривно пов'язаних з місцезнаходженням об'єкта [2]. Поняття "капітального будівництва" визначається в Постанові Кабінету Міністрів України, зокрема як процес створення нових, а також розширення, реконструкція, технічне переоснащення діючих підприємств, об'єктів виробничого і невиробничого призначення, пускових комплексів (з урахуванням проектних робіт, проведення торгів (тендерів) у будівництві, консервації, розконсервації об'єктів, утримання дирекцій підприємств, що будуються, а також придбання технологічного обладнання, що не входить до кошторису об'єктів) [3].

Галузевий поділ економіки країни зумовлено процесом розвитку суспільного поділу праці, внаслідок якого відбувається диференціація галузей. Галузева структура національної економіки представляє собою сукупність галузей, тобто однорідних господарських одиниць з особливими умовами функціонування (випуск однорідної продукції чи використання однорідних ресурсів, однаковий функціональним змістом виконуваних операцій). Економіка кожної країни включає ті чи інші галузі виробництва залежно від її природних ресурсів, рівня розвитку техніки і технології, потреб економіки і споживачів в тих чи інших видах продукції, можливостей розвитку економіки на поточний час. До галузей економіки належать: промисловість, будівництво, сільське господарство, торгівля, управління. При віднесенні підприємства, виду виробництва чи послуг до певної галузі економіки враховується, в першу чергу, така ознака, як призначення продукту чи послуги, а також вид використаної сировини або матеріалу та особливий характер технологічного процесу. Кожна галузь економіки поділяється на комплексні підгалузі, які характеризуються різним ступенем диференціації виробництва [4].

Загальна класифікація галузей економіки є складовою частиною єдиної системи класифікації і кодування техніко-економічної і статистичної інформації, яка використовується суб'єктами господарювання та іншими учасниками господарських відносин, а також органами державної влади та органами місцевого самоврядування в процесі управління господарською діяльністю, зокрема

таку систему та класифікацію галузей представляє Національний класифікатор видів економічної діяльності України (КВЕД 2010).

Будівельна діяльність – це самостійна галузь виробничої діяльності, яку складає сукупність усіх виробничих одиниць, які здійснюють переважно однакові або подібні види виробничої діяльності.

Серед науковців господарсько-правової науки поширена думка про те, що капітальне будівництво варто визначати як підгалузь будівельної галузі [5, с. 161], оскільки Національний класифікатор видів економічної діяльності України (КВЕД 2010) не передбачає капітальне будівництво як самостійний вид економічної діяльності та відводить секцію "F" для будівельної господарської діяльності в цілому [6]. Науковці стверджують, що капітальне будівництво має специфічні ознаки, зокрема суб'єктний склад відносин у сфері капітального будівництва (суб'єкт господарювання та інший учасник відносин у сфері господарювання), об'єкт будівництва, джерела фінансування будівництва (великий масштаб капіталовкладень), цільове призначення об'єкта будівництва (з господарською метою, а не для особистого чи сімейного споживання), характер будівельних робіт (масштабність будівельних робіт, якими створюється новий об'єкт, реконструюється або реставрується, здійснюється капітальний ремонт об'єкта, за виключенням поточного ремонту об'єкта) тощо [7, с. 93-94].

Капітальне будівництво – це вид господарської діяльності, яка полягає у виконанні суб'єктами господарювання робіт по створенню та відновленню основних фондів, тобто будівель та споруд, які класифікуються згідно НК 018-2023 "Класифікатор будівель та споруд". Даний класифікатор є складовою частиною державної системи класифікації та кодування техніко-економічної та соціальної інформації. Об'єктами класифікації в НК 018-2023 є будівлі виробничого та невиробничого призначення та інженерні споруди різного функціонального призначення, яким присвоєні відповідні коди класифікації. Споруди – структури, пов'язані із землею, які створені з будівельних матеріалів і комплектуючих та/або для яких виконуються будівельні роботи. Будівлі - це криті споруди, які можуть використовуватися окремо, побудовані для постійних цілей, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення устаткування, тварин, рослин, а також предметів [8].

Згідно зі ст. 4 Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності", об'єктами будівництва є будинки, будівлі, споруди будь-якого призначення, їх комплекси та частини, лінійні об'єкти інженерно-транспортної інфраструктури (крім трубопроводів внутрішньогосподарських меліоративних систем). Законодавством передбачене важливе поняття як клас наслідків (відповідальності) будівель і споруд. Статтею 32 Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності" клас наслідків (відповідальності) будівель і споруд - це характеристика рівня можливої небезпеки для здоров'я і життя людей, які постійно або періодично перебуватимуть на об'єкті або які знаходитимуться зовні такого об'єкта, матеріальних збитків чи соціальних втрат, пов'язаних із припиненням експлуатації або з втратою цілісності об'єкта. Клас наслідків визначається для кожного об'єкта – будинку, будівлі, споруди будь-якого призначення, їхніх частин, лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури, у тому числі тих, що належать до складу комплексу (будови). Усі об'єкти поділяються за класами наслідків (відповідальності) на такі: незначні наслідки - СС1; середні наслідки - СС2; значні наслідки - СС3. Незалежно від класу наслідків на об'єкт будівництва розробляється відповідна проектна документація, однак вона може відрізнятись за змістом в залежності від того, який клас наслідків присвоєний об'єкту будівництва [1].

Будучи частиною будівельної галузі, капітальне будівництво водночас є видом господарської діяльності, яка здійснюється в усіх галузях економіки країни, за результатом якої створюються різноманітні об'єкти виробничого та невиробничого призначення (будівлі та споруди), які будуть використовуватись суб'єктами господарювання чи іншими учасниками відносин у сфері господарювання для досягнення своїх комерційних або інших цілей.

Розглянемо на прикладах сфери та об'єкти капітального будівництва, що можуть створюватись:

- промисловість:
- енергетична (теплові, атомні електростанції, дамби, електролінії тощо);
- паливна (нафтопереробні заводи, шахти, завантажувальні та розвантажувальні станції тощо);
- хімічна (коксохімічні заводи та інші будівлі чи споруди підприємств хімічної промисловості);
- металургійна (ливарні цехи, споруди підприємств кольорової металургії тощо);
- оборонна (військові випробувальні центри, казарми, будівлі та споруди підприємств виробництва зброї та боєприпасів тощо);
- харчова (заводи, виробничі цехи, інші будівлі чи споруди підприємств виробництва продуктів харчування, напоїв, тютюнових виробів тощо);
- текстильна (фабрики, майстерні, цехи тощо);

- торговельна сфера (будівництво торговельних комплексів, ринків, складських приміщень тощо);
- транспортна сфера (будівництво доріг, колій, мостів, портів, трубопроводів, вокзалів тощо);
- сільське господарство (будівництво будівель для тваринництва, птахівництва, для зберігання зерна (складів) тощо);
- курортно-рекреаційна сфера та туризм (будівництво готелей, санаторіїв, туристичних баз тощо);
- сфера послуг (будівництво будівель для фінансового обслуговування, будівель громадського харчування (ресторанів, кафе, їдалень), будівель підприємств побутового обслуговування тощо) та інші.

Враховуючи поточну ситуацію в Україні та нагальні потреби відновлення, найбільшої уваги та інвестицій потребують такі сфери капітального будівництва:

- промисловість:
- енергетична та паливна інфраструктура, в тому числі зелене будівництво. Зокрема є необхідність в побудові нових чи ремонті та відновленні пошкоджених електростанцій, підстанцій, ліній електропередач, газопроводів та об'єктів теплопостачання, нафтопереробних заводів, шахт. Все це є пріоритетом для забезпечення енергетичної безпеки країни та стабільного функціонування економіки. Також варто звернути увагу на те, що інвестиції в проекти, спрямовані на підвищення енергоефективності будівель та використання відновлюваних джерел енергії (так зване зелене будівництво), є важливими для зменшення енергетичної залежності, скорочення викидів парникових газів та сталого розвитку;
- транспортна інфраструктура. В даному випадку мова йде про необхідність відновлення зруйнованих та пошкоджених доріг, мостів, залізничних колій, аеропортів, портів тощо, які є важливими для перевезень пасажирів і вантажів, а також для відновлення економічних шляхів експорту та імпорту;
- оборонна інфраструктура. В умовах, в яких перебуває держава, нагальною є потреба у будівництві нових та удосконаленні існуючих військових баз та інших військових структурних об'єктів. Ефективна оборонна інфраструктура дозволяє державі оперативно та якісно реагувати на будь-які загрози.
- житлове будівництво. Перед державою існує завдання, яке полягає у швидкому відновленні зруйнованих та пошкоджених об'єктів житлового фонду для забезпечення житлом громадян України. Будівництво нових об'єктів житлового фонду також є важливим для задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб та інших категорій населення.
- соціальна інфраструктура. Відновлення та будівництво нових шкіл, дитячих садків, поліклінік та інших об'єктів соціальної сфери є важливою передумовою для збереження чисельності населення в країні.

Враховуючи той факт, що в Україні обмежені фінансові ресурси, особливо важливим виступає залучення іноземних інвестицій, а також ефективне використання коштів державного та місцевих бюджетів і міжнародної фінансової допомоги, які мають використовуватись в першу чергу для фінансування найбільш нагальних проектів у вищезазначених сферах.

Висновок. Підсумовуючи, можна зазначити, що досить актуально досліджувати сфери капітального будівництва в Україні, що в першу чергу потребують інвестицій, як іноземних так і вітчизняних. В цілому пріоритетними сферами для інвестування у капітальне будівництво в Україні є саме ті сфери, які безпосередньо впливають на національну безпеку, соціальні потреби та відновлення економіки країни, зокрема сфера промисловості (енергетична, паливна, транспортна, оборонна), житлового будівництва та соціальної інфраструктури. Ефективне залучення та розподіл інвестицій у дані сфери є ключовим фактором для успішної відбудови та подальшого розвитку України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 р. № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 34. Ст. 343. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text (дата звернення: 04.10.2025).
2. Цивільний Кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 04.10.2025).
3. Про затвердження Порядку державного фінансування капітального будівництва: постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 р. № 1764. *Урядовий кур'єр*. 2002. № 111. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1764-2001-%D0%BF#Text (дата звернення: 04.10.2025).

4. Комарницький І.Ф. Економічна теорія: підручник. Чернівці: Рута. 2006. 334 с.
5. Олюха В.Г. Капітальне будівництво як об'єкт господарсько-правого регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* 2014. № 8. С. 161–164. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc8/44.pdf (дата звернення: 04.10.2025).
6. Класифікація видів економічної діяльності дк 009:2010: Національний класифікатор України. Наказ Держспоживстандарту України 11.10.2010 № 457. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#text (дата звернення: 04.10.2025).
7. Олюха В.Г. Капітальне будівництво як господарсько-правова категорія. *Право і суспільство.* 2015. № 2. С. 91–97. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2015/2_2015.pdf (дата звернення: 04.10.2025).
8. Класифікатор будівель і споруд НК 018:2023 : Національний класифікатор. Наказ Міністерства економіки України від 16 травня 2023 року № 3573. URL: https://mtu.gov.ua/files/shadura/_3573.pdf. (дата звернення: 04.10.2025).

УДК 346.1:351.86
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.75

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Добош З.А.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу,
навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-36807207

Гладинюк Т.І.,
студентка першого(бакалаврського) рівня вищої освіти,
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0008-5619-6176

Добош З.А., Гладинюк Т.І. Правове регулювання підприємницької діяльності в умовах воєнного стану в Україні.

Сучасні умови функціонування українського бізнесу визначаються безпрецедентними викликами, спричиненими повномасштабною збройною агресією проти України. Воєнний стан змінив економічні та правові реалії, поставивши суб'єктів господарювання перед необхідністю швидкої адаптації до нестабільності, ризиків та нових механізмів державного контролю. Попри значний тиск воєнних обставин, підприємництво залишається ключовою основою економіки, забезпечуючи функціонування критичної інфраструктури, створення робочих місць, наповнення бюджету та підтримку обороноздатності держави.

Правове регулювання у період війни набуває особливої ролі: держава має одночасно гарантувати економічну свободу й забезпечувати національну безпеку. У цьому контексті актуальним є аналіз законодавчих змін, спрямованих на збереження та розвиток підприємницької діяльності, визначення їх результативності та окреслення перспектив удосконалення правового поля для забезпечення стійкості українського бізнесу.

У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти правового регулювання підприємницької діяльності в Україні в умовах воєнного стану. Розглянуто основні напрями державної підтримки бізнесу, включаючи спрощення податкових режимів, оптимізацію дозвільних процедур, цифровізацію адміністративних сервісів, механізми релокації підприємств та програми фінансового стимулювання. Проаналізовано правові гарантії суб'єктів господарювання щодо захисту майнових прав, регулювання трудових відносин, а також особливості застосування мобілізаційних обмежень.

Визначено ключові проблеми чинного законодавства, пов'язані з динамічними змінами нормативної бази, ризиками ведення бізнесу на прифронтових та тимчасово окупованих територіях, обмеженістю інвестиційних ресурсів. Адже війна та запровадження воєнного стану створили для українського бізнесу безпрецедентні виклики. Підприємствам доводиться працювати під час повітряних тривог і відключень електроенергії, стикаючись зі спадом доходів і постійними змінами правил. Попри ці фактори, бізнес залишається фундаментом економіки, забезпечуючи критичну інфраструктуру, робочі місця, бюджетні надходження та підтримку оборони. Особливу увагу приділено суперечностям між конституційними гарантіями свободи підприємництва та практикою їх реалізації в умовах посилених мобілізаційних і безпекових вимог. Запропонований аналіз покликаний не лише окреслити наявні проблеми, а й сформувати науково обґрунтовані підходи до вдосконалення правового регулювання, що сприятиме підвищенню стійкості бізнесу та відновленню економічного потенціалу України.

Ключові слова: воєнний стан, підприємництво, правове регулювання, господарське законодавство, податкова реформа, дерегуляція, державна підтримка бізнесу, економічна безпека, релокація підприємств, відновлення економіки.

Dobosh Z.A., Hladyniuk T.I. Legal regulation of entrepreneurial activity under martial law in Ukraine.

The current conditions for Ukrainian business are defined by unprecedented challenges caused by full-scale armed aggression against Ukraine. Martial law has changed economic and legal realities, forcing businesses to quickly adapt to instability, risks, and new mechanisms of state control. Despite the significant pressure of the war, entrepreneurship remains a key foundation of the economy, ensuring the functioning of critical infrastructure, job creation, budget revenue and support for the state's defence capabilities.

Legal regulation during wartime takes on a special role: the state must simultaneously guarantee economic freedom and ensure national security. In this context, it is important to analyse legislative changes aimed at preserving and developing entrepreneurial activity, determining their effectiveness and outlining prospects for improving the legal framework to ensure the sustainability of Ukrainian business.

The article examines the theoretical and practical aspects of legal regulation of entrepreneurial activity in Ukraine under martial law. It considers the main areas of state support for business, including simplification of tax regimes, optimisation of licensing procedures, digitisation of administrative services, mechanisms for relocation of enterprises, and financial incentive programmes. It analyses the legal guarantees of business entities regarding the protection of property rights, regulation of labour relations, and the specifics of applying mobilisation restrictions.

Key problems in current legislation have been identified, related to dynamic changes in the regulatory framework, risks of doing business in frontline and temporarily occupied territories, and limited investment resources. After all, the war and the introduction of martial law have created unprecedented challenges for Ukrainian businesses. Enterprises have to operate during air raid alerts and power outages, facing declining revenues and constant changes in regulations. Despite these factors, business remains the foundation of the economy, providing critical infrastructure, jobs, budget revenues, and defence support. Particular attention is paid to the contradictions between constitutional guarantees of freedom of enterprise and the practice of their implementation in the context of heightened mobilisation and security requirements. The proposed analysis is intended not only to identify existing problems, but also to develop scientifically sound approaches to improving legal regulation, which will contribute to increasing business resilience and restoring Ukraine's economic potential.

Key words: martial law, entrepreneurship, legal regulation, commercial law, tax reform, deregulation, state support for business, economic security, relocation of enterprises, economic recovery.

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні зумовив суттєву трансформацію економічних процесів і механізмів функціонування підприємництва. Бізнес опинився у середовищі підвищених ризиків, логістичних перешкод, мобілізаційних обмежень та нестабільності ринкових відносин. Водночас держава має забезпечити баланс між свободою господарської діяльності та необхідністю захисту національної безпеки. Такий баланс вимагає гнучкого, оперативного й водночас ефективного правового регулювання, здатного підтримувати економічну активність і сприяти її відновленню навіть в умовах війни.

Проблема полягає у тому, що нормативно-правові зміни, які приймаються швидкими темпами, не завжди є узгодженими, стабільними та достатньо адаптованими до потреб підприємницького сектору. Частина правових механізмів має тимчасовий характер, а правозастосування стикається з невизначеністю, що ускладнює планування та розвиток бізнесу. Відтак виникає потреба у комплексному аналізі сучасного стану правового регулювання підприємницької діяльності в умовах воєнного стану, визначенні його ефективності, прогалин і напрямів удосконалення.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі правового регулювання підприємницької діяльності в Україні в умовах воєнного стану, з'ясуванні ефективності запроваджених державою нормативних та організаційних механізмів підтримки бізнесу, виявленні чинних проблем і правових прогалин, а також формуванні пропозицій щодо вдосконалення законодавства з метою забезпечення стабільності та розвитку підприємництва в умовах підвищених ризиків і надзвичайних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження підтверджують, що запровадження воєнного стану в Україні призвело до трансформації умов ведення бізнесу. Бізнес-середовище стало значно більш ризиковим через руйнування логістичних маршрутів, скорочення ринків збуту, міграцію кадрів та зростання операційної невизначеності. Одночасно держава активно впроваджує механізми підтримки – від податкових змін до спрощення адміністративних процедур і посилення цифровізації. Однак науковці наголошують, що існує розрив між нормативними інноваціями й фактичною можливістю бізнесу користуватися ними. Потребує вдосконалення й нормативна стабіль-

ність, адже часті зміни правил створюють додаткові бар'єри для підприємництва. Цю проблему комплексно розглядають українські дослідники. Н.В. Дараганова аналізує особливості реалізації свободи підприємництва та підкреслює важливість правових гарантій в умовах воєнного стану. Р.В. Кобко приділяє увагу адаптації бізнес-процесів і нормативним обмеженням, визначаючи необхідність посилення захисту підприємців. У працях В.І. Волощенка обґрунтовується, що податкові пільги потребують більш чіткої та стабільної регламентації, щоб уникнути правової колізійності. М.В. Григорчук і М.О. Зверіченко зосереджуються на законодавчих підставах економічної діяльності в умовах війни та аналізують прогалини в регуляції.

Виклад основного матеріалу. Конституція України гарантує кожному право на підприємницьку діяльність. Зокрема, стаття 42 Конституції (1996 р.) встановлює: «Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом». Це положення – фундамент свободи економічної діяльності й сприймається судовою практикою та юридичною доктриною як одне з основоположних прав громадянина [1]. Водночас державне регулювання може встановлювати обмеження (наприклад, для посадовців).

Конституція також гарантує право приватної власності (ст. 41): примусове відчуження майна дозволяється лише «як виключення з суспільної необхідності лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» з обов'язковою компенсацією [1]. Це означає, що навіть під час війни приватна власність підприємців охороняється; будь-яке вилучення має компенсуватися згідно із законом.

При цьому стаття 64 Конституції передбачає, що в умовах воєнного чи надзвичайного стану можуть тимчасово вводитися окремі обмеження прав і свобод (зазначених у Конституції) на визначений строк. Зазначені конституційні норми (ст. 42, 41, 64 тощо) разом утворюють ядро правових засад свободи підприємництва, яке діє і в умовах воєнного стану. Хоча конституція не забороняє обмежувати підприємницьку діяльність у воєнний час, такі обмеження мають здійснюватися на законних підставах і з урахуванням забезпечення національної безпеки [1].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» закладає основи правового режиму війни. Воєнний стан визначається як особливий режим, що передбачає надання додаткових повноважень органам влади та військовому командуванню і тимчасове обмеження конституційних прав і свобод з обов'язковим фіксуванням терміну дії цих обмежень [2].

Зокрема, стаття 8 цього закону передбачає низку заходів, що впливають на бізнес: уряд може в умовах воєнного стану запроваджувати трудову повинність для робочих ресурсів, що не залучені до оборони, з метою виконання робіт оборонного характеру і суспільно корисних робіт. За працівниками, залученими до таких робіт, зберігається попереднє робоче місце (посада). Також закон дозволяє змінювати виробничі режими підприємств для потреб оборони, використовувати їхні потужності й трудові ресурси, проводити інші зміни виробництва та умов праці (у межах трудового законодавства). У крайніх випадках дозволяється примусово відчужувати чи вилучати майно підприємств (як приватної, так і державної чи комунальної власності) для потреб оборони (з обов'язковим оформленням відповідних документів) [2].

Крім цього, стаття 20 визначає, що в умовах воєнного стану обмеження прав громадян і юридичних осіб відбуваються відповідно до Конституції та цього закону [2]. Одночасно вказується, що певні конституційні права (зокрема ті, що перелічені в ст. 64 Конституції) не можуть бути обмежені навіть під час війни. Крім того, закон гарантує, що за залученими до трудової повинності працівниками зберігаються мінімальна зарплата, відпустка, тривалість робочого часу тощо. Нарешті, стаття 23 Закону передбачає повну компенсацію в разі примусового відчуження майна під час воєнного стану [2]. Це означає, що державне втручання у власність бізнесу в воєнний час можливе лише з гарантією відшкодування збитків.

Окремо слід відзначити, що багато базових законів (Кодекс законів про працю, Податковий кодекс та ін.) за загальним правилом залишаються чинними в умовах війни, але доповнюються спеціальними положеннями. Так, Кодекс законів про працю (1971) прямо забороняє примусову працю (ст. 113) і забороняє залучення жінок до небезпечних робіт. Однак згідно з Конституцією «не вважається примусовою працею… робота чи служба, яка виконується … відповідно до законів про воєнний і надзвичайний стан». Відповідно, у воєнний час можуть вводитися особливі норми праці. Так, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» деталізує особливості оплати праці та захисту працівників, зокрема дозволяючи у воєнний період залучати працівників до надурочних та нічних робіт за їхньою згодою, змінювати правила ведення кадрової документації тощо. Коментар Мінекономіки до цього закону зазначає, що під час війни не застосовуються низка норм КЗпП (наприклад, про обмеження надурочних робіт, заборону перенесення вихідних, оплачувану годину перед святом тощо).

Закони і кодекси окреслюють загальні рамки, а конкретні процедури та механізми реалізуються підзаконними актами. Умови діяльності бізнесу деталізуються постановами Кабінету Міністрів, на-

казами міністерств та рішеннями військових адміністрацій. Так, Кабмін затверджує порядок впровадження окремих заходів війни. Наприклад, постанова КМУ затвердила «Порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану» [3]. Цим актом уряд конкретизував процедуру призову робочих ресурсів для виконання оборонних та інших важливих робіт та закріпив, що залученим особам забезпечується соціальний захист та збереження робочого місця.

Інші постанови уряду встановлюють лібералізацію діяльності під час війни. Наприклад, постанови 2022–2024 років тимчасово звільнили підприємства від штрафів за прострочення податків, спростили процедури отримання ліцензій та дозволів, відтермінували строки проходження перевірок. Одна з таких постанов «Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності» регламентувала проведення розрахунків і інших фінансових операцій у період воєнного стану (наприклад, встановлювала переваження розрахунків по безготівкових рахунках). Урядові рішення також вводили спеціальні компенсаційні механізми для постраждалого бізнесу (наприклад, відшкодування втрат від бойових дій).

Міністерства видають накази та методички за дорученням уряду. Міністерство фінансів і ДПС оперативно розробили інструкції щодо подання звітності та ведення електронної документації (щоб забезпечити дистанційне адміністрування) [4]. Мінекономіки у своїх рекомендаціях роз'яснює працевлаштування під час війни та порядок застосування трудових норм. Військово-цивільні адміністрації на місцях можуть ухвалювати рішення про запровадження у регіонах особливих режимів: місцева ВА може встановити комендантську годину, заборонити роботу з певними товарами чи посилити містобудівні вимоги до оборонної продукції.

Таким чином, підзаконні акти наповнюють зміст нормативного режиму війни. Вони деталізують порядок і строки впровадження обмежень та послаблень для бізнесу, затверджують методики компенсацій або бухгалтерського обліку у надзвичайних умовах. Приклади включають постанови КМУ та численні розпорядження військових адміністрацій на місцях (наприклад, рішення про перелік критично важливих підприємств, про особливі правила ведення торгівлі). Завдяки цьому детальному регламентуванню зберігається юридична визначеність та захищаються права підприємців навіть в умовах війни.

За законами України, мобілізація працівників підприємств проводиться відповідно до Закону „Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію". Зокрема, стаття 24 цього Закону передбачає, що бронювання військовозобов'язаних, які перебувають у запасі, здійснюється в мирний і воєнний час з метою забезпечення функціонування держави та підприємств в особливий період [5]. Отже, за рішенням державних або місцевих органів влади певні підприємства можуть отримати право відтермінувати призов частини своїх працівників.

Відповідні підстави та процедури бронювання регулюються рішеннями Кабінету Міністрів та наказами Мінекономіки. У постанові КМУ від 27.01.2023 № 76 затверджено Порядок бронювання військовозобов'язаних підприємств. Система бронювання уніфікована – підприємство, якому погоджено статус «критично важливого», подає заявку через державний портал «Дія». Міністерство економіки формує та веде Єдиний перелік критично важливих підприємств та організовує бронювання їх працівників шляхом електронних списків.

За загальними правилами, максимум 50% працівників критичного підприємства можна було резервувати від мобілізації. Проте у 2025 р. Уряд дозволив ускладненим умовам бронювати 100% працівників для підприємств ОПК та тих, що працюють у прифронтових регіонах. Зокрема, постановою КМУ від 21.10.2025 дозволено бронювати «усіх військовозобов'язаних працівників критично важливих підприємств», які діють у зонах бойових дій або тимчасово окупованих територіях. Залишаються незмінними формальні вимоги: підприємство має бути офіційно визнане критично важливим, подавати заявки через «Дію» та самостійно формувати списки працівників для бронювання.

Під час війни українське законодавство закріплює мобілізаційні вимоги на підприємства (подача відомостей про військовозобов'язаних, сприяння відправці мобілізованих), але водночас надає державі інструменти бронювання частини працівників на критичних підприємствах (особливо в ОПК, ЖКГ, енергетиці тощо), що регулюється законами та постановами.

Законодавство гарантує збереження права власності під час війни: жодне рішення про мобілізацію чи воєнний стан саме по собі не позбавляє громадян чи підприємства права власності. Однак у воєнний стан держава отримує повноваження тимчасово використовувати чи вилучати майно для оборонних потреб згідно з законом. Так, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» дозволяє примусово змінювати режими роботи організацій і вилучати для оборони майно підприємств усіх форм власності [2]. При цьому вилучене майно підлягає відшкодуванню згідно із Цивільним кодексом (ст. 327–331 ЦКУ) – тобто, держава мусить компенсувати власнику вартість втраченого або зруйнованого майна.

Якщо ж майно бізнесу безпосередньо знищено чи пошкоджено внаслідок бойових дій, підприємець може отримати компенсацію. В Україні ухвалено спеціальний Закон № 2923-IX (від 23.02.2023) про компенсацію знищеного чи пошкодженого нерухомого майна. На його підставі Кабмін затвердив Порядок виплати компенсацій, що передбачає фінансування відновлення об'єктів (наприклад, будинків, цехів, обладнання) через державні програми або страхування. Так, урядовими рішеннями створено новий механізм підтримки бізнесу: передбачено пряму компенсацію збитків підприємствам у прифронтових областях через Експортно-кредитне агентство (до 10 млн грн на бізнес) і часткову компенсацію сплачених страховок від воєнних ризиків по всій Україні.

Щодо виконання зобов'язань за договорами, воєнні дії вважаються форс-мажором. Стаття 617 Цивільного кодексу звільняє сторону від відповідальності за невиконання договору, якщо вона доведе, що невиконання сталося через випадок чи непереборну силу (наприклад, війна або загальну мобілізацію). Практика підтверджує, що суди визнають бойові дії форс-мажорними обставинами, які звільняють від санкцій за несвоєчасне виконання зобов'язань. Водночас самі договори формально зберігаються – сторони мають зберегти належну комунікацію та, за можливості, поновити виконання після закінчення бойових дій. Усі штрафи чи пеня за затримку виконання через війну не застосовуються згідно з правом форс-мажору. Таким чином, виконання договорів може бути призупинено чи переглянуто за об'єктивних обставин війни, що фіксується в актах форс-мажору і вимагає мінімізації збитків.

В умовах війни контроль за дотриманням законів посилено, але при цьому зважають на необхідність підтримувати бізнес. З одного боку, органи влади мають розширені повноваження щодо перевірок додержання мобілізаційних, трудових, фінансових та податкових вимог. Наприклад, територіальні центри комплектування (ТЦК) проводять перевірки військового обліку на підприємствах і можуть штрафувати керівництво за недотримання правил військового обліку (ст. 210 КУпАП, штрафи – 200–300 н.м.д.г. ≈ 3,4–5,1 тис. грн). Якщо ж службовець приховує мобілізаційні документи або ухиляється від призову, він підпадає під кримінальну відповідальність (зокрема, ст. 336 ККУ – ухилення від призову під час мобілізації, покарання – до 5 років ув'язнення).

Трудова служба та інші інспекційні органи теж долучаються до мобілізаційного контролю. Зокрема, Держпраці під час перевірок може звертати увагу на порушення трудового законодавства, що унеможливлюють ведення військового обліку. Якщо виявлено, що трудові порушення призвели до порушення мобілізаційного обліку, відповідальна посадова особа підприємства притягується до адмінвідповідальності за порушення мобілізаційного законодавства – штраф 34–59,5 тис. грн [6]. Таким чином, є формальна координація між органами праці і військовими комісіями: недбалість у кадровій роботі може спричинити штрафи за мобілізацію.

Водночас у 2025 році уряд і РНБО ввели мораторій на планові та «безпідставні» перевірки бізнесу під час воєнного стану. Наприклад, указ №538/2025 від 21 липня 2025 обмежив фактичні перевірки правоохоронних, податкових, митних та інших контролюючих органів – дозволяються лише вибіркові ризик-орієнтовані перевірки за обґрунтованою підозрою. Мета – зменшити адміністративне навантаження на доброчесний бізнес і сфокусувати ресурси на реальних загрозах. Тому поки над бізнесом зберігається висока увага (суттєві штрафи за порушення мобілізаційного/трудового/фінансового законодавства), влада також інституційно обмежує надмірні інспекції – переорієнтовуючи перевірки на підприємства з підвищеним ризиком порушень.

Кримінальна відповідальність у воєнний час також зазнала посилення. Окрім ухилення від мобілізації (ст. 336 ККУ), передбачено суворе покарання за навмисні дії, що підривають обороноздатність (саботаж, диверсія). Так, Кримінальний кодекс (ст. 113, 114 тощо) карає за саботаж та диверсію (звільнення з роботи з метою перешкодити військовому виробництву, порчу військової техніки тощо) позбавленням волі до 10–15 років..

Війна накладає на бізнес низку особливих обмежень – від обов'язкових мобілізаційних завдань до зобов'язання підтримувати обороноздатність. Однак за діючим законодавством власність бізнесу охороняється, втрати компенсуються, а невиконання зобов'язань через війну визнається форс-мажором [7]. Механізми бронювання працівників та компенсацій збитків встановлено постановами КМУ і наказами, а контрольні та правоохоронні органи отримали й водночас обмежили повноваження перевіряти бізнес (відповідно до указів РНБО). Підприємствам слід оперативно реагувати на зміни законодавства, аби законно користуватися пільгами бронювання і уникати санкцій за порушення воєнного та мобілізаційного законодавства

В Україні законодавство змінюється надзвичайно часто, особливо в умовах війни, що значно ускладнює довгострокове планування для бізнесу. Багато норм мають тимчасовий характер і діють лише під час воєнного стану або на строк до кількох місяців. Наприклад, у лютому 2025 року було ухвалено Закон № 4196-IX, яким Господарський кодекс України скасовано та встановлено його втрату чинності вже 28.08.2025 [8]. Такі масштабні реформи вимагають від підприємців постійної

адаптації. З іншого боку, складні податкові правила постійно змінюються: на початку війни було введено мораторій на податкові перевірки, а до 2025 року він практично зник для майже всіх платників. Також законодавці впроваджують багато «тимчасових» норм, які швидко втрачають силу. Прикладом є звільнення від оподаткування нерухомості в зонах бойових дій, що діяло лише на період воєнного стану. Перераховані випадки ілюструють, як нестабільність законодавства створює невизначеність для бізнесу.

- Приклади частих змін: скасування Господарського кодексу та запровадження нових правил для підприємств.
- Тимчасові норми: наприклад, закон № 2142-IX (березень 2022) ввів тимчасове звільнення від податку на нерухомість для об'єктів у зонах бойових дій.
- Податкова політика: на початку війни введено мораторій на перевірки, який уже майже скасовано – бізнесу доводиться очікувати нових перевірок.

Існують ситуації, коли законодавці встановлюють правила, які не враховують реальних потреб підприємств. З одного боку, деякі галузі отримують надмірні преференції, а з іншого – більшість бізнесу не знаходить необхідної підтримки. До прикладу, державні пільги зосереджені на вузькому колі кампаній. Учасникам індустріальних парків та «клубу білого бізнесу» надано спеціальні податкові пільги, що фактично створює «нерівні правила гри» для інших підприємств [9]. Натомість типовий середній бізнес стикається з надмірним регулюванням. Зокрема, система моніторингу ризиків (СМКОР) під час воєнного часу викликала критику через блокування податкових накладних без підстав, що призводить до затримок і додаткових перевірок підприємців. Такі приклади свідчать про розрив між формальними нормами та потребами реальних бізнес-процесів в Україні.

Підприємницька діяльність потребує передбачуваного правового середовища, де правила гри міняються рідко і прозоро. Наразі бізнес стикається з «постійною зміною законодавства», що створює високу турбулентність та ризики. Одна з реакцій влади – введення мораторію на перевірки і втручання в діяльність бізнесу, про що Президент зазначив: «Бізнес потребує передбачуваності, і це буде». На цій основі пропонується:

- Закріпити «регуляторну стабільність» у законі чи Уряду: наприклад, обмежити кількість надзвичайних правок до кодексів та законів за рік, передбачити мінімальний період дії основних економічних норм.
- Посилити механізм попереднього аналізу регуляторного впливу (RIA): вимагати обов'язковий глибокий RIA до будь-яких змін у законодавстві про бізнес, із залученням галузевих асоціацій.
- Прив'язати перехідні положення до умов воєнного стану: наприклад, законодавчо нормувати ймовірність термінових правок лише за надзвичайної загрози нацбезпеці, щоб уникнути ситуативного «законотворчого хаосу».

Необхідне розгалужене зворотне відображення потреб підприємців у нормативному процесі. Передбачаються як традиційні, так і цифрові канали комунікації. Зокрема:

- Регулярні консультації з бізнес-асоціаціями та громадські слухання. А саме бов'язкова участь представників Торгово-промислової палати, ЄБА, Союзу українських підприємців тощо при розробці законопроектів. Вже зараз підприємництво ініціює публічне обговорення проєкту національної експортної стратегії за участі бізнесу. Як відзначає представник Мінекономіки, «надзвичайно важливо, щоб документ… був опрацьований спільно з усіма зацікавленими сторонами».
- Можна запровадити законодавче закріплення та розвиток електронних сервісів зворотного зв'язку, подібно до віджета «Пульс» Мінекономіки. Наприклад, міністерство інтегрувало на свій сайт CRM-інструмент "Пульс", який дає можливість підприємцю оцінити діяльність влади і залишити коментар з проблемою чи пропозицією. Подібні цифрові консультаційні платформи слід масштабувати на всі сфери регулювання бізнесу.
- Продовжити розширення функціоналу порталу Дія.Бізнес (навчання, гранти, експертні консультації). Оновлений портал надає підбірку персоналізованих можливостей для підприємців і чатбот з актуальним контентом «за запитом» [10]. Слід законодавчо забезпечити регулярне оновлення такого ресурсу, а також формування відомчого онлайн-консультативного майданчика для обговорення законопроєктів.
- Створення і зміцнення інституцій (Рада з питань підтримки підприємництва при Президентові, бізнес-омбудсмен) для синхронізації питань бізнесу з державними рішеннями. Так, новостворена Рада при Президентові має завдання «зміцнювати взаємодію між державними органами та суб'єктами підприємництва». Законодавчо слід закріпити її статус і повноваження з регулярного моніторингу проблем бізнесу та подання пропозицій владі.

В умовах війни й відбудови бізнес потребує нових форм підтримки. Пропонується:

- Законотворчо розвинути механізм покриття воєнних ризиків. 26 грудня 2023 р. ухвалено закон, який надає Державному експортно-кредитному агентству право страхувати інвестиції від

воєнних ризиків. Потрібно якнайшвидше затвердити підзаконні акти і додатково капіталізувати ЕКА, щоб українські інвестори отримали доступ до такого страхування.

- Ініціювати програму компенсацій (ваучерів) для малого та середнього бізнесу на модернізацію та діджиталізацію. Аналогічні системи впроваджено в ЄС: європейські ваучери дають підприємствам кошти на нові технології і дозволяють вийти на ринки ЄС [11]. В Україні можна передбачити у державних програмах фінансування (наприклад, гранти або сертифікати на цифрові інструменти).
- Формалізувати і розширити державну допомогу підприємствам, вимушеним переміститися через війну. Наприклад, у 2022 році ухвалено програму релокації бізнесу з обладнанням і персоналом з найнебезпечніших регіонів у більш безпечні. [11] В регуляторних актах варто передбачити компенсації витрат на переїзд, податкові канікули або пільги для релокованого бізнесу.
- Прийняття законів та урядових рішень, що стимулюють експорт. Уже зараз Мінекономіки спільно з міжнародними партнерами розробляє Національну експортну стратегію до 2030 року з акцентом на створення сприятливих умов для експорту високоякісних товарів і послуг. Необхідно закріпити в законодавстві механізми експортного фінансування (гарантії, кредити, страхування), часткових компенсацій витрат на участь у виставках чи міжнародних тендерах. Розвиток «державних агентств із підтримки експорту» і спрощення митних процедур також можуть бути закріплені підзаконними актами.
- Встановити так звані «бойові» квоти або преференції у державних закупівлях для вітчизняних виробників, що працюють на оборонну і критичну економіку. Це дозволить відновити ланцюги попиту й захистити бізнес у кризові часи. Подібні інструменти прописано в ініціативах законодавства про безперервність підприємництва під час воєнного стану.

Запропоновані ініціативи, від закріплення стабільних довгострокових норм і зобов'язань щодо аналізу впливу регулювання до розширення цифрової взаємодії держави з бізнесом і нових форм фінансової підтримки, можуть бути реалізовані через відповідні законодавчі зміни та підзаконні акти. Враховуючи роль підприємництва в умовах війни, така комплексна стратегія сприятиме економічному відновленню країни й підвищенню інвестиційної привабливості України

Висновки. Правове регулювання підприємницької діяльності в умовах воєнного стану в Україні набуло особливого значення як інструмент забезпечення економічної стійкості держави. Війна стала каталізатором глибоких змін у господарському законодавстві, що водночас спричинило низку проблем – від нормативної нестабільності до надмірної регуляторної фрагментації. Конституційне право на свободу підприємництва зберігає чинність навіть у надзвичайних умовах, однак його реалізація потребує адаптації до безпекових викликів, мобілізаційних потреб та економічних ризиків.

Законодавча база воєнного часу, зокрема закони про воєнний стан, податкові та трудові зміни, а також численні підзаконні акти Кабінету Міністрів і військових адміністрацій, формують динамічне, але часто непередбачуване середовище для бізнесу. Попри це, держава впровадила низку важливих механізмів підтримки: спрощені податкові режими, кредитні програми, гранти для малого бізнесу, цифровізацію послуг через «Дія.Бізнес».

Основними викликами залишаються відсутність стабільності законодавства, територіальні відмінності у правозастосуванні, а також невідповідність між нормами та реальними потребами підприємців. Для їх подолання необхідно забезпечити регуляторну стабільність, налагодити ефективний діалог між державою та бізнесом і розширити інструменти відновлення підприємництва.

Комплексна реалізація запропонованих заходів (страхування інвестицій, цифрові ваучери, релокаційна підтримка, розбудова інститутів бізнес-омбудсмана) дозволить створити прогнозоване та прозоре бізнес-середовище. Це, у свою чергу, сприятиме не лише виживанню, а й відродженню українського підприємництва, яке є фундаментом економічної безпеки та повоєнного відновлення країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
3. Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок: постанова Кабінету Міністрів України від 13 лип. 2011 р. № 753 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1921-2000-%D0%BF#Text.
4. Особливості оподаткування юридичних осіб – платників єдиного податку 3-ї групи зі ставкою 2 % під час воєнного стану. *Головне управління ДПС у Дніпропетровській області.* 2022. 28 квіт. URL: https://dp.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/print-581106.html.

5. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text.
6. Камбарова Н. Чи може Держпраці штрафувати за порушення військового обліку на підприємстві? Пояснює ФПСУ. *Prokadry.com.ua.* 2024. URL: https://prokadry.com.ua/news/105086-chy-mozhe-derzhpratsi-shtrafuvaty-za-porushennia-viiskovogo-obliku-na-pidpryiemstvi-poiasniuie-fpsu.
7. Уряд запускає механізм компенсацій бізнесу за зруйноване майно та страхування від воєнних ризиків**.** *Урядовий портал.* 2023. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zapuskaie-mekhanizm-kompensatsii-biznesu-za-zruinovane-maino-ta-strakhuvannia-vid-voiennykh-ryzykiv.
8. Господарський кодекс скасований: правові наслідки та виклики для бізнесу. *Юридична газета Online.* 2025. URL: https://esquires.ua/gospodarskij-kodeks-skasovanij-pravovi-naslidki-ta-vikliki-dlya-biznesu.
9. Біла книга реформ 2025. Розділ 6. Бізнес-середовище / Команда «Вокс Україна». Київ: *VoxUkraine*, 2025. 120 с. URL: https://voxukraine.org/bila-knyga-reform-2025-rozdil-6-biznes-seredovyshhe.
10. Оновлений портал Дія.Бізнес: потужний інструмент для розвитку підприємництва. *Дія.Бізнес.* 2024. URL: https://brdo.com.ua/news/onovlenyj-portal-diya-biznes-potuzhnyj-instrument-dlya-rozvytku-pidpryyemnytstva.
11. Як ЄС може допомогти українській економіці вижити в умовах війни**.** *Європейська правда.*. 2024. URL: https://voxukraine.org/yak-yes-mozhe-dopomogty-ukrayinskij-ekonomitsi-vyzhyty-v-umovah-vijny.

УДК 346:340.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.76

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЗІЛЬЄНТНОСТІ ОБ'ЄКТІВ МЕДИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ МІСТА

Кіріна Л.І.,
юрист 1-ї категорії,
Державна установа
«Інститут економіко-правових досліджень
ім. В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-9819-9534

Лига А.І.,
доктор філософії в галузі права, провідний економіст,
Державна установа
«Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-5171-747X

Кіріна Л.І., Лига А.І. Правове забезпечення резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста.

Стаття присвячена розкриттю окремих питань стану правового забезпечення резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста, а також перспектив його подальшого розвитку. Встановлено, що на законодавчому рівні прямо чи/та безпосередньо відносини щодо резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури регулюють закони України про: Основи законодавства України про охорону здоров'я; систему громадського здоров'я; публічні закупівлі; критичну інфраструктуру; основні засади забезпечення кібербезпеки України.

У статті пропонується під поняттям «об'єкт медичної інфраструктури» розуміти будь-який заклад, установу, споруду або їх комплекс, які використовуються для надання медичної допомоги, проведення профілактичних заходів, здійснення освітньої діяльності у сфері охорони здоров'я, медичних досліджень або забезпечення функціонування системи охорони здоров'я в цілому і є частиною життєво важливої для держави та суспільства інфраструктури.

Акцентується увага на тому, що резільєнтність об'єктів медичної інфраструктури є здатністю системи охорони здоров'я протистояти, адаптуватися та швидко відновлюватися після різноманітних кризових ситуацій, таких як надзвичайні кліматичні явища, пандемії, економічні потрясіння, конфлікти чи кібератаки. Дана категорія є критично важливою для забезпечення безперервності медичних послуг та захисту здоров'я міського населення.

Рекомендується враховувати приписи європейського законодавства, спрямованого на підсилення резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста. Обґрунтовано наявність її складових, що на критичному та/або допоміжному рівні покликані забезпечити життєдіяльність медичних закладів. Аргументовано, що забезпечення резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури є перманентним процесом, який вимагає постійного інвестування, планування та адаптації до нових викликів. Проведено аналіз позитивного досвіду міст України в напрямку розвитку резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури, який дозволив виділити її окремі інструменти, що заслуговують на розповсюдження в закладах охорони здоров'я.

Ключові слова: правове забезпечення, медична інфраструктура, охорона здоров'я, місто, об'єкти, стійкість, резільєнтність.

Kirina L.I., Lyga A.I. Legal support for the resilience of the city's medical infrastructure facilities.

The article is devoted to revealing certain issues of the legal support of the resilience of the city's medical infrastructure facilities, as well as the prospects for its further development. It has been established that at the legislative level, relations regarding the resilience of medical infrastructure facilities are directly and/or indirectly regulated by Ukrainian laws on: the fundamentals of Ukrainian legislation on health care; the public health system; public procurement; critical infrastructure; and the basic principles of ensuring Ukraine's cybersecurity.

The article proposes that the term "medical infrastructure facility" should be understood as any establishment, institution, structure, or complex thereof used to provide medical care, conduct

preventive measures, carry out educational activities in the field of health care, conduct medical research, or ensure the functioning of the health care system as a whole, and which is part of the infrastructure vital to the state and society.

Emphasis is placed on the fact that the resilience of medical infrastructure facilities is the ability of the healthcare system to withstand, adapt to, and quickly recover from various crisis situations, such as extreme weather events, pandemics, economic shocks, conflicts, or cyberattacks. This category is critically important for ensuring the continuity of medical services and protecting the health of the urban population.

It is recommended to take into account the provisions of European legislation aimed at strengthening the resilience of the city's medical infrastructure facilities. The existence of its components, which are designed to ensure the functioning of medical facilities at a critical and/or auxiliary level, is justified. It is argued that ensuring the resilience of medical infrastructure facilities is a permanent process that requires constant investment, planning, and adaptation to new challenges. An analysis of the positive experience of Ukrainian cities in developing the resilience of medical infrastructure facilities was conducted, which made it possible to identify specific tools that deserve to be disseminated in healthcare institutions.

Key words: legal support, medical infrastructure, healthcare, city, facilities, sustainability, resilience.

Постановка проблеми. Медична інфраструктура України зазнає масштабних втрат внаслідок повномасштабної збройної агресії. Станом на 03.11.2025 р., за інформацією, наданою структурними підрозділами з питань охорони здоров'я (далі – ОЗ) обласних та у м. Києві військових адміністрацій, підтверджено пошкодження або руйнування 2 530 об'єктів у складі 815 закладів охорони здоров'я (далі – ЗОЗ). Зокрема, внаслідок дій ворога повністю зруйновано 327 об'єктів, що входять до складу 125 ЗОЗ. Найбільших пошкоджень зазнали медичні заклади Донецької, Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Запорізької та Луганської областей [1].

Медична реформа, розпочата у 2018 р. була спрямована на зміну системи фінансування, забезпечення доступу до безкоштовних послуг та медикаментів, а також підвищення мотивації лікарів тощо. Втім, збройна агресія хоч і не спинила, але призупинила її хід. Так, на початку 2025 р. була схвалена Стратегія розвитку системи ОЗ на період до 2030 р. (далі – Стратегія) та затверджений операційний план заходів з її реалізації у 2025-2027 рр. [2]. Метою реалізації Стратегії визначено подальший розвиток системи ОЗ шляхом:

підвищення її стійкості, готовності реагування на виклики та загрози за принципом «Єдине здоров'я»;

розширення універсального доступу населення до якісної та безоплатної медичної допомоги та лікарських засобів для покращення рівня та якості життя населення;

забезпечення фінансового захисту пацієнта, зокрема недопущення його катастрофічних витрат у разі захворювання;

формування у суспільстві ціннісного ставлення до власного здоров'я.

Не випадково на перший план поставлена ціль щодо стійкості (резільєнтності) системи ОЗ, адже в умовах сучасних мілітарних, соціально-економічних, екологічних викликів її досягнення є надзвичайно важливим як для окремого громадянина так і для країни в цілому.

За таких умов Асоціація прифронтових міст та громад (далі – АПМГ) закликала посилити стійкість медицини в зонах підвищеного ризику шляхом додаткової підтримки медиків та створення захищених ЗОЗ нового типу, оскільки прифронтова медицина опинилася під постійними атаками. Ворог цілеспрямовано б'є по лікарнях та каретах швидкої допомоги. Лише за період 24.02.2022 - 09.01.2025 рр. Всесвітня організація ОЗ зафіксувала наступне [3]:

- 2209 ударів по системі ОЗ України;
- загинули близько 205 людей, майже 700 – поранених;
- пошкоджено і знищено: - 800 медичних закладів; - 2481 об'єкт медичної інфраструктури (далі – ОМІ); - 278 карет швидкої допомоги.

У 2025 р. кількість атак знову зросла - за перші три квартали зафіксовано 382 нові випадки. Відтак, дослідження актуальних питань правового забезпечення резільєнтності ОМІ міста вбачається достатньо важливим і своєчасним.

Мета дослідження полягає у розкритті окремих питань стану правового забезпечення резільєнтності ОМІ міста, а також перспектив його подальшого розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Наведена вище коротка характеристика сучасного стану вітчизняних ОМІ обумовила достатньо високу зацікавленість науковців в галузі медицини, права, державного управління тощо. Серед наявного доробку з опрацювання даної проблематики слід виділити роботи таких вчених: І. Буряк, З. Гладун, М. Дейкун, О. Деміхова, М. Дяченко, Т. Заку-

силова, С. Книш, І. Коблянська, С. Кравченко, Б. Логвиненко, С. Меленко, Г. Муляр, В. Пашков, Н. Полковнікова, Я. Радиш, Г. Сарибаєва, І. Сенюта, С. Стеценко В. Хунює та інших.

Так, С. Романенко в процесі дослідження ми з'ясувала, що медичні заклади України в умовах війни продемонстрували високу адаптивність та здатність до швидкої реорганізації роботи. В умовах постійних загроз та обмежених ресурсів лікарні змогли впровадити нові управлінські моделі, які дозволили оперативно реагувати на зміну обстановки. Зокрема, зросло значення гнучких підходів до організації роботи медичного персоналу, включаючи мобільні медичні групи та використання онлайн-консультацій. Це дозволило зменшити навантаження на основні медичні установи та забезпечити доступ до допомоги навіть в умовах бойових дій [4].

В колективній публікації автори дійшли висновку, що існуючий стан запровадження інновацій у сфері ОЗ є серйозною перешкодою на шляху її формування як ефективної конкурентоспроможної галузі економіки. Однією з причин виникнення зазначеної проблеми є недосконалість нормативно-правового забезпечення державної інноваційної політики у сфері ОЗ та недостатнє використання інструментів державно-приватного партнерства у цій сфері [5, с. 44].

Іншими авторами встановлено, що право на захист здоров'я від небезпечного впливу господарської діяльності безпосередньо або/та через вплив на довкілля має охоронятися не лише приписами господарського законодавства та законодавства про ОЗ, а й нормами екологічного права. Ця об'єктивна необхідність обумовлена як надзвичайно глибокою міжгалузевою дифузією відповідних правовідносин так і взаємним життєвим зв'язком та впливом у тріаді «людина – довкілля – господарювання» [6, с. 83].

О. Шимечко вказує на те, що незважаючи на позитивні зрушення, в Україні спостерігається скорочення кількості медичних установ через економічні труднощі та потребу в оптимізації ресурсів. Це скорочення не завжди означає закриття медичних закладів, а часто передбачає їх реорганізацію та оптимізацію, наприклад, об'єднання медичних установ в єдині медичні округи, що дозволяє підвищити ефективність їх функціонування. Одним із важливих напрямів є також розвиток первинної медичної допомоги, що дозволяє знижувати навантаження на лікарні та поліпшувати доступність послуг для широких верств населення [7, с. 53].

Фінансова стійкість функціонування ЗОЗ, на думку О. Стахіва та І. Зощука, багато в чому залежить від прозорості та підзвітності установ, завдяки цифровим рішенням на сьогодні є можливість відстежувати раціональність розподілу коштів за напрямами, що знижує рівень корупції галузі та нецільове використання бюджетних коштів. Проте не зважаючи на такі технологічні рішення, сфера ОЗ є однією з корумпованих галузей, що потребує більш оперативного втручання в контролювання її діяльності з боку відповідних органів влади. Високий рівень корупції негативно впливає на можливість залучення іноземних інвесторів, участь у міжнародних проєктах [8, с. 161].

Досліджуючи інституційні моделі та практики закордонного досвіду державно-громадського управління ОЗ, О. Кіян дійшов висновку, що розвиток державно-громадського управління у сфері ОЗ є одним із ключових напрямів посилення демократичності, прозорості та ефективності системи ОЗ в умовах сучасних викликів. Порівняльний аналіз інституційних моделей участі громадськості, представлений на прикладі Великої Британії, Швеції, Німеччини, Франції та Польщі, дозволив виявити типологію підходів до взаємодії держави та громадянського суспільства залежно від моделі фінансування, рівня децентралізації, цифрової інтеграції та нормативного врегулювання форм участі [9, с. 583].

Нарешті, у попередніх доробках за даною темою було опрацьовано: - правові аспекти резильєнтності здоров'я міського населення [10]; - питання юридичної відповідальності за порушення вимог санітарного законодавства [11]. Проте, попри наявність представницької кількості публікацій з сучасних проблем ОЗ, питання правового забезпечення резільєнтності ОМІ міста висвітлені недостатньо повно.

Виклад основного матеріалу.

Стан правового забезпечення резільєнтності ОМІ міста. В Концепції забезпечення національної системи стійкості (далі – НСС) виокремлене поняття «організаційна стійкість», під яким розуміється здатність органів державної влади (далі – ОДВ), органів місцевого самоврядування (далі – ОМС), підприємств, установ, організацій: 1) ідентифікувати, готуватися, реагувати на загрози; 2) адаптуватися до змін безпекового середовища; 3) підтримувати стале функціонування до, під час і після настання кризової ситуації задля збереження функціонування і подальшого розвитку [12].

Новітні методи створення конфліктів і кризових ситуацій потребують розуміння природи їх виникнення на основі системного аналізу та оцінювання ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави, серед яких безумовно є й ОЗ. Впроваджувана НСС має передбачати забезпечення функціонування одного з таких базових елементів як безпека та захищеність

об'єктів критичної інфраструктури (далі – ОКІ), зокрема, здатність системи ОЗ функціонувати в умовах посилених навантажень. При цьому, для розв'язання проблем, пов'язаних із запровадженням НСС, необхідним є, серед іншого, налагодження ефективної взаємодії та координації суб'єктів забезпечення національної стійкості. Йдеться про розроблення та впровадження рекомендацій щодо механізму забезпечення і критеріїв оцінювання стійкості базових елементів, у тому числі:

безперервності діяльності і організаційної стійкості ОДВ і ОМС;

стійкості об'єктів критичної інфраструктури, системи ОЗ, єдиної державної системи цивільного захисту;

здатності до безперебійного функціонування транспортних систем, комунікаційних та технологічних систем;

здатності ефективно реагувати на неконтрольоване масове переміщення людей, суспільної та фінансово-економічної стійкості.

У 2023 р. уряд затвердив План заходів з реалізації Концепції забезпечення НСС до 2025 р. [13], аналіз якого дав можливість виділити напрями, завдання та заходи забезпечення резільєнтності ОМІ, які можна адаптувати до умов міста (таблиця).

Таблиця

Напрями, завдання та заходи забезпечення резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста

№ з/п	***Найменування завдання***	***Найменування заходу***
Ідентифікація загроз, виявлення вразливостей, оцінювання та пріоритезація ризиків національній безпеці		
1.	Проведення аналізу загроз та ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави	Забезпечення наявності в центральних органах виконавчої влади, що відповідають за формування та реалізацію державної політики у сфері ОЗ, належної технічної бази для збору та аналізу даних про ключові показники у сфері ОЗ, а саме доступу до інформаційної платформи громадського здоров'я (далі – ГЗ), а також прогнозування на основі таких даних
Запобігання виникненню загроз і настанню кризових ситуацій		
2.	Підвищення готовності ОДВ, ОМС, суб'єктів господарювання до настання кризових ситуацій, запобігання ризикам та мінімізації їх впливу	вжиття заходів та визначення механізмів спрощення дозвільних процедур, пов'язаних з допуском на ринок лікарських засобів та медичних виробів, у разі наявності надзвичайної ситуації у сфері ОЗ, що має міжнародне значення (події, яка становить ризики для здоров'я інших держав через міжнародне поширення хвороби та/або потенційно вимагає скоординованих міжнародних заходів у відповідь)
Реагування на загрози і кризові ситуації		
3.	Забезпечення сталого функціонування ОДВ та надання основних послуг населенню у разі настання кризової ситуації	вжиття заходів для облаштування та належного обладнання споруд цивільного захисту в ЗОЗ системами децентралізованого автономного (резервного) електропостачання (генератори, сонячні панелі, джерела безперебійного живлення з акумуляторами, запаси медикаментів тощо) для забезпечення безперервності надання медичної допомоги
Подолання наслідків виникнення загроз або настання кризових ситуацій, а також відновлення сталого функціонування		
4.	Посилення спроможностей ОДВ для належного відновлення сталого функціонування за принципом «краще, ніж було»	розроблення порядку проведення огляду спроможностей медичних закладів різних рівнів після настання кризових ситуацій

5.	Забезпечення наявності механізму підтримки психічного здоров'я населення	забезпечення підготовки та збільшення кількості фахівців у сфері ментального здоров'я для надання більш комплексного лікування особам з психологічними травмами, включаючи консультування, психотерапію та психіатричну допомогу
		розширення доступу до послуг з підтримки психічного здоров'я, особливо для ветеранів війни та членів їх сімей та постраждалих від конфлікту, а також їх родин, включно з доступом до служб психосоціальної підтримки, консультування, програм підтримки на рівні громади

Укладено за даними [13].

Наведені напрями є загальними для всіх ОКІ, під якими національне законодавство [14] розуміє - об'єкти інфраструктури, системи, їх частини та їх сукупність, які володіють двома ключовими ознаками: а) є важливими для економіки, національної безпеки та оборони; б) порушення функціонування яких може завдати шкоди життєво важливим національним інтересам.

Виділяючи сектори критичної інфраструктури ч. 4 ст. 9 Закону України «Про критичну інфраструктуру» відносить й сферу ОЗ, оскільки вважає її такою, що є життєво важливою функцією та/або послугою, порушення яких призводить до негативних наслідків для національної безпеки України. На підзаконному рівні правовий статус ОКІ конкретизовано в урядові постанові, якою затверджено: 1) Порядок віднесення об'єктів до ОКІ; 2) Методику категоризації ОКІ; 3) Перелік секторів критичної інфраструктури [15]. При цьому, останній викладений в редакції постанови Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 16.01.2024 р. № 48, містить перелік підсекторів сектору ОЗ, а саме: – медична допомога; – громадське здоров'я; – фінансове забезпечення у сфері ОЗ; – інформаційні технології у сфері ОЗ.

Тож, на законодавчому рівні, що прямо чи/та безпосередньо регулюють відносини щодо резільєнтності ОМІ, слід виділити закони України про: 1) Основи законодавства України про ОЗ (від 19.11.1992 р. № 2801-XII); 2) систему ГЗ (від 06.09.2022 р. № 2573-IX); 3) публічні закупівлі (25.12.2015 р. № 922-VIII); 4) критичну інфраструктуру [14]; 5) основні засади забезпечення кібербезпеки України [16] тощо.

Загалом нормативно-правову базу у сфері захисту ОКІ, у тому числі й медичної, що розвиває положення зазначених законодавчих актів в підзаконних нормативно-правових актах (далі – НПА) можна представити наступною сукупністю:

постанови та розпорядження КМУ про 1.1) затвердження вимог щодо управління ризиками безпеки на ОКІ І категорії критичності (від 01.04.2025 р. № 367); 1.2) деякі питання подання інформації у сфері захисту критичної інфраструктури (від 14.10.2022 р. № 1175); 1.3) затвердження Регламенту обміну інформацією між суб'єктами національної системи захисту критичної інфраструктури (від 14.10.2022 р. № 1174); 1.4) затвердження Порядку проведення моніторингу рівня безпеки ОКІ (від 22.07.2022 р. № 821); 1.5) затвердження Національного плану захисту та забезпечення безпеки та стійкості критичної інфраструктури (від 19.09.2023 р. № 825-р); 1.6) затвердження Порядку ведення Реєстру ОКІ, включення таких об'єктів до Реєстру, доступу та надання інформації з нього (від 28.04.2023 р. № 415); 1.7) деякі питання паспортизації ОКІ (від 04.08.2023 р. № 818); 1.8) реалізацію експериментального проекту щодо нарощування спроможностей радіоелектронного прикриття ОКІ (від 15.07.2025 р. № 881);

накази Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ) про 2.1) затвердження Переліку закладів охорони здоров'я [17]; 2.2) затвердження Критеріїв, за якими здійснюється визначення підприємства, установи та організації, які мають важливе значення для галузі національної економіки у сфері ОЗ [18]; 2.3) Перелік ЗОЗ державної форми власності в яких формуються та функціонують експертні команди з оцінювання повсякденного функціонування особи (від 30.10.2025 р. № 1653); 2.4) утворення наглядового комітету з питань підготовки та впровадження проєкту Twinning «Підтримка створення органу державного контролю за лікарськими засобами та медичними виробами» від 29.10.2025 р. № 1637); 2.5) затвердження Плану дій з удосконалення системи управління якістю МОЗ (від 29.10.2025 р. № 1636); 2.6) затвердження Статуту державного підприємства «Електронне здоров'я» (нова редакція) (від 20.10.2025 р. № 1597); 2.7) забезпечення впровадження систем енергетичного менеджменту в сфері управління МОЗ (від 08.10.2025 р. № 1528) тощо;

накази інших міністерств і відомств про: 3.1) затвердження Методики та Критеріїв і показників оцінки стану захищеності ОКІ (наказ Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі - Держспецзв'язку) від 14.01.2025 р. № 17); 3.2.) затвердження Методичних рекомендацій щодо категоризації ОКІ (наказ Адміністрації Держспецзв'язку від

15.01.2021 р. № 23 у редакції наказу Адміністрації Держспецзв'язку від 26.09.2023 р. № 857); 3.3) деякі питання розробки, затвердження та погодження планів захисту ОКІ за проектною загрозою національного рівня «кібератака/кіберінцидент» (наказ Служба безпеки України, Адміністрації Держспецзв'язку від 19.12.2024 р. № 627/772); 3.4) затвердження Вимог до аудиторів інформаційної безпеки на ОКІ та порядку їх атестації (переатестації) (наказ Адміністрації Держспецзв'язку від 30.04.2024 р. № 228); 3.5) затвердження Методичних рекомендацій щодо реагування суб'єктами забезпечення кібербезпеки на різні види подій у кіберпросторі (наказ Адміністрації Держспецзв'язку від 03.07.2023 р. № 570); 3.6) затвердження Організаційно-методичних вказівок з підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях на 2024-2025 рр. (наказ ДСНС України від 03.01.2024 р. № 8) тощо.

Окремо слід звернути увагу на чинний перелік ЗОЗ [17], яким визначено їх базові види, як то: лікувально-профілактичні заклади; санітарно-профілактичні заклади; фармацевтичні (аптечні) заклади; інші заклади у сфері ОЗ; заклади медико-соціального захисту; державні спеціалізовані установи судово-медичної експертизи. Натомість іншим наказом МОЗ затверджено Критерії, за якими здійснюється визначення підприємства, установи та організації, які мають важливе значення для галузі національної економіки у сфері ОЗ [18].

Також слід відмітити, що Європейський Союз (далі – ЄС) визначає ОКІ як системи, які мають вирішальне значення для підтримки життєво важливих соціальних функцій. Пошкодження ОКІ, їх руйнування або порушення в результаті стихійних лих, тероризму, злочинної діяльності або зловмисної поведінки, може істотно негативно вплинути на безпеку ЄС і добробут громадян.[19, 20].

Отже, під поняттям «об'єкт медичної інфраструктури» пропонується розуміти будь-який заклад, установу, споруду або їх комплекс, які використовуються для надання медичної допомоги, проведення профілактичних заходів, здійснення освітньої діяльності у сфері ОЗ, медичних досліджень або забезпечення функціонування системи ОЗ в цілому і є частиною життєво важливої для держави та суспільства інфраструктури. До таких об'єктів належать ЗОЗ, за Переліком, встановленим МОЗ [17], що виконують функції, критично важливі для здоров'я населення та відповідають Критеріям, за якими здійснюється визначення підприємства, установи та організації, які мають важливе значення для галузі національної економіки у сфері ОЗ [18].

Таким чином, резільєнтність ОМІ міста пропонується розглядати як здатність системи ОЗ протистояти, адаптуватися та швидко відновлюватися після різноманітних кризових ситуацій, таких як надзвичайні кліматичні явища, пандемії, економічні потрясіння, конфлікти чи кібератаки. Це критично важливий аспект для забезпечення безперервності медичних послуг та захисту здоров'я міського населення. Ключовими компонентами резільєнтністі міської медицини можна вважати:

інтегроване управління та планування – передбачає розробку чітких, скоординованих планів реагування на надзвичайні ситуації за участю всіх зацікавлених сторін (лікарні, місцева влада, екстрені служби, комунальні служби);

надійна функціональна інфраструктура – передбачає забезпечення фізичної резільєнтністі ЗОЗ (наприклад, до повеней, землетрусів), наявність резервних джерел енергії та води, а також стабільних комунікаційних систем;

кадровий потенціал – передбачає достатню кількість кваліфікованого медичного персоналу, який пройшов відповідну підготовку для роботи в кризових умовах, а також забезпечення їхнього добробуту та безпеки;

гнучкість фінансування – передбачає наявність механізмів екстреного фінансування для швидкого реагування на кризи та відновлення роботи системи ОЗ;

доступність послуг – передбачає забезпечення рівного доступу до медичних послуг для всіх верств міського населення, зокрема для вразливих груп, навіть під час кризи;

інформаційні технології – передбачає використання медичних інформаційних систем для ефективного управління даними пацієнтів, моніторингу захворюваності та підтримки зв'язку з лікарями поза межами ЗОЗ;

співпраця та партнерство – передбачає тісну взаємодію між державним, приватним та громадським секторами, а також міжнародними організаціями для обміну досвідом та ресурсами.

В цілому, суспільна безпека ЗОЗ наразі охоплює комплекс заходів, спрямованих на захист пацієнтів, персоналу, майна та інформації, а також на забезпечення безперебійного функціонування медичних установ в умовах різноманітних загроз. Основними напрямами суспільної безпеки в ЗОЗ є: а) фізична безпека (безпека пацієнтів та якість медичних послуг); б) кібербезпека; в) природна (екологічна) і техногенна безпека (протидія надзвичайним ситуаціям); г) громадська і воєнна безпека; д) виробнича (охорона праці та безпека персоналу), енергетична і комунальна безпека; є) правова безпека тощо.

Складовою загальної резільєнтності ОМІ слід розглядати їх кібербезпеку, тобто захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави під час використання

кіберпростору, за якої забезпечуються сталий розвиток інформаційного суспільства та цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі [16]. Від початку збройної агресії актуальність кіберзахисту ОМІ суттєво зросла, про що свідчить реакція уряду, викладена у постанові від 28.03.2025 р. № 447 «Про внесення змін щодо кіберзахисту державних інформаційних ресурсів та критичної інформаційної інфраструктури до деяких постанов Кабінету Міністрів України».

Як зазначається в НПА європейського законодавства, зростання взаємозалежностей є результатом все більш транскордонної та взаємозалежної мережі надання послуг із використанням ключової інфраструктури по всій території ЄС в таких секторах як цифрова інфраструктура, постачання питної води та водовідведення, ОЗ, певні аспекти публічної адміністрації тощо. Кібератаки мають транскордонний характер, і значний інцидент може порушити і пошкодити критичну інформаційну інфраструктуру, від якої залежить безперебійне функціонування внутрішнього ринку. Тому, Європейська Комісія є відповідальною за надання аналітичних звітів для Інтегрованого механізму реагування на політичні кризи ЄС (IPCR) згідно з Імплементаційним рішенням (ЄС) 2018/1993, у тому числі стосовно ситуаційної обізнаності та готовності в сфері кібербезпеки, а також за ситуаційну обізнаність і кризове реагування на надзвичайні ситуації у сфері ОЗ, нагляду за інфекційними захворюваннями тощо [21].

Зокрема, згідно із Додатком I «Сектори високої критичності» до таких відноситься й Сектор ОЗ. При цьому, до типів суб'єктів цього сектору віднесено:

- постачальники послуг ОЗ, як означено в п. g ст. 3 Директиви Європейського Парламенту і Ради 2011/24/ЄС від 09.03.2011 р. про реалізацію прав пацієнтів у транскордонній системі ОЗ [22];
- референс-лабораторії ЄС, зазначені у ст. 15 Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2371 від 23.11.2022 р. про серйозні транскордонні загрози для здоров'я [23];
- суб'єкти господарювання, що здійснюють науково-дослідну діяльність стосовно лікарських засобів, як означено в п. 2 ст. 1 Директиви Європейського Парламенту і Ради 2001/83/ЄС [21];
- суб'єкти господарювання, що виробляють базові фармацевтичні продукти і фармацевтичні препарати, зазначені в секції ч. 21 секції C NACE [21];
- суб'єкти господарювання, що виробляють медичні вироби, які вважаються критичними протягом надзвичайної ситуації у сфері ГЗ (згідно з переліком критичних медичних виробів для надзвичайної ситуації у сфері ГЗ), у розумінні ст. 22 Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/123 [21].

До інших складових резільєнтності ОМІ, що на критичному та/або допоміжному рівні покликані забезпечити їх життєдіяльність необхідно віднести наступні види безпеки і захисту:

виробнича безпека у ЗОЗ – передбачає створення належних умов праці, контроль безпеки обладнання та процесів, а також забезпечення дотримання працівниками вимог охорони праці (складові - відповідальність роботодавця, технічна безпека, організаційні заходи, безпечні умови праці, контроль та дотримання);

енергетична безпека ЗОЗ в Україні є критичним пріоритетом, особливо в умовах воєнного часу, - передбачає забезпечення безперебійної медичної допомоги незалежно від зовнішніх обставин (складові - автономність та резервне живлення, диверсифікація джерел енергії, енергоефективність, співпраця з партнерами);

екологічна безпека ЗОЗ – передбачає створення комплексу заходів, спрямованих на запобігання або мінімізацію негативного впливу діяльності цих установ на навколишнє природне середовище та здоров'я людей, включаючи пацієнтів, персонал та місцеві громади (складові - управління медичними відходами, безпека водопостачання та водовідведення, якість повітря, використання хімічних речовин, енергоефективність та сталий розвиток, радіаційна безпека);

безпека комунальної інфраструктури ЗОЗ – передбачає забезпечення безперебійного функціонування медичних послуг, особливо під час надзвичайних ситуацій, воєнних дій або аварійних відключень (складові – надійне постачання електроенергії, води, тепла та водовідведення, вентиляції, зв'язку, управління відходами відповідно до встановлених санітарно-гігієнічних та технічних вимог;

правова безпека ЗОЗ в Україні – передбачає дотриманням Конституції України, законодавства про ОЗ, інших НПА, які регулюють діяльність медичних закладів, захист прав пацієнтів та медичних працівників, а також надання медичних послуг (складові – ліцензування, акредитація, медичне страхування, дотримання стандартів лікування, захист конфіденційної інформації пацієнтів, права та обов'язки медичних працівників, безпека та якість послуг.

При цьому слід відмітити, що система ОЗ відіграє дуалістичну, ключову роль не лише в лікуванні захворювань, спричинених екологічними факторами, але й у їх запобіганні шляхом [24]: а) профілактики – проведення інформаційних кампаній про ризики для здоров'я, пов'язані з міс-

ким середовищем; б) досліджень – вивчення взаємозв'язку між екологічними факторами та поширеністю захворювань; в) співпраці – взаємодія з ОМС та екологічними службами для розробки та впровадження ефективних стратегій зменшення екологічних ризиків у містах.

Проблеми та перспективи розвитку резільєнтності ОМІ міста. Європейська Комісія 04.11.2025 р. оприлюднила Звіт по Україні в межах Пакета розширення ЄС 2025 р. Документ є щорічною оцінкою стану виконання реформ та наближення українського законодавства до норм ЄС. Саме на підставі цього звіту визначаються подальші кроки на шляху до членства в ЄС (як для України, так і для європейських партнерів). Зокрема, у Звіті відзначено значний прогрес України у євроінтеграційних зрушеннях у сфері ОЗ – у межах розділу 28 «Захист прав споживачів та охорона здоров'я» затверджено низку важливих кроків України у сфері медицини. Цей напрям отримав оцінку good progress («хороший прогрес підготовки» – 4 бали з 5 можливих) [25].

Попри надскладну соціально-економічну та мілітарну ситуацію Україна переходить до нової моделі ГЗ, що базується на європейських стандартах управління ризиками, профілактиці захворювань і доступності медичних послуг у громадах. Серед ключових пріоритетів на 2025–2026 рр. – оперативне реагування на надзвичайні ситуації, посилення виїзної роботи Центрів контролю та профілактики хвороб (далі - ЦКПХ) і підготовка до впровадження оновленого Календаря профілактичних щеплень. Одним із ключових кроків МОЗ стало затвердження наказу №1373, який запроваджує єдину систему оцінки ризиків у сфері ГЗ. Цей документ узгоджує українську модель із вимогами ВООЗ та ЄС, дозволяючи своєчасно виявляти, аналізувати та запобігати загрозам – як інфекційним, так і неінфекційним. Наразі ЦКПХ є ключовими інституціями в системі ГЗ кожного регіону. Вони відповідають за реагування на інфекційні спалахи, санітарну безпеку, вакцинацію, а також за профілактику неінфекційних захворювань - серцево-судинних, онкологічних, ментальних [26].

В той же час, на розвиток резільєнтності ОМІ міста, впливає й низка викликів, що обумовлені як національними так і глобальними чинниками. Так, природна та вимушена урбанізація, що супроводжується зростанням населення міст формує додаткове навантаження на ОМІ. Зміна клімату, зокрема збільшення частоти екстремальних погодних явищ (спека, повені), також створює значний тягар для ЗОЗ, оскільки спричиняє збільшення випадків травм, респіраторних та алергічних захворювань, а також проблем з психічним здоров'ям через екстремальні погодні явища, лісові пожежі тощо. Нарешті внаслідок застарілої інфраструктури багато міст мають старі медичні заклади, які потребують модернізації.

Тож, забезпечення резільєнтності ОМІ є перманентним процесом, який вимагає постійного інвестування, планування та адаптації до нових викликів. Для вирішення вказаних проблем можна рекомендувати наступні заходи: а) інвестиції в модернізацію – фінансування будівництва нових та реконструкції існуючих лікарень з урахуванням стандартів стійкості (резільєнтності); б) цифрова трансформація – впровадження телемедицини та інших цифрових рішень для дистанційного надання послуг; в) профілактика та готовність – акцент на заходах з профілактики захворювань та регулярні навчання персоналу для відпрацювання сценаріїв реагування на надзвичайні ситуації.

Наприклад, з 01.09.2025 р. Національна служба здоров'я України (далі – НСЗУ) запускає автоматичний моніторинг наявності та стану медичного обладнання у медичних закладах, які мають контракти з НСЗУ. Адже, наявність робочого обладнання – обов'язкова умова договору між лікарнею та НСЗУ. Зокрема, у ЗОЗ може бути кілька томографів, але якщо в договорі передбачено мінімум один доступний цілодобово, хоча б один з них має працювати. Інакше це порушення. Якщо єдиний апарат виходить з ладу, лікарня може направляти пацієнтів до інших закладів чи підрядників, які мають необхідне обладнання. Але витрати на такі послуги повинна покривати сама лікарня за рахунок коштів від НСЗУ, а не пацієнти. Наступний крок – ЗОЗ вказуватимуть у медичних записах обладнання, яким діагностували людину [27].

АПМГ, вивчивши потреби регіонів, які найбільше потерпають від війни, також пропонує посилити модель стійкості прифронтової медицини, яка має бути закріплена на державному рівні. Це [28]:

захищені медичні заклади нового типу: операційні, реанімації та пологові в підземних рівнях з автономним живленням;

модульні госпіталі там, де інфраструктура зруйнована: компактні, автономні - з укриттями, генераторами, системами зберігання медикаментів;

підтримка медиків екстреної допомоги: індивідуальні засоби захисту; стабільний радіозв'язок; державне страхування бригад екстреної медичної допомоги прифронтових громад;

утримання кадрів і соціальна підтримка: підвищені виплати; житло та гарантії для родин; психологічна допомога та ротації.

Відповідні пропозиції наразі опрацьовуються експертами АПМГ та будуть передані Уряду.

Аналіз позитивного досвіду міст України в напрямку розвитку резільєнтності ОМІ дозволив виділити її окремі інструменти, які заслуговують на розповсюдження, а саме: – реалізація проєкту

для лікування військових із важкими пораненнями з використанням штучного інтелекту; – надання психосоціальних послуг та підтримка вразливих категорій населення; – підвищення енергоефективності ЗОЗ шляхом встановлення сонячних електростанцій; – підвищення автономності ЗОЗ для їх роботи в умовах можливих відключень електроенергії, надання безперервної медичної допомоги; – відкриття Терапевтичного саду – публічного простору для психоемоційного відновлення (м. Київ, ВДНГ); – посилення фінансової підтримки медиків у прифронтових громадах, отримання ЗОЗ додаткового фінансування на зарплати; – підвищення ефективності взаємодії держави й громад через Конгрес місцевих та регіональних влад; – затвердження КМУ Програми дій на 2025 р. (розпорядження від 10.09.2025 р. № 1003-р), в якій медична частина включає вісім операційних цілей. Серед них: – ціль 3 «Розвиток та відновлення медичної інфраструктури», яка передбачає реконструкцію та модернізацію ЗОЗ у межах реалізації публічних інвестиційних проєктів; - ціль 8 «Розширення спроможності системи ОЗ надавати якісну медичну допомогу» – передбачає створення державної установи, яка забезпечить контроль якості медичної допомоги (затвердження положення про державну установу, яким передбачено функції з організації та проведення клінічних аудитів ЗОЗ усіх форм власності з метою оцінки).

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань правового забезпечення резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста, дало можливість узагальнити наступне.

Встановлено, що на законодавчому рівні прямо чи/та безпосередньо відносини щодо резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури регулюють закони України про: 1) Основи законодавства України про охорону здоров'я; 2) систему громадського здоров'я; 3) публічні закупівлі 4) критичну інфраструктуру; 5) основні засади забезпечення кібербезпеки України тощо. На підзаконному рівні нормативно-правову базу у сфері захисту об'єктів критичної інфраструктури розвивають: – постанови та розпорядження уряду; – накази Міністерства охорони здоров'я України; – накази інших міністерств і відомств.

Запропоновано під поняттям «об'єкт медичної інфраструктури» розуміти будь-який заклад, установу, споруду або їх комплекс, які використовуються для надання медичної допомоги, проведення профілактичних заходів, здійснення освітньої діяльності у сфері охорони здоров'я, медичних досліджень або забезпечення функціонування системи охорони здоров'я в цілому і є частиною життєво важливої для держави та суспільства інфраструктури. До таких об'єктів належать заклади за Переліком, встановленим Міністерством охорони здоров'я України, що виконують функції, критично важливі для здоров'я населення та відповідають Критеріям, за якими здійснюється визначення підприємства, установи та організації, що мають важливе значення для галузі національної економіки у сфері охорони здоров'я.

Запропоновано розглядати резільєнтність об'єктів медичної інфраструктури як здатність системи охорони здоров'я протистояти, адаптуватися та швидко відновлюватися після різноманітних кризових ситуацій, таких як надзвичайні кліматичні явища, пандемії, економічні потрясіння, конфлікти чи кібератаки. Дана категорія є критично важливою для забезпечення безперервності медичних послуг та захисту здоров'я міського населення. Ключовими компонентами резільєнтністі міської медицини можна вважати: – інтегроване управління та планування; – надійну функціональну інфраструктуру; – кадровий потенціал; – гнучкість фінансування; – доступність послуг; – інформаційні технології; – співпрацю та партнерство – передбачає тісну взаємодію між державним, приватним та громадським секторами, а також міжнародними організаціями для обміну досвідом та ресурсами.

Рекомендовано враховувати приписи європейського законодавства, спрямованого на підсилення резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста, у тому числі, - Інтегрованого механізму реагування на політичні кризи ЄС (IPCR) згідно з Імплементаційним рішенням (ЄС) 2018/1993; – Директиви Європейського Парламенту і Ради 2011/24/ЄС про реалізацію прав пацієнтів у транскордонній системі охорони здоров'я; – Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2371 р. про серйозні транскордонні загрози для здоров'я; – Директиви Європейського Парламенту і Ради 2001/83/ЄС; – Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/123.

Обґрунтовано наявність складових резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури, що на критичному та/або допоміжному рівні покликані забезпечити їх життєдіяльність шляхом забезпечення наступних видів безпеки і захисту: – фізична безпека і цивільний захист; – виробнича безпека і охорона праці; – кібербезпека; – громадський порядок і воєнна безпека; – енергетична безпека і захист; – екологічна безпека і захист довкілля; – безпека комунальної інфраструктури; – правова безпека. Виявлено, що на розвиток резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури міста, впливає низка викликів, що обумовлені як національними так і глобальними чинниками: – природна та вимушена урбанізація; – зміна клімату; – застаріла інфраструктура.

Аргументовано, що забезпечення резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури є перманентним процесом, який вимагає постійного інвестування, планування та адаптації до нових викликів.

Для цього рекомендовано наступні заходи: – інвестиції в модернізацію; – цифрова трансформація; – профілактика захворювань та готовність персоналу; – автоматичний моніторинг наявності та стану медичного обладнання у медичних закладах; – впровадження нової моделі громадського здоров'я, що базується на європейських стандартах управління ризиками, профілактиці захворювань і доступності медичних послуг у громадах.

Проведено аналіз позитивного досвіду міст України в напрямку розвитку резільєнтності об'єктів медичної інфраструктури, який дозволив виділити її окремі інструменти, що заслуговують на розповсюдження в закладах охорони здоров'я: – реалізація проєкту для лікування військових із важкими пораненнями з використанням штучного інтелекту; – надання психосоціальних послуг та підтримка вразливих категорій населення; – підвищення енергоефективності шляхом встановлення сонячних електростанцій; – підвищення автономності для роботи в умовах можливих відключень електроенергії, надання безперервної медичної допомоги; – відкриття Терапевтичного саду – публічного простору для психоемоційного відновлення; – посилення фінансової підтримки медиків у прифронтових громадах, отримання додаткового фінансування на зарплати; – підвищення ефективності взаємодії держави й громад через Конгрес місцевих та регіональних влад; – затвердження урядом Програми дій на 2025 р., в якій медична частина включає операційну ціль «Розвиток та відновлення медичної інфраструктури», яка передбачає реконструкцію та модернізацію закладів охорони здоров'я у межах реалізації публічних інвестиційних проєктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Продовжується відновлення медичних закладів, пошкоджених під час війни. (05.11.2025). RL: https://moz.gov.ua/uk/prodovzhuyetsya-vidnovlennya-medichnih-zakladiv-poshkodzhenih-pid-chas-vijni (дата звернення: 07.11.2025).
2. Про схвалення Стратегії розвитку системи охорони здоров'я на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2025 р. № 34-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-2025-%D1%80#Text (дата звернення: 07.11.2025).
3. Асоціація прифронтових міст та громад закликає посилити стійкість медицини в зонах підвищеного ризику. (05.11.2025). URL: https://holaprystan.dosvit.org.ua/news/rizik-2025-11-05 (дата звернення: 07.11.2025).
4. Романенко С.В. Особливості управління медичними закладами в умовах військових дій: досвід України. *Ефективна економіка.* 2025. № 2. DOI: http://doi.org/10.32702/2307-2105.2025.2.58.
5. Савостенко Т.О., Шевченко Л.Г., Соломаха О.А. Інноваційний розвиток системи охорони здоров'я як об'єкта державного регулювання: стан і проблеми. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2022. № 2, С. 38–45. DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.6.
6. Кірін Р.С., Духневич А.В. Вплив господарської діяльності на здоров'я людини: міжгалузевість правових засад. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція».* 2024. № 71, С. 78–86. DOI: https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.71.16.
7. Шимечко О.С. Формування та реалізація державної політики в галузі охорони здоров'я як фактор підвищення якості життя та суспільного благополуччя в Україні. *Публічне управління та митне адміністрування.* 2025. № 1 (44), С. 50–54. DOI: https://doi.org/10.32782/2310-9653-2025-1.9.
8. Стахів О.О., Зощук І.В. Антикризове управління закладами охорони здоров'я в умовах цифровізації та євроінтеграції. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2025. № 2(42). С. 151-163. DOI: https://doi.org/10.25140/2411-5215-2025-2(42)-151-163
9. Кіян О.С. Закордонний досвід державно-громадського управління охороною здоров'я: інституційні моделі та практики. *Суспільство та національні інтереси*. 2025. № 8(16). DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1572-2025-8(16)-572-587.
10. Кіріна, Л.І. Резильєнтність здоров'я міського населення: правові аспекти. *Український політико-правовий дискурс.* 2025, № 13. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.16740770.
11. Кіріна Л.І. Юридична відповідальність за порушення вимог санітарного законодавства. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2024. № 3, С. 82-89. DOI: https://doi.org/10.32782/pyuv.v3.2024.14.
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 479/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text (дата звернення: 07.11.2025).

13. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.11.2023 р. № 1025-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 07.11.2025).
14. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 р. № 1882-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text (дата звернення: 07.11.2025).
15. Деякі питання об'єктів критичної інфраструктури: постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 1109 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 р. № 1384). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1109-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 07.11.2025).
16. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 07.11.2025).
17. Про затвердження Переліку закладів охорони здоров'я: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 28.10.2002 р. № 385. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-02#Text (дата звернення: 07.11.2025).
18. Про затвердження Критеріїв, за якими здійснюється визначення підприємства, установи та організації, які мають важливе значення для галузі національної економіки у сфері охорони здоров'я: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.12.2024 р. № 2033 (в редакції наказу Міністерства охорони здоров'я України від 07.08.2025 р. № 1255). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1884-24#Text (дата звернення: 07.11.2025).
19. Communication from the Commission of 12 December 2006 on a European Programme for Critical Infrastructure Protection (EPCIP) [COM (2006) 786 final – Official Journal C 126 of 7.6.2007]. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-programme-for-critical-infrastructure-protection.html (дата звернення: 07.11.2025).
20. Council Directive 2008/114/EC of 8 December 2008 on the identification and designation of European critical infrastructures and the assessment of the need to improve their protection. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2008/114/oj/eng (дата звернення: 07.11.2025).
21. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2555 від 14.12.2022 р. про заходи для високого спільного рівня кібербезпеки на всій території Союзу, внесення змін до Регламенту (ЄС) № 910/2014 та Директиви (ЄС) 2018/1972 та скасування Директиви (ЄС) 2016/1148 (Директива NIS 2): Міжнародний документ від 14.12.2022 № 2022/2555. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a3_001-22#Text (дата звернення: 07.11.2025).
22. Directive 2011/24/EU of the European Parliament and of the Council of 9 March 2011 on the application of patients' rights in cross-border healthcare. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/24/oj/eng (дата звернення: 07.11.2025).
23. Regulation (EU) 2022/2371 of the European Parliament and of the Council of 23 November 2022 on serious cross-border threats to health and repealing Decision No 1082/2013/EU. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2371/oj/eng (дата звернення: 07.11.2025).
24. Кірін Р.С. Актуальні проблеми урбоекологічного права: монографія / НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України». Київ, Дніпро: Журфонд,, 2023. 351 с. DOI: https://doi.org/10.35668/978-617-14-0043-6.
25. Звіт про розширення ЄС 2025: значний прогрес у сфері охорони здоров'я. (04.11.2025). URL: https://moz.gov.ua/uk/zvit-pro-rozshirennya-yes-2025-znachnij-progres-u-sferi-ohoroni-zdorov-ya (дата звернення: 07.11.2025).
26. Шпак І. Реформа системи громадського здоров'я: нові пріоритети МОЗ на 2025–2026 роки. *The Pharma Media.* (14.10.2025). URL: https://thepharma.media/uk/news/39903-reforma-sistemi-gromadskogo-zdorovya-novi-prioriteti-moz-na-2025-2026-roki-14102025 (дата звернення: 07.11.2025).
27. З 1 вересня почнуться автоматичні перевірки медичного обладнання у лікарнях – що це дасть. (15.08.2025). URL: https://lb.ua/health/2025/08/15/691558_z_1_veresnya_pochnutsya_avtomatichni.html (дата звернення: 07.11.2025).
28. Кабміну пропонують посилити захист лікарень у прифронтових регіонах: про що йдеться. (06.11.2025). URL: https://www.rbc.ua/rus/news/kabminu-proponuyut-posiliti-zahist-likaren-1762438853.html#goog_rewarded (дата звернення: 07.11.2025).

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.77

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ІНШИХ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ (САНКЦІЙ) ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Логойда В.,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
юридичного факультету,
доктор філософії
ДВНЗ «Ужгородський Національний Університет»
ORCID: 0000-0003-1261-909X
e-mail: *volodymyr.lohoyda@uzhnu.edu.ua*

Логойда В. Окремі питання застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) за законодавством України.

Вказується, відновлення незалежної української держави та послідовне накопичення Україною зовнішньополітичного досвіду викликало до життя потребу розширення та удосконалення інструментарію політико-правового, адміністративного та економічного впливу на суб'єктів, діяльність яких може створювати загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України, правам, свободам та законним інтересам окремих громадян України, суспільства та держави в цілому. Стаття присвячена проблемним питанням застосування Закону України «Про санкції», зокрема застосуванню суб'єктами владних повноважень спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до громадян України (в т. ч. з множинним громадянством) та створених ними в Україні юридичних осіб.

Автор аналізує вітчизняні наукові дослідження по даній тематиці, які в цілому негативно оцінюють можливість застосування санкцій щодо громадян України, та актуальні правові позиції адміністративних судів, зокрема Великої Палати Верховного Суду, які навпаки, прихильно ставляться до подібної практики.

В результаті автор робить висновок про те, що чинна редакція Закону України «Про санкції» достатньо чітко встановлює, що громадяни України можуть входити до кола підсанкційних осіб виключно у випадках, коли такі громадяни є суб'єктами здійснення терористичної діяльності або коли йдеться про застосування до них санкції у вигляді позбавлення державних нагород. Юридичні особи, зареєстровані в Україні громадянами України, можуть бути піддані санкціям у випадку, якщо їх засновники або кінцеві бенефіціари є нерезидентами України.

Водночас, автор відзначає, що позиція адміністративних судів України кардинально відрізняється від вищевказаного підходу. На думку Верховного Суду визначальним для застосування санкцій до певного суб'єкта є не його статус, а здійснення ним діяльності на шкоду Україні чи її громадянам, що передбачена Законом України «Про санкції». Відтак, на думку Верховного Суду не існує обмежень для застосування Закону України «Про санкції» по колу осіб і він у повному обсязі може застосовуватися до громадян України. Для вирішення даної правової проблеми автор пропонує внесення змін до Закону України «Про санкції», відступ Верховного Суду від власної правової позиції або використання зацікавленими особами механізму звернення до Європейського Суду з прав людини.

Ключові слова: обмежувальні заходи, санкція, громадянин, суб'єкт владних повноважень, підсанкційна особа.

Logoyda V. Certain issues of the application of special economic and other restrictive measures (sanctions) under the legislation of Ukraine.

It is indicated that the restoration of an independent Ukrainian state and the consistent accumulation of foreign policy experience by Ukraine have given rise to the need to expand and improve the tools of political, legal, administrative and economic influence on entities whose activities may pose threats to the national interests, national security, sovereignty and territorial integrity of Ukraine, the rights, freedoms and legitimate interests of individual citizens of Ukraine, society and the state as a whole. The article addresses the problematic issues related to the application of the Sanctions Act, specifically the application of special economic and other restrictive measures (sanctions) by subjects of government authority against citizens of Ukraine (including those with multiple citizenship) and legal entities established by them in Ukraine.

The author analyzes domestic scientific research on this topic, which generally assesses the possibility of applying sanctions to Ukrainian citizens negatively, and the current legal positions of administrative courts, in particular, the Grand Chamber of the Supreme Court, which, on the contrary, favorably treats such a practice.

As a result, the author concludes that the current version of the Sanctions Act clearly establishes that citizens of Ukraine may be included in the circle of sanctioned persons only in cases where such citizens are subjects of terrorist activities or when applying sanctions to them in the form of deprivation of state awards. Legal entities registered in Ukraine by Ukrainian citizens may be subject to sanctions if their founders or ultimate beneficiaries are non-residents of Ukraine.

At the same time, the author notes that the position of the administrative courts of Ukraine is fundamentally different from the above approach. According to the Supreme Court, the determining factor for applying sanctions to a particular entity is not its status, but rather its conduct of activities to the detriment of Ukraine or its citizens, as provided for in the Sanctions Act. Therefore, according to the Supreme Court, there are no restrictions on the application of the Sanctions Act to a circle of persons, and it can be fully applied to citizens of Ukraine. To resolve this legal issue, the author proposes amendments to the Sanctions Act, the Supreme Court's departure from its own legal position, or the use by interested parties of the appeal mechanism to the European Court of Human Rights.

Key words: restrictive measures, sanction, citizen, subject of authority, sanctioned person.

Постановка проблеми. Відновлення у 1991 році незалежної української держави та послідовне накопичення Україною зовнішньополітичного досвіду викликало до життя потребу розширення та удосконалення інструментарію політико-правового, адміністративного та економічного впливу на суб'єктів, діяльність яких може створювати загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України, правам, свободам та законним інтересам окремих громадян України, суспільства та держави в цілому. Вказана потреба серйозно актуалізувалася у зв'язку з надзвичайними викликами, що постали перед Україною з 2014 року, зокрема спочатку гібридним, а згодом і відкритим міждержавним російсько-українським збройним конфліктом, окупацією та спробою анексії значної частини території України, актами міжнародного тероризму.

Одним з дієвих інструментів протидії цим негативним явищам є застосування національних та міжнародних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) проти суб'єктів, що вчиняють умисні дії на шкоду інтересам нашої держави та її громадян. З метою використання відповідного функціоналу та з огляду на приписи ст. 92 Конституції України Україною було прийнято і введено в дію Закон України «Про санкції» № 1644-VII від 14.08.2014.

Особливо активне застосування даного закону розпочалося з початком повномасштабного вторгнення російських окупаційних сил на територію України – як реакція на порушення суверенітету України зовні і на окремі випадки колаборації з окупантами всередині країни. Станом на момент написання цієї статті до Державного реєстру санкцій, ведення якого передбачено даним законом, включено 20127 фізичних та юридичних осіб, щодо 1275 осіб строк застосування санкцій вже закінчився, щодо 116 осіб санкції скасовано з різних причин (в т. ч. у зв'язку із смертю).

Такий значний обсяг правовідносин і вже понад десятиліття досвіду застосування закону дозволяє зробити окремі висновки щодо проблемних питань використання санкційного механізму на національному рівні, зокрема щодо дії вказаного закону по колу осіб, щодо чого наразі відзначається чимала кількість судових спорів у даній сфері.

Метою даної статті, таким чином, є аналіз можливості застосування суб'єктами владних повноважень України в рамках чинного Закону України «Про санкції» спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) щодо юридичних осіб України, заснованих виключно резидентами України, а також щодо громадян України, в т. ч. осіб з множинним громадянством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика була об'єктом вивчення цілого ряду вітчизняних науковців – різні аспекти цього питання вивчалися такими науковцями як К.Л. Бугайчук [1], С.О. Гриненко [2], Д.О. Новіков [3] та рядом інших, які в цілому критично висловлювалися щодо можливості віднесення громадян України до підсанкційних осіб.

На рівні судової практики теж має місце увага до даного питання у цілому ряді постанов Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, а також Великої Палати Верховного Суду, яка, втім, суперечить поглядам більшості представників юридичної науки. В цьому контексті особливий інтерес становить постанова ВП / ВС від 24.06.2025 у справі № 9901/142/21 за позовом ПП «Полтавабудцентр» до Президента України, треті особи: РНБО України, СБУ, про визнання протиправним та скасування Указу Президента України від 21.04.2021 № 169/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 квітня 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [4].

Водночас, продовження активного застосування Радою національної безпеки та оборони України обмежувальних заходів до українських громадян та заснованих ними юридичних осіб, разом з не менш активним оскарженням указів Президента України, прийнятих на виконання рішень РНБО, свідчить, що правомірність такого підходу залишається дискусійною темою, як на теоретичному, так і на практичному рівні, а тому потребує подальшого аналізу і обговорення.

Виклад основного матеріалу. Як вже було зазначено вище, Закон України «Про санкції» досить активно застосовується і на сьогодні фігурантами Державного реєстру санкцій є понад 20 тис. фізичних та юридичних осіб, з яких понад 2,2 тис. осіб (близько 11%) є громадянами і юридичними особами України.

Згідно ч. 2 ст. 1 Закону України «Про санкції», цитата:

«2. Санкції можуть застосовуватися з боку України по відношенню до іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, до іноземців, осіб без громадянства, суден, повітряних суден, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність, а санкції у виді позбавлення державних нагород - проти будь-яких нагороджених осіб, зазначених у частині четвертій статті 3 цього Закону.»

Важливими складовими принципу верховенства права є критерій «якості закону» та тісно з ним пов'язана правова визначеність. Норми права повинні бути зрозумілими для осіб, які не мають професійної юридичної підготовки, і чітко сформульованими, аби особа могла передбачити наслідки своїх дій; довіра особи до права має бути захищеною, що передбачає право особи очікувати, що держава буде неухильно слідувати нею же встановленим правилам. Ці підходи закладені не лише у міжнародних зобов'язаннях України щодо захисту прав людини і основоположних свобод, але і є важливими складовими національної Конституції, зокрема є елементами її статей 3, 6, 8, 19, 57, 129.

З огляду на вказані статті Конституції будь-яка особа вправі очікувати, що слова «*Санкції можуть застосовуватися з боку України по відношенню до . . .*» можуть і повинні означати виключний перелік осіб, до яких відповідні суб'єкти владних повноважень вправі застосовувати санкції, передбачені цим законом. І навпаки, до осіб, які відсутні у даному переліку, санкції застосовувати не можна. Адже ст. 6 Конституції України прямо передбачає, що «Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.», а ст. 19 – що «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.». Абсолютно очевидно, що вихід за межі повноважень, чітко окреслених ч. 2 ст. 1 Закону України «Про санкції», цим конституційним положенням прямо суперечить.

Якщо дивитися на цю проблематику з такої точки зору (одразу зазначимо, що Велика Палата Верховного Суду займає протилежну позицію), то питання можливості застосування Україною санкцій на підставі Закону України «Про санкції» до громадян України (в т. ч. з множинним громадянством) та юридичних осіб України, заснованих громадянами України (в т. ч. з множинним громадянством), виглядає вельми суперечливим. Розглянемо детальніше вказаний перелік. Отже, санкції можуть застосовуватися Україною до :

- Іноземної держави. У правозастосовчій практиці використовується класичне визначення держави, як єдності території, населення і публічної влади. Відповідно іноземна держава – це всі інші держави світу, крім України (оскільки саме по відношенню такої держави до України вжито термін «іноземний»). Зрозуміло, що йдеться лише про ті держави, які визнаються такими Україною, насамперед про члени Організації Об'єднаних Націй. Скажімо, в цьому контексті Україна не повинна по даному критерію («іноземна держава») застосовувати санкції, скажімо, до Косово, Тайваню, Придністров'я, Абхазії чи Південної Осетії, оскільки Україна не вважає їх державами – у даному випадку може йтися про застосування санкцій хіба що до конкретних юридичних чи фізичних осіб.
- Іноземної юридичної особи. Це юридична особа, місцезнаходження якої є поза межами території України. Під місцем знаходження ст. 93 ЦК України розуміє «*фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу, з якого проводиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (переважно знаходиться керівництво) та здійснення управління і обліку»,* тоді як ст. 25 Закону України «Про міжнародне приватне право» первісно акцентує на більш формальному критерієві і лише в якості субсидіарного використовує критерій місця розташування офісу :

«. . . місцезнаходженням юридичної особи є держава, у якій юридична особа зареєстрована або іншим чином створена згідно з правом цієї держави.

3. За відсутності таких умов або якщо їх неможливо встановити, застосовується право держави, у якій знаходиться виконавчий орган управління юридичної особи.».

- Юридичної особи, що знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента. Тут маємо складнішу ситуацію – очевидно, що йдеться про юридичних осіб, зареєстрованих за законодавством України, але при цьому використовується критерій контролю з боку іно-

земної юридичної особи (див. вище) або фізичної особи-нерезидента. По-перше, критерій контролю по-різному розглядається в рамках корпоративного, фінансового, антикорупційного, антиконкурентного, реєстраційного та іншого законодавства України. Зазвичай контроль над юридичною особою асоціюється з володінням 50% і більше її статутного капіталу, хоча іноді може йтися і про частку 25% і навіть 10%. Але не всі юридичні особи мають статутний капітал, поділений на акції / частки / паї. Тому більш доцільним може бути підхід, за якого контроль буде визначатися як «*можливість визначати фінансову та операційну політику підприємства з метою отримання вигод від його діяльності*» (підхід законодавства про бухгалтерський облік) або «*можливість однієї чи декількох юридичних та/або фізичних осіб чинити вирішальний вплив на господарську діяльність суб'єкта господарювання чи його частини, який здійснюється безпосередньо або через інших осіб*» (антимонопольний підхід). По-друге, варто зауважити, що можливість здійснення контролю над українською юридичною особою з боку фізичної особи-нерезидента не виключає варіанту, що така фізична особа є громадянином саме України. Адже статус нерезидента не пов'язаний з громадянством, а пов'язаний з місцем постійного (чи принаймні переважного) проживання, центром ділових та інших життєвих інтересів. При цьому поняття нерезидента, наприклад, в рамках Податкового кодексу України і в Законі України «Про валюту і валютні операції», хоч і не суттєво, але є дещо відмінним, що теж не сприяє правовій визначеності. Таким чином, віднесення до т. з. «підсанкційних»[1] осіб юридичних осіб України повинно проводитися з попередньою глибокою юридичною експертизою і збором достатньої доказової бази, а ще кращим було б уточнити в цій частині норму ч. 2 ст. 1 Закону України «Про санкції», особливо з огляду на серйозність для будь-якої юридичної особи наслідків застосування щодо неї вказаного закону.

- Іноземців. Згідно Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземець – це фізична особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. Критерій відсутності у такої особи громадянства України є важливим, особливо в сукупності з нормою ст. 2 Закону України «Про громадянство України», згідно з якою у разі наявності у особи не лише українського, але і іноземного громадянства, у відносинах з Україною така особа розглядається лише як громадян(ин/ка) України. Іншими словами, наявність також і українського паспорта у іноземного громадянина одразу виключає наявність у нього статусу іноземця в цілях застосування Закону України «Про санкції».
- Осіб без громадянства. Згідно Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» це особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою в силу дії її закону.
- Суден / повітряних суден. В даному випадку йдеться про об'єкт, а не суб'єкта, тому зупинятися на цій дефініції не будемо.
- Суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» не дає визначення такого суб'єкта, натомість дає визначення самої «терористичної діяльності» і «терориста». Варто зауважити, що до таких суб'єктів можуть бути віднесені фізичні особи, незалежно від їх громадянства, і це вперше у даному переліку, коли під нього можна підвести громадян України. Щоправда, у даному випадку серйозність статусу терориста є такою, що нормативно тут ситуація врегульована набагато чіткіше – Кабінетом Міністрів України 22.07.2020 прийнято постанову №622 «Про затвердження Порядку формування переліку осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції». На виконання цієї постанови Держфінмоніторингом ведеться і періодично оновлюється (на день написання цієї статті остання редакція від 07.11.2025) Перелік осіб, пов'язаних з провадженням терористичної діяльності або стосовно яких застосовано міжнародні санкції.
- Нагороджених осіб. Це особи, нагороджені державними нагородами України, передбаченими Законом України «Про державні нагороди України». Ця категорія осіб, до якої також входять і громадяни України, може підпадати під конкретний вид санкцій, а саме: позбавлення державних нагород (п. 24 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про санкції»).

Як бачимо з вищенаведеного переліку осіб, до яких Україною можуть бути застосовані санкції, передбачені Законом України «Про санкції», до громадян України (в т. ч. таких, що мають множинне громадянство), а також до заснованих ними юридичних осіб України (якщо тільки громадянин одночасно є резидентом України) санкції по даному закону застосовуватися не повинні і закон у цьому відношенні ніби є достатньо чітким.

Логіку законодавця у цьому відношенні нескладно зрозуміти: санкційний механізм надає можливість як превентивної протидії порушенню національних інтересів України, так і покарання за таке порушення, що вже фактично відбулося, якщо йдеться про осіб, що знаходяться переважно за межами юрисдикції України (іноземні держави, іноземні юридичні особи, українські юридичні особи, але які

[1] Щоправда Велика Палата Верховного Суду у своїх постановах не схвалює застосування цього терміну як такого, що не має офіційного законодавчого визначення (прим. авт.)

контролюються з-за кордону, терористи тощо). Це дозволяє певним чином подолати політико-правові і просторові обмеження, які випливають з концепції державного суверенітету, особливо якщо держава має міцні міжнародні зв'язки і здатна забезпечити міжнародну підтримку своїх санкцій, що в рази збільшує їх ефективність. На противагу цьому у відносинах з громадянами України, у випадку їх зловмисних дій на шкоду національним інтересам України, держава і без того має широкі можливості притягнення особи до відповідальності за допомогою засобів кримінального та кримінально-процесуального примусу, використання процедури екстрадиції, а також іншого законодавства, яке може бути застосовано до громадян України, незалежно від їх місця знаходження, в силу самого їхнього правового зв'язку з державою – громадянства. Тому застосування санкцій до громадян України (крім питань боротьби з тероризмом і відібрання державних нагород) і не передбачалося даним законом.

Однак застосування санкційного механізму також і до громадян України є дуже зручним, а тому надзвичайно бажаним інструментом для виконавчої гілки влади, правоохоронних органів і сектору національної безпеки з цілого ряду причин (порівняна легкість впровадження, але достатньо складний механізм зняття санкцій; широкий інструментарій обмеження прав осіб; відсутність щільного контролю з боку слідчого судді, на відміну від вжиття заходів забезпечення кримінального провадження, тоді як ефективне судове оскарження Указів Президента України в КАС / ВС, ВП / ВС щодо введення в дію рішень РНБО про накладення санкцій наразі є більше теоретичною, ніж практичною можливістю в силу політичної чутливості таких питань та правових висновків ВП / ВС щодо неможливості втручання суду в дискреційні повноваження РНБО та Президента України тощо). Все це призвело до активного використання РНБО даного механізму проти громадян України, всупереч позиції законодавця.

Зрозуміло, що подібний підхід не зустрів розуміння у підсанкційних осіб, які намагалися оскаржити такого роду укази Президента України в судовому порядку. Як наслідок, судова система була змушена обирати між верховенством права і «специфікою політичного моменту» при розгляді позовів підсанкційних осіб на незаконне включення їх до кола осіб, щодо яких в принципі можуть застосовуватися санкції за даним законом. І обрала, на думку автора, не найкращий, з точки зору юридичної чистоти, варіант.

У згаданій вище постанові від 24.06.2025 у справі № 9901/142/21 ВП / ВС виснувала (п. 7.22-7.30, тут доречно надати широке цитування), що норми, яка б давала визначення (загальне чи спеціальне) «підсанкційного» суб`єкта (суб`єкта, до якого можуть бути застосовані санкції), в Законі України «Про санкції» немає. Так само поняття «суб`єкт, до якого можуть бути застосовані санкції» для цілей цього Закону не розкрито в інших законах. При цьому визначальним чинником визнання суб`єкта «підсанкційним» є поведінка особи - вчинення дій (діяльність) характерного спрямування, про яке йдеться у ст. 3 Закону України «Про санкції» і подолання якого є завданням цього Закону. Зміст норм Закону стосовно того, до кого можуть бути застосовані санкції, дає підстави утвердитися в думці, що перелік таких осіб є критеріальним, орієнтувальним, поосібним, але не вичерпним. Вони не містять правил (велінь) (зокрема, на кшталт застережень «виключно», «тільки»), згідно з якими до «підсанкційних» суб`єктів не можна відносити інших осіб, окрім зазначених у ч. 2 ст. 1 цього Закону, або ж за іншими критеріями (ознаками), ніж створення реальних та / або потенційних загроз об`єктам захисту, визначеним у ч. 1 ст. 3 цього ж Закону. Відтак, можна визначити, що форми захисту цих цінностей з боку України можуть бути спрямовані не тільки щодо іноземної держави, іноземної юридичної особи, юридичної особи, яка знаходиться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи - нерезидента, іноземців чи осіб без громадянства, інших суб`єктів, перелічених у ч. 2 зазначеної ст. 1, але й щодо кожного, хто чинить так само стосовно об`єктів, які перебувають під охоронною дією цього Закону. Якщо серед таких осіб будуть юридичні особи, зареєстровані за українським законодавством, або громадяни України, то вони можуть бути суб`єктами застосування санкцій. Тобто основним критерієм визначення суб`єкта, до якого можуть бути застосовані санкції, є діяльність, зазначена в ч. 1 ст. 3 вказаного Закону - інше тлумачення норм Закону, на думку ВП / ВС не відповідало б не тільки його завданням та цілям, але й змісту.

Що ж, правові позиції ВП / ВС є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, в т. ч. судів, які розглядають аналогічні справи. Однак штучність даної правової позиції очевидна – ВП / ВС абсолютно відверто застосовувала аргументацію, збудовану на основі політичної доцільності часів воєнного стану, не менш відверто при цьому ігноруючи пряму і недвозначну норму закону (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про санкції»), а заразом з нею і принцип верховенства права, в т. ч. його складові – критерій «якості закону» та правову визначеність. Вже не вперше ВП / ВС використовує свої широкі повноваження для коригування на власний розсуд волі законодавця і, в його особі, установчої та законотворчої волі українського народу. Виправити дану ситуацію, ймовірно, може лише сам законодавець за допомогою більш жорстких юридичних формулювань або Європейський Суд з прав людини, який міг би зробити свій висновок по ситуації в контексті права підсанкційної особи на справедливий суд, на мирне володіння своїм майном, на ефективні засоби захисту тощо. Зробити відступ від таких правових

позицій може (і власне повинна) і сама Велика Палата, але очікувати цього принаймні до припинення або скасування правового режиму воєнного стану в Україні навряд чи доводиться. Що втім не значить, що зацікавлені особи не повинні продовжувати порушувати вказане питання у своїх позовних заявах та апеляційних скаргах при оскарженні відповідних указів Президента України, адже для відступу від правової позиції ВП / ВС потрібна формальна ініціатива від сторони по справі.

Висновки. Закон України «Про санкції» досить недвозначно зазначає, що проти громадян України (в т. ч. тих, що мають множинне громадянство), а також заснованих ними юридичних осіб України санкції в рамках даного закону можуть вводитися лише в обмежених випадках: коли йдеться про осіб, нагороджених державними нагородами України (лише у випадку застосування санкції щодо позбавлення їх таких нагород); про суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність; про юридичних осіб України, заснованих або контрольованих (через інші юридичні особи) громадянами України, що мають статус нерезидента України внаслідок застосування визначених законодавством критеріїв, зокрема постійного або переважного проживання за кордоном. В усіх інших випадках до українських громадян держава повинна вживати інші заходи правового впливу, а не санкції, передбачені Законом України «Про санкції».

Разом з тим, з огляду на специфіку правового режиму воєнного стану і рівень загроз національній безпеці України, адміністративні суди (КАС / ВС та ВП / ВС, як компетентний суд з точки зору інстанційної юрисдикції) наразі відхиляють такий підхід законодавця і відмовляють у визнанні протиправними і скасуванні указів Президента України, якими останній вводить в дію рішення РНБО про накладення санкцій на громадян України. При цьому судові органи ігнорують визначене Законом України «Про санкції» коло підсанкційних осіб і посилаються на пріоритетність діяльності, спрямованої на завдання шкоди громадянам, суспільству та державі, як основного критерію, що дозволяє визначити суб'єкта, до якого дозволяється застосування санкцій цим законом.

Подібний підхід, хоч і забезпечує органам, що відповідають за національну оборону і безпеку, широкі повноваження для реагування на актуальні загрози державі і суспільству, водночас не грунтується на принципі верховенства права, суперечить принципу правової визначеності і суттєво погіршує якість закону.

Проблемність ситуації може бути усунута або втручанням законодавця (у будь-який бік: як шляхом розширення кола підсанкційних суб'єктів з включенням у нього громадян України, так і шляхом чіткої заборони розширювально тлумачити наявний перелік таких суб'єктів), або відступом ВП / ВС від власної правової позиції при розгляді чергової справи щодо оскарження указу Президента України щодо введення в дію рішення РНБО про накладення санкцій на громадян України, або висновком ЄСПЛ про порушення Україною її міжнародних зобов'язань в галузі прав людини при накладенні санкцій на власних громадян в умовах, коли така процедура законом не передбачена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бугайчук К.Л. Нормативно-правові аспекти вдосконалення санкційної політики України. *Право і безпека.* 2022. № 1 (84). С. 29–38. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2022.1.03.
2. Гриненко С.О. Проблеми застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) відповідно до Закону України «Про санкції». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6/2024. С. 188–191. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/46.
3. Новіков Д.О. Генезис та еволюція санкційної політики України. *Наукові записки. Серія: право.* 2024. Вип. 16. С. 352–356. DOI: 10.36550/2522-9230-2024-16-352-356.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 24.06.2025 у справі № 9901/142/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/12887652.

УДК 346.52:346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.78

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ: РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Нешик О.С.,
заступник голови Господарського суду Вінницької області
ORCID: 0000-0002-8758-5560

Нешик О.С. Правове забезпечення державної підтримки фермерських господарств: розвиток законодавства та проблеми правозастосування.

Досліджено правові засади та проблемні аспекти здійснення державної підтримки фермерських господарств в Україні в контексті сучасних викликів аграрного сектору та процесів євроінтеграції. Проаналізовано розвиток законодавчої основи та стверджується про незворотність та послідовність підходу держави щодо необхідності підтримки фермерських господарств, що підтверджується зокрема Plan Ukraine Facility та відповідає процесу європейської інтеграції. Також досліджено новели законодавства, зокрема положення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі», яким передбачено створення Виплатної агенції як інституційного механізму адміністрування фінансової допомоги, закріплено принцип доброчесності заявника, який являє перелік заборон на надання підтримки, передбачено здійснення моніторингу відповідності виплат, зокрема у виді документальних і фізичних перевірок отримувачів підтримки Виплатною агенцією, встановлено відповідальність за порушення принципів підтримки сільського господарства України. Визначено місце державної підтримки в системі державної аграрної політики як інструмента реалізації державної аграрної політики та політики сільського розвитку, тому види та умови її надання мають сприяти забезпеченню сталого розвитку сільського господарства, продовольчої безпеки та публічного порядку в цій сфері. Доводиться, що правове забезпечення державної підтримки в Україні ґрунтується на системі законів та підзаконних актів, проте вимагає удосконалення з урахуванням принципу правової визначеності, узгодження з вимогами acquis ЄС. Обґрунтовано доцільність підвищення ефективності інституційного механізму реалізації державної підтримки шляхом забезпечення функціонування Виплатної агенції, цифровізації процесів через Державний аграрний реєстр, забезпечення належного контролю за використанням коштів та запровадженням дієвих засобів забезпечення виконання фермерськими господарствами свої зобов'язань та відповідальності за їх порушення.

Ключові слова: державна політика, державна підтримка (допомога), економіка держави, європейська інтеграція, підприємництво, принцип правової визначеності, публічний порядок, сталий розвиток.

Neshyk O.S. Legal framework for state support of farm: legislative development and law enforcement challenges.

The legal basis and problematic aspects of state support for farms in Ukraine in the context of current challenges in the agricultural sector and European integration processes are examined. The development of the legislative framework has been analyzed, and the irreversibility and consistency of the state's approach to the need to support farms has been confirmed, as evidenced in particular by the Plan Ukraine Facility and in line with the process of European integration. It also examines new legislation, in particular the provisions of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Organizational Principles of Support in the Agricultural Sector," which provides for the creation of a Paying Agency as an institutional mechanism for administering financial assistance, establishes the principle of integrity of the applicant, which provides a list of prohibitions on the provision of support, provides for monitoring the compliance of payments, in particular in the form of documentary and physical checks of support recipients by the Paying Agency, and establishes liability for violations of the principles of support for agriculture in Ukraine. The place of state support in the system of state agricultural policy as an instrument for implementing state agricultural policy and rural development policy has been defined, therefore the types and conditions of its provision should contribute to ensuring the sustainable development of agriculture, food security, and public order in this area. It is argued that the legal framework for state support in Ukraine is based on a system of laws and regulations, but needs to be improved to take into account the principle of legal certainty and

alignment with the requirements of the EU acquis. The expediency of improving the effectiveness of the institutional mechanism for implementing state support by ensuring the functioning of the Paying Agency, digitizing processes through the State Agricultural Register, ensuring proper control over the use of funds, and introducing effective means of ensuring that farms fulfill their obligations and are held accountable for violations has been substantiated.

Key words: public policy, state support (aid), state economy, European integration, entrepreneurship, principle of legal certainty, public order, sustainable development.

Постановка проблеми. В усі часи державна підтримка фермерських господарств є одним із ключових напрямів державної аграрної політики, а в умовах воєнного стану її роль посилюється. Проте сучасний етап реалізації цієї політики характеризується відсутністю цілісної концепції щодо її здійснення, недостатнім урахуванням цілей сталого розвитку та соціально-економічних викликів воєнного стану, відсутністю дієвих правових засобів реагування на порушення під час її отримання і використання, іншими проблемами.

Ефективність державної підтримки фермерських господарств та публічний порядок у цій сфері значною мірою залежить від належного правового забезпечення механізмів її надання та використання. Основні положення зосереджено у законах України «Про фермерське господарство» та «Про державну підтримку сільського господарства України» (далі – Закон про державну підтримку), постановах Кабінету Міністрів України. Варто вказати й на правову невизначеність окремих положень законодавства у сфері державної підтримки, що виявляється зокрема у нечіткості критеріїв відбору отримувачів, строків її надання та застосуванні відповідальності за порушення у цій сфері. Крім того, законодавчі засади державної підтримки фермерських господарств зазнали змін, проте не вирішили цих проблем.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання державної підтримки фермерських господарств як самостійний предмет, так і в складі ширших питань, досліджувалися О.В. Гафуровою, Х.А. Григор'євою, В.М. Єрмоленком, І.К. Згарою, Ю.В. Золотницькою, М.А. Копицею, Т.В. Курман, С.І. Сиволоцькою, А.М. Статівкою, та багатьма іншими. Разом з тим багатогранність цієї сфери уможливлює подальші дослідження правового забезпечення державної підтримки фермерських господарств як складової державної аграрної політики.

Метою дослідження є конкретизація узагальнення засад правового забезпечення державної підтримки фермерських господарств та розроблення пропозицій щодо подолання проблем правозастосування та наближення законоодавства до цілей європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. В українській науковій доктрині сформовано думку, що одним з результатів еволюції системи державного регулювання економіки стала державна політика за відповідними напрямами, у тому числі державна аграрна політика. Аналіз масиву нормативно-правових актів, які складають основу державної аграрної політики дозволяє упевнено стверджувати, що її вагомою складовою є державна підтримка фермерських господарств, як дієвий інструмент впливу держави, уміле застосування якого забезпечуватиме цілеспрямований і суспільно корисний розвиток фермерства в Україні. Положення про державну підтримку фермерських господарств було виділено в окремий розділ у Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» (втратив чинність) і в Законі України «Про фермерське господарство» (розділ III), положення про підтримку сімейних фермерських господарств закріплено у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» (статті 2^1, 13^1), про пріоритетність підтримки фермерських господарств із площею земель до 100 га було задекларовано у Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р.

Станом на сьогодні механізм надання фермерським господарствам державної підтримки певних видів визначено у постановах Кабінету Міністрів України, якими затверджено зокрема: а) Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільгосптоваровиробників (від 8 лютого 2017 р. № 77), яким закріплено напрями спрямування бюджетних коштів за програмою «Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників», у тому числі фінансова підтримка розвитку фермерських господарств та додаткова фінансова підтримка сімейних фермерських господарств через механізм доплати на користь застрахованих осіб; б) Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств (від 7 лютого 2018 р. № 106), яким встановлено механізм використання коштів за зазначеною бюджетною програмою; в) Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам (від 25 серпня 2004 р. № 1102), що визначає механізм використання коштів за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам», які спрямовуються на фінансову підтримку фермерських

господарств на поворотній основі; г) Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції (від 16 серпня 2022 р. № 918), що визначає механізм використання коштів за однойменною бюджетною програмою з метою забезпечення безперебійного виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення рівня продовольчої безпеки та економічної стійкості України; д) Порядок надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (від 22 травня 2019 р. № 565).

Також фермерські господарства можуть претендувати на отримання позики за програмою «Доступні кредити 5-7-9» та грантів за програмою «Деякі питання надання грантів бізнесу», зокрема на створення або розвиток власного бізнесу; садівництва, ягідництва та виноградарства; тепличного господарства [1, с. 284-285].

На незворотність та послідовність підходу держави щодо необхідності підтримки фермерських господарств вказує зміст Plan Ukraine Facility, яким передбачено здійснення реформ щодо удосконалення механізму надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам та позитивного впливу на малих фермерів, що істотно постраждали від війни, пом'якшення негативних соціальних наслідків, зокрема передбачено розробку заходів підтримки діяльності малих фермерських господарств з залученням приватних інвестицій, впровадження фінансових інструментів для всіх категорій фермерських господарств у співпраці з міжнародними фінансовими установами; [2, с. 297, 277].

Поважні міжнародні інституції, зокрема такі як Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), Світовий Банк (World Bank) також розглядають державну підтримку суб'єктів господарювання різних галузей економіки серед широкого інструментарію державної політики [3, 4].

Здійснення державної підтримки фермерських господарств через фінансові стимули, правові механізми та програми розвитку є поширеною практикою в багатьох країнах, в яких ці господарства складають основу сільського господарства. Такий підхід відповідає практиці ЄС, де підтримка фермерських господарств ґрунтується на фінансуванні через Спільну аграрну політику (Common Agricultural Policy, CAP) і полягає у широкій доступності субсидій, активному стимулюванні кооперації та значних державних інвестиціях у розвиток фермерства [5, с. 78].

Заслуговує на увагу розуміння мети державної підтримки в науковій і фаховій літературі, зокрема забезпечення стабільності національної економіки, підвищення конкурентоздатності вітчизняного товаровиробника, оздоровлення галузей економіки, забезпечення соціально-економічного добробуту в державі; сприяння діяльності сільськогосподарських товаровиробників; стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення країни [1, с. 283; 6, с. 114; 7, с. 120]. Потрібно зазначити, що у законодавстві не закріплено визначення державної підтримки сільського господарства, як і мети її надання. При цьому Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі», прийнятим 8 жовтня 2025 р., внесено зміни до назви і положень Закону «Про державну підтримку сільського господарства України». Зокрема підтримка у сільському господарстві включає державну допомогу, підтримку відповідно до закону, виступає інструментом реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку і сприяє досягненню їх визначених мети і цілей, у тому числі сталого розвитку сільського господарства, продовольчої безпеки, збереження природних ресурсів, підтримання конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції.

У результаті еволюційного розвитку законодавства створено підґрунтя для отримання фермерським господарствами державної підтримки, передбаченої для суб'єктів малого і середнього підприємництва, сільськогосподарських виробників та спеціально для фермерських господарств.

На основі аналізу законодавства можна здійснити класифікацію державної підтримки фермерських господарств на види, зокрема за метою: провадження діяльності, диверсифікація виробництва, отримання послуг (н., дорадчих); умовою надання: безповоротна, поворотна; суб'єктним складом: надається новоствореним господарствам, сімейним господарствам без статусу юридичної особи, господарствам, потужності яких розміщено на певних територіях (н., на територіях, де завершено ведення бойових дій або тимчасову окупацію), способом отримання: на конкурсних засадах або без проведення конкурсу, через Державний аграрний реєстр або поза ним; за джерелом надання: державний, місцеві бюджети, міжнародна технічна допомога та ін.; за змістом підтримки: кредити, часткова компенсація витрат, субсидії, бюджетні дотації та спеціальні бюджетні дотації, гранти. Проте в Україні, на відміну від ЄС, залишається недостатньо реалізованою державна підтримка малих фермерських господарств, молодих фермерів, стимулювання кооперативного руху

фермерів [5, с. 78, 79]. Це питання потребує вирішення, зокрема враховуючи прагнення нашої держави до європейської інтеграції, а також на виконання Закону про державну підтримку щодо пріоритетності її надання зокрема сімейним фермерським господарствам з обсягом сільськогосподарських земель не більше 100 га та річним доходом від реалізації продукції не більше 5 млн грн (п. 2^{-1}.5 ст. 2^{-1}).

Дослідники виокремлюють певні проблеми та недоліки механізму надання державної підтримки фермерським господарствам, які Х.А. Григор'єва об'єднала у три групи: змісту, форми і реалізації, виділивши в останній групі інституційну недосконаність, надмірну бюрократію, затягування процедури; відсутність гарантій отримання підтримки при виконанні всіх вимог [8, с. 6].

Водночас держава послідовно вживає заходів для їх подолання, створюючи умови для більшої інформаційної відкритості про види, умови і порядок отримання державної підтримки, цифровізації процедурного механізму, зокрема шляхом впровадження інформаційно-комунікаційної системи «Державний аграрний реєстр» (далі – ДАР), удосконалює законодавство, адже правові інструменти державної підтримки слугують не лише засобом реалізації аграрної політики, а й механізмом утвердження публічного порядку. Так, згідно з ст. 2^{1} Закону про державну підтримку умовою отримання державної допомоги чи підтримки відповідно до закону, грантів у сільському господарстві, є обов'язкова реєстрація суб'єктів аграрного господарювання в ДАР.

На думку Х. Григор'євої ДАР спрощує процедурну складову надання державної підтримки [9, с. 102]. У 2024 прийнято Закон України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр», в якому передбачено, що в ДАР мають оприлюднюватися програми підтримки, умови і порядок отримання за рахунок державного та місцевих бюджетів, міжнародної технічної допомоги, іншої допомоги, грантів у сільському господарстві (ст. 4). Подальше удосконалення ДАР з метою підвищення прозорості механізму надання інклюзивної підтримки і доступу до фінансування, закріплення на законодавчому рівні умови, за якою надання державної підтримки буде здійснюватися виключно через ДАР є одним з заходів Плану для Ukraine Facility [2, с. 277-278].

Також у Плані для Ukraine Facility, зокрема з метою руху до європейської інтеграції, передбачено розроблення майбутніх програм підтримки відповідно до національних та європейських стандартів, погоджених із *acquis communautaire* ЄС, створення інституції за принципами САР ЄС, яка забезпечуватиме своєчасну та точну виплату допомоги сільськогосподарським виробникам [2, с. 277-278].

На виконання зазначених заходів та з метою забезпечення публічного порядку у сфері державної підтримки Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі», передбачено створення Виплатної агенції як бюджетної установи, виключно на яку покладаються функції адміністрування державної підтримки та здійснення її виплат, а також надання державної підтримки фермерським господарствам замість Українського державного фонду підтримки фермерських господарств. Необхідно вказати, що країни-члени ЄС мають виплатні агенції, а країни, які прагнуть європейської інтеграції, мають їх створити згідно з вимогами Європейської Комісії.

Цим Законом закріплено принцип доброчесності заявника, який являє перелік заборон на надання підтримки, передбачено здійснення моніторингу відповідності виплат, зокрема у виді документальних і фізичних перевірок отримувачів підтримки Виплатною агенцією, встановлено відповідальність за порушення принципів підтримки сільського господарства України. При цьому заходами відповідальності визначено повернення всіх одержаних бюджетних коштів та сплата процентів за користування чужими грошовими коштами у розмірі, встановленому Урядом України, повернення бюджетних коштів у подвійному розмірі.

Згідно з п. 12 Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам, фермерське господарство несе відповідальність згідно із законодавством за нецільове використання одержаних коштів та своєчасне і в повному обсязі повернення до державного бюджету коштів фінансової підтримки. Водночас обширна судова практика за позовами про повернення наданих фермерським господарствам на поворотній основі коштів дозволяє зробити певні узагальнення. Відповідні позови до фермерських господарств подає орган прокуратури в інтересах держави в особі Міністерства аграрної політики та продовольства України та Українського державного фонду підтримки фермерських господарств. [10-14]. Підставою для виникнення відносин між Українським державним фондом підтримки фермерських господарств та фермерським господарством про надання фінансової підтримки на поворотній основі є договір, який за правовою природою суди відносять до договорів позики. При розгляді справ суди звертають увагу на положення договору щодо розміру позики, графіку її повернення, заходів відповідальності за порушення умов договору, зокрема розміру пені за несвоєчасне повернення коштів фінансової підтримки. Зміст позовних вимог полягає у стягненні певної грошової суми, яка може складатися з суми фінансової підтримки, неповернутої на час подання позову, а також пені, інфляційних нарахувань,

3 % річних. Водночас зустрічаються справи, в яких позовні вимоги заявляються у розмірі всього залишку поворотної фінансової підтримки, не дивлячись на те, що строк за останнім платежем на момент подання позову і винесення рішення ще не настав. В одному з судових рішень наводиться інформація з листа Укрдержфонду, в якому вказано, що станом на 1 червня 2024 р. загальна сума заборгованості фермерських господарств за програмою фінансової підтримки на поворотній основі становить більше 50 000 000 грн [14]. Проблема виконання фермерськими господарствами обов'язку щодо повернення отриманих коштів є гострою і потребує негайного вирішення, наприклад шляхом відмови від цього напряму державної підтримки або застосування дієвих засобів забезпечення виконання господарствами своїх зобов'язань, як у відносинах кредитування.

Висновки. Державна підтримка фермерських господарств є інструментом реалізації державної аграрної політики та політики сільського розвитку, тому види та умови її надання мають сприяти забезпеченню сталого розвитку сільського господарства, продовольчої безпеки та публічного порядку в цій сфері.

Правове забезпечення державної підтримки в Україні ґрунтується на системі законів та підзаконних актів, проте вимагає подальшого удосконалення з урахуванням принципу правової визначеності, усунення колізій та дублювань, а також узгодження з вимогами acquis ЄС. Необхідним є підвищення ефективності інституційного механізму реалізації державної підтримки, зокрема шляхом забезпечення функціонування Виплатної агенції, повного переходу до цифрових процедур через ДАР, забезпечення належного контролю за використанням коштів та запровадженням дієвих засобів забезпечення виконання фермерськими господарствами свої зобов'язань та відповідальності за їх порушення.

У контексті європейської інтеграції державна підтримка фермерських господарств має бути зорієнтована на пріоритетність допомоги малим та сімейним фермерським господарствам, молодим фермерам та кооперативним об'єднанням, що відповідає сучасним принципам Спільної аграрної політики ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Єрмоленко В.М., Гафурова О.В., Новак Т.С. Правове забезпечення державної фінансової підтримки агросектору в воєнний та повоєнний періоди. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 5. С. 281–287. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.50.
2. Ініціатива ЄС «Ukraine Facility», запроваджена Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради від 29 лютого 2024 року № 2024/792, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 року № 244-р. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua.
3. Ownership and Governance of State- OECD Publishing, Paris Owned Enterprises 2024, 140 c. DOI: https://doi.org/10.1787/395c9956-en.
4. World Bank: Program Information Document. 2024. May, 03. URL: https://surl.li/okyzat.
5. Золотницька Ю.В. Нормативно-правове забезпечення державної підтримки сімейного фермерства в Україні. *Modern Economics*. 2025. № 50(2025). С. 75–82. DOI: https://doi.org/10.31521/modecon.V50(2).
6. Петруненко Я. Поняття державної підтримки суб'єктів господарювання як засобу забезпечення ефективного використання бюджетних коштів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 110–115. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/6/20.pdf.
7. Купченя Л.І. Еволюція державної підтримки сільського господарства України: правовий аспект. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 126–132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_136_15.
8. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2020. 40 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/a3f027d0-a569-41f7-b57d-0a1a02a97695.
9. Григор'єва Х. Державний аграрний реєстр: проблеми законодавства. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 101-109. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2024.12.
10. Рішення Господарського суду Чернігівської області від 02 травня 2025 р. по справі № 927/205/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127050083.
11. Рішення Господарського суду Полтавської області від 08 вересня 2025 р. по справі № 917/1304/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130025002.
12. Рішення ГС Вінницької області по справі від 22 серпня 2025 № 902/288/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129848627.
13. Рішення Господарського суду Львівської області від 12 травня 2025 р. по справі № 914/408/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127420339.
14. Рішення Господарського суду Донецької області від 19 серпня 2025 р. по справі № 905/309/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129603605.

УДК 346.5
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.79

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ІНВЕСТУВАННЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Ніколенко Л.М.,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-3437-6968

Ніколенко Л.М. Європейські стандарти правового регулювання інноваційного інвестування: перспективи імплементації в Україні.

Стаття присвячена аналізу європейського досвіду правового регулювання інноваційного інвестування та розробці рекомендацій щодо його адаптації до умов України. У сучасних умовах глобальної економіки інновації є ключовим фактором конкурентоспроможності держав. Європейський Союз, будучи світовим лідером у цій сфері, створив ефективну систему правового регулювання, що базується на принципах прозорості, захисту прав інвесторів, сприяння конкуренції, охорони інтелектуальної власності та сталого розвитку. У статті зазначається, що вказана модель сприяє залученню капіталу в інноваційні проєкти, розвитку стартапів і комерціалізації технологій. Для України, яка прагне до євроінтеграції, імплементація таких стандартів є важливим кроком до модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій та підвищення інноваційного потенціалу. Підкреслюється, що інноваційне інвестування є комплексним соціально-правовим явищем, яке перебуває на перетині інституцій інвестиційного, інноваційного, фінансового, економічного та інформаційного права.

Інноваційне інвестування визначається як врегульована нормами публічного та приватного права система суспільних відносин щодо залучення, розподілу та використання фінансових, інтелектуальних і цифрових ресурсів, спрямованих на створення, впровадження чи комерціалізацію інноваційних продуктів і технологій з метою досягнення економічного, соціального та екологічного ефекту за умов дотримання принципів сталого розвитку, прозорості та правової визначеності.

Дослідження підкреслює, що адаптація європейських норм до української правової системи стикається з викликами, зокрема недосконалістю законодавства, обмеженим доступом до фінансових ресурсів і низькою інституційною спроможністю. У статті проаналізовано ключові принципи європейської моделі, а також інституційні механізми. Особлива увага приділена ролі правової визначеності, цифровізації (включно з блокчейном і смарт-контрактами) та захисту інтелектуальної власності як основи інноваційного інвестування.

На основі аналізу сформульовано пропозиції щодо імплементації європейських стандартів в Україні, які за умови адаптації до національних особливостей, сприятимуть формуванню інноваційної економіки та інтеграції України в європейський економічний простір.

Ключові слова: інноваційне інвестування, європейські стандарти, правове регулювання, євроінтеграція, інноваційна економіка, сталий розвиток, Європейський Союз.

Nikolenko L.M. European standards of legal regulation of innovative investment: prospects for implementation in Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the European experience of legal regulation of innovative investment and the development of recommendations for its adaptation to the conditions of Ukraine. In the modern conditions of the global economy, innovation is a key factor in the competitiveness of states. The European Union, being a world leader in this area, has created an effective system of legal regulation based on the principles of transparency, protection of investor rights, promotion of competition, protection of intellectual property and sustainable development. The article notes that this model contributes to attracting capital to innovative projects, development of startups and commercialization of technologies. For Ukraine, which strives for European integration, the implementation of such standards is an important step towards modernization of the economy, attracting foreign investment and increasing innovation potential. It is emphasized that innovative investment is a complex socio-legal

phenomenon that is at the intersection of institutions of investment, innovation, financial, economic and information law.

Innovative investment is defined as a system of social relations regulated by public and private law regarding the attraction, distribution and use of financial, intellectual and digital resources aimed at the creation, implementation or commercialization of innovative products and technologies in order to achieve economic, social and environmental effects while adhering to the principles of sustainable development, transparency and legal certainty.

The study emphasizes that the adaptation of European norms to the Ukrainian legal system faces challenges, in particular, imperfect legislation, limited access to financial resources and low institutional capacity. The article analyzes the key principles of the European model, as well as institutional mechanisms. Particular attention is paid to the role of legal certainty, digitalization (including blockchain and smart contracts) and intellectual property protection as the basis for innovative investment.

Based on the analysis, proposals have been formulated for the implementation of European standards in Ukraine, which, if adapted to national characteristics, will contribute to the formation of an innovative economy and the integration of Ukraine into the European economic space.

Key words: innovative investment, European standards, legal regulation, European integration, innovative economy, sustainable development, European Union.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку економіки характеризується стрімким зростанням ролі інновацій як ключового чинника конкурентоспроможності держав. Європейський Союз, будучи одним із світових лідерів у сфері інноваційного розвитку, створив комплексну систему правового регулювання інноваційного інвестування, спрямовану на стимулювання технологічного прогресу, підтримку стартапів та залучення приватного капіталу. Європейські стандарти в цій сфері ґрунтуються на принципах прозорості, захисту прав інвесторів, сприяння конкуренції та забезпечення сталого розвитку. Для України, яка прагне до інтеграції в європейський економічний простір, імплементація цих стандартів є важливим завданням, що сприятиме модернізації економіки, залученню іноземних інвестицій та підвищенню інноваційного потенціалу країни.

Водночас, процес адаптації європейських норм до української правової системи стикається з низкою викликів, зокрема недосконалістю законодавчої бази, обмеженим доступом до фінансових ресурсів для інноваційних проєктів, а також недостатнім рівнем правової культури та інституційної спроможності. У цьому контексті дослідження європейських стандартів правового регулювання інноваційного інвестування та аналіз перспектив їх імплементації в Україні є актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Стан дослідження. Дослідження правового регулювання інноваційного інвестування та його імплементації в контексті європейських стандартів є важливим напрямом сучасної юридичної та економічної науки. Даний напрям цікавить як практиків, інвесторів, підприємців, так і наукову спільноту, зокрема, серед яких: О. Вінник, Дж. Вонг, В. Вашкович, Ш. Веісер, С. Глібко, Д. Збанацький, Б. Деревянко, Є. Бучацький, О. Розгон, Б. Дорф, Г. Дрю, О. Кардаков, О. Мась, Я. Петруненко, Д. Ставицький, П. Тіль та інші. Таким чином, хоча теоретична база з питань регулювання інноваційного інвестування активно розвивається, існує потреба в поглибленому вивченні деяких аспектів адаптації європейських норм до української правової системи.

Метою статті є визначення ключових аспектів європейського досвіду у сфері правового регулювання інноваційного інвестування та розробка рекомендацій щодо їх адаптації до умов України з урахуванням національних особливостей та стратегічних цілей розвитку.

Виклад основного матеріалу. Сучасна глобальна економіка переживає трансформаційний етап, у центрі якого перебувають інновації як рушій сталого розвитку, конкурентоспроможності та національної безпеки. В умовах переходу до цифрової економіки саме інноваційне інвестування постає ключовим чинником формування нової моделі економічних відносин [1, с. 8–17], орієнтованої на створення доданої вартості через знання, технології та творчість. Розвиток інноваційного потенціалу суспільства неможливий без ефективного правового забезпечення залучення інвестицій у наукові розробки, технологічні стартапи, цифрові екосистеми та «зелені» технології [2, с. 85–92].

Інноваційне інвестування є складним і багатогранним явищем, яке перебуває на перетині економічної, правової та технологічної сфер. У теоретичному аспекті воно визначається як процес спрямування фінансових ресурсів у проєкти, спрямовані на створення, впровадження та комерціалізацію нових технологій, продуктів або послуг із високим потенціалом економічного та соціального ефекту. З правової точки зору, інноваційне інвестування охоплює сукупність норм і механізмів, які регулюють відносини між інвесторами, розробниками інновацій, державними органами та іншими стейкхолдерами, забезпечуючи захист прав, зниження ризиків і стимулювання інноваційної діяльності.

Загалом, інноваційне інвестування є комплексним соціально-правовим явищем, що перебуває на перетині інституцій інвестиційного, інноваційного, фінансового, економічного (господарського) та інформаційного права. Його сутність полягає у правовому регулюванні процесів вкладення капіталу в інноваційні продукти й технології з метою досягнення економічного, соціального або екологічного ефекту, водночас із забезпеченням належного захисту прав інвестора та інноваційного розробника.

Національне інвестиційне законодавство потребує подальшого вдосконалення, оскільки сучасні потреби як окремих громадян, так і країни в цілому постійно еволюціонують. Досягнення цієї мети можливе лише за умови стабільного, тісного діалогу та ефективної співпраці між законодавцем і інвесторами [3, с. 120]. Для того щоб інноваційне інвестування було ефективним і реально функціонувало, у державі необхідно забезпечити баланс між публічними інтересами, зокрема, стратегічними цілями держави щодо підвищення економічної ефективності та розвитку інноваційної сфери, і приватними інтересами учасників інвестування, які, природно, прагнуть максимізувати свій прибуток від реалізації інноваційних товарів та послуг.

Згідно статті 2 Закону України «Про інвестиційну діяльність» інвестиційна діяльність – це сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави щодо реалізації інвестицій [4]. Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність», інноваційна діяльність – діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг [5]. Головною ознакою інноваційного інвестування, як випливає із самого поняття і на чому акценту увагу О.М. Вінник, є інновації [6, с. 128]. Закон України «Про інноваційну діяльність» визначає інновації як новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [5].

Отже, інноваційне інвестування має розглядатися не лише як механізм фінансування, а як правова форма реалізації державної інноваційної стратегії, спрямованої на створення інституційних умов для комерціалізації результатів наукової діяльності. Саме тому воно є не просто елементом інвестиційного права, а особливою правовою категорією, що відображає динаміку взаємодії науки, бізнесу й держави в умовах ринкової економіки.

Отже, інноваційне інвестування можна визначити як врегульовану нормами публічного та приватного права систему суспільних відносин щодо залучення, розподілу та використання фінансових, інтелектуальних і цифрових ресурсів, спрямованих на створення, впровадження чи комерціалізацію інноваційних продуктів і технологій з метою досягнення економічного, соціального та екологічного ефекту за умов дотримання принципів сталого розвитку, прозорості та правової визначеності.

Під європейськими стандартами правового регулювання інноваційного інвестування слід розуміти систему принципів, нормативних актів, інституційних механізмів і процедур, які забезпечують правову визначеність, прозорість, захист інвесторів і стимулювання інноваційної діяльності.

З європейсько-правової точки зору, інноваційне інвестування виступає частиною права інноваційного простору ЄС, яке поєднує норми внутрішнього ринку, інтелектуальної власності, цифрової економіки та державної допомоги. Відповідно до статей 173-179 Договору про функціонування Європейського Союзу (TFEU), ЄС формує спільну політику у сфері промисловості, досліджень і технологічних інновацій, спрямовану на створення сприятливих правових і фінансових умов для інвестиційної активності [7]. Зокрема, програма «Horizon Europe» (2021-2027) стала фундаментом для формування інноваційних кластерів та транснаціональних партнерств у сфері сталого розвитку [8].

Інноваційне інвестування слід розглядати, як правовий інститут, що регулює відносини між трьома ключовими суб'єктами: інвестором (приватним, державним або інституційним), суб'єктом інноваційної діяльності (науково-дослідною установою, стартапом, інноваційним підприємством), державою, яка формує нормативно-правові, податкові та фінансові стимули для розвитку інноваційного ринку.

Ефективність правового механізму інноваційного інвестування визначається не лише економічною доцільністю, а й якістю правового регулювання, що забезпечує збалансованість інтересів усіх учасників процесу – інвестора, інноватора та суспільства.

У межах сучасної доктрини формується концепція правової моделі інноваційного інвестування, що має бути гармонізована з acquis communautaire та засадничими принципами. Така модель передбачає інтеграцію принципів розумного регулювання, відкритих інновацій, цифровізації інвестиційних процесів (зокрема через блокчейн, смарт-контракти, електронну реєстрацію прав інвесторів) та гарантування прав інтелектуальної власності.

Правова модель інноваційного інвестування в ЄС є результатом тривалої еволюції політики ЄС у сфері єдиного ринку, фінансових послуг, інтелектуальної власності та сталого розвитку, що ґрунтується на принципах відкритості, довіри та відповідальності. Вона формує європейський інноваційно-інвестиційний простір, у якому поєднуються норми публічного, фінансового та корпоративного права, створюючи сприятливі умови для руху капіталу в інноваційний сектор [9]. Системоутворюючими засадами цього простору є принципи, які забезпечують правову визначеність, захист прав інвесторів та стимулювання інноваційної активності. Зокрема, правові засади інноваційного інвестування в ЄС базуються на таких фундаментальних принципах, як:

прозорість і доступність інформації. Європейське право приділяє ключову увагу інформованості інвестора як складової фінансової стабільності та ринкової довіри. Відповідно до Директиви 2014/65/EU (MiFID II) «Про ринки фінансових інструментів», учасники ринку зобов'язані надавати повну та достовірну інформацію про інвестиційні продукти, ризики й витрати, що забезпечує прозорість інноваційних фінансових інструментів, включно з венчурними фондами, краудфандинговими платформами та «зеленими» облігаціями [10];

захист прав інвесторів. Центральним елементом європейського інвестиційного права є правові гарантії для інвесторів. Регламент (EU) № 345/2013 про європейські венчурні капітальні фонди (EuVECA) [11] та Регламент (EU) № 346/2013 про фонди соціального підприємництва (EuSEF) визначають єдині стандарти функціонування інвестиційних структур, спрямованих на фінансування інноваційних і соціально орієнтованих стартапів. Вказані акти встановлюють механізми контролю, вимоги до управління фондами та процедури захисту прав інвесторів, що забезпечує довіру до інноваційних фінансових інструментів [12];

сприяння конкуренції та інноваційній динаміці. Європейська інноваційна політика базується на принципі рівного доступу до ринкових і фінансових ресурсів для суб'єктів різних форм власності. Програма «Horizon Europe» (2021-2027) не лише підтримує наукові дослідження, а й створює конкурентне середовище, у якому інноваційні підприємства мають змогу конкурувати за гранти, інвестиції та доступ до транснаціональних інноваційних платформ [8]. Такий підхід сприяє формуванню єдиного ринку інновацій без дискримінаційних бар'єрів;

захист інтелектуальної власності. Інтелектуальна власність є центральним активом інноваційного інвестування. Європейська патентна конвенція (EPC) та Регламент (EU) № 1257/2012 про створення єдиного патенту закладають правові гарантії для захисту винаходів, технологій і результатів наукових досліджень. Єдиний патентний механізм забезпечує спрощену процедуру захисту прав інноваторів на території всіх держав-членів, що істотно підвищує привабливість інвестицій у дослідження та розробки [13];

сталий розвиток і екологічна відповідальність. Сучасна європейська інвестиційна політика невіддільна від принципів сталості. Згідно з Європейським зеленим курсом (European Green Deal) та Регламентом (EU) 2020/852, інноваційні проєкти повинні відповідати критеріям екологічної, соціальної та управлінської (ESG) відповідальності, забезпечує інституційну інтеграцію екологічних пріоритетів у процеси інвестування та стимулює розвиток «зелених» технологій і чистої енергетики [14].

Зазначені принципи формують ядро європейської моделі правового регулювання інноваційного інвестування, що вирізняється системністю, цифровізацією, міжгалузевою взаємодією та орієнтацією на сталий розвиток. Для України імплементація цих принципів означатиме перехід від декларативного інноваційного законодавства до реальної правової архітектоніки інноваційної економіки, де норми права виступають дієвими інструментами залучення капіталу, розвитку наукових кластерів і комерціалізації технологій.

Інституційно-правові механізми становлять системоутворюючий елемент європейської моделі правового регулювання інноваційного інвестування. Їх сутність полягає у створенні стабільного правового, фінансового та організаційного середовища, у межах якого відбувається залучення, розподіл і використання інвестиційних ресурсів для розвитку інноваційних проєктів. ЄС розглядає інституційне забезпечення інноваційної діяльності як умову реалізації стратегічних цілей сталого розвитку, конкурентоспроможності та технологічного суверенітету.

Функціонування інституційно-правового механізму ґрунтується на багаторівневій взаємодії інституцій ЄС, держав-членів та приватного сектора, що забезпечує єдність політики інноваційного інвестування та гармонізацію правових норм. У цьому контексті ключову роль відіграють такі інституції:

Європейський інвестиційний банк (European Investment Bank, EIB) – є головною фінансовою установою ЄС, яка реалізує проєкти у сферах наукових досліджень, енергетики, цифрової трансформації та «зелених» технологій. Його діяльність спрямована на фінансування довгострокових інноваційних проєктів на основі низьковідсоткових кредитів, гарантій та спільних платформ;

Європейський інвестиційний фонд (European Investment Fund, EIF) –функціонує у взаємозв'язку з ЄІБ та спеціалізується на підтримці малого й середнього бізнесу, стартапів і венчурних фондів. Він реалізує механізми співфінансування високоризикових інноваційних проєктів, виступаючи гарантом для приватних інвесторів і створюючи ефект мультиплікації інвестицій;

Європейська інноваційна рада (European Innovation Council, EIC) – є центральним інституційним інструментом підтримки інновацій з високим потенціалом зростання. У межах програми Horizon Europe вона фінансує науково-дослідні й технологічні стартапи, впроваджуючи змішану модель підтримки – грантово-інвестиційне фінансування, що поєднує публічні ресурси з приватними вкладами;

Європейське агентство з інтелектуальної власності (European Union Intellectual Property Office, EUIPO) – забезпечує уніфікацію практики захисту прав інтелектуальної власності, що є ключовою передумовою для розвитку інноваційного інвестування;

Європейська інвестиційна платформа (European Investment Platform) – виконує функцію інтеграційного хабу для залучення капіталу у спільні проєкти держав-членів та регіонів, зокрема в межах ініціатив InvestEU і Innovation Fund. Цей механізм сприяє підвищенню ефективності розподілу інвестиційних ресурсів та створює передумови для формування єдиного фінансового простору інновацій.

Окрім фінансово-інвестиційних структур, вагому роль відіграють координаційні та консультативні інституції, зокрема Європейська комісія, Комітет регіонів ЄС та Європейське партнерство з інновацій (European Innovation Partnership, EIP), які забезпечують узгодження правової політики в галузі інновацій та підтримують концепцію Smart Specialisation Strategy (S3) – розумної спеціалізації регіонів Європи.

Інституційно-правовий механізм інноваційного інвестування в ЄС характеризується синергією трьох компонентів: нормативного – закріплення правових основ інноваційної діяльності в регламентах і директивах ЄС; організаційного – функціонування мережі спеціалізованих інституцій, які реалізують політику фінансування інновацій; фінансово-правового – впровадження гібридних форм інвестування, державно-приватного партнерства та механізмів співфінансування.

У своїй сукупності ці елементи формують єдину інституційну екосистему, де право виконує не лише регулятивну, а й інноваційну функцію – створює умови для поєднання державного управління, приватного підприємництва та науково-технологічного розвитку.

Отже, інституційно-правові механізми ЄС є не просто сукупністю організаційних структур, а інтегрованою правовою системою стимулювання інноваційного інвестування, що забезпечує сталість інвестиційного процесу, зменшення ризиків і формування довіри до європейського інноваційного ринку. Їх імплементація в національне законодавство України сприятиме підвищенню ефективності інституційного середовища, залученню міжнародного капіталу та реалізації стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку держави.

Таким чином, європейський досвід свідчить, що ефективна правова модель інноваційного інвестування можлива лише за умов поєднання інституційних гарантій, регуляторної прозорості та сталих фінансових стимулів, що у своїй сукупності створюють простір довіри між державою, бізнесом і наукою.

Висновки. Підсумовуючи викладене, європейські стандарти правового регулювання інноваційного інвестування формують ефективну систему, що поєднує прозорість, захист прав інвесторів, конкуренцію, охорону інтелектуальної власності та сталий розвиток. Для України їх імплементація є ключем до модернізації економіки та євроінтеграції, але потребує адаптації до національних особливостей, врахування обмежених ресурсів і перехідного характеру економіки. Імплементації європейських стандартів правового регулювання інноваційного інвестування в Україні можлива тільки на підставі комплексного підходу, що охоплює нормативні, інституційні та практичні аспекти, а саме: гармонізацію законодавства шляхом прийняття Закону України «Про інноваційне інвестування», який впровадить принципи ЄС (прозорість, захист інвесторів, ESG-критерії), адаптувавши норми MiFID II для венчурних фондів і краудфандингу; інституційну реформу шляхом створення Національного фонду інноваційного інвестування (аналог EIF) та Української інноваційної ради для координації державно-приватного партнерства, а також посилення офісу інтелектуальної власності, гармонізувавши з EUIPO; фінансові стимули шляхом запровадження, наприклад, податкових пільг для «зелених» проєктів тощо. Зазначені кроки, підкріплені політичною волею та міжнародною підтримкою, сприятимуть інноваційному розвитку України та її інтеграції в європейський економічний простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гук О.В., Шендерівська Л.П., Мохонько Г.А. Інвестування інноваційної діяльності: начальний посібник для здобувачів ступеня магістра за спеціальністю 073 Менеджмент. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, Видавництво «Політехніка», 2022. 186 с.

2. Ніколенко Л.М. Особливості енергетичної трансформації України: правовий аспект. *Alfred Nobel University Journal of Law*. 2024. № 2. С. 85–92. DOI: 10.32342/3041-2218-2024-2-9-7.
3. Врубельська К.М. Місце інноваційного інвестування в господарському праві України. *Економічна теорія та право*. 2017. № 1 (28). С. 119–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_etp_2017_1_12.
4. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 р. № 1560-XII. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/1560-12#Text.
5. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 р. № 40-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/40-15#Text.
6. Вінник О.М. Інвестиційне право: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ: Прав. єдність, 2009. 616 с.
7. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
8. Horizon Europe: The EU Research and Innovation Programme (2021–2027). *European Commission*. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe_en.
9. A New European Innovation Agenda. *European Commission*. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/strategy/support-policy-making/shaping-eu-research-and-innovation-policy/new-european-innovation-agenda_en.
10. Directive 2014/65/EU of the European Parliament and of the Council (MiFID II) on markets in financial instruments and amending Directive 2002/92/EC and Directive 2011/61/EU. *Eur-lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng.
11. Про європейські фонди венчурного капіталу: Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 345/2013 від 17 квітня 2013 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-13#Text.
12. Regulation (EU) № 346/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2013 on European social entrepreneurship funds. *Eur-lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2013/346/oj/eng.
13. Regulation (EU) No 1257/2012 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2012 implementing enhanced cooperation in the area of the creation of unitary patent protection. *Eur-lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1257/oj/eng.
14. Regulation (EU) 2020/852 of the European Parliament and of the Council of 18 June 2020 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment, and amending Regulation (EU) 2019/2088. *Eur-lex*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng.

УДК 347.7:346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.80

УПРАВЛІННЯ ГОСПОДАРСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ В МЕЖАХ САНКЦІЙНИХ ПРОЦЕДУР

Суха Ю.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-7606-8069

Суха Ю.О. Управління господарським товариством в межах санкційних процедур.
Статтю присвячено комплексному аналізу впливу індивідуальних санкцій на корпоративні права та управління господарськими товариствами в Україні. Особливу увагу приділено двом ключовим видам санкцій – блокуванню активів та стягненню активів у дохід держави, які мають найбільш суттєвий вплив на корпоративні відносини. Автор обґрунтовує, що корпоративні права як різновид активів поєднують майнові та управлінські елементи, що зумовлює специфіку їх блокування та складність правозастосування. Показано, що блокування частки учасника призводить до неможливості реалізації права голосу та, як наслідок – до утворення стійкої організаційної неспроможності товариства, оскільки блокуються рішення, що потребують кваліфікованої більшості або одностайності. Проаналізовано аргументи щодо немайнового характеру участі у загальних зборах і доведено, що обмеження такого права є логічним продовженням санкційного механізму, оскільки голосування впливає на юридичну долю майна товариства та вартість корпоративних прав.

Розкрито проблематику управління корпоративними правами після стягнення активів у дохід держави. Встановлено, що часові розриви між судовим рішенням і фактичним переходом прав, а також невизначеність щодо управителя активами створюють істотні ризики для товариства, включно з неможливістю укладати значні правочини. У статті звертається увага на потенційні конфлікти інтересів у разі передачі корпоративних прав конкурентам та обґрунтовується необхідність законодавчої регламентації критеріїв добросовісності та незалежності управителів. Окремо розглянуто питання впливу санкції – заборони набуття земельних ділянок, накладених на фізичних осіб – кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб. Санкції мають індивідуальний характер, а активи юридичної особи не можуть розглядатися як активи фізичної особи для цілей санкційного регулювання, що унеможливлює автоматичне поширення обмежень. Активом виступатиме частка в господарському товаристві, а не саме майно товариства. У підсумку, сформульовано висновок про нагальну потребу удосконалення санкційного та корпоративного законодавства з метою забезпечення балансу приватних і публічних інтересів, стабільності корпоративного управління та ефективного захисту національної безпеки.

Ключові слова: учасник товариства, корпоративні права, корпоративне управління, кінцевий бенефіціарний власник, здійснення корпоративних прав, управління корпоративними правами, обмеження корпоративних прав, право на участь в управлінні господарським товариством, право на отримання дивідендів, санкції, блокування активів, стягнення активів в дохід держави, опосередкований вплив, прямий вплив.

Sukha Y.O. Corporate governance of a business company within the framework of sanctions procedures.
The article provides a comprehensive analysis of the impact of individual sanctions on corporate rights and the governance of business entities in Ukraine. The research focuses on two key types of sanctions – asset freezing and asset recovery to the state – which have the most significant influence on corporate structures and the functioning of companies. The author argues that corporate rights, as a specific category of assets, combine both property and managerial components, which makes their restriction particularly complex. The study demonstrates that freezing a participant's share effectively blocks the exercise of voting rights and creates managerial paralysis, as decisions requiring a qualified majority or unanimity become impossible.

The article examines the challenges of managing corporate rights after assets are seized for the benefit of the state. It is established that the temporal gaps between the court decision and the actual transfer of rights, as well as the uncertainty regarding the appointment of an asset manager, create significant risks for the company, including the inability to conclude major transactions. The

study highlights potential conflicts of interest that may arise when corporate rights are transferred to competing market participants and substantiates the need for legislative regulation of the criteria of good faith and independence of asset managers.

The article separately addresses the impact of sanctions prohibiting the acquisition of land plots imposed on individuals who are the ultimate beneficial owners of legal entities. It is emphasized that sanctions are strictly individual in nature, and the assets of a legal entity cannot be treated as the assets of an individual for the purposes of sanctions regulation, which excludes any automatic extension of restrictions to the legal entity.

The study concludes by emphasizing the urgent need to improve sanctions and corporate legislation in order to ensure a balance between private and public interests, the stability of corporate governance, and the effective protection of national security.

Key words: company participant, corporate rights, corporate governance, ultimate beneficial owner, exercise of corporate rights, management of corporate rights, restrictions on corporate rights, right to participate in the management of a business company, right to receive dividends, sanctions, asset freezing, asset seizure for the benefit of the state, indirect influence, direct influence.

Постановка проблеми. Запровадження санкцій щодо учасників, кінцевих бенефіціарів господарських товариств створює комплекс правових та управлінських викликів, які чинне законодавство України наразі не врегульовує належним чином. Санкційні механізми, зокрема блокування активів, стягнення активів в дохід держави, заборона набуття майна у власність - безпосередньо впливають на здатність товариства реалізовувати функції управління, забезпечувати корпоративну безперервність та виконувати зобов'язання перед кредиторами, працівниками й контрагентами.

Попри масштабність застосування санкційних інструментів, на рівні законодавства відсутні чіткі алгоритми: яким чином здійснюється управління товариством у разі блокування корпоративних прав КБВ; чи впливають індивідуальні санкції на діяльність товариства; який обсяг повноважень мають призначені державою управителі**;** як забезпечити правомірність рішень органів управління, якщо один або кілька учасників фактично усунені від участі**;** які гарантії захисту прав третіх осіб та мінімізації господарських ризиків існують у період дії санкцій.

Метою дослідження є виявлення проблем управління господарським товариством в межах санкційних процедур, а також дослідити вплив санкцій накладених на пов'язаних осіб на управління господарським товариством.

Стан опрацювання проблематики. Питання накладення санкцій на активи підсанкційних осіб у своїх працях досліджували ряд науковців, зокрема Щербанюк О. [1] (в контексті забезпечення верховенства права), Кирилюк Д.В. [2] (в частині прямого та опосередкованого впливу на активи), Горбачевська Т. [3] (щодо експропріації активів) та інші. Водночас, немає комплексного дослідження обмеження здійснення саме щодо управління господарським товариством в межах санкційних процедур.

Виклад основного матеріалу. Основними видами санкцій, які можуть накладатися на фізичних чи юридичних осіб - учасників господарського товариства чи кінцевих бенефіціарних власників (надалі - КБВ) та в подальшому впливати на діяльність такого, є блокування активів та стягнення активу в дохід держави.

На практиці уже виявлено низку системних проблем: неможливість реєстраційних дій через блокування активів КБВ; паралізація діяльності товариства через відсутність кворуму; суперечності між санкційними нормами та корпоративним законодавством; неоднакове застосування законів адміністративними та судовими органами.

Вирішення зазначених питань є необхідним для забезпечення належного корпоративного управління, мінімізації правових ризиків, запобігання корпоративним конфліктам та захисту інтересів як держави, так і добросовісних учасників господарських товариств.

Сама по собі санкція блокування активів спрямована на тимчасове обмеження права користування та розпорядження майном підсанкційної особи (пункту 1 частини 1 статті 4 Закону України «Про санкції» [4]). Примітно, що при ній власник не позбавляється самого активу. І якщо аналізувати актив як матеріальну річ, то проблем не мало б бути- фактично забороняється вчиняти будь-які правочини щодо розпорядження цим активом. Що ж відбувається, коли підсанкційною особою є учасник товариства і таким активом є корпоративні права (частка) в товаристві?

Якщо підсанкційна особа одноосібний учасник, тоді фактично блокується можливість прийняття будь-яких рішень таким учасником як реалізації права на управління товариством.

У ситуації, коли товариство має кількох учасників, скликання загальних зборів формально можливе. Однак підсанкційний учасник не може реалізувати право голосу, оскільки його частка фактично заблокована. Це призводить до неможливості сформувати необхідний кворум, а відтак – до

неприйняття рішень, для ухвалення яких закон вимагає кваліфікованої більшості або одностайності учасників.

До рішень, що потребують не менше трьох четвертих голосів усіх учасників, належать, зокрема: затвердження змін до статуту товариства, а також прийняття рішення про здійснення діяльності на підставі модельного статуту; зміна розміру статутного капіталу; ухвалення рішень щодо виділу, злиття, поділу, приєднання, ліквідації або перетворення товариства; формування ліквідаційної комісії; затвердження порядку припинення товариства, порядку розподілу майна між учасниками при ліквідації після задоволення вимог кредиторів; затвердження ліквідаційного балансу. [5]

Водночас, низка рішень підлягає прийняттю виключно одностайно, зокрема: затвердження грошової оцінки негрошового вкладу учасника; перерозподіл часток між учасниками у випадках, передбачених законом; створення додаткових органів товариства та визначення порядку їх діяльності; прийняття рішення про придбання товариством частки (або її частини) учасника; ухвалення рішень щодо обліку або припинення обліку часток товариства в обліковій системі часток. [5]

За відсутності можливості врахувати голос підсанкційного учасника, жодне з указаних рішень не може бути правомірно ухвалене, що фактично блокує діяльність товариства у сферах, які потребують волевиявлення всіх або більшості його учасників.

У наукових публікаціях висловлювалася ідея, що право на участь у загальних зборах є немайновим правом, відтак, таке не підлягає блокуванню в межах санкційних процедур, адже такі обмеження поширюються тільки на майнові права. [6]

На наш погляд, це дуже вузьке трактування. Мета санкції - заблокувати розпорядження правами та одержання від них доходів. Відтак, якщо екстраполювати це на право участі у загальних зборах, то прийнятими рішеннями учасники зможуть одержувати певні майнові вигоди або ж навпаки зменшувати підсанкційний актив шляхом голосування за відчуження майна товариства (до прикладу, укладення значних прочинів) [5]. З цих підстав вважаємо, що саме голосування на загальних зборах вплине на юридичну долю майна товариства, а, відтак, на вартість заблокованого активу.

Поряд з блокуванням активів, на підсанкційну особу може бути накладена санкція стягнення активу в дохід держави. Остання застосовується тільки після блокування активу і за окремою процедурою за рішенням суду. В межах цієї публікації не будемо розглядати сам порядок її застосування, а більш зосередимо увагу на наслідках такої санкції та управління корпоративними правами після звернення стягнення на корпоративні права та ризики, які виникають для товариства.

Управлінська невизначеність. Після звернення стягнення на корпоративні права, останні мали б переходити державі. На практиці ця процедура затягується і досить довго не призначається орган, який здійснюватиме відповідні управлінські функції. Питання управління врегульоване Порядком управління активами, щодо яких ухвалено судове рішення про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України «Про санкції», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2023 р. № 1233 (надалі - Порядок управління) [7].

Фонд державного майна України реалізує такі повноваження на підставі власного рішення про визначення способу управління відповідним активом. Згідно з цим Порядком, Фонд може як безпосередньо управляти корпоративними правами, так і передати їх в управління іншому суб'єкту господарювання.

Однак постає дискусійне питання: чи здатен такий суб'єкт забезпечити належне, добросовісне та неупереджене управління корпоративними правами в інтересах товариства? Зокрема, передача таких прав юридичній особі, яка є конкурентом товариства, очевидно створює істотні ризики конфлікту інтересів і ставить під сумнів можливість ефективного та об'єктивного управління активом.

У зв'язку з цим, видається обґрунтованим:

(1) законодавчо встановити пряму заборону на передачу корпоративних прав, стягнутих у дохід держави, в управління конкуруючим суб'єктам господарювання; або

(2) визначити чіткі критерії та обмеження для управителів, спрямовані на забезпечення добросовісного, неупередженого та ефективного управління корпоративними правами, зокрема й щодо обсягу дозволених управлінських дій.

2. Блокування прийняття рішень. Фактично з моменту прийняття рішення суду про застосування санкції до моменту внесення змін в Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців товариство не зможе скликати загальні збори та прийняти будь-яке рішення.

3. Ризики поточної господарської діяльності. Це, зокрема, стосується неможливості укладення значних правочинів, для яких потрібна згода загальних зборів товариства.

Вважаємо, що з метою зменшення ризиків для господарських товариств внаслідок застосування санкцій, потрібно чітко окреслити строки виконання таких судових рішень.

Окремо хочемо розглянути вплив індивідуальних санкцій, накладених на КБВ юридичних осіб, зокрема щодо заборони набуття такими особами майна у власність (зокрема, земельних ділянок на

території України) та їх вплив на можливість юридичними особами набувати земельні ділянки. За загальним правилом, накладення санкцій на фізичних осіб саме по собі не тягне накладення цієї санкції на юридичну особу. При цьому чи працює санкція за ланцюжковою реакцією? (чи тотожне накладення санкції на КБВ накладенню санкцій на господарське товариство?) До прикладу, чи переноситься санкція заборони набувати земельні ділянки на території України автоматично з КБВ на господарське товариство?

Відповідно до частини третьої статті 5 Закону України «Про санкції», «рішення щодо застосування, скасування та внесення змін до санкцій щодо окремих іноземних юридичних осіб, юридичних осіб, які знаходяться під контролем іноземної юридичної особи чи фізичної особи-нерезидента, іноземців, осіб без громадянства, суден, повітряних суден, а також суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність (персональні санкції), передбачених пунктами 1, 2-21, 23-25 частини першої статті 4 цього Закону, приймається Радою національної безпеки та оборони України та вводиться в дію указом Президента України. Відповідне рішення набирає чинності з моменту видання указу Президента України і є обов'язковим до виконання.»[4]

З даного положення вбачається, що сам факт застосування санкцій до фізичної особи не створює автоматичних правових наслідків у вигляді застосування аналогічних санкцій до юридичної особи, яка пов'язана з такою фізичною особою. Законодавство України передбачає індивідуальний характер застосування санкцій, що вимагає ухвалення окремого рішення щодо кожного суб'єкта.

Примітно, що санкції за своєю правовою природою є спеціальними економічними та іншими обмежувальними заходами превентивного характеру, спрямованими не на покарання, а на захист національних інтересів України; забезпечення національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності; протидію терористичній діяльності; відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян, суспільства й держави.

Отже, сама мета накладення санкції - заблокувати наявний у підсанкційної особи актив з метою подальшого задоволення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави.

Відповідно до частини третьої статті 5 Закону України «Про санкції», рішення щодо застосування, скасування або зміни санкцій щодо:

- іноземних юридичних осіб;
- юридичних осіб, які перебувають під контролем іноземної юридичної особи або фізичної особи-нерезидента;
- іноземців, осіб без громадянства;
- суден та повітряних суден;
- суб'єктів, які здійснюють терористичну діяльність,

ухвалюється Радою національної безпеки і оборони України та вводиться в дію указом Президента України. Таке рішення набирає чинності з моменту видання указу і є обов'язковим до виконання.[4]

Таким чином, юридична особа може бути визнана підсанкційною виключно за наявності окремого, самостійного рішення РНБО, введеного в дію указом Президента України.

Наявність санкцій (наприклад, щодо заборони набуття земельних ділянок на території України) пов'язаної фізичної особи не створює презумпції автоматичного поширення санкцій на юридичну особу, якщо інше прямо не визначено у відповідному рішенні Ради національної безпеки та оборони України.

При цьому набуття земельних ділянок (чи іншого майна) такою юридичною особою не призводить до зменшення активів підсанкційної фізичної особи, оскільки майно, набуте юридичною особою, належить їй на праві власності та не є активом фізичної особи, навіть якщо остання є її учасником. Юридична особа має самостійний від фізичної особи майновий статус, а тому обсяг її активів, у тому числі земельних ділянок, не може розглядатися як актив фізичної особи для цілей застосування санкцій. Підсанкційним активом можуть виступати корпоративні права підсанкційного учасника чи КБВ.

Зовсім інше питання, чи зможе господарське товариство прийняти рішення на загальних зборах про набуття земельної ділянки (якщо таке вимагається), коли до підсанкційної особи застосовано санкцію блокування активів, що, відповідно, позбавить останню можливості голосувати на зборах. Тут постає питання кворуму і якщо частка такої особи мінімальна, то блокування активів не вплине на його прийняття.

Висновки. Застосування санкцій у вигляді блокування активів та стягнення активів у дохід держави істотно впливає на корпоративні відносини, оскільки корпоративні права як специфічний об'єкт цивільних прав поєднують майнову й організаційно-управлінську складові.

Блокування частки учасника товариства призводить до паралічу управління, незалежно від кількості учасників. У випадку одноосібного складу - блокується діяльність товариства в цілому;

за наявності кількох учасників - відсутність можливості врахувати голос підсанкційної особи унеможливлює утворення кворуму та ухвалення рішень, що вимагають більшості або одностайності.

При стягненні активів у дохід держави перехід корпоративних прав до держави фактично відбувається із часовим розривом, протягом якого товариство позбавлене можливості приймати важливі рішення, укладати значні правочини та забезпечувати безперервність діяльності. Відсутність законодавчих обмежень щодо можливості передання корпоративних прав конкурентам створює високі ризики конфлікту інтересів, що може мати негативні наслідки як для товариства, так і для збереження економічної вартості активу.

Українське законодавство передбачає індивідуальний характер санкцій, що виключає презумпцію контролю або ототожнення активів юридичної та підсанкційної фізичної особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щербанюк О.В. Стягнення в дохід держави підсанкційних активів та верховенство права. Науковий Вісник УжНУ.Серія ПРАВО. Випуск 90: частина 4. С. 468–472. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/69-1.pdf.
2. Кирилюк Д.В. (2023). Теоретичні та практичні аспекти застосування понять «прямий» та «опосередкований» вплив на осіб, що знаходяться під санкціями, в нотаріальній практиці. *Академічні візії*, (26). URL: https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/1204.
3. Tamara Horbachevska, Iurii Barabash, Olena Uvarova, The Expropriation of Sanctioned Assets: Does Ukrainian Jurisprudence Respond to Human Rights Concerns? Journal of Human Rights Practice, Volume 17, Issue 1, February 2025, Pages 197–206 URL: https://doi.org/10.1093/jhuman/huae031.
4. Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text.
5. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.
6. Ващенко В. Санкційні непорозуміння. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/sankciyni-neporozuminnya.html.
7. Порядок управління активами, щодо яких ухвалено судове рішення про застосування санкції, передбаченої пунктом 1^{-1} частини першої статті 4 Закону України "Про санкції": Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2023 р. № 1233. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2023-%D0%BF#Text.

УДК 346
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.81

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ЄС ТА ЙОГО ВРАХУВАННЯ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Устименко В.А.,
член-кореспондент НАН України,
член-кореспондент НАПрН України,
Заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
директор Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-1094-422X

Джабраілов Р.А.,
доктор юридичних наук, професор,
заступник директора з наукової роботи
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова НАН України», м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-4422-2102

Сєрєбряк С.В.,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу проблем модернізації
господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0001-7207-594X

Устименко В.А., Джабраілов Р.А., Сєрєбряк С.В. Правове забезпечення економічної безпеки: системний підхід ЄС та його врахування у національному законодавстві.

Наголошено на тому, що особливу сферу національних інтересів складають питання сталого розвитку економіки, безперебійного функціонування інституцій, що забезпечують формування та реалізацію державної економічної політики, забезпечення надійності господарської системи держави, що у сукупності формує основу економічної безпеки держави. Відзначається, що в епоху появи гібридних загроз, коли вплив з боку інших країн не завжди вбачається за можливе чітко ідентифікувати через використання комплексу методів та засобів, що мають прихований характер, актуалізується потреба у широкому використанні правових інструментів, здатних виявляти, ідентифікувати, запобігати, мінімізувати та, за можливості, усувати наслідки негативного впливу ризиків. Наголошено на тому, що значного прогресу у створенні розгалуженої системи засобів протидії ризикам, що створюються економічній безпеці, досягнуто ЄС. Практика застосування захисних заходів доводить їх ефективність, що визнається Європейською Комісією у відповідних звітних документах, пропонуючи розширити можливості деяких захисних заходів, наприклад щодо скринінгу (перевірки) прямих іноземних інвестицій, з урахуванням нових викликів, що постають перед ЄС. Попередній аналіз окремих актів законодавства ЄС дозволяє стверджувати про формування системи правових засобів, які за своїм призначенням покликані запобігати ризикам та протидіяти загрозам економічній безпеці, що виникають внаслідок дій: 1) третіх країн; 2) фізичних або юридичних осіб третіх країн за цілеспрямованої підтримки з боку таких країн шляхом надання субсидій; 3) фізичних або юридичних осіб третіх країн, а також суб'єктів господарювання, створених за законодавством держави-члена ЄС, проте контроль над якими прямо або опосередковано здійснює фізична або юридична особа третьої країни. Встановлено, що окремі захисні заходи, представлені за кожною класифікаційною групою у межах відповідних актів права ЄС, не отримали належного нормативного закріплення у законодавстві України. У зв'язку з цим зроблено наголос на тому, що врахування досвіду ЄС у створенні системи правових засобів запобігання ризикам та усунення або мінімізації їх негативних наслідків у сферах, які є чутливими для забезпечення економічної безпеки, створить передумови для підвищення ефективності національної системи економічної стійкості.

Ключові слова: економічна безпека, стійкість, ризик, загроза, правові засоби, суб'єкт господарювання, контроль, субсидія, право ЄС.

Ustymenko V.A., Dzhabrailov R.A., Sieriebriak S.V. Legal ensuring of economic security: the EU systemic approach and its incorporation into national legislation.

It is emphasised that a special sphere of national interests consists of issues related to sustainable economic development, the uninterrupted functioning of institutions responsible for the formulation and implementation of state economic policy, and ensuring the resilience of the national economic system, which together form the foundation of the state's economic security. It is noted that in the era of emerging hybrid threats, when influence from other countries cannot always be clearly identified due to the use of a combination of covert methods and instruments, the need for the broad use of legal tools capable of detecting, identifying, preventing, minimising and, where possible, eliminating the consequences of risks' negative impact becomes particularly urgent. It is emphasised that significant progress has been achieved by the EU in establishing a comprehensive system of instruments to counter risks to economic security. The practice of applying safeguard measures demonstrates their effectiveness, which is acknowledged by the European Commission in its reporting documents. The Commission proposes to expand the scope of certain safeguard measures, for example, screening of foreign direct investments, taking into account new challenges faced by the EU. Preliminary analysis of selected EU legislative acts indicates the formation of a system of legal instruments designed to prevent risks and counter threats to economic security arising from the actions of: 1) third countries; 2) natural or legal persons of third countries receiving targeted support from such countries through subsidies; 3) natural or legal persons of third countries, as well as economic operators established under the legislation of an EU Member State but directly or indirectly controlled by a natural or legal person of a third country. It has been established that certain safeguard measures envisaged under each classification group in the relevant EU legal acts have not been duly incorporated into Ukrainian legislation. In this regard, emphasis is placed on the fact that considering the EU's experience in creating a system of legal instruments to prevent risks and eliminate or minimise their negative consequences in areas sensitive to economic security will create preconditions for strengthening the effectiveness of the national system of economic resilience.

Key words: economic security, resilience, risk, threat, legal instruments, economic operator, control, subsidy, EU law.

Постановка проблеми. У швидкомінливих геополітичних та геоекономічних умовах зростають ризики національній безпеці держав світу у різних її вимірах. Особливу сферу національних інтересів складають питання сталого розвитку економіки, безперебійного функціонування інституцій, що забезпечують формування та реалізацію державної економічної політики, забезпечення надійності господарської системи держави, що у сукупності формує основу економічної безпеки держави.

В епоху появи гібридних загроз, коли вплив з боку інших країн не завжди вбачається за можливе чітко ідентифікувати через використання комплексу методів та засобів, що мають прихований характер, актуалізується потреба у широкому використанні правових інструментів, здатних виявляти, ідентифікувати, запобігати, мінімізувати та, за можливості, усувати наслідки негативного впливу ризиків.

Значного прогресу у створенні розгалуженої системи засобів протидії ризикам, що створюються економічній безпеці, досягнуто Європейським Союзом (далі – ЄС). Практика застосування захисних заходів доводить їх ефективність, що визнається Європейською Комісією у відповідних звітних документах. Додатково Європейська Комісія пропонує розширити можливості деяких захисних заходів, наприклад щодо скринінгу (перевірки) прямих іноземних інвестицій, з урахуванням нових викликів, що постають перед ЄС.

Досвід ЄС у створенні системи правових засобів запобігання ризикам та усунення або мінімізації їх негативних наслідків у сферах, що є чутливими для забезпечення економічної безпеки, є важливим для наслідування в цілях підвищення ефективності національної системи економічної стійкості.

Саме вищенаведеним обумовлюється актуальність та своєчасність підготовки цього дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти інституціонального забезпечення національної безпеки, у тому числі її економічної складової, крізь призму доктринальних підходів, що сформувались у суспільствознавстві, представлені у працях В.М. Геєця, Д.В. Задихайла, Е.М. Лібанової, В.К. Мамутова, С.І. Пирожкова, О.П. Подцерковного, В.В. Рєзнікової та інших науковців. В той же час, малодослідженими залишаються питання, пов'язані із станом та напрямами адаптації

національного законодавства до права ЄС у частині врахування сучасних підходів до правового забезпечення економічної безпеки.

Метою статті є обґрунтування науково-практичних підходів до вдосконалення національного законодавства, що визначає засади національної економічної безпеки з урахуванням системного підходу ЄС у досліджуваній сфері відносин.

Виклад основного матеріалу. У Європейській Стратегії економічної безпеки (Спільне Повідомлення Європейської Комісії від 20.06.2023) виділяються наступні чотири категорії ризиків, пов'язаних із: (1) стійкістю ланцюгів постачання; (2) фізичною безпекою та кібербезпекою критичної інфраструктури; (3) безпекою технологій та витоком технологій; (4) використанням економічних залежностей як «зброї» або економічного примусу. Ризик використання економічних залежностей як «зброї» або економічний примус визначається як ризик того, що треті країни можуть вжити заходів, які впливають на торгівлю або інвестиції, щоб змусити ЄС, його держави-члени та підприємства ЄС змінити політику, що належить до сфери законного формування політики (розділ 2 Європейської Стратегії економічної безпеки) [1].

Серед пріоритетів Європейської Стратегії економічної безпеки одним з ключових визнається захист від поширених ризиків економічної безпеки шляхом кращого використання наявних інструментів, таких як торговельний захист, правила щодо іноземних субсидій, безпека 5G/6G, механізми перевірки прямих іноземних інвестицій та експортний контроль, а також новий інструмент протидії економічному примусу (розділ 1) [1].

Варто відзначити, що кожен з захисних заходів має чітко виражену спрямованість на виявлення та запобігання певних ризиків у економічній сфері, що утворюються внаслідок дій різних суб'єктів права. Зокрема, формуванню уявлення про види та особливості застосування відповідних правових засобів забезпечення економічної безпеки за суб'єктним критерієм оцінки ризиків сприятиме стислий аналіз окремих актів вторинного права ЄС, які пропонується класифікувати наступним чином:

1. Правові засоби запобігання ризикам та протидії загрозам економічній безпеці, що виникають внаслідок дій третіх країн.

Серед правових засобів цієї класифікаційної групи слід виділити норми Регламенту (ЄС) 2023/2675 Європейського парламенту та Ради від 22.11.2023 про захист Союзу та його держав-членів від економічного примусу з боку третіх країн (далі – Регламент (ЄС) 2023/2675) [2].

Економічний примус, як зазначено у п. 1 ст. 2 Регламенту (ЄС) 2023/2675, існує тоді, коли третя країна застосовує або погрожує застосувати захід, що впливає на торгівлю або інвестиції, з метою запобігти, примусити до припинення, зміни або ухвалення певного акта Союзом або державою-членом, тим самим втручаючись у законні суверенні рішення Союзу або держави-члена.

Під час визначення того, чи виконуються умови п. 1 ст. 2 Регламенту (ЄС) 2023/2675, Європейська Комісія та Рада ЄС беруть до уваги наступне:

(a) інтенсивність, серйозність, частоту, тривалість, охоплення та масштаб заходу третьої країни, включно з його впливом на торговельні або інвестиційні відносини з Союзом, а також тиск, що виникає внаслідок цього на Союз або державу-члена;

(b) чи вдається третя країна до систематичного втручання з метою запобігти або домогтися вчинення певних дій Союзом, державою-членом або іншою третьою країною;

(c) ступінь, до якого захід третьої країни посягає на сферу суверенітету Союзу або держави-члена;

(d) чи діє третя країна на підставі легітимної занепокоєності, яка визнається на міжнародному рівні;

(e) чи вживала третя країна, і яким чином, серйозних та сумлінних спроб урегулювати питання шляхом міжнародної координації або вирішення спору (двосторонньо або в межах міжнародного форуму) до запровадження або застосування заходу (п. 2 ст. 2 Регламенту (ЄС) 2023/2675).

Як зазначено у п. 1 ст. 4 Регламенту (ЄС) 2023/2675, Європейська Комісія може з власної ініціативи або на підставі належно обґрунтованого запиту розглянути будь-який захід третьої країни з метою визначення, чи відповідає він умовам, визначеним у п. 1 ст. 2 цього Регламенту. Якщо за результатами розгляду, здійсненого відповідно до ст. 4 Регламенту (ЄС) 2023/2675, Європейська Комісія дійде висновку, що захід третьої країни відповідає умовам п. 1 ст. 2, вона подає Раді ЄС пропозицію щодо імплементаційного акта, яким визначається, що захід третьої країни відповідає умовам п. 1 ст. 2 (п. 1 ст. 5 Регламенту (ЄС) 2023/2675).

Відповідно до п. 2 ст. 8 Регламенту (ЄС) 2023/2675, Європейська Комісія обирає відповідні заходи реагування Союзу з тих, що перелічені в Додатку I, та визначає, які з цих заходів є доцільними, на підставі критеріїв відбору та розроблення, встановлених у ст. 11 Регламенту (ЄС) 2023/2675.

Заходи реагування ЄС ухвалюються у формі:

(a) заходів загального застосування; або

(b) заходів, що застосовуються до певних фізичних або юридичних осіб, які здійснюють або можуть здійснювати діяльність, що підпадає під дію ст. 207 Договору про функціонування ЄС, і пов'язані або мають зв'язки з урядом третьої країни (п. 3 ст. 8 Регламенту (ЄС) 2023/2675).

Особливості зміни, призупинення та припинення заходів реагування ЄС детально викладено у ст. 12 Регламенту (ЄС) 2023/2675.

2. Правові засоби запобігання ризикам та протидії загрозам економічній безпеці, що виникають внаслідок дій фізичних або юридичних осіб третіх країн за цілеспрямованої підтримки з боку таких країн шляхом надання субсидій.

До правових засобів цієї класифікаційної групи слід віднести норми Регламенту (ЄС) 2022/2560 Європейського парламенту та Ради від 14.12.2022 щодо іноземних субсидій, що спотворюють внутрішній ринок (далі – Регламент (ЄС) 2022/2560) [3].

Як випливає зі змісту ст. 1 Регламенту (ЄС) 2022/2560, метою цього Регламенту є сприяння належному функціонуванню внутрішнього ринку шляхом створення гармонізованої системи для усунення спотворень, спричинених, прямо чи опосередковано, іноземними субсидіями, з метою забезпечення рівних умов конкуренції. Цей Регламент встановлює правила та процедури для розслідування іноземних субсидій, що спотворюють внутрішній ринок, та для усунення таких спотворень. Такі спотворення можуть виникати у будь-якій економічній діяльності, зокрема у концентраціях та процедурах публічних закупівель. Цей Регламент стосується іноземних субсидій, що надаються підприємству, включаючи державне підприємство, яке прямо або опосередковано контролюється державою та яке здійснює економічну діяльність на внутрішньому ринку. Серед іншого, підприємство, яке набуває контроль над підприємством, заснованим в Союзі, або зливається з ним, або підприємство, яке бере участь у процедурі публічних закупівель в ЄС, вважається таким, що здійснює економічну діяльність на внутрішньому ринку.

Іноземна субсидія вважається такою, що існує, якщо третя країна прямо або опосередковано надає фінансовий внесок, який забезпечує перевагу підприємству, що здійснює економічну діяльність на внутрішньому ринку, і який за законом або фактично обмежується одним або кількома підприємствами чи галузями. Фінансовий внесок включає, серед іншого:

(a) передачу коштів або зобов'язань, таких як внески до капіталу, гранти, позики, гарантії за позиками, податкові пільги, компенсація операційних збитків, компенсація фінансових витрат, покладених державними органами, списання боргів, обмін боргів на акції або реструктуризація боргів;

(b) відмову від доходів, які в іншому випадку підлягають сплаті, такі як податкові пільги або надання спеціальних або виключних прав без адекватної винагороди; або

(c) надання товарів або послуг або придбання товарів або послуг.

Фінансовий внесок, наданий третьою країною, включає фінансовий внесок, наданий:

(a) центральним урядом та органами державної влади на всіх інших рівнях;

(b) іноземною державною установою, дії якої можуть бути віднесені до третьої країни, з урахуванням таких елементів, як характеристики установи та правове і економічне середовище, що переважає в державі, в якій установа здійснює свою діяльність, включаючи роль уряду в економіці; або

(c) приватною установою, дії якої можуть бути віднесені до третьої країни, з урахуванням усіх відповідних обставин (ст. 3 Регламенту (ЄС) 2022/2560).

Викривлення на внутрішньому ринку вважається таким, що має місце, коли іноземна субсидія може покращити конкурентну позицію суб'єкта господарювання на внутрішньому ринку і якщо при цьому ця іноземна субсидія фактично або потенційно негативно впливає на конкуренцію на внутрішньому ринку. Викривлення на внутрішньому ринку визначається на основі показників, встановлених ст. 4 Регламенту (ЄС) 2022/2560.

Якщо на підставі попереднього розгляду Європейська Комісія має достатні підстави вважати, що підприємству було надано іноземну субсидію, яка спотворює внутрішній ринок, вона:

(a) приймає рішення про початок поглибленого розслідування («рішення про початок поглибленого розслідування»), в якому узагальнюються відповідні фактичні та правові питання і міститься попередня оцінка наявності іноземної субсидії та фактичного або потенційного спотворення внутрішнього ринку;

(b) повідомляє підприємство, щодо якого проводиться розслідування;

(c) повідомляє держави-члени та, у разі якщо поглиблене розслідування розпочато стосовно процедури публічних закупівель, відповідний орган або суб'єкт, що укладає договір; та

(d) публікує повідомлення в Офіційному віснику ЄС із запрошенням подати письмові зауваження протягом строку, встановленого Європейською Комісією (п. 3 ст. 10 Регламенту (ЄС) 2022/2560).

Під час поглибленого розслідування Європейська Комісія проводить додаткову оцінку іноземної субсидії, визначеної в рішенні про початок поглибленого розслідування, та збирає всю інформацію, яку вона вважає необхідною відповідно до ст.ст. 13, 14 та 15. Якщо Європейська Комісія відповідно до ст.ст. 4–6 встановлює, що іноземна субсидія спотворює внутрішній ринок, вона може прийняти імплементаційний акт у формі рішення про введення коригувальних заходів («рішення про введення коригувальних заходів»). Якщо Комісія відповідно до статей 4–6 встановлює, що іноземна субсидія спотворює внутрішній ринок, і підприємство, щодо якого проводиться розслідування, пропонує зобов'язання, які Комісія вважає відповідними та достатніми для повного й ефективного усунення спотворення, Комісія може ухвалити імплементаційний акт у формі рішення з метою зробити ці зобов'язання обов'язковими для підприємства («рішення із зобов'язаннями»). Комісія, наскільки це можливо, докладає зусиль для прийняття рішення протягом 18 місяців з моменту початку поглибленого розслідування (ст. 11 Регламенту (ЄС) 2022/2560).

Варто зазначити, що у інформаційній довідці щодо відповідності проєкту Закону України «Про захист від субсидованого імпорту» (реєстр. № 13637 від 15.08.2025) праву ЄС та законодавчій практиці його держав-членів, підготовленій Дослідницькою службою Верховної Ради України, акцентовано увагу на доцільності, під час подальшої роботі над цим законопроєктом, узгодження національного правового регулювання з положеннями Регламенту (ЄС) 2022/2560 [4, с. 8].

3. Правові засоби запобігання ризикам та протидії загрозам економічній безпеці, що виникають внаслідок дій фізичних або юридичних осіб третіх країн, а також суб'єктів господарювання, створених за законодавством держави-члена ЄС, проте контроль над якими прямо або опосередковано здійснює фізична або юридична особа третьої країни.

Найбільш виразно правові засоби цієї класифікаційної групи можуть бути представлені нормами Регламенту (ЄС) 2019/452 Європейського Парламенту та Ради від 19.03.2019, що встановлює рамковий механізм скринінгу (перевірки) прямих іноземних інвестицій у ЄС (далі – Регламент (ЄС) 2019/452) [5].

Як зазначено у п. 1 ст. 1 Регламенту (ЄС) 2019/452, цей Регламент встановлює рамковий механізм для скринінгу (перевірки) державами-членами прямих іноземних інвестицій у ЄС з міркувань безпеки або публічного порядку, а також механізм співпраці між державами-членами та між державами-членами і Європейською Комісією щодо прямих іноземних інвестицій, які можуть вплинути на безпеку або публічний порядок. Рамковий механізм передбачає можливість для Європейської Комісії виносити висновки щодо таких інвестицій.

Варто зауважити, що серед п'яти ініціатив щодо зміцнення економічної безпеки ЄС, ухвалених Європейською Комісією у січні 2024 року, одна з таких ініціатив стосується подальшого посилення захисту безпеки та публічного порядку ЄС шляхом пропозиції покращити контроль за іноземними інвестиціями до ЄС [6]. У зв'язку з цим наразі активно обговорюється у Європейському Парламенті проєкт Регламенту про скринінг (перевірки) іноземних інвестицій в Союзі та скасування Регламенту (ЄС) 2019/452 Європейського парламенту та Ради [7]. Проєкт Регламенту, який значно розширює сферу дії рамкового механізму скринінгу (перевірки) іноземних інвестицій, не обмежуючись виключно прямими іноземними інвестиціями. Зокрема, предмет правового регулювання складатимуть як прямі іноземні інвестиції, так і інвестиції в межах Союзу з іноземним контролем, які забезпечують ефективну участь в управлінні чи контролі над цільовим об'єктом у Союзі, яким визнається підприємство, створене відповідно до законодавства держави-члена [8].

Вбачається, що розвиток національного законодавства у сфері скринінгу (перевірки) іноземних інвестицій має враховувати перспективи оновлення рамкового механізму скринінгу (перевірки) іноземних інвестицій, встановленого у праві ЄС. Водночас, поточна редакція проєкту Закону України «Про скринінг прямих іноземних інвестицій» (реєстр. № 14062 від 22.09.2025) [9] не враховує майбутніх змін у законодавстві ЄС.

Висновки. Отже, попередній аналіз окремих актів законодавства ЄС дозволяє стверджувати про формування системи правових засобів, які за своїм призначенням покликані запобігати ризикам та протидіяти загрозам економічній безпеці, що виникають внаслідок дій: 1) третіх країн; 2) фізичних або юридичних осіб третіх країн за цілеспрямованої підтримки з боку таких країн шляхом надання субсидій; 3) фізичних або юридичних осіб третіх країн, а також суб'єктів господарювання, створених за законодавством держави-члена ЄС, проте контроль над якими прямо або опосередковано здійснює фізична або юридична особа третьої країни. Відзначається, що окремі захисні заходи, представлені за кожною класифікаційною групою у межах відповідних актів права ЄС, не отримали належного нормативного закріплення у законодавстві України. У зв'язку з цим, зроблено наголос на тому, що врахування досвіду ЄС у створенні системи правових засобів запобігання ризикам та усунення або мінімізації їх негативних наслідків у сферах, які є чутливими для забезпечення економічної безпеки, створить передумови для підвищення ефективності національної системи економічної стійкості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Joint Communication to the European Parliament, the European Council and the Council on «European Economic Security Strategy». JOIN/2023/20 final. 20.06.2023. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: https://surl.li/brfzat (дата звернення: 06.11.2025).
2. Regulation (EU) 2023/2675 of the European Parliament and of the Council of 22 November 2023 on the protection of the Union and its Member States from economic coercion by third countries. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: https://surl.lu/isapjd (дата звернення: 06.11.2025).
3. Regulation (EU) 2022/2560 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on foreign subsidies distorting the internal market. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: https://surl.li/shiwdv (дата звернення: 06.11.2025).
4. Інформаційна довідка щодо відповідності проекту Закону України «Про захист від субсидованого імпорту» (реєстр. № 13637 від 15.08.2025) праву Європейського Союзу та законодавчій практиці його держав-членів. *Дослідницька служба Верховної Ради України*. URL: https://surli.cc/dptiju (дата звернення: 06.11.2025).
5. Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union. *Eur-lex. Access to European Union Law*. URL: https://surl.li/gjyhca (дата звернення: 06.11.2025).
6. Commission proposes new initiatives to strengthen economic security. *European Commission press corner.* URL: https://surl.li/tjtuwj (дата звернення: 06.11.2025).
7. European Parliament endorses new screening rules for foreign investment in EU. *European Parliament news*. URL: https://surl.li/sckqgz (дата звернення: 06.11.2025).
8. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council. *CIRCABC*. URL: https://surl.li/qjbudk (дата звернення: 06.11.2025).
9. Проект Закону про скринінг прямих іноземних інвестицій № 14062 від 22.09.2025. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://surl.li/tsxqfa (дата звернення: 06.11.2025).

УДК 349.4:55:004.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.82

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВУГІЛЬНИХ РЕГІОНІВ

Хомин В.С.,
аспірант, Державна установа
«Інститут економіко-правових досліджень
ім. В.К. Мамутова НАН України»
ORCID: 0000-0001-8567-8475

Хомин В.С. Господарсько-правове забезпечення трансформації вугільних регіонів.

Стаття присвячена дослідженню господарсько-правового забезпечення трансформації вугільних регіонів. Виділено нормативно-правові акти у програмно-стратегічному напрямі господарсько- та еколого-правового забезпечення енергетичної трансформації: – Енергетична стратегія; – Стратегія енергетичної безпеки; – Стратегія розвитку розподіленої генерації; –Державна цільова програма справедливої трансформації вугільних регіонів; – Національний план з енергетики та клімату; – План заходів з реалізації кліматичної політики в рамках участі в глобальній ініціативі із скорочення викидів метану «Global Methane Pledge»; – Національний план дій з відновлюваної енергетики; – Оновлений національно визначений внесок України до Паризької угоди; – Порядок впровадження систем енергетичного менеджменту; – закон про основні засади державної кліматичної політики.

У статті наведено зарубіжні та вітчизняні приклади справедливої трансформації шахтарських регіонів, розвитку інструментів розділеної генерації, а також пропозиції щодо поствугільного періоду трансформації гірничодобувних підприємств з енергетичною метою: – створення пам'яток індустріального минулого; – проєкт «сонячні дахи»; – малі комбіновані тепло- й вітрові електростанції; – геотермальні, гідроакумулюючі, метаноакумулюючі, біогазові підземні станції; – малі підземні модульні реактори; - сховища енергії.

Сформульовано напрями розвитку правового регулювання відносин енергетичної трансформації: – розвиток об'єктів відновлювальної енергетики на об'єктах поствугільних підприємств; – використання наземних, підземних та техногенних об'єктів і площ поствугільних підприємств у процесах розвитку розподіленої генерації та відновлювальної енергетики; – розвиток розподіленої генерації; – реформування законодавчої бази; –модернізація та розвиток енергетичної інфраструктури; – фінансові стимули та підтримка; – підтримка місцевих ініціатив; – інформаційно-освітня робота; – страхування воєнних ризиків, пов'язаних із реалізацією проєктів енергетичної трансформації.

Пропонуються підходи щодо прийняття, оновлення, імплементація та внесення змін до чинного законодавства.

Ключові слова: господарсько-правове забезпечення, вугільні регіони, справедлива трансформація, розподілена генерація, мікропідприємництво, страхування ризиків.

Khomyn V.S. Economic and legal support for the transformation of coal regions

The article is devoted to the study of economic and legal support for the transformation of coal regions. Regulatory and legal acts in the programmatic and strategic direction of economic and environmental legal support for energy transformation are highlighted: – Energy strategy; – Energy security strategy; – Distributed generation development strategy; – State target program for the just transition of coal regions; – National energy and climate plan; – Action plan for implementing climate policy as part of participation in the Global Methane Pledge initiative to reduce methane emissions; – National Renewable Energy Action Plan; – Updated nationally determined contribution of Ukraine to the Paris Agreement; – Procedure for the implementation of energy management systems; – Law on the basic principles of state climate policy.

The article provides foreign and domestic examples of fair transformation of mining regions, development of distributed generation tools, as well as proposals for the post-coal period of transformation of mining enterprises for energy purposes: – creation of monuments to the industrial past; – the "solar roofs" project; – small combined heat and wind power plants; – geothermal, hydro-accumulating, methane-accumulating, biogas underground stations; – small underground modular reactors; – energy storage facilities.

The following directions for the development of legal regulation of energy transformation relations have been formulated: – development of renewable energy facilities at post-coal enterprises; – use of

land, underground, and man-made facilities and areas of post-coal enterprises in the development of distributed generation and renewable energy; – development of distributed generation; – reforming the legislative framework; – modernization and development of energy infrastructure; – financial incentives and support; – support for local initiatives; – information and educational work; – insurance of military risks associated with the implementation of energy transformation projects.

Approaches to the adoption, updating, implementation, and amendment of existing legislation are proposed.

Key words: economic and legal support, coal regions, just transition, distributed generation, micro-entrepreneurship, risk insurance.

Постановка проблеми. Вугільна промисловість, яка є однією з базових галузей національної економіки, тривалий час перебуває у кризовому стані. Війна за Незалежність України, яка розпочалась 19.02.2014 р., суттєво погіршила ситуацію у галузі, а її ескалація з 24.02.2022 р. призвела до катастрофічних, здебільше непоправних наслідків для вугледобувних підприємств Донецької та Луганської областей. Майже 96 відсотків шахт понад 20 років працюють без реконструкції. Через повільну реструктуризацію галузі в експлуатації перебуває значна кількість збиткових неперспективних шахт. Ураховуючи складну ситуацію в національній економіці, держава у 2017 р. нарешті визнала, що не має можливості підтримувати збиткові підприємства вугільної промисловості [1].

Більше того, низка проблемних питань значною мірою з кожним роком погіршують ситуацію у галузі державного сектору економіки, як то: а) відсутність стимулюючих факторів для досягнення беззбиткової роботи у разі отримання вугледобувними підприємствами державної підтримки на покриття витрат із собівартості; б) низькі ціни на вітчизняну вугільну продукцію, які майже на третину нижчі за імпортну; в) відсутність будь-яких реальних кроків щодо приватизації шахт тощо.

Конференція Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) зі зміни клімату 2021 р., також відома як COP26, що мала відбутися у листопаді 2020 р., була перенесена через пандемію COVID-19 на рік. Тож, на 26-й конференції ООН Сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та 3-й нараді Сторін Паризької угоди в Ґлазґо була прийнята Декларація (далі - Glasgow Climate Pact) [2], підписана понад 124 країнами, яка зобов'язує зупинити та повернути назад знеліснення й деградацію земель до 2030 р., а також прискорити перехід від вугільної енергетики до чистої. Крім цього, на конференції було прийнято ще три ініціативи: глобальне зобов'язання щодо метану, а також заяви про підтримку переходу на чисту енергію та відмову від вугілля.

Остання полягала у заклику до великих економік відмовитися від виробництва електроенергії на основі вугілля до 2030-х років, а до 2040-х – до решти світу. Пропозиції включали: 1) припинення інвестицій у нові вугільні електростанції; 2) прискорення розвитку чистої енергетики; 3) забезпечення справедливого переходу для працівників та громад.

Примітно, але саме напередодні прийняття зазначеної Декларації уряд України схвалив Концепцію Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів (далі – СТВР) України на період до 2030 р. [3]. В ній зазначалося, що євроінтеграційний вектор розвитку вимагає реформування державної енергетичної політики через екологічні виклики, що постали сьогодні перед усім світом. Збільшення обсягів викидів парникових газів (далі – ПГ), у тому числі вуглекислого газу, призводить до інтенсифікації глобального потепління та поширення негативних проявів зміни клімату як в Україні, так і у світі в цілому. Відповідь на ці виклики світова спільнота вбачає у зменшенні споживання викопних видів палива шляхом більш продуктивного їх використання та заміщення на відновлювані джерела енергії (далі – ВДЕ).

Отже, без перебільшення глобальна проблема зміни клімату на планеті робить один з напрямів її подолання, яким вбачається питання господарсько-правового забезпечення трансформації вугільних регіонів України, надзвичайно актуальним та своєчасним.

Мета дослідження полягає у розкритті правового забезпечення трансформації вугільних регіонів, а також розробці пропозицій щодо його вдосконалення. Для досягнення цієї мети буде проаналізовано сучасний стан господарського та екологічного законодавства у сфері трансформації вугільних регіонів, розглянуто окремий зарубіжний досвід та проблемні питання СТВР, а також запропоновано рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання відносин енергетичної трансформації.

Стан опрацювання проблематики. Обраний для дослідження напрям перманентно викликає інтерес у науковців, практиків та державних службовців, адже попри те, що через повномасштабну військову агресію та регулярні обстріли енергетичної інфраструктури енергетичний сектор України переживає дуже складні часи, Україна не відмовляється від курсу на зелений перехід і вуглецеву нейтральність. Особливо важливе місце на цьому шляху відведене правовому забезпеченню енергетичної трансформації.

Вітчизняні науковці розвивають пошуки у різних аспектах даної проблеми. Зокрема варто відмітити публікації у галузі права, економіки, публічного управління та адміністрування, екології та енергетики таких науковців як Бородіна О., Заблоцька І., Григор'єва Х., Грищак С., Єремєєва Н., Квасній Л., Квасній З., Кірін Р., Костюк С., Лівінцева Г., Ліщинський І., Мамайкін О., Мусій О., Олексюк Н., Олюха В., Пашкевич М., Постол Н., Рогозян Ю., Силкін В., Трегуб О., Чорній С. та інших.

Наприклад, І. Заблоцька та Ю. Рогозян детально розглядаючи світовий досвід та правовий аспект СТВР навели приклади Австралії, Великої Британії, Греції, Нідерландів, Німеччини, Франції, Чехії та Польщі, а також проаналізували особливості трансформаційних змін через імплементацію положень програмних інструментів у цих країнах [4].

Р. Кірін проаналізував особливості забезпечення життєдіяльності вугільних монофункціональних міст в умовах енергетичної трансформації, які мають ґрунтуватися не тільки на правових визначеннях засадничих категорій, а й на правовій кваліфікації та співвідношенні їхніх об'єктно-суб'єктних складів [5].

В іншій публікації, на прикладі Червоноградського вугільного регіону (з вересня 2024 р. – Шептицький), вказується, що СТВР приносить значні зміни в адмініструванні, публічному управлінні, економіці, екології, енергетиці тощо, а також досліджуються особливості регіональної політики в Україні, проблеми, які виникають в здійсненні ефективної регіональної політики, актуальні тенденції розвитку регіонів, зокрема регіонів, які зазнають трансформаційних змін [6].

Г. Олексюк та Н. Попадинець обґрунтовують маркетинговий підхід до позиціонування проблем території відносно різних цільових груп територіальних громад - населення, бізнесу, відвідувачів, інвесторів, на основі якого більш ефективно і цілеспрямовано витрачаються кошти на реалізацію проєктів місцевого розвитку СТВР [7].

Під час структурної перебудови економіки вугільних регіонів, на думку О. Снігової, потрібно поєднувати інструменти регіональної, структурної, галузевої та кліматичної політик і застосовувати механізм СТВР як наскрізний, не враховуючи приналежність територій до функціональних типів [8].

Нарешті відмічу, що окремі питання, пов'язані із правовими аспектами енергетичної трансформації, а саме - розвиток права альтернативної енергетики в умовах енергетичної трансформації України [9], а також стратегії диверсифікації та співпраці у сфері енергетичної безпеки в контексті міжнародних економічних відносин [10], були предметом розгляду у попередніх публікаціях. Водночас, не зважаючи на значну увагу наукової спільноти до обраної для дослідження теми, вона, в силу глобальної важливості, має достатній потенціал щоб проводити подальші наукові пошуки.

Виклад основного матеріалу.

Сучасний стан господарського та екологічного законодавства у сфері СТВР. На виконання Паризької угоди до Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату [11], ратифікованої Законом України від 14 липня 2016 р. № 1469-VIII, урядом України схвалено Оновлений національно визначений внесок України до Паризької угоди, який передбачає зменшення викидів ПГ на 65 відсотків у 2030 р. порівняно з 1990 р. та досягнення кліматичної нейтральності до 2060 р. [12].

Важливу роль у запровадженні та забезпеченні функціонування систем енергетичного менеджменту (далі – СЕМ) органів державної влади, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери їх управління, відіграло їх впровадження в Україні відповідно до ч. 2 та 4 ст. 12 Закону України «Про енергетичну ефективність», які мають на меті [13]: 1) формування енергетичної політики органу запровадження СЕМ; 2) досягнення цілей сталого енергетичного розвитку органу запровадження СЕМ; 3) сприяння досягненню цілей Національного плану дій з енергоефективності [14], Оновленого національного визначеного внеску України [12], Довгострокової стратегії термомодернізації будівель на період до 2050 р. [15].

Слід відмітити, що СЕМ в процесі реалізації СТВР відіграє хоча й не ключову, але безумовно допоміжну функцію, адже сприятиме сталому енергетичному забезпеченню реалізації встановлених у ст. 44 Гірничого закону України форм припинення діяльності гірничих підприємств (ліквідація, реорганізація або консервація) [16]. Більш вагомою є роль СЕМ в процесі енергетичного перепрофілювання вугледобувних підприємств відповідно до завдань справедливої трансформації. Тобто СТВР (Just Transition) слід розглядати не лише як модель розвитку відповідної громади, що передбачає гідне життя та чесний заробіток для усіх осіб, на яких вплине процес відмови від викопного палива шляхом ліквідації містоутворюючого гірничого та суміжних підприємств, але й максимально можливе поствугільне використання підземних та наземних виробничих споруд та техногенних утворень з метою здійснення господарської діяльності у формі малого та/або мікропідприємництва у сфері розподіленої генерації (далі – РГ) з використанням ВДЕ.

Крім того, встановлений СЕМ-порядок встановлює вимоги до енергетичного планування, що здійснюється органами запровадження СЕМ. Водночас, склад та зміст, а також порядок розро-

блення, оновлення та моніторингу енергетичних планів та програм на їх виконання на місцевому, муніципальному та регіональному рівнях регламентується Методикою розроблення місцевих енергетичних планів [17].

Аналіз новітнього національного законодавства, у програмно-стратегічному напрямі господарсько-правового забезпечення енергетичної трансформації, дозволив виділити низку відповідних нормативно-правових актів (далі – НПА) підзаконного рівня та їх основні цілі [18–23]:

Енергетична стратегія України на період до 2050 р. – 1.1) досягнення максимального рівня кліматичної нейтральності; 1.2) максимальне скорочення використання вугілля в енергетичному секторі; 1.3) всебічна інтеграція з ринками Європейського Союзу (далі – ЄС) та ефективне функціонування внутрішніх ринків; 1.4) розвиток ВДЕ та альтернативних джерел енергії, нових продуктів та інноваційних рішень в енергетичному секторі тощо.

Стратегія енергетичної безпеки на період до 2025 р. – 2.1) доступність джерел енергії та енергоресурсів всіх видів для споживачів; 2.2) економічна ефективність функціонування енергетичного сектору, систем енергозабезпечення та імпортозаміщення мінеральної сировини; 2.3) екологічно прийнятний вплив енергетики на навколишнє природне середовище (далі – НПС); 2.4) інтеграція енергетичного сектору в політичний, технологічний, технічний, економічний та правовий простір ЄС тощо.

Стратегія розвитку РГ на період до 2035 р. – 3.1) збільшення сумарної встановленої потужності маневрової генерації з використанням газотурбінних, газопоршневих та когенераційних установок, зокрема високоефективних; 3.2) збільшення сумарної встановленої потужності об'єктів ВДЕ виробниками та активними споживачами; 3.3) збільшення сумарної встановленої потужності та ємності установок зберігання енергії; 3.4) модернізація мережевої інфраструктури, зокрема створення мікромереж на принципах «розумних мереж».

Державна цільова програма СТВР України на період до 2030 р. – 4.1) структурна трансформація локальної економіки; 4.2) пом'якшення негативних соціальних наслідків закриття та трансформації вугільних підприємств, розвиток людського капіталу; 4.3) перехід на ВДЕ та підвищення енергоефективності; 4.4) розв'язання екологічних проблем та протидія зміні клімату тощо.

Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 р. – 5.1) скорочення викидів ПГ на 65% порівняно з рівнем 1990 р.; 5.2) частка ВДЕ у структурі валового кінцевого енергоспоживання не менше 27%; 5.3) зниження рівня імпортозалежності (брутто-імпорт у загальному первинному постачанні енергії) до 33%; 5.4) розвиток інновацій в секторі чистих технологій, відновлюваної енергетики та низьковуглецевого виробництва тощо.

План заходів з реалізації кліматичної політики України в рамках участі в глобальній ініціативі із скорочення викидів метану «Global Methane Pledge» – 6.1) впровадження технологій вловлювання та утилізації газу (метану) вугільних родовищ в рамках програми забезпечення СТВР України шляхом комплексного розв'язання проблемних питань, які виникають внаслідок зменшення видобутку вугілля та поступового закриття вугледобувних та суміжних підприємств; 6.2) забезпечення ефективного використання газу (метану) вугільних родовищ, зокрема виробництво тепла та електричної енергії з газу (метану) вугільних родовищ (включаючи потенціал когенерації) для потреб вугільних регіонів тощо.

Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 р. – зважаючи на глобальні зміни клімату, забруднення НПС та зменшення біорізноманіття ціллю є забезпечення сталого розвитку – розвитку, що дає змогу задовольнити потреби сучасного покоління без шкоди для майбутніх поколінь.

Крім того, важливо відмітити, що однією з загроз енергетичній безпеці національного рівня визнано формування ризиків погіршення міжнародного іміджу України, збереження негативного впливу на НПС, зволікання із заміщенням неефективної вугільної генерації сучасними та екологічними потужностями, стримування СТВР, зокрема в частині залучення інвестицій та переорієнтації працівників вугільного комплексу. Натомість масштабування успішного досвіду наукових та інноваційних пілотних проєктів, зокрема для цілей СТВР та реформування вугільного комплексу, згадувалося як пріоритетне завдання з досягнення стратегічної цілі з розвитку науково-технічного, інноваційного та освітнього потенціалу України для потреб енергетичного сектору. В той же час варто зауважити, що, по-перше, Стратегія енергетичної безпеки була прийнята ще у довоєнний час, а тому не враховувала катастрофічний вплив на енергетичну галузь в цілому та вугільні регіони зокрема наслідків збройної агресії. По-друге, виконання цієї Стратегії було розраховано на період до 2025 р., а відтак припало саме на воєнний стан, що ускладнило або ж зовсім унеможливило досягнення поставлених цілей. В таких умовах гостро постає питання про оперативне прийняття Стратегія енергетичної безпеки в умовах воєнного стану та плану заходів з її реалізації.

У напрямку господарсько-правового забезпечення розвитку РГ заслуговує на увагу завдання щодо розроблення та подання Кабінетові Міністрів України (далі – КМУ) плану, що визначає зони

розвитку ВДЕ для одного або кількох видів ВДЕ відповідно до положень ст. 15с Директиви (ЄС) 2018/2001 Європейського Парламенту і Ради від 11.12.2018 р. про стимулювання використання енергії з ВДЕ. Також в процесі СТВР варто враховувати напрям опрацювання та підготовки пропозицій щодо спрямування коштів державного фонду декарбонізації та енергоефективної трансформації на реалізацію проєктів РГ, зокрема фінансування державних програм щодо встановлення фізичними особами, об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків, житлово-будівельними кооперативами фотоелектричних модулів та/або вітрових електроустановок разом з гібридними інверторами та установками зберігання енергії, а також у громадських та адміністративних будівлях (заклади охорони здоров'я, заклади освіти тощо). Безумовно в цьому процесі поствугільні об'єкти і території мають стати у нагоді.

Серед завдань і заходів з виконання Державної цільової програми СТВР України на період до 2030 р. варто виділити такі стратегічні господарсько орієнтовні напрями як: – розбудова індустріальних парків у вугільних територіальних громадах; – підтримка суб'єктів малого та середнього підприємництва у сфері стартапів, новітніх технологій та інновацій; – використання у виробництві породи шахтних відвалів та шахтних вод; – забезпечення енергетичної стійкості вугільних територіальних громад та регіонів шляхом будівництва сонячних (у тому числі дахових) електростанцій; – децентралізація, модернізація, підвищення ефективності, адаптивності та декарбонізації систем теплопостачання з переходом на альтернативні джерела тощо.

Україна також має важливу секторальну ціль, що сприятиме скороченню викидів ПГ. Так, у 2021 р. наша країна приєдналася до коаліції Powering Past Coal Alliance101 під час міжнародної ініціативи Glasgow Climate Pact і оголосила про ціль відмови від вугілля в електрогенерації до 2035 р. Однак, реалістичність досягнення цієї цілі буде оцінена лише після завершення збройної агресії з урахуванням стану та наявних потужностей, які залишаться у робочому стані. Зокрема, прогнозується: а) збереження частки атомної генерації на рівні близько 56% в загальній структурі виробництва електроенергії у 2050 р.; б) заміна вугільної генерації будуть шляхом використання ТЕЦ та ТЕС на комбінованому паливі (природний газ/біометан) або інших технологій зі схожими характеристиками.

При цьому слід пам'ятати, що всі ВДЕ є альтернативними, але не всі альтернативні джерела є ВДЕ. Тобто, поняття «альтернативні» є ширшим, ніж «відновлювальні». Наприклад, теплова енергія з ділянок надр поствугільних підприємств може бути використана для обігріву або виробництва електроенергії (геотермальна енергія). Але залежно від геологічних особливостей району, виробництво геотермальної енергії може призводити до викидів ПГ та інших речовин, які шкідливі для здоров'я та НПС, з підземних рідин та інших геологічних утворень. Тож, використання геотермальних джерел є виправданим лише у разі, коли вони мають незначний вплив на довкілля та приводять до скорочення викидів ПГ порівняно з викопними видами палива. Крім того, слід враховувати, що Планом Європейської Комісії з відмови від споживання російського викопного палива поставлена ціль виробляти 35 млрд. куб. метрів біометану на рік до 2030 р. При цьому, Україна потенційно може забезпечити до 20 відсотків цієї потреби.

В еколого-господарському аспекті заслуговують на увагу й окремі положення Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики» (далі - ДКП) [25]. Йдеться зокрема про інструменти державної фінансової підтримки суб'єктів господарювання для досягнення цілей ДКП. Так, з метою забезпечення реалізації ДКП, заохочення суб'єктів господарювання до низьковуглецевого розвитку та виконання заходів щодо пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї суб'єкти господарювання мають право на отримання державної допомоги в порядку, встановленому Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання», з урахуванням особливостей, встановлених ст. 19 закону про ДКП. Державна допомога суб'єктам господарювання для досягнення цілей ДКП може включати, серед іншого, й такий захід як поступове зменшення та скасування державної підтримки секторів економіки та/або сфер державної політики в частині видобування, транспортування, обробки та споживання викопних палив, що не відповідають вимогам низьковуглецевого розвитку. Також варто погодитися з тим, що запровадження кліматоохоронних правовідносин на державному рівні потребує не лише прийняття спеціального НПА, а й визначення місця цих правовідносин в системі екологічного законодавства в цілому, а також розмежування понять «екологічна» та «кліматична» безпеки та правових заходів їх забезпечення [26, с. 200].

Нарешті, відмічу схвалення ЄС у жовтні 2023 р. Директиви (ЄС) 2023/2413 Європейського Парламенту та Ради від 18.10.2023 р. про внесення змін до Директиви (ЄС) 2018/2001, Регламенту (ЄС) 2018/1999 та Директиви 98/70/ЄС щодо сприяння використанню енергії з ВДЕ, а також скасування Директиви Ради (ЄС) 2015/652, якою оновлено положення Директиви RED II, і Директива отримала умовну назву - Директива RED III. Враховуючи майбутній вступ України до ЄС, Україною

також повинні бути імплементовані положення Директиви RED III та відповідних делегованих регламентів. Так, серед основних положень Директиви RED III є [27]:

- збільшення загальноєвропейської цілі щодо частки енергії, виробленої у ВДЕ в загальному кінцевому споживанні до мінімум 42,5 відсотка до 2030 р. з індикативним збільшенням до 45 відсотків;
- проведення скоординованого картографування територій, придатних для розгортання проєктів щодо об'єктів ВДЕ;
- затвердження до 2026 р. планів територій, що будуть зонами прискорення впровадження об'єктів ВДЕ. Зокрема, держави - члени ЄС повинні визначити земельні, внутрішні водні та морські райони, де не очікується, що впровадження певного типу або конкретних видів генерації з об'єктів ВДЕ матиме значний вплив на НПС;
- спрощення процедури надання дозволів на планування, будівництво та введення в експлуатацію об'єктів ВДЕ;
- впровадження транскордонних проєктів з розвитку об'єктів ВДЕ;
- забезпечення щонайменше 29 відсотків частки енергії з ВДЕ у транспортному секторі до 2030 р.

Досвід та проблемні питання СТВР. Відхід від енергоємної промисловості та використання викопного палива є критичним для зусиль щодо зменшення кліматичних змін як в Україні, так і в усьому світі. Декарбонізація є нагальною необхідністю стримати підвищення температури. Метою програми КМУ у 2020 р. були оголошені: – зниження обсягів використання вугілля в енергетиці; - диверсифікація економіки вугільних регіонів; – створення нових точок економічного зростання; – заміщення надходжень від вугільних підприємств. Фундаментом СТВР є саме справедливість, тому в її розробку безпосередньо були залучені жителі вугільних регіонів – шахтарі та члени їхніх родин, місцева влада, профспілки та бізнес. Тож, на першому місці СТВР стоїть соціальний аспект – перекваліфікація, перепрофілювання працівників шахт, забезпечення їх робочими місцями, справедливе ставлення до ветеранів, інвестиції у розвиток нових підприємств, покращення екологічних умов у регіонах тощо. Партнерами України по СТВР виступили Велика Британія та Німеччина, які мають власний успішний досвід СТВР [28].

Так, німецьке державне агентство Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit GmbH (далі – GIZ) реалізує проєкт «Підтримка структурних змін у вугільних регіонах України» у рамках німецько-українського енергетичного партнерства, яке було започатковано у серпні 2020 р. між Федеральним міністерством економіки та енергетики Німеччини та Міністерством енергетики України. Мета цього проєкту полягає в підтримці України у структурних змінах, пов'язаних із поетапною відмовою від вугілля, на національному, регіональному та місцевому рівнях із залученням громадянського суспільства, використанням адаптованих інструментів допомоги та на основі концепцій «Справедливого переходу» та «Зеленого відновлення», які мають зробити ці зміни соціально та економічно прийнятними, а також сталими з точки зору енергетики та довкілля [29].

Асоціація вугільних громад України (далі – АВГУ) слушно відзначає, що сучасні виклики, які постали перед країною вимагають переосмислення підходу до впровадження енергетичної політики, поступової відмови від вугілля та переходу на більш екологічні й стійкі джерела енергії. Попри війну, безпекові та економічні аспекти, Україна продовжує активно рухатися в напрямку зеленої економіки та реалізації плану СТВР України. Експерти цієї асоціації представили власне бачення процесу СТВР, який, на їх думку, має наступні складові [30]: 1) аналіз ситуації та потреб; 2) стратегічне планування; 3) залучення фінансування; 4) реалізація проєктів; 5) моніторинг результатів; 6) комунікація з громадськістю.

Отже, процес СТВР відкриває нові горизонти для громад, що зазнали складних випробувань, і закладає надійне підґрунтя для їх майбутнього розвитку. Україна прагне зробити цей шлях справедливим для всіх учасників процесу, які найбільше постраждають від таких змін. Наразі АВГУ об'єднує вже понад 30 вугільних міст і має на меті забезпечити справедливість трансформаційного процесу, надати комплексну підтримку вугільним громадам через такі інструменти як: – залучення інвестицій; – захист та адвокація інтересів вугільних громад; – інформаційна та ресурсна підтримка тощо [31].

Під час форуму «Справедлива трансформація вугільних громад України», який об'єднав міжнародних партнерів, дипломатичний корпус, представників уряду, місцевих громад, громадських організацій, бізнесу, а також за участі АВГУ було підписано важливий меморандум, який передбачає співпрацю сторін у процесі СТВР, з акцентом на вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем, що виникають у зв'язку зі зменшенням видобутку вугілля та поступового закриттям вугледобувних та суміжних підприємств. Основними напрямами роботи відповідно до меморандуму було визначено [32]: – сприяння інвестиційному розвитку вугільнозалежних громад; – покращен-

ня умов проживання мешканців громад, сприяння розвитку якісної та зручної інфраструктури; – сприяння переходу на альтернативні джерела енергії та підвищення рівня енергоефективності у житлово-комунальній сфері; – напрацювання точок економічного зростання з урахуванням наявного економічного та людського потенціалу для диверсифікації локальної економіки; – створення умов для розв'язання екологічних проблем тощо. Підписання цього меморандуму та організація форуму відбулися за підтримки GIZ та КМУ.

Останній визнає, що як тільки станеться повна відмова від використання вугілля в електрогенерації до 2035 р., виникнуть проблеми працевлаштування, перекваліфікації звільнених працівників та загалом постане питання майбутнього вугільних громад. Адже досвід закриття шахт в Україні свідчить: процес проводився без адекватної програми підтримки територій, що призвело до негативних соціально-економічних та екологічних наслідків. Під час форуму «Новий етап для вугільних регіонів та громад України: Урочисте відкриття Програми Power4JustTransition» КМУ презентував перший стратегічний документ національного рівня, який, на його думку, стане дорожньою картою як для органів влади, так і для міжнародних партнерів. Програма охоплює заходи у 38 громадах, пов'язаних із вуглевидобуванням та тепловою генерацією, і зосереджена на чотирьох ключових напрямах [33]: 1) підтримка місцевої економіки; 2) розвиток децентралізованої та диверсифікованої енергетики; 3) людський капітал; 4) екологічна стійкість.

Однак ряд громадських організацій («Екодія», «Альтернатива», Razom We Stand, «Центр антикризових досліджень», «Щит», Добропільський центр молоді «ДОБРО» та «Екоклуб») зазначили, що програма не пропонує конкретних рішень та, незважаючи на масштабність і міжсекторальність, на їх думку є низка вразливостей [34]:

відсутні чіткі критерії, за якими можна визначити, які проєкти дійсно стосуються СТВР, адже існує ризик того, що будь-який проєкт у вугільному регіоні буде вважатися трансформаційним лише за місцем реалізації;

немає прив'язки до Регламенту ЄС 2021/1056, що може призвести до невідповідності майбутнім умовам євроінтеграції;

програма допускає проєкти з використанням природного газу, що суперечить вимогам ЄС про справедливий перехід;

у документі відсутні чіткі механізми узгодження з місцевими планами СТВР, не передбачено інвентаризації закритих шахт і заходів щодо поводження з інфраструктурою після ліквідації вугільних підприємств;

наразі Україна не справляється навіть із політикою щодо діючих вугільних шахт та громад (мільйонні заборгованості перед шахтарями, руйнація інфраструктури, нестабільна економічна ситуація, втрата роботи гірниками без перспектив працевлаштування), тому першим реальним кроком СТВР України в умовах повномасштабної війни має стати комплексна допомога шахтарям, які втратили роботу через початок повномасштабного вторгнення;

недостатня деталізація щодо заходів із вловлювання метану, немає конкретних кроків для моніторингу чи зменшення його викидів;

обмеженість показників ефективності, фокусування на об'єктах, а не на реальному соціальному впливі;

невизначеність щодо громад у зоні бойових дій і релокованих підприємств;

програма в силу своєї специфіки не вирішує питання застарілих підходів та стандартів до закриття шахт; наприклад, СОУ 10.1.05400632.1:2004 мають бути переглянуті та оновлені відповідно до норм та регуляцій ЄС.

Втім, як зазначено вище, влітку 2025 р. розпочато нову амбітну програму Power4JustTransition, у рамках якої був підписаний Меморандум про реалізацію міжнародного проєкту «Енергія для справедливої трансформації», що має допомогти уряду у створенні стратегій з енергетичної трансформації та відбудови інфраструктури за стандартами ЄС. Важливою частиною ініціативи стане підтримка громад: розробка місцевих планів розвитку, підвищення енергетичної безпеки та залучення інвестицій у конкретні «зелені» проєкти [35].

У світі є дійсно успішні приклади справедливої трансформації шахтарських містечок, наприклад [36-39]:

- *Рурський регіон в Німеччині* – його цілком можна назвати «німецьким Донбасом». Саме тут була зосереджена більшість гірничих копалень країни, в яких видобували різні марки вугілля. Однак із початком вугільної та сталевої кризи (1950–1970-ті роки) область стикнулася з економічними труднощами. Коли шахти довелося закрити, відтік населення був неминучий, а перспектив для життя в Рурі не залишилося. Тоді на допомогу прийшли місцеві, які розробили ідею «перевтілення через культуру - культуру через перевтілення». З таким гаслом Рур пройшов шлях від великої індустріальної агломерації до осередку митців, науковців та дизайнерів. За допомогою проєктів зі

збереження пам'яток індустріального минулого, розвитку туризму, вдалося перебудувати регіон у такий, що знову вартий того, аби в ньому жити.

- *Львівщина* – першою в Україні розробила План дій зі справедливої трансформації вугільного мікрорегіону до 2030 р. Це комплексний документ, який описує соціально справедливий перехід до нових видів діяльності, підвищення якості життя мешканців шахтарських містечок та створення умов для екологічно сталого розвитку, енергетичної стійкості й економічної диверсифікації вугільних громад. У 2022 р. в місті Шептицький (колишній Червоноград) Львівської області, представили пілотний проєкт «Підтримка структурних змін у вугільних регіонах України», який реалізується спільно з GIZ за фінансової підтримки уряду Німеччини. Проєкт передбачає консультації з громадами для вивчення перспективних напрямів розвитку регіону, залучення інвестицій у нові галузі, створення нових виробництв, перекваліфікацію шахтарів, розвиток соціальної сфери та розв'язання екологічних питань.
- *Волинська область* – також має План дій зі справедливої трансформації, що передбачає поступовий перехід від вугільної залежності до сталого розвитку. Згідно з ним, справедлива трансформація Волинського вугільного мікрорегіону базується на концепціях «справедливого переходу» й «зеленого відновлення» та забезпечує дотримання інтересів усіх зацікавлених сторін у соціальному, економічному й екологічному розвитку територіальних громад. У Нововолинську відкрили центр підтримки, який супроводжуватиме малий і середній бізнес шахтарських мономістечок в умовах СТВР.
- *Ладижинська вугільна громада Вінницької області* – функціонує Агенція місцевого економічного розвитку, створена для підтримки місцевих ініціатив та розвитку громади. Її діяльність спрямована на реалізацію проєктів у сфері економічного та соціального розвитку міста.
- *Дніпропетровська область* – спільне комунальне підприємство «Агенція розвитку та відновлення громад Присамар'я» Шахтарської міської й Петропавлівської селищної рад створене в рамках міжрегіонального співробітництва сусідніх громад із метою спільного розв'язання нагальних проблем шляхом залучення інвестицій, у першу чергу іноземних. Агенція займається питаннями регіонального розвитку та адаптації до змін.
- *Німеччина* – закриті вугільні шахти, що раніше були символом індустріальної епохи, тепер можуть стати основою для чистої енергетики. Перетворення цих покинутих територій на сонячні ферми здатне генерувати колосальну кількість енергії - достатню, щоб забезпечити потреби цілої країни протягом року. Аналітики з Global Energy Monitor дослідили 312 вугільних шахт, закритих після 2020 р., а також ті, що будуть покинуті до 2030 р. Загалом це понад 5 820 кв. км земної поверхні - площа, яку можна використати для встановлення сонячних панелей, які можуть генерувати майже 300 ГВт відновлюваної енергії, що становить близько 15 % від поточної світової сонячної потужності.

Рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання відносин енергетичної СТВР. *ВДЕ на об'єктах поствугільних підприємств і на постконфліктних територіях.* Міжнародна зацікавленість у розвитку об'єктів ВЕД, які як вже зазначалося, можуть бути одним з інструментів СТВР, отримала достойну фінансову підтримку 13.10.2025 р., коли між Програмою розвитку ООН (далі - ПРООН) в Україні та Міністерством розвитку громад і територій України було підписано фінансову угоду, з якої офіційно розпочався етап реалізації Програми «Рішення у сфері відновлюваної енергії» (Renewable Energy Solutions, RES). Ця угода забезпечує фінансування у розмірі 16,5 млн євро для ПРООН з метою прискорення впровадження «зеленої» енергетики в державній інфраструктурі України. Підписання угоди є останнім кроком у забезпеченні конкретних коштів для реалізації дворічної ініціативи ПРООН, яка підтримується Європейським інвестиційним банком (ЄІБ) на підставі Угоди про інвестиційний грант між ЄІБ та Україною і фінансується за рахунок гранту Федерального міністерства економіки та захисту клімату Німеччини (BMWK) в межах Ініціативи міжнародного кліматичного фінансування (IKI). Загалом програма RES є результатом співпраці між ЄІБ, Міністерством розвитку, ПРООН та німецьким агентством з розвитку GIZ. Виділені кошти мають бути спрямовані на встановлення та обслуговування децентралізованих ВДЕ, таких як сонячні панелі, теплові насоси та акумуляторні батареї, на важливих громадських будівлях [40]. Цю ініціативу доцільно поширити не лише на будівлі та споруди вугільних регіонів, а й на природні та техногенні площі поствугільних підприємств, в тому числі й на постконфліктних територіях [41].

Розподілена генерація як інструмент СТВР. Сучасні безпекові виклики стали для багатьох громад поштовхом для прискорення процесу спорудження малих об'єктів РГ, у тому числі ВДЕ. Зрештою, перехід України на РГ став частиною державної стратегії.

Лідерами в розвитку РГ стали Німеччина, Данія та Нідерланди, які використовують ВДЕ [42]:

Німеччина зробила вагомий крок у розвитку відновлюваних джерел через свою програму «Energiewende», що передбачає масштабну трансформацію енергетичної системи шляхом поши-

рення РГ на місцевому рівні завдяки пільгам, грантам та зручним механізмам підключення до мережі, створення державної програми підтримки малих сонячних електростанцій «Тисяча сонячних дахів», яка згодом трансформувалась у програму «Сто тисяч сонячних дахів».

Данія активно розвиває вітрову енергетику, за рахунок якої забезпечується більше 50% споживання електроенергії в країні. Місцеві громади активно інвестують у місцеві енергетичні проєкти з РГ. Розвиток отримала система, де теплопостачання успішно інтегрується з балансуванням електроенергії. Половина електроенергії Данії виробляється невеликими комбінованими тепло- й електростанціями.

Нідерланди історично відомі своїми вітряками, і сьогодні країна є однією з лідерів у розвитку сучасних вітрових установок. Також один із ключових аспектів нідерландського досвіду – це активна участь місцевих громад у розвитку РГ.

Україна також має свої успішні кейси. Наприклад, село Северинівка, що у Жмеринському районі Вінниччини, ще у 2015 р. стала енергонезалежним.

Тож, можна підтримати основні кроки, як сформулював В. Гвоздій [42], необхідні для розвитку РГ електроенергії в Україні, та поширити їх для реалізації в процесі СТВР: 1) Реформування законодавчої бази: 1.1) поширення на розподілені об'єкти умов закону щодо підтримки проєктів зі значними інвестиціями; 1.2) запровадження системи підтримки для мікро- та малих генерацій (законодавчі механізми для стимулювання малих виробників електроенергії, «зелений» тариф (далі – ЗТ) тощо); 1.3) захист інвесторів (від регуляторних ризиків, особливо стосовно ЗТ й компенсацій за надлишки виробленої енергії); 2) Модернізація та розвиток енергетичної інфраструктури: 2.1) модернізація електромереж (заміна застарілої інфраструктури); 2.2) розвиток «розумних мереж» (що допоможе автоматизувати контроль та управління виробництвом і споживанням електроенергії); 2.3) інтеграція систем зберігання енергії (розвиток технологій зберігання електроенергії: батареї, гідроакумулюючі станції); 3) Фінансові стимули та підтримка: 3.1) державні субсидії та податкові пільги (запровадження програм державних субсидій, особливо для малих і середніх підприємств та приватних домогосподарств); 3.2) кредитні програми та гранти (створення доступних кредитних програм та грантів); 3.3) спрощення інвестиційної моделі (створення умов для залучення інвестицій у РГ через різні механізми фінансування, включаючи моделі спільного фінансування (crowdfunding) та енергетичні кооперативи); 3.4) створення сприятливих умов для залучення міжнародної підтримки (залучення грантів та кредитів від міжнародних фінансових організацій, таких як Світовий банк або Європейський банк реконструкції та розвитку тощо); 4) Підтримка місцевих ініціатив: 4.1) можливість громад самостійно розвивати проєкти ВДЕ; 4.2) доступ до фінансових інструментів або пільгових програм підтримки; 5) Інформаційно-освітня робота: 5.1) підвищення обізнаності громадян (проведення інформаційних кампаній); 5.2) освіта та підготовка фахівців (розвиток програм професійної підготовки відповідних спеціалістів).

Страхування воєнних ризиків, пов'язаних із реалізацією проєктів енергетичної трансформації. Наразі КМУ запускає програму страхування військових ризиків, яка включатиме компенсацію пошкодженого майна й на прифронтових територіях. Фінансування забезпечуватиметься коштом Експортно-кредитного агентства (далі - ЕКА). Умови і порядок, затверджені урядовою постановою [43], регулюють відносини, пов'язані з наданням ЕКА, що є страховиком із спеціальним статусом, послуг із страхування (перестрахування) воєнних та політичних ризиків під час здійснення видів діяльності ЕКА.

Крім того, на розгляді в парламенті знаходиться законопроєкт про систему страхування воєнних ризиків [44], що розроблений з метою захисту страхових інтересів фізичних і юридичних осіб та спрямований на забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної таким особам внаслідок реалізації воєнних ризиків в Україні. Пропонується включити до предмету його регулювання й відносини, пов'язані із реалізацією проєктів енергетичної трансформації.

Використання наземних, підземних та техногенних об'єктів і площ поствугільних підприємств процесах розвитку РГ та ВДЕ. Поствугільна трансформація не лише прискорить перехід до «зеленої» енергетики, а й створить додаткові робочі місця, розв'яже проблему пошуку земельних ділянок для нових сонячних проєктів. По суті поствугільні шахти можуть бути перетворені на індустріальні, в тому числі – енергетичні, парки, сонячні ферми. Їх території будуть піддані рекультивації й очищенню.

До інших потенційних варіантів використання закритих вугільних шахт можна віднести: 1) геотермальні станції - глибина шахт може бути використана для доступу до геотермальної енергії, що є стабільним джерелом тепла та електроенергії; 2) гідроакумулюючі станції - існують ідеї щодо перетворення шахт на гідроакумулюючі електростанції, де вода буде закачуватися в занедбані шахтні виробки для зберігання енергії; 3) метаноакумулюючі станції – це спосіб утилізації газу метану вугільних шахт, який дозволяє запобігти його шкідливому впливу на довкілля та отримати

корисний ресурс; 4) біогазові підземні станції - закриті шахти являють собою гігантські підземні резервуари, що можуть вміщувати величезні об'єми біомаси і допомогти розв'язати проблему низької відносної щільності біопалива, яка ускладнює його зберігання та транспортування; 5) малі модульні реактори – це перспективна технологія, яка передбачає розміщення малої потужності (до 300 МВт) ядерних реакторів, часто в захисній оболонці, наполовину під землею, що підвищує безпеку та захист від зовнішніх загроз; 6) сховища енергії - шахти можуть слугувати сховищами для різних видів енергії, що є важливим для стабілізації енергомережі.

Вдосконалення правового регулювання відносин енергетичної СТВР. Аналіз чинного законодавства дав підстави запропонувати внесення наступних пропозицій.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України» [45] ст. 71 Закону України «Про ринок електричної енергії» викладена в редакції, якою передбачено, що типовий договір купівлі-продажу електричної енергії за ЗТ та типовий договір про надання послуги за механізмом ринкової премії мають передбачати право суб'єкта господарювання, якому встановлено ЗТ, та суб'єкта господарювання, який за результатами аукціону набув право на підтримку, під час укладення договору обрати порядок вирішення спорів, що виникають між сторонами договору у зв'язку з договором купівлі-продажу електричної енергії за ЗТ або договором про надання послуги за механізмом ринкової премії чи на його підставі, в арбітражі за Арбітражним регламентом Міжнародної торгової палати (ICC) з місцем арбітражу у місті Парижі (Французька Республіка), за умови що такий суб'єкт господарювання, якому встановлено ЗТ, та суб'єкт господарювання, який за результатами аукціону набув право на підтримку, є підприємством з іноземними інвестиціями в розумінні Господарського кодексу України. В той же час, слід враховувати, що останній втратив чинність на підставі закону № 4196-IX від 09.01.2025 р. Тому пропонується слова «в розумінні Господарського кодексу України» у вказаній статті замінити на слова «в розумінні Закону України «Про режим іноземного інвестування».

Пропонується Міністерству енергетики України, Міністерству економіки, довкілля та сільського господарства та Міністерству розвитку громад та територій розробити новий порядок закриття шахт замість чинного стандарту СОУ 10.1.05400632.1:2004 «Проект ліквідації вугільних шахт України. Склад і зміст проекту» є застарілим і не відповідає економічним, енергетичним, екологічним та регіональним вимогам.

Пропонується розробити законопроєкт «Про основні засади державної енергетичної політики України», в якому передбачити розділи, що враховуватимуть відносини щодо: – СТВР (критерії, стандарти, потреби громад, моніторинг тощо); – енергетичної децентралізації, диверсифікації та трансформації; – РГ; – енергетичної безпеки, страхування та зміцнення стійкості енергосистеми; – інтеграція енергетичної системи України в загальноєвропейську; – мікро-, малого та середнього енергобізнесу; – новітніх технологій (водневі, малі модульні ядерні реактори, установки зберігання енергії тощо), інноваційних рішень, вимоги екологічної безпеки згідно з нормами ЄС; – міжнародних зобов'язань України щодо енергоефективності та використання ВДЕ, зменшення викидів ПГ тощо.

Висновки. Проведене дослідження господарсько-правового забезпечення трансформації вугільних регіонів дозволило зробити наступні узагальнення.

Аргументовано, що системи енергетичного менеджменту в процесі реалізації справедливої трансформації вугільних регіонів відіграють хоча й не ключову, але безумовно допоміжну функцію, адже сприятиме сталому енергетичному забезпеченню реалізації форм припинення діяльності гірничих підприємств (ліквідація, реорганізація або консервація). Більш вагомою їх роль є в процесі енергетичного перепрофілювання вугледобувних підприємств відповідно до завдань справедливої трансформації. Останню слід розглядати не лише як модель розвитку відповідної громади, що передбачає гідне життя та чесний заробіток для усіх осіб, на яких вплине процес відмови від викопного палива шляхом ліквідації містоутворюючого гірничого та суміжних підприємств, але й максимально можливе поствугільне використання підземних та наземних виробничих споруд та техногенних утворень з метою здійснення господарської діяльності у формі малого та/або мікропідприємництва у сфері розподіленої генерації з використанням відновлювальних джерел енергії.

Виділено нормативно-правові акти та їх основні цілі у програмно-стратегічному напрямі господарсько- та еколого-правового забезпечення енергетичної трансформації: – Енергетична стратегія України на період до 2050 р.; – Стратегія енергетичної безпеки на період до 2025 р.; – Стратегія розвитку розподіленої генерації на період до 2035 р.; – Державна цільова програма справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 р.; – Національний план з енергетики та клімату на період до 2030 р.; – План заходів з реалізації кліматичної політики України в рамках участі в глобальній ініціативі із скорочення викидів метану «Global Methane Pledge»; – Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 р.; – Оновлений національно

визначений внесок України до Паризької угоди; – Порядок впровадження систем енергетичного менеджменту; – закон про основні засади державної кліматичної політики.

Наведено зарубіжні та вітчизняні приклади справедливої трансформації шахтарських регіонів, розвитку інструментів розділеної генерації, а також пропозиції щодо поствугільного періоду трансформації гірничодобувних підприємств з енергетичною метою: – створення пам'яток індустріального минулого; – проєкт «сонячні дахи»; – малі комбіновані тепло- й вітрові електростанції; – геотермальні, гідроакумулюючі, метаноакумулюючі, біогазові підземні станції; – малі підземні модульні реактори; – сховища енергії.

Сформульовано напрями розвитку правового регулювання відносин енергетичної трансформації: – розвиток об'єктів відновлювальної енергетики на об'єктах поствугільних підприємств і на постконфліктних територіях; – використання наземних, підземних та техногенних об'єктів і площ поствугільних підприємств процесах розвитку розподіленої генерації та відновлювальної енергетики; – розвиток розподіленої генерації як інструменту справедливої трансформації вугільних регіонів; – реформування законодавчої бази; – модернізація та розвиток енергетичної інфраструктури; – фінансові стимули та підтримка; – підтримка місцевих ініціатив; – інформаційно-освітня робота; – страхування воєнних ризиків, пов'язаних із реалізацією проєктів енергетичної трансформації.

Запропоновано прийняття, оновлення, імплементація та внесення змін до чинного законодавства: – законопроєкт «Про основні засади державної енергетичної політики України»; – нова Стратегія енергетичної безпеки в умовах воєнного стану та план заходів з її реалізації; – порядок закриття шахт замість чинного стандарту СОУ 10.1.05400632.1:2004; – положення Директиви RED III та відповідних делегованих регламентів; – ст. 71 Закону України «Про ринок електричної енергії» у зв'язку із втратою чинності Господарським кодексом України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Концепції реформування та розвитку вугільної промисловості на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 р. № 733-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
2. UNFCCC. Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement (CMA). Report of the Conference of the Parties on its twenty- sixth session, held in Glasgow from 31 October to 13 November 2021. Addendum Part two: Action taken by the Conference of the Parties at its twenty-sixth session. URL: https://unfccc.int/documents/460954 (дата звернення: 20.10.2025).
3. Про схвалення Концепції Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 22.09.2021 р. № 1024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.10.2025).
4. Заблодська І.В., Рогозян Ю.С. Справедлива трансформація вугільних регіонів: світовий досвід та правовий аспект. *Економіка та право.* 2020, № 2. С. 14–31. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.02.014.
5. Кірін Р.С. Європейсько-правовий досвід забезпечення життєдіяльності вугільних мономіст в умовах енергетичної трансформації. *Економіка та право.* 2021. № 2(61). С. 66–82. DOI: https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.02.066.
6. Левицька Я.В., Іванкова Н.О. Роль інноваційної екосистеми в справедливій трансформації Червоноградського вугільного регіону. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2025. № 1. DOI: http://doi.org/10.32702/2307-2156.2025.1.19.
7. Олексюк Г.В., Попадинець Н.М. Від реструктуризації вугільної галузі до справедливої трансформації вугільних регіонів: досвід і перспективи. *Економіка України.* 2023. № 9. С. 30–54. DOI: https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.09.030.
8. Снігова О.Ю. Вугільні громади як території з особливими умовами для розвитку: створення точок зростання в процесі декарбонізації. *Регіональна економіка.* 2024. №4. С. 30–38. DOI: https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-4.
9. Кірін Р.С., Хомин В.С. Розвиток права альтернативної енергетики в умовах енергетичної трансформації України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки».* 2024. № 2. DOI: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-2-9630.
10. Хомин В.С., Кірін Р.С. Енергетична безпека в контексті міжнародних економічних відносин: стратегії диверсифікації та співпраці. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Економічні науки».* 2024. № 6 (86), 2 т. С. 102–107. DOI: https://doi.org/10.25313/2520-2294-2024-6-9979.

11. Паризька угода: міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 12.12.2015 р. (ратифіковано законом № 1469-VIII від 14.07.2016 р.). *Офіційний вісник України.* 2016. № 61 / № 76, 2017, ст. 2365 / ст. 2074. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text (дата звернення: 20.10.2025).
12. Про схвалення Оновленого національно визначеного внеску України до Паризької угоди: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.07.2021 р. № 868. *Офіційний вісник України.* 2021. № 62, ст. 3956. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/868-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
13. Про впровадження систем енергетичного менеджменту: постанова Кабінету Міністрів України від 23.12.2021 р. № 1460. (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 10.05.2024 р. № 540). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1460-2021-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.10.2025).
14. Про Національний план дій з енергоефективності на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1803-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1803-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
15. Деякі питання стратегічного розвитку енергетичної ефективності будівел: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2023 р. № 1228-р. *Офіційний вісник України.* 2024. № 13, ст. 843. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1228-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
16. Кірін Р.С. Право видобування корисних копалин: монографія. МОН України, ДВНЗ «Нац. гірн. ун-т». Д., 2011. 219 с.
17. Про затвердження Методики розроблення місцевих енергетичних планів: наказ Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 21.12.2023 р. № 1163. *Офіційний вісник України.* 2024 р. № 22, ст. 1458. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0245-24#Text (дата звернення: 20.10.2025).
18. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.04.2023 р. № 373-р. *Офіційний вісник України.* 2023., № 47, ст. 2575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
19. Про схвалення Стратегії енергетичної безпеки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.08.2021 р. № 907-р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 64, ст. 4071. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/907-2021-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
20. Про схвалення Стратегії розвитку розподіленої генерації на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2026 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.07.2024 р. № 713-р. *Офіційний вісник України*. 2024. № 73, ст. 4366. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/713-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
21. Про затвердження Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 року: постанова Кабінету Міністрів України від 18.06.2025 р. № 711. *Офіційний вісник України.* 2025. № 57, ст. 3920. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-2025-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.10.2025).
22. Про схвалення Національного плану з енергетики та клімату на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.06.2024 р. № 587-р. *Офіційний вісник України.* 2024. № 63, ст. 3775. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
23. Про затвердження плану заходів з реалізації кліматичної політики України в рамках участі в глобальній ініціативі із скорочення викидів метану «Global Methane Pledge»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.07.2023 р. № 607-р. *Офіційний вісник України.* 2023. № 67, ст. 3842. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/607-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
24. Про затвердження Національного плану дій з відновлюваної енергетики на період до 2030 року та плану заходів з його виконання: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.08.2024 № 761-р. *Офіційний вісник України.* 2024. № 77, ст. 4554. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-2024-%D1%80#Text (дата звернення: 20.10.2025).
25. Про основні засади державної кліматичної політики: Закон України від 08.10.2024 р. № 3991-IX. *Офіційний вісник України.* 2024. № 99, ст. 6304. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3991-20#Text (дата звернення: 20.10.2025).
26. Краснова Ю.А., Кірін Р.С., Шеховцов В.В. Проблеми ефективності екологічного законодавства та їх вплив на господарську діяльність. *Право і суспільство.* 2025. № 2. С. 190–203. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.27.

27. Directive (EU) 2023/2413 of the European Parliament and of the Council of 18 October 2023 amending Directive (EU) 2018/2001, Regulation (EU) 2018/1999 and Directive 98/70/EC as regards the promotion of energy from renewable sources, and repealing Council Directive (EU) 2015/652. *Official Journal of the European Union*. Series L. 31.10.2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2023/2413/oj/eng (дата звернення: 20.10.2025).
28. Трансформація вугільних регіонів. *Міністерство енергетики України.* URL: https://mev.gov.ua/storinka/transformatsiya-vuhilnykh-rehioniv (дата звернення: 20.10.2025).
29. Міненерго та GIZ продовжать співпрацю для підтримки енергосектору України. (18.11.2022). URL: https://mev.gov.ua/novyna/minenerho-ta-giz-prodovzhat-spivpratsyu-dlya-pidtrymky-enerhosektoru-ukrayiny (дата звернення: 20.10.2025).
30. Справедлива трансформація. *Асоціація вугільних громад України.* (13.02.2024). URL: https://accu.in.ua/spravedlyva-transformatsiia (дата звернення: 20.10.2025).
31. Справедлива трансформація вугільних громад України: нові виклики та можливості. (13.03.2024). URL: https://accu.in.ua/spravedlyva-transformatsiia (дата звернення: 20.10.2025).
32. Міндовкілля та партнери підписали меморандум для справедливої трансформації вугільних регіонів України. (18.10.2024). URL: https://mepr.gov.ua/mindovkillya-ta-partnery-pidpysaly-memorandum-dlya-spravedlyvoyi-transformatsiyi-vugilnyh-regioniv-ukrayiny/ (дата звернення: 20.10.2025).
33. Справедлива трансформація вугільних громад. URL: https://ecoaction.org.ua/diyalnist/transition (дата звернення: 20.10.2025).
34. Анастасія Бушовська. Державна програма справедливої трансформації вугільних регіонів – крок вперед, але є нюанси. *Екодія.* (18.07.2025). URL: https://ecoaction.org.ua/derzhprohrama-spravedlyvoi-transformatsii-vuhilnykh-rehioniv.html (дата звернення: 20.10.2025).
35. Україна та Німеччина запускають проєкт справедливої трансформації вугільних регіонів. (19.06.2025). URL: https://eco.rayon.in.ua/news/814681-ukraina-ta-nimechchina-zapuskayut-proekt-spravedlivoi-transformatsii-vugilnikh-regioniv (дата звернення: 20.10.2025).
36. Інга Павлій. Справедлива трансформація вугільних громад: що це і як працює в Україні під час повномасштабної війни (17.09.2025). URL: https://uwecworkgroup.info/uk/just-transition-for-coal-mining-communities-what-is-it-and-how-does-it-work-in-wartime-ukraine/ (дата звернення: 20.10.2025).
37. Turning closed coal mines into solar farms could power a country the size of Germany, report finds. *Euronews.* (19.06.2025). URL: https://www.euronews.com/green/2025/06/19/turning-closed-coal-mines-into-solar-farms-could-power-a-country-the-size-of-germany-repor (дата звернення: 20.10.2025).
38. Cheng Cheng Wu. Converting closed coal mines to solar can add 15% to global capacity. Global Energy Monitor. (17.06.2025). URL: https://globalenergymonitor.org/press-release/converting-closed-coal-mines-to-solar-can-add-15-to-global-capacity/ (дата звернення: 20.10.2025).
39. Сергій Коваленко. Закриті вугільні шахти перетворюють на сонячні ферми. (03.08.2025). URL: https://greenpost.ua/news/zakryti-vugilni-shahty-peretvoryuyut-na-sonyachni-fermy-foto-i94704 (дата звернення: 20.10.2025).
40. Мінрозвитку та ПРООН в Україні підписали угоду на 16,5 млн євро для розвитку відновлюваної енергетики в будівлях соціального сектора. (13.10.2025). URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/minrozvytku-ta-proon-v-ukrayini-pidpysaly-uhodu-na-165-mln-yevro-dlya-rozvytku-vidnovlyuvanoyi-enerhetyky-v-budivlyakh (дата звернення: 20.10.2025).
41. Кірін Р.С. Право безпеки на постконфліктних територіях: сучасний стан, проблеми, сталий розвиток: монографія. *НАН України. Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України».* Київ, Дніпро: Журфонд,, 2022. 408 с. DOI: https://doi.org/10.35668/iepd_kirin_postconflicktmono_2022.
42. Гвоздій В. Чому Україні варто розвивати розподілену генерацію? URL: https://golaw.ua/ua/insights/energy-alert/chomu-ukrayini-varto-rozvivati-rozpodilenu-generacziyu/ (дата звернення: 20.10.2025).
43. Про затвердження переліку воєнних та політичних ризиків та Умов і порядку страхування (перестрахування) воєнних та політичних ризиків під час здійснення видів діяльності Експортно-кредитного агентства: постанова Кабінету Міністрів України від 09.04.2024 р. № 388. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/388-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 20.10.2025).

44. Проект Закону про систему страхування воєнних ризиків № 12372 від 30.12.2024 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55532 (дата звернення: 20.10.2025).
45. Про внесення змін до деяких законів України щодо відновлення та «зеленої» трансформації енергетичної системи України: Закон України 30.06.2023 р. № 3220-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3220-20#Text (дата звернення: 20.10.2025).

УДК 346.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.83

КОНЦЕПЦІЯ АДАПТИВНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Цьомра В.Ю.,
доктор філософії в галузі права,
старший викладач кафедри державно-правових і гуманітарних наук ННГІ
Таврійського національного університету
ім. В.І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-2331-9084

Цьомра В.Ю. Концепція адаптивної правосуб'єктності юридичних осіб.

Стаття присвячена дослідженню концепції адаптивної правосуб'єктності юридичних осіб як нової теоретико-правової парадигми, що відображає сучасні тенденції розвитку правової системи та суспільних відносин. Традиційне розуміння правосуб'єктності, засноване на статичному поєднанні правоздатності та дієздатності, тривалий час залишалося загальновизнаним і домінуючим у вітчизняній та зарубіжній доктрині. Проте динаміка суспільного розвитку, воєнний стан, цифровізація, глобальні виклики та нестабільність соціально-правового середовища обумовили необхідність переосмислення функціональної природи правосуб'єктності юридичних осіб.

У статті обґрунтовується, що правосуб'єктність сучасної юридичної особи є не лише юридично закріпленою конструкцією, а й здатністю суб'єкта адаптуватися до мінливих обставин шляхом варіативної реалізації своїх прав і обов'язків. Визначено, що адаптивна правосуб'єктність передбачає можливість тимчасової зміни обсягу та характеру правових можливостей залежно від правового режиму, соціальних умов, зовнішніх ризиків, технологічних факторів і ступеня автономності внутрішніх процесів юридичної особи. У цьому контексті юридична особа розглядається як складна соціально-правова система, здатна до правової саморегуляції, інституційної трансформації та цифрової участі в правовідносинах.

Аналізується історична еволюція уявлень про правосуб'єктність від теорії фікції та органічного підходу до сучасних концепцій функціональної та інституційної суб'єктності. Висвітлено вплив міждисциплінарних підходів, зокрема теорії складних адаптивних систем, на формування сучасного погляду на юридичну особу як носія варіативної суб'єктності. Особливу увагу приділено цифровій природі суб'єктності, що проявляється у здатності юридичних осіб реалізовувати свої права через цифрові інструменти, електронні реєстри, електронний підпис і дистанційні механізми волевиявлення.

У роботі наводяться ключові ознаки адаптивної правосуб'єктності: гнучкість правового статусу, залежність прояву суб'єктності від ситуаційного контексту, здатність до функціональної перебудови та цифрової автономності. Підкреслюється, що запропонована концепція спрямована на досягнення балансу між правовою визначеністю та необхідністю оперативного реагування на кризові чи інноваційні умови.

Зроблено висновок, що концепція адаптивної правосуб'єктності має потенціал стати методологічною базою для модернізації правового регулювання діяльності юридичних осіб, зокрема в умовах воєнного стану, надзвичайних ситуацій і цифрової трансформації. Перспективами подальших досліджень є розроблення галузевих моделей адаптивної суб'єктності, уточнення механізмів її нормативного забезпечення та формування інструментів практичного застосування у сфері корпоративного, адміністративного та цифрового права.

Ключові слова: правосуб'єктність, юридична особа, адаптивність, правовий статус, цифрова ідентичність, правоздатність, дієздатність, правова система, динамічна модель.

Tsomra V.Y. The concept of adaptive legal personality of legal entities.

The article is devoted to the study of the concept of adaptive legal personality of legal entities as a new theoretical and legal paradigm that reflects modern trends in the development of the legal system and social relations. The traditional understanding of legal personality, based on a static combination of legal capacity and capacity to act, has long remained generally recognized and dominant in domestic and foreign doctrine. However, the dynamics of social development, martial law, digitalization, global challenges and the instability of the socio-legal environment have necessitated a rethinking of the functional nature of the legal personality of legal entities.

The article argues that the legal personality of a modern legal entity is not only a legally enshrined construct, but also the ability of the subject to adapt to changing circumstances through the variable

implementation of its rights and obligations. It is determined that adaptive legal personality implies the possibility of temporary changes in the scope and nature of legal opportunities depending on the legal regime, social conditions, external risks, technological factors and the degree of autonomy of the internal processes of a legal entity. In this context, a legal entity is considered as a complex socio-legal system capable of legal self-regulation, institutional transformation and digital participation in legal relations.

The historical evolution of ideas about legal personality from the theory of fiction and the organic approach to modern concepts of functional and institutional subjectivity is analyzed. The influence of interdisciplinary approaches, in particular the theory of complex adaptive systems, on the formation of a modern view of a legal entity as a carrier of variable subjectivity is highlighted. Particular attention is paid to the digital nature of subjectivity, which is manifested in the ability of legal entities to exercise their rights through digital tools, electronic registers, electronic signature and remote mechanisms of will expression.

The paper presents key features of adaptive legal personality: flexibility of legal status, dependence of the manifestation of subjectivity on the situational context, ability to functional restructuring and digital autonomy. It is emphasized that the proposed concept is aimed at achieving a balance between legal certainty and the need for a prompt response to crisis or innovative conditions.

It is concluded that the concept of adaptive legal personality has the potential to become a methodological basis for the modernization of legal regulation of the activities of legal entities, in particular in conditions of martial law, emergencies and digital transformation. Prospects for further research are the development of industry models of adaptive subjectivity, clarification of mechanisms for its regulatory support and the formation of tools for practical application in the field of corporate, administrative and digital law.

Key words: legal personality, legal entity, adaptability, legal status, digital identity, legal capacity, capacity, legal system, dynamic model.

Постановка проблеми. Такі основні категорії, як правосуб'єктність і правовий статус, є важливими в системі правових координат, оскільки вони забезпечують участь суб'єктів у правовідносинах і відображають їхню взаємодію з правовим середовищем. Хоча ці поняття пов'язані, вони не є тотожними: правовий статус визначає сукупність прав, обов'язків і гарантій суб'єкта у певній сфері, тоді як правосуб'єктність визначає чи може він в принципі бути учасником правових відносин. З цієї точки зору правосуб'єктність – це постійно змінюване явище, яке проявляється у здатності до правової взаємодії суб'єкта з реальністю, яка його оточує, а правовий статус – це інституціоналізована проекція правосуб'єктності в конкретному правопорядку. В даному контексті доцільно розглядати правосуб'єктність як динамічну категорію, адже в статичному становищі її вивчення становить виключно академічний інтерес.

Сучасні глобальні проблеми, такі як війна, надзвичайні правові режими, епідемії чи пандемії, швидкоплинна цифровізація та інституційна невизначеність, вимагають нових методів аналізу класичних правових конструкцій, особливо тих, що пов'язані із суб'єктами, відмінними від фізичних осіб та їх правосуб'єктністю, а також потенційною можливістю окремих явищ та утворень набути ознак суб'єктності. У таких умовах постає проблема не лише збереження категорії правосуб'єктність юридичних осіб, але й адаптації їх до змінного соціально-правового контексту. Необхідно переосмислити саму природу правосуб'єктності як категорії, здатної реагувати на зовнішні виклики, оскільки правові моделі потребують гнучкості, варіативності та функціональної трансформації.

У цьому контексті з'являється ідея адаптивної правосуб'єктності. Це концепція, яка допускає здатність юридичних осіб змінюватися та адаптуватися до правової участі залежно від зовнішніх обставин, правового режиму, інституційних обмежень або спеціального статусу. Такий підхід не тільки дозволяє правовому регулюванню працювати в умовах нестабільності, але й забезпечує правильний баланс між гнучкістю та правовою визначеністю.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуку нових теоретико-правових моделей, здатних забезпечити стабільність правового порядку в умовах змін, а також формування інструментів правового реагування на надзвичайні обставини, не вдаючись до повного нівелювання суб'єктності юридичних осіб.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання правосуб'єктності юридичних осіб і сьогодні залишається одним із найбільш дискусійних у вітчизняній та зарубіжній правовій науці. У працях Т. Нечитайла, О. Артикуленко, К. Кацюби та І. Сядристої правосуб'єктність здебільшого розглядається крізь призму цивільно-правових конструкцій, як сукупність правоздатності та дієздатності, що визначається законом або установчими документами. Такий підхід акцентує увагу на стабільності правового статусу, проте залишає поза увагою його здатність до трансформації в

умовах суспільних змін. У свою чергу, А. Апаров і О. Дашковська пропонують ширший, теоретико-правовий підхід, розглядаючи правосуб'єктність як результат організаційної взаємодії суб'єктів права, що дає змогу трактувати її динамічно, у взаємозв'язку з правовим середовищем

У сучасних зарубіжних дослідженнях відбувається поступовий перехід від статичного до адаптивного бачення суб'єктності. Так, Д.М. Катс аналізує правові системи як складні адаптивні системи, у яких норми еволюціонують у відповідь на зміни середовища, а М. Савіч вводить поняття функціональної правоздатності, підкреслюючи гнучкість юридичних осіб у правовій мережі. Подібні ідеї підтримують і інші європейські та американські науковці, які доводять, що компанії та автономні системи мають здатність адаптувати свій правовий статус відповідно до рівня технологічної автономії. Ці концепції формують основу сучасного розуміння правосуб'єктності як здатності до саморегуляції та гнучкого правового реагування

Українська наука також поступово інтегрує поняття адаптивності у правовий дискурс. Л. Тішко та О. Єрьоменко розглядають адаптацію як ключову властивість соціальних систем, що забезпечує рівновагу між суб'єктом і середовищем, а отже, має безпосереднє значення і для правових суб'єктів. Таким чином, сучасна доктрина рухається від уявлення про правосуб'єктність як фіксований юридичний статус до її розуміння як динамічного, адаптивного феномену, що здатний реагувати на виклики цифровізації, глобалізації та правової нестабільності.

Метою статті є обґрунтування теоретичних засад концепції адаптивної правосуб'єктності та дослідження практичних аспектів її застосування в умовах правової трансформації.

Методологічну базу дослідження становлять загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція), спеціально-юридичні (системний підхід, формально-логічний, порівняльно-правовий аналіз) та міждисциплінарні підходи (соціально-правовий, функціональний, контекстуальний аналіз).

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, де технології, такі як штучний інтелект, автономні системи та цифрова трансформація, стрімко змінюють соціальні та економічні відносини, традиційна концепція правосуб'єктності – як статичної здатності суб'єктів виступати учасниками правовідносин – стає недостатньою. Окрім того, в сучасних умовах – воєнного стану, надзвичайних ситуацій, кризових чи нестабільних соціально-правових контекстів – виникає потреба в більш гнучкому розумінні правосуб'єктності. У традиційній доктрині правосуб'єктність юридичних осіб розглядається як сукупність їх правоздатності та дієздатності, що, як правило, встановлюються законом або установчими документами та залишаються незмінними протягом існування суб'єкта. Такий підхід виходить із презумпції стабільності правопорядку і правового статусу юридичних осіб. Цей підхід не зовсім відображає реальний внутрішній зміст такого складного правового явища як «правосуб'єктність». Технічне поєднання внутрішніх складників правосуб'єктності не робить його повноцінним явищем. Традиційна правосуб'єктність є фіксованою (для фізичних чи юридичних осіб), але в умовах розвитку автономних систем потрібна адаптивна модель, де статус може надаватися частково або тимчасово залежно від рівня автономії [1, с. 136-137].

Враховуючи часті зміни законодавства, нестабільність суспільних відносин, а також різноманітні зовнішні фактори, на які окремо визначений суб'єкт немає значного впливу, вивчення конструкції правосуб'єктності юридичної особи потребує відходу від розуміння їх статичного становища та дослідження даних інститутів саме як динамічних явищ. Тому адаптивна правосуб'єктність пропонує динамічну модель, де правовий статус суб'єкта може змінюватися залежно від контексту, рівня автономії чи зовнішніх факторів, забезпечуючи гнучкість і ефективність правового регулювання. Враховуючи реалії останніх років у світі в цілому (пандемії та значні обмеження у зв'язку з цим) та в Україні зокрема (введення воєнного стану у зв'язку із веденням неоголошеної війни зі сторони російської федерації), ця концепція є особливо актуальною та перспективною з точки зору наукових досліджень та подальших практичних застосувань. Починаючи з 2022 року правова реальність України зазнала значних трансформацій, більшість з яких були реалізовані як вимушений захід у відповідь на надзвичайні обставини воєнного стану. Особливо цей процес зачепив саме юридичних осіб та їх здатність здійснювати діяльність в умовах нової реальності.

В традиційному розумінні правосуб'єктність визначається як передбачена нормами права здатність бути учасником правовідносин, тобто носієм дозволених прав та обов'язків, та яка складається з правоздатності, дієздатності та деліктоздатності [2, с. 172]. При цьому, в українській правовій науці помилково панує судження, що юридична особа ті її правосуб'єктність є виключно або переважно цивільно-правовими інститутами, а саме сам термін «правосуб'єктність юридичної особи» в загальнотеоретичному його розумінні штучно підміняється поняттям «цивільна правосуб'єктність» [3, с. 238; 4, с. 303; 5, с. 164], але подальші дослідження явно виходять за рамки саме цивільного права та тяжіють до міжгалузевих або теоретичних досліджень.

Правосуб'єктність юридичної особи – це сукупність індивідуальних ознак, які дозволяють виділити та індивідуалізувати конкретну юридичну особу серед інших суб'єктів права. Вона закрі-

плює правовий зв'язок між юридичною особою та зовнішнім світом, визначаючи її місце та роль у правовій системі. Правосуб'єктність постає реальним правовим змістом юридичної особи, яка за своєю суттю є пустою правовою конструкцією. Лише реальна здатність бути учасником широкого кола суспільних відносин, а не лише правових, дозволяє «оживити» юридичну особу. Малкольм Шоу зазначає, що правосуб'єктність має вирішальне значення, а без неї установи та організації не можуть функціонувати, оскільки вони повинні мати можливість підтримувати та забезпечувати виконання вимог [6, с. 142].

Історично правосуб'єктність еволюціонувала від обмеженої (наприклад, для рабів у давньому праві) до більше універсальної. Історичний розвиток поняття правосуб'єктності демонструє поступовий перехід від статичної моделі, де статус суб'єкта є фіксованим і жорстко прив'язаним до певних категорій (наприклад, вільних людей чи юридичних осіб), до динамічної, де правосуб'єктність стає адаптивною, залежною від контексту, рівня автономії та соціально-економічних потреб. Проте, як вказують останні дослідження у цій сфері, правосуб'єктність юридичної особи не є абсолютно універсальною та має свої межі. Універсальність юридичної особи забезпечується її правосуб'єктністю, майновою відокремленістю та організаційною єдністю, які дозволяють адаптуватися до різних правових режимів. Але в галузях, таких як конституційне, сімейне чи кримінальне право, правосуб'єктність юридичних осіб дуже обмежена через те, що ці відносини переважно стосуються фізичних осіб або публічних інтересів. Наприклад, юридичні особи в Україні не несуть прямої відповідальності, а лише підпадають під кримінальні заходи. Це підкреслює їхню обмежену універсальність як в загальнотеоретичному, так і галузевому вимірах.

З промисловою революцією та розвитком капіталізму (XIX ст.) правосуб'єктність стала універсальною для людей (від народження до смерті) і розширилася на корпорації, відокремлюючи їх від членів для обмеження відповідальності та полегшення торгівлі. Це закріпило «кластерну концепцію»: правосуб'єктність як набір прав і обов'язків, а не єдина риса. Наприклад, визнання компаній юридичними особами в США та Європі дозволило їм укладати контракти, володіти майном і судитися. Однак модель залишалася статичною: статус фіксувався законодавчо, без адаптації до змін [7, с. 4].

Правосуб'єктність юридичної особи – одна з найдавніших та найскладніших категорій юридичної науки, навколо якої у різні історичні періоди формувалися численні теоретичні підходи. Їхній аналіз дозволяє краще зрозуміти, як від статики інституційного розуміння правосуб'єктності сучасна наука переходить до динамічних моделей – зокрема, до концепції адаптивної правосуб'єктності.

Для того, щоб більш детально розібратись з питанням виникнення та еволюції категорій «юридична особа» та «правосуб'єктність», необхідно проаналізувати саме історичні віхи їх виникнення та подальшого розвитку. Так, історично першою теорією, яка намагалась пояснити суть таких складних правових явищ, була теорія фікції. Зародившись ще у римському праві (особливо в працях Ульпіана), ця теорія, пізніше розвинена Савіньї, вважала юридичну особу штучним утворенням, створеним за правовою фікцією. Згідно з нею, юридична особа існує лише тому, що закон дозволяє її уявляти як суб'єкта права [8, с. 438]. Такий підхід передбачає повну залежність обсягу правосуб'єктності від державної волі – він не залишає простору для адаптивності, оскільки будь-яка зміна повинна бути санкціонована правовою нормою.

Починаючи з XIX століття (Отто Гірке), юридична особа стала розглядатися як реальний соціальний організм, що має власну волю, відмінну від волі її членів, правоздатність якої реалізується через дії її органів управління [9, с. 3]. Такий підхід визнає суб'єктність юридичної особи як «природну», а не штучну, однак водночас і надмірно стабілізує її. Адаптивність у межах цієї теорії можлива лише еволюційно – через організаційні зміни, а не через правовий режим.

На думку прихильників теорії інтересу, юридична особа визнається суб'єктом лише тоді, коли це відповідає публічному або приватному інтересу. Згідно з цією теорією, правосуб'єктність не є самодостатньою, а обумовлюється доцільністю [10, с. 15]. Саме цей підхід найперше відкриває двері до динамічного розуміння – інтереси змінюються, отже, змінюється й обсяг правосуб'єктності. Проте цей напрям зазнавав критики за суб'єктивізм у визначенні інтересу.

В основі інституційної теорії юридичної особи лежить ідея про правовий інститут, що виникає внаслідок організації, яка визнається законом [11, с. 22]. Такий підхід створює передумови для розуміння правосуб'єктності як гнучкої конструкції, залежної від нормативних рамок, в межах яких діє інституція. Зміна режиму стимулює зміну інституційної форми, що, в свою чергу, сприяє чи спричиняє зміні прояву суб'єктності.

Якщо ж проаналізувати розвиток наукових теорій та поглядів на правову сутність юридичної особи та її правосуб'єктності, то можемо зауважити неабиякий прояв адаптивності: теорії та погляди виникали та змінювались залежно від історичного періоду та рівня розвитку правових поглядів.

Адаптивність – стійка властивість особистості, що характеризує її здатність до внутрішніх (внутрішньоособистісних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, спрямованих на забезпечення або

відновлення рівноважних взаємин особистості з макро- та мікросоціальним середовищем. У загальному визначенні, адаптивність – це складний та багатовимірний процес – результат пристосування до дійсності. Наслідки відсутності адаптивних характеристик особи можуть бути вкрай разючими як для неї, так і для суспільства в цілому. Сьогоднішній світ стрімко рухається у бік більш відкритого та глобалізованого суспільства, вимагаючи від учасників суспільних відносин безперервного розвитку [12, с. 59-60]. Тому адаптивність розглядається не як щось надзвичайне, а як необхідна характеристика будь-якої особи, яка хоче встигати за суспільним розвитком. О. Єрьоменко розглядає адаптацію як «тенденцію до встановлення рівноваги між індивідом і середовищем за умови, що індивід (як активна підсистема) не руйнується, а визначені параметри його функціонування підтримуються [13, с. 214-215].

Адаптивність у праві розглядається як частина складних систем, де норми еволюціонують у відповідь на зміни або обставини. Правові інститути постійно еволюціонують через динамічну взаємодію їх учасників (суддів, законодавців, юристів), соціальних умов і норм. Зміни в праві не є лінійними, а нагадують самоорганізовану поведінку складних систем – аналогічно до біологічної еволюції, хімічної самоорганізації чи економічного ринку. Юридичні норми та прецеденти виникають не лише зверху (через законодавця), а й «знизу» – через дії судів, адвокатів, учасників ринку, що формують нові звички, логіку застосування норм [14, с. 5-6]. Проте правові системи сучасності не є надто схильні до швидких та рішучих змін. Деколи здається, що правові системи функціонують так, ніби їхнє основне завдання полягає у сприянні стійкості та надійності самої системи, а подекуди і опору до будь-яких змін [15, с. 8].

Якщо правова система – це адаптивна структура, то правосуб'єктність юридичних осіб має розглядатися не як фіксований статус, а як змінна здатність функціонувати у правовій мережі. Як у складній системі, суб'єктність може розширюватися, звужуватися або змінювати форму залежно від правового середовища, соціального тиску, технологій тощо.

М. Савіч зазначає про існування «функціональної правоздатності» юридичної особи, яку він розглядає як здатність, характерну лише юридичним особам і нікому іншому. Загальна правоздатність ж будь-якого суб'єкта права визначає характер та обсяг його правосуб'єктності. Це означає, що суб'єкт, як особлива особа, активно бере участь у правовідносинах, виступаючи в цих відносинах як носій прав та обов'язків [16, с. 47]. Сам термін «функціональна» дозволяє характеризувати як правоздатність, так і правосуб'єктність в цілому, як практичну, корисну та таку, що здатна пристосовуватись до виконання необхідних функцій.

Адаптивна правосуб'єктність юридичних осіб – це здатність суб'єкта права пристосовуватись до швидкозмінних обставин, які його оточують, зокрема змінювати обсяг своєї правоздатності та дієздатності залежно від зовнішніх умов, правового режиму або функціонального призначення. Така здатність може бути як інституційно передбаченою (наприклад, спеціальний статус в умовах війни, ліквідаційна процедура, публічне регулювання окремих секторів), так і фактично обумовленою (наприклад, неможливістю реалізації повного обсягу прав у зв'язку з окупацією, блокуванням або технологічними бар'єрами).

Реалії сьогодення, в яких з лютого 2022 року проживає українське суспільство, змушують активніше говорити про адаптивність, як ключову ознаку суб'єктів суспільних відносин в цілому, та правовідносин зокрема. Саме тому правосуб'єктність юридичної особи, як особливого учасника правовідносин, постає не просто як статичний набір прав і обов'язків, а самооновлювана модель поведінки, яка змінюється у відповідь на зовнішні «подразнення» з економіки, політики чи технологій. Юридична особа постає перед зовнішнім світом як юридично замкнута система, яка має свою чітку внутрішню організаційну структуру, власний установчий документ з особливим змістом, а також власну волю та особливі механізми її реалізації. Проте, в той же час, вона є доволі відкритою до зовнішніх сигналів: змін на ринку, технологічних проривів чи соціальних норм. Це безпосередньо свідчить про здатність юридичної особи адаптуватись до оточуючих її реалій.

До основних ознак адаптивної правосуб'єктності можемо віднести наступні:

- Здатність юридичної особи функціонувати в умовах змінних правових та фактичних обставин, шляхом тимчасового розширення або звуження кола її прав та обов'язків. Гнучкість проявляється, зокрема, у варіативності форм участі в правовідносинах, зміні організаційно-правових моделей, використанні цифрових інструментів замість фізичної присутності тощо.
- Правосуб'єктність реалізується не ізольовано, а в контексті конкретної ситуації: воєнний стан, окупація, карантин, надзвичайна ситуація, цифрова взаємодія тощо. Це передбачає, що правоздатність і дієздатність юридичної особи можуть тимчасово модифікуватися як у бік звуження (обмеження господарської діяльності, заборона окремих транзакцій), так і в бік розширення (делегування особливих повноважень, спрощення процедур).

• Цифрова ідентичність, яка передбачає, що в умовах цифровізації значна частина правосуб'єктності реалізується через електронні канали (електронний підпис, реєстри, платформи взаємодії тощо), що дозволяє зберігати правосуб'єктність навіть при фізичній відсутності суб'єкта в певній юрисдикції або його обмеженій доступності. Цифрова ідентичність також забезпечує безперервність участі в правовідносинах та зменшує залежність від просторових обмежень.

Адаптивна правосуб'єктність є результатом еволюції права, де юридичні особи стають носіями та реалізаторами адаптаційних механізмів системи через корпоративне управління, делеговану волю, інформаційну відкритість. Таким чином, адаптивна правосуб'єктність є функціональною моделлю, що поєднує інституційну сталість юридичної особи з її здатністю до гнучкого правового реагування. Її розуміння відкриває можливості для побудови нових підходів до правового регулювання як у національному, так і міжнародному вимірах.

Висновки та перспективи. Проведене дослідження дозволяє з впевненістю сказати, що правосуб'єктність юридичних осіб перестає бути статичною правовою конструкцією, зведеною до сукупності правоздатності та дієздатності. У сучасних умовах трансформації правового середовища, цифровізації, воєнного стану й швидкоплинних соціально-економічних процесів вона набуває ознак динамічності та контекстуальності. Адаптивна правосуб'єктність є результатом еволюції правової думки: від фіктивного й інституційного розуміння юридичної особи до її сприйняття як відкритої системи, здатної реагувати на зміни середовища через модифікацію власного статусу.

Адаптивність юридичної особи полягає у її здатності змінювати обсяг і способи реалізації своїх прав та обов'язків залежно від зовнішніх факторів: правового режиму, технологічних умов, цифрової інфраструктури чи надзвичайних обставин. Така здатність виявляється у варіативності організаційних форм, гнучкому використанні цифрових інструментів, тимчасовому розширенні чи звуженні правоздатності, а також у забезпеченні безперервності правового існування через електронну ідентичність. Це дозволяє розглядати юридичну особу не як замкнену структуру, а як активного учасника правової мережі, що здатен до самоорганізації та правової саморегуляції.

Концепція адаптивної правосуб'єктності відкриває нові можливості для розвитку загальнотеоретичної юриспруденції, зокрема у формуванні моделей правового реагування на кризові ситуації, цифрові трансформації та глобальні виклики. Вона поєднує інституційну сталість правосуб'єктності з функціональною гнучкістю, забезпечуючи баланс між правовою визначеністю та ефективністю регулювання. Перспективними напрямами подальших досліджень є вивчення проявів адаптивної правосуб'єктності у публічному та приватному праві, розроблення механізмів її нормативного закріплення, а також аналіз ролі цифрової ідентичності у підтриманні безперервності правосуб'єктності в умовах правової нестабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bayern S., Burri T., MMslein F. Company Law and Autonomous Systems: A Blueprint for Lawyers, Entrepreneurs, and Regulators. *SSRN Electronic Journal*. 2016. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.2850514 (дата звернення: 30.10.2025).
2. Нечитайло Т., В. Луць. Поняття цивільної правосуб'єктності та її елементів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2015. №. 39. С. 166–174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ apvchzu_2015_39_17 (дата звернення: 30.10.2025).
3. Артикуленко О. В. Правосуб'єктність юридичної особи: сучасні виклики та невирішені питання. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 238–242. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2018_6_44 (дата звернення: 30.10.2025).
4. Кацюба К.В. Цивільна правосуб'єктність непідприємницьких товариств. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали науково-практичної конференції., м.Харків, 25 травня 2018 р. Харків, 2018. С. 303–306.
5. Сядриста І. Цивільна правосуб'єктність фондової біржі. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права* : матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Одеса, 31 берез. 2023 р. Одеса, 2023. С. 163–165.
6. Shaw M. International Law. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 1075 p.
7. Novelli C., Floridi L., Sartor G. AI as Legal Persons: Past, Patterns, and Prospects. SSRN *Electronic Journal*. 2025. С. 1–27. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.5032265 (дата звернення: 31.10.2025).
8. Ковальчук К. Наукові теорії щодо сутності юридичної особи. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф, м. Полтава, 18 трав. 2021 р. / Наук. керівник Г. Аванесян. Київ, 2021. С. 436–439.

9. Апаров А.М. Правосуб'єктність юридичної особи: теоретико-правові аспекти формування на етапі утворення. *Академічні візії.* 2024. №29. С. 1-9. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.14714981 (дата звернення: 31.10.2025).
10. Танчик О.М. Юридична особа як суб'єкт адміністративного права: проблеми теорії та практики. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Т. 3, № 4. С. 13–18. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.3.4 (дата звернення: 01.11.2025).
11. Дашковська О. Юридична особа як суб'єкт правовідносин: загальнотеоретичний підхід. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 21–24. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/3-2_2013.pdf (дата звернення: 01.11.2025).
12. Тішко Л. Адаптивність суспільства у сучасному світі. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. №1. Т. 25. С. 58-63. URL: https://doi.org/10.15421/17228 (дата звернення: 02.11.2025).
13. Єрьоменко О. Сутність поняття «адаптація» в міждисциплінарному аспекті. *Humanities science current issues*. 2020. Т. 2, № 27. С. 211–218. URL: https://doi.org/10.24919/2308-4863.2/27.203560 (дата звернення: 02.11.2025).
14. Katz D.M. Perspectives on law and legal institutions as complex adaptive systems: dissertation submitted in partial fulfillmentof the requirements for the degree of doctor of philosophy. Michigan, 2011. 164 p. URL: https://hdl.handle.net/2027.42/89688 (дата звернення: 02.11.2025).
15. Social-Ecological Resilience and Law / ed. by A. Garmestani, C. Allen. Columbia University Press, 2014. P. 416. URL: https://doi.org/10.7312/garm16058 (дата звернення: 25.10.2025).
16. Savic M. The European Union's Legal Personality in International Law – Character, Structure, and Scope. *Studia Europejskie – Studies in European Affairs*. 2023. Vol. 27, no. 2. P. 45–64. URL: https://doi.org/10.33067/se.2.2023.3 (дата звернення: 23.10.2025).

УДК 347.191
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.84

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОЗДАТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Черевко П.П.,
кандидат юридичних наук, професор,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5311-324X

Черевко П.П. Еволюція правоздатності юридичної особи в цивільному праві.

Вказується, запровадження інституту юридичної особи зумовлено необхідністю виділення нового самостійного учасника цивільних відносин, який має бути таким реальним, як і правосуб'єктна фізична особа. Об'єднання людей у певні союзи заради досягнення чогось як соціальна практика має надзвичайно тривалу історію. Концентрація фізичних, інтелектуальних, фінансових та інших зусиль у таких союзах прискорювало досягнення мети, визначеної при об'єднанні людей. Стаття присвячена аналізу закономірності становлення та розвитку цивільної правоздатності юридичної особи. Відзначається, що обсяг цивільної правоздатності юридичної особи є динамічною категорією, яка формувалася історично під впливом багатьох факторів. Проводиться порівняння становлення цивільної правоздатності фізичних осіб та юридичних осіб, де відзначається спільна тенденція: розширення обсягу правоздатності, що було зумовлено для юридичних осіб в першу чергу економічними чинниками.

На ранніх етапах існування юридичних осіб, коли вони створювалися дозвільним порядком, їх правоздатність була обмеженою, оскільки актом органу влади визначалася сфера її діяльності. На підставі такої державної практики починає розвиватися вчення про спеціальну правоздатність юридичних осіб (Савіньї, історична школа права), відповідно до якої діяльність останніх підпорядковується меті створення юридичної особи. Те, що не відповідало цій меті, вчиняти було заборонено. Подібний запобіжник не тільки допомагав засновникам контролювати юридичні особи, але надавав можливості країнам XIX ст. здійснювати нагляд за організаціями, діяльність яких не переслідувала мети отримання прибутку (наприклад, політичні організації).

Вказується, що формування ринкової економіки в Україні привело до усвідомлення необхідності зняття обмежень у підприємницькій діяльності юридичних осіб та розширення їх правоздатності. Але недостатньо було застосування в діяльності юридичних осіб у цивільному обігу підходу «дозволено все, що не заборонено законом», позаяк він не відміняв їх спеціальної правоздатності. Тим більше, що окремі законодавчі акти України не дозволяли юридичним особам укладати договори, які суперечили статутним цілям (наприклад, Закон України «Про нотаріат» 1993 р.). Тому під час прийняття Цивільного кодексу України проблему вирішили кардинально: юридична особа отримала загальну правоздатність.

Ключові слова: юридична особа; фізична особа; теорія фікції; історична школа права; цивільні правовідносини; загальна правоздатність; спеціальна правоздатність.

Cherevko P.P. Evolution of legal capacity of a legal entity in civil law.

It is indicated that the introduction of the institution of a legal entity is due to the need to allocate a new independent participant in civil relations, which should be as real as a legal entity. The association of people in certain unions for the sake of achieving something as a social practice has an extremely long history. The concentration of physical, intellectual, financial and other efforts in such unions accelerated the achievement of the goal set when uniting people. The article is devoted to the analysis of the regularities of the formation and development of the civil legal capacity of a legal entity. It is noted that the scope of the civil legal capacity of a legal entity is a dynamic category that was formed historically under the influence of many factors. The formation of the civil legal capacity of individuals and legal entities is compared, where a common trend is noted: the expansion of the scope of legal capacity, which was determined for legal entities primarily by economic factors. In the early stages of the existence of legal entities, when they were created by a permissive procedure, their legal capacity was limited, since the scope of its activity was determined by the act of the government body. On the basis of such state practice, the doctrine of the special legal capacity of legal entities begins to develop (Savigni, historical school of law), according to which the activities of the latter are subordinated to the purpose of creating a legal entity. It was forbidden to do anything that did not correspond to this

purpose. Such a safeguard not only helped the founders to control legal entities, but also enabled the countries of the 19th century to supervise organizations whose activities were not aimed at making a profit (for example, political organizations).

It is indicated that the formation of a market economy in Ukraine led to the realization of the need to remove restrictions on the entrepreneurial activity of legal entities and expand their legal capacity. But the application of the approach "everything that is not prohibited by law is permitted" in the activities of legal entities in civil circulation was not enough, since it did not cancel their special legal capacity. Moreover, individual legislative acts of Ukraine did not allow legal entities to conclude contracts that contradicted the statutory goals (for example, the Law of Ukraine "On Notaries" of 1993). Therefore, when adopting the Civil Code of Ukraine, the problem was solved radically: a legal entity received general legal capacity.

Key words: legal entity; natural person; theory of fiction; historical school of law; civil legal relations; general legal capacity; special legal capacity.

Постановка проблеми. Запровадження інституту юридичної особи зумовлено необхідністю виділення нового самостійного учасника цивільних відносин, який має бути таким реальним, як і правосуб'єктна фізична особа. Об'єднання людей у певні союзи заради досягнення чогось як соціальна практика має надзвичайно тривалу історію. Концентрація фізичних, інтелектуальних, фінансових та інших зусиль у таких союзах прискорювало досягнення мети, визначеної при об'єднанні людей. Проте, подібний союз довгий час не розглядався як єдиний, самостійний учасник цивільних правовідносин. Не було це зроблено і в праві Стародавнього Риму, хоча воно, опираючись на практику, вперше вчинило кроки щодо розширення кола суб'єктів приватного права шляхом розмежування діяльності та майна товариства від поведінки та майна його членів [1, с. 62]. Для того, щоб юридична особа могла дійсно стати учасником цивільних відносин в якості самостійного суб'єкта, потрібно було регламентувати цілу низку питань, одним із яких було питання цивільної правоздатності юридичної особи.

Стан опрацювання. Правоздатність юридичної особи в цивільному праві була предметом дослідження великої групи науковців у різноманітні історичні періоди. Серед вітчизняних науковців, які долучалися до дослідження категорії цивільної правоздатності юридичної особи можна віднести В.І. Борисову, Л.В. Винара, К.В. Кацюву, В.О. Кучеру, О.Ю. Літвінову, Д.С. Лещенко, М.В. Менджул, В.Ф. Піддубну, І.В. Спасибо-Фатєєву, В.Ю. Цьомра, І.І. Шпуганича, Г.Б. Яновицьку, В.Л. Яроцького тощо. Незважаючи на це, динаміка цієї категорії щодо юридичних осіб у доктринальних дискусіях, постійний розвиток законодавства та судової практики, відсутність узгодженості по багатьом аспектам цивільної правоздатності юридичної особи, робить дослідження даного питання вкрай актуальним.

Метою статті є визначення закономірності становлення та розвитку правоздатності юридичної особи в цивільному праві України як передумови реалізації цивільних прав та обов'язків у цивільних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Згідно загальнопоширеного розуміння в юридичній науці правоздатність розглядається як абстрактна можливість мати суб'єктивні права та обов'язки [2, с. 199]. Цивільна правоздатність виступає передумовою для вступу в певні цивільні відносини з метою набуття, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Змістом цивільної правоздатності є цивільні права та обов'язки, перелік яких не обмежується тільки тими, що закріплені актами цивільного законодавства. При наявності перешкод у доступі до таких прав, вони усуваються за допомогою заходів державного примусу [3, с. 48-49].

Отже, цивільна правоздатність вивчається в контексті цивільних правовідносин, позаяк вказує на юридичну властивість особи набувати суб'єктивні цивільні права та обов'язки. Якщо певний суб'єкт не має юридичної можливості набувати деякі цивільні права та обов'язки, він не може стати учасником цивільних правовідносин, змістом яких є дані права та обов'язки. Зокрема, згідно ч. 1 ст. 91 ЦК України юридична особа не може мати цивільні права та обов'язки, які за своєю природою можуть належати людині [4]. Наприклад, право на заповіт належить виключно повнолітній фізичній особі (ст. 1234 ЦК), а тому юридична особа не може вступати у спадкові правовідносини як спадкодавець, але вона може набувати прав та обов'язків спадкоємця в разі спадкування по заповіту (ч. 2 ст. 1222 ЦК). Або, відчужувачем у договорі довічного утримання (догляду) може бути тільки фізична особа (ч. 1 ст. 746 ЦК). Виходить, що цивільна правоздатність юридичної особи визначає її статус як учасника цивільних відносин.

Належне розкриття правоздатності юридичної особи в цивільному праві не можливе без історичного контексту. Щоб краще зрозуміти її природу треба прослідкувати історичний шлях виникнення та розвитку правоздатності юридичної особи. На необхідність проведення історико-правового до-

слідження для належного усвідомлення природи цього явища вказують ряд вітчизняних науковців [5, с. 104–105, 119]. У цьому відношенні можна відзначити деякі спільні тенденції в еволюції цивільної правоздатності фізичних та юридичних осіб, яка мала чіткий вектор до свого розширення.

Цивільна правоздатність фізичної особи тривалий час не була загальною та однаковою, що дозволяло одним соціальним групам домінувати над іншими. Так, у рабовласницькі часи раб не володів цивільною правоздатністю і розглядався об'єктом, а не суб'єктом цивільних відносин: «servi res sunt» (раби – це речі) [6, с. 354]. У феодальні часи цеховий устрій міст наочно доводив неможливість займатися певними ремеслами особі, яка не була членом цеху. Цех, будучи монополістом у виготовленні та продажі певного товару, переслідував та суворо карав позацехових майстрів, які створювали їм конкуренцію [7, с. 119-120]. І така соціально-правова нерівність тривала багато століть.

Проте, з економічної точки зору такий підхід був шкідливим, оскільки гальмував розвиток економіки. Так, в Стародавньому Римі існували численні винятки з принципу «servi res sunt», які підтверджували певну суб'єктність раба, що міг збагатити свого власника не тільки фізичною, але й інтелектуальною працею, працюючи торговим агентом, капітаном судна, управителем майна (пекулій) тощо. Наприклад, у Стародавньому Римі раб міг вступати в договори від імені свого власника (ex persona domini) [8, с. 73]. Аналогічним чином цеховий устрій середньовічних міст, що тривалий час захищав представників певної професії, згодом перетворився на гальмо економічного розвитку, що змусило уряди багатьох держав дозволити позацехову діяльність. Так, на західноукраїнських землях патентом австрійського уряду 1788 року було дозволено займатися ремеслом поза цехом, а згодом цехові та позацехові ремісники були зрівняні у правах [9]. Подібні тенденції можна побачити в еволюції правоздатності юридичної особи.

Важко сказати, коли організація стала визнаватися самостійним учасником цивільних відносин, оскільки до розуміння цього йшли декілька століть. На кінець XV – початку XVI століття припадає етап первісного накопичення капіталу, що створював економічні передумови для розвитку організацій як самостійних учасників цивільних відносин. Відбувається поширення по всій Європі торгівельних компаній. Але навіть найбільш відомі з них (наприклад, «Велика Равенсбургзька торгівельна корпорація», яка була заснована близько 1380 р. та припинила свою діяльність у 1530 р. [10]) з точки зору сучасного цивільного права не володіли всіма ознаками юридичної особи.

Спочатку цивільна правоздатність юридичних осіб обмежувалася певною сферою діяльності, визначеною для неї законом, що створював таку особу. Так, перша в світі публічна акціонерна компанія, акції якої продавалися вільно, була створена патентом 1602 року, який видали Генеральні Штати Республіки: Голландська Ост-Індська компанія (офіційно «Об'єднана Ост-Індська компанія»). Патент дозволяв компанії вести морську торгівлю в районі на схід від мису Доброї Надії та на захід від Магелланової протоки, тобто їй передали монопольне право на всю азійську торгівлю. Крім того, для забезпечення торгівлі компанія могла укладати договори з місцевими правителями, утримувати військовий флот, армію, засновувати нові поселення в колоніях, формувати там адміністрацію та судові органи, карбувати власну монету (не було попиту на європейські товари) тощо. Фактично вона стала державою в державі [11]. Але це не доводить існування загальної правоздатності цієї юридичної особи, оскільки можливості компанії чітко визначалися документом, який її створював. Зокрема, патент, який заснував Голландську Ост-Індську компанію був строковий (діяв 21 рік). При поновленні його строку, зміст патенту можна було міняти, розширюючи чи звужуючи правоздатність компанії. Наприклад, коли його видали вдруге в 1623 р., патентом заборонили компанії напряму продавати свої товари раді директорів до того, як вони потраплять у Республіку, щоб не допустити самозбагачення та конфлікту інтересів. Відтепер директори купували товари компанії на тих умовах, що й інші покупці на відкритих торгах [11]. Виходить, закон, яким створили юридичну особу, не надавав їй загальної цивільної правоздатності. Ось чому англійський юрист В. Ансон в 1879 р. писав: «Так як корпорація не існує окремо від акту парламенту, яким корпорація створена або дозволено її створення, звідси слідує, що її правоздатність обмежена виконанням тих повноважень, які надані законом або можуть розумно випливати з його тексту. Навіть якщо акціонери згодом схвалять договір, який суперечить цілям статуту, він все одно не може вважатися зобов'язуючим компанію» [12, с. 145]. Тому не дивно, що існуюча практика створення та визначення правоздатності юридичних осіб вплинула на думки науковців, що розробляли вчення про такого суб'єкта.

Перша наукова теорія, яка пояснювала природу юридичної особи була розроблена Фрідріхом Карлом фон Савіньї, найвідомішим представником історичної школи права [13]. Як відомо, ця теорія отримала свою назву з вуст римського папи Інокентія IV у 1245 році, але її наукове осмислення було запропоновано власне німецькими правознавцями XIX ст. Теорія фікції, по-перше, обґрунтувала дозвільний порядок виникнення юридичних осіб і можливість їх ліквідації виключно за рішенням органів влади; по-друге, виходячи з того, що юридична особа як така не мала волі, вона не визнавалась суб'єктом кримінальної відповідальності [14, с. 119]. Але найбільшого значення дана

теорія мала для усвідомлення природи правоздатності юридичної особи. Оскільки остання вважалася штучним утворенням, яка не має природніх та соціальних потреб, як людина, у неї апріорі не може бути універсальної сфери діяльності. Тому за фізичними особами визнавали загальну правоздатність, а за юридичними – спеціальну. Сфера діяльності юридичної особи визначалася державою в акті, яким дозволялося її створення. Подібний підхід надавав державі можливість здійснювати нагляд за об'єднанням людей, особливо тими, що не переслідували мети отримання прибутку. Отже, формування спеціальної правоздатності юридичної особи певною мірою також було пов'язано з політичними мотивами. Але не тільки державі допомагала спеціальна правоздатність юридичної особи, оскільки вона надавала можливості здійснювати контроль за діяльністю юридичної особи також і з боку її засновників. Як відзначають, концепція ultra vires, яка передбачала визнання недійсними правочинів, що були вчинені за межами правоздатності юридичної особи, довгий час використовувалося ліберальною американською правовою доктриною для захисту прав акціонерів та кредиторів компанії від недобросовісний чи некомпетентних дій її менеджменту [15, с. 305].

Вчення про спеціальну правоздатність юридичної особи у подальшому стало основою для розробки іншої, не менш «яскравої» теорії юридичної особи XIX ст., яка розвивала положення теорії фікції – теорії «персоніфікованої мети». Алозій Бринц, автор цієї теорії, стверджував, що в юридичній особі не має людського субстрату, а майно юридичної особи належить не її засновникам, а меті, яка стоїть перед будь-якою юридичною особою [16].

Таким чином, вже в XIX ст. була обґрунтована концепція про спеціальну правоздатність юридичної особи, згідно якої вона є носієм тільки певних цивільних прав та обов'язків, що допомагають досягнути мети її діяльності. Подібні погляди науковців відобразилися в європейському цивільному законодавстві того часу (наприклад, Німецьке цивільне уложення 1896 р.) та багатьох прецедентних судових рішень в країнах англосаксонської правової сім'ї. Оскільки спеціальна правоздатність юридичної особи обмежувала її діяльність метою створення, нерідко науковці її називають обмеженою правоздатністю [17, с. 105], хоча це не є усталений підхід.

Концепція спеціальної правоздатності юридичної особи проникла в Україну, коли її землі перебували під юрисдикціями двох імперій: Австрійської та російської. Як і раніше, така правоздатність розглядалася як запобіжний механізм, за допомогою якого держава зберігає контроль над діяльністю юридичної особи. Так, в радянські часи, коли панувала «планова економіка» правоздатність юридичної особи була обмеженою, оскільки їй дозволялося вступати тільки в такі відносини, які відповідали меті її діяльності. Подібний підхід мав гарантувати виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства та відповідав командно-адміністративним засадам у економіці радянських держав, де ініціативність суб'єктів господарювання за межами планових вказівок не віталася. Все це привело до нормативного закріплення спеціальної правоздатності юридичної особи в цивільному праві (зокрема, ч. 1 ст. 26 ЦК УРСР 1963 р. [18]).

З розпадом Радянського Союзу та переходом до ринкової економіки обмеження можливостей юридичної особи вступати у ті чи інші види цивільних відносин не відповідало духу підприємництва, а також політиці держави щодо його заохочення. Для засвоєння нового бізнесу, що не був прописаний в установчих документах, потрібно було вносити до них зміни. На практиці це могло призвести до певних ускладнень. Щоб відкрити юридичним особам більше функціональних можливостей, зробити їх мобільними та зміцнити господарську самостійність, правоздатність юридичної особи потрібно було розширити. Недостатньо було застосування в діяльності юридичних осіб у цивільному обігу підходу «дозволено все, що не заборонено законом», позаяк він не відміняв їх спеціальної правоздатності [19, с. 81]. Зокрема, Закон України «Про нотаріат» в редакції 1993 р. містив таку підставу відмови у вчиненні нотаріальних дій: «угода, що укладається від імені юридичної особи, суперечить цілям, вказаним в її статуті чи положенні» [20]. А.С. Довгерт, наполягаючи на скасуванні спеціальної правоздатності юридичних осіб в Україні, вказував, що це вимога реального динамічного життя, яке хоче максимуму свободи в майнових відносинах для всіх юридичних осіб із метою повного задоволення інтересів індивіда та потреб цивільного обороту [21]. Тому під час прийняття Цивільного кодексу України проблему вирішили кардинально: юридична особа отримала загальну правоздатність. Так, згідно ч. 1 ст. 91 ЦК України «юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині».

Висновки. Виходячи з вищенаведеного дослідження можна зробити висновки, що обсяг цивільної правоздатності юридичної особи є динамічною категорією, яка формувалася історично під впливом багатьох факторів. На ранніх етапах існування юридичних осіб, коли вони створювалися дозвільним порядком, їх правоздатність була обмеженою, оскільки актом органу влади визначалася сфера її діяльності. На підставі такої державної практики починає розвиватися вчення про спеціальну правоздатність юридичних осіб (Савіньї, історична школа права), відповідно до якої діяльність останніх підпорядковується меті створення юридичної особи. Те, що не відповідало цій меті,

вчиняти було заборонено. Подібний запобіжник не тільки допомагав засновникам контролювати юридичні особи, але надавав чудові можливості країнам XIX ст. здійснювати нагляд за організаціями, діяльність яких не переслідувала мети отримання прибутку та була неприйнятною з політичної точки зору. Тому не дивно, що тоталітарні країни (наприклад, СРСР) цю практику переймають та вдаються до крайнощів, поширюючи спеціальну правоздатність на всі види юридичних осіб. Певною мірою цьому також сприяє формування командно-адміністративних засад в радянській економіці, де ініціативність господарюючих суб'єктів заміняється плановими вказівками.

Формування ринкової економіки в Україні на порядок денний поставило питання про зняття обмежень у підприємницькій діяльності юридичних осіб, оскільки це не відповідало політиці держави щодо заохочення розвитку підприємництва в нашій державі. Внаслідок цього ЦК України закріпив за всіма юридичними особами загальну цивільну правоздатність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дроніков В.К. Римське приватне право. Київ: КГУ, 1961. 198 с.
2. Теорія держави та права: навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
3. Цивільне право України: підручник [Текст]: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 444 с.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
5. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін. За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2007. Т. 1. 480 с.
6. Ухаль М.М. Латинсько-український та українсько-латинський словник юридичної фразеології. Мукачево: «Карпатська Вежа», 2008. 436 с.
7. Історія держави і права України. Частина 1: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.; За ред. акад. Академії правових наук України А.Й. Рогожина. КУиїв: Ін Юре, 1996. 368 с.
8. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
9. Мазипчук М., Сімашова А. Ремісничі цехи Середньовіччя – зародки профспілкової самоорганізації. URL: https://gurt.org.ua/articles/19299/ (дата звернення: 12.01.2025).
10. Große Ravensburger Handelsgesellschaft. Wikipedia. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Gro%C3%9Fe_Ravensburger_Handelsgesellschaft (дата звернення: 20.01.2025).
11. Vereenigde Oostindische Compagnie. Wikipedia. URL: https://nl.wikipedia.org/wiki/Vereenigde_Oostindische_Compagnie (дата звернення: 17.01.2025).
12. Винар Л.В. Правоздатність юридичних осіб, заснованих державою. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.* 2003. № 3-4(7-8). С. 145–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2003_3-4_27.
13. Savigny, F. System des heutigen romischen Rechts. Berlin: Veit, 1840. 236 p.
14. Борисова В. Теорії сутності юридичної особи: історія і сучасність. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4(27). С. 117–130. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4616/1/Borysova_117.pdf.
15. Кацюба К.В. Цивільна правосуб'єктність непідприємницьких товариств. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, Харків, 25 трав. 2018 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2018. С. 303–306.
16. Brinz, A. Lehrbuch der Pandekten. [Text] I Bd. Erlangen: Deichert, 1857. 650 p.
17. Жигалкін І.П. Установи як юридичні особи: монографія. Харків: Право, 2010. 168 с.
18. Цивільний кодекс Української РСР: Закон Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text (дата звернення: 12.01.2025).
19. Цивільне право: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1995. 416 с.
20. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 39. Ст. 383. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text.
21. Кодифікація приватного (цивільного) права України / [Довгерт А.С., О.І. Підопригора та ін.]; за ред. А.С. Довгерта. Київ: Укр. центр правн. студій, 2000. 336 с.

УДК 351.82:663.5/6(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.85

КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРОБНИЦТВА І ОБІГУ СПИРТУ ТА АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ

Черняк Є.О.,
аспірант,
кафедра публічного та приватного права,
Університет митної справи та фінансів
ORCID: 0009-0004-3761-9672

Черняк Є.О. Критерії та показники ефективності державного регулювання виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв.

Вказується, однією з ключових умов забезпечення результативності державної політики у сфері господарської діяльності є ефективність механізму державного регулювання в цілому та в окремих сферах зокрема. У статті, на підставі проведеного аналізу наукових підходів та узагальнення відповідних теоретичних напрацювань, зазначено, що оцінювання ефективності державного регулювання виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв неможливе без чіткої, концептуально обґрунтованої системи критеріїв і показників. Ефективність у цій сфері повинна розглядатися як комплексна, поліаспектна категорія, що охоплює правові, соціальні, економічні та інституційні виміри регуляторного впливу держави. Зауважено, що узагальнення наукових концепцій свідчить про доцільність розмежування умов, критеріїв та показників ефективності. Умови виступають факторами результативності регулювання, критерії – узагальненими мірилом оцінювання його властивостей, а показники – конкретними, емпірично вимірюваними характеристиками, що дозволяють здійснювати об'єктивну оцінку фактичних результатів державної регуляторної діяльності. Вказано, що у контексті державного регулювання виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв ключовими критеріями ефективності доцільно визначити: 1) правові критерії, що відображають рівень законності, юридичної визначеності та узгодженості регулювання; 2) соціальні критерії, які характеризують рівень захисту прав споживачів та вплив на здоров'я населення; 3) економічні критерії, пов'язані з фіскальною результативністю та економічною збалансованістю; 4) інституційні критерії, що оцінюють спроможність органів публічної влади та якість адміністративних процедур.

Зазначено, що показники ефективності у цій сфері мають охоплювати вимірювані параметри, що відображають ступінь реалізації відповідних критеріїв: обсяги акцизних надходжень, динаміку легального виробництва, рівень тінізації ринку, кількість порушень норм законодавства, статистику звернень громадян, дані про витрати ресурсів на здійснення контролю, показники довіри до регуляторних органів, якість правозастосовчої практики тощо.

Ключові слова: алкогольні напої, державне регулювання, ефективність, критерії, показники, публічне адміністрування, спирт.

Cherniak Y.O. Criteria and indicators of the effectiveness of state regulation of the production and circulation of alcohol and alcoholic beverages.

One of the key conditions for ensuring the effectiveness of state policy in the field of economic activity is the effectiveness of the state regulation mechanism in general and in individual areas in particular. The article, based on the analysis of scientific approaches and the generalisation of relevant theoretical developments, argues that the assessment of the effectiveness of state regulation of the production and circulation of alcohol and alcoholic beverages is impossible without a clear and conceptually grounded system of criteria and indicators. Effectiveness in this area should be understood as a complex, multi-dimensional category encompassing the legal, social, economic and institutional dimensions of the state's regulatory influence. It is noted that the generalisation of scientific concepts indicates the expediency of distinguishing between the conditions, criteria and indicators of effectiveness. Conditions act as factors determining the result of regulation, criteria serve as generalised benchmarks for assessing its properties, while indicators constitute concrete, empirically measurable characteristics that enable an objective evaluation of the actual outcomes of state regulatory activity.

The article emphasises that, in the context of state regulation of the production and circulation of alcohol and alcoholic beverages, the key effectiveness criteria should include: (1) legal criteria, reflecting the level of legality, legal certainty and coherence of regulation; (2) social criteria, characterising the degree of consumer protection and the impact on public health; (3) economic criteria, related to fiscal

performance and economic balance; and (4) institutional criteria, assessing the capacity of public authorities and the quality of administrative procedures.

It is also stated that indicators of effectiveness in this field should cover measurable parameters reflecting the degree of implementation of the respective criteria, such as the volume of excise revenues, the dynamics of legal production, the level of market shadowing, the number of legal violations, statistics on citizens' complaints, data on resource expenditures for control activities, indicators of public trust in regulatory authorities, and the quality of law-enforcement practice.

Key words: alcoholic beverages, state regulation, effectiveness, criteria, indicators, public administration, alcohol.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Однією з ключових умов забезпечення результативності державної політики у сфері господарської діяльності є ефективність механізму державного регулювання в цілому та в окремих сферах зокрема. Особливої ваги це набуває у такій соціально й економічно чутливій сфері, як виробництво і обіг спирту та алкогольних напоїв, де державне втручання має в імперативі поєднувати економічну доцільність та пропорційність, фіскальні інтереси держави й публічну безпеку. Водночас визначення реального рівня ефективності державного регулювання у цій сфері неможливе без науково обґрунтованої системи критеріїв і показників, які дозволяють здійснювати об'єктивну оцінку результативності регуляторних дій та їх впливу на економічні, соціальні й правові процеси.

На наше переконання, проблема полягає в тому, що в сучасній науковій і правозастосовній практиці відсутній єдиний підхід до визначення критеріїв і показників ефективності саме у контексті державного регулювання виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв. Чинне законодавство містить вимоги до ліцензування, обліку, контролю, оподаткування та умови юридичної відповідальності, не пропонуючи при цьому комплексних орієнтирів для оцінювання дієвості регуляторного впливу. Як наслідок, органи публічної влади вимушені діяти без уніфікованих індикаторів ефективності, що ускладнює оцінювання якості управлінських рішень, рівня дотримання законності, обґрунтованості застосованих заходів впливу й їх соціально-економічних результатів.

Очевидно, що наукова актуальність проблеми зумовлена необхідністю подолання концептуальної невизначеності щодо сутності критеріїв та показників ефективності державного регулювання у цій сфері господарської діяльності. Вбачається, що їх розроблення має не лише теоретичне, а й безпосередньо практичне значення, оскільки дозволяє впровадити системний підхід до аналізу діяльності контролюючих і регуляторних органів, забезпечити прозорість процесу ухвалення управлінських рішень та створити основу для коригування державної політики відповідно до реальних потреб суспільства й економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На жаль, слід відзначити, що адміністративно-правова доктрина наразі не представлена дослідженнями, які безпосередньо стосуються проблематики показників та критеріїв ефективності державного регулювання у цій сфері. Разом з тим, науковий пошук у цій сфері спирається на низку досліджень ефективності різноманітних адміністративно-правових явищ чи процесів.

Так, праксеологічний аспект норм адміністративного права став безпосереднім предметом вивчення для С.В. Шахова [1]. Н.Ю. Кантор ґрунтовно вивчає ефективність механізму цілепокладання норм адміністративного права, її умови, показники та критерії [2; 3]. Критерії та показники, але у розрізі ефективності адміністративно-правових норм досліджує І.В. Болокан [4]. В.В. Юровська сформулювала показники та критерії ефективності методів адміністративно-правового регулювання [5]. О.М. Пилип'юк визначає умови, критерії та показники ефективності адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану [6, с. 180–188].

У свою чергу, О.М. Черненький концентрує свою увагу на необхідності дослідження ефективності приватноправових інструментів діяльності публічної адміністрації [7].

Враховуючи зазначене, **мета цієї статті** полягає у систематизації наявних підходів до розуміння категорій «критерій» і «показник ефективності», визначення їх змісту саме у контексті державного регулювання виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв, а також вироблення практичних рекомендацій щодо їх застосування у діяльності органів публічної адміністрації для підвищення результативності регуляторної політики держави загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Системна розробка проблематики ефективності у праві фактично розпочалася у радянський період розвитку правової доктрини. Глибоко не занурюючись у нетрі наявних на той момент дискусій відзначимо, що загалом у теоретичній спадщині радянського періоду простежувалася виразна тенденція розглядати ефективність права (правово-

го регулювання, правових норм тощо) крізь призму його цільового призначення. Саме радянська правова доктрина сформувала перші концептуальні уявлення про те, що мета правової норми є її визначальним критерієм ефективності, а кількісне вираження цієї мети – ключовою основою для подальшого вимірювання ефективності правових норм. Попри наявність різних підходів, саме цільовий підхід одержав найбільший теоретичний розвиток і вплинув на подальше формування сучасних уявлень про ефективність правових норм і механізмів їх реалізації (у тому числі й у розрізі галузевих особливостей).

Водночас у межах цієї концепції виникла важлива ідея багаторівневого характеру правових цілей – від загальнонаціональних та конституційних до суто прикладних цілей окремих інститутів і норм. Такий підхід наголошував, що оцінювання ефективності правового регулювання неможливе без урахування приватних безпосередніх цілей відповідних правових норм, адже орієнтація виключно на цілі вищого рівня призводить до викривлених висновків. Сформована у той час ідея «дерева цілей» дозволила представити ефективність як багаторівневий феномен, де нижчі цілі забезпечують досягнення цілей вищого рівня, а вся система функціонує як узгоджена структурна єдність [8, с. 35]. Разом з тим, поряд із цільовим підходом, радянська доктрина, хоча й фрагментарно, але приділяла увагу також і функціональним та соціальним аспектам, які формують окрему групу якісних критеріїв ефективності.

На сьогодні, простежується інша тенденція, яка є особливою характерною для галузевих правових досліджень, зміст якої полягає у необхідності комплексного аналізу ефективності будь-яких правових процесів, явищ, юрисдикційної діяльності і т.д. Що стосується формування базових теоретичних рамок цього питання, то як цілком слушно зауважує Н.Ю. Кантор, деякі вчені ототожнюють категорії «умова» та «критерій» ефективності, розглядаючи серед останніх систему об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, об'єктивні потреби його прогресивного розвитку [9, с. 41], умови юридичної ефективності норм права; 2) умови соціальної ефективності норм права. При цьому доволі значна група інших дослідників акцентує свою увагу лише на критеріях ефективності, залишаючи осторонь свого аналізу питання показників ефективності [2, с. 407].

У свою чергу, І.В. Болокан пропонує дещо інший підхід. Так, вчена пропонує розгляд критеріїв ефективності реалізації адміністративно-правових норм як певної триелементної ланки, що складається з: «умов ефективності реалізації норм адміністративного права» – обставин (їх сукупності), що сприяють реалізації, враховують особливості реальної дійсності і забезпечують результативність правового регулювання; «критеріїв ефективності реалізації норм адміністративного права» – обраної для оцінки результату втілення норм адміністративного права у життя міри оптимального кількісного та якісного співвідношення «мета-результат-витрати»; «показників ефективності реалізації» – наочно підтвердженого кількісними параметрами доказів дієвості положень, закріплених у нормах адміністративного права [10, с. 382]. При цьому, І.В. Болокан пропонує такі їх різновиди: «1) об'єктивні та суб'єктивні; 2) загальні та спеціальні; 3) базовий авторський розподіл – ті, що безпосередньо пов'язані з предметом реалізації; ті, що безпосередньо пов'язані із суб'єктом реалізації; ті, що безпосередньо пов'язані із процедурою реалізації, й подано детальний їх аналіз» [4, с. 89].

Натомість у баченні С.В. Шахова, який систематично наголошує саме на комплексній оцінці ефективності правових явищ, критеріями та відповідними показниками ефективності норм адміністративного права є:

– рівень реалізації прав і свобод особи в публічній сфері, який зокрема виражається як в кількісних показниках (відношення кількості випадків реального використання певного права в публічній сфері до кількості намірів осіб ним скористатися), так і в якісних (якість наданих адміністративних послуг, розвиток малого підприємництва тощо);

– аксіологічні критерії, що визначають ефективність адміністративно-правової норми з точки зору її співвідношення із соціальними цінностями (свобода, рівність, справедливість тощо). Показниками аксіологічної ефективності норми адміністративного права є якісні характеристики, що дозволяють визначити ступінь переходу певного типу адміністративних правовідносин (їх суб'єктів) в інший, більш оптимальний, якісний стан за рахунок дії норм адміністративного права. Такими показниками можна вважати, наприклад, появу нових інноваційних можливостей реалізації прав особи, як то запровадження та подальше вдосконалення інституту електронних адміністративних послуг, спрощення порядку державної реєстрації актів цивільного стану (наприклад, народження) тощо. У свою чергу ефективність реалізації вказаних принципів може визначатись за допомогою кількісних показників (наприклад, мінімізація скарг громадян на дії або бездіяльність державних службовців, статистика вчинених державними службовцями кримінальних злочинів, адміністративних проступків та дисциплінарних деліктів і т. д.);

– економічні критерії, що відбивають, наприклад, рівень фінансових та інших затрат унаслідок використання конкретної адміністративно-правової норми або їх сукупності, демонструють

рівень реалізації права особи на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, рівень реалізації фіскальної функції держави, у т. ч. наповнення державного бюджету за рахунок стягнення адміністративних штрафів, конфіскації майна тощо;

– політичні критерії ефективності адміністративно-правових норм, за допомогою яких встановлюється ефективність конкретних норм адміністративного права в аспекті сприяння досягненню цілей і завдань держави, виконання державою своїх внутрішніх та зовнішніх функцій;

– поведінкові та психологічні критерії дають змогу оцінити норму адміністративного права на предмет її сприйняття громадянами як обов'язкової до виконання; визначити ефективність адміністративно-правової норми залежно від її придатності до сприяння правомірній активності суб'єктів адміністративного права. Поведінкові та психологічні критерії оцінюються як за рахунок кількісних даних (наприклад, тих, що визначають кількість вчинених адміністративних проступків, що відображає реальний стан законності та правопорядку у суспільстві та ефективність впливу на нього відповідних норм адміністративного права), так і за рахунок якісних показників, що відображають стан правосвідомості суб'єктів;

– цільові критерії, які передбачають аналіз співвідношення між метою (цілями) адміністративно-правової норми і реальними результатами її реалізації суб'єктами адміністративного права. Так, наприклад, за рахунок аналізу динаміки кількості дорожньо-транспортних пригод, що відбулись внаслідок порушення правил дорожнього руху, можна судити про ефективність адміністративно-деліктних норм і т. д.;

– критерії конфліктності, що дають змогу оцінити ефективність норми адміністративного права за наслідками її реалізації, що приводять до зниження рівня конфліктності в суспільстві (у певній соціальній групі, колективі тощо), які, зокрема знаходять вираз у відповідних кількісних показниках (у т. ч. мінімізація адміністративно-правових спорів, динаміка кількості скарг приватних осіб тощо) [1, с. 208–210].

Системний та зважений підхід також демонструє вже загадана Н.Ю. Кантор, яка стверджує, що критерії ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права – це визначене мірило оцінювання об'єкту дослідження крізь призму показників кількісного та якісного характеру, а показники ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права, у свою чергу, – це узагальнені характеристики об'єкту дослідження, виражені у числовій або якісній формах [2, с. 412].

На її переконання, критеріями ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права можуть бути: функціональні, соціальні, економічні, політичні, ідеологічні та інші;

– функціональний критерій – дає можливість визначити повноту та правильність окреслення законодавцем цілей та призначення норм адміністративного права;

– соціальні критерії – відбивають рівень реалізації прав і свобод приватної особи у взаємовідносинах із органами публічної влади та їх посадовими особами, рівень організаційних та правових можливостей особи вступити у адміністративні правовідносини тощо. Соціальні критерії можуть бути представлені кількісними (відношення кількості випадків реального використання певного права в публічній сфері до кількості намірів осіб ним скористатися; кількість наданих адміністративних послуг, зареєстрованих громадських організацій або спілок, рівень соціального напруження у суспільстві і т.д.), та якісними (якість та простота надання адміністративних та соціальних послуг населенню, соціальна захищеність населення, безпека тощо) показниками;

– економічні критерії – можуть відображати здатність механізму цілепокладання норм адміністративного права закладати підвалини для результативного використання бюджетних та інших ресурсів з метою досягнення поставлених законодавцем цілей; можуть містити дані про фінансові та інші витрати, спричинені використанням адміністративно-правових норм; рівень виконання фіскальної функції держави тощо. Основними показниками економічних критеріїв оцінки ефективності вказаного механізму без сумніву є різноманітні кількісні показники (надходження до державного бюджету, розмирі стягнених штрафів, рівень заробітної плати тощо). Проте серед таких показників також є і якісні дані, що, наприклад, можуть відображати ступінь переходу певного типу адміністративних правовідносин в інший, більш оптимальний, якісний стан за рахунок дії норм адміністративного права та правильного визначення її мети на стадії їх створення;

– політичні критерії дають змогу встановити здатність механізму цілепокладання норм адміністративного права сприяти досягненню цілей і завдань держави, виконання державою своїх внутрішніх та зовнішніх функцій та зобов'язань [2, с. 412].

В.В. Юровська так само зазначає, що ефективність методів адміністративного права слід розглядати у кількох аспектах, під кутом зору різних факторів впливу, кожний з яких формує самостійну групу критеріїв ефективності, існують у нерозривній єдності між собою та дають змогу дати загальну оцінку рівню ефективності використання методів адміністративного права в цілому або його окремих

різновидів зокрема. На її переконання, важливо, щоб мірила оцінювання методів адміністративного права відбивали одразу кілька площин сприйняття результативності (чи навпаки) адміністративно-правового регулювання та правового впливу норм адміністративного права [5, с. 137].

У її концепції соціальний аспект ефективності методів адміністративного права посідає провідне місце, оскільки саме він демонструє фактичний рівень упорядкованості суспільних відносин та реальні можливості особи реалізувати свій адміністративно-правовий статус; до цієї групи критеріїв дослідниця відносить ступінь реалізації прав і свобод у публічній сфері, дієвість механізмів їх захисту, рівень дотримання принципів верховенства права та законності, якість правозастосовної практики й відповідні статистичні показники порушень [5, с. 139]. Поряд із соціальними критеріями, важливе місце займають політичні та економічні: перші відображають рівень реалізації політичних прав особи та стан розвитку громадянського суспільства, тоді як економічний блок дає змогу оцінити обсяг фінансових, часових і людських витрат, пов'язаних із застосуванням методів адміністративного права, ступінь обґрунтованості втручання держави в економічну сферу та рівень реалізації економічних прав особи; у цьому вимірі особливого значення набувають кількісні показники витрат ресурсів, а також такі характеристики, як доцільність, адекватність, збалансованість, передбачуваність, прозорість регулювання та врахування громадської думки [5, с. 142].

Схожий підхід демонструє А.Б. Маслова, яка вважає, що ефективність публічного адміністрування має безумовно комплексний та багатогранний характер, контексти якого можуть мати економічний, безпековий, соціальний, психологічний, екологічний, правовий та інші ефекти. У свою чергу, адміністративно-правовий аспект ефективності публічного адміністрування дає змогу оцінити діяльність відповідних суб'єктів із точки зору їх здатності створити достатні умови для якомога повної реалізації приватною особою свого адміністративно-правового статусу в публічній сфері, наприклад, за рахунок високої якості адміністративних послуг, їх доступності, оптимальності організаційних умов відповідних адміністративних процедур, якості підзаконної нормотворчої діяльності та інших факторів [11, с. 45–54].

О.М. Пилип'юк у контексті досліджуваної ним проблематики, обґрунтовує, що критерії ефективності адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану – це науково обґрунтовані узагальнюючі характеристики, які відображають сутнісні властивості адміністративно-правових механізмів та дозволяють оцінити рівень їх дієвості, результативності та відповідності цілям правозабезпечення в умовах правового режиму воєнного стану. Критерії, як він підкреслює, забезпечують теоретичну базу для визначення змісту ефективності та слугують основою для подальшого її вимірювання за допомогою кількісних і якісних показників [6, с. 193]. Серед таких критеріїв вчений виділяє юридичну визначеність та нормативну узгодженість; оперативність адміністративних процедур. пропорційність та обґрунтованість адміністративних обмежень та обтяжень; цільовий критерій; довіра суспільства до суб'єктів публічної влади [6, с. 24]. У свою чергу, показники ефективності адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану – це конкретизовані, емпірично вимірювані параметри, що виражають зміст відповідних критеріїв ефективності через числові (кількісні) та оціночні (якісні) характеристики, і дозволяють здійснити практичну оцінку стану адміністративно-правового забезпечення прав людини у надзвичайних умовах. Показники слугують інструментом перевірки, наскільки сформовані механізми відповідають встановленим критеріям ефективності [6, с. 193].

В цілому схожу думку висловлює й О.М. Черненький, який стверджує, що «… критерії ефективності приватноправових інструментів діяльності публічної адміністрації – це провідні узагальнені оціночні орієнтири, що відображають ступінь досягнення цілей їх застосування, відповідність принципам законності, пропорційності, результативності, економічності, правової узгодженості тощо. У свою чергу показники ефективності приватноправових інструментів діяльності публічної адміністрації – це конкретизовані емпіричні чи якісно описані характеристики, що кількісно або якісно виражають ступінь реалізації того чи іншого критерію. Вони виконують функцію практичного вимірювання і дозволяють здійснювати оцінку ефективності застосування приватноправових інструментів у діяльності органів публічної адміністрації» [7, с. 182].

Вченим так само зроблено спробу сформулювати розгорнуту модель критеріїв та показників ефективності приватноправових інструментів діяльності публічної адміністрації, де серед основних мірил оцінювання О.М. Черненький виділяє такі: I. Критерії та показники, що корелюють із якістю законодавства, яке визначає порядок застосування приватноправових інструментів діяльності публічної адміністрації; II. Критерії та показники, що корелюють із рівнем правосвідомості учасників правовідносин; III. Критерії та показники, що корелюють з інституційними гарантіями правової захищеності сторін; IV. Критерії та показники, що корелюють з узгодженістю механізмів публічного та приватного права [7, с .182–186].

Отже, аналіз наведених доктринальних підходів засвідчує, що сучасне розуміння ефективності у праві сформувалося як результат тривалої еволюції – від радянської цільової моделі до комплексного, багаторівневого та багатовимірного бачення, характерного для сучасної адміністративно-правової науки. Домінування цільового підходу у ранніх теоретичних розробках забезпечило підґрунтя для розуміння ефективності як досягнення правових цілей, задавши траєкторію для подальшого розвитку наукових дискусій у цій царині. Надалі ця концепція була суттєво збагачена окремими радянськими дослідниками (В.В. Глазиріним, В.М. Кудрявцевим та іншими), які наголошували на багаторівневості правових цілей. Вбачається, що саме це у подальшому й дозволило розглядати ефективність не як статичне явище, а як динамічну характеристику, що змінюється залежно від рівня правового регулювання, його предмета та функціонального призначення.

У сучасній же доктрині чітко простежується тенденція до інтеграції цільового, функціонального, соціального, економічного, політичного, аксіологічного та інших підходів в єдину систему оцінювання ефективності у праві. Дослідники-правники відходять від спрощеного уявлення про ефективність як відповідність меті та результату, наголошуючи на важливості таких чинників, як юридична визначеність, інституційна спроможність, рівень правозастосування, доступність адміністративних процедур, пропорційність обмежень, рівень довіри до влади, ступінь реалізації прав і свобод особи та інші. Важливо підкреслити й те, що більшість сучасних учених наголошує на нерозривній єдності кількісних і якісних показників ефективності, відзначаючи, що жоден із цих вимірів не може бути самодостатнім.

В цілому слід відзначити, що сукупність проаналізованих концепцій дає підстави стверджувати, що ефективність будь-якого правового регулювання, зокрема й державного регулювання виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв, має розглядатися винятково як комплексна категорія, що охоплює різні виміри правової, економічної, соціальної та інституційної результативності. Важливою умовою адекватного вимірювання ефективності є також урахування галузевої специфіки, адже цілком природньо, що універсальні критерії не здатні повною мірою відобразити особливості окремих сфер публічного адміністрування.

Таким чином, з огляду на це, ми вважаємо, що перед формуванням власної системи критеріїв і показників ефективності державного регулювання у сфері виробництва й обігу спирту та алкогольних напоїв необхідно виходити з таких базових положень:

– ефективність є багатовимірною та поліаспектною категорією, яка не може бути зведена до одного виміру (цільового, економічного, соціального тощо).

– критерії та показники ефективності мають корелювати з рівнем правового регулювання (загальні, спеціальні, процедурні, інституційні).

– оцінювання ефективності повинно охоплювати як кількісні, так і якісні параметри, що забезпечує комплексний аналіз правової дії.

– умови ефективності мають бути розглянуті окремо від критеріїв і показників як базові передумови результативності регулювання.

– галузева специфіка (фіскальні цілі, протидія тіньовому ринку, здоров’я населення, ризики зловживань, контрольні функції, рівень правосвідомості суб’єктів ринку) є визначальною для формування релевантної моделі критеріїв і показників.

Висновки. Проведений аналіз наукових підходів та узагальнення відповідних теоретичних напрацювань дозволяють стверджувати, що оцінювання ефективності державного регулювання виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв неможливе без чіткої, концептуально обґрунтованої системи критеріїв і показників. Ефективність у цій сфері повинна розглядатися як комплексна, поліаспектна категорія, що охоплює правові, соціальні, економічні та інституційні виміри регуляторного впливу держави. Одновимірні або спрощені підходи до її оцінювання не лише не відображають реального стану регуляторної політики, але й здатні спотворювати її цілі та результати, що вказує на необхідність інтеграції кількісних і якісних параметрів оцінювання.

Слід зауважити, що узагальнення наукових концепцій свідчить про доцільність розмежування умов, критеріїв та показників ефективності. Умови виступають факторами результативності регулювання, критерії – узагальненими мірилом оцінювання його властивостей, а показники – конкретними, емпірично вимірюваними характеристиками, що дозволяють здійснювати об’єктивну оцінку фактичних результатів державної регуляторної діяльності. У нашому баченні, в контексті державного регулювання виробництва і обігу спирту та алкогольних напоїв ключовими критеріями ефективності доцільно визначити: 1) правові критерії, що відображають рівень законності, юридичної визначеності та узгодженості регулювання; 2) соціальні критерії, які характеризують рівень захисту прав споживачів та вплив на здоров’я населення; 3) економічні критерії, пов’язані з фіскальною результативністю та економічною збалансованістю; 4) інституційні критерії, що оцінюють спроможність органів публічної влади та якість адміністративних процедур.

У свою чергу, показники ефективності у цій сфері мають охоплювати вимірювані параметри, що відображають ступінь реалізації відповідних критеріїв: обсяги акцизних надходжень, динаміку легального виробництва, рівень тінізації ринку, кількість порушень норм законодавства, статистику звернень громадян, дані про витрати ресурсів на здійснення контролю, показники довіри до регуляторних органів, якість правозастосовчої практики тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шахов С.В. Норми адміністративного права: теоретико-правові аспекти ефективності: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2020. 442 с.
2. Кантор Н.Ю. Цілепокладання норм адміністративного права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2025. 388 с.
3. Кантор Н.Ю. Показники та критерії ефективності механізму цілепокладання норм адміністративного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2025. Вип. 88. Ч. 2. С. 405–413. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.56.
4. Болокан І.В. Критерії та показники ефективності реалізації адміністративно-правових норм: загальна характеристика. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. № 79. С. 87–91. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/cfa03eeb-7639-44db-9358-cba9641ef639.
5. Юровська В.В. Методи адміністративного права: теоретико-правові та праксеологічні аспекти: автореф. дис. … докт. юрид. наук. Запоріжжя, 2018. 33 с.
6. Пилип'юк О.М. Адміністративно-правове забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини в умовах правового режиму воєнного стану: дис. ... докт. філософ. у галузі права: 081. Дніпро, 2025. 230 с.
7. Черненький О.М. Приватноправові інструменти діяльності публічної адміністрації: теоретико-правові та праксеологічні аспекти застосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро, 2025. 211 с.
8. Кудрявцев В.М., Нікітінський В.І., Самощенко І.С., Глазирін В.В. Ефективність правових норм. Монографія. М., 1980. 280 с.
9. Пашков А.С., Явіч Л.С. Ефективність дії правової норми (до методології та методики соціологічного дослідження). *Радянська держава та право*. 1970. № 3. С. 40–48.
10. Болокан І.В. Реалізація норм адміністративного права: проблемні питання теорії та практики: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2017. 549 с.
11. Маслова А.Б. Ефективність діяльності суб'єктів публічного адміністрування: адміністративно-правовий вимір. *Публічне право*. 2020. № 2(38). С. 45–54. DOI https://doi.org/10.32782/2020-38-05.

УДК:346
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.86

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Шевченко В.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри бізнесу і права
Вінницького соціально-економічного інституту Університету «Україна»,
керівник Бердичівського медичного фахового коледжу Житомирської обласної ради
ORCID: 0000-0003-3706-3489
e-mail: svs.vin@ukr.net

Фурсал Л.В.,
юрисконсульт
Бердичівського медичного фахового коледжу
Житомирської обласної ради
ORCID: 0009-0004-1030-032X
e-mail: shobotenko.lilya@ukr.net

Шевченко В.С., Фурсал Л.В. Юридична відповідальність у господарській діяльності.

В статті досліджено питання сутності, поняття та особливості відповідальності загалом, та юридичної відповідальності в сфері господарської діяльності.

В сучасному світі термін «відповідальність» має багатогранну природу. Це усвідомлення фізичною та/або юридичною особою про наслідки від недобросовісної діяльності. В статті розглянуто причини настання юридичної відповідальності в господарській діяльності, зроблено аналіз її видів. Сьогодення приносить нам багато змін та нововведень, зокрема, зміни торкнулися і законодавства у сфері господарської діяльності. 28 серпня 2025 року Господарський кодекс України перестав існувати, його скасували. Натомість, 28 серпня 2025 року вводиться в дію Закон України № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (далі – Закон №4196-IX), він є, можна сказати, правонаступником Господарського кодексу України.

В статті розкрито поняття та особливості юридичної відповідальності у сфері господарської діяльності, розкрито її роль та сутність. Також, визначено класифікацію відповідальності та види, зокрема, господарсько-правової, цивільно-правової, адміністративної, фінансової, кримінальної та дисциплінарної. Визначено правові підстави настання юридичної відповідальності та значення для захисту прав учасників господарських відносин.

Доречно наголосити, що юридична відповідальність відіграє одну з ключових ролей в добросовісному провадженні господарської діяльності, підвищенні та усвідомленні рівня та значущості правової культури в сфері бізнесу, в забезпеченні законності й стабільності економічних відносин загалом.

Також, в статті визначені підстави настання відповідальності та види господарських санкцій.

Окрема увага приділена функціям юридичної відповідальності в сфері господарської діяльності. Адже, функція будь - якого юридичного механізму відіграє центральну роль в застосуванні санкції до порушника норм закону.

Як узагальнення теми, зроблено висновок для подальшого вдосконалення правових механізмів притягнення до відповідальності у сфері господарської діяльності.

Ключові слова: господарська діяльність, юридична відповідальність, санкції, правопорушення, господарське право, відповідальність суб'єктів господарювання.

Shevchenko V.S., Fursal L.V. Legal liability in economic activity.

The article examines the essence, concept, and characteristics of responsibility in general, and legal responsibility in the field of economic activity.

In today's world, the term "responsibility" has a multifaceted nature. It is the awareness of a natural and/or legal person of the consequences of dishonest activity. The article examines the causes of legal liability in economic activity and analyzes its types. The present brings us many changes and innovations, in particular, changes have also affected legislation in the field of economic activity. On August 28, 2025, the Commercial Code of Ukraine ceased to exist and was abolished. Instead, on August 28, 2025, Law of Ukraine No. 4196-IX "On the Specifics of Regulating the Activities of Legal

Entities of Certain Organizational and Legal Forms During the Transition Period and Associations of Legal Entities" (hereinafter referred to as Law No. 4196-IX) came into force. which is, so to speak, the successor to the Commercial Code of Ukraine.

The article reveals the concept and features of legal liability in the sphere of economic activity, its role and essence. It also defines the classification of liability and its types, in particular, economic, civil, administrative, financial, criminal, and disciplinary. The legal grounds for legal liability and its significance for the protection of the rights of participants in economic relations are determined.

It is worth noting that legal liability plays a key role in the conscientious conduct of economic activity, raising awareness of the level and importance of legal culture in business, and ensuring the legality and stability of economic relations in general.

The article also defines the grounds for liability and types of economic sanctions.

Particular attention is paid to the functions of legal liability in the sphere of economic activity. After all, the function of any legal mechanism plays a central role in the application of sanctions to violators of the law.

To summarize the topic, a conclusion is made for the further improvement of legal mechanisms for bringing to justice in the sphere of economic activity.

Key words: economic activity, legal liability, sanctions, offenses, commercial law, liability of business entities.

Постановка проблеми. Економічні відносини на сучасному етапі змін та розвитку потребують дослідження та визначення дієвості механізмів захисту діяльності суб'єктів господарювання, застосування певного виду відповідальності до порушника норм законодавства. Адже, порушення цих норм тягне за собою настання юридичної відповідальності, яка є одним з ключових інструментів дотримання та забезпечення законності у сфері господарювання. У зв'язку з цим, тема юридичної відповідальності у сфері господарської діяльності є досить актуальною та потребує дослідження.

Метою статті є дослідження поняття, змісту та видів юридичної відповідальності у сфері господарської діяльності. Визначити її роль у забезпеченні та дотриманні законності, стабільності, дисципліни у господарських відносинах. Дослідити правові механізми застосування санкцій в разі порушення норм законодавства в галузі господарського права, зокрема, після 28.08.2025.

Стан опрацювання проблематики. Тема відповідальності у господарській діяльності набула досить значної уваги з боку науковців і правників, особливо, після змін в господарському законодавстві. До дослідників цієї теми можна віднести таких авторів, як Богомолова Н.М., Мельник О.О., Щербина В.С., Моргунова Т.І., Малиновська Т.М., Гавриленко А., Литвинчук І., Столяр О. та багато інших. Автори проаналізували визначення та сутність відповідальності у господарському праві, зміни в законодавстві у зв'язку з втратою чинності Господарського кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження теми статті юридична відповідальність у господарській діяльності, необхідно визначити поняття господарсько-правової відповідальності, її функції та значення в провадженні господарської діяльності, а також, саме поняття господарської діяльності.

У Законі № 4196-IX наведено визначення поняття «господарська діяльність**»**. У ст. 2, зокрема, зазначено, що це діяльність у сфері суспільного виробництва, спрямована на виробництво та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Визначено також критерії її поділу на підприємницьку (діяльність з метою одержання прибутку) і некомерційну (діяльність без мети одержання прибутку) [16].

Юридична відповідальність є однією з гарантій неухильного виконання обов'язків суб'єктами права й одночасно – гарантією дотримання і захисту суб'єктивних прав [1, с. 517].

В.С. Щербина визначає, що «відповідальність у господарському праві (господарсько-правова відповідальність) – це комплексний правовий інститут, який має свій особливий предмет регулювання – суспільні відносини, що виникають і функціонують у зв'язку з вчиненням господарського правопорушення» [2, с. 10].

О.О. Мельник визначає «господарсько-правову відповідальність як передбачені законом чи договором заходи негативного впливу на правопорушника, які забезпечуються примусом з боку держави. Інші науковці під поняттям господарсько-правова відповідальність розуміють, що це правовідношення, яке виникає з порушення обов'язку, встановленого законом чи договором, що виражається у формі, невигідній для правопорушника, через осуд його винної поведінки, майнових наслідків, настання яких забезпечується можливістю державного примусу» [3, с. 63].

Отже, господарська відповідальність – це несприятливі майнові чи адміністративно-управлінські наслідки, які настають для суб'єкта господарювання у випадку невиконання чи неналежного виконання ним вимог господарського договору або господарського законодавства.

Відповідальність в сфері господарської діяльності регулюється Законом № 4196-IX, нормами Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), Податкового кодексу України (далі – ПКУ), Митного кодексу України, Кримінального кодексу України (далі – ККУ).

Апарат Верховного Суду зазначає, що серед особливостей ГК України було те, що він визначав главою 24 порядок застосування господарських санкцій. Тепер застосування таких санкцій регулюватиметься статтею 15 Закону № 4196-IX та іншими законами України [9].

Доречно розглянути види господарської відповідальності та санкції, які передбачені чинним законодавством.

Адміністративно-господарська відповідальність визначена ст. 15 Закону № 4196-IX, що передбачає застосування таких санкцій [5]:

– вилучення прибутку (доходу);

– адміністративно-господарський штраф;

– стягнення зборів (обов'язкових платежів);

– застосування антидемпінгових заходів;

– припинення експортно-імпортних операцій;

– зупинення дії ліцензії (патенту) на право здійснення юридичною особою чи фізичною особою - підприємцем певних видів підприємницької діяльності;

– припинення дії ліцензії (патенту) на право здійснення юридичною особою окремих видів господарської діяльності;

– обмеження або зупинення діяльності юридичної особи;

– ліквідація юридичної особи.

Цей вид відповідальності застосовується протягом 6 місяців з дня виявлення, але не пізніше ніж через 1 рік з дня вчинення.

І.О. Віхрова зазначила, що «серед заходів відповідальності учасників господарських відносин адміністративно-господарські санкції відіграють важливу роль, оскільки саме ці санкції, порівняно з іншими господарськими санкціями, найбільше спрямовані на забезпечення неухильного додержання державної дисципліни, законності та господарського правопорядку, дотримання встановлених законом умов та правил здійснення господарської діяльності» [14, с. 153].

Отже, адміністративно-господарські санкції займають особливе значення серед заходів відповідальності у господарських відносинах. Адже, вони найбільш ефективно сприяють дотриманню законності та встановленого порядку у сфері господарської діяльності.

О. Столяр проаналізувала зміни після скасування ГК України та підвела певні підсумки. А саме:

«– господарські договори, які були укладені до 28.08.2025, залишаються чинними до закінчення визначеного строку дії, за виключенням окремих пунктів та посилань на статті Господарського кодексу України, які вже на сьогодні не застосовуються;

– при укладенні нових господарських договорів (після 28.08.2025) потрібно керуватися положеннями Цивільного кодексу України та нормами спеціальних законів залежно від виду та предмету такого договору;

– особливості укладання господарських договорів за державним замовленням, які визначала стаття 183 ГК України, відтепер регулюються виключно спеціальним ЗУ «Про публічні закупівлі»;

– необхідно детально прописувати істотні умови договорів, так як вони після скасування ГК України визначаються за волевиявленням сторін у кожній ситуації і чітко не прописані в законодавстві, як було раніше;

– доцільно окремим пунктом передбачити розмір штрафних санкцій (пені) та чіткі умови для їх стягнення, керуючись статтями 611, 627-628 Цивільного кодексу України» [10]. Як бачимо, після 28.08.2025 правове регулювання господарських договорів скеровується до положень ЦК України та спеціальних законів. Зокрема, укладаючи договір, сторони мають самостійно визначати умови, відповідальність та штрафні санкції.

Оперативно-господарська відповідальність. Закон № 4196-IX не містить власного переліку оперативно-господарських санкцій, як це було в Господарському кодексі України, але сторони договору можуть і надалі передбачати такі санкції в договорі, базуючись на положеннях ЦКУ та спеціальних законів. І. Литвинчук зробила висновок, що «попри скасування Господарського кодексу, правове регулювання збережене. Бізнес може продовжувати працювати, спираючись на Цивільний кодекс України, детально прописуючи умови відповідальності та санкцій у договорах» [7].

В своїй статті А. Гавриленко визначила «особливості застосування оперативно-господарських санкцій:

1. Види санкцій і порядок їх застосування обов'язково має бути прописаний в договорі про закупівлю.

2. Вони застосовуються в односторонньому порядку. Тобто сторона, право якої було порушено, самостійно приймає рішення про накладення санкцій. Другу сторону варто лише проінформувати.

3. Для застосування санкцій не треба звертатись до суду на відміну стягнення штрафу (неустойки, пені).

4. Не має значення вина сторони, яка порушила зобов'язання. Санкції накладаються на підставі того, що саме порушення відбулось незалежно від умислу і наслідків.

5. Санкції накладають з метою припинення правопорушення або недопущення порушень в майбутньому» [15].

Отже, ураховуючи, що відповідно до положень статей 236-237 ГК України основним документом, який має визначати види та порядок застосування оперативно-господарських санкцій, є саме договір, юридичні особи можуть передбачити застосування відповідних оперативно-господарських санкцій у договорах, керуючись загальними положеннями статей 611, 615, 627, 628 ЦК України щодо встановлення окремих видів забезпечення виконання зобов'язань [9].

Цивільно-правова відповідальність визначена ЦКУ (статті 610–613, 623, 625 та ін.), передбачає такі види санкцій, як:

- відшкодування збитків;
- пеня, штраф;
- розірвання договору.

Загальна позовна давність для цього виду відповідальності – 3 роки [4].

Підставою господарської відповідальності є скоєне учасником господарських відносин правопорушення у сфері господарювання.

«Застосування господарських санкцій повинно гарантувати захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, в тому числі відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення, та забезпечувати правопорядок у сфері господарювання» [11, с. 319].

Т. І. Моргунова підсумувала, «що господарські санкції – це передбачені законом заходи впливу на правопорушника у сфері господарювання, внаслідок застосування яких для нього настають несприятливі економічні та / або правові наслідки. Тобто господарські санкції дійсно існують як правовий засіб відповідальності у сфері господарювання» [12, с. 115].

В свою чергу, Т.М. Малиновська визначила, що «господарсько-правова відповідальність в об'єктивному її розумінні тісно переплітається із санкціями. При цьому санкції є зовнішнім відображенням заходів відповідальності. Значення понять «господарсько-правова відповідальність» та «господарські санкції» збігаються лише у випадку, коли межі та розмір відповідальності є конкретно визначеними і господарський суд чи сторони спору не можуть вплинути на їх обсяг» [13, с. 202].

Отже, господарсько-правова відповідальність і санкції тісно пов'язані між собою, але не є одним і тим самим. Санкції є зовнішнім вираженням відповідальності, і вони збігаються за змістом лише тоді, коли обсяг та межі відповідальності точно визначені законом і не можуть змінюватися судом чи учасниками спору.

В літературі розрізняються юридичні і фактичні підстави господарсько-правової відповідальності.

Юридичні підстави – це той правовий документ, який характеризує певну поведінку суб'єкта господарювання як протиправне і передбачає за неї форму і міру відповідальності. Такими підставами в господарському праві є акт законодавства, договір, а також адміністративний акт (статут підприємства, положення про філію, рішення Кабінету Міністрів України про створення держпідприємства і т.п).

Фактичні підстави господарсько-правової відповідальності слід розрізняти за суб'єктом та об'єктом [6].

Відповідальність у господарській діяльності охоплює різноманітні аспекти, що впливають на роботу підприємств та їх взаємодію з усіма зацікавленими сторонами. Розглянемо як позитивні, так і негативні наслідки впровадження відповідальності в бізнес. Дотримання принципів соціальної, екологічної та етичної відповідальності сприяє формуванню позитивного іміджу компанії. Це дозволяє залучати нових клієнтів і партнерів і зміцнювати довіру існуючих клієнтів [8, с. 16].

Скасування ГК України та прийняття Закону № 4196-IX оновлює систему господарювання, запроваджуючи корпоратизацію державних підприємств, змінюючи форми власності та управління майном, а також встановлюючи нові правила реєстрації і діяльності підприємств.

Отже, серед основних змін, запроваджених Законом № 4196-IX, є:

– визнання таким, що втратив чинність, ГК України (28 серпня 2025 року);

– обов'язкова корпоратизація державних підприємств (з 28 серпня 2025 року протягом 3 років);

– заміна прав господарського відання та оперативного управління на право узуфрукта (протягом перехідного періоду);

– визнання таких видів підприємств, як дочірні, іноземні, приватні, підприємств об'єднань громадян, підприємств споживчої кооперації товариствами з обмеженою відповідальністю і заборона на створення таких «старих» форм ;

– обмеження змін у Єдиному державному реєстрі для державних і комунальних підприємств (дозволяються лише реєстрації ліквідації, реорганізації або зміни керівника / ліквідатора чи комісії з припинення діяльності) [16].

Висновки. Розглядаючи тему юридичної відповідальності в господарській діяльності в умовах змін та реформ, зокрема, скасування Господарського кодексу України, можна дійти наступного висновку. Господарсько-правова відповідальність є ключовим інститутом, що забезпечує дотримання законності та дисципліни у сфері господарської діяльності. Вона виконує функцію гарантії виконання суб'єктами господарювання своїх обов'язків і захисту прав учасників економічних відносин. Прийняття Закону № 4196-IX і скасування Господарського кодексу України спричинили перехід до цивільно-правового регулювання господарських відносин, у межах якого відповідальність визначається умовами договору та спеціальними законами. Основними видами господарської відповідальності залишаються адміністративно-господарська, оперативно-господарська та цивільно-правова.

Таким чином, Закон № 4196-IX не встановлює нові типи санкцій, але регламентує порядок і строки їх застосування щодо господарської діяльності. Отже, збережено механізми оперативно-господарських санкцій, що передбачено статею 15 Закону № 4196-IX. Цивільна відповідальність залишається актуальною та базується на загальних нормах ЦКУ.

Таким чином, юридична відповідальність в господарській діяльності є одним з головних інструментів регулювання економічних процесів в державі. Вона є важливим засобом впливу на суб'єктів господарювання, запобігає порушенням і сприяє дисципліні. Нові зміни законодавства, що діють після 28.08.2025, мають на меті підвищити ефективність застосування санкцій і вдосконалити правові механізми відповідальності. Ці зміни спрямовані на підвищення ефективності правового регулювання, захист прав учасників господарських відносин і зміцнення правопорядку у сфері господарської діяльності.

Подальше дослідження та вдосконалення розвитку механізмів відповідальності за порушення норм законодавства в сфері господарської діяльності є запорукою розвитку та становлення ринкових та економічних відносин в державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богомолова Н.М. Відповідальність у сфері господарювання. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф. крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права». Миколаїв: Іліон, 2016. С. 514–533. URL: http://hdl.handle.net/11300/6699 (дата звернення: 15.10.2025).
2. Щербина В.С. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ, 2013. С. 10–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2013_3_3 (дата звернення: 15.10.2025).
3. Мельник О.О. Господарське право. Київ: КНЕУ, 2005. 208 с.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 15.10.2025).
5. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України № 4196-IX від 09.01.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text (дата звернення: 15.10.2025).
6. Подцерковний О.П., Добровольська В.В., Зятіна Д.В., Будурова Г.М. Господарське право: навч.-метод. посіб. (для студентів денної та заочної форми навчання). Одеса: НУ «ОЮА», 2021. 166 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/14352 (дата звернення: 15.10.2025).
7. Литвинчук І. Щодо втрати чинності Господарського кодексу України. *Prozorro Інфобокс*. 09.09.2025. URL: https://infobox.prozorro.org/articles/shchodo-vtrati-chinnosti-gospodarskogo-kodeksu-ukrajini (дата звернення: 15.10.2025).
8. Степаненко Н.В., Кучинська А.Ю. Відповідальність у господарській діяльності. *Legal Bulletin*. 2024. № 14. С. 10–18. URL: https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/491 (дата звернення: 15.10.2025).
9. Міністерство економіки України. Лист № 3323-04/60011-06 від 05 вересня 2025 р. «Щодо втрати чинності Господарського кодексу України». URL: https://ibuhgalter.net/material/1870/33983 (дата звернення: 15.10.2025).
10. Столяр О. Скасування Господарського кодексу: як змінюється практика укладення господарських договорів. *Юридична газета*. 06 жовтня 2025. URL: https://yur-gazeta.com/

publications/practice/inshe/skasuvannya-gospodarskogo-kodeksu-yak-zminyuetsya-praktika-ukladennya-gospodarskih-dogovoriv.html (дата звернення: 15.10.2025).
11. Господарське право України. Частина 2 : навчальний посібник. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 368 с.
12. Моргунова Т.І. Господарські санкції як правовий засіб відповідальності у сфері господарювання. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 14. С. 109–116. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2020/14/15.pdf (дата звернення: 15.10.2025).
13. Малиновська Т.М. Співвідношення понять «господарсько-правова відповідальність» та «господарсько-правові санкції». *Право і Безпека*. 2011. № 4. С. 200–202. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/59a05bb6-1791-48d2-a6dd-4091fa1e2aa9/content (дата звернення: 15.10.2025).
14. Віхрова І.О. Адміністративно-господарські санкції як заходи господарсько-правової відповідальності. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 2. С. 151–155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_2_37 (дата звернення: 15.10.2025).
15. Гавриленко А. Як замовнику захиститись від недобросовісних постачальників. 24 січня 2024. URL: https://infobox.prozorro.org/articles/yak-zamovniku-zahistitis-vid-nedobrosovisnih-postachalnikiv (дата звернення: 15.10.2025).
16. Верховний Суд. Господарський кодекс України втратив чинність: ключові зміни вже з 28 серпня 2025 року, що і для кого зміниться. 28 серпня 2025. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1869305/ (дата звернення: 15.10.2025).

УДК 346.27:347.726
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.87

ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ КООПЕРАТИВ ЯК СУБ´ЄКТ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН

Щербина В.С.,
академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
професор кафедри економічного права
та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0003-4221-0965?lang=en

Боднар Т.В.,
член-кор. НАПрН України, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-7066-453X

Щербина В.С., Боднар Т.В. Підприємницький кооператив як суб'єкт приватних відносин.

В статті досліджуються зміни, що стосуються правового становища підприємницьких кооперативів як юридичних осіб приватного права, передбачені в проекті Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої».

Зазначається на відмінності між підприємницькими товариствами і підприємницьким кооперативом, існування яких ставить під сумнів коректність віднесення кооперативів до підприємницьких товариств.

Висловлено заперечення проти визначення поняття підприємницького кооперативу як товариства, створеного фізичними особами на засадах членства для спільної підприємницької діяльності, оскільки суб'єктом підприємництва є сам кооператив, а не його члени.

Звертається увага на те, що частина норм Проекту, які перенесені з чинних законів про кооперацію та кооперативи, або є застарілими, або ж доцільність їх збереження чи включення до Проекту не дістала належного обґрунтування. Зокрема, йдеться про занадто ускладнену структуру управління підприємницьким кооперативом, про безпідставне віднесення внутрішнього аудитора до органів управління, про застосування застарілих назв тощо.

Окрему увагу приділено асоційованому членству в підприємницькому кооперативі і запропоновано, зважаючи на можливість використання інших форм інвестування, передбачених інвестиційним законодавством, відмовитися від поняття асоційованого членства в кооперативі.

Запропоновано розширити перелік загальних засад діяльності підприємницького кооперативу, а також розкрити зміст кожного з принципів задля уникнення їх неоднозначного тлумачення.

Висловлено зауваження щодо визначення в Проекті тих положень, які має містити статут підприємницького кооперативу, а також щодо співвідношення закону та статуту в регулюванні окремих аспектів кооперативних відносин.

Загалом зроблено висновок про те, що Проект в частині визначення правового становища підприємницьких кооперативів потребує суттєвого доопрацювання з метою удосконалення його положень. Підкреслюється, що лише юридичні ознаки підприємницького кооперативу, які покладені в основу визначення його правового становища як юридичної особи приватного права, не замінюють інформацію про кооператив, як суб'єкта господарювання, яку можна отримати з положень спеціальних законів про кооперативи окремих типів і видів діяльності.

Ключові слова: підприємницький кооператив, управління кооперативом, асоційоване членство, принципи діяльності кооперативу.

Shcherbyna V.S., Bodnar T.V. Entrepreneurial cooperative as a subject of private relations.

The article examines changes concerning the legal status of business cooperatives as private legal entities provided for in the draft Law of Ukraine "On Amendments to the Civil Code of Ukraine in connection with the renewal (recodification) of the provisions of the Book of the First".

It is noted on the differences between entrepreneurial companies and the entrepreneurial cooperative, the existence of which casts doubt on the correctness of the counteraction of cooperatives to business companies.

There was a objection to the definition of the concept of entrepreneurial cooperative as a company created by individuals on the basis of membership for joint business activity, since the entity is the cooperative itself, not its members.

It is drawn to the fact that part of the project rules that have been transferred from the current cooperative and cooperative laws, or are outdated, or the feasibility of their preservation or inclusion in the project has not received proper justification. In particular, it is about the too complicated structure of management of the entrepreneurial cooperative, the unjustified assignment of the internal auditor to the governing bodies, the use of outdated names, etc.

Particular attention is paid to the associated membership in the entrepreneurial cooperative and is proposed, given the possibility of using other forms of investment provided for by investment legislation, to abandon the concept of associated membership in the cooperative.

It is proposed to expand the list of general principles of the entrepreneurial cooperative, as well as to reveal the content of each of the principles in order to avoid their ambiguous interpretation.

The remarks on the definition in the draft provisions, which should contain the Statute of the Entrepreneurial Cooperative, as well as the correlation of the law and the Statute in the regulation of certain aspects of cooperative relations.

In general, the conclusion was concluded that the project, in terms of determining the legal status of business cooperatives, requires significant refinement in order to improve its provisions. It is emphasized that only the legal characteristics of a business cooperative, which are the basis for determining its legal status as a legal entity under private law, do not replace information about the cooperative as a business entity, which can be obtained from the provisions of special laws on cooperatives of certain types and types of activity.

Key words: entrepreneurial cooperative, cooperative management, associate membership, principles of cooperative activity.

Постановка проблеми. За даними Міжнародного кооперативного альянсу (International Cooperative Alliance – ICA), заснованого в Лондоні 19 серпня 1895 року під час 1-го кооперативного конгресу, щонайменше 12% людей на землі є учасниками будь-якого з 3 мільйонів кооперативів. Кооперативи надають робочі місця або можливості працевлаштування 10% зайнятого населення, а триста найбільших кооперативів або спільних підприємств приносять оборот у розмірі 2 409,41 мільярда доларів США, забезпечуючи при цьому послуги та інфраструктуру, необхідні суспільству для процвітання [1].

В Україні на кінець 2024 року було зареєстровано 2162 виробничих, 21607 обслуговуючих та 776 споживчих кооперативі, а також 954 сільськогосподарських виробничих, 1218 сільськогосподарських обслуговуючих та 95 сільськогосподарських кооперативів [2].

Ці статистичні дані, оприлюднення яких на сайті Державної служби статистики припинилося з кінця 2024 року, дозволяли отримувати певну інформацію щодо типів та видів кооперативів, навіть якщо вона була дещо неповною і не зовсім достовірною. Так, за словами директора Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України Р. Корінця, із зареєстрованих понад 1000 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів насправді тільки третина працювала ще до війни [3].

Проте, у разі відмови від існуючого на сьогодні поділу кооперативів на типи і види, а також від регулювання їх діяльності спеціальними законами, держава буде позбавлена можливості отримувати інформацію щодо стану кооперативного руху в країні, щодо потреб у наданні кооперативам, як суб'єктам малого і середнього підприємництва, державної підтримки, а відтак, і можливості надання такої підтримки.

Саме тому лише юридичні ознаки підприємницького кооперативу, які покладені в основу визначення його правового становища як юридичної особи приватного права, не можуть замінити тієї потрібної інформації про кооператив, як суб'єкта господарювання, яку можна отримати з положень спеціальних законів про кооперативи окремих видів і типів.

Метою статті є дослідження положень Проекту, що стосуються правового статусу підприємницьких кооперативів як юридичних осіб приватного права з тим, щоб на основі їх критичного аналізу та з урахуванням економічної і соціальної ролі кооперації запропонувати шляхи удосконалення відповідних правових приписів.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правового становища кооперативів та правового регулювання їх діяльності досліджувалися в працях українських науковців-представників різ-

них галузей юридичної науки – аграрного, господарського та цивільного права: Є.О. Васильєва, В.О. Коверзнєва, І.В. Лукач, В.Ф. Піддубної, В.В. Радзивілюк, В.І. Семчика, А.М. Статівки, В.Ю. Уркевича, М.В. Шульги тощо. Разом з тим положення зареєстрованого у Верховній Раді України 21 вересня 2025 р. проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056) [4] (далі – Проект), прийнятого за основу 22 жовтня 2025 р., які стосуються правового становища підприємницьких кооперативів, незважаючи на наявність у ньому низки дискусійних, а то і недосконалих положень, ще не стали предметом докладного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Кооперативи, як організаційно-правова форма господарювання, займають важливе місце в економіці нашої країни. В недалекому майбутньому вони можуть відіграти важливу роль в організації і здійсненні ветеранського підприємництва. Так, ще до ухвалення Закону України «Про ветеранське підприємництво» [5] в Україні почали створюватися ветеранські сільськогосподарські кооперативи. І нехай їх ще не так багато, проте досвід таких кооперативів як «Перлина Одещини» [6] «Сади ветеранів АТО» на Тернопільщині [7], «Оберіг-Агро» на Миколаївщині [8] можуть слугувати прикладом ветеранського підприємництва не лише в аграрному секторі економіки, але і в інших галузях та сферах економіки, оскільки сприяють зайнятості і соціальній інтеграції учасників бойових дій.

За роки незалежності в Україні сформувалося законодавство про кооперацію, основу якого складають Цивільний кодекс України та закони України «Про кооперацію», «Про споживчу кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію», що регулюють особливості створення окремих типів та видів кооперативів.

Зазначені нормативно-правові акти відіграли важливу роль у становленні та розвитку сучасного кооперативного руху в Україні, проте динамічні перетворення, що відбуваються в економіці нашої держави, зумовлюють потребу в адекватному правовому регулюванні суспільних відносин у цій сфері.

Виходячи з цього, в Проекті запропоновано низку змін, що стосуються правового становища кооперативів як суб'єктів приватних відносин-юридичних осіб приватного права.

На відміну від чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), в якому лише чотири статті регулюють кооперативні відносини щодо одного типу кооперативів – виробничого (ст.ст. 163–166), в Проекті кооперативу відведено тринадцять статтей, які охоплюються загальною назвою «Підприємницькі кооперативи», хоч у назвах статтей, що входять до цього параграфу слово «кооператив» вживається в однині. Які ще підприємницькі кооперативи мали на увазі ініціатори Проекту, відмовившись від розмежування кооперативів на типи, як це, наприклад, зроблено в Законі України «Про кооперацію» [9], який розрізняє виробничі, обслуговуючі та споживчі кооперативи, невідомо.

Видається, що запропонована в Проекті єдина для всіх типів та видів кооперативів назва «підприємницький» не враховує особливостей економічної діяльності того або іншого кооперативу та його місце серед суб'єктів господарювання. Підтвердженням тому може слугувати кооперативний банк, особливості правового становища якого не знайшли відображення в Проекті.

Окремим видом кооперативів, який теж не сприймається ініціаторами Проекту, є сільськогосподарський кооператив, правове становище якого визначається нормами спеціального закону [10] так само як і правове становище споживчого товариства [11], що є свідченням врахування законодавцем особливостей місця та ролі кооперативів окремих типів та видів кооперативів в економіці України. Безумовно, за умови збереження всіх цих видів та типів кооперативів і відповідного законодавства про них (певною мірою модернізованого), приділяти їм увагу в Проекті, можливо і не було особливої потреби, проте на наш погляд, було б доцільно назвати ці кооперативи відкритим переліком.

В Проекті, як це має місце і в чинному ЦК України, кооперативи із заміною визначення «виробничий» на «підприємницький», віднесені до підприємницьких товариств, що викликало певні заперечення, враховуючи відмінності між цими видами юридичних осіб, зокрема, можливість асоційованого членства в кооперативі; існування членського внеску і паю; голосування за принципом кожен член кооперативу має один голос; встановлення мінімальної кількості членів кооперативу (не менше 3-х осіб); встановлення вікового цензу для членів кооперативу (досягнення 16-річного віку); відсутність статутного (складеного) капіталу (крім сільськогосподарського кооперативу), натомість наявність пайового, неподільного та інших фондів; наявність кооперативних виплат, що залежать від участі членів кооперативу в його господарській діяльності та інші ознаки, не притаманні господарським товариствам [12, с. 88].

Викликає заперечення визначення в ч. 1 ст. 163 Проекту поняття підприємницького кооперативу як товариства, створеного фізичними особами на засадах членства *для спільної підприємницької діяльності* [виділено нами. – авт.]. Члени кооперативу не ведуть спільної підприємницької

діяльності (незрозуміло, що мається на увазі під спільною підприємницькою діяльністю), оскільки суб'єктом підприємництва є сам кооператив, а його члени об'єдналися для здійснення, передусім, трудової діяльності з метою поліпшення свого економічного стану.

Таким чином, заміна словосполучення «господарської та іншої діяльності», яке вжите в чинному Законі про кооперацію і теж не може бути визнане вдалим, конструкцією «спільна підприємницька діяльність» без зазначення мети об'єднання фізичних осіб та їхнього майна, а також мети здійснення ними трудової участі не розкриває природи кооперативу ні як особливої організаційно-правової форми підприємства, ні як соціального утворення, створеного, передусім, для задоволення економічних і соціальних потреб не лише суспільства, але, передусім, самих членів кооперативу.

Запропоноване Проектом визначення поняття підприємницького кооперативу, який, на наш погляд, має кваліфікуватися як суб'єкт господарювання, не враховує економічної та соціальної природи кооперації.

Відомий український вчений-економіст, дослідник кооперації М.І. Туган-Барановський у книзі «Соціальні основи кооперації», яка була вперше опублікована 1916 року, писав, що кооперативне підприємство – не благодійна установа, не товариство пропаганди, не політична організація і не робітнича спілка. Воно є господарською організацією в інтересах певної групи осіб і для того, щоб мати успіх, повинне вестися та само діловито, на основі суворого комерційного розрахунку, як і капіталістичні підприємства [13, с. 66].

Без належної критичної оцінки до Проекту перенесені окремі норми з чинних законів про кооперацію та кооперативи, які або є застарілими, або ж доцільність їх збереження чи включення до Проекту не дістала належного обґрунтування ні в Концепції оновлення Цивільного кодексу України, ні в Пояснювальній записці до Проекту.

Так, жодним чином не пояснюється і не обґрунтовується запровадження навіть дво- чи трирівневої структури управління підприємницьким кооперативом, до якої входять загальні збори, правління (голова) кооперативу і виконавчий директор. До цих органів додається можливість створення ще одного органу управління – спостережної ради (ст. 166^5 Проекту). При цьому навряд чи враховані такі характеристики підприємницького кооперативу, як вид економічної діяльності, належність його до суб'єктів мікропідприємництва, малого, середнього чи великого підприємництва (йдеться ж про підприємницькі кооперативи), кількість працюючих в кооперативі за трудовим договором (контрактом) та інші критерії. Щоправда, кількість членів підприємницького кооперативу враховується при створенні правління та спостережної ради, застаріла назва якої в багатьох нормативно-правових актах давно приведена у відповідність до терміну «наглядова рада», вжитого в ч. 2 ст. 78, ч. 4 ст. 103 та ч. 1 ст. 120 Конституції України.

На наш погляд, визначення в ст. 166^1 Проекту органів управління підприємницького кооперативу, рішення яких згідно з ч. 3 ст. 164 Проекту зобов'язані виконувати члени кооперативу, потребує більш чіткого врегулювання. Погоджуючись з визнанням загальних зборів членів кооперативу вищим органом управління підприємницького кооперативу, а також з віднесенням до органів управління голови правління чи правління кооперативу хоч і з невластивою для них функцією захисту прав членів підприємницького кооперативу, не можемо, разом з тим, погодитися з тим, що до ст. 166^1 Проекту включено частину 3, в якій мова йде про посаду внутрішнього аудитора – особи, наявність управлінських функцій у якої викликає великі сумніви.

Не обґрунтованим жодним чином виглядає положення Проекту щодо можливості і доцільності створення та одночасного існування двох контрольних органів підприємницького кооперативу – внутрішнього аудитора і ревізійної комісії (ч. 2 ст. 166^6 Проекту), тим більше без визначення і розмежування їхніх функцій, а тому, зважаючи на тенденцію відмови в законодавстві про господарські товариства від створення в товариствах ревізійної комісії і, натомість, запровадження посади внутрішнього аудитора, положення щодо ревізійної комісії з ч. 2 ст. 166^6 Проекту доцільно виключити.

Навіть попри те, що виробничий кооператив чинним ЦК України, а підприємницький кооператив Проектом відносяться до підприємницьких товариств, видається недоцільним ототожнювати правове становище підприємницького кооперативу з правовим становищем підприємницького товариства. Відтак, на наш погляд, не варто прирівнювати асоційоване членство в підприємницькому кооперативі до акціонерів-власників привілейованих акцій в акціонерному товаристві чи до вкладників у командитному товаристві. Зважаючи на можливість використання інших форм інвестування, передбачених інвестиційним законодавством, від поняття асоційованого членства в кооперативах, на наш погляд, доцільно відмовитися.

Недоцільність існування асоційованого членства зумовлена, зокрема і тим, що одним з основоположних принципів кооперації відповідно до ст. 4 Закону України «Про кооперацію» є безпосередня участь членів кооперативної організації в її діяльності, чого не передбачає законодавство про господарські товариства (крім повних та командитних товариств). Зазначимо, що відповідно

до Декларації кооперативних принципів, прийнятої Міжнародним кооперативним альянсом у вересні 1995 р. [14], одним з основних кооперативних принципів є *принцип участі членів в економічній діяльності* [виділено нами. – авт.].

Загалом, якщо торкнутися загальних засад діяльності підприємницького кооперативу (ст. 163[1] Проекту) то їх перелік доцільно розширити з урахуванням принципів, закріплених в зазначеній Декларації кооперативних принципів, першочергово доповнивши його такими принципами, як автономія та незалежність, співробітництво кооперативів та турбота про суспільство. Бажано було б розкрити зміст кожного з принципів, як зроблено в Декларації кооперативних принципів, задля уникнення їх неоднозначного тлумачення.

Як зазначено в параграфі 11 Рекомендації Міжнародної організації праці щодо ролі кооперативів у економічному та соціальному розвитку країн, що розвиваються [15], повинно існувати законодавство, яке спеціально стосується створення та діяльності кооперативів та передбачає захист їхніх прав щодо функціонування принаймні на рівних умовах з іншими формами підприємств. Це законодавство повинно переважно застосовуватися до всіх видів кооперативів. Згідно з п. 1 параграфа 12 Рекомендації таке законодавство повинно містити, зокрема, а) визначення та опис кооперативу із зазначенням його основних характеристик, а саме: що він є асоціацією людей, які добровільно об'єднались для досягнення спільних цілей за допомогою створення демократично контрольованої організації, які роблять рівний внесок у створення необхідного капіталу та розділяють справедливу частину ризику та вигід підприємства, в діяльності якого беруть активну участь всі члени; b) опис цілей кооперативу та процедури його створення, реєстрації, зміни його статуту та його розпуску; c) умови вступу, такі як максимальний розмір пайового внеску та, у певних випадках, розмір вступного внеску та розстрочка для внесення повного пайового внеску, а також права та обов'язки членів, визначені в статутах кооперативів; d) методи керівництва, управління та внутрішньої перевірки звітності кооперативів, а також порядок створення та роботи компетентних органів кооперативів.

Навіть зважаючи на рекомендаційний характер цього міжнародного документа, наведені та інші його положення доцільно використати при розробці законодавства про кооперативи.

Кілька зауважень можна висловити і щодо положень статуту підприємницького кооперативу, які пропонуються статтею 164 Проекту.

Оскільки статут юридичної особи приватного права не є ні договором, ні іншим правочином, на нього не поширюється дія такої загальної засади приватного права, як свобода договору або іншого правочину (п. 6 ч. 2 ст. 3 Проекту). Тому всі словосполучення «статутом та/або законом», вжиті в § 2 «Підприємницькі кооперативи» доцільно замінити словами «законом та/або статутом», встановивши таким чином співвідношення між законом як прийнятим Верховною Радою України нормативно-правовим актом, що регулює найбільш важливі суспільні відносини, і статутом, як нормативно-правовим актом локальної (обмеженої) дії, положення якого мають відповідати приписам законів та підзаконних нормативно-правових актів.

На наш погляд, потребують узгодження положення ч. 1 ст. 88 і ч. 2 ст. 164 Проекту щодо органів управління, оскільки ч. 2 ст. 164 повторює в дещо редакційно зміненому формулюванні положення ч. 1 ст. 88 щодо органів управління підприємницького кооперативу.

Невідомо, що мали на увазі розробники Проекту під відповідальністю членів кооперативу за порушення *зобов'язань щодо особистої трудової участі* [виділено нами. – авт.] у діяльності кооперативу? Визначення в ч. 1 ст. 25 Кодексу законів про працю [16] трудового договору як угоди між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, не свідчить про належність трудового договору до виду цивільно-правових договорів, оскільки ст. 30 Кодексу, яка називається «Обов'язок працівника особисто виконувати доручену йому роботу», встановлює, що працівник повинен виконувати доручену йому роботу особисто і не має права передоручати її виконання іншій особі, за винятком випадків, передбачених законодавством.

Запропоновані в Проекті положення щодо зазначення в статуті підприємницького кооперативу відомостей про розмір і умови субсидіарної відповідальності його членів за зобов'язаннями його членів, окрім бажання прирівняти кооператив до товариства з додатковою відповідальністю, нічим іншим пояснити неможливо.

Не вважаючи ідеальною конструкцію ч. 2 ст. 27 чинного Закону України «Про кооперацію», згідно з якою «члени кооперативу відповідають за зобов'язаннями кооперативу в межах внесеного ними паю…», вважаємо що по відношенню до членів кооперативу має застосовуватися принцип, закладений в абз. 2 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» [17] (який чомусь не передбачений Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [18] щодо відповідальності учасників товариства з обмеженою відповідальністю), згідно з яким члени

кооперативу мають нести *ризик збитків, пов'язаних з діяльністю кооперативу в межах внесеного ними паю* [виділено нами. – авт.].

Свого часу представники цивілістичної науки критикували Господарський кодекс України за те, що він дублює положення нормативно-правових актів поточного законодавства. А що ми бачимо в Главі 8 Проекту? Параграф 1 «Корпоративні товариства» вміщує статті про загальні положення та про окремі види товариств (загалом біля 50 статтей), а параграф 2 «Підприємницький кооператив» – 13 статтей, однак ні одні, ні інші статті жодним чином не замінюють собою положення законів України «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», «Про кооперацію», «Про споживчу кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію», а тому пропонуємо з метою уникнення дублювання положень оновленого ЦК України та законів про господарські товариства вилучити з Проекту Главу 8 і обмежитися положеннями Глави 7 щодо товариств з внесенням до них змін.

Якщо одним із завдань Проекту, як зазначено в Пояснювальній записці, є удосконалення юридичного статусу суб'єктів приватного права, то, на наш погляд, вважати це завдання повністю виконаним було б передчасно, оскільки звуження в імперативному порядку організаційно-правових форм юридичних осіб приватного права до товариств та установ без урахування їх внутрішньої економічної природи мало узгоджується з проголошеною ч. 1 ст. 15 Конституції України економічною багатоманітністю, як засадою суспільного життя в Україні.

Висновки. Проведене дослідження положень Проекту в частині визначення правового становища підприємницьких кооперативів, як і загалом юридичних осіб приватного права дає підстави для висновку про те, що Проект потребує суттєвого доопрацювання з метою удосконалення його положень, тим більше, що частина з них, очевидно, є результатом недосконалого (можливо, навіть, поспішного) застосування засобів юридичної техніки при роботі над Проектом.

Зокрема, враховуючи, що навіть попри збільшення в Проекті кількості статтей, що регулюють правове становище підприємницьких кооперативів, особливості діяльності окремих їх типів та видів не зможуть бути врегульовані нормами оновленого ЦК України. У зв'язку з цим в ч. 5 ст. 163 Проекту слова «можуть встановлюватися» замінити словом «встановлюються».

Крім того, оскільки в Проекті йдеться лише про підприємницькі кооперативи, то зважаючи на те, що в ст. 85 Проекту визначається правове становище непідприємницьких товариств, варто хоч би одну спеціальну статтю Проекту присвятити непідприємницьким кооперативам, якими є, наприклад, споживчі товариства, які існують «не в інтересах капіталу, а в інтересах споживачів» [13, с. 73].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний кооперативний альянс. Факти і цифри. ICA. URL: https://ica.coop/en/cooperatives/facts-and-figures.
2. Кількість юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpoy/ukr/EDRPU_2020/ks_opfg/ks_opfg_0224.htm (дата звернення: 01.10.2024).
3. Кооперативи: об'єднуватися з рівними та розраховувати на себе – Агробізнес сьогодні. URL: https://agro-business.com.ua/agro/ekspertna-dumka/item/25082-kooperatyvy-obiednuvatysia-z-rivnymy-ta-rozrakhovuvaty-na-sebe.html.
4. Проект Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056 від 21.09.2025 р.). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356 (дата звернення: 22.10.2025).
5. Про ветеранське підприємництво: Закон України від 31.07.2025 р. № 4563-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4563-20#Text (дата звернення: 22.10.2025).
6. СК Перлина Одещини. URL: https://kurkul.com/karta-kurkuliv/10283-sk-perlina-odeschini.
7. Члени ветеранського кооперативу Тернополя розбудовують село за власні гроші. URL: https://suspilne.media/66651-na-ternopilsini-cleni-veteranskogo-kooperativu-rozbudovuut-selo.
8. Ветерани АТО на Миколаївщині створили сільгоспкооператив. URL: https://zemliak.com/news/biznes-u-seli/188-veterani-ato-na-mikolajivshchini-stvorili-silgospkooperativ.
9. Про кооперацію: Закон України від 10 липня 2003 р. № 1087-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-15#Text (дата звернення: 22.10.2025)
10. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 21.07.2020 р. № 819-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text (дата звернення: 22.10.2025)
11. Про споживчу кооперацію: Закон України від 10.04.1992 р. № 2265-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-12#Text (дата звернення: 22.10.2025)

12. Щербина В. Проблеми правового становища суб'єктів господарювання. *Право України.* 2022. № 7. С. 81-94. DOI: 10.33498/louu-2022-07-081.
13. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. Моск. гор. нар. ун-т. им. А.Л. Шанявского. Издание 3-е., доп. М.: Тип. Т-ва И.Н. Кушнерева и комп., 1919. 508 с. URL: http://www.e-heritage.ru/ras/view/publication/general.html?id=43805903.
14. Декларація кооперативних принципів. URL: www.creatorsociety.org.ua›coop-principles-ua›ica-principles-ua (дата звернення: 22.10.2025).
15. Рекомендація Міжнародної організації праці від 21.06.1966 р. № 127 щодо ролі кооперативів у економічному та соціальному розвитку країн, що розвиваються. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_249#Text (дата звернення: 22.10.2025).
16. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 22.10.2025).
17. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20 (дата звернення: 22.10.2025).
18. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 р. № 2275-VIII. URL: (дата звернення: 22.10.2025).